आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १५

बृहदारण्यकोपनिषत्

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

एतत्पुस्तकं वे० शा० रा० रा० काशीनाथ शास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

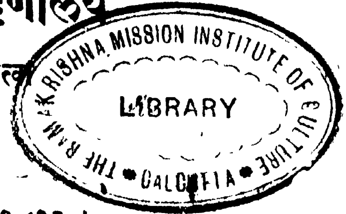
तच्च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१३ ।

खिस्ताब्दाः १८९१ ।

मूल्यं रूपकाष्टकम् ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथैतस्याः सटीकशांकरभाष्यसमेताया बृहदारण्यकोपनिषदः पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाश्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं कलिकातानगरस्थमुद्रणालये मुद्रितं कैलासवासिनां देव इत्युपाह्वानां पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा० रा० रा० बालशास्त्रिणाम् । पृष्ठानां संख्या १०९६ । एकपृष्ठस्थपङ्क्तिसंख्या २४ । एकपङ्क्तिस्थानामक्षराणां संख्या २३ ।

(ख.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं, बडलीग्रामनिवासिनां चिदंबरदीक्षितकुलोत्पन्नानां श्री० वे० शा० रा० रा० मार्तण्डदीक्षितानाम् । पत्राणि ३०९ । पङ्क्तयः २३ । अक्षराणि ५० । लेखनकालः शके १७८३ ।

(ग.) इति संज्ञितम्—मूलं केवलभाष्यसमेतं, इंदूरपुरनिवासिनां किंबे इत्युपाह्वानां श्री० रा० रा० भाऊसाहेब बाळासाहेब इत्येतेषाम् । पत्राणि १२६ । पङ्क्तयः १९ । अक्षराणि ५६ । लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(घ.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं, वटोदरनगरनिवासिनां पटवर्धनोपाह्वानां श्री० रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् । पत्राणि ३५९ । पङ्क्तयः १८ । अक्षराणि ५० । लेखनकालस्तु शतसंवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(ङ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकारहितं, पुण्यपत्तननिवासिनां कै० श्री० रा० रा० बाळासाहेब पटवर्धन इत्येतेषाम् । पत्राणि ३५७ । पङ्क्तयः १० । अक्षराणि ३८ । लेखनकालः पादोनशतसंवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(च.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकारहितं, अष्टेग्रामनिवासिनां लिमये इत्युपनामकानां रा० रा० गोविंदराव [illegible]षाम् ।

पत्राणि २४२। पङ्क्तयः १३। अक्षराणि ५०। लेखनकालस्त्वनुमानेन षष्टिवर्षात्मकः।

(छ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं केवलान्तिमाध्यायद्वयटीकोपेतं, उज्जयनीक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं० रा० रा० सोरटीबुवा इत्येतेषाम्। पत्राणि २६०। पङ्क्तयः १४। अक्षराणि ४२। लेखनकालः पञ्चविंशतिसंवत्सरात्मक इत्यनुमीयते।

(ज.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकारहितं, पुण्यपत्तननिवासिनां फडणीसइत्युपनामकानां कै० रा० रा० मोरोबादादा इत्याख्यानाम्। पत्राणि २५९। पङ्क्तयः १५। अक्षराणि ४८। लेखनकालस्तु अनुमानेन शतसंवत्सरमितो दृश्यते।

(झ.) इति संज्ञितम्—केवलभाष्यं, कै० रा० रा० मोरोबादादा फडणीस इत्येतेषाम्। पत्राणि २११। पङ्क्तयः १२। अक्षराणि ४८। अस्यापि लेखनकालः पादोनशतवत्सरमित इत्यनुमीयते।

(ञ.) इति संज्ञितम्—केवलटीका, कै० रा० रा० मोरोबादादा फडणीस इत्येतेषाम्। पत्राणि ३१४। पङ्क्तयः १२। अक्षराणि ४५। लेखनकालः शतवत्सरमितोऽनुमीयते।

(ट.) इति संज्ञितम्—केवलमूलं, रा० रा० भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम्। पत्राणि ६४। पङ्क्तयः ९। अक्षराणि ३६। लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते।

(ठ.) इति संज्ञितम्—केवलं मूलं, पुरंदरे इत्युपाह्वानां श्री० रा० रा० अप्पासाहेब इत्येतेषाम्। पत्राणि ७०। पङ्क्तयः ८। अक्षराणि २९। लेखनकालस्त्वनुमानेन पञ्चविंशतिवत्सरात्मको वर्तते।

(ड.) इति संज्ञितम्—केवलं मूलं, सुरतग्रामनिवासिनां करंबेळकर इत्युपनामकानां रा० रा० हरी बाबाजी इत्येतेषाम्। पत्राणि १३६। पङ्क्तयः ६। अक्षराणि २६। लेखनकालोऽनुमानेन षष्टिवर्षात्मकः।

(ढ.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं, पुण्यपत्तननिवासिनां परचुरे इत्युपनामकानां रा० रा० आबाजी रामचंद्र इत्येतेषाम्

पत्राणि ६३७ । पङ्क्तयः १५ । अक्षराणि ३५ । लेखनकालस्त्वनुमानेन पादोनशतवत्सरात्मकः । टीकालेखनकालस्तु शके १७६८ ।

(ण.) इति संज्ञितम्—केवला टीका, रा० रा० भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् । पत्राणि ४३२ । पङ्क्तयः ९ । अक्षराणि ४० । लेखनकालोऽनुमानेन पञ्चाशद्वत्सरात्मकः ।

समाप्तं सूचीपत्रकम् ।

बृहदारण्यकोपनिषद्विषयसूचीपत्रकम् ।

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विषयाः ।	ब्राह्मणाङ्काः।	कण्डिकाङ्काः।	पृष्ठाङ्काः।
शाकल्यमूर्धपातभयात्तूष्णींभूतेषु ब्राह्मणेषु ब्राह्मणा भगवन्त इति संबोध्य यो युष्माकं मध्ये कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति याज्ञवल्क्योक्त्यनन्तरं ब्राह्मणानां प्रत्युत्तरदानासामर्थ्यप्रतिपादनम्....	,,	२७	४९२
अप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु याज्ञवल्क्यकृतप्रश्नप्रतिपादकाः श्लोकाः	,,	२८	४९३

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विषयाः ।	ब्राह्मणाङ्काः।	कण्डिकाङ्काः।	पृष्ठाङ्काः।
जनकसभागतयाज्ञवल्क्यं प्रति किमर्थमागमनं पशिवच्छया सूक्ष्मवस्तुनिर्णयान्तप्रश्नश्रवणेच्छया वेति जनकेनोक्त उभयार्थमिति याज्ञवल्क्योक्तिः	१	१	५०२
ज्ञानसाधनानि वागाद्युपाधिकब्रह्मोपासनानि	,,	२	५०३
जागरादिद्वारा तत्त्वनिर्धारणम्	२	१	५११
याज्ञवल्क्यस्य न वदिष्य इति व्रतस्य भङ्गे कामप्रश्नाख्यस्य वरस्य याज्ञवल्क्येन राज्ञे दत्तत्वादितिहेतूक्तिः	३	१	५१९
किंज्योतिरयं पुरुष इत्यादिजनककृतप्रश्नानामादित्यज्योतिरित्यादीनि याज्ञवल्क्यदत्तोत्तराणि....	,,	२	५२०
जनककृतस्य कतम आत्मेतिप्रश्नस्य योऽयं विज्ञानमय इत्याद्युत्तरम्....	३	७	५३२
जागर आत्माख्यज्योतिषो मुञ्जेषीकावन्निष्कृष्य दर्शयितुमशक्यत्वात्स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वादिप्रतिपादनम्	,,	,,	५३७
स्वयंज्योतिष्ट्वाद्युक्तार्थप्रतिपादकाः श्लोकाः	,,	११	५५९
स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोदत्रासादिदर्शनान्नैवायं मृत्युमतिक्रामत्यतो विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्यनुयुक्तयाज्ञवल्क्यस्य सुषुप्त आत्मनो मोदत्रासादिराहित्यप्रतिपादनपूर्वकमसङ्गत्वादिप्रतिपादनम्	,,	१५	५६४
स्वप्ने कर्तृत्वाभावादसङ्गत्वप्रतिपादनम्	,,	१६	५६८
कारकावभासकत्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः स्वतःकर्तृत्वाभावाज्जागरितेऽप्यसङ्गत्वप्रतिपादनम्	,,	१७	५६९
उक्तार्थे महामत्स्यदृष्टान्तः	,,	१८	५७१
श्येनवाक्येनाऽऽत्मनः सौषुप्तरूपप्रतिपादनम्	,,	१९	५७२

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

समाप्तोऽयं वर्णानुक्रमः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

बृहदारण्यकोपनिषत्

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः । "उषा वा अश्वस्य" इत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतबृहदारण्यकभाष्यटीका ॥

यदविद्यावशाद्विश्वं दृश्यते रैशनाहिवत् ।
यद्विद्यया च तद्धानिस्तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥
नमस्त्रय्यन्तसंदोहसरसीरुहभानवे ।
गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥
भगवत्पादपादाब्जद्वंद्वं द्वंद्वनिबर्हणम् ।
सुरेश्वरादिसद्भृङ्गैरवलम्बितमाभजे ॥ ३ ॥
बृहदारण्यके भाष्ये शिष्योपकृतिसिद्धये ।
सुरेश्वरोक्तिमाश्रित्य क्रियते न्यायनिर्णयः ॥ ४ ॥

काण्वोपनिषद्विवरणव्याजेनाशेषामेवोपनिषदं शोधयितुकामो भगवान्भाष्यकारो विघ्नोपशमादिसमर्थं शिष्टाचारप्रमाणकं परापरगुरुनमस्काररूपं मङ्गलमाचरति[1] । **नमो ब्रह्मादिभ्य इति** । वेदो हिरण्यगर्भो वा ब्रह्म तन्नमस्कारेण सर्वा देवता नमस्कृता भवन्ति तदर्थत्वात्तदात्मकत्वाच्च 'एष उ ह्येव सर्वे देवाः' इति श्रुतेः । आदिपदेन परमेष्ठिप्रभृतयो गृह्यन्ते । यद्यपि तेषामुक्तो ब्रह्मान्तर्भावस्तथाऽपि तेष्वनादरनिरासार्थं पृथग्ग्रहणम् । चतुर्थी नमोयोगे । नमःशब्दस्त्रिविधप्रह्वीभावविषयः । ननु ब्रह्मविद्यां वक्तुकामेन किमित्येते नमस्क्रियन्ते सैव हि वक्तव्येत्यत आह । **ब्रह्मविद्येति**[2] । एतेषां तत्संप्रदायकर्तृत्वे वंशब्राह्मणं प्रमाणयति । **वंश**[3]**ऋषिभ्य इति** । यद्यपि तत्र पौतिमाष्यादयो ब्रह्मान्ताः संप्रदायकर्तारः श्रूयन्ते तथाऽपि गुरुशिष्यक्रमेण ब्रह्मणः प्राथम्यमिति तदादित्वमिति भावः । संप्रत्यपरगुरून्नमस्करोति । **नमो गुरुभ्य इति** । यद्यपि ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्त्रन्तर्भावादेते प्रागेव नमस्कृतास्तथाऽपि शिष्याणां गुरुविषयादरातिरेककार्यार्थं पृथग्गुरुनमस्करणम् 'यस्य देवे परा भक्तिः' इत्यादि श्रुतेरिति । यदुद्दिश्य मङ्गलमाचरितं तत्प्रतिज्ञातुं प्रतीकमादत्ते । **उषा वा इति** । एतेन चिकीर्षि-

---

१ ग. घ. च. छ. °शर्षिभ्यो । २ क. रसना° । ३ घ. °ति । ॐ न° । ४ घ. °र्षिभ्य ।

तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते संसारव्याविवृत्सुभ्यः संसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये । सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनात् ।

ताया वृत्तेर्भर्तृप्रपञ्चभाष्येणागतार्थत्वमुक्तम् । तद्धि द्वया हेत्यादिमाध्यंदिनश्रुतिमधिकृत्य प्रवृत्तम्। इयं पुनः 'उषा वा अश्वस्य' इत्यादिकाण्वश्रुतिमाश्रित्येति। अथोद्देश्यं निर्दिशति । **तस्या इति** । भर्तृप्रपञ्चभाष्याद्विशेषान्तरमाह । **अल्पग्रन्थेति** । अस्या ग्रन्थतोऽल्पत्वेऽपि नार्थतस्तथात्वमिति ग्रन्थस्य ग्रहणम्। वृत्तिशब्दो भाष्यविषयः । सूत्रानुकारिभिर्वाक्यैः सूत्रार्थस्य स्वपदानां चोपवर्णनस्य भाष्यलक्षणस्यात्राभावादिति । ननु कर्मकाण्डाधिकारिणो विलक्षणोऽधिकारी न ज्ञानकाण्डे संभवति । अर्थित्वादेः साधारणत्वाद्वैराग्यादेश्च दुर्वचनत्वात् । नच निरधिकारं शास्त्रमारम्भमर्हतीत्यत आह । **संसारेति** । कर्मकाण्डे हि स्वर्गादिकामः संसारपरवशो नरपशुरधिकारी । इह तु संसाराद्व्यावृत्तिमिच्छवो विरक्ताः । नच वैराग्यं दुर्वचं शुद्धबुद्धेर्विवेकिनो ब्रह्मलोकान्ते संसारे तत्संभवात् ।

उक्तं हि—

'शोधमानं तु तच्चित्तमीश्वरार्पितकर्मभिः ।
वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ व्यनक्त्याशु सुनिर्मलम्' इति ॥

अतो यथोक्तविशिष्टाधिकारिभ्यो वृत्तेरारम्भः संभवतीत्यर्थः । तथाऽपि विषयप्रयोजनसंबन्धानामभावे कथं वृत्तिरारभ्यते तत्राऽऽह । **संसारहेत्विति** । प्रमातृताप्रमुखः कर्तृत्वादिरनर्थः संसारस्तस्य हेतुरात्माविद्या तन्निवृत्तेः साधनं ब्रह्मात्मैकत्वविद्या तस्याः प्रतिपत्तिरप्रतिबद्धायाः प्राप्तिस्तदर्थं वृत्तिरारभ्यत इति योजना । एतदुक्तं भवति । सनिदानानर्थनिवृत्तिः शास्त्रस्य प्रयोजनम्। ब्रह्मात्मैक्यविद्या तदुपायः। तदैक्यं विषयः । संबन्धो ज्ञानफलयोरुपायोपेयत्वम् । शास्त्रतद्विषययोर्विषयविषयित्वं तदारभ्यं शास्त्रमिति । प्रयोजनादिषु प्रवृत्त्यङ्गतयोक्तेष्वपि सर्वव्यापाराणां प्रयोजनार्थत्वात्तस्य प्राधान्यम् ।

उक्तं हि—

'सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् ।
यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते' इति ॥

तथाच शास्त्रास्यौपयिकं प्रयोजनमेव नामव्युत्पादनद्वारा व्युत्पादयति । **सेयमिति** । अध्यात्मशास्त्रेषु प्रसिद्धा संनिहिता चात्र ब्रह्मात्मैक्यविद्या तन्निष्ठानां सर्व-

---

१ क. 'रनीत्' । २ ख. 'त्यन्तमव' । ३ ञ. 'लोकं च ज्ञानमेव तु नि' । ४ घ. ण. 'नक्त्यथ तु' । ५ क. 'त्मैकत्वमि' ।

उपनिपूर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात् । तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । सेयं षडध्याय्यरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकम् । बृहत्त्वात्परिमाणतो बृहदारण्यकम् । तस्यास्य कर्मकाण्डेन संबन्धोऽभिधीयते । सर्वोऽप्ययं वेदः

कर्मसंन्यासिनां सनिदानस्य संसारस्यात्यन्तनाशकत्वाद्भवत्युपनिषच्छब्दवाच्या । 'उपनिषदं भो ब्रूहि' इत्याद्या च श्रुतिः । तस्मादुपनिषच्छब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्विद्यायास्ततो यथोक्तफलसिद्धिरित्यर्थः । कथं तस्यास्तच्छब्दवाच्यत्वेऽप्येतावानर्थो लभ्यते तत्राऽऽह । **उपनिपूर्वस्येति** । अस्यार्थः । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इति स्मर्यते । सदेर्धातोरुपनिपूर्वस्य क्विबन्तस्य सहेतुसंसारनिवर्तकब्रह्मविद्यार्थत्वादुपनिषच्छब्दवाच्या सा भवत्युक्तफलवती । उपशब्दो हि सामीप्यमाह । तच्चासति संकोचके प्रतीचि पर्यवस्यति । निशब्दश्च निश्चयार्थस्तस्मादैकात्म्यं निश्चितं तद्विद्या सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदुच्यते । उक्तं हि । अवसादनार्थस्य चावसादादिति । ब्रह्मविद्यैव चेदुपनिषदिष्यते कथं तर्हि ग्रन्थे वृद्धास्तच्छब्दं प्रयुञ्जते न खल्वेकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वं न्याय्यमित्याशङ्क्याऽऽह । **तादर्थ्यादिति** । ग्रन्थस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वादुपचारात्तत्रोपनिषत्पदमित्यर्थः । यथोक्तविद्याजनकत्वे ग्रन्थस्य किमिति तदध्येतॄणां सर्वेषां विद्या न भवतीत्याशङ्क्य श्रवणादिपराणामेवारण्यानुवचनादिनियमाधीताक्षरेभ्यस्तज्जन्मेति बृहदारण्यकनामनिर्वचनपूर्वकमाह । **सेयमिति**[1] । अथारण्यानुवचनादिनियमाधीतवेदान्तानामपि केषांचिद्विद्यानुपलम्भात्कुतो यथोक्ताक्षरेभ्यस्तदुत्पत्तिरित्यत आह । **बृहत्त्वादिति** । उपनिषदन्तरेभ्यो ग्रन्थपरिमाणातिरेकादस्य बृहत्त्वं प्रसिद्धमर्थतोऽपि[2] तदस्ति ब्रह्मणोऽखण्डैकरसस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्तज्ज्ञानहेतूनां चान्तरङ्गबहिरङ्गाणां भूयसामिह प्रतिपादनात् । अतो बृहत्त्वादारण्यकत्वाच्च बृहदारण्यकम् । नचैवदशुद्धबुद्धेरधीतमपि विद्यामादधाति ।

"कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानम्"

इति स्मृतेरित्यर्थः । ज्ञानकाण्डस्य विशिष्टाधिकार्यादिवैशिष्ट्येऽपि कर्मकाण्डेन नियतपूर्वापरभावानुपपत्तिलक्ष्यः संबन्धो वक्तव्यः । स च परीक्षकविप्रतिपत्तेरशक्यो विशेषतो ज्ञातुमित्याशङ्क्याऽऽह । **तस्येति** । प्रतिज्ञातं संबन्धं प्रकटयितुमसिद्धप्रमाणभावानां वेदान्तानां संबन्धाभिधानावसराभावात्तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्य पश्चात्तेषां कर्मकाण्डेन संबन्धविशेषवचनमुचितमिति मन्वानस्तत्प्रामाण्यं साधयति । **सर्वोऽपीति**[3] प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यागमातिरिक्तप्रमाणोपलक्षणार्थम् । एषोऽर्थोऽध्ययनविध्युपात्तः सर्वोऽपि काण्डद्वयात्मको वेदो मानान्तरानधिगतं यदिष्टोपायादि तज्ज्ञापनपरस्तथा चाज्ञातज्ञापकत्वाविशेषात्तुल्यं प्रामाण्यं काण्डयोरिति । अथवा वेदनं वेदोऽनुभवः

---

१ ग. [illegible] । २ [illegible] विशिष्टतया । ३ ख. °ति । बृहदार° । ४ क. ख. °पि तस्य त° ।

प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः सर्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात् । दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वान्नाऽऽगमा-

स च शब्देतरमानायोग्यो रूपादिहीनत्वात् । 'एतदप्रमेयम्' इति हि श्रुतिः । स चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायस्तस्यैव तत्तदात्मनाऽवस्थानात् । 'सच्च त्यच्चाभवत्' इत्यादिश्रुतेः । स च प्रकाशनः सर्वप्रकाशकत्वात् । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति श्रुतेः । स च परोऽविद्यातत्कार्यातीतत्वात् । 'विरजः पर आकाशात्' इत्यादिश्रुतेः । एवंरूपो वेदपदवेदनीयश्चिदेकरसः प्रत्यग्धातुरेव सर्वोऽपि कार्यकारणात्मकः प्रपञ्चः 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति श्रुतेः । तथाच यथोक्तं वस्तु प्रकाशयन्तो वेदान्ता विधिवाक्यवत्प्रमाणमिति । अथवा प्रत्यक्षादिनाऽनवगतो योऽसाविष्टप्राप्त्याद्युपायो ब्रह्मात्मा तस्य प्रकाशनपरः सर्वोऽप्ययं वेदः । तस्यैवाज्ञातत्वात्तत्र कर्मकाण्डं कर्मानुष्ठानप्रयुक्तबुद्धिशुद्धिद्वारा ब्रह्माधिगतावारादुपकारकम् । 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इति श्रुतेः । ज्ञानकाण्डं तु साक्षादेव तत्रोपयुक्तम् । परमपुरुषस्यौपनिषदत्वश्रवणात् 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति च श्रुतेः । तद्युक्तं कर्मकाण्डवज्ज्ञानकाण्डस्यापि प्रामाण्यमिति । अधिकारिसौलभ्यप्रतिपादनद्वारा ज्ञानकाण्डप्रामाण्यमेव स्फुटयति । सर्वपुरुषाणामिति । अयमर्थः । सुखं मे स्याद्दुःखं मा भूदिति स्वभावतः शास्त्रं विना सर्वेषां पुरुषाणामनवच्छिन्नसुखादिमाप्तेऽभिलाषोपलम्भात्तन्मात्रस्य च मोक्षत्वात्तत्कामिनो ज्ञानकाण्डाधिकारिणः सुलभत्वात्तस्मिन्प्रमां स्वार्थविषयामादधत्कथं तदप्रमाणमिति । ननु वेदस्य कार्यपरतया प्रामाण्यात्कर्मकाण्डवत्काण्डान्तरस्यापि कार्यपरतया प्रामाण्यमेष्टव्यमिति नेत्याह । दृष्टविषय इति । क्रियाकारकफलेतिकर्तव्यतानामन्यतमस्मिन्कार्ये समीहितप्राप्त्याद्युपायभूते व्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षादिसिद्धे तथाविधकार्यधियोऽन्यथालब्धत्वात्तत्र नाऽऽगमोऽनुसंधेयः । न हि लोकवेदयोस्तद्भिद्यते । अलौकिके तस्मिन्नव्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचाव्युत्पन्नानि पदानि बोधकान्यतिप्रसङ्गात् । नच ब्रह्मण्यपि तुल्या व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः । तस्मिन्ब्रह्मत्वेनाऽऽत्मत्वेन च प्रसिद्धेः । तत्तत्सामान्योपाधौ विज्ञानादिपदानां व्युत्पत्तेः सुकरत्वात् । तानि चालौकिकमखण्डं प्रत्यग्ब्रह्म निर्लुठितसामान्यविशेषं लक्षणया बोधयन्ति । तस्माद्ब्रह्मैव वेदप्रमाणकं न कार्यमिति भावः । किंच तिष्ठतु वेदान्तप्रामाण्यं कर्मकाण्डेऽपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वादौ सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमावश्यकम् । तदभावे तत्प्रामाण्यायोगात् । न हि भविष्यद्देहसंबन्ध्यात्मसद्भावानधिगमे पारलौकिकप्रवृत्तिविश्रम्भः । तस्मात्कर्मकाण्डप्रामाण्यमिच्छता सिद्धेऽर्थे भविष्यद्देहसंबन्धिन्यात्मनि स्वर्गादौ च तत्प्रामाण्यस्याभ्युपेयत्वात्कार्ये वेद-

१ ग. 'षयत्वे चे' । २ क. 'त्स्वरूपं प्र' । ३ ख. 'दिमाना' । ४ क. ग. 'तत्सा' । ग. तत्र सामा' । ५ ख. घ. 'र्लुण्ठित' ।

न्वेषणा । न चासति जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरे-ष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात् । स्वभाववादिदर्शनात् । तस्माज्जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्तते । येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैक इत्युपक्रम्यास्तीत्येवोपलब्धव्य इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात् "यथा च मरणं प्राप्य" इत्युपक्रम्य—

"योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्"

इति च "स्वयं ज्योतिः" इत्युपक्रम्य "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते"

ामाण्यानियमाद्वेदान्तानामपि स्वार्थे मानत्वं सिध्यतीत्याह । न चेति । ननु देहान्त-संबन्ध्यात्मज्ञानं विनाऽपि विधिवशाददृष्टार्थक्रियासु प्रवृत्तिः स्यादिति नेत्याह । स्वभावेति । यदाऽऽत्मा देहान्तरसंबन्धी शास्त्रान्मानान्तराच्च न प्रमितस्तदा भोक्तुर-नवगमान्न प्रेक्षापूर्वकारी यागाद्यनुतिष्ठेत् । लोकायतस्य व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमजानतो जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिहानीच्छया वैदिकक्रियास्वप्रवृत्तेर्दर्शनात् । अतो नातिरिक्तात्म-ज्ञानं विना सांपरायिके प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु विधयः साधनविशेषं बोधयन्तो नातिरिक्तात्मास्तित्वादौ मानं वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यत आह । तस्मादिति । अतिरिक्तात्मधियं विना पारलौकिकप्रवृत्त्यनुपपत्त्या कर्मकाण्डप्रामाण्यायोगादिति यावत् । विधीनां श्रुत्यर्थाभ्यामुभयार्थत्वमविरुद्धमित्यर्थः । न केवलं विधिभिरेवार्थादाक्षि-प्तमतिरिक्तात्मास्तित्वं किंतु श्रुत्याऽपि स्वमुखेनोक्तमित्याह । येयमिति । निर्णयद-र्शनाद्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमिति संबन्धः । तत्रैव प्रकृतोपयोगित्वेनोपक्रमोपसंहारान्तरे दर्शयति । यथा चेति । पूर्ववदेव संबन्धद्योतनार्थं चकारः । उपक्रमोपसंहारैकरूप्या-त्कठवल्लीनामतिरिक्तात्मास्तित्वे तात्पर्यमुक्त्वा बृहदारण्यकवाक्यस्यापि तत्र तात्पर्य-माह । स्वयमिति । न हि प्रसिद्धजडत्वस्य देहादेः स्वयंज्योतिष्ट्वमिति ज्योतिर्ब्राह्म-णगतोपक्रमस्तद्विषयो देहादिव्यतिरिक्तात्मानमधिकरोति । तं प्रेतं विद्याकर्मणी पूर्वो-पार्जिते फलदानायानुगच्छतः । स च गत्वा ज्ञानकर्मानुगुणं फलमनुभवतीति शारी-रकब्राह्मणगतोपसंहारोऽपि जन्मान्तरसंबन्धविषयः । नचात्रैव भस्मीभवतो देहादेर्ज-न्मान्तरसंबन्धो युक्तः । तेनाऽऽत्मा देहादिव्यतिरिक्तो जन्मान्तरसंबन्धी सिद्धो ब्राह्मणाभ्यामित्यर्थः । अजातशत्रुब्राह्मणे च व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रमो व्यतिरि-क्तात्मास्तित्वविषयः । न हि प्रत्यक्षे देहादौ जिज्ञासाऽस्ति । तत्रैवोपसंहारे 'य एष विज्ञानमयः पुरुषः' इति विज्ञानमयविशेषणादतिरिक्तात्मास्तित्वं दर्शितं न हि देहादे-

---

१ छ. झ. °त्वज्ञा° । २ग. छ. °न्ये तु सं° । ३ घ. ञ. ण. °निष्टप्राप्ति° । ४ घ. ण. °न्तरं द° ।

"पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" इति च ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्य विज्ञानमय इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम् । तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेन्न । वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । न हि देहान्तरसंबन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युर्नास्त्यात्मेति वदन्तः । न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति । स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेत् । न । निरूपितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्त्व-

---

विज्ञानमयत्वमस्ति तस्मात्तदप्युपक्रमोपसंहाराभ्यां व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं गमयतीत्याह । ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्येति । नचोदाहृतानां वाक्यानामप्रामाण्यम् । तत्प्रामाण्यस्यौत्पत्तिकसूत्रे हेत्वविशेषादभ्युपेयत्वादिति भावः । यथोक्तात्मन्यहंप्रत्ययो मानं तत्र देहाकारास्फुरणादतिरिक्तात्मास्तित्वस्य तेनैव स्फूर्त्युपपत्तेरतो न तत्र श्रुतिप्रामाण्यमिति शङ्कते । तत्प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षस्य विषयोऽवकाशो यस्मिन्नित्यतिरिक्तात्मास्तित्वमुच्यते । यद्यपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं त्वदभिप्रायेणाहंधीगोचरस्तथाऽपि न सा व्यतिरेकमात्मनो गोचरयति युक्त्यागमविवेकशून्यानामहंप्रत्ययभाजां व्यतिरेकप्रत्ययप्राप्तौ विपश्चितां विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गादिति परिहरति । न वादीति । वेदप्रतिकूला वादिनो नास्तिका नैव विवादं मुञ्चन्तीत्याह । न हीति । तेषु प्रातिकूल्यसंभावनार्थं विशेषणं नेत्यादि । इति वदन्तः सन्तो नोऽस्माकं प्रातिकूला न हि स्युरेवं वदनस्यैवासंभवादध्यक्षविरोधादिति योजना । प्रत्यक्षे विषये विप्रतिपत्त्यभावे दृष्टान्तमाह । न हीति । तत्र व्यभिचारं शङ्कते । स्थाण्वादाविति । प्रत्यक्षे धर्मिणि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विप्रतिपत्तेरुपलम्भान्न प्रत्यक्षे विप्रतिपत्त्यभावो व्यभिचारादिति शङ्कार्थः । आदिपदेन पाषाणादौ गजादिविप्रतिपत्तिः संगृह्यते । किं प्रत्यक्षमात्रे विप्रतिपत्तिः किंवा तेन विविक्ते प्रतिपन्ने । नाऽऽद्योऽङ्गीकारात् । नचैवमात्मनि प्रत्यक्षे विप्रतिपत्तावपि नाऽऽगमान्वेषणा । तेनैव तन्निरासेन तन्निर्णयादिति मन्वानो द्वितीयं दूषयति । नेत्यादिना । प्रत्यक्षतो विविक्तेऽर्थे विप्रतिपत्त्यभावं प्रपञ्चयति । न हीति । आत्मनः स्थूलदेहव्यतिरिक्तत्वं न प्रत्यक्षमिति प्रतिपाद्य सूक्ष्मदेहव्यतिरिक्तत्वमपि नाहंप्रत्ययग्राह्यमित्याह । वैनाशिकास्त्विति । ते खल्वहमिति धियमनुभवन्ति । तथाऽपि देहान्तरं स्थूलदेहातिरिक्तं सूक्ष्मं तत्र प्रधानभूताया बुद्धेरतिरिक्तस्याऽऽत्मनो नास्तित्वमेव पश्यन्ति । तन्नाहंधिया सूक्ष्मदेहातिरिक्तात्मासिद्धिरित्यर्थः । किंच प्रत्यक्षस्य विषयो रूपा-

---

१ क. ख. ग. च. छ. ज. °ति ज्ञ° । २ झ. च ज्ञाप° । ३ झ. °त् । नापि दे° । ४ ञ. °ह । ज्ञाप° । ५ ण. °ति । तत्प्रत्य° । ६ ण. °योऽस्मि° । ७ ङ. °त्यक्षवि° । ८ ञ. ण. °ये प्र° । ९ ञ. ण. °दिशब्देन । १० घ. ञ. °से त° ।

हमितिप्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते। तस्मात्प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात्प्रत्यक्षान्नाऽऽत्मास्तित्वसिद्धिः । तथाऽनुमानादपि । श्रुत्याऽऽत्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वाल्लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वान्नेति चेत् । न । जन्मान्तरसंबन्धस्याग्रहणात् । आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहंप्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चाऽऽत्मेति । सर्वथाऽप्य-

---

दिस्वद्ग्राहित्यं तद्वैलक्षण्यं तदात्मनोऽस्ति 'अशब्दमस्पर्शमरूपम्' इत्यादिश्रुतेः । न हि रूपादि तदाधारं विना प्रत्यक्षं क्रमते । अतो न देहव्यतिरिक्तात्मास्तित्वस्य प्रत्यक्षात्प्रसिद्धिरित्याह । **तस्मादिति** । प्रत्यक्षतो विविक्ते विप्रतिपत्त्ययोगात् । प्रकृते च तद्दर्शनादिति यावत् । अथेच्छादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानादतिरिक्तात्मसिद्धिरिति नेत्याह । **तथेति** । नाऽऽत्मास्तित्वप्रसिद्धिरिति संबन्धार्थस्तथाशब्दः। अयं भावः । इच्छादीनां स्वातन्त्र्ये स्वरूपासिद्धिः पारतन्त्र्ये परस्पराश्रयत्वमाधारस्येदानीमेव साध्यमानत्वात् । क्वचिच्छब्देन चाऽऽश्रयमात्रवचने सिद्धसाधनत्वं मनसस्तदाश्रयस्य सिद्धत्वादात्मोक्तौ च दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति । 'यः प्राणेन प्राणिति' इत्यादिश्रुत्या प्राणनादिव्यापाराख्यस्य लिङ्गस्याऽऽत्मास्तित्वे प्रदर्शितत्वात्तस्य च व्याप्तिसापेक्षस्य प्रत्यक्षादिसिद्धात्मविषयत्वान्न तस्य शब्दैकगम्यतेति शङ्कते । **श्रुत्येति** । आत्मनः स्वातन्त्र्येण लिङ्गगम्यत्वाभिप्रायेण श्रुत्या लिङ्गं नोपन्यस्तमिति परिहरति । **नेति** । योऽचेतनव्यापारः स चेतनाधिष्ठानपूर्वको यथा रथादिव्यापारः। प्राणनादिव्यापारस्याप्यचेतनव्यापारत्वाच्चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वमिति संभावनामात्रेण लिङ्गोपन्यासः । न हि निश्चायकत्वेन तदुपन्यस्यते । आत्मनो जन्मान्तरसंबन्धस्य प्रमाणान्तरेणाग्रहणात्तद्व्याप्तलिङ्गायोगादित्याह । **जन्मान्तरेति** । ननु व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमागमैकगम्यं चेत्कथं तत्प्रत्यक्षमनुमेयं चेति वादिनो वदन्तीति तत्राऽऽह । **आगमेन त्विति** । येयं प्रेते विचिकित्सेत्याद्यागमेन 'को ह्येवान्यात्' इत्यादिवेदोक्तैश्च प्राणनादिभिर्लौकिकैर्लिङ्गविशेषैरात्मास्तित्वे सिद्धे यथोक्तात्मसिद्धिमनुसरन्तो वादिनो वैदिकमेवाहंप्रत्ययं प्रतिलभमाना वैदिकान्येव च लिङ्गानि पश्यन्तः स्वोत्प्रेक्षानिर्मितानि तानीति कल्पयन्तो द्विधाऽऽत्मानं वदन्ति । वस्तुतस्त्वात्मा यथोक्तश्रुत्यैकसमधिगम्य इत्यर्थः । तस्यास्येत्यादिना काण्डयोः संबन्धं प्रतिज्ञाय तादर्थ्येन सिद्धेऽर्थे वेदान्तप्रामाण्यं सर्वोऽपीत्यादिना प्रसाध्याधुना कर्मभिः शुद्धबुद्धेर्वैराग्यादिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिरिति तयोः संबन्धं कथयति । **सर्वथाऽपीति** । आगमान्मानान्तराद्वा व्यतिरि-

---

१ ग. छ. ज. देहव्य° । २ ग. घ. ङ. छ. झ. °स्य लि° । ३ ग. घ. ङ. च. ज. °त्यक्षोऽनु° । ४ घ. ञ. °रं वा वि° । ५ क. °हाद्व्याति° । ६ घ. ञ. °द्रूपादिव° । ७ घ. °स्याऽऽत्मनि प्र° । ८ ण. निश्चयात्मक° । ९ घ. ञ. ण. °क्तामात्म° ।

स्यमस्मा देहान्तरसंबन्धीत्येवं प्रतिपत्तुर्देहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकाण्डमारब्धम्। न त्वात्मन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छाकारणमात्मविषयमज्ञानं कर्तृभोक्तृस्वरूपाभिमानलक्षणं तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतम् । यावद्धि तन्नापनीयते तावदयं कर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शास्त्रविहितप्रतिषिद्धातिक्रमेणापि प्रवर्तमानो मनोवाक्कायैर्दृष्टादृष्टानिष्टसाधनान्यधर्मसंज्ञकानि कर्माण्युपचिनोति बाहुल्येन स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात् । ततः स्थावरान्ताधोगतिः । कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारबलीयस्त्वम् । ततो मनआदिभिरिष्टसाधनं बाहुल्येनोपचिनोति धर्माख्यम् । तद्द्विविधम् ।

त्मास्तीत्येवमतिपत्तावपीत्यर्थः । पुरुषार्थोपायविशेषार्थिनस्तज्ज्ञापनार्थं कर्मकाण्डमारब्धं चेत्तर्हि तत्रोक्तकर्मभिरेव विवक्षितपुमर्थसिद्धेर्वेदान्तारम्भवैयर्थ्यान्न संबन्धोक्तिः सावकाशेत्याशङ्क्याऽऽह । नत्विति । आत्माज्ञानं खल्वनर्थकारणमन्वयव्यतिरेकशास्त्रगम्यं मिथ्याज्ञानकार्यलिङ्गकं च । तच्चाकर्तृभोक्तृब्रह्मात्मज्ञानादपनेयम् । न हि तत्कर्मकाण्डोक्तैरेव कर्मभिः शक्यमपनेतुं विरोधाभावात् । तस्मात्तद्बाधनार्थं ज्ञानसिद्धये वेदान्तारम्भसंभवादुक्तसंबन्धसिद्धिरित्यर्थः । यदि कर्मभिरज्ञानं न निवर्तते । मा निवर्तिष्ट । सत्येव तस्मिन्कर्मवशान्मोक्षः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यावद्धीति । सम्यग्ज्ञानमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्न कर्म । तत्तु प्रनाड्या तदुपयोगि । न हि सत्येवाज्ञाने मुक्तिः । तस्मिन्सति संसारस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्कर्मकाण्डस्य वैराग्यद्वारा प्रवेशो मुक्ताविति भावः । अयमित्यज्ञो निर्दिश्यते । रागद्वेषादीत्यादिशब्देनाविद्यास्मिताभिनिवेशादयो गृह्यन्ते । दोषाणां स्वाभाविकत्वं शास्त्रानपेक्षत्वम् । अपिकारः संभावनार्थः । दृष्टत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वम् । अदृष्टत्वं शास्त्रमात्रगम्यत्वम् । अधर्मोपचयप्राचुर्ये हेतुमाह । स्वाभाविकेति । अथ वैराग्यार्थं कर्मफलं प्रपञ्चयन्नधर्मफलमाह । तत इति । उक्तं हि—

'शारीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः'

इति । तर्हि पुण्योपचयाभावादनवकाशं स्वर्गादिफलमिति नेत्याह । कदाचदिति । शास्त्रीयसंस्कारस्य बलीयस्त्वे फलितमाह । तत इति । आदिशब्दो वाग्देहविषयः । फलविभागं वक्तुं कर्म भिनत्ति । तद्द्विविधमिति । तस्य मुक्तिफलत्वं

---

१ क. घ. ज. °काण्डं समा° । २ झ. °ब्धव्यम् । ३ क. ख. छ. °र्तृत्वभो° । ४ क. ख. घ. छ. °कृत्वस्व° । ५ क. मत्यादि° । ६ ख. °स्तित्वोपप° । ७ घ. ञ. ण. पुमर्थो° । ८ क. °र्थिनो ज्ञाप° । ९ क. °काण्डं समा° । १० ख. घ. °तद्बाना° ।

ज्ञानपूर्वकं केवलं च। तत्र केवलं पितृलोकादिप्राप्तिफलम्। ज्ञानपूर्वकं देवलोकादिब्रह्मलोकान्तप्राप्तिफलम्। तथाच शास्त्रम् "आत्मयाजी श्रेयान्देवयाजिनः" इत्यादि। स्मृतिश्च "द्विविधं कर्म वैदिकम्" इत्याद्या। साम्ये च धर्माधर्मयोर्मनुष्यत्वप्राप्तिः। एवं ब्रह्माद्या स्थावरान्ता स्वाभाविकाविद्यादिदोषवतो धर्माधर्मसाधनकृता संसारगतिर्नामरूपकर्माश्रया। तदेवेदं व्याकृतं साध्यसाधनरूपं जगत्प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत्।

निरसितुं फलं विभजते। **तत्रेति**। केवलमिष्टादिकर्मेति शेषः। 'कर्मणा पितृलोकः' इति हि वक्ष्यति। तस्मिन्फले नानात्वमभिप्रेत्याऽऽदिशब्दः। 'विद्यया देवलोकः' इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह। **ज्ञानेति**। देवलोको यस्याऽऽदिर्ब्रह्मलोको यस्यान्तस्तस्यार्थस्य प्राप्तिरेव फलमस्येति विग्रहः। उक्तेऽर्थे शातपथीं श्रुतिं प्रमाणयति। **तथाचेति**। सर्वत्र परमात्मभावनापुरःसरं नित्यं कर्मानुतिष्ठन्नात्मयाजी। कामनापुरःसरं देवान्यजमानो देवयाजी। तयोर्मध्ये कतरः श्रेयानिति विचारे सत्यात्मयाजी श्रेयानिति निर्णयः कृतः। अतो ज्ञानपूर्वकं कर्म देवलोकस्य कामनापूर्वं तु पितृलोकस्य प्रापकमित्यर्थः।

'प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम्।
इहं वाऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते॥
निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमभिधीयते'

इत्यादिमनुस्मृतिं चात्रैवोदाहरति। **स्मृतिश्चेति**। धर्माधर्मयोरेकैकस्य फलमुक्त्वा मिश्रयोः फलमाह। **साम्ये चेति**। उक्तं हि—

'उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽवशः'

इति। त्रिविधमपि कर्मफलं वैराग्यार्थं संक्षिप्योपसंहरति। **एवमिति**। सा चाविद्याकृतत्वादनर्थरूपेत्याह। **स्वाभाविकेति**। विचित्रकर्मजन्यतया तस्या वैचित्र्यमाह। **धर्माधर्मेति**। तर्हि धर्माधर्माभ्यामेव तन्निर्माणसंभवात्कृतमविद्ययेत्यत आह। **नामेति**। तेषां सूक्ष्मावस्थाऽविद्या तदालम्बनेति यावत्। धर्मादेरविद्यायाश्च निमित्तत्वोपादानत्वाभ्यामुपयोग इति भावः। ननु संसारगतेराविद्यत्वमयुक्तं प्रत्यक्षादिप्रतिपन्नत्वात्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति श्रुतौ च नामरूपात्मनो जगतोऽभिव्यक्तिश्रवणान्नच प्रामाणिकस्याविद्याकृतत्वमत आह। **तदेवेदमिति**। जगतः स्वरूपमात्मा तत्राध्यस्तत्वात्तस्मादात्मतत्त्वेऽनभिव्यक्ते प्रत्यक्षादिना

---

१ क. °यात्र देवयाजी" इ°। २ घ. ञ. ण. °लोकश्चान्तो यस्य तस्यार्थं°। ३ ख. ञ. ण. °पूर्वं क°। ४ क. घ. ञ. ण. °ह चामु°। ५ क. ख. °वकत्व°।

स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्तोऽनर्थ इत्येतस्माद्विरक्तस्याविद्यानिवृत्तये तद्विपरीतब्रह्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थोपनिषदारभ्यते। अस्य त्वश्वमेधकर्मसंबन्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनं येषामश्वमेधे नाधिकारस्तेषामस्मादेव विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिः "विद्यया वा कर्मणा वा" "तद्धैतल्लोकजिदेव" इत्येवमादिश्रुतिभ्यः। कर्मविषयत्वमेवं विज्ञानस्येति चेत्। न "योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद"

श्रुत्या चाभिव्यक्तमिव दृश्यमानमपि जगदनभिव्यक्तमेवेति न तस्याविद्याकृतत्वक्षतिरिति भावः। अविद्याकृतां संसारगतिमनुभाषते। स एष इति। नन्वविद्याकृतत्वे कथमनादित्वमित्याशङ्क्य तस्य प्रवाहरूपेणेत्याह। बीजाङ्कुरादिवदिति। तर्हि कादाचित्कतया साधनापेक्षामन्तरेण नाशो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। अनादिरिति। चैतन्यवदात्मनि तस्याविद्याकृतत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य नानारूपत्वेन ततो विलक्षणत्वादेकरूपे युक्तं तस्य कल्पितत्वमित्याह। क्रियेति। अनादेरपि संसारस्य प्रागभाववन्निवृत्तिः स्यादिति चेत्तथाऽपि ब्रह्मविद्यामन्तरेण नाशो नास्तीत्याह। अनन्त इति। प्रयत्नतो हेयत्वं द्योतयितुमनर्थ इति विशेषणम्। नैसर्गिक इति पाठे तु कारणरूपेण तत्त्वमुन्नेयम्। यस्मात्कर्म संसारफलं न मोक्षं फलयति तस्मात्सनिदानसंसारनिवर्तकात्मज्ञानार्थत्वेन साधनचतुष्टयसंपन्नमधिकारिणमधिकृत्य वेदान्तारम्भः संभवतीत्युपसंहरति। इत्येतस्मादिति। यथोक्तज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भे 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' इत्यारब्धव्यं तस्मादारभ्य ज्ञानोपदेशात् "उषा वा अश्वस्य" इत्यारम्भस्तु न युक्तः साक्षादत्र तदनुक्तेरित्याशङ्क्यास्मादारभ्योपनिषदारम्भेऽभीष्टं फलमभिधित्समानः प्रथममश्वमेधोपासनफलमाह। अस्य त्विति। राजयज्ञत्वादश्वमेधस्य तदनधिकारिणामपि ब्राह्मणादीनां तत्फलार्थिनामस्मादेवोपासनात्तदाप्तिरिति मत्वा श्रुतौ तदुपासनोक्तिरित्यर्थः। किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य विकल्पश्रवणं केवलस्यापि ज्ञानस्य साधनत्वं सूचयतीत्यर्थतो विकल्पश्रुतिमुदाहरति। विद्ययेति। तत्फलप्राप्तिरिति पूर्वेण संबन्धः। तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह। तद्धेति। तद्धैतत्प्राग्दर्शनं लोकप्राप्तिसाधनं प्रसिद्धमिति यावत्। आदिशब्देन केवलोपास्त्या ब्रह्मलोकाप्तिवादिन्यः श्रुतयो गृह्यन्ते। अश्वमेधे यदुपासनं तस्याप्यश्वादिवत्तच्छेषत्वेन फलवत्त्वात्र स्वातन्त्र्येण तद्वत्त्वमङ्गेषु स्वतन्त्रफलाभावादिति शङ्कते। कर्मविषयत्वमिति। ज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वं दूषयति। नेति। पूर्वत्रार्थतो दर्शितां विकल्पश्रुतिमत्र हेतुतया स्वरूपतोऽनुक्रामति। योऽश्वमेधेनेति। स सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यामिति संबन्धः। ज्ञानकर्मणोस्तुल्यफलत्वस्य न्याय्यत्वादिति शेषः।

१ क. ख. °राविवावि°। २ ङ. ञ. °न्तो नैसर्गिकोऽन°। ३ ञ. °मेधीयसं°। ४ च. °पसं°। ५ ग. घ. ङ. च. छ. ज. ञ. °न्धिवि°। ६ ञ. °व ज्ञा°। ७ ण. °तिमुक्ताम°। ८ क. ख. ण. °रात्रिवेति। ९ क. घ. क्रियेति। १० क. घ. अनादिरिति। ११ ख. घ. ण. °भीष्टफ°। १२ क. ख. °धनमि°।

इति विकल्पश्रुतेः। विद्याप्रकरणे चाऽऽम्नानात्। कर्मान्तरे च संपादनदर्शनाद्विज्ञानोत्तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते। सर्वेषां च कर्मणां परं कर्माश्वमेधः। समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात्। तस्य चेह ब्रह्मविद्यारम्भ आम्नानं सर्वकर्मणां संसारविषयत्वप्रदर्शनार्थम्। तथाच दर्शयिष्यति फलमशनायां मृत्युभावम्। न नित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेत्। न। सर्वकर्मफलोपसंहारश्रुतेः। सर्वं हि पत्नीसंबद्धं कर्म। "जाया मे स्यादेतावान्वै कामः" इति निसर्गत एव सर्वकर्मणां काम्यत्वं दर्शयित्वा पुत्रकर्मापरविद्यानां च

उपास्तिफलश्रुतेरर्थवादत्वमाशङ्क्याश्वमेधवदुपास्तेरपि कर्मत्वाद्विहितत्वात्कर्मप्रकरणाद्युत्थितत्वाच्च मैवमित्याह। विद्येति। फलश्रुतेरर्थवादत्वाभावे हेत्वन्तरमाह। कर्मान्तरे चेति। अश्वमेधातिरिक्ते कर्मण्ययं वाव लोकोऽग्निरित्यादौ चित्याग्न्यादावेतल्लोकादिसंपादनस्य स्वतन्त्रफलोपासनस्य दर्शनान्न फलश्रुतेरर्थवादतेत्यर्थः। अश्वमेधोपासनं न क्रत्वर्थं किंतु पुरुषार्थं तत्र चाधिकारोऽश्वमेधकर्तृत्वनभिकारिणामपीत्येतावदेवेष्टं चेदुपासने कर्मप्रकरणस्थेऽपि तल्लाभाद्विद्याप्रकरणे नास्याध्ययनमर्थवदित्याशङ्क्याऽऽह। सर्वेषां चेति। परत्वे हेतुः समष्टीति। अनुवृत्तव्यावृत्तरूपहिरण्यगर्भप्राप्तिहेतुत्वात्तस्य श्रेष्ठतेत्यर्थः। तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह। तस्य चेति। यदा क्रतुप्रधानस्याश्वमेधस्योपास्तिसहितस्यापि संसारफलत्वं तदाऽल्पीयसामग्निहोत्रादीनां संसारफलत्वं किं वाच्यमित्यस्मिन्कर्मराशौ बन्धहेतौ विरक्ताः साधनचतुष्टयविशिष्टा ज्ञानमपेक्षमाणास्तदुपाये श्रवणादावेव सर्वकर्मसंन्यासपूर्वके कथं प्रवर्तेरन्नित्याशयवती श्रुतिरुपासनं विद्यारम्भेऽभिदधातीति। तेनोषा वा अश्वस्येत्याद्युपनिषदारम्भो युक्तोऽस्य विशिष्टाधिकारिसमर्पकत्वादित्यर्थः। उपासनफलस्य संसारगोचरत्वमेव कुतः सिद्धमत आह। तथाचेति। अशनाया हि मृत्युः स वै नैव रेमे सोऽबिभेदिति भयारत्यादिश्रवणादुपास्तियुक्तक्रतुफलस्य सूत्रस्य बन्धमध्यपातित्वाद्विशिष्टोऽपि क्रतुर्न मुक्तये पर्याप्नोतीत्यर्थः। उक्ते सर्वकर्मणां बन्धफलत्वे नित्यनैमित्तिकानां न तत्फलत्वं तेषां विध्युद्देशे फलाश्रुतेर्नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन मुक्तिफलत्वलाभादिति शङ्कते। न नित्यानामिति। एतावान्वै काम इति सर्वकर्मणामविशेषेण फलसंबन्धश्रवणात्पश्चादेव काम्यफलत्वस्य तद्विध्युद्देशवशात्सिद्धत्वात्कर्मणा पितृलोक इतिवाक्यस्य नित्यादिकर्मफलविषयत्वान्न मोक्षफलत्वाशङ्केति परिहरति। नेति। उक्तमेव स्फुटयति। सर्वं हीति। पत्नीसंबन्धे मानमाह। जायेति। तथाऽपि कथं कर्मणः सर्वस्य कामोपायत्वं तत्राऽऽह। एतावान्वै काम इति। कथं तर्हि तेषां फलभेदो लभ्यते तत्राऽऽह। पुत्रेति। अथैवं फलविभागे कथं समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वमश्वमेधस्योक्तमत आह।

१ ग. ङ. च. छ. ज. °नात्फ°। २ च. छ. झ. °स्तीति ग°। ३ क. ङ. °त्वद°। ४ ख. ग. °नाया मृ°। ५ क. °भावं भयम्। ६ घ. अ. °लत्वं किं°। ७ घ. °वैकं क°। ८ घ. °र्थं न प्र°। ९ ख. °सनं वि°। १० क. अ. °धातीति°। ११ अ. ण. °त्यारभ्योप°। १२ ण. °सनाफ°। १३ घ. °र्याप्तो भवती°। १४ क. ख. °ह। अथा°।

"अयं लोकः पितृलोको देवलोकः" इति फलं दर्शयित्वा त्र्यन्नात्मकतां चान्त उपसंहरिष्यति "त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म" इति। सर्वकर्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति। इदमेव त्रयं प्रागुत्पत्तेस्तर्ह्यव्याकृतमासीत्। तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशाद्व्याक्रियते बीजादिव वृक्षः। सोऽयं व्याकृताव्याकृतरूपः संसारोऽविद्याविषयः क्रियाकारकफलात्मकतयाऽऽत्मैकरूपत्वेनाध्यारोपितोऽविद्ययैव मूर्तामूर्ततद्वासनात्मकोऽतो विलक्षणोऽनामरूपकर्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाकारकफलभेदादिविपर्ययेणावभासते। अतोऽस्मात्क्रियाकारकफलभेदस्वरूपादेतावदिदमितिसाध्यसाधनरूपाद्विरक्तस्य कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानिवृत्तये रज्ज्वामिव सर्पविज्ञानापनयाय ब्रह्मविद्याऽऽरभ्यते। तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय "उषा वा अश्वस्य" इत्यादि। तत्राश्वविषयमेवं दर्शनमुच्यते

त्र्यन्नात्मकतां चेति। अस्याध्यायस्यावसाने कर्मफलस्य हिरण्यगर्भरूपतां त्रयमित्याद्या श्रुतिरुपसंहरिष्यतीत्यर्थः। उपसंहारश्रुतेस्तात्पर्यमाह। **सर्वकर्मणामिति।** कर्मफलं संसारश्चेत्प्राक्तदनुष्ठानात्तदभावान्मुक्तानां पुनर्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। **इदमेवेति।** तर्हि तस्यामवस्थायामिति यावत्। तस्य पुनर्व्याकरणे कारणमाह। **तदेवेति।** व्याकृताव्याकृतात्मनः संसारस्य प्रामाणिकत्वेन सत्यत्वमाशङ्क्याविद्याकृतत्वेन तन्मिथ्यात्वमुक्तं स्मारयति। **सोऽयमिति।** स एष हि भ्रान्तिविषयो न प्रामाणिकस्तत्कुतोऽस्य सत्यतेत्यर्थः। कथमस्याऽऽत्मन्यद्वये कूटस्थे प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। **क्रियेति।** समारोपे मूलकारणमाह। **अविद्ययेति।** आत्मन्यविद्यारोपितं द्वैतमित्यत्र द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्यादिवाक्यं प्रमाणयति। **मूर्तेति।** नन्वात्मन्यारोपो नोपपद्यते तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य द्वैतविलक्षणत्वादसति सादृश्येऽध्यासासिद्धेरत आह। **अत इति।** संसाराद्वैलक्षण्यमेव प्रकटयति। **अनामेति।** आदिपदेनान्येऽपि विपर्ययभेदाः संगृह्यन्ते। आरोपे प्रमिणोमि करोमि भुञ्जे चेत्यनुभवं प्रमाणयति। **अवभासत इति।** आत्मन्यध्यासः सादृश्याद्यभावेऽपि नभसि मलिनत्वादिवद्यतोऽनुभूयतेऽतः सविलासाविद्यानिवर्तकब्रह्मविद्यार्थत्वेनोपनिषदारम्भः संभवतीत्युपसंहरति। **अत इति।** एतावदित्यनेर्थात्मत्वोक्तिः। तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ दृष्टान्तमाह। **रज्ज्वामिवेति।** एवमुपनिषदारम्भे स्थिते प्राथमिकब्राह्मणयोरवान्तरतात्पर्यमाह। **तत्र तावदिति।** आद्यस्य पुनरवान्तरतात्पर्यं दर्शयति। **तत्रेति।** नन्वश्वमेधस्या-

---

१ क. ख. °त्वाऽन्ना°। २ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °हरति। ३ ग. च. छ. ज. °त्मत°। ४ ग. ङ. झ. °त्मस्वरू°। ५ ख. ग. घ. छ. °नयनाय। ६ ङ. °व तावद्दर्श°। ७ क. ख. °स्य च प्रा°। ८ ख. °र्तं चामू°। ९ क. ख. °नर्थोक्तिः। १० घ. °त्मकत्वो°।

ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः।
सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संव-

प्राधान्यादश्वस्य। प्राधान्यं च तन्नामाङ्कितत्वात्क्रतोः प्राजापत्यत्वाच्च।

उषा इति ब्राह्मो मुहूर्त उषा। वैशब्दः स्मारणार्थः प्रसिद्धं कालं स्मारयति। शिरः प्राधान्यात्। शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानाम्। अश्वस्य मेध्यस्य मेधार्हस्य यज्ञियस्योषा शिर इति संबन्धः। कर्माङ्गस्य पशोः संस्कर्तव्यत्वात्कालादिदृष्टयः शिरआदिषु क्षिप्यन्ते। प्राजापत्यत्वं च प्रजापतिदृष्ट्यध्यारोपणात्। काललोकदेवतात्वाध्यारोपणं च प्रजापतित्वकरणं पशोः। एवंरूपो हि प्रजापतिः। विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ। सूर्यश्चक्षुः शिरसोऽनन्तरत्वात्सूर्याधिदैवतत्वाच्च। वातः प्राणो

ङ्गबाहुल्ये कस्मादश्वाख्याङ्गविषयमेवोपासनमुच्यते तत्राऽऽह। प्राधान्यादिति। तदेव कथमिति तदाह। प्राधान्यं चेति। प्रजापतिदेवताकत्वाच्चाश्वस्य प्राधान्यमित्याह। प्राजापत्यत्वाच्चेति। प्रतीकमादाय व्याचष्टे। उषा इत्यादिना। स्मारणार्थत्वमेव निपातस्य स्फुटयति। प्रसिद्धमिति। शास्त्रीये लौकिके च व्यवहारे प्रसिद्धो ब्राह्मो मुहूर्तस्तं कालमिति यावत्। उषसि शिरःशब्दप्रयोगे दिनावयवेषु तस्य प्राधान्यं हेतुमाह। प्राधान्यादिति। तथाऽपि कथं तत्र तच्छब्दप्रयोगस्तत्राऽऽह। शिरश्चेति। आश्वमेधिकाश्वशिरस्युषसो दृष्टिः कर्तव्येत्याह। अश्वस्येति। कालादिदृष्टिरश्वाङ्गेषु किमिति क्षिप्यतेऽश्वाङ्गदृष्टिरेव तेषु किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। कर्माङ्गस्येति। अङ्गेष्वनङ्गमिति क्षेपे हेत्वन्तरमाह। प्राजापत्यत्वं चेति। अश्वस्य सेत्स्यतीति शेषः। तत्र हेतुः। प्रजापतीति। ननु कालादिदृष्टयोऽश्वावयवेष्वारोप्यन्ते न तस्य प्रजापतित्वं क्रियते तत्राऽऽह। कालेति। कालाद्यात्मको हि प्रजापतिः। तथाच यथा प्रतिमायां विष्णुत्वकरणं तद्दृष्टिस्तथा कालादिदृष्टिरश्वावयवेषु तस्य प्रजापतित्वकरणम्। अश्वमेधाधिकारी हि सत्यश्वे कर्मणो वीर्यवत्तरत्वार्थं कालादिदृष्टीरश्वावयवेषु कुर्यात्। तदनधिकारी त्वश्वाभावे स्वात्मानमश्वं कल्पयित्वा स्वशिरःप्रभृतिषु कालादिदृष्टिकरणेन प्रजापतित्वं संपाद्य प्रजापतिरस्मीति ज्ञानात्तद्भावं प्रतिपद्यतेति भावः। चक्षुषि सूर्यदृष्टौ हेतुमाह। शिरस इति। उषसोऽनन्तरत्वं सूर्ये दृष्टं चक्षुषि च शिरसोऽनन्तरत्वं दृश्यते तस्मात्तत्र तद्दृष्टिर्युक्तेत्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। सूर्येति। 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्' इति श्रुतेश्चक्षुषि सूर्योऽधिष्ठात्री

१ क. च. °षा वा इ°। २ ख. ङ. छ. ज. झ. °ब्दः स्मर°। ३ ख. °तात्मत्वा°। ४ क. ख. °ना। स्मर°। ५ क. °ति विज्ञा°।

त्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य । द्यौः पृष्ठमन्त-
रिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवा-

वायुस्वाभाव्यात्[1] । व्यात्तं विवृतं मुखमग्निर्वैश्वानरः । वैश्वानर इत्यग्नेर्वि-शेषणम् । वैश्वानरो नामाग्निर्विवृतं मुखमित्यर्थो मुखस्याग्निदैवतत्वात् । संवत्सर आत्मा संवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा । आत्मा शरी-रम् । कालावयवानां च संवत्सरः शरीरं शरीरं चाऽऽत्मा "मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा" इति श्रुतेः । अश्वस्य मेध्यस्येति सर्वत्रानुषङ्गार्थं पुनर्व-चनम् । द्यौः पृष्ठम् । ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । अन्तरिक्षमुदरं सुषिरत्वसामा-न्यात् । पृथिवी पाजस्यं पादस्यमिति[2] वर्णव्यत्ययेन[3] पादासनस्थान-मित्यर्थः । दिशश्चतस्रोऽपि पार्श्वे पार्श्वेन दिशां संबन्धात् । पार्श्वयो-र्दिशां च संख्यावैषम्यादयुक्तमिति चेत् । न । सर्वमुखत्वोपपत्तेरश्वस्य पार्श्वाभ्यामेव सर्वदिशां संबन्धाददोषः । अवान्तरदिश आग्नेय्याद्याः

देवता तेन सामीप्यात्तत्र तद्दृष्टिरित्यर्थः । अश्वप्राणे वायुदृष्टौ चलनस्वाभाव्यं हेतुः । अश्वस्य विदारिते मुखे भवत्वग्निदृष्टिस्तथाऽपि पर्यायोपादानं व्यर्थमित्याशङ्क्य क्रव्यादादि[4]व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमित्याह । वैश्वानर इत्यग्नेरिति । 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इति श्रुतिमाश्रित्य मुखे तद्दृष्टौ हेतुमाह । मुखस्येति । अधिकमासमनुसृत्य त्रयोदशमासो वेत्युक्तम् । शरीरे संवत्सरदृष्टिरित्यत्राऽऽत्मत्वं हेतुमाह । कालेति । आत्मा हस्तादीनामङ्गानामिति शेषः । कालावयवानां संवत्सरस्याऽऽत्मत्ववदङ्गानां शरीरस्याऽऽत्मत्वे प्रमाणमाह । मध्यं हीति । पुनरुक्तेरर्थवत्त्वमाह । अश्वस्येति । पृष्ठे द्युलोकदृष्टौ हेतुमाह । ऊर्ध्वत्वेति । उदरेऽन्तरिक्षदृष्टौ निमित्तमाह । सुषिरत्वेति । पादा अस्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमाह । पादेति । अश्वस्य हि खुरे पादासनत्वसामान्यात्पृथिवीदृष्टिरित्यर्थः । पार्श्वयोर्दिक्चतुष्टयदृष्टौ हेतुमाह । पार्श्वेनेति । द्वे पार्श्वे चतस्रश्च दिशस्तत्र[5] कथं तयोस्तदारोपणं द्वाभ्यामेव द्वयोः संबन्धादिति शङ्कते । पार्श्वयोरिति । यद्यपि द्वे दिशौ द्वाभ्यां पार्श्वाभ्यां संबध्येते तथाऽप्यश्वस्य प्राङ्मुखत्वे प्रत्यङ्मुखत्वे च दक्षिणोत्तरयोस्तन्मुखत्वे च प्राक्प्रतीच्योर्दिशोस्ताभ्यां संबन्धसंभवात्तत्र तद्दृष्टिरविरुद्धेति परिहरति । नेत्यादिना । तदुपपत्तौ चाश्वस्य चरिष्णुत्वं हेतूकर्तव्यम् । पार्श्वास्थिष्ववान्तरदिशामारोपे पार्श्व-दिक्संबन्धो हेतुः । ऋतवः संवत्सरस्याङ्गानि हस्तादीनि च देहस्यावयवास्तस्माद-

---

[1] ग. च. वातस्वा° । [2] छ. पादास्य° । [3] क. °दस्यम् । पाजस्यमि° । [4] घ. ञ. ण. °दि-नि° । [5] ण. °स्तत्कथं ।

न्तरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो माꣳसानि। ऊवध्यꣳ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषध-

पर्शवः पार्श्वास्थीनि। ऋतवोऽङ्गानि संवत्सरावयवत्वादङ्गसाधर्म्यात्। मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाणि संधयः संधिसामान्यात्। अहोरात्राणि प्रतिष्ठाः। बहुवचनात्प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि प्रतिष्ठाः पादाः प्रतितिष्ठत्येतैरिति। अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठत्यश्वश्च पादैः। नक्षत्राण्यस्थीनि शुक्लत्वसामान्यात्। नभो नभस्था मेघा अन्तरिक्षस्योदरवो-क्केर्मांसान्युदकरुधिरसेचनसामान्यात्। ऊवध्यमुदरस्थमर्धजीर्णमशनं सिकता विश्लिष्टावयवत्वसामान्यात्। सिन्धवः स्यन्दनसामान्यान्नद्यो गुदा नाड्यो बहुवचनाच्च। यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्ताद्दक्षिणोत्तरौ मांसखण्डौ। क्लोमान इति नित्यं बहुवचनमेकस्मिन्नेव। पर्वताः काठिन्यादुच्छ्रितत्वाच्च। ओषधयश्च क्षुद्राः स्थावरा वनस्पतयो महान्तो

तुद्दृष्टिरङ्गेषु कर्तव्येत्याह। ऋतव इति। अस्ति मासादीनां संवत्सरसंधित्वमस्ति च शरीरसंधित्वं पर्वणामतस्तेषु मासादिदृष्टिरित्याह। संधीति। युगसहस्राभ्यां प्राजापत्यमेकमहोरात्रम्। अयनाभ्यां दैवम्। पक्षाभ्यां पित्र्यम्। षष्टिघटिकाभिर्मानुषमिति भेदः। प्रतिष्ठाशब्दस्य पादविषयत्वं व्युत्पादयति। प्रतितिष्ठतीति। पादेष्वहोरात्रदृष्टिसिद्ध्यर्थं युक्तिमुपपादयति। अहोरात्रैरिति। अस्थिषु नक्षत्रदृष्टौ हेतुमाह। शुक्लत्वेति। नभःशब्देनान्तरिक्षं किमिति न गृह्यते मुख्ये सत्युपचारायोगादित्याशङ्क्य पुनरुक्तिं परिहर्तुमित्याह। अन्तरिक्षस्येति। उदकं सिञ्चन्ति मेघा मांसानि रुधिरमतः सेक्तृत्वसामान्यान्मांसेषु मेघदृष्टिरित्याह। उदकेति। अश्वजठरनिपरिवर्तिन्यर्धजीर्णे सिकतादृष्टौ हेतुमाह। विश्लिष्टेति। किमिति गुदशब्देन पायुरेव न गृह्यते शिराग्रहणे हि मुख्यार्थातिक्रमः स्यात्तत्राऽऽह। बहुवचनाच्चेति। चकारोऽवधारणार्थः। यद्यपि बहूक्त्या शिराभ्योऽर्थान्तरमपि गुदशब्दमर्हति तथाऽपि स्यन्दनसादृश्यात्तास्वेव सिन्धुदृष्टिरिति तासामिह ग्रहणमिति भावः। कुतो मांसखण्डयोर्द्वित्वमेकत्र बहुवचनाद्बहुत्वप्रतीतेरित्याशङ्क्य दारा इतिवद्बहूक्तेर्गतिमाह। क्लोमानि इति। तयोः पर्वतदृष्टौ हेतुद्वयमाह। काठिन्यादित्यादिना। क्षुद्रत्वसाधर्म्यादोषधिदृष्टिर्लोमसु महत्त्वसामान्याद्वनस्पतिदृष्टिश्चाश्वकेशेषु

१ क. ग. °श्वस्य पा°। ङ. °श्वस्तु पा°। २ च, छ °ता वालुका वि°। ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. °वसा°। ४ ग. घ. ङ. छ. ञ. क्षुद्रस्था°। ५ ख. °हित हि मा°। ६ क. °यकृत्वं। ७ क. ख. ग. °ङ्क्यैमुक्तेमु°। ८ घ. ण. सेक्तृत्व°। ९ घ. ञ. ण. हेतुः। वि°। १० घ. ञ. °ष्टिश्च°।

यश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निम्लो-
चञ्जघनार्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते
तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥१॥
अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत

लोमानि केशाश्च यथासंभवम् । उद्यन्नुद्गच्छन्भवति सविताऽऽमध्याह्ना-दश्वस्य पूर्वार्धो नाभेरूर्ध्वमित्यर्थः । निम्लोचन्नस्तं यन्नामध्याह्नाज्जघ-नार्धोऽपरार्धः पूर्वापरत्वसाधर्म्यात् । यद्विजृम्भते गात्राणि विनामयति विक्षिपति तद्विद्योतते विद्योतनं मुखघनविदारणसामान्यात् । यद्विधूनुते गात्राणि कम्पयति तत्स्तनयति गर्जनशब्दसामान्यात् । यन्मेहति मूत्रं करोत्यश्वस्तद्वर्षति वर्षणं तत्सेचनसामान्यात् । वागेव शब्द एवा-स्याश्वस्य वागिति नात्र कल्पनेत्यर्थः ॥ १ ॥

अहर्वा इति सौवर्णराजतौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वस्याग्रतः पृष्ठतश्च स्थाप्येते तद्विषयमिदं दर्शनम् । अहः सौवर्णो ग्रहो दीप्तिसामान्याद्वै । अहरश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायतेति कथम् । अश्वस्य प्रजापतित्वात् ।

कर्तव्येत्याह । यथासंभवमिति । पूर्वत्वसामान्यान्मध्याह्नात्प्रागवस्थादित्यदृष्टिरश्वस्य नाभेरूर्ध्वभागे कर्तव्येत्याह । उद्यन्नित्यादिना । अपरत्वसादृश्यादश्वस्य नाभेरपरार्धे मध्याह्नादनन्तरभाव्यादित्यदृष्टिः कार्येत्याह । निम्लोचन्नित्यादिना । विजृम्भत इत्यादौ प्रत्ययार्थो न विवक्षितः । विजृम्भणं मुखं विदारयति विद्योतनं पुनर्मेघमतो विद्योतनदृष्टिर्जृम्भणे कर्तव्येत्याह । मुखे । स्तनयतीति स्तनितमुच्यते तद्दृष्टिर्गा-त्रकम्पे कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह । गर्जनेति । मूत्रकरणे वर्षणदृष्टौ कारणमाह । सेचनेति । अश्वस्य हेषितशब्दे नास्त्यारोपणमित्यतो न सादृश्यं वक्तव्यमित्याह । नात्रेति ॥१॥

अश्वावयवेषु कालादिदृष्टीर्विधायाश्वं प्रजापतिरूपं विवक्षित्वा कण्डिकान्तरं गृहीत्वा तात्पर्यमाह । अहरित्यादिना । ग्रहौ हवनीयद्रव्याधारौ पात्रविशेषावग्रतः पृष्ठ-तश्चेति संज्ञपनात्प्रागूर्ध्वं चेति यावत् । प्रसिद्धा तावदह्नि दीप्तिः सौवर्णे च ग्रहे साऽस्त्यतस्तस्मिन्नहर्दृष्टिरिति दर्शनं विभजते । अहरिति । अश्वसंज्ञपनात्पूर्वं यो महिमाख्यो ग्रहः स्थाप्यते स चेदहर्दृष्ट्योपास्यते कथं सोऽश्वमन्वजायतेति पश्चाद-श्वस्य तज्जन्मवाचोयुक्तिरिति शङ्कते । अहरश्वमिति । नायं पश्चादर्थोऽनुशब्दः किंतु लक्षणार्थः । तथाचाश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात्तं लक्षयित्वा ग्रहस्य यथोक्तस्य प्रवृत्तेरुप-देशादश्वमन्वजायतेत्यविरुद्धमिति परिहरति । अश्वस्येति । तदेव स्फुटयति । प्रजा-

१ ठ. 'द्विधुनु' । २ घ. च. 'नयोर्विदा' । ३ छ. 'द्विधुनु' । ४ क. ख. 'रार्धभागे म' । ५ ख. मुखविदारणं विद्यो' । ६ क. ख. घ. ण. 'घविदारणम' ।

पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः संबभूवतुः । हयो भूत्वा देवानव-

मेता[illegible]र्यादित्यादिलक्षणोऽह्ना लक्ष्यते । अश्वं लक्षयित्वाऽजायत सौवर्ण[illegible]हिमा ग्रहो वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति यद्वत् । तस्य ग्रहस्य पूर्वे पूर्वः समुद्रे समुद्रो योनिर्विभक्तिव्यत्ययेन । योनिरित्यासादनस्थानम् । तथा रात्री राजतो ग्रहो वर्णसामान्याज्जघन्यत्वसामान्याद्वा । एनमश्वं पश्चात्पृष्ठतो महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिः । महिमा महत्त्वात् । अश्वस्य हि विभूतिरेषा । यत्सौवर्णो राजतश्च ग्रहावुभयतः स्थाप्येते तावेतौ वै महिमानौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वमभितः संबभूवतुरुक्तलक्षणावेव संभूतावित्थमसावश्वी महत्त्वयुक्त इति पुनर्वचनं स्तुत्यर्थम् । तथा च हयो भूत्वेत्यादि स्तुत्यर्थमेव । हयो हिनोतेर्गतिकर्मणो विशिष्ट-

पतिरिति । काललोकदेवतात्मा प्रजापतिरश्वात्मना दृश्यमानोऽत्राहर्दृष्ट्या दृष्टेन ग्रहेण लक्ष्यते । तथाचाश्वमन्वजायतेति श्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः । अनुशब्दो न पश्चाद्वाचीत्यत्र दृष्टान्तमाह । **वृक्षमिति** । यदा वृक्षं लक्षयित्वा तस्याग्रे विद्युद्विद्योतते तदा वृक्षमनु विद्योतते सेति प्रयुज्यते । तथाऽत्राप्यनुशब्दो न पश्चादर्थ इत्यर्थः । यत्र त्र स्थाने ग्रहः स्थाप्यते तत्पूर्वसमुद्रदृष्ट्या ध्येयमित्याह । **तस्येति** । पूर्वत्वमत्र सादृश्यम् । कथं सप्तमी प्रथमार्थे यते छन्दस्यर्थानुसारेण व्यत्ययसंभवादित्याह । **विभक्तीति** । यथा सौवर्णे ग्रहेऽहर्दृष्टिरुपदिष्टा तथा राजते ग्रहे रात्रिदृष्टिः कर्तव्येत्याह । **तथेति** । अस्ति हि चन्द्रातपवत्त्वाद्रात्रेः शौक्ल्यमस्ति च राजतस्य ग्रहस्य तद्युक्तं तत्र रात्रिदर्शनमित्याह । **वर्णेति** । रजतं सुवर्णाज्जघन्यमह्नश्च रात्रिरतो वा सादृश्यात्तत्र रात्रिदृष्टिरित्याह । **जघन्येति** । प्रजापतिरूपं प्रकृतमश्वं लक्षयित्वा तत्संज्ञपनात्पश्चादस्य प्रवृत्तिं दर्शयति । **एनमिति** । तदासादनस्थाने पश्चिमसमुद्रदृष्टिर्विधेयेत्याह । **तस्येति** । कथमेतौ ग्रहौ महिमाख्यावुक्तौ महत्त्वोपेतत्वादित्याह । **महिमेति** । अथाश्वविषयं दर्शनमादिश्य ग्रहविषयं तदादिशतो वाक्यभेदः स्यान्नेत्याह । **अश्वस्येति** । किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य पुनरुक्तिरिति मत्वाऽऽह । **तावित्यादिना** । वैशब्दार्थकथनम् । **एवेति** । वाक्यशेषोऽप्यत्रानुगुणो भवतीत्याह । **तथा चेति** । हयशब्दनिष्पत्तिपुरःसरं तदर्थमाह । **हय इति** । वाज्यादिशब्दानां जाति-

१ क. ख. घ. ङ. ज. झ. °त वृ° । २ ङ. झ. योनिर्भिन्नयोनित्वाद्विभ° । ३ ग. ङ. च. छ. झ. °न्यसा° । ४ ग. घ. च. छ. ज. झ °तोऽन्व° । ५ क. ख. °हत्त्वम् । अ° । ६ च. °तः पुरतः पृष्ठतः सं° । ७ क. °ब्दार्थं कथयति । ए° ।

हृद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ १ ॥

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत् ।

गतिरित्यर्थः । जातिविशेषो वा । देवानवहद्देवत्वमगमत्प्रजापतित्वाद्देवानां वा वोढाऽभवत् । ननु निन्दैव वाहनत्वम् । नैष दोषः । वाहनत्वं स्वाभाविकमश्वस्य स्वाभाविकत्वादुच्चस्थानप्राप्तिर्देवादिसंबन्धोऽश्वस्येति स्तुतिरेवैषा । तथा वाज्यादयो जातिविशेषाः । वाजी भूत्वा गन्धर्वानवहदित्यनुषङ्गः । तथाऽर्वा भूत्वाऽसुरान् । अश्वो भूत्वा मनुष्यान् । समुद्र एवेति परमात्मा बन्धुर्बन्धनं बध्यतेऽस्मिन्निति । समुद्रो योनिः कारणमुत्पत्तिं प्रति । एवमसौ शुद्धयोनिः शुद्धस्थितिरिति स्तूयते "अप्सु योनिर्वा अश्वः" इति श्रुतेः । प्रसिद्ध एव वा समुद्रो योनिः ॥ २ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते । तद्विषयदर्शनविवक्षयैवोत्पत्तिः स्तुत्यर्था । नैवेह किंचनाग्र आसीत् । इह संसारमण्डले किंचन

विशेषवाचित्वादत्रापि तदेव ग्राह्यमिति पक्षान्तरमाह । जातीति । देवानां देवत्वप्रापकत्वं कथमस्येत्याशङ्क्याऽऽह । प्रजापतित्वादिति । अश्वं स्तोतुमारभ्य कल्पान्तरोक्त्या तन्निन्दावचनमनुचितमिति शङ्कते । नन्विति । उपक्रमविरोधो नास्तीति परिहरति । नेत्यादिना । समुत्पद्य भूतानि द्रवन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या परमगम्भीरस्येश्वरस्य समुद्रशब्दतामाह । परमात्मेति । तत्र योनित्वमुत्पादकत्वं बन्धुत्वं स्थापकत्वं समुद्रत्वं विलापकत्वमिति भेदः । अथ परमात्मयोनित्वादिवचनमुपास्याश्वस्य कोपयुज्यते तत्राऽऽह । एवमिति । श्रुत्यन्तरानुरोधेन समुद्रो योनिरित्यत्र समुद्रशब्दस्य रूढिमनुजानाति । अप्सु योनिरिति ॥२॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अश्वादिदर्शनोक्त्यनन्तरमग्निदर्शनं वक्तुं ब्राह्मणान्तरमवतारयति । अथेति । नैवेहेत्यादौ तद्दृष्टिर्नास्तीति चेत्सत्यं तत्राग्नेर्जन्म वक्तुं भूमिका क्रियत इत्याह । अग्नेरिति । वायोरग्निरित्यादौ प्रसिद्धं तज्जन्मेति चेत्सत्यं तद्विशेषस्यात्र जन्मोक्तिरित्याह । अश्वमेधेति । दर्शने विवित्सिते किं जन्मोक्त्येति चेत्तत्राऽऽह । तद्विषयेति । अग्निदर्शनस्य विधातुमिष्टस्य सिद्ध्यर्थमुपास्याग्निस्तुतिफला तदुत्पत्तिरिष्टा

---

१ ख. च । २ ग. °दैषा वा° । ३ ग. घ. ङ. च. छ. ज. ञ. °दुच्छ्रय° । ४ ख ग घ ज ञ. °ति च । सं° । ५ ण. °ति । तद्दर्शं° । ६ क. ख. °स्य विध्यर्थ° ।

किंचिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं नैवाऽऽसीन्न बभूव। अग्रे प्रागुत्पत्तेर्मनआदेः। किं शून्यमेव बभूव शून्यमेव स्यात् "नैवेह किंचन" इति श्रुतेः। न कार्यं कारणं वाऽऽसीदुत्पत्तेश्च। उत्पद्यते हि घटः। अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम्। ननु कारणस्य न नास्तित्वं मृत्पिण्डादिदर्शनात्। यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिताऽस्तु कार्यस्य न तु कारणस्योपलभ्यमानत्वात्। न। प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलम्भात्। अनुपलब्धिश्चेदभावहेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं वोपलभ्यते। तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु। न "मृत्युनैवेदमावृतमासीत्" इति श्रुतेः। यदि हि किंचिदपि नाऽऽसीद्येनाऽऽव्रियते यच्चाऽऽव्रियते तदा नावक्ष्यन्मृत्युनैवेदमावृतमिति। न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यापुत्र इति। ब्रवीति च मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति। तस्माद्येनाऽऽ-

---

शूद्रजन्मत्वादुत्कृष्टत्वेनायमुपास्यो राजादिवदित्यर्थः। तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादत्स्याक्षराणि व्याचष्टे। नैवेत्यादिना। नामरूपाभ्यां विभक्तो विशेषो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। अत्र शून्यवादी लब्धावकाशोऽविमृश्य परेष्टश्रुत्यवष्टम्भेन स्वपक्षमाह। किमित्यादिना। कार्यस्य प्रागसत्त्वे हेत्वन्तरमाह। उत्पत्तेश्चेति। विमतं प्रागसदुत्पद्यमानत्वाद्यन्नैवं न तदेवं यथा परेष्टं ब्रह्मेत्यर्थः। हेत्वसिद्धिं शङ्कित्वोत्तरमाह। उत्पद्यते हीति। घटग्रहणं कार्यमात्रस्योपलक्षणार्थम्। उक्तमनुमानं निगमयति। अत इति। तत्र तार्किको ब्रूते। नन्विति। यदुक्तं न कार्यं कारणं वाऽऽसीदिति तत्र भागे बाधो भागे चानुमतिरित्यर्थः। कार्यस्यापि कथं प्रागसत्त्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। यन्नेति। एतेनानुमानस्य सिद्धसाध्यतोक्ता। कार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्क्योक्तहेत्वभावान्नैवमित्याह। नन्विति। शून्यवाद्याह। न प्रागुत्पत्तेरिति। विमतं प्रागसद्योग्यत्वे सति तदाऽनुपलब्धत्वात्संमतवत्। न चासिद्धो हेतुः श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात्। तद्विरोधे सत्युपलब्धेराभासत्वादित्यर्थः। तदेव प्रपञ्चयति। अनुपलब्धिश्चेदिति। कार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्त्वे प्राप्ते सिद्धान्तयति। नेत्यादिना। नैवेत्यादिश्रुतिरव्यक्तनामरूपादिविषया न प्रागसत्त्वं कार्यकारणयोराह। अन्यथा वाक्यशेषविरोधादित्यर्थः। श्रुतिं विवृणोति। यदि हीति। द्वयोरसत्त्वे का वाचोयुक्तेरनुपपत्तिस्तत्राऽऽह। न हीति। मा तर्हि वाक्यमेव भूदित्याशङ्क्याऽऽह। ब्रवीति चेति। मृत्युनेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति।

---

१ क. ग. च. झ. °र्यं चोप°। २ ख. °श्याप्याव्रि°। ३ ख. °ति श्रुतिः। न। ४ घ. तदनु°। ५ क. °रव्यक्तना°। ६ ञ. ण. °पार्थवि°।

वृतं कारणेन पश्चाऽऽवृतं कार्यं प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीच्छ्रुतेः प्रामाण्यादनुमेयत्वाच्च। अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्तित्वम्। कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात्। असति चादर्शनात्। जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्ववत्। घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेवानुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेन्न। मृदादेः कारणत्वात्। मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेर्न पिण्डाकारविशेषः। तदभावे भावात्। असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते। तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम्। असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं न तु पिण्डाकारविशेषः। सर्वं हि कारणं कार्यमुत्पादयत्पूर्वोत्पन्नस्याऽऽत्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत्कार्यान्तरमु-

---

श्रुतेः प्रामाण्यादिति। तत्प्रामाण्यस्य प्रमाणलक्षणे स्थितत्वादिति यावत्। परकीयेऽनुमाने श्रुतिविरोधमभिधायानुमानविरोधमाह। अनुमेयत्वाच्चेति। कार्यकारणयोः सत्त्वस्यानुमेयतया तदसत्त्वमनुमातुमशक्यम्। उपजीव्यविषयतया सत्त्वानुमानस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः। कार्यकारणयोः सत्त्वानुमानं प्रतिज्ञाय प्रथमं कारणसत्त्वमनुमिनोति। अनुमीयते चेत्यादिना। कारणस्य सत्त्वेऽनुमानमाह। कार्यस्य हीति। विमतं सत्पूर्वं कार्यत्वात्कुम्भवदित्यर्थः। नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति न्यायेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं चोदयति। घटादीति। न तावदसिद्धो घटः स्वकारणमुपमृद्नात्यसतोऽकारकत्वात्सिद्धस्य तूपमर्दकत्वेनासत्पूर्वकत्वमिति कुतः साध्यविकलतेत्याह। नेति। किंचान्वयिद्रव्यमेव सर्वत्र कारणं न पिण्डाकारविशेषोऽनन्वयादनवस्थानाच्चेति कुतः साध्यवैकल्यमित्याह। मृदादेरिति। तदेव स्फुटयति। मृत्सुवर्णादीति। तत्रेति दृष्टान्तोक्तिः। किंचान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणमवधेयम्। नच पिण्डाभावे घटो न भवतीति व्यतिरेकोऽस्ति। पिण्डाभावेऽपि शकलादिभ्योऽपि घटाद्युद्भवोपलम्भादित्याह। तदभाव इति। तदेव स्फुटयति। असत्यपीति। त्वन्मतेऽपि व्यतिरेकराहित्यं तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह। असतीति। मृदाद्येव घटादिकरणं चेत्किमिति पिण्डादौ सत्येव ततो घटाद्यनुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। सर्वमिति। ब्रह्मणि स्वविद्यावशादुपपत्तिरिति भावः। अन्वयिद्रव्यं पूर्वोत्पन्नस्वकार्यतिरोधानेन कार्यान्तरं जनयति चेत्कार्यतादात्म्येन स्वयमपि नश्येत्तन्नोत्तरकार्योत्पत्तिहे-

---

१ क. °ण्डाद्याका°। २ घ. छ. ज. झ. न मृत्सुवर्णादिपि°। ३ ङ. °तु मृत्सुवर्णादिपि°। ४ घ. ण °द्रूस्योप°। ५ क. ख. °ण्डादिति°। ६ क. ञ. ण. स्फुट्यते। ७ ञ. ण. °भ्यो घ°। ८ ख. °टाद्युत्प°। ९ ण. °नुपपत्ति°। १० क. घ. ञ. °त्तन्नोत्त°। ११ क. घ. °तिर्हेत्व°।

त्पादयति । एकस्मिन्कारणे युगपदनेककार्यविरोधात् । न च पूर्वकार्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिण्डाद्युपमर्देकार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुत्पत्तेः कारणासत्त्वे । पिण्डादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत् । पिण्डादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते घटादिकार्यान्तरेऽप्यनुवर्तत इत्येतदयुक्तम् । पिण्डघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेन्न । मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात् । सादृश्यादन्वयदर्शनं न कारणानुवृत्तेरिति चेन्न । पिण्डादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभासात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धा व्यभिचारिता । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात् । यदि च

त्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह । **नचेति** । कार्यान्तरेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात्कार्यान्तरात्मनाभावाच्चेत्यर्थः । अन्वयिद्रव्यस्यैव कारणत्वे फलितमाह । **तस्मादिति** । अन्वयिनो मृदादेर्मानाभावेनाभावान्न कारणतेति शङ्कते । **पिण्डादीति** । तदेव चोद्यं विवृणोति । **पिण्डादीत्यादिना** । मृद्घटः सुवर्णं कुण्डलमित्यादितादात्म्यप्रत्ययस्य पिण्डाद्यतिरिक्तमृदाद्यभावेऽनुपपत्तेरनुगतं मृदाद्युपेयमिति परिहरति । **नेति** । किंच या पिण्डात्मना पूर्वं मृदासीत्सैव घटाद्यभूदिति प्रत्यभिज्ञया मृदोऽन्वयिन्याः सिद्धेस्तत्कारणत्वं दुरपह्नवमित्याह । **मृदादीति** । यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपः सन्तश्चेमे भावा इत्यनुमानात्सर्वार्थानां क्षणिकत्वसिद्धेरन्वयदृष्टिः सादृश्याद्भ्रान्तिरिति शङ्कते । **सादृश्यादिति** । प्रत्यभिज्ञासिद्धस्थाय्यर्थविरुद्धं क्षणिकार्थबोधलिङ्गमनुष्णतानुमानवन्न मानमिति दूषयति । **नेत्यादिना** । सादृश्यादीत्यादिशब्देन प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तित्वादि गृह्यते । प्रत्यक्षात्कारणैक्यं गम्यते । अनुमानात्तद्भेदः । अतो द्वयोर्विरुद्धत्वस्याव्यभिचारित्वान्नाध्यक्षेणानुमानबाधो वैपरीत्यसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह । **नचेति** । प्रत्यभिज्ञामुपजीव्य क्षणिकत्वानुमानाप्रवृत्तावप्युपजीव्यजातीयत्वात्तत्प्राबल्यादुपजीवकजातीयकमुक्तानुमानं दुर्बलं तद्बाध्यमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञा स्वार्थे स्वतो न मानं बुद्ध्यन्तरसंवादादेव बुद्धीनां मानत्वस्य बौद्धैरिष्टत्वात् । न च बुद्ध्यन्तरं स्थायित्वसाधकमस्तीति प्रत्यभिज्ञायमानस्यापि क्षणिकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । **सर्वत्रेति** । प्रसङ्गमेव प्रकटयति । **यदि चेति** । क्षणिकत्वादिबुद्धेरपि स्वार्थे स्वतोमानत्वाभावात्तादृग्बुध्यन्तरापेक्षायां तस्यापि तथात्वेनानवस्थानाद्बुद्धेः स्वतः प्रामाण्यमुपेयम् । तथाच प्रत्यभिज्ञानं सर्वं तथैवाबाधादित्यर्थः । किंच प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वं वदता स्वरूपानपह्नवात्तदिदंबुद्ध्योः सामानाधिकरण्येन संबन्धो वाच्यः स

---

१ ख. छ. ज. झ. °वृत्तिरि° । २ ङ. छ. °पत्तिः । न । ३ च. छ. ज. झ. °र्वत्र चाना° । ग. °र्वत्र वाऽना° । ४ ख. ञ. ण. °र्यात्म° । ५ ञ. ण. °त्सैवाद्य घ° । ६ ख. ण. °त्यक्षत्वात्का° । ७ घ. ण. °न्यमु° । ८ घ. °मुपादेय° । ९ ख. ञ. °पाप° । १० ख. सादृश्येन ।

क्षणिकं सर्वं तदेवेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनवस्थायां तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात्सर्वत्रानाश्वासतैव । तदिदंबुद्ध्योरपि कर्त्रभावे संबन्धानुपपत्तिः । सादृश्यात्तत्संबन्ध इतिचेन्न । तदिदंबुद्ध्योरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः । असति चेतरेतरविषयत्वे सादृश्यग्रहणानुपपत्तिः । असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरिति चेन्न । तदिदंबुद्ध्योरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । असद्विषयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्त्विति चेन्न । बुद्धिबुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तदप्यस्त्विति चेन्न । सर्वबुद्धीनां मृषात्वेऽसत्यबुद्ध्यनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत्सादृश्यात्तद्बुद्धिरिति । अतः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः । कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथ-

---

च वक्तुं न शक्यते क्षणद्वयसंबन्धिनो द्रष्टुरभावादित्याह । **तदिदमिति** । असति संबन्धे बुद्ध्योः सादृश्यात्तद्बुद्धिरिति शङ्कते । **सादृश्यादिति** । तयोः स्वसंवेद्यत्वाद्ग्राहकान्तरस्य चाभावान्न सादृश्यसिद्धिरिति दूषयति । **न तदिदंबुद्ध्योरिति** । तथाऽपि किमिति सादृश्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । **असति चेति** । सादृश्यासिद्धिमभ्युपेत्य शङ्कते । **असत्येवेति** । यत्र सत्येवार्थे धीस्तत्रैव साधकापेक्षा नान्यत्रेति भावः । तत्र बाह्यार्थवादिनं प्रत्याह । **न तदिदंबुद्ध्योरिति** । विज्ञानवाद्याह । **असदिति** । तथा सत्यनालम्बनं क्षणिकविज्ञानमित्यस्यापि ज्ञानस्यासद्विषयतया विज्ञानवादासिद्धिरित्याह । **नेति** । शून्यवाद्याह । **तदपीति** । सर्वा धीरसद्विषयेत्येषा धीरसद्विषया स्यात्ततश्च सर्वबुद्धेरसद्विषयत्वासिद्धिरिति दूषयति । **नेत्यादिना** । परपक्षासंभवात्तत्प्रत्यभिज्ञायाः स्थायिहेतुसिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहृत्यावान्तरमकृतमुपसंहरति । **तस्मादिति** । संप्रति कारणसत्त्वानुमानं निगमयति । **अत इति** । कार्यकारणयोर्द्वयोरपि प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनुमेयमिति प्रतिज्ञाय कारणास्तित्वं प्रपञ्चितमिदानीं कार्यास्तित्वानुमानं दर्शयति । **कार्यस्य चेति** । प्रागुत्पत्तेः सद्भावः प्रसिद्ध इति चकारार्थः । प्रतिज्ञाभागं विभजते । **कार्यस्येति** । हेतुभागमाक्षिपति । **कथमिति** । अभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येति व्युत्पत्त्या कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वादिति कार्यसत्त्वे हेतुरुच्यते सिद्धे हि सत्त्वेऽभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येति सिध्यति तद्बलाच्च सत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । संप्रतिपन्नयाऽभिव्यक्त्या विप्रतिपन्नं सत्त्वं साध्यते तन्नान्यो-

---

१ ङ. 'वेन सं' । २ च. 'श्यात्स्यात्सं' । ग. घ. 'श्यात्सं' । ३ ख. घ. 'त्तद्धीरि' । ण. 'त्त-द्विसिद्धिरि' । ञ. 'त्तद्धीसंबन्धबुद्धि' । ४ घ. ञ. ण. स्वटे' । ५ ख. घ. 'षाऽपि धी' । ६ घ. ञ. 'भिज्ञया स्था' । ७ घ. ञ. ण. 'हृतामित्यवा' ।

मभिव्यक्तिलिङ्गत्वादभिव्यक्तिलिङ्गमस्येति। अभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वंप्राप्तिः। यद्धि लोके प्रावृतं तमआदिना घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत्प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति। तथेदमपि जगत्प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः। न ह्यविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते। न तेऽविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत्। न हि तव घटादिकार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदित आदित्य उपलभ्येतैव। मृत्पिण्डेऽसंनिहिते तमआद्यावरणे चासति विद्यमानत्वादिति चेत्। न। द्विविधत्वादावरणस्य। घटादिकार्यस्य द्विविधं ह्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवानां पिण्डादिकार्यान्तररूपेण संस्थानम्। तस्मात्प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादि-

---

न्याश्रयत्वमिति परिहरति। **अभिव्यक्तिरिति**। कथं तर्हीहानुमानं प्रयोक्तव्यमित्याशङ्क्य प्रथमं व्याप्तिमाह। **यद्धीति**। यद्यभिव्यज्यमानं तत्प्रागभिव्यक्तेरस्ति यथा तमोन्तःस्थं घटादीत्यर्थः। संप्रत्यनुमिनोति। **तथेति**। विमतं प्रागभिव्यक्तेः सदभिव्यक्तिविषयत्वाद्यद्धच्यभिव्यज्यते तत्प्राक्सत्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः। ननु तमोन्तःस्थो घटोऽभिव्यञ्जकसामीप्यादभिव्यज्यते न तत्र प्राक्कालीनं सत्त्वं प्रयोजकमित्याशङ्क्याऽऽह। **न हीति**। उक्तेऽनुमाने कार्यस्य सदोपलब्धिप्रसङ्गं विपक्षे बाधकमाशङ्कते। **नेत्यादिना**। उक्तानुमाननिषेधो नञर्थः। अविद्यमानत्वाभावादिति च्छेदः। अनुमाने बाधकोपन्यासं विवृणोति। **न हीति**। वर्तमानवदतीतमागामि च घटादि सदेव चेदुपलब्धिसामग्र्यां सत्यां तद्वत्प्रागजनेर्नाशाच्चोर्ध्वमुपलभ्येत न चैवमुपलभ्यते तस्मादयुक्तं कार्यस्य सदा सत्त्वमित्यर्थः। मृत्पिण्डग्रहणं विरोधिकार्यान्तरोपलक्षणार्थम्। असंनिहिते सतीति च्छेदः। न तावद्विद्यमानत्वमात्रं कार्यस्य सदोपलम्भापादकं सतोऽपि घटादेरभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्योरुपलब्धत्वादिति समाधत्ते। **नेति**। अभिव्यक्तिसामग्रीसत्त्वं त्वभिव्यक्तिसाधकं न तु सतस्तत्सामग्रीनियमोऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽऽह। **द्विविधत्वादिति**। उत्पन्नस्य कुड्याद्यावरणमनुत्पन्नस्य विशिष्टं कारणमिति द्वैविध्यमेव प्रतिज्ञापूर्वकं साधयति। **घटादीति**। यदोपलभ्यमानकारणावयवानां कार्यान्तराकारेण स्थितिस्तदा नेदं कार्यमुपलभ्यते तत्रान्यथा चोपलभ्यत इत्यन्वयव्यतिरेकासिद्धं कारणस्य कार्यान्तररूपेण स्थितस्य कार्यावरकत्वमिति द्रष्टव्यम्। विशिष्टस्य कारणस्याऽऽवरकत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमाह। **तस्मादिति**। प्राक्कार्यास्तित्वे सिद्धे सदा तदुपलब्धिप्रसङ्गबाधकं निराकृत्य नष्टो घटो नास्तीत्यादिप्रयोगप्रत्ययभेदानुपपत्तिं बाधकान्तरमाश-

---

१ च. 'व हि घ'। २ ञ. 'कार्याव'। ३ ञ. ण. 'तेऽन्य'।

कार्यस्याऽऽवृतत्वादनुपलब्धिः । नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्त्व-भिव्यक्तितिरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्षः । पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्याद-युक्तमिति चेत् । तमःकुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले । तस्मात्पिण्डकपालसंस्थानयोर्विद्यमा-नस्यैव घटस्याऽऽवृतत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तमावरणधर्मवैलक्षण्यादिति चेत् । न । क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनात् । घटादि-कार्ये कपालचूर्णाद्यवयवानामन्तर्भावादनावरणत्वमिति चेत् । न । विभक्तानां कार्यान्तरत्वादावरणत्वोपपत्तेः । आवरणाभाव एव यत्नः कर्तव्य इति चेत्पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकार्यमावृत-त्वान्नोपलभ्यत इति चेत् । घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाश एव यत्नः कर्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ । न चैतदस्ति तस्मादयुक्तं विद्यमा-नस्यैवाऽऽवृतत्वादनुपलब्धिरिति चेत् । न । अनियमात् । न हि विना-शमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्नियता । तमआद्यावृते घटादौ प्रदीपा-

ङ्क्याऽऽह । नष्टेति । कपालादिना तिरोभावे नष्टव्यवहारः पिण्डाद्यावरणभङ्गेनाभि-व्यक्तावुत्पन्नव्यवहारो दीपादिना तमोनिरासेनाभिव्यक्तौ भावव्यवहारः पिण्डादिना तिरोभावेऽभावव्यवहारः । तदेवं कार्यस्य सदा सत्त्वेऽपि प्रयोगप्रत्ययभेदसिद्धिरि-त्यर्थः । पिण्डादि न घटाद्यावरणं तेन समानदेशत्वात् । यद्यस्याऽऽवरणं तत्तेन समानदेशं यथा कुड्यादीति शङ्कते । पिण्डेति । व्यतिरेक्यनुमानं विवृणोति तमइत्यादिना । अनुमानफलं निगमयति । तस्मादिति । किमिदं समानदेशत्वं किमे-काश्रयत्वं किंवैककारणत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं विरुद्धत्वेन दूषयति । नेत्यादिना क्षीरेण संकीर्णस्योदकादेराव्रियमाणस्येति यावत् । द्वितीयमुत्थापयति । घटा-दीति । यस्येदं कार्यं तस्मिन्मृदात्मनि तेषामवस्थानात्तद्वत्तेषामनावरणत्वमित्यर्थः । घटा-वस्थमृन्मात्रवृत्तिकपालादेर्घटानावरणत्वमिष्टमेवेति सिद्धसाध्यताऽव्यक्तघटावस्थमृद्वृत्ति-कपालादेरनावरणत्वसाधने हेत्वसिद्धिर्घटस्य कपालादेश्चाऽऽश्रयमृदवयवभेदादिति दूषयति । न विभक्तानामिति । विद्यमानस्यैवाऽऽवृतत्वादनुपलब्धिश्चेदावरण-तिरस्कारे यत्नः स्यान्न घटादेरुत्पत्तावतोऽनुभवविरोधः सत्कार्यवादिनः स्यादिति शङ्कते । आवरणेति । तदेव प्रपञ्चयति । पिण्डेति । यत्राऽऽवृतं वस्तु व्यज्यते तत्राऽऽवरणभङ्ग एव यत्न इति व्याप्त्यभावान्नानुभवविरोधोऽस्तीति दूषयति नानियमादिति । अनियमं साधयति । न हीति । तमसाऽऽवृते घटादौ दीपोत्पत्तौ

१ ख. छ. झ. °रिति तद्यु° । २ ग. च झ. °पत्तिः । आ° । ३ घ. च., यत्नप्राप्तिरिति ४ च. °क्तिरिति नियमः । त° । ५ ण. °ण्डाद्यवस्थकारणात्° । ६ ण °हार एवं भावाभावव्यवहारोऽपि दी° । ७ ङ. °मुपपादय° । ण. °मुद्धाट्य° । ८ क. °साधनताऽ° । ९ क. °दित्याद्य° ।

द्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात्। सोऽपि तमोनाशायैवेति चेत्। दीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते। न हि घटे किंचिदाधीयत इति चेत्। न। प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात्। यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे तथा प्राक्प्रदीपकरणात्। तस्मान्न तमस्तिरस्कारायैव प्रदीपकरणं किं तर्हि प्रकाशवत्त्वाय। प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात्। क्वचिदावरणविनाशेऽपि[1] यत्नः स्यात्। यथा कुड्यादिविनाशे। तस्मान्न नियमोऽस्त्यभिव्यक्त्यर्थिनाऽऽवरणविनाश एव यत्नः कार्य इति। नियमार्थवत्त्वाच्च। कारणे वर्तमानं कार्यं कार्यान्तराणामावरणमित्यवोचाम। तत्र यदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाश एव यत्नः क्रियेत। तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्यं जायेत। तेनाप्यावृतो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव। तस्माद्घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारकव्यापारोऽर्थवान्। तस्मात्प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम्। अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च। अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्तमानघटप्रत्ययवन्न निर्विषयत्वं युक्तम्। अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च। न ह्यसत्यर्थितया प्रवृत्ति-

---

यत्नोऽस्तीत्यत्र चोदयति। सोऽपीति। अनुभवविरोधमाशङ्क्योक्तमेव व्यनक्ति। दीपादीति। दीपस्तमस्तिरयति चेत्कथं कुम्भोपलब्धिरत आह। तस्मिन्निति। तत्र हेतुमाह। न हीति। अनुभवमनुसृत्य परिहरति। नेत्यादिना। किमिदानीमावरणभङ्गे प्रयत्नो नेत्येव नियमोऽस्तु नेत्याह। क्वचिदिति। अनियमं निगमयन्ननुभवविरोधाभावमुपसंहरति। तस्मादिति। किंचाभिव्यञ्जकव्यापारे सति नियमेन घटो व्यज्यते तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकाववारितो घटार्थः कुलालादिव्यापारस्तस्यार्थवत्त्वार्थमभिव्यक्त्यर्थे एव प्रयत्नो वक्तव्य आवरणभङ्गस्त्वार्थिक इत्याह। नियमेति। उक्तं स्मारयन्नेतदेव विवृणोति। कारण इत्यादिना। आवृत्तिभङ्गार्थे यत्ने यतो घटानुपलब्धिरतस्तदुपलब्ध्यर्थत्वेन नियतः सन्यत्नः सफलः स्यादिति फलितमाह। तस्मादिति। प्रकृतमभिव्यक्तिलिङ्गकमनुमानं निर्दोषत्वादादेयं मन्वानस्तत्फलमुपसंहरति। तस्मात्प्रागिति। कार्यस्य सत्त्वे युक्त्यन्तरमाह। अतीतेति। विमतं सदर्थं प्रमाणत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः। तदेवानुमानं विशदयति। अतीत इति। अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह। अनागतेति। आगामिनि घटे तदर्थित्वेन

---

१ ङ. झ. °रस्करणार्थे°। २ ख. कर्तव्य। ३ ङ. झ. °र्थत्वाच्च। ४ छ. °दा द्विद°। ५ घ. ङ. च. ज. झ. °पेक्षतैव। ६ घ. °मोऽस्तित नै°। ७ घ. °दर्थप्र°। ८ क. °र्थं सप्र°। ९ घ. ञ. ण. °ति। तत्रै°।

लोके दृष्टा। योगिनां चातीतानागतज्ञानस्य सत्यत्वात्। असंश्चेद्भविष्यद्घट ऐश्वरं भविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यात्। न च प्रत्यक्षमुपचर्यते। घटसद्भावे ह्यनुमानमवोचाम। विप्रतिषेधाच्च। यदि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थं प्रमाणेन निश्चितम्। येन च कालेन घटस्य संबन्धो भविष्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते। भविष्यन्घटोऽसन्निति न भविष्यतीत्यर्थः। अयं घटो न वर्तत इति यद्वत्। अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्येत घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्तमानास्तावत्कुलालादयस्तथा घटो न वर्तत इत्यस-

---

लोके प्रवृत्तिर्दृष्टा न चात्यन्तासति सा युक्ता तेन तस्यासद्विलक्षणतेत्यर्थः। किंच योगिनामीशस्य चातीतादिविषयं प्रत्यक्षज्ञानमिष्टं तच्च विद्यमानोपलम्भनमतो घटस्य सदा सत्त्वमित्याह। योगिनां चेति। ईश्वरसमुच्चयार्थश्चकारः। भविष्यद्ग्रहणमतीतोपलक्षणार्थम्। ऐश्वरं यौगिकं चेति द्रष्टव्यम्। प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याऽऽह। न चेति। अधिकबलं हि बाधकं न चानतिशयादेशादिज्ञानादधिकबलं ज्ञानं दृष्टमतो बाधकाभावान्न तन्मिथ्येत्यर्थः। तस्य सम्यक्त्वेऽपि पूर्वोत्तरकालयोरसद्घटविषयत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। घटेति। पूर्वोत्तरकालयोरिति शेषः। घटस्य प्रागसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह। विप्रतिषेधादिति। स हि कारकव्यापारदशायामसन्निति कोऽर्थः किं तस्य भविष्यत्त्वादि तदा नास्ति किं वाऽर्थक्रियासामर्थ्यमाद्ये व्याहतिं साधयति। यदीति। घटार्थं कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु सत्सु घटो भविष्यतीति प्रमाणेन निश्चितं चेत्कथं तद्विरुद्धं प्रागसत्त्वमुच्यते। कारकव्यापारावच्छिन्नेन हि कालेन घटस्य भविष्यत्त्वेनातीतत्वेन वा भविष्यत्यभूदिति वा संबन्धो विवक्ष्यते। तथाच तस्मिन्नेव काले घटस्य तथाविधसत्त्वनिषेधे व्याहतिरतिव्यक्तेत्यर्थः। तामेवाभिनयति। भविष्यन्निति। यो हि कारकव्यापारदशायां भविष्यत्त्वादिरूपेणास्ति स तदा नास्तीत्युक्ते तस्य तस्यामवस्थायां तेनाऽऽकारेणासत्त्वमर्थो भवति। तथाच घटो यदा येनाऽऽकारेणास्ति स तदा तेनाऽऽकारेण नास्तीति व्याहतिरित्यर्थः। द्वितीयमुत्थापयति। अथेति। प्रागुत्पत्तेर्घटार्थं कुलालादिषु प्रवृत्तेषु सोऽसन्नित्यसच्छब्दार्थं स्वयमेव विवेचयति। तत्रेत्यादिना। तत्र

---

१ ख. ग. 'त्यविषयत्वा'। २ ग. घ. च. छ. ज. 'दि हि घ'। ३ छ झ. 'त्युच्यते घ'। ४ क. ख. 'त्योः का'। ५ क. ख. 'तेऽत्रसावस'।

च्छब्दस्यार्थश्चेन्न विरुध्यते। कस्मात्। स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्तते। न हि पिण्डस्य वर्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति। न च तयोर्भविष्यत्ता घटस्य। तस्मात्कुलालादिव्यापारवर्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते। यदि घटस्य यत्स्वं भविष्यत्ताकार्यरूपं तत्प्रतिषिध्येत। तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात्। न तु तद्भवान्प्रतिषेधति। न च सर्वेषां क्रियावतामेकैव वर्तमानता भविष्यत्त्वं वा। अपि च चतुर्विधानामभावानां घटस्येतरेतराभावो घटादन्यो दृष्टो यथा घटाभावः

सिद्धान्ती ब्रूते। न विरुध्यत इति। कथं पुनः सत्कार्यवादिनस्तदसत्त्वमविरुद्धमित्याह। कस्मादिति। प्रागुत्पत्तेस्तुच्छव्यावृत्तिरूपं सत्त्वं घटस्य सिषाधयिषितं तच्चेद्भवानपि तस्य सदातनमर्थक्रियासामर्थ्यं निषेधन्ननुमन्यते नाऽऽवयोर्विप्रतिपत्तिरित्यभिप्रेत्याऽऽह। स्वेन हीति। ननु त्वन्मते सर्वस्य मृन्मात्रत्वाविशेषात्पिण्डादेर्वर्तमानता घटस्य स्यात्तस्य चातीतता भविष्यत्ता च पिण्डकपालयोः स्यादिति सांकर्यमाशङ्क्याऽऽह। न हीति। व्यवहारदशायां यथाप्रतिभासमनिर्वाच्यसंस्थानभेदाश्रयणादित्यर्थः। प्रागवस्थायां घटस्यार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्त्वनिषेधे विरोधाभावमुपपादितमुपसंहरति। तस्मादिति। उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति। यदीत्यादिना। यदा कारकाणि व्याप्रियन्ते तदा घटोऽसन्निति तस्य भविष्यत्त्वादिरूपं तत्काले निषिध्यते चेदुक्तविधया व्याघातः स्यात्। न च तस्य तस्मिन्काले भविष्यत्त्वादिरूपं सत्त्वं निषिध्यते। अर्थक्रियासामर्थ्यस्यैव निषेधात्तन्न विरोधावकाशोऽस्तीत्यर्थः। न हि पिण्डस्येत्यादिना सांकर्यसमाधिरुक्तस्तमिदानीं सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया स्फुटयति। न चेति। भविष्यत्त्वमतीतत्वं चेति शेषः। कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नाशाच्चोर्ध्वमसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह। अपि चेति। तदेवानुमानतया स्पष्टयितुं दृष्टान्तं साधयति। चतुर्विधानामिति। षष्ठी निर्धारणे। घटान्योन्याभावस्य घटादन्यत्वे तत्राप्यन्योन्याभावान्तराङ्गीकारादनवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह। दृष्ट इति। न यौक्तिकमन्यत्वं किंतु घटो न भवति पट इति प्रातीतिकं तथाच घटाभावः पटादिरेवेति पटादेस्ततोऽन्यत्वाद्घटान्योन्याभावस्यापि घटादन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। ननु घटाभावः पटादिरित्ययुक्तं विशेषणत्वेन घटस्यापि पटादावन्तर्भावप्रसङ्गादिति चेन्मैवं दृष्टपदेन क्रोडीकृतत्वात्। घटाभावस्य पटादित्वाभावेऽपि न स्वातन्त्र्यमभावत्वविरोधात्। नापि तदन्योन्याभावः पटादेर्धर्मः संसर्गाभावान्तर्भावापातात्। न च स घटस्यैव धर्मः स्वरूपं वा घटो घटो

---

१ ग. च. °ष्यत्त्वं घ°। २ घ. ङ. °ष्यत्ता वा। ३ क. °तेस्तत्त्वसद्भाव°। ४ ण. °धान्न तद्विरो°। घ. °धान्न तत्र वि°। ५ घ. तस्याप्य°। ६ क. °न निराकृ°। ख. ण. °न क्षारीकृ°।

पटादिरेव न घटस्वरूपमेव। न च घटाभावः सन्पटोऽभावात्मकः किं तर्हि भावरूप एव। एवं घटस्य प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावानामपि घटादन्यत्वं स्यात्। घटेन व्यपदिश्यमानत्वाद्धटस्येतरेतराभाववत्। तथैव भावात्मकताऽभावानाम्। एवं चे सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति। अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत्स्वरूपं तदेवोच्येत। घटस्येतिव्यपदेशानुपपत्तिः। अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यद्वत्। तथाऽपि घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशो न घटस्वरूपस्यैव। अथार्थान्तरं घटाद्धटस्याभाव इत्युक्तोत्तरमेतत्। किंचान्यत्प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासंबन्धानुपपत्तिः।

न भवतीतिप्रतीत्यभावादित्यभिप्रेत्याऽऽह। न घटस्वरूपमेवेति। यदि प्रतीतिमाश्रित्य घटान्योन्याभावः पटादिरिष्यते तदा पटादेर्भावस्याभावत्वविधानाद्व्याघात इत्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। स्वरूपपररूपाभ्यां सर्वं सदसदात्मकमिति हि वृद्धाः। तथा च पटादेः स्वेनाऽऽत्मना भावत्वं घटतादात्म्याभावात्तदभावत्वं चेत्यव्याहतिरित्यर्थः। सिद्धे प्रतीत्यनुसारिणि दृष्टान्ते विवक्षितमनुमानमाह। एवमिति। किंच तेषामभावानां घटाद्भिन्नत्वात्पटवदेव सत्त्वमेष्टव्यमित्यनुमानान्तरमाह। तथेति। अनुमानफलं कथयति। एवं चेति। तेषां घटादन्यत्वे तस्यानाद्यनन्तत्वमद्वयत्वं सर्वात्मत्वं च प्राप्नोति। सत्त्वे च तेषामभावाभावान्न भावाभावयो मिथः संगतिरित्यर्थः। ननु प्रसिद्धोऽभावो भाववदशक्योऽपह्नोतुमिति चेत्स तर्हि घटस्य स्वरूपमर्थान्तरं वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति। अथेत्यादिना। प्रागभावादेर्घटत्वेऽपि संबन्धं कल्पयित्वा घटस्येत्युक्तिरिति शङ्कते। अथेति। संबन्धस्य कल्पितत्वे संबन्धिनोऽप्यभावस्य तथात्वं स्यादिति दूषयति। तथाऽपीति। यत्र संबन्धं कल्पयित्वा व्यपदेशस्तत्र न वास्तवो भेदो यथा राहुशिरसोस्तथाऽत्रापि कल्पिते संबन्धे भेदस्य तथात्वाद्वास्तवत्वं संबन्धिनोरन्यतरस्य स्यात्। न चाभावस्तथा सापेक्षत्वादतो घटस्तथेत्यर्थः। कल्पान्तरमनुवदति। अथेति। अनुमानफलं वदद्भिर्घटस्य कारणात्मना ध्रुवत्ववचनेन समाहितमेतादित्याह। उक्तोत्तरमिति। असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह। किंचेति। स्वहेतुसंबन्धः सत्तासंबन्धो वा जन्मेति तार्किकाः। न च प्रागुत्पत्तेरसतः संबन्धस्तस्य सतोर्वृत्तेरित्यर्थः। युतसिद्धयो रज्जुघटयोर्मिथःसंयोगे पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यतेऽयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रतीत्यनर्हाणां कार्यकारणादीनां मिथोयोगे पृथक्सिद्ध्यभावो न दोषमावहतीति शङ्कते।

---

१ ख. ग. च. छ. झ. 'वदेव। त'। २ झ. च घ'। ३ ण. 'ना सत्त्वं'।

अशनाययाऽशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरु-तात्मन्वी स्यामिति ।

द्विनिष्ठत्वात्संबन्धस्य । अयुतसिद्धानामदोष इति चेत् । न । भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता वा स्यान्न तु भावाभावयोरभावयोर्वा तस्मात्सदेव कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम् । किंलक्षणेन मृत्युनाऽऽवृतमित्यत आह । अशनायया अशितुमिच्छाऽशनाया सैव मृत्योर्लक्षणं तया लक्षितेन मृत्युनाऽशनायया । कथमशनाया मृत्युरिति । उच्यते । अशनाया हि मृत्युः । हिशब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति । यो ह्यशितुमिच्छति सोऽशनायानन्तरमेव हन्ति जन्तून् । तेनासावशनायया लक्ष्यते मृत्युरित्यशनाया हीत्याह । बुद्ध्यात्मनोऽशनाया धर्म इति स एष बुद्ध्यवस्थो हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते । तेन मृत्युनेदं कार्यमावृतमासीत् । यथा पिण्डावस्थया मृदा घटादय आवृताः स्युरिति तद्वत् । तन्मनोऽकुरुत । तदिति मनसो निर्देशः । स प्रकृतो मृत्युर्वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया तत्का-

---

अयुतेति । परिहरति । नेति । उक्तमेव स्फोरयति । भावेति । व्यवहारदृष्ट्या कार्यकारणयोः साधितां तुच्छव्यावृत्तिमुपसंहरति । तस्मादिति । नैवेहेत्यत्र सर्वस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वशङ्कां मृत्युनेत्यादिवाक्यव्याख्यानेन निरस्य संप्रति मृत्युशब्दस्यार्थान्तरे रूढत्वान्न तेनाऽऽवरणं जगतः संभवतीत्याक्षिपति । किंलक्षणेनेति । अनभिव्यक्तनामरूपमध्यक्षाद्ययोग्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतावस्थातिरिक्तं मायारूपं साभासं मृत्युरित्युच्यते । न हि सर्वं कार्यमवान्तरकारणाद्रुत्पत्तुमर्हतीत्यभिप्रेत्याऽऽह । अत आहेति । कथं यथोक्तो मृत्युरशनायया लक्ष्यते । नहि मूलकारणस्याशनायादिमत्त्वम् । अशनायापिपासे प्राणस्येति स्थितेरिति शङ्कते । कथमिति । मूलकारणस्यैव सूत्रत्वं प्राप्तस्य सर्वसंहर्तृत्वान्मृत्युत्वे सति वाक्यशेषोपपत्तिरिति परिहरति । उच्यत इति । प्रसिद्धमेव प्रकटयति । यो हीति । तथाऽपि प्रसिद्धं मृत्युं हित्वा कथं हिरण्यगर्भोपादानमत आह । बुद्ध्यात्मन इति । उक्तं हेतुं कृत्वा फलितमाह । इति स इति । ननु न तेन जगदाव्रियते मूलकारणेनैव तदावरणात्तत्कथं वाक्योपक्रमोपपत्तिरत आह । तेनेति । ननु हिरण्यगर्भे प्रकृते कथं स्रष्टरि नपुंसकप्रयोगस्तत्राऽऽह । तदिति मनस इति । वाक्यार्थमधुना कथयति । स प्रकृत इति । भूतसृष्ट्यतिरेकेण

---

१ क. स्फोटयति । ग. स्फुटयति ।

सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं कꣳह वा अस्मै

र्यालोचनक्षमं मनःशब्दवाच्यं संकल्पादिलक्षणमन्तःकरणमकुरुत कृतवान् । केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति । उच्यते । आत्मन्व्यात्मवीन्स्यां भवेयम् । अहमनेनाऽऽत्मना मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्रायः । स प्रजापतिरभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सन्नर्चन्नर्चयन्पूजयन्नात्मानमेव कृतार्थोऽस्मीत्यचरच्चरणमकरोत् । तस्य प्रजापतेरर्चतः पूजयत आपो रसात्मिकाः पूजाङ्गभूता अजायन्तोत्पन्नाः । अत्राऽऽकाशप्रभृतीनां त्रयाणामुत्पत्त्यनन्तरमिति वक्तव्यं श्रुत्यन्तरसामर्थ्याद्विकल्पासंभवाच्च सृष्टिक्रमस्य । अर्चते पूजां कुर्वते वै मे मह्यं कमुदकमभूदित्येवममन्यत यस्मान्मृत्युस्तदेव तस्मादेव हेतोरर्कस्याग्नेरश्वमेधक्रतूपयोगिकस्यार्कत्व-

---

भौतिकस्य मनसः सृष्टिरयुक्तेति मत्वा पृच्छति । केनेति । अपञ्चीकृतानां भूतानां हिरण्यगर्भदेहभूतानां प्रागेव लब्धात्मकत्वात्तेभ्यो मनोव्यक्तिरविरुद्धेति मन्वानो ब्रूते । उच्यत इति । स्वात्मवत्त्वस्य स्वाभाविकत्वान्न तदाशंसनीयमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । अहमिति । मनसो व्यक्तस्योपयोगमाह । स प्रजापतिरिति । ननु तैत्तिरीयकाणामाकाशादिसृष्टिरुच्यते तत्कथमिहापामादौ सृष्टिवचनं तत्राऽऽह । अत्रेति । सप्तम्या हिरण्यगर्भकर्तृकसर्गोक्तिः । त्रयाणां पञ्चीकृतानामिति यावत् । नन्वाकाशाद्या तैत्तिरीये सृष्टिरिह त्वबाद्येत्युदितानुदितहोमवद्विकल्पो भविष्यति नेत्याह । विकल्पेति । पुरुषतन्त्रत्वात्क्रियायां युक्तो विकल्पः सिद्धेऽर्थे तु पुरुषानधीने नासौ संभवत्यतः सृष्टिर्विवक्षिता चेदाकाशाद्यैव सा युक्ता विद्याप्रधानत्वात्तु नाऽऽदरः सृष्टाविति भावः । अपामत्र सृष्टिवचनमनुपयुक्तं न स्रष्टुस्ताभिरेव पूजा सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽश्वमेधिकाग्नेरर्कनामसिध्यर्थं तदुपयोगमुपन्यस्यति । अर्चत इति । कोऽसौ हेतुरित्यपेक्षायामर्चतिपदावयवस्यार्कशब्देन संगतिरिति मन्वानः सन्नाह । अर्कत्वमिति । एवं मृत्योरर्कत्वेऽपि कथमग्नेरर्कत्वमित्याशङ्क्य मृत्युसंबन्धादित्याह । अग्नेरिति । किमर्थमग्नेरर्कनामनिर्वचनमित्याशङ्क्यापूर्वसंज्ञायोगस्य

---

१ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. °वाक्यर्यस्या° । २ क. घ. °वानिति लिङ्गव्यत्ययेन स्यां । ख. ग. °वानिति स्यां । ३ घ. ङ. ज. झ. °त्येवं सोऽमन्य° । ४ क. ग. °रक्यर्स्यार्क° । घ. चृ. °रक्यर्स्या° । ५ छ. °स्याक्यर्त्व° । ६ घ. °यायां यु° । ७ क. °क्ताऽवि° । ८ घ. ण. °पामादौ सृ° । ९ घ. अ. ण. °त्व इति । १० ण. °शङ्कयार्कमृ° । ११ क. ख. °वैक्रियायो° ।

भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥
आपो वा अर्कस्तद्यदपा॰शर आसीत्तत्सम-
हन्यत। सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य

मर्कत्वे हेतुरित्यर्थः। अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेतत्। अर्चनात्सुखहेतुपूजा-करणादप्संबन्धाच्चाग्नेरेतद्गौणं नामार्क इति। य एवं यथोक्तकर्मस्यार्कत्वं वेद जानाति। कमुदकं सुखं वा नामसामान्यात्। ह वा इत्यवधारणार्थौ भवत्येवेति। अस्मा एवंविद एवंविदर्थं भवति ॥ १ ॥ २११५४

आपो वा अर्कः। कः पुनरसावर्क इति। उच्यते। आपो वा या अर्चनाङ्गभूतास्ता एवार्कोऽग्नेरर्कस्य हेतुत्वात्। अप्सु चाग्निः प्रतिष्ठित इति। न पुनः साक्षादेवार्कस्ताः। तासामप्रकरणात्। अग्नेश्च प्रकरणम्। वक्ष्यति चायमग्निरर्क इति। तत्तत्र यदपां शर इव शरो दध्न इव मण्डभूतमासीत्तत्समहन्यत संघातमापद्यत तेजसा बाह्यान्तः पच्य-मानं लिङ्गव्यत्ययेन वा योऽपांशरः स समहन्यतेति सा पृथिव्यभवत्स संघातो येयं पृथिवी साऽभवत्। ताभ्योऽद्भ्योऽण्डमभिनिर्वृत्तमित्यर्थः।

फलान्तराभावादुपासनार्थमित्याह। अग्नेरिति। निर्वचनमेव स्फोरयति। अर्चनादिति। फलवत्त्वाच्च यथोक्तनामवतोऽग्नेरुपास्तिरत्र विवक्षितेत्याह। य एवमिति ॥१॥

अपामर्कत्वश्रवणान्नाग्नेरर्कत्वमिति शङ्कते। कः पुनरिति। प्रकरणमाश्रित्य तासामर्क-त्वमौपचारिकमित्युत्तरमाह। उच्यत इति। तास्वन्तर्हिरण्मयमण्डं संबभूवेति श्रुतिमनु-सरन्नुपचारे हेत्वन्तरमाह। अप्सु चेति। मुख्यमर्कत्वमपां वारयति। न पुनरिति। ननु श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति न्याया-त्प्रकरणादापो वा अर्क इति वाक्यं बलवदित्याशङ्क्य वाक्यसहकृतं प्रकरणमेव केवलवा-क्याद्बलवदित्याशयवानाह। वक्ष्यति चेति। भूतान्तरसहितास्वप्सु कारणभूतासु पृथिवी-द्वारा पार्थिवोऽग्निः प्रतिष्ठित इत्युक्तमिदानीं पृथिवीसर्गं ताभ्यो दर्शयति। तदित्यादिना। अप्सु भूतान्तरसाहितासूत्पन्नासु सतीष्विति सप्तम्यर्थः। शर इव शर इत्युक्तमेव व्याचष्टे। दध्न इवेति। संघाते सहकारिकारणमाह। तेजसेति। यत्तदिति पदे नपुंसकत्वेन श्रुते कथं तयोः शरशब्देन कारणस्योच्छूनत्ववाचिना पुंलिङ्गेनान्वयस्तत्राऽऽह। लिङ्गव्यत्ययेनेति। उक्तानुपपत्तिद्योतनार्थो वाशब्दः। व्यत्ययेनान्वयमेवाभिनयति। योऽपामिति। वाक्यतात्पर्यमाह। ताभ्य इति। स्थूलप्रपञ्चात्मकविराजः सूक्ष्मप्रप-

१ क. ग. ङ. ज. ट. ठ. ढ. °दकर्यस्या°। २ घ. °स्यार्कत्वं। ३ घ. °कर्ता तासाम्। अग्र°। ४ घ. ङ्कयोऽण्डं विराट्शब्दवाच्यमभवत्। त°। ५ क. ख. °नुत्पन्धमु°। ६ अ. ण. °नु प्रकरणादा°।

श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥
स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुताऽऽदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयꣳस एष प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य

तस्यां पृथिव्यामुत्पादितायां स मृत्युः प्रजापतिरश्राम्यच्छ्रमयुक्तो बभूव । सर्वो हि लोकः कार्यं कृत्वा श्राम्यति । प्रजापतेश्च तन्महत्कार्यं यत्पृथिवीसर्गः । किं तस्य श्रान्तस्येत्युच्यते । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य खिन्नस्य तेजोरसस्तेज एव रसस्तेजोरसो रसः सारो निरवर्तत प्रजापतिशरीरान्निष्क्रान्त इत्यर्थः । कोऽसौ निष्क्रान्तोऽग्निः सोऽण्डस्यान्तर्विराट्प्रजापतिः प्रथमजः कार्यकरणसंघातवाञ्जातः । "स वै शरीरी प्रथमः" इति स्मरणात् ॥ २ ॥

स च जातः प्रजापतिस्त्रेधा त्रिप्रकारमात्मानं स्वयमेव कार्यकरणसंघातं व्यकुरुत व्यभजदित्येतत् । कथं त्रेधेत्याह । आदित्यं तृतीयमग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणां पूरणमकुरुतेत्यनुवर्तते । तथाऽग्न्यादित्यापेक्षया वायुं तृतीयम् । तथा वाय्वादित्यापेक्षयाऽग्निं तृतीयमिति द्रष्टव्यम् । सामर्थ्यस्य तुल्यत्वात्त्रयाणां संख्यापूरणत्वे । स एष प्राणः सर्वभूतानामात्माऽप्यग्निवाय्वादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मृत्य्वात्मना त्रेधा

आत्मकसूत्रादुत्पत्तिं वक्तुं पातनिकामाह । तस्यामिति । उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । सर्वो हीति । इदानीं विराडुत्पत्तिमुपदिशति । किं तस्येत्यादिना । अग्निशब्दार्थं स्फुटयति । सोऽण्डस्येति । तस्य प्रथमशरीरित्वे मानमाह । स वा इति ॥ २ ॥

विराजो ध्यानार्थमवच्छेद्भेदमाह । स चेति । कोऽस्य त्रेधाभावस्य कर्तेति वीक्षायामाह । स्वयमेवेति । कथमेकस्य त्रिधात्वमन्यथा कथमेकत्वमित्याह । कथमिति । मृदो घटशरावाद्यनेकरूपत्ववद्विराजो बहुरूपत्वं साधयति । आहेत्यादिना । कथमग्निं तृतीयमित्यश्रुतं कल्प्यते तत्राऽऽह । सामर्थ्यस्येति । वाय्वादित्ययोरिवाग्नेरपि संख्यापूरणत्वशक्तेरविशिष्टत्वादग्निं तृतीयमकुरुतेत्युपसंख्यायते स त्रेधाऽऽत्मानमिति चोपक्रमादित्यर्थः । ननु किमयं त्रेधाभावो विराट्स्वरूपोपमर्देन क्रियते न हि स तस्मिन्सत्येव युक्तो विरोधादित्याह । स एष इति । यथा तन्त्ववस्थानुपमर्देनेन मूलकारणात्पटो जायते तथा सर्वेषां भूतानां प्राणतया साधारणोऽप्ययं स्वेनैव स्वतन्त्रेणानुगतेन मृत्युरूपेण त्रेधाविभागस्य कर्ता । न चैकस्य बहुरूपत्वविरोधो मायावि-

१ च. छ. 'म्यच्छ्रोवच्छ्र°' । २ ख. ग. घ. न. ज. झ. 'र्यकार°' । ३ ख. ग. घ. च. ज. झ. °र्यकार° । ४ ग. घ. ङ. °तात्मा° । ५ क. ख. °पत्वत्व° । ६ घ. ञ. ण. °मर्देन । ७ ख. घ. °ण त्रिधा° ।

प्राची दिक्शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ। अथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो

विहितो विभक्तो न विराट्स्वरूपोपमर्दनेन। तस्यास्य प्रथमजस्याग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्यार्कस्य विराजश्चित्यात्मकस्याश्वस्येव दर्शनमुच्यते। सर्वा हि पूर्वोक्तोत्पत्तिरस्य स्तुत्यर्थेत्यवोचाम। इत्थमसौ शुद्धजन्मेति। तस्य प्राची दिक्शिरो विशिष्टत्वसामान्यात्। असौ चासौ चैशान्याग्नेय्यावीर्मौ बाहू। ईरयतेर्गतिकर्मणः। अथास्याग्नेः प्रतीची दिक्पुच्छं जघन्यो भागः। प्राङ्मुखस्य प्रत्यग्दिक्संबन्धात्। असौ चासौच वायव्यनैर्ऋत्यौ सक्थ्यौ सक्थिनी पृष्ठकोणत्वसामान्यात्। दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे उभयदिक्संबन्धसामान्यात्। द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमिति पूर्ववत्। इयमुरः। अधोभागसामान्यात्। स एषोऽग्निः प्रजापतिरूपो लोकाद्यात्मकोऽग्निरप्सु प्रतिष्ठितः "एवमिमे लोका अप्स्वन्तः" इति-

---

वदुपपत्तेरित्यर्थः। तस्य प्राचीत्यादेस्तात्पर्यमाह। **तस्येति**। उक्तानि विशेषणानि प्रकरणाविच्छेदार्थमनूद्यन्ते। अग्निविषयं दर्शनमिदानीमुच्यते चेन्नैवेहेत्यादि पूर्वोक्तमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह। **सर्वा हीति**। स्तुतिमेवाभिनयति। **इत्थमिति**। कर्माङ्गस्याग्नेः संस्कर्तव्यत्वाच्चित्याग्निशिरसि प्राचीदृष्टिः कर्तव्येत्याह। **तस्येति**। आरोपे सादृश्यमाह। **विशिष्टत्वेति**। शिरसोऽनन्तरभावित्वात्तद्बाह्वोरैशान्यादिदृष्टिमाह। **असौ चेति**। कथमीर्मशब्दो बाहुवाचीत्याशङ्क्य तदुत्पत्तिमाह। **ईरयतेरिति**। गत्यर्थयोगादीर्मशब्दो बाहुमधिकरोतीत्यर्थः। तत्पुच्छादिषु प्रतीच्यादिदृष्टिरध्यस्यति। **अथेत्यादिना**। चित्यस्याग्नेः शिरसि बाह्वोः प्राच्यादिदृष्टिकरणानन्तरमित्यर्थः। सक्थिपदं पृष्ठनिष्ठोन्नतास्थिद्वयविषयम्। उभयशब्देन प्राचीप्रतीचीद्वयं गृह्यते। उरसि पृथिवीदृष्टिमाह। **इयमिति**। उपास्यमग्निमुक्तमनुवदति। **स एष इति**। तस्योपासनार्थमेवाप्सु प्रतिष्ठितत्वं गुणमुपदिशति। **अग्निरिति**। भूतान्तरसहितानामपां सर्वलोककारणत्वादशेषलोकात्मकोऽग्निस्तत्र प्रतिष्ठितः संभवतीत्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति। **एवमिति**। यथैतेषु लोकेषु सर्वं कार्यं प्रतिष्ठितं तथेति यावत्। लोकशब्देन स्थूलानां भूतानां संनिवेशविशेषा गृह्यन्ते। अप्सु

---

१ ख. ग. ङ. च. छ. ञ. 'सौ चेशा'। २ प्रतीचीदिक्सं'।

यत्र क्वचैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥
सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स
मनसा वाचं मिथुनꣳसमभवदशनायां मृत्यु-

श्रुतेः। यत्र क्वच यस्मिन्कस्मिंश्चिदेति गच्छति तदेव तत्रैव प्रतितिष्ठति स्थितिं लभते। कोऽसावेवं यथोक्तमप्सु प्रतिष्ठितत्वमग्नेर्विद्वान्विजानन्गुणफलमेतत् ॥ ३ ॥

सोऽकामयत योऽसौ मृत्युः सोऽबादिक्रमेणाऽऽत्मनाऽऽत्मानमण्डस्यान्तः कार्यकरणसंघातवन्तं विराजमग्निमसृजत त्रेधा चाऽऽत्मानमकुरुतेत्युक्तम्। स किंव्यापारः सन्नसृजतेति। उच्यते। स मृत्युरकामयत कामितवान्। किम्। द्वितीयो मे ममाऽऽत्मा शरीरं येनाहं शरीरी स्यां स जायेतोत्पद्येतेत्येवमेतदकामयत। स एवं कामयित्वा मनसा पूर्वोत्पन्नेन वाचं त्रयीलक्षणां मिथुनं द्वंद्वभावं समभवत्संभवनं कृतवान्मनसा त्रयीमालोचितवांस्त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं मनसाऽन्वालोचयदित्यर्थः। कोऽसावशनायया लक्षितो मृत्युः। अशनाया मृत्युरित्युक्तम्।

भूतान्तरसहितासु कारणभूतास्विति यावत्। फलश्रुतिं व्याचष्टे। **यत्रेति**। अथोपास्तिफलमप पुनर्मृत्युं जयतीत्यादिना वक्ष्यते। किमिदमस्थाने फलसंकीर्तनमत आह। **गुणेति** ॥ ३ ॥

उत्तरग्रन्थमवतार्य तस्य पूर्वग्रन्थेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति। **सोऽकामयतेत्यादिना**। अवान्तरव्यापारमन्तरेण कर्तृत्वानुपपत्तिरिति मत्वा पृच्छति। **स किंव्यापार इति**। कामनादिरूपमवान्तरव्यापारमुत्तरवाक्यावष्टम्भेन दर्शयति। **उच्यत इति**। कामनाकार्यं मनःसंयोगमुपन्यस्यति। **स एवमिति**। कोऽयं मनसा सह वाचो द्वंद्वभावस्तत्राऽऽह। **मनसेति**। वाक्यार्थमेव स्फुटयति। **त्रयीविहितमिति**। वेदोक्तसृष्टिक्रमालोचनं प्रजापतेर्नेदं प्रथमं संसारस्यानादित्वादिति वक्तुमनुशब्दः। 'सोऽकामयत' इत्यादौ सर्वनाम्नोऽव्यवहितविराड्विषयत्वमाशङ्क्य परिहरति। **कोऽसावित्यादिना**। कथं तया मृत्युर्लक्ष्यते तत्राऽऽह। **अशनायेति**। किमिति

---

१ ग. °या हि मृ°। २ ख. कोऽसौ य एवं। ३ ख. च. छ. झ. °द्वाञ्ज्ञान°। ४ घ. च. ज. झ. °यैकार°। ५ क. °त स त्रे°। ६ च. °त्संभाव°। ७ ग. घ. ङ. ज. झ. °नायाल°। च. छ. °नायोपल°। ८ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. °यालक्षणो मृ°। ९ ख. घ. च. छ. ज. °रिति यदुक्त°।

स्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत्। न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमबिभः। यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्ताद-

---

तमेव परामृशत्यन्यत्र प्रसङ्गो मा भूदिति। तद्यद्रेत आसीत्। तत्तत्र मिथुने यद्रेत आसीत्प्रथमशरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तौ कारणं रेतो बीजं ज्ञानकर्मरूपं त्रय्यालोचनायां यद्दृष्टवानासीज्जन्मान्तरकृतम्। तद्भावभावितोऽपः सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेनाप्स्वनुप्रविश्याण्डरूपेण गर्भीभूतः स संवत्सरोऽभवत्संवत्सरकालनिर्माता संवत्सरः प्रजापतिरभवत्। न ह पुरा पूर्वं ततस्तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजापतेः संवत्सरः कालो नाम नाऽऽस न बभूव ह। तं संवत्सरकालनिर्मातारमन्तर्गर्भं प्रजापतिं यावानिह प्रसिद्धः काल एतावन्तमेतावत्संवत्सरपरिमाणं कालमबिभर्भृतवान्मृत्युः। यावान्संवत्सर इह प्रसिद्धस्ततः परस्तात्किं कृतवान्। तमेतावतः कालस्य संवत्सरमात्रस्य परस्तादूर्ध्वमसृजत सृष्टवानण्डमभिनदित्यर्थः। तमेवं कुमारं जातमग्निं प्रथमशरीरिणमशनायावत्त्वा-

---

र्हि पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। **तमेवेति**। अन्यत्रानन्तरप्रकृते विराडात्मनीति यावत्। अवान्तरव्यापारान्तरमाह। **तदित्यादिना**। प्रसिद्धं रेतो व्यावर्तयति। **ज्ञानेति**। ननु प्रजापतेर्न ज्ञानं कर्म वा संभवति तत्रानधिकारादित्याशङ्क्याऽऽसीदित्यस्यार्थमाह। **जन्मान्तरेति**। वाक्यस्यापेक्षितं पूरयित्वा वाक्यान्तरमादाय व्याकरोति। **तद्भावेत्यादिना**। ननु संवत्सरस्य प्रागेव सिद्धत्वान्न प्रजापतेस्तन्निर्माणेन तदात्मत्वमित्याशङ्क्योत्तरं वाक्यमुपादत्ते। **न ह पुरेति**। तद्व्याचष्टे। **पूर्वमिति**। प्रजापतेरादित्यात्मकत्वात्तदधीनत्वाच्च संवत्सरव्यवहारस्याऽऽदित्यात्पूर्वं तद्व्यवहारो नाऽऽसीदेवेत्यर्थः। कियन्तं कालमण्डरूपेण गर्भो बभूवेत्यपेक्षायामाह। **तमित्यादिना**। अवान्तरव्यापारमनेकविधमभिधाय विराडुत्पत्तिमाकाङ्क्षाद्वारोपसंहरति। **यावानित्यादिना**। केयं पूर्वमेव गर्भतया विद्यमानस्य विराजः सृष्टिस्तत्राऽऽह। **अण्डमिति**। विराडुत्पत्तिमुक्त्वा शब्दमात्रस्य सृष्टिं विवक्षुर्भूमिकां करोति। **तमेवमिति**। अयोग्येऽपि पुत्रभक्षणे प्रवर्तकं दर्शयति। **अशनायावत्त्वादिति**। विराजो भयकारणमाह।

१घ. ङ. छ. ज. झ. तत्तत्र। २ छ. °त्पत्तेः का°। ३ क. घ. °वत्स संव°। ४ ख. छ. °त्सरः संवत्सर°। ५ ग. च. °ता प्र°। ६ क. च. झ. °लो नाऽऽस। ७ ग. नामाऽऽस। ८ क. ख. °स ह न। ९ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °वान्। या°। १० क. °त्सस्य परस्ता°। ११ घ. ञ. °रयन्त्रा-क्या°। १२ क. °व प्रसि°। १३ क. °वं त्वया°। ख. °वं तावद्य°। घ. °वं तावत्तद्य°।

सृजत । तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

स ऐक्षत यदि वा इममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनाऽऽत्मनेदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किंचर्चो यजूꣳषि सामानि

न्मृत्युरभिव्याददान्मुखविदारणं कृतवानत्तुम् । स च कुमारो भीतः स्वाभाविक्याऽविद्यया युक्तो भाणित्येवं शब्दमकरोत् । सैव वागभवद्वाक्शब्दोऽभवत् ॥ ४ ॥

स ऐक्षत स एवं भीतं कृतरवं कुमारं दृष्ट्वा मृत्युरैक्षतेक्षितवान् । अशनायावानपि यदि कदाचिद्वा इमं कुमारमभिमंस्ये । अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः । हिंसिष्य इत्यर्थः । कनीयोऽन्नं करिष्ये कनीयोऽल्पमन्नं करिष्य इत्येवमीक्षित्वा तद्भक्षणादुपरराम । बहु ह्यन्नं कर्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय न कनीयः । तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्नं स्याद्बीजभक्षण इव सस्याभावः । स एवं प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य तयैव त्रय्या वाचा पूर्वोक्तया तेनैव चाऽऽत्मना मनसा मिथुनीभावमालोचनमुपगम्योपगम्येदं सर्वं स्थावरं जङ्गमं चासृजत यदिदं किंच यत्किंचेदम् । किं तत् ।

स्वाभाविक्येति । इन्द्रियं देवतां च व्यावर्तयति । वाक्शब्द इति ॥ ४ ॥

इदानीमृगादिसृष्टिमुपदेष्टुं पातनिकां करोति । स इत्यादिना । ईक्षणप्रतिबन्धकसद्भावं दर्शयति । अशनायावानपीति । अभिपूर्वो मन्यतिरिति । रुद्रोऽस्य पशूनभिमन्येत नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यत इत्यादि शास्त्रमत्र प्रमाणयितव्यम् । अन्नस्य कनीयस्त्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह । बहु हीति । तथाऽपि विराजो भक्षणे का क्षतिस्तत्राऽऽह । तद्भक्षणे हीति । तस्यान्नात्मकत्वात्तदुत्पादकत्वाच्चेति शेषः । कारणनिवृत्तौ कार्यनिवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । बीजेति । यथोक्तेक्षणानन्तरं मिथुनभावद्वारा त्रयीसृष्टिं प्रस्तौति । स एवमिति । ननु विराजः सृष्ट्या स्थावरजङ्गमात्मनो जगतः सृष्टेरुक्तत्वात्किं पुनरुक्त्येत्याशयेन पृष्ट्वा परिहरति । किं तदिति । गायत्र्यादीनीत्यादिपदेनोष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीछन्दांस्युक्तानि । केवलानां छन्दसां सर्गासंभवात्तदारूढानामृग्यजुःसामात्मनां मन्त्राणां सृष्टिरत्र विवक्षितेत्याह ।

१ छ. झ. भीत्या । २ छ. झ. °शुनभा° । ३ ञ. ण. °त्मत्वा° ।

च्छन्दाꣳसि यज्ञान्प्रजाः पशून्। स यद्यदे-
वासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तद-

ऋचो यजूंषि सामानि च्छन्दांसि च सप्त गायत्र्यादीनि स्तोत्रशस्त्रादिकर्माङ्गभूतांस्त्रिविधान्मन्त्रान्गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टान्यज्ञांश्च तत्साध्यान्प्रजास्तत्कर्त्रीः पशूंश्च ग्राम्यानारण्यान्कर्मसाधनभूतान्। ननु त्रय्या मिथुनीभूतयाऽसृजतेत्युक्तमृगादीनीह कथमसृजतेति। नैष दोषः। मनसस्त्वव्यक्तोऽयं मिथुनीभावस्त्रय्या बाह्यस्तु ऋगादीनां विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तीभावः सर्ग इति। स प्रजापतिरेवमन्नवृद्धिं बुध्वा यद्यदेव क्रियां क्रियासाधनं फलं वा किंचिदसृजत तत्तदत्तुं भक्षयितुमध्रियत धृतवान्मनः सर्वं कृत्स्नं वै यस्मादत्तीति तत्तस्माददितेरदितिनाम्नो मृत्योरदितित्वं प्रसिद्धम्। तथा च मन्त्रः "अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता" इत्यादिः। सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्नभूतस्यात्ता सर्वात्मनैव भवत्यन्यथा विरोधात्। न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽत्ता दृश्यते तस्मात्सर्वात्मा भवतीत्यर्थः।

स्तोत्रेति। उद्गात्रादिना गीयमानमृग्जातं स्तोत्रं तदेव होत्रादिना शंस्यमानं शस्त्रम्। स्तुतमनुशंसतीति हि श्रुतिः। यन्न गीयते न च शंस्यतेऽध्वर्युप्रभृतिभिश्च प्रयुज्यते तदप्यत्र ग्राह्यमित्यभिप्रेत्याऽऽदिपदम्। अत एव त्रिविधानित्युक्तम्। अजादयो ग्राम्याः पशवो गवयादयस्त्वारण्या इति भेदः। कर्मसाधनभूतानसृजतेति संबन्धः। स मनसा वाचं मिथुनं समभवदित्युक्तत्वात्प्रागेव त्रय्याः सिद्धत्वान्न तस्याः सृष्टिः श्लिष्टेति शङ्कते। नन्विति। व्यक्ताव्यक्तविभागेन परिहरति। नेत्यादिना। इति मिथुनीभावसर्गयोरुपपत्तिरिति शेषः। अत्तृसर्गश्चान्नसर्गश्चेति द्वयमुक्तम्। इदानीमुपास्यस्य प्रजापतेर्गुणान्तरं निर्दिशति। स प्रजापतिरित्यादिना। कथं मृत्योरदितिनामत्वं सिद्धवदुच्यते तत्राऽऽह। तथा चेति। अदितेः सर्वात्मत्वं वदता मन्त्रेण सर्वकारणस्य मृत्योरदितिनामत्वं सूचितमिति भावः। मृत्योरदितित्वविज्ञानवतोऽवान्तरफलमाह। सर्वस्येति। सर्वात्मनेति कुतो विशिष्यते तत्राऽऽह। अन्यथेति। सर्वरूपेणावस्थानाभावे सर्वान्नभक्षणस्याशक्यत्वादित्यर्थः। विरोधमेव साधयति। न हीति। फलस्योपासनाधीनत्वात्प्रजा-

---

१ घ. ङ. छ. ज. ट. ठ. °न्प्रजां। २ ङ. च. °न्प्रजां प° च तत्कर्त्रीः प°। घ. छ. झ. °न्प्रजां प्रजा°। ३ ग. घ. च. ज. °म्यार°। ४ च. °त्युक्तं तद्गा°। ५ ख. °षः। स म°। ६ ख. ग. °धनभूतं फ°। ७ क. °ति श्रुतेः। य°। घ. °ति श्रु°। ८ घ. ञ. ण. सर्वकारणत्वं। ९ ण. विशेष्यते।

दितेरदितित्वꣳ सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वम-
स्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥५॥
सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति ।
सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य

सर्वमस्यान्नं भवत्यत एव । सर्वात्मनो ह्यत्तुः सर्वमन्नं भवतीत्युपप-द्यते । य एवमेतद्यथोक्तमदितेर्मृत्योः प्रजापतेः सर्वस्यादनाददितित्वं वेद तस्यैतत्फलम् ॥ ५ ॥

सोऽकामयतेत्यश्वाश्वमेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह । भूयसा महता यज्ञेन भूयः पुनरपि यजेयेति । जन्मान्तरकरणापेक्षया भूयःशब्दः । स प्रजापतिर्जन्मान्तरेऽश्वमेधेनायजत । स तद्भावभावित एव कल्पादौ व्यावर्तत । सोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सन्नकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेत्येवं महत्कार्यं कामयित्वा लोकवदश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्व-

---

पतिमदितिनामानमात्मत्वेन ध्यायन्ध्येयात्मा भूत्वा तत्तद्रूपत्वमापन्नः सर्वस्यान्नस्यात्ता स्यादित्यर्थः । अन्नमन्नमेवास्य सदा न कदाचित्तदस्यात्तृ भवतीति वक्तुमनन्तरवाक्यमादत्ते । सर्वमिति । अत एवेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । सर्वात्मनो हीति ॥ ५ ॥

उपास्तिविधौ सफले सति समाप्तिरेव ब्राह्मणस्योचिता किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह । सोऽकामयतेत्यादिना । तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमित्येतदन्तं वाक्यमिदमा निर्दिश्यते । भूयोदक्षिणाकत्वादश्वमेधस्य भूयस्त्वम् । इतिशब्दोऽकामयतेत्यनेन संबध्यते । कथं पुनस्तेन यक्ष्यमाणस्य प्रजापतेर्भूयःशब्दोक्तिः । न हि स पूर्वमश्वमेधमन्वतिष्ठत्कर्मानधिकारित्वात्तत्राऽऽह । जन्मान्तरेति । तदेव स्पष्टयति । स प्रजापतिरिति । अथातीते जन्मनि यजमानोऽश्वमेधस्य कर्ताऽभूत् । अधुना हिरण्यगर्भो भूयो यजेयेत्याह तथाच कर्तृभेदाद्भूयःशब्दासामञ्जस्यमत आह । स तद्भावेति । स प्रजापतिरश्वमेधवासनाविशिष्टो ज्ञानकर्मफलत्वेन कल्पादौ निर्वृत्तो भूयो यजेयेत्याह कर्तृभोक्त्रोरैक्येन साधकफलावस्थयोर्यजमानसूत्रयोर्भेदाभावादित्यर्थः । प्रजापतिरीश्वरो न तस्य दुःखात्मकक्रत्वनुष्ठानेच्छा युक्तेत्याशङ्क्य प्रकृतिवशात्तदुपपत्तिमभिप्रेत्याऽऽह । सोऽश्वमेधेति । कथमेतावता विवक्षिता स्तुतिः सिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । श्रमकार्यमाह । स तप इति ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'सा महता य' । २ ख. घ. छ. ज. झ. भूयः पुनरपि य' । ३ घ. ञ. ण. 'स्यात्ता । ४ घ. ञ. ण. 'णारत्वाद' । ५ ण. 'कारित्रा' । ६ क. ख. 'कारणमा' ।

तदस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥

सोऽकामयत मेध्यं म इदꣳ स्यादात्मन्व्यनेन

वत् । यशो वीर्यमुदक्रामदिति स्वयमेव पदार्थमाह । प्राणाश्चक्षुरादयो वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु हि सत्सु ख्यातिर्भवति । तथा वीर्यं बलमस्मिञ्शरीरे । न ह्युत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान्वा भवति । तस्मात्प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिञ्शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं यशो वीर्यमुदक्रामदुत्क्रान्तवत् । तदेवं यशोवीर्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतेः श्वयितुमुच्छूनभावं गन्तुमध्रियतामेध्यं चाभवत् । तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित्प्रिये विषये दूरं गतस्यापि मनो भवति तद्वत् ॥ ६ ॥

स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन्किमकरोदिति । उच्यते । सोऽकामयत कथं मेध्यं मेध्यार्हं यज्ञियं मे ममेदं शरीरं स्यात् । किंचाऽऽत्मन्व्यात्मवांश्चानेन शरीरेण शरीरवान्स्यामिति प्रविवेश । यस्मात्तच्छरीरं मद्वियोगाद्गतयशोवीर्यं सदश्वदश्वयत्ततस्तस्मा-

चक्षुरादीनां यशस्त्वे हेतुमाह । यशोहेतुत्वादिति । तदेव साधयति । तेषु हीति । प्राणा एवेति तथाशब्दार्थः । सत्सु हि तेषु शरीरे बलं भवतीति पूर्ववदेव हेतुरुन्नेयः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । न हीति । प्राणानां यशस्त्वं वीर्यत्वं चोपसंहृत्य वाक्यार्थं निगमयति । तदेवमिति । तत्प्राणेष्वित्यादि व्याचष्टे । तदेवमित्यादिना । शरीरान्निर्गतस्य प्रजापतेर्मुक्तत्वमाशङ्क्याऽऽह । तस्येति ॥ ६॥

सम्यग्ज्ञानाभावादासक्तेः सत्यपि न पुनस्तस्मिन्प्रवेशो युक्तः परित्यक्तपरिग्रहायोगादिति शङ्कते । स तस्मिन्निति । अज्ञानवशात्परित्यक्तपरिग्रहोऽपि संभवतीत्याह । उच्यत इति । वीतदेहस्य कामनाऽयुक्तेति शङ्कते । कथमिति । सामर्थ्यातिशयादशरीरस्यापि प्रजापतेस्तदुपपत्तिरिति मन्वानो ब्रूते । मेध्यमिति । कामनाफलमाह । इति प्रविवेशेति । तथाऽपि कथं प्रकृतनिरुक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मादिति ।

१ ग. घ. ङ. च. °न्निर्गतेषु । २ ग. च. °स्मादेतच्छ° । ३ घ. °क्तहेतुं व्य° ।

स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद ।

दश्वः समभवत् । ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षा[1]दिति स्तूयते । यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशाद्गतयशोवीर्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यमभूत्तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनामलाभः । क्रियाकारकफ[2]लात्मको हि क्रतुः । स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते । क्रतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तमुषा वा अश्व[3]स्य मेध्यस्येत्यादिना । तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्वरूपस्याग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया समस्योपासनं विधातव्यमित्यारभ्यते । पूर्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात्क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्यायमर्थोऽवगम्यते । एष ह वा अश्वमेधं क्रतुं वेद यः कश्चिदेनमश्वम[4]ग्निरूपमर्कं च यथोक्तमेवं वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदर्श्यमानेन वि[5]शेषणेन [6]विशिष्टं वेद स एषोऽश्वमेधं वेद

यच्छब्दो यस्मादिति व्याख्यातः । देहस्याश्वत्वेऽपि कथं प्रजापतेस्तथात्वमित्याशङ्क्य तत्तादात्म्यादित्याह । तत इति । अश्वस्य प्रजापतित्वेन स्तुतत्वात्तस्योपास्यत्वं फलतीति भावः । तथाऽपि कथमश्वमेधनामनिर्वचनमित्याशङ्क्याऽऽह । यस्माच्चेति । क्रतोस्तदात्मकस्य प्रजापतेरिति यावत् । देहो हि प्राणवियोगादश्वयत्पुनस्तत्प्रवेशाच्च मेधार्होऽभूद्गतः सोऽश्वमेधस्तत्तादात्म्यात्प्रजापतिरपि तथेत्यर्थः । ननु प्रजापतित्वेनाश्वमेधस्य स्तुतिर्नोपयोगिनी । अग्नेरुपास्यत्वेन प्रस्तुतत्वात्क्रतूपासनाभावादत आह । क्रियेति । ननु क्रत्वङ्गस्याश्वस्याश्वमेधक्रत्वात्मनश्चाग्नेरुक्तरीत्या स्तुतत्वात्तदुपास्तेश्च प्रागेवोक्तत्वादेष ह वा अश्वमेधमित्यादिवाक्यं नोपयुज्यते तत्राऽऽह । क्रतुनिर्वर्तकस्येति । उक्तं च चित्यस्याग्नेस्तस्य प्राची दिगित्यादिना प्रजापतित्वमिति शेषः । अश्वोपासनमग्न्युपासनं चैकमेवेति वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्याह । तस्यैवेति । य एवमेतददितेरदितित्वं वेदेत्यादौ प्रागेव विहितमुपासनं किं पुनरारम्भेणेत्याशङ्क्याऽऽह । पूर्वत्रेति । यद्यपि विधिरदितित्वं वेदेति श्रुतस्तथाऽपि सगुणोपास्तिविधिर्न प्रधानविधिः । अत्र तु प्रधानविधिरुपास्तिप्रकरणत्वादपेक्ष्यते । अतोऽश्वमेधं वेदेति प्रधानविधिरि[7]ति भावः । तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादायाक्षराणि व्याकरोति । एष इति । यथोक्तमित्यु[8]त्तरत्र प्रजापतित्वमनुकृष्यते । तमनवरुध्येत्यादि प्रदर्श्यमानविशेषणम् । विधिरत्र स्पष्टो न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह ।

---

१ क. ख. °क्षादत्र स्तू° । २ ख. ङ. छ. °फलरूपो हि । ३ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °श्वस्येत्यत्रमादि° । ४ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °मर्कं° । ५ ग. घ. ङ. च. छ. ज झ °शेषेण वि° । ६ क. घ. ङ. ज. झ. विस्पष्टं । ७ ख. °रित्यर्थः । ता° । ८ क. ख. ञ. °र्त्युभयत्र ।

तमनवरुध्यैवामन्यत । तꣳ संवत्सरस्य परस्ता-
दात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् ।
तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त
एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संव-

ध्यः । तस्मादेवं वेदितव्य इत्यर्थः । कथं तत्र पशुविषयमेव तावद्दर्शन-
ह् । तत्र प्रजापतिर्भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति कामयित्वाऽऽत्मानमेव
शुं मेध्यं कल्पयित्वा तं पशुमनवरुध्यैवोत्सृष्टं पशुमवरोधमकृत्वैव मुक्त-
ग्रहममन्यताचिन्तयत् । तं संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तादूर्ध्वमात्मन
त्मार्थमालभत प्रजापतिदेवताकत्वेनेत्येतदालभताऽऽलम्भं कृतवान् ।
शूनन्यान्ग्राम्यानारण्यांश्च देवताभ्यो यथादैवतं प्रत्यौहत्प्रतिगमित-
न् । यस्माच्चैवं प्रजापतिरमन्यत तस्मादेवमन्योऽप्युक्तेन विधिनाऽऽ-
ानं पशुमश्वं मेध्यं कल्पयित्वा सर्वदेवत्योऽहं प्रोक्ष्यमाण आल-
भमानस्त्वहं मद्देवत्य एव स्याम् । अन्य इतरे पशवो ग्राम्यारण्या यथा-
वतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते मदवयवभूताभ्य एवेति विद्यात् ।
त एवेदानीं सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते याज्ञिकाः ।
यमेषं ह वा अश्वमेधो य एष तपति यस्त्वेवं पशुसाधनकः क्रतुः स

दीति । अश्वमेधो विशेष्यत्वेन संबध्यते । एवंशब्दात्प्रसिद्धार्थत्वं भाति कुतो
इत्याह । कथमिति । एष ह वा अश्वमेधं वेदेत्यादौ विवक्षितस्य विवेभूमिकां
। तत्रेत्यादिना । उपास्तिविधिप्रस्तावः सप्तम्यर्थः । कथं नु पशुविषयं दर्शनं
याति । तत्रेति । एवमनन्तरवाक्ये प्रवृत्ते सतीति यावत् । अथ विवक्षितविवे-
ग्राति । यस्माच्चेति । प्रजापतिरित्थं फलावस्थायाममन्यतेत्यत्र किं प्रमाणमि-
त्य संप्रति तत्कार्यभूतासु प्रजासु तथाविधचेष्टादृष्टिरित्याह । अत एवेति ।
मन्त्रसंस्कृतं पशुमिति यावत् । फलावस्थप्रजापतिवदित्येवंशब्दार्थः । उपा-
विरुक्तः संप्रति प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह । एष इति । द्विविधो हि क्रतुः
पशुहेतुको बाह्यतद्धेतुकश्च स च द्विप्रकारोऽपि फलरूपेण स्थितः सवितैवेत्यु-
फलं वक्तुमेतद्वाक्यमित्यर्थः । विशेषोक्तिं विना नास्ति बुभुत्सोपशान्तिरित्याह ।

---

१ ख. घ. ङ. छ. ज. ट. ठ. ड. °रुध्यैवा° । २ क. ख. ङ. छ. ज. ट. ड. °ष वा । ३ ख. °रुध्यैवो° । ४ घ. ज. °कृत्वेव । ५ क. घ. °तात्मक° । ६ ख. ञ. °लम्भनं क्° । ७ ग. ञ. °शून्ग्राम्या° । ८ ग. छ. °तं प्रति प्रत्यौहत्प्रत्यौ° । ९ ख. छ. ञ. °म्या आर° । १० क. ञ. °ष वा ।

त्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मा-
नस्तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता

एष साक्षात्फलभूतो निर्दिश्यत एष ह वा अश्वमेधः । कोऽसौ । य
सविता तपति जगदवभासयति तेजसा । तस्यास्य क्रतुफलात्म
संवत्सरः कालविशेष आत्मा शरीरं तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । तस
क्रत्वात्मनोऽग्निसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुत्वरूपेणैव निर्देशः । इ
पार्थिवोऽग्निरर्कः साधनभूतः । तस्य चार्कस्य क्रतौ चित्यस
लोकास्त्रयोऽप्यात्मानः शरीरावयवाः । तथाच व्याख्यातं तस्य प्रा
दिगित्यादिना । तावग्न्यादित्यावेतौ यथाविशेषितावर्काश्वमेधौ क्रतुफलं
अर्को यः पार्थिवोऽग्निः स साक्षात्क्रतुरूपः क्रियात्मकः क्रतोरग्निस
ध्यत्वात्तद्रूपेणैव निर्देशः । क्रतुसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुरूपेणैव निर्दे
आदित्योऽश्वमेध इति । तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतावग्न्यादित्यौ
उँ पुनर्भूय एकैव देवता भवति । का सा मृत्युरेव । पूर्वमप्येकैवाऽऽस

कोऽसाविति । क्रतुफलात्मकः सविता मण्डलं देवता वेति संदेहे द्वितीयं गृ
तस्येत्यादि व्याचष्टे । तस्यास्येति । आदित्योदयानुदयाभ्यामहोरात्रद्वारा सं
व्यवस्थानात्तन्निर्मातुस्तस्य युक्तं तत्तादात्म्यमित्यर्थः । क्रतोरादित्यत्वमुक्त्वा त
स्याग्नेस्तद्वक्तुमयमग्निरर्क इति वाक्यं तस्यार्थमाह । तस्यैवेति । ननु पूर्वोक्तस्यै
रादित्यत्वं कुतो नियम्यतेऽन्यश्चित्योऽग्निरन्यश्चाग्निरादित्यः किं न स्यादित
ङ्क्याऽऽह । तस्य चेति । तथाऽपि कथं तस्यैवाऽऽदित्यत्वं तत्राऽऽह । तथा चे
तस्य प्राचीत्यादिना लोकात्मकत्वं चित्याग्नेरुक्तं तदिहाप्युच्यते तस्मात्तस्यैवात्राऽ
त्यत्वमिष्टमित्यर्थः । अग्न्यादित्यभेदस्य लोकवेदसिद्धत्वान्न तयोरेकेन क्रतुना त
त्म्यमित्याशङ्क्याऽऽह । ताविति । यथाविशेषितत्वमादित्यरूपत्वम् ।
स्तस्य चार्कस्य क्रतुरूपत्वं साधनत्वेन भेदादित्याशङ्क्योपचारादित्याह । क्रि
त्मक इति । तथाऽपि कथमादित्यस्य क्रतुतादात्म्योक्तिरित्याशङ्क्याऽऽ
क्रतुसाध्यत्वादिति । नन्वादित्यस्य क्रतुफलत्वेन क्रतुत्वे तद्धेतोरग्नेस्तादात्म्य
गादयुक्तमग्नेरादित्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । ताविति । क्रतुफलत्वात्तदात्मा सविता
तुश्चित्योऽग्निस्तावुक्तविभागाद्व्युत्पादितोपासनादिव्यापारौ सन्तावेकैव प्राणाख्या
तेति तयोरैक्योक्तिरित्यर्थः । एकैवेत्युक्ते प्रकृतयोरग्न्यादित्ययोरन्यतरपरिशेषं शङ्क
का सेति । कथं द्वयोरेकत्वमेकत्वे वा कथं द्वित्वं तत्राऽऽह । पूर्वमपीति । उत्

१ क. ख. च. सा । २ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. °ष वा । ३ ङ. च. ज. नोऽयं ।
४ ग. झ. °तुरू° । ५ ख. क्रतूपचितस्ये° । छ. क्रतूचितस्ये° । ६ ग. ज झ. चितये° । ७ ङ.
८ अ. ण. °थास्तमया° । ९ ख. ध. अ. ण. °त्मत्वं ।

भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्यु-राप्नोति मृत्युरस्याऽऽत्मा भवत्येतासां देवताना-मेको भवति ॥७॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च। ततः कानी-

त्क्रियासाधनफलभेदाय विभक्ता। तथाचोक्तम् "स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत" इति। सा पुनरपि क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालमेकैव देवता भवति मृत्युरेव फलरूपः। यः पुनरेवमेनमश्वमेधं मृत्युमेकां देवतां वेदाहमेव मृत्युरस्म्यश्वमेध एका देवता मद्रूपाश्वाग्निसाधनसाध्येति। सोऽपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः। अपजितोऽपि मृत्युरेनं पुनराप्नुयादित्याशङ्क्याऽऽह। नैनं मृत्युराप्नोति। कस्मात्। मृत्युरस्यैवंविद आत्मा भवति। किंच मृत्युरेव फलरूपः सन्नेतासां देवतानामेको भवति तस्यैतत्फलम् ॥७॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

द्वया हेत्याद्यस्य कः संबन्धः। कर्मणां ज्ञानसहितानां परा गतिरुक्ता। मृत्य्वात्मभावोऽश्वमेधगत्युक्त्या। अथेदानीं मृत्य्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तत्प्रकाशनार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते।

वाक्योपक्रममनुकूलयति। तथा चेति। पुनरित्यादेरर्थं निगमयति। सा पुनरिति। ननु फलकथनार्थमुपक्रम्य प्राणात्मनाऽग्न्यादित्ययोरेकत्वं वदता प्रक्रान्तं विस्मृतमिति नेत्याह। यः पुनरिति। एकत्वमभिन्नत्वम् ॥ ७ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य तस्य पूर्वेण संबन्धाप्रतीतेर्न सोऽस्तीत्याक्षिपति। द्वया हेत्याद्यस्येति। विवक्षितं संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति। कर्मणामिति। सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतेरुक्ता परा गतिर्मुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। मृत्य्वात्मभाव इति। अश्वमेधोपासनस्य साश्वमेधस्य केवलस्य वा फलमुक्तं नोपास्त्यन्तराणां कर्मान्तराणां चेत्याशङ्क्याश्वमेधफलोक्त्योपास्त्यन्तराणां केवलानां समुच्चितानां च फलमुपलक्षितमित्याह। अश्वमेधेति। वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह। अथेति। ज्ञानयुक्तानां कर्मणां संसारफलत्वप्रदर्शनानन्तरमिति यावत्। ज्ञानकर्मणोरुद्भावकस्य प्राणस्य स्वरूपं

१ घ. ङ. च. ठ. °ति य एवं वेद ॥ ७ ॥ २ क. ख. च. छ. °ता सा म°। ३ घ. ङ. ञ. °पा चाग्नि°। च. °पाग्नि°। ४ क. घ. च. ज. °साध्ये°। ५ च. °लभूतः स°। ६ ख. घ. घ. ङ. च. ज. हेत्यस्य। ७ क. ख. घ. °ति। सा पुनरित्यत्र पु°। ण. °ति। सा पु°। ८ क. घ. ञ. ण. °न्तं प्रस्मृ°। ९ क. घ. °णम् ॥२॥ द्वितीयमभिन्ना°। १० घ. °तार्यैतं°। ११ ख. घ. ञ. ण. हेत्यस्ये°। १२ ण. °ऽन्तरत्वप्र°।

ननु मृत्य्वात्मभावः पूर्वत्र ज्ञानकर्मणोः फलमुक्तम् । उद्गीथज्ञानकर्मणोस्तु मृत्य्वात्मभावातिक्रमणं फलं वक्ष्यति । अतो भिन्नविषयत्वात्फलस्य न पूर्वकर्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थमितिचेत् । नायं दोषः । अग्न्यादित्यात्मभावत्वादुद्गीथफलस्य पूर्वत्राप्येतदेव फलमुक्तमेतासां देवतानामेको भवतीति । ननु मृत्युमतिक्रान्त इत्यादि विरुद्धम् । न । स्वाभाविकपाप्मासङ्गविषयत्वादतिक्रमणस्य । कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मासङ्गो मृत्युः । कुतो वा तस्योद्भवः । केन वा तस्यातिक्रमणम् । कथं वेत्येतस्यार्थस्य प्रकाशनायाऽऽख्यायिकाऽऽरभ्यते । कथम् । द्वया द्विप्रकाराः । हेति पूर्ववृत्तावद्योतको निपातः । वर्तमानप्रजापतेः पूर्वजन्मनि यद्वृत्तं तदेव द्योतयति हशब्देन । प्राजापत्याः प्रजापतेर्वृत्तजन्मावस्थस्यापत्यानि प्राजापत्याः । के ते । देवाश्चासुराश्च । तस्यैव प्रजापतेः प्राणा वागादयः । कथं पुनस्तेषां देवासुरत्वम् । उच्यते । शास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविता द्योतनाद्देवा भवन्ति । त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्मज्ञानभाविता असुराः । स्वेष्वेवासुषु रमणात्सुरेभ्यो वा देवेभ्योऽन्य-

---

निरूपयितुं ब्राह्मणमित्युत्थाप्योत्थापकत्वं संबन्धमुक्तमाक्षिपति । नन्विति । मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति मृत्योरतिक्रमस्य वक्ष्यमाणज्ञानकर्मफलत्वात्पूर्वत्र च तद्भावस्य तत्फलस्योक्तत्वादुभयस्यापि फलस्य भेदात्पूर्वोत्तरयोर्ज्ञानकर्मणोर्विषयशब्दितोद्देश्यभेदान्न पूर्वोक्तयोस्तयोरुद्भवकारणप्रकाशनार्थं ब्राह्मणमित्यर्थः । पूर्वोत्तरज्ञानकर्मफलभेदाभावादेकविषयत्वात्तदुद्भावकप्रकाशनार्थं ब्राह्मणं युक्तमिति परिहरति । नायमिति । वाक्यशेषविरोधं शङ्कित्वा दूषयति । नन्वित्यादिना । स्वाभाविकः शास्त्रानाधेयो योऽयं पाप्मा विषयासङ्गरूपः स मृत्युस्तस्यातिक्रमणं वाक्यशेषे कथ्यते न हि हिरण्यगर्भाख्यमृत्योरतः पूर्वोक्तज्ञानकर्मभ्यां तुल्यविषयत्वमेवोत्तरज्ञानकर्मणोरित्यर्थः । ज्ञानकर्मणोरुद्भावकत्वं वक्तुं ब्राह्मणमारभ्यतामाख्यायिका तु किमर्थेत्याशङ्क्य तस्यास्तात्पर्यमाह । कोऽसाविति । कथं यथोक्तो ब्राह्मणाख्यायिकयोरर्थः शक्यो ज्ञातुमित्याकाङ्क्षां निक्षिप्याक्षराणि व्याकरोति । कथमित्यादिना । निपातार्थमेव स्फुटयति । वर्तमानेति । प्रजापतिशब्दो भविष्यद्वृत्त्या यजमानं गोचरयतीत्याह । वृत्तेति । इन्द्रादयो देवा विरोचनादयश्चासुरा इत्याशङ्कां वारयति । तस्यैवेति । याजमानेषु प्राणेषु देवत्वमसुरत्वं च विरुद्धं न सिध्यतीति शङ्कते । कथमिति । तेषु तदुभयमौपाधिकं साधयति । उच्यत इति । शास्त्रानपेक्षयोर्ज्ञानकर्मणोरुत्पादकमाह । प्रत्यक्षेति । संनिधानासंनिधानाभ्यां प्रमाणद्वयोक्तिः । स्वेष्वेवासुषु रमणं

---

१ क. ख. 'र्थत्वमि' । २ ख. ङ. च. छ. ज. 'र्थं चेत्ये' । ३ ग. च. झ. तदवद्यो' । ४ क. ख. ग. तदनन्वभाव' । ५ घ. ण. हिर' । ६ ख. घ. 'ख्यस्य मृ' ।

यसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोके-

त्वात्। यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञानकर्मभाविता असुराः। ततस्तस्मात्का-नीयसाः कनीयांस एव कानीयसाः स्वार्थेऽणि वृद्धिः कनीयांसोऽल्पा एव देवाः। ज्यायसा असुरा ज्यायांसोऽसुराः। स्वाभाविकी हि कर्म-ज्ञानप्रवृत्तिर्महत्तरा प्राणानां शास्त्रजनितायाः कर्मज्ञानप्रवृत्तेः। दृष्टप्रयो-जनत्वात्। अत एव कनीयस्त्वं देवानां शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात्। अत्यन्तयत्नसाध्या हि सा। ते देवाश्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्था एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येष्वस्पर्धन्त स्पर्धां कृत-वन्तः। देवानां चासुराणां च वृत्त्युद्भवाभिभवौ स्पर्धा कदाचिच्छास्त्रज-नितकर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणानामुद्भवति। यदा चोद्भवति तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्यक्षानुमानजनितकर्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणानां वृत्तिरासुर्यभिभूयते। स देवानां जयोऽसुराणां पराजयः। कदाचित्त-द्विपर्ययेण देवानां वृत्तिरभिभूयत आसुर्या उद्भवः। सोऽसुराणां जयो देवानां पराजयः। एवं देवानां जये धर्मभूयस्त्वादुत्कर्ष आ प्रजापति-त्वप्राप्तेः। असुरजयेऽधर्मभूयस्त्वादपकर्ष आ स्थावरत्वप्राप्तेः। उभय-साम्ये मनुष्यत्वप्राप्तिः। त एवं कनीयस्त्वादभिभूयमाना असुरैर्देवा बाहुल्यादसुराणां किं कृतवन्त इत्युच्यते। ते देवा असुरैरभिभूयमाना

नामाऽऽत्मंभरित्वम्। तत इत्यादिवाक्यद्वयं[1] व्याचष्टे। **यस्माच्चेति**। देवानामल्पत्वं प्रपञ्चयति। **स्वाभाविकी हीति**। महत्तरत्वे हेतुर्दृष्टप्रयोजनत्वादिति। असुराणां बहुत्वं प्रपञ्चयति। **शास्त्रजनितेति**। असुराणां बाहुल्यमिति शेषः। तदेव साधयति। **अत्यन्तेति**। उभयेषां देवासुराणां मिथः संघर्षं दर्शयति। **ते देवाश्चेति**। कथं ब्रह्मा-दीनां स्थावरान्तानां भोगस्थानानां स्पर्धानिमित्तत्वमित्याशङ्क्य तेषां शास्त्रीयेतरज्ञानक-र्मसाध्यत्वात्तयोश्च देवासुरजयाधीनत्वात्तस्य च स्पर्धापूर्वकत्वात्परंपरया लोकानां तन्नि-मित्तत्वमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि। **स्वाभाविकेति**। का पुनरेषां स्पर्धा नामेत्याश-ङ्क्याऽऽह। **देवानां चेति**। तामेव सफलां विवृणोति। **कदाचिदित्यादिना**। अविकृ-तैरसुरपराजये देवजये च प्रयतितव्यमित्यनुग्रहबुद्ध्या जयफलमाह। **एवमिति**। आकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरवाक्यमादाय व्याकरोति। **त एवमित्यादिना**। योऽयमुद्गीथो नाम कर्माङ्गभूतः पदार्थस्तत्कर्तुः प्राणस्य स्वरूपाश्रयणमेव कथं सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह।

---

१ ख. °यं प्रकृत्य व्या°। घ. °यं सप्रसङ्गं व्या°। ण. °यं सप्रसङ्गाम्याच°।

ष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

ह किलोचुरुक्तवन्तः। कथम्। हन्तेदानीमस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोम उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणेनात्ययामातिगच्छामः। असुरानभिभूय स्वं देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामह इत्युक्तवन्तोऽन्योन्यम्। उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मभ्याम्। कर्म वक्ष्यमाणं मन्त्रजपलक्षणं विधित्स्यमानं तदेतानि जपेदिति। ज्ञानं त्विदमेव निरूप्यमाणम्। नान्वदमभ्यारोहजपविधिशेषोऽर्थवादो न ज्ञाननिरूपणपरम्। न। य एवं वेदेति वचनात्। उद्गीथप्रस्तावे पुराकल्पश्रवणादुद्गीथविधिपरमिति चेत्। न। अप्रकरणात्। उद्गीथस्य चान्यत्र विहितत्वात्। विद्याप्रकरणत्वाच्चास्य। अभ्यारोहजपस्य चानित्यत्वात्। एवंवित्प्रयोज्यत्वात्। विज्ञानस्य च नित्यवच्छ्रवणात्।

उद्गीथेति। किं तत्कर्म किं वा ज्ञानं तदाह। कर्मेति[1]। तदेतान्यसतो मा सद्गमयेत्यादीनि यजूंषि जपेदिति विधित्स्यमानमिति योजना। द्वया हेत्यादि न ज्ञाननिरूपणपरं जपविधिशेषत्वेनार्थवादत्वात्तत्कुतोऽत्र ज्ञानस्य निरूप्यमाणत्वमित्याक्षिपति। नन्विति। आभिमुख्येनाऽऽरोहति देवभावमनेनेत्यभ्यारोहो मन्त्रजपस्तद्विधिशेषोऽर्थवादो द्वया हेत्यादिवाक्यमित्यर्थः। उपास्तिविधिश्रवणात्तत्परं वाक्यं न जपविधिशेष इति दूषयति। नेति। मा भूज्जपविधिशेषस्तथाऽप्युद्गायेत्यौद्गात्रस्य कर्मणः संनिधाने पुरातनकल्प[2]प्रकारस्य द्वया हेत्यादिना श्रवणात्तद्विधिशेषोऽर्थवादोऽयमिति शङ्कते। उद्गीथेति। नेदं वाक्यं ज्ञानं चोद्गीथविधिशेषस्तत्प्रकरणस्थत्वाभावेन संनिध्यभावादिति दूषयति। नाप्रकरणादिति। उद्गीथस्तर्हि क विधीयते न खल्वविहितमङ्गं भवति तत्राऽऽह। उद्गीथस्य चेति। अन्यत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः। अथोद्गायेत्युद्गीथविधिरपीह प्रतीयते तत्कथं संनिधिरपोद्यते[3] तत्राऽऽह। विद्येति। उद्गीथविधिरिह प्रतीयमानः प्राणस्योद्गातृदृष्ट्योपासनविधिरन्यथा प्रकरणविरोधादित्यर्थः। जपविधिशेषत्वमुद्गीथविधिशेषत्वं वा ज्ञानस्य नास्तीत्युक्तम्। इदानीं जपविधिशेषत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह। अभ्यारोहेति। अनित्यत्वं साधयति। एवमिति[4]। प्राणविज्ञानवताऽनुष्ठेयो जपो न तद्विज्ञानात्प्रागस्ति[5] तेनासौ पश्चाद्भावी प्रागेव सिद्धं विज्ञानं प्रयोजयतीत्यर्थः। तस्यापि प्राचीनत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह। विज्ञानस्य चेति। य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इतिवद्य एवं वेदेति विज्ञानं श्रुतम्। न हि

१ च. ज. झ. 'शेषार्थे'। २ च. 'रातनक'। ३ क. ख. ञ. 'ति। तान्येता'। ४ ख. ञ. ण. 'येदित्यौ'। ५ ण. 'योदेत्यु'। ६ ञ. 'पोह्यते'। ७ घ. ङ. ण. एवंविदिति। ८ क. ख. घ. ञ. 'स्ति तस्मासौ।

"तद्धैतल्लोकजिदेव" इति च श्रुतेः। प्राणस्य वागादीनां च शुद्ध्यशुद्धिवचनात्। न ह्यनुपास्यत्वे प्राणस्य शुद्धिवचनं वागादीनां च सहोपन्यस्तानामशुद्धिवचनं वागादिनिन्दया मुख्यप्राणस्तुतिश्चाभिप्रेतोपपद्यते। मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादि फलवचनं च। प्राणस्वरूपापत्तेर्हि फलं तद्वागाद्यग्न्यादिभावः। भवतु नाम प्राणस्योपासनं ननु विशुद्ध्यादिगुणवत्तेति। ननु स्याच्छ्रुतत्वात्। न स्यादुपास्यत्वे स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः। न। अविपरीतार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेर्लोकवत्। यो ह्यविपरीतमर्थं प्रतिपद्यते लोके स इष्टं प्राप्नोत्यनिष्टाद्वा निवर्तते न विपरीतार्थप्रतिपत्त्या। तथेहापि श्रौतशब्दजनितार्थप्रतिपत्तौ श्रेयःप्राप्तिरुपपन्ना न विपर्यये। न चोपासनार्थश्रुतशब्दोत्थविज्ञानविषयस्यायथार्थत्वे प्रमाणमस्ति। न च तद्विज्ञानस्यापवादः श्रूयते। ततः श्रेयःप्राप्तिदर्शनाद्यथार्थतां प्रतिपद्या-

---

प्रयाजादि पौर्णमासीप्रयोजकम्। तस्या एव तत्प्रयोजकत्वात्। तथा प्राणवित्प्रयोज्यो जपो न विज्ञानप्रयोजकः। तस्य स्वप्रयोजकत्वेन प्रागेव सिद्धेरावश्यकत्वादित्यर्थः। फलवत्त्वाच्च प्राणविज्ञानं स्वतंत्रं विविदिषितमित्याह। **तद्धेति**। प्राणोपास्तेर्विवक्षितत्वे हेत्वन्तरमाह। **प्राणस्येति**। 'यद्धि स्तूयते तद्विधीयते' इति न्यायमाश्रित्योक्तमेव प्रपञ्चयति। **न हीति**। इतश्च प्राणोपास्तिरत्र विविदिषितेत्याह। **मृत्युमिति**। फलवचनं प्राणस्यानुपास्यत्वे नोपपद्यत इति संबन्धः। उक्तमेव व्यनक्ति। **प्राणेति**। मृत्युमोक्षणानन्तरं वागादीनां यदग्न्यादित्वं फलं तदध्यात्मपरिच्छेदं हित्वोपासितुराधिदैविकप्राणस्वरूपापत्तेरुपपद्यते। तस्माद्विविदिषितैवात्र प्राणोपास्तिरित्यर्थः। उक्तन्यायेन प्राणोपास्तिमुपेत्य प्राणदेवतां शुद्ध्यादिगुणवतीमाक्षिपति। **भवत्विति**। यथा प्राणस्योपास्तिः शास्त्रदृष्टत्वादिष्टा तथाऽस्य गुणसंबन्धः श्रुतत्वादेष्टव्य उपास्तावुपास्ये च गुणवति प्राणे प्रामाणिकप्राप्तेरविशेषादिति सिद्धान्ती ब्रूते। **नन्विति**। प्राणस्योपास्यत्वे विशुद्ध्यादिगुणवादस्य स्तुत्यर्थत्वेनार्थवादत्वसंभवान्न यथोक्ता देवता स्यादिति पूर्ववाद्याह। **न स्यादिति**[12]। विशुद्ध्यादिगुणवादस्यार्थवादत्वेऽपि न भूतार्थवादत्वमिति परिहरति। **नेति**। विशुद्ध्यादिगुणविशिष्टप्राणदृष्टेरत्र फलप्राप्तिः श्रुता न सा ज्ञानस्य मिथ्यार्थत्वे युक्ता सम्यग्ज्ञानादेव पुमर्थाप्तेः संभवादतः स्तुतिरपि यथार्थैवेत्यर्थः। लोकदृष्टान्तं व्याचष्टे।

---

१ ख. च. ज. झ. तद्धैत°। २ क ग. ङ. च. छ. ज. झ. °पत्तेर्हि। ३ ङ. च. °गादीनामग्न्या°। ४ ग. घ. च. ज. °शुद्धत्वादि°। ५ ग. च. °स्यातथात्वे। ६ ग. ङ. च छ. ज. झ. °नात्तथा°। ७ घ. °तन्त्रं मन्त्रवि°। ण. °तन्त्रमेव वि°। ८ ख. तद्धेति। ९ क. ख. अतश्च। १० ञ. ण. °बन्धोऽपि श्रु°। ११ ध. °देऽपि श°। १२ घ. ञ. ण. °ति। श°। १३ ञ. ण. °दतेति।

महे। विपर्यये चानर्थप्राप्तिदर्शनात्। यो हि विपर्ययेणार्थं प्रतिपद्यते लोके पुरुषं स्थाणुरित्यमित्रं मित्रमिति वा सोऽनर्थं प्राप्नुवन्दृश्यते। आत्मेश्वरदेवतादीनामप्ययथार्थानामेव चेद्ग्रहणं श्रुतितोऽनर्थप्राप्त्यर्थं शास्त्रमिति ध्रुवं प्राप्नुयाल्लोकवदेव न चैतदिष्टम्। तस्माद्यथाभूतानेवाऽऽत्मेश्वरदेवतादीन्ग्राहयत्युपासनार्थं शास्त्रम्। नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमिति चेत्स्फुटं नामादेरब्रह्मत्वं तत्र ब्रह्मदृष्टिं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिं[2] विपरीतां ग्राहयच्छास्त्रं दृश्यते। तस्माद्यथार्थमेव शास्त्रतः प्रतिपत्तेः श्रेय इत्ययुक्तमिति चेत्। न। प्रतिमावद्भेदप्रतिपत्तेः। नामादावब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिं विपरीतां ग्राहयति शास्त्रं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिमिति नैतत्साध्ववोचः। कस्मात्। भेदेन हि ब्रह्मणो नामादिवस्तुप्रतिप-

---

यो हीति। इहेति वेदाख्यदार्ष्टान्तिकोक्तिः। ननु विशुद्ध्यादिगुणवतीं देवतां वदन्ति वाक्यान्युपासनाविध्यर्थत्वान्न स्वार्थे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते तत्राऽऽह। न चेति। अन्यपराणामपि वाक्यानां मानान्तरसंवादविसंवादयोरसतोः स्वार्थे प्रामाण्यमनुभवानुसारिभिरेष्टव्यमित्यर्थः। ननु प्राणस्य विशुद्ध्यादिवादो न स्वार्थे मानमन्यपरत्वादादित्ययूपादिवाक्यवदत आह। न चेति। आदित्ययूपादिवाक्यार्थज्ञानस्य प्रत्यक्षादिनाऽपवादवद्विशुद्ध्यादिगुणविज्ञानस्य नापवादः श्रुतस्तस्माद्विशुद्ध्यादिवादस्य स्वार्थे मानत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः। विशुद्ध्यादिगुणकप्राणविज्ञानात्फलश्रवणात्तद्वादस्य यथार्थत्वमेवेत्युपसंहरति। तत इति। लोकवद्वेदेऽपि सम्यग्ज्ञानादिष्टप्राप्तिरनिष्टपरिहारश्चेत्यन्वयमुखेनोक्तमथ व्यतिरेकमुखेनापि समर्थयते। विपर्यये चेत्यादिना। शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमिष्टमिति शङ्कां निराचष्टे। न चेति। अपौरुषेयस्यासंभावितसर्वदोषस्याशेषपुरुषार्थहेतोः शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमेष्टुमशक्यमित्यर्थः। शास्त्रस्य यथाभूतार्थत्वं निगमयति। तस्मादिति। उपासनार्थं ज्ञानार्थं चेति शेषः। शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्तिरित्यत्र व्यभिचारं चोदयति। नामादाविति। तदेव स्फुटयति। स्फुटमिति। अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिरतस्मिंस्तद्बुद्धित्वान्मिथ्या धीः सा च यावन्नाम्नो गतमित्यादिश्रुत्या फलवती ततः शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेरेव फलमित्ययुक्तमित्यर्थः। भेदाग्रहपूर्वकोऽन्यस्यान्यात्मतावभासो मिथ्याज्ञानमत्र तु भेदे भासमानेऽन्यत्रान्यदृष्टिर्विधीयते। यथा विष्णोर्भेदे प्रतिमायां गृह्यमाणे तत्र विष्णुदृष्टिः क्रियते तन्नेदं मिथ्याज्ञानमित्याह। नेति। नञर्थं स्पष्टयति। नामादाविति। प्रश्नपूर्वकं हेतुं व्याचष्टे। कस्मादिति।

---

१ ग. घ. ङ. छ. झ. प्रापल्लो°। २ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °ष्टिं प्रा°। ३ ग. ङ. छ. स्थाण्वावि°। ४ ख. घ. ञ. ण. °नर्थं°।

अस्य नामादौ विधीयते ब्रह्मदृष्टिः प्रतिमादाविव विष्णुदृष्टिः। आलम्बनत्वेन हि नामादिप्रतिपत्तिः प्रतिमादिवदेव न तु नामाद्येव ब्रह्मेति। यथा स्थाणावनिर्ज्ञाते न स्थाणुरिति पुरुष एवायमिति प्रतिपद्यते विपरीतम्। न तु तथा नामादौ ब्रह्मदृष्टिर्विपरीता। ब्रह्मदृष्टिरेव केवला नास्ति ब्रह्मेति चेत्। एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिदृष्टीनां तुल्यता। न। ऋगादिषु पृथिव्यादिदृष्टिदर्शनात्। विद्यमानपृथिव्यादिवस्तुदृष्टीनामेवर्गादिविषये क्षेपदर्शनात्। तस्मात्तत्सामान्यान्नामादिषु ब्रह्मादिदृष्टीनां विद्यमानब्रह्मादिविषयत्वसिद्धिः। एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिबुद्धीनां च सत्यवस्तुविषयत्वसिद्धिः। मुख्यापेक्षत्वाच्च गौणत्वस्य। पञ्चाग्न्यादिषु चाग्नित्वादेर्गौणत्वान्मुख्याग्न्यादिसद्भाववन्नामादिषु ब्रह्मत्वस्य गौणत्वान्मुख्यब्रह्मसद्भावोपपत्तिः। क्रियार्थैश्चाविशेषाद्विद्यार्था-

प्रतिमायां विष्णुदृष्टिं प्रत्यालम्बनत्वमेव न विष्णुतादात्म्यं नामादेस्तु ब्रह्मतादात्म्यं श्रुतमिति वैषम्यमाशङ्क्याऽऽह। **आलम्बनत्वेनेति**। उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति। **यथेति**। कर्ममीमांसको ब्रह्मविद्वेषं प्रकटयन्प्रत्यवतिष्ठते। **ब्रह्मेति**। केवला तद्दृष्टिरेव नाम्नि चोद्यते चोदनावशाच्च फलं सेत्स्यति ब्रह्म तु नास्ति मानाभावादित्यर्थः। अथ यथा देवानां प्रतिमादिषूपास्यमानानामन्यत्र सत्त्वं यथा च वस्त्राद्यात्मनां पितॄणां ब्राह्मणादिदेहे तर्प्यमाणानामन्यत्र सत्त्वं तथा ब्रह्मणोऽपि नामादावुपास्यत्वादन्यत्र सत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। **एतेनेति**। नामादौ ब्रह्मदर्शनेनेति यावत्। दृष्टान्तासिद्धेर्न क्वापि ब्रह्मास्तीति भावः। सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म नास्तीत्ययुक्तम् 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादिश्रुतेरित्याह। **नेति**। किंच ब्रह्मदृष्टिः सत्यार्था शास्त्रीयदृष्टित्वादियमेवर्गग्निः सामेतिदृष्टिवदित्याह। **ऋगादिष्विति**। तदेव स्पष्टयति। **विद्यमानेति**। ताभिर्दृष्टिभिः सामान्यं दृष्टित्वं तस्मादिति यावत्। यत्तु दृष्टान्तासिद्धेरिति तत्राऽऽह। **एतेनेति**। ब्रह्मदृष्टेः सत्यार्थत्ववचनेनेति यावत्। ब्रह्मास्तित्वे हेत्वन्तरमाह। **मुख्यापेक्षत्वादिति**। उक्तमेव विवृणोति। **पञ्चेति**। पञ्चाग्नयो द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः। आदिपदं वाग्धेन्वादिग्रहार्थम्। ननु वेदान्तवेद्यं ब्रह्मेष्यते न च तेभ्यस्तद्धीः सिध्यति तेषां विधिवैधुर्येणाप्रामाण्यात्तत्कुतो ब्रह्मसिद्धिरत आह। **क्रियार्थैश्चेति**। विमतं स्वार्थे प्रमाणमज्ञातज्ञापकत्वात्संमतवत्। अतो वेदान्तशास्त्रादेव ब्रह्मसिद्धिरित्यर्थः। सिद्धसाध्यार्थभेदेन वैषम्यादविशिष्टत्वमनिष्टमित्याशङ्क्योक्तं

१ क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ. °मात्र° । २ झ. °षय आक्षे° । ३ क. °येष्वाक्षे° । ख. °ये क्षे° । ४ घ. ण. °मायां वि° । ५ क. ख ञ. °व सौम्ये° । ६ घ. ण. °ण्यात्कु° । ७ घ. ण. °न्तवाक्यादे° । ८ ण. °देनैव वै° ।

नाम् । यथा च दर्शपौर्णमासादिक्रियेदंफला विशिष्टेतिकर्तव्यताकैवंक्रमप्रयुक्ताङ्गा चेत्येतदलौकिकं वस्तु प्रत्यक्षाद्यविषयं तथाभूतं च वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते । तथा परमात्मेश्वरदेवतादिवस्त्वस्थूलादिधर्मकमशनायाद्यतीतं चेत्येवमादिविशिष्टमिति वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यत इत्यलौकिकत्वात्तथाभूतमेव भवितुमर्हतीति । न च क्रियार्थैर्वाक्यैर्ज्ञानवाक्यानां बुद्ध्युत्पादकत्वे विशेषोऽस्ति । न चानिश्चिता विपर्यस्ता वा परमात्मादिवस्तुविषया बुद्धिरुत्पद्यते । अनुष्ठेयाभावादयुक्तमिति चेत् । क्रियार्थैर्वाक्यैस्त्र्यंशा भावनाऽनुष्ठेया ज्ञाप्यतेऽलौकिक्यपि । न तथा परमात्मेश्वरादिविज्ञानेऽनुष्ठेयं किंचिदस्ति । अतः क्रियार्थैः साधर्म्यमित्ययुक्तमिति चेत् । न । ज्ञानस्य तथाभूतार्थविषयत्वात् । न ह्यनुष्ठेयस्य त्र्यंशस्य भावनाख्यस्यानुष्ठेयत्वात्तथात्वं किं तर्हि प्रमाणसमधिगतत्वात् । न च तद्विषयाया बुद्धेरनुष्ठेयविषयत्वात्तथार्थत्वं किंतर्हि वेदवाक्यजनितत्वादेव । वेदवाक्याधिगतस्य वस्तुनस्तथात्वे सत्यनुष्ठेयत्वविशिष्टं चेदनुति-

---

विवृणोति । यथा चेति । विशिष्टत्वं स्वरूपोपकारित्वं फलोपकारित्वं च । पञ्चमोक्तं प्रकारं परोक्रष्टुमेवमित्यादिष्टम् । अलौकिकत्वं साधयति । प्रत्यक्षादीति । किंच वेदान्तानामप्रामाण्यं बुद्ध्यनुत्पत्तेर्वा संशयाद्युत्पत्तेर्वा नाऽऽद्य इत्याह । न चेति । न द्वितीय इत्याह । न चानिश्चितेति । कोटिद्वयास्पर्शित्वादबाधाच्चेत्यर्थः । क्रियार्थैर्वाक्यैर्विद्यार्थानां वाक्यानां साधर्म्यमुक्तमाक्षिपति । अनुष्ठेयेति । साधर्म्यस्यायुक्तत्वमेव व्यनक्ति । क्रियार्थैरिति । वाक्योत्थबुद्धेर्यथार्थत्वाद्विध्यभावेऽपि वाक्यप्रामाण्यमज्ञातज्ञापकत्वेनाविरुद्धमिति परिहरति । न ज्ञानस्येति । अनुष्ठेयनिष्ठत्वमन्तरेण कुतो वस्तुनि प्रयोगप्रत्यययोस्तथार्थत्वमित्याशङ्क्य तयोर्विषयतथार्थत्वं तदपेक्षास्वप्रामाण्यार्थत्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न हीति । तदुभयविषयस्य कर्तव्यार्थस्य तथार्थत्वं न कर्तव्यत्वापेक्षं किंतु मानगम्यत्वादन्यथा विप्रलम्भकविधिवाक्येऽपि तथात्वापत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । बुद्धिग्रहणं प्रयोगोपलक्षणार्थम् । कर्तव्यतार्थविषयप्रयोगादेर्नानुष्ठेयविषयत्वाम्मानत्वं किंतु प्रमाकरणत्वात्तज्जन्यत्वाच्चान्यथोक्तातिप्रसक्तिवादवस्थ्यादतोऽनुष्ठेयनिष्ठत्वं मानत्वेऽनुपयुक्तमित्यर्थः । कुतस्तर्हि कार्याकार्यभियावित्याशङ्क्याऽऽह । वेदेति । वैदिकस्यार्थस्याबाधेन तथार्थत्वे सिद्धे समीहितसाधनत्वविशिष्टं चेद्वस्तु तदा कर्तव्यमिति धियाऽनुतिष्ठति । तच्चेदनिष्टसाधनत्ववि-

---

१ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'शेपूर्णं' । २ ग. 'क्रियैवंफ' । ३ ग. घ. ङ. च. ज. झ. 'र्हति । ४ ग. झ. 'थात्वं । ५ ण. 'रामृशति । एवमिति । आदिष्टमलौ' । ६ क. ण. 'थात्वार्थं त' । ७ क. ख. घ. 'थात्वं । ८ अ. ण. 'तंव्यार्थ' । ९ अ. ण. 'न यथा' ।

ष्ठति नो चेदनुष्ठेयत्वविशिष्टं[2] नानुतिष्ठति । अननुष्ठेयत्वे वाक्यप्रमाणत्वानुपपत्तिरिति चेत्[1] । न ह्यनुष्ठेयेऽसति पदानां संहतिरुपपद्यते । अनुष्ठेयत्वे[3] तु सति तादर्थ्येन पदानि संहन्यन्ते । तत्रानुष्ठेयनिष्ठं वाक्यं प्रमाणं भवतीदमनेनैवं कर्तव्यमिति । न त्विदमनेनैवं[4]मित्येवंप्रकाराणां पदशतानामपि वाक्यत्वमस्ति । कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चममित्येवमादीनामन्यतमेऽसत्यतः परमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाणत्वम्। पदार्थत्वे च प्रमाणान्तरविषयत्वम्। अतोऽसदेतदिति चेत्। न। अस्ति मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमाद्यननुष्ठेयेऽपि वाक्यदर्शनात् । न च मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमादिवाक्यश्रवणे मेर्वादावनुष्ठेयत्वबुद्धिरुत्पद्यते । तथाऽस्तिपदसहितानां परमात्मेश्वरादिप्रतिपादकवाक्यपदानां विशेषणविशेष्यभावेन संहतिः केन वार्यते । मेर्वादिज्ञानवत्परमात्मज्ञाने प्रयोजनाभावादयुक्तमिति चेत् । न "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इति फलश्रवणात् । संसारबीजाविद्यादिदोषनिवृत्तिदर्शनाच्च । अनन्यशेषत्वाच्च तज्ज्ञानस्य जुह्वामिव फलश्रुते-

---

शिष्टं तदा न कार्यमिति धिया नानुतिष्ठति । अतो[8] मानात्तस्यानुष्ठानाननुष्ठानहेतू कार्याकार्यधियावित्यर्थः । तथाऽपि ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वं पदार्थत्वं वा नाऽऽद्य इत्याह । अननुष्ठेयत्व इति । तस्याकार्यत्वेऽपि वाक्यार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । उभयत्रासतीति च्छेदः । द्वितीयं दूषयति । पदार्थत्वे चेति । ब्रह्मणः शास्त्रार्थत्वमेतदित्युच्यते । कार्यास्पृष्टेऽर्थे वाक्यप्रामाण्यं दृष्टान्तेन साधयति । नेत्यादिना । शुक्लकृष्णलोहितमिश्रलक्षणं वर्णचतुष्टयं तद्विशिष्टो मेरुरस्तीत्यादिप्रयोगे मेर्वादावकार्येऽपि सम्यग्धीदर्शनात्तत्त्वमसिवाक्यादपि कार्यास्पृष्टे ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । दृष्टान्तेऽपि कार्यधीरेव वाक्याद्भवेदित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । ननु तत्र क्रियापदाधीना पदसंहतिर्युक्ता वेदान्तेषु पुनस्तदभावात्पदसंहत्ययोगात्कुतो वाक्यप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवति तत्राऽऽह । तथेति । विमतमफलं सिद्धार्थज्ञानत्वात्संमतवदित्यनुमानात्तत्त्वमादेः सिद्धार्थस्यायुक्तं मानत्वमिति शङ्कते । मेर्वादीति । श्रुतिविरोधेनानुमानं धुनीते । नेत्यादिना । विद्वदनुभवविरोधाच्च नैवमित्याह । संसारेति । फलश्रुतेरर्थवादत्वेनामानत्वादनुमानाबाधकतेत्याशङ्क्याऽऽह । अनन्येति । पर्णमयीत्वाधिकरणन्यायेन जुह्वां फलश्रुतेरर्थवादत्वं युक्तम् । ब्रह्मधियोऽन्यशेषत्व-

---

१ ग. घ. ङ. झ. °ति नचे° । २ घ. ज. °ष्टं तदा ना° । ३ ग. घ. ङ. ज. °ष्ठेये तु । ४ घ. °नैवं कर्तव्यमि° । ५ क. ग. घ. ङ. ट. ञ. झ. °दित्ये° । ६ च. °मादावन° । ७ ग. °र्वादिष्वनु° । ८ क. ख. °तो मानस्यावनु° । ग. °तो न मा° । ९ क. ख. °संगति° ।

रर्थवादत्वानुपपत्तिः । प्रतिषिद्धानिष्टफलसंबन्धश्च वेदादेव विज्ञायते । न चानुष्ठेयः सः । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात् । क्षुधार्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिशस्तान्नादाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते । मृगतृष्णिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषययाथात्म्यविज्ञानेन तस्मिन्बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीत-

---

मापकाभावात्तत्फलश्रुतेरर्थवादत्वासिद्धिरिति । अन्यथा शारीरकानारम्भः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यनुभवाभ्यां वाक्योत्थज्ञानस्य फलवत्त्वदृष्टेर्युक्ता कार्यास्पृष्टेऽर्थे तत्त्वमस्यादेर्मानतेत्युक्तं संप्रति शास्त्रस्य कार्यपरत्वानियमे हेत्वन्तरमाह । प्रतिषिद्धेति । यद्यपि कलञ्जभक्षणादेरधःपातस्य च संबन्धो न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यात्प्रतीयते तथाऽपि तस्यानुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । संबन्धस्याभावार्थत्वान्नानुष्ठेयतेत्यर्थः । अभक्षणादि कार्यमिति विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदभङ्गान्नञश्च स्वसंबन्ध्यभावबोधने मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ लक्षणापातान्निषिद्धविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्युपलक्षितादौदासीन्यादन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीत्यर्थः । भावविषयं कर्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयं तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याऽऽह । अकर्तव्यतेति । अभावस्य भावार्थत्वाभावात्कर्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हि शब्दार्थः । प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जभक्षणादिज्ञानदर्शनात्तन्निवृत्तेर्नियोगाधीनत्वात्तन्निष्ठमेव वाक्यमेष्टव्यमिति चेन्नेत्याह । क्षुधार्तस्येति । विषलिप्तबाणहतस्य पशोर्मांसं कलञ्जं ब्रह्मवधाद्यभिशापयुक्तस्यान्नपानादि तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते यद्भ्रमज्ञानं क्षुत्क्षामस्योत्पन्नं तन्निषेधधीसंस्कृतस्य तद्धीस्मृत्या बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह । मृगतृष्णिकायामिति । तथाऽपि प्रवृत्त्यभावसिद्ध्यै विधिरर्थवानिति चेन्नेत्याह । तस्मिन्निति । तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः । दृष्टान्त-

---

१ ख. 'आदा' । २ ग. 'मिवोदकज्ञा' । ३ घ. ञ. 'द्विरन्य' । ४ क. 'क्योक्तज्ञा' । ५ घ. ञ. ण. 'ष्टे स्वार्थे । ६ ख. 'बन्धभा' । ७ क. ख. 'धेन मु' । ८ ण. 'क्तस्य स्वमत्र' । ९ घ. ण. 'नाद्यभोज्यं त' ।

ज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनर्यत्नः कार्यस्तदभावे। तस्मात्प्रतिषेधविधीनां वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिष्ठतैव न पुरुषव्यापारनिष्ठतागन्धोऽप्यस्ति। तथेहापि परमात्मादियाथात्म्यज्ञानविधीनां तावन्मात्रपर्यवसानतैव स्यात्। तथा तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानां प्रवृत्तीनामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात्। परमात्मादियाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञाने बाधितेऽभावः स्यात्। ननु कलञ्जादिभक्षणादेरनर्थार्थत्ववस्तुयाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तद्भक्ष्यत्वादिविपरीतज्ञाने निवर्तिते तद्भक्षणाद्यनर्थप्रवृत्त्यभाववदप्रतिषेधविषयत्वाच्छास्त्रविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्त इति चेत्। न। विपरीतज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात्। कलञ्जभक्षणादिप्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्वं च यथा तथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि। तस्मात्परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थार्थत्वेन च तुल्यत्वात्परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने निवर्तिते युक्त-

---

मुपसंहरति। तस्मादिति। दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति। न केवलं तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सिद्धवस्तुमात्रपर्यवसानता किंतु सर्वकर्मनिवर्तकत्वमपि सिध्यतीत्याह। तथेति। अकर्त्रभोक्तृब्रह्माहमितिज्ञानसंस्कृतस्य प्रवृत्तीनामभावः स्यादिति संबन्धः। तस्माद्ब्रह्मभावाद्विपरीतोऽर्थो यस्य कर्तृत्वादिज्ञानस्य तन्निमित्तानामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वादिति हेतुः। कदा पुनस्तासामभावः स्यादत आह। परमात्मादीति। भ्रान्तिमात्रभक्षणादिनिरासेन निवृत्तिनिष्ठतया निषेधवाक्यस्य मानत्ववत्तत्त्वमादेरपि प्रत्यगज्ञानोत्थकर्तृत्वादिनिवर्तकत्वेन मानत्वोपपत्तिरिति समुदायार्थः। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमाशङ्कते। नन्विति। तस्य निषिद्धत्वादनर्थार्थत्वमेव यद्वस्तुयाथात्म्यं तज्ज्ञानेन निषेधे कृते तत्संस्कारद्वारा संपादितस्मृत्या शास्त्रीयज्ञानविपरीतज्ञाने बाधिते तत्कार्यप्रवृत्त्यभावो निमित्ताभावे नैमित्तिकाभावन्यायेन युक्तो न तथाऽग्निहोत्रादिप्रवृत्त्यभावो युक्तः। ब्रह्मविदाऽग्निहोत्रादि न कर्तव्यमिति निषेधानुपलम्भादित्यर्थः। तत्त्वमस्यादिवाक्येनार्थान्निषिद्धमग्निहोत्रादीति मन्वानः साम्यमाह। नेत्यादिना। शास्त्रीयप्रवृत्तीनां गर्भवासादिहेतुत्वादनर्थार्थत्वमहं कर्तेत्याद्यभिमानकृतत्वेन विपरीतज्ञाननिमित्तत्वम्। एतदेव दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति। कलञ्जेति। काम्यानामज्ञानहेतुत्वानर्थार्थत्वाभ्यां विदुषस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो नित्यानां तु शास्त्रमात्रप्रयुक्तानुष्ठानत्वान्ना-

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. °र्थत्वेन त°। ज. झ. °र्थत्वे त°। २ क. ख. ञ. °क्ष्यमा°। ३ ख. घ. °ज्ञानेन।

एवाभावः । ननु तत्र युक्तो नित्यानां तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वाभावाच्चाभावो न युक्त इति चेत् । न । अविद्यारागद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात् । यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपौर्णमासादीनि काम्यानि कर्माणि विहितानि तथा सर्वानर्थबीजाविद्यादिदोषवतस्तज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररागद्वेषादिदोषवतश्च तत्प्रेरिताविशेषप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनो नित्यानि कर्माणि विधीयन्ते न केवलं शास्त्रनिमित्तान्येव । न चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धसोमानां कर्मणां स्वतः काम्यनित्यत्वविवेकोऽस्ति । कर्तृगतेन हि स्वर्गादिकामदोषेण कामार्थता । तथाऽविद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनस्तदर्थान्येव नित्यानीति युक्तं तं प्रति विहितत्वात् । न परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शमोपायव्यतिरेकेण किंचित्कर्म विहितमुपलभ्यते । कर्मनिमित्त-

ज्ञानुकृतत्वं प्रत्यवायाख्यानर्थध्वंसित्वाच्च नानर्थकैरत्वमतस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो न भवतीति शङ्कते । नन्विति । नित्यानां शास्त्रमात्रकृतानुष्ठानत्वमसिद्धमिति परिहरति । नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति । यथेति । अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितादिक्लेशचतुष्टयोक्तिः । तैरविद्यादिभिर्जनितेष्टप्राप्तौ तादृगनिष्टप्राप्तौ च क्रमेण रागद्वेषवतः पुरुषस्येष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारं च वाञ्छतस्ताभ्यामेव रागद्वेषाभ्यामिष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदित्यविशेषकामनाभिप्रेरिताविशेषप्रवृत्तियुक्तस्य नित्यानि विधीयन्ते । स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यानि । तुल्यं तूभयेषां केवलशास्त्रानिमित्तत्वमित्यर्थः । किंच काम्यानां दुष्टत्वं ब्रुवता नित्यानामपि तदिष्टमुत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारविधिरूपे विशेषाभावादित्याह । नचेति । कथं तर्हि काम्यनित्यविभागस्तत्राऽऽह । कर्तृगतेनेति । स्वर्गकामः पशुकाम इतिविशेषार्थिनः काम्यविधिरिष्टं मे स्यादनिष्टं मा भूदित्यविशेषकामप्रेरिताविशेषितप्रवृत्तिमतो नित्यविधिरित्युक्तमित्यर्थः । नन्वविद्यादिदोषवतो नित्यानि कर्माणीत्ययुक्तं परमात्मज्ञानवतोऽपि यावज्जीवश्रुतेस्तेषामनुष्ठेयत्वादित्याशङ्क्य श्रुतेरविरक्तविषयत्वान्नैवमित्याह । न परमात्मेति ।

'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते'

इति स्मृतेर्ज्ञानपरिपाके कारणं कर्मोपशम एव प्रतीयते न तथा कर्मविधिरित्यर्थः । न केवलं विहितं नोपलभ्यते न संभवति चेत्याह । कर्मनिमित्तेति । यदा नासि त्वं संसारी किंत्वकर्त्रभोक्तृ ब्रह्मासीति श्रुत्या ज्ञाप्यते तदा देवतायाः संप्रदानत्वं करणत्वं व्रीह्यादेरित्ये-

१ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'ौपूर्ण' । २ ग. ङ. च. 'द्वेष' । ३ छ. 'त्रविहितान्ये' । ४ ग 'म्यत्वनि' । ५ क. ख. 'काम्यशो' । ६ ख. घ. 'कत्व' । ७ ख. 'ष्टनिवृत्तौ च । ८ ग. 'नाभिः प्रे' । ९ ख 'रिति युक्त' । घ. 'रित्य' ।

देवतादिसर्वसाधनविज्ञानोपमर्देन ह्यात्मज्ञानं विधीयते। न चोपमर्दित-क्रियाकारकादिविज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिरुपपद्यते। विशिष्टक्रियासाधनादि-ज्ञानपूर्वकत्वात्क्रियाप्रवृत्तेः[1]। न हि देशकालाद्यनवच्छिन्नास्थूलादिब्रह्म-प्रत्ययधारिणः कर्मावसरोऽस्ति। भोजनादिप्रवृत्त्यवसरवत्स्यादिति चेत्। न। अविद्यादिकेवलदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वा-नुपपत्तेः। न तु तथाऽनियतं कदाचित्क्रियते कदाचिन्न क्रियते चेति नित्यं कर्मोपपद्यते। केवलदोषनिमित्तत्वात्तु[2] भोजनादिकर्मणोऽनियतत्वं स्यात्। दोषोद्भवाभिभवयोरनियतत्वात्कामानामिव काम्येषु। शास्त्र-निमित्तकालाद्यपेक्षत्वाच्च[3] नित्यानामनियतत्वानुपपत्तिः। दोषनिमि-त्तत्वे[4] सत्यपि यथा काम्याग्निहोत्रस्य शास्त्रविहितत्वात्सायंप्रातःकाला-द्यपेक्षत्वमेवम्। तद्भोजनादिप्रवृत्तौ नियमवत्स्यादिति चेत्।

तत्सर्वमुपमृदितं भवति। तत्कथमकर्त्रादिज्ञानवतः संभवति कर्मविधिरित्यर्थः। उपमृदितमपि वासनावशादुद्भविष्यति ततश्च विदुषोऽपि कर्मविधिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। **न चेति**। वासनावशादुद्भूतस्याऽऽभासत्वादात्मस्मृत्या पुनः पुनर्बाधाच्च विदुषो न कर्म-प्रवृत्तिरित्यर्थः। किंचानवच्छिन्नं ब्रह्मास्मीति स्मरतस्तदात्मकस्य देशादिसापेक्षं कर्म निरवकाशमित्याह। **नहीति**। विदुषो भिक्षाटनादिवत्कर्मावसरः स्यादिति शङ्कते। **भोजनादीति**। अपरोक्षज्ञानवतो वा परोक्षज्ञानवतो वा भोजनादिप्रवृत्तिः। नाऽऽद्यः। अनभ्युपगमात्तत्प्रतीतेर्वाधितानुवृत्तिमात्रत्वादग्निहोत्रादेरबाधिताभिमाननिमित्तस्य तथा-त्वानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याऽऽह। **नेति**। न द्वितीयः। परोक्षज्ञानिनः शास्त्रानपेक्ष-क्षुत्पिपासादिदोषकृतत्वात्तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वादित्याह। **अविद्यादीति**। अग्निहोत्राद्यपि तथा स्यादिति चेन्नेत्याह। **नत्विति**। भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तिं विवृणोति। **केवलेति**। न तु तथेत्यादि प्रपञ्चयति। **शास्त्रनिमित्तेति**। तर्हि शास्त्रवि-हितकालाद्यपेक्षत्वान्नित्यानामदोषप्रभवत्वं भवेदित्याशङ्क्याऽऽह। **दोषेति**। एवं दोषकृतत्वेऽपि नित्यानां शास्त्रसापेक्षत्वात्कालाद्यपेक्षत्वमविरुद्धमित्याह। **एवमिति**। भोजनादेर्दोषकृतत्वेऽपि—

'चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षं यतीनां तु चतुर्गुणम्'

इत्यादिनियमवद्विदुषोऽग्निहोत्रादिनियमोऽपि स्यादिति शङ्कते। **तद्भोजनादीति**। विदुषो नास्ति भोजनादिनियमोऽतिक्रान्तविधित्वात्। न चैतावता यथेष्टचेष्टापत्तिरधर्मा-धीनाऽविवेककृता हि सा। न च तौ विदुषो विद्येते। अतोऽविद्यावस्थायामप्यसती यथे-

१ क. ख. °क्षकत्वा°। २ च. °त्वात्तु नि°। घ. ज. °त्वान्नित्या°। ३ ण. च. °त्ते च स°। ४ घ. ण. °र्मोत्पन्ना°। ५ घ. °त्प्रवृत्तेर्वा°। ६ क. ख. अ. न तौ।

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो

न । नियमस्याक्रियात्वात्क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वान्नासौ ज्ञानस्यापवादकः । तस्मात्परमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि तद्विपरीतस्थूलद्वैतादिज्ञाननिवर्तकत्वात्सामर्थ्यात्सर्वकर्मप्रतिषेधविध्यर्थत्वं संपद्यते । कर्मप्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वाद्यथा प्रतिषेधविषये । तस्मात्प्रतिषेधविधिवच्च वस्तुप्रतिपादनं तत्परत्वं च सिद्धं शास्त्रस्य ॥ १ ॥

ते देवा हैवं विनिश्चित्य वाचं वागभिमानिनीं देवतामूचुरुक्तवन्तः । त्वं नोऽस्मभ्यमुद्गायौद्गात्रं कर्म कुरुष्व वाग्देवतानिर्वर्त्यमौद्गात्रं कर्म

ष्टचेष्टा विद्यादशायां कुतः स्यात् । संस्कारस्याप्यभावात् । बाधितानुवृत्तेश्च । अग्निहोत्रादेस्तत्वनाभासत्वान्न बाधितानुवृत्तिरित्याह । नेति । किंचाविदुषां विविदिषूणामेष नियमः । तेषां विधिनिषेधगोचरत्वात् । न च तेषामप्येष ज्ञानोदयपरिपन्थी । तस्यान्यनिवृत्तिरूपस्य स्वयंक्रियात्वाभावात् । नापि स क्रियामाक्षिपन्ब्रह्मविद्यां प्रतिक्षिपति । अन्यनिवृत्त्यात्मनस्तदाक्षेपकत्वासिद्धेरित्याह । नियमस्येति । कर्मसु रागादिमतोऽधिकाराद्विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराज्ज्ञानिनो हेत्वभावादेव कर्माभावात्तस्य भोजनाद्यतुल्यत्वात्तत्त्वमादेः सर्वव्यापारोपरमात्मकज्ञानहेतोर्निवर्तकत्वेन प्रामाण्यं प्रतिपादितमुपसंहरति । तस्मादिति । तस्य विधिरुत्पादकं वाक्यम् । तस्य निषेधवाक्यवत्तत्त्वज्ञानहेतोस्तद्विरोधिमिथ्याज्ञानध्वंसित्वादशेषव्यापारनिवर्तकत्वेन कूटस्थवस्तुनिष्ठस्य युक्तं प्रामाण्यम् । मिथ्याज्ञानध्वंसे हेत्वभावे फलाभावन्यायेन सर्वकर्मनिवृत्तेरित्यर्थः । तत्पदोपात्तं हेतुमेव स्पष्टयति । कर्मप्रवृत्तीति । यथा प्रतिषेध्ये भक्षणादौ प्रतिषेधशास्त्रवशात्प्रवृत्त्यभावस्तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यसामर्थ्यात्कर्मस्वपि प्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्प्रामाण्यमपि तुल्यमित्यर्थः । प्रतिषेधशास्त्रसाम्ये तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्योच्यमाने तथैव निवृत्तिनिष्ठत्वं स्यान्न वस्तुप्रतिपादकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । प्रतिषेधो हि प्रसक्तक्रियां निवर्तयंस्तदुपलक्षितौदासीन्यात्मके वस्तुनि पर्यवस्यति । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि वस्तुप्रतिपादकत्वमविरुद्धमित्यर्थः । वेदान्तानां सिद्धे प्रामाण्यवदर्थवादादीनामन्यपराणामपि संवादविसंवादयोरभावे स्वार्थे मानत्वसिद्धौ सिद्धा विशुद्ध्यादिगुणवती प्राणदेवतेति चकारार्थः ॥ १ ॥

ज्ञानमिह परीक्ष्यमाणमित्येतत्प्रसङ्गागतं विचारं परिसमाप्य ते ह वाचमित्यादि व्याचष्टे । ते देवा इति । अचेतनाया वाचो नियोज्यत्वं वारयति । वागभिमानिनीमिति । नियोक्तॄणां देवानामभिप्रायमाह । वाग्देवतेति । नन्वौद्गात्रं कर्म जपमन्त्र-

१ ग. 'नं वस्तुपर' । २ ग. घ. ङ. च. ज. झ. 'वं नि' । ३ घ. ञ. ण. 'षेधा हि । ४ घ. ञ. ण. 'र्तयन्तस्त' । ५ घ. ञ. ण. 'स्यन्ति । त' । ६ घ. ञ. ण. 'सिद्धेः सि'।

इष्टवन्तः। तामेव चे देवतां जपमन्त्राभिधेयामसतो मा सद्गम-येति। अत्र चोपासनायाः कर्मणश्च कर्तृत्वेन वागादय एव विव-क्ष्यन्ते। कस्मात्। यस्मात्परमार्थतस्तत्कर्तृकस्तद्विषय एव च सर्वो ज्ञानकर्मसंव्यवहारः। वक्ष्यति हि "ध्यायतीव लेलायतीव" इत्यात्म-कर्तृकत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे। इहापि चाध्यायान्त उपसंहरिष्यत्यव्या-कृतादिक्रियाकारकफलजातम् "त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म" इत्यविद्या-विषयम्। अव्याकृतात्तु यत्परं परमात्माख्यं विद्याविषयमनामरूपक-र्मात्मकं नेति नेतीतीतरप्रत्याख्यानेनोपसंहरिष्यति पृथक्। यस्तु वागा-दिसमाहारोपाधिपरिकल्पितः संसार्यात्मा तं च वागादिसमाहारपक्षपा-तिनमेव दर्शयिष्यत्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति। तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्मकर्तृत्वफलप्राप्तिविवक्षा। तथेति

प्रकाश्या देवता निर्वर्तयिष्यति नतु वाग्देवतेति तत्राऽऽह। **तामेवेति**। असतो मा सद्गमयेतिजपमन्त्राभिधेयां इष्टवन्त इति पूर्वेण संबन्धः। वागाद्याश्रयं कर्तृत्वादि दर्श-यतोऽर्थवादस्य प्रासङ्गिकं तात्पर्यमाह। **अत्र चेति**। आत्माश्रये कर्तृत्वादाववभास-माने तस्य वागाद्याश्रयत्वमयुक्तमित्याह। **कस्मादिति**। परस्य जीवस्य वा कर्तृत्वादि विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति। **यस्मादिति**। विचारदशायां वागादिसंघा-तस्य क्रियादिशक्तिमत्त्वात्कर्तृत्वादिस्तदाश्रयो यस्मात्प्रतीतस्तस्मात्परस्याऽऽत्मनः स्वतस्तच्छक्तिशून्यस्य न तदाश्रयत्वमित्यर्थः। किं चाविद्याश्रयः सर्वो व्यवहारो न तद्धीने परस्मिन्नवतरतीत्याह। **तद्विषय इति**। कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति न्यायेन कर्तृत्वमात्मनोऽङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्य 'यथा च तक्षोभयथा' इति न्यायादौपाधिकं तस्मि-न्कर्तृत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह। **वक्ष्यति हीति**। यदुक्तमविद्याविषयः सर्वो व्यवहार इति तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति। **इहापीति**। इतश्च परस्मिन्नात्मनि कर्तृत्वादिव्यव-हारो नास्तीत्याह। **अव्याकृतात्त्विति**। अनामरूपकर्मात्मकमित्यस्मादुपरिष्टात्तत्पद-मध्याहर्तव्यं पृथगविद्याविषयात्क्रियाकारकफलजातादिति शेषः। मा भूत्परमात्मा कर्तृत्वाद्याश्रयो जीवस्तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह। **यस्त्विति**। जीवशब्दवाच्यस्य विशिष्टस्य कल्पितत्वान्न तात्त्विकं कर्तृत्वादिकं किंतु तद्द्वारा स्वरूपे समारोपितमिति भावः। आत्मनि तात्त्विककर्तृत्वाद्यभावे फलितमर्थवा-दतात्पर्यमुपसंहरति। **तस्मादिति**। तात्पर्यमर्थवादस्योक्त्वा नियुक्तया वाग्दे-वतया यत्कृतं तदुपन्यस्यति। **तथेत्यादिना**। उद्गातृत्वं जपमन्त्रप्रकाश्यत्वं चाऽऽत्मनोऽङ्गीकृत्य वागुद्गाने प्रवृत्ता चेत्तया कश्चिदुपकारो देवानामुद्गानेन निर्वर्त-

---

१ क. च वाचं दे°। २ ग. °ध्याहार्यं पृ°।

वागुदगायत् । यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदु-रनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य

तथास्त्विति 'देवैरुक्ता वाक्तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थायोदगायदुद्गानं[1] कृतवती । कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थायोद्गानकर्मणा वाचा निर्वर्तितः कार्यविशेष इति । उच्यते । यो वाचि निमित्तभूतायां वागादिसमुदायस्य य उपकारो निष्पद्यते वदनादिव्यापारेण स एव । सर्वेषां[2] ह्यसौ वाग्वदनाभिनिर्वृत्तो भोगः फलम् । तं भोगं सा त्रिषु पवमानेषु कृत्वाऽवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकमार्त्विज्यं फलं यत्कल्याणं शोभनं वदति वर्णानभिनिर्वर्तयति तदात्मने मह्यमेव । तद्ध्यसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यग्वर्णानामुच्चारणमतस्तदेव विशेष्यते यत्कल्याणं वदतीति । यत्तु वदनकार्यं सर्वसंघातोपकारात्मकं तद्याजमानमेव[3] । तत्र कल्याणवदनात्मसंबन्धासङ्गावसरं देवताया रन्ध्रं[4] प्रतिलभ्य ते विदुरसुराः कथमनेनो-

नीय; स च नास्तीति शङ्कते । **कः पुनरिति** । वदनादिव्यापारे सति यः सुखविशेषः संघातस्य निष्पद्यते स एव कार्यविशेष इत्याह । **उच्यत इति** । यो वाचीति प्रतीकमादाय व्याख्यायते कथं पुनर्वाचो वचनं चक्षुषो दर्शनमित्यादिना निष्पन्नं फलं सर्वसाधारणमित्याशङ्क्यानुभवमनुसृत्याऽऽह । **सर्वेषामिति** । किंच देवार्थमुद्गायन्त्या वाचः स्वार्थमपि किंचिदुद्गानमस्ति । तथा च ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्राणि तत्र त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु याजमानं फलमुद्गानेन कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु यत्कल्याणवदनसामर्थ्यं तदात्मने स्वार्थमेवाऽऽगायदित्याह । **तं भोगमिति** । ऋत्विजां क्रीतत्वान्न फलसंबन्धः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । **वाचनिकमिति** । 'अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमागायेत्' इति श्रुतमित्यर्थः । कल्याणवदनसामर्थ्यस्य स्वार्थत्वं समर्थयते । **तद्धीति** । कल्याणवदनं वाचोऽसाधारणं चेत्कस्तर्हि यो वाचीत्यादेर्विषयस्तत्राऽऽह । **यत्त्विति** । वाग्देवतायामसुराणामवकाशं दर्शयति । **तत्रेति** । स्वार्थे परार्थे चोद्गाने सतीति यावत् । कल्याणवदनस्याऽऽत्मना वाचैव संबन्धे योऽयमासङ्गोऽभिनिवेशस्स एवावसरो देवतायास्तमवसरं प्राप्येत्यर्थः । अवसरमेव व्याकरोति । **रन्ध्रमिति** ।

१ छ. 'दुद्गीतं कृ' । २ ग. च. 'र्वेषामसौ । ३ क. ख. ङ. 'मानिकमे' । ४ क. ख. रन्ध्रमेव प्र' ।

पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

द्गात्रा नोऽस्मान्स्वाभाविकं ज्ञानं कर्म चाभिभूयातीत्य शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण ज्योतिषोद्गात्रात्मनाऽत्येष्यन्त्यतिगमिष्यन्तीत्येवं विज्ञाय तमुद्गातारमभिद्रुत्याभिगम्य स्वेनाऽऽसङ्गलक्षणेन पाप्मनाऽविध्यंस्ताडितवन्तः संयोजितवन्त इत्यर्थः । स यः स पाप्मा प्रजापतेः पूर्वजन्मावस्थस्य वाचि क्षिप्तः स एष प्रत्यक्षीक्रियते । कोऽसौ । यदेवेदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति येन प्रयुक्तोऽसभ्यबीभत्सानृताद्यनिच्छन्नपि वदति । अनेन कार्येणाप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमानः प्रजापतेः कार्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्तते । स एवाप्रतिरूपवदनेनानुमितः स प्रजापतेर्वाचि गतः पाप्मा कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥ २ ॥

अस्मानतीत्येति संबन्धः । कोऽसावसुरात्ययस्तं व्याचष्टे । **स्वाभाविकमिति** । तत्रोपायमुपन्यस्यति । **शास्त्रेति** । असुरानभिभूय केनाऽऽत्मना देवाः स्थास्यन्तीति विवक्षायामाह । **ज्योतिषेति** । प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षिप्तोऽसुरैरिति कुतोऽवगम्यते तत्राऽऽह । **स यः स पाप्मेति** । प्रतिषिद्धवदनमेव पाप्मेत्ययुक्तमदृष्टस्य क्रियातिरिक्तत्वाङ्गीकारादित्याशङ्क्याऽऽह । **येनेति** । असभ्यं सभ्यानर्हं स्त्रीवर्णनादि । बीभत्सं भयानकं प्रेतादिवर्णनम् । अनृतमयथादृष्टवचनम् । आदिशब्दात्पिशुनत्वं गृह्यते । किमत्र प्रजापतेर्वाचि पाप्मसत्त्वे मानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य स एव स पाप्मेति व्याकरोति । **अनेनेति** । प्राजापत्यासु प्रजासु प्रतिपन्नेनासत्यवदनादिना लिङ्गेन तद्वाचि पाप्माऽनुमीयते । विमतं पाप्मपूर्वकं प्रतिकूलधीविषयत्वाद्दुःखवद्यः स पाप्मा प्रजावाच्यनुमितः स एव प्रजापतिवाचि पाप्मानं गमयति । विमतं कारणपूर्वकं कार्यत्वाद्घटवत् । न च प्रजागतं दुरितं प्राजापत्यं तद्विना हेत्वन्तरादेव स्यात्कारणानुविधायित्वात्कार्यस्य । न च तत्कारणेऽपि परस्मिन्प्रसङ्गः 'अपापविद्धम्' इति श्रुतेः । न च 'न ह वै देवान्पापं गच्छति' इति श्रुतेर्न सूत्रेऽपि पापवेधस्तस्य फलावस्थस्यापापत्वेऽपि यजमानावस्थस्य तद्भावादित्यर्थः । आद्यसकाराभ्यां कारणस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यस्थत्वमुच्यते । उत्तराभ्यां तु कार्यस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमिति विभागः ॥ २ ॥

---

१ ख. 'जक'। २ ग. झ. 'पतिवाचि । ३ ग. ङ. छ. ज. झ. 'चि पा'। ४ अ. ण. 'वदन'।

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत्। यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ शृणोति तदात्मने। ते

तथैवं घ्राणादिदेवता उद्गीथनिर्वर्तकत्वाज्जपमन्त्रप्रकाश्या उपास्याश्चेति क्रमेण परीक्षितवन्तः। देवानां चैतन्निश्चितमासीत्। वागादिदेवताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः कल्याणविषयविशेषात्मसंबधासङ्गहेतोरासुरपाप्मसंसर्गादुद्गीथनिर्वर्तनासमर्थाः। अतोऽनभिधेया असतो मा सद्गमयेत्यनुपास्याश्चाशुद्धत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति। एवमु खल्वनुक्ता

वाग्देवताया जपमन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वं च नेति निर्धार्यविशिष्टपर्यायचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह। तथैवेति। परीक्षाफलनिर्णयमाह। देवानां चेति। अनुपास्यत्वे हेत्वन्तरमाह। इतरेति। इतरः कार्यकारणसंघातस्तस्मिन्नव्यापकत्वं परिच्छिन्नत्वमतश्चानुपास्यत्वं जपमन्त्राप्रकाश्यत्वं चेत्यर्थः। उक्तैरिन्द्रियैरनुक्तेन्द्रियाण्युपलक्षणीयानीति विवक्षित्वोपसंहरति। एवमिति। वागादिवत्त्वगादिषु कल्पकाभावान्न पाप्म-

---

१ ग. ङ. 'व प्राणा' २ घ. ज. 'तोश्चासु'। ३ ग. घ. ङ. च. ज. 'तेनेऽस'। ४ ञ. 'यैक्र'।

विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभि-
द्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवे-
दमप्रतिरूपꣳ शृणोति स एव स पाप्मा ॥५॥
अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो
मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगा-
यद्यत्कल्याणꣳ संकल्पयति तदात्मने ते विदु-
रनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य
पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्र-
तिरूपꣳ संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु
खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः
पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥ अथ हेममासन्यं
प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष
प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽ-

अप्येतास्त्वगादिदेवता[1]: कल्याणा[2]कल्याणकार्यदर्शनादेवं वागादिवद्दे-
वैनाः पाप्मनाऽविध्यन्पाप्मना विद्धवन्त इति यदुक्तं तत्पाप्मभिरुपा-
सृजन्पाप्मभिः संसर्गं कृतवन्त इत्येतत् । वागादिदेवता उपासीना अपि
मृत्य्वतिगमनायाशरणाः सन्तो देवाः क्रमेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
अथानन्तरं हेममित्यभिनयप्रदर्शनम्[3] । आसन्यमास्ये भवमासन्यं मुखा-
न्तर्बिलस्थं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेत्येवं शर[4]णमुपगतेभ्यः स

वेधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । कल्याणेति । पाप्मभिरुपासृजन्पाप्मनाऽविध्यन्नित्यन-
योरस्ति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य व्याख्यानव्याख्येयभावान्नैवमित्याह । इति यदुक्त-
मिति । संप्रति मुख्यप्राणस्य मन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वं[5] च वक्तुमुत्तरवाक्यमुपादाय
व्याकरोति । वागादीति । क्रमेणोपासीना इति संबन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
वागादिषु नैराश्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । विवक्षितार्थज्ञापकोऽसाधारणो देहतदवय-
वव्यापारोऽभिनयः । दोषासंसर्गिणं दोषेण संसृष्टं कर्तुमिच्छा कुतो[7] जातेत्याश-

---

१ ख. घ. °ताः-क्रमेण परीक्ष्यमाणाः क°। २ च. °ल्याण°। ३ ख. ग. ङ. °र्शनार्थम् । ४ ख. ग. ङ. छ. ज. झ. °रणोप° । ५ ञ. ण. °त्वं चेति व° । ६ ञ. ण. °त्तां वा° । ७ ख. घ. °तोऽ-जायते° ।

स्येष्यन्तीति तदभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यत्सन्स
यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्व॑ꣳसेतैव॑ꣳ हैव
विध्व॑ꣳसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा

एष प्राणो मुख्य उदगायदित्यादि पूर्ववत् । पाप्मनाऽविध्यत्सन्वेधनं कर्तुमिष्टवन्तः । ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनाऽऽसङ्गदोषेण वागादिषु लब्धप्रसराः । तदभ्यासानुवृत्त्या संश्लिष्यमाणा विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः । कथमिवेति दृष्टान्त उच्यते । स यथा स दृष्टान्तो यथा लोकेऽश्मानं पाषाणमृत्वा गत्वा प्राप्य लोष्टः पांसुपिण्डः पाषाणचूर्णनायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णीभवेत् । एवं हैव यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमाना विष्वञ्चो नानागतयो विनेशुर्विनष्टा यतस्ततस्तस्मादसुरविनाशाद्देवत्वप्रतिबन्धभूतेभ्यः स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मभ्यो वियोगादसंसर्गधर्मिमुख्यप्राणाश्रयबलाद्देवा वागादयः प्रकृता अभवन् । किमभवन् । स्वं देवतारूपमग्न्याद्यात्मकं वक्ष्यमाणम् । पूर्वमप्यग्न्याद्यात्मान एव सन्तः स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञानाः पिण्डमात्राभिमाना आसन् । ते तत्पाप्मवियोगादुज्झित्वा पिण्डमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पितवागाद्यग्न्याद्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थः । किंच ते प्रतिपक्षभूता असुराः

ङ्क्याऽऽह । स्वेनेति । तदभ्यासानुवृत्त्या तस्य पाप्मसंसर्गकरणस्याभ्यासवशादिति यावत् । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । कथमित्यादिना । असुरनाशेनाऽऽसङ्गजनितपाप्मवियोगे हेतुमाह । असंसर्गेति । वक्ष्यमाणं सोऽग्निरभवदित्यादिनेति शेषः । वागादीनां स्थितानां नष्टानां च कुतोऽग्न्यादिरूपत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्वमपीति । न तर्हि तेषां परिच्छेदाभिमानः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभाविकेनेति । परिच्छेदाभिमानादग्न्याद्यात्माभिमानस्य बलवत्त्वं सूचयति । शास्त्रेति । न केवलमुक्तानामेवासुराणामसंसर्गधर्मिप्राणाश्रयाद्विनाशः किंतु तत्तुल्यजातीयानामपीत्यभिप्रेत्याऽऽह । किंचेति । वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेन तत्संहतस्य यजमानस्य देवताप्राप्तिरासुरपाप्मध्वंसश्च फलमित्युक्तं तत्र पूर्वकल्पीययजमानस्यातिशयशालित्वाद्यथोक्तफलवत्त्वेऽपि नेदानींतनस्यैवमित्याशङ्क्य भवतीत्यादिश्रुतिमवतारयति ।

१ क. ग. च. झ संश्लक्ष्यमा° । २ च. °ति चेदृष्टा° । ३ ग. घ. °त्वा प्रा° । ४ क. ग. ङ. ज. पांसुपि° । ५ ङ. सन्तोऽपि स्वा° । ६ ग. ङ. ते च प्र° । ७ ञ ण. °मप्राप्तानां° ।

अभवत्पराऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विष-
न्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ ते होचुः,

पराऽभवन्नित्यनुवर्तते । पराभूता विनष्टा इत्यर्थः । यथा पुराकल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिक एतामेवाऽऽख्यायिकारूपां श्रुतिं दृष्ट्वा तेनैव क्रमेण वागादिदेवताः परीक्ष्य ताश्चापोह्यासङ्गपाप्मास्पददोषवत्त्वेनादोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य वागाद्याध्यात्मिकपिण्डमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानं हित्वा वैराजपिण्डाभिमानं वागाद्यग्न्याद्यात्मविषयं वर्तमानप्रजापतित्वं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपन्नस्तथैवायं यजमानस्तेनैव विधिना भवति प्रजापतिस्वरूपेणाऽऽत्मना परा चास्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्मा द्विषन्भ्रातृव्यो भवति । यतोऽद्वेष्टापि भवति कश्चिद्भ्रातृव्यो भरतादितुल्यो यस्त्विन्द्रियविषयासङ्गजनितः पाप्मा भ्रातृव्यो द्वेष्टा च । पारमार्थिकात्मस्वरूपतिरस्करणहेतुत्वात् । स च पराभवति विशीर्यते लोष्टवत्प्राणपरिष्वङ्गात् । कस्यैतत्फलमित्याह । य एवं वेद । यथोक्तं प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यते पूर्वयजमानवदित्यर्थः ॥ ७ ॥

फलमुपसंहृत्याधुनाऽऽख्यायिकारूपमेवाऽऽश्रित्याऽऽह । कस्माच्च

यथेति । पूर्वकल्पनाप्रकारेण पूर्वजन्मस्थो यजमानः शास्त्रप्रकाशितं वर्तमानप्रजापतित्वं प्रतिपन्नो यथेति संबन्धः । पूर्वयजमान इत्यस्य व्याख्याऽतिक्रान्तकालिक इति । पुराकल्पमेव दर्शयति । एतामिति । तेनेति श्रुत्युक्तेनेत्येतत् । तेनैव विधिना श्रुतिप्रकाशितेन क्रमेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्येति शेषः । सपत्नो भ्रातृव्यस्तस्य द्विषन्निति कुतो विशेषणमर्थसिद्धत्वाद्द्वेषस्येत्याशङ्क्याऽऽह । यत इति । तस्य द्वेष्टृत्वनियमे हेतुमाह । पारमार्थिकेति । अपरिच्छिन्नदेवतात्वमत्र पारमार्थिकमात्मस्वरूपं विवक्षितं तत्तिरस्करणकारणत्वादुक्तपाप्मनो विशेषणमर्थवदिति शेषः। यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इतिवद्य एवं वेदेति प्रसिद्धार्थोपबन्धेऽपि विधिपरं वाक्यमतश्चैवं विद्यादिति विवक्षितमित्यभिप्रेत्याऽऽह । यथोक्तमिति ॥ ७ ॥

फलवत्प्रधानोपास्तेरुक्तत्वात्ते होचुरित्याद्युत्तरवाक्यं गुणोपास्तिपरमित्याह । फलमिति । फलवन्तं प्रधानविधिमुक्त्वा संप्रत्याख्यायिकामेवाऽऽश्रित्य गुणविशिष्टं प्राणोपासनमाहानन्तरश्रुतिरित्यर्थः । शङ्कोत्तरत्वेन चोत्तरग्रन्थमवतारयति । कस्माच्चेति। विशुद्धत्वस्योक्तत्वाद्धेत्वन्तरं जिज्ञास्यमिति द्योतयितुं चशब्दः । करणानां

१ च. ज. °रीक्षिता° । २ क. च पाप्मा प° । ३ ख. ञ. ण. °त्याशङ्क्य ऽऽह ।

क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्ते-
त्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य

हेतोर्वागादीन्मुक्त्वा मुख्य एव प्राण आत्मत्वेनाऽऽश्रयितव्य इति तदुपपत्तिनिरूपणाय यस्मादयं वागादीनां पिण्डादीनां च साधारण आत्मेत्येतमर्थमाख्यायिकया दर्शयन्त्याह [१]श्रुतिः । ते प्रजापतिप्राणा मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपा होचुरुक्तवन्तः फलावस्थाः । किमित्याह[२] । क्व न्विति वितर्के । क्व नु कस्मिन्नु सोऽभूत् । कः । यो नोऽस्मानित्थमेवमसक्त सञ्जितवान्देवभाव[३]मात्मत्वेनोपगमितवान् । स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणं लोकवदेव स्मरन्तो विचारयमाणाः का[४]र्यकरणसंघात आत्मन्येवोपलब्धवन्तः । कथमयमास्येऽन्तरित्यास्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तरयं प्रत्यक्षो वर्तत इति । सर्वो हि लोको विचार्याध्यवस्यति । तथा देवाः । यस्मादयमन्तराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाश्रित्य वर्तमान उपलब्धो देवैः[६] । तस्मात्स प्राणेऽयास्यो विशेषानाश्र[५]याच्चासक्त सञ्जितवान्वागादीन् । अत एवाऽऽ-

---

कार्यस्य तदवयवानां च प्राणो यस्मादात्मा व्यापकस्तस्मात्स एवाऽऽश्रयितव्य इत्युपपत्तिनिरूपणार्थं तस्य व्यापकत्वमित्येतदर्थमाख्यायिकया दर्शयन्ती श्रुतिर्हेत्वन्तरमाहेति योजना । तच्छब्दस्तस्मादर्थं । प्राणस्याऽऽत्मत्वादि व्यक्तीकर्तुमाख्यायिकाश्रुतिं विभजते । **ते प्रजापतीति** । वागादयश्चेत्प्राणमाश्रित्य फलावस्थास्तर्हि । किमिति प्राणं स्मरन्ति प्राप्तफलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । **स्मरन्ति हीति** । विचारफलमुपलब्धिं कथयति । **लोकवदिति** । तामेवोपलब्धिमाकाङ्क्षाद्वारेण विवृणोति । **कथमिति** । दृष्टान्तं स्पष्टयति । **सर्वो हीति** । तथा देवा विचार्य प्राणमास्यान्तराकाशस्थं निर्धारितवन्त इत्याह । **तथेति** । किमनया कथया सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । **यस्मादिति** । उपलब्धिसिद्धेऽर्थे युक्तिं समुच्चिनोति । **विशेषेति** । सर्वानेव वागादीनविशेषेणाग्न्यादिभावेन प्राणः सञ्जितवान् । न चामध्यस्थः साधारणं कार्यं निर्वर्तयति । अतो युक्तितोऽप्ययमास्यान्तराकाशे वर्तमानः सिद्ध इत्यर्थः । अयास्यत्ववदाङ्गिरसत्वं गुणान्तरं दर्शयति । **अत एवेति** । सर्वसाधारणत्वादिवेति यावत् । तथाऽपि कुतोऽस्याऽऽङ्गिरसत्वं साधारणेऽपि नभसि

---

१ ख. °दीन्हित्वा मु° । २ ख. °ह श्रुतिः । क्व । ग. च. °ह । न्वि° । ३ घ. ङ. छ. ज. झ. °भावायाऽऽत्म° । ४ ख. घ. ङ. च. ज. °र्यकार° । ५ ङ. झ. °श्रयत्वाच्चा° । ६ ण. °ह । तस्मा° ।

आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳहि रसः ॥ ८ ॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳह्यस्या मृत्यु-

ङ्गिरस आत्मा कार्यकरणानाम्। कथमाङ्गिरसः। प्रसिद्धं ह्येतद-ङ्गानां कार्यकरणलक्षणानां रसः सार आत्मेत्यर्थः। कथं पुनरङ्गरसत्वं तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः। यस्माच्चायमङ्गरसत्वाद्विशेषानाश्रितत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्माद्वागादीनपास्य प्राण एव आत्मत्वेनाऽऽश्रयितव्य इति वाक्यार्थः। आत्मा ह्यात्मत्वेनोपगन्तव्योऽविपरीतबोधाच्छ्रेयःप्राप्तेर्विपर्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात्॥ ८ ॥

स्यान्मतं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति। ननु परिहृतमेतद्वागादीनां कल्याणवदनाद्यासङ्गवत्प्राणस्याऽऽसङ्गास्पदत्वाभावेन। बाढम्। किंत्वाङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या वागादिद्वारेण शवस्पृष्टितत्स्पृष्टेरिवाशुद्धता शङ्क्यत इत्याह शुद्ध एव प्राणः कुतः सा वा एषा देवता दूर्नाम यं प्राणं प्राप्याश्मानमिव लोष्टवद्विध्वस्ता असुरास्तं परामृशति। सेति। सैवैषा येयं वर्तमानयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिताऽयमास्येऽन्तरिति। देवता चैं सा स्यात्। उपासनक्रियायाः कर्मभावेन गुणभू-

तदनुपलब्धेरित्याशङ्क्य परिहरति। कथमित्यादिना। अङ्गेषु चरमधातोः सारत्वप्रसिद्धेर्न प्राणस्य तथात्वमिति शङ्कित्वा समाधत्ते। कथं पुनरित्यादिना। कस्माच्च हेतोरित्यादिचोद्यपरिहारमुपसंहरति। यस्माच्चेति। वाक्यार्थं प्रपञ्चयति। आत्मा हीति॥ ८ ॥

प्राणस्य शुद्धत्वाद्व्यापकत्वाच्चोपास्यत्वमुक्तं तस्य शुद्धत्वं वागादिवदसिद्धमित्याशङ्कते। स्यान्मतमिति। शङ्कामाक्षिप्य समाधत्ते। नन्वित्यादिना। शवेन स्पृष्टिर्यस्यास्ति तेन स्पृष्टोऽपरस्तस्याशुद्धतावदशुद्धवागादिसंबन्धादशुद्धत्वाशङ्का प्राणस्येत्यभिप्रायः। तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतारयति। आहेति। नन्वत्र प्राणो नोच्यते स्त्रीलिङ्गेनार्थान्तरोक्तिप्रतीतेरित्याशङ्क्याऽऽह। यं प्राणमिति। तस्यामूर्तस्य परोक्षत्वादपरोक्षवाची च कथमेतच्छब्दो युज्यते तत्राऽऽह। सैवेति। कथं प्राणे देवताशब्दो न हि तस्य तच्छब्दत्वं प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह। देवता चेति। यागे हि देवता कारकत्वेन गुणभूता प्रसिद्धा। तथा प्राणोऽपि द्रव्याद्यन्यत्वे सति विहितक्रि-

१ ग. ज. °यंकार°। २ ग. ङ. ज. °यंकार°। ३ ख. °नराङ्गिर°। ४ ग. °ङ्गसारत्वं ५ ख. °यमाङ्गिर°। ६ क. °नाश्रयत्वा°। ७ ज. °यंकार°। ८ घ. ङ. °स्पृशस्तत्स्पष्टुरि°। ९ घ. छ. ज. °ति श्रुतिः। सै°। ख. °ति। सै°। १० क. ग. ङ. च. झ. च स्या°। ११ ण. °मित्याशङ्क्य स°। १२ घ. ण. °वी क°।

दूर॑ँ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥
सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्यु-

त्त्वात् । यस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येवं ख्याता । नामशब्दः ख्यापनपर्यायः । तस्मात्प्रसिद्धाऽस्या विशुद्धिर्दूर्नामत्वात् । कुतः पुनर्दूर्नामत्वमित्याह । दूरं दूरे हि यस्मादस्याः प्राणदेवताया मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्माऽसंश्लेषधर्मित्वात्प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योस्तस्माद्दूरित्येवं ख्यातिरेव प्राणस्य विशुद्धिज्ञापिका । विदुषः फलमुच्यते । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति । अस्मादेवंविदो य एवं वेद तस्मादेवमिति प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः । उपासनं नामोपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा मनसोपगम्याऽऽसनं चिन्तनं लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन यावत्तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति लौकिकात्माभिमानवत् । "देवो भूत्वा देवानप्येति किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसि" इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविदो

यागुणत्वाद्देवतेत्यर्थः [1] । प्राणोपास्तेर्द्विविधं फलं पापहानिर्देवताभावश्च तत्र पापहानेरेव प्रधानफलस्यात्र श्रवणाद्दुर्गुणविशिष्टप्राणोपास्तिरिह विवक्षितेति वाक्यार्थमाह । यस्मादिति । न तावत्प्राणदेवताया दूर्नामत्वं निरूढं तत्र तच्छब्दप्रसिद्धेरदर्शनान्नापि यौगिकं प्राणस्य प्रत्यग्वृत्तेर्दूरत्वाभावादित्याक्षिपति । कुतः पुनरिति । परिहरति । आहेति । कथं पाप्मसंनिधौ वर्तमानस्य ततो दूरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । असंश्लेषेति । उपास्ते सदा भावयतीति यावत् । ब्रह्मज्ञानादिव [2] प्राणतत्त्वज्ञानात्फलसिद्धिसंभवे किं सदा तद्भावनयेत्याशङ्क्य भावनापर्यायोपासनशब्दार्थमाह । उपासनं नामेति । दीर्घकालादरनैरन्तर्यरूपविशेषणत्रयं विवक्षित्वाऽऽह । लौकिकेति । तस्य मर्यादां दर्शयति । यावदिति । मनुष्योऽहमितिवद्देवोऽहमिति यस्य जीवत एवाभिमानाभिव्यक्तिस्तस्यैव देहपातादूर्ध्वं तद्भावः फलतीत्यत्र प्रमाणमाह । देवो भूत्वेति । का देवता रूपं तवेति किंदेवतोऽसीति तद्भावो भातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

कण्डिकान्तरमवतार्य वृत्तं कीर्तयति । सा वा इति । नित्यानुष्ठानात्पापहानिर्धर्मात्पापक्षयश्रुतेः । न चेदमुपासनं नित्यं नैमित्तिकं वा देवतात्मत्वकामिनो विधानात्तत्कथं पापमेवंविदो दूरे भवतीत्याक्षिपति । कथं पुनरिति । विरोधिसंनिपाते पूर्वध्वंसमाव-

---

१ ख. 'द्धिख्यापिकाऽऽख्यायिका । च. 'द्धिख्यापिका । २ ख. छ. 'दिरू' । ३ ख. घ. ञ. ग. 'वत्प्राण' ।

मपहत्य यत्राऽऽसां दिशामन्तस्तद्गमयांचकार तदासां

दूरं मृत्युर्भवतीति। उच्यते। एवंवित्त्वविरोधात्। इन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते। वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वाभाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च। शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानस्तस्मादेवंविदः पाप्मा दूरं भवतीति युक्तं विरोधात्तदेतत्प्रदर्शयति। सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थम्। एतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वो म्रियते स ह्यतो मृत्युस्तं प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्योऽपच्छिद्यापहत्य प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तेत्युच्यते। विरोधादेव तु पाप्मैवंविदो दूरंगमो भवति किं पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्येत्युच्यते। यत्र यस्मिन्नासां प्राच्यादीनां दिशामन्तोऽवसानं तत्तत्र गमयांचकार गमनं कृतवानित्येतत्। ननु नास्ति दिशामन्तः कथमन्तं

स्यकं मन्वानः समाधत्ते। उच्यत इति। उक्तमेव व्यनक्ति। इन्द्रियेति। इन्द्रियाणां विषयेषु संसर्गे योऽभिनिवेशस्तेन जनितः पाप्मा परिच्छेदाभिमानोऽपरिच्छिन्ने प्राणात्मन्यात्माभिमानवतो विरुध्यते परिच्छेदापरिच्छेदयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः। विरोधं साधयति। वागादीति। पाप्मनो वागादिविशेषवत्यात्मनि विशिष्टेऽभिमानहेतुत्वादाधिदैविकापरिच्छिन्नाभिमाने ध्वंसो युज्यते। दृश्यते हि चण्डालभाण्डावलम्बिनो जलस्य गङ्गाद्यविशेषभावापत्तावपेयत्वनिवृत्तिः।

"अशुच्यपि पयः प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम्"

इति न्यायादित्यर्थः। यन्नैसर्गिकाज्ञानजन्यं तदागन्तुकप्रमाणज्ञानेन निवर्तते यथा रज्जुसर्पादिज्ञानं नैसर्गिकाज्ञानजन्यश्च पाप्मा तेन प्रामाणिकप्राणविज्ञानेन तद्ध्वस्तिरित्याह। स्वाभाविकेति। नन्वभिमानयोर्विरोधाविशेषाद्बाध्यबाधकत्वव्यवस्थायोगाद्द्वयोरपि मिथो बाधः स्यात्तत्राऽऽह। शास्त्रजनितो हीति। उक्तमेव पापध्वंसरूपं विद्याफलं प्रपञ्चयितुमुत्तरवाक्यमित्याह। तदेतदिति। मृत्युमपहत्य यत्राऽऽसां दिशामन्तस्तद्गमयांचकारेति संबन्धः। कथं पाप्मा मृत्युरुच्यते तत्राऽऽह। स्वाभाविकेति। अपहत्येत्यत्र पूर्ववदन्वयः। प्राणदेवता चेत्पाप्मानं हन्ति सदैव किं न हन्यादित्याशङ्क्याऽऽह। प्राणात्मेति। भवतु प्राणो वागादीनां पाप्मनोऽपहन्ता विदुषस्तु किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह। विरोधादेवेति। अनन्ताकाशदेशत्वाद्दिशामन्ताभावाद्यत्राऽऽसामित्याद्ययुक्तमिति शङ्कते। नन्विति। शास्त्री-

पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमि-
यान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥

गमितवानिति । उच्यते । श्रौतविज्ञानवज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वा-
द्दिशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामन्तो देशान्तोऽरण्यमिति
युक्तमित्यदोषः । तत्तत्र गमयित्वाऽऽसां देवतानां पाप्मन इति द्वितीयाबहुवचनं विन्यदधाद्विविधं न्यग्भावेनादधात्स्थापितवती प्राणदेवता
प्राणात्माभिमानशून्येष्वन्त्यजनेष्विति सामर्थ्यादिन्द्रियसंसर्गजो हि स
इति प्राण्याश्रयताऽवगम्यते । तस्मात्तमन्त्यं जनं नेयान्न गच्छेत्संभाषणदर्शनादिभिर्न संसृजेत् । तत्संसर्गे पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्पाप्माश्रयो हि सः । तज्जननिवासं चान्तं दिगन्तशब्दवाच्यं नेयाज्जनशून्यमपि जनमपि तद्देशवियुक्तमित्यभिप्रायः । नेदिति परिभयार्थे निपातः ।
इत्थं जनसंसर्गे पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति । अनु अव अयानीत्यनुगच्छेयमित्येवं भीतो न जनमन्तं चेयादिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥

यज्ञानकर्मसंस्कृतो जनो मध्यदेशः प्रसिद्धस्यापि तदधिष्ठितत्वेन मध्यदेशत्वात्तत्राप्यन्त्यजाधिष्ठितदेशस्य पापीयस्त्वस्वीकारादतस्तं जनं तदधिष्ठितं च देशमवधिं कृत्वा
तेनैव निमित्तेन दिशां कल्पितत्वादानन्त्याभावात्पूर्वोक्तजनातिरिक्तजनस्य तदधिष्ठितदेशस्य चान्तत्वोक्तेर्मध्यदेशादन्यो देशो दिशामन्त इत्युक्ते न काचिदनुपपत्तिरिति
परिहरति । उच्यत इति । किमित्यन्त्यजनेष्वित्यधिकावापः क्रियते तत्राऽऽह ।
इति सामर्थ्यादिति । देशमात्रे पाप्मावस्थानानुपपत्तेरित्यर्थः । तामेवानुपपत्तिं साधयति । इन्द्रियेति । भवतु यथोक्तो दिशामन्तस्तथा च पाप्मसंसर्गोऽस्तु तथाऽपि
किमायातमित्याशङ्क्य तस्य शिष्टैस्त्याज्यत्वमित्याह । तस्मादिति । निषेधद्वयस्य
तात्पर्यमाह । जनशून्यमपीति । प्राणोपास्तिप्रकरणे निषेधश्रुतेस्तदुपासकेनैवायं निषेधोऽनुष्ठेयो न सर्वैरित्याशङ्क्याऽऽह । नेदित्यादिना । इत्थं श्रुत्युक्तं निषेधं न चेदहं
कुर्यां ततः पाप्मानमनुगच्छेयं निषेधातिक्रमादिति सर्वस्य भयं जायते न प्राणोपासकस्यैव । अतः सर्वोऽपि पापाद्भीतो नेयं गच्छेद्वाक्यं हि प्रकरणाद्बलवदित्यर्थः ॥ १० ॥

१ छ. झ. 'न्तोऽर' । २ ख. छ. पाप्मनः । ३ ग. च. 'यार्थो नि' । ४ ख. घ, ब. ण. ने'

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥
स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

सा वा एषा देवता तदेतत्प्राणात्मज्ञानकर्मफलं वागादीनामग्न्याद्यात्मत्वमुच्यते । अथैना मृत्युमत्यवहत् । यस्मादाध्यात्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मा मृत्युः प्राणात्मविज्ञानेनापहतस्तस्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो मृत्योः । तस्मात्स एव प्राण एना वागादिदेवताः प्रकृतं पाप्मानं मृत्युमतीत्यावहत्प्रापयत्स्वं स्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतात्मरूपम् ॥ ११ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । स प्राणो वाचमेव प्रथमां प्रधानामित्येतत् । उद्गीथकर्मणीतरकरणापेक्षया साधकतमत्वं प्राधान्यं तस्याः । तां प्रथमामत्यवहद्वहनं कृतवान् । तस्याः पुनर्मृत्युमतीत्योढायाः किं रूपमित्युच्यते । सा वाग्यदा यस्मिन्काले पाप्मानं मृत्युमत्यमुच्यतातीत्यामुच्यत मोचिता स्वयमेव तदा सोऽग्निरभवत्सा वाक्पूर्वमप्यग्निरेव सती मृत्युवियोगेऽप्यग्निरेवाभवत् । एतावांस्तु विशेषो मृत्युवियोगे । सोऽयमतिक्रान्तोऽग्निः परेण मृत्युं परस्तान्मृत्योर्दीप्यते । प्राङ्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धोऽध्यात्मवागात्मना नेदानीमिव दीप्तिमानासीदिदानीं तु मृत्युं परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् ॥ १२ ॥

द्विविधमुपास्तिफलं पापहानिर्देवताभावश्च । तत्र पापहानिमुपदिशता प्रासङ्गिकः साधारणो निषेधो दर्शितः । संप्रति देवताभावं वक्तुमुत्तरवाक्यमिति प्रतीकोपादानपूर्वकमाह । **सा वा एषेति** । अथशब्दावद्योतितमर्थं कथयति । **यस्मादिति** । पाप्मापहन्तृत्वमनूद्यावशिष्टं भागं व्याचष्टे । **तस्मात्स एवेति** ॥ ११ ॥

सामान्योक्तमर्थं विशेषेण प्रपञ्चयति । **स वै वाचमित्यादिना** । कथं वाचः प्राथम्यं तदाह । **उद्गीथेति** । वाचो मृत्युमतिक्रान्ताया रूपं प्रश्नपूर्वकं प्रदर्शयति । **तस्या इति** । अनग्नेरग्नित्वविरोधं धुनीते । **सा वागिति** । पूर्वमपि वाचोऽग्नित्वेनोपासनालभ्यं तदग्नित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । **एतावानिति** । उक्तं विशेषं विशदयति । **प्रागिति** ॥१२॥

---

१ ङ. °थैता मृ° । २ च. अथैता । ३ ग. घ. ङ. छ. ञ. एता । ४ ग. च. छ. °तारू° ।

अथ प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवꣳस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवꣳ ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥

तथा प्राणो घ्रोणं वायुरभवत् । स तु पवते मृत्युं परेणातिक्रान्तः । सर्वमन्यदुक्तार्थम् ॥ १३ ॥

तथा चक्षुरादित्योऽभवत्स तु तपति ॥ १४ ॥

तथा श्रोत्रं दिशोऽभवत् । दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः ॥ १५ ॥

मनश्चन्द्रमा भाति । यथा पूर्वयजमानं वागाद्यग्न्यादिभावेन मृत्युमत्यवहत् । एवमेनं वर्तमानयजमानमपि ह वा एषा प्राणदेवता मृत्युमतिवहति वागाद्यग्न्यादिभावेनैवं यो वागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणं वेद "तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वप्राप्तावुपासकस्य किमायातं न हि तदेव तस्य फलमित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । देवतात्वप्रतिबन्धकान्पाप्मनः सर्वानपोह्योक्तवर्त्मना वागादीनामुपासकोपाधिभूतानामग्न्यादिदेवतात्वैव सोऽपि सदा प्राणमात्मत्वेन ध्यायन्भावनाबलाद्वैराजं पदं पूर्वयजमानवदाप्नोतीति भावः । कस्येदं फलमित्याकाङ्क्षायामुपासकं विशिनष्टि । यो वागादीति । उक्तोपासनस्य प्रागुक्तं फलमनुगुणमित्यत्र मानमाह । तं यथेति ॥ १६ ॥

---

१ क. छ. झ. °था घ्राणः प्राणो वा° । २ ग. घ. च. घ्राणो । ३ क. ख. च. छ. °वन् । दि° । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °ताऽति° । ५ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °नैव यो । ६ ण. °त्वप्राप्तिप्र° । ७ ख. ण. °कात्पाप्म° । ८ ण. °नामप्युपा° । ९ ख. ञ. ण. तदा । १० ञ. ण. °त्र प्रमाणमा° ।

अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किंचान्नमद्य-
तेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥
ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मन

अथाऽऽत्मने। यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्योऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यफलमागानं कृत्वा त्रिषु पवमानेष्व-थानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मन आत्मार्थमन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यमागायत्। कर्तुः कामसंयोगो वाचनिक इत्युक्तम्। कथं पुन-स्तदन्नाद्यं प्राणेनाऽऽत्मार्थमागीतमिति गम्यत इत्यत्र हेतुमाह। यत्किंचेति सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः। हीति हेतौ। यस्माल्लोके प्राणि-भिर्यत्किंचिदन्नमद्यते भक्ष्यते तदनेनैव प्राणेनैव। अन इति प्राण-स्याऽऽख्या प्रसिद्धा। अनःशब्दः सान्तः शकटवाची यस्त्वन्यः स्वरान्तः स प्राणपर्यायः प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः। किंच न केवलं प्राणेनाद्यत एवान्नाद्यं तस्मिञ्छरीराकारपरिणतेऽन्नाद्य इह प्रतितिष्ठति प्राणस्तस्मात्प्राणेनाऽऽत्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यम्। यदपि प्राणे-नान्नादनं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमेवेति न वागादिष्विव कल्याणास-ङ्गजपाप्मसंभवः प्राणेऽस्ति ॥ १७ ॥

ते देवाः। नन्ववधारणमयुक्तं प्राणेनैव तदद्यत इति। वागादीनाम-

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसंघातस्य विधारकत्वं नाम गुणान्तरं वक्तुमुत्तरवाक्यं तदादाय व्याकरोति। अथेत्यादिना। कथमुद्गातुर्विक्रीतस्य फलसंबन्धस्तत्राऽऽह। कर्तुरिति। अन्नागानमार्त्विज्यमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं वाक्यशेषमनुकूलयति। कथमित्या-दिना। तमेव हेतुमाह। यस्मादिति। प्राणेनैव तदद्यत इति संबन्धः। यस्मादि-त्यस्य तस्मादित्यादिभाष्येणान्वयः। अनितेर्धातोरनशब्दश्चेत्प्राणपर्यायस्तर्हि कथं शकटे तच्छब्दप्रयोगस्तत्राऽऽह। अनःशब्द इति। इतश्च प्राणस्य स्वार्थमन्नागानं युक्त-मित्याह। किंचेति। प्राणेन वागादिवदात्मार्थमन्नमागीतं चेत्तर्हि तस्यापि पाप्मवेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। यदपीति। इहान्ने देहाकारपरिणते प्राणास्तिष्ठति तदनुसा-रेणश्च वागादयः स्थितिभाजोऽतः स्थित्यर्थं प्राणस्यान्नमिति न पाप्मवेधस्तस्मिन्नस्ती-त्यर्थः ॥ १७ ॥

भर्ता श्रेष्ठः पुरो गन्तेत्यादिगुणविधानार्थं वाक्यान्तरमादत्ते। ते देवा इति। तस्य विवक्षितमर्थं वक्तुमादावाक्षिपति। नन्विति। अयुक्तत्वे हेतुमाह। वागादीनामिति।

१ क. ग. छ. ञ. °पत्यं फ°। २ ग. छ. °षु स्तो°। ३ ख. ण. °यैकार°। ४ ञ. ण. °तति°। ५ ञ. ण. °त्तरं वा°। ६ ण. °दितिभा°।

आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माऽ-
भिसंविशतेति तथेति तꣳ समन्तं परिण्यवि-

प्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनात् । नैष दोषः । प्राणद्वारत्वात्तदुपकारस्य । कथं प्राणद्वारकोऽन्नकृतो वागादीनामुपकार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह । ते वागादयो देवाः स्वविषयद्योतनाद्देवा अब्रुवन्नुक्तवन्तो मुख्यं प्राणमिदमेतावन्नातोऽधिकमस्ति । वा इति स्मरणार्थः । इदं तत्सर्वमेतावदेव किं यदन्नं प्राणस्थितिकरमद्यते लोके तत्सर्वमात्मन आत्मार्थमागासीरागीतवानस्यागानेनाऽऽत्मसात्कृतमित्यर्थः । वयं चान्नमन्तरेण स्थातुं नोत्सहामहे । अतोऽनु पश्चान्नोऽस्मानस्मिन्नन्न आत्मार्थे तवान्न आभजस्वाऽऽभजयस्व । णिचोऽश्रवणं छान्दसम् । अस्मांश्चान्नभागिनः कुरु । इतर आह । ते यूयं यद्यन्नार्थिनो वै मा मामभिसंविशत समन्ततो मामाभिमुख्येन निविशतेत्येवमुक्तवति प्राणे तथेत्येवमिति तं प्राणं परिसमन्तं परिसमन्तान्न्यविशन्त निश्चयेनाविशन्त तं प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्त इत्यर्थः । तथा निविष्टानां प्राणानुज्ञया तेषां प्राणेनैवाद्यमानं प्राणस्थितिकरं सदन्नं तृप्तिकरं भवति न स्वातन्त्र्येणान्नसंबन्धो वागादी-

अवधारणानुपपत्तिं दूषयति । नैष दोष इति । यथा प्राणस्योपकारोऽन्नकृतो न वागादिद्वारकस्तथा तेषामपि नासौ प्राणद्वारको विशेषाभावादिति शङ्कते । कथमिति । वाक्येन परिहरति । एतमर्थमिति । आह विशेषमिति शेषः । तेषां देवत्वं साधयति । स्वविषयेति । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयितुं वैशब्द इत्याह । वा इति स्मरणार्थ इति । तत्प्रसिद्धस्यार्थस्येति शेषः । वाक्यार्थमाह । इदं तदिति । एतावत्त्वमेव व्याचष्टे । तत्सर्वमिति । किमिदं प्राणार्थमन्नागानं नाम तदाह । आगानेनेति । का पुनरेतावता भवतां क्षतिस्तत्राऽऽह । वयं चेति । अन्नमन्तरेण ममापि स्थातुमशक्तेर्मदर्थं तदागीतमिति चेत्तत्राऽऽह । अत इति । आभजस्वेति श्रूयमाणे कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राऽऽह । णिच इति । तवैवान्नस्वामित्वमस्माकमपि तत्र प्रवेशमात्रं स्थित्यर्थमपेक्षितमिति वाक्यार्थमाह । अस्मांश्चेति । वैशब्दो यद्यर्थे प्रयुक्तः । प्राणं परिवेष्ट्य तदनुज्ञया वागादीनामन्नार्थिनामवस्थानं चेत्तेषामपि प्राणवदन्नसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । त्यक्तप्राणस्यान्नबलाद्वागादिस्थित्यनुपलब्धेरित्यर्थः । वागादी-

१ छ. अ. °त्सर्वं किं यदन्नं लोके तत्सर्वं° । २ ग. °ति । प्रसि° । ३ ख. घ. °गादीनां स्थि° ।

शन्त। तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वा एनꣳ स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ हैवंविदꣳ स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वै-

नाम्। तस्माद्युक्तमेवावधारणमनेनैव तदद्यत इति। तदेवं चाऽऽह। तस्माद्यस्मात्प्राणाश्रयतयैव प्राणानुज्ञयाऽभिसंनिविष्टा वागादिदेवतास्तस्माद्यदन्नमनेन प्राणेनात्ति लोकस्तेनान्नेनैता वागाद्यास्तृप्यन्ति। वागाद्याश्रयं प्राणं यो वेद वागादयश्च पञ्च प्राणाश्रया इति तमप्येवमेव ह वै स्वा ज्ञातय अभिसंविशन्ति वागादय इव प्राणम्। ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः। अभिसंनिविष्टानां च स्वानां प्राणवदेव वागादीनां स्वान्नेन भर्ता भवति। तथा श्रेष्ठः पुरोऽग्रत एता गन्ता भवति। वागादीनामिव प्राणः। तथाऽन्नादोऽनामयावीत्यर्थः। अधिपतिरधिष्ठाय च पालयिता स्वतन्त्रः पतिः प्राणवदेव वागादीनां य एवं प्राणं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलं भवति। किंच य उ हैवंविदं प्राणविदं प्रति स्वेषु ज्ञातीनां मध्ये प्रतिः प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्पर्धी भवितुमिच्छति सोऽसुरा इव प्राणप्रतिस्पर्धिनो न हैवालं न पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवति भर्तुमित्यर्थः। अथ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्य एतमेवंविदं वागादय इव प्राणमन्वनुगतो भवति यो वैतमेवंविदमन्वेवानुवर्तयन्नेवाऽऽत्मीयान्भार्यान्बुभूर्षति भर्तुमिच्छति यथैव वागादयः प्राणानुवृत्त्याऽऽत्मबुभूर्षव आसन्। स हैवालं पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो

नामन्नजन्योपकारस्य प्राणद्वारत्वे सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति। तेषामन्नकृतोपकारस्य प्राणद्वारकत्वे वाक्यशेषं संवादयति। तदेवेति। विद्याफलं दर्शयन्गुणजातमुपदिशति। वागादीति। वेदनमेव व्याचष्टे। वागादयश्चेति। स च प्राणोऽहमस्मीति वेदेति चकारार्थः। अनामयावी व्याधिरहितो दीप्ताग्निरिति यावत्। संप्रति प्राणविद्यां स्तोतुं तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह। किंचेति। इदानीं प्राणविदं प्रत्यनुरागे लाभं दर्शयति। अथेत्यादिना। ते देवा अब्रुवन्नित्यादौ गुणविधिर्विवक्षितो न विशि-

१ ग. छ. ज. °देवाऽऽह। २ ख. घ. ङ. छ. ज. ञ. °श्च प्रा°। ३ ख. च. °ता स्वानां प°। ४ ग. ङ. च. °ति यश्च वै°।

तमनु भार्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥ सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः प्राणो वा अङ्गानां रसः प्राणो हि वा अङ्गानां

भवति भर्तुं नेतरः स्वतन्त्रः । सर्वमेतत्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तम् ॥१८॥

कार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपादनाय प्राणस्याऽऽङ्गिरसत्वमुपन्यस्तं सोऽयास्य आङ्गिरस इति । अस्माद्धेतोरयमाङ्गिरस इत्याङ्गिरसत्वे हेतुर्नोक्तस्तद्धेतुसिद्ध्यर्थमारभ्यते । तद्धेतुसिद्ध्यायत्तं हि कार्यकरणात्मत्वं प्राणस्य । अनन्तरं च वागादीनां प्राणाधीनतोक्ता । सा च कथमुपपादनीयेत्याह । सोऽयास्य आङ्गिरस इत्यादि यथोपन्यस्तमेवोपादीयत उत्तरार्थम् । प्राणो वा अङ्गानां रस इत्येवमन्तं वाक्यं यथाव्याख्यातार्थमेव पुनः स्मारयति । कथं प्राणो वा अङ्गानां रस इति । प्राणो हि । हिशब्दः प्रसिद्धौ । अङ्गानां रसः । प्रसिद्धमेतत्प्राणस्याङ्गिरसत्वं न वागादीनाम् । तस्माद्युक्तं प्राणो वा इति स्मारणम् । कथं पुनः प्रसिद्धत्वमित्यत आह । तस्माच्छब्द उपसंहारार्थ उपरितनेन संबध्यते । यस्माद्यतोऽवयवात्कस्मादनुक्तविशेषात् । यस्मात्कस्माद्यतः कुतश्चिच्चाङ्गाच्छ-

---

ष्टविधिर्गुणफलस्यैवात्र श्रवणादित्याह । सर्वमेतदिति ॥ १८ ॥

उत्तरग्रन्थस्य व्यवहितेन संबन्धं वक्तुं व्यवहितमनुवदति । **कार्यकरणानामिति** । अनन्तरग्रन्थमवतारयति । **अस्मादिति** । किमित्याङ्गिरसत्वसाधको हेतुः साधनीयस्तत्राऽऽह । **तद्धेत्विति** । संप्रत्यव्यवहितं संबन्धं दर्शयति । **अनन्तरं चेति** । प्रकारान्तरं बुभुत्स्यमानमिति सूचयितुं चशब्दः । तर्हि यदुपपादनीयं तदुच्यतां किमित्युक्तस्य पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । **उत्तरार्थमिति** । प्रतिज्ञानुवादो वक्ष्यमाणहेतोरुपयोगीत्यर्थः । यथोपन्यस्तमेवेत्यादि प्रपञ्चयति । **प्राणो वा इति** । उक्तार्थनिर्णयहेतुं पृच्छति । **कथमिति** । तत्र प्रसिद्धिं हेतुं कुर्वन्परिहरति[10] । **प्राणो हीति** । प्रसिद्धिमेव प्रकटयति । **प्रसिद्धमिति** । स्मारणं प्रसिद्धस्याऽऽङ्गिरसत्वस्येति शेषः । प्रसिद्धिरसिद्धेति शङ्कते । **कथमिति** । तामन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति । **अत आहेति** । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **यस्मात्कस्मादिति** । उक्तेन व्यतिरेकेणानु-

---

१ ख. छ. ज. 'र्थकार' । २ घ. 'र्थमिदमा' । ३ ख. ग. ज. 'र्थकार' ४ ग. च. 'थामित्युप' । ५ ख. घ. च. ज. झ. 'स्याऽऽङ्गिर' । ६ घ. च. ज. 'रिहेतुत्वे' । ७ ख. ग. ङ. च. छ. 'शेषणात् । ८ ख. 'र्थकार' । ९ घ. 'ज्ञातान' । १० ण. हेतक' ।

रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अङ्गाना्ँरसः ॥१९॥ एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष

रीरावयवादविशेषितात्प्राण उत्क्रामत्यपसर्पति तदेव तत्रैव तदङ्गं शुष्यति नीरसं भवति शोषमुपैति । तस्मादेष हि वा अङ्गानां रस इत्युपसंहारः । अतः कार्यकरणानामात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धम् । आत्मापाये हि शोषो मरणं स्यात्तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे । तस्मादपास्य वागादीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः ॥ १९ ॥

एष उ । न केवलं कार्यकरणयोरेवाऽऽत्मा प्राणो रूपकर्मभूतयोः किं तर्हि ऋग्यजुःसाम्नां नामभूतानामात्मेति सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवन्महीकरोत्युपास्यत्वाय । एष उ एव प्रकृत आङ्गिरसो बृहस्पतिः । कथं बृहस्पतिरिति । उच्यते । वाग्वै बृहती बृहतीछन्दः षट्त्रिंशद-

क्तमन्वयं समुच्चेतुं चशब्दः । तस्माच्छब्दस्योपरिभावेन संबन्धमुक्तं स्फुटयति । तस्मादिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामङ्गरसत्वे प्राणस्य सिद्धे फलितमाह । अत इति । उक्तन्यायादङ्गरसत्वे सिद्धेऽपि कथमात्मत्वं सिध्येदित्याशङ्क्याह । आत्मेति । अस्तु प्राणः संघातस्याऽऽत्मा तथाऽपि किं स्यात्तदाह । तस्मादिति । भवतु प्राणाधीनं संघातस्य जीवनं तथाऽपि कथं तस्यैवोपास्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादपास्येति ॥ १९ ॥

बृहस्पत्यादिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुं वाक्यान्तरमवतारयति । एष इति । तस्य विधान्तरेण तात्पर्यमाह । न केवलमिति । कार्यं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षतो रूप्यमाणं रूपात्मकं करणं च ज्ञानक्रियाशक्तिमत्कर्मभूतं तयोरात्मा प्राण इत्युक्त्वा नामराशेरपि तथेति वक्तुं कण्डिकाचतुष्टयमित्यर्थः । किमिति प्राणस्याऽऽत्मत्वेन सर्वात्मत्वोक्त्या स्तुतिरित्याशङ्क्याऽऽह । उपास्यत्वायेति । उशब्दोऽप्यर्थो बृहस्पतिशब्दादुपरि संबध्यते । 'बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्' इति श्रुतेर्देवपुरोहितो बृहस्पतिरुच्यते तत्कथं प्राणस्य बृहस्पतित्वमिति शङ्कते । कथमिति । देवपुरोहितं व्यावर्तयितुमुत्तरवाक्येनोत्तरमाह । उच्यत इति । प्रसिद्धवचनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । बृहतीछन्द इति । सप्त हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि च्छन्दांसि तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्यु-

१ ख. ङ. ज. 'र्येकार' । २ ख. ङ. ज. 'र्येकार' । ३ ग. 'धानान्त' ।

पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २० ॥

क्षरा । अनुष्टुप् च वाक् । कथम् "वाग्वा अनुष्टुप्" इति श्रुतेः । सा च वागनुष्टुब्बृहत्यां छन्दस्यन्तर्भवति । अतो युक्तं वाग्वै बृहतीति प्रसिद्धवद्वक्तुम् । बृहत्यां च सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति प्राणसंस्तुतत्वात् । "प्राणो बृहती प्राण ऋच इत्येव विद्यात्" इति श्रुत्यन्तरात् । वागात्मत्वाच्चर्चां प्राणेऽन्तर्भावः । तत्कथमित्याह । तस्या वाचो बृहत्या ऋच एष प्राणः पतिः । तस्या निर्वर्तकत्वात् । कौष्ठ्याग्निप्रेरितमारुतनिर्वर्त्या हि ऋक् । पालनाद्वा वाचः पतिः प्राणेन हि पाल्यते वाक् । अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात् । तस्माद्‌ बृहस्पतिर्ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः ॥ २० ॥

च्यते सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धेत्यर्थः । भवतु यथोक्ता बृहती तथाऽपि कथम् 'वाग्वै बृहती' इत्युक्तं तत्राऽऽह । अनुष्टुप् चेति । द्वात्रिंशदक्षरा तावदनुष्टुविष्टा सा चाष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवत्यवान्तरसंख्याया महासंख्यायामन्तर्भावादित्याह । सा चेति । वागनुष्टुभोरनुष्टुब्बृहत्योश्चोक्तमैक्यमुपजीव्य फलितमाह । अत इति । भवतु वागात्मिका बृहती तथाऽपि तत्पतित्वेन प्राणस्य कथमृक्पतित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । बृहत्यां चेति । सर्वात्मकप्राणरूपेण बृहत्याः स्तुतत्वात्तत्र सर्वासामृचामन्तर्भावः संभवति तस्मात्प्राणस्य बृहस्पतित्वे सिद्धमृक्पतित्वमित्यर्थः । प्राणरूपेण स्तुता बृहतीत्यत्र प्रमाणमाह । प्राणो बृहतीति । तथाऽपि प्राणस्य विवक्षितमृगात्मत्वं कथं सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । प्राण इति । तस्य तदात्मत्वे हेत्वन्तरमाह । वागात्मत्वादिति । तासां तदात्मत्वेऽपि कथं प्राणेऽन्तर्भावो न हि घटो मृदात्मा पटेऽन्तर्भवतीति शङ्कते । तत्कथमिति । प्राणस्य वाङ्निष्पादकत्वात्तद्भूतानामृचां कारणे प्राणे युक्तोऽन्तर्भाव इत्याह । आहेत्यादिना । प्राणस्य तन्निर्वर्तकत्वेऽपि न तस्मिन्वाचोऽन्तर्भावो न हि घटस्य कुलालेऽन्तर्भाव इत्याशङ्क्याऽऽह । कौष्ठ्येति । कोष्ठनिष्ठेनाग्निना प्रेरितस्ततो वायुरूर्ध्वं गच्छन्कण्ठादिभिरभिहन्यमानो वर्णतया व्यज्यते तदात्मिका च वाङ्निर्णीता देवताधिकरण ऋक्च वागात्मिकोक्ता तद्युक्तं तस्याः प्राणेऽन्तर्भूतत्वमित्यर्थः । ऋगात्मत्वं प्राणस्य प्रकारान्तरेण साधयति । पालनाद्वेति । सत्ताप्रदत्वे सति स्थापकत्वं तादात्म्यव्याप्तमित्यभिप्रेत्योपसंहरति । तस्मादिति ॥ २० ॥

१ घ. °रा । द्वात्रिंशदक्षराऽनु° । २ ग. °त्मकत्वं । ३ ग. °पि न प्रा° ।

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥

तथा यजुषाम्। कथम्। एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः। वाग्वै ब्रह्म ब्रह्म यजुस्तच्च वाग्विशेष एव। तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मण एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः पूर्ववत्। कथं पुनरेतदवगम्यते। बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्वं न पुनरन्यार्थत्वमिति। उच्यते। वाचोऽन्ते सामसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्वाग्वै सामेति। तथा च वाग्वै बृहती वाग्वै ब्रह्मेति च वाक्समानाधिकरणयोर्ऋग्यजुष्ट्वं युक्तम्। परिशेषाच्च। साम्न्यभिहित ऋग्यजुषी एव परिशिष्टे। वाग्विशेषत्वाच्च वाग्विशेषौ[1] हि ऋग्यजुषी। तस्मात्तयोर्वाचा समानाधिकरणता युक्ता। अविशेषप्रसङ्गाच्च। सामोद्गीथ इति च स्पष्टं विशेषाभिधानत्वम्। तथा बृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषाभिधानत्वं युक्तम्। अन्यथाऽनिर्धारितविशेषयोरानर्थक्यापत्तेश्च विशेषाभिधानस्य वाङ्मात्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्यात्। ऋग्यजुःसामोद्गीथशब्दानां च श्रुतिष्वेवंक्रमदर्शनात् ॥ २१ ॥

यजुषामात्मेति पूर्वेण संबन्धः। नियतपादाक्षराणामृचां प्राणत्वे कुतस्तद्विपरीतानां यजुषां तत्त्वमिति शङ्कित्वा परिहरति। कथमिति। तथाऽपि कथं प्राणो यजुषामात्मेत्याशङ्क्याऽऽह। वाग्वै ब्रह्मेति। निर्वर्तकत्वं पालयितृत्वं चात्रापि तुल्यमित्याह। पूर्ववदिति। रूढिमाश्रित्य शङ्कते। कथं पुनरिति। वाक्यशेषविरोधान्नात्र रूढिः संभवतीति परिहरति। उच्यत इति। वाग्वै सामेत्यन्ते वाचः सामसामानाधिकरण्येन निर्देशाद्वेदाधिकारोऽयमिति योजना। तथाऽपि कथमृक्त्वं यजुष्ट्वं वा बृहतीब्रह्मणोरिति तत्राऽऽह। तथा चेति। परिशेषमेव दर्शयति। साम्नीति। इतश्च वाक्समानाधिकृतयोर्बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्वमेष्टव्यमित्याह। वाग्विशेषत्वाच्चेति। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। अविशेषेति। प्रसङ्गमेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोति। सामेति। द्वितीयश्चकारोऽवधारणार्थः। किंच वाग्वै बृहती वाग्वै ब्रह्मेति वाक्याभ्यां बृहतीब्रह्मणोर्वागात्मत्वं सिद्धं न च तयोर्वाङ्मात्रत्वं वाक्यद्वयेऽपि वाग्वै वागिति पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्तस्माद्बृहतीब्रह्मणोरेष्टव्यमृग्यजुष्ट्वमित्याह। वाङ्मात्रत्वे चेति। तत्रैव स्थानमाश्रित्य हेत्वन्तरमाह। ऋगिति ॥ २१ ॥

---

1 क. ग. ख. शेषे हि। ख. ङ. च. शेषौ हि।

एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद्वेव समः प्लुषिणा समो

एष उ एव साम। कथमित्याह वाग्वै सा यत्किंचित्स्त्रीशब्दाभिधेयं सा वाक्। सर्वस्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनामसाशब्दः। तथाऽम एष प्राणः सर्वपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमःशब्दः। "केन मे पौंस्नानि नामान्याप्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वाचा" इति श्रुत्यन्तरात्। वाक्प्राणाभिधानभूताऽयं सामशब्दः। तथा प्राणनिर्वर्त्यस्वरादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयते। अतो न प्राणवाग्व्यतिरेकेण सामनामास्ति किंचित्स्वरवर्णादेश्च प्राणनिर्वर्त्यत्वात्प्राणतन्त्रत्वाच्च। एष उ एव प्राणः साम यस्मात्साम सामेति वाक्प्राणात्मकं सा चामश्चेति तत्तस्मात्साम्नो गीतिरूपस्य स्वरादिसमुदायस्य सामत्वं तत्प्रगीतं भुवि। यद्वु एव समस्तुल्यः सर्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण तस्माद्वा सामेत्यनेन संबन्धः।

ऋग्यजुष्ट्वं प्राणस्य प्रतिपाद्य तस्यैव सामत्वं साधयति । **एष इत्यादिना** । तदेव स्पष्टयति । **सर्वेति** । साशब्दो हि सर्वनाम तथाच य स्त्रीलिङ्गः सेर्वः शब्दस्तेनाभिधेयं वस्तु वागित्यर्थः[1]। अमः प्राण इत्युक्तमुपपादयति । **सर्वपुंशब्देति** । पुंलिङ्गेन सर्वेण शब्देनाभिधेयं वस्तु प्राण इत्यर्थः । तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति[2] । **केनेति** । आचार्यस्य शिष्यं प्रत्येतद्वाक्यम्। पौंस्नानि पुंसो वाचकानि। तथाऽपि कस्य सामशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य फलितमाह। **वागिति**। वागुपसर्जनः प्राणः सामशब्दाभिधेय एकवचननिर्देशादित्यर्थः। ननु गीतिषु सामाख्येति न्यायाद्विशिष्टा काचिद्गीतिः सामेत्युच्यते तत्कुतो वागुपसर्जनस्य प्राणस्य सामत्वमत आह। **तथेति** । प्राणस्य सामत्वे सतीति यावत् । प्रगीते मन्त्रवाक्ये[3] सामशब्दस्य वृद्धैरिष्टत्वादस्ति प्राणादिव्यतिरेकेण सामेत्याशङ्क्याऽऽह । **स्वरेति** । आदिपदेन पदवाक्यादिग्रहः । वागुपसर्जने प्राणे मुख्यः सामशब्दस्तत्संबन्धादितरत्र गौणो मञ्चादिशब्दवदित्यर्थः । उक्तेऽर्थे तत्साम्नः सामत्वमिति वाक्यं योजयति । **यस्मादिति** । इदं सामेदं सामेति यद्व्यवह्रियते तद्वाक्प्राणात्मकमेवोच्यते सा चामश्चेति व्युत्पत्तेर्यस्मादेवं तस्मात्प्रसिद्धस्य साम्नो यत्सामत्वं तन्मुख्यसामनिर्वर्त्यत्वाद्गौणमेव सदध्येतृव्यवहारे प्रसिद्धमिति योजना । प्रकारान्तरेण प्राणस्य सामत्वमुपासनार्थमुपन्यस्यति । **यदित्यादिना** । प्रकारान्तर-

---

१ ख. ङ. °योऽमश° । २ ग. च. °देस्तु प्रा° । ३ ख. °णः । य° । ४ छ. °त्प्रगतं । ५ ख. च. °तं विख्यातं भु° । ६ ख घ. ञ. सर्वश° । ७ ख. ण. °र्जनप्रा° । ८ ण. गौणः संवादि° । ९ घ. ञ. °णो मन्त्रावि° । १० क. °न्तरावयो° ।

मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥२२॥

वाशब्दः सामशब्दलाभनिमित्तप्रकारान्तरनिर्देशसामर्थ्यलभ्यः। केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते। समः प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समो मशकेन मशकशरीरेण समो नागेन हस्तिशरीरेण सम एभिस्त्रिभिर्लोकैस्त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन समोऽनेन जगद्रूपेण हैरण्यगर्भेण पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कात्स्न्येन परिसमाप्त इति समत्वं प्राणस्य। न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनैवामूर्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च। न च घटप्रासादादिप्रदीपवत्संकोचविकासितया शरीरेषु तावन्मात्रं समत्वम्। "त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः" इति श्रुतेः। सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते। एवं समत्वात्सामाख्यं प्राणं वेद यः श्रुतिप्रसारितमहत्त्वं तस्यैतत्फलमश्नुते व्याप्नोति साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समानदेहेन्द्रियाभिमानित्वं सालोक्यं समानलोकतां वा भावनाविशेषतो य एवमेतद्यथोक्तं साम प्राणं वेद। आ प्राणात्माभिमानाभिव्यक्तेरुपास्त इत्यर्थः॥ २२ ॥

घोती वाशब्दोऽत्र न श्रूयत इत्याशङ्क्याऽऽह। **वाशब्द इति**। निमित्तान्तरमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति। **केनेत्यादिना**। ननु प्राणस्य तत्तच्छरीरपरिमाणत्वे परिच्छिन्नत्वादानन्त्यानुपपत्तिस्तत्कथमस्य विरुद्धेषु शरीरेषु समत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। **पुत्तिकादीति**। समशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। **न पुनरिति**। आधिदैविकेन रूपेणामूर्तत्वं सर्वगतत्वं च द्रष्टव्यम्। ननु प्रदीपो घटे संकुचति प्रासादे च विकसति तथा प्राणोऽपि मशकादिशरीरेषु संकोचमिभादिदेहेषु विकासं वाऽऽपद्यतामिति समत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। **न चेति**। प्राणस्य सर्वगतत्वे समत्वश्रुतिविरोधमाशङ्क्याऽऽह। **सर्वगतस्येति**। खण्डादिषु गोत्ववच्छरीरेषु सर्वत्र स्थितस्यैव प्राणस्य तत्तच्छरीरपरिमाणाया वृत्तेर्लाभः संभवति सर्वगतस्यैव नभसस्तत्र तत्र कूपकुम्भाद्यवच्छेदोपलम्भादित्यर्थः। फलश्रुतिमवतार्य व्याकरोति। **एवमिति**। फलविकल्पे हेतुमाह। **भावनेति**। वेदनं व्याकरोति। **आ प्राणेति**। इदं च फलं मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतः संबद्धमवधेयम्॥ २२ ॥

---

१ क. ख. झ °ब्दः सम°। २ छ. पुत्रिका°। ३ छ. झ पुत्रिका°। ४ ग. च. °माणतैवा°। ५ च. °प्रकाशित°। ६ घ. ज. °भिधान°। ७ ख. ग. च. °मानतां सा°। झ. °मानितां सा°। ८ ख. °णात्मताभिव्य°। ९ झ पुत्रिका°। १० अ °प्रमादावत्°।

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदꣳ सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो

एष उ वा उद्गीथः। उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषो नोद्गानम्। सामाधिकारात्। कथमुद्गीथः प्राणः। प्राणो वा उत्प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगदुत्तब्धमूर्ध्वं स्तब्धमुत्तम्भितं विधृतमित्यर्थः। उत्तब्धार्थविद्योतकोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः। तस्मादुत्प्राणो वाग्गेव गीथा शब्दविशेषत्वादुद्गीथभक्तेः। गायतेः शब्दार्थत्वात्सा वागेव। न ह्युद्गीथभक्तेः शब्दव्यतिरेकेण किंचिद्रूपमुत्प्रेक्ष्यते तस्माद्युक्तमवधारणं वागेव गीथेति। उच्च प्राणो गीथा च प्राणतन्त्रा वागित्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथः॥ २३ ॥

उक्तार्थदार्ढ्यायाऽऽख्यायिकाऽऽरभ्यते। तद्धापि तत्रैतस्मिन्नुक्तेऽर्थे हाप्याख्यायिकाऽपि श्रूयते ह स्म। ब्रह्मदत्तो नामतः। चिकितानस्यापत्यं चैकितानस्तदपत्यं युवा चैकितानेयो राजानं यज्ञे सोमं भक्षयन्नुवाच किमयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा त्यस्य तस्य ममा-

प्रस्तावादिशब्दवदुद्गीथशब्दस्यापि भक्तिविशेषे रूढत्वादुद्गीथेनात्ययामेत्यत्र चौद्गात्रे कर्मणि प्रयुक्तत्वात्कथमुद्गीथः प्राण इत्याशङ्क्याऽऽह। उद्गीथो नामेति। नञ्पदस्योभयतः संबन्धः। सामशब्दितस्य प्राणस्य प्रकृतत्वादिति हेतुमाह। सामाधिकारादिति। न तावदुद्गीथशब्दस्य प्राणे रूढिस्तस्य तस्मिन्वृद्धप्रयोगादर्शनान्नापि योगोऽवयववृत्तेरदृष्टेरिति शङ्कते। कथमिति। योगवृत्तिमुपेत्य परिहरति। प्राण इति। उच्छब्दो नास्यार्थस्य वाचको निपातत्वादित्याशङ्क्याऽऽह। उत्तब्धेति। तथाऽपि कथं प्राणो वा उदित्युक्तं तत्राऽऽह। प्राणेति। 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। उद्गीथभक्तेः शब्दविशेषत्वेऽपि गीथा वागिति कथमुच्यते तत्राऽऽह। गायतेरिति। अर्थावधारणं साधयति। न हीति। तथाऽपि कथं प्राणस्योद्गीथत्वमित्याशङ्क्य वागुपसर्जनस्य तस्य तथात्वं कथयति। उच्चेति॥ २३ ॥

तद्धापीत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्याऽऽह। उक्तार्थेति। उद्गीथदेवता प्राणो न वागादिरित्युक्तार्थः। 'जीवति तु वंश्ये युवा' (पा० सू० ४। १। १६३) इति स्मरणात्पित्रादौ वंश्ये जीवति पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यं तद्युवसंज्ञकमिति द्रष्टव्यम्। क्रिया-

१ च. नोद्गात्रम्। २ घ. °ब्धमु°। ३ ख. °ब्धार्थद्यो°। ४ ग. छ. ज. झ. °क्तेः। गीथा गा°। ५ ख. °विद्युत्प्रे°। ६ ग. च. °मुपलभ्यते। ङ. झ. °मुपलक्ष्य°। ७ घ. ञ. ण. अव°। ८ क. ख. ञ. ण. °त्युक्तोऽर्थः। ९ ख. घ. ण. °भृतियद°।

राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २४ ॥

नृतवादिनो मूर्धानं शिरो विपातयताद्विस्पष्टं पातयतु। तोरयं तातङादेश आशिषि लोङ्विपातयतादिति। यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः। कथं पुनरनृतवादित्वप्राप्तिरिति। उच्यते। यद्यदीतोऽस्मात्प्रकृतात्प्राणाद्वाक्संयुक्तादयास्यो मुख्यप्राणाभिधायकेनायास्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते विश्वसृजां पूर्वर्षीणां सत्र उद्गाता सोऽन्येन देवतान्तरेण वाक्प्राणव्यतिरिक्तेनोदगायदुद्गानं कृतवान्। ततोऽहमनृतवादी स्यां तस्य मम देवताविपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्धानं विपातयत्वित्येवं शपथं चकारेति विज्ञाने प्रत्ययदार्ढ्यकर्तव्यतां दर्शयति। तमिममाख्यायिकानिर्धारितमर्थं स्वेन वचसोपसंहरति श्रुतिः। वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्याऽऽत्मभूतेन सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गातोदगायदित्येषोऽर्थो निर्धारितः शपथेन ॥ २४ ॥

पदनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति। **तोरिति।** तुप्रत्ययस्यायमाशिषि विषये तातङादेशः 'तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्' (पा० सू० ७।१।३५) इति स्मरणादित्यर्थः। मूर्धपातप्रापकं दर्शयति। **यदीति।** अनृतवादित्वस्य प्रापकाभावादप्राप्तिरिति शङ्कते। **कथं पुनरिति।** उद्गानस्य बुद्ध्यादिसंनिधानात्तद्देवता प्राजापत्यादिलक्षणा किं तस्मिन्देवता किंवा वर्णस्वरादिसंनिधानात्तद्देवतैव तत्र देवतेति विप्रतिपत्तेरनृतवादित्वे शङ्किते ब्रह्मदत्तः शपथेन निर्णयं चकारेत्याह। **उच्यत इति।** प्राणाद्वाक्संयुक्तादन्येनायास्यो यद्युदगायदिति संबन्धः। नन्वयास्याङ्गिरसशब्दवाच्यो मुख्यप्राणो देवतांन्तरेणोद्गाता भवितुमुत्सहते तत्राऽऽह। **मुख्येति।** उक्तार्थदार्ढ्यायेत्युक्तमुपसंहरति। **इति विज्ञान इति।** उक्तरीत्या शपथक्रियया प्राण एवोद्गीथदेवतेत्यस्मिन्विज्ञाने प्रत्ययो विश्वासस्तस्य यद्दार्ढ्यं तस्य कर्तव्यतामाख्यायिकया दर्शयति श्रुतिरिति यावत्। आख्यायिकार्थस्यैव वाचेत्यादिनोक्तेः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह। **तमिममिति।** शपथस्य स्वातन्त्र्येणाप्रामाण्येऽपि श्रुतिमूलतया प्रामाण्यं सिध्यतीति भावः ॥ २४ ॥

---

१ ख. °कृतप्राणा°। २ ग. ङ. च. °गुिकया नि°। ३ ख. °कातो नि°। ४ क. ख. °तान्तरो°।

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसंपन्नयाऽऽर्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त

तस्य हैतस्य। तस्येति प्रकृतं प्राणमभिसंबध्नाति। हैतस्येति मुख्यं व्यपदिशत्यभिनयेन। साम्नः सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य यः स्वं धनं वेद तस्य ह किं स्यात्। भवति हास्य स्वम्। फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य शुश्रूषव आह। तस्य वै साम्नः स्वर एव स्वम्। स्वर इति कण्ठगतं माधुर्यं तदेवास्य स्वं विभूषणम्। तेन हि भूषितमृद्धिमल्लक्ष्यते उद्गानम्। यस्मादेवं तस्मादार्त्विज्यमृत्विक्कर्मोद्गानं करिष्यन्वाचि विषये वाचि वागाश्रितं स्वरमिच्छेत साम्नो धनवत्तां स्वरेण चिकीर्षुरुद्गाता। इदं तु प्रासङ्गिकं विधीयते साम्नः सौस्वर्येण स्वरवत्त्वप्रत्यये कर्तव्य इच्छामात्रेण सौस्वर्यं न भवतीति दन्तधावनतैलपानादिसामर्थ्यात्कर्तव्यमित्यर्थः। तयैवं संस्कृतया वाचा स्वरसंपन्नयाऽऽर्त्विज्यं कुर्यात्। तस्माद्यस्मात्साम्नः स्वभूतः स्वरस्तेन स्वेन भूषितं साम। अतो यज्ञे स्वरवन्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमिच्छन्त एव धनिनमिव लौकिकाः।

उद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्धार्य स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयमवतारयति। तस्येत्यादिना। किमित्यादौ फलमभिलप्यते तत्राऽऽह। फलेनेति। सौस्वर्यं साम्नो भूषणमित्यत्रानुभवमनुकूलयति। तेन हीति। कथं तर्हि कण्ठगतं माधुर्यं संपादनीयमित्याशङ्क्याऽऽह। यस्मादिति। प्राणोऽहं ममैव गीतिभावमापन्नस्य सौस्वर्यं धनमिति प्रकृते प्राणविज्ञाने गुणविधिर्विवक्षितश्चेत्किमित्युद्गातुरन्यत्कर्तव्यमुपदिश्यत इत्याशङ्क्य दृष्टफलतयेत्याह। इदं त्विति। अथेच्छायां कर्तव्यत्वेन विहितायां तावन्मात्रे सिद्धेऽपि कथं सौस्वर्यं सिध्येन्नहि स्वर्गकामनामात्रेण स्वर्गः सिध्यत्यत आह। साम्न इति। तस्य सुस्वरत्वेन तच्छब्दितस्य प्राणस्योपासकात्मकस्य स्वरवत्त्वप्रत्यये कार्ये सति विहितेच्छामात्रेण साम्नः सौस्वर्यं न भवतीत्यस्मात्सामर्थ्याद्दन्तधावनादि कर्तव्यमित्येतदत्र विधित्सितमिति योजना। सौस्वर्यस्य सामभूषणत्वे गमकमाह। तस्मादिति। दृष्टान्तमनन्तरवाक्यावष्टम्भेन स्पष्टयति।

१ ख. ग. ङ. च. °तस्येति। २ ग. ङ. च. स्वं भू°। ३ घ. °न्यत्कर्त°।

एव। अथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह

प्रसिद्धं हि लोकेऽथो अपि यस्य स्वं धनं भवति तं धनिनं दिदृक्षन्त इति। सिद्धस्य गुणविज्ञानफलसंबन्धस्योपसंहारः क्रियते। भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति ॥ २५ ॥

अथान्यो गुणः सुवर्णवत्तालक्षणो विधीयते। असावपि सौस्वर्यमेव। एतावान्विशेषः। पूर्वं कण्ठगतमाधुर्यमिदं तु लाक्षणिकं सुवर्णशब्दवाच्यं तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णम्। सुवर्णशब्दसामान्यात्स्वरसुवर्णयोर्लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफलं भवतीत्यर्थः। तस्य वै स्वर एव सुवर्णम्। भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वम् ॥ २६ ॥

तथा प्रतिष्ठागुणं विधित्सन्नाह। तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद। प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा वाक्तां प्रतिष्ठां साम्नो गुणं यो वेद स प्रतितिष्ठति ह। "तं यथा यथोपासते" इति श्रुतेस्तद्गुणत्वं युक्तम्।

प्रसिद्धं हीति। भवति हास्य स्वमिति प्रागेवोक्तत्वादनर्थिका पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। सिद्धस्येति ॥ २५ ॥

साम्नो गुणान्तरमवतारयति। अथेति। तर्हि पुनरुक्तिः स्यात्तत्राऽऽह। एतावानिति। लाक्षणिकं कण्ठ्योऽयं वर्णो दन्त्योऽयमितिलक्षणज्ञानपूर्वकं सुष्ठु वर्णोच्चारणं ममैव सामशब्दितप्राणभूतस्य धनमिति यावत्। लाक्षणिकसौस्वर्यगुणवत्प्राणविज्ञानवतो यथोक्तफललाभे हेतुमाह। सुवर्णशब्देति। वाक्यार्थमाह। लौकिकमेवेति। फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य किं तत्सुवर्णमिति शुश्रूषवे ब्रूते। तस्येति। गुणविज्ञानफलमुपसंहरति। भवतीति। साम्नस्तच्छब्दवाच्यस्य प्राणस्य स्वरूपभूतस्येति यावत् ॥ २६ ॥

उपास्यस्य प्रतिष्ठागुणत्वेऽपि कथमुपासकस्य तद्गुणत्वं तत्राऽऽह। तं यथेति।

---

१ ख. ग. ङ. तथाऽन्यो। २ ख. °वत्त्वल°। ३ ग. च. °म्। श°। ४ घ. छ. झ. °ष्ठा तां प्र°। ५ क. घ. °णवत्त्वं य°। ६ ख. ग. [illegible]

तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥ अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेत् ।

पूर्ववत्फलेन प्रतिलोभिताय का प्रतिष्ठेति शुश्रूषव आह । तस्य वै साम्नो वागेव । वागिति जिह्वामूलीयादीनां स्थानानामाख्या । सैव प्रतिष्ठा । तदाह वाचि हि जिह्वामूलीयादिषु हि यस्मात्प्रतिष्ठितः सन्नेष प्राण एतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यते । तस्मात्साम्नः प्रतिष्ठा वाक् । अन्ने प्रतिष्ठितो गीयत इत्यु हैकेऽन्य आहुः । इह प्रतितिष्ठतीति युक्तम् । अनिन्दितत्वादेकीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्याद्वाग्वा प्रतिष्ठाऽन्नं वेति ॥ २७ ॥

एवं प्राणविज्ञानवतो जपकर्म विधित्स्यते । यद्विज्ञानवतो जपकर्मण्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तम् । अथानन्तरं यस्माच्चैवं विदुषा प्रयुज्यमानं देवभावायाभ्यारोहफलं जपकर्म । अतस्तस्मात्तद्विधीयत इह । तस्य चोद्गीथसंबन्धात्सर्वत्र प्राप्तौ पवमानानामिति वचनात् । पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसंकोचं करोति । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स प्रस्तोता यत्र यस्मिन्काले साम प्रस्तुया-

---

आदिपदादुरःशिरःकण्ठदन्तौष्ठनासिकाताल्वूनि गृह्यन्ते । किमित्यष्टौ स्थानानि वागित्युच्यन्ते तत्राऽऽह । वाचि हीति । पक्षान्तरमाह । अन्न इति । अन्नशब्देन तत्परिणामो देहो गृह्यते । एकीयपक्षे युक्तिमाह । इहेति । कथं तर्हि प्रतिष्ठागुणस्य प्राणस्य विज्ञानं कर्तव्यमत आह । अनिन्दितत्वादिति ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामित्यादिवाक्यमवतारयति । एवमिति । तत्राथशब्दं व्याचष्टे । यद्विज्ञानवत इति । अतःशब्दार्थमाह । यस्माच्चेति । इहेति प्राणविदुक्तिः । कदा तर्हि जपकर्म कर्तव्यं तत्राऽऽह । तस्येति । उद्गीथेनात्ययाम त्वं न उद्गायेति च प्रकरणादुद्गीथेन संबन्धाज्जपस्य सर्वत्रोद्गानकाले प्राप्तौ पवमानानामेवेति वचनात्कालनियमसिद्धिरित्यर्थः । स वै खल्वित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । पवमानेष्विति । ननु कर्तव्यत्वेनाभ्यारोहः श्रूयते जपकर्म विधित्सितमिति चोच्यते किं केन संगतमित्या-

---

१ ख. ग ङ प्रलो° । २ ग. घ. च. छ. ञ. °ष्ठा । वा° । ३ क. घ. छ ञ. °तीत्युक्त° । घ. ङ, छ. °तीति युक्त° । ४ ङ. विधीयते । ५ ख. घ. ञ. ण. °दन्तोष्ठ° । ६ घ. ञ. °च्यते त° ।

असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योति-

त्प्रारभेत तस्मिन्काल एतानि जपेत्। अस्य च जपकर्मण आख्याऽभ्यारोह[1] इति। आभिमुख्येनाऽऽरोहत्यनेन जपकर्मणैवंविद्देवभावमात्मानमित्यभ्यारोहः। एतानीति बहुवचनात्त्रीणि यजूंषि। द्वितीयानिर्देशाद्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मान्त्रः। याजमानं जपकर्म। एतानि तानि यजूंषि 'असतो मा सद्गमय' 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' 'मृत्योर्माऽमृतं गमय' इति मन्त्राणामर्थस्तिरोहितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मणं मन्त्रार्थम्। स मन्त्रो यदाह यदुक्तवान्कोऽसावर्थ[2] इत्युच्यते 'असतो मा सद्गमय' इति। मृत्युर्वा असत्स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्येते[3]। असदत्यन्ताधोभावहेतुत्वात्। सदमृतं सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञाने अमरणहेतुत्वादमृतम्। तस्मादसतो[4] मा मां कर्मणो ज्ञानाच्च सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञाने गमय देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः[5]। तत्र वाक्यार्थमाह। अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाहेति। तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति।

शङ्क्याऽऽह। अस्य चेति। अभ्यारोहशब्दस्य न तत्र रूढिर्वृद्धप्रयोगाभावादित्याशङ्क्याऽऽह। आभिमुख्येनेति। यजुर्मन्त्राक्षराणामनियतपादाक्षरत्वादसतो मा सद्गमयेत्यारभ्यैको वा द्वौ वा मन्त्रावित्याशङ्क्याऽऽह। एतानीति। यद्यमी याजुषा मन्त्रास्तर्हि मान्त्रेण स्वरेण वैभाषिकग्रन्थोक्तेन भाव्यमित्याशङ्क्याऽऽह। द्वितीयेति। यत्र स्वरो विवक्षितस्तत्र तृतीयानिर्देशो दृश्यते 'उच्चैर्ऋचा क्रियत उच्चैः साम्नोपांशु यजुषा' इति। प्रकृते तु द्वितीयानिर्देशाज्जपकर्ममात्रं प्रतीयते मान्त्रस्तु स्वरो न प्रविभातीत्यर्थः। केन तर्हि स्वरेण प्रयोगो मन्त्राणामिति चेत्तत्राऽऽह। ब्राह्मणेति। भवतु शातपथेन स्वरेण मन्त्राणां प्रयोगस्तथाऽपि किमार्त्विज्यं किंवा याजमानं जपकर्मेति वीक्षायामाह। याजमानमिति। व्याचिख्यासितयजुषां स्वरूपं दर्शयति। एतानीति। मन्त्रार्थशब्देन पदार्थो वाक्यार्थस्तत्फलं चेति त्रयमुच्यते। लौकिकं तमो

१ क. घ. छ. ज. झ. °रोहः। आ°। २ ख. घ. छ. ज. झ. °न्कोऽस्यार्थ। ३ क. ख. ग. घ. ङ. ज. झ. °त्युच्यते। ४ क. °तोऽसत्कर्मणोऽज्ञानाच्च मा मां स°। ५ क. घ. °ति विवक्षा°।

गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तꣳ

मृत्युर्वै तमः । सर्वं ह्यज्ञानमावरणात्मकत्वात्तमस्तदेव च मरणहेतुत्वान्मृत्युः । ज्योतिरमृतं पूर्वोक्तविपरीतं दैवं स्वरूपम् । प्रकाशात्मकत्वाज्ज्ञानं ज्योतिस्तदेवामृतमविनाशात्मकत्वात्तस्मात्तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । पूर्ववन्मृत्योर्माऽमृतं गमयेत्यादि । अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । दैवं प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः । पूर्वो मन्त्रोऽसाधनस्वभावात्साधनभावमापादयेति । द्वितीयस्तु साधनभावादप्यज्ञानरूपात्साध्यभावमापादयेति । मृत्योर्माऽमृतं गमयेति पूर्वयोरेव मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोच्यत इति प्रसिद्धार्थतैव । नात्र तृतीये मन्त्रे तिरोहितमन्तर्हितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मन्त्रयोरस्ति यथाश्रुत एवार्थः । याजमानमुद्गानं कृत्वा पवमानेषु त्रिष्वथानन्तरं यानीतराणि शिष्टानि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् । प्राणविदुद्गाता प्राणभूतः प्राणवदेव यस्मात्स एष उद्गाता एवं प्राणं यथोक्तं वेत्त्यतः प्राणवदेव तं कामं साधयितुं समर्थस्तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं वृणीत

व्यावर्तयति । **सर्वं हीति** । पूर्वोक्तपदेन व्याख्यातं तमो गृह्यते । वैपरीत्ये हेतुमाह । **प्रकाशात्मकत्वादिति** । ज्ञानं तेन साध्यमिति यावत् । पदार्थोक्तिसमाप्ताविति शब्दः । उत्तरवाक्याभ्यां वाक्यार्थस्तत्फलं चेति द्वयं क्रमेणोच्यत इत्याह । **पूर्ववदिति** । फलवाक्यमादाय पूर्वस्माद्विशेषं दर्शयति । **अमृतमिति** । प्रथमद्वितीयमन्त्रयोरर्थभेदाप्रतीतेः पुनरुक्तिमाशङ्क्यावान्तरभेदमाह । **पूर्वो मन्त्र इति** । तथाऽपि तृतीये मन्त्रे पुनरुक्तिस्तदवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । **पूर्वयोरिति** । वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । **याजमानमिति** । यथा प्राणस्त्रिषु पवमानेषु साधारणमागानं कृत्वा शिष्टेषु स्तोत्रेषु स्वार्थमागानमकरोत्तथेत्याह । **प्राणविदिति** । तद्विदोऽपि तदुद्गाने योग्यतामाह । **प्राणभूत इति** । हेतुवाक्यमादौ योजयति । **यस्मादिति** । प्रतिज्ञावाक्यं व्याचष्टे । **तस्मादिति** । किमिति व्यत्यासेन वाक्यद्वयव्याख्यानमित्याशङ्क्यार्थाच्चेति न्यायेन

१ ख. ग. घ. ङ. पूर्वम°। २ ग. °दयति । ३ ग. °दयति । ४ ग. °र्थतयैव ना° । ५ अ. ण. °तीया पु° । ६ क. ख. घ. ञ. पूर्वम° । ७ अ. ण. °द्वयं व्या° । ८ अ. ण. °ख्यातमि° ।

स एष एवंविदुद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशाऽस्ति

यं कामं कामयेत तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेत। यस्मात्स एष एवंविदुद्गातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव संबध्यते। आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयत इच्छत्युद्गाता तमागायत्यागानेन साधयति। एवं तावज्ज्ञानकर्मभ्यां प्राणात्मापत्तिरित्युक्तम्। तत्र नास्त्याशङ्कासंभवः। अतः कर्मापाये प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्याशङ्क्यते तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह। तद्धैतल्लोकजिदेवेति। तद्ध तदेतत्प्राणदर्शनं कर्मवियुक्तं केवलमपि लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव। न ह एवालोक्यताया अलोकार्हत्वायाऽऽशाऽऽशंसनं प्रार्थनं नैवास्तिं ह। न हि प्राणात्मन्युत्पन्नात्माभिमानस्य तत्प्राप्त्याशंसनं संभवति। न हि ग्रामस्थः कदा ग्रामं प्राप्नुयामित्यरण्यस्थ इवाऽऽशास्ते। असंनिकृष्टविषये ह्यनात्मन्याशंसनं न तस्स्वात्मनि संभवति। तस्मान्नाऽऽशाऽस्ति कदाचित्प्राणात्मभावं न

पाठक्रममनादृत्य परिहरति। यस्मादित्यादिना। स एष एवंविदुद्गाताऽऽत्मने यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागानेन साधयति यस्मादिति हेतुग्रन्थस्तस्मादिति प्रतिज्ञाग्रन्थात्प्रागेव संबध्यत इति योजना। वृत्तं कीर्तयति। एवं तावदिति। तत्र कर्मसमुच्चिते ज्ञाने देवताप्राप्तौ शङ्कासंभवो नास्ति मिथः सहकृतयोर्ज्ञानकर्मणोस्तदाप्तिहेतुत्वादित्याह। तत्रेति। समनन्तरं वाक्यमवतारयति। अत इति। समुच्चयात्फलाप्रेदृष्टत्वादिति यावत्। न हेत्यादिना पदानि च्छिन्दन्वाक्यमादाय व्याकरोति। अलोकार्हत्वायेति। तदेव स्फुटयति। न हीति। तत्र दृष्टान्तमाह। न हीति। दृश्यमानमाशंसनं तर्हि कस्मिन्विषये स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। असंनिकृष्टेति। प्राणात्मना व्यवस्थितस्य विदुषस्तदात्मभावं कदाचिदहं न प्रपद्येयमित्याशंसनं नास्तीति निगमयति। तस्मादिति। कर्मसमुच्चितादुपासनात्केवलाच्च प्राणात्मत्वं फलमुक्तं तत्र समुच्चितादुद्गातुर्यजमानस्य वा फलं केवलाच्चोपासनात्तयोरन्यतरस्यान्यस्य

१ ग. ङ. °मं ह°। २ क. ख. ग. घ. ङ. छ. झ. °गाने°। ३ ग. ङ. च. °देव लो°। ४ घ. ङ. झ. °शाऽऽशास°। ५ ख ग घ ङ च छ °स्ति त°। ६ क ख °पत्ति°।

य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

प्रेपद्येयमिति । कस्यैतत् । य एवमेतत्साम प्राणं यथोक्तं निर्धारितमहिमानं वेदाहमस्मि प्राण इन्द्रियविषयासङ्गैरासुरैः पाप्मभिरधर्षणीयो विशुद्धो वागादिपञ्चकं च मदाश्रयत्वादग्न्याद्यात्मरूपं स्वाभाविकं विज्ञानोत्थेन्द्रियविषयासङ्गजनितासुरपाप्मदोषवियुक्तं सर्वभूतेषु च मदाश्रयान्नाद्योपयोगेबन्धनमात्मा चाहं सर्वभूतानामाङ्गिरसत्वादृग्यजुःसामोद्गीथभूतायाश्च वाच आत्मा तद्व्याप्तेस्तन्निर्वर्तकत्वाच्च मम साम्नो गीतिभावमापद्यमानस्य बाह्यं धनं भूषणं सौस्वर्यं ततोऽप्यान्तरं सौवर्ण्यं लाक्षणिकं सौस्वर्यं गीतिभावमापद्यमानस्य मम कण्ठादिस्थानानि प्रतिष्ठा। एवंगुणोऽहं पुत्तिकादिशरीरेषु कार्त्स्न्येन परिसमाप्तोऽमूर्तत्वात्सर्वगतत्वाच्चेत्या एवमभिमानाभिव्यक्तेर्वेदोपास्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

वा कस्यचिदिति जिज्ञासमानः शङ्कते । कस्येति । ज्ञानकर्मणोरुभयत्र समभावादुभयोरपि वचनात्फलसिद्धिः । आश्रमान्तरविषयं तु केवलज्ञानस्य लोकजयहेतुत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह । य एवमिति । एवंशब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्पूर्वोक्तं सर्वं वेद्यस्वरूपं संक्षिपति । अहमस्मीत्यादिना । तस्य वागादिभ्यो विशेषं दर्शयति । इन्द्रियेति । किमिदानीं प्राणस्यैवोपास्यतया वागादिपञ्चकमुपेक्षितमिति नेत्याह । वागादीति । तस्य प्राणाश्रयत्वेऽपि कुतो देवतात्वमासङ्गपाप्मविद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभाविकेति । अन्नकृतोपकारं प्राणद्वारा वागादौ स्मारयति । सर्वेति । रूपात्मके जगति प्राणस्य स्वरूपमनुसंधत्ते । आत्मा चेति । नामात्मके जगति प्राणस्याऽऽत्मत्वमुक्तं स्मारयति । ऋगिति । सति सामत्वे गीतिभावावस्थायां प्राणस्योक्तं बाह्यमान्तरं च सौस्वर्यं सौवर्ण्यमिति गुणद्वयमनुवदति । ममेति । तस्यैव वैकल्पिकीं प्रतिष्ठामुक्तामनुस्मारयति । गीतीति । यद्वेत्यादिनोक्तं परामृशति । एवंगुणोऽहमिति । इत्येवमभिमानाभिव्यक्तिपर्यन्तं यो ध्यायति तस्येदं फलमित्युपसंहरति । इतीति ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

---

१ क. ग. ङ. च. प्रतिप॰ । २ झ. ॰राङ्गजैरा॰ । ३ ग. च. छ. ॰त्वादाप्तोद॰ । ४ ग. च. ॰कक्षा॰ । ५ ख. घ. च. ॰पभोग॰ । ६ ख. घ. च. ॰गसंव॰ । ७ ख. ॰न्धमा॰ । ८ च. ॰नामङ्गर॰ । ९ क. ङ. छ. ॰तोऽप्यन्तरतरं । १० घ. च. झ. ॰प्यान्तरतरं । ११ ख. झ. ॰सौवर्ण्य । १२ छ. झ. पुत्रिका॰ । १३ ग. ण. ॰केऽपि ज॰ । १४ ख. ॰वर्णमि॰ ।

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य

आत्मैवेदमग्र आसीत्। ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता। केवलप्रमाणदर्शनेन च तद्धैतल्लोकजिदेवेत्यादिना। प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु जगतः स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते। तेन च कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मस्तुतिः कृता भवेत्सामर्थ्यात्। विवक्षितं त्वेतत्। सर्वमप्येतज्ज्ञानकर्मफलं संसार एव भयारत्यादियुक्तत्वश्रवणात्कार्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तानित्यविषयत्वाच्चेति। ब्रह्मविद्यायाः केवलाया वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थं चेति। न हि संसारविषयात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणादविरक्तस्याऽऽत्मैकत्वज्ञानविषयेऽधिकारोऽतृषितस्येव पाने। तस्माज्ज्ञानकर्मफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्तरार्थम्।

ब्राह्मणान्तरमवतार्य पूर्वेण संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति। आत्मैवेत्यादिना। केवलप्रमाणदर्शनेन च प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्यातेति संबन्धः। इदानीमात्मेत्यादेस्तद्धेदमित्यतः प्राक्तनग्रन्थस्याऽऽपाततस्तात्पर्यमाह। प्रजापतेरिति। आदिपदेन सर्वात्मत्वादि गृह्यते। फलोत्कर्षोपवर्णनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह। तेन चेति। कर्मकाण्डपदेन पूर्वग्रन्थोऽपि संगृहीतः। फलातिशयो हेत्वतिशयापेक्षोऽन्यथाऽऽकस्मिकत्वाघातादतो ज्ञानकर्मफलभूतसूत्रविभूतिरुच्यमाना ज्ञानकर्मणोर्महत्त्वं दर्शयतीत्याह। सामर्थ्यादिति। आपातिकं तात्पर्यमुक्त्वा परमतात्पर्यमाह। विवक्षितं त्विति। किंच विमतं संसारान्तर्भूतं कार्यकरणात्मत्वादस्मदादिकार्यकरणवदित्याह। कार्येति। प्राजापत्यपदस्य संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह। स्थूलेति। स्थूलत्वं साधयति। व्यक्तेति। अनित्यत्वाद्दृश्यत्वाच्च प्रजापतित्वं संसारान्तर्गतमित्याह। अनित्येति। इतिशब्दो विवक्षितार्थसमाप्त्यर्थः। किमित्येतद्विवक्षितमुपवर्ण्यते तत्राऽऽह। ब्रह्मविद्याया इति। तच्चेदं विवक्षितार्थवचनमेकाकिन्या विद्याया वक्ष्यमाणाया मुक्तिहेतुत्वमित्युत्तरार्थमिति द्रष्टव्यम्। यदा हि कर्मज्ञानफलं प्रजापतित्वं संसार इत्युच्यते तदा तत्पर्यन्तात्सर्वस्मात्तस्माद्विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारः सेत्स्यतीत्यर्थः। अथ यस्य कस्यचिदर्थितामात्रेण तत्राधिकारसंभवाद्वैराग्यं न मृग्यमित्याशङ्क्याऽऽह। न हीति। उभयत्रापि विषयशब्दः पूर्वेण समानाधिकरणः। विवक्षितमर्थमुपसंहरति। तस्मादिति। वैराग्यमन्तरेण ज्ञानानधिकाराज्ज्ञानादिफलस्य प्रजापतित्वस्योत्कर्ष-

---

१ ग. छ. ज. झ. °तं चैत°। २ ग. ज. झ. °र्यक्रा°। ३ ग. °त्मता ग्र°। ४ ख °र्यकार°। ५ ख °र्यकार°। ६ घ. °दी ताव प°। ७ ग. °स्मा॥ि°।

नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्त-
तोऽहंनामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमय-

तथाच वक्ष्यति । तदेतत्पदनीयमस्य तदेतत्प्रेयः पुत्रादित्यादि । आत्मैवाऽऽत्मेति प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीर्यभिधीयते । वैदिकज्ञानकर्मफलभूतः स एव किमिदं शरीरभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तमात्मैवाऽऽसीदग्रे प्राक्शरीरान्तरोत्पत्तेः । स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो विराट्स एव प्रथमः संभूतोऽनुवीक्ष्यान्वालोचनं कृत्वा कोऽहं किंलक्षणो वाऽस्मीति नान्यद्वस्त्वन्तरमात्मनः प्राणपिण्डात्मकात्कार्यकरणरूपान्नापश्यन्न ददर्श । केवलं त्वात्मानमेव सर्वात्मानमपश्यत् । तथा पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतः सोऽहं प्रजापतिः सर्वात्माऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरद्व्याहृतवान् । ततस्तस्माद्यतः पूर्वज्ञानसंस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रे तस्मादहंनामाभवत्तस्योपनिषदहमिति

वतः संसारत्ववचनं ततो विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारार्थम् । विरक्तस्य विद्याधिकारे मोक्षादपि वैराग्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथा चेति । ननु मोक्षार्थं विद्यायां प्रवर्तितव्यं मोक्षश्च पुरुषार्थत्वान्न प्रेक्षावता प्रार्थ्यते तत्राऽऽह । तदेतदिति । आपातिकमनापातिकं च तात्पर्यमुक्त्वा प्रतीकमादायाक्षराणि व्याकरोति । आत्मैवेति । तस्याश्वमेधाधिकारे प्रकृतत्वं सूचयति । अण्डज इति । पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे तस्य प्रस्तुतत्वमस्तीत्याह । वैदिकेति । स एवाऽऽसीदिति संबन्धः । स्थित्यवस्थायामपि प्रजापतिरेव समष्टिदेहस्तत्तद्व्यष्टयात्मना तिष्ठतीति विशेषासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । तेनेति । आत्मशब्देन परस्यापि ग्रहसंभवे किमिति विराडेवोपादीयत इत्याशङ्क्य वाक्यशेषादित्याह । स चेति । वक्ष्यमाणमन्वालोचनादि विराडात्मकर्तृकमेवेत्याह । स एवेति । स्वरूपधर्मविषयौ द्वौ विमर्शौ । नान्यदिति वाक्यमादायाक्षराणि व्याचष्टे । वस्त्वन्तरमिति । दर्शनशक्त्यभावादेव वस्त्वन्तरं प्रजापतिर्न दृष्टवानित्याशङ्क्याऽऽह । केवलं त्विति । सोऽहमित्यादि व्याचष्टे । तथेति । यथा सर्वात्मा प्रजापतिरहमिति पूर्वस्मिञ्जन्मनि श्रौतेन विज्ञानेन संस्कृतो विराडात्मा तथेदानीमपि फलावस्थः सोऽहं प्रजापतिरस्मीति प्रथमं व्याहृतवानिति योजना । व्याहरणफलमाह । तत इति । किमिति प्रजापतेरहमिति नामोच्यते साधारणं हीदं सर्वेषामित्याशङ्क्योपासनार्थमित्याह । तस्येति । आध्यात्मिकस्य

---

१ ख. घ. छ. ज. °थमजोऽण्ड° । २ ख. च. °कर्मज्ञानफ° । ३ च. °व च प्र° । ४ झ. °थमजः सं° । ५ ख. ग. ज. झ. °र्यकार° । ६ ख. ग. घ. ङ. च. ज. झ. °लं चाऽऽत्मा° । ७ ख. ग. ङ. च. °ति हि श्रु° । ८ ख. घ. ण. °लं चेति ।

मित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मा-

---

श्रुतिप्रदर्शितमेव नाम वक्ष्यति । तस्माद्यस्मात्कारणे प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात्तत्कार्यभूतेषु प्राणिष्वेतर्ह्येतस्मिन्नपि काल आमन्त्रितः कस्त्वमित्युक्तः सन्नहमयमित्येवाग्र उक्त्वा कारणात्माभिधानेनाऽऽत्मानमभिधायाग्रे पुनर्विशेषनामजिज्ञासवेऽथानन्तरं विशेषपिण्डाभिधानं देवदत्तो यज्ञदत्तो वेति प्रब्रूते कथयति यन्नामास्य विशेषपिण्डस्य मातापितृकृतं भवति तत्कथयति । स च प्रजापतिरतिक्रान्तजन्मनि सम्यक्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां यद्यस्मात्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः[4] प्रजापतित्वं प्रतिपित्सूनां पूर्वः प्रथमः सन्नस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्सर्वस्मादादावौषददहत्किमासङ्गाज्ञानलक्षणान्सर्वान्पाप्मनः प्रजापतित्वप्रतिबन्धकारणभूतान् । यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः पूर्वमौषदिति पुरुषो यथाऽयं प्रजापतिरोषित्वा प्रतिबन्धकान्पाप्मनः सर्वान्पुरुषः प्रजापतिरभवत् । एवमन्योऽपि ज्ञानकर्मभावनानुष्ठानवह्निना केवलं ज्ञानबलाद्वौषति भस्मीकरोति ह वै स तं कं योऽस्माद्विदुषः पूर्वः प्रथमः

चाक्षुषस्य पुरुषस्याहमिति रहस्यं नामेति यतो वक्ष्यत्यतः श्रुतिसिद्धमेवैतन्नामास्य ख्यानार्थमिहोक्तमित्यर्थः । प्रजापतेरहंनामत्वे लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयितुमुत्तरं वाक्यमित्याह । तस्मादिति । उपासनार्थं प्रजापतेरहंनामोक्त्वा पुरुषनामनिर्वचनं करोति । स चेत्यादिना । पूर्वस्मिञ्जन्मनि साधकावस्थायां कर्माद्यनुष्ठानैरहमहमिकया प्रजापतित्वमेप्सूनां मध्ये पूर्वो यः सम्यक्कर्माद्यनुष्ठानैः सर्वं प्रतिबन्धकं यस्माददहत्तस्मात्स प्रजापतिः पुरुष इति योजना । उक्तमेव स्फुटयति । प्रथमः सन्निति । सर्वस्मादस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्प्रथमः सन्नौषदिति संबन्धः । आकाङ्क्षापूर्वकं दाह्यं दर्शयति । किमित्यादिना । पूर्वं प्रजापतित्वप्रतिबन्धकप्रध्वंसित्वे सिद्धमर्थमाह । यस्मादिति । पुरुषगुणोपासकस्य फलमाह । यथेति । अयं प्रजापतिरिति भविष्यद्वृत्त्या साधकोक्तिः पुरुषः प्रजापतिरिति फलावस्थः स कथ्यते । कोऽसा-

---

१ क. झ. 'स्मादेता' । २ ख. ग. ङ. च. 'दत्त इति वा प्र' । ३ ग. च. 'पतिः पूर्वज' । ४ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'नैः प्राजापत्यप्रति' । ५ ख. ङ. च. झ. 'स्मादौष' । ६ क. घ. छ. झ. 'र्वान्स पुरु' ।

त्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ सोऽ-
बिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षां-

प्रजापतिर्बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थः। तं दर्शयति य एवं वेदेति सामर्थ्याज्ज्ञानभावनाप्रकर्षवान्। नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रतिपित्सेवंविदा चेद्दह्यते। नैष दोषः। ज्ञानभावनोत्कर्षाभावात्प्रथमं प्रजापतित्वप्रतिपत्त्यभावमात्रत्वाद्दाहस्य। उत्कृष्टसाधनः प्रथमं प्रजापतित्वं प्राप्नुवन्न्यून-साधनो न प्राप्नोतीति स तं दहतीत्युच्यते न पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधनेनेतरो दह्यते। यथा लोक आजिसृतां यः प्रथममाजिमुपसर्पति तेनेतरे दग्धा इवापहृतसामर्थ्या भवन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

यदिदं तुष्टूषितं कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मफलं प्राजापत्यलक्षणं नैव तत्संसारविषयमत्यक्रामदितीममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह। सोऽबिभेत्स प्रजापतिर्योऽयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः सोऽबिभेद्भीतवानस्मदादिवदेवेत्याह। यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकरणवान्। आत्मनाशविपरीतदर्शनवत्त्वादबिभेत्तस्मात्तत्सामान्यादद्यत्वेऽप्येकाकी बिभेति।

वोषतीत्यपेक्षायामाह। तं दर्शयतीति। पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति यो विद्यात्सोऽन्यानोषतीत्यर्थः। विद्यासाम्ये कथमेषा व्यवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह। सामर्थ्यादिति। हेतुसाम्ये दाहकत्वानुपपत्तेस्तत्प्रकर्षवानितरान्दहतीत्यर्थः। प्रसिद्धं दाहमादाय चोदयति। नन्विति। तथा च तत्प्रेप्सायोगात्तदुपास्त्यसिद्धिरित्यर्थः। विवक्षितं दाहं दर्शयन्नुत्तरमाह। नैष दोष इति। तदेव स्पष्टयति। उत्कृष्टेति। प्राप्नुवन्भवतीति शेषः। औपचारिकं दाहं दृष्टान्तेन साधयति। यथेति। आजिर्मर्यादा तां सरन्ति धावन्तीत्याजिसृतस्तेषामिति यावत् ॥ १ ॥

ज्ञानकर्मफलं सौत्रं पदमुत्कृष्टत्वान्मुक्तिस्तदन्यमुक्त्यभावात्तद्धेतुसम्यग्धीसिद्धये प्रवृत्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य सोऽबिभेदित्यस्य तात्पर्यमाह। यदिदमिति। तुष्टूषितं स्तोतुमभिप्रेतमिति यावत्। आह विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थं हेतुं भयभाक्त्वमिति शेषः। ज्ञानकर्मफलं त्रैलोक्यात्मकसूत्रत्वमुत्कृष्टमपि संसारान्तर्भूतमेव न कैवल्यमिति वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः। अहमेकाकी कोऽपि मां हनिष्यतीत्यात्मनाशविषयविपरीतज्ञानवत्त्वात्प्रजापतिर्भीतवानित्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य कार्यगतेन भयलिङ्गेन कारणे प्रजापतौ तदनुमेयमित्याह। यस्मादिति। तत्सामान्यादेकाकित्वविशेषादिति यावत्।

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'तित्वं बुभू'। अयं पाठस्तु लेखकप्रमादादिति प्रतिभाति भवतेरकर्मकत्वात्। २ ख. च. इव प्रतिहत'। ३ ग. 'यतनोऽप्ये'। ४ क. स्फुटयति।

चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥

किंचास्मदादिवदेव भयहेतुविपरीतदर्शनापनोदकारणं यथाभूतात्मदर्शनं सोऽयं प्रजापतिरीक्षामीक्षणं चक्रे कृतवान्ह। कथमित्याह। यद्यस्मान्मत्तोऽन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरं प्रतिद्वंद्वीभूतं नास्ति तस्मिन्नात्मविनाशहेत्वभावे कस्मान्नु बिभेमीति। तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भयं वीयाय विस्पष्टमपगतवत्। तस्य प्रजापतेर्यद्भयं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह। कस्माद्ध्यभेष्यत्किमित्यसौ भीतवान्परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेवेत्यभिप्रायः। यस्माद्द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भयं भवति। द्वितीयं च वस्त्वन्तरमविद्याप्रत्युपस्थापितमेव। न ह्यदृश्यमानं द्वितीयं भयजन्मनो हेतुः "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इति मन्त्रवर्णात्। यच्चैकत्वदर्शनेन भयम-

प्रजापतेः संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह। **किंचेति**। यथाऽस्मदादिभी रज्जुस्थाण्वादौ सर्पपुरुषादिभ्रमजनितभयनिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञानं संपाद्यते तथा प्रजापतिरपि भयस्य तद्धेतोश्च विपरीतधियो ध्वस्तिहेतुं तत्त्वज्ञानं विचार्य संपादितवानित्यर्थः। परमार्थदर्शनमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति। **कथमित्यादिना**। तस्मिन्नित्यत्र तस्मादित्यादौ पठितव्यम्। मच्छब्दोपलक्षितं प्रत्यक्चैतन्यमद्वितीयब्रह्मरूपेण ज्ञात्वा सहेतुं भीतिं प्रजापतिराक्षिपदित्युक्तमिदानीं तत्त्वज्ञानफलमाह। **तत इति**। कस्माद्धीत्यादेरुत्तरस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य विदुषो हेत्वभावान्न भयमित्युक्तसमर्थनार्थत्वादुत्तरस्य नैवमित्याह। **तस्येत्यादिना**। अनुपपत्तौ हेतुमाह। **यस्मादिति**। परमार्थदर्शनेऽपि वस्त्वन्तरात्किमिति भयं न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह। **द्वितीयं चेति**। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतस्याविद्याप्रत्युपस्थापितत्वेऽपि कुतस्तदुत्थद्वैतदर्शनं भयकारणं न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह। **न हीति**। तत्त्वज्ञाने सत्यज्ञानायोगात्तदुत्थं द्वैतं तद्दर्शनं चायुक्तमित्यतो हेत्वभावाद्भयानुपपत्तिरित्यर्थः। अद्वैतज्ञाने भयनिवृत्तिरित्यत्र मन्त्रं संवादयति। **तत्रेति**। विराडैक्यदर्शनेनैव प्रजापतेर्भयमपनीतं नाद्वैतदर्शनेनेत्यस्मिन्नर्थेऽपि यन्मदन्यन्नास्तीत्यादि शक्यं व्याख्यातुमित्याशङ्क्याङ्गीकुर्वन्नाह। **यच्चेति**। तदेव

१ ग. ध. छ. ञ. झ 'तार्थद' । २ च. 'रं प्रसिद्धं प्र' । ३ ग. झ. 'न्मद्दे' । क. छ. 'न्मने द्दे' । ४ क. ञ. हेतुत' । ५ ञ. ण 'ह्मस्वरू' । ६ क. ख. घ. ञ. 'तिराक्षिपन्नीत्यु' । ७ घ. ण. 'र्शने भ' । ८ ख. घ. ञ. 'दुत्थद्वै' । ९ घ. 'नेन भ' ।

पनुनोदापनोदितं तद्युक्तम् । कस्मात् । द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्धै भयं भवति तदेकत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शनमपनीतमिति नास्ति यतः । अत्र चोदयन्ति । कुतः प्रजापतेरेकत्वदर्शनं जातं को वाऽस्मा उपदिदेश । अथानुपदिष्टमेव प्रादुरभूत् । अस्मदादेरपि तथा प्रसङ्गः । अथ जन्मान्तरकृतसंस्कारहेतुकम् । एकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । यथा प्रजापतेरतिक्रान्तजन्मावस्थस्यैकत्वदर्शनं विद्यमानमप्यविद्याबन्धकारणं नापनिन्ये । यतोऽविद्यासंयुक्त एवायं जातोऽबिभेत् । एवं सर्वेषामेकत्वदर्शनानर्थक्यं प्राप्नोति । अन्त्यमेव निवर्तकमिति चेत् । न । पूर्ववत्पुनः प्रसङ्गेनानैकान्त्यात् । तस्मा-

---

प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कस्मादित्यादिना । प्रथमव्याख्यानानुसारेण चोद्यमुत्थापयति । अत्रेति । प्रजापतेर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाद्भीतिध्वस्तिरुक्ता न च तस्य तज्ज्ञानं युक्तं हेत्वभावादित्याह । कुत इति । यस्मादस्माकमैक्यधीस्तस्मादेव तस्यापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । को वेति । न हि तस्य शास्त्रश्रवणमाचार्याभावान्नापि संन्यासस्तस्य त्रैवर्णिकविषयत्वान्नापि शमाद्यैश्वर्यासक्तत्वादतोऽस्मासु प्रसिद्धश्रवणादिविद्याहेत्वभावान्न प्रजापतेरैक्यधीर्युक्तेत्यर्थः । उपदेशानपेक्षमेव प्रजापतेरैक्यज्ञानं प्रादुर्भूतमिति शङ्कते । अथेति । अतिप्रसक्त्या प्रत्याह । अस्मदादेरिति । प्रजापतेर्यजमानावस्थायामाचार्यस्य सत्त्वाच्छ्रवणाद्यावृत्तेरैक्यज्ञानोदयात्तत्संस्कारोत्थं तथाविधमेव तज्ज्ञानं फलावस्थायामपि स्यादिति चोदयति । अथेति । दूषयति । एकत्वेति । अज्ञानध्वंसित्वेनार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । तत्र गमकमाह । यत इति । दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । नन्वस्मिन्नेव जन्मनि प्रजापतेरैक्यधीरनपेक्षा जायते 'ज्ञानमप्रतिघं यस्य' इति स्मृतेः । न च तदुत्पत्त्यनन्तरमेव सहेतुं बन्धं निरुणद्धि भयारत्यादिफलेन प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धादतो मरणकालिकं तदज्ञानध्वंसीति शङ्कते । अन्त्यमेवेति । प्रवृत्तफलस्य कर्मणः स्वोपपादकाज्ञानलेशाद्विज्ञानशक्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि जन्मान्तराक्षिप्तसर्वसंसारहेत्वज्ञानध्वंसिज्ञानसामर्थ्यप्रतिबन्धकत्वे मानाभावान्मध्ये जातं ज्ञानमनिवर्तकमित्यशक्यं वक्तुमन्त्यस्य च ज्ञानस्य निवर्तकत्वे नान्त्यत्वं हेतुः । यजमानान्तरस्यान्त्ये ज्ञाने तद्ध्वंसित्वादृष्टेरन्त्यत्वस्याज्ञानध्वंसित्वेनानियमात् । न च यजमानान्तरे प्रजापतौ चान्त्यं ज्ञानं ज्ञानत्वादज्ञानध्वंसि पूर्वज्ञानेषु बन्धहेत्वज्ञानध्वंसित्वादृष्टेर्ज्ञानत्वहेतोरनैकान्त्यात् । न चान्त्यमैक्यज्ञानमैक्यज्ञानत्वादज्ञानध्वंसीति युक्तम् । उपान्त्यवाक्यज्ञानवदन्त्येऽपि तदयोगादुपान्त्ये हेतोरनैकान्त्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति । नेत्यादिना । कृत्स्नकारणाभावात्तदन्तरेण चोत्पत्ताव-

---

१ ग. ङ. च. ञ. °नोद त° । २ घ. ज. °विद्या ब° । ३ क °यं चातो° । ४ घ. ण. °मादिः सृष्ट्यार्थे° । ५ क. घ. ञ. ण. °कालीनं त° । ६ घ. ण. °लेशनाशिज्ञा° । ७ घ. °न्त्यज्ञा° । ८ क. ण. °मत्वा° । ९ ण. °पान्त्यहे° ।

दनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति[1]। नैष दोषः । उत्कृष्टहेतूद्भवत्वाल्लोकवत्[2]।
यथा पुण्यकर्मोद्भवैर्विविक्तैः कार्यकरणैः संयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेधा-
स्मृतिवैशारद्यं दृष्टं तथा प्रजापतेर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यविपरीतहेतुसर्वपाप्म-
दाहाद्विशुद्धैः कार्यकरणैः संयुक्तमुत्कृष्टं जन्म तदुद्भवं चानुपदिष्टमेवं
युक्तमेकत्वदर्शनं प्रजापतेः। तथाच स्मृतिः।

"ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम्"

इति। सहसिद्धत्वे भयानुपपत्तिरिति चेत्। न ह्यादित्येन सह तम
उदेति। नान्यानुपदिष्टार्थत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य। श्रद्धातात्पर्यप्रणिपा-
तादीनामहेतुत्वमिति चेत्। स्यान्मतम्—

तिप्रसङ्गात्संस्काराधीनत्वेऽपि विशेषाभावादन्त्यस्य च ज्ञानस्याज्ञानध्वंसित्वासिद्धेर-
युक्तं प्रजापतेरेकत्वदर्शनमित्युपसंहरति। तस्मादिति। प्रजापतेः सुप्तप्रतिबुद्धवत्प्रकृष्टा-
दृष्टोत्थकार्यकरणवशात्पूर्वकल्पीयपदपदार्थवाक्यस्मरणवतः स्मृतिविपरिवर्तिनो वाक्या-
द्विचार्यमाणाददृष्टसहकृतात्तत्त्वज्ञानं स्याल्लोके विशिष्टादृष्टोत्थकार्यकरणानां प्रज्ञाद्य-
तिशयदर्शनात्तेन च ज्ञानेन जन्मान्तरहेत्वविद्याक्षये[10]ऽप्यार[11]ब्धं कर्म तज्जं च भया-
रत्याद्यविद्यालेशतो भविष्यतीति परिहरति। नैष दोष इति। संगृहीतमर्थं
समर्थयते। यथेत्यादिना। धर्मादिचतुष्टयाद्विपरीतमधर्मादिचतुष्टयं तन्न हेतोः
सर्वस्य पाप्मनो ज्ञानाद्यतिशयेन नाशादिति यावत्। उत्कृष्टत्वं प्रकृष्टज्ञाना-
दिशालित्वम्। उक्तजन्मफलमाह। तदुद्भवं चेति। तस्य ज्ञानादिवैशारद्ये
पौराणिकीं स्मृतिमुदाहरति। तथा चेति। अप्रतिघमप्रतिबद्धं निरङ्कुशमित्येत-
त्प्रत्येकं संबध्यते[12] यस्यैतच्चतुष्टयं सहसिद्धं स[13] निरवर्ततेति संबन्धः[14]। सहसिद्धत्वस्मृतेः
'सोऽबिभेत्' इतिश्रुतिविरुद्धत्वादप्रामाण्यमिति विरोधाधिकरणन्यायेन शङ्कते। सहसि-
द्धत्व इति। सत्येव सहजे ज्ञाने स्वहेतोर्भयमपि स्यादिति चेन्नेत्याह। न हीति।
अन्येनाऽऽचार्येणानुपदिष्टमेव प्रजापतेर्ज्ञानमुदेतीत्येवमर्थपरत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य त[15]-
ज्ज्ञानात्प्राक्तस्य भयमविरुद्धमूर्ध्वं चाज्ञानलेशादतो न विरोधः श्रुतिस्मृत्योरिति समा-
धत्ते। नेत्यादिना। ज्ञानोत्पत्तेराचार्याद्यनपेक्षत्वे श्रद्धादिविधानानर्थक्यादनेकश्रुति-
स्मृतिविरोधः स्यादिति शङ्कते। श्रद्धेति। आदिपदेन शमादिग्रहः। अस्मदादिषु

---

१ ख च. °ति चेत्। नै°। २ ध. ज. °र्यकार°। ३ ख. °र्यकार°। ४ ख. °मेक°। ५ क. ख. °स प्रजापतेः। ६ ज °द्धातात्पर्य भ°। ७ ग. घ. ङ. च. ज. °स्य। सहसिद्धशब्देन जन्मत एव ज्ञानित्वं नोच्यते किंत्वाचार्यादिनिरपेक्षत्वमेव सहसिद्धवाक्यस्य। श्र°। ८ ख. °र्यकार°। ९ ख. °र्यकार°। १० घ. ण. °येऽपि प्रार°। ११ ख. ण. °रब्धक°। १२ क. ख. घ. °ते। तस्यै°। १३ क. ख. स ह नि°। घ. सन्नि°। १४ घ. शेषः। १५ ण. त स्वज्ञाना°।

"श्रद्धवाल्लँभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः" "तद्विद्धि प्रणिपातेन" इत्येवमादीनां श्रुतिस्मृतिविहितानां ज्ञानहेतुनामहेतुत्वं प्रजापतेरिव जन्मान्तरकृतधर्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेत् । न । निमित्तविकल्पसमुच्चयगुणवदगुणवत्त्वभेदोपपत्तेः । लोके हि नैमित्तिकानां कार्याणां निमित्तभेदोऽनेकधा विकल्प्यते । तथा निमित्तसमुच्चयः । तेषां च विकल्पितानां समुच्चितानां च पुनर्गुणवदगुणवत्त्वकृतो भेदो भवति । तद्यथा रूपज्ञान एव तावन्नैमित्तिके कार्ये तमसि विनाऽऽलोकेन चक्षूरूपसंनिकर्षो नक्तंचराणां रूपज्ञाने निमित्तं भवति मन एव केवलं रूपज्ञाननिमित्तं योगिनामस्माकं तु संनिकर्षालोकाभ्यां सह तथाऽऽदित्यचन्द्राद्यालोकभेदैः समुच्चिता निमित्तभेदा भवन्ति । तथाऽऽलोकविशेषगुणवदगुणवत्त्वेन भेदाः स्युः । एवमेवाऽऽत्मैकत्वज्ञानेऽपि क्वचिज्जन्मान्तरकृतं कर्म निमित्तं भवति । यथा प्रजापतेः । क्वचित्तपो निमित्तम् । "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति श्रुतेः । "क्वचिदाचार्यवान्पुरुषो वेद" "श्रद्धावाल्लँभते ज्ञानम्" "तद्विद्धि प्रणिपातेन" "आचार्याद्धैवं द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" इतिश्रुतिस्मृतिभ्य एकान्तज्ञानलाभनिमित्तत्वं श्रद्धा-

---

तेषां हेतुत्वमिति चेन्नेत्याह । **प्रजापतेरिवेति** । चोदितं विरोधं निराकरोति । **नेत्यादिना** । निमित्तानां विकल्पः समुच्चयो गुणवत्त्वमगुणवत्त्वमित्यनेन प्रकारेण कार्योत्पत्तौ विशेषसंभवान्न श्रद्धादिविध्यानर्थक्यमित्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति । **लोके हीति** । तद्धि सर्वं विकल्पादि यथा ज्ञातुं शक्यं तथैकस्मिन्नेव नैमित्तिके रूपज्ञानाख्यकार्ये दर्शयामीत्याह । **तद्यथेति** । तत्र विकल्पमुदाहरति । **तमसीत्यादिना** । समुच्चयं दर्शयति । **अस्माकं त्विति** । विकल्पितानां समुच्चितानां च निमित्तानां गुणवदगुणवत्त्वप्रयुक्तं भेदं कथयति । **तथेति** । आलोकविशेषस्य गुणवत्त्वं बहुलत्वमगुणवत्त्वं मन्दप्रभत्वं चक्षुरादेर्गुणवत्त्वं निर्मलत्वादि तिमिरोपहतत्वादि चागुणवत्त्वमिति भेदः । दृष्टान्तं प्रतिपाद्य दार्ष्टान्तिकमाह । **एवमिति** । तथाऽन्यस्यापि प्रजापतितुल्यस्य वामदेवादेर्जन्मान्तरीयसाधनवशादीश्वरानुग्रहादस्मिञ्जन्मनि स्मृतवाक्यादैक्यज्ञानमुदेतीति शेषः । भृगुस्तत्तुल्यो वाऽधिकारी क्वचिदित्युच्यते । तपोऽन्वयव्यतिरेकाख्यमालोचनम् । श्वेतकेतुप्रभृतिषु ज्ञाननिमित्तानां समुच्चयं दर्शयति । **क्वचिदित्यादिना** । एकान्तं नियतमावश्यकं ज्ञानोदयलाभे निमित्तत्वमिति यावत् । अथ प्रणिपातादिव्य-

---

१ ख. ग. ङ. च. °तत्कर्म° । २ ग. ज. °षां वि° । ३ ग. ङ. च. °ज्ञानि° । ४ ग. °त्तं म° । ५ ख. ङ. °मयोगिनामस्मा° । ६ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °चितो नि° । ७ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °भेदो भ° । ८ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. भवति । ९ घ. ज. °वमात्मै° । १० क. °व ज्ञातव्यो द्र° । ख. ग. °व ज्ञातव्यः । ११ क. °नाख्ये का° । १२ ख. कल्पय° । १३ ग. ज्ञानका°

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीय-

प्रभृतीनाम् । अधर्मादिनिमित्तवियोगहेतुत्वात् । वेदान्तश्रवणमनन-निदिध्यासनानां च साक्षाज्ज्ञेयविषयत्वात् । पापादिप्रतिबन्धक्षये चाऽऽत्ममनसोर्भूतार्थज्ञाननिमित्तस्वाभाव्यात् । तस्मादहेतुत्वं न जातु ज्ञानस्य श्रद्धाप्रणिपातादीनामिति ॥ २ ॥

इतश्च संसारविषय एव प्रजापतित्वं यतः स प्रजापतिर्वै नैव रेमे रतिं नान्वभवदरत्याविष्टोऽभूदित्यर्थोऽस्मदादिवदेव यत इदानीमपि तस्मादेकाकित्वादिधर्मवत्त्वादेकाकी न रमते रतिं नानुभवति । रतिर्नामेष्टार्थसंयोगजा क्रीडा । तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगान्मनस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते । स तस्या अरतेरपनोदाय[३] द्वितीयं[४]मरत्यपघातसमर्थं स्त्रीवस्त्वै-

तिरेकेण न प्रजापतेरपि ज्ञानं संभवति सामग्र्यभावादत आह । अधर्मादीति । प्रणिपातादेर्ज्ञानोदयप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वात्प्रजापतेश्च तन्निवृत्तेर्जन्मान्तरीयसाधनायत्तत्वादाधुनिकप्रणिपातादिना विना स्मृतवाक्यादैक्यधीः संभवतीत्यर्थः । तर्हि श्रवणादिव्यतिरेकेणापि प्रजापतेर्ज्ञानं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । वेदान्तेति । न तैर्विना ज्ञानं कस्यचिदपि स्यात्प्रजापतेस्तु जन्मान्तरीयश्रवणवशादिदानीमनुस्मृतवाक्यात्तदुत्पत्तिरिति शेषः । तर्हि श्रद्धादिकमपि प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेन प्रजापतेरादरणीयं तन्निवृत्तिमन्तरेण ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । पापादीति । आत्ममनसोर्मिथःसंयुक्तयोः संबन्धि यत्पापं तत्कार्यं च रागादि तेन ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धस्य पूर्वोक्तेन न्यायेन क्षये सति प्रजापतेरीश्वरानुग्रहात्स्मृतवाक्यस्य परमार्थज्ञानोत्पत्तौ केवलस्य निमित्तत्वात्तस्याऽऽधुनिकश्रद्धाद्यतिरेकेण ज्ञानोदयेऽपि न तद्विधिवैयर्थ्यम् । अस्माकं तद्वशादेव तदुत्पत्तेर्वाक्यतात्पर्यादिज्ञानं सर्वेषामेव ज्ञानसाधनमाचार्यादिषु पुनर्विकल्पसमुच्चयावित्यर्थः । अधिकारिभेदेन ज्ञानहेतुषु विकल्पेऽपि तेषामस्मासु समुच्चयान्न श्रुतिस्मृतिविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ २ ॥

प्रजापतेर्भयाविष्टत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तमिदानीं तत्रैव हेत्वन्तरमाह । इतश्चेति । अरत्याविष्टत्वे प्रजापतेरेकाकित्वं हेतूकरोति । यत इति । कार्यस्थारतिः कारणस्थारतेर्लिङ्गमित्यनुमानं सूचयति । इदानीमपीति । आदिपदेन भयाविष्टत्वादिग्रहः । अरतिं प्रतियोगिनिरुक्तिद्वारा निर्वक्ति । रतिर्नामेति । कथं तर्हि यथोक्तारतिनिरसनमित्याशङ्क्य स द्वितीयमैच्छादित्येतद्व्याचष्टे । स तस्या इति । स हेत्यस्य वाक्यस्य

१ क. छ. झ. न ह्रा° । २ ग. घ. ज. °तिरुच्य° । ३ ख. घ. ङ. च. ज. झ. °नोदनाय ।
४ ख. घ. च [illegible]

मैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाꣳसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवाऽऽत्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धबृ-

च्छदृग्द्विमकरोत् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृध्यतः स्त्रिया परिष्वक्तस्येवाऽऽत्मनो भावो बभूव । स तेन सत्येप्सुत्वादेतावानेतत्परिमाण आस बभूवे ह । किंपरिमाण इत्याह । यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदाय संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः । स तथा तत्परिमाणमेवेममात्मानं द्वेधा द्विप्रकारमपातयत्पातितवान् । इममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थम् । न क्षीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभावापत्तिवद्विराट् सर्वोपमर्देनैतावानाऽऽस । किं तर्ह्यात्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्यसंकल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तं स्त्रीपुंसपरिष्वक्तपरिमाणं शरीरान्तरं बभूव । स एव च विराट् तथाभूतः स हैतावानासेति सामानाधिकरण्यात्ततस्तस्मात्पातनात्पतिश्च पत्नी चाभवतामिति दंपत्योर्निर्वचनं लौकिकयोरत एव तस्माद्यस्मादात्मन एवार्धः पृथग्भूतो येयं स्त्री तस्मादिदं शरीरमात्मनोऽर्धबृगलमर्धं च तद्बृगलं च तदर्धबृगलं

पातनिकां करोति । तस्येति । तेन भावेनेति यावत् । कथमभिमानमात्रेण यथोक्तपरिमाणत्वं तत्राऽऽह । सत्येति । निपातोऽवधारणे । तस्यैव पुनरनुवादोऽन्वयार्थः । परिमाणमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । किमित्यादिना । संप्रति स्त्रीपुंसयोरुत्पत्तिमाह । स तथेति । ननु द्वेधाभावो विराजो वा संसक्तस्त्रीपुंसागतस्य पिण्डस्य वा नाऽऽद्यः सशब्देन विराड्ग्रहायोगात्तस्य कर्मत्वाद्द्वितीये त्वात्मशब्दानुपपत्तिस्तत्राऽऽह । इममिति । तथा च सशब्देन कर्तृतया विराड्ग्रहणमविरुद्धमित्यर्थः । तदेव स्फुटयति । नेत्यादिना । कस्य तर्हि द्विधाकरणमित्याशङ्क्याऽऽह । किं तर्हीति । तच्च द्विधाकरणकर्मेति शेषः । कथं तर्हि तत्राऽऽत्मशब्दः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । स एव चेति । तथाभूतः संसक्तजायापुंपरिमाणोऽभूदिति यावत् । न केवलं मनुःशतरूपेत्यनयोरेव दंपत्योरिदं निर्वचनं किंतु लोकप्रसिद्धयोः सर्वयोरेव तयोरेतद्द्रष्टव्यं सर्वत्रास्य संभवादित्याह । लौकिकयोरिति । उक्ते निर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति । तस्मादिति । प्रागिति सहधर्मचारिणीसंबन्धात्पूर्वमित्यर्थः । आकाङ्क्षाद्वारा षष्ठीमा-

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. °त्वाद्वेता° । २ ग. ङ. °व । किं° । ३ घ. छ. ज. झ. °नोदनाय । ४ क. ख. च. °राड्भावोप° । ५ ख. घ. चै. छ. ज. झ. °पुंप° । ६ घ. ङ. °लं द्विर° ।

**गलमिव स्व इति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यस्त-
स्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव ताꣳसम-
भवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥ सो हेय-
मीक्षांचक्रे कथं नु माऽऽत्मन एव जन-
यित्वा संभवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौर-**

विदलमर्धविदलमिवेत्यर्थः । प्राक्छ्युद्वहनात्कस्यार्धबृगलमित्युच्यते स्व आत्मन इति । एवमाह स्मोक्तवान्किल याज्ञवल्क्यो यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिरित्यर्थः । ब्रह्मणो वाऽपत्यं यस्मादयं पुरुषार्ध आकाशः स्त्र्यर्धशून्यः पुनरुद्वहनात्तस्मात्पूर्यते स्त्र्यर्धेन पुनः संपुटीकरणेनेवं विदलार्धः। तां स प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवन्मैथुनमुपगतवान् । ततस्तस्मात्तदुपगमनान्मनुष्या अजायन्तोत्पन्नाः ॥ ३ ॥

सा शतरूपो हेयं सेयं दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरन्तीक्षांचक्रे । कथं न्विदमकृत्यं यन्मा मामात्मन एव जनयित्वोत्पाद्य संभवत्युपगच्छति। यद्यप्ययं निर्घृणोऽहं हन्तेदानीं तिरोऽसानि जात्यन्तरेण

ज्ञायानुभवमवलम्ब्य व्याचष्टे । कस्येत्यादिना । बृगलशब्दो विकारार्थः । अनुभवसिद्धेऽर्थे प्रामाणिकसंमतिमाह । एवमिति । द्वेधापातने सत्येको भागः पुरुषोऽपरस्तु स्त्रीत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह । यस्मादिति । उद्वहनात्प्रागवस्थायामाकाशः पुरुषार्धः स्त्र्यर्धशून्यो यस्मादसंपूर्णो वर्तते तस्मादुद्वहनेन प्राप्तस्त्र्यर्धेन पुनरितरो भागः पूर्यते यथा विदलार्धोऽसंपूर्णः संपुटीकरणेन पुनः संपूर्णः क्रियते तद्वदिति योजना । पूर्वमपि स्वाभाविकयोग्यतावशेन संसर्गोऽभूदनादित्वात्संसारस्येति सूचयितुं पुनरित्युक्तम् । पुरुषार्धस्येतरार्धस्य च मिथःसंबन्धान्मनुष्यादिसृष्टिरित्याह । तामित्यादिना ॥ ३ ॥

स्मार्तं प्रतिषेधमिति न सगोत्रां समानप्रवरां भार्यां विन्देतेत्यादिकमिति यावत् । अकृत्यं हीदं यद्दुहितृगमनं मातृतश्चाऽऽपञ्चमात्पुरुषात्पितृतश्चाऽऽसप्तमादिति स्मृतेरिति मत्वाऽऽह । कथमिति । तयोर्जात्यन्तरगमनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । शतरूपायां गोभावमापन्नायामृषभादिभावो मनोर्भवतु तावता यथोक्तदोषपरिहारस्तयो-

---

१ ग. °लमि° । २ घ. ङ. ज. °मर्धं वि° । ३ क. ख. ग. ङ. °णेनैव । ४ घ. °व द्विद° । ५ ग. ङ. छ. ज. झ. °शून्यमु° । ६ ण. °ना । स्वश° । ञ. °ना । अ° । ७ अ. °ति । वल्कशब्दो वैकार्थः ...

भवदृषभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराऽभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्तत एकशफमजायताजेतराऽभवद्बस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥ सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहꣳ हीदꣳ सर्वमसृ-

---

तिरस्कृता भवानीत्येवमीक्षित्वाऽसौ गौरभवत् । उत्पाद्यप्राणिकर्मभिश्चोद्यमानायाः पुनः पुनः सैव मतिः शतरूपाया मनोश्चाभवत् । ततश्च ऋषभ इतरः । तां समेवाभवदित्यादि पूर्ववत् । ततो गावोऽजायन्त । तथा वडवेतराऽभवदश्ववृष इतरः । तथा गर्दभीतरा गर्दभ इतरः । तत्र वडवाश्ववृषादीनां संगमात्तत एकशफमेकखुरमश्वाश्वतरगर्दभाख्यं त्रयमजायत तथाऽजेतराऽभवद्बस्तश्छाग इतरः । तथाऽविरितरा मेष इतरः । तां समेवाभवत् । तां तामिति वीप्सा । तामजां तामविं चेति समभवदेवेत्यर्थः । ततोऽजाश्चावयश्चाजावयोऽजायन्त । एवमेव यदिदं किंच यत्किंचेदं मिथुनं स्त्रीपुंसलक्षणं द्वंद्वमा पिपीलिकाभ्यः पिपीलिकाभिः सहानेनैव न्यायेन तत्सर्वमसृजत जगत्सृष्टवान् ॥ ४ ॥

स प्रजापतिः सर्वमिदं जगत्सृष्ट्वाऽवेत् । कथम् । अहं वावाहमेव

वडवादिभावे तु न कारणमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । उत्पाद्येति । ततस्तस्या गोभावादनन्तरमिति यावत् । गवां जन्मार्थं मिथःसंभवनं ततःशब्दार्थः । तत्र तेषामुत्पत्तौ सत्यामिति यावत् । वाक्यद्वये वीप्सा विवक्षितेत्याह । **तामिति** । तामेवाभिनयति । **तामजामिति** । तां वडवां तां गर्दभीं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ततो मिथःसंभवनाद्यथोक्तादिति यावत् । विशेषाणामानन्त्यात्प्रत्येकमुपदेशासंभवं मन्वानः संक्षिप्योपसंहरति । **एवमेवेति** । तद्विभजते । **इदं मिथुनमिति** । पशुकर्मप्रयोगो न्यायः ॥ ४ ॥

यद्यपि मन्वादिसृष्टिरेवोक्ता तथाऽपि सर्वा सृष्टिरुक्तैवेति सिद्धवत्कृत्याऽऽह । **स प्रजापतिरिति** । अवगतिं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । **कथमित्यादिना** । कथं सृष्टिर-

---

१ ख. ठ. °वद्वृष° । २ ख. घ. ज. ट. ठ. ड. °वद्बस्त । ३ ख. घ. च. झ. °वद्बस्त° । ४ क.

क्ष्मीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याᳺ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेत-

सृष्टिः सृज्यत इति सृष्टं जगदुच्यते सृष्टिरिति । यन्मया सृष्टं जगन्मदभेदत्वादहमेवास्मि न मत्तो व्यतिरिच्यते । कुत एतत् । अहं हि यस्मादिदं सर्वं जगदसृक्षि सृष्टवानस्मि तस्मादित्यर्थः । यस्मात्सृष्टिशब्देनाऽऽत्मानमेवाभ्यधात्प्रजापतिस्ततस्तस्मात्सृष्टिरभवत्सृष्टिनामाभवत् । सृष्ट्यां जगति हास्य प्रजापतेरेतस्यामेतस्मिञ्जगति[2] स प्रजापतिवत्स्रष्टा भवति स्वात्मनोऽनन्यभूतस्य जगतः । कः । य एवं प्रजापतिवद्यथोक्तं स्वात्मनोऽनन्यभूतं जगत्साध्यात्माधिभूताधिदैवं[3] जगदहमस्मीति वेद ॥ ५ ॥

एवं स प्रजापतिर्जगदिदं मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्मणादिवर्णनियन्त्रीर्देवताः सिसृक्षुरादौ । अथेति शब्दद्वयमभिनयप्रदर्शनार्थम् । अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभ्यमन्थदाभिमुख्येन मन्थनमकरोत्[4] । स मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा[5] मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च योनिभ्यामग्निं ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारमसृजत[6] सृष्टवान् । यस्माद्दाहकस्याग्नेर्योनिरेतदुभयं हस्तौ मुखं च तस्मादुभयमप्येतदलोमकं लोमविवर्जितम्[7] ।

स्मीत्यवधार्यते कर्तृक्रिययोरेकत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । **सृज्यत इतीति** । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **यन्मयेति** । जगच्छब्दादुपरि तच्छब्दमध्याहृत्याहमेव तदस्मीति संबन्धः । तत्र हेतुमाह । **मदभेदत्वादिति** । एवकारार्थमाह । **नेति** । मदभेदत्वादित्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते । **कुत इत्यादिना** । न हि सृष्टं स्रष्टुरर्थान्तरं तस्यैव तेन तेन मायाविवदवस्थानादित्यर्थः । ततः सृष्टिरित्यादि व्याचष्टे । **यस्मादिति** । किमर्थं स्रष्टुरेषा विभूतिरुपदिष्टेत्याशङ्क्याऽऽह । **सृष्ट्यामिति** । जगति भवतीति संबन्धः । वाक्यार्थमाह । **प्रजापतिवदिति** ॥ ५ ॥

ननु सर्वा सृष्टिरुक्तोक्तं च प्रजापतेर्विभूतिसंकीर्तनफलं किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरं वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । **एवमिति** । आदावभ्यमन्थदिति संबन्धः । अभिनयप्रदर्शनमेव विशदयति । **अनेनेति** । **मुखादेरग्निं प्रति योनित्वे गमकमाह** । **यस्मादिति** ।

१ ख. ग. घ. ङ. च. ज. °मेवोक्तवान्प्रजा° । २ ख. घ. छ. ज. झ. °ति प्र° । ३ क. °दैवतं ज° । ४ ख. ग. ङ. च. °त । मु° । ५ ग. ङ. च. छ. झ. °त्वा स मु° । ६ ग. °नुग्राहकम° । ७ ख. ग. घ. ...

दुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः।

किं सर्वमेव । न । अन्तरतोऽभ्यन्तरतः । अस्ति हि योन्या सामान्यमुभयस्यास्य । किम् । अलोमका हि योनिरन्तरतः स्त्रीणाम् । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयोनित्वाज्ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्यतेऽग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुखवीर्यश्चेति श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । तथा बलाश्रयाभ्यां बाहुभ्यां बलभिदादिकं क्षत्रियजातिनियन्तारं क्षत्रियं च । तस्मादैन्द्रं क्षत्रं बाहुवीर्यं चेति श्रुतौ स्मृतौ चावगतम् । तथोरुत ईहाश्रयाद्वस्वादिलक्षणं विशो नियन्तारं विशं च । तस्मात्कृष्यादिपरो वस्वादिदेवत्यश्च वैश्यः । तथा पूषणं पृथ्वीदेवतां शूद्रं च पद्भ्यां परिचरणक्षममसृजतेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः । तत्र क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्यानुकीर्त्यै । यथेयं श्रुतिर्व्यवस्थिता तथा प्रजापतिरेव सर्वे देवा इति निश्चितोऽर्थः । स्रष्टुरनन्यत्वात्सृष्टानाम् । प्रजापतिनैव तु सृष्टत्वाद्देवानाम् । अथैवं प्रकरणार्थे व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मता-

---

प्रत्यक्षविरोधं शङ्कित्वा दूषयति । किमित्यादिना । हस्तयोर्मुखे च योनिशब्दप्रयोगे निमित्तमाह । अस्ति हीति । प्रजापतेर्मुखादित्थमग्निः सृष्टोऽपि कथं ब्राह्मणमनुगृह्णाति तत्राऽऽह । तथेति । उक्तेऽर्थे श्रुतिस्मृतिसंवादं दर्शयति । तस्मादिति । 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इत्याद्या श्रुतिस्तदनुसारिणी च स्मृतिर्द्रष्टव्या । 'अग्निमसृजत' इत्येतदुपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्य सृष्ट्यन्तरमाह । तथेति । बलभिदिन्द्रः । आदिशब्देन वरुणादिर्गृह्यते । क्षत्रियं चासृजतेत्यनुवर्तते । उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रढयति । तस्मादिति । 'ऐन्द्रो राजन्यः' इत्याद्या श्रुतिस्तदनुसारिणी च स्मृतिरवधेया । विशं चासृजतेति पूर्ववत् । ईहाश्रयादूरुतोजातत्वं वस्वादेर्ज्येष्ठत्वं च तच्छब्दार्थः । 'पद्भ्यां शूद्रो अजायत' इत्याद्या श्रुतिस्तथाविधा च स्मृतिरनुसर्तव्या । अग्निसर्गस्य वक्ष्यमाणेन्द्रादिसर्गोपलक्षणत्वे सति सृष्टिसाकल्यादेष उ एव सर्वे देवा इत्युपसंहारसिद्धिरिति फलितमाह । तत्रेति । उक्तेन वक्ष्यमाणोपलक्षणं सर्वशब्दः सूचयतीति भावः । किंच सृष्टिरत्र न विवक्षिता किंतु येन प्रकारेण सृष्टिश्रुतिः स्थिता तेन प्रकारेण देवतादि सर्वं प्रजापतिरेवेति विवक्षितमित्याह । यथेति । तत्र हेतुमाह । स्रष्टुरिति । तथाऽपि कथं देवतादि सर्वं प्रजापतिमात्रमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रजापतिनेति । तद्यदिदमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । अथेति । स्रष्टा प्रजापति-

---

१ क. ख. घ. च. °मिदैव° । २ क. ङ. °तिप्रसि° । ३ ग. घ. च ज °जातेर्निय° । ४ क. ख. घ. च. ज. ङ. °दिदैव° । ५ क. ग. ङ. °थ्वीदैवतं शू° । ६ ख. °सिद्धम् । अत्र । ग. °सिद्धिः ।

तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेत-
स्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः।

न्तरनिन्दोपन्यासः। अन्यनिन्दाऽन्यस्तुतये। तत्तत्र कर्मप्रकरणे केव-
लयाज्ञिका यागकाले यदिदं वच आहुरमुमग्निं यजामुमिन्द्रं यजेत्यादि
नामशस्त्रस्तोत्रकर्मादिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहु-
रित्यभिप्रायः। तन्न तथा[1] विद्यात्। यस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा
विसृष्टिर्देवभेदः सर्व एष उ ह्येव प्रजापतिरेव प्राणः सर्वे देवाः। अत्र
विप्रतिपद्यन्ते। पर एव हिरण्यगर्भ इत्येके। संसारीत्यपरे। पर एव तु
मन्त्रवर्णात्। "इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः" इति श्रुतेः। "एष ब्रह्मैष इन्द्र
एष प्रजापतिरेते सर्वे देवाः" इति च श्रुतेः। स्मृतेश्च।

"एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्" इति।
"योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः।

[त]व सृष्टं सर्वं कार्यमिति प्रकरणार्थे पूर्वोक्तप्रकारेण व्यवस्थिते सत्यनन्तरं तस्यैव स्तुति
[वि]वक्षया तद्यदिदमित्याद्यविद्वन्मतान्तरस्य निन्दार्थं वचनमित्यर्थः। मतान्त
[र]निन्दितेऽपि कथं प्रकरणार्थः स्तुतो भवतीत्याशङ्क्याऽऽह। अन्येति। एकैक
[दे]वमित्यस्य तात्पर्यमाह। नामेति। काठकं कालापकमितिवन्नामभेदात्क्रतुषु तत्तद्देव
[त]ास्तुतिभेदाद्धटशकटादिवदर्थक्रियाभेदाच्च प्रत्येकं देवानां भिन्नत्वात्कर्मिणामेतद्वचनमि
[त्]यर्थः। आदिशब्देन रूपादिभेदात्तद्भिन्नत्वं संगृह्णाति। नन्वत्र कर्मिणां निन्दा
[न] प्रतिभाति तन्मतोपन्यासस्यैव प्रतीतेरित्याशङ्क्याऽऽह। तन्नेति। एकस्यैव प्राणस्या
[ने]कविधो देवताप्रभेदः शाकल्यब्राह्मणे वक्ष्यत इति विवक्षित्वा विशिनष्टि। प्राण इति
[।] अग्न्यादयो देवाः सर्वे प्रजापतिरेवेत्युक्तं संप्रति तत्स्वरूपनिर्दिधारयिषया तत्र विप्र
[त]िपत्तिं दर्शयति। अत्रेति। हिरण्यगर्भस्य परत्वमाद्ये द्वितीये कल्पे संसारित्वं त्रिधे
[ति] यमिति विभागः। तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति। पर एव त्विति। नन्वेकस्यानेकात्मकत्व
[म]न्त्रवर्णादवगम्यते न तु परमात्मत्वं प्रजापतेरित्याशङ्क्य ब्राह्मणवाक्यमुदाहरति। एष
[इ]ति। ब्रह्मप्रजापती सूत्रविराजौ। एषशब्दः परमात्मविषयः। स्मृतेश्च पर एव हिर
[ण्]यगर्भ इति संबन्धः। तत्रैव वाक्यान्तरं पठति। योऽसाविति। कर्मेन्द्रियाविषयत्व
[म]तीन्द्रियत्वम्। अग्राह्यत्वं ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वम्। तत्र हेतुमाह। सूक्ष्मोऽव्यक्त
[इ]ति। न च तस्यासत्त्वं प्रमात्रादिभावाभावसाक्षित्वेन सदा सत्त्वादित्याह। सनातन इति

[1] क. ख. 'न्यासो नान्यनिन्दा निन्दार्थैव किंत्वन्यस्तु'। ग. 'न्यासो न निन्दार्थ एव किंत्व
न्यस्तु'। ङ. न्यासो न निन्दार्थः किंत्वन्यस्तु'। च. न्यासो न निन्दा निन्दार्थैव किंत्वन्यस्तु'

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ"

इति च। संसार्येव वा स्यात्। "सर्वान्पाप्मन औषत्" इति श्रुतेः। न ह्यसंसारिणः पाप्मदाहप्रसङ्गोऽस्ति। भयारतिसंयोगश्रवणाच्च। "अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत" इति च। "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्" इति च मन्त्रवर्णात्। स्मृतेश्च कर्मविपाकप्रक्रियायाम्।

"ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः"

इति। अथैवं विरुद्धार्थानुपपत्तेः प्रामाण्यव्याघात इति चेन्न। कल्पनान्तरोपपत्तेरविरोधात्। उपाधिविशेषसंबन्धाद्विशेषकल्पनान्तरमुपपद्यते।

"आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः।

इतश्च तस्य नासत्त्वं सर्वेषामात्मत्वादित्याह। सर्वेति। अन्तःकरणाविषयत्वमाह। अचिन्त्य इति। योऽसौ परमात्मा यथोक्तविशेषणः स एव स्वयं विराडात्मना भूतवानित्याह। स एवेति। मन्त्रब्राह्मणस्मृतिषु परस्य सर्वदेवतात्मत्वदृष्टेरत्र च सूत्रस्य तत्प्रतीतेस्तस्य परत्वमित्युक्तमिदानीं पूर्वपक्षान्तरमाह। संसार्येवेति। सर्वपाप्मदाहश्रवणमात्रेण कथं प्रजापतेः संसारित्वं तत्राऽऽह। न हीति। अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र परस्यापि सर्वपाप्मोदयाङ्गीकारान्नेदं संसारित्वे लिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह। भयेति। असृजतेति च श्रवणादिति संबन्धः। न केवलं मर्त्यत्वश्रुतेरेव संसारित्वं किंतु जन्मश्रुतेश्चेत्याह। हिरण्यगर्भमिति। यथोक्तहेतूनां संसार्येव स्यादिति प्रतिज्ञयाऽन्वयः। कर्मफलदर्शनाधिकारे ब्रह्मेत्याद्यायाः स्मृतेश्च तत्फलभूतस्य प्रजापतेः संसारित्वमेवेत्याह। स्मृतेश्चेति। विराड्ब्रह्मेत्युच्यते। विश्वसृजो मन्वादयः। धर्मस्तदभिमानिनी देवता यमः। महानव्यक्तेराद्यो विकारः सूत्रम्। अव्यक्तं प्रकृतिरिति भेदः। अस्तु तर्हि द्विविधवाक्यवशात्प्रजापतेः संसारित्वमसंसारित्वं चेत्याशङ्क्याऽऽह। अथेति। तद्द्विविधवाक्यश्रवणानन्तर्यमथशब्दार्थः। एवंशब्दः संसारित्वासंसारित्वप्रकारपरामर्शार्थः। विरोधकृतमप्रामाण्यं निराकरोति। नेत्यादिना। स्वतोऽसंसारित्वं कल्पनया च संसारित्वमिति कल्पनान्तरसंभवाद्द्विविधश्रुतीनामविरोधात्प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः। कल्पनया संसारित्वमित्येतद्विशदयति। उपाधीति। औपाधिकी परस्य विशेषकल्पनेत्यत्र प्रमाणमाह। आसीन इति। स्वारस्येन कूटस्थोऽप्यात्मा मनसः शीघ्रं दूरगमनदर्शनात्तदुपाधिको

---

१ ग. घ. च. छ. ज. झ. एष। २ क. °श्यते जा°। ख. ग. ङ. ज. °श्यति जा°। छ. °श्यन्तं जा°। ३ ग. ङ. च. °रोधः। ङ°। ४ ग. °न्धात्कल्प°। ५ ख. ङ. झ. °द्विक°। ६ ख.

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति"

इत्येवमादिश्रुतिभ्यः। उपाधिवशात्संसारित्वं न परमार्थतः। स्वतोऽसंसार्येव। एवमेकत्वं नानात्वं च हिरण्यगर्भस्य। तथा सर्वजीवानाम्। "तत्त्वमसि" इति श्रुतेः। हिरण्यगर्भस्तूपाधिशुद्ध्यतिशयापेक्षया प्रायशः पर एवेति श्रुतिस्मृतिवादाः प्रवृत्ताः। संसारित्वं तु क्वचिदेव दर्शयन्ति। जीवानां तूपाधिगताशुद्धिबाहुल्यात्संसारित्वमेव प्रायशोऽभिलप्यते। व्यावृत्तकृत्स्नोपाधिभेदापेक्षया तु सर्वः परत्वेनाभिधीयते श्रुतिस्मृतिवादैः। तार्किकैस्तु परित्यक्तागमबलैरस्ति नास्ति कर्ताऽकर्तेत्यादि विरुद्धं बहु तर्कयद्भिराकुलीकृतः शास्त्रार्थः। तेनार्थनिश्चयो दुर्लभः। ये तु केवलशास्त्रानुसारिणः शान्तदर्पास्तेषां प्रत्यक्षविषय इव निश्चितः शास्त्रार्थो देवतादिविषयः।

दूरं व्रजति। यथा स्वप्ने शयानोऽपि मनसो गतिभ्रान्त्या सर्वत्र यातीव भाति तथा जागरेऽपीत्यर्थः। कल्पितेन हर्षादिविकारेण स्वाभाविकेन तदभावेन च युक्तमात्मानं न कश्चिदपि निश्चेतुं शक्नोतीत्याह। कस्तमिति। आदिपदेन ध्यायतीवेत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते। उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्यमाह। उपाधीति। किं तर्हि पारमार्थिकं तदाह। स्वत इति। पूर्वेण संबन्धः। हिरण्यगर्भस्य वास्तवमवास्तवं च रूपं निरूपितमुपसंहरति। एवमिति। तस्यैवाप्यस्मदादिवन्न स्वतो ब्रह्मत्वं किंतु संसारित्वमेव स्वाभाविकमित्याशङ्क्य दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामाह। तथेति। सर्वजीवानामेकत्वं नानात्वं चेति पूर्वेण संबन्धः। तेषां स्वतो ब्रह्मत्वे प्रमाणमाह। तत्त्वमिति। कस्तर्हि हिरण्यगर्भे विशेषो येनासावस्मदादिभिरुपास्यते तत्राऽऽह। हिरण्यगर्भस्त्विति। ननु श्रुतिस्मृतिवादेषु क्वचित्तस्य संसारित्वमपि प्रदर्श्यते सत्यं तत्तु कल्पितमित्यभिप्रेत्याऽऽह। संसारित्वं त्विति। अस्मदादिषु तुल्यमेतदित्याशङ्क्याऽऽह। जीवानां त्विति। कथं तर्हि 'तत्त्वमसि' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः प्रगच्छन्ते तत्राऽऽह। व्यावृत्तेति। स्वमते तत्त्वनिश्चयमुक्त्वा परमते तदभावमाह। तार्किकैस्त्विति। नन्वेकजीववादेऽपि सर्वव्यवस्थानुपपत्तेस्तत्त्वनिश्चयदौर्लभ्यं तुल्यमिति चेन्नेत्याह। ये त्विति। स्वप्नवत्प्रबोधात्प्रागशेषव्यवस्थासंभवादूर्ध्वं च तदभावस्येष्टत्वादेकमेव ब्रह्मानाद्यविद्यावशादशेषव्यवहारास्पदमिति पक्षे न काचन दोषकलेति भावः। सर्वदेवतात्मकस्य प्रजापतेः स्वतोऽसंसारित्वं कल्पनया वैपरीत्यमिति

---

१ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °सारी। ए°। २ ख. ग. च. झ. °गर्भे तूपा°। ३ ग. °यशः। ४ घ. ङ. ज. झ. °लभ्यते। ५ ख. घ. ङ. ज. झ. °त्वेनैवाभि°। ६ झ. °त्यागागमवि°। ७ ख. °स्त्रार्थानु°। ८ क्ष. ण. °यतीव लेलायती°। ९ घ. ण. °ति। हि°। १० घ. ण. °स्यापि

अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदꣳ सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः। यच्छ्रे-

तत्र प्रजापतेरेकस्य देवस्यान्नादिलक्षणो भेदो विवक्षित इति। तत्राग्निरुक्तोऽन्नादोऽन्नाद्यः सोम इदानीमुच्यते[4]। अथ यत्किंचेदं लोक आर्द्रं द्रवात्मकं तद्रेतस आत्मनो बीजादसृजत। "रेतस आपः" इति श्रुतेः। द्रवात्मकश्च सोमः। तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव। एतावद्वा एतावदेव नातोऽधिकमिदं सर्वम्। किं तत्। अन्नं चैव सोमो द्रवात्मकत्वादाप्यायकम्। अन्नादश्चाग्निरौष्ण्याद्रूक्षत्वाच्च। तत्रैवमवधार्यते सोम एवान्नं यदद्यते तदेव सोम इत्यर्थः। य एवात्ता स एवाग्निः। अर्थबलाद्ध्यवधारणम्। अग्निरपि[10] क्वचिद्धूयमानः सोमप-

स्थिते सत्यथेत्याद्युत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह। तत्रेति। विवक्षित इत्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरिति शेषः। तस्य विषयं परिशिनष्टि। तत्राग्निरिति। अत्राद्ययोर्निर्धारणार्थो सप्तमी। संप्रति प्रतीकमादायाक्षराणि व्याकरोति। अथेति। अनन्तरं सर्गानन्तर्यमथशब्दार्थः। रेतसः सकाशादपां सर्गेऽपि[12] सोमशब्दे[13] किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह[14]। द्रवात्मकश्चेति। श्रद्धाख्याहुतेः सोमोत्पत्तिश्रवणात्तत्र शैत्योपलब्धेश्चेति भावः। सोमस्य द्रवात्मकत्वे फलितमाह। तस्मादिति। अग्नीषोमयोरन्नाद्ययोः सृष्टावपि जगति स्रष्टव्यान्तरमवशिष्टमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह। एतावदिति। आप्यायकः सोमो द्रवात्मकत्वादन्नं चाऽऽप्यायकं प्रसिद्धं तस्मादुपपन्नं सोमस्यान्नत्वमित्याह। द्रवात्मकत्वादिति। सोम एवान्नमग्निरन्नाद इत्यवधारणस्य विवक्षितमर्थमाह। तत्रेति यथोक्तं वाक्यं सप्तम्यर्थः। यथाश्रुतमवधारणमवधार्य कुतो विधान्तरेण तद्व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह। अर्थबलाद्धीति। अन्नादस्य संहर्तृत्वादग्नित्वमन्नस्य च संहरणीयतया सोमत्वमवधारयितुं युक्तमित्यर्थः। नन्वन्नस्य सोमत्वेन न नियमोऽग्नेरपि जलादिना संहारान्न चात्तुरग्नित्वेन न नियमः सोमस्यापि कदाचिदिज्यमानत्वेनात्तृत्वात्तत्कुतोऽर्थबलमित्याशङ्क्याऽऽह। अग्निरपीति। सोऽपि संहार्यश्चेत्सोम एव

१ ग. ङ. छ. ज. ट. ठ. ड. °दम°। २ ग. घ. ङ. ज. °स्यान्नाद्यल°। झ. °स्याऽऽद्यल°। ३ क. घ. ङ. च. छ. ज. °क्तोऽन्नाद्यः। झ. °क्तोऽत्ताऽऽद्यः। ४ ख. °ते। एकस्यैव प्रजापतेर्द्विधोपास्यत्वायाग्निसर्गमुक्त्वाऽन्नसर्गमाह। अथ। ५ क. श्रुतिरथात्म°। ६ झ. °तेः। अथात्म°। ७ च. °सः सकाशात्सृष्टं। ८ ख. च. °ण्यादत्तृत्वा°। ९ घ. छ. झ. एव चात्ता। १० ख. ङ. च. °पि हि क्व°। ११ घ. ण. अत्तृस°। १२ ण. °पि कि°। १३ अ. °मसर्गे कि°। १४ क. ण. °ह। अथात्म°। १५ अ

यसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्या ँ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव

क्षस्यैव। सोमोऽपीज्यमानोऽग्निरेवात्तृत्वात्। एवमग्नीषोमात्मकं जगदात्मत्वेन पश्यन्न केनचिद्दोषेण लिप्यते। प्रजापतिश्च भवति। सैषा ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया। का सेत्याह। यच्छ्रेयसः प्रशस्यतरानात्मनः सकाशाद्यस्मादसृजत देवांस्तस्माद्देवसृष्टिरतिसृष्टिः। कथं पुनरात्मनोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह। अथ यद्यस्मान्मर्त्यः सन्मरणधर्मा सन्नमृतानमरणधर्मिणो देवान्कर्मज्ञानवह्निना सर्वानात्मनः पाप्मन ओषित्वाऽसृजत। तस्मादियमतिसृष्टिरुत्कृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः। तस्मादेतामतिसृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद स एतस्यामतिसृष्ट्यां प्रजापतिरिव भवति प्रजापतिवदेव स्रष्टा भवति ॥ ६ ॥

"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" सर्वं वैदिकं साधनं ज्ञानकर्मलक्षणं कर्त्राद्य-

स च संहर्ता चेदग्निरेवेत्यवधारणसिद्धिरित्यर्थः। प्रजापतेः[१] सर्वात्मत्वमुपक्रम्य जगतो द्वैधाविभक्तत्वाभिधानं कुत्रोपयुक्तमित्याशङ्क्य तस्य सूत्रे पर्यवसानात्तस्मिन्नात्मबुद्ध्योपासकस्य सर्वदोषराहित्यं फलमत्र विवक्षितमित्याह। एवमिति। अनुग्राहकदेवसृष्टिमुक्त्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति। सैषेति। 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिश्रुतेरग्न्यादयोऽस्यावयवास्तत्कथं तत्सृष्टिस्ततोऽतिशयवतीत्याशङ्क्ते। कथमिति। प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टत्ववचनमविरुद्धमिति परिहरति। अत आहेति। देवसृष्टेरतिसृष्टित्वाभावशङ्कानुवादार्थोऽथशब्दः। ज्ञानस्येत्युपलक्षणं कर्मणोऽपीति द्रष्टव्यम्। अतिसृष्ट्यामित्यादि व्याचष्टे। तस्मादिति। देवादिस्रष्टा तदात्मा प्रजापतिरहमेवेत्युपासितुस्तद्भावापत्त्या तत्स्रष्टृत्वं फलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वोत्तरग्रन्थयोः संबन्धं वक्तुं प्रतीकमादाय वृत्तं कीर्तयति। तद्धेत्यादिना। यस्याऽऽदेयत्वार्थं वैदिकमित्युक्तम्। साधनमित्युक्ते मुक्तिसाधनं पुरः स्फुरति तन्निरस्यति। ज्ञानेति। एकरूपस्य मोक्षस्यानेकरूपं न साधनं भवतीति भावः। मुक्तिसाधनं मानवस्तुतन्त्रं तत्त्वज्ञानमिदं तु कारकसाध्यमतोऽपि न तद्धेतुरित्याह। कर्त्रादीति।

१ क. ख. घ. च. छ. ज. झ. देवान्सैषा तस्मा°। २ ग. ङ. च. °धर्मणो। ३ घ. छ. ज. झ. °देनाम°। ४ च. ज. झ. °पतेरस्य भ°। ञ. °पतेरि°। ५ अ. ण. °तेः सार्वात्म्यमु°। ६ प.

नेककारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारः । अथैतस्यैव साध्यसाधनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगतो व्याकरणात्प्राग्बीजावस्था या तां निर्दिदिक्षत्यङ्कुरादिकार्यानुमितामिव वृक्षस्य कर्मबीजोऽविद्याक्षेत्रो ह्यसौ संसारवृक्षः समूल उद्धर्तव्य इति । तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः।तथाचोक्तम् "ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखः" इति काठके । गीतासु च "ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्" इति । पुराणे च "ब्रह्मवृक्षः सनातनः"इति। तद्धेदं तर्हीति बीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेस्तर्हि तस्मिन्काले परोक्षत्वात्सर्वनाम्नाऽप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते । भूतकालसंबन्धित्वादव्याकृतभाविनो जगतः। सुखग्रहणार्थमैतिह्यप्रयोगो हशब्दः।

किंचेदं प्रजापतित्वफलावसानम् 'मृत्युरस्याऽऽत्मा भवति' इति श्रुतेः । न च तदे कैवल्यं भयारत्यादिश्रवणादतोऽपि नेदं मुक्त्यर्थमित्याह । प्रजापतित्वेति । किं नित्यसिद्धा मुक्तिरिदं तु साध्यफलमतोऽपि न मुक्तिहेतुरित्याह । साध्यमिति किंच मुक्तिर्व्याकृतादर्थान्तरमन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतेः । इदं तु नामरू व्याकृतमतोऽपि न तद्धेतुरित्याह । एतावदेवेति । संप्रत्यव्याकृतकण्डिकामवतार न्प्रवेशवाक्यात्प्राक्तनस्य तद्धेदमित्यादेर्वाक्यस्य तात्पर्यमाह । अथेति । ज्ञानकर्मफ लोक्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । बीजावस्था साक्षात्प्रत्यगविद्या तस्या निर्देष्टुमिष्टत्वमे न साक्षान्निर्देश्यत्वमनिर्वाच्यत्वादिति वक्तुं निर्दिदिक्षतीत्युक्तम् । वृक्षस्य बीजावस लोको निर्दिशतीति संबन्धः । यज्ज्ञाने पुमर्थाप्तिस्तदेव वाक्यं किमिति प्रत्यगविद्योच्य तत्राऽऽह । कर्मेति । उद्धर्तव्य इति तन्मूलनिरूपणमर्थवदिति शेषः । अथ पुरुषार्थमर्थ मानस्य तदुद्धारोऽपि क्वोपयुज्यते तत्राऽऽह । तदुद्धरणे हीति । ननु संसारस्य मूलमे नास्ति स्वभाववादात्प्रधानादेव वा तन्मूलं नाज्ञातं ब्रह्मेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिभ्यां प हरति । तथा चोक्त । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं कारणं कार्यापेक्षया परमव्याकृतं मूलमस्येत्यूर्ध्व मूलो हिरण्यगर्भादयो मूलापेक्षयाऽवाच्यः शाखा इत्यवाक्शाखः । एवम् 'ऊर्ध्वमूल मधःशाखम्' इत्यादिगीता अपि नेतव्याः । अस्ति हि संसारस्य मूलम् 'नेदममूलं भवि ष्यति' इति श्रुतेस्तच्चाज्ञातं ब्रह्मैवेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति भावः । संप्रति प्रतीकमादा पदानि व्याचष्टे । तद्धेत्यादिना । अप्रत्यक्षाभिधानेन तदिति सर्वनाम्ना बीजावस्थं जगद भिधीयते परोक्षत्वादिति संबन्धः । कथं जगतो बीजावस्थत्वमित्याशङ्क्य तर्हीत्यस्य र्थमाह । प्रागिति । कथं तस्य परोक्षत्वं तत्राऽऽह । भूतेति । निपातार्थमाह । सुखेति

---

१ ग. °मितबीजमि° । २ क. ज. °लो ह्यवा° । ध. °लोऽवाक्शा° । ३ ख. ग. ङ. छ. ।

व्याक्रियतासौनामाऽयमिदꣳरूप इति तदिदमप्ये-

एवं ह तदाऽऽसीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतो बीजावस्थां प्रतिपद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजाऽऽसीदित्युक्ते यद्वत्। इदमिति व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्णितमभिधीयते। तदिदंशब्दयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य जगतोऽवगम्यते। तदेवेदमिदमेव च तदव्याकृतमासीदिति। अथैवं सति नासत उत्पत्तिर्न सतो विनाशः कार्यस्येत्यवधृतं भवति। तदेवंभूतं जगदव्याकृतं सन्नामरूपाभ्यामेव नाम्ना रूपेणैव च व्याक्रियत। व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोगात्तत्स्वयमेवाऽऽत्मैव व्याक्रियत वि आ अक्रियत विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभावमापद्यत। सामर्थ्यादाक्षिप्तनियन्तृकर्तृसाधनक्रियानिमित्तम्। असौनामेति सर्वनाम्नाऽविशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपादिशति। देव-

---

इशब्दार्थमभिनयति। **किलेति।** यथावर्णितमित्यनर्थत्वेन संसारेऽसारत्वोक्तिः। दद्वयसामानाधिकरण्यलभ्यमर्थमाह। **तदिदमिति।** एकत्वमभिनयेनोदाहरति। देवेति। एकत्वावगतिफलं कथयति। **अथेति।** सामानाधिकरण्यवशादेकत्वे निश्चिते सत्यनन्तरम्—

'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः'

इति स्मृतिरनुसृता भवतीति भावः। अज्ञातं ब्रह्म जगतो मूलमित्युक्त्वा तद्विवर्तो जगदिति निरूपयति। **तदेवंभूतमिति।** तृतीयामित्थंभावार्थत्वेन व्याचष्टे। **नाम्नेति।** क्रियापदप्रयोगाभिप्रायं तदनुवादपूर्वकमाह। **व्याक्रियतेति।** तत्र पदच्छेदपूर्वकं तद्वाच्यमर्थमाह। **व्याक्रियतेत्यादिना।** स्वयमेवेति कुतो विशेष्यते कारणमन्तरेण कार्योत्पत्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह। **सामर्थ्यादिति।** निर्हेतुकार्यसिद्ध्यनुपपत्त्याक्षिप्तो नियन्ता जनयिता कर्ता चोत्पत्तौ साधनक्रिया करणव्यापारस्तन्निमित्तं तदपेक्ष्य व्यक्तीभावमापद्यतेति योजना। नामसामान्यं देवदत्तादिना विशेषनाम्ना संयोज्य सामान्यविशेषवानर्थो नामव्याकरणवाक्ये विवक्षित इत्याह। **असावित्यादिना।** असौशब्दः औतोऽव्ययत्वेन नेयः। रूपसामान्यं शुक्लकृष्णादिना विशेषे संयोज्योच्यते रूपव्या-

---

१ घ. च. ज. ह किल त°। २ क. ख. ग. ङ. छ. झ. °तोऽत्र°। ३ ख. ङ. च. °स्येत्येवमव°। ग. °स्येत्येतदव°। ४ ख. ग. च. झ. °गात्स्व°। ५ ख. च. °यतेति वि। ६ ख. घ. °या कारक्या°। ...

तर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽय-

दत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामाऽयम् । तथेदमिति शुक्लकृष्णादीनामविशेषः । इदं शुक्लमिदं कृष्णं वा रूपमस्येतीदंरूपः । तदिदमव्याकृतं वस्त्वेतर्ह्येतस्मिन्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदंरूप इति । यदर्थः सर्वशास्त्रारम्भो यस्मिन्नविद्यया स्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफलाध्यारोपणा कृता यः कारणं सर्वस्य जगतो यदात्मके नामरूपे सलिलादिव स्वच्छान्मलमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेते ।

करणवाक्येनेत्याह । तथेत्यादिना । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना व्यक्तमित्येतत्सुप्तप्रबुद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति । तदिदमिति । तद्धेत्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामित्यादिना तत्कार्यमुक्तमिदानीं प्रवेशवाक्यस्थसशब्दापेक्षितमर्थमाह । यदर्थ इति काण्डद्वयात्मनो वेदस्याऽऽरम्भो यस्य परस्य प्रतिपत्त्यर्थो विज्ञायते कर्मकाण्डं हि स्वार्थानुष्ठानाहितचित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगीष्यते ज्ञानकाण्डं तु साक्षादेव तत्रोपयुज्यते 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति च श्रूयते स परोऽत्र प्रविष्टो देहादाविति योजना । सर्वस्याऽऽम्नायस्य ब्रह्मात्मनि समन्वयमुक्त्वा तत्र विरोधसमाधानार्थमाह । यस्मिन्निति । अध्यासस्य चतुर्विधख्यातीनामन्यतमत्वं वारयति । अविद्ययेति । तस्या मिथ्याज्ञानत्वेन सादित्वादनाद्यध्यासहेतुत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभाविक्येति । विद्याप्रागभावत्वमविद्याया व्यावर्तयति । कर्त्रिति । न हि तदुपादानत्वमभावत्वे संभवति नचोपादानान्तरमस्तीति भावः । अन्वयस्तु सर्वत्र यच्छब्दस्य पूर्ववद्द्रष्टव्यः । आत्मनि कर्तृत्वाध्यासस्याविद्याकृतत्वोक्त्या समन्वये विरोधः समाहितः संप्रत्यध्यासकारणस्योक्तत्वेऽपि निमित्तोपादानभेदं सांख्यवादमाशङ्क्योक्तमेव कारणं तद्भेदनिराकरणार्थं कथयति । यः कारणमिति । श्रुतिस्मृतिवादेषु परस्य तत्कारणत्वं प्रसिद्धमिति भावः । नामरूपात्मकस्य द्वैतस्याविद्याविद्यमानदेहत्वाद्विद्यापनोद्यत्वं सिध्यतीत्याह । यदात्मके इति । व्याकर्तुरात्मनः स्वभावतः शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । सलिलादिति । व्याक्रियमाणयोर्नामरूपयोः स्वतोऽशुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । मलमिवेति । यथा फेनादि जलोत्थं तन्मात्रमेवं तथाऽज्ञातब्रह्मोत्थं जगद्ब्रह्ममात्रं तज्ज्ञानबाध्यं चेति भावः । नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमपि वस्तु न स्वतोऽज्ञाननिवर्तकं केवलस्य

[रूप]मिदꣳरूप इति स एष इह प्रविष्टः।

यश्च ताभ्यां नामरूपाभ्यां विलक्षणः स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः। स एषोऽव्याकृते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्वन्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेष्विह कर्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्सु प्रविष्टः। नन्वव्याकृतं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तं कथमिदमिदानीमुच्यते पर एव त्वात्माऽव्याकृतं व्याकुर्वन्निह प्रविष्ट इति.। नैष दोषः। परस्याप्यात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षितत्वात्। आक्षिप्तनियन्तृकर्तृक्रियानिमित्तं हि जगदव्याकृतं व्याक्रियतेत्यवोचाम। इदंशब्दसामानाधिकरण्याच्चाव्याकृतशब्दस्य। यथेदं जगन्नियन्त्राद्यनेककारकनिमित्तादिविशेषवद्व्याकृतं तथाऽपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तदव्याकृतम्। व्याकृताव्या-

[व्याकृ]तसाधकत्वाद्वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यारूढं तु तथेति मन्वानो ब्रूते। यश्चेति। 'आकाशो ह नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह। ताभ्यामिति। नामरूपात्मकद्वैतासंस्पर्शित्वादेव नित्यशुद्धत्वमशुद्धेर्द्वैतसंबन्धाधीनत्वात्तत्राविद्या प्रयोजिकेत्यभिप्रेत्य तत्संबन्धं निषेधति। बुद्धेति। तस्मादेव दुःखाद्यनर्थासंस्पृष्टत्वमाह। मुक्तेति। विद्यादशायां शुद्ध्यादिसद्भावेऽपि बन्धावस्थायां नैवमिति [म]न्वानो नेत्याह। स्वभाव इति। अव्याकृतवाक्योक्तमज्ञातं परमात्मानं परामृशति। स इति। तमेव कार्यस्थं प्रत्यञ्चं निर्दिशति। एष इति। आत्मा हि स्वतो नित्यशुद्धत्वादिरूपोऽपि स्वाविद्यावष्टम्भान्नामरूपे व्याकरोतीति तत्सर्जनस्याविद्यामयत्वं विवक्षित्वाऽऽह। अव्याकृते इति। तयोरात्मना व्याकृतत्वे तदतिरेकेणाभावः फलतीति [म]त्वा विशिनष्टि। आत्मेति। जनिमन्मात्रमिहशब्दार्थं कथयति। ब्रह्मादीति। तत्रैव [दुः]खादिसंबन्धो नाऽऽत्मनीति मन्वानो विशिनष्टि। कर्मेति। ब्रह्मात्मैक्ये पदद्वयसामानाधिकरण्याधिगते हेतुमाह। प्रविष्ट इति। परमात्मा स्रष्टा सृष्टे प्रविष्टो जगतीत्यादिष्टमाक्षिपति। नन्विति। पूर्वापरविरोधं समाधत्ते। नेत्यादिना। व्याक्रियतेति [क]र्मकर्तृप्रयोगाज्जगत्कर्तुरविवक्षितत्वमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह। आक्षिप्तेति। मुच्यते [स्व]तः स्वयमेवेतिवत्कर्मकर्तरि लकारो व्याकरणसौकर्यापेक्षया सत्येव कर्तरि निर्वहतीति [भा]वः। अव्याकृतशब्दस्य नियन्त्रादियुक्तजगद्वाचित्वे हेत्वन्तरमाह। इदंशब्देति। [क]थमुक्तसामानाधिकरण्यमात्रादव्याकृतस्य जगतो नियन्त्रादियुक्तत्वं तत्राऽऽह। [य]थेति। नियन्त्रादीत्यादिशब्देन कर्तृकरणादिग्रहणम्। निमित्तादीत्यादिपदेनोपादा[न]मुच्यते। विमतं नियन्त्रादिसापेक्षं कार्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः। कस्तर्हि प्रागवस्थे [सं]प्रतिपन्ने च जगति विशेषस्तत्राऽऽह। व्याकृतेति। कथं पुनरव्याकृतशब्देन

१ ग. घ. ङ. च. ज. झ. एवाऽऽत्मा°। २ क. छ. झ. °स्याऽऽत्म°। ३ अ. ण. °ञो वै।

कृतमात्रं तु विशेषः । दृष्टश्च लोके विवक्षातः शब्दप्रयोगो ग्राम आगतो ग्रामः शून्य इति । कदाचिद्ग्रामशब्देन निवासमात्रविवक्षायां ग्राम शून्य इति शब्दप्रयोगो भवति कदाचिन्निवासिजनविवक्षायां ग्राम आगत इति कदाचिदुभयविवक्षायामपि ग्रामशब्दप्रयोगो भवति ग्रामं च न प्रविशेदिति यथा । तद्वदिहापि जगदिदं व्याकृतमव्याकृतं चेत्यभेदविवक्षायामात्मानात्मनोर्भवति व्यपदेशः । तथेदं जगदुत्पत्ति-विनाशात्मकमिति केवलजगद्व्यपदेशः । तथा महानज आत्माऽस्थूलोऽ-नणुः स एष नेति नेतीत्यादि केवलात्मव्यपदेशः । ननु परेण व्याकर्त्रा व्याकृतं सर्वतो व्याप्तं सर्वदा जगत्स कथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते । अप्रविष्टो हि देशः परिच्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते । यथा पुरुषेण ग्रामा-दिर्नाऽऽकाशेन किंचिन्नित्यप्रविष्टत्वात् । पाषाणसर्पादिवद्धर्मान्तरेणेति चेत् । अथापि स्यान्न पर आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविवेश किंतर्हि तत्स्थ एव धर्मान्तरेणोपजायते तेन प्रविष्ट इत्युपचर्यते । यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्थः सर्पो नालिकेरे वा तोयम् । न । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इतिश्रुतेः । यः स्रष्टा स भावान्तरमनापन्न एव कार्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हि श्रूयते ।

जगद्वाचिना परो गृह्यत एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वायोगादत आह । दृष्टश्चेति । उक्तमेव स्फुटयति । कदाचिदिति । उभयविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्य दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदिति । इहेत्यव्याकृतवाक्योक्तिः । निवासमात्रविवक्षया ग्रामशब्दप्र-योगस्य दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । निवासिजनविवक्षया तत्प्रयोगस्यापि दार्ष्टान्तिकं कथयति । तथा महानिति । अव्याकृतवाक्ये परस्य प्रकृतत्वात्तस्य प्रवेशवाक्ये सशब्देन परामृष्टस्य सृष्टे कार्ये प्रवेश उक्तस्तं च प्रकारान्तरेणाऽऽक्षिपति । नन्विति । कथमितिसूचितामनुपपत्तिमेव स्पष्टयति । अप्रविष्टो हीति । दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रवे-शवादी शङ्कते । पाषाणेति । तदेव विवृणोति । अथापीत्यादिना । परस्य परि-पूर्णस्य क्वचित्प्रवेशाभावेऽपीति यावत् । तच्छब्दः सृष्टकार्यविषयः । धर्मान्तरं जीवाख्यम् । दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । पाषाणाद्बाह्यः सर्पादिस्तत्र प्रविष्ट इति शङ्कापोहार्थं सहजविशेषणम् । सर्पादेरश्मादिरूपेण स्थितभूतपरिणामत्वात्तत्र सहजत्वं पाषाणादौ यानि भूतानि स्थितानि तेषां परिणामः सर्पादिस्तद्रूपेण तत्र भूतानामनुप्रवेशवदपरिच्छिन्नस्यापि परस्य जीवाकारेण बुद्ध्यादौ प्रवेशसिद्धिरित्यर्थः । आक्षेप्ता ब्रूते । नेति । तदेव स्पष्टयति । यः स्रष्टेति । ननु तक्ष्णा निर्मिते वेश्मनि

---

१ ग. घ. च. 'ति प्र' । २ क. छ 'दिदमव्याकृतं व्याकृतं चे' । ३ क. ख. ङ. च. ज. 'प्ते स' । ४ क. नारिकेले । ५ ग. घ. ङ. ज. झ. 'ति श्रु' । ६ च. स्पष्टयति । ७ ग. 'तच्छब्दोक्तिः ।

यथा भुक्त्वा गच्छतीति भुजिगमिक्रिययोः पूर्वापरकालयोरितरेतरवि-च्छेदोऽविशिष्टश्च कर्ता तद्वदिहापि स्यान्नतु तत्स्थस्यैव भावान्तरोपजनन एतत्संभवति। न च स्थानान्तरेण वियुज्य स्थानान्तरसंयोगलक्षणः प्रवेशो निरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य दृष्टः। सावयव एव प्रवेशश्रवणादिति चेन्न। "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः" "निष्कलं निष्क्रियम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः। सर्वव्यपदेशधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च। प्रतिबिम्बप्रवेशवदिति चेन्न। वस्त्वन्तरेण विप्रकर्षानुपपत्तेः। द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति चेत्। न। अना-श्रितत्वात्। नित्यपरतन्त्रस्यैवाऽऽश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश उप-चर्यते। न तु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यश्रवणात्तथा प्रवेश उपपद्यते। फले बीजव-दिति चेन्न। सावयवत्ववृद्धिक्षयोत्पत्तिविनाशादिधर्मवत्त्वप्रसङ्गात्। न चैवं

तोऽन्यस्यापि प्रवेशो दृश्यते तथा परेण सृष्टे जगत्यन्यस्य प्रवेशो भविष्यति नेत्याह। थेति। पाषाणसर्पन्यायेन कार्यस्थस्यैव परस्य जीवाख्ये परिणामे तत्सृष्ट्या-श्रवणमनुपपन्नमिति व्यतिरेकं दर्शयति। नत्विति। अस्तु तर्हि परस्य जोरादिवत्पूर्वावस्थानत्यागेनावस्थानान्तरसंयोगात्मा प्रवेशो नेत्याह। न चेति। रवयवोऽपरिच्छिन्नश्चाऽऽत्मा तस्य स्थानान्तरेण वियोगं प्राप्य स्थाना-रेण सह संयोगलक्षणो यः प्रवेशः स सावयवे परिच्छिन्ने च मार्जारादौ दृष्टप्रवेश-दृशो न भवतीति योजना। वियुज्येति पाठे तु स्फुटैव योजना। प्रवेशश्रुत्या रवयवत्वासिद्धिं शङ्कते। सावयव इति। प्रवेशश्रुतेरन्यथोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्नैवमिति रिहरति। नेत्यादिना। अमूर्तत्वं निरवयवत्वम्। पुरुषत्वं पूर्णत्वम्। प्रकारान्तरेण वेशोपपत्तिं शङ्कते। प्रतिबिम्बेति। आदित्यादौ जलादिना संनिकर्षादिसंभवात्प्र-तिबिम्बाख्यप्रवेशोपपत्तिः। आत्मनि तु परस्मिन्नसङ्गेऽनवच्छिन्ने केन चिदपि तदभा-न्न यथोक्तप्रवेशसिद्धिरित्याह। न वस्त्वन्तरेणेति। प्रकारान्तरेण प्रवेशं चोदयति। व्य इति। परस्यापि कार्ये प्रवेश इति शेषः। गुणापेक्षया परस्य वैलक्षण्यं दर्शय-परिहरति। नेत्यादिना। स्वातन्त्र्यश्रवणमेष सर्वेश्वर इत्यादि। पनसादिफले बीजस्य वेशवत्कार्ये परस्य प्रवेशः स्यादिति शङ्कित्वा दूषयति। फल इत्यादिना। विना-दीत्यादिशब्देनानात्मत्वानीश्वरत्वादि गृह्यते। प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे। चेति। जन्मादीनां धर्माणां धर्मिणो भिन्नत्वाभिन्नत्वासंभवादिन्यायः। बीजफलयो-यवावयवित्वं पाषाणसर्पयोराधाराधेयतेत्यपुनरुक्तिः। परस्य सर्वप्रकारप्रवेशासंभवे

---

१ ग. प्रवेप। २ ख. ज. °न्तरेणोप°। ३ ख. °न्तर°। ४ ख. ग. घ. ङ. ज. च। ५. ञ.

धर्मवत्त्वं ब्रह्मणः "अजोऽजरः" इत्यादिश्रुतिन्यायविरोधात्। अन्य एव संसारी परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेन्न। "सेयं देवतैक्षत" इत्यारभ्य "नामरूपे व्याकरवाणि" इति तस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वश्रुतेः। तथा तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत।

"सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते"

"त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि"

"पुरश्चक्रे द्विपदः" "रूपं रूपम्" इति च मन्त्रवर्णान्न परादन्यस्य प्रवेशः। प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्वमिति चेत्। न। "एको देवो बहुधा संनिविष्टः" "एकः सन्बहुधा विचार" "त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः" "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादिश्रुतिभ्यः। प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति तिष्ठतु तावत्प्रविष्टानां संसारित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेत्। न। अशनायाद्यत्ययश्रुतेः। सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनान्नेति चेत्। न। "न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः" इति श्रुतेः। प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत्। न। उपाध्याश्रयजनित-

---

प्रवेशश्रुतेरालम्बनं वाच्यमित्याशङ्क्य पूर्वपक्षमुपसंहरति। अन्य एवेति। जगतो हि परः स्रष्टेति वेदान्तमर्यादा स्रष्टैव च प्रवेष्टा प्रविश्य व्याकरवाणीति प्रवेशव्याकरणयोरेककर्तृत्वश्रुतेस्तस्मात्परस्मादन्यस्य प्रवेशो न युक्तिमानिति सिद्धान्तयति। नेत्यादिना। तत्रैव तैत्तिरीयश्रुतिं संवादयति। तथेति। ऐतरेयश्रुतिरपि यथोक्तमर्थमुपोद्बलयतीत्याह। स एतमेवेति। श्रीनारायणाख्यमन्त्रमप्यत्रानुकूलयति। सर्वाणीति। वाक्यान्तरमुदाहरति। त्वं कुमार इति। अत्रैव वाक्यशेषस्याऽऽनुगुण्यं दर्शयति। पुर इति। उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्यमाह। न परादिति। परस्य प्रवेशे प्रविष्टानां मिथो भेदात्तदभिन्नस्य तस्यापि नानात्वप्रसक्तिरिति शङ्कते। प्रविष्टानामिति। परस्यानेकत्वमेकत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति। नेत्यादिना। विचार विचचारेति यावत्। परस्य प्रवेशे नानात्वप्रसङ्गं प्रत्याख्याय दोषान्तरं चोदयति। प्रवेश इति तेषां संसारित्वेऽपि परस्य किमायातं तदाह। तदनन्यत्वादिति। श्रुत्यवष्टम्भेन दूषयति। नेति। अनुभवमनुसृत्य शङ्कते। सुखित्वेति। नासंसारित्वमिति शेषः गूढाभिसंधिरुत्तरमाह। नेति। आगमो हि परस्यासंसारित्वे मानं त्वयोच्यते स चाध्यक्षविरुद्धो न स्वार्थे मानं न च वैपरीत्यं ज्येष्ठत्वेन बलवत्त्वादिति शङ्कते। प्रत्यक्षादीति। शङ्किते पूर्ववादिनि स्वाशयमाविष्कृतवति सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमाह नोपाधीति। उपाधिरन्तःकरणं तदाश्रयत्वेन जनितो विशेषश्चिदाभासस्तद्गतदुःखादि

विशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः। "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञातृ" इत्यादिश्रुतिभ्यो नाऽऽत्मविषयं विज्ञानं किं तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितोऽहं दुःखितोऽहमित्येवमादि प्रत्यक्षविज्ञानम्। अयमहमिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात् "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ" इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च। देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम्। "आत्मनस्तु कामाय" इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेन्न। यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात्। "तत्केन कं पश्येत्" "नेह नानाऽस्ति किंचन" "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इत्यादिना विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नाऽऽत्मधर्मत्वम्। तार्किकसम-

---

विषयत्वात्प्रत्यक्षादेराभासत्वात्तेनाऽऽत्मन्यसंसारित्वागमस्य न विरोधोऽस्तीत्यर्थः। किंच प्रत्यक्षादीनामनात्मविषयत्वादात्मविषयत्वाच्चाऽऽगमस्य भिन्नविषयतया नानयोर्मिथो विरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽऽत्मनोऽध्यक्षाद्यविषयत्वे श्रुतीरुदाहरति। **न दृष्टेरिति।** सुख्यहमित्यादिप्रतिभासस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव स्मारयति। **किं तर्हीति।** बुद्ध्यादिरुपाधिस्तत्राऽऽत्मप्रतिच्छाया तत्प्रतिबिम्बस्तद्विषयमेव सुख्यहमित्यादि विज्ञानमिति योजना। आत्मनो दुःखित्वाभावे हेत्वन्तरमाह। **अयमिति।** अयं देहोऽहमिति दृश्येन द्रष्टुस्तादात्म्याध्यासदर्शनादृश्यविशिष्टस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वान्न केवलस्याऽऽत्मनो दुःखादिसंसारोऽस्तीत्यर्थः। किंचास्थूलादिविशेषणमक्षरं प्रक्रम्य तस्यैव प्रत्यगात्मत्वं दर्शयन्ती श्रुतिरात्मनः संसारित्वं वारयतीत्याह। **नान्यदिति।** किंच पादयोर्दुःखं शिरसि दुःखमिति देहावयवावच्छिन्नत्वेन तत्प्रतीतेस्तद्धर्मत्वनिश्चयाआऽऽत्मनि संसारित्वं प्रामाणिकमित्याह। **देहेति।** श्रुतिवशादात्मनः संसारित्वं शङ्कते। **आत्मनस्त्विति।** सुखं तावदात्माश्रयमात्मनस्तु कामायेति सुखसाधनस्याऽऽत्मार्थत्वश्रुतेरतस्तदविनाभूतं दुःखमपि तत्रेत्यात्मन्यसंसारित्वमयुक्तमित्यर्थः। आविद्यकसंसारित्वानुवादेनाऽऽत्मनोऽनतिशयानन्दत्वप्रतिपादकमात्मनस्तु कामायेत्यादिवाक्यमिति मत्वाऽऽह। **नेति।** तदाविद्यकसंसारानुवादीत्यत्र गमकमाह। **यत्रेति।** अनेन हि वाक्येनाविद्यावस्थायामेवाऽऽत्मार्थत्वं सुखादेरभ्युपगम्यते। अतो न तस्याऽऽत्मधर्मत्वमित्यर्थः। आत्मनि संसारित्वस्याप्रतिपाद्यत्वेऽपि गमकमाह। **तत्केनेति।** आत्मनोऽसंसारित्वे विद्वदनुभवमनुकूलयितुं चशब्दः। तर्कशास्त्रप्रामाण्यादात्मनः संसारित्वमिति शङ्कते। **तार्किकेति।** बुद्ध्यादिचतुर्दशगुणवानात्मेति तार्किकसमयस्तेन विरोधादस्यासंसारित्वमयुक्तं तर्काविरुद्धो हि सिद्धान्तो भवतीत्यर्थः। सर्वतर्काविरोधी वा कतिप-

यविरोधादयुक्तमिति चेन्न । युक्त्याऽप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः । न हि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणाऽऽत्मनो विशेष्यत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वात् । आकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न । एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । न हि सुखग्राहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्याऽऽत्मनो विषयीकरणमुपपद्यते । तस्य च विषयीकरण आत्मन एकत्वाद्विषय्यभावप्रसङ्गः । एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न । युगपदसंभवादात्मन्यंशानुपपत्तेश्च । एतेन

यतर्काविरोधी वा सिद्धान्तः । नाऽऽद्यः । तार्किकादिसिद्धान्तस्यापि मिथो वैदिकत कैश्च विरोधादसिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीये तु श्रौततर्काविरोधादात्मासंसारित्वसिद्धान्तोऽ सिध्येदित्यभिसंधायाऽऽह । न युक्त्याऽपीति । किंच दुःखादिरात्मधर्मो न भव वेद्यत्वाद्रूपादिवदित्याह । न हीति । प्रत्यक्षाविषयत्वोक्त्या प्रतीचस्तद्विषयदुः खाविशेष्यत्वमयुक्तं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः शब्दाकाशयोरिव दुःखात्मनोरपि गुणगुणित्व संभवादिति शङ्कते । आकाशस्येति । यत्र धर्मधर्मिभावस्तत्रैकज्ञानगम्यत्वं दृष्टं यथ शुक्लो घट इति तद्व्यापकं व्यावर्तमानं दुःखात्मनोर्धर्मधर्मित्वं व्यावर्तयति शब्दाकाश योरपि गुणगुणिभावो नास्माकं संमतः शब्दतन्मात्रमाकाशमिति स्थितेरित्याशयेनाऽऽह नैकेति । कथं तदनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । न हीति । नित्यानुमेयस्येति जरत्तार्कि कमतानुसारेण सांख्यसमयानुसारेण चोक्तम् । आधुनिकं तार्किकं प्रत्याह । तस्य चेति । सुखादिवदात्मनोऽपि प्रत्यक्षेण विषयीकरणे सत्येकस्मिन्देहे तदैक्यसंभवेऽत्मान्तरस्य तत्रायोगादेकत्र भोक्तृद्वयानिष्टेः पुरुषान्तरस्यान्यं प्रत्यप्रत्यक्षत्वाद्द्रष्टभावा दात्मैदृश्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । दीपस्य स्वव्यवहारहेतुत्वेन विषयविषयित्ववदेकस्यैवाऽऽत्मनो द्रष्टृदृश्यत्वसिद्धेर्द्रष्टृभावो नास्तीति शङ्कते । एकस्यैवेति । आत्मनो विषयविषयित्वं कार्त्स्न्येनांशाभ्यां वा । आद्येऽपि युगपत्क्रमेण वा । नाऽऽद्य इत्याह । न युगपदिति । क्रियायां गुणत्वं कर्तृत्वं तत्र प्राधान्यं कर्मत्वमतो युगपदेकक्रियां प्रत्येकस्य साकल्येन गुणप्रधानत्वायोगान्नैवमित्यर्थः । न द्वितीयः । एकभावेऽन्याभावादिति मत्वा कल्पान्तरं प्रत्याह । आत्मनीति । एतेन प्रदीपदृष्टान्तोऽपि प्रतिनीतस्तस्यांशाभ्यां तद्भावे प्रकृतानानुकूलत्वात् । ननु विज्ञानवादिनो युगपदेकस्य विज्ञानस्य साकल्येन ग्राह्यग्राहकत्वमुपयन्ति तथा त्वदात्मनोऽपि स्यात्तत्राऽऽह । एतेनेति । एकस्योभयत्वनिरासेनेत्यर्थः । मा भूत्प्रत्यक्षमागमिकं पारिभाषिकं वाऽऽत्मनः संसारित्वम् । आनुमानिकं तु भविष्यति दुःखादि क्वचिदाश्रितं गुणत्वाद्रूपादिवदित्या

---

१ ख. ग. ङ. च. झ. °क्षप्र° । २ ङ. °षयविषय्य° । ३ क. ख. ञ. °यीकार स° । ४ घ. °

विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तं प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वेनानुमानम्। दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्रूपादिसामानाधिकरण्याच्च। मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य सावयवत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसङ्गात्। न ह्यविकृत्य संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन्नपयन्वा दृष्टः क्वचित्। न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचिदनित्यगुणाश्रयं वा नित्यम्। न चाऽऽकाश आगमवादिभिर्नित्यतयाऽवगम्यते। न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति[3]। विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्ते-

---

…ये सिद्धे परिशेषादात्मनस्तदाश्रयत्वादित्याशङ्क्याऽऽह। प्रत्यक्षेति। न हि मिथोविरुद्धयोर्गुणगुणित्वमनुमेयं दुःखादेश्च साभासबुद्धिस्थत्वात्पारिशेष्यासिद्धिरित्यर्थः। …साभासान्तःकरणनिष्ठं दुःखादीत्यत्र प्रमाणाभावात्कथं सिद्धसाधनत्वमित्याशङ्क्य …दुःख्यहमित्यादिप्रत्यक्षस्य तत्र प्रमाणत्वादुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यतया परिशेषासिद्धिरित्याह। दुःखस्येति। यत्र रूपादिमति देहे दाहच्छेदादि दृष्टं तत्रैव तत्कृतदुःखाद्युपलम्भान्नाऽऽत्मनस्तद्वत्त्वमिति हेत्वन्तरमाह। रूपादीति। यत्त्वात्ममनःसंयोगादात्मनि …बुद्ध्यादयो नव वैशेषिका गुणा भवन्तीति तद्दूषयति। मनःसंयोगजत्वेऽपीति। दुःखस्याऽऽत्मनि मनःसंयोगजत्वेऽभ्युपगतेऽपि[1] मनोवदात्मनः संयोगित्वात्सावयवत्वादिप्रसङ्गादात्मत्वमेव न स्यादित्यर्थः। तत्र संयोगित्वेन सक्रियत्वं साधयति। न हीति। संप्रति …सक्रियत्वेन सावयवत्वं प्रतिपादयति। न चेति। यद्वा दुःखाद्यात्मनो विक्रियेति …कश्चिदिष्टत्वात्तस्य सक्रियत्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। आत्मा न परिणामी निरवयवत्वान्नभोवदिति भावः। किंचाऽऽत्मा न गुणी नित्यत्वात्सामान्यवदित्याह। अनित्येति। नित्यं पश्याम इति शेषः। वाशब्दो नञनुकर्षणार्थः। आकाशे व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह। न चेति। आकाशस्य नित्यत्वं चेत् 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति सूचयितुमागमवादिभिरित्युक्तम्। परमाण्वादौ व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह। न चान्य इति। न तावदणवः सन्ति त्र्यणुकेतरेषां सत्त्वे मानाभावाद्दिशश्चाऽऽकाशेऽन्तर्भवन्ति कालस्तु सर्वे निमेषा जज्ञिर इत्यादिश्रुतेरुत्पत्तिमान्मनोऽप्यन्नमयं श्रुतिप्रसिद्धमतो न कश्चिद्व्यभिचार इति भावः। यस्मिन्विक्रियमाणे …तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते तदपि नित्यमिति न्यायेन परिणामवादी शङ्कते। विक्रियमाणमिति। तत्प्रत्ययस्तदेवेदमिति प्रत्ययः। विक्रियां वदता द्रव्यस्यावयवान्यथात्वं वाच्यं तदेव तस्यानित्यत्वमत्यन्ताभावस्य प्रामाणिकत्वे दुर्वचत्वादिति परिहरति।

---

१ ग. ङ. च. झ. °नित्योऽभ्युपग° । २ ख. °याऽभ्युपग° । ३ घ. ङ. छ. ज. °स्ति दुःखे ।

नित्यमेवेति चेन्न । द्रव्यस्यावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न । सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः । वज्रादिष्वदर्शनान्नेति चेन्न । अनुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य । तस्मान्नाऽऽत्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः । परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेन्न । अविद्याध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वात् । आत्मनि प्रकृतसंख्यापूरणभ्रमापोहवत्कल्पितदुःख्यात्माभ्युपगमाच्च । जलसूर्यादिप्रतिबिम्बवदात्मप्रवेशश्च प्रतिबिम्बवद्व्याकृते कार्ये उपलभ्यत्वम् । प्रागुत्पत्तेरनुपलब्ध

न द्रव्यस्येति । आत्मनः सक्रियत्वं सावयवत्वं वाऽस्तु तथाऽपि नानित्यत्वमिति स्याद्वादी शङ्कते । सावयवत्वेऽपीति । यत्सावयवं तदवयवसंयोगकृतं यथा पटादि तथा सति संयोगस्य विभागावसानत्वादवयवविभागे द्रव्यनाशोऽवश्यंभावीति दूषयति न सावयवस्येति । यत्सावयवं तदवयवसंयोगपूर्वकमिति न व्याप्तिः । सावयवेष्वेव वज्रादिष्ववयवसंयोगपूर्वकत्वे प्रमाणाभावादिति शङ्कते । वज्रादिष्विति विमतमवयवसंयोगपूर्वकं सावयवत्वात्पटवदित्यनुमानेन परिहरति । नानुमेयत्वादिति आत्मनो मनःसंयोगजन्यदुःखादिगुणत्वे सावयवत्वसक्रियत्वानित्यत्वादिप्रसङ्गं प्रतिपाद्य प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । आत्मनोऽनर्थध्वंसार्थशास्त्रारम्भान्यथानुपपत्त्या संसारित्वेत्यर्थापत्त्या शङ्कते । परस्येति । अविद्याविद्यमानमात्मस्थमनर्थभ्रमं निराकर्तुं तदारम्भः संभवतीत्यन्यथोपपत्त्या समाधत्ते । नाविद्येति । परस्यैवाविद्याकृतसंसारित्वभ्रान्तिध्वंसार्थं शास्त्रमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । आत्मनीति यत्तु परस्यादुःखित्वमन्यस्य च दुःखिनोऽसत्त्वं तत्राऽऽह । कल्पितेति । न तावत्परस्मादन्यो दुःखी 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेः । स पुनरनाद्यनिर्वाच्याज्ञानसंबन्धात्तज्जन्यैर्बुद्ध्यादिभिरैक्याध्यासमापन्नः संसरति । तथा च कल्पिताकारद्वारा दुःखिनः परस्याऽऽत्मनोऽङ्गीकारान्नार्थापत्तेरुत्थानमित्यर्थः । परस्य प्रवेशे प्राप्तां दोषपरंपरां पराकृत्य तत्प्रवेशस्वरूपं निरूपयति । जलेति । यथा जले सूर्यादेः प्रतिबिम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि सृष्टे कार्ये काल्पनिकः प्रवेश इत्यर्थः । अनवच्छिन्नाद्वयचिद्धातोर्वस्त्वन्तरेण संनिकर्षासंभवान्न प्रतिबिम्बाख्यप्रवेशः संभवतीत्याशङ्क्य वस्त्वन्तरकल्पनया कल्पितसंनिकर्षाद्यादाय प्रतिबिम्बपक्षं साधयति । आत्मेति तदेव प्रपञ्चयति । प्रागुत्पत्तेरित्यादिना । स्वाभिमेतं प्रवेशं प्रतिपाद्य परेष्टं पराचष्टे

---

१ ग. °नादिति । २ घ. ङ. °र्वकत्व° । च. झ. °र्वस्य । ३ ख. °स्य विभागस्य । त° । °स्य वज्रादिषु । त° । ४ ग. ङ. च. °शमाय । ५ क. ज. झ. °दुःखात्मा° । ६ ख. घ. ण. °नर्थसा° । ७ क. ध. ण. °सार्थं शा° । ८ क. ख. घ. ण. °स्य दुः° । ९ ग. ङ. ण. °प्रकृतमिति न°

आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः

आत्मा पश्चात्कार्ये च सृष्टे व्याकृते बुद्धेरन्तरुपलभ्यमानः सूर्यादिप्रतिबिम्बवज्जलादौ कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्दिश्यते "स एष इह प्रविष्टः" "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत" "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रोः देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य" इत्येवमादिभिः। न तु सर्वगतस्य निरवयवस्य दिग्देशकालान्तरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः प्रवेशः कदाचिदप्युपपद्यते। न च परादात्मनोऽन्योऽस्ति द्रष्टा" "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ" इत्यादिश्रुतेरित्यवोचाम। उपलब्ध्यर्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेशस्थित्यप्ययवाक्यानाम्। उपलब्धेः पुरुषार्थत्वश्रवणात्। "आत्मानमेवावेत्" "तस्मात्तत्सर्वमभवत्" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "आचार्यवान्पुरुषो वेद" "तस्य तावदेव चिरम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः।

"ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्"
"तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः"

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। भेददर्शनापवादाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वदर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः। तस्मात्कार्यस्थस्योपलभ्यत्वमेव प्रवेशं इत्युपचर्यते। आ नखाग्रेभ्यो नखाग्रमर्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते।

त्विति। कुतश्चिद्दिशो देशात्कालाच्चापक्रमणेन दिगन्तरे देशान्तरे कालान्तरे च प्तिलक्षण इति यावत्। यत्तु परस्मादन्यस्य प्रवेष्टृत्वमिति तत्राऽऽह। न चेति। येदं प्रवेशादि वस्तुतो विद्यमानमस्तु किमित्याविर्धं कल्प्यते तत्राऽऽह। उपब्धीति। आत्मज्ञानार्थत्वेन प्रवेशादीनां कल्पितत्वात्तद्वाक्यानां न स्वार्थे पर्यवसामित्यर्थः। फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायमाश्रित्योक्तमेव प्रपञ्चयति। उपलरित्यादिना। ततःशब्दो भक्तियोगपरामर्शी। तदित्यात्मज्ञानमुच्यते। तस्यात्वं साधयति। प्राप्यते हीति। सृष्ट्यादिवाक्यानामैक्यज्ञानार्थत्वे हेत्वन्तरमाह। ति। कल्पितं प्रवेशं प्रतिपादितमुपसंहरति। तस्मादिति। का पुनरस्य प्रवेशस्य दित्याशङ्क्याऽऽह। आ नखाग्रेभ्य इति। संभवति मर्यादान्तरे किमिति प्रवेशयमेव मर्यादेत्याशङ्क्याऽऽह। नखाग्रेति। दृष्टान्तद्वयमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति।

---

१ घ. च. ज. झ. °वस्याऽऽत्मनो दि° । २ क. च. छ. झ. °स्ति ना° । ३ क. ख. घ. च. छ.

स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यन्ति ।

तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह । यथा लोके क्षुरधाने क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन्नापितोपस्कराधाने क्षुरोऽन्तःस्थ उपलभ्यतेऽवहितः प्रवेशितः स्याद्यथा वा विश्वंभरोऽग्निर्विश्वस्य भरणाद्विश्वंभरकुलाये नीडेऽग्निः काष्ठादाववहितः स्यादित्यनुवर्तते । तत्र हि स मथ्यमान उपलभ्यते । यथा च क्षुरः क्षुरधान एकदेशेऽवस्थितो यथा चाग्निः काष्ठादौ सर्वतो व्याप्यावस्थित एवं सामान्यतो विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा । तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान्दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते । तस्मात्तत्रैवं प्रविष्टं तमात्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टं न पश्यन्ति नोपलभन्ते । नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयं तं न पश्यन्तीति दर्शनस्याप्रकृतत्वात् । नैष दोषः । सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनम् "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रति चक्षणाय" इति मन्त्रवर्णात् । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्य

तत्रेति । प्रवेशाधारो देहादिः सप्तम्यर्थः । प्रथमोदाहरणप्रतीकोपादानम् यथेति । तद्व्याचष्टे । लोक इति । तत्र प्रवेशितत्वं क्षुरस्य कथं सिद्धमत आह अन्तःस्थ उपलभ्यत इति । विश्वंभरशब्दस्याग्निविषयत्वं व्युत्पादयति । विश्वस्येति तस्य वह्नत्वं महाभूत वाज्जाठरत्वाद्वा द्रष्टव्यम् । काष्ठादावग्नेरवहितत्वे युक्तिमाह । तत्रेति । दृष्टान्तद्वये विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेत्यादिना आत्मनो जाग्रत्स्वप्नयोर्देहे द्वयी वृत्तिः स्वापे तु सामान्यवृत्तिरेवेत्यवान्तरविभागमाह तत्र हीति । अवस्थाद्वयं सप्तम्यर्थः । न केवलं विशेषवृत्तिरेव तदोपलब्धा किंतु सामान्यवृत्तिश्चेति चकारार्थः । अवस्थान्तरे सैवेत्यपि तस्यैवार्थः । वाक्यान्तरमवतारयितुं भूमिकामाह । तस्मादिति । यस्मादुभयी वृत्तिरात्मनः शरीरे दृश्यते तस्मात्तत्रैव जलसूर्यवदविद्यया प्रविष्टोऽयमिति योजना । व्याकृताज्जगतः सकाशादात्मानं पृथक्त्वं न पश्यन्तीति वाक्यं तद्व्याचष्टे । तमात्मानमिति । विशिष्टं पश्यन्तोऽपि केवलमात्मानं न पश्यन्तीति यावत् । चाक्षुषत्वनिषेधस्येष्टत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे नोपलभन्त इति । उक्तनिषेधमाक्षिपति । नन्विति । प्रतिषेधस्य प्राप्तिं दर्शयन्परिहरति । नेत्यादिना । तन्नामरूपाभ्यां स एष इत्यादिवाक्यानां ज्ञानार्थत्वे मानमाह रूपमिति । विशिष्टस्य दर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शने हेतूक्तिरनन्तरवाक्यमित्याह तत्रेति । प्रतिज्ञावाक्यार्थे स्थिते सतीति यावत् । तस्मात्तद्दर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शने

१ ख. क्षुरः क्षुर॰ । २ क. ग. च. छ. ज. झ. ॰भरः कु॰ । ३ क. ख. धानैक॰ । ४ ग. घ. ज. झ. ॰था वाऽग्निः । ५ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ॰दृस्याद॰ । ६ घ. ॰तमर्थम॰ । ज. ॰तम॰

अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति। वदन्वाक्पश्यꣳश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो

दर्शने हेतुमाह। अकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्टः। कुतः पुनरकृत्स्नत्वमिति। उच्यते। प्राणन्नेव प्राणनक्रियामेव कुर्वन्प्राणो नाम प्राणसमाख्यः प्राणाभिधानो भवति। प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणितीत्युच्यते नान्यां क्रियां कुर्वन्। यथा लावकः पाचक इति। तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो हि सः। तथा वदन्वदनक्रियां कुर्वन्वक्तीति वाक्पश्यंश्चक्षुश्चष्टे इति चक्षुर्द्रष्टा शृण्वञ्शृणोतीति श्रोत्रं प्राणन्नेव प्राणो वदन्वागित्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रमित्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदर्श्यते। नामरूपविषयत्वाद्विज्ञानशक्तेः। श्रोत्रचक्षुषी विज्ञानस्य साधने विज्ञानं तु नामरूपसाधनम्। न हि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति। तयोश्चोपलम्भे

मिति शेषः। विशिष्टस्यापि पूर्णत्वमात्मत्वादन्यथा प्राणनादिकर्तृत्वायोगादिति शङ्कते। कुत इति। प्राणनादिक्रियाकर्ता प्राणादिभिः संहतत्वात्पूर्णो न भवतीत्युत्तरवाक्यैरुत्तरमाह। उच्यत इति। आत्मनि प्राणशब्दप्रवृत्तिमुपपादयति। प्राणनक्रियाकर्तृत्वादिति। तत्कर्तृत्वादात्मा प्राण उच्यते प्राणितीति व्युत्पत्तेरिति योजना। सदृष्टान्तमेवकारार्थमाह। नान्यामिति। एवकारार्थमनूद्य हेत्वर्थमुपसंहरति। तस्मादिति। स्वापावस्थायां समस्तकरणोपसंहारेऽपि प्राणस्य व्यापारदर्शनात्प्राधान्यावगमात्प्राणन्नित्यादिवाक्यमादौ व्याख्याय क्रियाशक्तित्वेन प्राणसादृश्याद्वाचो वदन्नित्येतत्पूर्वकमुत्तरवाक्यानि व्याचष्टे। तथेत्यादिना। प्राणनवदनाभ्यामनुक्तकर्मेन्द्रियव्यापारमुपलक्ष्य वाक्यद्वयतात्पर्यमाह। प्राणन्नेवेति। प्राणवागाद्युपाधिद्वारेणाऽऽत्मनीति शेषः। दृष्टिश्रुतिभ्यामनुक्तज्ञानेन्द्रियव्यापारोपलक्षणं कृत्वाऽनन्तरवाक्ययोस्तात्पर्यमाह। पश्यन्निति। चक्षुराद्युपाधिद्वाराऽऽत्मनीति पूर्ववत्। उक्तबुद्धीन्द्रियव्यापाराभ्यामनुक्तं तद्व्यापारमुपलक्ष्याऽऽत्मनः स्प्रष्टृत्वादिपरिच्छेदो न सिध्यति संबन्धं विनोपलक्षणायोगादित्याशङ्क्याऽऽह। नामरूपेत्यादिना। प्रकाश्यप्रकाशकातिरिक्तज्ञेयाभावात्तदुपलम्भे च चक्षुःश्रोत्रयोरिव त्वगादेरपि करणत्वादेकार्थत्वरूपसंबन्धादुपलक्षणसंभवादात्मनः स्प्रष्टृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः। तथाऽप्युक्तकर्मेन्द्रियव्यापारेणानुक्तेतद्व्यापारोपलक्षणादात्मनो न गन्तृत्वादिपरिच्छेदः संगच्छते विना संबन्धमुप-

१ क. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °दन°। ख. °दन्क्रियां। २ च. छ. ज. झ. °ति शृ°। ग. °तिष्ठ। ३ ख. ङ. चक्षुः शृ°। ४ ग. °नसा°। ५ क. °लम्भक°। ६ ण. °दिक्रियाकृ°। ७ घ. ज. °वाक्येनोक्त°। ८ घ. ञ. ण. °नुक्तत°। ९ ख. ण. °क्तव्यापा°।

मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन

करणं चक्षुःश्रोत्रे । क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी । तस्याः प्राणाश्रयाया अभिव्यक्तौ वाक्करणम् । तथा पाणिपादपायूपस्थाख्यानि । सर्वेषामुपलक्षणार्था वाक् । एतदेव हि सर्वं व्याकृतम् "त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म" इति हि वक्ष्यति । मन्वानो मनो मनुत इति ज्ञानशक्तिविकासानां साधारणं करणं मनो मनुतेऽनेनेति पुरुषस्तु कर्ता सन्मन्वानो मन इत्युच्यते । तान्येतानि प्राणादीन्यस्याऽऽत्मनः कर्मनामानि कर्मजानि नामानि कर्मनामान्येव न तु वस्तुमात्रविषयाणि । अतो न कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि । एवं ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनितप्राणादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणोऽवद्योत्यमानोऽपि । स योऽतोऽस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकं प्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकं मनसाऽयमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति न स वेद न स जानाति ब्रह्म । कस्मात् । अकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मदेष आत्माऽस्मात्प्राणनादिसमुदायात् । अतः प्रविभक्त एकैकेन विशेषणेन विशिष्ट इत-

लक्षणासिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । **क्रिया चेत्यादिना** । सर्वा क्रिया नामरूपव्यङ्ग्य प्राणाश्रया च तत्र प्राणाश्रयनामविषयोच्चारणक्रियाव्यञ्जकत्वं वाचो हस्तादीन तदाश्रयादानादिव्यञ्जकता .तस्मादेकाश्रयक्रियाव्यञ्जकत्वयोगादुपलक्षणसंभवादात्मन गन्तृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः । शक्तिद्वयोद्भवोक्त्या समस्तसंसारस्य प्रतीच्यध्यासोऽ विवक्षित इत्याह । **एतदेवेति** । उद्भूतशक्तिद्वयमेतच्छब्दार्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमनु कूलयति । **त्रयमिति** । आत्मा मन्वानः सन्मन इत्युच्यते मनुत इति व्युत्पत्तेरिति वाक्यान्तरं व्याचष्टे । **मन्वान इति** । करणे प्रसिद्धस्य मनःशब्दस्य कथमात्मनि वृत्तिरित्याशङ्क्य व्युत्पत्तिभेदमाह । **ज्ञानशक्तीत्यादिना** । आत्मादिशब्देभ्यो विशेषमाह । **तानीति** । कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि न भवन्तीत्येतदेव स्फुटयति । **एवं हीति** । प्राणादीनां कर्मनामत्वे सतीति यावत् । अवद्योत्यमानोऽपि न कृत्स्नो दृष्टः स्यादिति शेषः । अकृत्स्नदर्शिनोऽप्यात्मदर्शित्वमाशङ्क्याऽऽह । **स य इति** । आत्मोपासितुरात्मदर्शनासत्त्वमयुक्तमिति शङ्कित्वा परिहरति । **कस्मादित्यादिना** । तस्मादविशिष्टात्मदर्शी न ब्रह्मात्मैत्वदर्शीति शेषः । उपास्तिर्ज्ञानमुपास्त इति जानाति

१ ङ. 'रणे च' । २ ख. घ. छ. ज. 'काशानां । ३ ख. घ. ङ. च. झ. 'प्राणनादि' । ४ ग. ङ. च. 'राक्ति' । ५ ख. घ. छ. ज. झ. न जा' । ६ क. 'कत्वं त' । ७ घ. ञ. 'गात्पादाद्युप' । ८ क. म. 'द्भूतं श' । ९ घ. आत्मन उपा' । १० अ. म. 'त्मद' ।

भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति।

रधर्मान्तरानुपसंहाराद्भवति । यावदयमेवं वेद पश्यामि शृणोमि स्पृशामीति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्टं वेद तावदञ्जसा कृत्स्नमात्मानं न वेद । कथं पुनः पश्यन्वेदेत्याह । आत्मेत्येवाऽऽत्मेति प्राणादीनि विशेषणानि यान्युक्तानि तानि यस्य स आप्नुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते । स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन्कृत्स्नो भवति । वस्तुमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोति । तथाच वक्ष्यति "ध्यायतीव लेलायतीव" इति । तस्मादात्मेत्येवोपासीत । एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणो भवति । कस्मात्कृत्स्न इत्याशङ्क्याऽऽह । अत्रास्मिन्नात्मनि हि यस्मान्निरुपाधिके जलसूर्यप्रतिबिम्बभेदा इवाऽऽदित्ये प्राणाद्युपाधिकृता विशेषाः प्राणादिकर्मजनामाभिधेया यथोक्ता ह्येत एकमभिन्नतां भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । आत्मेत्येवोपासीतेति नापू-

र स्वभावादुपासनमित्युक्तत्वात् । तथा च जानन्न जानातीति व्याहतिरित्याशङ्क्याऽऽह । यावदिति । एवं वेदेत्येवदेव विव्रियते । पश्यामीत्यादिना । आकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति । कथमिति । तत्र व्याख्येयं पदमादत्ते । आत्मेतीति । तद्व्याचष्टे । प्राणादीनीति । तस्मिन्दृष्टे पूर्वोक्तदोषराहित्यं दर्शयति । स तथेति । तत्तद्विशेषणव्याप्तिद्वारेणेति यावत् । कथं तत्तद्विशेषोपसंहारी तेन तेनाऽऽत्मना तिष्ठन्कृत्स्नः स्यात्तत्राऽऽह । वस्तुमात्रेति । स्वतोऽस्य प्राणनादिसंबन्धे संभवति किमित्युपाधिसंबन्धेनेत्याशङ्क्याऽऽह । तथा चेति । आत्मनि सर्वोपसंहारवति दृष्टे पूर्वोक्तदोषाभावात्तं पश्यन्नेवाऽऽत्मदर्शीत्युपसंहरति । तस्मादिति । यथोक्तात्मोपासने पूर्वोक्तदोषाभावे प्रागुक्तमेव हेतुं स्मारयति । एवमिति । तस्यार्थं स्फोरयति । स्वेनेति । वाङ्मनसाविवेनाकार्यकारणेन प्रत्यग्भूतेनेति यावत् । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति । कस्मादित्यादिना । तस्माद्यथोक्तमात्मानमेवोपासीतेति शेषः । अस्यैव द्योतको द्वितीयो हिशब्दः । विद्यासूत्रं विधिस्पर्शं विना विवक्षितेऽर्थे व्याख्याय पूर्वविधिपरमिति पक्षं प्रत्याह । आत्मेत्येवेति । अत्यन्ताप्राप्तार्थो ह्यपूर्वविधिर्यथा स्वर्गकामोऽग्निहोत्रं जुहुयादिति नायं तथा पक्षे प्राप्तत्वादात्मोपासनस्य तस्यैव तत्प्राप्तेश्च पुरुषविशेषापेक्षया विचारावसाने स्पष्टीभविष्यतीत्यर्थः । इदानीमात्मज्ञान-

१ झ. 'शेषणोप' । २ घ. 'स्तुमात्ररू' । ३ ख. घ. छ. ज. झ. 'त्याह । ४ ग. ङ. 'कृतवि' । ५ क. ख. ग. ङ. छ. ज. झ. 'न्तेऽत आ' । ६ क. ख. ग. ङ. छ. ज. झ. 'ति । आत्मेत्येवोपासीतेति ना' । ७ घ. ङ. 'नायमपू' । ८ ण. 'त्यं संभवतीति वागादिसंबन्धं द' । ९ अ. ष. 'यैतर' । १० ख. घ. 'वाक्यं सतात्पर्यम' । ११ ण. 'स्य प्राप्ति' ।

र्वविधिः । पक्षे प्राप्तत्वात् । "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" "कतम आत्मेति" "योऽयं विज्ञानमयः"इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं विज्ञानमुत्पादितम् । तत्राऽऽत्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयानात्माभिमानबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाध्यारोपणात्मिकाऽविद्या निवर्तिता। तस्यां निवर्तितायां कामादिदोषानुपपत्तेरनात्मचिन्तानुपपत्तिः । पारिशेष्यादात्मचिन्तैव । तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यं प्राप्तत्वात् । तिष्ठतु तावत्पाक्षिक्यात्मोपासनप्राप्तिर्नित्यां वेति । अपूर्वविधिः स्यात् । ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वात् । न स वेदेति विज्ञानं प्रस्तुत्याऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्यभिधानाद्वेदोपासनशब्दयोरेकार्थताऽवगम्यते । "अनेन ह्येतत्सर्वं वेद" "आत्मानमेवावेत्" इत्यादि श्रुति-

---

स्याविधेयत्वख्यापनार्थं वस्तुस्वभावालोचनया नित्यप्राप्तिमाह । **यत्साक्षादिति** उत्पाद्यतामुक्तश्रुतिभिरात्मविज्ञानं किं तावतेत्यत आह । **तत्रेति** । कारकादीत्यादिप्र तदवान्तरभेदविषयम् । नन्वविद्यायामपनीतायामपि रागद्वेषादिसद्भावाद्वैधी प्रवृत्ति स्यान्न हि विद्वदविदुषोर्व्यवहारे कश्चिद्विशेषः पश्वादिभिश्चाविशेषादिति न्यायादत आह । **तस्यामिति** । बाधितानुवृत्तिमात्रान्न वैधी प्रवृत्तिरबाधिताभिमानमन्तरेण तदयोगादिति[1] भावः । विदुषः सुषुप्ततुल्यत्वं व्यवर्तयति[2]। **पारिशेष्यादिति** । श्रौतज्ञानात्पूर्वमपि सर्वासां चित्तवृत्तीनां जन्मनैवाऽऽत्मचैतन्यव्यञ्जकत्वात्प्राप्तमात्मज्ञानं श्रौते तु ज्ञाने नास्त्यनात्मेति स्फुरणमात्मज्ञानमेवेति नित्यप्राप्तिमभिप्रेत्याऽऽह । **तस्मादिति** अस्मिन्पक्ष इति नित्यप्राप्तत्वपक्षोक्तिः । अपूर्वविधिवादी शङ्कते । **तिष्ठतु तावदिति** । सर्वेषां स्वभावतो विषयप्रवणानीन्द्रियाणि नाऽऽत्मज्ञानवार्तामपि मृष्यन्ते तदत्यन्ताप्राप्तत्वादात्मज्ञाने भवत्यपूर्वविधिरिति भावः । विशिष्टस्याधिकारिणः शाब्दज्ञानं[3] शब्दादेव सिद्धमिति कथमप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । **ज्ञानेति** न खल्वत्र शाब्दज्ञानं[4] विवक्षितं किंतूपासनमुपासनं नाम मानसं कर्म तदेव ज्ञानावृत्तिरूपत्वाज्ज्ञानमित्येकत्वे सत्यप्राप्तत्वाद्विधेयमित्यर्थः । तयोरेकत्वं विवृणोति । **नेत्यादिना** । अनेन हीत्यादौ वेदशब्दस्यार्थान्तरविषयत्ववन्न स वेदेत्यत्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **अनेनेति** । उक्तश्रुतिभ्यो यद्विज्ञानं श्रुतं तदुपासनमेवेति योजना 'स योऽत एकैकमुपास्ते' इत्युपक्रमात् 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्युपसंहाराच्च न स वेदेत्यत्र तावद्वेदशब्दस्योपासनार्थत्वमेष्टव्यमन्यथोपक्रमोपसंहारविरोधात् । तथा चार्थवैशसासंभवादुपासनमेव सर्वत्र वेदनं तच्च सर्वथैवाप्राप्तमिति तस्मिन्नपूर्वविधिः स्यादिति भावः ।

---

१ क, ख. °त्तत्वं । २ ख. वारयति । ३ घ. ञ. ण. शाब्दं ज्ञा° । ४ घ. शाब्दं ज्ञा° ।

भ्यश्च विज्ञानमुपासनम्। तस्य चाप्राप्तत्वाद्विध्यर्हत्वम्। न च स्वरूपान्वाख्याने पुरुषप्रवृत्तिरुपपद्यते। तस्मादपूर्वविधिरेवायम्। कर्मविधिसामान्याच्च। यथा "यजेत जुहुयात्" इत्यादयः कर्मविधयो न तैरस्य "आत्मेत्येवोपासीत" "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्याद्यात्मोपासनविधेर्विशेषोऽवगम्यते। मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य। यथा यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नित्याद्या मानसी क्रिया विधीयते। तथा "आत्मेत्येवोपासीत" "मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्याद्या क्रियैव विधीयते ज्ञानात्मिका। तथाऽवोचाम वेदोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमिति। भावनांशत्रयोपपत्तेश्च। यथा हि यजेतेत्यस्यां भावनायां किं केन कथमिति भाव्याद्याकाङ्क्षापनयकारणमंशत्रयमवगम्यते। तथोपासीतेत्यस्यामपि भावनायां विधीयमानायां किमुपासीत केनोपासीत कथमुपासीतेत्यस्यामाकाङ्क्षायामात्मानमुपासीत मनसा त्यागब्रह्मचर्यशमदमोपरमतितिक्षादीतिकर्तव्यतासंयुक्तं इत्यादि शास्त्रेणैव समर्थ्यतेंऽशत्रयम्। यथा च कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादिविध्युद्देशत्वेनोपयोगः। एवमौपनिषदात्मोपासनप्रकरणस्याऽऽत्मोपासनविध्युद्दे-

---

तश्च तस्मिन्नेष्टव्यो विधिरित्याह। न चेति। अतः प्रवर्तको विधिरुपेय इति शेषः। [illegible] चात्यन्ताप्राप्तविषयत्वान्नियमादिरूपत्वे न भवतीत्याह। तस्मादिति। आत्मोपास्ति[illegible]धेयेत्यत्र हेत्वन्तरमाह। कर्मविधीति। कर्मात्मज्ञानविध्योः शब्दानुसारे[illegible]विशेषमभिदधाति। यथेत्यादिना। संप्रत्यर्थतोऽप्यविशेषमाह। मानसेति। [illegible]देव दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति। यदि क्रिया विधीयते कथं ज्ञानात्मिकेति विशे[illegible]यते तत्राऽऽह। तथेति। इतश्चाऽऽत्मोपासने विधिरस्तीत्याह। भावनेति। वेदा[illegible]तेषु भावनापेक्षितांशत्रयोपपत्तिं विशदयितुं दृष्टान्तमाह। यथेति। भावनायां [illegible]धीयमानत्वे सतीति शेषः। प्रेरणात्मकः शब्दव्यापारः स्वज्ञानैकरणकः स्तुत्यादि[illegible]ानेतिकर्तव्यताकः पुरुषप्रयत्नभाव्यनिष्ठः शब्दभावनोच्यते। स्वर्गं यागेन प्रयाजादिभिरुपकृत्य साधयेदिति पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावनेति विभागः। दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके [illegible]ोजयति। तथेत्यादिना। त्यागो निषिद्धकाम्यवर्जनम्। उपरमो नित्यनैमित्तिकत्यागः। [illegible]तितिक्षादीत्यादिपदं समाधानादिसंग्रहार्थमित्यंशत्रयमिति संबन्धः। शास्त्रं शान्तो दान्त [illegible]त्यादि। उक्तप्रकारमंशत्रयमन्यदपि सुलभमिति वक्तुमादिपदम्। विधियुक्तानां वेदा[illegible]तानां कार्यपरत्वेऽपि तद्धीनानां तेषां वस्तुपरतेत्याशङ्क्याऽऽह। यथा चेति।

---

१ घ. ङ. च. झ. °त्तां ध्या°। २ ग. घ. ङ. ज. °थाचावो°। ३ ङ. °त्यस्या भावनायाः [illegible]। ४ घ. ज. °यां विधीयमानायां किं°। ५ ग. ङ. झ. भावनाका°। ख. भावनाया आका°। [illegible] ग. ङ. °यनका°। ७ ख. °त्तविधिरित्या°। ८ घ. ङ. छ. ज. झ. °वम्।°। ९ क. ख. °मैकश्च°। [illegible] ख. °कः शब्द°। ११ घ. स्वलिङ्गादिज्ञा°। १२ क. ख. °नकार°।

शत्वेनैवोपयोगः । नेति नेत्यस्थूलमेकमेवाद्वितीयमशनायाद्यतीतं इत्येवमादिवाक्यानामुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः । फलं च मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिर्वा । अपरे वर्णयन्त्युपासनेनाऽऽत्मविषयं विशिष्टं विज्ञानान्तरं भावयेत्तेनाऽऽत्मा ज्ञायतेऽविद्यानिवर्तकं च तदेवं नाऽऽत्मविषयं वेदवाक्यजनितं विज्ञानमिति । एतस्मिन्नर्थे वचनान्यपि "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" "द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" इत्यादीनि । नार्थान्तराभावात् । न च "आत्मेत्येवोपासीत" इत्यपूर्वविधिः । कस्मात् । आत्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणार्थान्तरस्य कर्तव्यस्य मानसस्य बाह्यस्य वाऽभावात् । तत्र हि विधेः साफल्यं यत्र विधिवाक्यश्रवणमात्रजनितविज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते । यथा "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादौ । न हि दर्शपूर्णमासविधिवाक्यजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानम् । तच्चाधिकाराद्यपेक्षानुभावि । न तु "नेति नेति"

विध्युद्देशत्वेन तच्छेषत्वेनेति यावत् । अस्थूलादिवाक्यानामारोपितद्वैतनिषेधेनाद्व वस्तु समर्पयतां कथमुपास्तिविधिशेषत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । 'ब्र वेद ब्रह्मैव भवति' 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादीनां फलार्पकत्वेनोपास्तिवि ध्युपयोगमभिप्रेत्याऽऽह । फलं चेति । मोक्षो ब्रह्मप्राप्तिः । आत्मोपासनं विधेयमि पक्षमुक्त्वा पक्षान्तरमाह । अपर इति । तस्यानुपयोगमाशङ्क्याऽऽह । तेनेति शाब्दस्य ज्ञानस्यासंसृष्टापरोक्षात्मविषयत्वाभावमितिशब्देन हेतूकरोति । ज्ञानान्त वेदान्तेषु विधेयमित्यत्र मानमाह । एतस्मिन्निति । पक्षद्वये प्राप्ते प्रथमपक्षं प्रत्याह नार्थान्तराभावादिति । तत्र नञर्थमेव स्वयं व्याचष्टे । न चेति । शाब्दज्ञानवद् विषयाभावान्न विधिः संभवत्यविद्यावत्कार्यनिवृत्तौ स्वयं फलावस्थत्वाच्चेत्यर्थः । हेतु भागं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कस्मादित्यादिना । आत्मोपदेशेनानात्मनिषेधद्वार वाक्योत्थज्ञानातिरेकेणेति यावत् । कर्तव्यान्तराभावेऽपि वाक्यजन्यविज्ञानमेव विधे स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तत्र हीति । दृष्टान्तेऽपि वाक्योत्थज्ञानातिरेकेण पुरुषप्रवृ त्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । तदनुष्ठानं तर्हि वाक्यार्थज्ञानाधीनमिति व्यर्थ विधिस्तत्राऽऽह । तच्चेति । अधिकारो विधिपुरुषसंबन्धस्तत्कृतज्ञानापेक्षमनुष्ठानमि त्यर्थवान्विधिरित्यर्थः । तर्हि प्रकृतेऽपि वाक्योत्थज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषव्यापारसंभवा द्विधिसाफल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । नत्विति । अथ विमतं प्रवर्तकं वैदिकज्ञानत्वाद्वि

---

१ ख. ङ. 'तमित्ये' । २ ङ. छ. झ. 'व चाऽऽत्म' । ३ ग. घ. ङ. ज. झ. 'स्य चाभा' ४ ख. घ. ञ. 'लार्थक' । ५ घ. ञ. 'क्षणः प्रा' । ६ ग. ञ. ण. 'नर्थं स्वयमेव व्या' । ७ क. ण. तर्हि

इत्याद्यात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारः संभवति। सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वाक्यजनितविज्ञानस्य। न ह्युदासीनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकमब्रह्मानात्मविज्ञाननिवर्तकत्वाच्च "एकमेवाद्वितीयम्" "तत्त्वमसि" इत्येवमादिवाक्यानाम्। न च तन्निवृत्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यते। विरोधात्। वाक्यजनितविज्ञानमात्रान्नाब्रह्मानात्मविज्ञाननिवृत्तिरितिचेन्न। "तत्त्वमसि" "नेति नेति" "आत्मैवेदम्" "एकमेवाद्वितीयम्" "ब्रह्मैवेदममृतम्" "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ" "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि" इत्यादिवाक्यानां तद्वादित्वात्। द्रष्टव्यविधेर्विषयसमर्पकाण्येतानीति चेन्न। अर्थान्तराभावादित्युक्तोत्तरत्वात्। आत्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैस्तत्त्वमसीत्यादिभिः श्रवणकाल एव तद्दर्शनस्य कृतत्वाद्द्रष्टव्यविधेर्नानुष्ठानान्तरं कर्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतत्। आत्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेणाऽऽत्मविज्ञाने विधिमन्तरेण न प्रवर्तत इति चेन्न। आत्मवादिवाक्यश्रवणेनाऽऽत्मविज्ञानस्य जनितत्वात्किं भोः कृतस्य करणम्। तच्छ्रवणेऽपि न प्रवर्तत इति चेन्न। अनवस्था-

---

वाक्योत्थज्ञानवदित्याशङ्क्य प्रवर्तकविषयत्वमुपाधिरित्याह। न हीति। मिथ्याज्ञानानिवर्तकत्वमुपाध्यन्तरमाह। अब्रह्मेति। वाक्योत्थज्ञानस्य तन्निवर्तकत्वेऽपि [प्रव]र्तकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। द्वितीयोपाधेः साधनव्याप्तिं [श]ङ्कते। वाक्येति। ब्रह्मात्मैक्यधीपरवाक्योत्थविज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यध्वंसित्वध्रौ[व्य]ान्न साधनव्याप्तिरित्याह। नेत्यादिना। तद्वादित्वाद्वस्तुपरत्वादिति यावत्। [उ]क्तानां वाक्यानां विध्यपेक्षितार्थसमर्पकत्वेन तच्छेषत्वं शङ्कितमनुभाषते। द्रष्टव्येति। [सि]द्धान्तोपक्रमेण समाहितमेतदित्याह। नेति। तदेव स्पष्टयति। आत्मेति। परो[क्ता]मुद्भावयति। आत्मस्वरूपेति। कुत्र तर्हि विधिरात्मज्ञाने वा वाक्यश्रवणे वा तदर्थ[ध्या]नस्मृतिसंताने वा चित्तवृत्तिनिरोधे वा नाऽऽद्य इत्याह। नाऽऽत्मवादीति। द्वितीयं [श]ङ्कते। तच्छ्रवणेऽपीति। अनिष्टार्थवादिवाक्यस्यासत्यादिलक्षणस्य विधिं विना [श्र]वणवत्तत्त्वमादेरपि तस्माद्दृते श्रवणमविरुद्धमित्यभिसंधाय दोषान्तरमाह। नेत्यादिना। [तत्त्व]मादिश्रवणप्रयोजको विधिरात्मनोऽपि प्रयुङ्क्ते श्रवणमिति चेन्नैवं स खल्वध्ययनवि[धि]रन्यो वाऽऽद्ये तदपेक्षया श्रुतस्य तत्त्वमस्यादेः स्वार्थबोधित्वं कर्मवाक्यवदिति [स्वा]र्थनिष्ठत्वाविशेषो द्वितीये तस्याप्रमाणत्वात्तदीयस्वपरनिर्वाहकत्वं दूरोत्सारितमित्यभि-

---

१ ख. च. 'वेदं सर्वमे क'। २ ख. च. 'विद्धि नेदं यदिदमुपासत इत्या'। ३ घ. ज. 'रमेतः'। [४] ञ. 'तेऽर्के वैदिकज्ञानमु'। ५ ञ. ण. 'मे स'। ६ घ. 'त्त्वमस्यादे'। ७ घ. 'त्त्वमस्यादि'। ८ ण. [त्त्व]मादेः।

प्रसङ्गात् । यथाऽऽत्मवादिवाक्यार्थश्रवणे[2] विधिमन्तरेण न प्रवर्तते तथा विधिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमन्तरेण न प्रवर्तिष्यत इति विध्यन्तरापेक्षा । तथा तदर्थश्रवणेऽपीत्यनवस्था प्रसज्येत । वाक्यजनितात्मज्ञानस्मृतिसंततेः श्रवणविज्ञानमात्रादर्थान्तरत्वमिति चेन्नार्थप्राप्तत्वात् । यदैवाऽऽत्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्पद्यते तदैव तदुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्तयदेवोत्पद्यते । आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्रभवाः स्मृतयो न भवन्ति स्वाभाविक्योऽनात्मवस्तुभेदविषयाः । अनर्थत्वावगतेश्च । आत्मावगतौ हि सत्यामन्यद्वस्त्वनर्थत्वेनावगम्यते । अनित्यदुःखाशुद्ध्यादिबहुदोषवत्त्वादात्मवस्तुनश्च तद्विलक्षणत्वात् । तस्मादनात्मविज्ञानस्मृतीनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः । पारिशेष्यादात्मैकत्वविज्ञानस्मृतिसंततेरर्थत एव भावान्न विधेयत्वम् । शोकमोहभयायासादिदुःखदोषनिवर्तकत्वाच्च तत्स्मृतेः । विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोकमोहादिदोषः । तथा च "तत्र को मोहः" "विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादिश्रुतयः । निरोधस्तर्ह्यर्थान्तरमिति चेत् । अथापि स्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्य

प्रेत्यानवस्थां विवृणोति । यथेत्यादिना । तृतीयमाशङ्कते । वाक्यजनितेति । त सा विधेयेति शेषः । तस्या विधेयत्वं दूषयति । नेति । अर्थप्राप्तिं विवृणोति । यदैवेति अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यस्मृत्यनुपपत्तेः स्वभावबलप्राप्तैवाऽऽत्मस्मृतिरि क्तमिदानीमनात्मस्मृतेरनर्थत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चाऽऽत्मस्मृतिः स्वभावप्राप्तेत्या अनर्थत्वेति । अनात्मनोऽनर्थत्वनिश्चयाच्च तदीयस्मृत्यनुपपत्तावितरस्मृतिरर्थप्राप्तेत्या आत्मावगताविति । आत्मनश्च परमेष्टत्वावगमादर्थप्राप्ता तदीयस्मृतिरित्याह । आत्म स्तुनश्चेति । अर्थप्राप्त्या विधेयत्वाभावमुपसंहरति । तस्मादिति । अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञ नाभावाद[7]स्तच्छब्दार्थः । अर्थतश्चिदेकरसात्मस्वभावबलादिति यावत् । दृष्टफल स्चाऽऽत्मस्मृतिर्न विधेयेत्याह । शोकेति । मिथ्याज्ञानमेव सा निवर्तयति न शोकादीत्या ङ्क्याऽऽह । विपरीतेति । आत्मस्मृतेः शोकादिनिवर्तकत्वे मानमाह । तथा चेति चतुर्थमुत्थापयति । निरोधस्तर्हीति । यदि वाक्योत्थज्ञानादेरविधेयत्वं तर्हि चित्त चिनिरोधो मुक्तिसाधनत्वेन विधीयतां तस्योक्तज्ञानादेरर्थान्तरत्वादित्यर्थः । चोद्यं विवृणोति । अथापीति । अर्थान्तरत्वात्तस्य विधेयतेति शेषः । तस्य मुक्तिहेतु

---

१ ख. 'वाक्यश्र' । २ ख. ग. घ. ङ. च. ज. झ. 'णेऽपि वि' । ३ ग. 'नस्तद्वि' । घ. 'नस्तु त' । ४ क. ग. छ. झ. 'कवि' । ५ ग. 'याशनायापिपासा' । ६ ख. ग. च. मोहः कः शो वि' । ७ ख. 'दिति तच्छ' । ८ क. ख. ग. 'त्तवृत्ति' ।

वेदवाक्यजनितात्मविज्ञानादर्थान्तरत्वात्। तन्त्रान्तरेषु च कर्तव्यतयाऽवगतत्वाद्विधेयत्वमिति चेन्न। मोक्षसाधनत्वेनानवगमात्। न हि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानादन्यत्परमपुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते। "आत्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत्" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "आचार्यवान्पुरुषो वेद" "तस्य तावदेव चिरम्" "अभयं हि वै ब्रह्म भवति। य एवं वेद" इत्येवमादिश्रुतिशतेभ्यः। अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य। न ह्यात्मविज्ञानतत्स्मृतिसंतानव्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधनमस्ति। अभ्युपगम्येदमुक्तं न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेणान्यन्मोक्षसाधनमवगम्यते। आकाङ्क्षाभावाच्च भावनाभावः। यदुक्तं यजेतेत्यादौ किं केन कथमिति भावनाकाङ्क्षायां फलसाधनेतिकर्तव्यताभिराकाङ्क्षापनयनं यथा तद्वदिहाप्यात्मविज्ञानविधावप्युपपद्यत इति। तदसत्। एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसि नेति नेत्यनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्वाकाङ्क्षाविनिवृत्तेः। न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तः प्रवर्तते।

धेयत्वे योगशास्त्रं संवादयति। तन्त्रान्तरेष्विति। अथ योगानुशासनमिति निःश्रेसहेतुः समाधिः सूत्रितस्तस्य च लक्षणमुक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति। तन्निरोधावस्थायां चाऽऽत्मनः स्वरूपप्रतिष्ठत्वं कैवल्यमाख्यातं तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमिवं योगशास्त्रे मुक्तिहेतुत्वेनेष्टो निरोधविधिरित्यर्थः। योगशास्त्रादपि बलवतीं श्रुतिमाश्रित्योत्तरमाह। नेत्यादिना। चित्तवृत्तिनिरोधस्य मुक्तिहेतुत्वेऽपि न विधेयत्वं धिं विना तत्सिद्धेरित्याह। अनन्येति। न तावद्यथाकथंचिन्निरोधो विधेयः सर्वथापि तत्संभवाद्विधिवैयर्थ्यान्नापि सर्वात्मना तन्निरोधो विधेयो ज्ञानादेव तत्सिद्धेर्विधानर्थक्यादित्यर्थः। नान्यः पन्था विद्यते ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिशास्त्रमनुसरन्नुयवादं त्यजति। अभ्युपगम्येति। निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वमिदमा परामृष्टम्। योगशास्त्रमपि श्रुतिस्मृतिविरोधे न प्रमाणम्। एतेन योगः प्रत्युक्त इति न्यायादिति वः। वेदान्तेषु विधेयाभावोक्त्या विधिर्निरस्तः संप्रत्यंशत्रयवती भावना तेष्वस्तीक्तं दूषयति। आकाङ्क्षेति। तदेव स्फुटयितुमुक्तमनुवदति। यदुक्तमिति। गमावष्टम्भेन निराचष्टे। तदसदिति। विधिमन्तरेण वाक्यार्थज्ञाने प्रवृत्त्ययोगाद्विमेव ज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। यथा कर्मकाण्डे

---

१ ख. च. 'चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये। अभ'। २ च. 'ज्ञानानुस्मृति'। ३ घ ज. 'नतः स्मृति'। ङ. 'नस्मृति'। ४ ग. 'संततिव्य'। ५ क. घ. छ. ज. झ. 'तेत्येवमादौ'। ६ ख. ङ. झ. 'भावुप'। ७ क. 'युक्तिः प्र'। ८ क. ख. ण. 'सतद्वृत्ति'।

विध्यन्तरप्रयुक्तौ चानवस्थादोषमवोचाम। न चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादि-वाक्येषु विधिरवगम्यते। आत्मस्वरूपान्वाख्यानेनैवावसितत्वात्। वस्तु-स्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यमिति चेत्। अथापि स्याद्यथा सोऽरो-दीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वाद-प्रामाण्यमेवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेन्न। विशेषात्। न वाक्यस्य वस्त्व-न्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं वा प्रामाण्याप्रामाण्यकारणं किं तर्हि निश्चित-फलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम्। तद्यत्रास्ति तत्प्रमाणं वाक्यं यत्र नास्ति तद-प्रमाणम्। किंच भोः पृच्छामस्त्वामात्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषु वाक्येषु फलवन्निश्चितं च विज्ञानमुत्पद्यते न वा। उत्पद्यते चेत्कथमप्रामाण्य-मिति। किंवा न पश्यस्यविद्याशोकमोहभयादिसंसारबीजदोषनिवृत्तिं विज्ञानफलम्। न शृणोषि वा किं तत्र को मोहः कः शोक एकत्वम-नुपश्यतः। मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मवित्सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्वित्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतानि। एवं विद्यते किं सोऽरोदीदित्यादिषु निश्चितं फलवच्च विज्ञानम्। न चेद्वि-

---

स्वाध्यायविधेरर्थावबोधपर्यन्तत्वेन ज्योतिष्टोमादिविध्यर्थज्ञाने विध्यन्तरं नापेक्षते तथा ज्ञानकाण्डेऽपि स्यादित्यर्थः। तत्रापि वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति विध्यन्तरप्रयुक्त-मेव वाक्यार्थज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह। विध्यन्तरेति। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाच्च न विधिशेषत्वं वेदान्तानामित्याह। न चेति। वेदान्ताः स्वार्थे न मानं सिद्धार्थवा-क्यत्वात्सोऽरोदीत्यादिवदित्यनुमानात्तेषां विधिशेषत्वं प्रामाण्यार्थमेष्टव्यमिति शङ्कते। वस्तुस्वरूपेति। तदेवानुमानं प्रपञ्चयति। अथापीति। विधेरश्रुतत्वेऽपीति यावत्। फलवन्निश्चितज्ञानाजनकत्वमुपाधिरिति मन्वानः समाधत्ते। न विशेषादिति। तमर्थं स्पष्टयति। न वाक्यस्येति। विशेषं व्याचष्टे। किं तर्हीति। तस्य प्रामाण्यप्रयो-जकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति। तद्यत्रेति। सामान्यन्यायं प्रकृते योजयन्पृ-च्छति। किंचेति। किं तेषु वाक्यज्ञानमुत्पद्यते न वेति प्रश्नार्थः। द्वितीयेऽनुभव-विरोधः स्यादिति मत्वा पक्षान्तरमनूद्य प्रत्याह। उत्पद्यते चेदिति। प्रामाण्ये हेतु-सद्भावान्नाप्रामाण्यमित्यर्थः। निश्चितज्ञानजनकत्वेऽपि फलवत्त्वविशेषणमसिद्धमित्या-शङ्क्याऽऽह। किंवेति। विद्वदनुभवफलश्रुतिसिद्धं विशेषणमिति भावः। दृष्टान्तं विघटयितुं प्रश्नान्तरं प्रस्तौति। एवमिति। वेदान्तेष्विवेति यावत्। किंवा नेति शेषः। आद्ये साध्यवैकल्यं मत्वा द्वितीयं दूषयति। न चेदिति। तर्हि तद्दृष्टान्तेन

---

१ ग. °प्रवृत्तौ चा°। २ च. झ. °वाऽप्रामाण्यका°। ढ. °वाऽप्रामाण्ये का°। ३ क. ख. ग. ङ. °माण्ये का°। ४ ख. ढ. किंच। ५ क. घ. ङ. झ. विद्यन्ते। ६ छ. °वस्त्ववि°। ७ क. ख. ग. किंचेति।

यतेऽस्त्वप्रामाण्यम् । तदप्रामाण्ये[1] फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य किमित्यप्रामाण्यं स्यात् । तदप्रामाण्ये[2] चे दर्शपूर्णमासादिवाक्येषु को विश्रम्भः[3] । ननु दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात्प्रामाण्यम् । आत्मविज्ञानवाक्येषु तन्नास्तीति । सत्यमेवम्[4] । नैष दोषः । प्रामाण्यकारणोपपत्तेः । प्रामाण्यकारणं च यथोक्तमेव नान्यत् । अलंकारश्चायं यत्सर्वप्रवृत्तिबीजनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वमात्मप्रतिपादकवाक्यानां नाप्रामाण्यकारणम् । यत्तूक्तं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवचनानां वाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेकेणोपासनार्थत्वमिति । सत्यमेतत् । किंतु नापूर्वविध्यर्थता पक्षे प्राप्तस्य नियमार्थतैवे । कथं

त्वमस्यादेरपि स्यादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तदप्रामाण्य इति । विमतं स्वार्थे नं यथोक्तज्ञानजनकत्वाद्दर्शादिवाक्यवदिति भावः । विपक्षे दोषमाह । तदप्रामाण्ये वेति । प्रवर्तकज्ञानजनकत्वमुपाधिरिति शङ्कते । नन्विति । साधनव्याप्तिं धुनीते । त्मेति । प्रवर्तकधीजनकत्वं धर्मिणि नास्तीत्यङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि थोक्तोपाधिसद्भावादनुमानानुत्थानमित्याशङ्क्याऽऽह । नैष दोष इति । न हि प्रवर्तधीजनकत्वं प्रामाण्ये कारणं निषेधवाक्येष्वप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च निवर्तकधीजनत्वमपि तथा विधावप्रामाण्यप्रसङ्गात् । नोभयं प्रत्येकमुभयकारणत्वाभावेनाप्रामाण्याति भावः । वेदान्तेषु प्रवर्तकधीजनकत्वाभावो न केवलमदोषः किंतु गुण इत्याह । लंकारश्चेति । आत्मानं चेदित्यादिश्रुतेरेतद्बुद्ध्वेत्यादिस्मृतेश्चाऽऽत्मज्ञानं कृतकृत्यतादानम् । न च ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तद्युक्तं प्रवृत्तीनां क्लेशाक्षेपकत्वादतो यथोक्तज्ञानकत्वं वाक्यानां भूषणमेवेत्यर्थः । शब्दोत्थं ज्ञानं विधेयमिति प्रतिक्षिप्य पूर्वोक्तान्तरमनुवदति । यत्तूक्तमिति । उपासनार्थत्वमित्यात्मोपासनेन तत्साक्षात्कारं भावदेत्येवमर्थत्वमित्यर्थः । अभ्युपगमवादेन परिहरति । सत्यमिति । यथोक्तेषु वाक्येत्मोपासनं तत्साक्षात्कारमुद्दिश्य विधीयते चेत्प्रकृतेऽपि वाक्ये तत्संभवान्नापूर्वधिरिति प्रक्रमो भज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह । किंत्विति । कथं तर्हि विध्यङ्गीकारोयुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । पक्षेति । यथा पक्षे प्राप्तस्यावघातस्य व्रीहीनवहन्ति नियमरूपो विधिरङ्गीकृतस्तथाऽऽत्मोपासनस्यापि पक्षे प्राप्तस्य तदेव कर्तव्यंत्मोपासनमिति यो नियमस्तदर्थता प्रकृतवाक्यस्येति न प्रक्रमविरोधोऽस्तीत्यर्थः । क्षिकीं प्राप्तिमुक्तामाक्षिपति । कथमिति । का पुनरत्रानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।

---

१ च. °ण्ये सत्यपि फ° । २ क. घ. ज. वा । ३ क. विस्रम्भः । ४ च. ढ. सत्यम् । ५ ढ. प्रा° । ६ ख. ग. ङ. च. ढ. °माण्ये का° । ७ ख. ग. च. ढ. वाक्योत्पत्ति° । ८ क. °यतार्थे° । ९ ग. च. ढ. °तैवेति । क° । १० क. घ. वेति । ११ क. नचोभयं ।

पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिर्यावता पारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नित्यैवेत्यभिहितम् । बाढम् । यद्यप्येवं शरीरारम्भकस्य कर्मणो नियतफलत्वात्सम्यग्ज्ञानप्राप्तावप्यवश्यंभाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानाम् । लब्धवृत्तेः कर्मणो बलीयस्त्वान्मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवत् । तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिदौर्बल्यम् । तस्मात्त्यागवैराग्यादिसाधनबलावलम्बेनाऽऽत्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नियन्तव्या भवति न त्वपूर्वा कर्तव्या प्राप्तत्वादित्यवोचाम । तस्मात्प्राप्तविज्ञानस्मृतिसंताननियमविध्यर्थानि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवाक्यान्यन्यार्थासंभवात् । अनात्मोपासनमिदमितिशब्दप्र-

यावतेति । आत्मनि वाक्योत्थे विज्ञाने सत्यनात्मस्मृतिहेतूनां मिथ्याज्ञानादीनामपनीतत्वाद्धेत्वभावे फलाभाव इतिन्यायेन तासामसंभवादात्मस्मृतिसंततिरेव पुनः सदा स्यात्प्रकारान्तरायोगादिति सिद्धान्तिनोक्तत्वान्नाऽऽत्मोपासनस्य पक्षे प्राप्तिरित्यर्थः । तस्य नित्यप्राप्तिमुक्तामङ्गीकरोति । बाढमिति । तर्हि नियमविधिवाचोयुक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । आत्मनि नित्यापरोक्षसंविदेकताने स्मरणं विस्मरणं वा यद्यपि नोपपद्यते तथाऽपि तयोस्तस्मिन्ननुभवसिद्धत्वान्नियमविधेः सावकाशत्वमित्याशयेनाऽऽह । शरीरेति । अथाऽऽरब्धफलस्यापि कर्मणः सम्यग्ज्ञानान्निवृत्तेर्विदुषो वागादीनां प्रवृत्तिरत आह । लब्धेति । यथा मुक्तस्येषुपाषाणादेरप्रतिबन्धाद्यावद्वेगं प्रवृत्तिरवश्यंभाविनी तथा प्रवृत्तफलस्य कर्मणो ज्ञानेनोपजीव्यतया तत्बलवत्त्वात्तद्वशाद्विदुषोऽपि यावद्भोगं वागादिप्रवृत्तिध्रौव्यमित्यर्थः । आरब्धकर्मप्राबल्ये फलितमाह । तेनेति । आरब्धस्य कर्मणो यथोक्तेन न्यायेन प्राबल्ये तद्वशात्क्षुधादिदोषो यदोद्भवति तदाऽऽत्मनि विस्मरणादिसंभवात्तज्ज्ञानप्राप्तेः पाक्षिकत्वादवश्यंभाविकर्मापेक्षया तद्दौर्बल्यं स्यादित्यर्थः । तथाऽपि नियमविध्यङ्गीकारस्य किमायातं तदाह तस्मादिति । ज्ञानस्य पक्षे प्राप्तत्वं तच्छब्दार्थः । आदिपदं ब्रह्मचर्यशमदमादिसंग्रहार्थम् । विज्ञायेत्यादिवाक्यानां नियमविध्यर्थत्वमुपसंहरति । तस्मादिति आदिपदेन प्रकृतमपि वाक्यं संगृह्यते । तच्छब्दार्थमेव स्पष्टयति । अन्यार्थेति । शाब्दज्ञानादेव पुमर्थसिद्धेस्तस्य तदावृत्तेस्तृतीयज्ञानस्य वा विधेयत्वाभावाद्वेदान्ताः शुद्धे सिद्धेऽर्थे मानमित्युक्तमिदानीमितिशब्दप्रयुक्तं चोद्यमुत्थापयति । अनात्मेति । आत्मशब्दादूर्ध्वमितिशब्दप्रयोगादात्मशब्दार्थस्योपास्यत्वेनाविवक्षितत्वादात्मगुणकस्य[12] नात्मनोऽव्याकृतशब्दितस्य प्रधानस्योपासनमस्मिन्वाक्ये विवक्षितमित्यर्थः । उक्तमेवार्थं दृष्टा

१ ग. घ. ज. पक्षे प्रा° । २ ख. °ध्यात्किमात्म° । ३ घ. च. ढ. प्राप्तज्ञा° । ४ ख. ग. घ. ङ. च. ज. ढ. °वृत्तेर्दौर्ब° । ५ ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °लम्बनेना° । ६ घ. वाक्यार्थवि° । ७ ग. घ. °क्योत्थवि° । ८ क. ख. घ. ञ. °वन्या° । ९ ण. च । १० घ. ञ. ण. °बन्धे याव° । ११ ... ष्फोरयति । १२ ख. ध. °स्यानेकस्याना° ।

योगात् । यथा प्रियमित्येतदुपासीतेत्यादौ न प्रियादिगुण एवोपास्यः किं तर्हि प्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवोपास्यम् । तथेहापीतिपरात्मशब्दप्रयोगादात्मगुणवदनात्मवस्तूपास्यमिति गम्यते । आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च । परेण च वक्ष्यत्यात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र च वाक्य आत्मैवोपास्यत्वेनाभिप्रेतो द्वितीयाश्रवणादात्मानमेवेति । इह तु न द्वितीया श्रूयत इति परश्चाऽऽत्मशब्द आत्मेत्येवोपासीतेति । अतो नाऽऽत्मोपास्य आत्मगुणश्चान्य इति त्ववगम्यते । न । वाक्यशेष आत्मन उपास्यत्वेनावगमात् । अस्यैव वाक्यस्य शेष आत्मैवोपास्यत्वेनावगम्यते । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽन्तरतरं यदयमात्माऽऽत्मानमेवावेदिति । प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधादनुपास्यत्वमिति चेत् । यस्याऽऽत्मनः प्रवेश उक्तस्तस्यैव दर्शनं वार्यते तं न पश्यन्तीति । प्रकृतोपादानात् । तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमेवेति चेन्न । अकृत्स्नत्वदोषात् । दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण नाऽऽत्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय । प्राणनादिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात् । आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभिप्रेतं प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्याऽऽत्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं

न स्पष्टयति । यथेत्यादिना । अनात्मोपासनमेवात्र विवित्सितमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । आत्मेति । तदेव प्रपञ्चयति । परेणेति । ततो वैलक्षण्यं दर्शयति । इह त्विति । वैलक्षण्यान्तरमाह । इतिपरश्चेति । वैलक्षण्यफलमाह । अत इति । नात्रानात्मोपासनं विवक्षितमिति परिहरति । नेत्यादिना । हेत्वर्थं स्फुटयति । अस्यैवेति । आत्मनश्चेदुपास्यत्वं तदा प्रक्रमविरोधः स्यादिति शङ्कते । प्रविष्टस्येति । आत्मनो दर्शनप्रतिषेधं प्रकटयति । यस्येति । तस्यैवेति नियमे हेतुमाह । प्रकृतेति । तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्प्रविष्टस्य च प्रकृतत्वात्तस्य तेनोपादानादिति हेत्वर्थः । पूर्वपक्षं निगमयति । तस्मादिति । प्राणनादिविशिष्टस्य परिच्छिन्नत्वात्तस्य दृष्टत्वेऽपि तस्य न दृष्टतेति निषेधश्रुतिपर्यवसानान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति । नेत्यादिना । तदेव विशदयति । दर्शनेति । कथमयमभिप्रायभेदः श्रुतेरवगम्यते तत्राऽऽह । प्राणनादीति । प्राणन्नेवेत्यादिना क्रियाविशेषविशिष्टत्वेनाऽऽत्मनो विशेषणात्तस्य दृष्टत्वेऽपि नासौ परिपूर्णो दृष्टः स्यादिति श्रुतेराशयो लक्ष्यते केवलस्य तु तस्योपास्यत्वमसंहितमकृत्स्नत्वदोषाभावादित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति । आत्मनश्चेदिति । तस्यानुपास्यत्वार्थं तद्वचनमर्थवदित्याशङ्क्य तदुपास्यत्वनिषेधस्याऽऽत्मोपा-

---

१ घ. ङ. छ. ज. झ. °पास्य आत्मा किं । २ ख. ग. घ. ङ. च. ज. ट. °णाद्युपा° । ३ ग. एवोप° । ४ क. ग. छ. ज. झ. यस्यैवाऽऽत्म° । ५ क. घ. छ. ज. झ. °त्वमिति । ६ झ. °स्यप° । ७ ख. घ. झ. ट. °धाभिप्रायेण । प्रा° । ८ च. °त्स्नत्व° ।

तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽनेन

स्यादकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवतीति । अतोऽनेकैकविशिष्टस्त्वात्मा कृत्स्नत्वादुपास्य एवेति सिद्धम् । यस्त्वात्मशब्दस्येतिपरः प्रयोग आत्मशब्दप्रत्यययोरात्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथाऽऽत्मानमुपासीतेत्येवमवक्ष्यत् । तथा चार्थादात्मनि शब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्याताम् । तच्चानिष्टम् "नेति नेति" "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" "अविज्ञातं विज्ञातृ" "यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह" इत्यादिश्रुतिभ्यः । यत्त्वात्मानमेव लोकमुपासीतेति तदनात्मोपासनप्रसङ्गनिवृत्तिपरत्वान्न वाक्यान्तरम् । अनिर्ज्ञातत्वसामान्यादात्मा ज्ञातव्योऽनात्मा च । तत्र कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थीयत आत्मेत्येवोपासीतेति नेतरविज्ञान इति । अत्रोच्यते । तदेतदेव प्रकृतं पदनीयं गमनीयं नान्यदस्य सर्वस्येति निर्धारणार्था षष्ठी । अस्मिन्सर्वस्मिन्नित्यर्थः । यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वं किं न विज्ञातव्यमेवान्यत्न किं तर्हि ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञानान्तरमपेक्षत

स्यत्वे पर्यवसानमभिप्रेत्याऽऽह । अतोऽनेकैकेति । उपक्रमोपसंहाराभ्यामुपास्यत्वमात्मनो दर्शितमिदानीमितिशब्दप्रयोगादनात्मोपासनमिदमित्युक्तं प्रत्याह । यस्त्विति । प्रयोगशब्दादुपरिष्टात्सशब्दो द्रष्टव्यः । इतिशब्दस्य यथोक्तार्थत्वाभावे दोषमाह । अन्यथेति । न चाऽऽत्मनः स्वातन्त्र्येणानुपास्यत्वार्थमितिशब्दोऽर्थवान्पूर्वापरवाक्यविरोधादिति द्रष्टव्यम् । इतिशब्दमन्तरेण वाक्यप्रयोगे दोषमाह । तथेति । तस्य शब्दप्रत्ययविषयत्वमिष्टमेवेति चेत्तत्राऽऽह । तच्चेति । आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्यादनात्मोपासनमेतदित्युक्तं तद्दूषयति । यत्त्विति । आत्मैव ज्ञातव्यो नानात्मेति प्रतिज्ञायामत्र हीत्यादिना हेतुरुक्तः संप्रति तदेतत्पदनीयमित्यादिवाक्यापोह्यं चोद्यमुत्थापयति । अनिर्ज्ञातत्वेति । उत्तरमाह । अत्रेति । निर्धारणमेव स्फोरयति । अस्मिन्निति । नान्यदित्युक्तत्वादनात्मनो विज्ञातव्यत्वाभावश्चेदनेन हीत्यादिशेषविरोधः स्यादिति शङ्कते । किं नेति । तस्याज्ञेयत्वं निषेधति । नेति । तस्यापि ज्ञातव्यत्वे नान्यदिति वचनमनवकाशमित्याशङ्क्याऽऽह । किं तर्हीति । तस्य सावकाशत्वं दर्शयति । ज्ञातव्यत्वेऽपीति । आत्मनः सकाशादनात्मनोऽर्थान्तरत्वात्तस्याऽऽत्म-

१ क. छ. झ. °नीत्यने° । २ ख °तो नैकै° । ३ ख. °त्माऽकृ° । ४ ग. ङ. छ. ज. झ. °योगः स आ° । ५ छ. ज. झ. °त्मश° । ख. °त्मन्यात्मश° । ६ छ. ज. झ. °स्थीयेताऽऽत्मे° । ७ क. ख. ञ. °ह । नैकै° । ८ क. ख. ञ. ण. °क्तं दूष° । ९ क. ख. °यात्र । १० क. ख. °दिहे° । ११ क. ख. घ. ञ. ण. °पोह्यं चो° । १२ घ. ण. °दिविशे° ।

ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं

आत्मज्ञानात् । कस्मात् । अनेनाऽऽत्मना[1] ज्ञातेन हि यस्मादेतत्सर्वम-नात्मजातमन्यद्यत्तत्सर्वं[2][3] समस्तं वेद जानाति । नन्वन्यज्ञानेनान्यन्न ज्ञायत इति । अस्य परिहारं दुन्दुभ्यादिग्रन्थेन[4] वक्ष्यामः । कथं पुनरे-तत्पदनीयमिति । उच्यते । यथा ह वै लोके पदेन गवादिखुराङ्कितो देशः पदमित्युच्यते तेन पदेन नष्टं विवित्सितं[5] पशुं पदेनान्वेषमाणो[6][7]ऽ-नुविन्देल्लभेत । एवमात्मनि लब्धे सर्वमनुलभत[8] इत्यर्थः । नन्वात्मनि[9] ज्ञाते सर्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति । न । ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । आत्मनो[10] ह्यलाभोऽज्ञान-मेव । तस्माज्ज्ञानमेवाऽऽत्मनो लाभो नानात्मलाभवदप्राप्तप्राप्तिलक्षण आत्मलाभो लब्धृलब्धव्ययोर्भेदाभावात् । यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो.

नाज्ज्ञातव्यत्वायोगाज्ज्ञातव्यत्वे ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमेवेति शङ्कते । कस्मादिति । रवाक्येनोत्तरमाह । अनेनेति । आत्मन्यनात्मजातस्य कल्पितत्वात्तस्य तदतिरि-स्वरूपाभावात्तज्ज्ञानेनैव ज्ञातत्वसिद्धेर्नास्ति ज्ञानान्तरापेक्षेत्यर्थः । लोकदृष्टिमाश्रि-नेनेत्यादिवाक्यार्थमाक्षिपति । नन्विति । आत्मकार्यत्वादनात्मनस्तस्मिन्नन्तर्भावा-ज्ञानेन ज्ञानमुचितमिति परिहरति । अस्येति । सत्योपायाभावादात्मतत्त्वस्य पद-यत्वासिद्धिरिति शङ्कते । कथमिति । असत्यस्यापि श्रुत्याचार्यादेरर्थक्रियाकारित्व-वादात्मतत्त्वस्य पदनीयत्वोपपत्तिरित्याह । उच्यत इति । [12]विवित्सितं लब्धुमि-[। अन्वेषणोपायत्वं दर्शयितुं पदेनेति पुनरुक्तिः । अनेनेत्यत्र वेदेति ज्ञानेनोपक्र-नुविन्देदिति लाभमुक्त्वा कीर्तिमित्यादिश्रुतौ पुनर्ज्ञानार्थेन विदिनोपसंहारादनुवि-दिति श्रुतेरुपक्रमोपसंहारविरोधः स्यादिति शङ्कते । नन्विति । शङ्कितं विरोधं करोति । नेति । कथं तयोरैकार्थ्यं ग्रामादौ तदेकत्वाप्रसिद्धेरित्याश-ाऽऽह । आत्मन इति । ग्रामादावप्राप्ते प्राप्तिरेव लाभो न ज्ञानमात्रं तथाऽ-पि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । ज्ञानलाभशब्दयोरर्थभेदस्तर्हि कुत्रे-शङ्क्याऽऽह । यत्र हीति[13] । अनात्मनि लब्धृलब्धव्ययोर्ज्ञातृज्ञेययोश्च[14] भेदे क्रिया-

१ क. ख. ज. °त्मज्ञानेन । २ ङ °न्यत्सम° । ख. च. ढ. °न्यत्स° । ३ ग. °त्तत्सम° । . ढ. °दिशब्देन । ५ घ. च. ज. ढ. °विलिप्सितं । ६ ग. च. छ. ज. झ. °तं पदे° । ७ क. ख. . च. छ. ज. झ. ढ. °नान्विष्यमा° । ८ क. च. ढ. °र्वमुपल° । ख. झ. °र्वमुपलभ्यत । ९क. । १० क. ख. °नि विज्ञा° । ११ झ. °नोऽला° । १२ घ. ञ. विलिप्सितं । १३ घ. °ति । ानात्मनोर्लब्धलब्धव्य° । १४ क. ख. म. °ज्ञानेऽे° ।

भवति तत्राऽऽत्मा लब्धा लब्धव्योऽनात्मा । स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रिया-व्यवहितः कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः । स त्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणोऽनित्यो मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभवत्वात्स्वप्ने पुत्रादिलाभवत् । अयं तु तद्विपरीत आत्मा । आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः । नित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रं व्यवधानम् । यथा गृह्यमाणाया अपि शुक्तिकाया विपर्ययेण रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं तथा ग्रहणं ज्ञानमात्रमेव विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थत्वाज्ज्ञानस्य । एवमिहाप्यात्मनोऽलाभोऽविद्यामात्रव्यवधानम् । तस्माद्विद्यया तदपोहनमात्रमेव लाभो नान्यः कदाचिदप्युपपद्यते । तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्याऽऽनर्थक्यं वक्ष्यामः । तस्मान्निराशङ्कमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वं विवक्षन्नाह । ज्ञानं प्रकृत्यानुविन्देदिति । विन्दतेर्लाभार्थत्वात् । गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते । यथाऽयमात्मा नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गत आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं च

भेदात्फलभेदसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मलाभोऽपि ज्ञानाद्भिद्यते लाभत्वादनात्मलाभवदि त्याशङ्क्य ज्ञानहेतुमात्रानधीनत्वमुपाधिरित्याह । स चेति । अप्राप्तत्वं व्यक्तीकरोति उत्पाद्येति । तद्व्यवधानमेव साधयति । कारकेति । किंचानात्मलाभोऽविद्याकाल्पत्व कादाचित्कत्वात्संमतवदित्याह । स त्विति । किंचासावविद्योकल्पितोऽप्रामाणिकत्वा त्संप्रतिपन्नवदित्याह । मिथ्येति । प्रकृते विशेषं दर्शयति । अयं त्विति । वैपरीत्य मेव स्फोरयति । आत्मत्वादिति । आत्मनस्तर्हि नित्यलब्धत्वान्न तत्रालब्धत्वबुद्धि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नित्येति । आत्मन्यलाभोऽज्ञानं लाभस्तु ज्ञानमित्येतद्दृष्टा न्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । शुक्तिकायाः स्वरूपेण गृह्यमाणाया अपीति योजना आत्मलाभोऽविद्यानिवृत्तिरेवेत्यत्रोक्तं वक्ष्यमाणं च गमकं दर्शयति । तस्मादिति अविरोधमुपसंहरति । तस्मादित्यादिना । तयोरेकार्थत्वेऽपि कथमनुविन्देदिति मध्ये प्रयुज्यते तत्राऽऽह । विन्दतेरिति । आदिमध्यावसानानामविरोधमुक्त्वा कीर्तिमित्या दिवाक्यमवतार्य व्याकरोति । गुणेत्यादिना । इतिशब्दादुपरिष्टाद्यथेत्यस्य संबन्धः

---

१ ख. च. ढ. °क्रियया व्य° । २ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °त्पाद्यक्रि° । ३ क. ङ. च. छ. °तः । अतो नि° । झ. °तः । ततो नि° । ४ घ. °था स्वरूपेण गृ° । ५ ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °मात्रं व्य° । ६ ख. घ. ज. °हमा° । ७ क. ङ. °विदुप° । ८ ख. ढ. °दिना ना° । ९ क. ख. °धारक° ।

कीर्तिँ श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥७॥
तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽ-
न्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ।

श्लोकं प्राप्तवानित्येवं यो वेद स कीर्तिं ख्यातिं श्लोकं च संघातमिष्टैः सह विन्दते लभते[1] । यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद मुमुक्षूणामपेक्षितं कीर्तिशब्दितमैक्यज्ञानं तत्फलं श्लोकशब्दितां[2] मुक्तिमाप्नोतीति मुख्यमेव फलम् ॥ ७ ॥

कुतश्चाऽऽत्मतत्त्वमेव ज्ञेयमनादृत्याऽन्यदित्याह । तदेतदात्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं पुत्रात् । पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा वित्ताद्धिरण्यरत्नादेस्तथाऽन्यस्माद्यद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । तत्कस्मादात्मतत्त्वमेवं प्रियतरं न प्राणादीति । उच्यते । अन्तरतरं बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्डसमुदायो ह्यन्तरोऽभ्यन्तरः संनिकृष्ट आत्मनः । तस्मादप्यन्तरादन्तरतरं यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति । तथाऽयमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तल्लाभे महान्यत्न आस्थेय इत्यर्थः ।

नस्तुतिश्चात्र विवक्षिता ज्ञानिनामैहिकफलस्यानभिलषितत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

आत्मनः पदनीयत्वे तस्यैवाज्ञातत्वसंभवो हेतुरुक्तोऽधुना तत्रैव हेत्वन्तरत्वेनोत्तवाक्यमवतारयति । कुतश्चेति[3] । अन्यदनात्मेति यावत् । विरक्तस्य पुत्रे प्रीत्यभात्कथमात्मनस्तस्मात्प्रियतरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । पुत्रो हीति । प्रियतरमात्मतत्त्वमिति शेषः । लोकदृष्टिमेवावष्टभ्याऽऽह । तथेति । वित्तपदेन मानुषवित्तवद्दैवंत्तमपि गृह्यते । विशेषाणामानन्त्यात्प्रत्येकं प्रदर्शनमशक्यमित्याशयेनाऽऽह । थाऽन्यस्मादिति । पुत्रादौ प्रीतिव्यभिचारेऽपि प्राणादौ तदव्यभिचारादात्मनो न प्रियतमत्वमिति शङ्कते । तत्कस्मादिति । पदान्तरमादाय व्याकुर्वन्परिहरति । उच्यत इत्यादिना । अन्तरतरत्वे प्रियतमत्वसाधने हेतुरात्मत्वमित्यभिप्रेत्य विशेष्यं व्यपदिशति । यदयमिति । आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वेऽपि कुतस्तस्यैव पदनीयत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । यो हीत्यादिना । पुत्रादिलाभे[7] दारादीनां कर्तव्यत्वेन प्राप्तप्रयत्नविरोधादात्मलाभे प्रयत्नः सुकरो न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह ।

---

1 ग. घ. ङ. छ ज. झ. °ते ॥ ७ ॥ कुत° । २ क. °ब्दितमु° । ३ क. ख. ग. ङ. ट. °ान्यानीत्या° । ४ ग. °व सर्वस्मात्प्रिय° । ५ क. ख. ग. °ति । इतश्चेति । ६ ख. ग. °कं द° । क. ख. ग. °भे रागादी° ।

स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते

कर्तव्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियलाभे यत्नमुज्झित्वा । कस्मात्पुनरात्मानात्म-प्रिययोरन्यतरप्रियहानेनेतरप्रियोपादानप्राप्तावात्मप्रियोपादानेनैवेतरहानं क्रियते न विपर्यय इति । उच्यते । स यः कश्चिदन्यमनात्मविशेषं पुत्रा-दिकं प्रियतरमात्मनः सकाशाद्ब्रुवाणं ब्रूयादात्मप्रियवादी । किम् । प्रियं तवाभिमतं पुत्रादिलक्षणं रोत्स्यत्यावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनङ्क्ष्य-तीति । स कस्मादेवं ब्रवीति । यस्मादीश्वरः समर्थः पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह यस्मात्तस्मात्तथैव स्याद्यत्तेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति । यथाभूतवादी हि सः । तस्मात्स ईश्वरो वक्तुम् । ईश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचित् । भवे-द्यदि प्रसिद्धिः स्यात् । तस्मादुज्झित्वाऽन्यत्प्रियमात्मानमेव प्रियमुपा-सीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्त आत्मैव प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यतेऽन्यल्लौकिकं प्रियमप्यप्रियमेवेति निश्चित्योपास्ते चिन्तयति

कर्तव्यतेति । आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वे युक्तिं पृच्छति । **कस्मादिति** । आत्म-प्रियस्योपादानमनुसंधानमितरस्यानात्मप्रियस्य हानमननुसंधानम् । विपर्ययोऽनात्म-पुत्रादावभिनिवेशेनाऽऽत्मप्रियस्याननुसंधानमिति विभागः । युक्तिलेशं दर्शयितुमनन्त-रवाक्यमवतारयति । **उच्यत इति** । यः कश्चिदात्मप्रियवादी स तस्मादन्यं प्रियं ब्रुवाणं प्रति ब्रूयादिति संबन्धः । वक्तव्यं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । **किमित्यादिना** आत्मप्रियवादिन्येवं वदत्यपि पुत्रादिनाशस्तद्वाक्यार्थो नियतो न सिध्यतीत्याशङ्क्य परिहरति । **स कस्मादित्यादिना** । हशब्दोऽवधारणार्थः समर्थपदादुपरि संबध्यते तस्मादेवं वक्तीति शेषः । उक्तं सामर्थ्यमनूद्य फलितमाह । **यस्मादिति** । अथाऽऽ-त्मप्रियवादिना यथोक्तं सामर्थ्यमेव कथं लब्धमित्याशङ्क्याऽऽह । **यथेति** । अतोऽ-न्यदार्तमित्यनात्मनो विनाशित्वाद्विनाशिनश्च दुःखात्मकत्वात्तत्प्रियत्वस्य भ्रान्तिमात्र-त्वादात्मनस्तद्वैपरीत्यान्मुख्या प्रीतिस्तत्रैवानात्मन्यमुख्येति भावः । पक्षान्तरमनूद्य वृद्ध-प्रयोगाभावेन दूषयति । **ईश्वरशब्द इति** । अनात्मन्यमुख्या प्रीतिरिति स्थिते फलित-माह । **तस्मादिति** । उपास्तिमनूद्य तत्फलं कथयति । **स य इति** । अनुवादद्यो-तको हशब्दः । प्रियमात्मसुखं तस्यापि लौकिकसुखवन्नाशः सुखत्वादित्याशङ्क्ये-

१ ङ. °दिवत्प्रिय° । २ ख. ग. च. ढ. °ङ्क्ष्यति । ३ ख. घ. ञ. ण. °त्याशङ्कयित्वा प° । ४ क. ख ण. °त्रैवेति । ५ घ. °ति । आत्मनि मु° । ६ ख. ञ. °शङ्क्य त° ।

न ह्यास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥ तदाहु-

न ह्यस्यैवंविदः प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं[1] भवेति[2] । नित्यानुवादमात्र-मेतदात्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावात् । आत्मप्रियग्रहणस्तु-त्यर्थं वा प्रियगुणफलविधानार्थं वा मन्दात्मदर्शिनस्ताच्छील्यप्रत्ययोपा-दानात् ॥ ८ ॥

सूत्रिता ब्रह्मविद्याऽऽत्मेत्येवोपासीतेति यदर्थोपनिषत्कृत्स्नाऽपि तस्यै-तस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः प्रयोजनाभिधित्सयोपोद्घातं[5] चिकीर्षति । तदिति वक्ष्यमाणमनन्तरवाक्येऽवद्योत्यं वस्त्वाहुर्ब्राह्मणा ब्रह्म विविदिषवो जन्म-जरामरणप्रबन्धचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदकापारमहोदधिप्लवभूतं गुरु-

नरासार्थमनुवादमात्रमत्र विवक्षितमित्याह । नित्येति । फलश्रुतेर्गत्यन्तरमाह । त्मप्रियेति । महद्धीदमात्मप्रियग्रहणं यत्तन्निष्ठस्य प्रियं न प्रणश्यति तस्मात्तदनु-ष्ठानं कर्तव्यमिति स्तुत्यर्थं फलकीर्तनमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह । प्रियगुणेति । यो दः सन्नात्मदर्शी तस्य प्रियगुणविशिष्टात्मोपासने प्रियं प्राणादि न नश्यतीति फलं तुं फलवचनमित्यर्थः । नन्वात्मानं प्रियमुपासीनस्य प्रियं प्राणादि विद्यासाम-र्थ्यान्न नश्यति तथा च मन्दविशेषणं मन्दमित्याशङ्क्याऽऽह । ताच्छील्येति । च्छील्येऽर्थे विहितस्योकञ्प्रत्ययस्य श्रुत्योपादानात्स्वभावहानायोगाच्च प्रमरणशील-भावेऽपि प्राणादेरात्यन्तिकमप्रमरणमविवक्षितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तदाहुरित्यादेर्गतेन ग्रन्थेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । सूत्रितेति । तस्यां प्रमा-णमाह । यदर्थेति । तर्हि सूत्रव्याख्यानेनैव सर्वोपनिषदर्थसिद्धेस्तदाहुरित्यादि वृथेत्या-शङ्क्याऽऽह । तस्येति । विद्यासूत्रं व्याख्यातुमिच्छन्ती श्रुतिः सूत्रितविद्याविवक्षि-तप्रयोजनाभिधानायोपोद्घातं चिकीर्षति । प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्य तादर्थ्येनार्थान्त-रवर्णनस्य तथात्वाच्चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षत इति न्यायादित्यर्थः । ब्रह्मविद्ययेत्यादिवाक्यप्रकाश्यं चोद्यं तच्छब्देनोच्यते प्रकृतसंबन्धासंभवादित्याह । आहुरितीति । ब्राह्मणमात्रस्य चोद्यकर्तृत्वं व्यावर्तयति । ब्रह्मेति । उत्प्रेक्षया ब्रह्मवेद-नेच्छावत्त्वं व्यावर्तयितुं तदेव विशेषणं विभजते । जन्मेति । जन्म च जरा च मरणं तेषां प्रबन्धे प्रवाहे चक्रवदनवरतं भ्रमणेन कृतं यदायासात्मकं दुःखं तदेवोदकं

१ ख. घ. च. ज. झ. °लं न भ°। २ ख. °वतीति । ३ घ. च. ज. °ति ह । नि°। ङ. ढ. °ति । नि° । ४ ग. झ. °हणं स्तु° । ५ ख. °पोद्घातं करोति । ६ घ. °वाक्याव° । ७ क. °कर्तव्यत्वं ।

यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ।

मासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्षवो धर्माधर्मसाधनतत्फललक्षणात्साध्यसाधनरूपान्निर्विण्णास्तद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्सवः किमाहुरित्याह । यद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म परमात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निरवशेषं भविष्यन्तो भविष्याम इत्येवं मनुष्या यन्मन्यन्ते । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थम् । मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायः । यथा कर्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्मभ्यो मन्यन्ते तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्वात्मभावफलप्राप्तिं ध्रुवामेव मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात् । तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यतेऽतः पृच्छामः । किमु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते तत्किमवेद्यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । ब्रह्म च सर्वमिति श्रूयते । तद्यद्यविज्ञाय किंचित्सर्वमभवत्तथाऽ-

यस्मिन्नपारे संसाराख्ये महोदधौ तत्र प्लवभूतं तरणसाधनमिति यावत् । तत्तीरं तस्य संसारसमुद्रस्य तीरं परं ब्रह्मेत्यर्थः । तेषां विविदिषायाः साफल्यार्थं तत्प्रत्यनीके संसारे वैराग्यं दर्शयति । धर्मेति । निर्वेदस्य निरङ्कुशत्वं वारयति । तद्विलक्षणेति । उत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । किमित्यादिना । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । तद्ययेति । मनुष्या यन्मन्यन्ते तत्र विरुद्धं वस्तु भातीति शेषः । मनुष्यग्रहणस्य कृत्यमाह । मनुष्येति । ननु देवादीनामपि विद्याधिकारो देवताधिकरणन्यायेन वक्ष्यते तत्कुतो मनुष्याणामेवाधिकारज्ञापनमित्यत आह । मनुष्या इति । विशेषतः सर्वाविसंवादेनेति यावत् । तथाऽपि किमिति ते ज्ञानान्मुक्तिं सिद्धवद्भुवन्तीत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । उभयत्र कर्मब्रह्मणोरिति यावत् । उत्तरवाक्यमुपादत्ते । तत्रेति । मनुष्याणां मतं तच्छब्दार्थः । वस्तुशब्देन ज्ञानात्फलमुच्यते । आक्षेपगर्भस्य चोद्यस्य प्रवृत्तौ विरोधप्रतिभासो हेतुरित्यतःशब्दार्थः । तद्ब्रह्म परिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं वेति कुतो ब्रह्मणि चोद्यते तत्राऽऽह । यस्येति । प्रश्नान्तरं करोति । तत्किमिति । ब्रह्म स्वात्मानमज्ञासीदतिरिक्तं वेति प्रश्नस्य प्रसङ्गं दर्शयति । यस्मादिति । सर्वस्य व्यतिरिक्तविषये ज्ञानं प्रसिद्धं तत्किं विचारेणेत्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्म चेति । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मणः सर्वात्मत्वश्रवणादतिरिक्तविषयाभावादात्मानमेवावेदिति पक्षस्य सावकाशतेत्यर्थः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वमुक्त्वाऽऽक्षेपार्थमाह । तद्यदीति । ब्रह्म हि किंचिदज्ञात्वा सर्वमभवज्ज्ञात्वा वा नाऽऽद्यो ब्रह्मवि-

१ ख. ज. निर्विशेषं । २ ख. ग. घ. ङ. छ. °य यत्किंचि° । ३ क. ग. ञ. ण. संबन्धः । ४ क. ञ. ण. °नमवे° ।

किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥

न्येषामप्यस्तु किं ब्रह्मविद्यया। अथ विज्ञाय सर्वमभवद्विज्ञानसाध्यत्वा-
त्कर्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः सर्वभावस्य ब्रह्मविद्याफलस्य।
अनवस्थादोषश्च तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत्ततः पूर्वमप्यन्यद्विज्ञायेति।
न तावदविज्ञाय सर्वमभवत्। शास्त्रार्थवैरूप्यदोषात्। फलानित्यत्वदो-
षस्तर्हि नैकोऽपि दोषोऽर्थविशेषोपपत्तेः ॥ ९ ॥

यदि किमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्वमभवत्पृच्छामः किमु तद्ब्रह्मावेद्य-
स्मात्तत्सर्वमभवदिति। एवं चोदिते सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाह।
ब्रह्मापरं सर्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः। न हि परस्य ब्रह्मणः सर्वभावा-
पत्तिर्विज्ञानसाध्या। विज्ञानसाध्यां च सर्वभावापत्तिमाह। तस्मात्तत्सर्व-

---

ानर्थक्यादित्युक्त्वा द्वितीयमनुवदति। अथेति। स्वरूपमन्यद्वा ज्ञात्वा ब्रह्मणः
र्वापत्तिरिति विकल्प्योभयत्र साधारणं दूषणमाह। विज्ञानेति। द्वितीये दोषान्तर-
ाह। अनवस्थेति। बहिरेवाऽऽक्षेपं परिहरति। न तावदिति। अज्ञात्वैव ब्रह्मणः
र्वभावोऽस्मदादेस्तु ज्ञानादिति शास्त्रार्थे वैरूप्यम्। न चास्मदादेरपि तदन्तरेण
ावः शास्त्रानर्थक्यात्। ज्ञानाद्ब्रह्मणः सर्वभावपक्षे स्वोक्तं दोषमाक्षेप्ता स्मारयति।
लेति। स्वतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्माविद्यातत्कार्यसंबन्धात्परिच्छिन्नवद्भाति तन्निवृत्त्यौपा-
कं सर्वभावस्य साध्यत्वं न चानवस्था ज्ञेयान्तरानङ्गीकारान्नापि क्रियाविरोधो
षयत्वमन्तरेण वाक्यीयबुद्धिवृत्तौ स्फुरणादिति परिहरति। नैकोऽपीति। एतेन
द्यावैयर्थ्यमपि परिहृतमित्याह। अर्थेति। यद्यपि ब्रह्मापरिच्छिन्नं नित्यसिद्धं
ाऽपि तत्राविद्यातत्कार्यध्वंसरूपस्यार्थविशेषस्य ज्ञानादुपपत्तेर्न तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः॥९॥

इदानीं प्रश्नमनूद्य तदुत्तरत्वेन ब्रह्मेत्यादिश्रुतिमवतारयति। यदीत्यादिना। तत्र
तिकर्तां मतानुसारेण ब्रह्मशब्दार्थमाह। ब्रह्मेति। तस्य परिच्छिन्नत्वाज्ज्ञानेन सर्व-
वस्य साध्यत्वसंभवादिति हेतुमाह। सर्वभावस्येति। सिद्धान्ते यथोक्तहेत्व-
र्पत्तिं दोषमाह। न हीति। सा तर्हि विज्ञानसाध्या मा भूदित्यत आह। विज्ञा-
ते। हिरण्यगर्भस्य नोपदेशजन्यज्ञानाद्ब्रह्मभावः 'सहसिद्धं चतुष्टयम्' इति स्मृतेः
भाविकज्ञानवत्त्वात्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति चोपदेशाधीनधीसाध्योऽसौ श्रुतो न चाऽऽ-

---

१ ख. ङ. °ज्ञाय ततः पूर्वतरमप्यन्यद्विज्ञाये°। २ ख. °यता°। ३ क. ख. °बुद्धौ स्फु°। ४ क. °पत्तिरो°।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत् ।

प्रभवदिति । तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यपरं ब्रह्मेह भवितुमर्हति । मनुष्याधिकाराद्वा तद्भावी ब्राह्मणः स्यात् । सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्त इति हि मनुष्याः प्रकृतास्तेषां चाभ्युदयनिःश्रेयससाधने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तम् । न परस्य ब्रह्मणो नाप्यपरस्य प्रजापतेः । अतो द्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्मसहितयाऽपरब्रह्मभावमुपसंपन्नो भोज्यादपावृत्तः सर्वप्राप्त्योच्छिन्नकामकर्मबन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते । दृष्टश्च लोके भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगो यथौदनं पचतीति शास्त्रे च परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणामित्यादि तथेहेति केचिद्ब्रह्म ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मण इति व्याचक्षते । तन्न सर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषात् । न हि सोऽस्ति लोके परमार्थतो यो निमित्तवशाद्भावान्तरमापद्यते नित्यश्चेति । तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृता चेत्सर्वभावापत्तिर्नित्या चेति विरुद्धम् । अनित्यत्वे च कर्मफलतुल्यतेत्युक्तो दोषः ।

सीदित्यतीतकालावच्छेदस्त्रिकाले तस्मिन्युज्यते । समवर्ततेति च जन्ममात्रं श्रूयते । कालात्मके तत्संबन्धस्य स्वाश्रयपराहतत्वान्मनुष्याणां प्रकृतत्वाच्च नापरं ब्रह्मेह ब्रह्मशब्दमित्यपरितोषाद्वृत्तिकारमतं हित्वा ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुषो निर्दिश्यत इति भर्तृप्रपञ्चोक्तिमाश्रित्य तन्मतमाह । **मनुष्येति** । तदेव प्रपञ्चयति । **सर्वमित्यादिना** । द्वैतैकत्वं सर्वजगदात्मकमपरं, हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म तस्मिन्विद्या हिरण्यगर्भोऽहमित्यहंग्रहोपास्तिस्तया समुच्चितया तद्भावमिहैवोपगतो हिरण्यगर्भपदे यद्भोज्यं ततोऽपि दोषदर्शनाद्विरक्तः सर्वकर्मफलप्राप्त्या निवृत्तकामादिनिगडः साध्यान्तराभावाद्विद्यामेवार्थयमानस्तद्वशाद्ब्रह्मभावी जीवोऽस्मिन्वाक्ये ब्रह्मशब्दार्थ इति फलितमाह । **अत इति** । कथं ब्रह्मभाविनि जीवे ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । **दृष्टश्चेति** । आदिशब्देन गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देतेत्यादि गृह्यते । इहेति प्रकृतवाक्यकथनम् । भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानं दूषयति । **तन्नेति** । ब्रह्मशब्देन परस्मादर्थान्तरस्य ग्रहे तस्य सर्वभावापत्तेः साध्यत्वादनित्यत्वापत्तेर्न तन्मतमुचितमित्यर्थः । साध्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमाशङ्क्य यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्याऽऽह । **न हीति** । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति । **तथेति** । भवतु सर्वभावापत्तेरनित्यत्वं का हानिस्तत्राऽऽह । **अनित्यत्वे चेति** । किंच जीवस्याब्रह्मत्वं तदाविद्याकृतं पारमार्थिकं वेति विकल्प्याऽऽद्यमनू

१ ख. च. छ. झ. ढ. ॰प्त्योत्सन्न॰ । २ च. ढ. ॰हेतुत्वेन ब्रह्मे॰ । ३ क. ॰केऽपि भा॰ ४ क. छ. ॰दिस्तथे॰ । ५ ख. ग. ङ. ॰थेहापीति । ६ क. ख. ङ. च. ढ. ॰ह्मभा॰ । ७ च ॰त्सभावादुस्त्वन्त॰ । ८ ञ. ॰ते । हिरण्यगर्भः स॰ । ९ ख. ॰त्यर्थेऽप॰ । १० घ. ञ. ॰नस्तादृशो ब्रह्म॰ ।

अविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तिं चेत्सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्था स्यात्। प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्वो जन्तुर्ब्रह्मत्वान्नित्यमेव सर्वभावापन्नः परमार्थतोऽविद्यया त्वब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाध्यारोपितं यथा शुक्तिकायां रजतं व्योम्नि वा तलमलवत्त्वादि तथेह ब्रह्मण्यध्यारोपितमविद्ययाऽब्रह्मत्वमसर्वत्वं च ब्रह्मविद्यया निवर्त्यत इति मन्यसे यदि तदा युक्तं यत्परमार्थत आसीत्परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थभूतं ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्मिन्वाक्य उच्यत इति वक्तुम्। यथाभूतार्थवादित्वाद्वेदस्य। न त्वियं कल्पना युक्ता ब्रह्मशब्दार्थविपरीतो ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेत्युच्यत इति। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसत्यविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्मत्वमसर्वत्वं च विद्यत एवेति चेन्न। तस्य ब्रह्मविद्ययाऽपोहानुपपत्तेः। न हि क्वचित्साक्षाद्वस्तुधर्मस्यापोढ्री दृष्टा कर्त्री वा ब्रह्मविद्या।

यति। अविद्याकृतेति। तत्रानुवादभागं विभजते। प्रागित्यादिना। ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्थेत्युक्तं व्यक्तीकरोति। तदेति। तस्मिन्पक्षे यद्ब्रह्मज्ञानापूर्वमपि परमार्थतः परं ब्रह्माऽऽसीत्तदेव प्रकृते वाक्ये ब्रह्मशब्देनोच्यत इति युक्तं कुं तद्धि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनमिति योजना। गौर्वाहीक इतिवदमुख्यार्थोऽपि ब्रह्मशब्दो निर्वहतीत्याशङ्क्याऽऽह। यथेति। निरतिशयमहत्त्वसंपन्नं वस्तु ब्रह्मशब्देन श्रुतमश्रुतस्तु ब्रह्मभावी पुरुषः श्रुतहान्या चाश्रुतकल्पना न न्यायवती तस्मात्तत्कल्पना न युक्तेति व्यावर्त्यमाह। न त्विति। अग्निरधीतेऽनुवाकमित्यादौ श्रुतहान्याऽश्रुतोपादानं दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह। महत्तर इति। तत्राग्निशब्दस्य मुख्यार्थे सत्यन्विताभिधानानुपपत्त्या वाक्यार्थासिद्धेस्तज्ज्ञाने प्रयोजने श्रुतमपि हित्वाऽर्थं गृह्णीत प्रकृते त्वसति प्रयोजनविशेषे श्रुतहान्यादिर्न युक्तिमतीत्यर्थः। मनुष्याकारं निर्वोढुं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्य महत्तरविशेषणम्। यद्ब्रह्मविद्ययेति तस्यापि तुल्यमविक्रियत्वं तस्य चाविद्याद्वाराऽधिकारित्वमविरुद्धमित्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति भावः। द्वितीयं कल्पमुत्थापयति। अविद्येति। ब्रह्मविद्यावैयर्थ्यप्रसङ्गान्मैवमिति दूषयति। न तस्येति। अनुपपत्तिमेव साधयति। नहीति। साक्षादारोपमन्त-

---

१ ख. ग. ङ. छ. ज. झ. °र्थो। प्रा°। २ ग. ङ. च. ढ. °भावमाप°। ३ झ. °लश्यामलत्वादि। °लमलिनत्वादि। ४ क. हि कदाचि°। ५ ख. ग. °चित्कदाचित्सा°। ६ घ. ञ. ण. वितृणोति। ञ. °षः। अतः श्रु°। ञ. °षः। अतोऽश्रुतक°। ८ क. °हान्यश्रु°। ९ घ. °न्याऽश्रु°। १० ख. ण. °स्मात्क°। ११ क. °हान्यश्रु°। १२ ण. प्रगृह्यते। क. ख. गृह्यते। १३ क. घ. ञ. ण. °मानित्य°।

अविद्यायास्तु सर्वत्रैवं निवर्तिका दृश्यते। तथेहाप्यब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाविद्याकृतमेव निवर्त्यतां ब्रह्मविद्यया। न तु पारमार्थिकं वस्तु कर्तुं निवर्तयितुं वाऽर्हति ब्रह्मविद्या। तस्माद्व्यर्थैव श्रुतहान्यश्रुतकल्पना। ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरिति चेन्न। ब्रह्मणि विद्याविधानात्। न हि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते चक्षुर्गोचरापन्नायामियं शुक्तिका न रजतमिति। तथा सदेवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेदं द्वैतमस्त्यब्रह्मेति ब्रह्मण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्याम्। न ब्रूमः शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्धर्माध्यारोपणा नास्तीति किं तर्हि न ब्रह्म स्वात्मन्यतद्धर्माध्यारोपनिमित्तमविद्याकर्तृ चेति। भवत्वेवं नाविद्याकर्तृ भ्रान्तं च ब्रह्म। किंतु नैवाब्रह्माविद्याकर्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इष्यते। नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ तत्त्वमस्यात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्म्यन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेइत्यादिश्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च "समं सर्वेषु

रेणेति यावत्। वस्तुधर्मस्य परमार्थभूतस्य पदार्थस्येत्यर्थः। विद्यायास्तर्हि कथम... वत्त्वं तत्राऽऽह। अविद्यायास्त्विति। सर्वत्र शुक्त्यादाविति यावत्। विमतम... द्यात्मकं विद्यानिवर्त्यत्वाद्रजतादिवदित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति। विमतं... कारकं विद्यात्वाच्छुक्तिविद्यावदित्याशयेनाऽऽह। नत्विति। अब्रह्मत्वादेर्वास्तवत्व... योगादयुक्ता ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युपसंहरति। तस्मादिति। ब्रह्मण्यविद्यानिवृत्ति... द्याफलमित्यत्र चोदयति। ब्रह्मणीति। न हि सर्वज्ञे प्रकाशैकरसे ब्रह्मण्यज्ञानमादि... तमोवदुपपन्नमिति भावः। तस्याज्ञातत्वमज्ञत्वं वाऽऽक्षिप्यते नाऽऽद्य इत्याह। ब्रह्मणीति। न हि तत्त्वमसीति विद्याविधानं विज्ञाते ब्रह्मणि युक्तं पिष्टपिष्टिप्रसङ्गा... अतस्तदज्ञातमेष्टव्यमित्यर्थः। ब्रह्मात्मैक्यमज्ञातं शास्त्रेण ज्ञाप्यते तद्विषयं च श्र... णादि विधीयते तेन तस्मिन्नज्ञातत्वमेष्टव्यमित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति। न हीति... मिथ्याज्ञानस्याज्ञानाव्यतिरेकाद्ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायां शुक्तौ रूप्यारोपणं दृ... न्तितमिति द्रष्टव्यम्। कल्पान्तरमालम्बते। न ब्रूम इति। ब्रह्माविद्याकर्तृ भवतीत्यस्य यथाश्रुतो वाऽर्थस्तदन्यस्तदाश्रयोऽस्तीति वा तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति भवत्विति। अनादित्वादविद्यायाः कर्त्रपेक्षाभावाद्विना च द्वारं ब्रह्मणि भ्रान्त्यनभ्यु... पगमादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह। किंत्विति। ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनो नास्तीत्यत्र श्रुति... स्मृतीरुदाहरति। नान्योऽतोऽस्तीत्यादिना। ब्रह्मणोऽन्योऽचेतनोऽपि नास्तीत्य...

---

१ ग. ङ. °व विनि°। २ ग. ङ. °र्तुं वा नि°। ३ ख. च. झ. ट. °पयित्रवि°। ४ अ. °ह्म... ण्यप्र°। ५ ख. °र्थः। तथा भ्र°। ६ क. °क्तौ रौप्या°। ७ क. ण. °णोऽन्यश्चेत°।

भूतेषु" "अहमात्मा गुडाकेश" "शुनि चैव श्वपाके च" "यस्तु सर्वाणि भूतानि" "यस्मिन्सर्वाणि भूतानि" इति च मन्त्रवर्णात् । नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति । बाढमेवमवगतेऽस्त्वेवाऽऽनर्थक्यम् । अवगमानर्थक्यमपीति चेन्न । अनवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात् । तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्व इति चेन्न । दृष्टविरोधात् । दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिः । दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात् । न च दृष्टविरोधः केनचिदप्यभ्युपगम्यते । न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वादेव । दर्शनानुपपत्तिरिति चेत्तत्राप्येषैव युक्तिः । "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति" "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" "मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः" इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसार्येवगम्यते । तद्विलक्षणश्च परः स एष नेति नेत्यशनायाद्यत्येति य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरे-

---

द्वयं पठति । यस्त्विति । ब्रह्मणोऽन्यस्याज्ञस्याभावे दोषमाशङ्कते । नन्विति । मिदमानर्थक्यमवगतेऽनवगते वा चोद्यते तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । बाढमिति । तीये नोपदेशानर्थक्यमवगमार्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । उपदेशवदवगमस्यापि स्वप्रकाशे नि नोपयोगोऽस्तीति शङ्कते । अवगमेति । अनुभवमनुसृत्य परिहरति । नान-मेति । सा वस्तुनो भिन्ना चेदद्वैतहानिरभिन्ना चेज्ज्ञानाधीनत्वासिद्धिरिति शङ्कते । वृत्तेरिति । अनवगमनिवृत्तेर्दृश्यमानतया स्वरूपापलापायोगात्प्रकारान्तरासंभ- पञ्चमप्रकारत्वमेष्टव्यमिति मत्वाऽऽह । न दृष्टेति । दृष्टमपि युक्तिविरोधे ज्यमित्याशङ्क्याऽऽह । दृश्यमानमिति । दृष्टविरुद्धमपि कुतो नेष्यते तत्राऽऽह । चेति । अनुपपन्नत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह । न चेति । युक्ति-धे दृष्टिराभासीभवतीति शङ्कते । दर्शनेति । दृष्टिविरोधे युक्तेरेवाऽऽभासत्वं दिति परिहरति । तत्रापीति । अनुपपन्नत्वं हि सर्वस्य दृष्टिबलादिष्टं दृष्टस्य पपन्नत्वे न किंचिन्निमित्तमस्तीत्यर्थः । ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनां निराकृत्य स्वपक्षे स्यार्थवत्त्वमुक्तं संप्रति प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षयति । पुण्य इति । आदिशब्देन 'यं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' इत्याद्या तेन्यायो मिथो विरुद्धयोरेकत्वायोगः । विलक्षणत्वमन्यत्वे हेतुः । जीवस्य परस्माद-वेऽपि न तस्य ततोऽन्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तद्विलक्षणश्चेति । परस्य

---

१ ग. ङ. च. ढ. °दप्यु° । २ घ. च. ज. ढ. चेन्न तत्रा° ।

तस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इत्यादिश्रुतिभ्यः । कणादाक्षपादादितर्कशास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तितः साध्यते । संसारदुःखापनेयार्थित्वप्रवृत्तिदर्शनात्स्फुटमन्यत्वमीश्वरात्संसारिणोऽवगम्यते । "अवाक्यनादरः" "न मे पार्थास्ति" इतिश्रुतिस्मृतिभ्यः । "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "तं विदित्वा न लिप्यते" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "एकधैवानुद्रष्टव्यमेतत्" "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा" "तमेव धीरो विज्ञाय" "प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते" इत्यादिकर्मकर्तृनिर्देशाच्च । मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषदेशोपदेशात् । असति भेदे कस्य कुतो गतिः स्यात्तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपपत्तिर्गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति । भिन्नस्य तु परस्मादात्मनः सर्वमेतदुपपन्नम् । कर्मज्ञानसाधनोपदेशाश्च । भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्याद्युक्तस्तं प्रत्यभ्युदयनिःश्रेयससाधनयोः कर्मज्ञानयोरुपदेशो नेश्वरस्याऽऽप्तकामत्वात् । तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेन्न । ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । संसारी चेद्ब्रह्मभाव्यब्रह्म सन्विदित्वाऽऽ-

---

तद्विलक्षणत्वं श्रुतितो दर्शयित्वा तत्रैवोपपत्तिमाह । कणादेति । क्षित्यादिकमुपलब्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्याद्योपपत्तिस्तयोर्मिथो भेदे हेत्वन्तरमाह । संसारेति । जीवस्य स्वगतदुःखध्वंसे दुःखं मे मा भूदित्यर्थित्वेन प्रवृत्तिर्दृष्टा नेशस्याऽस्ति दुःखाभावादतो भेदस्तयोरित्यर्थः । इतश्चेश्वरस्य न प्रवृत्तिर्हेतुफलयोरभावादित्याह । अवाकीति । मिथो भेदे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह । सोऽन्वेष्टव्य इति । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह । मुमुक्षोश्चेति । गतिर्देवयानाद्या तस्या मार्गविशेषोऽर्चिरादिर्देशो गन्तव्यं ब्रह्म तेषामुपदेशास्तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्यादयस्तथाऽपि कथं भेदसिद्धिस्तत्राऽऽह । असतीति । मा भूद्गतिरित्याशङ्क्याऽऽह । तदभावे चेति । कथं तर्हि गत्यादिकमुपपद्यते तत्राऽऽह । भिन्नस्येति । जीवेश्वरयोर्मिथो भेदे हेत्वन्तरमाह । कर्मेति । भेदे सत्युपपन्ना भवन्तीति शेषः । तदेव स्फुटयति । भिन्नश्चेदिति । तद्भेदे प्रामाणिकेऽपि कथं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्योपसंहरति । तस्मादिति । ब्रह्मभाविनो जीवस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे ब्रह्मोपदेशस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गान्नैवमिति दूषयति नेत्यादिना । प्रसङ्गमेव प्रकटयति । संसारी चेदिति । विधिशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशोऽर्थ-

---

१ क. घ. झ. ढ. °भ्यः । काणा° । २ ख. ग. ङ. झ. ढ. °नयनार्थि° । ३ ग. घ. ङ. ढ. °स्तीत्यादिश्रु° । ४ ङ. च. °शान्मुमुक्षो° । ५ च. °शेषगन्तव्यदे° । क. ख. छ. ज. झ. ढ. °शेषो° ६ क. ख. ग. ङ. छ. ञ. झ. ट. °शाच्च । भि° । ७ क. °ह । काणा° । ८ घ. °दृष्टादिव° । ९ °दिलुप° । १० ञ. °स्याद्युप° । ११ ख. ञ. °दिदेशो । १२ क. °ङ्गान्नैव° ।

त्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति सर्वमभवत्तस्य संसार्यात्मविज्ञानादेव सर्वात्मभावस्य फलस्य सिद्धत्वात्परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तम्। तद्विज्ञानस्य क्वचित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मत्वसंपादनार्थ उपदेश इति चेत्। अनिर्ज्ञाते हि ब्रह्मस्वरूपे किं संपादयेदहं ब्रह्मास्मीति। निर्ज्ञातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या संपत्कर्तुम्। "नायमात्मा ब्रह्म" "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" "य आत्मा" "तत्सत्यं स आत्मा" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति प्रकृत्य "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः" इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वमेवेत्यवगम्यते। अन्यस्य ह्यन्यत्वे संपत्क्रियते नैकत्वे। "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्याऽऽत्मन एकत्वं दर्शयति। तस्मान्नाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वसंपदुपपत्तिः। न चाप्यन्यत्प्रयोजनं ब्रह्मोपदेशस्य गम्यते "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" "अभयं हि वै ब्रह्म भवति" इति च तदापत्तिश्रवणात्। संपत्तिश्चेत्तदापत्तिर्न स्यात्। न ह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते। वचनात्संपत्तेरपि तद्भावापत्तिः स्यादिति चेन्न। संपत्तेः प्रत्ययमात्रत्वात्।

ाति चेत्तत्र किं कर्मविधिशेषत्वेनोपास्तिविधिशेषत्वेन वा तदर्थवत्त्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं षयति। तद्विज्ञानस्येति। अविनियोगाद्विनियोजकश्रुत्याद्यभावादिति शेषः। त्पान्तरमादत्ते। संसारिण इति। उपदेशस्य ज्ञानार्थत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संपत्तेस्तस्य र्थं तादर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह। अनिर्ज्ञाते हीति। व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाचष्टे। र्ज्ञातेति। पदयोः सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मणोरभेदावगमान्न संपत्पक्षः संभवतीति माधत्ते। नेत्यादिना। कथमेकत्वे गम्यमानेऽपि संपदोऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। न्यस्य हीति। एकत्वे हेत्वन्तरमाह। इदमिति। एकत्वे फलितमाह। तस्माति। किंच संपत्तिपक्षे तदापत्तिः फलमन्यद्वेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह। न चेति। ाद्यं दूषयति। संपत्तिश्चेदिति। तं यथा यथेत्यादिवाक्यमाश्रित्य शङ्कते। वचादिति। संपत्तेरमानत्वान्न तद्बलादन्यस्यान्यत्वमित्याह। नेति। तस्या मानत्वेऽवं मानस्याकारकत्वात्। न च सूत्राद्युपासनादप्यन्यस्यान्यत्वं स्थितस्य नष्टस्य

---

१ ग. ङ. च. ढ. °ति च स°। २ ग. ङ. च. ढ. °ण्यादेकार्थ्यमे°। ३ ग. ङ. °तस्य द्र°। ४ ङ. °शस्यावग°। ५ ग. घ. ङ. छ. झ. वै ब्रह्माभ°। क. ज. वै ब्र°। ६ क. °पत्तिर्ज्ञापकं स्या°। ७ क. ख. ण. °यमन्वाच°।

विज्ञानस्य च मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम। न च वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकम्। ज्ञापकं हि शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः। स एष इह प्रविष्ट इत्यादिवाक्येषु च परस्यैव प्रवेश इति स्थितम्। तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना साध्वी। इष्टार्थबाधनाच्च। सैन्धवघनवदनन्तरमबाह्यमेकरसं ब्रह्मेति विज्ञानं सर्वस्यामुपनिषदि प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः काण्डद्वयेऽप्यन्तेऽवधारणादवगम्यत इत्यनुशासनमेतावदरे खल्वमृतत्वमिति। तथा सर्वशाखोपनिषत्सु च ब्रह्मैकत्वविज्ञानं निश्चितोऽर्थः। तत्र यदि संसारी ब्रह्मणोऽन्य आत्मानमेवावेदिति कल्प्येत। इष्टस्यार्थस्य बाधनं स्यात्। तथा च शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमञ्जसं कल्पितं स्यात्। व्यपदेशानुपपत्तेश्च। यदि चाऽऽत्मानमेवावेदिति संसारी कल्प्येत। ब्रह्मविद्येतिव्यपदेशो न स्यात्। आत्मानमेवावेदिति संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तेः। आत्मेति

वाऽनुपपत्तेः। श्रुतिश्च न पूर्वसिद्धसूत्रादिभावाभिधायिनी तत्साहश्याच्या तद्भावोपचारादतो ब्रह्मभावः स्वतः सिद्धो न सांपादिक इत्याह। विज्ञानस्येति। अथान्यस्यान्यभावे यथोक्तं वचनमेव शक्त्याधायकमित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गान्न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह। स एष इति। ब्रह्मोपदेशस्य संपच्छेषत्वे दोषान्तरमाह। इष्टार्थेति। तदेव विवृण्वन्निष्टमर्थमाचष्टे। सैन्धवेति। यथोक्तं वस्तु तात्पर्यगम्यमस्यामुपनिषदीत्यत्र हेतुमाह। काण्डद्वयेऽपीति। मधुकाण्डावसानगतमवधारणं दर्शयति। इत्यनुशासनमिति। मुनिकाण्डान्ते व्यवस्थितमुदाहरति। एतावदिति। न केवलमुपदेशस्य संपच्छेषत्वे बृहदारण्यकविरोधः किंतु सर्वोपनिषद्विरोधोऽस्तीत्याह। तथेति। इष्टमर्थमित्यमुक्त्वा तद्बाधनं निगमयति। तत्रेति। ननु बृहदारण्यके ब्रह्मकण्डिकायां जीवपरयोर्भेदोऽभिप्रेत उपसंहारे त्वभेद इति व्यवस्थायां तद्विरोधः शक्यः समाधातुमित्यत आह। तथा चेति। ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायामुपदेशानर्थक्यमिष्टार्थबाधश्चेत्युक्तमिदानीं ब्रह्मेत्यादिवाक्ये ब्रह्मशब्देन परस्याग्रहणे तद्विद्याया ब्रह्मविद्येति संज्ञानुपपत्तिं दोषान्तरमाह। व्यपदेशानुपपत्तेश्चेति। अत्रोक्तब्रह्मशब्दार्थोद्वेतुर्जीवादन्यस्तदात्मानमित्यत्राऽऽत्मशब्देन परो गृह्यते तद्विद्या च ब्रह्मविद्येति संज्ञासिद्धिरिति शङ्कते। आत्मेतीति।

---

१ ख. ग. च. ढ. °ह्म वा इति। २ ग. ङ. °त्पनेह सा°। ३ ग. °वद्विज्ञानघनोऽन°। ४ ग. ङ. च. ढ. °त्वज्ञा°। ५ क. ग. छ ढ. कल्पेत। ६ क. ग. ङ. छ. ढ. कल्पेत। ७ घ. अन्य°। ८ क. ख. °वग°। ९ क. ख. °यायां ब्र°। १० क. °पत्तिरो°।

[1]वेदितुरन्यदुच्यत इति चेन्न। अहं ब्रह्मास्मीति विशेषणात्। अन्यश्चेद्वेद्यः स्यादयमसाविति[2] वा विशेष्येत नत्वहमस्मीति। अहमस्मीति[3] विशेषणा-दात्मानमेवावेदिति चावधारणान्निश्चितमात्मैव ब्रह्मेत्यवगम्यते। तथा च सत्युपपन्नो ब्रह्मविद्याव्यपदेशो नान्यथा। संसारिविद्या ह्यन्यथा स्यात्। न च ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपन्ने परमार्थतस्तमःप्रकाशाविव भानोर्विरुद्ध-त्वात्। न चोभयनिमित्तत्वे ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो युक्तस्तदा ब्रह्मविद्या संसारिविद्या च स्यात्। न च वस्तुनोऽर्धजरतीयत्वं कल्पयितुं युक्तं तत्त्वज्ञानविवक्षायाम्। श्रोतुः संशयो हि तथा स्यात्। निश्चितं च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिष्यते "यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ति" "संश-यात्मा विनश्यति" इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्। अतो न संशयितो वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना। ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनाऽस्मदादिष्विवापेशला

क्यशेषविरोधो[4]नैवमित्याह। नाहमिति। तदेव मपञ्चयति। अन्यश्चेदिति। यथो-ावगमे फलितमाह। तथाच सतीति। अत्यन्तभेदे व्यपदेशानुपपत्तिं विशदयति। संसा-ति। जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदोपगमादभेदेन ब्रह्मविद्येति व्यपदेशः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। चेति। स्यातां वा ब्रह्मात्मनोर्भेदाभेदौ तथाऽपि भिन्नाभिन्नविद्यायां ब्रह्मविद्येति यतो व्यपदेशो न स्यादित्याह। न चेति। निमित्तं विषयः। भिन्नाभिन्नविषया ा ब्रह्मविषयाऽपि भवत्येवेति व्यपदेशसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह। तदेति। उभयात्म-त्वाद्वस्तुनस्तद्विद्याऽपि तथेति विकल्पोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह। न चेति। अस्तु तर्हि तु ब्रह्म वाऽब्रह्म वा वैकल्पिकमित्याशङ्क्याऽऽह। श्रोतुरिति। संशयितमपि ज्ञानं क्यादुत्पद्यते चेत्तावतैव पुरुषार्थः श्रोतुः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। निश्चितं चेति। ातुर्निश्चितज्ञानस्य फलवत्त्वेऽपि वक्तुः संशयितमर्थं वदतो न काचन हानिरित्याश-क्याऽऽह। अत इति। निश्चितस्यैव ज्ञानस्य पुमर्थसाधनत्वं न संशयितस्येत्यतः-ब्दार्थः। जीवपरयोरत्यन्तभेदस्य भेदाभेदयोश्चायोगात्परमेव ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यं न िवस्तद्भावीत्युक्तं संप्रत्यत्यन्ताभेदपक्षे दोषमाशङ्कते। ब्रह्मणीति। तदात्मानमेवावे-ति ज्ञातृत्वं ब्रह्मण्युच्यते तदयुक्तं तस्य ज्ञानमूर्तित्वादत एव न तत्कर्मत्वमपि। च स्वकर्तृकैकज्ञानान्मुक्तिः[10] परस्य क्रियाकारकफलविलक्षणत्वादतो न परं ब्रह्म ्रशब्दितमित्यर्थः। शास्त्रं ब्रह्मणि साधकत्वादि दर्शयति तच्चापौरुषेयमदोषान्नोपल-[11]

---

१ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ढ. वेत्तुर॰। २ क. ङ. ॰ति वि॰। ३ ङ. च. ढ. ॰ति च वि॰। ४ ख. ढ. ॰धान्नैव॰। ५ ख. ॰नं शास्त्रादु॰। ६ घ. ॰रित्यत आह। ७ ख. ढ. ज्ञातार्थस्य। ८ घ. ॰कस्वक॰। ९ ख. ढ. ॰मेक्षा॰। १० क. ख. ञ. ण. ॰क्तिः क्रि॰। ११ घ. ञ. ॰दोषे नोप॰।

तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति चेन्न । शास्त्रोपालम्भात् । न ह्यस्मत्कल्पनेयं शास्त्रकृता तु तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालम्भः । न च ब्रह्मण इष्टं चिकीर्षुणा शास्त्रार्थविपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्यागः कार्यः । न चैतावत्येवाक्षमा युक्ता भवतः । सर्वं हि नानात्वं ब्रह्मणि कल्पितमेव "एकधैवानुद्रष्टव्यम्" "नेह नानाऽस्ति किंचन" "यत्र हि द्वैतमिव भवति" "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिवाक्यशतेभ्यः । सर्वो हि लोकव्यवहारो ब्रह्मण्येवं कल्पितो न परमार्थः सन्नित्यत्यल्पमिदमुच्यत इयमेव कल्पनाऽपेशलेति । तस्माद्यत्प्रविष्टं स्रष्टृ ब्रह्म तद्ब्रह्म । वैशब्दोऽवधारणार्थः । इदं शरीरस्थं यद्गृह्यतेऽग्रे प्राक्प्रतिबोधादपि ब्रह्मैवाऽऽसीत्सर्वं चेदम् । किंत्वप्रतिबोधादब्रह्मास्म्यसर्वं चेत्यात्मन्यध्यारोपात्कर्ताऽहं क्रियावान्फ-

---

ल्भाहं तथाच तस्मिन्नाविद्यं साधकत्वाद्यविरुद्धमिति समाधत्ते । न शास्त्रेति । स चायुक्तस्तस्यापौरुषेयत्वेनासंभावितदोषत्वादिति शेषः । ननु ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वपरीक्षणार्थं शास्त्रमप्युपालभ्यते नेत्याह । न चेति । शास्त्राद्धि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं गम्यते साधकत्वादि च तस्य तेनैवोच्यते न चार्धजरतीयमुचितं तथाच वास्तवं नित्यमुक्तत्वं कल्पितमितरदित्यास्थेयम् । यदि तस्य नित्यमुक्तत्वार्थं सर्वथैव साधकत्वादि नेष्यते तदा स्वार्थपरित्यागः स्यात्साधकत्वादिना विनाऽभ्युदयनिःश्रेयसयोरसंभवात् । न च ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनोऽचेतनो वाऽस्ति 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इत्यादिश्रुतेस्तस्माद्यथोक्ता व्यवस्थाऽऽस्थेयेत्यर्थः । किंच सर्वस्यापि संसारस्य ब्रह्मण्यविद्ययाऽध्यासात्तदन्तर्भूतं साधकत्वाद्यपि तत्राध्यस्तमित्यभ्युपगमे काऽनुपपत्तिरित्याह । न चेति । तस्य तस्मिन्कल्पितत्वं कुतोऽवगतमित्याशङ्क्याऽऽह । एकधेति । उक्तश्रुतितात्पर्यं संकलयति । सर्वो हीति । सर्वस्य द्वैतव्यवहारस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वे प्रकृतचोद्यस्याऽऽभासत्वं फलतीत्याह । इत्यल्पमिति । परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षं दर्शयति । तस्मादिति । तद्व्यतिरेकेण जगन्नास्तीति सूचयति । वैशब्द इति । तत्पदार्थमुक्त्वा त्वंपदार्थं कथयति । इदमिति । तयोर्वस्तुतो भेदं शङ्कित्वा पदान्तरं व्याचष्टे । प्रागिति । तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह । सर्वं चेति । कथं तर्हि विपरीतधीरित्याशङ्क्याऽऽह । किंत्विति । यथा-

---

१ क. च. छ. ट. °दितीति । २ ख. घ. च. छ. ज. चेत्तन्न । ३ ग. ङ. च. ट. °व परीक° । ४ ख. ग. छ. झ. ट. °त्यल्प° । ५ ङ. °ष्टृ त° । ६ ग. झ. °ह्म वै । वै° । ७ घ. ञ. °विद्यकं सा° । ८ ण. °परिरक्ष° । ९ ग. घ. °ल्पितं साधकत्वमित्या° ।

[कर्मफ]लानां च भोक्ता सुखी दुःखी संसारीति चाध्यारोपयति। परमार्थतस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षणं सर्वं च तत्कथंचिदाचार्येण दयालुना प्रतिबोधितं नासि संसारीत्यात्मानमेवावेत्स्वाभाविकम् । अविद्याध्यारोपितविशेषव-र्जितमित्येवशब्दस्यार्थः । ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविकोऽयमात्मानं विदितवद्ब्रह्म। ननु न स्मरस्यात्मानं दर्शितो ह्यसौ य इह प्रविश्य प्राणि-त्यपानिति व्यानित्युदानिति समानितीति। नन्वसौ गोरसावश्व इत्येव-मसौ व्यपदिश्यते भवतो नाऽऽत्मानं प्रत्यक्षं दर्शयसि। एवं तर्हि द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स आत्मेति । नन्वत्रापि दर्शनादिक्रियाकर्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयसि। न हि गमिरेव गन्तुः स्वरूपं छिदिर्वा छेत्तुः। एवं तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता स आत्मेति। नन्वत्र को विशेषो द्रष्टरि। यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदि वा घटस्य द्रष्टा सर्वथाऽपि द्रष्टैव द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति।

[प्रति]भासं कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वमाशङ्क्य शास्त्रविरोधान्मैवमित्याह। परमार्थतस्त्विति। [तद्वि]लक्षणमध्यस्तसमस्तसंसाररहितमिति यावत्। किमु तद्ब्रह्मेति चोद्यं परिहृत्य किं तद-[वेद्]इति चोद्यान्तरं प्रत्याह। तत्कथंचिदिति । पूर्ववाक्योक्तमविद्याविशिष्टमधिकारि-[ण]ं व्यवस्थितं ब्रह्म नासि संसारीत्याचार्येण दयावता कथंचिद्बोधितमात्मानमेवावे-[दि]ति संबन्धः। आत्मैव प्रमेयस्तज्ज्ञानमेव प्रमाणमित्येवमर्थत्वमेवकारस्य विवक्षन्नाह। [आत्मै]वेत्येति। प्रकृतमात्मशब्दार्थं विविच्य वक्तुं पृच्छति। ब्रूहीति। स एष इह [प्रवि]ष्ट इत्यत्राऽऽत्मनो दर्शितत्वात्प्राणनादिलिङ्गस्य तस्य त्वयैवानुसंधातुं शक्यत्वा-[न्न पृष्टव्यम]स्ति वक्तव्यमित्याह। नन्विति। आत्मानं प्रत्यक्षयितुं पृच्छतस्तत्परोक्षवचनमनु-[चित]मिति शङ्कते। नन्वसाविति। आत्मानं चेत्प्रत्यक्षयितुमिच्छसि तर्हि प्रत्यक्षमेव [त्वां द]र्शयामीत्याह। एवं तर्हीति। नेदं प्रतिज्ञानुरूपं प्रतिवचनमिति चोदयति। [नन्व]त्रेति। प्रत्यक्षत्वाद्दर्शनादिक्रियायास्तत्कर्तुः स्वरूपमपि तथेत्याशङ्क्याऽऽह। [न ह]ीति। यदि दर्शनादिक्रियाकर्तृस्वरूपोक्तिमात्रेण जिज्ञासा नोपशाम्यति तर्हि [दृष्ट्]यादिसाक्षित्वेनाऽऽत्मोक्त्या तुष्यतु भवानित्याह। एवं तर्हि दृष्टेरिति। पूर्वे-[प्र]त्यविवचनादस्मिन्प्रतिवचने द्रष्टृविषयो विशेषो नास्तीति शङ्कते। नन्विति। [विशे]षाभावं विशदयति। यदीत्यादिना। घटस्य द्रष्टा दृष्टेर्द्रष्टेति विशेषे प्रतीयमाने [विशे]षाभावोक्तिर्व्यहतेत्याशङ्क्याऽऽह। द्रष्टव्य एवेति। तथा द्रष्टर्यपि विशेषो भवि-

---

१ ट. 'ते ना'। २ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'ता न प्र'। ३ क. म. 'स्तसं'। ४ क. ण. 'ह्मे'। ५ ख. ठ. 'त्मपदार्थे। ६ ण. प्रत्यक्षानु'।

द्रष्टा तु यदि दृष्टेर्यदि वा घटस्य द्रष्टा द्रष्टैव। न विशेषोपपत्तेः। अस्त्यत्र विशेषो यो दृष्टेर्द्रष्टा स दृष्टिश्चेद्भवति नित्यमेव पश्यति दृष्टिं न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृश्यते द्रष्ट्रा तत्र द्रष्टुर्दृष्ट्या नित्यया भवितव्यम्। अनित्या चेद्द्रष्टुर्दृष्टिस्तत्र दृश्या या दृष्टिः सा कदाचिन्न दृश्येतापि यथाऽनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु। न च तद्वद्दृष्टेर्द्रष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिम्। किं द्वे दृष्टि द्रष्टुर्नित्याऽदृश्याऽन्याऽनित्या दृश्येति। बाढम्। प्रसिद्धा तावदनित्या दृष्टीरन्धानन्धत्वदर्शनात्। नित्यैव चेत्सर्वोऽनन्ध एव स्यात्। द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिः "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इति श्रुतेरनुमानाच्च। अन्धस्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरुपलभ्यते। सा तर्हीतरदृष्टिनाशे न नश्यति सा द्रष्टुर्दृष्टिस्तयाऽविपरिलुप्तया नित्यया

ध्यवतीत्याशङ्क्याऽऽह। द्रष्टा त्विति। वृत्तिमदन्तःकरणावच्छिन्नः सविकारो घटद्र कूटस्थचिन्मात्रस्वभावः संनिधिसत्तामात्रेण बुद्धितद्वृत्तीनां द्रष्टेति विशेषमङ्गीकृत्य प हरति। नेत्यादिना। एतदेव स्फुटयति। अस्तीति। सप्तमी द्रष्टारमधिकरोति दृष्टेर्द्रष्टुस्तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषं विशदयति। यो दृष्टेरिति। भवतु दृष्टि द्भावे द्रष्टुः सदा तद्द्रष्टृत्वं तथाऽपि कथं कूटस्थदृष्टित्वमित्याशङ्क्याऽऽह। तत्रेति नित्यत्वमुपपादयति। अनित्या चेदिति। उक्तपक्षपरामर्शार्था सप्तमी। कादाचित्क द्रष्टृदृश्यत्वे दृष्टान्तमाह। यथेति। घटादिवद्दृष्टिरपि कदाचिदेव द्रष्ट्रा दृश्यते सर्वदेत्यनिष्टापत्त्यभावमाशङ्क्याऽऽह। न चेति। विकारिणश्चित्तस्याद्रष्टृत्वं क्रमद्रष्ट च दृष्टं तत्साक्षिणो व्यावर्तमानं तस्य निर्विकारत्वं गमयतीति भावः। दृष्टिद्व प्रमाणाभावादश्लिष्टमिति शङ्कते। किमिति। तदुभयमङ्गीकरोति। बाढमिति तत्रानित्यां दृष्टिमनुभवेन साधयति। प्रसिद्धेति। उक्तमर्थं युक्त्या व्यक्तीकरोति नित्यैवेति। संप्रति नित्यां दृष्टिं श्रुत्या समर्थयते। द्रष्टुरिति। तत्रैवोपपत्तिमाह अनुमानाच्चेति। तदेव विवृणोति। अन्धस्यापीति। जागरिते चक्षुरादिहीनस्या पुंसः स्वप्ने वासनामयघटादिविषया दृष्टिरुपलब्धा या च सा तस्मिन्काले चक्षुरादि जनितदृष्ट्यभावेऽपि स्वयमविनश्यन्त्यनुभूयते सा द्रष्टुः स्वभावभूतेयं दृष्टिर्नित्ये ष्टव्या। विमतं नित्यमव्यभिचारित्वात्परेष्टात्मवदिति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः। नन्वात्म दृष्टिस्वभावश्चेत्कथं दृष्टेर्द्रष्टेत्युक्तमत आह। तयेति। नित्यत्वे हेतुः। अविपरिलु प्तयेति। नित्यद्वयं परिहर्तुं स्वरूपभूतयेत्युक्तम्। तस्या दृष्ट्यन्तरापेक्षां वारयति।

---

१ घ. ङ. °शे सति न। २ क. °ति द्र°। ३ ग. °त्तस्य द्र°। ४ ङ. °वर्त्यमा°। ५ ङ. स्वरूपभू° ६ घ. ञ. ग. °ता द°। ७ ग. °त्यैवेद°।

दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयंज्योतिःसमाख्ययेतरामनित्यां दृष्टिं स्वप्नबुद्धान्तयोर्वासनाप्रत्ययरूपां नित्यमेव पश्यन्दृष्टेर्द्रष्टा भवति । एवं च सति दृष्टिरेव स्वरूपमस्याग्न्यौष्ण्यवन्न काणादानामिव दृष्टिव्यतिरिक्तोऽन्यश्चेतनो द्रष्टा । तद्ब्रह्माऽऽत्मानमेव नित्यदृग्रूपमध्यारोपितानित्यदृष्ट्यादिवर्जितमेवावेद्विदितवत् । ननु विप्रतिषिद्धम् "न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः" इति श्रुतेर्विज्ञातुर्विज्ञानम् । नैवं विज्ञानान्न विप्रतिषेधः । एवं दृष्टेर्द्रष्टेति विज्ञायत एव । अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च । न च द्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्यामाकाङ्क्षते । निवर्तते हि द्रष्टृविषयदृष्ट्याकाङ्क्षा तदसंभवादेव । न ह्यविद्यमाने विषय आकाङ्क्षा कस्यचिदुपजायते । न च दृश्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्तुमुत्सहते । यतस्तामाकाङ्क्षेत । न च स्वरूपविषयाकाङ्क्षा स्वस्यैव । तस्मादज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेवाऽऽत्मानमेवावेदित्युक्तं नाऽऽत्मनो विषयीकर-

---

यमिति । उक्तमविपरिलुप्तत्वं व्यनक्ति । इतरामिति । आत्मा दृष्टेर्द्रष्टेति स्थिते लितमाह । एवं चेति । अन्यश्चेतनोऽचेतनो वेति शेषः । नित्यदृष्टिस्वभावमात्मार्थं परिशोध्य श्रुत्यक्षराणि योजयति । तद्ब्रह्मेति । वाक्यशेषविरोधं चोदयति । नेति । किं कर्मत्वेनाऽऽत्मनो ज्ञानं विरुध्यते किं वा साक्षित्वेनेति वाच्यं नाऽऽऽनभ्युपगमादित्याह । नेति । न द्वितीय इत्याह । एवमिति । तदेव दृयति । एवं दृष्टेरिति । तर्हि तद्विषयं ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमिति कुतो विरोधो न ारतीत्याशङ्क्याऽऽह । अन्यज्ञानेति । न विप्रतिषेध इति पूर्वेण संबन्धः । संगृमर्थं विवृणोति । न चेति । नित्यैव स्वरूपभूतेति शेषः । विज्ञातत्वं वाक्यीयबुवृत्तिव्याप्यत्वम् । अन्यां दृष्टिं स्फुरणलक्षणाम् । आत्मविषयस्फुरणाकाङ्क्षाभावं पादयति । निवर्तते हीति । आत्मनि स्फुरणरूपे स्फुरणस्यान्यस्यासंभवेऽपि स्वदाकाङ्क्षोपशान्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । किं च द्रष्टरि दृश्याऽदृश्या दृष्टिरपेक्ष्यते नाऽऽद्य इत्याह । न चेति । आदित्यप्रकाश्यस्य रूपादेस्तत्प्राकत्वाभावादिति भावः । न द्वितीय इत्याह । न चेति । आत्मनो वृत्तिव्याप्येऽपि स्फुरणव्याप्यत्वानङ्गीकरणान्न वाक्यशेषविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति । तस्मादिति ।

---

१ ग. स्वप्नान्तबु° । २ घ. ङ. ज. °दादीना° । ३ क. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °क्तोऽऽचेत° । ४ ङ. च. ढ. °तमवे° । ५ घ. ण. °नो वे° । ६ घ. ञ. °त्वं चात्र वा° । ७ क. ख. ङ. ण. °पेक्षते ।

अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां

णम् । तत्कथमवेदित्याह । अहं दृष्टेर्द्रष्टाऽऽत्मा ब्रह्मास्मि भवामीति। ब्रह्मेति यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्माऽशनायाद्यतीतो नेति नेत्यस्थूलमनण्वित्येवमादिलक्षणं तदेवाहमस्मि नान्यः संसारी यथा भवानाहेति । तस्मादेवं विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । अब्रह्माध्यारोपणापगमात्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या सर्वमभवत् । तस्माद्युक्तमेव मनुष्या मन्यन्ते यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति । यत्पृष्टं किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति तन्निर्णीतं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति । तत्तत्र यो यो देवानां मध्ये प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवानात्मानं यथोक्तेन विधिना स एव प्रतिबुद्ध आत्मा तद्ब्रह्माभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां च मध्ये । देवानामित्यादि-

वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते । तत्कथमिति । तदक्षराणि व्याचष्टे । दृष्टेरिति इतिपदमवेदित्यनेन संबध्यते । ब्रह्मशब्दं व्याचष्टे । ब्रह्मेतीति । ब्रह्माहंपदार्थे मिथो विशेषणविशेष्यभावमभिप्रेत्य वाक्यार्थमाह । तदेवेति । आचार्योपदिष्टस्य निश्चयं दर्शयति । यथेति । इतिशब्दो वाक्यार्थज्ञानसमाप्त्यर्थः । इद फलवाक्यं व्याचष्टे । तस्मादिति । सर्वभावमेव व्याकरोति । अब्रह्मेति । ब्रह्म विद्यया संसरति विद्यया च मुच्यत इति पक्षस्य निर्दोषत्वमुपसंहरति । तस्माद्यु मिति । वृत्तं कीर्तयति । यत्पृष्टमिति । यथाऽग्निहोत्रादि मनुष्यत्वादिजातिमन्तम त्वादिविशेषवन्तं चाधिकारिणमपेक्षते न तथा ज्ञानमिति वक्तुं तद्यो यो देवानामि दिवाक्यं तदक्षराणि व्याचष्टे । तत्त्रेति । यथोक्तेन विधिनाऽन्वयादिकृतपदार्थ शोधनादिनेत्यर्थः । ज्ञानादेव मुक्तिर्न साधनान्तरादित्येवकारार्थः । विवक्षितमधिक नियमं प्रकटयति । तथेत्यादिना । यो यः प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदिति पू संबन्धः । ब्रह्मैवाविद्यया संसरति मुच्यते च विद्ययेत्युक्तत्वाद्देवादीनां विद्याविद्या बन्धमोक्षोक्तिस्तद्विरुद्धेत्याशङ्क्याऽऽह । देवानामित्यादीति । तत्त्वदृष्टचैव भे

१ ख. ग. ङ. निवृत्तौ । २ क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ. ढ. °वेत्तस्मा° । ३ ग. °बुद्धात्म
४ घ. ङ. छ. ज. °वदब्रह्माध्यारोपणापगमात्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्या सर्वमभवत्त° । ५ ख. घ. ङ. छ. ज. झ. ढ. °वादीना° । ६ ढ. °पदयो° । ७ ख. घ. ढ. °वादीना° ।

द्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳसूर्यश्चेति।

लोकदृष्ट्यपेक्षया न ब्रह्मत्वबुद्ध्योच्यते । पुरः पुरुष आविशदिति सर्वत्र ब्रह्मैवानुप्रविष्टमित्यवोचाम । अतः शरीराद्युपाधिजनितलोकदृष्ट्यपेक्षया देवानामित्याद्युच्यते । परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाग्र आसीत्प्राक्प्रतिबोधाद्देवादिशरीरेष्वन्यथैव विभाव्यमानम् । तदात्मानमेवावेत्तथैव च सर्वमभवत् । अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य द्रढिम्ने मन्त्रानुदाहरति श्रुतिः । कथम् । तद्ब्रह्मैतदात्मानमेवाहमस्मीति पश्यन्नेतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्वामदेवाख्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान्किल । स एतस्मिन्ब्रह्मात्मदर्शनेऽवस्थित एतान्मन्त्रान्ददर्शाहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादीन् । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते । अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति । पश्यन्सर्वात्मभावं फलं प्रतिपेद इत्यस्मात्प्रयोगाद्ब्रह्मविद्यासहायसाधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति । भुञ्जानस्तृप्यतीति यद्वत् ।

का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह । पुर इति । आविर्थकं भेदमनूद्य तत्तदात्मना स्थितचैतन्यस्यैव विद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षोक्तेर्न पूर्वापरविरोधोऽस्तीति फलितमाह । इति । अविद्यादृष्टिमनूद्य तत्त्वदृष्टिमन्वाचष्टे । परमार्थतस्त्विति । प्रबोधात्मातत्र तत्र देवादिशरीरेषु परमार्थतो ब्रह्मैवाऽऽसीच्चेदौपदेशिकं ज्ञानमनर्थकमित्याख्याऽऽह । अन्यथैवेति । नानाजीववादस्य तु नावकाशः प्रक्रमविरोधादित्याशाऽऽह । तदिति । तथैवेत्युत्पन्नज्ञानानुसारित्वपरामर्शः । तद्धैवदित्यादिवाक्यमवव्याकरोति । अस्या इति । मन्त्रोदाहरणश्रुतिमेव प्रश्नद्वारा व्याचष्टे । कथमिदिना । ज्ञानान्मुक्तिरित्यस्यार्थवादोऽयमिति द्योतयितुं किलेत्युक्तम् । आदिपदंतवामदेवसूक्तग्रहणार्थम् । तत्रावान्तरविभागमाह । तदेतदिति । शतृप्रत्ययप्रयोगमर्थं कथयति । पश्यन्निति । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" (पा० सू० ३ । २ । १२६) हेतौ शतृप्रत्ययविधानान्नैरन्तर्ये च सति हेतुत्वसंभवात्प्रकृते च प्रत्ययबलाद्ब्रह्ममोक्षयोर्नैरन्तर्यप्रतीतेस्त्वया साधनान्तरानपेक्षया लभ्यं मोक्षं दर्शयति श्रुतिरि। अत्रोदाहरणमाह । भुञ्जान इति । भुजिक्रियामात्रसाध्या हि तृप्तिरत्र प्रतीतथा पश्यन्नित्यादावपि ब्रह्मविद्यामात्रसाध्या मुक्तिर्भातीत्यर्थः । तद्धैवदित्यादि

१ क. घ. छ. ह. 'वाऽन्तः प्र'। २ घ. 'वादीना'। ३ ग. 'वाहं ब्रह्मास्मी'। ४ ङ. 'श्चेतीत्या'। ५ ग. 'वियं भे' । ६ क. ख. घ. ञ. ढ. 'प्र दे' । ७ क. ख. ङ. 'तिस्तत्र'। ८ घ. ञ. ण. भाती'।

तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते ।

सेयं ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तिरासीन्महतां देवादीनां वीर्यातिशयान्नेदानीमैदंयुगीनानां विशेषतो मनुष्याणामल्पवीर्यत्वादिति स्यात्कस्यचिद्बुद्धिस्तद्व्युत्थापनायाऽऽह तदिदं प्रकृतं ब्रह्म यत्सर्वभूतानुप्रविष्टं दृष्टिक्रियादिलिङ्गमेतर्ह्येतस्मिन्नपि वर्तमानकाले यः कश्चिद्व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्य आत्मानमेवैवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति । अपोह्योपाधिजनितभ्रान्तिविज्ञानाध्यारोपितान्विशेषान्संसारधर्मानागन्धितमनन्तरमबाह्यं ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति । सोऽविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तेर्ब्रह्मविज्ञानादिदं सर्वं भवति । न हि महावीर्येषु वामदेवादिषु हीनवीर्येषु वा वार्तमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेषस्तद्विज्ञानस्य वाऽस्ति वार्तमानिकेषु पुरुषेषु तु ब्रह्मविद्याफलेऽनैकान्तिकता शङ्क्यत इत्यत आह तस्य ह ब्रह्मविज्ञातुर्यथोक्तेन विधिना देवा महावीर्याश्चनाप्यभूत्या अभवनाय ब्रह्मसर्वभावस्य नेशते न पर्याप्ताः किमुतान्ये ।

व्याख्याय तदिदमित्याद्यवतारयितुं शङ्कते । सेयमिति । ऐदंयुगीनानां कलिकालीनामिति यावत् । उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य व्याकरोति । तद्व्युत्थापनार्थो तस्य ताटस्थ्यं वारयति । यत्सर्वभूतेति । प्रविष्टे प्रमाणमुक्तं स्मारयति । दृष्टी व्यावृत्तं बाह्येषु विषयेषूत्सुकं साभिलाषं मनो यस्य स तथोक्तः । एवंशब्दार्थमेवाऽऽ अहमिति । तदेव ज्ञानं विवृणोति । अपोह्येति । यद्वा मनुष्योऽहमित्यादि परिपन्थिनि कथं ब्रह्माहमिति ज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह । अपोह्येति । अहमि रमज्ञानं सदा सिद्धमिति न तदर्थं प्रयतितव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । संसारेति केवलमित्यद्वितीयत्वमुच्यते । ज्ञानमुक्त्वा तत्फलमाह । सोऽविद्येति । देवादीनां महावीर्यत्वाद्ब्रह्मविद्यया मुक्तिः सिध्यति नास्मदादीनामल्पवीर्यत्वा तत्राऽऽह । नहीति । श्रेयांसि बहुविघ्नानीति प्रसिद्धिमाश्रित्य शङ्कते । वार्तमा केष्विति । शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमादाय व्याकरोति । अत आहेत्यादिना । य क्तेनान्वयादिना प्रकारेण ब्रह्म विज्ञातुरिति संबन्धः । अपिशब्दार्थं कथयति । वि तेति । अल्पवीर्यास्तत्र विघ्नकरणे पर्याप्ता नेति किमुत वाच्यमिति योजना । अ

१ घ. छ. ज. झ. 'विद्यायाः स' । २ ग 'पि का' । क. 'पि च व' । ३ झ ङ. छ. ञ 'माने का' । ४ छ. ढ. वा दे' । ५ घ. छ. ज. चास्ति । ६ ग. ङ. च. ढ. 'क्तेनैव वि' । ७ क. ङ. ढ. शङ्कयति । ण. शङ्कां कथयति । से' । ८ क. ण. 'त्तरं वा' । ९ घ. ढ ण. 'त्तरं वा' । १ ञ. ण. 'र्यास्तु तत्र ।

ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशत इति का शङ्केति। उच्यते देवादीन्प्रति ऋणवत्त्वान्मर्त्यानाम्। "ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः" इति हि जायमानमेवर्णवन्तं पुरुषं दर्शयति श्रुतिः। पशुनिदर्शनाच्चाथो अयं वा इत्यादिलोकश्रुतेश्चाऽऽत्मनो वृत्तिपरिपिपालयिषयाऽधमर्णानिव देवाः परतन्त्रान्मनुष्यान्प्रत्यमृतत्वप्राप्तिं प्रति विघ्नं कुर्युरिति न्याय्यैवैषा शङ्का। स्वपशून्स्वशरीराणीव च रक्षन्ति देवाः। महत्तरां हि वृत्तिं कर्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनां बहुपशुसमतयैकैकस्य पुरुषस्य। तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति हि वक्ष्यति। यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्तीति च। ब्रह्मवित्त्वे पारार्थ्यनिवृत्तेर्न

तिषेधायोगमभिप्रेत्य चोदयति। ब्रह्मविद्येति। शङ्कानिमित्तं दर्शयन्नुत्तरमाह। च्यत इति। अधमर्णानिवोत्तमर्णा देवादयो मर्त्यान्प्रति विघ्नं कुर्वन्तीति शेषः। कथं [दे]वादीन्प्रति मर्त्यानामृणित्वं तत्राऽऽह। ब्रह्मचर्येणेति। यथा पशुरेवं स देवाना[मि]ति मनुष्याणां पशुसादृश्यश्रवणाच्च तेषां पारतन्त्र्याद्देवादयस्तान्प्रति विघ्नं कुर्वन्ती[त्य]ाह। पश्विति। 'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः' इति च तेषां सर्वप्रा[णि]भोग्यत्वश्रुतेश्च सर्वे तद्विघ्नकरा भवन्तीत्याह। अथो इति। लोकश्रुत्यभिप्रेतमर्थं [स्फु]टयति। आत्मन इति। यथाऽधमर्णान्प्रत्युत्तमर्णा विघ्नमाचरन्ति तथा देवादयः [स्व]स्थितिपरिरक्षणार्थं परतन्त्रान्कर्मिणः प्रत्यमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य विघ्नं कुर्वन्तीति तेषां [ता]न्प्रति विघ्नकर्तृत्वशङ्का सावकाशैवेत्यर्थः। पशुनिदर्शनेन विवक्षितमर्थं विवृणोति। [स्व]पशूनिति। पशुस्थानीयानां मनुष्याणां देवादिभी रक्ष्यत्वे हेतुमाह। महत्तरा[मि]ति। इतश्च देवादीनां मनुष्यान्प्रति विघ्नकर्तृत्वममृतत्वप्राप्तौ संभावितमित्याह। [त]स्मादिति। इतश्च तेषां तान्प्रति विघ्नकर्तृत्वं भातीत्याह। यथेति। स्वलोको [दे]हः। एवंवित्त्वं सर्वभूतभोज्योऽहमितिकल्पनावत्त्वम्। क्रियापदानुषङ्गार्थश्चकारः। [ब्र]ह्मवित्त्वेऽपि मनुष्याणां देवादिपारतन्त्र्यविघातात्किमिति ते विघ्नमाचरन्तीत्याश[ङ्क्]याऽऽह। ब्रह्मवित्त्व इति। देवादीनां मनुष्यान्प्रति विघ्नकर्तृत्वे शङ्कामुपपादितामु-

---

१ च. ट. °व चर्ये°। २ ग. °णेत्रयव°। ३ क. घ. छ. च. °प्राप्तिर्वि°। ४ ग. °र्ति वि°। ५ ग. [°]वंमेवंवि°। ६ घ. ञ. °र्णान्मनुष्यान्प्रत्यु°। ७ घ. ञ. °ति तत्कर्तृ°। ८ ञ. °ति। स्वो लो°।

स्वलोकत्वं पशुत्वं चेत्यभिप्रायोऽप्रियारिष्टिवचनाभ्यामवगम्यते । तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफलप्राप्तिं प्रति कुर्युरेव विघ्नं देवाः । प्रभाववन्तश्च हि ते । नन्वेवं सत्यन्यास्वपि कर्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं पेयपानसमम् । हन्त तर्ह्यविस्रम्भोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनानुष्ठानेषु । तथेश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वाद्विघ्नकरणे प्रभुत्वम् । तथा कालकर्ममन्त्रौषधितपसामेषां हि फलसंपत्तिविपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम् । अतोऽप्यनाश्वासः शास्त्रार्थानुष्ठाने । न सर्वपदार्थानां नियतनिमित्तोपादानाज्जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च । स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः । सुखदुःखादिफलनिमित्तं कर्मेत्येतस्मिन् पक्षे स्थिते वेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीते देवेश्वरकालास्तावन्न कर्मफलविपर्यासकर्तारः । कर्मणा काङ्क्षितकारकत्वात् । कर्म हि शुभाशुभं पुरुषाणां देवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नाऽऽत्मानं प्रति लभते । लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमर्थम् ।

पसंहरति । तस्मादिति । न केवलमुक्तहेतुबलादेव किंतु सामर्थ्याच्चेत्याह । प्रभाववन्तश्चेति । सामर्थ्याच्चेद्विद्याफलप्राप्तौ तेषां विघ्नकरणं तर्हि कर्मफलप्राप्तावपि स्यादित्यतिप्रसङ्गं शङ्कते । नन्विति । भवतु तेषां सर्वत्र विघ्नाचरणमित्यत आह । हन्तेति । अविस्रम्भो विश्वासाभावः । सामर्थ्याद्विघ्नकर्तृत्वेऽतिप्रसक्त्यन्तरमाह । तथेति । अतिप्रसङ्गान्तरमाह । तथा कालेति । विघ्नकरणे प्रभुत्वमिति पूर्वेण संबन्धः । ईश्वरादीनां यथोक्तकार्यकरत्वे प्रमाणमाह । एषां हीति । एष ह्येव साधु कर्म कारयति । कर्म हैव तदूचतुरित्यादिवाक्यं शास्त्रशब्दार्थः । देवादीनां विघ्नकर्तृत्ववदीश्वरादीनामपि तत्संभवाद्वेदार्थानुष्ठाने विश्वासाभावात्तदप्रामाण्यं प्राप्तमिति फलितमाह । अतोऽपीति । किमिदमवैदिकस्य चोद्यं किंवा वैदिकस्येति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नेत्यादिना । दध्याद्युत्पिपादयिषया दुग्धाद्यादानदर्शनात्प्राणिनां सुखदुःखादितारतम्यदृष्टेः स्वभाववादे च नियतनिमित्तादानवैचित्र्यदर्शनयोरनुपपत्तेस्तदयोगात्कर्मफलं जगदेष्टव्यमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । सुखेति । 'कर्म हैव' इत्याद्या श्रुतिः । 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इत्याद्या स्मृतिः । जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिश्च न्यायः । कथमेतावता देवादीनां कर्मफले विघ्नकर्तृत्वाभावस्तत्राऽऽह । कर्मणेति । कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्मणः स्वोत्पत्तौ देवाद्यपेक्षां व्यतिरेकमुखेन दर्शयति । कर्म हीति । स्वफलेऽपि तस्य तत्सापेक्षत्वमस्तीत्याह । लब्धेति । निष्पन्नमपि कर्म पूर्वोक्तं कारकमनपेक्ष्य स्वफलदाने शक्तं न

---

१ ग. छ. प्रतापवन्त°। २ च. ढ. °रणेनासहमानत्वं चेत् । ह° । ३ ख. ग. ङ. ज. °विश्रम्भो° । ४ क. ख. घ. ङ. ढ. . कर्मणां । छ. कर्माकर्मीका° । ५ ग. °विश्रम्भो । ६ घ. अ. °......°

क्रियाया हि कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात् । तस्मात्क्रियानुगुणा हि देवेश्वरादय इति कर्मसु तावन्न फलप्राप्तिं प्रत्यविस्रम्भः । कर्मणामप्येषां वशानुगत्वं क्वचित्स्वसामर्थ्यस्याप्रणोद्यत्वात् । कर्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावानां गुणप्रधानभावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोहो लोकस्य । कर्मैव कारकं नान्यत्फलप्राप्ताविति केचित् । दैवमेवेत्यपरे । काल इत्येके । द्रव्यादिस्वभाव इति केचित् । सर्व एते संहता एवेत्यपरे । तत्र कर्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदस्मृतिवादाः "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" इत्यादयः । यद्यप्येषां स्वविषये कस्यचित्प्राधान्योद्भव इतरेषां तत्कालीनप्राधान्यशक्तिस्तम्भस्तथाऽपि न कर्मणः फलप्राप्तिं प्रत्यनैकान्तिकत्वम् । शास्त्रन्यायनिर्धारि-

---

भवतीत्यर्थः । कर्मणः स्वोत्पत्तौ स्वफले च कारकसापेक्षत्वे हेतुमाह । क्रियाया हीति । कारकादीनामनेकेषां निमित्तानामुपादानेन स्वभावो निष्पद्यते यस्याः सा तथोक्ता तस्या भावः कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यं तस्मादुभयत्र परतन्त्रं कर्मेत्यर्थः । देवादीनां कर्मापेक्षितकारकत्वे फलितमाह । तस्मादिति । इतोऽपि कर्मफले नाविस्रम्भोऽस्तीत्याह । कर्मणामिति । एषां देवादीनां क्वचिद्विघ्नलक्षणे कार्ये कर्मणां वशवर्तित्वमेष्टव्यं प्राणिकर्मापेक्षामन्तरेण विघ्नकरणेऽतिप्रसङ्गादतोऽन्यत्रापि सर्वत्र तेषां तदपेक्षा वाच्येत्यर्थः । तत्र तेषां कर्मवशवर्तित्वे हेत्वन्तरमाह । स्वसामर्थ्यस्येति । विघ्नलक्षणं हि कार्यं दुःखमुत्पादयति । न च दुःखमृते पापादुपपद्यते । दुःखविषये पापसामर्थ्यस्य शास्त्राधिगतस्याप्रत्याख्येयत्वात्तस्मात्प्राणिनामदृष्टवशादेव देवादयो विघ्नकारणमित्यर्थः । देवादीनां कर्मपारतन्त्र्ये कर्म तत्परतन्त्रं न स्यात्प्रधानगुणभाववैपरीत्यायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति । इतश्च नामीषां नियतो गुणप्रधानभावोऽस्तीत्याह । दुर्विज्ञेयश्चेति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यतो गुणप्रधानकृतो मतिविभ्रमो लोकस्योपलभ्यते तस्मादसौ दुर्विज्ञेयो न नियतोऽस्तीति योजना । मतिविभ्रमे वादिविप्रतिपत्तिं हेतुमाह । कर्मैवेत्यादिना । कथं तर्हि निश्चयस्तत्राऽऽह । तत्रेति । वेदवादानुदाहरति । पुण्यो वा इति । आदिपदेन 'धर्मरज्ज्वा व्रजेदूर्ध्वम्' इत्यादयः स्मृतिवादा गृह्यन्ते । सूर्योदयदाहसेचनादौ कालज्वलनसलिलादेः प्राधान्यप्रसिद्धेर्न कर्मैव प्रधानमित्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । अनैकान्तिकत्वमप्रधानत्वम् । तत्र हेतुमाह । शास्त्रेति । श्रुतिस्मृतिलक्षणं शास्त्रमुदाहृतम् । जगद्वैचित्र्यानुप-

---

१ च. ढ. देवकालेश्व° । २ ख. ग. ङ. ज. °विश्रम्भः । ३ च. ढ. इत्यन्ये । ४ च. छ. ढ. °मेषा° । ५ घ. ञ. ण [illegible] । ६ ञ [illegible] । ७ [illegible] ख. ढ. °पत्तिरे° ।

आत्मा ह्येषाꣳस भवति

तत्वात्कर्मप्राधान्यस्य । नाविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । यदुक्तं ब्रह्मप्राप्तिफलं प्रति देवा विघ्नं कुर्युरिति तत्र न देवानां विघ्नकरणे सामर्थ्यम् । कस्मात् । विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । कथम् । यथा लोके द्रष्टुश्चक्षुष आलोकेन संयोगो यत्कालस्तत्काल एव रूपाभिव्यक्तिः । एवमात्मविषयं विज्ञानं यत्कालं तत्काल एव तद्विषयाज्ञानतिरोभावः स्यात् । अतो ब्रह्मविद्यायां सत्यामविद्याकार्यानुपपत्तेः प्रदीप इव तमःकार्यस्य । तत्केन कस्य विघ्नं कुर्युर्देवाः । यत्राऽऽत्मत्वमेव देवानां ब्रह्मविदः । तदेतदाहाऽऽत्मा स्वरूपं ध्येयं यत्तत्सर्वशास्त्रैर्विज्ञेयं ब्रह्म हि यस्मादेषां देवानां स ब्रह्मविद्भवति । ब्रह्मविद्यासमकालमेवाविद्यामात्रव्यवधानापगमाच्छुक्तिकाया इव रजताभासायाः शुक्तिकात्वमित्यवोचाम । अतो नाऽऽत्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः संभवति । यस्य ह्यनात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं तत्रानात्मविषये सफलः

पत्तिर्न्यायः । कर्मफले देवादीनां विघ्नकर्तृत्वं प्रसङ्गागतं निराकृत्य विद्याफले तेषां तदाशङ्कितं निराकरोति । नाविद्येति । तत्र नञर्थमुक्तानुवादपूर्वकं विशदयति । यदुक्तमिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तं हेतुं स्फुटयति । कस्मादिति । आत्मनो ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपाया मुक्तेरज्ञानध्वस्तिमात्रत्वात्तस्याश्च ज्ञानेन तुल्यकालत्वात्तस्मिन्सति तस्य फलस्याऽऽवश्यकत्वाद्देवादीनां विघ्नाचरणे नावकाशोऽस्तीत्यर्थः । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकं दृष्टान्तेन समर्थयते । कथमित्यादिना । ब्रह्मविद्यातत्फलयोः समानकालत्वे फलितमाह । अत इति । देवादीनां ब्रह्मविद्याफले विघ्नकर्तृत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । यत्रेति । यस्यां विद्यायां सत्यां ब्रह्मविदो देवादीनामात्मत्वमेव तस्यां सत्यां कथं ते तस्य विघ्नमाचरेयुः स्वविषये तेषां प्रातिकूल्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः । उक्तेऽर्थे समनन्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । तदेतदाहेति । कथं ब्रह्मविद्यासमकालमेव ब्रह्मविद्देवादीनामात्मा भवति तत्राऽऽह । अविद्यामात्रेति । यथेदं रजतमिति रजताकारायाः शुक्तिकायाः शुक्तिकात्वमविद्यामात्रव्यवहितं तथा ब्रह्मविदोऽपि सर्वात्मत्वे तन्मात्रव्यवधानात्तस्याश्च विद्योदये नान्तरीयकत्वेन निवृत्तेर्युक्तं विद्यातत्फलयोः समानकालत्वम् । उक्तं चैतत्प्रविवचनदशायामित्यर्थः । उक्तस्य हेतोरपेक्षितं वदन्ब्रह्मविदो देवाद्यात्मत्वे फलितमाह । अत इति । कैवल्ये तेषां विघ्नाकर्तृत्वे कुत्र तत्कर्तृतेत्याशङ्क्याऽऽह । यस्य हीति ।

---

१ च. °र्यस्येति के क° । २ ख. छ. ज. झ. ट. °स्य । के क° । ३ ध. ङ. °स्ते क° ।

प्रयत्नो विद्याचरणाय देवादीनाम् । न त्विह विद्यासमकाल आत्मभूते देशकाल[1]निमित्तानन्तरितेऽवसरानुपपत्तेः। एवं तर्हि विद्याप्रत्ययसंतत्यभावाद्विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादन्त्य एवाऽऽत्मप्रत्ययोऽविद्यानिवर्तको न तु पूर्व इति। न प्रथमेनानैकान्तिकत्वात्। यदि हि प्रथम आत्मविषयः प्रत्ययोऽविद्यां न निवर्तयति तथाऽन्त्योऽपि तुल्यविषयत्वात्। एवं तर्हि संततोऽविद्यानिवर्तको न विच्छिन्न इति। न। जीवनादौ सति संतत्यनुपपत्तेः। न हि जीवनादिहेतुके प्रत्यये सति विद्यासंततिरुपपद्यते विरोधात्। अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैवाऽऽमरणा[3]न्ताद्विद्यासंततिरिति चेन्न। प्रत्ययेयत्तासंतानानवधारणाच्छास्त्रार्थानवधारणदोषात्। इयतां प्रत्ययानां संततिरविद्या[4]या निवर्तिकेत्यनवधारणाच्छास्त्रार्थो नावध्रियेत। तच्चानिष्टम्। संततिमात्रत्वेऽवधारित

तेषां निरङ्कुशप्रसरत्वं वारयति। **न त्विति**। सफलः प्रयत्न इति पूर्वेण संबन्धः। तस्य निरवकाशत्वादिति हेतुमाह। **अवसरेति**। ज्ञानस्यानन्तरफलत्वात्तत्फले देवादीनां न विघ्नकर्तृतेत्युक्तमुपेत्य स्वयूथ्यः शङ्कते। **एवं तर्हीति**। ज्ञानस्यानन्तरफलत्वेन यदज्ञानं निवर्तयेदज्ञानामिव तत्त्वज्ञानामपि ब्रह्मास्मीति ज्ञानसंतत्यभावात्। न चाऽऽद्यमेव ज्ञानमज्ञानध्वंसि प्रागिवोर्ध्वमपि रागादेस्तत्कार्यस्य च दृष्टत्वात्। अतो देहपातकालीनं ज्ञानमज्ञानं निवर्तयतीति कुतो जीवन्मुक्तिरित्यर्थः। अन्त्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वं तत्संततेर्वा प्रथमे तस्यान्त्यत्वादात्मविषयत्वाद्वा तद्ध्वंसितेति विकल्प्योभयत्र दृष्टान्ताभावं मत्वा द्वितीये दोषान्तरमाह। **न प्रथमेनेति**। तदेवानुमानेन [5]स्फोरयति। **यदि हीति**। कल्पान्तरं शङ्कयति। **एवं तर्हीति**। अविच्छिन्ना ज्ञानसंततिरज्ञानं निवर्तयतीत्येतद्दूषयति। **नेत्यादिना**। जीवनादिहेतुकः प्रत्ययो बुभुक्षितोऽहं भोक्ष्येऽहमित्यादिलक्षणः। तस्य बुभुक्षाद्युपप्लुतस्य ब्रह्मास्मीत्यविच्छिन्नप्रत्ययसंततेश्च विरुद्धतया [6]यौगपद्यायोगे हेतुमाह। **विरोधादिति**। प्रत्ययसंततिमुपपादयन्नाशङ्कते। **अथेति**। उक्तरीत्या प्रत्ययसंततिमुपेत्य दूषयति। **नेत्यादिना**। तमेव दोषं विशदयति। **इयतामिति**। शास्त्रार्थो ज्ञानसंततिरज्ञानं निवर्तयतीत्येवमात्मकः। आत्मेत्येवोपासीतेति श्रुतेरात्मज्ञानसंततिमात्रसद्भावे ततो विद्याद्वाराऽविद्याध्वस्तिरिति शास्त्रार्थनिश्चयसिद्धिरित्याह। **संततीति**। आत्मधीसंततेः सत्त्वेऽपि न साऽऽत्मवि-

---

१ ग. घ. ङ. झ. °वाना°। २ ग. च. ढ. °तुरूप्र°। ३ झ. °णान्तविद्या°। ख. ग. घ. ङ. च. ढ. °णान्ताविद्या°। ४ ग. घ. ज. झ. °यानि°। ५ घ. स्फुटयति। ६ क. घ. ञ. ण. °योगं हे°।

एवेति चेन्नाऽऽद्यन्तयोरविशेषात् । प्रथमा विद्याप्रत्ययसंततिर्मरणकालान्ता वेति विशेषाभावादाद्यन्तयोः प्रत्यययोः पूर्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयाताम् । एवंतर्ह्यनिवर्तक एवेति चेन्न "तस्मात्तत्सर्वमभवत्" इति श्रुतेः । "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" "तत्र को मोहः" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अर्थवाद इति चेन्न । सर्वशाखोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात् । एतावन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्वशाखोपनिषदः । प्रत्यक्षप्रमितात्मविषयत्वादस्त्येवेति चेन्न । उक्तपरिहारत्वात् । अविद्याशोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः प्रत्यक्षत्वादिति चोक्तः परिहारः । तस्मादाद्योऽन्त्यः संततोऽसंततश्चेत्यचोद्यमेतत् । अविद्यादिदोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्यायाः । य एवाविद्यादिदोषनिवृत्तिफलकृत्प्रत्यय आद्योऽन्त्यः संततोऽसंततो वा स एव विद्येत्यभ्युपगमान्न

षयत्वाद्विद्याद्वाराऽविद्यां निवर्तयति । आद्यद्वित्रिक्षणस्थात्मधीसंततौ व्यभिचारादिति परिहरति । नाऽऽद्यन्तयोरिति । पूर्वस्मिन्प्रत्यये नाविद्यानिवर्तकत्वमन्त्ये तु तथेत्युक्ते तस्यान्त्यत्वात्तथात्वं चेद्दृष्टान्ताभावः । आत्मविषयत्वात्तथात्वे प्रथमप्रत्यये व्यभिचारः स्यादित्युक्तौ दोषौ । आद्या संततिर्नाविद्याध्वंसिनी । अन्त्या तु तथेत्यङ्गीकारेऽपि विशेषाभावादन्त्यत्वात्तस्या निवर्तकत्वे दृष्टान्ताभावः । आत्मविषयत्वात्तद्भावे त्वनैकान्तिकत्वमित्येतावेव दोषौ स्यातामित्युक्तं विवृणोति । प्रथमेति । अन्त्यप्रत्ययस्य तत्संततेश्चाविद्यानिवर्तकत्वासंभवे प्रथमस्यापि रागाद्यनुवृत्त्या तदयोगाज्ज्ञानमज्ञानानिवर्तकमेवेति चोदयति । एवं तर्हीति । श्रुतिविरोधेन परिहरति । न तस्मादिति । तासामर्थवादत्वेनाविवक्षितत्वं शङ्कते । अर्थवाद इति चेदिति । अतिप्रसङ्गेन दूषयति । न सर्वेति । यथोक्तश्रुतीनामर्थवादत्वेऽपि कथं सर्वशाखोपनिषदां तत्त्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । एतावदिति । एतावन्मात्रार्थत्वमात्मज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिरित्येतावन्मात्रस्यार्थस्य सद्भावः । अहंधीगम्ये प्रतीचि तासां प्रवृत्तेः संवादविसंवादाभ्यां मानत्वायोगादस्त्येवार्थवादतेति प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कते । प्रत्यक्षेति । प्रमातुरहंधीगम्यता नाऽऽत्मनस्तत्साक्षिणस्तस्य वेदान्ता ब्रह्मत्वं बोधयन्तीति न संवादादिशङ्केत्याह । नोक्तेति । विद्वदनुभवमाश्रित्यापि फलश्रुतेरर्थवादत्वं समाहितमित्याह । अविद्येति । आत्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वे स्थिते परमतस्य निरवकाशत्वं फलतीत्याह । तस्मादिति । चोद्यस्यानवकाशत्वमेव विशदयति । अविद्यादीति । ज्ञानसंततेरन्त्यज्ञानस्य वाऽज्ञानध्वंसित्वासिद्धेराद्यमेव ज्ञानं तथेत्युक्तं संप्रति परोक्तमनुव-

---

१ च. ज. झ. 'स्मात्त'। २ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'दत्त्वेवे'। ३ च. ढ. 'दित्युक्त एव प'। ४ क. चोक्त एव प'। ५ ढ. 'ततेर्व्यभि'। ६ ञ. ढ. 'ति । त'। ७ घ. तत्प्रस'।

चोद्यस्यावतारगन्धोऽप्यस्ति । यत्तूक्तं विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादिति । न । तच्छेषस्थितिहेतुत्वात् । येन कर्मणा शरीरमारब्धं तद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्तस्य तथाभूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति यावच्छरीरपातस्तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रागादिदोषं च तावन्मात्रमाक्षिपत्येव । मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात्तद्धेतुकस्य कर्मणः । तेन न तस्य निवर्तिका विद्याऽविरोधात् । किं तर्हि स्वाश्रयादेव स्वात्मविरोध्यविद्याकार्यं यदुत्पित्सु तन्निरुणद्ध्यनागतत्वादतीतं हीतरत् ।

इति । यत्तूक्तमिति । दर्शनान्नाऽऽद्यं ज्ञानमज्ञानध्वंसीति शेषः । प्रारब्धकर्मशेषस्य विद्वद्देहस्थितिहेतुत्वाद्विदुषोऽपि यावदारब्धक्षयं रागाद्याभासाविरोधात्तत्क्षये च देहाभासजगदाभासयोरभावान्नाऽऽद्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वानुपपत्तिरित्युत्तरमाह । न तच्छेषेति । तदेव प्रपञ्चयति । येनेत्यादिना । तच्छब्दस्याऽऽक्षिपतीत्यनेन संबन्धः । आक्षेपकत्वनियमं साधयति । विपरीतेति । मिथ्याज्ञानेन रागादिदोषेण च निमित्तेन प्रवृत्तत्वादिति यावत् । तथाभूतस्येत्यस्य विवरणं विपरीतप्रत्ययेत्यादि । कर्मैव षष्ठ्या विशेष्यते । तावन्मात्रं प्रतिभासमात्रशरीरम् । प्रारब्धकर्मणोऽप्यज्ञानजन्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वान्न ज्ञानिनस्ततो देहाभासादि संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । मुक्तेषुवदिति । यथा प्रवृत्तवेगस्येष्वादेर्वेगक्षयादेवाप्रतिबद्धस्य क्षयस्तथा भोगादेवाऽऽरब्धक्षयो भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यत इति न्यायान्न ज्ञानादित्यर्थः । तद्धेतुकस्य विपरीतप्रत्ययादिप्रतिभासकार्यजनकस्येति यावत् । ननु ज्ञानमनारब्धकर्मवदारब्धमपि कर्म कर्मत्वाविशेषान्निवर्तयिष्यति नेत्याह । तेनेति । अविद्यालेशेन सहाऽऽरब्धस्य कर्मणो विद्या निवर्तिका न भवतीत्यत्र हेतुमाह । अविरोधादिति । न हि ज्ञानादारब्धं कर्म क्षीयते तदविरोधित्वादविद्यालेशाच्च तदवस्थितेरन्यथा जीवन्मुक्तिशास्त्रविरोधादिति भावः । आरब्धस्य कर्मणो ज्ञानानिवर्त्यत्वे ज्ञानं कर्मनिवर्तकमिति कथं प्रसिद्धिरित्याह । किं तर्हीति । प्रसिद्धिविषयमाह । स्वाश्रयादिति । ज्ञानविरोधि यदज्ञानकार्यमनारब्धं कर्म ज्ञानाश्रयप्रमात्राद्याश्रयादज्ञानात्फलात्मना जन्माभिमुखं तन्निवर्तकं ज्ञानमिति प्रसिद्धिरविरुद्धेत्यर्थः । विमतं न ज्ञाननिवर्त्यं कर्मत्वादारब्धकर्मवदित्यनुमानादनारब्धमपि कर्म न ज्ञाननिरस्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अनागतत्वादिति । अनारब्धं कर्म फलरूपेणाप्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तेन ज्ञानेन निवर्त्यम् । आरब्धं तु कर्म फलरूपेण जातत्वात्तद्भो-

---

१ ज. 'निष्पत्तिहेतुत्वा' । च. 'निष्पन्नत्वात्तथा' । झ 'निष्पत्तित्वा' । २ ख. द. विशिष्य' ।

किंच नच विपरीतप्रत्ययो विद्यावत उत्पद्यते। निर्विषयत्वात्। अनवधृतविषयविशेषस्वरूपं हि सामान्यमात्रमाश्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते। यथा शुक्तिकायां रजतमिति। स च विषयविशेषावधारणवतोऽशेषविपरीतप्रत्ययाश्रयस्योपमर्दितत्वान्न पूर्ववत्संभवति। शुक्तिकादौ सम्यक्प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात्। क्वचित्तु विद्यायाः पूर्वोत्पन्नविपरीतप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासाः स्मृतयो जायमाना विपरीतप्रत्ययभ्रान्तिमकस्मात्कुर्वन्ति। यथा विज्ञातदिग्विभागस्याप्यकस्माद्दिग्विपर्ययविभ्रमः। सम्यग्ज्ञानवतोऽपि चेत्पूर्ववद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते सम्यग्ज्ञानेऽप्यविस्रम्भाच्छास्त्रार्थविज्ञानादौ प्रवृत्तिरसमञ्जसा स्यात्सर्वं च प्रमाणमप्रमाणं संपद्येत। प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषानुपपत्तेः। एतेन सम्यग्ज्ञानानन्तरमेव शरीरपाताभावः कस्मादित्येतत्परिहृतम्।

गार्हते न निवृत्तिमर्हति। अनुमानं त्वागमापबाधितमप्रमाणमित्यर्थः। नन्वनारब्धकर्मनिवृत्तावपि विदुषश्चेदारब्धकर्म न निवर्तते तथाच यथापूर्वं विपरीतप्रत्ययादिप्रवृत्तेर्विद्वदविद्वद्विशेषो न स्यादत आह। किंचेति। हेतुसिद्ध्यर्थं विपरीतप्रत्ययविषयं विशदयति। अनवधृतेति। संप्रति विद्वद्विषये विषयाभावाद्विपरीतप्रत्ययस्यानुत्पत्तिमुपन्यस्यति। स चेति। आशयस्यागृहीतविशेषस्य सामान्यमात्रस्याऽऽलम्बनस्येति यावत्। आश्रयस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः। विदुषो विपरीतप्रत्ययादिप्रतिभासेऽपि न यथापूर्वं तत्सत्त्वं यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वमित्यादिन्यायविरोधादिति मत्वोक्तम्। न पूर्ववदिति। तत्रानुभवं प्रमाणयति। शुक्तिकादाविति। यथाऽज्ञानवतो विपरीतप्रत्ययभावोऽनुभूयते तथा तद्वतोऽपि क्वचिद्विपरीतप्रत्ययो दृश्यते तथा च कथं तवानुभवविरोधो न प्रसरेदित्याशङ्क्य परोक्षज्ञानवति विपरीतप्रत्ययसत्त्वेऽपि नापरोक्षज्ञानवति तद्दार्ढ्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह। क्वचित्त्विति। परोक्षज्ञानाधारः सप्तम्यर्थः। पञ्चमी त्वपरोक्षज्ञानार्था। अकस्मादित्यज्ञानातिरिक्तकॢप्तसामग्र्यभावोक्तिः। विदुषो मिथ्याज्ञानाभावमुक्त्वा विपक्षे दोषमाह। सम्यगिति। तत्पूर्वकमनुष्ठानमादिशब्दार्थः। सम्यग्ज्ञानाविस्रम्भे दोषान्तरमाह। सर्वं चेति। ज्ञानादज्ञानध्वंसे तदुत्थमिथ्याज्ञानस्य सविषयस्य बाधितत्वान्न विदुषो रागादिरित्युपपाद्य ज्ञानान्मोक्षे तज्जन्ममात्रेण शरीरं स्थितिहेत्वभावात्पतेदिति सद्योमुक्तिपक्षं प्रत्याह। एतेनेति। प्रवृत्तफलस्य कर्मणो भोगादृते क्षयो नास्तीत्युक्तेन न्यायेनेति यावत्। आरब्धकर्मणा

---

१ ख. ढ. °त्ययोऽवभासमा°। २ ख. ङ. च. ढ. °याशय°। ३ क. ख. °दिग्भाग°। ४ ख. ग. ङ. च. ञ. ढ. °विश्रम्भा°। ५ च. ढ. °र्थज्ञा°। ६ ध. ण. °रब्धं क°। ७ घ. °स्य ज्ञातसा°। ण. °स्य ज्ञानसा°। ८ ञ. ण. °विश्रम्भे। ९ क. घ. ञ. ढ. °रीरस्थि°।

ज्ञानोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं तत्कालजन्मान्तरसंचितानां च कर्मणामप्रवृत्तफलानां विनाशः सिद्धो भवति फलप्राप्तिविघ्ननिषेधश्रुतेरेव। "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" "तस्य तावदेव चिरम्" "सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" "तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन" "एतमु हैवैते न तरतः" "नैनं कृताकृते तपतः" "एतं ह वाव न तपति" "न बिभेति कुतश्चन" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। यत्तु ऋणैः प्रतिबध्यत इति। तन्न। अविद्याविषयत्वात्। अविद्यावानृणी। तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्तेः। यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदिति हि वक्ष्यति। अनन्यत्सद्वस्त्वात्माख्यं यत्राविद्यायां सत्यामन्यदिव स्यात्तिमिरकृतद्वितीयचन्द्रवत्तत्राविद्याकृतानेककारकापेक्षं दर्शनादिकर्म तत्कृतं फलं च दर्शयति तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिना। यत्र पुनर्विद्यायां सत्यामविद्याकृतानेकत्वभ्रमप्रहाणं तत्केन कं पश्येदिति कर्मासंभवं दर्शयति। तस्मादविद्यावद्विषय एव ऋणित्वं कर्मसंभवान्नेतरत्र। एतच्चोत्तरत्र व्याचिख्यासिष्यमाणैरेव वाक्यैर्विस्तरेण प्रदर्शयि-

---

देहस्थितिमुक्तेतरेषां ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपसंहरति। ज्ञानोत्पत्तेरिति। तस्य ह न देवाश्चनेति विदुषो विद्याफलप्राप्तौ विघ्ननिषेधश्रुत्यनुपपत्त्या यथोक्तोऽर्थो भातीत्यर्थः। न केवलं श्रुतार्थापत्त्या यथोक्तार्थसिद्धिः किंतु श्रुतिस्मृतिभ्यामपीत्याह। क्षीयन्ते चेत्यादिना। जीवन्मुक्तिं साधयता ज्ञानफले प्रतिबन्धाभाव उक्त इदानीं पूर्वोक्तं शङ्काबीजमनुवदति। यत्त्विति। ऋणित्वं हि विदुषोऽविदुषो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयन्द्वितीयमङ्गीकरोति। तन्नेत्यादिना। ऋणित्वस्येति शेषः। तदेव स्फुटयति। अविद्यावानिति। अविदुषोऽस्ति कर्तृत्वादीत्यत्र मानमाह। यत्रेति। वक्ष्यमाणवाक्यार्थं प्रकृतोपयोगित्वेन कथयति। अनन्यदिति। ऋणित्वं विदुषो नेत्युक्तं व्यक्तीकर्तुं तस्य नास्ति कर्तृत्वादीत्यत्रापि प्रमाणमाह। यत्र पुनरिति। विद्यायां सत्यामविद्यायास्तत्कृतानेकत्वभ्रमस्य च प्रहाणं यत्र संपद्यते तत्र तस्मादेव कारणात्तत्केनेत्यादिना कर्मादेरसंभवं दर्शयतीति योजना। प्रमाणसिद्धमर्थं निगमयति। तस्मादिति। अविद्याविषयमृणित्वमित्येतत्प्रपञ्चयन्नविद्यासूत्रमवतारयति। एतच्चेति। तदृणित्वमविद्याविषयं यथा स्फुटं भवति तथाऽथ योऽन्यामित्यादावनन्तरग्रन्थ एव कथ्यते

---

१ ख. ढ. °तः कृताकृते तरति। नै°। २ घ. ङ. च. झ. ढ. °वानृणी। ३ ख. ङ. °नाश्रुतिः। य°। ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. ध. ढ. °हाणात्तत्के°। ५ ङ. च. ढ. चर्णित्वं। ६ छ. ज. कर्मासं°। ७ घ. °धुकश्रु°। ८ क. ख. स्फुटयते। ञ. ण. स्फुट्यते।

**अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहम-
स्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳस देवानाम् ।**

ष्यामः । तद्यथेहैव तावत् । अथ यः कश्चिदब्रह्मविदन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां यां कांचिद्देवतामुपास्ते स्तुतिनमस्कारयागबल्युपहारप्रणिधानध्यानादिनोपास्ते तस्या गुणभावमुपगम्याऽऽस्ते । अन्योऽसावनात्मा मत्तः पृथगन्योऽहमस्म्यधिकृतो मयाऽस्मा ऋणिवत्प्रतिकर्तव्यमित्येवंप्रत्ययः सन्नुपास्ते न स इत्थंप्रत्ययो वेद विजानाति तत्त्वं न स केवलमेवंभूतोऽविद्वानविद्यादोषवानेव । किं तर्हि यथा पशुर्गवादिर्वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यत एवं स इज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वादेकैकेन देवादीनाम् । अतः पशुरिव सर्वार्थेषु कर्मस्वधिकृत इत्यर्थः । एतस्य ह्यविदुषो वर्णाश्रमादिप्रविभागवतोऽधिकृतस्य कर्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त उत्कर्षः । शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं मनुष्यत्वादिक एव स्थावरान्तोऽपकर्षः । यथाचैतत्तथाऽथ त्रयो वाव लोका इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनैवाध्यायशेषेण । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावापत्तिरित्येतत्संक्षे-

प्रथममित्यर्थः । तदक्षराणि व्याकरोति । **अथेत्यादिना** । विद्यासूत्रानन्तर्यमविद्यासूत्रस्याथशब्दार्थः । यागो गन्धपुष्पादिना पूजा । बल्युपहारो नैवेद्यसमर्पणम् । प्रणिधानमैकाग्र्यम् । ध्यानं तत्रैवानन्तरितप्रत्ययप्रवाहकरणम् । आदिपदं प्रदक्षिणादिग्रहणार्थम् । भेददर्शनमत्रोपासनं न शास्त्रीयमित्यभिप्रेत्यैतदेव विवृणोति । **अन्योऽसाविति** । तस्य मूलमाह । **न स इति** । वाक्यान्तरमवतार्य व्याचष्टे । **न स केवलमिति** । सोऽविद्वानेवमुक्तदृष्टान्तवशात्पशुरिव देवानां भवति तेषां मध्ये तस्यैकैकेन बहुभिरुपकारैर्भोग्यत्वादिति योजना । पशुसाम्ये सिद्धमर्थं कथयति । **अत इति** । अथानेनाविद्यासूत्रेण किं कृतं भवतीत्यपेक्षायामविद्यायाः संसारहेतुत्वं सूत्रितमिति वक्तुमविद्याकार्यं कर्मफलं संक्षिपति । **एतस्येत्यादिना** । कर्मसहायभूता विद्या देवताध्यानात्मिका शास्त्रीयवत्स्वाभाविककर्मणोऽपि द्वैविध्यं सूचयितुं चशब्दः । तत्र तु सहकारिणी विद्या नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपेति भेदः । कथं यथोक्तं कर्मफलमविद्यावतः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **यथा चेति** । सूत्रद्वैविध्यसिद्ध्यर्थं विद्यासूत्रार्थमनुक्रामति । **विद्यायाश्चेति** । सूत्रान्तराशङ्कां वारयति ।

१ क. ग. °दिवि° । २ क. च. ढ. °तो ह्यधि° । ३ घ. ञ. ण. °ग्रहार्थं° । ४ क. ढ. ण. °नमात्रो° । ५ घ. °क्षिप्याऽऽह । ए° । ६ ञ. °रूपैवेति । ७ ख. घ. ढ. °वृतां स्या° ।

यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

पतो दर्शितम्। सर्वा हीयमुपनिषद्विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षीणा। यथा चैषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः। यस्मादेवं तस्मादविद्यावन्तं पुरुषं प्रति देवा ईशत एव विघ्नं कर्तुमनुग्रहं चेत्येतद्दर्शयति। यथा ह वै लोके बहवो गोश्वादयः पशवो मनुष्यं स्वामिनमात्मनोऽधिष्ठातारं भुञ्ज्युः पालयेयुरेवं बहुपशुस्थानीय एकैकोऽविद्वान्पुरुषो देवान्देवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थं भुनक्ति पालयतीति। इम इन्द्रादयोऽन्ये मत्तो ममेशितारो भृत्य इवाहमेषां स्तुतिनमस्कारेज्यादिनाऽऽराधनं कृत्वाऽभ्युदयं निःश्रेयसं च तत्प्रत्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसंधिः। तत्र लोके बहुपशुमतो यथैकस्मिन्नेव पशावादीयमाने व्याघ्रादिनाऽपह्रियमाणे महदप्रियं भवति तथा बहुपशुस्थानीय एकस्मिन्पुरुषे पशुभावाद्व्युत्तिष्ठत्यप्रियं भवतीति किं चित्रं देवानां बहुपश्वपहरण इव कुटुम्बिनः। तस्मादेषां देवानां तन्न प्रियं किं तद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथंचन मनुष्या विद्युर्विजानीयुः। तथा च स्मरणमनुगीतासु भगवतो व्यासस्य।

" क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः।
न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्तनम् " ॥

सर्वा हीति। कथमेतदवगम्यते तत्राऽऽह। **यथेति**। मनुष्याणामविद्यावतां देवपशुत्वे स्थिते फलितमाह। **यस्मादिति**। तत्र प्रमाणत्वेनोत्तरं वाक्यमुत्थापयीतिं। **एतदिति**। किमिदमविद्यावतो देवादिपालनमित्याशङ्क्य वाक्यतात्पर्यमाह। **इम इन्द्रादय इति**। अभिसंधिरविद्यावतः पुरुषस्येति शेषः। एकस्मिन्नेवेत्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे। **तत्रेति**। मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानमप्रियं देवानामिति स्थिते तदुपायमपि तत्त्वज्ञानं तेषां देवा विद्विषन्तीत्याह। **तस्मादिति**। तत्त्वविद्याया दौर्लभ्यत्वं कथंचनेत्युक्तम्। मनुष्याणामुत्कर्षं देवा न मृष्यन्तीत्यत्र प्रमाणमाह। **तथा चेति**। तेषां ब्रह्मविद्यया कैवल्यप्राप्तिः सुतरामनिष्टेति भावः। देवादीनां मनुष्येषु ब्रह्मज्ञानस्याप्रियत्वेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। **अत इति**। तेषां विघ्नमाचरतामभिप्रा-

१ च. ढ. गोअश्वा॰। २ ख. ग. ङ. च. ढ. ॰वानि॰। ३ ग. घ. ज. ॰वाहं तेषां। ४ क. ख. ॰त्प्रदत्तं। ५ घ. ज. ॰द्ब्रह्मणस्तत्त्वं। ६ क. ॰द्वर्जानी॰। ७ घ. ञ. ॰ति। इत्येत॰।

इति । अतो देवाः पशूनिव व्याघ्रादिभ्यो ब्रह्मविज्ञानाद्विप्रमाचिकीर्षन्ति । अस्मदुपभोग्यत्वान्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति । यं तु मुमोचयिषन्ति तं श्रद्धादिभिर्योक्ष्यन्ति विपरीतमश्रद्धादिभिः । तस्मान्मुमुक्षुर्दैवाराधनपरः श्रद्धाभक्तिपरः प्रणेयोऽप्रमादी स्याद्विद्याप्राप्तिं प्रति विद्यां प्रतीति वा काक्वैतत्प्रदर्शितं भवति देवाप्रियवाक्येन ॥ १० ॥

सूत्रितः शास्त्रार्थ आत्मेत्येवोपासीतेति । तस्य च व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्ययेत्यादिना संबन्धप्रयोजने अभिहिते । अविद्यायाश्च संसाराधिकारकारणत्वमुक्तमथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्या-

---

यमाह । अस्मदिति । तर्हि देवादिभिरुपद्रुतानां मनुष्याणां मुमुक्षैव न संपद्येतेत्याशङ्क्याऽऽह । यं त्विति । उक्तं हि ।

‘ न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ’

इति । तर्हि किमिति सर्वानेव देवा नानुगृह्णन्तीत्याशङ्क्याऽऽह । विपरीतमिति । देवतापराङ्मुखममुमोचयिषितमिति यावत् । संप्रति देवाप्रियवाक्येन ध्वनितमर्थमाह । तस्मादिति । अविद्वत्सु मनुष्येषु देवादीनां स्वातन्त्र्यं तच्छब्दार्थः । श्रद्धादिप्रधानस्तदाराधनपरः सन्देवादीनां प्रियः स्यात्तद्विपक्षस्य मुमुक्षावैफल्यादित्यर्थः । तत्प्रीतिविषयश्च तत्प्रसादासादितवैराग्यः सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य विद्याप्रापकश्रवणादिकं प्रत्येकाग्रमनाः स्यादित्याह । अप्रमादीति । श्रवणादिकमनुतिष्ठन्नपि वर्णाश्रमाचारपरो भवेदन्यथा विद्यालक्षणे फले प्रतिबन्धसंभवादित्याशयेनाऽऽह । विद्यां प्रतीति । भयादिनिमित्ता ध्वनेर्विकृतिः काकुरुच्यते । यथाऽऽह ‘काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः’ इति तया काक्वा काण्वश्रुतेः स्वरकम्पेन भयमुपलक्ष्य देवादिभजने कल्प्यते तात्पर्यमित्याह । काक्वेति ॥ १० ॥

ब्रह्मकण्डिकामित्थं व्याख्याय ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यस्यातीतेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । सूत्रित इति । शास्त्रार्थशब्दो ब्रह्मविद्याविषयः । तदाहुरित्यादिनोक्तमनुवदति । तस्य चेति । अर्थवादस्तद्यो यो देवानामित्यादिः । संबन्धो ज्ञानस्य सर्वाप्तिफलेन साध्यसाधनत्वमधिकारिणाऽऽश्रयाश्रयित्वमैक्येन विषयविषयित्वमिति विभागः । अविद्यासूत्रे वृत्तं कथयति । अविद्यायाश्चेति । संसारस्याधिकारः प्रवृत्ति-

---

१ घ. °ङ्मुखं न मुमोचयिषन्तीति । २ क. ङ. °तथा । ३ ण °लभ्य दे° । ४ घ. सर्वभावाप° ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकꣳसन्न

दिना। तत्राविद्वानृणी पशुवद्देवादिकर्मकर्तव्यतया परतन्त्र इत्युक्तं किं पुनर्देवादिकर्मकर्तव्यत्वे निमित्तं वर्णा आश्रमाश्च तत्र के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते। यन्निमित्तसंबद्धेषु कर्मस्वयं परतन्त्र एवाधिकृतः संसारी-त्येतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनायाग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः। अग्नेस्तु सर्गः प्रजापतेः सृष्टिपरिपूरणाय प्रदर्शितः। अयं चेन्द्रादिसर्गस्तत्रैव द्रष्टव्यस्तच्छेषत्वात्। इह तु स एवाभिधीयतेऽविदुषः कर्माधिकारहे-तुप्रदर्शनाय। ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्यदग्निं सृष्ट्वाऽग्निरूपापन्नं ब्रह्म ब्राह्म-णजात्यभिमानाद्ब्रह्मेत्यभिधीयते। वा इदं क्षत्रादिजातं ब्रह्मैवाभिन्नमा-सीदेकमेव। नाऽऽसीत्क्षत्रादिभेदः। तद्ब्रह्मैकं क्षत्रादिपरिपालयित्रादि-शून्यं सन्न व्यभवन्न विभूतवत्कर्मणे नालमासीदित्यर्थः।

रुत्पत्तिरिति यावत्। यथा पशुरित्यादिनोक्तमनुभाषते। **तत्रेति।** अविद्याधिकारः सप्तम्यर्थः। तत्राविद्याकार्यं प्रपञ्चयितुमध्यायशेषप्रवृत्तिरिति मन्वानोऽविद्याविवर्तचातु-र्वर्ण्यसृष्टिप्रकटनार्थं तदेतद्ब्रह्मेत्यस्मात्प्राक्तनं वाक्यमित्याकाङ्क्षापूर्वकमाह। **किं पुन-रिति।** ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यमिदमा परामृश्यते। वर्णानेव विशिनष्टि। **यन्नि-मित्तेति।** यैर्निमित्तैर्ब्राह्मण्यादिभिः संबन्धेषु कर्मस्वयमविद्वानधिकृतः पशुरिव संसरतीति पशुनिदर्शनश्रुतौ प्रसिद्धं तानि निमित्तानि दर्शयितुमुत्तरं वाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः। अथे-त्यभ्यमन्थदित्यत्रानुग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता नेन्द्रादीनामत्र त्वविद्यां प्रस्तुत्य तेषां सोच्यते तत्र कः श्रुतेरभिप्रायस्तत्राऽऽह। **एतस्येति।** पूर्वमग्निसर्गा-नन्तरमिन्द्रादिसर्गो वाच्योऽपि नोक्तः। फलाभावात्। इह त्वविदुषस्तत्कार्यवर्णाद्य-भिमानिनः कर्माधिकृतिरित्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं तदाविद्यत्वविवक्षया स व्युत्पाद्यत इत्यर्थः। अग्निसर्गोऽपि तर्हि तद्वदत्रैव वाच्यो विशेषाभावादित्याशङ्क्याऽऽह। **अग्नेस्त्विति।** प्रजापतेः सृष्टिपूर्तये चेदग्निसृष्टिस्तत्रोक्ता हन्तेन्द्रादिसर्गोऽपि तत्रैव वाच्योऽन्यथा तदपूर्तेरित्याशङ्क्याऽऽह। **अयं चेति।** तर्हि तत्रोक्तस्य कस्मादत्रोक्तिः पुनरुक्तेरित्याशङ्क्यैतस्यैवार्थस्येत्यत्रोक्तं स्मारयति। **इह त्विति।** संगतिमुक्त्वा वाक्यमादाय व्याचष्टे। **ब्रह्मेति।** अग्रे क्षत्रादिसर्गात्पूर्वमिति यावत्। वैशब्दस्यावधारणा-र्थत्वं वदन्वाक्यार्थोक्तिपूर्वकमेकमित्यस्यार्थमाह। **इदमिति।** द्वितीयमेवकारं व्याचष्टे। **नाऽऽसीदिति।** कथं तर्हि तस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्धिरित्याशङ्क्य समनन्तरवाक्यं

१ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °बन्धेषु। २ झ. ढ. संसरत्ये°। च. ढ. संसरतीत्ये°। ३ ग. घ. ढ. °मानवद्र°। ४ घ. °बन्धो येषां तेषु। क. ख. ढ. ण. °बन्धेषु। ५ क. घ. ञ. ण. °शङ्कयत°।

व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते

ततस्तद्ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्थं कर्तव्यमिति ब्राह्मणजातिनिमित्तं कर्म चिकीर्षुरात्मनः कर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोरूपं प्रशस्तरूपमत्यसृजतातिशयेनासृजत सृष्टवत् । किं पुनस्तद्यत्सृष्टं क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तद्व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति । यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रा देवेषु क्षत्राणीति । जात्याख्यायां पक्षे बहुवचनस्मरणाद्व्यक्तिबहुत्वाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनम् । कानि पुनस्तानीत्याह तत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते । इन्द्रो देवानां राजा । वरुणो यादसाम् । सोमो ब्राह्मणानाम् । रुद्रः पशूनाम् । पर्जन्यो विद्युदादीनाम् । यमः पितॄणाम् । मृत्यू रोगादीनाम् । ईशानो भासामित्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि । तदन्विन्द्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः । यस्माद्ब्रह्मणाऽतिशयेन सृष्टं क्षत्रं तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति ब्राह्मणजातेरपि नियन्तृ । तस्माद्ब्राह्मणः कारणभूतोऽपि क्षत्रियस्य क्षत्रियमधस्ताद्व्यवस्थितः सन्नुपरिस्थितमुपास्ते ।

व्याचष्टे । तत इति । तदेव सृष्टमाकाङ्क्षाद्वारा स्पष्टयति । किं पुनरिति । एका चेत्क्षत्रजातिः सृष्टा कथं तर्हि यान्येतानीति बहूक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । तद्व्यक्तिभेदेनेति । क्षत्रजातेरेकत्वात्कथं क्षत्राणीति बहुवचनमित्याशङ्क्य 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्' (पा० सू० १।२।५८) इति स्मृतिमाश्रित्याऽऽह । जातीति । बहूक्तेर्गत्यन्तरमाह । व्यक्तीति । तासां बहुत्वाज्जातेश्च तदभेदात्तत्रापि भेदमुपचर्य बहूक्तिरित्यर्थः । क्षत्राणीति बहुवचनमिति संबन्धः । तेषां विशेषतो ग्रहणं क्षत्रस्योत्तमत्वं ख्यापयितुमिति मन्वानः सन्नाह । कानि पुनरित्यादिना । ननु किमिति देवेषु क्षत्रसृष्टिरुच्यते ब्राह्मणस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं मनुष्येष्वेव तत्सृष्टिरुपदेष्टव्येत्याशङ्क्याऽऽह । तदन्विति । तथाऽपि विवक्षिता सृष्टिर्मुखतो वक्तव्येत्याशङ्क्योपोद्घातोऽयमित्याह । तदर्थ इति । तस्मादित्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । क्षत्रस्य नियन्तृत्ववदुत्कर्षे हेत्वन्तरमाह । तस्मादिति । ब्रह्मेति प्रसिद्धं ब्राह्म-

१ क. च. ढ. 'निर्वर्त्यं क' । २ ङ. ज. झ. 'स्माद्ब्राह्मणाति' । ३ च. ढ क्षत्रस्य । ४ क. ढ. 'ह्मणाख्य' ।

राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म। तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥ ११ ॥

क्क। राजसूये। क्षत्र एव तदात्मीयं यशः ख्यातिरूपं ब्रह्मेति दधाति स्थापयति। राजसूयाभिषिक्तेनाऽऽसन्द्यां स्थितेन राज्ञाऽऽमन्त्रितो ब्रह्मन्निति ऋत्विक्पुनस्तं प्रत्याह त्वं राजन्ब्रह्मासीति। तदेतदभिधीयते क्षत्र एव तद्यशो दधातीति। सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव यद्ब्रह्म। तस्माद्यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणं गच्छेत्याप्नोति ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेवान्ततोऽन्ते कर्मपरिसमाप्तावुपनिश्रयत्याश्रयति स्वां योनिं पुरोहितं पुरो निधत्त इत्यर्थः। यस्तु पुनर्बलाभिमानात्स्वां योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य उ एनं हिनस्ति हिंसति न्यग्भावेन पश्यति स्वामात्मीयामेव स योनिमृच्छति स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति। स एतत्कृत्वा पापीयान्पापतरो भवति। पूर्वमपि क्षत्रियः पाप एव क्रूरत्वादात्मप्रसवहिंसया सुतराम्। यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिंसित्वा परिभूय पापतरो भवति तद्वत् ॥ ११ ॥

ण्याख्यमिति यावत्। उक्तमेव प्रपञ्चयति। **राजसूयेति**। आसन्द्यां मञ्चिकायाम्। क्षत्रे स्वकीयं यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्य निष्कर्षमाशङ्क्याऽऽह। **सैषेति**। तयोर्ब्राह्मणत्वस्य तुल्यत्वात्कुतोऽवान्तरभेदः क्षत्रमपि ऋतुकाले ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याऽऽह। **तस्मादिति**। क्षत्रस्य ब्रह्माभिभवे दोषश्रवणाच्च तस्य तदपेक्षया न्यूनत्वमित्याह। **यस्त्विति**। प्रमादादपीति वक्तुमुशब्दः। य उ एनं हिनस्तीति प्रतीकग्रहणं यस्तु पुनरित्यादि व्याख्यानमिति भेदः। ईयसुनस्तरबर्थस्य प्रयोगे हेतुमाह। **पूर्वमपीति**। ब्राह्मणाभिभवे पापीयस्त्वमित्येतदुदाहरणेन बुद्धावारोपयति। **यथेति** ॥ ११ ॥

---

१ ब. ढ. 'च्छति प्राप्य' । २ ग. घ. ज. 'तत्कर्म कृत्वा । ३ ख. ञ. ढ. वक्तुं तुश'।

स नैव व्यभवत्स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥ स नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ॥ १३ ॥

क्षत्रे सृष्टेऽपि स नैव व्यभवत्कर्मणे ब्रह्म तथा न व्यभवद्वित्तोपार्जयितुरभावात् । स विशमसृजत कर्मसाधनवित्तोपार्जनाय । कः पुनरसौ विट् । यान्येतानि देवजातानि स्वार्थे निष्ठा य एते देवजातिभेदा इत्यर्थः । गणशो गणं गणमाख्यायन्ते कथ्यन्ते । गणप्राया हि विशः । प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्था नैकैकशः । वसवोऽष्टसंख्यो गणस्तथैकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या विश्वेदेवास्त्रयोदश विश्वाया अपत्यानि सर्वे वा देवा मरुतः सप्त सप्त गणाः ॥ १२ ॥

स परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत शूद्र एव शौद्रः स्वार्थेऽणि वृद्धिः कः पुनरसौ शूद्रो वर्णो यः सृष्टः । पूषणं पुष्यतीति पूषा । कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति । इयं पृथिवी पूषा । स्वयमेव निर्वचनमाह । इयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ॥ १३ ॥

कर्तुर्ब्राह्मणस्य नियन्तुश्च क्षत्रियस्य सृष्टत्वात्किमुत्तरेणेत्याशङ्क्याऽऽह । क्षत्र इति । तद्व्याचष्टे । कर्मण इति । ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मीत्यभिमानी पुरुषः । तथा क्षत्रसर्गात्पूर्वमिवेति यावत् । कथं तर्हि लौकिकसामर्थ्यसंपादनद्वारा कर्मानुष्ठानमत आह । स विशमिति । देवजातानीत्यत्र नकारो निष्ठा । गणं गणं कृत्वा किमित्याख्यानं विशामित्याशङ्क्याऽऽह । गणेति । विशां समुदायप्रधानत्वमद्यापि प्रत्यक्षमित्याह । प्रायेणेति ॥ १२ ॥

कर्तृपालयितृधनार्जयितॄणां सृष्टत्वात्कृतं वर्णान्तरसृष्ट्येत्याशङ्क्याऽऽह । स परिचारकेति । शौद्रं वर्णमसृजतेत्यत्रौकारो वृद्धिः । पुष्यतीति पूषेत्युक्तत्वात्प्रश्नस्यानवकाशत्वमाशङ्क्याऽऽह । विशेषत इति । पूषशब्दस्यार्थान्तरे प्रसिद्धत्वात्कथं पृथिव्यां वृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वयमेवेति ॥ १३ ॥

---

१ घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. 'वा द'। २ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'र्थे वृ'। ३ ग. घ. झ. शौद्रो। ४ सृष्टस्तं देवशूद्रमाह। पू'। ५ क. ख. ङ. 'ति पुष्णाति य'। च. 'ति पुष्णातीति य'।

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान्बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तꣳ

स चतुरः सृष्ट्वाऽपि वर्णान्नैव व्यभवदुग्रत्वात्क्षत्रस्यानियताशङ्कया तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत किं तद्धर्मं तदेतच्छ्रेयोरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तृ। उग्रादप्युग्रम्। यद्धर्मो यो धर्मस्तस्मात्क्षत्रस्यापि नियन्तृत्वाद्धर्मात्परं नास्ति। तेन हि नियम्यन्ते सर्वे तत्कथमिति। उच्यते। अथो अप्यबलीयान्दुर्बलतरो[1] बलीयांसमात्मनो बलवत्तरमप्याशंसते कामयते जेतुं धर्मेण बलेन। यथा लोके[2] राज्ञा सर्वबलवत्तमेनापि कुटुम्बिक एवं तस्मात्सिद्धं धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात्सर्वनियन्तृत्वम्। यो वै[4] स धर्मो[5] व्यवहारलक्षणो लौकिकैर्व्यवह्रियमाणः[6] सत्यं वै तत्सत्यमिति यथाशास्त्रार्थता स एवानुष्ठीयमानो धर्मनामा भवति। शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति। यस्मादेवं तस्मात्सत्यं यथा शास्त्रं वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्था उभयविवेकज्ञा धर्मं वदतीति प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीति[7] तथा विपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं

ननु चातुर्वर्ण्ये सृष्टे तावतैव कर्मानुष्ठानसिद्धेरलं धर्मसृष्ट्येत्यत आह। **स चतुर इति**। अनियताशङ्कया नियामकाभावे तस्यानियतत्वसंभावनयेति यावत्। तच्छब्दः सृष्टब्रह्मविषयः। कुतो धर्मस्य सर्वनियन्तृत्वं क्षत्रस्यैव तत्प्रसिद्धेरित्याह। **तत्कथमिति**। अनुभवमनुसृत्य परिहरति। **उच्यत इत्यादिना**। तदेवोदाहरति। **यथेति**। राज्ञा स्पर्धमान इति शेषः। धर्मस्योत्कृष्टत्वेन नियन्तृत्वे सत्यादभिन्नत्वं हेत्वन्तरमाह। **यो वा इति**। कथं धर्मस्य सत्यत्वं स हि पुरुषधर्मो वचनधर्मः सत्यत्वमित्यवान्तरभेदादित्याशङ्क्याऽऽह। **स एवेति**। यथोक्ते विवेके लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति। **यस्मादिति**। उभयशब्दो धर्मसत्यविषयो धर्मं वदतीत्येतदेव विभजते। **प्रसिद्धमिति**। यथा शास्त्रानुसारेण वदन्तं धर्मं वदतीति वदन्ति तथा पूर्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्मं वदन्तं सत्यं वदतीत्याहुरिति योजना। धर्ममेव व्याचष्टे। **लौकिकमिति**।

१ च. ढ. °रोऽपि ब°। २ ख. °के कश्चिद्राज्ञा। ३ च. °ज्ञा बलेनाल्पबलीयांसं जेतुमाशंसत ए°। ४ घ. वै ध°। ५ ख. घ. ङ. च. ज. झ. ढ. °णः स स°। ६ ख. ग. झ. °र्यतः स। ७ क. ख. ढ. ण. °ति त°।

सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥
तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट्शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्मा-भवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन

व्यवहारं वदन्तमाहुः सत्यं वदतीति शास्त्रादनपेतं वदतीति । एतद्यदुक्त-मुभयं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं चैतद्धर्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितरांश्च सर्वानेव नियमयति । तस्मात्स क्षत्रस्यापि क्षत्रमतस्तदभिमानोऽविद्वांस्तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविट्-शूद्रनिमित्तविशेषमभिमन्यते । तानि च निसर्गत एव कर्माधिकारनि-मित्तानि ॥ १४ ॥

तदेतच्चातुर्वर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इत्युत्तरार्थ उपसंहारः । यत्तत्स्रष्टृ ब्रह्म तदग्निनैव नान्येन रूपेण देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभव-द्ब्राह्मणो ब्राह्मणस्वरूपेण मनुष्येषु ब्रह्माभवदितरेषु वर्णेषु विकारान्तरं प्राप्य क्षत्रियेण क्षत्रियोऽभवदिन्द्रादिदेवताधिष्ठितो वैश्येन वैश्यः

सत्यं वदन्तीत्येतदेव स्फुटयति । **शास्त्रादिति** । कार्यकारणभावेनानयोरैक-त्वमुपसंहरति । **एतदिति** । शास्त्रार्थसंशये शिष्टव्यवहारान्निश्चयो यथा यववराहा-दिशब्देषु । धर्मसंशये तु शास्त्रार्थवशान्निर्णयो यथा चैत्यवन्दनादिव्युदासेनाग्निहो-त्रादौ । अतो हेतुहेतुमद्भावादुभयोरैक्यमिति भावः । धर्मस्य सत्यादभेदे फलितमाह । **तस्मादिति** । तस्य सर्वनियन्तृत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह । **तस्मात्स इति** । तर्हि यथोक्तधर्मवशादेव कर्मानुष्ठानसिद्धेर्वर्णाश्रमाभिमानस्याकिंचित्करत्वमित्याश-ङ्क्याऽऽह । **अत इति** । धार्मिकत्वाद्यभिमानो ब्राह्मण्याद्यभिमानं पुरोधायानुष्ठापक-श्चेत्तदभिमानोऽपि तथैवाभिमानान्तरं पुरस्कृत्यानुष्ठापयेदित्याशङ्क्याऽऽह । **तानि चेति** । न खल्वविदुषो धार्मिकस्य ब्राह्मण्यादिषु निमित्तेषु सत्सु कर्मप्रवृत्तौ निमित्तान्त-रमपेक्ष्यते प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥

पुनरुक्तिवैयर्थ्यमाशङ्क्योक्तम् । **उत्तरार्थ इति** । पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषूत्तरग्रन्थेन योजनार्थ इति यावत् । सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवान्तरविभागमभि-धातुमारभते । **यत्तदिति** । नान्येन देवान्तररूपेण क्षत्रादिविकारमन्तरेणेति यावत् । विकारान्तरमग्निब्राह्मणलक्षणम् । क्षत्रियेणेत्यत्र विवक्षितमर्थमाह । **इन्द्रादिदेवताधिष्ठित इति** । **वैश्येनेति** वस्वाद्यधिष्ठितत्वमुच्यते । **शूद्रेणेति** पूषाधिष्ठितत्वम् । अग्न्यादि-

---

१ ट. 'दतीति । २ ग. ङ. च. छ. झ. ट. 'णः सच्छास्त्र' । ३ च. ट. 'न वस्वादिदेववैश्येना-धिष्ठितः सन्मनुष्यवै' । ४ क. घ. ञ. ग्रु. 'रस्वरू' ।

वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत्।

शूद्रेण शूद्रः। यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नमग्नौ ब्राह्मण एवं चाविकृतं स्रष्टृ ब्रह्म तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्मफलमिच्छन्त्यग्निसंबद्धं कर्म कृत्वेत्यर्थः। तदर्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम्। तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्त इत्येतदुपपन्नम्। ब्राह्मणे मनुष्येषु मनुष्याणां पुनर्मध्ये कर्मफलेच्छायां नाग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा किं तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलम्भेनैव पुरुषार्थसिद्धिः। यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धिस्तत्रैवाग्न्यादिसंबद्धक्रियापेक्षा। स्मृतेश्च—

"जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" इति।

भावमापन्नस्य क्षत्रादिभावो न तु क्षत्रादिभावमापन्नस्याग्न्यादिभाव इत्येतावन्मात्रेण ब्रह्मणो विकृतत्वाविकृतत्वमग्निब्राह्मणस्तुत्यर्थमुक्तमित्यभिप्रेत्य तस्मादित्यादि व्याचष्टे। **यस्मादिति**। यथोक्तप्रार्थनाया न्याय्यत्वं साधयति। **तदर्थमेवेति**। कर्मफलदानार्थमिति यावत्। मनुष्याणां मध्ये कमपि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामधिकरणसंप्रदानभावेनावस्थिताग्नीन्द्रादिनिमित्तक्रियापेक्षा नास्ति किंतु ब्राह्मणजातिप्राप्तिमात्रेण तत्संबद्धं जप्यादि कर्मावश्यंभावीति तन्मात्रेण पुरुषार्थः सिध्यतीति प्रतीकग्रहणपूर्वकमाह। **मनुष्याणामिति**। कुत्र तर्हि यथोक्तक्रियापेक्षेति तत्राऽऽह। **यत्र त्विति**। देवानां मध्येऽग्निसंबद्धमेव कर्म कृत्वा पुरुषार्थलाभो मनुष्याणां मध्ये तु ब्राह्मण्यप्रयुक्तजप्यादिमात्रेण तत्प्राप्तिरित्यत्र प्रमाणमाह। **स्मृतेश्चेति**। जप्यग्रहणं जातिमात्रप्रयुक्तकर्मोपलक्षणार्थम्। अन्यदग्निसंबद्धं कर्म। कोऽयं ब्राह्मणो नाम तत्राऽऽह। **मैत्र इति**। सर्वेषु भूतेष्वभयप्रदो विशिष्टजातिमानिति यावत्। ननु यथोक्तस्मृतेर्ब्राह्मण्यप्रतिलम्भमात्रादभ्युदयलाभेऽपि कुतस्ततो निःश्रेयससिद्धिस्त-

---

१ च. ढ. °ण पृथग्रूपेण देवशूद्रेणाधिष्ठितः सन्मनुष्यश्°। २ ग. एवावि°। ३ घ. ङ. अ. °व वाऽवि°। ४ घ. °च्छन्तेऽग्नि°। ५ घ. °ध्येऽन्यम°। ६ घ. °पेक्ष्यत इति। अ. ण. °पेक्षितेति।

पारिव्राज्यदर्शनाच्च । तस्माद्ब्राह्मणत्व एव मनुष्येषु लोकं कर्म-फलमिच्छन्ति । यस्मादेताभ्यां हि ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्मकर्त्रधि-करणरूपाभ्यां यत्स्रष्टृ ब्रह्म साक्षादभवत् । अत्र तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित् । तदसत् । अविद्याधिकारे कर्माधिका-रार्थं वर्णविभागस्य प्रस्तुतत्वात्परेण च विशेषणात् । यदि ह्यत्र लोक-शब्देन पर एवाऽऽत्मोच्येत परेण विशेषणमनर्थकं स्यात्स्वं लोकमदृ-ष्ट्वेति । स्वलोकव्यतिरिक्तश्चेदग्न्यधीनतया प्रार्थ्यमानः प्रकृतो लोकस्ततः स्वमिति युक्तं विशेषणं प्रकृतपरलोकनिवृत्त्यर्थत्वात् । स्वत्वेन चाव्य-भिचारात्परमात्मलोकस्य । अविद्याकृतानां च स्वत्वव्यभिचारात् । ब्रवीति च कर्मकृतानां व्यभिचारं क्षीयत एवेति । ब्रह्मणा सृष्टा वर्णाः कर्मार्थम् । तच्च कर्म धर्माख्यं सर्वानेव कर्तव्यतया नियन्तृ पुरुषार्थसा-

---

त्राऽऽह । पारिव्राज्येति । ब्राह्मणा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति ब्राह्मणस्य पारि-व्राज्यं श्रूयते तच्च संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति ब्रह्मलोकसाधनं गम्यते । अतश्च ब्राह्म-णजातिनिमित्तं लोकमिच्छन्तीति युक्तमित्यर्थः । ब्राह्मणे मनुष्येष्वित्यस्यार्थमुपसंह-रति । तस्मादिति । हेतुवाक्यमादाय व्याचष्टे । यस्मादिति । हिशब्दार्थो यस्मा-दित्युक्तः । यत्स्रष्टृ ब्रह्म तदेताभ्यां यस्मात्साक्षादभवत्तस्मादग्नावेवेत्यादि युक्तमिति योजना । अग्नौ हुत्वा ब्राह्मणे च दत्वा परमात्मलक्षणं लोकमाप्तुमिच्छन्तीति भर्तृप्र-पञ्चव्याख्यानमनुवदति । अत्रेति । सप्तमी तस्मादित्यादिवाक्यविषया । प्रक्रमालोच-नायां कर्मफलमिह लोकशब्दार्थो न परमात्मा प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गादिति दूषयति । तदस-दिति । कर्माधिकारार्थं कर्मसु प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमिति यावत् । वाक्यशेषगतविशेषणव-शादपि कर्मफलस्यैवात्र लोकशब्दवाच्यत्वमित्याह । परेण चेति । तदेव प्रपञ्चयति । यदि हीति । परपक्षे स्वमिति विशेषणं व्यावर्त्याभावान्न घटते चेत्स्वत्पक्षेऽपि कथं तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वलोकेति । परशब्दोऽनात्मविषयः । ननु प्रकृते वाक्ये लोकशब्देन परमात्मा नोच्यते चेदुत्तरवाक्येऽपि तेन नासावुच्येत विशेषाभावा-दित्याशङ्क्य विशेषणसामर्थ्यान्नैवमित्याह । स्वत्वेन चेति । कर्मफलविषयत्वेनापि विशे-षणस्य नेतुं शक्यत्वान्न विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । तेषां स्वरूप-व्यभिचारे वाक्यशेषं प्रमाणयति । ब्रवीति चेति । उत्तरवाक्यव्यावर्त्यं पूर्वप-क्षमाह । ब्रह्मणेति । तत्पुनरचेतनमकिंचित्करमित्याशङ्क्याऽऽह । तच्चेति । सर्वानेव

---

१ घ. च. ढ. 'च्छन्ते । य' । २ घ. ङ. ज. 'केमवाग्नौ । ३ ग. ङ. च. ढ. 'च्छन्त इति । ४ च. ढ. 'ब्देनेश्वर । ५ घ. ज. 'रमात्मो' । ६ क. ञ. ण. ब्राह्मणो । ७ घ. 'स्याम' । ८ ख. ढ. प्रकृतम' । ९ घ. 'टत इति चे' । १० ख. ढ. 'षणासि' ।

अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननू-

धनं च । तस्मात्तेनैव चेत्कर्मणा स्वो लोकः परमात्माख्योऽविदि-तोऽपि प्राप्यते किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत इत्यत आह । अथेति[1] पूर्वपक्षविनिवृत्त्यर्थः[2]। यः कश्चिद्ध[3] वा अस्मात्सांसारिकात्पिण्ड-ग्रहणलक्षणादविद्याकामकर्महेतुकादग्न्यधीनकर्माभिमानतया वा ब्राह्म-णजातिमात्रकर्माभिमानतया वाऽऽगन्तुकादस्वभूताल्लोकात्स्वं लोकमा-त्माख्यमात्मत्वेनाव्यभिचारित्वाददृष्ट्वाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रैति म्रियते। स यद्यपि स्वो लोकोऽविदितोऽविद्यया व्यवहितोऽस्व इवाज्ञात एनं संख्यापूरण इव लौकिक आत्मानं न भुनक्ति न पालयति शोकमोहभ-यादिदोषापनयेन । यथा च लोके वेदोऽननूक्तोऽनधीतः कर्माद्यवबोध-

वर्णैः स्वस्य कर्तव्यतया तान्प्रति नियन्तृ भूत्वेति योजना । तस्य पुमर्थोपायत्वप्रसि-द्धिमादाय फलितमाह । **तस्मादिति** । अविदितोऽपीति च्छेदः । देवतागुणं[12]कर्म मुक्ति-हेतुरिति पक्षं प्रतिक्षेप्तुमुत्तरं[13] वाक्यमुत्थापयति । **अत आहेति** । ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्मणेत्यागमप्रसिद्धमिति निपातयोरर्थः । तत्र निमित्तमुपादानं चेति द्वयं संक्षिपति । **अविद्येति** । निमित्तं विवृणोति । **अग्न्यधीनेति** । आत्माख्यस्य लोकस्य सत्त्वे हेतु-माह । **आत्मत्वेनेति** । अहं ब्रह्मास्मीत्यदृष्ट्वेति संबन्धः । यः परमात्मानमविदित्वैव म्रियते तमेनं परमात्मा न पालयतीति योजना । परमात्मनः स्वरूपत्वादविदित-स्यापि पालयितृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **स यद्यपीति** । लोकशब्दादुपरिष्टात्त-थाऽपीति द्रष्टव्यम्। अविदित इत्यस्य व्याख्यानमविद्ययेत्यादि । परमात्माख्यो लोको नाज्ञातो भुनक्तीत्यत्र कर्मफलभूतं लोकं वैधर्म्यदृष्टान्ततया दर्शयति । **अस्व इवेति** । अज्ञातस्यापालयितृत्वे साधर्म्यदृष्टान्तमाह । **संख्येति** । यथा लौकिको दशमो दशमोऽस्मीत्यज्ञातो न शोकादिनिवर्तनेनाऽऽत्मानं भुनक्ति तथा परमात्माऽपीत्यर्थः । तत्रैव श्रुत्युक्तं दृष्टान्तद्वयं व्याचष्टे । **यथा[15] चेत्यादिना** । अविद्यादीत्यादिशब्देन

१ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °ति प° । २ ख. ग घ. च. ज. झ. ढ. °क्षनि° । ३ ग. °त्यर्थम् । यः । ४ ख. च. ढ. °श्चिज्जीवो ह वा । ५ घ. च. ज. °मानित° । ६ क. घ. च. छ. ज. °मानित° । ७ क. ख. °स्वरूपभू° । ८ क. ख. ग. घ. च. ज. झ. ढ. °त्मा न । ९ घ. ज. वा । १० ग. °द्य-नवबोधनेन । घ. ज. °द्यर्थाव° । ११ ङ. छ. °धनत्वेन । १२ ख ढ. °गुणं क° । १३ घ. °णत्वत्कर्म । १४ क. घ. °त्तरवा° । १५ घ. °था वेत्या° ।

क्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंवि-न्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवाऽऽत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मा-

---

कत्वेन न भुनक्त्यन्यद्वा लौकिकं कृष्यादि कर्माकृतं स्वात्मनाऽनभिव्य-ञ्जितमात्मीयफलप्रदानेन न भुनक्त्येवमात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्या-त्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जितोऽविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव । ननु किं स्वलोकदर्शननिमित्तपरिपालनेन कर्मणः फलप्राप्तिध्रौव्यादिष्टफलनिमि-त्तस्य च कर्मणो बाहुल्यात्तन्निमित्तं पालनमक्षयं भविष्यति । तन्न । कृतस्य[3] क्षयवत्त्वादित्येतदाह । यदिह वै संसारेऽद्भुतवत्कश्चिन्महात्माऽ-प्यनेवंवित्स्वं लोकं यथोक्तेन विधिनाऽविद्वान्महद्बह्वश्वमेधादि पुण्यं कर्मेष्टफलमेव नैरन्तर्येण करोत्यनेनैवाऽऽनन्त्यं मम भविष्यतीति । तत्कर्म हास्याविद्यावतोऽविद्याजनितकामहेतुत्वात्स्वप्रदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूतिव-[4]दन्ततोऽन्ते फलोपभोगस्य क्षीयत एव । तत्कारणयोरविद्याकामयो-श्चलत्वात्कृतक्षयध्रौव्योपपत्तिस्तस्मान्न पुण्यकर्मफलपालनानन्त्याशाऽ-स्त्येव । अत आत्मानमेव स्वं लोकमात्मानमिति स्वं लोकमित्यस्मि-

---

तदुत्थं सर्वं संगृह्यते । यदिहेत्यादिवाक्यापोह्यं[5] चोद्यमुत्थापयति । नन्विति । नन्वनिष्टफलनिमित्तस्यापि कर्मणः फलप्राप्तिध्रौव्यात्कथं कर्मणा मोक्षः सेत्स्यति तत्राऽऽह । इष्टेति । बाहुल्यमश्वमेधादिकर्मणो महत्तरत्वं तद्धि दुरितमभिभूय मोक्षमेव संपादयिष्यतीत्यर्थः । यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्य परिहरति । तन्नेत्या-दिना । सप्तम्यर्थः संसारे[6] इति निपातार्थं सूचयति । अद्भुतवदिति । अनेवंविदं व्याकरोति । स्वं लोकमिति । यथोक्तो विधिरन्वयव्यतिरेकादिः । पुण्यकर्मच्छिद्रेषु दुरितप्रसक्तिं निवारयति । नैरन्तर्येणेति । तथा पुण्यं संचिन्वतोऽभिप्रायमाह । अनेनेति । प्रक्रान्तयच्छब्दापेक्षितं कथयति । तत्कर्मेति । प्रागुक्तन्यायद्योती हेति निपातः । कारणरूपेण कार्यस्य ध्रुवत्वमाशङ्क्याऽऽह । तत्कारणयोरिति । मुक्तेर-नित्यत्वदोषसमाधिस्तर्हि केन प्रकारेण स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । आत्मश-ब्दार्थमाह । स्वं लोकमिति । तदेव स्फुटयति । आत्मानमितीति । आत्मशब्दस्य

---

१ ख. 'मित्तपा' । घ. 'मित्तपारिपा' । २ घ. ङ. ज. 'तकस्य । ३ ग. 'स्य कर्मणः क्ष' । ४ ङ. च. ढ. 'मोद्भववि' । ५ क. ख. घ. ञ. ढ. ण. 'पोद्यं चो' । ६ घ. ण. 'सारः । इहेति । ढ. 'सारः । इहनि' ।

नमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते।

न्नर्थे स्वं लोकमिति प्रकृतत्वादिह च स्वशब्दस्याप्रयोगादुपासीत। स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते। तस्य किमित्युच्यते। न हास्य कर्म क्षीयते। कर्माभावादेवेति नित्यानुवादः। यथाऽविदुषः कर्मक्षयलक्षणं संसारदुःखं संततमेव न तथा तदस्य विद्यत इत्यर्थः। मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचनेति यद्वत्। स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषो विद्यासंयोगात्कर्मैव न क्षीयत इत्यपरे वर्णयन्ति। लोकशब्दार्थं च कर्मसमवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किलैको व्याकृतावस्थः कर्माश्रयो लोको हैरण्यगर्भाख्यस्तं कर्मसमवायिनं लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते तस्य किल परिच्छिन्नकर्मात्मदर्शिनः कर्म क्षीयते। तमेव कर्मसमवायिनं लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तू-

---

प्रकृतस्वलोकविषयत्वे हेत्वन्तरमाह। इह चेति। प्रयोगे तु पुनरुक्तिभयादर्थान्तरविषयत्वमपि स्यादित्यर्थः। विद्याफलमाकाङ्क्षाद्वारा निक्षिपति। स य इति। कर्मफलस्य क्षयित्वमुक्त्वा कर्मणोऽक्षयत्वं वदतो व्याहतिमाशङ्क्याऽऽह। कर्मेति। वाक्यस्य विवक्षितमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन व्याचष्टे। यथेति। अविदुष इति च्छेदः। कर्मक्षयेऽपि वा विदुषो दुःखाभावे दृष्टान्तमाह। मिथिलायामिति। आत्मानमित्यादि केवलज्ञानान्मुक्तिरित्येवंपरतया व्याख्यातं संप्रति तत्र भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामुत्थापयति। स्वात्मेति। आत्मलोकोपासकस्य कर्माभावे कथं तदक्षयवाचो युक्तिरित्याशङ्क्य कर्माभावस्यासिद्धिमभिसंधाय कर्मसाध्यं लोकं व्याकृताव्याकृतरूपेण भिनत्ति। लोकशब्दार्थं चेति। औत्प्रेक्षिकी कल्पना न तु श्रौतीति वक्तुं किलेत्युक्तम्। तत्राद्यं लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य दोषमाह। एक इति। परिच्छिन्नः कर्मात्मा तत्साध्यो व्याकृतावस्थो लोकस्तस्मिन्नहंग्रहोपासकस्येति यावत्। किलशब्दस्तु पूर्ववत्। द्वितीयं लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य लाभं दर्शयति। तमेवेति। यथा कुण्डलादेरन्तर्बहिरन्वेषणे सुवर्णातिरिक्तरूपानुपलम्भात्तद्रूपेणास्य नित्यत्वं तथा कर्मसाध्यं हिरण्यगर्भादिलोकं कार्यत्वादव्याकृतं कारणमेवेत्यङ्गीकृत्य यस्तस्मिन्नहंबुद्ध्योपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्मसाध्यलोकात्मोपासकत्वाद्ब्रह्मवित्त्वं कर्मित्वं च घटते तस्य खल्वात्मैव कर्म तेन तस्य तन्न क्षीयते। यः पुनरद्वैतावस्थामुपास्ते तस्याऽऽत्मैव

---

१ क. ख. छ. ज. झ. 'को हिर'। २ ख. घ. ङ. ण. 'न्तेनाऽऽच'। ३ घ. 'ख्यानमु'। ४ ख. ढ. ण. 'च्छिन्नक'।

पास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्मात्मदर्शित्वात्तस्य[1] कर्म न क्षीयत इति । भवतीयं शोभना कल्पना न तु श्रौती । स्वलोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात् । स्वं लोकमिति प्रस्तुत्य स्वशब्दं विहायाऽऽत्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र कर्मसमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव । परेण च केवलविद्याविषयेण विशेषणात्किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति । पुत्रकर्मापरविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विशिनष्ट्ययमात्मा नो लोक इति । न हास्य केनचन[2] कर्मणा लोको मीयत एषोऽस्य परमो लोक इति च । तैः सविशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्ता । इहापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनात् । अस्मात्कामयत इत्ययुक्तमिति चेदिह स्वो लोकः परमात्मा तदुपासनात्स एव भवतीति स्थिते यद्यत्कामयते तत्तदस्मादात्मनः सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेन्न ।

कर्म भवतीति हि भर्तृप्रपञ्चैरुक्तमित्यर्थः । आत्मानमित्यादि समुच्चयपरमिति भाष्यं पक्षं प्रत्याह । भवतीति । श्रौतत्वाभावे हेतुमाह । स्वलोकेति । स्वं लोकमदृष्ट्वेत्यत्र स्वलोकशब्देन परस्य प्रकृतस्याऽऽत्मानमेवेत्यत्र प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहारार्थमुक्तत्वान्नात्र लोकद्वैविध्यकल्पना युक्तेत्यर्थः । लोकशब्देनात्र परमात्मपरिग्रहे हेत्वन्तरमाह । स्वं लोकमितीति । यथा लोकस्य[3] स्वशब्दार्थो विशेषणं तथाऽऽत्मानमित्यत्र स्वशब्दपर्यायात्मशब्दार्थस्तस्य विशेषणं दृश्यते न च कर्मफलस्य मुख्यमात्मत्वमतो लोकशब्दोऽत्र परमात्मैवेत्यर्थः । प्रकरणाद्विशेषणाच्च सिद्धमर्थं दर्शयति । तत्रेति । परस्यैव लोकशब्दार्थत्वे हेत्वन्तरमाह । परेणेति । उक्तमेव प्रपञ्चयति । पुत्रेति । अथ परेषु वाक्येषु परमात्मा लोकशब्दार्थः प्रकृते तु कर्मफलमिति व्यवस्थेति चेन्नैवमेकवाक्यत्वसंभवे तद्भेदस्यान्याय्यत्वादित्याह । तैरिति । एकवाक्यत्वसंभावनामेव दर्शयति । इहापीति । यथोत्तरत्राऽऽत्मादिशब्देन लोको विशेषितस्तथाऽऽत्मानमित्यत्राप्यात्मशब्देन विशेष्यते । पूर्ववाक्ये च स्वं लोकमदृष्ट्वेति स्वशब्देनाऽऽत्मवाचिना तस्य विशेषणं दृश्यते । तथा च पूर्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रकरणेन परस्य लोकशब्दार्थत्वमयुक्तं लिङ्गविरोधादिति चोदयति । अस्मादिति । तदेव विवृणोति । इहेत्यादिना । अर्थवादस्थं लिङ्गं न प्रकरणाद्बलवदिति मत्वा समाधत्ते । नेत्यादिना । स्तुतिमेव स्पष्टयति ।

---

१ क. छ. झ. 'स्य च क'। २ ख. घ. ञ. 'च क'। ३ घ. ण. 'कशब्दस्य'। ४ ख. ढ. ण. 'वनमे'।

अस्माद्ध्येवाऽऽत्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥१५॥
अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः सं

स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात्। स्वस्मादेव लोकात्सर्वमिष्टं संपद्यत इत्यर्थो नान्यदतः प्रार्थनीयमाप्तकामत्वात्। "आत्मतः प्राण आत्मत आशा" इत्यादि श्रुत्यन्तरे यथा। सर्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्ववत्। यदि हि पर एवाऽऽत्मा संपद्यते तदा युक्तोऽस्माद्ध्येवाऽऽत्मन इत्यात्मशब्दप्रयोगः स्वस्मादेव प्रकृतादात्मनो लोकादित्येवमर्थः। अन्यथाऽव्याकृतावस्थात्कर्मणो लोकादिति सविशेषणमवक्ष्यत्प्रकृतपरमात्मलोकव्यावृत्तये अव्याकृतावस्थाऽव्यावृत्तये च। न ह्यस्मिन्प्रकृते विशेषितेऽश्रुतान्तरालावस्था प्रतिपत्तुं शक्यते ॥ १५ ॥

अथो अयं वा आत्मा। अत्राविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्मेण निय-

स्वस्मादेवेति। लोकाज्ज्ञानादिति शेषः। यथा छान्दोग्ये स्तुत्यर्थमात्मनः स्रष्टृत्वमुच्यते तथाऽत्राप्यात्मलोकं स्तोतुमेतत्फलवचनमित्याह। आत्मत इति। भवतु वा मा वा भूदस्माद्ध्येवेत्यादिरर्थवादस्तथाऽपि तस्य सर्वात्मत्वप्रदर्शनार्थत्वाद्युक्तमत्र लोकशब्देन परमात्मग्रहणमित्याह। सर्वात्मेति। तस्मात्तत्सर्वमभवदिति वाक्यं दृष्टान्तयति। पूर्ववदिति। किंचाऽऽत्मशब्दस्य त्रिधापरिच्छेदशून्यार्थवाचिताया यच्चाऽऽप्नोतीत्यादिन्यायेन सिद्धत्वात्तत्समानाधिकरणलोकशब्दस्यापि तदर्थत्वात्परस्यैवात्र लोकत्वमित्याह। यदि हीति। किंच यदि लोकशब्देन परं हित्वाऽर्थान्तरमुच्यते तदा सविशेषणं वाक्यं स्यादन्यथा स्वं लोकमिति प्रकृतपरमात्मलोकस्य त्वत्पक्षेऽनन्तरोक्तब्रह्मलोकस्य च व्यावृत्त्ययोगात्। न चात्र सविशेषणं वाक्यं दृष्टमतः स्वं लोकमिति प्रकृतः परमात्मैवात्रापि लोक इत्याह। अन्यथेति। विशेषणं विनैवास्मादित्यत्र परापराभ्यामर्थान्तरं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। न हीति। स्वं लोकमिति प्रकृते परमात्मन्यात्मानमेवेति विशेषिते चाव्याकृताख्या परापराभ्यामन्तरालावस्था न प्रतिपत्तुं शक्यते तस्याः श्रुतत्वाभावादित्यर्थः ॥ १५ ॥

कण्डिकान्तरमवतार्य वृत्तमनूद्याऽऽकाङ्क्षापूर्वकं तात्पर्यमाह। अथो इत्यादिना। अत्रेत्यविद्यावस्था पूर्वग्रन्थो वा गृह्यते। अपिपर्यायस्याथोशब्दस्यासंगतिमाशङ्क्य

१ घ. छ. ज. झ. °न्यतः। २ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °रेण य°। ३ ङ. छ. झ. °ये व्यक्ताव°। ४ ख. ढ. °ति। मा। ५ घ. ञ. ण. °त्तव्यक्तत्र°।

यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृ-णाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्म-नुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनु-

म्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम् । कानि पुन-स्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया[1] पशुवत्परतन्त्रो भवति । के वा ते देवा-दयो येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति । अथो इत्ययं वाक्योपन्यासार्थः । अयं यः प्रकृतो गृही कर्माधिकृतोऽविद्वाञ्छरीरे-न्द्रियसंघातादिविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । सर्वेषां देवादीनां पिपी-लिकान्तानां भूतानां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादि-विहितैः कर्मभिरुपकारित्वात् । कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषां भूत-विशेषाणां लोक इत्युच्यते । स गृही यज्जुहोति यद्यजते । यागो देव-तामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः । स एवाऽऽसेचनावधिको होमस्तेन होम-यागलक्षणेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्परतन्त्रत्वेन प्रति-बद्ध इति लोकोऽथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहस्तेन ऋषीणां लोकोऽथ यत्पितृभ्यो निपृणाति प्रयच्छति पिण्डोदकादि । यच्च प्रजामिच्छते प्रजार्थमुद्यमं करोतीच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था प्रजां चोत्पादयतीत्यर्थः । तेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन पितॄणां लोकः पितॄणां भोग्यत्वेन परतन्त्रो लोकः । अथ यन्मनुष्यान्वास-यते भूम्युदकादिदानेन गृहे यच्च तेभ्यो वसद्भ्योऽवसद्भ्यो वाऽर्थि-

व्याकरोति । अथो इतीति । परस्यापि प्रकृतत्वांत्ततो विशिनष्टि । गृहीति । गृहित्वे हेतुरविद्वानित्यादि । इतरपर्युदासार्थं कर्माधिकृत इत्युक्तम् । कथमुक्तस्याऽऽत्मनः सर्व-भोग्यवेत्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेषामिति । तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कैः पुनरिति । यजविजुहोत्योस्त्यागार्थत्वेनाविशेषात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रि-यासमुदाये कृतार्थत्वादिति न्यायेनाऽऽह । याग इति । आसेचनं प्रक्षेपः । उक्तं

१ ग. घ. च. छ. ज. ट. ढ. निमृणा॰ । ङ. निसृणा॰ । २ क. ग. घ. ङ. छ. ढ. पितृण॰ । ३ ख. ग. छ. झ. ढ. ॰या पर॰ । ४ ग. ङ. च. ढ. ॰घातवि॰ । ५ ग. घ. च. झ. निमृणा॰ । ६ ग. झ. ॰च्छति प्र॰ । ७ क. ख. ग. घ. ङ. छ. झ. ढ. पितृणां । ८ ख. ग. ङ. ॰णां भो॰ । ९ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. भोज्यत्वे॰ । १० ख. ॰त्वाद्विशि॰ । ११ क. ण. ॰दिरिति॰ ।

ष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वया॑ंस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेव॑ं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमा॑ंसितम् ॥ १६ ॥

भ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति लम्भयति तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि च पिपीलिकाभिः सह कणबलिभाण्डक्षालनाद्युपजीवन्ति तेन तेषां लोकः । यस्मादयमेतानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यस्तस्माद्यथा ह वै[1] लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहायारिष्टिमविनाशं स्वत्वभावाप्रच्युतिमिच्छेत्स्वत्वभावप्रच्युतिभयात्पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेदेवं हैवंविदे सर्वभूतभोग्योऽहमनेन प्रकारेण मयाऽवश्यमृणिवत्प्रतिकर्तव्यमित्येवमात्मानं परिकल्पितवते सर्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तान्यरिष्टिमविनाशमिच्छन्ति स्वत्वाप्रच्युत्यै सर्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिन इव पशूंस्तस्मादेषां तन्न प्रियमित्युक्तम् । तद्वा एतत्तदेतद्यथोक्तानां कर्मणामृणवदवश्यकर्तव्यत्वं पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं कर्तव्यतया मीमांसितं विचारितं चावदानप्रकरणे ॥ १६ ॥

च जुहोतिरासेचनावधिकः स्यादिति । यथोक्तहोमादिभिर्देवादीन्प्रत्युपकुर्वतो गृहिणो विद्यया प्रतिबन्धसंभवात्तदुपकारित्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । **यस्मादिति** । पूर्वेषामथशब्दानामभिप्रेतमर्थमनूद्य समनन्तरवाक्यमवतार्य तदर्थमाह । **तस्मादिति** । देवादीनां कर्माधिकारिणि कर्तृत्वादिपरिपालनमेव परिरक्षणमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तं स्मारयति । **तस्मादिति** । यथोक्तं कर्म कुर्वन्यद्यपि देवादीन्प्रत्युपकरोति तथाऽपि न तत्कर्तृत्वमावश्यकं मानाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । **तद्वा इति** । भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेत्येवं पञ्च महायज्ञाः । ननु श्रुतमपि विचारं विना नानुष्ठेयं न हि रुद्ररोदनादि श्रुतमित्येवानुष्ठीयते तत्राऽऽह । **मीमांसितमिति** । तदेतदवदयते यद्यजते स यदग्नौ जुहोतीत्याद्यवदानप्रकरणम् । ऋणं ह वाव जायते जायमानो योऽस्तीत्यादिनाऽर्थवादेनेति शेषः ॥ १६ ॥

---

१ ग. घ. ज. वै स्वा° । २ च. ढ. °णभक्ष° । ३ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °भोज्योऽह° । ४ ख. च. छ. ढ. °मिति श्रुत° । ५ ख. ढ. °स्तेते प° । घ. ञ. °स्येतमेते प° । ण. °स्येवंते प° । ६ घ. ण. °नाऽप्यर्थ° ।

आत्मैवेदमग्र आसीत् । ब्रह्म विद्वांश्चेत्तस्मात्पशुभावात्कर्तव्यताबन्धनरूपात्प्रतिमुच्यते । केनायं कारितः कर्मबन्धनाधिकारेऽवश इव प्रवर्तते न पुनस्तद्विमोक्षणोपाये विद्याधिकार इति । ननूक्तं देवा रक्षन्तीति । बाढम् । कर्माधिकारस्वगोचरारूढानेव तेऽपि रक्षन्ति । अन्यथाऽकृताभ्यागमकृतनाशप्रसङ्गात् । न तु सामान्यं पुरुषमात्रं विशिष्टाधिकारानारूढम् । तस्माद्भवितव्यं तेन येन प्रेरितोऽवश एव बहिर्मुखीभवति स्वस्माल्लोकात् । नन्वविद्या साऽविद्यावान्हि बहिर्मुखीभूतः प्रवर्तते । साऽपि नैव प्रवर्तिका । वस्तुस्वरूपावरणात्मिका हि सा । प्रवर्तकबीजत्वं तु प्रतिपद्यतेऽन्धत्वमिव गर्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुः । एवं तर्ह्युच्यतां किं यत्प्रवृत्तिहेतुरिति । तदिहाभिधीयत एषणा कामः सः "स्वाभाविक्या-

---

वाक्यान्तरमादाय व्याख्यातुं पातनिकां करोति । आत्मैवेत्यादिना । कर्मैव बन्धनं तत्राधिकारोऽनुष्ठानं तस्मिन्निति यावत् । विद्याधिकारस्तदुपाये श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तत्रेत्यर्थः । यथोक्ताधिकारिणो देवादिभी रक्षणं प्रवृत्तिमार्गे नियमेन प्रवर्तकमिति शङ्कते । नन्विति । उक्तमङ्गीकरोति । बाढमिति । तर्हि प्रवर्तकान्तरं न वक्तव्यं तत्राऽऽह । कर्माधिकारेति । कर्मस्वधिकारेण स्वगोचरत्वं प्राप्तानेव देवादयोऽपि रक्षन्ति न सर्वाश्रमसाधारणं ब्रह्मचारिणमतोऽस्य कर्ममार्गे प्रवृत्तौ देवादिरक्षणस्याहेतुत्वाद्ब्रह्मचारिणो निवृत्तिं त्यक्त्वा प्रवृत्तिपक्षपाते कारणं वाच्यमित्यर्थः । मनुष्यमात्रं कर्मण्येव ते बलात्प्रवर्तयन्ति तेषामचिन्त्यशक्तित्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यथेति । स्वगोचरारूढानेवेत्येवकारस्य व्यावर्त्यं कीर्तयति । न त्विति । विशिष्टाधिकारो गृहस्थानुष्ठेयकर्मसु गृहस्थत्वेन स्वामित्वं तेन देवगोचरतामप्राप्तमित्यर्थः । देवादिरक्षणस्याकारणत्वे फलितमाह । तस्मादिति । प्रत्यगविद्या यथोक्ताधिकारिणो नियमेन प्रवृत्त्यनुरागे हेतुरिति शङ्कते । नन्विति । तदेव स्फुटयति । अविद्यावानिति । तस्याः स्वरूपेण प्रवर्तकत्वं दूषयति । साऽपीति । अविद्यायास्तर्हि प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकौ कथमित्याशङ्क्य कारणकारणत्वेनेत्याह । प्रवर्तकेति । सत्यन्यस्मिन्कारणेऽकारणमेवाविद्याप्रवृत्तेरिति चेत्तत्राऽऽह । एवं तर्हीति । उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य तस्मिन्विवक्षितं प्रवर्तकं संक्षिपति । तदिहाभिधीयत इति । तत्रार्थतः श्रुत्यन्तरं संवादयति । स्वाभाविक्यामिति । तत्रैव भगवतः संमतिमाह ।

---

१ क. घ. च. छ. ज. झ. °मान्यपु° । २ ख. ग. झ. °मुखो भ° । ३ ख. ग. °विद्ययाऽविद्वानेव हि ब° । ४ ग. किं तद्यत्प्र° च. ढ. किं तत्प्र° । ५ ख. ढ. °विद्वानि° । ण. °विद्येति ।

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म

मविद्यायां वर्तमाना बालाः पराचः कामाननुयन्ति" इति काठकश्रुतौ। स्मृतौ च "काम एष क्रोध एषः" इत्यादि । मानवे च सर्वा प्रवृत्तिः कामहेतुक्येवेति । स एषोऽर्थः सविस्तरः प्रदर्श्यत इहाध्यायपरिसमाप्तेः । आत्मैवेदमग्र आसीत् । आत्मैव स्वाभाविकोऽविद्वान्कार्यकरणसंघातलक्षणो वर्ण्यग्रे प्राग्दारसंबन्धादात्मेत्यभिधीयते । तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यमानं जायादिभेदरूपं नाऽऽसीत्स एवैक आसीज्जायाद्येषणाबीजभूताविद्यावानेकएवाऽऽसीत् । स्वाभाविक्या स्वात्मनि कर्त्रादिकारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणयाऽविद्यावासनया वासितः सोऽकामयत कामितवान् । कथम् । जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्तुः स्यात्तया विनाऽहमनधिकृत एव कर्मण्यतः कर्माधिकारसंपत्तये भवेज्जाया। अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय । अथ वित्तं मे स्यात्कर्मसाधनं 'गवादिलक्षणमथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म कुर्वीय । येनाहमनृणी भूत्वा देवादीनां लोकान्प्राप्नुयां तत्कर्म कुर्वीय ।

स्मृतौ चेति । 'अथ केन प्रयुक्तोऽयम्' इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—

> 'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः' इत्यादि ।
> 'अकामतः क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कस्यचित् ।
> यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्' ॥

इति वाक्यमाश्रित्याऽऽह । मानवे चेति । दर्शितमिति शेषः । उक्तेऽर्थे तृतीयाध्यायशेषमपि प्रमाणयति । स एषोऽर्थ इति । एवं तात्पर्यमुक्त्वा प्रतीकमादाय पदानि व्याकरोति । आत्मैवेत्यादिना । वर्णी द्विजत्वद्योतको ब्रह्मचारीति यावत् । कथं तर्हि हेत्वभावे तस्य कामित्वमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । जायादीति । सशब्दं व्याकुर्वन्नुत्तरवाक्यमादायावशिष्टं व्याचष्टे । स्वाभाविक्येति । कामनाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमिति । कर्माधिकारहेतुत्वं तस्याः साधयति । तयेति । प्रजां प्रति जायाया हेतुत्वद्योतकोऽथशब्दः । प्रजाया मानुषवित्तान्वयभावमभ्युपेत्य द्वितीयोऽथशब्दः । तृतीयस्तु वित्तस्य कर्मानुष्ठानहेतुत्वविवक्षयेति विभागः । कर्मानुष्ठानफलमाह । येनेति । तत्किं नित्यनैमित्तिककर्मणामेवानुष्ठानं नेत्याह ।

---

१ क. ग. छ. पराञ्चः । २ ग. च. ड. °ति हि काठके । स्मृ° । ३ ग. घ. ङ. °महेतु° । ४ ग. घ. ङ. छ. ज. ञ. एवार्थः। ५ ख. ड. °ति । एवेति द° । ६ घ. एवेति । ७ ण. °ति । किं नि° । ८ ख. ड. तत्र किं नि° ।

कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छꣳश्चनातो

काम्यानि च पुत्रवित्तस्वर्गादिसाधनान्येतावान्वै काम एतावद्विषयपरिच्छिन्न इत्यर्थः। एतावानेव हि कामयितव्यो विषयो यदुत जायापुत्रवित्तकर्माणि। साधनलक्षणैषणा। लोकाश्च त्रयो मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति फलभूताः साधनैषणायाश्चास्याः। तदर्था हि जायापुत्रवित्तकर्मलक्षणा साधनैषणा। तस्मात्सैवैकैषणा या लोकैषणा सैव सत्येषणा साधनापेक्षेति द्विधाऽतोऽवधारयिष्यत्युभे ह्येते एषणे एवेति। फलार्थत्वात्सर्वारम्भस्य लोकैषणाऽर्थप्राप्तोक्तैवेत्येतावान्वा एतावानेव काम इत्यवध्रियते। भोजनेऽभिहिते तृप्तिर्न हि पृथगभिधेया। तदर्थत्वाद्भोजनस्य। ते एते एषणे साध्यसाधनलक्षणे कामो येन प्रयुक्तोऽविद्वानवश एव कोशकारवदात्मानं वेष्टयति कर्ममार्ग एवाऽऽत्मानं प्रणिदधद्बहिर्मुखीभूतो न स्वं लोकं प्रतिजानाति। तथा च तैत्तिरीयकेऽग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानातीति। कथं पुनरेतावत्त्वमवधार्यते कामानामनन्तत्वादनन्ता हि कामा इत्येतदाशङ्क्य

काम्यानि चेति। क्रियापदमनुक्रष्टुं चशब्दः। कामशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वैतावानित्यादिवाक्यस्याभिप्रायमाह। **साधनलक्षणेति**। अस्याः साधनैषणायाः फलभूता इति संबन्धः। द्वयोरेषणात्वमुक्त्वा लोकैषणां परिशिनष्टि। **तदर्था हीति**। कथं तर्हि साधनैषणोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। **सैवैकेति**। एतेन वाक्यशेषोऽप्यनुगुणीभवतीत्याह। **अत इति**। साधनवत्फलमपि काममात्रं चेत्कथं तर्हि श्रुत्या साधनमात्रमभिधायैतावानवध्रियते तत्राऽऽह। **फलार्थत्वादिति**। उक्ते साधने साध्यमार्थिकमित्यत्र दृष्टान्तमाह। **भोजन इति**। साधनोक्तौ साध्यस्यार्थादुक्तेरेवावानिति द्वयोरनुवादेऽपि कथमेषणात्वे कामशब्दस्तत्र प्रयुज्यते नहि तौ पर्यायौ न च सदवाच्यत्वे तयोरनर्थकतेत्याशङ्क्य पर्यायत्वमेषणाकामशब्दयोरुपेत्याऽऽह। **ते एते इति**। वेष्टनमेव स्पष्टयति। **कर्ममार्ग इति**। अग्निमुग्धोऽग्निरेव होमादिद्वारेण मम श्रेयःसाधनं नाऽऽत्मज्ञानमित्यभिमानवान्धूमतान्तो धूमेन ग्लानिमापन्नो धूमता वा ममान्ते देहावसाने भवतीति मन्यमानस्ते धूममभिसंभवन्तीति श्रुतेः। स्वं लोकमात्मानम्। वाक्यान्तरमुत्थाप्य व्याचष्टे। **कथमित्यादिना**। तस्मादेतावत्त्वमवधार्यते

१ क. °स्याः। एत°। २ क. °त्सैकैवैष°। ख. °त्सैकैष°। ३ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. सैकैव। ४ घ. ङ. च. °ति प्रजा°। ५ क. °ष्टि। एत°। ६ घ. तत्र। ७ क. ख. ग. ग. सैकेति। ८ घ. ङ. °णार्थे का°। ९ ख. घ. ङ. ट. °शेने°।

भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न

हेतुमाह । यस्मान्नेच्छंश्च नेच्छन्नप्यतोऽस्मात्फलसाधनलक्षणाद्भूयोऽधिकतरं न विन्देन्न लभेत । न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्यमस्ति । लब्धव्यविषयो हि कामस्तस्य चैतद्व्यतिरेकेणाभावाद्युक्तं वक्तुमेतावान्वै काम इति । एतदुक्तं भवति दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणमविद्यावत्पुरुषाधिकारविषयमेषणाद्वयं कामोऽतोऽस्माद्विदुषा व्युत्थातव्यमिति । यस्मादेवमविद्वानात्मा कामी पूर्वं कामयामास तथा पूर्वतरोऽप्येषा लोकस्थितिः । प्रजापतेश्चैवमेष सर्ग आसीत्सोऽबिभेदविद्यया ततः कामप्रयुक्त एकाक्यरममाणोऽरत्युपघाताय स्त्रियमैच्छत्तां समभवत्ततः सर्गोऽयमासीदिति ह्युक्तम् । तस्मात्तत्सृष्टावेतर्ह्येतस्मिन्नपि काल एकाकी सन्प्राग्दारक्रियातः कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्युक्तार्थं वाक्यम् । स एवं कामयमानः संपादयंश्च जायादीन्यावत्समस्तान्स एतेषां यथोक्तानां जायादीनामेकैकमपि न प्राप्नोत्यकृत्स्नोऽसंपूर्णोऽहमित्येव तावदात्मानं मन्यते । पारिशेष्यात्समस्ता-

तेषामिति शेषः । उक्तमेवार्थं लोकदृष्टिमवष्टभ्य स्पष्टयति । न हीति । लब्धव्यान्तराभावेऽपि कामयितव्यान्तरं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । लब्धव्येति । एतद्व्यतिरेकेण साध्यसाधनातिरेकेणेति यावत् । तयोर्द्वयोरपि कामत्वविधायिश्रुतेरभिप्रायमाह । एतदुक्तमिति । कामस्यानर्थत्वात्साध्यसाधनयोश्च तावन्मात्रत्वात्सर्गादौ पुमर्थताविश्वासं त्यक्त्वा स्वप्रलाभतुल्याभ्यस्तिसृभ्योऽप्येषणाभ्यो व्युत्थानं संन्यासात्मकं कृत्वा काङ्क्षितमोक्षहेतुं ज्ञानमुद्दिश्य श्रवणाद्यावर्तयेदित्यर्थः । तस्मादपीत्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । प्राकृतस्थितिरेषा न बुद्धिपूर्वकारिणामिदं वृत्तमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रजापतेश्चेति । तत्र हेतुत्वेन पूर्वोक्तं स्मारयति । सोऽबिभेदित्यादिना । तत्रैव कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति । तस्मादिति । स यावदित्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे । स एवमिति । पूर्वः सशब्दो वाक्यप्रदर्शनार्थः । द्वितीयस्तु व्याख्यानमध्यपातीत्यविरोधः । अर्थसिद्धमर्थमाह । पारिशेष्यादिति । तस्यो

१ ख. ग. ङ. 'स्तस्यैत' । २ घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. पूर्वः । ३ ग. च. झ. ढ. 'रत्यप' । ४ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. 'त्स ए' । ५ ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. 'त्मेवं ता' ।

एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवा-स्याऽऽत्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवꣳश्रोत्रेण हि

नेवैतान्संपादयति यदा तदा तस्य कृत्स्नता। यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां संपादयितुं[1] तदाऽस्य कृत्स्नत्वसंपादनायाऽऽह तस्यो तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतेयमेवं भवति। कथम्। अयं कार्यकरणसंघातः प्रविभज्यते तत्र मनोनुवृत्ति हीतरत्सर्वं कार्यकरणजातमिति मनः प्रधानत्वादात्मेवाऽऽत्मा। यथा जायादीनां कुटुम्बपतिरात्मैव तदनुकारित्वाज्जायादिचतुष्टयस्य। एवमिहापि मन आत्मा परिकल्पते कृत्स्नतायै। तथा वाग्जाया मनोनुवृत्तित्वसामान्याद्वाचः। वागिति शब्दश्चोदनादिलक्षणो मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यतेऽवधार्यते प्रयुज्यते चेति मनसो जायेव वाक्। ताभ्यां च वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थमिति प्राणः प्रजेव। तत्र प्राणचेष्टादिलक्षणं कर्म चक्षुर्दृष्टवित्तसाध्यं भवतीति चक्षुर्मानुषं वित्तम्। तद्द्विविधं वित्तं मानुषमितरच्चातो विशिनष्टीतरवित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति। गवादि हि मनुष्यसंबन्धिवित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्मसाधनं तस्मात्तत्स्थानीयम्। तेन संबन्धाच्चक्षुर्मानुषं वित्तम्। चक्षुषा हि यस्मात्तन्मानुषं वित्तं विन्दते गवाद्युपलभत

कृत्स्नतेत्येतदवतार्य व्याकरोति। यदेत्यादिना। अकृत्स्नत्वाभिमानिनो विरुद्धं कृत्स्नत्वमित्याह। कथमिति। विरोधमन्तरेण कार्त्स्न्यार्थं विभागं दर्शयति। अयमिति। विभागे प्रस्तुते मनसो यजमानत्वकल्पनायां निमित्तमाह। तत्रेति। उक्तमेव व्यनक्ति। यथेति। तथा मनसो यजमानत्वकल्पनावदित्यर्थः। वाचि जायात्वकल्पनायां निमित्तमाह। मन इति। वाचो मनोनुवृत्तित्वं स्वरूपकथनपुरःसरं स्फोरयति। वागितीति। प्राणस्य प्रजात्वकल्पनां साधयति। ताभ्यां चेति। कथं पुनश्चक्षुर्मानुषं वित्तमित्युच्यते पशुहिरण्यादि तथेत्याशङ्क्याऽऽह। तत्रेति। आत्मादित्रये सिद्धे सतीति यावत्। आदिपदेन कायचेष्टा गृह्यते। मानुषमिति विशेषणस्यार्थवत्त्वं समर्थयते। तद्द्विविधमिति। संप्रति चक्षुषो मानुषवित्तत्वं प्रपञ्चयति। गवादीति। तत्पदपरामृष्टमेवार्थं व्याचष्टे। तेन संबन्धादिति। तत्स्थानीयं मानुषवित्तस्थानीयं तेन मानुषेण वित्तेनेत्येतत्। संबन्धमेव साधयति। चक्षुषा हीति। तस्माच्चक्षुर्मानुषं

---

१ क. ख. छ. ज. झ. °तुं तदाऽस्याकृत्स्नत्वं त°। २ ग. घ. ज. °यैकार°। ३ ख. ज. °यैकार°। ४ क. च. ड. श्रोत्रादिद्वा°। ५ क. °त्याशङ्क्याऽऽह।

तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्माऽऽत्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदं

इत्यर्थः । किं पुनरितरद्वित्तं श्रोत्रं दैवं देवविषयत्वाद्विज्ञानस्य । विज्ञानं दैवं वित्तं तदिह श्रोत्रमेव संपत्तिविषयम् । कस्माच्छ्रोत्रेण हि यस्मात्तद्दैवं वित्तं विज्ञानं शृणोति । अतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तदिति । किं पुनरेतैरात्मादिवित्तान्तैरिह निर्वर्त्यं कर्मेत्युच्यते । आत्मैवाऽऽत्मेति शरीरमुच्यते । कथं पुनरात्मा कर्मस्थानीयोऽस्य कथं कर्महेतुत्वम् । आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म करोति । तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिन एवं कृत्स्नता संपन्ना । यथा बाह्यजायादिलक्षणैवम् । तस्मात्स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निर्वृत्तः पाङ्क्तो यज्ञो दर्शनमात्रनिर्वृत्तोऽकर्मिणोऽपि । कथं पुनरस्य पञ्चत्वसंपत्तिमात्रेण यज्ञत्वमुच्यते । यस्माद्बाह्योऽपि यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः स च पशुः पुरुषश्च पाङ्क्त एव । यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात् । तदाह पाङ्क्तः पशुर्गवादिः पाङ्क्तः पुरुषः पशुत्वेऽप्यधिकृतत्वेनास्य विशेषः पुरुषस्येति पृथक्पुरुषग्रहणम् । किं बहुना पाङ्क्तमिदं

वित्तमिति शेषः । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमुपादत्ते । किं पुनरिति । तद्व्याचष्टे । दैवेति । तत्र हेतुमाह । कस्मादित्यादिना । यजमानादिनिर्वर्त्यं कर्म प्रश्नपूर्वकं विशदयति । किं पुनरित्यादिना । इहेति संपत्तिपक्षोक्तिः । शरीरस्य कर्मत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति । कथं पुनरिति । अस्येति यजमानोक्तिः । हिशब्दार्थो यत इत्यनूद्यते । तस्यो कृत्स्नत्वेत्युक्तमुपसंहरति । तस्येति । उक्तरीत्या कृत्स्नत्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति । अस्येति दर्शनोक्तिः । पशोः पुरुषस्य च पाङ्क्तत्वं तच्छब्दार्थः । पुरुषस्य पशुत्वाविशेषात्पृथग्ग्रहणमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । पशुत्वेऽपीति । न केवलं पशुपुरुषयोरेव पाङ्क्तत्वं किंतु सर्वस्येत्याह । किं बहुनेति । तस्मादाध्यात्मिकस्य दर्शनस्य यज्ञत्वं पञ्चत्वयोगादविरुद्धमिति शेषः । संपत्तिफलं व्याकरोति ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. छ. झ. बाह्या जा° । २ च. ट. °त्वमित्युच्य° । ३ ख. ग. ङ. °त्वेन वि° । ४ घ. ञ. ण. °त्तिपक्षोक्तिः ।

सर्वं यदिदं किंच तदिदꣳ सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥१७॥ इति प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एक-

सर्वं कर्मसाधनं फलं च यदिदं किंच यत्किंचिदिदं सर्वमेवं पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं यः संपादयति स तदिदं सर्वं जगदात्मत्वेनाऽऽप्नोति य एवं वेद ॥१७॥ इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

यत्सप्तान्नानि मेधया । अविद्या प्रस्तुता । तत्राविद्वानन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति सवर्णाश्रमाभिमानः कर्मकर्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्वन्सर्वेषां भूतानां लोक इत्युक्तम् । यथा च स्वकर्मभिरेकैकेन सर्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः । एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्क्तकर्मभिः सर्वाणि भूतानि सर्वं च जगदात्मभोज्यत्वेनासृजत । एवमेकैकः स्वकर्मविद्यानिरूप्येण सर्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यं च सर्वस्य सर्वः कर्ता कार्यं चेत्यर्थः । एतदेव च

एवमिति । व्याख्यातार्थं वाक्यमनुवदन्ब्राह्मणमुपसंहरति । य एवं वेदेति । साध्यं साधनं च पाङ्क्तं सूत्रात्मना ज्ञात्वा तच्चाऽऽत्मत्वेनानुसंदधानस्य तदाप्तिरेव फलं तत्क्रतुन्यायादित्यर्थः ॥ १७ ॥ इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । यत्सप्तान्नानीत्यादिना । तत्रेत्यतिक्रान्तब्राह्मणोक्तिः । उपास्तिशब्दितं भेददर्शनमविद्याकार्यमनेनानूद्य न स वेदेति तद्धेतुरविद्या पूर्वत्र प्रस्तुतेति योजना । अथो अयमित्यत्रोक्तमनुवदति । सवर्णाश्रमाभिमान इति । आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादावुक्तं स्मारयति । कामप्रयुक्त इति । वृत्तमनूद्योत्तरग्रन्थमवतारयितुमपेक्षितं पूरयति । यथा चेति । गृहिणो जगतश्च परस्परं स्वकर्मोपार्जितत्वमेष्टव्यमन्यथाऽन्योन्यमुपकारकत्वायोगादित्यर्थः । ननु सूत्रस्यैव जगत्कर्तृत्वं ज्ञानक्रियातिशयवत्त्वान्नेतरेषां तदभावादत आह । एवमिति । पूर्वकल्पीयविहितमविषिद्धज्ञानकर्मानुष्ठाता सर्वो जन्तुरुत्तरसर्गस्य पितृत्वेनात्र विवक्षितो न तु प्रजापतिरेवेत्युक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह । सर्वस्येति । सर्वस्य मिथो हेतुहेतुमत्त्वे प्रमाणमाह । एतदेवेति । सर्वस्यान्योन्यकार्यकारणत्वोक्त्या कल्पितत्ववचनं कुत्रोपयुज्यते

१ क. ट. 'यपदाभे'। २ ग. 'ज्ञानात्सर्वो'। ३ क. ट. ण. 'न्योन्यं का'।

मस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्। त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत्। तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न। कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा। यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन। स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः। सर्वं सर्वस्य कार्यं मध्वित्यात्मैकत्वविज्ञानार्थम्। यदसौ जुहोतीत्यादिना पाङ्क्तेन काम्येन कर्मणाऽऽत्मभोज्यत्वेन जगदसृजत विज्ञानेन च तज्जगत्सर्वं सप्तधा प्रविभज्यमानं कार्यकारणत्वेन सप्तान्नान्युच्यन्ते भोज्यत्वात्तेनासौ पिता तेषामन्नानाम्। एतेषामन्नानां सविनियोगानां सूत्रभूताः संक्षेपतः प्रकाशकत्वादिमे मन्त्राः ॥ १ ॥

यत्सप्तान्नानि यदजनयदितिक्रियाविशेषणं मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्मणा ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये तयोः प्रकृतत्वान्नेतरे मेधातपसी अप्रकरणात्। पाङ्क्तं हि कर्म जायादिसाधनं य एवं वेदेति चानन्तरमेव ज्ञानं प्रकृतम्। तस्मान्न प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशङ्का कार्या। अतो यानि सप्तान्नानि ज्ञानकर्मभ्यां जनितवान्पिता

त्राऽऽह। आत्मैकत्वेति। एवं भूमिकां कृत्वोत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह। यदसाविति। उच्यन्ते ध्यानार्थमिति शेषः। अन्नत्वे हेतुः। भोज्यत्वादिति। तेन ज्ञानकर्मभ्यां ननकत्वेनेति यावत्। ब्राह्मणमवतार्य मन्त्रमवतारयति। एतेषामिति ॥ १ ॥

तत्राऽऽद्यमन्त्रभागमादाय व्याचष्टे। यत्सप्तान्नानीति। अजनयदितिक्रियाया शेषणं यदिति पदम्। तथा च तद्युक्तं पितृत्वादिति शेषः। ग्रन्थार्थधारणशक्तिधा। कृच्छ्रचान्द्रायणादि तपः। ते कस्मादत्र न गृह्येते तत्राऽऽह। ज्ञानकर्मणी ति। तयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति। पाङ्क्तं हीति। इतरयोरप्रकृतत्वं हेतूकृतमनूद्य लितमाह। तस्मादिति। ज्ञानकर्मणोः प्रकृतत्वमुक्तं हेतुमादाय वाक्यं पूरयति। त इति। यत्सप्तान्नानीत्यादिमन्त्रभागं व्याख्याय ब्राह्मणवाक्यसमुदायतात्पर्यमाह।

---

१ ङ. च. छ. झ. ढ. °होत्या°। २ च. ढ. °दिपा°। ३ घ. ज. °धा वि°। ४ घ. च. छ. झ. °यैकर°। ५ घ. ज. °द्धमेध°। ६ घ. ण. हेतुम°।

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य

तानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः । तत्र मन्त्राणामर्थस्तिरोहितत्वा-त्प्रायेण दुर्विज्ञेयो भवतीति तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेत्यस्य कोऽर्थ उच्यत इति हिशब्देनैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थावद्योतकेन । प्रसिद्धो ह्यस्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थः । यदजनयदिति चानुवादस्वरूपेण मन्त्रेण प्रसिद्धार्थतैव प्रका-शिता । अतो ब्राह्मणमविशङ्कयैवाऽऽह । मेधया हि तपसाऽजनयत्पि-तेति । ननु कथं प्रसिद्धताऽस्यार्थस्येत्युच्यते जायादिकर्मान्तानां लोक-फलसाधनानां पितृत्वं तावत्प्रत्यक्षमेवाभिहितं च जाया मे स्यादित्या-दिना । तत्र च दैवं वित्तं विद्या कर्म पुत्रश्च फलभूतानां लोकानां साधनं स्रष्टृत्वं प्रतीत्यभिहितम् । वक्ष्यमाणं च प्रसिद्धमेव । तस्माद्युक्तं वक्तुं मेधयेत्यादि । एषणा हि फलविषया प्रसिद्धैव च लोके । एषणा च

तत्रेति । मन्त्रब्राह्मणात्मको ग्रन्थः सप्तम्यर्थः । मेधया हीत्यादिब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्वक-मुत्थापयति । तत्र यदिति । प्रकृतमन्त्रसमुदायः सप्तम्या परामृश्यते । व्याख्यानमेव संगृह्णाति । प्रसिद्धो हीति । न केवलं हिशब्दान्मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थत्वं किंतु मन्त्रस्वरू-पालोचनायामपि तत्सिध्यतीत्याह । यदिति । मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्यानुगुणत्वं हेतूकृत्य फलितमाह । अत इति । तत्प्रसिद्धिमुपपादयितुं पृच्छति । नन्विति । साध्यसाधनात्मके जगति यत्पितृत्वमविद्यावतो भाति तत्प्रत्यक्षत्वात्प्रसिद्धमनुभूयते हि जायादि संपादयन्नविद्वानित्याह । उच्यत इति । श्रुत्या च प्रागुक्तत्वात्प्रसिद्ध-मेवेदित्याह । अभिहितं चेति । यच्च मेधातपोभ्यां स्रष्टृत्वं मन्त्रब्राह्मणयोरुक्तं तदपि प्रसिद्धमेव विद्याकर्मपुत्राणामभावे लोकत्रयोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याह । तत्र चेति । पूर्वो-त्तरग्रन्थः सप्तम्यर्थः । पुत्रेणैवायं लोको जय्य इत्यादौ वक्ष्यमाणत्वाच्चास्यार्थस्य प्रसि-द्धतेत्याह । वक्ष्यमाणं चेति । मन्त्रार्थस्येत्थं प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थविषयं ब्राह्म-णमुपपन्नमित्युपसंहरति । तस्मादिति । प्रकारान्तरेण मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमाह । एषणा हीति । फलविषयत्वं तस्याः स्वानुभवसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः । तस्या लोक-प्रसिद्धत्वेऽपि कथं मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमत आह । एषणा चेति । जायाद्यात्मकस्य कामस्य संसारारम्भकत्ववन्मोक्षेऽपि कामः संसारमारभेत कामत्वाविशेषादित्यतिप्रसङ्ग-

१ च. ढ. 'ताऽर्थ' । ध. ज. 'ता ह्यस्या' । २ ख. घ. ञ. 'स्याश्च लो' । ३ ख. ढ. 'ज्ञपत्वादि' ।

साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारण-
मन्नं यदिदमद्यते। स य एतदुपास्ते

जायादीत्युक्तमेतावान्वै काम इत्यनेन। ब्रह्मविद्याविषये च सर्वैक-त्वात्कामानुपपत्तेः। एतेनाशास्त्रीयप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभाविकाभ्यां जग-त्स्रष्टृत्वमुक्तमेव भवति। स्थावरान्तस्य चानिष्टफलस्य कर्मविज्ञान-निमित्तत्वात्। विवक्षितस्तु शास्त्रीय एव साध्यसाधनभावो ब्रह्म-विद्याविधित्सया तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात्। सर्वो ह्ययं व्यक्ता-व्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धोऽनित्यः साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्या-विषय इत्येतस्माद्विरक्तस्य ब्रह्मविद्याऽऽरब्धव्येति। तत्रान्नानां विभागेन विनियोग उच्यते। एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदं तस्य व्याख्यानमिदमेवास्य तत्साधारणमन्नमित्युक्तमस्य भोक्तृसमुदा-यस्य किं तद्यदिदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहन्यहनि तत्साधारणं सर्वभोक्त्रर्थमकल्पयत्पिता सृष्ट्वाऽन्नम्। स य एतत्साधारणं सर्वप्राणभृ-त्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः। उपासनं हि

माशङ्क्याऽऽह। ब्रह्मविद्येति। तस्या विषयो मोक्षः। तस्मिन्नद्वितीयत्वाद्रागादिप्र-तिपन्थिनि कामापरपर्यायो रागो नावकल्पते। न हि मिथ्याज्ञाननिदानो रागः सम्यग्ज्ञाना-धिगम्ये मोक्षे संभवति। श्रद्धा तु तत्र भवति तत्त्वबोधाधीनतया संसारविरोधिनी तत्र संसारानुषक्तिर्मुक्तावित्यर्थः। शास्त्रीयस्य जायादेः संसारहेतुत्वे कर्मादेरशास्त्रीयस्य कथं तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। एतेनेति। अविद्योत्थस्य कामस्य संसारहेतुत्वो-पदर्शनेनेति यावत्। स्वाभाविकाभ्यामविद्याधीनकामप्रयुक्ताभ्यामित्यर्थः। इतश्च तयो-र्जगत्सृष्टिप्रयोजकत्वमेष्टव्यमित्याह। स्थावरान्तस्येति। यत्सप्तान्नानीत्यादिमन्त्रप-दस्य मेधया हीत्यादिब्राह्मणस्य चाक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह। विवक्षित-स्त्विति। शास्त्रपरवशस्य शास्त्रवशादेव साध्यसाधनभावादशास्त्रीयाद्वैमुख्यसंभवान्न तस्यात्र विवक्षितत्वमित्यर्थः। शास्त्रीयस्य साध्यसाधनभावस्य विवक्षितत्वे हेतुमाह। ब्रह्मेति। तदेव प्रपञ्चयति। सर्वो हीति। दुःखयतीति दुःखस्तद्धेतुरिति यावत्। प्रकृतमन्त्रब्राह्मणव्याख्यासमाप्ताविति शब्दो विवक्षितार्थप्रदर्शनसमाप्तौ वा। मन्त्रब्राह्म-णयोः श्रुत्यर्थाभ्यामर्थमुक्त्वा समनन्तरग्रन्थमवतारयति। तत्रेति। सप्तविधेऽन्ने सृष्टे सतीति यावत्। व्याख्यानमेव विवृणोति। अस्येत्यादिना। साधारणमन्नमसाधार-णीकुर्वतो दोषं दर्शयति। स य इति। तत्परो भवतीत्युक्तं विवृणोति। उपासनं हीति।

१ च. ट. 'नेनैव। ब्र'। २ च. ज. ट. 'गत्सृष्टत्व'। ३ च. ट. 'निमित्तत्वा'।

न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रꣳ ह्येतत् ।

नाम तात्पर्यं दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादौ । तस्मा-च्छरीरस्थित्यर्थान्नोपभोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान इत्यर्थः । स एवंभूतो न पाप्मनोऽधर्माद्व्यावर्तते न विमुच्यत इत्येतत् । तथाच मन्त्रवर्णः "मोघ-मन्नं विन्दते" इत्यादिः । स्मृतिरपि "नाऽऽत्मार्थं पाचयेदन्नम्" "अप्रदा-येभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" "अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि" इत्यादिः । कस्मा-त्पुनः पाप्मनो न व्यावर्तते । मिश्रं ह्येतत्सर्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते । सर्वभोज्यत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि ग्रासः परस्य पीडाकरो दृश्यते ममेदं स्यादिति हि सर्वेषां तत्राऽऽशा प्रति-बद्धा । तस्मान्न परमपीडयित्वा ग्रसितुमपि शक्यते । "दुष्कृतं हि मनुष्या-णाम्" इत्यादिस्मरणाच्च । गृहिणा वैश्वदेवाख्यमन्नं यदहन्यहनि निरू-

ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति । **तथा चेति** । मोघं विफलं देवाद्यनुपभोग्य-मन्नं यदि ज्ञानदुर्बलो लभते तदा स वध एव तस्येति साधारणान्नस्यासाधारणीकरणं निन्दितमित्यर्थः । तत्रैव स्मृतीरुदाहरति । **स्मृतिरपीति** । 'न वृथा घातयेत्पशुम् । न चैकः स्वयमश्नीयाद्विधिवर्जं न निर्वपेत्' इति पादत्रयं द्रष्टव्यम् । 'इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तान्' इति शेषः । अनेना अभिशंसति । स्तेनः प्रमुक्तो राजनि यो वन्नानृतसंकर इत्युत्तरं पादत्रयम् । तत्राऽऽद्यपादस्यार्थो भ्रूणहा श्रेष्ठब्राह्म-णघातकः । यथाऽऽहुः । 'वरिष्ठब्रह्महा चैव भ्रूणहेत्यभिधीयते' इति । स्वस्यान्नभक्षके स्वपापं मार्ष्टि शोधयतीत्यन्नदातुः पापक्षयोक्तेरितरस्यासाधारणीकृत्य भुञ्जानस्य पापितेति ।

'अदत्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः'

इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमवतार्य व्याकरोति । **कस्मादि-त्यादिना** । सर्वभोज्यत्वं साधयति । **यो मुख इति** । परस्य श्वमार्जारादेरिति यावत् । पीडाकरत्वे हेतुमाह । **ममेदमिति** । प्रागुक्तदृष्टिफलमाचष्टे । **तस्मादिति** । साधार-णमन्नमसाधारणीकुर्वाणस्य पापानिवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह । **दुष्कृतं हीति** । यदा हि मनुष्याणां दुष्कृतमन्नमाश्रित्य तिष्ठति तदा तदसाधारणीकुर्वतो महत्तरं पापं भव-तीत्यर्थः । एकमस्येत्यादिमन्त्रब्राह्मणयोः स्वपक्षार्थमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षमाह । **गृहि-णेति** । यदन्नं गृहिणा प्रत्यहमग्नौ वैश्वदेवाख्यं निर्वर्त्यते तत्साधारणमिति भर्तृप्रपञ्चैरु-

१ ग. ङ. छ. ज. झ. °पयोग° । २ च. ढ. °णामन्नमाश्रित्य तिष्ठते । यो हि यस्यान्नमश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम्'इ° । ३ ख. ढ. °वार्य य° । ४ ख. ढ. प्रयुक्तो । ५ घ. याचन्नृ° । ६ घ. °संगर । ६ ङ. °त्रयं द्रष्टव्यम् । ७ क. ञ. °पक्षमु° ।

. द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च

प्यत इति केचित्। तन्न सर्वभोक्तृसाधारणत्वं वैश्वदेवाख्यस्यान्नस्य न सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नवत्प्रत्यक्षम्। नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलम्। सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नान्तःपातित्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य युक्तं श्वचाण्डालाद्याद्यस्यान्नस्य ग्रहणं वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वचाण्डालाद्याद्यान्नदर्शनात्तत्र युक्तं यदिदमद्यत इति वचनम्। यदि हि तन्न गृह्येत साधारणशब्देन पित्राऽसृष्टत्वाविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयाताम्। इष्यते हि तत्सृष्टत्वं तद्विनियुक्तत्वं च सर्वस्यान्नजातस्य। न च वैश्वदेवाख्यं शास्त्रोक्तं कर्म कुर्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्ता। न च तस्य प्रतिषेधोऽस्ति। न च मत्स्यबन्धनादिकर्मवत्स्वभावजुगुप्सितमेतच्छिष्टनिर्वर्त्यत्वादकरणे च प्रत्यवायश्रवणादितरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः। "अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि" इति मन्त्रवर्णात्। द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदं ये द्वे अन्ने सृष्ट्वा देवानभाजयत्। के ते द्वे इत्युच्येते। हुतं च प्रहुतं च।

क्तमित्यर्थः। साधारणपदानुपपत्तेर्न युक्तमिदं व्याख्यानमिति दूषयति। तन्नेति। वैश्वदेवस्य साधारणत्वमप्रामाणिकमित्युक्तमिदानीं तस्याप्रत्यक्षत्वादिदमा परामर्शश्च न युक्तिमानित्याह। नापीति। इतश्च साधारणशब्देन सर्वप्राण्यन्नं ग्राह्यमित्याह। सर्वेति। वैश्वदेवग्रहेऽपीतरग्रहः स्यादिति चेन्नेत्याह। वैश्वदेवेति। यत्तु परपक्षे यदिदमद्यत इति वचो नानुकूलमिति तन्नास्मत्पक्षेऽस्तीत्याह। तत्रेति। प्रत्यक्षं साधारणान्नं सप्तम्यर्थः। विपक्षे दोषमाह। यदि हीति। प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराचष्टे। इष्यते हीति। परपक्षे वाक्यशेषविरोधं दोषान्तरमाह। न चेति। श्येनादितुल्यत्वं तस्य व्यावर्तयति। न च तस्येति। अनिषिद्धस्यापि तस्य स्वभावजुगुप्सितत्वात्तदनुष्ठायिनः पापानिवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति।

'अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः'

इत्यकरणे वैश्वदेवस्य प्रत्यवायश्रवणाच्च तदनुष्ठायिनो न पाप्मलेशोऽस्तीत्याह। अकरणे चेति। सर्वसाधारणान्नग्रहे तु तत्परस्य निन्दावचनमुपपद्यते तेन तदेव ग्राह्यमित्याह। इतरत्रेति। तत्रैव श्रुत्यन्तरं संवादयति। अहमिति। अर्थिभ्योऽविभज्यान्नमदत्वा स्वयमेव भुञ्जानं नरमहमन्नमेव भक्षयामि तमनर्थभाजं करोमीत्यर्थः। मन्त्रान्तरमादायाऽऽकाङ्क्षाद्वारा ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे। द्वे देवा-

---

१ घ. ङ. ज. झ. श्वचण्डा॰। २ घ. ङ. ज. झ. श्वचण्डा॰। ३ ख. ग. झ. ढ. ॰प्सितं तच्छि॰। ४ ख. घ. च. छ. ज. झ. ढ. ॰त्युच्यते। ५ घ. वाचो। ६ घ. ॰ऌत्वमि॰। ७ घ. ङ. ण. ॰प्सवेधोऽस्ती॰।

तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहु-
र्दर्शपूर्णमासाविति। तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्।

हुतमित्यग्नौ हवनम् । प्रहुतं हुत्वा बलिहरणम् । यस्माद्द्वे एते अन्ने हुतप्रहुते देवानभाजयत्पिता । तस्मादेतर्ह्यपि गृहिणः काले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वाना जुह्वति च प्रजुह्वति च हुत्वा बलिहरणं च कुर्वत इत्यर्थः। अथो अप्यन्य आहुर्द्वे अन्ने पित्रा देवेभ्यः प्रत्ते न हुतप्रहुते किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति। द्वित्वश्रवणाविशेषा-दत्यन्तप्रसिद्धत्वाच्च हुतप्रहुते इति प्रथमः पक्षः। यद्यपि द्वित्वं हुतप्र-हुतयोः संभवति तथाऽपि श्रौतयोरेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसि-द्धतरं मन्त्रप्रकाशितत्वात्। गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधाने प्रथमतराऽवगतिः। दर्शपूर्णमासयोश्च प्राधान्यं हुतप्रहुतापेक्षया । तस्मात्तयोरेव ग्रहणं युक्तं द्वे देवानभाजयदिति। यस्माद्देवार्थमेते पित्रा प्रक्लृप्ते दर्शपूर्णमासाख्ये अन्ने तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविघाताय नेष्टियाजुक ईष्टियजनशीलः। इष्टिशब्देन

नित्यादिना । हुतप्रहुतयोर्देवान्नत्वे संप्रतितनमनुष्ठानमनुकूलयति। यस्मादिति। पक्षान्तरमुपन्यस्य व्याकरोति । अथो इति। यदि दर्शपूर्णमासौ देवान्ने कथं तर्हि हुतप्रहुते इति पक्षस्य प्राप्तिस्तत्राऽऽह। द्वित्वेति। तर्हि द्वे देवानिति श्रुतद्वित्वस्य हुतप्रहुतयोरपि संभवान्न प्रथमपक्षस्य पूर्वपक्षत्वमत आह। यद्यपीति। प्रसिद्धतरत्वे हेतुमाह। मन्त्रेति। 'अग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्निरिदं हविरजुषत' इत्यादिमन्त्रेषु दर्शपूर्ण-मासयोर्देवान्नत्वस्य प्रतिपन्नत्वादिति यावत्। इतश्च दर्शपूर्णमासयोरेव देवान्नत्वमिति वक्तुं सामान्यन्यायमाह। गुणेति। गुणप्रधानयोरेकत्र साधारणशब्दात्प्राप्तौ सत्यां प्रथमतरा प्रधाने भवत्यवगतिर्गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्यायादित्यर्थः। अस्त्वेवं प्रस्तुते किं जातं तदाह। दर्शपूर्णमासयोश्चेति । तयोर्निरपेक्षश्रुतिदृष्टतया सापेक्षस्मृतिसिद्धहुताद्यपेक्षया प्राधान्यं सिद्धं तथा च प्रधानयोस्तयोरितरयोश्च गुण-योरेकत्र प्राप्तौ प्रधानयोरेव द्वे देवानिति मन्त्रेण ग्रहो युक्तिमानित्यर्थः। दर्शपूर्णमास-योर्देवान्नत्वे समनन्तरनिषेधवाक्यमनुकूलयति। यस्मादिति । इष्टियजनशीलो न स्यादिति संबन्धः। ननु तद्यजनशीलत्वाभावे कुतो दर्शपूर्णमासयोर्देवार्थत्वं न हि तावन्निष्पन्नौ तदर्थावित्याशङ्क्याऽऽह। इष्टिशब्देनेति। किं पुनरस्मिन्वाक्ये काम्ये-

१ क. ग. ज. प्रजु॰। २ क. ॰र्शपौर्ण॰। ३ ख. ङ. ॰त्वा च ब॰। ४ क. ॰न्वानाः प्र च जु॰। ५ क. घ. ङ. ज. झ. ढ. ॰ति प्र॰। ६ ख. छ. प्र च जु॰। ७ छ. ज. ॰ति प्रजुह्वति च। ८ क. ग. ॰त्वा च ब॰। ९ ङ. ॰णं कु॰। १० क. ॰दन्यत्र प्र॰।

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः। पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्त्यथ

किल काम्या इष्टयः शातपथीयं प्रसिद्धिस्ताच्छील्यप्रत्ययप्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः। पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति यत्पशुभ्य एकं प्रायच्छत्पिता किं पुनस्तदन्नं तत्पयः। कथं पुनरवगम्यते पशवोऽस्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह पयो ह्यग्रे प्रथमं यस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च पय एवोपजीवन्तीति। उचितं हि तेषां तदन्नमन्यथा कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः। कथमग्रे तदेवोपजीवन्तीति। उच्यते। मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात्तेनैवान्नेन वर्तन्तेऽद्यत्वेऽपि यथा पित्राऽऽदौ विनियोगः कृतस्तस्मात्कुमारं बालं जातं घृतं वा त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसंयुक्तं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्ति पश्चात्पाययन्ति। यथासंभवमन्येषां

ष्टिविषयत्वमिष्टिशब्दस्येत्यत्र नियामकं तत्र किलशब्दसूचितां पाठकप्रसिद्धिमाह। शातपथीति। काम्येष्टीनामनुष्ठाननिषेधे स्वर्गकामवाक्याविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। ताच्छील्येति। तत्र विहितस्योकञ्प्रत्ययस्यात्र प्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानत्वमिह निषिध्यते तच्च देवप्रधानयोर्दर्शपूर्णमासयोरवश्यानुष्ठेयत्वसिद्ध्यर्थं न तु ताः स्वतो निषिध्यन्ते तन्न स्वर्गकामवाक्यविरोधोऽस्तीत्यर्थः। पश्वन्नविषयं मन्त्रपदमादाय प्रश्नपूर्वकं तदर्थं कथयति। **पशुभ्य इति।** पशूनां पयोऽन्नमित्येतदुपपादयितुं पृच्छति। **कथं पुनरिति।** पयो हीति प्रतीकमुपादाय व्याकरोति। **अग्र इति।** 'पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च' इति श्रुतिमाश्रित्य मनुष्याश्चेत्युक्तम्। उचितं हीत्यत्र हिशब्दस्तस्मादर्थे यस्मादित्युपक्रमात्। औचित्यं व्यतिरेकद्वारा साधयति। **अन्यथेति।** नियमेन प्रथमं पशूनां तदुपजीवनमसंप्रतिपन्नमिति शङ्कते। **कथमिति।** मनुष्यविषये वा प्रश्नस्तदितरपशुविषये वेति पृच्छति। **उच्यत इति।** तत्राऽऽद्यमनुभवावष्टम्भेन प्रत्याचष्टे। **मनुष्याश्चेति।** चकारो मनुष्यमात्रसंग्रहार्थः। तेनैव पयसैवेति यावत्। घृतं वेति वाशब्दो वक्ष्यमाणविकल्पद्योतकः। जातरूपं हेम त्रैवर्णिकेभ्योऽन्येषां जातकर्मानेवाद्योग्यतामनतिक्रम्य स्तनमेव जातं कुमारं प्रथमं पाययन्तीत्याह। **यथासंभवमिति।** यद्वा तेषां जातकर्मा-

---

१ घ. ङ. छ. ज. ट. ड. प्रलिले॰। २ ग. घ. ङ. च. ज. झ. ॰थीयप्र॰। ३ ग. ॰सिद्धास्ता॰। ४ ख. ग. घ. ङ. ज. ञ. ढ. ॰शुभ्यः प्रा॰। ५ ख. ङ. ढ. ॰स्तथा तस्मा॰। ६ घ. ज. ॰संप्रयु॰। ७ घ. ङ. ज. ञ. प्रलिले॰। ८ ण. ॰स्मादित्यर्थे। ९ ख. ढ. ण. ॰र्मायभा॰।

वत्सं जातमाहुरतृणाद इति ।

स्तनमेवाग्रे धापयन्ति मनुष्येभ्योऽन्येषां पशूनाम् । अथ वत्सं जातमाहुः कियत्प्रमाणो वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तोऽतृणाद इति । नाद्यापि तृणमत्त्यतीव बालः पयस्येवाद्यापि वर्तत इत्यर्थः । यच्चाग्रे जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति यच्चेतरे पय एव तत्सर्वथाऽपि पय एवोपजीवन्ति । घृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव । कस्मात्पुनः सप्तमं सत्पश्वन्नं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते । कर्मसाधनत्वात् । कर्म हि पयःसाधनाश्रयमग्निहोत्रादि । तच्च कर्म साधनं वित्तसाध्यं वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य साध्यस्य । यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्वोक्तावन्ने । अतः कर्मपक्षत्वात्कर्मणा सह पिण्डीकृत्योपदेशः । साधनत्वाविशेषादर्थसंबन्धादानन्तर्यमकारण-

नधिकृतानां जातं कुमारं यथासंभवं घृतं वा स्तनं वा प्रथमं पाययन्तीति यावत् । पशुविषयं प्रश्नं पशवश्चेतिसूचितसमाधानं प्रत्याह । स्तनमेवेति । पशूनां जातं वत्समिति संबन्धः । पशूनां पयोऽन्नमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति । अथेति । द्विपात्स्वधिकारविच्छेदार्थोऽथशब्दः । प्रतिवचनं व्याचष्टे । नाद्यापीति । ननु येषामग्रे घृतोपजीवित्वमुपलभ्यते पयस्ते नोपजीवन्ति घृतपयसोर्भेदादेतः पश्वन्नत्वं पयसो भागासिद्धमत आह । यच्चेति । ननु घृतमुपजीवन्तोऽपि पय एवोपजीवन्तीत्ययुक्तं तद्भेदस्योक्तत्वात्तत्राऽऽह । घृतस्यापीति । मन्त्रपाठक्रममतिक्रम्य पश्वन्नं व्याख्याते प्रत्यवतिष्ठते । कस्मादिति । द्वे देवानभाजयदिति व्याख्याते साधने साधनत्वाविशेषात्पयोऽपि बुद्धिस्थमित्यर्थक्रममाश्रित्य परिहरति । कर्मेति । तदेव स्पष्टयति । कर्म हीति । यद्यपि पयोरूपं साधनमाश्रित्य कर्म प्रवृत्तं तथाऽपि दर्शपूर्णमासानन्तर्यं कथं पयसः सिध्यति तत्राऽऽह । तच्चेति । वित्तेन पयसा साध्यं कर्मान्नत्रयस्य साधनमित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । पूर्वोक्तौ दर्शपूर्णमासौ द्वे देवान्ने वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य यथा साधनं तथा पयसोऽप्यग्निहोत्रादिद्वारा तत्साधनत्वात्कर्मकोटिनिविष्टत्वात्तद्व्याख्यानानन्तर्यं पयोव्याख्यानस्य युक्तमित्यर्थः । पाठक्रमस्तर्हि कथमित्याशङ्क्यार्थक्रमेण तद्बाधमभिप्रेत्याऽऽह । साधनत्वेति । आनन्तर्यं पाठक्रमः । अकारणत्वमविवक्षितत्वम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्तेनेतरस्य बाध्यत्वमित्येतत्प्रथमे तन्त्रे स्थितमित्यभिप्रे-

१ घ. ङ. ण. 'दतश्च प' । २ घ. 'होत्रद्वा' । ३ ख. ढ. ण. 'स्य च बा' ।

तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीद्ँ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न। तद्यदिदमाहुः

मिति च। व्याख्याने प्रतिपत्तिसौकर्याच्च। सुखं हि नैरन्तर्येण व्याख्यातुं शक्यन्तेऽन्यानि व्याख्यातानि च सुखं प्रतीयन्ते। तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते। तस्मिन्पश्वन्ने पयसि सर्वमध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति प्राणचेष्टावद्यच्च न स्थावरं शैलादि। तत्र हिशब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम्। कथं पयोद्रव्यस्य सर्वप्रतिष्ठात्वम्। कारणत्वोपपत्तेः। कारणत्वं चाग्निहोत्रादिकर्मसमवायित्वमग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामात्मकं च जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो

याऽऽह। इति चेति। पश्वन्नस्य चतुर्थत्वेन व्याख्याने हेत्वन्तरमाह। व्याख्यान इति। व्याख्यानसौकर्यं साधयति। सुखं हीति। प्रतिपत्तिसौकर्यं प्रकटयति। व्याख्यातानीति। चत्वारि साधनानि त्रीणि साध्यानीति विभज्योक्तौ वक्तृश्रोत्रोः सौकर्येण धीर्भवति ततश्च पाठक्रमातिक्रमः श्रेयानित्यर्थः। पश्वन्नस्य सर्वाधिष्ठानविषयं मन्त्रमवतार्य प्रश्नपूर्वकं तदीयं ब्राह्मणं व्याचष्टे। तस्मिन्नित्यादिना। मन्त्राद्भेदो ब्राह्मणे न प्रतिभातीत्याशङ्क्याऽऽह। तत्रेति। पयसि हीति ब्राह्मणे हिशब्दस्य प्रसिद्धावद्योतकत्वमस्ति। तेन च हेतुना हिशब्देन तस्मिन्नित्यादिकं मन्त्रपदं व्याख्यातमिति योजना। मन्त्रार्थस्य लोकप्रसिद्ध्यभावान्न प्रसिद्धावद्योतिना हिशब्देन व्याख्यानं युक्तमिति शङ्कते। कथमिति। कार्यं कारणे प्रतिष्ठितमिति न्यायेन वैदिकीं प्रसिद्धिमादाय समाधत्ते। कारणत्वेति। पयसो द्रवद्रव्यमात्रस्य कुतः सर्वजगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। कारणत्वं चेति। तत्समवायित्वेऽपि कुतो जगतः कारणतेत्याशङ्क्याऽऽह। अग्निहोत्रादीति। 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतः' इत्यादयः श्रुतिवादा द्युपर्जन्यव्रीह्यादिक्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गर्भाकारप्राप्तिं दर्शयन्ति 'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इत्यादयः स्मृतिवादाः। पयसि हीत्यादि

१ क. च. ट. °ख्यानप्र°। २ ख. ग. °क्यतेऽन्या°। ३ ग घ. ङ. च. छ. ज. झ. °तरशै°। ४ क. च. °त्र च हि°। ५ च. ट. °ब्देन प्र°। ६ ख. च. छ. झ. ट. °ति हि श्रु°। ७ ख. घ. ङ. °ख्याने सौ°। ८ घ. ञ. °ति। पश्वन्नस्य च प्र°। ९ घ. ञ. ण. °दिम°। १० घ. ण. °गत्कार°।

संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति

व्यवस्थिताः । अतो युक्तमेव हिशब्देन व्याख्यानम्[1] । यत्तद्ब्राह्मणान्तरे[2]ष्विदमाहुः "संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयति" इति । संवत्सरेण किल त्रीणि षष्टिशतान्याहुतीनां[3] सप्त च शतानि विंशतिश्चेति याजुष्मतीरिष्टका अभिसंपद्यमानाः संवत्सरस्य चाहोरात्राणि । संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्ति । एवं कृत्वा संवत्सरं जुह्वदपजयति पुनर्मृत्युमितः

ब्राह्मणमुपसंहरति । अत इति । पयसः सर्वजगदाधारत्वस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादिति यावत् । सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये शाखान्तरीयमतं निन्दितुमुद्भावयति । यत्तदिति । न केवलेन कर्मणा मृत्युजयः[4] किंतु दर्शनसहितेनेति दर्शयितुमग्निहोत्राहुतिषु संख्यां कथयति । संवत्सरेणेति । उक्ताहुतिसंख्यायां संवत्सरावच्छिन्नायामग्निहोत्रविदां संप्रतिपत्त्यर्थं किलेत्युक्तम् । ननु प्रत्यहं सायं प्रातश्चेत्याहुती द्वे विद्येते तत्कथमाहुतीनां षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि संवत्सरेण भवन्ति तत्राऽऽह । सप्त चेति । प्रत्येकमहोरात्रावच्छिन्नाहुतिप्रयोगाणामेकस्मिन्संवत्सरे पूर्वोक्ता संख्या तत्रैव प्रयोगार्धानां विंशत्यधिका सप्तशतरूपा संख्येति सिद्धमित्यर्थः । आहुतीनां संख्यामुक्त्वा तासु याजुष्मतीनामिष्टकानां दृष्टिमाह । याजुष्मतीरिति[5] । तासामपि षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि संख्यया भवन्ति तथाच प्रत्यहमाहुतीरभिनिष्पद्यमानाः संख्यासामान्येन याजुष्मतीरिष्टकाश्चिन्तयेदित्यर्थः । आहुतिमयीनामिष्टकानां संवत्सरावयवाहोरात्रेषु संख्यासामान्येनैव [6]दृष्टिमन्वाचष्टे । संवत्सरस्येति । तान्यपि षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि प्रसिद्धानि तथाच तेषु यथोक्तेष्विष्टकादृष्टिः श्लिष्टेत्यर्थः । चित्येऽग्नौ संवत्सरात्मप्रजापतिदृष्टिमाह । संवत्सरमिति । यः संवत्सरः प्रजापतिस्तं चित्यमग्निं विद्वांसः संपादयन्ति । अहोरात्रेष्टकाद्वारा तयोः संख्यासामान्यादित्यर्थः । दृष्टिमनूद्य फलं दर्शयति । एवमिति । उक्तसंख्यासामान्येनाग्निहोत्राहुतीरग्न्यवयवभूतयाजुष्मतीसंज्ञकेष्टकाः संपाद्य तद्रूपेणाऽऽहुतीर्ध्यायन्नाहुतिमयीश्चेष्टकाः संवत्सरावयवाहोरात्राणि तेनैव संपाद्य पुरुषनाडीस्थसंख्यासामान्येन तन्नाडीस्तान्येवाहोरात्राण्यापाद्य तद्रूपेणाऽऽहुतीरिष्टका नाडीश्चानुसंदधानो नाड्यहोरात्रयाजुष्मतीद्वारा पुरुषसंवत्सरचित्यानां समत्वमापाद्याहमग्निः संवत्सरात्मा प्रजापतिरेवेति ध्यायन्नग्निहोत्रं पयसा संवत्सरं जुह्वद्विद्यया सहितहोमवशात्प्रजापतिं संवत्सरात्मकं प्राप्य मृत्युमपजयति

१ क. घ. ज. व्याख्यातुम् । ङ. छ. झ. व्याख्यातम् । २ ढ. °रे त्विद° । ३ क. ग. घ. °तान्यहां तेषु चाऽऽहु° । ४ घ. ञ. मृत्युं जयति किं° । ५ क. घ. ञ. ण. °साम्यादि° । ६ घ. °मन्वयमा° ।

न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वꣳ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति।

प्रेत्य देवेषु संभूतः पुनर्न म्रियत इत्यर्थः । इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुर्न तथा विद्यान्न तथा द्रष्टव्यम् । यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति न संवत्सराभ्यासमपेक्षत एवं विद्वान्सन् । यदुक्तं पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पयआहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्येति । तदेकेनैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यते । तदुच्यतेऽपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा विद्वाञ्छरीरेण वियुज्य सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । कः पुनर्हेतुः सर्वात्माप्यो मृत्युमपजयतीति । उच्यते । सर्वं समस्तं हि यस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्योऽन्नाद्यमन्नमेव तदाद्यं च सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रयच्छति । तद्युक्तं सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वैर्देवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न म्रियत इति । अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन । ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चाऽऽत्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा भूतानि चाऽऽत्मनि सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं

यर्थः । एकीयमतमुपसंहृत्य तन्निन्दापूर्वकं मतान्तरमाह । इत्येवमित्यादिना । एवं विद्वानित्युक्तं व्यक्तीकरोति । यदुक्तमिति । तत्तथैव विद्वानेकाहोरात्रावच्छिन्नाहुतिमात्रेण जगद्रूपं प्रजापतिं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्याह । तदेकेनेति । उक्तेऽर्थे श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे । तदुच्यत इति । सर्वं हीत्यादिहेतुवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याकरोति । कः पुनरित्यादिना । यथोक्तदर्शनवशादेकयैवाऽऽहुत्या मृत्युमपजयतीत्यत्र ब्राह्मणान्तरं संवादयति । अथेति । यथा संवत्सरमित्याद्युक्तं तथा यदहरित्याद्यपि ब्राह्मणान्तरे सूचितमित्यर्थः । ब्रह्म हिरण्यगर्भभावी जीवः स्वयंभु परस्यैव दात्मनाऽवस्थानात्तपोऽतप्यत कर्मान्वतिष्ठत् । यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन कर्मनिन्दाप्रकारमाह । तदैक्षतेति । कर्मसहायभूतामुपासनामुपदिशति । हन्तेति । उपासनामनूद्य समुच्चयफलं कथयति । तत्सर्वेष्विति । श्रेष्ठत्वेऽपि राजकुमारवदस्वातन्त्र्यमाशङ्क्याऽऽह । स्वाराज्यमिति । आधिष्ठाय पालयितृत्वमाधिप-

१ क. घ. छ. ज. °ज्य स स° । २ च. °त्या पुनर्मृत्यु° । ३ च. ढ. सर्वदेवै° । ४ ग. ङ. . ढ. °यंभूस्तपो° । ५ घ. ज. ढ. °पसाऽऽन° । ६ ग. च. ढ. °वानीति भू° । ७ ख. ञ. ढ. भूः प° ।

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते ।

पर्येदिति । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति । यदा पित्राऽन्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथक्पृथग्भोक्तृभ्यः प्रत्तानि तदाप्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि । तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः । सर्वदा नैरन्तर्येण कृतक्षयोपपत्तेश्च युक्तस्तेषां क्षयः । न च तानि क्षीयमाणानि जगतोऽविभ्रष्टरूपेणैवावस्थानदर्शनात् । भवितव्यं चाक्षयकारणेन । तस्मात्कस्मात्पुनस्तानि न क्षीयन्त इति प्रश्नः । तस्येदं प्रतिवचनं पुरुषो वा अक्षितिर्यथाऽसौ पूर्वमन्नानां स्रष्टाऽऽसीत्पिता मेधया जायादिसंबन्धेन च पाङ्क्तकर्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव मेधया तपसा च यतो जनयन्ति तान्यन्नानि । तदेतदभिधीयते पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता सोऽक्षितिरक्षयहेतुः । कथमस्याक्षितित्वमित्युच्यते स हि यस्मादिदं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकरणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्भूयो

त्यम् । पश्वन्ने व्याख्याते प्रश्नरूपं मन्त्रपदमादत्ते । **कस्मादिति** । ननु चत्वार्यन्नानि व्याख्यातानि त्रीणि व्याचिख्यासितानि तेष्वव्याख्यातेषु कस्मादित्यादिप्रश्न कस्मादित्याशङ्क्य साधनेषूक्तेषु साध्यानामपि तेषामर्थादुक्तत्वमस्तीत्यभिप्रेत्य प्रश्नप्रवृत्तिं मन्वानो व्याचष्टे । **यदेति** । सर्वदेत्यस्य व्याख्या नैरन्तर्येणेति । अन्नानां सदा भोक्तृभिरद्यमानत्वे हेतुमाह । **तन्निमित्तत्वादिति** । भोक्तॄणां स्थितेरन्ननिमित्तत्वात्तैः सदाऽद्यमानानि तानि यवपूर्णकुसूलवद्भवन्ति क्षीणानीत्यर्थः । किंच ज्ञानकर्मफलत्वादन्नानां यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन क्षयः संभवतीत्याह । **कृतेति** । अस्तु तर्हि तेषां क्षयो नेत्याह । न चेति । भवतु तर्हि स्वभावादेव सप्तान्नात्मकस्य जगतोऽक्षीणत्वं नेत्याह । **भवितव्यं चेति** । स्वभाववादस्यातिप्रसङ्गित्वादित्यर्थः । प्रश्नं निगमयति । **तस्मादिति** । प्रतिवचनमादाय व्याचष्टे । **तस्येत्यादिना** । तेषां पितृत्वे हेतुमाह । **मेधयेति** । भोगकालेऽपि विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मसंभवात्प्रवाहरूपेणान्नाक्षयः संभवतीत्यर्थः । तत्र प्रतिज्ञाभागमुपादायाक्षराणि व्याचष्टे । **तदेतदिति** । हेतुभागमुत्थाप्य विभजते । **कथमित्यादिना** । तस्मात्तदक्षयः संभवति प्रवाहात्मने

---

१ च. ड. °यैतीति । २ ख. ग. च. ज. ढ. °थग्भो° । ३ ख. ग. ङ. छ. झ. °ष्टस्वरू° ४ क. ग. छ. °बन्धेन । ५ घ. च. ज. ढ. कथं तस्या° । ६ क. ङ. ज. °र्यकार° । ७ ख. ढ. हेतुः

भूयो जनयत उत्पादयति धिया धिया तत्तत्कालभाविन्या तया तया प्रज्ञया कर्मभिश्च वाङ्मनःकायचेष्टितैर्यद्यदि ह यद्येतत्सप्तविधमन्नमुक्तं क्षणमात्रमपि न कुर्यात्प्रज्ञया कर्मभिश्च ततो विच्छिद्येत भुज्यमानत्वात्सातत्येन क्षीयेत ह। तस्माद्यथैवायं पुरुषो भोक्ताऽन्नानां नैरन्तर्येण यथाप्रज्ञं यथाकर्म च करोत्यपि। तस्मात्पुरुषोऽक्षितिः सातत्येन कर्तृत्वात्। तस्माद्भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्त इत्यर्थः। अतः प्रज्ञाक्रियालक्षणप्रबन्धारूढः सर्वो लोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संहतानेकप्राणिकर्मवासनासंतानावष्टब्धत्वात्क्षणिकोऽशुद्धोऽसारो नदीस्रोतःप्रदीपसंतानकल्पः कदलीस्तम्भवदसारः फेनमायामरीच्यम्भःस्वप्नादिसमस्तदात्मगतदृष्टीनामविकीर्यमाणो नित्यः सारवानिव लक्ष्यते। तदेतद्वैराग्यार्थमुच्यते धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति। विरक्तानां ह्यस्माद्ब्रह्मविद्याऽऽरब्धव्या चतुर्थप्रमुखेनेति। यो

शेषः। उक्तहेतुं व्यतिरेकद्वारोपपादयितुं यद्धैतादित्यादि वाक्यं तद्व्याचष्टे। यदिति। अन्वयव्यतिरेकसिद्धं हेतुं निगमयति। तस्मादिति। तथा यथाप्रज्ञमिति पठितव्यम्। साध्यं निगमयति। तस्मादिति। अक्षयहेतौ सिद्धे फलितमाह। तस्माद्भुज्यमानानीति। धिया धियेत्यादिश्रुतेः स हीदमित्यत्रोक्तं परिहारं प्रपञ्चयन्त्याः सप्तविधान्नस्य कार्यत्वात्प्रतिक्षणध्वंसित्वेऽपि पुनः पुनः क्रियमाणत्वात्प्रवाहात्मना तदचलं मन्दाः पश्यन्तीत्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमाह। अत इति। प्रज्ञाक्रियाभ्यां हेतुभ्यां लक्ष्यते व्यावर्त्यते निष्पाद्यते यः प्रबन्धः समुदायस्तदारूढस्तदात्मकः सर्वो लोकश्चेतनाचेतनात्मको द्वैतप्रपञ्चः साध्यत्वेन साधनत्वेन च वर्तमानो ज्ञानकर्मफलभूतः क्षणिकोऽपि नित्य इव लक्ष्यते। तत्र हेतुः। संहतेति। संहतानां मिथःसहायत्वेन स्थितानामनेकेषां प्राणिनामनन्तानि कर्माणि वासनाश्च तत्संतानेनावष्टब्धत्वाद्दृढीकृतत्वादिति यावत्। प्रातीतिकमेव संसारस्य स्थैर्यं न तात्त्विकमिति वक्तुं विशिनष्टि। नदीति। असारोऽपि सारवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह। कदलीति। अशुद्धोऽपि शुद्धवद्भातीत्यत्रोदाहरणमाह। मायेत्यादिना। अनेकोदाहरणं संसारस्यानेकरूपत्वद्योतनार्थम्। केषां पुनरेष संसारोऽन्यथा भातीत्यपेक्षायां संसाराय पराग्दृशामिति न्यायेनाऽऽह। तदात्मेति। किमिति प्रतिक्षणप्रध्वंसि जगदिति श्रुत्योच्यते तत्राऽऽह। तदेतदिति। वैराग्यमपि कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह। विरक्तानां हीति। इति वैरा-

---

१ क. घ. ङ. छ. झ. °दि य°। २ ख. ग. च. ढ. यदेत°। ३ क. ख घ. ङ. छ. ज. झ. ट. °गाफलल°। ४ ख. ग ङ च. छ. झ. ढ. °तानोपष्ट°। ५ च. ढ. °नां हि यस्मा°। ग. ज. °नां यस्मा°। ६ ग. °क्तं हे°। ७ ख. ढ. °द्वारा प्रसाधयि°। ८ घ. °भ्यां फलेन च ल°। ९ ढ. ण. °दि। अ°। १० घ. ढ. °णध्वं°।

यो वैतामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशꣳसा ॥ २ ॥

वैतामक्षितिं वेदेति वक्ष्यमाणान्यपि त्रीण्यन्नान्यस्मिन्नवसरे व्याख्याता-न्येवेति कृत्वा तेषां याथात्म्यविज्ञानफलमुपसंह्रियते । यो वैतामक्षिति-मक्षयहेतुं यथोक्तं वेद पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति । सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेत्य-स्यार्थ उच्यते मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमित्येतत् । प्राधान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद सोऽन्नमत्ति नान्नं प्रति गुणभूतः सन्यथाऽज्ञो न तथा विद्वानन्नानामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवति देवानपिगच्छति देवात्मभावं प्रतिपद्यत ऊर्जममृतं चोपजीवतीति यदुक्तं सा प्रशंसा नापूर्वार्थोऽ-न्योऽस्ति ॥ २ ॥

पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपक्षिप्तानि तानि कार्य-त्वाद्विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वेभ्योऽन्नेभ्यः पृथगुत्कृष्टानि तेषां व्याख्यानार्थं

ग्यमर्थवदिति शेषः । पुरुषोऽन्नानामक्षयहेतुरित्युपपाद्य तज्ज्ञानमनूद्य तत्फलमाह । यो वैतामित्यादिना । यथोक्तमनुवदति । पुरुष इति । फलविषयं मन्त्रपदमुपादाय तदीयं ब्राह्मणमवतार्य व्याकरोति । सोऽन्नमित्यादिना । यथोक्तोपासनवतो यथोक्तं फलम् । प्राधान्येनैव सोऽन्नमत्तीति संबन्धः । विदुषोऽन्नं प्रति गुणत्वाभावे हेतु-माह । अन्नानामिति । उक्तमर्थं प्रतिगृह्णाति । भोक्तैवेति । प्रशस्तिसिद्ध्यै प्रपञ्च-यति । स देवानित्यादिना ॥ २ ॥

साधनात्मकमन्नचतुष्टयमन्नाक्षयकारणमक्षितित्वगुणप्रक्षेपेण पुरुषोपासनस्य फलं चोक्तमिदानीमा ब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह । पाङ्क्तस्येत्यादिना । ब्राह्मणशे-षस्य तात्पर्यमुक्त्वा मन्त्रभेदमनूद्याऽऽकाङ्क्षाद्वारा ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे ।

१ ख. घ. °नां जाया पुत्रो वित्तद्वयं कर्म चै तैः पञ्चभिर्निर्वर्त्यत्वात्पितुः । २ ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ड. °पूर्वोऽर्थो° । ३ ख. °र्थमुत्त° । ४ क. °क्षये हे° । ५ क. ण. °सनाव° । ६ क. ख. ञ. ढ. ण. °लमुपास्तिप्रा° । ७ ख. ढ. °र्थं संगृ° । ८ ख. ढ. °दानीं चाऽऽब्रा° ।

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति।

उत्तरो ग्रन्थ आ ब्राह्मणपरिसमाप्तेः। त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति। कोऽस्यार्थ इत्युच्यते मनोवाक्प्राणा एतानि त्रीण्यन्नानि तानि मनो वाचं प्राणं चाऽऽत्मन आत्मार्थमकुरुत कृतवान्सृष्ट्वाऽऽदौ पिता। तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपं च प्रति संशय इत्यत आह। अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तम्। यत एवं प्रसिद्धं बाह्यकरणविषयात्मसंबन्धे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदत्यन्यत्र मे गतं मन आसीत्सोऽहमन्यत्रमना आसं नादर्शम्। तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वच इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति। तस्माद्यस्यासंनिधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविषयसंबन्धे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति। यस्य च भावे भवति तदन्यदस्ति मनो नामान्तःकरणं सर्वकरणविषययोगीत्यवगम्यते। तस्मात्सर्वो हि

त्रीणीत्यादिना। ज्ञानकर्मभ्यां सप्तान्नानि सृष्ट्वा चत्वारि भोक्तृभ्यो विभज्य त्रीण्यात्मार्थं कल्पादौ पिता कल्पितवानित्यर्थः। अन्यत्रेत्यादि वाक्यमुपादत्ते। **तेषामिति**। षष्ठी निर्धारणार्था। तत्र मनसोऽस्तित्वमादौ साधयति। **अस्ति तावदिति**। आत्मेन्द्रियार्थसांनिध्ये सत्यपि कदाचिदेवार्थधीर्जायमाना हेत्वन्तरमाक्षिपति न चादृष्टादिवदिति युक्तं तस्य दृष्टसंपादित्वात्तस्मादर्थादिसांनिध्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्तिर्मनःसाधिकेत्यर्थः। लोकप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह। **यत इति**। अतोऽस्ति बाह्यकरणाद्यतिरिक्तं विषयग्राहि करणमिति शेषः। तामेव प्रसिद्धिमुदाहरणनिष्ठतयोदाहरति। **किं दृष्टवानित्यादिना**। तत्रैवान्वयव्यतिरेकावुपन्यस्यति। **तस्मादिति**। यथोक्तार्थापत्तिलोकप्रसिद्धिवशादिति यावत। विमतमात्माद्यतिरिक्तापेक्षं तस्मिन्सत्यपि कादाचित्कत्वाद्घटवदित्यनुमानं तच्छब्दार्थः। तस्मादनुमानादन्यदस्ति मनो नामेति संबन्धः। रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सत इति प्रमातोच्यते। अन्तःकरणस्य चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यमाह। **सर्वेति**। समनन्तरवाक्यं फलितार्थविषयत्वेनाऽऽदत्ते। **तस्मादिति**।

१ च. ट. °त्तरग्र°। २ ग. घ. ज. झ. मनो वाक्प्राण ए°। ३ ख. ग. ङ. छ. ज. झ. °मनाः सन्नाद°। ४ च. छ. झ. ट. °रादेश्च स्ववि°। घ. ज. °रादेश्च वि°। ५ ग. ङ. °देः स्ववि°। ६ क. ख. °षयोपयो°। ७ क. ञ. °संवादि°। ८ घ. ण. °णाद्यति°। ९ ञ. °मात्मव्यति°। १० क. घ. °नादिमानाद°। ञ. ण. °मादिमानात्तद°। ११ क. घ. °न्तरं वा°। १२ ख. ट. °नाऽऽह। त°।

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः

लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् । अस्तित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते । कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः । संकल्पः प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन । विचिकित्सा संशयज्ञानम् । श्रद्धाऽदृष्टार्थेषु कर्मस्वास्तिक्यबुद्धिर्देवतादिषु च । अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं देहाद्यवसाद उत्तम्भनम् । अधृतिस्तद्विपर्ययः । ह्रीर्लज्जा । धीः प्रज्ञा । भीर्भयमित्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि । मनोऽस्तित्वं प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते । तस्मान्मनो नामास्त्यन्तःकरणम् । यस्माच्चक्षुषो ह्यगोचरे पृष्ठतोऽप्युपस्पृष्टः केनचिद्धस्तस्यायं स्पर्शो जानोरयमिति विवेकेन प्रतिपद्यते । यदि विवेककृन्मनो नाम नास्ति तर्हि त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्यात् । यत्तद्विवेकप्रतिपत्तिकारणं तन्मनः । अस्ति तावन्मनः स्वरूपं च तस्याधिगतम् । त्रीण्यन्नानीह फलभूतानि कर्मणां मनोवाक्प्राणाख्यान्यध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि । तत्राऽऽध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं वाग्वक्तव्येत्यारम्भः । यः

तच्छब्देनोक्तं हेतुं स्पष्टयति । तद्व्यग्रत्व इति । कामादिवाक्यमवतार्य व्याकुर्वन्मनसः स्वरूपं प्रति संशयं निरस्यति । अस्तित्व इति । अश्रद्धादिवदकामादिरपि विवक्षितोऽत्रेति मत्वा मनोबुद्ध्योरेकत्वमुपेत्योपसंहरति । इत्येतदिति । द्वैतप्रवृत्त्युन्मुखं मनो भोक्तृकर्मवशान्नानार्थाकारेण विवर्तत इत्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्यमवतारयति । मनोऽस्तित्वमिति । तदेवान्यत्कारणं स्फोरयति । यस्मादिति । तस्मादस्ति विवेककारणमन्तःकरणमिति संबन्धः । चक्षुरसंप्रयोगात्तेन स्पर्शविशेषादर्शनेऽपि संप्रयुक्तया त्वचा विनाऽपि मनोविशेषदर्शनं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यदीति । त्वङ्मात्रस्य स्पर्शमात्रग्राहित्वेन विवेचकत्वायोगादित्यर्थः । विवेचके कारणान्तरे सत्यपि कुतो मनःसिद्धिस्तत्राऽऽह । यत्तदिति । वृत्तं कीर्तयति । अस्ति तावदिति । उत्तरग्रन्थमवतारयितुं भूमिकां करोति । त्रीणीति । एवं भूमिकामारचय्याऽऽध्यात्मिकवाग्व्याख्यानार्थं यः कश्चेत्यादि वाक्यमादाय व्याकरोति । अथेत्यादिना । शब्द-

१ क. ख. ग. ङ. ख. ड. 'स्ति त्व' । २ घ. भ. ड. ग. 'के कर' ।

कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येत-

कश्च लोके शब्दो ध्वनिस्ताल्वादिव्यङ्ग्यः प्राणिभिर्वर्णादिलक्षण इतरो वा वादित्रमेघादिनिमित्तः सर्वो ध्वनिर्वागेव सा । इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते । एषा वाग्घि यस्मादन्तमभिधेयावसानमभिधेयनिर्णयमायत्ताऽनुगता । एषा पुनः स्वयं नाभिधेयवत्प्रकाश्याऽभिधेयप्रकाशिकैव प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपादिवत् । न हि प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते तद्वद्वाक्प्रकाशिकैव स्वयं न प्रकाश्येत्यनवस्थां श्रुतिः परिहरत्येषा हि न प्रकाश्या प्रकाशकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः । अथ प्राण उच्यते । प्राणो मुखनासिकासंचार्या हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः । अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिरानाभिस्थानः । व्यानो व्यायमनकर्मा व्यानः प्राणपानयोः संधिर्वीर्यवत्कर्महेतुश्च । उदान उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरापादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः । समानः समं नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता । अन इत्येषां

र्यायो ध्वनिर्द्विविधो वर्णात्मकोऽवर्णात्मकश्च तत्राऽऽद्यो व्यवहर्तृभिस्ताल्वादिस्थानव्यङ्ग्यो द्वितीयो मेघादिकृतः स सर्वोऽपि प्रकृता वागेवेत्यर्थः । प्रकाशैकमात्रं वागित्युक्त्वा तत्र प्रमाणमाह । इदं तावदिति । तस्मादभिधेयनिर्णायकत्वान्नासावपलापार्हेति शेषः । वाचोऽपि प्रकाश्यत्वात्कथं प्रकाशैकमात्रं वागित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । एषेति । दृष्टान्तं समर्थयते । न हीति । प्रकाशान्तरेण सजातीयेनेति शेषः । प्रकाशिकाऽपि वाक्प्रकाश्या चेत्तत्रापि प्रकाशकान्तरमेष्टव्यमित्यनवस्था स्यात्तन्निरासार्थमेषा हि नेति श्रुतिः प्रकाशैकमात्रं वागित्याह । स्वपरनिर्वाहकस्तु शब्दः । तस्मात्प्रकाशकत्वं कार्यं यत्र दृश्यते तत्र वाचः स्वरूपमनुगतमेवेत्याह । तद्वदित्यादिना । आध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतार्य व्याकरोति । अथेति । मुखादौ संचार्या संचरणार्हा हृदयसंबन्धिनी या वायुवृत्तिः । तत्र प्राणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । प्रणयनादिति । पुरतो निस्सरणादिति यावत् । हृदयादधोदेशे वृत्तिरस्येत्यधोवृत्तिरानाभिस्थानो हृदयादारभ्य नाभिपर्यन्तं वर्तमान इति यावत् । व्यायमनं प्राणापानयोर्नियमनं कर्मास्येति तथोक्तः । वीर्यवत्कर्मारण्यामग्न्युत्पादनादि । उत्कर्षो देहे पुष्टिः । आदिपदेनोत्क्रान्तिरुक्ता । प्राणशब्देनानशब्दस्य पुनरुक्तिमाशङ्क्याऽऽह । अन इत्येषामिति ।

---

१ घ. ङ. हि नेति न । २ क. °शमा° । ३ क. °शमा° । ४ क. घ. ञ. °शमा° । ५ क. ञ. ट. °द । व्या° । ६ ख. ट. °र्षो हेतुपु° ।

त्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥ त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥

वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाभिसंबन्धिनी वृत्तिः । एवं यथोक्तं प्राणादिवृत्तिजातमेतत्सर्वं प्राण एव । प्राण इति वृत्तिमानाध्यात्मिकोऽन उक्तः । कर्म चास्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातम् । व्याख्यातान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यान्यन्नान्येतन्मय एतद्विकारः प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः । कोऽसावयं कार्यकरणसंघात आत्मा पिण्ड आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतोऽविवेकिभिः । अविशेषेणैतन्मय इत्युक्तस्य विशेषेण वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति स्फुटीकरणम् ॥ ३ ॥

तेषामेव प्राजापत्यानामन्नानामाधिभौतिको विस्तारोऽभिधीयते । त्रयो लोका भूर्भुवः स्वरित्याख्या एत एव वाङ्मनःप्राणास्तत्र विशेषो वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥

तथाऽपि तृतीयस्य प्राणशब्दस्य ताभ्यां पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्राण इतीति । साधारणासाधारणवृत्तिमान्प्राण इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । मनसो दर्शनादिवद्वाचोऽभिधेयप्रकाशनवच्च प्राणस्यापि कार्यं वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । कर्म चेति । एतन्मय इत्यत्र मयटो विकारार्थत्वं वृत्तसंकीर्तनपूर्वकं कथयति । व्याख्यातानीति । आध्यात्मिकानां वागादीनामनारम्भकत्वं वारयति । प्राजापत्यैरिति । आरब्धस्वरूपं प्रश्नपूर्वकमनन्तरवाक्येन निर्धारयति । कोऽसाविति । कार्यकरणसंघाते कथमात्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मस्वरूपत्वेनेति । वाङ्मय इत्यादिवाक्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । अविशेषेणेति ॥ ३ ॥

वागादीनामाध्यात्मिकविभूतिप्रदर्शनानन्तरमाधिभौतिकविभूतिप्रदर्शनार्थमुत्तरग्रन्थमवतारयति । तेषामेवेति । तत्रेत्युक्तं सामान्यं परामृशति ॥ ४ ॥

---

१ ख. °ष्टादिसं° । क. °ष्टासं° । २ क. ग. °यैकार° । ३ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ट. विशेषणं । ४ क. इत्यपि प्राणस्फु° । ५ छ. °ति प्राणस्फु° । ६ ङ. च. °त्यात्मा° । ७ च. ट. ख इत्या° । ८ क. ख. ञ. ढ. ण. °नामार° । ९ ख. °यैकार° ।

त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥८॥ यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि

तथा त्रयो वेदा इत्यादीनि वाक्यानि ऋज्वर्थानि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव तत्र विशेषो यत्किंच विज्ञातं विस्पष्टं ज्ञातं वाचस्तद्रूपम् । तत्र स्वयमेव हेतुमाह । वाग्घि विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात्कथमविज्ञाता भवेद्याऽन्यानपि विज्ञापयति वाचैव सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायत इति हि वक्ष्यति । वाग्विशेषविद इदं फलमुच्यते वागेवैनं यथोक्तवाग्विभूतिविदं तद्विज्ञातं भूत्वाऽवति पालयति विज्ञातरूपेणैवास्यान्नं भोज्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तथा यत्किंच विजिज्ञास्यं विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं विजिज्ञास्यं तत्सर्वं मनसो रूपं मनो हि यस्मात्संदिह्यमानाकारत्वाद्विजिज्ञास्यम् । पूर्ववन्म-

---

त्रिलोकीवाक्यवदुत्तरं वाक्यं विज्ञातादिवाक्यात्प्राक्तनं नेतव्यमित्याह । तथेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

विज्ञातादिवाक्यमादाय तद्गतं विशेषं दर्शयति । **विज्ञातमिति** । विज्ञातं सर्वं वाचो रूपमिति प्रतिज्ञातोऽर्थः सप्तम्यर्थः । प्रकाशकत्वेऽपि कथं वाचो विज्ञातत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । **कथमिति** । प्रकाशात्मकत्वमेव कुतो वाचः सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । **वाचेति** । वाग्विशेषस्तद्विभूतिः ॥ ८ ॥

संदिह्यमानाकारत्वात्संकल्पविकल्पात्मकत्वादिति यावत् । तस्मात्सर्वं विजिज्ञास्यं

---

१ घ. ज. वाचा वै स° । २ ख. ग. ङ. छ. झ. ट °ति प्रतिपा° । ३ क. ग. च. °त्किंचाविस्पष्टं विस्प° । झ. °त्किंचावशिष्टं विस्प° । ४ ङ. °च विशिष्टं विस्प° । ५ क. घ. ञ. ण. °त्याह ।

विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥
यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः
प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १० ॥ तस्यै वाचः

नोविभूतिविदः फलं मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽवति विजिज्ञास्यंस्वरूपेणैवान्नत्वमापद्यते ॥ ९ ॥

तथा यत्किंचाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातोऽविज्ञातरूपो हि यस्मात्प्राणोऽनिरुक्तश्रुतेः । विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनःप्राणविभागे स्थिते त्रयो लोका इत्यादयो वाचनिका एव । सर्वत्र विज्ञातादिरूपदर्शनाद्वचनादेव नियमः स्मर्तव्यः। प्राण एनं तद्भूत्वाऽवत्यविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः। शिष्यपुत्रादिभिः संदिह्यमानाविज्ञातोपकारका अप्याचार्यपित्रादयो दृश्यन्ते। तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोरन्नत्वोपपत्तिः॥१०॥

व्याख्यातो वाङ्मनःप्राणानामाधिभौतिको विस्तारोऽथायमाधिदैविकार्थ आरम्भः । तस्यै तस्या वाचः प्रजापतेरन्नत्वेन प्रस्तुतायाः

मनोरूपमिति संबन्धः । पूर्ववद्वाग्विभूतिविदो यथा फलमुक्तं तद्वदिति यावत् ॥ ९

अनिरुक्तश्रुतेरविज्ञातरूपो यस्मात्प्राणस्तस्मादविज्ञातं सर्वं प्राणस्य रूपमि योजना । विज्ञातादिरूपातिरेकेण लोकवेदाद्यभावाद्विज्ञातादिरूपत्वाभिधानेनैव वाग दीनां लोकाद्यात्मत्वे सिद्धे किमर्थं त्रयो लोका इत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्य त ध्यानार्थमित्याह । विज्ञातेति । भूरादिष्वेकैकत्र विज्ञातादित्रयदृष्टेर्वागादेश्च व्यवस्थ सत्त्वात्कुतो विज्ञातादेर्वागाद्यात्मैकत्वं नियन्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वत्रेति प्राणविभूतिविदः संप्रति फलं कथयति । प्राण इति । लोके विज्ञातस्यैव भोज्यत्वो लम्भादविज्ञातादिरूपेण प्राणादेर्न भोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । शिष्येति शिष्यैरविवेकिभिः संदिह्यमानोपकारा अपि गुरवस्तेषां भोज्यतामापद्यमाना दृश्य पुत्रादिभिश्चातिबालैरविज्ञातोपकाराः पित्रादयस्तेषां भोज्यत्वमापद्यन्ते तथा प्रकृते संभवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

वृत्तमनूद्य तस्यै वाचः पृथिवीत्याद्यवतारयति । व्याख्यात इति । आधिदैविक र्थस्तद्विभूतिप्रदर्शनार्थं इति यावत् । समनन्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमुक्त्वा वाक्याक्षरा योजयति । तस्या इति । कथमाधाराधेयभावो वाचो निर्दिश्यते तत्राऽऽह

१ च. ढ. 'स्यरू'। २ क. 'व तस्य नि' । ३ क. 'कारा आचा'। च. 'कारा अ'। ४ ख. 'का आचा'। ५ ख. 'लकृते । ६ 'त्मत्वसिद्धेः कि'। ६ ञ. 'त्मत्वं । ७ ड. 'रा गु' ।८ घ. ञ. 'ज्यताया

पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्ता-
वती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥ अथैतस्य
मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्त-
द्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ

पृथिवी शरीरं बाह्य आधारो ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणं पृथिव्या आधेयभूतमयं पार्थिवोऽग्निः। द्विरूपा हि प्रजापतेर्वाक्कार्यमाधारोऽप्रकाशः करणं चाऽऽधेयं प्रकाशस्तदुभयं पृथिव्यग्नी वागेव प्रजापतेः। तत्तत्र यावत्येव यावत्परिमाणैवाध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना सती वाग्भवति तत्र सर्वत्राऽऽधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता तावत्येव भवति कार्यभूता तावानयमग्निराधेयः करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टस्तावानेव भवति समानमुत्तरम् ॥ ११ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यान्नोक्तस्यैव मनसो द्यौर्द्युलोकः शरीरं कार्यमाधारो ज्योतीरूपं करणमाधेयोऽसावादित्यः। तत्तत्र यावत्परिमाणमेवाध्यात्ममधिभूतं वा मनस्तावती तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा मनसो ज्योतीरूपस्य करणस्याऽऽधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौस्तावानसावादित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयं तावग्न्यादित्यौ वाङ्मनसे आधिदैविके मातापि-

द्विरूपा हीति। उक्तमर्थं संक्षिप्य निगमयति। तदुभयमिति। अध्यात्ममधिभूतं च या वाक्परिच्छिन्ना तस्यास्तुल्यपरिमाणत्वमाधिदैविकवागंशत्वादंशांशिनोश्च तादात्म्यात्तया सह दर्शयति। तत्त्रेति। तावानयमग्निरिति प्रतीकमादाय व्याकरोति। आधेय इति। समानमुत्तरमित्यस्यायमर्थोऽध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोराधिदैविकमनःप्राणांशत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमुच्यते। तथाच वाचा समानं प्राणाद्युत्तरवाक्ये कथ्यमानं समानपरिमाणत्वमिति ॥ ११ ॥

आधिदैविकवाग्विभूतिव्याख्यानानन्तर्यमथशब्दार्थः। मनसो द्वैरूप्यमुक्त्वा व्याप्तिमभिधत्ते। तत्त्रेति। मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जाया प्राणः प्रजेत्यध्यात्मं मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजेत्यधिभूतं च वाङ्मनसयोः प्राणस्य प्रजात्वमुक्तं तथाऽधिदैवेऽपि तस्य तत्प्रजात्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह। ताविति। कथमादि-

१ ख. घ. ङ. च. ज. ट. 'काशकः क'। २ घ. च. ज. ट. 'वती भ'। ३ ख. ट. 'स्यार्थो'।

चतुर्विंशीमृचमाह–

संमाग्नेवर्चसासृजसंप्रजयासमायुषा। विद्युर्मेअस्यदेवाइन्द्रोविद्यात्सहऋषिभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

सम्। मा। अग्ने। वर्चसा। सृज। सम्। प्रऽजया। सम्। आयुषा। विद्युः। मे। अस्य। देवाः। इन्द्रः। विद्यात्। सह। ऋषिऽभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

हेअग्नेवर्चसाप्रजायुर्भिर्मा संसृजसंयोजय देवाःसोमपातारः अस्यमे यजमा वेद्युः अनुष्ठानंजानीयुः किञ्च इन्द्रश्चऋषिभिःऋषिगणैःसहममानुष्ठानंविद्यात्जानीयात् वेद्युः विदज्ञाने लिङिझेर्जुस् यासुट् लिङःसलोपइतिसकारलोपः उस्यपदान्तादितिपर त्वं यासुटउदात्तत्वेनैकादेशउकारोप्युदात्तः। अस्य इदमोन्वादेशइत्यशुदात्तः विभक्तिर्रा त्वेनानुदात्ता। सहऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः ॥ २४ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेपञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥

प्रथममण्डलस्यषष्ठेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रकस्यनूनमितिपञ्चदशर्चंप्रथमंसूक्तं अजीग त्रस्यशुनःशेपस्यार्षंत्रैष्टुभं अभित्वादेवेतितृचोगायत्रः आद्यायाअनिरुक्तत्वात् प्रजापतिर्देवता ग्नेर्वयमित्यस्यअग्निः अभित्वादेवेत्यस्यतृचस्यसविता भगभक्तस्येत्येषाभगदेवताकावा वारुण्यः तथाचानुक्रान्तम्–कस्यपञ्चोनाजीगर्तिःशुनःशेपःसकृत्रिमोवैश्वामित्रोदेवरातोवार त्रैष्टुभमाद्यैकाप्याग्नेय्यौसावित्रस्तृचोगायत्रोस्यान्त्याभागीवेति । राजसूयेभिषेचनीयेह रुत्वतीयेपरिसमाप्तेसतिएतदादिकंसूक्तसप्तकमभिषिक्तस्यपुत्रादिभिःपरिवृतस्यराज्ञःपुरस्ता आख्यातव्यं तथाचसूत्रेभिहितम्–संस्थितेमरुत्वतीयेदक्षिणतआहवनीयस्यहिरण्यकशिप सीनोभिषिक्तायपुत्रामात्यपरिवृतायराज्ञेशौनःशेपमाचक्षीतेति ब्राह्मणंचभवति–तदेतपरऋ सगाथंशौनःशेपमाख्यानंतद्धोताराज्ञेभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनआचष्टे हिरण शिपावासीनःप्रतिगृणातीति[1]।

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १८.

तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह—

कस्य॑नू॒नंक॑त॒मस्या॒मृता॑नां॒मना॑महे॒चारु॑दे॒वस्य॒नाम॑ । कोनो॑म॒ह्याअदि॑तये॒पुन॑र्दात्पि॒तरं॑चदृ॒शेयं॑मा॒तरं॑च ॥ १ ॥

कस्य॑ । नू॒नम् । क॒त॒मस्य॑ । अ॒मृता॑नाम् । मना॑महे । चारु॑ । दे॒वस्य॑ । नाम॑ । कः॑ । नः॒ । म॒ह्यै । अदि॑तये । पुनः॑ । दा॒त् । पि॒तर॑म् । च॒ । दृ॒शेय॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चाशुनःशेपोयूपेबद्धःकांदिशीकः कंदेवमुपधावामीतिविचिकित्सति तथा चाम्नायते—हन्ताहंदेवताउपधावामीतिसप्रजापतिमेवप्रथमंदेवतानामुपससारेति[1] । वयंशुनःशेपना-मकाअमृतानां देवानांमध्येकतमस्यकिंजातीयस्यकस्यदेवस्यचारुशोभनंनाममनामहेउच्चार-यामः नूनमितिविचिकित्सति कोदेवोनःअस्मान्मांमुमूर्षुंपुनरपिमह्यैमहत्यैअदितयेपृथिव्यैदाद्द-द्यात् तेनदानेनाहममृतःसन् पितरंचमातरंचदृशेयं पश्येयं कोवैनामप्रजापतिरितिश्रुतेः[2] कस्येति-शब्दसामान्यादनयाप्रजापतिरेवोपसृतइतिगम्यते ॥ कतमस्य किंशब्दात् वाबहूनांजातिपरिप्रश्ने-डतमच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते नञोजरमर-मित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे मनज्ञाने व्यत्ययेनशप् पादादित्वादनिघातः । मह्यै उदात्तयणोहल्पूर्वात् इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दात् गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्-योगेपीत्यडभावः । दृशेयं दृशिर्प्रेक्षणे आशीर्लिङि मिपोम् दृशेरग्वक्तव्यइतिअक्प्रत्ययः श-पोपवादः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः लिङ्याशिष्यङित्यङिहिसति ऋदृशोङिगुणइतिगुणःस्यात् यासुट् सुलोपः अतोयेयः आद्गुणः यासुटःस्वरेणैकारउदात्तः मातरंचेत्यत्रचशब्दात् दृशेयमि-त्यनुषज्यते अतस्तदपेक्षयैषातिङ्विभक्तिःप्रथमेतिचवायोगेति ननिहन्यते ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अ॒ग्नेर्व॒यंप्र॑थ॒मस्या॒मृता॑नां॒मना॑महे॒चारु॑दे॒वस्य॒नाम॑ । सनो॑म॒ह्याअदि॑तये॒पुन॑र्दात्पि॒तरं॑चदृ॒शेयं॑मा॒तरं॑च ॥ २ ॥

अ॒ग्नेः । व॒यम् । प्र॒थ॒मस्य॑ । अ॒मृता॑नाम् । मना॑महे । चारु॑ । दे॒वस्य॑ । नाम॑ । सः । नः॒ । म॒ह्यै । अदि॑तये । पुनः॑ । दा॒त् । पि॒तर॑म् । च॒ । दृ॒शेय॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ ॥ २ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६. । २ ऐ० ब्रा० ३. २१. ।

इत्थंप्रथमयर्चाविचिकित्सांकृत्वाप्रजापतेःसकाशात्तंदेवमग्निंनिश्चित्य अनयातुष्टाव। तथा-चश्रूयते—संप्रजापतिरुवाचाग्निर्वैदेवानांनेदिष्ठस्तमेवोपधावेति सोग्निमुपससाराग्नेर्वयंप्रथमस्या-मृतानामित्येतयर्चेति[1]। पूर्ववद्योजना दात् ददातु दृशेयं पश्यानीत्येवमाशीःपरत्वेनपदद्वयंयो-ज्यम् ॥ २ ॥

प्रथमेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेअभित्वादेवसवितरितिसावित्रस्तृचःसूक्तस्थानीयः अथच्छ-न्दोमाइतिखण्डे—अभित्वादेवसवितःप्रेतांयज्ञस्यशंभुवेतिसूत्रितम्। अभित्वेत्येषाअग्निमन्थनेपि-विनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्यामितिखण्डे—अभित्वादेवसवितर्महीद्यौःपृथिवीचनइतिसूत्रितम् श्रूयते च—अभित्वादेवसवितरितिसावित्रीमन्वाहेति। तथाप्रवर्ग्येप्येषैवविनियुक्ता अथोत्तरइतिखण्डे-अभित्वादेवसवितःसमीवत्संनमातृभिरितिसूत्रितं तथाग्रावस्तोत्रेपिएतस्मिन्कालेग्रावस्तुदितिख-ण्डे—मध्यमस्वरेणेदंसवनमभित्वादेवसवितरितिसूत्रितम्।

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह—

अभित्वादेवसवितरीशानंवार्याणाम्। सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि। त्वा। देव। सवितः। ईशानम्। वार्याणाम्। सदा। अवन्। भागम्। ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निनाप्रेरितः सन्सवितारमभित्वेत्यनेनतृचेनप्रार्थयते तथैवश्रूयते—तमग्निरुवाचस-वितावैप्रसवानामीशेतमेवोपधावेतिससवितारमुपससाराभित्वादेवसवितरित्येतेनतृचेनेति[2]।हेसदा-अवन् सदा सर्वदारक्षक हेसवितर्देव वार्याणांवरणीयानांधनानामीशानंस्वामिनं त्वात्वांप्रतिभा-गंभजनीयं धनंअभिसर्वतईमहेयाचामहे ॥ ईशानं ईशऐश्वर्ये लटःशानच् तास्यनुदात्तेदि-तिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः। वार्याणां वृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआ-द्युदात्तत्वम्। अवन् आमन्त्रितनिघातः। भागंकर्षात्वतइतिघञोन्तउदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यश्चिद्धितइत्थाभगःशशमानःपुरानिदः। अद्वेषोहस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः। चित्। हि। ते। इत्था। भगः। शशमानः। पुरा। निदः। अद्वेषः। हस्तयोः। दधे ॥ ४ ॥

---

1 ऐ० ब्रा० ७. १६.। 2 ऐ० ब्रा० ७. १६.।

हेसवितर्योभगोभजनीयोधनविशेषस्तेतवहस्तयोर्दधे धृतोभूत् तंधनविशेषं ईमहे इतिपूर्वेणान्वयः चिच्छब्दःपूजार्थे हिशब्दःप्रसिद्धौ धनस्यपूज्यत्वंसर्वत्रप्रसिद्धं तामेवपूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति—इत्थाशशमानः अनेनप्रकारेणशस्यमानःस्तूयमानः धनस्तुतिप्रकारंचसर्वेजानन्ति ननुस्वकीयेधनेवैरिभिरपहृतेसतिवैरिगृहीतंधनंसर्वोलोकोनिन्दतिद्वेष्टिच अतोधनस्तुतिर्ननियतेत्याशंक्याह निदःपुरा अद्वेषः निन्दायाःपूर्वंस्वकीयत्वेनव्यवस्थितेसतितदानींद्वेषरहितः तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेणस्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः॥ इत्था प्रकारवचनेइदमस्थमुः एतेतौरथोरितिइदमइत् सुपांसुलुगितिव्यत्ययेनविभक्तेर्डादेशः टिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकारउदात्तः। शशमानः शशप्लुतगतौ इहतुस्तुत्यर्थः ताच्छील्यवयोवचनेतिताच्छीलिकश्चानश् कर्तरिशप् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। निदः णिदिकुत्सायां संपदादिलक्षणःक्विप् नुमभावश्छान्दसः सावेकाचइतिपञ्चम्याउदात्तत्वम् । अद्वेषः नविद्यते द्वेषोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। दधे कर्मणिलिट् तस्यआर्धधातुकत्वेनअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तोनभवति तेनप्रत्ययस्वरएवशिष्यते यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

भगंभक्तस्यतेवयमुदंशेमतवावंसा। मूर्धानंरायआरभे॥ ५ ॥ १३ ॥

भगंऽभक्तस्य। ते। वयम्। उत्। अशेम। तवं। अवंसा।
मूर्धानंम्। रायः। आऽरभें॥ ५ ॥ १३ ॥

हेसवितः तेत्वदीयावयंशुनःशेपनामानः भगभक्तस्यधनेनसंयुक्तस्य तवावसारक्षणेन उदशेम उत्कर्षेणव्यामुमः किंकर्तुं रायोधनस्यमूर्धानं उत्कर्षमारभे प्रारब्धुं धनिकत्वप्रसिद्ध्याव्याप्ताभूयामेत्यर्थः॥ भगशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अशेम अशूव्याप्तौ लुङि व्यत्ययेनपरस्मैपदं शप्। रायः ऊडिदमितिषष्ठ्याउदात्तत्वम्। आरभेकृत्यार्थेतवैकेनिति तुमर्थेकेन्प्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयोदशोवर्गः॥ १३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

नहितेक्षत्रंनसहोनमन्युंवयश्चनामीपतयन्तआपुः। नेमाआपोअनिमिषंचरन्तीर्नयेवातस्यप्रमिनन्त्यभ्वम्॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । मन्युम् । वयः । चन । अमी इति ।
पतयन्तः । आपुः । न । इमाः । आपः । अनिऽमिषम् ।
चरन्तीः । न । ये । वातस्य । प्रऽमिनन्ति । अभ्वम् ॥ ६ ॥

अथसवित्राप्रेरितःशुनःशेपएतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेणचसूक्तेनवरुणंतुष्टाव तथाचश्रूयते—तंसवितोवाचवरुणायवैराज्ञेनियुक्तोसितमेवोपधावेतिसवरुणंराजानमुपससारातउत्तराभिरेकत्रिंशतेति[1] । हेवरुण पतयन्तः प्रौढेवियत्युत्पतन्तः अमीदृश्यमानाःवयश्चन-श्येनादयःपक्षिणोपितेक्षत्रंत्वदीयंशरीरबलं नह्यापुःनैवप्राप्ताः त्वत्सदृशंशरीरबलंपक्षिणामपिनास्तीत्यर्थः तथासहः त्वदीयंपराक्रमंतवसामर्थ्यमपिनप्रापुः तथामन्युंत्वदीयंकोपमपिनप्रापुः त्वयिक्रुद्धेसति सोढुमशक्ताइत्यर्थः अनिमिषंसर्वदाचरन्तीः प्रवाहरूपेणगच्छन्त्यइमाआपःत्वदीयंबलंनप्रापुः वातस्यवायोर्येगतिविशेषाः त्वदीयमभ्वंवेगंनप्रमिनन्तिनाहिंसन्ति अतिक्रमंकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः तेपिनप्रापुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ पतयन्तः पतगतौचुरादिरदन्तः लटःशतृ शप् गुणायादेशौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचःस्वरः । आपुः आप्लृव्याप्तौ लिटिउसि द्विर्भावहलादिशेषौ अतआदेरित्यात्वं अत्रनसहोनमन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्यसंबन्धात् तदपेक्षयाप्राथम्याच्चादिलोपे विभाषेतिप्रथमातिङ्विभक्तिर्ननिहन्यते । चरन्तीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति मीञ्हिंसायां क्र्यादिभ्यःश्ना श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वं प्रत्ययस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतिरनुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

अबुध्नेराजावरुणोवनस्योर्ध्वंस्तूपंददतेपूतदक्षः । नीचीनास्थुरुपरिबुध्नएषामस्मेअन्तर्निहिताःकेतवःस्युः ॥ ७ ॥

अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते ।
पूतऽदक्षः । नीचीनाः । स्थुः । उपरि । बुध्नः । एषाम् । अस्मे इति ।
अन्तः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलोवरुणोराजाअबुध्नेमूलरहितेन्तरिक्षेतिष्ठन् वनस्यवननीयस्यतेजसःस्तूपंसंघं ऊर्ध्वमुपरिदेशेददते धारयति नीचीनाःस्थुः ऊर्ध्वदेशेवर्तमानस्यवरुणस्यरश्मयइत्य-

---

[1] ऐ० ब्रा० ७. १६. ।

ध्याहार्यं तेह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति एषांरश्मीनांबुध्नोमूलंउपरितिष्ठतीतिविशेषः तथासतिकेतवः प्रज्ञापकाःप्राणाः अस्मेअस्मास्वन्तर्निहिताः स्थापिताःस्युः मरणंनभविष्यतीत्यर्थः ॥ अबुध्ने नविद्यतेबुध्नोमूलमस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तूपं स्त्यैशब्दसंघातयोः स्त्यःसंप्रसारणमूड्चेतिपप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनयकारस्यसंप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारादेशश्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते भौवादिकः । नीचीनाः निपूर्वादञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः न्यच्शब्दात्स्वार्थे विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामितिखः आयन्नित्यादिनातस्यईनादेशः आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनंस्वरसिद्ध्यर्थमितिवचनादीकारउदात्तः अचइत्यकारलोपे चावितिदीर्घत्वम् । स्थुः गातिस्थेत्यादिनासिचोलुक् आतइतिझेर्जुसादेशः उस्यपदान्तादितिपररूपत्वं बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ।अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशे आदेशः । निहिताः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । स्युः अस्तेर्लिङिश्नसोरल्लोपः॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

उरुंहिराजावरुणश्चकारसूर्यायपन्थामन्वेतवाउ । अपदेपादाप्रतिधातवेकरुतापवक्ताहृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् ।
अनुऽएतवै । ऊम् इति । अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः ।
उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणोराजासूर्यायसूर्यस्यपन्थांमार्गंउरुंविस्तीर्णं चकार हिशब्दःप्रसिद्धौ उत्तरायणदक्षिणायनमार्गस्यविस्तारःप्रसिद्धः किमर्थमेवंकृतवानितितदुच्यते—अन्वेतवाउ अनुक्रमेणोदयास्तमयौगन्तुमेव तथा अपदे पादरहितेन्तरिक्षे पादाप्रतिधातवे पादौप्रक्षेप्तुं अकःमार्गंकृतवान् पूर्वत्ररथस्यमार्गः अत्रपादयोरितिविशेषः यद्वा अपदेयूपेबद्धेनमयागंतुमशक्येभूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायंबन्धविमोचनरूपंकरोत्वित्यर्थः उतअपिच हृदयाविधश्चित् शत्रोरपिअपवक्ता अपवदिता निराकर्ताभवतु ॥ चकार लित्स्वरेणआकारउदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । पन्थां पथिमथ्यृभुक्षामादितिद्वितीयायामपिव्यत्ययेनात्वं पथिन्शब्दस्य पतस्थचेतिनिप्रत्ययान्तत्वेन अन्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । अन्वेतवै अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे सेसेनसेनिति तवैप्रत्ययःतवैचान्तश्चयुगपत् इत्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ।पादा सुपांसुलुगित्याकारः।

प्रतिधातवे दधातेस्तुमर्थेइतिसूत्रेणैवतवेन्प्रत्ययः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अकः करोतेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलङ् तस्यतिप् मन्त्रेघसेत्यादिना चेर्लुक् गुणोरपरत्वं हल्ङ्याब्भ्यइतितिपोलोपः अडागमः । हृदयाविधः हृञ्हरणे वृह्रोःषुक्दुकौचेति कयन् व्यधताडने क्विप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

शतंतेराजन्भिषजःसहस्रमुर्वीगंभीरासुमतिष्टेअस्तु । बाधस्वदूरेनिर्ऋतिंपराचैःकृतंचिदेनःप्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुऽमतिः । ते । अस्तु । बाधस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हेराजन्वरुण तेतवशतंभिषजः सहस्रंबन्धनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याकान्योषधानि वैद्यावासन्ति तेतवसुमतिरस्मदनुग्रहबुद्धिः उर्वीविस्तीर्णागभीरागांभीर्योपेतास्थिरास्तु निर्ऋतिमस्मदनिष्टकारिणींनिर्ऋतिंपापदेवतां पराचैः पराङ्मुखांकृत्वा दूरेअस्मत्तोव्यवहितेदेशे स्थापयित्वा तांबाधस्व कृतंचित् अस्माभिरनुष्ठितमपिएनःपापं अस्मत्तःप्रमुमुग्धिप्रकर्षेणमुक्तं नष्टंकुरु ॥ सुमतिः तादौचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं संहितायांविसर्जनीयसकारस्ययुष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । बाधस्व बाधृविलोडने शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । निर्ऋतिं तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । मुमुग्धि मुचॢमोक्षणे बहुलंछन्दसीतिश्लुः हुझल्भ्योहेर्धिः तस्यापित्त्वेनङित्त्वाद्गुणाभावः चोःकुरितिकुत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अमीयऋक्षानिहितासउच्चानक्तंददृश्रेकुहचिद्दिवेयुः । अदब्धानिवरुणस्यव्रतानिविचाकशच्चन्द्रमानक्तमेति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे । कुह । चित् । दिवा । ईयुः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमीरात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाःसप्तऋषयः तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—ऋक्षाइतिहस्मवैपुरासप्तऋषीनाचक्षतइति । यद्वा ऋक्षाःसर्वेपिनक्षत्रविशेषाः ऋक्षाःस्तृभिरितिनक्षत्राणामितियास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिप्रदेशे निहितासः स्थापितायेसन्तितेऋक्षाःनक्तंरात्रौददृश्रे सर्वैरपिदृश्यन्ते दिवाअहनिकुहचित् ईयुःक्वापिगच्छेयुः नदृश्यन्तइतिभावः वरुणस्यराज्ञोव्रतानिकर्माणिनक्षत्रदर्शनादिरूपाणिअदब्धानिकेनाप्यहिंसितानि किञ्च वरुणस्याज्ञयैवचन्द्रमा नक्तंरात्रौ विचाकशद्विशेषेणदीप्यमानएतिगच्छति ॥ निहितासः आज्जसेरसुक् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ददृश्रे दृशेर्लिटि इरयोरे इतिरेआदेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः । कुह वाहचच्छन्दसीतिकिंशब्दादुत्तरस्यत्रलोहादेशः कुतिहोः इतिकिंशब्दस्यकुआदेशः स्थानिवद्भावाल्लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । विचाकशत् कशेर्दीप्त्यर्थाद्यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं समासेकृत्स्वरः यद्वा काशतेर्वाव्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम् । चन्द्रमाः चन्द्रेमोडिदितिअसिप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

एकादशिनस्यवारुणस्यपशोर्वपापुरोडाशयोस्तत्त्वायामीतिद्वेऋचौयाज्ये सूत्रितंच—तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइतिद्वे अस्तभ्नाद्यामिति वरुणप्रघासेषुवरुणस्यहविषोयाज्या तत्त्वायामीत्येषा पञ्चम्यांपौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितम्—इमंमेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति ।

तामेतांसूक्ते एकादशीमृचमाह—

तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः । अहेळमानोवरुणेहबोध्युरुशंसमानआयुःप्रमोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविःऽभिः । अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हेवरुण मुमूर्षुरहंत्वात्वांप्रतितदायुर्यामियाचे कीदृशः ब्रह्मणाप्रौढेनस्तोत्रेणवन्दमानः स्तुवन् सर्वत्रयजमानोपिहविर्भिस्तदायुराशास्तेप्रार्थयते त्वंचेहकर्मणिअहेळमानः अनादरम-

१ नि० ३. २. । २ गतिकारकयोरितिपूर्वसूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमनुवर्तते तेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ३ ब्रह्मणावन्दमानःवेदेनाभिष्टवानः ।

कुर्वन् बोधिअस्मदपेक्षितंबुध्यस्व हेउरुशंसबहुभिःस्तुत्य नोस्मदीयमायुः माप्रमोषीः प्रमुषितं माकुरु सप्तदशसंख्याकेषुयाञ्चाकर्मस्वीमहेयामीतिपठितं चाशब्दलोपश्छान्दसः ॥ अहेळमानः हेड्ड अनादरेअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्चपित्त्वादनुदात्तत्वेसतिधातुस्वरःशिष्यते ततोनञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधि बुधअवगमने लोटःसेर्हिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् वाछन्दसीत्यपित्त्वाभावेनङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । मोषीः मुषस्तेये लोडर्थेछान्दसोलुङ् वदव्रजेतिप्राप्तायावृद्धेर्नेटीतिप्रतिषेधेसतिलघूपधगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

तदिन्नक्तंतद्दिवामह्यमाहुस्तदयंकेतोहृदआविचष्टे । शुनःशेपोयमह्वद्गृभीतःसोअस्मान्राजावरुणोमुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् । अयम् । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे । शुनःशेपः । यम् । अह्वत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदित्तदेववरुणस्यविषयंस्तोत्रंनक्तंरात्रौमह्यंशुनःशेपायआहुः कर्तव्यत्वेनअभिज्ञाःकथयन्ति तथादिवापितदेवाहुः हृदोमदीयमनसोनिष्पन्नोयंकेतः प्रज्ञाविशेषोपितदेवकर्तव्यत्वेनाविचष्टेसर्वतोविशेषेणप्रकाशयति गृभीतः गृहीतोयूपेबद्धः शुनःशेपएतन्नामकोजनः यंवरुणमह्वत् आहूतवान्सचवरुणोराजाअस्मान्शुनःशेपान् मुमोक्तु बन्धात् मुक्तान्करोतु ॥ मह्यं ङयिचेत्याद्युदात्तत्वम् । आहुः ब्रुवःपञ्चानामितिब्रूञोलटिझेरुसादेशः धातोराहादेशश्च । हृदः पद्न्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदंपदादितिपञ्चम्याउदात्तत्वम् । शुनःशेपःशुनइवशेपोयस्येतिसमासे शुनःशेपपुच्छलाङ्गूलेषुसंज्ञायांषष्ठ्याअलुग्वक्तव्यइत्यलुक् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते उभेवनस्पत्यादिष्वितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । अह्वत् ह्वेञोलुङि लिपिसिचिह्वश्चेतिच्लेरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । गृभीतः हृग्रहोर्भइतिभत्वं सोअस्मान् प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः । मुमोक्तु बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः ॥ १२ ॥

---

१ श्वन्नुक्षन्नितिकनिन्प्रत्ययान्तःश्वन्शब्दः, वृङ्शीङ्भ्यांरूपस्वांगयोःपुट्चेतिअसुन्न्तःशेपः ।

त्रयोदशीमृचमाह–

शुनःशेपोह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यंद्रुपदेषुबद्धः। अवैनंराजावरुणः ससृज्याद्विद्वाँअदब्धोविमुमोक्तुपाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेपः । हि । अह्वत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुऽपदेषु । बद्धः । अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतोबन्धनायगृहीतः त्रिषुत्रिसंख्याकेषुद्रुपदेषु द्रोःकाष्ठस्ययूपस्यपदेषुप्रदेशविशेषेषुबद्धःशुनःशेपआदित्यमदितेःपुत्रंयंवरुणं अह्वत आहूतवान् हियस्मादेवंतस्मात् सवरुणोराजाएनंशुनःशेपमवससृज्यात् अवसृष्टं बन्धनाद्विमुक्तंकरोतु विमोकप्रकारएवस्पष्टीक्रियते–विद्वान् विमोकप्रकाराभिज्ञः अदब्धः केनाप्यहिंसितोवरुणःपाशान्बन्धनरज्जुविशेषान् विमुमोक्तु विच्छिद्यैनंमुक्तंकरोतु ॥ त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितिविभक्तेरुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरआकारःस्वर्यते । ससृज्यात सृजविसर्गे प्रार्थनायांलिङ् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः । विद्वान् विदज्ञाने विदेःशतुर्वसुः उगिदचामितिनुम् हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ संहितायां दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वं आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः । अदब्धः दंभुदंभे निष्ठायामनिदितामितिनलोपेझषस्तथोर्धोधइतिधत्वं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

अवभृथेअवतेहेळइतिद्वेऋचौवरुणस्यहविषोयाज्यानुवाक्ये पत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिखण्डे सूत्रितम्–अवतेहेळोवरुणनमोभिरिति ।

तयोराद्यांसूक्तेचतुर्दशीमृचमाह–

अवतेहेळोवरुणनमोभिरवयज्ञेभिरीमहेहविर्भिः । क्षयन्नस्मभ्यमसुरप्रचेताराजन्नेनांसिशिश्रथःकृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः । क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हेवरुणतेतवहेळःक्रोधं नमोभिः नमस्कारैः अवेमहे अवनयामः तथा यज्ञेभिः यज्ञैः सांगानुष्ठानेनपूज्यैर्हविर्भिः अवेमहे वरुणंपरितोष्यक्रोधमपनयामः हेअसुरअनिष्टक्षेपणशीलप्रचेतः प्रकर्षेणप्रज्ञायुक्तराजन्दीप्यमानवरुण अस्मभ्यं अस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणिनिवसन् कृतानिअस्माभिरनुष्ठितानि एनांसिपापानि शिश्रथः श्रथितानिशिथिलानिकुरु ॥ हेळः असुनोनित्स्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः बहुलंछन्दसीत्यैसभावः । ईमहे ईङ्गतौविकरणस्यलुक् । क्षयन् क्षिनिवासगत्योः लटःशतृ व्यत्ययेनशप् आमन्त्रितायुदात्तत्वम् । असुर असेरुरन् आमन्त्रितनिघातः । शिश्रथः श्रथदौर्बल्येचुरादिरदन्तः छान्दसेलुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यइतिचङ्श्चङ् द्विर्भावहलादिशेषौअग्लोपित्वात्सन्वद्भावाभावेपि बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं पूर्ववदडभावः॥१४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उदुत्तमंवरुणपाशमस्मदवाधमंविमध्यमंश्रथाय । अथावयमादित्यव्रते तवानागसोअदितयेस्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

उत् । उत्ऽतमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । मध्यमम् । श्रथय । अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

हेवरुणउदुत्तममुत्कृष्टंशिरसिबद्धंपाशं अस्मत् अस्मत्तः उच्छ्रथाय उत्कृष्यशिथिलंकुरु अधमंनिकृष्टंपादेअवस्थितंपाशंअवश्रथायअवज्ञाय अधस्तादवकृष्य शिथिलीकुरु मध्यमंनाभिप्रदेशगतंपाशं विश्रथाय वियुज्यशिथिलीकुरु अथानन्तरं हेआदित्यअदितेः पुत्रवरुण वयंशुनःशेपाः तवव्रते त्वदीयेकर्मणिअदितयेखण्डनराहित्याय अनागसःअपराधरहिताः स्यामभवेम ॥ उत्तमं तमपःपित्वादनुदात्तत्वेनआद्युदात्तत्वेप्राप्ते उत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्युञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमं अवद्यावमाधमार्वरेफाःकुत्सितेइतिअवतेरमच् वस्य धः । श्रथाय श्रथदौर्बल्ये संहितायांछान्दसोदीर्घः । तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । अनागसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामितितुव्यत्ययेननप्रवर्तते यद्वा आगस्शब्दात् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्य विन्मतोर्लुक्इतिलुक् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

यच्चिदित्येकविंशत्यृचंद्वितीयंसूक्तं तथाचानुक्रान्तम्—यच्चित्सैकेति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयाशुनःशेपएवऋषिः आदौगायत्रमितिपरिभाषितत्वात् गायत्रीछन्दः वारुणंत्वितिपूर्वोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयावरुणोदेवता विनियोगउक्तःशौनःशेपाख्याने विशेषविनियोगस्तु अभिप्लवषडहेइदंसूक्तं होत्रकशस्त्रेस्तोमनिमित्तमावापार्थं अभिप्लवपृष्ठ्याहानीतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—यच्चिद्धितेविशइतिवारुणमेतस्यतृचमावपेतमैत्रावरुणइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

यच्चिद्धिते॑वि॒शो॑यथा॒प्रदे॑ववरुणव्र॒तम् । मि॒नी॒मसि॒द्यवि॑द्यवि ॥ १ ॥

यत् । चि॒त् । हि । ते॒ । विशः॑ । य॒था॒ । प्र । दे॒व॒ । व॒रु॒ण॒ ।
व्र॒तम् । मि॒नी॒मसि॑ । द्यवि॑ऽद्यवि ॥ १ ॥

हेवरुण यथालोकेविशःप्रजाः कदाचित्प्रमादंकुर्वन्तितथावयमपितेतवसंबन्धि यच्चिद्धि यदेवकिंचिद्व्रतंकर्म द्यविद्यविप्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेनाहिंसितवन्तः तदपिव्रतंप्रमादपरिहारेण साङ्गंकुर्वितिशेषः ॥ यथा लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वेप्राप्ते यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् । मिनीमसि मीञ्हिंसायां इदन्तोमसिः क्र्यादिभ्यःश्ना मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वं ईहल्यघोरितीकारः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिवचनात् तिङएवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

मानो॑व॒धाय॑ह॒त्नवे॑जिही॒ळा॒नस्य॑रीरधः । मा॒हृ॒णा॒नस्य॑म॒न्यवे॑ ॥ २ ॥

मा । न॒ः । व॒धाय॑ । ह॒त्नवे॑ । जि॒ही॒ळा॒नस्य॑ । री॒र॒धः॒ । मा ।
हृ॒णा॒नस्य॑ । म॒न्यवे॑ ॥ २ ॥

हेवरुणजिहीळानस्यअनादरंकृतवतः हत्नवे हन्तुःपापिहननशीलस्य तवसंबन्धिने त्वत्कर्तृकायवधायनोस्मान्मारीरधः संसिद्धान् विषयभूतान्माकुरु हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्यतवमन्यवेक्रोधायमाअस्मान् रीरधः॥ वधाय हनश्चवधइतिअदन्तोवधशब्दः उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तः। हत्नवे हनहिंसागत्योः कृहनिभ्यांक्नुरितिक्नुप्रत्ययः धातोर्नकारस्यतकारः। जिहीळानस्य हेडृअनादरे अस्माल्लिटःकानच् द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः राधसाधसंसिद्धौ चङि णिलोपेउपधायाह्र-

स्वत्वं द्विर्वचनहलादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः नमाङ्योगेइत्यडभावः । हृणानस्य हृणीङ्लज्जायां अस्मात्शानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

विमृ॒ळी॒काय॑ते॒मनो॑र॒थीरश्वं॒नसंदि॑तम् । गी॒र्भिर्व॑रुणसीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृ॒ळी॒काय॑ । ते॒ । मनः॑ । र॒थीः । अश्व॑म् । न । सम्ऽदि॑तम् ।

गीः॒ऽभिः । व॒रु॒ण॒ । सी॒म॒हि॒ ॥ ३ ॥

हेवरुण मृळीकायअस्मत्सुखायतेतवमनोगीर्भिःस्तुतिभिः विसीमहिविशेषेणबध्नीमः प्रसादयामइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—रथीःरथस्वामीसन्दितंसम्यक्खण्डितं दूरगमनेनश्रान्तं अश्वंन अश्वमिव यथास्वामीश्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयतितद्वत् ॥ रथीः मत्वर्थीयईकारः । सन्दितं दोअवखण्डने निष्ठतिक्तः द्यतिस्यतिमास्थामितीकारान्तादेशः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः सावेकाचइतिभिसउदात्तत्वम् । सीमहि षिवुतन्तुसन्ताने व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् वलिलोपः यद्वा षिञ्बन्धनेइत्यस्माद्विकरणस्यलुक् दीर्घश्छान्दसः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

परा॒हिमे॒विम॑न्यवः॒पत॑न्ति॒वस्य॑इष्टये । वयो॒नव॑स॒तीरुप॑ ॥ ४ ॥

परा॑ । हि । मे॒ । विऽम॑न्यवः । पत॑न्ति । वस्यः॑ऽइष्टये । वयः॑ ।

न । व॒स॒तीः । उप॑ ॥ ४ ॥

हेवरुण मेममशुनःशेपस्यविमन्यवः क्रोधरहिताबुद्धयः वस्यइष्टये वसीयसोतिशयेन वसुमतोजीवनस्यप्राप्तये परापतन्तिपराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताःप्रसरन्ति हिशब्दोस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह परापतनेदृष्टान्तः—वयोन पक्षिणोयथावसतीर्निवासस्थानानिउपसामीप्येनप्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति पादादित्वान्निघाताभावः । वस्यइष्टये वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्लुगितिमतुपोलुकि टिलोपे ईयसुनोयकारलोपश्छान्दसः । वसतीः शतुरनुमइतिङीपउदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

कु॒दाक्ष॑त्र॒श्रियं॒नर॒मावरु॑णंकरामहे । मृ॒ळी॒कायो॑रु॒चक्ष॑सम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

कु॒दा । क्ष॒त्र॒ऽश्रिय॑म् । नर॑म् । आ । वरु॑णम् । क॒रा॒म॒हे॒ ।

मृ॒ळी॒काय॑ । उ॒रु॒ऽचक्ष॑सम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

मृळीकाय अस्मत्सुखाय वरुणंकदाकस्मिन्काले आकरामहे अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम कीदृशंक्षत्रश्रियं बलसेविनं नरंनेतारं उरुचक्षसंबहूनांद्रष्टारम् ॥ क्षत्रश्रियं क्षत्राणिश्रयतीतिक्षत्रश्रीः क्विप्वचेत्यादिनाक्विप्दीर्घश्च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरं ऋदोरबिति अबन्तआद्युदात्तः । करामहे करोतेर्व्यत्ययेनशप् । उरुचक्षसं चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन् शिद्वद्भावात्ख्याञादेशाभावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तदित्समानमाशातेवेनन्तानप्रयुच्छतः । धृतव्रतायदाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता । न । प्र । युच्छतः । धृतऽव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवेनन्तौकामयमानौमित्रावरुणावितिशेषः तावुभौसमानंसाधारणं तदित्अस्माभिर्दत्तं तदेवहविः आशाते अश्नुवाते नप्रयुच्छतः कदाचिदपिप्रमादंनकुरुतः ॥ आशाते अश्नोतेर्लिटिद्विर्भावहलादिशेषौ अतआदेरित्यात्वं अनित्यमागमशासनमितिवचनादश्नोतेश्चेतिनुडभावः । वेनन्ता वेनतिःकान्तिकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः युच्छप्रमादे । दाशुषे दाशृदानेइत्यस्मात् दाश्वान्साह्वानितिक्वसुप्रत्ययोनिपातितः वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

वेदायोवीनांपदमन्तरिक्षेणपतताम् । वेदनावःसमुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् । वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेणपततां आकाशमार्गेणगच्छतां वीनांपक्षिणांपदंयोवरुणोवेद तथा समुद्रियः समुद्रेवस्थितोवरुणः नावोजलेगच्छन्त्याःपदं वेद जानाति सोस्मान् बन्धनान्मोचयत्वितिशेषः ॥ वेद विदज्ञाने विदोलटोवेतितिपोणल् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायां दीर्घः । वीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । पततां शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसा-

[1] नि० १०. ३८. ।

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः सआदित्योवरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण सहितान् करत् करोतु किञ्च नोस्माकमायूंषिप्रतारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा स्वतीपूजायामितिसमासे नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा तृतीयायाआत्सादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंलित्स्वरेणबाध्यते क्रत्वादयश्चेत्येतन्नभवति अबहुव्रीहित्वात् बहुव्रीहौहितद्विधीयते आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्येतदपिनभवति पथिन्शब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । करत् करोतेर्लेटिव्यत्ययेनशप् शपोवालुकि लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा छान्दसेलुङि कृमृदृरुहिभ्यइतिच्लेरङ् ऋदृशोङिगुणइतिगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । प्रणः उपसर्गाद्बहुलमितिनसोणत्वम् । तारिषत् तारयतेर्लेटच्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

बिभ्रद्द्रापिंहिरण्ययंवरुणोवस्तनिर्णिजम् । परिस्पशोनिषेदिरे ॥१३॥

बिभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्ययम् । वरुणः । वस्त । निःऽनिजम् । परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययंसुवर्णमयंद्रापिंकवचंबिभ्रत् धारयन् वरुणोनिर्णिजंपुष्टंस्वशरीरं वस्त आच्छादयति स्पशः हिरण्यस्पर्शिनोरश्मयः परिनिषेदिरेसर्वतोनिषण्णाः ॥ बिभ्रत् बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । द्रापिं द्राकुत्सायांगतौ द्रापयतीपून्कुत्सितांगतिंप्रापयतीतिद्रापिःकवचं अर्तिह्रीत्यादिनापुगागमः औणादिकइप्रत्ययेणिलोपः । हिरण्ययं ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि इतिहिरण्यशब्दाद्विकारार्थेविहितस्यमयटोमशब्दलोपोनिपातितः । वस्त वसआच्छादने लङि अदादित्वाच्छपोलुक् पूर्ववदडभावः । निर्णिजं णिजिर्शौचपोषणयोः । स्पशः स्पशबाधनस्पर्शनयोः क्विप्चेतिक्विप् । निषेदिरे षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अस्माद्गत्यर्थात्कर्मणिलिटिएत्वाभ्यासलोपौ सदिरप्रतेरितिषत्वम् ॥१३॥

चतुर्दशीमृचमाह—

नयंदिप्सन्तिदिप्सवोनद्रुह्वाणोजनानाम् । नदेवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । द्रुह्वाणः । जनानाम् । न । देवम् । अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तोवैरिणः यंवरुणंनदिप्सन्तिभीताः सन्तोहिंसितुमिच्छांपरित्यजन्ति जनानांप्राणिनां द्रुह्वाणोद्रोग्धारोपियंवरुणंप्रतिनद्रुह्यन्ति अभिमातयः पाप्मानः पाप्मावाअभिमातिरितिश्रुत्यन्तरात् । देवं तंवरुणंनस्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति दंभुदंभे अस्मात्सनि सनीवन्तर्धेत्यादिनाइडभावः हलन्ताच्चेत्यत्रहल्ग्रहणस्यजातिवाचित्वात् सनःकित्त्वात् दंभइच्चेति दकारात्परस्याकारस्येकारः अनिदितामितिनलोपः भष्भावाभावश्छान्दसः अत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेण सनोनित्त्वान्नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः सन्नन्तादंभेः सनाशंसभिक्षउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । द्रुह्वाणः द्रुहजिघांसायां अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिक्वनिप् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उतयोमानुषेष्वायशश्चक्रेअसाम्या । अस्माकमुदरेष्वा ॥१५॥१८॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ ।
अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

उतअपिचयोवरुणोमानुषेषुयशोन्नं आचक्रेसर्वतःकृतवान् सवरुणः कुर्वन्नपिआसर्वतः असामिसंपूर्णंचक्रे नतुन्यूनंकृतवान् विशेषतोस्माकमुदरेषुआसर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु मनोर्जातावञ्यतौषुक्चेत्यञ् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे प्रत्ययस्वरः । असामि अव्यये नञ्कुनिपातानामितिवक्तव्यमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः अशेर्युट्चेत्यसुन् । उदरेषु उदिदृणातेरजलौपूर्वपदान्त्यलोपश्चेतिअल् लित्स्वरः गतिकारकोपपदादितिउत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेअष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

षोडशीमृचमाह—

परामेयन्तिधीतयोगावोनगव्यूतीरनु । इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ।
इच्छन्तीः । उरुऽचक्षसम् ॥ १६ ॥

उरुचक्षसंबहुभिर्द्रष्टव्यंवरुणंइच्छन्तीर्मेधीतयःशुनःशेपस्यबुद्धयः परायन्तीपराङ्मुखानिवृत्तिरहितागच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—गावोन यथागावः गव्यूतीरनु गोष्ठानिअनुलक्ष्यगच्छन्तितद्व-

१ तै० सं. २. १. ३. ।

व ॥ गव्यूतीः गावोत्रयूयन्तेइत्यधिकरणेक्तिन् गोर्यूतौछन्दसीतिअवादेशः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा यूतिर्यवनं गवांयवनमत्रेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इच्छन्तीः इषइच्छायां लटःशतृ तुदादिभ्यःशः इषुगमियमांछइतिछत्वं अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

सं॒नु॒वो॒चा॒व॒है॒पुन॒र्यतो॒मे॒मध्वाभृ॑तम् । होते॑वक्षद॑सेप्रि॒यम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वो॒चा॒व॒है॒ । पुन॑ः । यत॑ः । मे॒ । मधु॑ । आऽभृ॑तम् ।
होता॑ऽइव । क्षद॑से । प्रि॒यम् ॥ १७ ॥

यतोयस्मात्कारणात् मेममजीवनार्थं मधुरंहविः आभृतं अश्वःसवाख्येकर्मणिसंपादितं अतःकारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपिप्रियंहविः क्षदसे अश्नासि पुनर्हविःस्वीकारादूर्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्नहंच नु अवश्यं संवोचावहै संभूयप्रियवार्ताकरवावहै ॥ वोचावहै लोडर्थे छान्दसंलुङि ब्रुवोवचिः अस्यतिवक्तीतिच्लेरङादेशः वचउमित्युमागमेगुणः व्यत्ययेनटेरेत्वं यद्वा लोटएवलुङादेशः स्थानिवद्भावादैत्वम् । आभृतं हग्रहोर्भः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

दर्श॒न्नुवि॒श्वद॑र्शतं॒दर्श॒रथ॒मधि॒क्षमि॑ । ए॒ताजु॑षतमे॒गिर॑ः ॥ १८ ॥

दर्श॑म् । नु । वि॒श्वऽद॑र्शतम् । दर्श॑म् । रथ॑म् । अधि॑ । क्षमि॑ । ए॒ताः ।
जु॒ष॒त॒ । मे॒ । गिर॑ः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतंवरुणंदर्शंनु अहंदृष्टवान्खलु क्षमिक्षमायां भूमौरथंवरुणसंबन्धिनंअधिदर्शं आधिक्येनदृष्टवानस्मि एताउच्यमानामेगिरोमदीयाः स्तुतीःजुषत वरुणःसेवितवान् ॥ दर्शं दृशेरिरितोवेतिच्लेरङादेशः ऋदृशोङिगुणइतिगुणः । विश्वदर्शतं दृशेर्भृमृदृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययान्तोदर्शतशब्दः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा विश्वंदर्शनीयमस्येतिबहुव्रीहिः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । क्षमि आतोधातोरित्यत्र आतइतियोगविभागादाकारलोपः ॥ १८ ॥

वरुणप्रघासेषुइमंमेवरुणेतिवरुणस्यहविषोनुवाक्या पञ्चम्यांपौर्णमास्यामितिखण्डेसूत्रितम्—इमंमेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति ।

तामेतांसूक्तेएकोनविंशीमृचमाह–

इमंमेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृळय । त्वामवस्युराचके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय ।

त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हेवरुणमेमदीयमिमंहवमाह्वानंश्रुधिशृणु किञ्च अद्यास्मिन्दिनेमृळयअस्मान्सुखय अ-
स्युः रक्षणेच्छुरहंत्वांवरुणंआभिमुख्येन चके शब्दयामिस्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि श्रुश्रवणे
टोहिःश्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषाम-
दृश्यते इतिसंहितायांदीर्घः । अवस्युः अवस्शब्दात् सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्यु-
ययः । आचके कैगैशब्दे अस्माल्लिटि आदेचइत्यात्वं द्विर्भावचुत्वे आतोलोपइटिचेत्याकार-
पः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह–

त्वंविश्वस्यमेधिरदिवश्चग्मश्चराजसि । सयामनिप्रतिश्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।

सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

हेमेधिरमेधाविन् वरुण त्वं दिवश्चद्युलोकस्यापि ग्मश्चभूलोकस्यापि विश्वस्य सर्वस्य
गतोमध्ये राजसिदीप्यसे सताद्दशस्त्वं यामनिक्षेमप्रापणे अस्मदीये प्रतिश्रुधिप्रतिश्रवणमाज्ञा-
नंकुरु रक्षिष्यामीतिप्रत्युत्तरंदेहीत्यर्थः ॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम् । ग्मः
मेत्येतद्भूनामसुपठितं आतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागादातोलोपइतिप्रतिषेधेपिव्यत्य-
नाकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि याप्रापणे आतोमनिन्क्वनि-
निपश्चेतिमनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि उक्तम् ॥ २० ॥

एकविंशीमृचमाह–

उदुत्तमंमुमुग्धिनोविपाशंमध्यमंचृत । अवाधमानिजीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

उत् । उत्ऽतमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् ।

चृत । अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

नोस्माकं उत्तमंशिरोगतं पाशं उन्मुमुग्धि उत्कृष्यमोचय मध्यमं उदरगतं पाशं विचृ-
वियुज्यनाशय जीवसे जीवितुं अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अवचृतअवकृष्यना-

शय ॥ उत्तमं उञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । मुमुग्धि मुचॢमोक्षणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य श्लुः द्विर्भावः हलादिशेषः हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । कृत कृती-हिंसाग्रन्थनयोः लोटोहिः तुदादिभ्यःशः अतोहेरितिहेर्लुक् । जीवसे जीवप्राणधारणे तुमर्थे-सेसेनिति असेप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ २१ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

वसिष्वेतिदशर्चंतृतीयंसूक्तं अत्रानुक्रम्यते—वसिष्वदशाग्नेयंत्विति शुनःशेपऋषिः गाय-त्रीछन्दः इदमुत्तरंचसूक्तमाग्नेयं प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दसि एतदादिसूक्तद्वयमनुव-क्तव्यं तथाचसूत्रितम्—वसिष्वाहीतिसूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति ।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

वसि॑ष्वा॒हि मि॑येध्य॒वस्त्रा॑ण्यूर्जांपते । सेमंनो॑अध्व॒रंय॑ज ॥ १ ॥

वसि॑ष्व । हि । मि॒ये॒ध्य॒ । वस्त्रा॑णि । ऊ॒र्जा॒म् । प॒ते॒ । सः । इ॒मम् । नः॒ । अ॒ध्व॒रम् । य॒ज॒ ॥ १ ॥

वरुणेनअग्निस्तुतीमेरितःशुनःशेपः एतदादिसूक्तद्वयेनाग्निमस्तौत् तथाचाम्नायते—तंवरु-णउवाचाग्निर्वैदेवानांमुखंसुहृदयतमस्तन्नुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसोऽग्निंतुष्टावातउत्तराभिर्द्वाविंश-त्येति[1] । हेमियेध्य मेध्यस्ययज्ञस्ययोग्य ऊर्जांपते अन्नानांपालकाग्ने वस्त्राणिआच्छादकानि तेजांसिवसिष्वआच्छादयप्रज्वलितस्तेजसाभवेत्यर्थः हियस्मात्प्रज्वलितः तस्मात्सत्वादृशस्त्वं नोस्मदीयमिममध्वरं यजनिष्पादय ॥ वसिष्व वसआच्छादने लोटिथासःसे सवाभ्यांवामौ छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीडागमः लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधा-तुस्वरः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः । मियेध्य मकारैकारयोर्मध्ये इयागमश्छान्दसः ऊर्जांपते सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितस्यसमुदायस्याष्टमिकोनिघातः । सेमं सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसोर्लोपः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

निनो॒होता॒वरे॑ण्यः॒सदा॑यविष्ठ॒मन्म॑भिः । अग्ने॑दि॒वित्म॑ता॒वचः॑ ॥ २ ॥

नि । नः॒ । होता॑ । वरे॑ण्यः । स॒दा॑ । य॒वि॒ष्ठ॒ । मन्म॑ऽभिः । अग्ने॑ । दि॒वित्म॑ता । वचः॑ ॥ २ ॥

[1] ऐ० ब्रा० ७. १६.

सदायविष्ठ सर्वदायुवतम हेअग्ने वरेण्योवरणीयस्त्वंनोस्मःकंहोताहोमनिष्पादकोभूत्वा दिवित्मतादीप्तिमतावचोवचसास्तूयमानःसन् निषीदेतिशेषः कीदृशस्त्वं मन्मभिःज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्तइतिशेषः ॥ यविष्ठ युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्योकारस्य गुणश्च अवादेशः आमन्त्रितनिघातः । मन्मभिः मनज्ञाने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दिवित्मता दिवुक्रीडादौ इक्श्तिपौधातुनिर्देशेइतिइक्प्रत्ययः तेनच धातुवाचिनादिविशब्देनधात्वर्थोदीप्तिर्लक्ष्यते यद्वा औणादिकोभावेकिप्रत्ययः दिविशब्दान्मतुपितकारोपजनश्छान्दसः । वचः सुपांसुलुगितितृतीयैकवचनस्यलुक् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

आहिष्मासूनवेपितापिर्यजत्यापये । सखासख्येवरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये ।
सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हेअग्नेवरेण्योवरणीयः पिता पितृस्थानीयस्त्वं सूनवेपुत्रस्थानीयाय मह्यंअभीष्टंदेहीतिशेषः हिस्मेतिनिपातद्वयंसर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे अभीष्टदानेदृष्टान्तद्वयमुच्यते—यथाआपिर्बंधुरापयेबन्धवे आयजतिहिस्म सर्वथाददातीतिशेषः सखाप्रियः सख्येप्रियायअभीष्टंसर्वथा यथाददातितथात्वमपिदेहि ॥ स्मासूनवे निपातस्यचेतिदीर्घः । यजतीत्यस्यसखासख्यइत्यत्राप्यनुषंगात्तदपेक्षयाइयंप्रथमेति चादिलोपेविभाषेतिननिहन्यते यद्वा हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । सख्ये समानेख्यश्चोदात्तइतिसखिशब्दइप्रत्ययान्तआद्युदात्तः सुपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसएव शिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आनोबर्हीरिशादसोवरुणोमित्रोअर्यमा । सीदन्तुमनुषोयथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयोदेवास्त्वद्बन्धवस्त्वयाप्रेरिताः रिशादसः हिंसकानअदन्तःनोस्मदीयंबर्हिर्यज्ञंआसीदन्तु तत्रदृष्टान्तः—यथामनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदन्तितद्वत् ॥ बर्हीरिशादसः विस-

जंनीयस्यरुत्वेकृते रोरीतिरेफलोपः ढूलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिइकारस्यदीर्घत्वम् । रिशादसः रिशहिंसायां रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः तानदन्तीतिरिशादसः सर्वधातुभ्योसुन् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदन्तु षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु पाघ्रेत्यादिनासीदादेशः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । मनुषः मनज्ञाने मन्यतेजानातीतिमनुःप्रजापतिः जनेरुसिर्निश्चेत्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकउसिप्रत्ययः निस्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

पूर्व्यहोतरस्यनोमन्दस्वसख्यस्यंच । इमाउषुश्रुधीगिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्यं । च । इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

हेपूर्व्यअस्मदादेःपूर्वमुत्पन्न होतःहोमनिष्पादकाग्ने 'नोस्मदीयस्यास्यप्रवर्तमानस्ययज्ञस्य सख्यस्यचास्मदनुग्रहस्यच सिद्ध्यर्थंमन्दस्वहृष्टोभव इमाअस्माभिःप्रयुज्यमानाःगिरः उषु स्तुतिरूपावाचोपिश्रुधिशृणु ॥ पूर्व्य आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । होतरित्यस्यनामन्त्रितेसमानाधिकरणे इतिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् आष्टमिकोनिघातः । अस्य ऊडिदमितिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । मन्दस्व मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः अपादादावितिपर्युदासादाष्टमिकोनिघाताभावः । सख्यस्य सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यइतियप्रत्ययः यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः । उषु सुत्रइतिषत्वम् । श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीमृचमाह—

यच्चिद्धिशश्वंतातनांदेवंदेवंयजांमहे । त्वेइद्धूयतेहविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वंता । तनां । देवम्ऽदेवम् । यजांमहे । त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हेअग्ने यच्चिद्धियद्यपिशश्वताशाश्वतेननित्येनतनाविस्तृतेनहविषादेवंदेवं अन्यमन्यं वरुणेन्द्रादिरूपंनानाविधंदेवताविशेषंयजामहे तथापितद्धविः सर्वंत्वेइत्वय्येवहूयते अतोदेवता-

नरविषयोयागोपि त्वदीयैवसेवेत्यर्थः ॥ तना तनुविस्तारे क्विप्चेतिक्विप् यद्वा पचाद्यच् सु-
पांसुलुगितितृतीयायाआकारः । देवंदेवं नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमाम्रेडितमितिउत्तर-
स्याम्रेडितसंज्ञायां अनुदात्तंचेतिसर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषे-
धः । त्वे युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्य
त्वादेशः शेषलोपे अतोगुणेइतिपररूपत्वं शेइतिप्रगृह्यसंज्ञायां प्लुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः ।
ह्यते अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घइतिदीर्घः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

प्रियोनोअस्तुविश्पतिर्होतामन्द्रोवरेण्यः । प्रियाःस्वग्नयोवयम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्पतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः । प्रियाः ।
सुऽअग्नयः । वयम् ॥ ७॥

विश्पतिर्विशांप्रजानांपालकोहोताहोमनिष्पादकोमन्द्रोहृष्टःवरेण्योवरणीयोग्निर्नोस्माकं प्रि-
योस्तु वयमपिस्वग्नयःशोभनाग्नियुक्ताःसन्तस्तवप्रियाभूयास्मेतिशेषः ॥ विश्पतिः पत्यावैश्वर्ये
इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वरेण्यः वृञ्एण्यः वृषा-
दित्वादाद्युदात्तः । स्वग्नयः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

स्वग्नयोहिवार्यंदेवासोदधिरेचनः । स्वग्नयोमनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्नयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्नयः ।
मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्तादेवासोदीप्यमानाऋत्विजोनोस्मदीयंवार्यंवरणीयंहविःहियस्मा-
द्दधिरेधृतवन्तः तस्माद्वयंस्वग्नयःशोभनाग्नियुक्ताःसन्तोमनामहेत्वांयाचामहे ॥ वार्यं वृञ्वरणे वृङ्-
संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्तत्वम् । दधिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् हिचेति
निघातप्रतिषेधः । मनामहे मनज्ञानेव्यत्ययेनशप् ॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

अथानउभयेषाममृतमर्त्यानाम् । मिथःसन्तुप्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अर्थ । नः । उभयेषाम् । अमृत । मर्त्यानाम् । मिथः । सन्तु ।
प्रऽशस्तयः ॥ ९ ॥

हेअग्नेअमृतमरणरहिताग्ने अथकर्मानुष्ठानानन्तरं मर्त्यानांमनुष्याणां नोस्माकमस्मत्स्वामिनस्तवचोभयेषांमिथःपरस्परं प्रशस्तयःप्रशंसारूपावाचःसन्तु सम्यगनुष्ठितमितियजमानविषयप्रशंसा सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः । अमृत अपादादावितिपर्युदासात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यानां मृङ्प्राणत्यागे असिहसीत्यादिनातनप्रत्यान्तोमर्तशब्दः तस्माद्भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम । सन्तु श्नसोरल्लोपः । प्रशस्तयः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

विश्वेभिरग्नेअग्निभिरिमंयज्ञमिदंवचः । चनोधाःसहसोयहो ॥ १० ॥ २१ ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । चनः ।
धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥ २१ ॥

सहसोबलस्ययहोपुत्रहेदेवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिःसर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वंइमंअस्मदीयंयज्ञंइदमस्मदीयंवचःस्तोत्रंचसेवमानः चनोन्नं धाः अस्मभ्यंधेहि विश्वेभिः बहुलंछन्दसीति भिसऐसादेशाभावः। चनः चायृपूजानिशामनयोः चायेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेननुडागमश्च निस्वादाद्युदात्तत्वम् । धाः लुङ्गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। सहसोयहोइतिसुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावादामन्त्रितस्यचेतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायोनिहन्यते॥ १०॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अश्वंनत्वेतित्रयोदशर्चंचतुर्थंसूक्तंपूर्ववदृष्यादयः त्रयोदश्यानमोमहद्भ्यइत्यस्यास्त्रिष्टुपछन्दः विश्वेदेवादेवता तथाचानुक्रान्तम्—अश्वंसप्तोनागायत्रेन्त्यादैवीत्रिष्टुबिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तमावर्जितस्यसूक्तस्यविनियोगः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

अश्वंनत्वावारवन्तंवन्दध्याअग्निंनमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥

अश्वम् । । न । त्वा । वारऽवन्तम् । वन्दध्यै । अग्निम् । नमःऽभिः ।
सम्ऽराजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

अध्वराणांयज्ञानां सम्राजंतंसम्राट्स्वरूपंस्वामिनंअग्निंत्वां नमोभिः स्तुतिभिः वन्दध्यैव-न्दितुंप्रवृत्ताइतिशेषः अत्रदृष्टान्तः—वारवन्तंवालयुक्तंअश्वंन अश्वमिव अश्वोययावालैः बाधका-न्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथात्वमपिज्वालाभिरस्मद्विरोधिनःपरिहरसीत्यर्थः ॥ वारवन्तं मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वं घञोञित्त्वादाद्युदात्तोवारशब्दः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वंव्यययेनेनप्रवर्त-ते यद्वा वारयतिदंशकानितिवारः पचाद्यच् कपिलादित्वाल्लत्वविकल्पः वृषादिः । वन्दध्यै वदिअ-भिवादनस्तुत्योः इदितोनुम्धातोरितिनुम् तुमर्थेसेसेनित्यध्यैप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सम्राजन्तं शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते समासेकृदुत्तरप्रकृतिस्वरेणसएव । अध्वराणां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

सघानःसूनुःशवसापृथुप्रगामासुशेवः । मीढ्वाँअस्माकंबभूयात् ॥ २ ॥

सः । घ । नः । सूनुः । । शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः ।
मीढ्वान् । अस्माकम् । बभूयात् ॥ २ ॥

सघ सएवाग्निर्नोस्माकं सुशेवः सुसुखोभवत्वितिशेषः कीदृशः शवसाबलस्यसूनुःपुनः पृथुप्रगामापृथुप्रगमनः किञ्च अस्माकंमीढ्वान्कामानां वर्षिताबभूयात् भवतु ॥ सघानः ऋचितुनु-घमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः । शवसा सुपांसुपोभवन्तीतिङसष्टादेशः । पृथुःप्रगामा प्रकर्षे-णगमनंप्रगामः हलश्चेतिघञ् पृथुःप्रगामोयस्यासौपृथुप्रगामा सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घआका-रः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुशेवः इणशीङ्भ्यांवन्निति शेवशब्दोवन्प्रत्ययान्तआद्यु-दात्तः ततोबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्यु-दात्तत्वम् । मीढ्वान् मिहसेचने इत्यस्मात्क्वसुप्रत्ययान्तोदाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातितः । बभूयात् भवतेश्छान्दसस्यलिटः तिङांतिङोभवन्तीतिलिङादेशः यासुट् स्थानिवद्भावादार्ध-धातुकत्वाच्छबभावः द्विर्वचनेभवतेरइत्यत्वम् तिङ्ङतिङइतिनिघातः यद्वा एतस्मादेवलिङि छा-न्दसःश्लुः भवतेरइतिलिटिविहितमभ्यासस्यसर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सनोदूराच्चासाच्चनिमर्त्यादघायोः । पाहिसदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः ।
पाहि । सदम् । इत् । विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वायुःव्याप्तगमनः सत्वं दूराच्च दूरेपि आसाच्च आसन्नदेशेपि अघायोःअघंपापमनिष्टंकर्तुमिच्छतोमर्त्यात् मनुष्याद्वैरिणोनोस्मान् सदमित् सर्वदैवनिपाहिनितरांपालय । अघायोः सुपआत्मनःक्यच् अश्वाघस्यादित्यात्वम् । पाहि पादादित्वादनिघातः । विश्वायुः इणगतावित्यस्मात् भावे एतेर्णिच्चेत्युसिः । विश्वमयनंगमनंयस्येतिबहुव्रीहिः बहुव्रीहौविश्वं संज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इममूषुत्वमस्माकंसनिंगायत्रंनव्यांसम् । अग्नेदेवेषुप्रवोचः ॥ ४ ॥

इमम् । ऊम् इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सनिम् । गायत्रम् ।
नव्यांसम् । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबन्धिनं इममूषु पुरोदेशेनुष्ठीयमानमपि सनिंहविर्दानंनव्यांसं नवतरंगायत्रंस्तुतिरूपंवचोपि देवेषुदेवानामग्रेप्रवोचः प्रब्रूहि ॥ ऊषु निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घत्वं सुञइतिषत्वम् । नव्यांसं नवशब्दादीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः ईयसुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वोचः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेप्रार्थनायांलुङि अस्यतिवक्तीतिच्लेरङादेशः वचउम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आनोभजपरमेष्वावाजेषुमध्यमेषु । शिक्षावस्वोअन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्ष ।
वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २-२ ॥

हेअग्नेपरमेषूत्कृष्टेषु द्युलोकवर्तिषुवाजेष्वन्नेषु नोस्मानाभजसर्वतः प्रापय मध्यमेष्वन्तरिक्षलोकवर्तिषु वाजेष्वाभज अन्तमस्यअन्तिकतमस्यभूलोकस्यसंबन्धिनिवस्वोवसूनि शिक्षदेहि ॥ शिक्ष शिक्षविद्योपादाने शपःपित्त्वाद्धातुस्वरः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । अन्तमस्य अन्तिकतमस्यतमेतादेश्चेतिनिकशब्दलोपः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

विभक्तासिचित्रभानोसिन्धोरूर्माउपाकआ। सद्योदाशुषेक्षरसि ॥६॥

विऽभक्ता। असि। चित्रभानो इति चित्रऽभानो। सिन्धोः।
ऊर्मौ। उपाके। आ। सद्यः। दाशुषे। क्षरसि ॥ ६ ॥

हेचि[illegible] चित्ररश्मियुक्ताग्ने विभक्ता विशिष्टस्यधनस्य प्रापयितासि तत्रदृष्टान्तउ-
च्यते—आ[illegible] थासिन्धोर्नद्याउपाकेसमीपे ऊर्मौऊर्मितरङ्गोपलक्षितंकुल्यादिरूपं प्र-
वाहंविभ[illegible] विर्दत्तवतेयजमानायसद्यस्तदानीमेव क्षरसिकर्मफलभूतांवृष्टिंकरो-
षि ॥ सिन्धो[illegible] णे स्यन्देःसंप्रसारणंधश्चेत्युप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। ऊर्मिः
अर्तेरूच्चेति[illegible] स्वरः। दाशुषे घृतवतायदाशुषेइत्यत्रोक्तम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यमग्नेपृत्सुमर्त्यमवावाजेषुयंजुनाः। सयन्ताशश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यम्। अग्ने। पृत्ऽसु। मर्त्यम्। अवाः। वाजेषु। यम्। जुनाः।
सः। यन्ता। शश्वतीः। इषः ॥ ७॥

हे अग्ने पृत्सुसंग्रामेषु यंमर्त्यंयजमानमवाः अवसिरक्षसि यंपुरुषंवाजेषुसंग्रामेषुजुनाःप्रेरय-
सिसनरःयजमानः शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानियन्ता नियन्तुंसमर्थोभवति ॥ पृत्सु पदादिषुमां-
स्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। अवाः अवः
अकाराकारयोर्विपर्ययः यद्वा लेटयाडागमः इतश्चेतिसिप् इकारस्यलोपः। जुनाः जूइतिगत्यर्थः
सौत्रोधातुः लङःसिप् क्र्यादिभ्यःश्ना बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनि-
घातः। यन्ता तृनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम। शश्वतीः उगितश्चेतिङीप् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

नकिरस्यसहन्त्यपर्येताकयस्यचित्। वाजोअस्तिश्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः। अस्य। सहन्त्य। परिऽएता। कयस्य। चित्। वाजः।
अस्ति। श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

हेसहन्त्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने अस्यत्वद्भक्तस्ययजमानस्य कयस्यचित् कस्यापिपर्येतानकिः आक्रमितानास्ति किञ्चास्ययजमानस्यश्रवाय्यः श्रवणीयोवाजोस्तिबलविशेषोस्ति॥ कयस्य यकारोपजनश्छान्दसः। श्रवाय्यः श्रुदक्षिस्पृहिग्रहिभ्यआय्यइत्याय्यप्रत्ययः॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

सवाजंविश्वचर्षणिरर्वद्भिरस्तुतरुता। विप्रेभिरस्तुसनिता ॥ ९॥

सः। वाजम्। विश्वऽचर्षणिः। अर्वत्ऽभिः। अस्तु। तरुता। विप्रेभिः। अस्तु। सनिता॥ ९॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोग्निरर्वद्भिरश्वैर्वाजंसंग्रामं तरुतातारयितास्तु विप्रेभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिःसहितस्तुष्टोग्निः सनिताफलस्यदातास्तु॥ विश्वेचर्षणयोयस्य बहुव्रीहौ विश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। अर्वद्भिः ऋगतौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिप् भिसिअर्वणस्त्रसावनञइतिनकारस्य तृइत्ययमादेशः। तरुता तॄप्लवनतरणयोः अस्मात् ग्रसितस्कभितेत्यादौतृन्नन्तोनिपातितः निपातनादेवेकारस्योत्वम्॥ ९॥

आप्तोर्यामेहोतुरतिरिक्तोक्थेजराबोधतद्विविड्ढीतिस्तोत्रियस्तृचः यस्यपशवोनोपधेरन्निति खण्डेसूत्रितम्—अतिरिक्तोक्थानिजराबोधतद्विविड्ढीति।

तामेतांसूक्तेदशमीमृचमाह—

जराबोधतद्विविड्ढिविशेविशेयज्ञियाय। स्तोमंरुद्रायदृशीकम्॥ १०॥ २३

जराऽबोध। तत्। विविड्ढि। विशेऽविशे। यज्ञियाय। स्तोमम्। रुद्राय। दृशीकम्॥ १०॥ २३॥

हेजराबोध जरयास्तुत्याबोध्यमानाग्ने विशेविशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्ध्यनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तद्देवयजनंविविड्ढिप्रविश यजमानोपिरुद्रायक्रूरायाग्नयेतुभ्यंदृशीकंदर्शनीयंसमीचीनं स्तोमंस्तोत्रंकरोतीतिशेषः अत्रयास्कएवंव्याख्यातवान्—जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिकर्मणस्तांबोधतयाबोधयितरितिवा तद्विविड्ढितत्कुरुमनुष्यस्यमनुष्यस्ययज्ञियायस्तोमंरुद्रायदर्शनीयमिति[1]॥ जराबोध जॄष्वयोहानौ अत्रस्तुत्यर्थः षिद्भिदादिभ्योङित्यङ्प्रत्ययः ततष्टाप्

---

1 नि० १०. ८.।

जरयास्तुत्याबोधोयस्यासौजराबोधः यद्वा जरयाबोध्यतइतिजराबोधः कर्मणिघञ् आमन्त्रितायुदात्तत्वम्। विविड्ढि विशप्रवेशने लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अभ्यासहलादिशेषौ हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः षत्वष्टुत्वे यद्वा विषॢव्याप्तावित्यस्माल्लोणमध्यमैकवचने अभ्यासस्यगुणाभावः। विशेविशे सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वं अनुदात्तंचेत्याम्रेडितानुदात्तत्वम्। यज्ञियाय यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञाविति घः। दृशीकं अनिदृशिभ्यांचेतिकीकन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

एकादशीमृचमाह—

सनोम[illegible]मानोधूमकेतुःपुरुश्चन्द्रः। धियेवाजायहिन्वतु॥ ११ ॥

सः। नः। महान्। अनिऽमानः। धूमऽकेतुः। पुरुऽचन्द्रः। धिये। वाजाय। हिन्वतु॥ ११ ॥

सोग्निर्नोस्मान् धियेकर्मणे वाजायान्नायचहिन्वतुप्रीणयतु कीदृशः महान् गुणाधिकः अनिमानः निमानवर्जितः अपरिच्छिन्नइत्यर्थः धूमकेतुः धूमेनज्ञाप्यमानः पुरुश्चन्द्रः बहुदीप्तिः॥ महाँअनीत्यत्रसंहितायांनकारस्यरुत्वानुनासिकावुक्तौ। अनिमानः नविद्यतेनिमानोऽस्येतिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। धूमकेतुः इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्योमक् चायःकिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। पुरुश्चन्द्रः चदिआह्लादनेदीप्तौच अस्मात्स्फायितञ्चीत्यादिनाकर्तरिरक् पुरुश्चासौचन्द्रश्चेतिसमासान्तोदात्तत्वं ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रे इतिसुट् तस्यश्चुत्वेनशकारः। धिये सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वम्। हिन्वतु हिविप्रीणनार्थः इदितोनुम्धातोरितिनुम्॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

सरेवाँइवविश्पतिर्दैव्यःकेतुःशृणोतुनः। उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः॥ १२ ॥

सः। रेवान्ऽइव। विश्पतिः। दैव्यः। केतुः। शृणोतु। नः। उक्थैः। अग्निः। बृहत्ऽभानुः॥ १२ ॥

सोग्निःउक्थैःस्तोत्रैर्युक्तानस्मान्शृणोतु तत्रदृष्टान्तः—रेवानिव यथालोकेधनवान्राजा वन्दिनांस्तोत्रंशृणोतितद्वत् कीदृशः विश्पतिःप्रजापालकः दैव्यःदेवानांसंबन्धी अग्निर्वैदेवानांहो-

तेतिश्रुत्यन्तरात्। केतुः दूतवद्ज्ञापकः अग्निर्देवानांदूतआसीदितिश्रुतेः। बृहद्भानुः प्रौढरश्मिः॥ सरेवान् एतत्तदोरितिसोर्लोपः रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं आद्गुणः छन्दसीरइतिमतुपो-वत्वं आरेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वंवक्तव्यमितिमतुपउदात्तत्वम्। विश्पतिः परादिश्छन्दसिबहुलमि-त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। बृहद्भानुः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १२॥

दर्शपूर्णमासयोःस्रुगादापनात्पूर्वभाविनिजपेनमोमहद्भ्यइत्येषा ब्रह्मौदनेप्राशिष्यमाणइति खण्डे—सूर्योनोदिवस्पातुनमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइतिसूत्रितम्।

तामेतांत्रयोदशीमृचमाह—

नमो॑म॒हद्भ्यो॒नमो॑अर्भ॒केभ्यो॒नमो॒युव॑भ्यो॒नम॑आशि॒नेभ्यः॑ [illegible] ॑मदे॒वान्यदि॑शक्न॒वाम॒माज्याय॑सः॒शंस॒मावृ॑क्षिदेवाः ॥ १३ ॥ [illegible] ॥

नमः॑। म॒हत्ऽभ्यः॑। नमः॑। अ॒र्भ॒केभ्यः॑। नमः॑। युव॑ऽभ्यः। नमः॑। आ॒शि॒नेभ्यः॑। यजा॑म। दे॒वान्। यदि॑। श॒क्नवा॑म। मा। ज्याय॑सः। शंस॑म्। आ। वृ॒क्षि॒। दे॒वाः॒॥ १३॥ २४॥

अग्निनाप्रेरितःशुनःशेपोविश्वान्देवाननयातुष्टाव तथाचाम्नायते—तमग्निरुवाचविश्वान्नु देवान्स्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामीतिसविश्वान्देवान्तुष्टावनमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइत्येतयर्चेति। महा-न्तोगुणैरधिकाः अर्भकागुणैर्न्यूनायुवानस्तरुणाः आशिनावयसाव्याप्ताःवृद्धाः यथोक्तचतुर्विधदे-हयुक्तेभ्योदेवेभ्योनमोस्तु यदिशक्नवाम कथंचिद्धनादिसंपत्त्याशक्ताश्चेत् तदानींदेवान्यजामहेदेवाः ज्यायसोज्येष्ठस्यदेवताविशेषस्य आ सर्वतःप्रसृतंशंसंस्तोत्रंआवृक्षि अहंविच्छिन्नंमाकार्षम्॥ आ-शिनेभ्यः अशूव्याप्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकइनच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। यजाम शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः। शक्नवाम शकॢशक्तौ आडुत्तमस्यपिच्चेति तिङःपिद्वद्भावादनुदात्तत्वेसतिविकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः। ज्यायसः प्र-शस्यशब्दादीयसुनिज्यचेतिज्यादेशः ज्यादादीयसइतिईयसुनईकारस्यात्वं नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। शंसं हलश्चेतिघञ्। वृक्षि ओव्रश्चूछेदने व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं इट् च्लेःसिच् स्वर-तिसूतीत्यादिनाइडभावः स्कोःसंयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः व्रश्चादिनाषत्वं षढोःकःसीतिकत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं नमाङ्योगइत्यडभावः॥ १३॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्विंशोवर्गः॥ २४॥

---

१ तै० सं. २. ५. ९.। २ तै०सं. २. ५. ८.। ३ ऐ० ब्रा० ७. १६.।

यत्रग्रावेतिपञ्चमंसूक्तंनवर्चं आदितःषळनुष्टुभः आयजीइत्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः आदि-
श्चतसृणामिन्द्रोदेवता ततोद्वेउलूखलदेवत्ये तदन्तरभाविन्यौउलूखलमुसलोभयदेवताके अन्त्या-
गाउच्छिष्टमित्यस्याहरिश्चन्द्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमोदेवता तथाचबृहद्देवतायामुक्तम्—
वर्माधिषवणीयंवासोमंवान्त्याप्रशंसतीति। तदुक्तमनुक्रमण्यां यत्रग्रावानवषळनुष्टुबादियच्चिद्ध्यौ-
लूखल्यौपरेमौसल्यौचप्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्त्याचर्मप्रशंसावेति । आद्याश्चतस्रोअःसवेहोमेवि-
नियुक्ताः पञ्चम्याद्याश्चतस्रोभिषवे अन्त्याद्रोणकलशेसोमावनयने तथाचब्राह्मणम्—अथहैतंशु-
नःशेपोअः[illegible]तमेताभिश्चतसृभिरभिसुषावयच्चिद्धित्वंगृहेगृहइत्यथैनंद्रोणकलशमभ्यव-
निनायो[illegible]रेत्येतयर्चाथहास्मिन्नन्वारब्धेपूर्वाभिश्चतसृभिःसस्वाहाकाराभिर्जुहवांच-
कारेति[1] ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

यत्रग्रावापृथुबुध्नऊर्ध्वोभवतिसोतवे।उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः ॥१

यत्र । ग्रावा । पृथुऽबुध्नः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उलूखलऽसु
तानाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

हेइन्द्र यस्मिन्नअःसवेकर्मणिसोतवेभिष्वार्थंग्रावापाषाणः पृथुबुध्नः स्थूलमूलऊर्ध्वउ-
न्नतोभवति तस्मिन्कर्मणि उलूखलसुतानांउलूखलेनाभिषुतानांरसंअवेत् स्वकीयत्वेनावग-
त्यैवजल्गुलोभक्षय ॥ पृथुबुध्नः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्र-
तिषेधः । सोतवे षुञ्अभिषवे तुमर्थेसेसेनितितवेनप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । उलूख-
लसुतानां उलूखलेनसुतानांतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जल्गुलः गलअदने अस्मा-
द्यङोलुकि लेण्मध्यमैकवचने लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः उपधायाउत्वंहला-
दिशेषाभावश्चपृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यत्रद्वाविवजघनाधिषवण्याकृता। उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः॥२॥

यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवन्या । कृता । उलूखलऽसुता
नाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

1 ऐ० ब्रा० ७. १७. ।

यत्रयस्मिन्कर्मणिअधिषवण्याउभेअधिषवणफलकेद्वाविवजघनाद्वौजघनप्रदेशाविव ज-घनंजङ्घन्यतइतियास्कः। कृताविस्तीर्णेकृतेसंपादिते अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना हन्तेः शरीराव-यवेद्वेचेतिहन्धातोः अच् द्वित्वं कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः सुपांसुलुगित्याकारः । अधिषवण्या षुञ्अभिषवे ल्युट् भवेछन्दसीतियत् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वं तित्स्वरितमितिस्वरितः नच यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं तत्रहिनिष्ठाचद्व्यजनादित्यस्यानुवृत्तेः द्व्यच्कस्यैवतदिति। कृता पूर्ववदाकारः॥ २ ॥ तृतीयामृचमाह—

यत्रनार्यपच्यवमुपच्यवंचशिक्षते। उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः॥३॥

यत्र । नारी । अपऽच्यवम् । उपऽच्यवम् । च । शि[illegible] । उलूख लऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ३॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिनारीपत्नी अपच्यवं शालायानिर्गमनं उपच्यवंच शालाप्राप्तिंचशिक्षते अभ्यासंकरोति अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं च्युङ्गतौ ऋदोरबित्यप् गुणावादेशौ थाथादिनो-त्तरपदान्तोदात्तत्वं एवमुपच्यवम् । शिक्षते शिक्षविद्योपादाने अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्त-त्वेधातुस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यत्रमन्थांविबध्नतेरश्मीन्यमितवाइव। उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः॥४

यत्र । मन्थाम् । विऽबध्नते । रश्मीन् । यमितवैऽइव । उलूखलऽसु तानाम् । अव । इत् । ऊम् इति इन्द्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कर्मणिमन्थां आशिरमथनहेतुंमन्थानंविबध्नन्ति तत्रदृष्टान्तः—रश्मीनश्वबन्धनार्थान्प्रग्रहान् यमितवाइवनियन्तुमिवअन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्थां पथिमथ्यृभुक्षामादितिद्वितीयामपि व्यत्ययेनात्वं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथोःसर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तः यद्वा मथ्यते अनयेतिमन्था मथिविलोडनेइत्यस्मात् हलश्चेतिकरणेघञ् ततष्टाप् ञित्वा दाद्युदात्तत्वम् । विबध्नते बन्धबन्धने क्र्यादिभ्यःश्ना अनिदितामितिनलोपे श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः। यमितवै यमउपरमे तुमर्थेसेसे निततवैप्रत्ययः इडागमश्छान्दसः यद्वा ण्यन्तात्तवैप्रत्ययस्येडागमेसति णिलोपश्छान्दसः अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ॥४॥

१ नि० ९. २०.।

अभिषवे विनियुक्तां चतसृषु मध्ये प्रथमां सूक्ते पञ्चमीमृचमाह—

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे । इह । द्युमत्ऽतमम् । वद । जयताम्ऽइव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि त्वं अवघातार्थं गृहेगृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण [illegible] अतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद तत्र दृष्टान्तः—जयतामिव दुन्दुभिः यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं ध्वनिं करोति तद्वत् उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान्—उलूखलमुरुकरं वोर्ककरं वोर्ध्वखं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं चैतत्तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणमिति[1] ॥ उलूखलक अपादादावितिपर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । युज्यसे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते नच तिङ्ङतिङ इति निघातः निपातैर्यद्यदिहन्तेति प्रतिषेधात् । द्युमत्तमं दीव्यतेर्दीप्त्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्विप् दिव उदित्युत्वं यणादेशे ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबिति मतुप उदात्तत्वं ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् अक्षद्यूरित्यादाविवात्राप्यूठा भवितव्यं एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिवुप्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत इत्युत्वं भविष्यति ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित् । अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् । अथो इति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उलूखल ॥ ६ ॥

उत अपि च हे वनस्पते उलूखलरूपवृक्ष ते अग्रमित् तव पुरत एव वातो विवाति स्म त्वरोपेतमुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु अथोऽनन्तरं हे उलूखल इन्द्राय इन्द्रोपकारार्थं पातवे

1 नि० ९. २०.

पातुंसोमंसुनु सोमाभिषवंकुरु ॥ वनस्पते पारस्करादित्वात्सुट् कार्येकारणशब्दः । पातवे पा-पाने तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुनु उतश्चप्रत्ययादसंयो-गपूर्वादितिहेर्लुक् विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादनिघातः । उलूखल उर्ध्वंखम-स्येत्युलूखलः पृषोदरादिः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

आयजीवाजसातमाताह्यु१च्चाविजर्भृतः। हरीइवान्धांसिबप्सता॥७॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उ[illegible] विऽजर्भृतः । हरीइवेति हरीऽइव । अन्धांसि । बप्सता ॥ ७ ॥

येउलूखलमुसले आयजीसर्वतोयज्ञसाधने वाजसातमाअतिशयेनान्नप्रदे ताहि ते खलु उच्चाप्रौढध्वनिर्यथाभवतितथाविजर्भृतः विशेषेणपुनःपुनर्विहारंकुरुतः तत्रदृष्टान्तः—अन्धांस्यन्ना-निचणकादीनिखाद्यानिबप्सन्तौभक्षयन्तौहरीइव इन्द्रस्याश्वाविव अत्रयास्कएवंव्याचख्यौ— आयजीआयष्टव्येअन्नानांसंभक्ततमेतेह्युच्चैर्विह्रियेतेहरीइवान्नानिभक्षयन्ताविति॰ ॥ आय-जी यजेरौणादिकःकरणेइप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वाजसातमा वाजंसनोती-तिवाजसाः षणुदाने जनसनेत्यादिनाविट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं कृ-दुत्तरप्रकृतिस्वरत्वं आतिशायनिकस्तमप् सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः । विजर्भृतः हृञ्हरणे अस्माद्यङ्लुकिअभ्यासहलादिशेषोरत्जशत्वेषुकृतेषु रुग्रिकौचलुकीतिरुगागमः ततः प्रत्य-यलक्षणेनधातुसंज्ञायांलिटिद्विवचनंतस् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् गुणेप्राप्तेग्क्ङितिचेतिप्रति-षेधः हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वं प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । बप्सता भसभक्षणदी-प्त्योः लटःशतृ जुहोत्यादिभ्यःश्लुः घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः नाभ्यस्तादितिनुमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

तानोअद्यवनस्पतीऋष्वावृष्वेभिःसोतृभिः । इन्द्रायमधुमत्सुतम् ॥८॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृऽभिः । इन्द्राय । मधुऽमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

१ नि० ९. ३६. ।

अद्यास्मिन्कर्मणिहेवनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौयुवांऋष्वेभिर्दर्शनीयैः सोतृभिःअभिषवहेतुभिः सहऋष्वौदर्शनीयौभूत्वाइन्द्रायइन्द्रार्थंमधुमत् माधुर्योपेतंसोमद्रव्यं नोस्मदीयंसुतंअभिषुणुतम् ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । नोअद्य प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः । वनस्पती उभयपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते आमन्त्रितस्येतिसर्वानुदात्तत्वं प्लुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । सुतं षुञ्अभिषवे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्निघातः ॥ ८ ॥

सोमावनयनेविनियुक्तांसूक्तेनवमीमृचमाह—

उच्छिष्टंचम्वोर्भरसोमंपवित्रआसृज । निधेहिगोरधित्वचि॥१॥२६॥

उत्ऽशिष्टम् । चम्वोः । भर । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥ २६ ॥

हेऋत्विग्विशेष हरिश्चन्द्र देवतापक्षेहेहरिश्चन्द्रेतिवा चम्वोः सोमस्यभक्षत्वसंपादकयोरधिषवणफलकयोः शिष्टं अभिषवशाहित्येनावशिष्टंसोमंउद्भर शकटस्योपरिहर सोमंअभिषुतंसोमं पवित्रेदशापवित्रे आसृज आनीयप्रक्षिप प्रक्षेपेसत्यवशिष्टंसोमं गोस्त्वचिआनडुहेचर्मणिअधिनिधेहि अध्यारोप्यस्थापय ॥ चम्वोः चमुअदने चम्यतेभक्ष्यतेत्रेतिचमूः कृषिचमीत्यादिना औणादिकऊःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सप्तमीद्विवचनस्य उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितइतिस्वरितत्वं उदात्तयणोहल्पूर्वादितिव्यत्ययेननभवति । भर हृग्रहोर्भः । धेहि घ्वसोरेद्धाभ्यासलोपश्चेत्येत्वाभ्यासलोपो निघातः । त्वचि सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

यच्चिद्धिसत्यसोमपाइतिषष्ठंसूक्तंसप्तर्चंशुनःशेपस्यार्षं पाङ्क्तमैन्द्रं अनुक्रमणिकाच—यच्चिद्धसप्तपाङ्क्तमिति पृष्ठ्यषडहस्यपञ्चमेहनिमाध्यंदिनेसवनेहोत्रकायच्चिद्धीतिसप्तर्चंसूक्तंत्रींस्तृचाकृत्वास्वस्वशस्त्रेएकैकंतृचमावपेरन् चतुर्थेहनीतिखण्डे—यच्चिद्धिसत्यसोमपाइत्येकैकमेवमेवेति सूत्रितम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

यच्चिद्धिसत्यसोमपाअनाशस्ताइवस्मसि । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताःऽइव । स्मसि । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेर्देवैःप्रेरितःशुनःशेपःएतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋग्भिरिन्द्रंतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तंविश्वेदेवाऊचुरिन्द्रोवैदेवानामोजिष्ठोबलिष्ठःसहिष्ठःसत्तमःपारयिष्णुतमस्तंनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइति सइन्द्रंतुष्टावयच्चिद्धिसत्यसोमपाइत्येतेनसूक्तेनउत्तरस्यपञ्चदशभिरिति॥ हे सोमपाःसोमस्यपातः सत्य सत्यवादिन् इन्द्र यच्चिद्धियद्यपिवयंअनाशस्ताइवस्मसि अप्रशस्ताइवभवामः तथापि हेतुवीमघबहुधनेन्द्र त्वंगोषुअश्वेषुशुभ्रिषुशोभनेषु सहस्रेषुसहस्रसंख्याकेषुच निमित्तभूतेषु नोस्मानाशंसयसर्वतःप्रशस्तान्कुरु अस्मद्दोषमनपेक्ष्यगवादीन् प्रयच्छेत्यर्थः॥ सोमपाः विजन्तः आमन्त्रितनिघातः। अनाशस्ताइव शंसुस्तुतौ निष्ठेतिभावेक्तः यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः नञोबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। स्मसि इदन्तोमसिः। तूनः ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः। गोषु सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः। अश्वेषु अश्नुतेध्वानमित्यश्वः अशूप्रुषीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। शुभ्रिषुशुभदीप्तौ अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

शिप्रिन्वाजानांपतेशचीवस्तवदंसना। आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु शुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ॥ २॥

शिप्रिन्। वाजानाम्। पते। शचीऽवः। तव। दंसना। आ। तु। नः। इन्द्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु। सहस्रेषु। तुविऽमघ॥ २॥

हेशचीवःशक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानांपतेअन्नानांपतेतवदंसनाकर्मविशेषोनुग्रहरूपःसर्वदावर्तते अन्यत्पूर्ववत्॥ शिप्रिन् शिप्रेहनूनासिकेवेतियास्कः। अतइनिठनाविति मत्वर्थीयइनिः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। वाजानांपते सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायनिघातः नचामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वात् पादादित्वाच्चनिघातः नामन्त्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनमितिअविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्। शचीवः छन्दसीरइतिमतुपोवत्वं मतुवसोरुरितिरुत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः पादादित्वादामन्त्रितनिघाताभावः॥ २॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६.। २ नि० ६. १७.।

तृतीयामृचमाह—

निष्वापयामिथूदृशासस्तामबुध्यमाने । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु शुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथूऽदृशा । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परसङ्गतत्वेन दृश्यमानेयमदूत्यौ निष्वापय नितरांसुप्तेकुरु तेचास्मान्मारयितुम-बुध्यमानेसत्यौसस्तांनिद्रांप्राप्नुतं अन्यत्पूर्ववत् ॥ निष्वापय सुषामादित्वात्षत्वं अन्येषामपिदृश्य-तइतिदीर्घः । मिथूदृशा मिथुनतयायुगलरूपेणपश्यतइतिमिथूदृशा क्विप्चेतिदृशेःकर्तरिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववत्पूर्वपदस्यदीर्घः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । सस्तां षसस्वप्ने लो-टि तसस्तां अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः । अबुध्यमाने नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

ससन्तुत्याअरातयोबोधन्तुशूररातयः । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु शुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ४ ॥

त्याः अस्माभिर्दृश्यमानाःपरोक्षास्ताअरातयःअदानशीलाःशत्रवःससन्तु निद्रांकुर्वन्तु हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र रातयोदानशीलाः बन्धवोबोधन्तुअस्मान् बुध्यतां अन्यत्पूर्ववत् ॥ससन्तु प्र-त्ययस्वरः । अरातयः रादाने मन्त्रेवृषेत्यादिनाभावेक्तिन् नविद्यतेरातिरेष्वितिबहुव्रीहौपूर्वपदप्र-कृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामितितुसर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनभवति यद्वा क्तिच्क्तौचसंज्ञा-यामितिकर्तरिक्तिच् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधन्तु पादादित्वात्तिङ्ङतिङइति निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

समिन्द्रगर्दभंमृणनुवन्तंपापयामुया । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशु भ्रिषुंसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र अमुया अनयास्माभिःश्रूयमाणया पापया निन्दारूपयावाचा नुवन्तंस्तुवन्तं अपकीर्तिंप्रकटयन्तमित्यर्थः तादृशंगर्दभंगर्दभसमानंवैरिणं संमृणसम्यक्मारय यथागर्दभः श्रोतुमशक्यंपरुषंशब्दंकरोति तथाशत्रुरपि अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं नर्दगर्दशब्दे कॄगॄशॄशल्गिर्दिभ्योभच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । मृण मृणहिंसायां तौदादिकः शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । नुवन्तं णुस्तुतौ शतरि अदिप्रभृतित्वाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावे उवङादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

पताति कुण्डृणाच्यादूरंवातोवनादधि । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु शुभ्रिषुंसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डृणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

वातोस्मत्प्रतिकूलोवायुः कुण्डृणाच्याकुटिलगत्यासत्वास्मान्परित्यज्य वनादधि अरण्यादप्यधिकंदूरदेशं पतातिपततु अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति लेट्याडागमः । कुण्डृणाच्या कुडिदाहे अस्मात् ल्युडन्ते कुण्डनशब्दे डकारात्परस्याकारस्यऋकारश्छान्दसः ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वं तदञ्चतीतिकुण्डृणाची ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपे अञ्चतेश्चेतिङीप् अचइत्याकारलोपः चाविति पूर्वपदस्यदीर्घत्वं चावित्याकारस्योदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

सर्वंपरिक्रोशंजहिजंभयांकृकदाश्वम् । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु शुभ्रिषुंसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जम्भय । कृकदाश्वम् । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥ २७ ॥

परिक्रोशं अस्मद्विषये सर्वतआक्रोशकर्तारं सर्वंपुरुषं जहि मारय कृकदाश्वं अस्मद्विषयेहिंसाप्रदंशत्रुं जंभय मारय अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं क्रुशआह्वाने परितःक्रोशयतीतिपरिक्रोशः पचाद्यच् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जहि हनहिंसागत्योः हन्तेर्जइतिजादेशः तस्यासिद्धवदत्राभादिति असिद्धत्वादतोहेरितिहेर्लुक्नभवति । जंभय जभिनाशने चुरादित्वात्स्वार्थिकोणिच् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वें णिचएवस्वरःशिष्यते । कृकदाश्वं कृञ्हिंसायां कृदाधारार्चिकलिभ्यःकन्नितिभावेकनप्रत्ययः किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः तथाच कृकोहिंसा तां दाशति प्रयच्छतीतिकृकदाशुः बहुलग्रहणाद्दाशतेरपि कृकउपपदे कृकेवचःकश्चेत्युण् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः द्वितीयायाममिपूर्वत्वेप्राप्ते वाछन्दसीति तस्यबाधितत्वाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

आवइन्द्रमितिद्वाविंशत्यृचंसप्तमंसूक्तं शुनःशेपस्यार्षंगायत्रं अस्माकमित्येषापादनिचृद्गायत्री त्रयःसप्तकाःपादनिचृदित्युक्तत्वात् शश्वदिन्द्रइत्येषात्रिष्टुप् आदितःषोडशर्चऐन्द्र्यः आश्विनावश्वावत्येत्याद्यास्तिस्रआश्विन्यः कस्तउषइत्याद्यास्तिस्रउषोदेवताकाः तथाचानुक्रमणिका—आवोह्यधिकास्माकंपादनिचृत् शश्वत्त्रिष्टुप्परौतृचावाश्विनौषस्याविति ॥

प्रथमामृचमाह—

आवइन्द्रंक्रिविंयथावाजयन्तःशतक्रतुम् । मंहिष्ठंसिञ्चइन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रम् । क्रिविम् । यथा । वाजऽयन्तः । शतऽक्रतुम् । मंहिष्ठम् । सिञ्चे । इन्दुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयन्तोन्नमिच्छन्तोवयंशुनःशेपाः हेऋत्विग्यजमानावोयुष्माकंसंबन्धिनमिममिन्द्रं-इन्दुभिः सोमैरासिञ्चे सर्वतःसिञ्चामहे तर्पयामः कीदृशंशतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपेतं मंहिष्ठमतिशयेनप्रवृद्धं सेचनेदृष्टान्तः—यथायेनप्रकारेण क्रिविमवटं जलेनपूरयन्तितद्वत् क्रिविशब्दोवव्रःकाटइत्यादिषुचतुर्दशसुकूपनामसु क्रिविःकूपःसूदइतिपठितम् ॥ क्रिविं कृतीछेदने कृत्यतइतिक्रिविः कृविघृष्विछविस्थवीत्यादौक्रिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः अतएवतशब्दलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्ते इतिसर्वानुदात्तत्वम् । वाजयन्तः वाजआत्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानाद्ज्ञापकात् । मंहिष्ठं महिवृद्धौ अतिशयेनमंहितामंहिष्ठः तुश्छन्दसीतितृजन्तादिष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः इष्ठनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सिञ्चे षिचिर्क्षरणे व्यत्ययेनैकवचनं शेमुचादीनामितिनुमागमः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

शतंवायःशुचीनांसहस्रंवासमाशिराम् । एदुनिम्नंनरीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । सम्ऽआशिराम् ।
आ । इत् । ऊम् इति । निम्नम् । न । रीयते ॥ २ ॥

यइन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानांशतंवा शतसंख्याकंसमूहंवा समाशिरां समीचीनेन आशिराख्येन श्रयणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रंवासहस्रसंख्याकं समूहंवा एदुरीयते आगच्छत्येव सोस्माननुगृह्णात्विति शेषः सोमप्राप्तौदृष्टान्तः—निम्नंन यथानिम्नप्रदेशं आपःआप्नुवन्तितद्वत् ॥ समाशिरां श्रिञ्पाकेइत्यस्यसमाङ्पूर्वकस्य अपस्पृधेथामित्यादौ आशीरादेशो-निपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रीयते रीङ्श्रवणे दिवादिभ्यःश्यन् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

संयन्मदायशुष्मिणएनाह्यस्योदरे । समुद्रोनव्यचोदधे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे ।
समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

---

१ दशपाद्यांपंचपाद्यांअत्रापिचक्रिविशब्दोऋकारवान्साधनिकयाभवति वस्तुतस्तु कृञ्करणेक्रिन्निडागमश्चनिपात्यतेइतिनिघण्टुभाष्यम् ।

यत्पूर्वोक्तं शतंसहस्रंवाशुष्मिणे बलवतइन्द्रस्य मदायमदार्थंसंगतंभवति एनाहि अनेनैव शतेनसहस्रेणचअस्येन्द्रस्योदरे व्यचोव्यासिर्दधेधृता भवति तत्रदृष्टान्तः—समुद्रोन समुद्रइव यथा समुद्रमध्येजलंव्याप्तंतद्वत् ॥ एना सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः । व्यचः व्यचेःकुटादित्वमनसीति ङिद्वद्भावस्यप्रतिषिद्धत्वात् ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणंनभवति असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम । दधे दधातेः कर्मणिअभ्यासह्रस्वजश्त्वेषुकृतेषु आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं हिचेतिप्रतिषेधान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अयमुंतेसमतसिकपोतइवगर्भधिम् । वचस्तच्चिंन्नओहसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊम् इति । ते । सम् । अतसि । कपोतःऽइव ।
गर्भऽधिम् । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र अयमु अयमपिदृश्यमानःसोमःतेत्वदर्थंसंपादितःयंसोमंसमतसि सम्यक्सातत्येनप्राप्नोषि तत्रदृष्टान्तः—कपोतइव यथाकपोताख्यःपक्षी गर्भधिंगर्भधारिणींकपोतींप्राप्नोतितद्वत् तच्चित तस्मादेवकारणान्नोस्मदीयंवचओहसेप्राप्नोषि ॥ अतसि अतसातत्यगमने लटिसिप् शप् तिङ्ङतिङइतिनिघातः । गर्भधिं गर्भोस्यांधीयतइतिगर्भधिः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओहसे तुहिर्दुहिर्उहिर्अर्दने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

स्तोत्रंराधानांपतेगिर्वाहोवीरयस्यते । विभूतिरस्तुसूनृता ॥५॥ २८॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ।
विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥ २८ ॥

हेइन्द्र राधानांपते धनानांपालक गिर्वाहोगीर्भिरुह्यमान वीरशौर्योपेत यस्यतेतवस्तोत्रमीदृशं भवतितस्यतवविभूतिर्लक्ष्मीःसूनृताप्रियसत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं दाम्नीशसेतिष्ट्रन्पश्चात् अर्शआद्यच् अथवा स्तोतुःइदं इत्यर्थेअण् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धिर्न । राधानांपते राध्नुवन्त्येभिरितिरा-

[1] उदरे उदिदृणातेरितिअर् । [2] कपोतइव कबेरोतच्पश्चेत्योतच् व्यत्ययेनमध्योदात्तः अथवाअव्युत्पन्नएवलघावन्तेइतिगुरुरुदात्तः ।

धानिधनानि सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्यनिघातः । गिर्वाहः वहप्रापणे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीतिकारकपूर्वस्यापिवहतेरसुन्प्रत्ययः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्युक्तत्वात् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिःपूर्वपदस्य वोरुपधायाइतिदीर्घस्याभावश्छान्दसः षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विभूतिः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

ऊर्ध्वस्तिष्ठानऊतयेऽस्मिन्वाजेशतक्रतो । समन्येषुब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सम् । अन्येषु । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

हेशतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत अस्मिनप्रसक्तेवाजेसंग्रामेनोस्माकमूतयेरक्षणायऊर्ध्वउन्नतः उत्सुकस्तिष्ठभव त्वंचाहंचमिलित्वाअन्येषुकार्यान्तरेषु संब्रवावहै सम्यक्विचारयावः॥तिष्ठ द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊडिदमित्यादिनासप्तम्याउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

योगेयोगेतवस्तरंवाजेवाजेहवामहे । सखायइन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

योगेयोगे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजेवाजेकर्मविघातिनितस्मिनसङ्ग्रामे तवस्तरंअतिशयेन बलिनमिन्द्रंऊतयेरक्षार्थंसखायःसखिवत्प्रियावयंहवामहेआह्वयामः ॥ योगेयोगे युजिर्योगे हलश्चेतिघञ् चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वं घञोञित्त्वादाद्युदात्तत्वं नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावेसतिआम्रेडितानुदात्तत्वम् । तवस्तरं तवसःशब्दात् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्यछान्दसोलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आघागमद्यदिश्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः । वाजेभिरुपनोहवम् ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ ८ ॥

यदिश्रवत् यद्ययमिन्द्रोनोस्मदीयंहवमाह्वानंशृणुयात् तदानींस्वयमेवसहस्रिणीभिरूतिभिःबहुभिःपालनैः वाजेभिरन्नैश्चउपसमीपे आगअवश्यमागमत् आगच्छेत् ॥ घ ऋचितुनुघेत्यादिनासंहितायांदीर्घः । गमत् लिङर्थेलेट् लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा छान्दसेलुङि पुषादिद्युताद्यॢदितःपरस्मैपदेष्वितिच्लेरङादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। श्रवत् श्रुश्रवणे पूर्ववत् लेट्यडागमः । वाजेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः। हवं भावेनुपसर्गस्येतिह्वयतेरप्संप्रसारणंच अपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अनुप्रत्नस्यौकसोहुवेतुविप्रतिंनरम् । यंतेपूर्वंपिताहुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् । यम् । ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकसःस्थानस्यस्वर्गरूपस्यतत्सकाशात् तुविप्रतिं बहून्यजमानान्प्रतिगन्तारंनरंपुरुषमिन्द्रं अनुहुवे अनुक्रमेणकर्मस्वाह्वयामि यं तेत्वामिन्द्रं पिता अस्मदीयोजनकः पूर्वंपुरास्वकीयानुष्ठानकाले हुवेआहूतवान् तंआह्वयामीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ओकसः नब्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । हुवे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच इटि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणप्राप्ते क्ङितिचेतिप्रतिषेधः उवङादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादनिघातः । तुविप्रतिं तुवीनांबहूनांप्रतिगन्तारं अत्रप्रतिशब्दोभीमसेनोभीमइतिवत् प्रतिगन्तृशब्दं लक्षयित्वातद्वारातदर्थंलक्षयति अतः प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिवत् सत्त्ववचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वेनपूरणगुणेत्यादिनानषष्ठीसमासनिषेधः । हुवे ह्वेञोलटिबहुलंछन्दसीतिपूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

तंत्वावयंविश्ववाराशास्महेपुरुहूत । सखेवसोजरितृभ्यः ॥१०॥२९॥

तम् । त्वा । वयम् । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत । सखे । वसो इति । जरितृऽभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिःस्वस्वकर्मण्याहूत सखेसखिवत्प्रिय वसोनिवासहेतोइन्द्रतंपूर्वोक्तगुणयुक्तंत्वांजरितृभ्यःस्तोतृणामनुग्रहार्थं आशास्महेप्रार्थयामहे ॥ आशास्महे आङःशासुइच्छायां अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् । वसो नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्पराङ्गवद्भावेसतिशेषनिघातेनवाआमन्त्रितस्यचेतिवासर्वानुदात्तत्वम् । जरितृभ्यः जरतिःस्तुतिकर्मा तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकोनत्रिंशोवर्गः॥ २९ ॥

एकादशीमृचमाह—

अस्माकंशिप्रिणीनांसोमपाःसोमपाव्नाम् । सखेवज्रिन्त्सखीनाम्॥११॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमऽपाः । सोमऽपाव्नाम् ।

सखे । वज्रिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातः सखे सखिवत्प्रियवज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र सखीनांसखिवत्प्रियाणां सोमपाव्नांसोमस्यपातृणामस्माकं शिप्रिणीनांदीर्घाभ्यांहनूभ्यांनासिकाभ्यांवायुक्तानांगवांसमूहः त्वत्प्रसादादस्त्वितिशेषः ॥ शिप्रिणीनां ऋन्नेभ्योङीप्इतिङीप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेस इतिप्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः आमन्त्रितस्यसतिशिष्टत्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमपाव्नां आतोमनिन्क्वनिप्वनिपश्चेत्यादिनावनिप् अल्लोपोनइत्यनोकारस्यलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

तथानदस्तुसोमपाःसखेवज्रिन्तथाकृणु । यथातउश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा ।

कृणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हेसोमपाःसखेवज्रिन् इष्टयेअभिलषितार्थं तेतवानुग्रहं यथायेनप्रकारेणोश्मसिवयंकामयामहे त्वंतथाकुरु त्वत्प्रसादात्तदभीष्टंतथास्तु ॥ कृणु कृविहिंसाकरणयोश्च इदित्त्वान्नुम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययःतत्सन्नियोगेनवकारस्यचाकारः अतोलोपइतितस्यलोपःतस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेर्लुक् । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तोमसिःअदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । इष्टये इषइच्छायां क्तिनि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः यद्वा यजतेःक्तिनि वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं वश्चादिनाषत्वष्टुत्वे पूर्वस्मिन्पक्षे मन्त्रेवृषेतिक्तिनउदात्तत्वं द्वितीयेतुव्यत्ययेन ॥ १२॥

त्रयोदशीमृचमाह—

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधऽमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविऽवाजाः ।
क्षुऽमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमन्तोन्नवन्तोवयंयाभिर्गोभिःसहमदेमहृष्येम इन्द्रेसधमादेअस्माभिःसहहर्षयुक्तेसतिनोस्माकं तागावःरेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभूतबलाश्चसन्तु॥ रेवतीः रयिशब्दान्मतुपि रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं छन्दसीरइतिमतुपोवत्वं वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः आरेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वंवक्तव्यमितिरेशब्दादुत्तरस्यापिभवतीतिपूर्वमेवोक्तम् । सधमादे मदतृप्तियोगे चौरादिकः सहमादयतीतिसधमादः पचाद्यच् सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुविवाजाः तुइतिसौत्रोधातुर्वृद्ध्यर्थः अचइरितिइः संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणोनभवति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षुमन्तः टुक्षुशब्दे अस्मात्क्विपितुगभावश्छान्दसः ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वम् । मदेम मदीहर्षे व्यत्ययेनशप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् ततोधातुस्वरःशिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

आ घ त्वावान्त्मनाप्तः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्र्योः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आप्तः । स्तोतृऽभ्यः । धृष्णो इति ।
इयानः । ऋणोः । अक्षम् । न । चक्र्योः ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धाष्टर्ययुक्तेन्द्र त्वावान्त्वत्सदृशोदेवताविशेषः त्मनाप्तः त्वदनुग्रहवशात्स्वयमेवाप्तः सन् इयानोस्माभिर्याच्यमानःस्तोतृभ्यः स्तोतॄणांअनुग्रहायतदभीष्टमर्थं घअवश्यंआऋणोः आनीयप्रक्षिपतु तत्रदृष्टान्तः—चक्र्योः रथस्यचक्रयोः अक्षंन यथाअक्षंप्रक्षिपन्तितद्वत् ॥ त्वावान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः आसर्वनाम्नइतिदकारस्यात्वम् वतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरःशिष्यते । त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः । धृष्णो ञिधृषाप्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । इयानः इङ्गतौ छन्दसिलिट् तस्यलिटःकानज्वेतिकान-

जादेशः अचिश्नुधात्वित्यादिनाइयङादेशः द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिवचनाद्-भ्यासोनक्रियते चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणोः ऋणगतौ लङि व्यत्ययेनतिपःसिपि इतश्चेतीकार-लोपः तनादिकृञ्भ्यउः सार्वधातुकगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्याडागमाभावः विक-रणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अक्षं अक्षस्यादेवनस्येत्याद्युदात्तत्वम् । चक्र्योः अकारस्येकार-श्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आयद्दुवः॑शतक्रत॒वाकामं॑जरितॄ॒णाम् । ऋ॒णोरक्षं॒नशची॑भिः॥१५॥३०

आ । यत् । दुवः॑ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शत॒ऽक्रतो । आ । काम॑म् ।
ज॒रि॒तॄ॒णाम् । ऋ॒णोः । अक्ष॑म् । न । शची॑भिः ॥ १५ ॥ ३० ॥

हेशतक्रतो इन्द्र यद्दुवोधनं कामितार्थरूपं आस्तोतृभिराप्तव्यमस्तितंकामंजरितॄणां स्तोतॄ-णांअनुग्रहाय आऋणोःआनीयप्रक्षिपसि तत्रदृष्टान्तः शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारवि-शेषैः अक्षंन यथाअक्षंप्रक्षिपन्तितद्वत्॥शचीभिः शचीशब्दःशार्ङ्गरवादिङीनन्तआद्युदात्तः॥१५॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रिंशोवर्गः ॥३०॥

षोडशीमृचमाह—

शश्व॒दिन्द्रः॒पोप्रु॑थद्भि॒र्जिगाय॒नान॑दद्भिः॒शाश्व॑सद्भि॒र्धना॑नि। सनो॑हिरण्य र॒थंद॒सना॑वा॒न्त्सनः॑स॒नि॒ता॥स॒नये॒सनो॑दात् ॥ १६ ॥

शश्व॑त् । इन्द्रः॑ । पोप्रु॑थत्ऽभिः । जि॒गा॒य॒ । नान॑दत्ऽभिः ।
शाश्व॑सत्ऽभिः । धना॑नि । सः । नः॒ । हि॒र॒ण्य॒ऽर॒थम् । दं॒सना॑ऽवान् ।
सः । नः॒ । स॒नि॒ता । स॒नये॑ । सः । नः॒ । अ॒दा॒त् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेन्द्रेणदत्तंहिरण्यरथं अनयाप्रतिजग्राह तथाचब्राह्मणम्—तस्माइन्द्रःस्तूयमा प्रीतोमनसाहिरण्यरथंददौतमेतयाप्रतीयायशश्वदिन्द्रइतीति[1] । इन्द्रः शश्वत्सर्वदाधनानिवै संबन्धीनि जिगायजितवान् अश्वैरितिशेषः कीदृशैः पोप्रुथद्भिः घासभक्षणानन्तरभाविन ध्रशब्दंकुर्वद्भिः नानदद्भिः नादमास्यगतंहेषाशब्दंकुर्वद्भिः शाश्वसद्भिः पुनःपुनर्भृशंवा सद्भिः दंसनावान् कर्मवान् सनितादाता सइन्द्रोनोस्माकं सनयेसंभजनार्थं हिरण्यरथंसुवर्ण

---

1 ऐ० ब्रा० ७. १६. ।

निर्मितंरथं अदादद्त्तवान् ॥ सनः सनोद्विरुक्तिरादरार्थं । पोपुथद्भिः मोथृपर्यांप्तौ अस्माद्यङ्लुकि अभ्यासहलादिशेषौ ह्रस्वइतिह्रस्वत्वेकृते गुणोयङ्लुकोरितिगुणः धातोरुपधायाउत्वंछान्दसं अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । जिगाय जिजये लिटोणलि वृद्धिः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाज्जिइत्यस्यद्विर्वचनं सन्लिटोर्जेरितिअभ्यासादुत्तरस्यकुत्वम् । नानदद्भिः णदअव्यक्तेशब्दे पूर्ववद्यङ्लुकि दीर्घोकितइतिअभ्यासस्यदीर्घः पूर्ववदाद्युदात्तत्वम् । शाश्वसद्भिः श्वसप्राणने अन्यत्सर्वंपूर्ववत् । हिरण्यरथं समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । अदात् गातिस्थेतिसिचोलुक् । दंसनावान् दंसशब्दः अमोदंसोवेषइतिकर्मनामसुपठितः दंसएवदंसना तदस्यास्तीतिमतुप् दस्यतेअनेनेतिदंसना ॥ १६ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनेक्रतौगायत्रेछन्दसि आश्विनावश्वावत्येतितृचः अथाश्विनइतिखण्डे—अश्विनायज्वरीरिषः आश्विनावश्वावत्येतिसूत्रितम् ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तदशीमृचमाह—

आश्विनावश्वावत्येषायातंशवीरया । गोमद्दस्राहिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातम् । शवीरया ।
गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

इन्द्रेणप्रेषितःशुनःशेपः अश्विनौतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तमिन्द्रउवाचाश्विनौनुस्तुहिथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसोश्विनौतुष्टावातउत्तरेणतृचेनेति[1] । हेअश्विनौ अश्वावत्याबहुभिरश्वैर्युक्तयाशवीरयाप्रेर्यमाणयाइषान्नेनसहआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं हेदस्राअश्विनौ युवयोःप्रसादाद्गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवत् बहुनाहिरण्येनयुक्तमस्मदीयंगृहमस्त्विति शेषः ॥ अश्वावत्या मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमताविति दीर्घत्वम् । इषा सावेकाचइति तृतीयायाउदात्तत्वम् । यातं याप्रापणे लोटितसस्तं अदादित्वाच्छपोलुक् । शवीरया शुगतौ कॄगॄशॄपृकटिपटिशौटिभ्यईरन्नितीरंन्प्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

समानयोजनोहिवांरथोदस्रावमर्त्यः । समुद्रेअश्विनेयते ॥ १८ ॥

१ ऐ० ब्रा० ७. १६. ।

समानऽयोजनः । हि । वाम् । रथः । दस्रौ । अमर्त्यः ।
समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हेदस्रावश्विनौ वांयुवयोः संबन्धीरथः समानयोजनः तुल्ययोजनः युवयोर्द्वयोरेकरथारूढत्वादुभयार्थंसकृदेवयुज्यते युक्तःसरथः अमर्त्योविनाशरहितः अप्रतिहतगतिरित्यर्थः अतएव हेअश्विनौ हियस्मात्समुद्रेन्तरिक्षे ईयतेगच्छति अन्तरिक्षनामसुपठितं समुद्रशब्दं यास्कएवंव्याचख्यौ—समुद्रःकस्मात्समुद्द्रवन्त्यस्मादापःसमभिद्रवन्त्येनमापःसंमोदन्तेस्मिन्भूतानिसमुदकोभवतिसमुनत्तीतिवेति[1] ॥ समानयोजनः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमर्त्यः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईयते ईङ्गतौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

न्य१घ्न्यस्यमूर्धनिचक्रंरथस्ययेमथुः । परिद्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अघ्न्यस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः । परि ।
द्याम् । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवां अघ्न्यस्यहन्तुंविनाशयितुमशक्यस्यदृढस्यपर्वतस्यमूर्धनिउपरिचक्रं भवदीयरथसंबन्धिएकंचक्रंनियेमथुः नियमितवन्तौ अन्यत्चक्रं परिद्यांद्युलोकस्यपरितः ईयतेगच्छति ॥ अघ्न्यस्य अहननमघ्नः घञर्थेकविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमितिहन्तेःकः प्रत्ययः अघ्नमर्हतिअघ्न्यः छन्दसिचेतियप्रत्ययःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । येमथुः यमउपरमे कितिलिटिअतएकहल्मध्यइत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ १९ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनेशस्त्रेउषस्येक्रतौगायत्रेछन्दसिकस्तउषइतितृचः अथोषस्यइतिखण्डे—कस्तउषइतितिस्रइतिसूत्रितम् ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेविंशीमृचमाह—

कस्तउषःकधप्रियेभुजेमर्तोअमर्त्ये । कंनक्षसेविभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कम् ।
नक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

---

[1] नि० २. १०. ।

अश्विभ्यांप्रेरितःशुनःशेपः उषसंतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तमश्विनाऊचतुरुषसंनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यावइतिसउषसंतुष्टावातउत्तरेणतृचेनतस्यहस्मच्यृच्युक्तायांविपाशोमुमुचेकनीयऐक्ष्वाकस्योदरंभवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायांविपाशोमुमुचेगदऐक्ष्वाकआसेति[1]। हेकधप्रिये स्तुतिप्रिये अमर्त्येमरणरहिते उषः एतच्छब्दाभिधेयेउषःकालाभिमानिनिदेवते भुजेतवभोगायमर्तोमनुष्यःकोविद्यते हेविभावरि. विशेषप्रभावयुक्तेउषोदेवि कंपुरुषंनक्षसेआप्नोषि तवोचितंभोगंदातुंनकोपिमनुष्यःसमर्थः अतएवत्वंकमपिपुरुषंभोगापेक्षयानप्राप्नोषि ईदृशस्तवमहिमेत्यर्थः॥ ते तेमयावेकवचनस्येतियुष्मच्छब्दस्यतेआदेशः सर्वानुदात्तः। कधप्रिये कथवाक्यप्रबन्धे चुरादिरदन्तः णौअतोलोपस्यस्थानिवद्भावात् उपधावृद्ध्यभावः चिन्तिपूजिकथिकुंबिचर्चश्चेत्यङ्प्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः ततष्टाप् षष्ठीसमासे ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिहृस्वत्वं थकारस्यधकारश्छान्दसः आमन्त्रितानुदात्तत्वम्। भुजे भुजपालनाभ्यवहारयोः संपदादिलक्षणःक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम। मर्तः असिहसीत्यादिनातनप्रत्ययान्तआद्युदात्तः। नक्षसे तृक्षष्ट्रक्षणक्षगतौ। विभावरि भादीप्तौ विपूर्वादस्मादातोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति वनिप् वनोरचेतिङीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशः अंबार्थनद्योर्हस्वइतिहृस्वत्वम्॥ २० ॥

एकविंशीमृचमाह—

वयंहितेअमन्मह्यान्तादापराकात्। अश्वेनचित्रेअरुषि ॥ २१ ॥

वयम्। हि। ते। अमन्महि। आ। अन्तात्। आ। पराकात्।
अश्वे। न। चित्रे। अरुषि ॥ २१ ॥

अश्वेव्यापनशीले चित्रेचायनीये येअरुषिआरोचमाने उषःकालाभिमानिनिदेवते तवस्वरूपं आन्तात्समीपपर्यन्तं आपराकात् दूरपर्यन्तंवयंमनुष्याःनामन्महिनबोद्धुंसमर्थाः हिशब्दः प्रसिद्धौ देवतामहिम्नःपारावारयोरज्ञानमस्मासुप्रसिद्धमित्यर्थः॥ अमन्महि मनज्ञाने बहुलंछन्दसीतिबहुलवचनात्शप नोलुक् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः। अश्वे अशूव्याप्तौ अशूप्रुषीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्॥ २१ ॥

द्वाविंशीमृचमाह—

त्वंत्येभिराग॑हिवाजेभिर्दुहितर्दिवः। अस्मेरयिंनिधारय ॥ २२ ॥३१॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६.। २ अरुषिअर्तिपृवपीत्यादिनाअर्तेरुसिर्नित् आमन्त्रितनिघातः। ३ अन्तात् अमधातोः हसिमृग्रिणेतितन्. ४ पराकात् परापूर्वात्। किरतेरन्येष्वपीतिडः।

त्वम् । त्येभिः । आ । गहि । वाजेभिः । दुहितः । दिवः ।
अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥

हेदिवोदुहितः द्युदेवतायाःपुत्रि उषोदेवि त्येभिर्वाजेभिः तैरन्नैः सहत्वमागहि अत्रागच्छ अस्मे अस्मासुरयिंधनंनिधारयनितरांस्थापय ॥ त्येभिः बहुलंछन्दसीतित्यद्शब्दात् भिसऐसादेशाभावः । गहि असकृदुक्तम । दुहितर्दिवः परस्यापिदिवइत्यस्यदिवोदुहितरितिअन्वयेसतिपूर्वत्वात् सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावेनषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्यसर्वानुदात्तत्वम् यद्वा कार्यकालंहिसंज्ञापरिभाषमितिन्यायेन सुबामन्त्रितेइति अस्यामन्त्रितस्यचेत्याष्टमिकेनयोगेनैकवाक्यत्वेसति परत्वात् पराङ्गवद्भावेसतिसर्वानुदात्तत्वं कृतस्वरयोःषष्ठ्यामन्त्रितयोःपश्चाद्व्यत्ययोबहुलमितिव्यत्ययस्तप्रयोगः । अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः ॥ २२ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेषष्ठोनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेनुवाकेपञ्चसूक्तानि तत्रत्वमग्नेप्रथमइतिप्रथमंसूक्तमष्टादशर्चं आङ्गिरसोहिरण्यस्तूपऋषिः अष्टमीषोडश्यष्टादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः अग्निर्देवता तथाचानुक्रमणिका—त्वमग्नेह्यूनाहिरण्यस्तूपआग्नेयंत्रिष्टुबन्त्याष्टमीषोळश्यौचेति । प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौआश्विनशस्त्रेचत्वमग्नेप्रथमइतिसूक्तं अथैतस्यारात्रेरितिखण्डे—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराऋषिर्नूचित्सहोजाअमृतोनितुन्दतइतिसूत्रितम अभिप्लवषडहस्यतृतीयेहनिआग्निमारुतेशस्त्रेइदंसूक्तंजातवेदस्यनिविद्धानीयं तथाचतृतीयस्यत्र्यर्यमेतिखण्डेसूत्रितम—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराइत्याग्निमारुतमिति । वाजपेयेआग्निमारुतेएतत्सूक्तं जातवेदस्यंनिविद्धानीयं तृतीयेनाभिप्लविकेनोक्तंतृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराऋषिर्देवोदेवानामभवःशिवःसखा । तवव्रतेकवयोविद्मनापसोजायन्तमरुतोभ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् ।
अभवः । शिवः । सखा । तव । व्रते । कवयः । विद्मनाऽअपसः ।
अजायन्त । मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वंप्रथमःआद्यः आङ्गिरसानामृषीणांसर्वेषांजनकत्वात् तादृशोङ्गिरोनामकऋषिः अभवः तथाचब्राह्मणम्—येङ्गाराआसंस्तेङ्गिरसोभवन्निति[1]।तथास्वयंदेवोभूत्वादेवानामन्येषांशिवःशोभनःसखाभव तवव्रतेत्वदीयेकर्मणिकवयोमेधाविनोविद्मनापसोज्ञानेनव्याप्नुवानाः ज्ञातकर्माणोवाभ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः मरुतोमरुत्संज्ञकादेवाअजायन्त॥ विद्मनापसः विदज्ञाने विद्मोवेदनं बहुलग्रहणादौणादिकोमक्प्रत्ययः तदस्यास्तीतिपामादिलक्षणोनः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं विद्मनान्यपांसियेषांतेविद्मनापसःपूर्वपदस्य अन्येषामपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणादवग्रहसमयेपिदीर्घत्वम्। अजायन्त जनीप्रादुर्भावे तस्यश्यनि ज्ञाजनोर्जेतिजादेशः।भ्राजदृष्टयः भ्राजृदीप्तौ व्यत्ययेनशत्रन्तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः ऋषीगतावित्यस्मात्क्विचूक्तौचसंज्ञायामितिक्विजन्तऋषिशब्दः ततोबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानांपरिभूषसिव्रतम्। विभुर्विश्वस्मैभुवनायमेधिरोद्विमाताशयुःकतिधाचिदायवे ॥ २ ॥

त्वम्। अग्ने। प्रथमः। अङ्गिरःऽतमः। कविः। देवानाम्।
परि। भूषसि। व्रतम्। विऽभुः। विश्वस्मै। भुवनाय।
मेधिरः। द्विऽमाता। शयुः। कतिधा चित्। आयवे ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंप्रथमआद्यः अङ्गिरस्तमः[2] अतिशयेनाङ्गिरोभूत्वाकविर्मेधावीसन्देवानामन्येषां व्रतंकर्मपरिभूषसिपरितोलङ्करोषि कीदृशस्त्वं विश्वस्मैभुवनायसमस्तलोकानुग्रहार्थंविभुःबहुविधः आहवनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः मेधिरोमेधावान् द्विमाताद्वयोररण्योरुत्पन्नः यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्माता आयवेमनुष्यार्थंकतिधाचित्कतिभिःप्रकारैःसर्वत्रशयुः शयानः तत्तन्मनुष्यगृहेवस्थितस्यतवप्रकाराइयन्तइतिनकेनापिज्ञायतइत्यर्थः॥भूषसि भूषअलङ्कारे भौवादिकः। विभुः विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायामितिविपूर्वाद्भवतेर्डुप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। भुवनाय भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसीतिक्युन् योरनादेशेनित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। मेधिरः मेधृसङ्गमेच अस्माद्बाहुलकःइरन्प्रत्ययः नित्स्वरः।द्विमाता द्वेमातरौयस्यासौद्विमाता नद्यृतश्चेतिकप्प्रत्ययोनभवति मातृमातृकयोर्भेदेनोपादानात् नद्यृतश्चेतिकबपिविभाष्यतइतितस्यमातृशब्दविषयेपाक्षिकत्वोक्तेः त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा द्वयोर्माताद्विमाता समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम्। शयुः शीङ्स्वप्ने भृमृदृशी-

---

१ ऐ० ब्रा० ३. ३४.। २ अङ्गिराः अङ्गतेरसिरुडागमःआद्युदात्तश्चनिपात्यते। ३ शिवःसर्वनिघृष्वेत्यत्रशीङ्धातोर्ह्रस्वत्वंवन्अन्तोदात्तत्वंचनिपात्यते।

त्यादिनाउप्रत्ययः। कतिधा इत्यन्तस्यकिमशब्दस्य बहुगणवतुडतिसंख्येतिसंख्यासंज्ञायांसंख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः। आयवे छन्दसीणइत्येतेरुणप्रत्ययः॥ २॥

तृतीयामृचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोमातरिश्वनआविर्भवसुक्रतूयाविवस्वते। अरेजेतांरोदसीहोतृवूर्येसघ्नोभारमयजोमहोवसो॥ ३॥

त्वम्। अग्ने। प्रथमः। मातरिश्वने। आविः। भव। सुक्रतुऽया। विवस्वते। अरेजेताम्। रोदसी इति। होतृऽवूर्ये। असघ्नोः। भारम्। अयजः। महः। वसो इति॥ ३॥

हेअग्ने त्वंमातरिश्वनेप्रथमोमुख्योभूत्वावर्तसे अग्निर्वायुरादित्यइतिवाय्वपेक्षयासर्वत्रमुख्यत्वावगमात् तादृशस्त्वंसुक्रतूयाशोभनकर्मेच्छयाविवस्वतेपरिचरतेयजमानायाविर्भवप्रकटोभव तवसामर्थ्यंदृष्ट्वारोदसीद्यावापृथिव्यौ अरेजेतां अकंपेताम् रेजतेरेजतइतिभयवेपनयोरितियास्कः। होतृवूर्येहोतृवरेणयुक्तेकर्मणिभारंभरणं असघ्नोःऊढवानसि हेवसोनिवासहेतोवह्ने महःपूज्यान्देवानयजःइष्टवानसि। मातरिश्वनेनिर्माणहेतुत्वान्मातान्तरिक्षं तत्रश्वसितिप्राणितीतिमातरिश्वावायुः श्वन्नुक्षन्नित्यादौमातरिश्वन्शब्दःकनप्रत्ययान्तोनिपातितः। सुक्रतूया सुक्रतुमात्मनइच्छतिसुपआत्मनःक्यच्। अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः क्यजन्तस्यधातुसंज्ञायांअप्रत्ययादितिभावेअकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपांसुलुगितितृतीयैकवचनस्यडादेशः टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वं संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः। विवस्वते विवासतिःपरिचरणकर्मा। अस्मात्संपदादिलक्षणःक्विप् व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधायाइतिमतोर्वत्वं तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावाद्रुत्वाभावः मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरःशिष्यते। रोदसी वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। होतृवूर्ये होत्राव्रियतइतिहोतृवूर्योयज्ञः वृञ्वरणे बहुलग्रहणादौणादिकःक्यप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्त्वं हलिचेतिदीर्घः यद्वा वृञ्वरणेइत्यस्मादेतिस्तुशास्वित्यादिनाक्यप् अनित्यमागमशासनमितितुगभावः अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घत्वे पूर्ववदुत्त्वदीर्घौ प्रत्ययस्यपित्त्वानुदात्तत्वे धातुस्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते। असघ्नोः षघहिंसायां अत्रतुवहनार्थः स्वादिभ्यःश्नुः पादादित्वादनिघातः। अयजः भारमित्यस्यपूर्वपदस्यवाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्यनिघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात्। महः

१ नि० ३.२१। २ नि० ११.२३।

महपूजायां क्विप्चेतिक्विप् सुपांसुपोभवन्तीतिशसोङसादेशः सावेकाचइतितस्योदात्तत्वम् यद्वा शसिमहच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिशसउदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वमंग्नेमनंवेद्यामंवाशयःपुरूरवंसेसुकृतेसुकृत्तरः । श्वात्रेणयत्पित्रोर्मुच्यंसेपर्यात्वापूर्वमनयन्नापरंपुनः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनंवे । द्याम् । अवाशयः । पुरूरवंसे । सुऽकृते । सुकृत्ऽतरः । श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यंसे । परि । आ । त्वा । पूर्वम् । अनयन् । आ । अपरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंमनवेमनोरनुग्रहार्थंद्यांद्युलोकंअवाशयः शब्दितवानसि पुण्यकर्मभिःसाध्योद्युलोकइतिप्रकटितवानसि सुकृतेतवपरिचरणंकुर्वते पुरूरवसे एतन्नामकस्यराज्ञोनुग्रहार्थंसुकृत्तरः अतिशयेनशोभनफलकार्यभूः यद्यदापित्रोररण्योः श्वात्रेणक्षिप्रमथनेनपरिमुच्यसेपरितोमुक्तोभवसिउत्पद्यसइत्यर्थः तदानींत्वाअरण्योरुत्पन्नंत्वां पूर्वं वेदेःपूर्वदेशंआनयन् आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः पुनःपश्चादपरंपश्चिमंदेशंआनयन् गार्हपत्यरूपेणप्रापितवन्तः आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वंगार्हपत्यरूपेणधारितवन्तइत्यर्थः॥अवाशयः वाशृशब्दे पुरूरवसेपुरुरौतीतिपुरूरवाः रुशब्दे अस्मादौणादिकेऽसुनि पुरसिचपुरूरवाइतिपूर्वपदस्यदीर्घोनिपात्यते । सुकृते सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषुकृञइतिक्विप् ततस्तुक् । पित्रोः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मुच्यसे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं यद्यपिसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइति वचनाद्विकरणस्वरःसतिशिष्टोपिलसार्वधातुकस्वरस्यबाधकोनभवति तथापिधातुस्वरंबाधतएव धातुस्वरंश्यास्वरइत्युक्तत्वात् अतोयकएवस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वमंग्नेवृषभःपुंष्टिवर्धनउद्यंतस्रुचेभवसिश्रवाय्यंः । यआहुंतिंपरिवेदावषंट्कृतिमेकायुरग्रेविशंआविवासंसि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यंतऽस्रुचे । भवसि । श्रवाय्यंः । यः । आऽहुंतिम् । परि । वेदं । वषंट्ऽकृतिम् । एकंऽआयुः । अग्रे । विशंः । आऽविवासंसि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

हेअग्ने त्वंवृषभः कामानांवर्षितापुष्टिवर्धनोयजमानस्यधनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतस्रुचे उद्धृतयास्रुचायुक्ताययजमानायतदनुग्रहार्थंश्रवाय्यः मन्त्रैःश्रवणीयोभवसि योयजमानोवषट्कृतिं वषट्कारयुक्तामाहुतिंपरिवेदपरितोजानातिसमर्पयतीत्यर्थः एकायुःमुख्यान्नः त्वमग्नेप्रथमंतंयजमानंविशः तदनुकूलाःप्रजाःआविवाससि सर्वतःप्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः वृधुवृद्धौ अस्मात् णिजन्तान्नन्द्यादित्वात्ल्युः लित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । उद्यतस्रुचे यमउपरमे अस्मादुत्पूर्वान्निष्ठेतिक्तप्रत्यये अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उद्यतास्रुक्येनेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेद द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वमग्नेवृजिनवर्तनिंनरंसक्मन्पिपर्षिविदथेविचर्षणे । यःशूरसातापरितक्म्येधनेदभ्रेभिश्चित्समृताहंसिभूयसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिम् । नरम् । सक्मन् । पिपर्षि ।
विदथे । विऽचर्षणे । यः । शूरऽसाता । परिऽतक्म्ये । धने ।
दभ्रेभिः । चित् । समऽऋता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

हेविचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वंवृजिनवर्तनिंविस्तृतमार्गंसदाचाररहितंनरंपुरुषंसक्मन्सचनीयेसमवेतुंयोग्येविदथेकर्मणि पिपर्षिपालयसिपूरयसिवासत्कर्मानुष्ठानयुक्तंकरोषीत्यर्थः यस्त्वंपरितक्म्येपरितोगन्तव्येधने धनवत्शूराणांप्रियतमे शूरसाता शूरैःसंभजनीयेयुद्धेदभ्रेभिश्चित्अल्पैरपिशौर्यरहितैःपुरुषैः दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येतियास्कः । समृतासम्यक्योद्धुंप्राप्तेसतितदनुग्रहार्थंभूयसःप्रौढान्प्रतिपक्षिणः शत्रून्हंसिमारयसि ईदृशस्तवमहिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं वृजिना वर्तनिर्यस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सक्मन् षचसमवायेअन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् नेड्वशिकृतीतिइट्प्रतिषेधः न्यंक्वादित्वात्कुत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । पिपर्षि पृपालनपूरणयोः सिपि श्लौ द्विर्भावह्रस्वोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्त्वम् । शूरसा-

१ वृषभः कृषिवृषिभ्यांकिदित्यभच् । २ स्रुचे स्रुवःकःचिक्रुचइकारउच्चारणार्थः कइत चकारःअवशिष्यते । ३ श्रवाय्यःश्रुदक्षीत्यादिनाआय्यः ४ वृजिनवर्तनिं वृजेःकिच्चेतिइनच् वृतेश्चेतिअनिः ५ विदथे रुदिविदिभ्यांङित्इतिअथप्रत्ययः । ६ नि० ३. २०. ।

ता शुगतौ शुषिचिमीनांदीर्घश्चेतिशूरशब्दोरन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः वनषणसंभक्तावित्यस्मा-त् क्तिन्नन्तःसातिशब्दः जनसनखनांसनझलोरित्यात्वम् शूराणांसातिः संभजनमत्रेति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । परितक्म्ये तकहसने अस्मादौ-णादिकोभावेमक् तदर्हतीतिछन्दसिचेतियः प्रादयोगताद्यर्थेप्रथमयेतिसमासे अव्ययपूर्वपदप्र-कृतिस्वत्वरम् । दभ्रेभिः दंभुदंभे स्फायितञ्चीत्यादिनारक् बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः । समृता गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववदाकारः । हंसि हन्तेःसिपि नश्चापदान्तस्यझली-त्यनुस्वारः यद्वृत्तयोगादनिघातः । भूयसः बहोर्लोपोभूचबहोरितिबहुशब्दादुत्तरस्येयसुनई-कारलोपः बहोर्भूभावश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वंतम॑ग्ने अमृत॒त्व उ॑त्त॒मे मर्तं॑ दधासि॒ श्रव॑से दि॒वेदि॑वे । यस्ता॑तृषा॒ण उ॒भया॑य जन्म॑ने॒ मय॑ः कृ॒णोषि॒ प्रय॒ आ च॑ सू॒रये॑ ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अ॒ग्ने॒ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वे । उ॒त्ऽत॒मे । मर्त॑म् । द॒धा॒सि॒ । श्रव॑से । दि॒वेऽदि॑वे । यः । त॒तृ॒षा॒णः । उ॒भया॑य । जन्म॑ने । मय॑ः । कृ॒णोषि॑ । प्रय॑ः । आ । च॒ । सू॒रये॑ ॥ ७॥

हेअग्नेत्वंतंमर्तं तथाविधंत्वत्सेविनंमनुष्यं दिवेदिवे प्रतिदिनं श्रवसेन्नार्थं उत्तमे अमृ-त्वे उत्कृष्टे मरणरहितेपदेदधासि धारयसि योयजमानउभयायजन्मने द्विविधजन्मार्थं द्वि-जांचतुष्पदांलाभायेत्यर्थः ततृषाणः अतिशयेनतृष्णायुक्तोभवति तस्मैसूरये अभिज्ञाययजमा-य मयः सुखं यद्वैसुखंतन्मयइतिश्रुत्यन्तरात् । प्रयश्च अन्नमपि आकृणोषिसर्वतःकरोषि ॥ तृषाणः ञितृषापिपासायां लिटःकानच् चित्त्वादन्तोदात्तत्वं संहितायांदीर्घश्छान्दसः। कृणोषि विहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः चादिलोपेविभाषेति निघातप्रतिषेधः॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वं नो॑ अग्ने स॒नये॒ धना॑नां य॒शसं॑ का॒रुं कृ॑णुहि॒ स्तवा॑नः । ऋ॒ध्याम॒ कर्मा॒पसा॒ नवे॑न दे॒वैर्द्या॑वापृथिवी॒ प्राव॑तं नः ॥ ८ ॥

---

१ तै० ब्रा० २. २. ५. ।

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् ।
कृणुहि । स्तवानः । ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः ।
द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

हेअग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वंनोस्माकं धनानांसनयेदानार्थं यशसंयशोयुक्तं कारुंक र्मणांकर्तारंपुत्रंकृणुहिकुरु नवेननूतनेन अपसाप्राप्तेन त्वद्दत्तेनपुत्रेणकर्मयागदानादिरूपं ऋ ध्यामवर्धयामहे द्यावापृथिवीउभेदेवते देवैरन्यैःसहनोस्मान् प्रावतं प्रकर्षेणरक्षतम ॥ यश सं अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः व्यत्ययेनप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विब्व क्तव्यइतियशस्शब्दात्क्विप् तस्यप्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तधातुसंज्ञायां क्विप्चेतिक्विप् प्रत्य यान्तधातोःसतिशिष्टत्वाद्धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । कृणुहि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दोवावचन मितिहेर्लुगभावः । स्तवानः सम्यानच्स्तुवइतिबहुलवचनात् केवलस्यापिस्तौतेरानच्प्रत्यय वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ऋध्याम ऋधुवृद्धौ बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् यासुटउदात्तत्वम् द्यावापृथिवी दिवोद्यावेतिद्यावादेशः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

त्वंनोअग्नेपित्रोरुपस्थआदेवोदेवेष्वनवद्यजागृविः । तनूकृद्बोधि प्रमतिश्चकारवेत्वंकल्याणवसुविश्वमोपिषे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपऽस्थे । आ । देवः । देवेषु ।
अनवद्य । जागृविः । तनूऽकृत् । बोधि । प्रऽमतिः । च ।
कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । ऊपिषे ॥ ९ ॥

हेअनवद्य दोषरहिताग्ने देवेषु सर्वेषुमध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मातृपितृरूपयोर्द्या वापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानःसन् नोस्माकंतनूकृत् पुत्ररूपशरीरकारीभूत्वा बो धिबुध्यस्व अनुगृहाणेत्यर्थः तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय प्रमतिश्चअनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियु क्तश्चभवेतिशेषः हेकल्याणमङ्गलरूपाग्नेत्वंविश्वंवसुसर्वमपिधनं ओपिषे यजमानार्थमावपसि उपस्थे सुपिस्थइतितिष्ठतेःकःप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः मरुद्वृधादीनांछन्दस्युप संख्यानमितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम । जागृविः जागृनिद्राक्षये जॄशॄस्तॄजागृभ्यःक्विन्निति क्वि न्नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । बोधि बुधअवगमने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् वाछन्दसीतिहेरपित्त्वस्

विकल्पितत्वेनपित्त्वात् अङिन्त्वेसति अङितश्चेतिहेर्धिरादेशः लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छा-न्दसः। प्रमतिः मनज्ञाने क्तिनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः प्रकृष्टामतिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ऊपिषे टुवपबीजसन्ताने छान्दसेलिटि थासःसे वचिस्वपी-त्यादिनासंप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्भावहलादिशेषौ क्रादिनियमादिट् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

त्वमग्नेप्रमतिस्त्वंपितासिनस्त्वंवयस्कृत्तवजामयोवयम्। संत्वारायः शतिनःसंसहस्रिणःसुवीरंयन्तिव्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

त्वम्। अग्ने। प्रऽमतिः। त्वम्। पिता। असि। नः। त्वम्। वयःऽकृत्। तव। जामयः। वयम्। सम्। त्वा। रायः। शतिनः। सम्। सहस्रिणः। सुऽवीरम्। यन्ति। व्रतऽपाम्। अदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

हेअग्ने त्वंप्रमतिः अस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोसि तथात्वंनोस्माकं पितापालकोसि तथात्वंवयस्कृत् आयुष्यप्रदोसि वयमनुष्ठातारस्तवजामयोबन्धवः हेअदाभ्य केनाप्यहिंस-नीयाग्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणःपालकं त्वात्वां शतिनःशतसंख्यायुक्ताः रायो-धनानि संयन्ति सम्यक्प्राप्नुवन्ति तथासहस्रिणः सहस्रसंख्याकाःरायः संयन्ति ॥ सुवीरं ब-हुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अदाभ्य दभिःप्रकृत्यन्तरमस्तीतिकेचिदाहुः दभेश्चेतिवक्तव्यमितिण्यत् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

एकादशीमृचमाह—

त्वामग्नेप्रथममायुमायवेदेवाअकृण्वन्नहुषस्यविश्पतिम्। इळामकृण्वन्मनुषस्यशासनींपितुर्यत्पुत्रोममकस्यजायते ॥ ११ ॥

त्वाम्। अग्ने। प्रथमम्। आयुम्। आयवे। देवाः। अकृण्वन्। नहुषस्य। विश्पतिम्। इळाम्। अकृण्वन्। मनुषस्य। शासनीम्। पितुः। यत्। पुत्रः। ममकस्य। जायते ॥ ११ ॥

हेअग्ने त्वां प्रथमंपुरा देवाः आयवेआयोर्मनुष्यरूपस्यनहुषस्यएतन्नामकराजविशेषस्य आयुंमनुष्यरूपं विश्पतिंसेनापतिंअकृण्वन्कृतवन्तः तथामनुष्यस्यमनोः इळां एतन्नामधेयांपुत्रींशासनींधर्मोपदेशकर्त्रींमकृण्वन्कृतवन्तः तथाचतैत्तिरीयैराम्नायते—इडावैमानवीयज्ञानुकाशिन्यासीदिति[२]। वाजसनेयिनोप्येवमामनन्ति—प्रयाजानुयाजानांमध्येमामवकल्पयमय सर्वानवाप्स्यसिकामानितिसामनुमन्वशादितियत्वशादिति । यत्यदाममकस्यमदीयस्यहिरण्यरूपसंबन्धिनोयःपिताङ्गिरास्तस्यपितुःपुत्रोजायते तदानींहेअग्नेत्वमेवपुत्ररूपआसीरितिशेषः । आयवेषष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी । नहुषस्य णहबन्धने नहिकलिहन्यर्तिलसिभ्यउषच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्पतिं परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनुषस्य मनेर्नित्युषच् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् बाहुलकाद्वृद्ध्यभावः । शासनीं शिष्यतेअनयेतिशासनी करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ममकस्य ममेदमित्यर्थेतस्येदमित्यणि तवकममकावेकवचनेइत्यस्मच्छब्दस्यममकादेशः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्ध्यभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

त्वंनो॑अग्ने॒तव॑देवपा॒युभि॑र्म॒घोनो॑रक्ष॒तन्व॑श्चवन्द्य । त्रा॒ता॒तो॒कस्य॒तन॑येगवा॑म॒स्यनि॑मेषं॒रक्ष॑माण॒स्तव॑व्र॒ते ॥ १२ ॥

त्वम् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । तव॑ । दे॒व॒ । पा॒यु॒ऽभिः॑ । म॒घोन॑ः । र॒क्ष॒ । त॒न्व॑ः । च॒ । व॒न्द्य॒ । त्रा॒ता । तो॒कस्य॑ । तन॑ये । गवा॑म् । अ॒सि॒ । अनि॑ऽमेषम् । रक्ष॑माणः । तव॑ । व्र॒ते ॥ १२ ॥

हेवन्द्य वन्दनीयाग्नेदेव तवपायुभिस्त्वदीयैःपालनैःमघोनोधनयुक्तान्नोस्मान्रक्ष तथातन्वश्च तनूःपुत्रदेहानपिरक्ष तोकस्यास्मदीयस्यपुत्रस्ययस्तनयोस्मत्पौत्रादिस्तवव्रतेत्वदीयेकर्मणि अनिमेषंनिरन्तरंरक्षमाणः सावधानोवर्ततेतस्मिन्यागावःसन्तितासांगवांत्राताररक्षकोसि ईदृशस्यतवास्मद्रक्षणेकिमुवक्तव्यमित्यर्थः॥ मघोनःशसि श्वयुवमघोनामतद्धितइतिसम्प्रसारणम् । तन्वः सुपांसुपोभवन्तीतिशसोजसादेशः पूर्वसवर्णदीर्घस्यदीर्घाज्जसिचेतिप्रतिषेधः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् शसि हि उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्त्युदात्तत्वंस्यात् ॥ १२ ॥

१ इलां इलस्वमक्षेपणयोः किप्हलन्तत्वादाप् । २ तै० ब्रा० १. १. ४.।

त्रयोदशीमृचमाह—

त्वमंग्नेयज्यवेपायुरन्तरोनिषङ्गायंचतुरक्षइंध्यसे । योरातहंव्यो वृकायधायंसेकीरेश्चिन्मन्त्रंमनंसावनोषितम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्यंवे । पायुः । अन्तंरः । अनिषङ्गायं । चतुः ऽअक्षः । इध्यसे । यः । रातऽहंव्यः । अवृकायं । धायंसे । कीरेः । चित् । मन्त्रंम् । मनंसा । वनोषि । तम् ॥ १३ ॥

हेअग्ने त्वंयज्यवेयज्योर्यजमानस्यपायुःपालकः अन्तरःसमीपवर्तीसन् अनिषङ्गायरक्षोभिरसंबद्धाययज्ञायचतुरक्षःदिक्चतुष्टयेपिइन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः इध्यसेदीप्यसे अंवृकायाहिंसकायधायसेपोषकायतुभ्यंरातहव्योदत्तहविष्कोयोयजमानोस्ति कीरेश्चित् स्तोतुरेव सततस्यसबन्धिनंमन्त्रंत्वदीयस्तोत्ररूपंमनसात्वदीयेनचित्तेनवनोषियाचसि ॥ यज्यवे यजिमनिशुधीत्यादिनायजतेर्युप्रत्ययः वृषादित्वादाद्युदात्तः। पायुः कृवापाजीत्यादिनाउण्प्रत्ययः आतोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः। अनिषङ्गाय षञ्जसङ्गे नविद्यतेनिषङ्गोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। चतुरक्षः चत्वार्यक्षीणिज्वालारूपाणियस्यासौचतुरक्षः बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोःस्वाङ्गात्षच् इतिसमासान्तःषच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। धायसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः। कीरेः कॄतसंशब्दने अस्माण्ण्यन्तादचइरितीप्रत्यये णिलोपेधातोरन्त्यलोपश्छान्दसः। मन्त्रं मत्रिगुप्तभाषणे पचाद्यचि वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम्। वनोषि वनुयाचने तनादिकृञ्भ्यउः प्रत्ययस्वरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

त्वमंग्नउरुशंसांयवाघतेंस्पार्हंयद्रेक्णंःपरमंवनोषितत् । आध्रस्यं चित्प्रमंतिरुच्यसेपिताप्रपाकंशास्सिप्रदिशोंविदुष्टंरः॥ १४ ॥

त्वम् । अग्ने । उरुऽशंसांय । वाघतें । स्पार्हम् । यत् । रेक्णंः । परमम् । वनोषि । तत् । आध्रस्यं । चित् । प्रऽमंतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकंम् । शास्सि । प्र । दिशंः । विदुःऽतंरः ॥१४॥

---

१ सृवृभूशुषीत्यादिनाकनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।

मृषस्तितिक्षायां अस्माण्णौ चङि गुणेप्राप्ते नित्यंछन्दसीतिउपधाऋकारस्यऋकारादेशःणिलोप-द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वानि तिङ्ङतिङइतिनिघातः । अगाम इणूगतौ इणो-गालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् अडागमउदात्तः । भृमिः भ्रमुअनवस्थाने भ्रमेःसंप्रसा-रणंचेतीन्प्रत्ययः संप्रसारणेपरपूर्वत्वं इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेःकित्त्वाद्गुणप्रतिषेधः नित्त्वादाद्युदा-त्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

मनुष्वदंग्नेअङ्गिरस्वदंङ्गिरोययातिवत्सदंनेपूर्ववच्छुंचे । अच्छंयाह्या वंहादैव्यंजनमासांदयबर्हिषियक्षिचप्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिऽवत् । सदने ।
पूर्वऽवत् । शुचे । अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् ।
जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

हेशुचे शुद्धियुक्त अङ्गिरोङ्गनशीलहविरादानायतत्रतत्रगमनशीलाग्ने अच्छ आभिमुख्येन सदनेदेवयजनदेशेयाहिगच्छ तत्रचत्वारोदृष्टान्ताः—मनुष्वत् यथामनुरनुष्ठानदेशेगच्छति अङ्गि-रस्वत् यथाचाङ्गिरागच्छति ययातिवत् यथाययातिर्नामराजागच्छति पूर्ववत् अन्येचपूर्वपुरुषाय-थागच्छन्ति यथामन्वादयोयज्ञेगच्छन्तितद्वत् अथवा मन्वादीनांयज्ञेयथात्वंगच्छसितद्वत् गत्वा-चदैव्यंदेवतासमूहरूपंजनमावह अस्मिन्कर्मण्यानय आनीयचबर्हिषिआस्तीर्णेदर्भेआसादय ता-न्देवानुपवेशय उपवेश्यच प्रियमभीष्टंहविर्यक्षिच देहि ॥ मनुष्वत् तेनतुल्यमितिप्रथमार्थेवातत्र तस्येवेतिषष्ठ्यर्थेवावतिः अयस्मयादित्वेनभत्वाद्रुत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः एवमङ्गिरस्वदित्यादि-षु । वह द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । यक्षि लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् सेर्ह्यपिच्चेतिहेर-भावश्छान्दसः षत्वकत्वे ॥ १७ ॥

साग्निचयनेक्रतौ उषासंभरणीयायामिष्टावग्नेर्ब्रह्मण्वतःपुरोनुवाक्याएतेनाग्नइत्येषा दर्शपू-र्णमासाभ्यामिष्ट्वेतिखण्डे—एतेनाग्नेब्रह्मणावावृधस्वब्रह्मचतेजातवेदोनमश्चेतिसूत्रितम् ।

तामेतांसूक्तेष्टादशीमृचमाह—

एतेनांग्नेब्रह्मंणावावृधस्वशक्तीवांयत्तेंचकृमाविदावां । उतप्रणेंष्यभिवस्योंअस्मान्त्संनंःसृजसुमत्यावाजंवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । वृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा । उत । प्र । नेषि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सम् । नः । सृज । सुऽमत्या । वाजऽवत्या ॥ १८ ॥३५॥

हेअग्ने एतेनअस्मत्प्रयुक्तेनब्रह्मणामन्त्रेणववृधस्वअभिवृद्धोभव शक्तीवाविदावाअस्मदीयशक्त्यावास्मदीयज्ञानेनवैतेतवयंस्तोत्रंचकृम वयंकृतवन्तः एतेनब्रह्मणेतिपूर्वत्रान्वयः उतअपिचअस्माननुष्ठातॄन्वस्यःवसुमत्तरत्वलक्षणंश्रेयः प्रणेषिप्रकर्षेणप्रापय नोस्मान् वाजवत्याप्रभूतान्नयुक्तयासुमत्याअनुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्यासंसृजसंयोजय। ववृधस्व वृधुवृद्धौ लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वानि अभ्यासस्यसंहितायांदीर्घश्छान्दसः । शक्ती सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वं क्तिनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । विदा सावेकाचइतितृतीयायाउदात्तत्वम् । नेषि णीञ्प्रापणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् उपसर्गादसमासेऽपीतिणत्वम् । सुमत्या मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्रथमाध्यायेप्रपञ्चितं उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

इन्द्रस्यनुवीर्याणीतिपञ्चदशर्चंद्वितीयंसूक्तं आङ्गिरसोहिरण्यस्तूपऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता इन्द्रस्यपञ्चोनेत्यनुक्रमणिका अग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवने निष्केवल्यशस्त्रे इन्द्रस्यनुवीर्याणीतिनिविद्धानीयंसूक्तं निष्केवल्यस्येतिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रींनिविदंदध्यादिति। विषुवत्यपितस्मिन्शस्त्रेएतद्विनियुक्तं विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रींनिविदंशस्त्वेति । महाव्रतेनिष्केवल्येपि एतदेवविनियुक्तं राथंतरोदक्षिणःपक्षइतिखण्डे—चतस्रः सतोःषड्बृहतीःकरोतीन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

इन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचंयानिचकारप्रथमानिवज्री । अहन्नहिमन्वपस्ततर्दप्रवक्षणाअभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री । अहन् । अहिम् । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

वज्रीवज्रयुक्तइन्द्रः प्रथमानिपूर्वसिद्धानिमुख्यानिवीर्याणिपराक्रमयुक्तानिकर्माणिच-कार तस्येन्द्रस्यतानिवीर्याणि नु क्षिप्रंप्रब्रवीमि कानिवीर्याणिइतितदुच्यते अहिंमेघं अहन्हत-वान् तदेतदेकंवीर्यं अनुपश्चादपोजलानि ततर्द हिंसितवान् भूमौनिपातितवानित्यर्थः इदंद्विती-यंवीर्यं पर्वतानांसंबन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीलानदीः प्राभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेनप्र-वाहितवानित्यर्थः इदंतृतीयंवीर्यं एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि शूरवीरविक्रान्तौ ण्यन्तादचोयदितियत् णेरनिटीतिणिलोपः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वं यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं नभवति आद्युदात्तत्वेहिसुशब्देनबहुव्रीहौ आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदा-त्तत्वस्यसिद्धत्वात् वीरवीर्यौचेतिपुनस्तद्विधानमनर्थकंस्यात् अतोवगम्यते यतोनावइ-त्याद्युदात्तत्वंवीरशब्देनप्रवर्ततइति अतःपरिशेषात्तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वमेव वोचं अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङितिच्लेरङादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः चकार णलि लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् लङि इतश्चेतीकारलोपेह-ल्ङ्याब्भ्यइतितकारलोपः । अहिं आङ्पूर्वाद्धन्तेराङि श्रिहनिभ्यांह्रस्वश्चेतीणप्रत्ययः आङो ह्रस्वत्वंच चशब्देनवेञोडित् समानेख्यश्चोदात्तइतिडित्त्वं पूर्वपदान्तोदात्तत्वंचानुकृष्यते तत-ष्टिलोपेपूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द उतृदिर्हिंसानादरयोः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । वक्षणा वक्षरोषे कृधमण्डार्थेभ्यश्चेतियुच् तित्स्वरंबाधित्वाव्यत्ययेनप्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अहन्नहिंपर्वतेशिश्रियाणंत्वष्टास्मैवज्रंस्वर्यंततक्ष । वाश्राइवधेनवःस्यन्दमानाअञ्जःसमुद्रमवजग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै । वज्रम् । स्वर्यम् । ततक्ष । वाश्राःऽइव । धेनवः । स्यन्दमानाः । अञ्जः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वतेशिश्रियाणंआश्रितंअहिंमेघंअहन्हतवान् अस्माइन्द्रायस्वर्यंसुष्ठुप्रेरणीयंयद्वाशब्दनी-यंस्तुत्यं त्वष्टाविश्वकर्मा वज्रंततक्षतनूकृतवान् तेनवज्रेणमेघेभिन्नेसतिस्यन्दमानाः प्रस्रवणयु-क्ताआपः समुद्रमञ्जःसम्यगवजग्मुःप्राप्ताः तत्रदृष्टान्तः—वाश्रावत्सान्प्रतिहंभारवोपेताधेनवइ-यथाधेनवःसहसावत्सगृहेगच्छन्तितद्वत्॥ शिश्रियाणं श्रिञ्सेवायां लिटःकानच् द्विर्भावहलादि-

शेषेयजादेशाः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। स्वर्यं ऋगतौ अस्मात्सुपूर्वात्ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्ध्यभावः यद्वा स्वृशब्देपतापयोरित्यस्मात् णिति पूर्ववद्वृद्ध्यभावः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम्। वाश्यन्तइतिवाश्राः वाश्रृशब्दे स्फायितञ्चीत्यादिनारक्। जग्मुः उसिगमहनेत्युपधालोपः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

वृषायमा॑णोऽवृणीत॒ सोमं॒ त्रिक॑द्रुकेष्वपिबत्सु॒तस्य॑ । आसाय॑कं॒ म॒घवा॑दत्त॒ वज्र॒मह॑न्नेनं प्रथम॒जामही॑नाम् ॥ ३ ॥

वृ॒ष॒ऽयमा॑णः । अ॒वृ॒णी॒त॒ । सोम॑म् । त्रिऽक॑द्रुकेषु । अ॒पि॒ब॒त् । सु॒तस्य॑ । आ । साय॑कम् । म॒घऽवा॑ । अ॒द॒त्त॒ । वज्र॑म् । अह॑न् । ए॒न॒म् । प्र॒थ॒म॒ऽजाम् । अही॑नाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः वृषइवाचरन्निन्द्रः सोममवृणीतवृतवान् त्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयोयागास्त्रिकद्रुकाउच्यन्ते तेषुसुतस्याभिषुतस्यसोमस्यांशमपिबत्पीतवान् मघवाधनवानिन्द्रः सायकंबन्धकंवज्रं आदत्तस्वीकृतवान् तेनवज्रेणाहीनांमेघानांमध्येप्रथमजांप्रथमोत्पन्नंमेघंअहन्हतवान् ॥ वृषायमाणः वृषइवाचरन् कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङ् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः अदुपदेशाद्धातोरन्तोदात्तत्वे क्यङन्ताद्धातोरन्तोदात्तत्वम्। सायकं षिञ्बन्धने सिनोतीतिसायकः ण्वुल् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। प्रथमजां प्रथमंजायतइतिप्रथमजाः जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरित्यात्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यदि॑न्द्राह॑न्प्रथम॒जामही॑ना॒मान्मा॒यिना॒ममि॑नाः॒ प्रोत मा॒याः । आत्सूर्यं॑ ज॒नय॒न्द्यामु॒षासं॑ ता॒दीत्ना॒ शत्रुं॒ न किला॑ विवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इ॒न्द्र॒ । अह॑न् । प्र॒थ॒म॒ऽजाम् । अही॑नाम् । आत् । मा॒यिना॑म् । अमि॑नाः । प्र । उ॒त । मा॒याः । आत् । सूर्य॑म् । ज॒नय॑न् । द्याम् । उ॒षस॑म् । ता॒दीत्ना॑ । शत्रु॑म् । न । किल॑ । वि॒वि॒त्से॒ ॥ ४ ॥

---

१ पदकालेह्रस्वश्छान्दसः।

उतअपिच हेइन्द्र यत्यदाअहीनांमेघानांमध्येप्रथमजांप्रथमोत्पन्नंमेघंअहन् हतवानसि आत्तदनन्तरं मायिनांमायोपेतानामसुराणांसंबन्धिनीर्मायाःप्रामिनाः प्रकर्षेणनाशितवानसि अनन्तरंसूर्यमुषसं उषःकालंद्यामाकाशंचजनयन्नुत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेनप्रकाशयन्वर्तसे तादीत्नातदानीं आवरकान्धकाराभावाच्छत्रुंवातकंवैरिणंनविवित्सेकिल त्वंनलब्धवान् खलु॥ अहन् हन्तेर्लङिहल्ङ्याब्भ्यइतिसिलोपः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः। मायिनां मायाशब्दस्यव्रीह्यादिषुपाठाद्व्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः। अमिनाः मीञ्हिंसायां क्र्यादिकः मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वम। तादीत्ना तदानीमित्यस्यपृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः। किल निपातस्यचेतिदीर्घत्वम्। विवित्से विद्लृलाभे ऋादिनियमात्प्राप्तइट्व्यत्ययेननभवति ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

अहन्वृत्रंवृत्रतरंव्यंसमिन्द्रोवज्रेणमहतावधेन। स्कन्धांसी वकुलिशेनाविवृक्णाहिःशयतउपपृक्पृथिव्याः॥५॥३६॥

अहन्। वृत्रम। वृत्रऽतरम्। विऽअंसम्। इन्द्रः। वज्रेण। महता। वधेन। स्कंधांसिऽइव। कुलिशेन। विऽवृक्णा। अहिः। शयते। उपऽपृक्। पृथिव्याः॥ ५॥ ३६॥

अयमिन्द्रोवज्रेणसंपादितोयोमहान्वधः तेनवज्रेण वृत्रतरंअतिशयेनलोकानामावरकमन्धकाररूपं यद्वा वृत्रैरावरणैः सर्वान्शत्रून् तरति तंवृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसंछिन्नबाहुर्यथाभवतितथाअहन्हतवान् अंसच्छेदेदृष्टान्तः—कुलिशेनकुठारेण विवृक्णाविशेषतः छिन्नानिस्कंधांसीवयथावृक्षस्कन्धाश्छिन्नाभवन्तितद्वत् तथासति अहिर्वृत्रः पृथिव्याउपरिउपपृक्सामीप्येनसंपृक्तःशयतेशयनंकरोति छिन्नकाष्ठवद्भूमौपततीत्यर्थः॥ वृत्रतरं वृतुवर्तने स्फायितञ्चीत्यादिनाभावे रक्प्रत्ययान्तोवृत्रशब्दः वृत्रेणावरणेनसर्वंतरतीतिवृत्रतरः तरतेः पचाद्यच् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तरपित्तुव्यत्ययेन। व्यंसं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरितत्वे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम्। वधेन हनश्चवधइतिभावेअप् तत्सन्नियोगेनधातोर्वधादेशः सचान्तोदात्तः अन्त्यस्याकारस्य अतोलोपइतिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्रत्ययस्योदात्तत्वम्। विवृक्णा ओव्रश्चूछेदने कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः ओदितश्चेतिपरत्वान्निष्ठानत्वं ततोव्रश्चभ्रस्जेतिषत्वेप्राप्तेनिष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषुसिद्धोवक्तव्यइति नन्वस्यसिद्धत्वेन झलूपरत्वाभावात्षत्वंनभवति कुत्वेतुकर्तव्येतदसिद्धमेवेति चोःकुरितिकु-

शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । शयते बहुलंछन्दसीति शेःपरस्यशपोलुगभावः । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषट्त्रिंशोवर्गः ॥ ३६ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अयोद्धेवदुर्मदआहिजुह्वेमहावीरंतुविबाधमृजीषम् । नातारीदस्य समृतिंवधानांसंरुजानाःपिपिषइन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरम् । तुविऽबाधम् । ऋजीषम् । न । अतारीत् । अस्य । सम्ऽऋतिम् । वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिषे । इन्द्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदोदुष्टमदोपेतोहर्षयुक्तोवृत्रः अयोद्धेवयोद्धृरहितइवइन्द्रंआजुह्वेहि आहूतवान्खलु कीदृशं इन्द्रं महावीरंगुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधंबहूनांबाधकं ऋजीषं शत्रूणामपार्जकं अस्येदृशस्येन्द्रस्यसंबन्धिनोयेशत्रुवधाःसन्तितेषांवधानांसमृतिंसङ्गमंनातारीत् पूर्वोक्तोदुर्मदः तरीतुंनाशक्नोत् इन्द्रशत्रुः इन्द्रःशत्रुर्घातकोयस्यवृत्रस्यतादृशोवृत्रः इन्द्रेणहतोनदीषुपतितःस- रुजानाः नदीः संपिपिषे सम्यक्पिष्टवान् सर्वान्लोकानावृण्वतोवृत्रदेहस्यपातेननदीनांकूला- नितत्रत्यंपाषाणादिकंचचूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धाइव नविद्यतेयोद्धास्येतिबहुव्रीहौनञ्सु- भ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं समासान्तविधेरनित्यत्वान्नद्यृतश्चेतिकबभावः । जुह्वे ह्वेञ्स्पर्धायां ॥ब्देच अभ्यस्तस्यचेतिसंप्रसारणं उवङादेशाभावश्छान्दसः यद्वा छन्दस्युभयथेतिसार्वधा- तुकसंज्ञायांहुश्नुवोःसार्वधातुकइतियणादेशः अत्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालक्ष्यानुरोधान्ना- श्रीयते इतरथाहिआजुह्वानइत्यादिषुयणादेशोनस्यात् नचैवंसतिसातयेहुवेवामित्यादावपितथा स्यादितिवाच्यं अनेकाच्त्वाभावात् अनेकाचइतिहितत्रानुवर्तते प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं हिचे- तिनिघातप्रतिषेधः । महावीरं महांश्चासौवीरश्चमहावीरः आन्महतइतिआत्वम् । तुविबाधं बाधृविलोडने तुवीन् प्रभूतान्बाधतेइतितुविबाधः पचाद्यच् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समृ- तिं तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । रुजानाः रुजोभङ्गे रुजन्तिकूलानीतिरुजानानद्यः रुजाना- नद्योभवन्तिरुजन्तिकूलानीतियास्कः।व्यत्ययेनशानच् तुदादिभ्यःशः नुमभावश्छान्दसः अदुप-

१ऋजीषं अर्जेर्ऋजचेतिईषन्अर्शआद्यच्यत्सोमस्यपूयमानस्यातिरिच्यतेतदृजीषंतद्वान्
२ नि० ६. ४.

देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । पिपिषे पिष्लृसंचूर्णने व्यत्ययेनलिट् । दन्द्रशत्रुः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अपादहस्तोअपृतन्यदिन्द्रमास्यवज्रमधिसानौजघान । वृष्णोवध्रिःप्रतिमानंबुभूषन्पुरुत्रावृत्रोअशयद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि । सानौ । जघान । वृष्णः । वध्रिः । प्रतिऽमानम् । बुभूषन् । पुरुऽत्रा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपात् वज्रेणछिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तःहस्तरहितोविप्रः इन्द्रमुद्दिश्यअपृतन्यत् पृतः युद्धमैच्छत् द्वेषाधिक्येनबहुधाविद्धोपियुद्धंनपरित्यक्तवानित्यर्थः अस्यहस्तपादहीनस्यवृत्रस सानौपर्वतसानुसदृशेप्रौढस्कन्धेअधिउपरिवज्रं आजघान इन्द्रआभिमुख्येनप्रक्षिप्तवान् अश क्तस्यापियुद्धेच्छायांदृष्टान्तः—वध्रिः छिन्नमुष्कःपुरुषः वृष्णोरेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषान्त स्यप्रतिमानंसादृश्यंबुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथानशक्नोतितद्वदयमितिशेषः सवृत्रः पुरु त्राबहुष्ववयवेषुव्यस्तः विविधंक्षिप्तः ताडितःसन् अशयत् भूमौपतितवान् ॥ अपात् बहुव्रीहौ पादशब्दस्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अहस्तः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपृ तन्यत् सुपआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । बुभूषन् सनिग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधः पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेत्राप्रत्ययः । अशयत् व्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । व्यस्तः असुक्षेपणेइत्यस्मात् कर्मणिक्त यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणइ तिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

नदंनभिन्नममुयाशयानंमनोरुहाणाअतियन्त्यापः । याश्चिद्वृत्रोमहिनापर्यतिष्ठत्तासामहिःपत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः । अति । यन्ति । आपः । याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानंपतितं मृतं वृत्रं आपोजलानि अतियन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—भिन्नंबहुधाभिन्नकूलंनदंन सिन्धुमिव यथावृष्टिकालेप्रभूताआपोनद्याः कूलंभित्त्वातिक्रम्यगच्छन्तितद्वत् कीदृश्यआपः मनोरुहाणाः नृणांचित्तमारोहन्त्यः पुरावृत्रे जीवतिसति तेननिरुद्धामेघस्थिताआपोभूमौवृष्टानभवन्ति तदानींनृणांमनःखिद्यते मृतेतु वृत्रे निरोधरहिताआपोवृत्रशरीरमुल्लंघ्यप्रवहन्ति तदावृष्टिलाभेनमनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः तदेतदुत्तरार्धेनस्पष्टीक्रियते—वृत्रोजीवनदशायां महिनास्वकीयेनमहिम्नायाश्चित् याएवमेघगताआपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् अहिर्वृत्रोमेघः तासामपांपत्सुतःशीः पादस्याधःशयानोबभूव यद्यप्यपांपादोनास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्याभिलङ्घितत्वात् पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं रदाभ्यांनिष्ठातोनइतिनत्वम् । अमुया सुपांसुलुगितिसप्तम्यायाजादेशः । शयानं शीङःसार्वधातुकेइतिगुणः धातोर्ङित्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । रुहाणाः रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावेच व्यत्ययेनशानच् कर्तरिशपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अनित्यमागमशासनमितिवचनान्मुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनधातुस्वरः । महिना महपूजायां इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः व्यत्ययेनविभक्तेरुदात्तत्वम् यद्वा महिना महिम्ना महच्छब्दस्यपृथ्वादिषुपाठात् तस्यभावइत्यस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्यइमनिज्वेतिइमनिच्प्रत्ययः टेरितिटिलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने अल्लोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वं मकारलोपश्छान्दसः । पत्सुतःशीः पादस्याधःशेतइतिपत्सुतःशीः क्विप्चेतिक्विप् तसि पद्दन्नित्यादिनापादशब्दस्यपदादेशः शस्प्रभृतिष्वितिप्रभृतिशब्दःप्रकारवचनेइतिशलादोरणीत्यत्रापिदोषन्नादेशोभवतीत्युक्तत्वात् मध्येसुइतिशब्दोपजनश्छान्दसः यद्वा पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशेकृते इतराभ्योपिदृश्यन्तइतिसप्तम्यर्थेतसिल् लुगभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

नी॒चाव॑याअभवद्वृ॒त्रपु॒त्रेन्द्रो॑अस्या॒अव॒वध॑र्जभार । उत्त॑रा॒सूरध॑रः पु॒त्रआ॑सी॒द्दानुः॑श॒येस॒हव॑त्सा॒नधे॒नुः ॥ ९ ॥

नी॒चाऽव॑याः । अ॒भ॒व॒त् । वृ॒त्रऽपु॑त्रा । इन्द्रः॑ । अ॒स्याः॒ । अव॑ । वधः॑ । ज॒भा॒र॒ । उत्ऽत॑रा । सूः । अध॑रः । पु॒त्रः । आ॒सी॒त् । दानुः॑ । श॒ये॒ । स॒हऽव॑त्सा । न । धे॒नुः ॥ ९ ॥

वृत्रपुत्रा वृत्रःपुत्रोयस्याः मातुः सेयंमाता वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ताहताभवत् पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्चीपतितवतीत्यर्थः तदानीमयमिन्द्रः अस्यामातुःअव अधोभागे वृत्रस्योपरिवधं हननसाधनमायुधंजभार प्रहृतवान् तदानीं सूर्माता उत्तराउपरिस्थितासीत् पुत्रस्तुअधोभागस्थितआसीत् साचदानुर्दानवीवृत्रमाता शये मृता शयनंकृतवती तत्र दृष्टान्तः—धेनुर्लोकप्रसिद्धागौः सहवत्सान यथावत्ससहिताशयनंकरोतितद्वत् ॥ नीचावयाः वेतिखादतीतिवयोबाहुः औणादिकोसिप्रत्ययः न्यञ्चौवयसौयस्याःसानीचावयाः न्यञ्च्शब्दादुत्तरस्याविभक्तेः सुपांसुपोभवन्तीतितृतीयैकवचनादेशः अचइत्यकारलोपेचाविति दीर्घत्वं अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितितस्योदात्तत्वं समासेलुगभावश्छान्दसः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा नीचौनिकृष्टौ वयसौयस्याःसा पूर्वपदस्यदीर्घश्छान्दसः । वधः हन्यते अनेनेतिवधः असुनिहन्तेर्वधादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार हृग्रहोर्भइतिभत्वम् । सूः षूङ्प्राणिगर्भविमोचने सूते गर्भंविमुञ्चतीतिसूर्माता क्विप्चेतिक्विप् । दानुः दोअवखण्डने दाभाभ्यांनुः । शये लटि लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः शीङःसार्वधातुकेइतिगुणे अयादेशः ॥९ ॥

दशमीमृचमाह—

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानांकाष्ठानांमध्येनिहितंशरीरम् । वृत्रस्यनिण्यंविचरन्त्यापोदीर्घंतमआशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निऽहितम् । शरीरम् । वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रऽशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

वृत्रस्यशरीरमापोविचरन्ति विशेषेणोपर्याक्रम्यप्रवहन्ति कीदृशं शरीरं निण्यं निर्नामधेयं अप्सुमग्नत्वेनगूढत्वात्तदीयंनामनकेनापिज्ञायते एतदेवस्पष्टीक्रियते—काष्ठानामपांमध्ये निहितं निक्षिप्तं कीदृशानांकाष्ठानां अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानां उपवेशनरहितानां प्रवहणस्वभावत्वादेतासांमनुष्यवत्क्वापिस्थितिःसंभवति इन्द्रशत्रुः वृत्रोजलमध्येशरीरेप्रक्षिप्तेसति दीर्घंतमोदीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथाभवतितथा आशयत् सर्वतःपतितवान् ॥ अतिष्ठन्तीनां अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशनानां निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनंस्थानं करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेल्युट् तद्रहितानां बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । क्रान्त्वास्थिताःकाष्ठाः पृषोदरादिः । निहितं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं अत्रयास्कः—अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणांकाष्ठानांमध्येनिहितं

शरीरंमेघःशरीरंशरीरंशृणातेःशम्नातेर्वावृत्रस्यनिर्ण्यंनिर्णामंविचरन्तिविजानन्त्यापइतिदीर्घंद्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोस्यशमयितावाशातयितावातस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्कोवृत्रोमेघइतिनैरुक्तास्त्वाष्ट्रोसुरइत्यैतिहासिकाइति ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तत्रिंशोवर्गः॥ ३७॥

एकादशीमृचमाह—

दासपत्नीरहिगोपाअतिष्ठन्निरुद्धाआपःपणिनेवगावः । अपांबिलमपिहितंयदासीद्वृत्रंजघन्वाँअपतद्ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः । अपाम् । बिलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीःदासोविश्वोपक्षयहेतुर्वृत्रःपतिःस्वामीयासामपांताः दासपत्नीः अतएवाहिगोपाअहिर्वृत्रोगोपारक्षकोयासांताःगोपनंनामस्वच्छन्देनयथानप्रवहन्तितथानिरोधनं एतदेवस्पष्टीक्रियते—आपोनिरुद्धाअतिष्ठन्नितितत्रदृष्टान्तः—पणिनेवगावः पणिनामकोसुरः गाअपहृत्यबिले स्थापयित्वातद्बिलद्वारमाच्छाद्ययथानिरुद्धवांस्तथेत्यर्थः अपांयद्बिलंप्रवहणद्वारंअपिहितं वृत्रेणनिरुद्धमासीत् तद्बिलंप्रवहणद्वारंवृत्रंजघन्वान् हतवानिन्द्रः अपववार अपवृतमकरोत् वृत्रकृतमपांनिरोधंपरिहृतवान् अत्रयास्कः—दासपत्नीर्दासाधिपत्न्योदासोदस्यतेरुपदासयतिकर्माण्यहिगोपाअतिष्ठन्नहिनागुप्ताअहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोहिरेतस्मादेवनिर्ह्रसितोपसर्गआहन्तीतिनिरुद्धाआपःपणिनेवगावःपणिर्वणिग्भवतिपणिःपणनाद्वणिक्पण्यंनेनेक्ति अपांबिलमपिहितंयदासीत् बिलंभरंभवतिबिभर्तेर्वृत्रंजघ्निवानपववारतद्वृत्रोवृणोतेर्वावर्ततेर्वोवर्धतेर्वायदवृणोत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्ततत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्धतत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतइति ॥ दासपत्नीः दसुउपक्षये दासयतीतिदासोवृत्रःपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् दासःपतिर्यासां विभाषासपूर्वस्येतिङीप् तत्सन्नियोगेनइकारस्यनकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा दासस्यपालयित्र्यः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहिगोपाः गुपूरक्षणे गोपायतीतिगोपाः आयादयआर्धधातुकेवेत्यायःप्रत्ययः ततःक्विप् अतोलोपः वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपोवलीयानितिपूर्वंयकारलोपः नचाचःपरस्मिन्नितिअतोलोपस्यस्थानिवत्त्वं नपदान्तद्विर्वचने-

१ नि० २. १६. । २ नि० २. १७. ।

तिप्रतिषेधात् अहिर्गोपायासां पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः रुधिर् आवरणे झषस्तथोर्धोधइतिनिष्ठात-कारस्यधकारः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् हन्तेर्लिटःक्वसुः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यकुत्वम् क्रादिनियमप्राप्तस्येटोविभाषागमहनेत्यादिनाविकल्पविधानादभावः संहितायां नकारस्यरुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह–

अश्व्योवारोअभवस्तदिन्द्रसृकेयत्त्वाप्रत्यहन्देवएकः । अजयोगा अजयःशूरसोममवासृजःसर्तवेसप्तसिन्धून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः । अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

सृकेवज्रे सृकःवृकइतिवज्रनामसुपठितत्वात् देवोदीप्यमानः सर्वायुधकुशलः एकः अद्वितीयोवृत्रः यद्यदात्वात्वांप्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेनप्रहृतवान् तत्तदानींत्वं अश्व्योवारः अश्वसंबन्धीवालोभवः यथाअश्वस्यवालोऽनायासेनमक्षिकादीनिवारयतितद्वद्वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः किंच गाःपणिनापहृतास्त्वमजयः जितवान्हेशूरशौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयाजितवान् तथाचतैत्तिरीयाः त्वष्टाहतपुत्रइत्यस्मिन्नुपाख्यानेसमामनन्ति–सयज्ञवेशसंकृत्वाप्रासहासोममपिबदिति । सप्तसिन्धून् इमंमेगङ्गइत्यस्यामृच्याम्नातागङ्गाद्याःसप्तसंख्याकानदीः सर्तवेसर्तुंप्रवाहरूपेणगन्तुं अवासृजःत्यक्तवान् वृत्रकृतंप्रवाहनिरोधंनिराकृतवानित्यर्थः । अश्व्यः अश्वेभवः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् वारयतिदंशमशकानितिवारः पचाद्यच् कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । अजयः गाःइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्यतिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । सर्तवे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह–

नास्मैविद्युन्नतन्यतुःसिषेधनयांमिहमकिरद्धादुनिंच । इन्द्रश्चयद्युयुधातेअहिश्चोतापरीभ्योमघवाविजिग्ये ॥ १३ ॥

---

१ सृके सृवृभूशुषिमुषिभ्यःकक् । २ तै० सं. २. ४. १२. । ३ ऋ० सं० ८. ३. ६.

न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् । मिहम् ।
अकिरत् । ह्रादुनिम् । च । इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति ।
अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघऽवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इन्द्रंनिषेद्धुंवृत्रोयान्विद्युदादीन्मायया निर्मितवान्तेसर्वेप्येनंनिषेद्धुमशक्ताः सोयमर्थो-नेनमन्त्रेणोच्यते अस्मैइन्द्रार्थंनिर्मिताविद्युत्नसिषेधइन्द्रंनप्राप्नोत् तथा तन्यतुः गर्जनंयांमिहं सेचनंयांवृष्टिंअकिरत्वृत्रोविक्षिप्तवान्सापिवृष्टिर्नसिषेध ह्रादुनिंच अशनिमपि यांवृत्रःप्रयुक्तवान् सापिनसिषेध इन्द्रश्चाहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपियद्यदायुयुधातेयुद्धंकृतवन्तौतदानींविद्युदादयोनप्रा-प्ताइतिपूर्वत्रान्वयः उतअपिच मघवाधनवानिन्द्रः अपरीभ्यःअपराभ्यःअन्यासामपिवृत्रनिर्मिता-नांमायानांसकाशाद्विजिग्येविशेषेणजितवान् ॥ सिषेध षिधुगत्यां । मिहं मिहसेचने मेहतिसिञ्च-तीतिमिट्वृष्टिः क्विप्चेतिक्विप् । अकिरत् कॄविक्षेपे तुदादिभ्यःशः ऋतइद्धातोरितीत्वं अडागम-उदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते युधसंप्रहारे लिटिप्रत्ययस्वरः । जिग्ये सन्लिटोर्जेरि-त्यभ्यासादुत्तरस्यजकारस्यकुत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

अहेर्यातारंकमपश्यइन्द्रहृदियत्तेजघ्नुषोभीरगच्छत् । नवचयन्नवतिं चस्रवन्तीःश्येनोनभीतोअतरोरजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते ।
जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् । नव । च । यत् । नवतिम् । च ।
स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हेइन्द्र जघ्नुषोवृत्रंहतवतःतव हृदिचित्तेयत्यदिभीरगच्छत् नहतवानस्मीतिबुद्ध्याभयंप्रा-प्नुयात् तर्हिअहेर्वृत्रस्ययातारंहन्तारं कमपश्यः त्वत्तोन्यंकंपुरुषंदृष्टवानसि तादृशस्यपुरुषान्तरस्या-भावात् माभूत्तवभयमित्यर्थः यद्यस्मात्कारणात्त्वंनवच नवतिंच स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीःप्राप्यरजांसितत्रत्यान्युदकानिअतरः तीर्णवानसि तत्रदृष्टान्तः—श्येनोन श्येननाम-कोबलवान्पक्षीव दूरगमनात्तवभयमासीदितिगम्यते तद्भयंमाभूदित्यभिप्रायः तच्चदूरगमनंब्राह्म-णेसमाम्नातं—इन्द्रोवैवृत्रंहत्वानास्तृषीतिमन्यमानःपराःपरावतोगच्छदिति । तैत्तिरीयाश्चामनन्ति-इन्द्रोवृत्रंहत्वापरांपरावतमगच्छदपाराधमितिमन्यमानइति ॥ हृदि पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्य

१ ऋतन्यञ्जीत्यादिनातनोतेर्यतुच् । २ श्येनः शास्त्याद्दविभ्यइनच् ।
३ ऐ० ब्रा० ३. १५. । ४ तै० सं. २. ५. ३. ।

हृदादेशः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । जघ्नुषः हन्तेर्लिटः क्वसुः षष्ठ्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वे शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं नचषत्वतुकोरसिद्धइतिएकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वंनप्राप्नुयादितिवाच्यं संप्रसारणङीट्सुप्रतिषेधोवक्तव्यइति असिद्धवद्भावस्यप्रतिषिद्धत्वात् गमहनेत्यादिनोपधालोपः नचासिद्धवदत्राभादितिसंप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः भिन्नाश्रयत्वात् संप्रसारणंहिषष्ठ्येकवचने उपधालोपस्तु वसावितिभिन्नाश्रयत्वम् । स्रवन्तीः स्रुगतौ श्यश्यनोर्नित्यमितिनुमागमः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अतः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १४॥ पञ्चदशीमृचमाह—

इन्द्रो॑ या॒तोऽव॑सितस्य॒ राजा॒ शम॑स्य च शृ॒ङ्गिणो॒ वज्र॑बाहुः । से दु॒ राजा॑ क्षयति चर्ष॒णी॒नाम॒रान्न ने॒मिः परि॒ ता ब॑भूव ॥ १५॥ ३८॥

इन्द्रः॑ । या॒तः । अव॑ऽसितस्य । राजा॑ । शम॑स्य । च॒ । शृ॒ङ्गिणः॑ । वज्र॑ऽबाहुः । सः । इत् । ऊम् इति॑ । राजा॑ । क्ष॒य॒ति॒ । च॒र्ष॒णी॒नाम् । अ॒रान् । न । ने॒मिः । परि॑ । ता । ब॒भू॒व॒ ॥ १५ ॥ ३८ ॥

वज्रबाहुरिन्द्रः शत्रौहतेसतिनिःसपत्नोभूत्वायातोगच्छतोजङ्गमस्यअवसितस्यएकत्रैवस्थितस्यस्थावरस्यशमस्यशान्तस्यशृङ्गराहित्येनप्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेःशृङ्गिणःशृङ्गोपेतस्योग्रस्यमहिषबलीवर्दादेश्चराजाभूत् सेदुसएवेन्द्रः चर्षणीनांमनुष्याणांराजाभूत्वाक्षयति निवसति ता तानिपूर्वोक्तानिजङ्गमादीनिसर्वाणिपरिबभूवव्याप्तवान् तत्रदृष्टान्तः—अरान्ननेमिः यथारथचक्रस्यपरितोवर्तमानानेमिररान्नाभौकीलितान्काष्ठविशेषान्व्याप्नोतितद्वत् ॥ यातः याप्रापणे यातिगच्छतीतियात् लटःशतृ सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सः सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसंहितायांसोर्लोपः । ता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । बभूव भवतेर्लिटोणलि भवतेरइत्यभ्यासस्यात्वं कृताकृतप्रसङ्गितयावुगागमस्यनित्यत्वाद्वृद्धेःपूर्वंवुगागमः यद्वा इन्धिभवतिभ्यांचेतिलिटःकित्त्वाद्वृद्ध्यभावः नचासिद्धवदत्राभादितितस्यासिद्धत्वादुवङादेशःशङ्कनीयः वुग्युटावुवङ्यणोःसिद्धौभवतइतितस्यसिद्धत्वात् तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १५॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेऽष्टत्रिंशोवर्गः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेद्वितीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथतृतीयाध्यायआरभ्यते ॥ त्वमग्नेप्रथमइतिसप्तमानुवाकेपञ्चसूक्तानि तत्रएतायामेतितृतीयंसूक्तंपञ्चदशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाआंगिरसोहिरण्यस्तूपऋषिः अनुक्तत्वादिन्द्रोदेवता त्रिष्टुप्छन्दः एतइत्यनुक्रमणिका गोसववीवधयोर्निष्केवल्येएतायामेतिसूक्तंविनियुक्तं तथाचसूत्रितम्—अतिमूर्तिनायक्ष्यमाणइतिखण्डे—गोसववीवधौपशुकामइन्द्रसोममेतायामेतिमध्यन्दिनइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ॐ एतायामोपंगव्यन्तइन्द्रंमस्माकंसुप्रमंतिंवावृधाति ।
अनामृणःकुविदादस्यरायोगवांकेतंपरमावर्जतेनः ॥ १ ॥

आ । इत । अयाम । उप । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् ।
सु । प्रऽमतिम् । ववृधाति । अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य ।
रायः । गवाम् । केतम् । परम् । आऽवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवंकथयन्ति हेदेवाः गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेणअपहृताअस्मदीयाः गाः प्राप्तुमिच्छन्तोयूयं एतआगच्छत युष्माभिः सहितावयं इन्द्रंगवानयनक्षमंउपायामप्राप्नुवाम सचेन्द्रः अनामृणः हिंसकरहितःसन् अस्माकंदेवानांप्रमतिंगोलाभेनहर्षयित्वाप्रकृष्टांबुद्धिंसुववृधाति सुष्ठुवर्धयति आत् अनन्तरं सइन्द्रः अस्यरायोधनस्यगवांगोरूपस्यसम्बन्धिपरंकेतंउत्कृष्टं ज्ञानंनोस्माकंकुविदावर्जतेअधिकंप्रापयति ॥ इत इण्गतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । अयाम एतेर्लोडुत्तमबहुवचने आडुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः पिद्वद्भावात्सार्वधातुकलक्षणेगुणे अयादेशः नचेणोयणितियणादेशः मध्येपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधन्तइतिवचनात्तस्येयङादेशापवादत्वात् अतःपरत्वात् गुणेनयणादेशोबाध्यते पिद्वद्भावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । गव्यन्तः गाआत्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यजितिगोशब्दात्कर्मणःक्यच् वान्तोयिप्रत्ययेइत्यवादेशः प्रत्ययान्ताद्धातोर्लटःशतृ तस्यादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । प्रमतिं मन्यतेःक्तिनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वर-

त्वम्। ववृधाति वृधुवृद्धौ लेटयाडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः संहितायामभ्यासस्यदीर्घश्छान्दसः। अनामृणः मृणहिंसायां मृणन्तिहिंसन्तीतिमृणाः इगुपधलक्षणःकः नसन्त्यामृणाअस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य रायः ऊडिदमित्युभयत्रविभक्तेरुदात्तत्वम् । गवां सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः । केतं कितज्ञाने घञन्तआद्युदात्तः। आवर्जते वृजीवर्जने अदादित्वाच्छपोलुकिप्राप्ते बहुलंछन्दसीतितदभावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकत्वेनधातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यादिनानिघातप्रतिषेधः॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

उपेदहंधनदामप्रतीतंजुष्टांनश्येनोवसतिंपतामि।
इन्द्रंनमस्यन्नुपमेभिरर्कैर्यःस्तोतृभ्योहव्योअस्तियामन्॥ २॥

उप। इत्। अहम्। धनऽदाम्। अप्रतिऽइतम्। जुष्टाम्। न। श्येनः। वसतिम्। पतामि। इन्द्रम्। नमस्यन्। उपऽमेभिः। अर्कैः। यः। स्तोतृऽभ्यः। हव्यः। अस्ति। यामन्॥ २॥

यइन्द्रः स्तोतृभ्यः स्तोतॄणामनुष्ठातॄणामनुग्रहार्थंयामन् तदीयशत्रुभिःसहप्रवृत्ते युद्धे हव्योस्तितैराह्वातव्योभवति तमिन्द्रमहमनुष्ठाताउपेत् पतामि उपाप्नोम्येव किंकुर्वन् उपमेभिः उपमानस्थानीयैरुत्तमैरर्कैःस्तोत्रैःसहनमस्यन्पूजयन् कीदृशमिन्द्रं धनदां धनप्रदं अप्रतीतंअप्रतिगतं बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः इन्द्रप्राप्तौदृष्टान्तः—जुष्टांपूर्वैःसेवितांवसतिं स्वकीयनीडरूपांनिवासभूमिंश्येनोन यथाश्येननामकोवेगवान्पक्षीस्वकीयस्थानंप्रत्यादरेणधावति तद्वदहमिन्द्रंत्वरयाप्राप्नोमि॥ धनदां धनंददातीतिधनदाः आतोमनिन्नित्यादिनाविच्। अप्रतीतं शत्रुभिर्नप्रतिगतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जुष्टाम् जुषीप्रीतिसेवनयोः श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम्। पतामि लेटयाडागमः। नमस्यन् नमस्शब्दात्पूजार्थे नमोवरिवइतिक्यच् प्रत्ययस्वरः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तस्यएकादेशस्वरेणोदात्तत्वम्। उपमीयन्तेएभिरित्युपमाः माङ्माने घञर्थेकविधानमितिकः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। हव्यः ह्वेञोबहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् अचोयदितियत् गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। यामन् याप्रापणे मनिनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्॥ २॥

तृतीयामृचमाह—

**निसर्वसेनइषुधीँरसक्तसमर्योगाअजतियस्यवष्टिं ।
चोष्कूयमाणइन्द्रभूरिवामंमापणिर्भूरस्मदधिप्रवृद्ध ॥ ३ ॥**

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्त । सम् । अर्यः । गाः । अजति । यस्य । वष्टि । चोष्कूयमाणः । इन्द्र । भूरि । वामम् । मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्तः इषुधीन् बाणानामाधारभूतान् निषङ्गान्न्यषक्तनितरांपृष्ठभागेसंयोजितवान् अर्यःस्वामिरूपइन्द्रः यस्यदेवस्यवष्टिअसुरेणापहृताः गाः प्रदातुंकामयते तस्य देवस्य गृहेतागाः समजतिसम्यक्प्रापयति हेप्रवृद्धप्रकृष्टवृद्धियुक्तइन्द्र भूरिवामंप्रभूतंगोरूपंधनंचोष्कूयमाणः अस्मभ्यंप्रयच्छन् अस्मदधिअस्मासुपणिर्माभूः व्यवहारीमाभूयाः गवांमूल्यंमायाचस्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः इनेनसहवर्ततइतिरोना वोपसर्जनस्येतिसभावः सर्वासरणशीलासेनायस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् प्रत्ययलक्षणेनाप्ययंस्वरइष्यतइतिवचनात्प्रत्ययलक्षणेनसर्वस्य सुपीतिसर्वशब्दआद्युदात्तः । इषुधीन् इषवःएषुधीयन्तइतिइषुधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः संहितायांदीर्घादटीत्यादिनानकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिपूर्वस्वरोनुनासिकः । असक्त षचसमवाये बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । अर्यः अर्यःस्वामिवैश्ययोरितियत्प्रत्ययान्तोनिपातितः अर्यःस्वाम्याख्याचेत्यन्तोदात्तत्वम् । अजति अजगतिक्षेपणयोः । वष्टि वशकान्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् व्रश्चादिषत्वेष्टुत्वम् । चोष्कूयमाणः स्कुञ्आप्रवणे धातोरेकाचइतियङ् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः द्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतिककारःशिष्यते सकारोलुप्यते कुहोश्चुरितिचुत्वे गुणोयङ्लुकोरितिगुणः सुषामादित्वात्षत्वम् यङन्तात् लटः शानच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । भूः गातिस्थेतिसिचोलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

**वधीर्हिदस्युंधनिनंघनेनँएकश्चरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ।
धनोरधिविषुणक्तेव्यायन्नयज्वानःसनकाःप्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥**

वधीः । हि । दस्युम् । धनिनम् । घनेन । एकः । चरन् ।
उपऽशाकेभिः । इन्द्र । धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि ।
आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रऽइतिम् । ईयुः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र धनिनंबहुधनोपेतंदस्युंचोरंवृत्रंघनेनकठिनेनवज्रेणवधीर्हि त्वंहतवान्खलु धनित्वंवाजसनेयिनोपिस्पष्टमामनन्ति—वृत्रस्यान्तःसर्वेदेवाःसर्वाश्चविद्याःसर्वाणिहवींषिचासन्निति । उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितोभूत्वाएकश्चरन्प्रहर्तुंस्वयमेकएवगच्छन् यद्यपिमरुतः समीपेवर्तन्ते तथापितेप्रोत्साहयन्त्येव नतुवृत्रंप्रहरन्ति प्रहर्तातुस्वयमेकएव तथाचब्राह्मणेसमाम्नातम्—मरुतोहैनंनाजहुःप्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवैनमेतांवाचंवदन्तउपातिष्ठन्तेति[1] । धनोरधि इन्द्रसंबन्धिनोधनुषउपरि विषुणक् विविधंनाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक्सर्वतः तेवृत्रानुचराः व्यायन्विविधमागच्छन् आगत्यचअयज्वानः यज्ञविरोधिनःसन्तः सनकाएतन्नामकावृत्रानुचराःप्रेतिमीयुः मरणंप्राप्ताः ॥ वधीः हनहिंसागत्योः लुङिचेतिवधादेशः सचादन्तः तस्यातोलोपइतिलोपेसतिस्थानिवद्भावादतोहलादेरितिवृद्ध्यभावः इटईटीतिसिचोलोपः आगमानुदात्तत्वेधात्वकारस्योदात्तत्वम् । घनेनँएकः ईषाअक्षादिषुछन्दसिप्रकृतिभावमात्रंवक्तव्यमिति संहितायांप्रकृतिभावः अनुनासिकश्छान्दसः । उपशाकेभिः उपशक्तंकुर्वन्तीतिउपशाकाःशकॢशक्तौ अस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात्पचाद्यच् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विषुणक् विषुपूर्वान्नशेः सम्पदादिलक्षणःक्विप् नशेर्वेतिकुत्वम् यद्वा विषुपूर्वस्याञ्चतेर्नुडागमः । सनकाइत्यसुराणांनाम षणुदाने सनन्तिददतीतिसनाः दातारः पचाद्यच् सनान्कायन्तिशब्दयन्तीतिसनकाः आतोनुपसर्गेकः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रेतिं तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ईयुः एतेरुसिपरत्वादिणोयणितियणादेशेद्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचनम् दीर्घइणःकितीत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

पराचिच्छीर्षावंवृजुस्तइन्द्रायज्वानोयज्वंभिःस्पर्धमानाः ।
प्रयद्दिवोहरिवःस्थातरुग्रनिरंव्रताँअंधमोरोदंस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

परा । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वंऽभिः ।
स्पर्धमानाः । प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । निः ।
अव्रतान् । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. २०. ।

हेइन्द्र तेवृत्रानुचराः शीर्षास्वकीयानिशिरांसिपराचित्पराङ्मुखान्येवकृत्वाववृजुः गतवन्तः कीदृशास्तेअयज्वानः स्वयंयागरहिताः प्रत्युतयज्वभिः यागानुष्ठातृभिःसहस्पर्धमानाः हेहरिवःहरिनामकाश्वयुक्त स्थातः स्थितियुक्त युद्धेपलायनरहित उग्र शौर्ययुक्तेन्द्र यद्यदादिवोन्तरिक्षात् रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशाच्चअव्रतान्व्रतरहितान् वृत्रानुचरान् निष्प्राधमः निःशेषेणधमनंकृतवानसि तदानींत्वदीयमुखवायुनानुन्नाःसन्तोववृजुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ शीर्षा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। ववृजुः वृजीवर्जने असंयोगाल्लिट्किदितिकित्त्वाद्गुणाभावः।अयज्वानः यजतेःसुयजोर्ङ्वनिबिति भूतेङ्वनिप् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । हरिवः हरीअस्य स्तइतिहरिवान् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् संबुद्धौमतुवसोरितिरुत्वम्। अव्रतान् बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् दीर्घादटीतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः। अधमः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः लङि सिपि शपि पाघ्रेत्यादिनाधमादेशः ॥ ५॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अयुयुत्सन्ननवद्यस्यसेनामयातयन्तक्षितयोनवग्वाः ।
वृषायुधोनवध्रयोनिरष्टाःप्रवद्भिरिन्द्राच्चितयन्तआयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः ।
नवऽग्वाः । वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निःऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः ।
इन्द्रात् । चितयन्तः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य सेनांप्रतिअयुयुत्सन् वृत्रस्यानुचरायोद्धुमैच्छन् दानीं नवग्वाः नवनीतगतयः स्तोतव्यचरित्राः यद्वा, अङ्गिरसांसत्रमासीनानांमध्येयेनवभिर्मासैरवाप्तफलाःउत्थिताः तेषांनवग्वाइतिसंज्ञा नवग्वासःसुतसोमासइन्द्रमित्यादिषुतथाभिहितत्वात् क्षितयोमनुष्याः अङ्गिरःप्रभृतयः क्षितयःकृष्टयइतितन्नामसुपाठात् अयातयन्त द्धार्थमिन्द्रंनानाविधैर्मन्त्रैःप्रोत्साहितवन्तः इन्द्रेयोद्धुंगतेसतिनिरष्टाःतेनेन्द्रेणनिराकृताःवृत्रानुचश्चितयन्तःस्वकीयामशक्तिंज्ञापयन्तः इन्द्रात् इन्द्रस्यसकाशात्प्रवद्भिः प्रवणैः पलायितुंसुशकैर्मार्गैरायन्दूरेगतवन्तः तत्रदृष्टान्तः—वृषायुधः वृषेणसेचनसमर्थेनपुंस्त्वयुक्तेनशूरेणसहयुद्धंकुर्वतो-

१ ऋ०सं ४. १. २५।

वध्रयोन नपुंसकाइव निसर्गपण्डोवध्रिश्चेत्यादिस्मृतिषुप्रयोगात् तेयथाप्रबलेनदूरेनिराकृताभ-वन्तितद्वत् ॥ अयुयुत्सन् युधसम्प्रहारे सनि हलन्ताच्चेतिसनःकित्त्वाद्गुणाभावः एकाचउपदे-शेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । सेनाम् इनेनसहवर्ततइतिसेना वोपसर्जनस्ये-तिसहशब्दस्यसभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयातयन्त यतीप्रयत्ने हेतुमतिचेति णिच् क्षितयः क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिगच्छन्तीतिक्षितयोमनुष्याः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामिति क्तिच् । नवग्वाः नवभिर्मासैर्गच्छन्तीतिनवग्वाः गमेरौणादिकोड्वप्रत्ययः यद्वा क्विपि गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिवक्तव्यमितिअकारस्यऊकारः जसि ओःसुपीतिय-णादेशः दीर्घश्छान्दसः । वृषायुधः क्विप्चेतिक्विप् क्विप्चेत्यत्रसोपपदेभ्योनिरुपपदेभ्यइत्यु-क्तत्वादत्रसोपपदेभ्यःक्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यसंहितायांदीर्घः । निरष्टाः अशूव्या-प्तौ भावेनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः व्रश्चादिनाषत्वेष्टुत्वम् निसाचबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृ-तिस्वरत्वम् यद्वा निरस्ताइत्यत्रसकारस्यषत्वंछान्दसं तदानीं अस्ताइत्येतत्कर्मणिनिष्ठेतिग-तिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रवद्भिः वनषणसंभक्तौ अस्मात्प्रपूर्वात्क्विप् गमादीनामि-तिवक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चितयन्तः चितीसंज्ञाने अस्मात् ण्यन्तात् लटःशतृ शप् अनित्यमागमशासनमितिवचनाल्लघूपधगुणाभावः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वमेतान्रु॑द॒तो ज॒क्ष॑त॒श्चायो॑धयो॒ रज॑स इन्द्र पा॒रे ।
अवा॑दहो दि॒व आ दस्यु॑मु॒च्चा प्र सु॑न्व॒तः स्तु॑व॒तः शंस॑मावः ॥ ७ ॥

त्वम् । ए॒तान् । रु॒द॒तः । जक्ष॑तः । च॒ । अयो॑धयः । रज॑सः । इ॒न्द्र॒ । पा॒रे । अव॑ । अ॒द॒हः । दि॒वः । आ । दस्यु॑म् । उ॒च्चा । प्र । सु॒न्व॒तः । स्तु॒व॒तः । शंस॑म् । आ॒वः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंरुदतोरोदनंकुर्वतःजक्षतःभक्षणंहसनंवाकुर्वतश्चएतान्द्विविधानपिवृत्रानुचरा-न्रजसःपारेअन्तरिक्षस्यपरभागेरजःशब्दोन्तरिक्षवाची लोकारजांस्युच्यन्तइत्युक्तत्वात्[1] अयोध-यः युद्धमकरोः युद्धेनमारितवानित्यर्थः दस्युं उपक्षयितारंवृत्रं दिवआ द्युलोकादानीयउच्चाउत्क-र्षेणअवादहः दग्धवानसि वृत्रंसपरिवारंविनाश्यततऊर्ध्वंसुन्वतःसोमाभिषवंकुर्वतः स्तुवतःस्तोत्रं

---

[1] नि० ४. १९.

कुर्वतोयजमानस्यशंसंस्तुतिंप्रावःप्रकर्षेणरक्षितवानसि ॥ रुदतः रुदिर् अश्रुविमोचने लटःशतृ अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शतुरनुमइतिशसउदात्तत्वम् । जक्षतः जक्ष-भक्षहसनयोः पूर्ववच्छपोलुक् जक्षित्यादयःषडितिअभ्यस्तसंज्ञा अतःअभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-दात्तत्वम् । सुन्वतः सुनोतेःशतरि स्वादिभ्यःश्नुः हुश्नुवोरित्यादिनायणादेशः शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तुवतः ष्टुञ्स्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् उवङादेशः पूर्ववत्स्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

च॒क्रा॒णासः॑ परी॒णहं॑ पृथि॒व्या हिर॑ण्येन म॒णिना॒ शुम्भ॑मानाः ।
न हि॑न्वा॒नास॑स्तितिरु॒स्त इन्द्रं॒ परि॒ स्पशो॑ अदधा॒त्सूर्ये॑ण ॥ ८ ॥

च॒क्रा॒णासः॑ । प॒रि॒ऽनह॑म् । पृ॒थि॒व्याः । हिर॑ण्येन । म॒णिना॑ । शुम्भ॑मानाः । न । हि॒न्वा॒नासः॑ । ति॒ति॒रुः॒ । ते । इन्द्र॑म् । परि॑ । स्पशः॑ । अ॒द॒धा॒त् । सूर्ये॑ण ॥ ८ ॥

येवृत्रानुचराः पृथिव्याःभूमेःपरीणहमाच्छादनंसर्वतोव्याप्तिंचक्राणासःकुर्वाणाःहिरण्ये-हिरण्ययुक्तेनमणिनाकण्ठबाह्वादिगतेनमण्याद्याभरणेनशुंभमानाः शोभमानाः हिन्वानासः र्धमानाःसन्तोवर्तन्ते तेतथाविधावृत्रानुचराइन्द्रंयुद्धायोद्यन्तंनतितिरुः जेतुंनसमर्थाआसन् दानींसइन्द्रः स्पशोबाधकान्वृत्रानुचरान्सूर्येणादित्येनपर्यदधात्परिहितान्व्यवहितानकरोत् । त-ाचब्राह्मणम्—आदित्योह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्तीति ॥ चक्राणासः करोतेश्छन्दसिलिडिति र्तमानेलिटःकानच् ततोसुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । परीणहं परिणहनंपरीणट् परिपूर्वान्नह्-र्भावेक्विपिनहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घः । पृथिव्याः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । हेन्वानासः हिगतौवृद्धौच ताच्छीलिकश्चानश् । तितिरुः तिरतिर्गत्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

परि॒ यदि॑न्द्र॒ रोद॑सी उ॒भे अबु॑भोजीर्महि॒ना वि॒श्वतः॑ सीम् ।
अम॑न्यमानाँ अ॒भि मन्य॑मानै॒र्निर्ब्र॒ह्मभि॑रधमो॒ दस्यु॑मिन्द्र ॥ ९ ॥

---

१ तै० सं. २. ६. ६. ।

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना ।
विश्वतः । सीम् । अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः ।
ब्रह्मऽभिः । अधमः । दस्युम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हेइन्द्र यद्यदारोदसीउभेद्युलोकावुभौमहिनात्वदीयेनमहिम्नाविश्वतःसीं सर्वतःपरिगृह्यप-र्यबुभोजीः परितोभुक्तवानसि तदानीं त्वं अमन्यमानान्मन्त्रार्थमनुध्यातुंअशक्तानपिकेवलपा-ठकान्यजमानान् अभिमन्यमानैः अस्मदीयाएतेयजमानाःरक्षणीयाइत्यभिमानंकुर्वद्भिर्ब्रह्म-भिर्मन्त्रैर्दस्युंचोरंवृत्रादिरूपमसुरंनिरधमः निःसारितवानसि धमतिर्गतिकर्मेतियास्कः[1] ॥ अबुभो-जीः भुजपालनाभ्यवहारयोः लङि सिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीतीडागमः अडुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ।महिना महिम्ना महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणोभावेइमनिच् टेरि-तिटिलोपः तृतीयैकवचने अल्लोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणउदात्तत्वं मलोपश्छान्दसः । अम-न्यमानान् मन्यन्तेजानन्तीतिमन्यमानाः मनज्ञाने दिवादिभ्यःश्यन् श्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायांरुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

नयेदिवःपृथिव्याअन्तमापुर्नमायाभिर्धनदांपर्यभूवन् ।
युजंवज्रंवृषभश्चक्रइन्द्रोनिर्ज्योतिषातमसोगाअदुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः ।अन्तम् । आपुः । न । मायाभिः ।
धनऽदाम् । परिऽअभूवन् । युजम् । वज्रम् । वृषभः । चक्रे ।
इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

येजलविशेषादिवोद्युलोकात्पृथिव्याअन्तंभूमेःस्थानंनापुःनप्राप्ताः मेघरूपमापन्नेनवृत्रेणनिरु-द्धत्वात् अतएवभूमिप्राप्त्यभावात् धनदांधनप्रदांभूमिंमायाभिःसस्योपकारादिभिः कर्मभिः नपर्य-भूवन्परितोनव्याप्ताः जलपानसस्याभिवृद्ध्याद्युपकारंनचक्रुरित्यर्थः तदानीमयमिन्द्रोमेघभेदना-यवज्रंयुजंस्वहस्तयुक्तंचक्रेततोज्योतिषाद्योतमानेनवज्रेणतमसःअन्धकाररूपान्मेघात् गाः गमन-शीलान्युदकानिनिरधुक्षत् निःशेषेणदुग्धवान् मेघंभित्त्वाजलंवृष्टवानित्यर्थः॥दिवः ऊडिदमितिप-ञ्चम्याउदात्तत्वम् । आपुः आपृव्याप्तौ लिटिचुसिरूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन अत्रापि

[1] नि० ६. २.

प्रच्छब्दस्यानुषङ्गात् निघाताभावः। युजं युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनित्यमागमशासनमितिवचनान्नुमभावः। अधुक्षत दुहमपूरणे लुङिशलइगुपधादनिटःक्सइतिच्लेःक्सादेशः दादेर्धातोर्घइतिघत्वम् एकाचोबशइत्यादिनाभष्भावः संहितायांभष्भावाभावश्छान्दसः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

एकादशीमृचमाह—

अनु॑स्व॒धाम॑क्षर॒न्नापो॑अ॒स्याव॑र्धत॒मध्य॒आना॒व्या॑नाम् ।
स॒ध्रीची॒नेन॒मन॑सा॒तमिन्द्र॒ओजि॑ष्ठेन॒हन्म॑नाह॒न्नभि॒द्यून् ॥११॥

अनु॑ । स्व॒धाम् । अ॒क्षर॒न् । आपः॑ । अ॒स्य । अव॑र्धत । मध्ये॑ । आ । ना॒व्या॑नाम् । स॒ध्री॒ची॑नेन । मन॑सा । तम् । इन्द्रः॑ । ओजि॑ष्ठेन । हन्म॑ना । अ॒ह॒न् । अ॒भि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपोजलानिअस्येन्द्रस्यस्वधामन्नंव्रीह्यादिरूपंअनुलक्ष्याक्षरन्मेघाद्भ्रष्टाअभवन् तदानीमयंवृत्रोनाव्यानांनावातरणयोग्यानांबह्वीनांअपांमध्येआसमन्तात् अवर्धतवृद्धिंप्राप्तः प्रभूतजलेवर्तमानोपिनममार किन्त्वभिवृद्धएव तदानीमिन्द्रःसध्रीचीनेनसहगच्छतामनसायुक्तंतंवृत्रंओजिष्ठेनअतिबलयुक्तेनहन्मनाहननसाधनेनवज्रेणअभिद्यून्कतिचिद्दिवसानभिलक्ष्यअहन् तेषुदिवसेषुहतवान्जलमध्यपतितस्यापिवृत्रस्यमनोयत्रेन्द्रस्तिष्ठतितत्रैवसहगच्छति तादृशमभिज्ञायहतवानित्यर्थः॥ अक्षरन् क्षरसञ्चलने। नाव्यानां नावातार्याणाम् नौवयोधर्मेत्यादिनायत् वान्तोयिप्रत्ययेइत्यावादेशः अनावइतिपर्युदासात् तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वम्। सध्रीचीनेन सह अञ्चतीतिसध्र्यङ् सहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेखप्रत्ययः तस्यआयनेत्यादिनाईनादेशः अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् खादेशस्योपदेशिवद्वचनादीकारउदात्तः। ओजिष्ठेन ओजोस्यास्तीतिओजस्वी अस्मायामेधेतिविनिः ततआतिशायनिकइष्ठन्विन्मतोर्लुगितिविनोलुक्टेरितिटिलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। हन्मना हन्यतेअनेनेतिहन्म अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणात् करणेपिमनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् तृतीयैकवचनेअल्लोपेप्राप्तेसंयोगाद्वमन्तादितिप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

न्यांविध्यदिलीबिशस्यदृह्लाविशृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।
यावत्तरोमघवन्यावदोजोवज्रेणशत्रुमवधीःपृतन्युम् ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीबिशस्य । दृह्ला । वि । शृङ्गिणम् । अभिनत् ।
शुष्णम् । इन्द्रः । यावत् । तरः । मघऽवन् । यावत् । ओजः ।
वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥ १२ ॥

इलीबिशस्यइलायाभूमेर्बिलेशयानस्यवृत्रस्यसम्बन्धिनी इलाबिलशयस्येतियास्कः । दृह्लादृंहितानिअसुरेणनिरुद्धानिप्रभूतान्युदकानिइन्द्रोन्यविध्यत्नितरांविद्धवान् यद्वा दृह्लानिप्रबलानिसैन्यानि नितरांविद्धवान् ततऊर्ध्वंशृङ्गिणंगोमहिषादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतंशुष्णंजगतः शोषकंवृत्रंव्यभिनत्विविधंताडितवान् हेमघवन् धनयुक्तेन्द्र तवयावत्तरः यावान्वेगोस्तियावदोजः यावद्बलमस्तितेनसर्वेणयुक्तस्त्वंपृतन्युं पृतनांयुद्धंइच्छन्तंशत्रुंवृत्रंवज्रेणावधीः हतवानसि ॥ अविध्यत् व्यधताडने श्यनि ग्रहिज्येत्यादिनासम्प्रसारणम् तिङ्ङतिङइतिनिघातः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिसंहितायां अडागमस्यस्वरितत्वम् । इलीबिशस्य पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । दृह्ला दृंहेर्निष्ठायां दृढः स्थूलबलयोरितिनिपात्यते शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । अभिनत् भिदिर् विदारणे लङि रुधादिभ्यःश्नम् इतश्चेतीकारलोपेहल्ङ्याब्भ्यइतितिलोपः । शुष्णं शुषशोषणे शोषयतीतिशुष्णः तृषिशुषिरसिभ्यःकिच्चेतिनप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अवधीः लुङिचेतिहन्तेर्वधादेशः । पृतन्युम् पृतनाशब्दात् क्यचि कव्यध्वरपृतनस्यर्चि अन्त्यलोपः क्याच्छन्दसीतिउप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अभिसिध्मोअजिगादस्यशत्रून्वितिग्मेनवृषभेणापुरोभेत् ।
संवज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रःप्रस्वांमतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन ।
वृषभेण । पुरः । अभेत् । सम् । वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् ।
इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

१ नि० ६. १९. ।

अस्येन्द्रस्यसिध्मः साधकोवज्रः शत्रूनभिइन्द्रवैरिणोभिलक्ष्य अजिगात् गतवान् जिगातिर्गतिकर्मा गातिजिगातीतिगतिकर्मसुपाठात् सचेन्द्रस्तिग्मेनतीक्ष्णेनवृषभेणश्रेष्ठेनायुधेनतेन वज्रेणपुरः वृत्रस्यपुराणिव्यभेत्विविधंभिन्नवान् ततःसइन्द्रोवज्रेणस्वकीयेनवृत्रंसमसृजत् संयोजितवान् संयोज्यचशाशदानः वृत्रंहिंसन् स्वांमतिंस्वकीयां हर्षोपेतांबुद्धिंमातिरत्प्रकर्षेणवर्धितवान् ॥ सिध्मः षिधुसंराद्धौ अस्मादौणादिकोमक् कित्त्वादगुणः प्रत्ययस्वरःशिष्यते । अजिगात् गास्तुतौ अत्रतुगत्यर्थः जुहोत्यादित्वात्श्लुः द्विर्भावेबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अभेत् भिदिर्विदारणे श्नमिप्राप्ते व्यत्ययेनशप् तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् लघूपधगुणेहल्ङ्याब्भ्यइतितिलोपः यद्वा लुङि च्लेर्लुक् ।अतिरत् प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः यद्वा तरतेर्व्यत्ययेनशः ऋतइद्धातोरितीत्वम् । शाशदानः शद्लृशातने अस्माद्यङन्तात्शानच् तस्यछन्दस्युभयथेति आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ सार्वधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

आवः॒ कुत्स॒मिन्द्र॒ यस्मि॑ञ्चा॒कन्प्रावो॒ युध्य॑न्तं वृष॒भं दश॑द्युम् ।
श॒फच्यु॑तो रे॒णुर्न॑क्षत॒ द्यामुच्छ्वै॑त्रे॒यो नृ॒षाह्या॑य तस्थौ ॥ १४ ॥

आवः॑ । कुत्स॑म् । इन्द्र॑ । यस्मि॑न् । चा॒कन् । प्र । आ॒वः॒ । युध्य॑न्तम् वृ॒ष॒भम् । दश॑ऽद्युम् ।। श॒फऽच्यु॑तः । रे॒णुः । न॒क्ष॒त॒ । द्याम् । उत् । श्वै॒त्रे॒यः । नृ॒ऽसह्या॑य । त॒स्थौ॒ ।१४॥

हेइन्द्रकुत्संएतन्नामकंगोत्रप्रवर्तकमृषिं आवःरक्षितवानसि यस्मिन्कुत्सेचाकन्स्तुतिंकामयमानोवर्तसे तंकुत्समितिपूर्वत्रान्वयः तथादशद्युंएतन्नामकंदशसुदिक्षुदीप्यमानमृषिंप्रावः प्रकर्षेणरक्षितवानसि कीदृशं युध्यन्तंस्वकीयैःशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वन्तं वृषभंगुणैःश्रेष्ठंशफच्युतःत्वदीयाश्वस्यशफात्पतितोरेणुर्धूलिर्द्यांद्युलोकंनक्षतप्राप्नोति श्वैत्रेयः श्वित्राख्यायायोषितःपुत्रः पुराशत्रुभयात्जलेमग्नः सन्त्वदनुग्रहात् नृसह्याय नृभिःपुरुषैःसोढव्याय उत्तस्थौजलादुत्थितवान् ॥ चाकन् चकतृप्तौ अस्माण्ण्यन्तात्शतृ छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाण्णिलोपः शबभावश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् यद्वा कमुकान्तावित्यस्मात् यङ्लुगन्ताल्लङिसिपिअभ्यासस्यनुगभावश्छान्दसः दीर्घोकितइतिदीर्घत्वम् सिलोपे मोनोधातोरितिमकारस्यनकारः धातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । युध्यन्तं व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । दशद्युं दीव्यतेःप्रकाशार्थात् सम्पदादिल-

क्षणःक्विप् छ्वोःशूडित्यूठ् दशसुदिक्षुद्युर्यस्यासौदशद्युः छान्दसंह्रस्वत्वम् यद्वा द्युशब्दोहर्नामसुपठितः तेनप्रवृत्तिनिमित्तभूतःप्रकाशोलक्ष्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शफच्युतः शफेनच्युतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नक्षत णक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । श्वैत्रेयः श्वित्रायाअपत्यं स्त्रीभ्योढक् । नृषह्याय शकिसहोश्चेतिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदादितिषत्वम् संहितायांदीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आवः॒शर्म॑न्वृष॒भंतुग्र्या॑सुक्षेत्र॒जे॒षेम॑घव॒ञ्छ्वित्र्यं॒गाम् ।
ज्योक्चि॒दत्र॑तस्थि॒वांसो॑अक्रञ्छत्रूय॒ताम॑ध॒रा॒वेद॑नाकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

आवः॑ । शर्म॑म् । वृ॒ष॒भम् । तुग्र्या॑सु । क्षे॒त्र॒ऽजे॒षे । म॒घ॒ऽव॒न् ।
श्वि॒त्र्यम् । गाम् । ज्योक् । चि॒त् । अत्र॑ । त॒स्थि॒ऽवांसः॑ । अ॒क्र॒न् ।
श॒त्रु॒ऽय॒ताम् । अध॑रा । वेद॑ना । अ॒क॒रित्य॑कः ॥ १५ ॥ ३ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्रश्वित्र्यंश्वित्रायाःपुत्रंपूर्वोक्तंपुरुषंआवः रक्षितवानसि किमर्थं क्षेत्रजेषे शत्रुभिःसहयुद्धवेलायांक्षेत्रप्राप्त्यर्थं कीदृशं शर्मं त्वदीयपरिपालनेनचित्तव्याकुलतांपरित्यज्य-शान्तंवृषभंगुणैःश्रेष्ठं तुग्र्यासुगांजलेषुगतंमग्नमित्यर्थः तुग्र्याबर्बुरमितिउदकनामसुपठितत्वात् अत्र अस्माभिःसहयुद्धेज्योक्चित् चिरकालमपितस्थिवांसः अवस्थिताःसन्तः अक्रन् येवैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् शत्रूयतां शत्रूनात्मनइच्छतांतेषां अधरा वेदना निकृष्टानिदुःखानि त्वं अकःकुरु॥ तुग्र्यशब्दोन्तरिक्षवचनः तत्रभवास्तुग्रियाः तुग्राद्घन्निितिघन् घस्येयादेशः इकारलोपश्छान्दसः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । क्षेत्रजेषे जेषृणेषृएषृप्रेषृगतौ अस्मात्सम्पदादिलक्षणःक्विप् क्षेत्रस्यजेट्क्षेत्रजेट् समासान्तोदात्तत्वम् अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्वित्र्यं श्वित्रायांभवः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसः तिष्ठतेःक्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः । अक्रन् करोतेर्लुङिमन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् । शत्रूयतां शत्रूनात्मनइच्छन्तीतिशत्रूयन्तः सुपआत्मनःक्यजितिक्यच्तदन्ताच्छतृ तस्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् तस्यचपूर्वत्रासिद्धत्वंनेष्यतइत्युक्तत्वाच्छत्रन्तमन्तोदात्तत्वमिति शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अधरावेदनेत्युभयत्रशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । अकः करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गुणः ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

त्रिश्चिन्नोअद्येतिचतुर्थंसूक्तंद्वादशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषयाआङ्गिरसोहिरण्यस्तूपऋषिः अश्विनौदेवता ऋत्रीचक्रेतिनवमीआनोश्विनेतिद्वादशीचत्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः त्रिश्चित्द्वादशाश्विनंनवम्यन्तेत्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकेआश्विनेक्रतौजागतेछन्दसिइदंसूक्तम् अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—त्रिश्चिन्नोअद्यैळेद्यावापृथिवीइतिजागतमिति । आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्रिश्चिन्नोअद्याभंवतंनवेदसाविभुर्वांयामंउतरातिरंश्विना ।
युवोर्हियन्त्रंहिम्येववासंसोभ्यायंसेन्याभवतंमनीषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतम् । नवेदसा । विऽभुः । वाम् ।
यामः । उत । रातिः । अश्विना । युवोः । हि । यन्त्रम् । हिम्याऽइव ।
वाससः । अभिऽआयंसेन्या । भवतम् । मनीषिऽभिः ॥ १ ॥

हेनवेदसाश्विनामेधाविनावश्विदेवौ नवेदाइतिमेधाविनाम नवेदाःकविःमनीषीतितन्नामसुपठितत्वात् तादृशौयुवांत्रिश्चित्त्रिवारमपिअद्यास्मिन्कर्मणि नः अस्मदर्थंभवतंआगतौभवतम् अत्रत्रिरितिवचनंसवनत्रयापेक्षंआदरातिशयद्योतनार्थंवात्रिषत्याहिदेवाइतिश्रुत्यन्तरात् वांयुवयोःयामोगमनसाधनभूतोरथोविभुःव्याप्तःउतअपिचरातिः दानंविभुरितिशेषः युवोर्युवयोरुभयोर्यन्त्रंहि परस्परनियमनरूपःसम्बन्धविशेषोस्तिखलु तत्रदृष्टान्तः—वाससःसूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्यवासरस्यहिम्येव हिमयुक्तयारात्र्येव यथारात्र्यासहदिवसस्यसम्बन्धःकदाचिदपिनापैतितद्वत् युवामुभौमनीषिभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिः मनीषीतिमेधाविनाम मनीषीमन्धातेतितन्नामसुपठितत्वात् अभ्यायंसेन्या अभितोनियन्तव्यौअनुग्रहवशात्तदधीनौभवतम् ॥ अद्य निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः।नवेदसा विपरीतंनवित्तइतिनवेदसौ विदज्ञानेइत्यस्माद्गौणादिकोसुन् नञ्समासे नभ्राण्नपादित्यादिनानकारस्यप्रकृतिभावः सुपांसुलुगित्याकारः आमन्त्रितनिघातः। यामः यायतेगम्यतेनेनेतियामोरथः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा यमउपरमेइत्यस्मात्कर्मणिघञ् वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । रातिः रादानेइत्यस्मात् भावेक्तिन् मन्त्रेवृषेत्यादिनातस्योदात्तत्वम् । युवोः सुपांसुपोभवन्तीतिषष्ठीद्विवचनस्यषष्ठीद्विवचनादेशः अतश्चादेशविषयत्वाद्योचीतियत्वंनभवति शेषेलोपइतिटिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्ते-

रुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेतुएकादेशस्वरेण । हिम्याइव हिमेतिरात्रिनाम ऊधःपयः हिमेतितन्नाम-सुपठितत्वात् ततउत्तरस्यतृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगितिडयादेशः ततष्टिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरे-णतस्योदात्तत्वम् । वाससः वसआच्छादने वासयतिप्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः । अभ्यायं-सेन्या अभ्याङित्युपसर्गद्वयोपसृष्टाद्यमउपरमेइत्यस्मादौणादिकःसेन्यप्रत्ययः सुपांसुलुगित्या-कारः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्र॒यः॑प॒वयो॑मधु॒वाह॑ने॒रथे॒सोम॑स्यवे॒नाम॒नु॒विश्व॒इद्वि॑दुः ।
त्र॒यः॑स्क॒म्भास॑ःस्कभि॒तास॑आ॒रभे॒त्रिर्नक्तं॑या॒थस्त्रिर्व॑श्विना॒दिवा॑ ॥२॥

त्र॒यः॑ । प॒वयः॑ । म॒धु॒ऽवाह॑ने । रथे॑ । सोम॑स्य । वे॒नाम् । अनु॑ । विश्वे॑ । इत् । वि॒दुः॒ । त्र॒यः॑ । स्क॒म्भास॑ः । स्क॒भि॒तास॑ः । आ॒ऽरभे॑ । त्रिः । नक्त॑म् । या॒थः । त्रिः । ऊम् इति॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । दिवा॑ ॥ २ ॥

मधुवाहनेमधुद्रव्याणांनानाविधखाद्यादीनांवाहनेनयुक्ते अश्विनोःसम्बन्धिरथेपवयः वज्रसमानादृढाःचक्रविशेषास्त्रयःत्रिसंख्याकाःसन्ति इत् इत्थंचक्रत्रयसद्भावप्रकारंविश्वेसर्वेदेवाः सोमस्यचन्द्रस्यवेनांकमनीयांभार्यांअनुलक्ष्ययात्रायांविदुर्जानन्ति यदासोमस्यवेनयासहविवाहः तदानींनानाविधखाद्ययुक्तंचक्रत्रयोपेतंप्रौढंरथमारुह्याश्विनौगच्छतइतिसर्वेदेवाजानन्तीत्यर्थःत-स्यरथस्योपरिस्कंभासःस्तम्भविशेषास्त्रयः त्रिसंख्याकाः स्कभितासः स्थापिताः किमर्थमारभ-आरब्धुंअवलम्बितुं यदारथस्त्वरयायातितदानींपतनभीतिनिवृत्त्यर्थंहस्तालम्बनभूताःस्तम्भाइ-त्यर्थः हेअश्विना युवांतादृशेनरथेननक्तंरात्रौत्रिर्याथःत्रिवारंगच्छथःतदादिवादिवसेपित्रिर्याथः रात्रावहनिचरथमारुह्यपुनःपुनःक्रीडथइत्यर्थः ॥ मधुवाहने मधुवाह्यते अनेनेतिमधुवाहनः करणेल्युट् । विदुः वेत्तेर्लटिविदोलटोवेतिझेरुसादेशः । स्कम्भासः ष्टभिस्कभिगतिप्रतिबन्धेस्क-म्भन्तेप्रतिबद्धाभवन्तीतिस्कम्भाः पचाद्यच् । स्कभितासः स्कम्भुःसौत्रोधातुः अस्मान्निष्ठायां यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधेप्राप्ते ग्रसितस्कभितेत्यादिनेडागमोनिपातितः । आरभे रभराभस्ये अ-स्मादाङ्पूर्वात्सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

स॒मा॒नेअह॒न्त्रिर॑वद्यगोहना॒त्रिर॒द्यय॒ज्ञंमधु॑नामिमिक्षतम् ।
त्रिर्वाज॑वती॒रिषो॑अश्विनायु॒वंदो॒षाअ॒स्मभ्य॑मु॒षस॑श्चपिन्वतम् ॥ ३॥

समाने। अहन्। त्रिः। अवद्यऽगोहना। त्रिः। अद्य। यज्ञम्। मधुना। मिमिक्षतम्। त्रिः। वाजऽवतीः। इषः। अश्विना। युवम्। दोषाः। अस्मभ्यम्। उषसः। च। पिन्वतम्॥ ३॥

हेअश्विनाअश्विदेवौयुवंयुवामुभौसमानेअहन्नेकस्मिन्ननुष्ठानदिनेत्रिरवद्यगोहना त्रिवारमनुष्ठानगतानांदोषाणांसंवरणकारिणौभवतम् अद्यास्मिन्दिनेयज्ञंयज्ञगतंहविःमधुनामधुररसेनत्रिर्मिमिक्षतंत्रिवारंसिञ्चतम् किञ्च दोषाउषसश्चरात्रीर्दिवसांश्चरात्रिषुदिवसेषुचनैरन्तर्येणवाजवतीःबलकारिणीरिषोन्नानिअस्मभ्यंपिन्वतंसिञ्चतंप्रयच्छतमित्यर्थः॥ अहन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्। अवद्यगोहना गुहू संवरणे अवद्यगूहयितारौ नन्द्यादित्वात् ल्युः ऊदुपधायागोहइतिप्राप्तस्यऊत्त्वस्याभावश्छान्दसः। मिमिक्षतं मिहसेचने सनिएकाचउपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः हलन्ताच्चेतिसनःकित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः द्विर्भावहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि। वाजवतीः उगितश्चेतिङीप्। पिन्वतं पिविमिविणिविसेचने इदित्त्वान्नुम् कर्तरिशप्॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्रिर्वर्तिर्यातंत्रिरनुव्रतेजनेत्रिःसुप्राव्येत्रेधेवशिक्षतम्। त्रिर्नान्द्यंवहतमश्विनायुवंत्रिःपृक्षोअस्मेअक्षरेवपिन्वतम्॥ ४॥

त्रिः। वर्तिः। यातम्। त्रिः। अनुऽव्रते। जने। त्रिः। सुप्रऽअव्ये। त्रेधाऽइव। शिक्षतम्। त्रिः। नान्द्यम्। वहतम्। अश्विना। युवम्। त्रिः। पृक्षः। अस्मे इति। अक्षराऽइव। पिन्वतम्॥ ४॥

हेअश्विनायुवंत्रिर्वर्तिर्यातंअस्मदीयवर्तनसाधनंगृहंत्रियातंत्रिवारंप्राप्नुतम् तथा अनुव्रतेअस्मदनुकूलव्यापारयुक्तेजनेत्रिर्यातंत्रिवारंतदनुग्रहायगच्छतम् त्रिःसुप्राव्येत्रिवारंसुष्ठुप्रकर्षेणभवद्भ्यांरक्षणीयेप्रवर्तमानानस्मान्त्रेधेवत्रिभिरेवप्रकारैःशिक्षतंपुनःपुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः तथा नांद्यंनन्दनीयंसन्तोषकरंफलंत्रिर्वहतंप्रापयतम् अस्मे अस्मासुपृक्षोन्नंत्रिःपिन्वतंत्रिवारंप्रयच्छतम् तत्रदृष्टान्तः—अक्षरेवअक्षराण्युदकानि अक्षरास्रोतः तृप्तिरितितन्नामसुपाठात् तानिपर्जन्योयथा प्रयच्छतितद्वत्॥ वर्तिः वर्ततेत्रेतिवर्तिर्गृहम् हपिषिरुहिवृतीत्यादिनाइप्रत्ययः सुपांसुलुगितिद्वितीयैकवचनस्यसुआदेशः। सुप्राव्ये उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेःकर्मणिण्यत् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्ध्यभावः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम्। शिक्षतं शिक्षविद्योपादाने। नान्द्यं ण्यदन्तः। पृक्षः

पृचीसम्पर्के असुनिसुडागमः । अस्मे सुपांसुलुगितिशेआदेशः । अक्षराइव अश्नुवतेव्यामुवन्तीत्यक्षराणिउदकानि औणादिकः क्सरःप्रत्ययः शेर्लोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्रिर्नोरयिंवहतमश्विनायुवंत्रिर्देवतातात्रिरुतावतंधियः । त्रिःसौभगत्वंत्रिरुतःश्रवांसिनस्त्रिष्ठंवांसूरेदुहितारुहद्रथम् ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । रयिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवऽताता ।
त्रिः । उत । अवतम् । धियः । त्रिः । सौभगऽत्वम् । त्रिः । उत ।
श्रवांसि । नः । त्रिऽस्थम् । वाम् । सूरे । दुहिता । आ । रुहत् । रथम् ॥ ५ ॥

हेअश्विना युवंयुवांनोस्मान् रयिंधनंत्रिर्वहतंत्रिवारंप्रापयतंदेवतातौ देवैर्युक्तेकर्मणित्रिः त्रिवारमागच्छतमितिशेषः उतअपिचधियोस्मद्बुद्धीःत्रिःत्रिवाररंरक्षतंसौभगत्वम् सौभाग्यंत्रिर्वहतमितिशेषः उतअपिच श्रवांस्यन्नानिनःअस्मभ्यंत्रिर्वहतम् वांयुवयोःसम्बन्धिनंत्रिष्ठंचक्रत्रयेवस्थितंरथंसूरेसूर्यस्यदुहितापुत्री दुहितादुर्हितादूरेहितेतियास्कः । साआरूढवती ॥ देवताता सर्वदेवात्तातिलितिस्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः तेनदेवतातिशब्देनदेवसम्बद्धोयज्ञोलक्ष्यते देवतातामखइतितन्नामसुपठितत्वात् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । त्रिष्ठं त्रिषुचक्रेषुतिष्ठतीतित्रिष्ठः सुपिस्थइतिकः अम्बाम्बेत्यादिनासकारस्यषत्वम् । सूरे षूप्रेरणे सुसूधागृधिभ्यःक्रन् इतिक्रन् नित्त्वादाद्युदात्तः विभक्तिव्यत्ययः। रुहत् कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरङादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्रिर्नोअश्विनादिव्यानिभेषजात्रिःपार्थिवानित्रिरुदत्तमद्भ्यः । ओमानंशंयोर्ममकायसूनवेत्रिधातुशर्मवहतंशुभस्पती ॥ ६ ॥[1]

त्रिः । नः । अश्विना । दिव्यानि । भेषजा । त्रिः । पार्थिवानि ।
त्रिः । ऊम् इति । दत्तम् । अत्ऽभ्यः । ओमानम् । शम्ऽयोः ।
ममकाय । सूनवे । त्रिऽधातु । शर्म । वहतम् । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

1 नि० ६. १९.

हे अश्विना नः अस्मभ्यं दिव्यानिद्युलोकवर्तीनि भेषजाऔषधानि त्रिर्दत्तं तथापार्थिवानिपृथिव्यामुत्पन्नानिऔषधानित्रिर्दत्तंअद्भ्यउ अन्तरिक्षसकाशादपिऔषधानित्रिर्दत्तंआपइत्यन्तरिक्षनाम आपःपृथिवीभूरितितन्नामसुपाठात् शंयोरेतन्नामकस्यबृहस्पतिपुत्रस्य तेशंयुं बार्हस्पत्यमवृधन्निति ब्राह्मणान्तरात् तस्यसम्बन्धिनमोमानंसुखविशेषंममकाय सूनवेमदीयायपुत्रायदत्तं हे शुभस्पतीशोभनस्यौषधजातस्यपालकौयुवांत्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयंसुखंवहतंप्रापयतम् ॥ दिव्यानि दण्डादित्वाद्यप्रत्ययः । अद्भ्यः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । ओमानं अवतेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् ज्वरत्वरेत्यादिना अकारवकारयोरूठ् सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणोगुणः यदिज्वरत्वरेत्यत्रानुनासिकेचेतिनानुवर्तेत तर्हिपूर्वेणैव सूत्रेणवकारस्यऊठादेशोभविष्यति । शुभस्पती शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणःक्विप् षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांविसर्जनीयस्यसत्वम् सुबामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

सप्तमीमृचमाह—

त्रिर्नोअश्विनायजतादिवेदिवेपरित्रिधातुपृथिवीमशायतम् ।
तिस्रोनासत्यारथ्यापरावतआत्मेववातःस्वसराणिगच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे । परि । त्रिऽधातु ।
पृथिवीम् । अशायतम् । तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः ।
आत्माऽइव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

हेअश्विनादिवेदिवे प्रतिदिनं दिवेदिवेद्यविद्यवीत्यहर्नामसुपठितत्वात् यजतायष्टव्यौयुवांनोस्मदीयांपृथिवींवेदिरूपांभूमिं परि सर्वतःप्राप्य त्रिधातुकक्ष्यात्रययुक्तेआस्तीर्णेबर्हिषिअशायतंशयनंकुरुतम् हेरथ्यारथ्यौरथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याकाऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपावेदीर्गच्छतम् तत्रदृष्टान्तः—स्वसराणिशरीराणिआत्मेववातः यथाप्राणिनामात्मभूतःप्राणवायुः तदीयानिशरीराणिगच्छतितद्वत् ॥ यजता यजतेर्भृमृदृशीत्यादिनाअतच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । त्रिधातु त्रेधाधीयतेनिधीयतइतित्रिधातु सितनिगमीत्यादिनाधाञस्तुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते सुपांसुलुगितिसप्तम्याः लुक् । अशायतम् अदादित्वाच्छपोलुक् अशयातामित्यस्यह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या सत्सुसाधूस-

त्यौनसत्यौअसत्यौ नअसत्यौ सत्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभइतियास्कः[1] । नभ्राणनपादित्यादि-
नानञःप्रकृतिभावः। रथ्या रथार्हौस्वामिनावित्यर्थः छन्दसिचेतियप्रत्ययः। स्वसराणि सरन्तिग-
च्छन्तीतिसराइन्द्रियाणि स्वकीयाःसरायेषांशरीराणाम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

त्रिरश्विनासिन्धुभिःसप्तमातृभिस्त्रयआहावास्त्रेधाहविष्कृतम् ।
तिस्रःपृथिवीरुपरिप्रवादिवोनाकंरक्षेथेद्युभिरक्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिन्धुऽभिः । सप्तमातृऽभिः ।त्रयः । आऽहावाः ।
त्रेधा । हविः । कृतम् । तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः ।
नाकम् । रक्षेथे इति । द्युऽभिः । अक्तुऽभिः । हितम् ॥ ८ ॥

हेअश्विना. सप्तमातृभिःइमंमेगङ्गइत्यादिमन्त्रोक्ताःसप्तसंख्याकाःगङ्गाद्यानद्योमातरःउत्पा-
दिकायेषांजलविशेषाणांतेसप्तमातरःतैःसिन्धुभिःस्यन्दनस्वभावैःजलैः वसतीवरीनामभिः त्रिःसो-
माभिषवःकृतइतिशेषः तथाचान्यत्रब्राह्मणेसमाम्नातम्—अष्टौकृत्वोभिषुणोतिएकादशकृत्वोद्वि-
तीयंद्वादशकृत्वस्तृतीयमिति[2]।आहावाः यथोक्तजलयुक्तस्यसोमस्याधारभूताःकूपसदृशास्त्रयःत्रि-
संख्याकाद्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्यानिष्पन्नाइतिशेषः तेषुत्रिषुपात्रविशेषुत्रेधात्रिभिःप्र-
कारैःसवनत्रयगतैः हविष्कृतंसोमाख्यंहविःसम्पादितंद्रव्यंवर्ततइतिशेषः तिस्रःपृथिवीरुपरित्रि-
भ्यःपृथिव्यादिलोकेभ्यऊर्ध्वंप्रवाप्रवन्तौगच्छन्तौयुवां दिवोनाकंद्युलोकसम्बन्धिनमादित्यंरक्षेथं
कीदृशंनाकंद्युभिरहोभिरक्तुभिरात्रिभिश्चहितंस्थापितंअहनिसूर्यउदेतिरात्रावस्तंगच्छति इत्ये-
वमहोरात्राभ्यांसूर्योव्यवस्थापितइत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः बहुव्रीहिस्वरः । आहावाः निपानमा-
हावइतिआङ्पूर्वात्ह्वयतेरप्रत्ययः सम्प्रसारणंवृद्धिश्चनिपातनात् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । प्रवा च्युङ्प्रुङ्गतौ प्रवेतेगच्छतइतिप्रवौ पचाद्यच् सुपांसुलुगित्याकारः। नाकं नास्मिन्नक-
मस्तीतिनाकः नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः । द्युभिः ऊडिदमित्यादिनाप्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तस्यदिवोझलितिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

क१त्रीचक्रात्रिवृतोरथस्यक१त्रयोवंधुरोयेसनीळाः ।
कदायोगोवाजिनोरासभस्ययेनयज्ञंनासत्योपयाथः ॥ ९॥

---

1 नि० ६. १३. । 2 तै० सं० ६. ४. ५. ।

क्व । त्री । चक्रा । त्रिऽवृतः । रथस्य । क्व । त्रयः । वन्धुरः । ये । सऽनीळाः । कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञम् । नासत्या । उपऽयाथः ॥ ९ ॥

हेनासत्यावश्विनौ त्रिवृतः त्रिसंख्याकैरश्रिभिरुपेतस्यभवदीयस्यरथस्यईषाद्वयं पूर्वभागेसंयुज्यतेसेयमेकाश्रिः पृष्ठभागेवियुज्यतेतत्रकोणद्वयंसम्पद्यते ईदृशस्यरथस्यसम्बन्धीनि त्रीचक्रा त्रीणिचक्राणि क्व कुत्रस्थितानिइत्यस्माभिर्नदृश्यन्ते येकाष्ठविशेषाः सनीळाः नीडंगृहसदृशंरथस्योपर्युपवेशनस्थानं तेनसहवर्तन्तइतिसनीळाः तेकाष्ठविशेषाः वन्धुरः नीडबन्धनाधारभूतास्त्रयः अक्षेणसहितेद्वेईषेत्येवंत्रिसंख्याकाः क्वकुत्रस्थिताइत्यस्माभिर्नज्ञायन्ते वाजिनोबलवतोरासभस्यभवदीयाश्वस्थानीयस्यगर्दभस्ययोगोरथेयोजनंकदाकस्मिन्कालेनिष्पन्नमित्यस्माभिर्नदृश्यते येनचक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेनरथेनयज्ञमस्मदीयंयागस्थानंउपयाथः युवांप्राप्नुथः तादृशस्यरथस्येतिपूर्वत्रान्वयः ॥ त्रीचक्रा उभयत्रापिशेश्छन्दसिबहुलमिति शेर्लोपः । वन्धुरः बन्धेरौणादिकउरप्रत्ययः वत्वंछान्दसम् । सनीळाः वोपसर्जनस्येतिसभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

आनासत्यागच्छतंहूयतेहविर्मध्वःपिबतंमधुपेभिरासभिः ।
युवोर्हिपूर्वंसवितोषसोरथमृतायचित्रंघृतवन्तमिष्यति ॥१०॥

आ । नासत्या । गच्छतम् । हूयते । हविः । मध्वः । पिबतम् । मधुऽपेभिः । आसऽभिः । युवोः । हि । पूर्वम् । सविता । उषसः । रथम् । ऋताय । चित्रम् । घृतऽवन्तम् । इष्यति ॥ १० ॥

हे नासत्यौ अश्विनौ इहकर्मण्यागच्छतम् अत्रास्माभिर्हविर्हूयते युवांचमधुपेभिः मधुरद्रव्यपानयुक्तैरासभिः भवदीयैरास्यैः मध्वोमधुरद्रव्याणिहवींषिपिबतं सवितासूर्यउषसःपूर्वं उषःकालात्पुरायुवयोरश्विनोःसम्बन्धिनंरथंऋतायास्मद्यज्ञार्थंइष्यतिहिप्रेरयतिखलु कीदृशं चित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिः विचित्रं घृतवन्तं अक्षाञ्जनसाधनेनघृतेनोपेतम् ॥ गच्छतम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेशपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् धातुस्वरः अत्रगच्छतंपिबतंचेतिचार्थम-

तीतेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः। हूयते लसार्वधातुकस्वरानुदात्तत्वे यकःस्वरः। मध्वः लिङ्गव्यत्ययः शसियणादेशश्छान्दसः। मधुपेभिः मधुपिबन्तीतिमधुपानि आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः। आसभिः पद्दन्नित्यादिनाआस्यशब्दस्यासन्नादेशः। युवोः युवोर्हियन्त्रमित्यत्रोक्तम्। इष्यति इषगतौश्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः॥१०॥

एकादशीमृचमाह—

आनासत्यात्रिभिरेकादशैरिहदेवेभिर्यातंमधुपेयमश्विना।
प्रायुस्तारिष्टंनीरपांसिमृक्षतंसेधतंद्वेषोभवतंसचाभुवा॥ ११॥

आ। नासत्या। त्रिऽभिः। एकादशैः। इह। देवेभिः। यातम्। मधुऽपेयम्। अश्विना। प्र। आयुः। तारिष्टम्। निः। रपांसि। मृक्षतम्। सेधतम्। द्वेषः। भवतम्। सचाऽभुवा॥ ११॥

हेनासत्या असत्येनानृतेनरहितौअश्विनाअश्विदेवौयुवांत्रिभिरेकादशैः येदेवासोदिव्येकादशस्थेत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैःसहमधुपेयंसोमात्मकमधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्य इहास्मिन्देवयजनदेशेआयातमागच्छतम् आयुरस्मदीयमायुष्यंप्रतारिष्टंप्रवर्धयतं रपांस्यस्मदीयानिपापानिनिर्मृक्षतंनिःशेषेणशोधयतं द्वेषःद्वेषकर्तॄन् सेधतंप्रतिषेधतं सचाभुवा अस्माभिःसहावस्थितौभवतम्॥ त्रिभिः षट्त्रिचतुर्भ्यइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। एकादशैः एकादशानांपूरणैः तस्यपूरणइतिडट्। मधुपेयं पापाने अचोयदितिकर्मणियत् ईद्यतीत्याकारस्यईकारादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् मधुचतत्पेयमितिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। तारिष्टम् तॄप्लवनतरणयोः छान्दसेप्रार्थनायांलुङिच्लेःसिच् इडागमः वृतोवेतिप्राप्तस्येटोदीर्घस्य सिचिचपरस्मैपदेष्वितिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः अत्रतारिष्टंमृक्षतंचेतिचशब्दार्थप्रतीतेस्तस्यचाप्रयोगाच्चादिलोपेविभाषेतिनिघातप्रतिषेधः आदिःसिचोन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वम्। मृक्षतम् मृशआमर्शने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङ् शलइगुपधादनिटःक्सइति क्सादेशः एकाचउपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः षत्वकुत्वे पूर्ववदडभावः। सेधतम् षिधुगत्याम् अत्रकेवलोपिषिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थेवर्तते प्रार्थनायांलोट् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः पादादित्वात्तिङःपरत्वाद्वानिघाताभावः। द्वेषः अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिक्तेरिविच् भवतंद्वेषइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयास्यनिघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात्। सचाभुवा सचेत्ययंनिपातःसहशब्दसमानार्थः तथाच

यास्कः–सचासहेत्यर्थइति[1] । सचाभवतइतिसचाभुवौ क्विप् ओःसुपीतियणादेशस्यनभूसुधियो-रितिप्रतिषेधः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह–

आनोअश्विनात्रिवृतारथेनार्वाञ्चंरयिंवहतंसुवीरम् ।
शृण्वन्तावामवसेजोहवीमिवृधेचनोभवतंवाजसातौ ॥ १२ ॥५॥

आ । नः । अश्विना । त्रिऽवृता । रथेन । अर्वाञ्चम् । रयिम् ।
वहतम् । सुऽवीरम् । शृण्वन्ता । वाम् । अवसे । जोहवीमि ।
वृधे । च । नः । भवतम् । वाजऽसातौ । १२ ॥ ५ ॥

हेअश्विना त्रिवृ तारथेनअप्रतिहतगतित्वात्त्रिषुलोकेषुवर्तमानेनरथेनसह नोस्माकंअर्वाञ्चं अभिमुखंसुवीरंशोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतंरयिंधनंआवहतंआनीयप्रापयतम् शृण्वन्ता अस्मदीयस्तुतिंशृण्वन्तौयुवांअवसेअस्मद्रक्षणार्थंजोहवीमिआह्वयामि नोस्माकंवाजसातौसंग्रामेवाजसातौमहाधनइतिसंग्रामनामसुपाठात् वृधेवर्धनायभवतम् ॥ सुवीरं शोभनावीरायस्येतिबहुव्रीहौवीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृण्वन्ता श्रुश्रवणे शतरि श्रुवःशृचेतिश्नुःशृभावश्च हुश्नुवोःसार्वधातुकइतियणादेशः सुपांसुलुगितिआकारः । जोहवीमि ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच यङ्लुकि अभ्यस्तस्यचेतिकृतसम्प्रसारणादस्माल्लडुत्तमैकवचनेयङोवेतिईडागमः । वृधे वृधुवृद्धौ इत्यस्मात् सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् । वाजसातौ षणुदाने क्तिनि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः जनसनेत्यादिनाआत्वम् वाजानांसातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

ह्वयाम्यग्निमित्येकादशर्चंपञ्चमंसूक्तम् हिरण्यस्तूपऋषिः आद्यानवमीचजगतीछन्दस्के शिष्टास्त्रिष्टुभः कृत्स्नस्यसूक्तस्यसवितादेवता आद्यायाःह्वयाम्यग्निमित्यस्याअग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्यालिङ्गोक्तादेवताः तथाचानुक्रान्तम्–ह्वयाम्येकादशसावित्रं नवमीजगत्याद्याचसालिङ्गोक्तदैवतपादाइति । अभिप्लवषडहस्यचतुर्थेहनिवैश्वदेवशस्त्रेइदंसूक्तंसावित्रंनिविद्धानं तृतीयस्यत्र्यर्यमेतिखण्डेसूत्रितम्–ह्वयाम्यग्निमस्यमेद्यावापृथिवीइतितिस्रइति ।

---

१ नि० ५. ५. ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ह्वया॑म्य॒ग्निंप्र॑थ॒मंस्व॒स्तये॒ह्वया॑मिमि॒त्रावरु॑णावि॒हाव॑से ।
ह्वया॑मि॒रात्रीं॒जग॑तोनि॒वेश॑नीं॒ह्वया॑मिदे॒वंस॑वि॒तार॑मू॒तये॑ ॥ १ ॥

ह्वया॑मि । अ॒ग्निम् । प्र॒थ॒मम् । स्व॒स्तये॑ । ह्वया॑मि । मि॒त्रावरु॑णौ । इ॒ह । अव॑से । ह्वया॑मि । रात्री॑म् । जग॑तः । नि॒ऽवेश॑नीम् । ह्वया॑मि दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ १ ॥

स्वस्तयेअस्माकंअविनाशाय स्वस्तीत्यविनाशिनामेतियास्कः[1] । प्रथममादौअग्निंह्वयामि इहास्मिन्कर्मण्यवसेस्मद्रक्षणायमित्रावरुणौह्वयामि जगतोजङ्गमस्यप्राणिजातस्यनिवेशनींउपवेशनहेतुभूतांरात्रींरात्रिदेवतांह्वयामि जङ्गमाःसर्वप्राणिनोदिवसेस्वस्वव्यापारान्कृत्वास्वस्वगृहे रात्रावुपविशन्तीतिप्रसिद्धम् ऊतयेअस्मद्रक्षार्थं सवितारंदेवंह्वयामि ॥ मित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्रीं रात्रेश्चाजसावितिङीप् । निवेशनीं निविशन्तेस्यामितिनिवेशनी करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् । ऊतये अवतेःक्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्यउपधायाश्चऊठ् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आकृ॒ष्णेन॒रज॑सा॒वर्त॑मानोनि॒वे॒शय॑न्न॒मृतं॒मर्त्यं॑च ।
हि॒र॒ण्यये॑नसवि॒तारथे॒नादे॒वोया॑ति॒भुव॑नानि॒पश्य॑न् ॥ २ ॥

आ । कृ॒ष्णेन॑ । रज॑सा । वर्त॑मानः । नि॒ऽवे॒शय॑न् । अ॒मृत॑म् । मर्त्य॑म् । च॒ । हि॒र॒ण्यये॑न । स॒वि॒ता । रथे॑न । आ । दे॒वः । या॒ति॒ । भुव॑नानि । पश्य॑न् ॥ २ ॥

सवितासूर्यः कृष्णेनरजसाकृष्णवर्णेनलोकेन कृष्णंकृष्यतेर्निकृष्टोवर्णइतियास्कः[2] । लोकारजांस्युच्यन्तइतिच अन्तरिक्षलोकोहिसूर्यागमनात्पुराकृष्णवर्णोभवति तेनान्तरिक्षमार्ग-

१ नि० ३.२१. । २ नि० २.२०. ।

णआवर्तमानःपुनःपुनरागच्छन्अमृतंदेवंमर्त्यंमनुष्यंचनिवेशयन्स्वस्वस्थानेवस्थापयन् यद्वा अ-मृतंमरणरहितंप्राणंमर्त्यंमरणसहितंशरीरंचनिवेशयन् तथाचारण्यकाण्डेअमर्त्योमर्त्येनासयोनि-रित्येतस्यमन्त्रभागस्यव्याख्यानरूपेब्राह्मणेयथोक्तार्थोवगम्यते-मर्त्यानिहीमानिशरीराण्यमृतैषा-देवतेति । यथोक्तगुणोपेतः सवितादेवोभुवनानिसर्वान्लोकान्पश्यन्अवेक्षमाणः प्रकाशयन्नि-त्यर्थः हिरण्ययेनसुवर्णनिर्मितेनरथेनआयातिअस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं मृतंमरणं नास्त्यस्येतिबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यं मर्तेभवं भवेछन्द-सीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । हिरण्ययेन ऋत्व्यवास्त्व्येत्यादिनामयटोमकारस्यलोपोनि-पातितः यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः । भुवनानि भूसत्तायां भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसीतिक्युनप्रत्य-यः योरनादेशेउवङादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

यातिदेवःप्रवतायात्युद्वतायातिशुभ्राभ्यांयजतोहरिभ्याम् ।
आदेवोयातिसवितापरावतोपविश्वादुरितावाधमानः ॥ ३॥

याति । देवः । प्रऽवता । याति । उत्ऽवता । याति । शुभ्राभ्याम् । यजतः । हरिऽभ्याम् । आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुःऽइता । बाधमानः ॥ ३ ॥

देवोदीप्यमानःसविताप्रवताप्रवणवतामार्गेणयातिगच्छति तथाउद्वताउत्कृष्टेनऊर्ध्वदेशयुक्ते-नमार्गेणयाति उदयानन्तरंआमध्याह्नंऊर्ध्वोमार्गः ततउपरिआसायं प्रवणोमार्गइतिविवेकः तथा यजतोयष्टव्यःसदेवः शुभ्राभ्यांश्वेताभ्यांहरिभ्यामश्वाभ्यांयातिदेवयजनदेशेगच्छति सवि-तादेवोविश्वादुरितासर्वाणिपापान्यपबाधमानोविनाशयन्परावतःदूरदेशात्परावतइतिदूरनामसुप-ठितत्वात् तादृशात् द्युलोकात्आयातियागदेशेआगच्छति ॥ प्रवता वनषणसम्भक्तौ अस्मात्प-पूर्वात्क्विप् गमादीनामितिवक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उद्व-ता उत्पूर्वाद्वनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः भृमृदृशीत्यादिनायजेःकर्मण्यतच्प्रत्ययः । विश्वा दु-रिता उभयत्रशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अभीवृतंकृशनैर्विश्वरूपंहिरण्यशम्यंयजतोबृहन्तम् ।
आस्थाद्रथंसविताचित्रभानुःकृष्णारजांसितविषींदधानः ॥ ४ ॥

अभिऽवृंतम् । कृशनैः । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽशम्यम् । यजतः । बृहन्तम् । आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रऽभानुः । कृष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥ ४ ॥

सविता रथमास्थात् आस्थितवानारूढवानित्यर्थः कीदृशं अभीवृतंअभितोवर्तमानं तथाकृशनैर्विश्वरूपंसुवर्णेननानारूपं कृशनंलोहमितिसुवर्णनामसुपाठात् क्वचित्सुवर्णनिर्मितगजपंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवंबहुरूपत्वं हिरण्यशम्यंअश्वानांस्कन्धेषुरथयोजनवेलायांनियन्तुंप्रक्षेप्यमाणाः शङ्कवःशम्याः ताःसुवर्णमय्योरथेवर्तन्तेबृहन्तंप्रौढम् कीदृशः सविता यजतःयष्टव्यःचित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः कृष्णारजांसिअन्धकारयुक्ततयाकृष्णवर्णान्लोकानुद्दिश्यतमोनिवारणार्थंतविषींबलंस्वकीयंप्रकाशरूपंदधानः॥ अभीवृतं अभितोवर्ततइत्यभीवृत् वृतुवर्तने क्विप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाणियस्यासौविश्वरूपः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिव्यत्ययेनासंज्ञायामपिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हिरण्यशम्यं हर्यगतिकान्त्योः हर्यतेःकन्यन्हिरचेतिकन्यन्प्रत्ययोधातोर्हिरादेशश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।अस्थात् तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक्। कृष्णा कृषेर्वर्णेइतिनक्प्रत्ययः शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । तविषीं तविःसौत्रोधातुः तवतेर्णिद्वेतिटिषच्टित्त्वात् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादित्वाद्द्रष्टव्यम् । दधानः शानचि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

विजनाञ्छ्यावाःशितिपादोअख्यन्रथंहिरण्यप्रउगंवहन्तः ।
शश्वद्विशःसवितुर्दैव्यस्योपस्थेविश्वाभुवनानितस्थुः ॥ ५ ॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथम् । हिरण्यऽप्रउगम् । वहन्तः । शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य । उपऽस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्थुः ॥ ५ ॥

श्यावाःएतन्नामकाःसूर्यस्याश्वाःश्यावाः सवितुरितिनिघण्टावुक्तत्वात् तेचशितिपादः श्वेतैः पादैरुपेताः हिरण्यप्रउगंरथस्यमुखमीषयोरग्रंयुगबन्धनस्थानंप्रउगमित्युच्यते तच्चात्रसुवर्णमयं तद्युक्तंरथंवहन्तोजनान्प्राणिनोव्यख्यन् विशेषेणप्रकाशितवन्तइत्यर्थः शश्वत्सर्वदाविशः प्रजाः

दैव्यस्यइतरदेवसम्बन्धिनः सवितुःप्रेरकस्यसूर्यस्यउपस्थेसमीपस्थानेतस्थुः स्थितवत्यः नकेव-लंप्रजाः किंतर्हि विश्वाभुवनानिसर्वेचलोकाः प्रकाशायसूर्यसमीपेतस्थुः ॥ शितिपादः शितयः श्वेतवर्णाः पादायेषांतेशितिपादाः सुपांसुलुगितिजसः सुआदेशः यद्वा शितिःश्वेतवर्णः स्फटि-कादिःसइवपादोयेषां पादस्यलोपोहस्त्यादिभ्यइतिसमासान्तः पादशब्दस्यान्त्यलोपः उपमाना-दितिहितत्रानुवर्तते पादशब्दस्यवृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तस्यबहुव्रीहौसमासेशितेर्नित्याबह्वच्बहु-व्रीहावभसतइतिप्रकृतिस्वरत्वम् । अख्यन् ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः । हिर-ण्यप्रउगम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वहन्तः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातु-कस्वरेणधातुस्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । दैव्यस्य तस्येदमित्यर्थेदेवाद्यञ-ञाविति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयोञ् तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्त-त्वम् । उपस्थे आतश्चोपसर्गेइतिकः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तो-दात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तिस्रोद्यावः॑सवि॒तुर्द्वाउ॒पस्थाँ॒एका॒यम॒स्य॒भुव॑नेविरा॒षाट् ।
आ॒णिंनर॒थ्य॑म॒मृताधि॑तस्थुरि॒हब्र॑वीतु॒यउ॒तच्चिके॑तत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

ति॒स्रः । द्याव॑ः । स॒वि॒तुः । द्वौ । उ॒पऽस्था॑ । एका॑ । य॒मस्य॑ । भुव॑ने । वि॒रा॒षाट् । आ॒णिम् । न । र॒थ्य॑म् । अ॒मृता॑ । अधि॑ । त॒स्थुः । इ॒ह । ब्र॒वी॒तु॒ । यः । ऊम् इति॑ । तत् । चिके॑तत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

द्यावःस्वर्गोपलक्षिताःप्रकाशमानालोकास्तिस्रस्त्रिसंख्याकाःसन्ति तत्रद्वौलोकौसवितुः सूर्यस्यउपस्थासमीपस्थानेवर्तेते द्युलोकभूलोकयोःसूर्येणप्रकाशितत्वात् एकामध्यमाभूमिर-न्तरिक्षलोकः यमस्यभुवनेपितृपतेर्गृहेविराषाट्विरान्गन्तॄन्सहतेप्रेताःपुरुषाअन्तरिक्षमार्गेणय-मलोकंगच्छन्तीत्यर्थः अमृताअमृतानिचंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषिजलानिवाअधितस्थुः सविता-रमधिगम्यस्थिताः तत्रदृष्टान्तः—रथ्यमाणिंन रथाद्बहिरक्षच्छिद्रेप्रक्षिप्तःकीलविशेषआणिरित्यु-च्यतेरथसम्बन्धिनमाणिमधिगम्ययथारथस्तिष्ठति तद्वत् यस्तुमानवः तत्सवितृरूपंचिकेततजा-नातिसमानवइहास्मिन्विषयेब्रवीतुकेनापिवक्तुमशक्यःसवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः तिसृभ्योज-सइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । द्वौ संहितायामावादेशे लोपःशाकल्यस्येतिवकारलोपः । उपस्था आ-ङ्याजयारांचोपसंख्यानमितिसप्तम्याआङादेशः आङोनुनासिकश्छन्दसीतिप्रकृतिभावः । विरा-

षाद् वृञ्वरणे घञर्थेकविधानमितिकर्मणिकः बहुलंछन्दसीतिइत्वम् तथासतिवूर्यन्तइतिविरा-इत्युक्तंभवति तान्सहतइतिविराषाट् छन्दसिसहइतिसहेर्ण्विः सहेःसाडःसइतिषत्वम् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः । रथस्येदंरथ्यं रथाद्यदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् अमृता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । चिकेतत् कितज्ञाने लेटचाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः जुहोत्यादित्वात्श्लुः लघूपधगुणः अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः॥६॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

विसुपर्णोअन्तरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपाअसुरःसुनीथः ।
क्वे१दानींसूर्यःकश्चिकेतकतमांद्यांरश्मिरस्याततान ॥ ७ ॥

वि । सुऽपर्णः । अन्तरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरऽवेपाः । असुरः । सुऽनीथः । क्व । इदानीम् । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमाम् । द्याम् । रश्मिः । अस्य । आ । ततान ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्यरश्मिःसुपर्णइतिपञ्चदशरश्मिनामानीतितन्नामसुपठितत्वात् अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानिलोकत्रयस्थानानिव्यख्यत् विशेषेणख्यापितवान् प्रकाशितवान् कीदृशोरश्मिः गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः रश्मेः प्रकंपनंचलनंकेनापिद्रष्टुमशक्यमित्यर्थः असुरः सर्वेषांप्राणदः तथाचान्यत्राम्नायते—सर्वेषांभूतानांप्राणानादायोदेतीति सुनीथः सुनयनः शोभनप्रापणः मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशंप्रापयतीत्यर्थः तादृशरश्मियुक्तः सूर्यइदानींरात्रौक्कुत्रवर्तते तदेतद्रहस्यंकश्चिकेत कोजानातिनकोपीत्यर्थः अस्यसूर्यस्यरश्मिः कतमांद्यांआततान कंद्युलोकंरात्रौव्याप्तवानएतदपिकोजानाति ॥, सुपर्णः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गभीरवेपाः टुवेपृकम्पने असुन् गभीरंवेपोयस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः असुक्षेपणे अस्यतिशत्रूनित्यसुरः असेरुरन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा असून्प्राणान् रातिददातीति असुरः आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः । सुनीथः णीञ्प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन्इतिक्थन् प्रादिसमासेथाथादिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।इदानीं इदंशब्दात्सप्तम्यर्थे दानींचेतिदानींप्रत्ययः इदमइशितीदम् शब्दस्येशादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः षूप्रेरणे सुवतीति सूर्यः राजसूयसूर्येत्यादिनारुडागमसहितःक्यप्प्रत्ययोनिपातितः प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरे-

णाद्युदात्तत्वम् । चिकेत कितज्ञाने लिट् । कतमां किंजातीयां वाबहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमच्इति किम्शब्दात्डतमच् डित्त्वाट्टिलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अ॒ष्टौ व्य॑ख्यत्क॒कुभः॑ पृथि॒व्यास्त्री धन्व॒ योज॑ना स॒प्त सिन्धू॑न् ।
हि॒र॒ण्या॒क्षः स॑वि॒ता दे॒व आगा॒द्दध॒द्रत्ना॑ दा॒शुषे॒ वार्या॑णि ॥ ८ ॥

अ॒ष्टौ । वि । अ॒ख्य॒त् । क॒कुभः॑ । पृ॒थि॒व्याः । त्री । धन्व॑ । योज॑ना । स॒प्त । सिन्धू॑न् । हि॒र॒ण्य॒ऽअ॒क्षः । स॒वि॒ता । दे॒वः । आ । अ॒गा॒त् । दध॑त् । रत्ना॑ । दा॒शुषे॑ । वार्या॑णि ॥ ८ ॥

पृथिव्याःसम्बन्धिनीरष्टौककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रोदिशः आग्नेय्याद्याश्चतस्रोविदिशइत्येवमष्टौदिशः व्यख्यत् सविताप्रकाशितवान् तथायोजनाप्राणिनः स्वस्वाभोगेनयोजयितॄन्धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् त्रीत्रिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान्सप्तसिन्धून्गङ्गादिनदीः समुद्रान्वा सविताव्यख्यत् हिरण्याक्षः हितरमणीयचक्षुर्युक्तः हिरण्मयाक्षोवासवितादेवआगात्इहागच्छतु किंकुर्वन् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवार्याणिवरणीयानिरत्नानिदधत्प्रयच्छत् ॥ अख्यत् ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः । त्री शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । धन्व रिविरधिविगत्यर्थाः इदितोनुम्धातोरितिनुम् अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् नलोपः प्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । योजना योजयन्तिप्राणिनउपभोगेनेतियोजनानि नन्द्यादिलक्षणोल्युः णेरनिटीतिणिलोपः पूर्ववच्छेर्लोपः । हिरण्याक्षः हिरण्मयानिअक्षीणियस्यासौहिरण्याक्षः बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरितिसमासान्तः षच्प्रत्ययः । आगात् एतेर्लुङिइणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् । दधत् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाश्वान्साह्वान् इत्यादिनाक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । वार्याणि वृङ्सम्भक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्तत्वम ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

हिरण्यपाणिःसविताविचर्षणिरुभेद्यावापृथिवीअन्तरीयते ।
अपामीवांबाधतेवेतिसूर्यमभिकृष्णेनरजसाद्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तः । ईयते । अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः यद्वा यजमानेभ्योदातुं हिरण्यंहस्तेधृतवान् विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः विचर्षणिः पश्यतीत्यर्थःविचर्षणिः विश्वचर्षणिरितितन्नामसुपाठात् सवितादेवः उभेद्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्येईयतेगच्छति अमीवां रोगादिबाधां अपबाधते सम्यक् निराकरोति तथासूर्यंवेतिगच्छति यद्यपिसवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापिमूर्तिभेदेनगन्तृगन्तव्यभावः कृष्णेनतमसः कर्षकेणनिवर्तकेन रजसातेजसा द्यामाकाशंअभ्यृणोति-सर्वतोव्याप्नोति ॥द्यावापृथिवी दिवसश्चपृथिव्यामितिचशब्दाद्दिवुशब्दस्यद्यावादेशः देवता द्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं नोत्तरपदेनुदात्तादावितिननिषेधः।अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्वितिपर्युदस्तत्वात्। ईयते ईङ्गतौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः बाधतेवेतिचेतिसमुच्चयार्थप्रतीतेश्चशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपेविभाषेतिनिघातप्रतिषेधः। वेति वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु अदादित्वाच्छपोलुक् तिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्यप्येषाद्वितीया तथापि तिङःपरत्वान्निघाताभावः। ऋणोति ऋणुगतौ तनादित्वादुः तनादिषुकरोतेरेवगुणोनान्येषामितिआपिशलिमतेनगुणाभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

हिरण्यहस्तोअसुरःसुनीथःसुमृळीकःस्ववाँयात्वर्वाङ् ।
अपसेधन्रक्षसोयातुधानानस्थाद्देवःप्रतिदोषंगृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यऽहस्तः । असुरः । सुऽनीथः । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् । अपऽसेधन् । रक्षसः । यातुऽधानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिऽदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः असुरः प्राणप्रदाता सुनीथः सुष्ठुनेता प्रशस्यइत्यर्थः सुनीथःपाकइतिप्र-शस्यनामसुपाठात् सुमृळीकः सुष्ठुसुखयिता स्ववान्धनवान् अर्वाङ्अभिमुखः कर्मदेशेगच्छतु किञ्च अयंदेवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानःस्तूयमानः अस्थात् स्थितवान् किंकुर्वन् रक्षसः बा-धकत्वेनरक्षणनिमित्तभूतान् रक्षोरक्षितव्यमस्मादितियास्कः । यातुधानानसुरान् अपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयोगताः । सुमृळीकः सुष्ठुमृळीकंसुखंयस्यासौतथोक्तः नञ्सुभ्या-मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् स्वमस्यास्तीतिस्ववान् मादुपधायाइतिवत्वम संहितायांनका-रस्यदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः रोर्यत्वम् यलोपश्च । अपसेधन् षिधुगत्यां शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-त्वम । रक्षसः रक्षपालनेइत्यस्मादपादाने औणादिकःअसिप्रत्ययः यद्वा रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोबलं करणेअसुन् तदेषामस्तीतिरक्षस्विनः मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । यातुधाना-न् यतनिकारोपस्कारयोः तस्मात्ण्यन्तादौणादिकोभावेउप्रत्ययः यातवोयातनाएषुधीयन्त-इतियातुधानाः अधिकरणे ल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थात् गातिस्थेतिसि-चोलुक् ।प्रतिदोषं दोषांदोषांप्रति वीप्सालक्षणेयथार्थेअव्ययीभावः । गृणानः गॄशब्दे कर्म-णिलटःशानच् व्यत्ययेनश्ना प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वं चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

येतेपन्थाःसवितःपूर्व्यासोरेणवःसुकृताअन्तरिक्षे ।
तेभिर्नोअद्यपथिभिःसुगेभीरक्षाचनोअधिचब्रूहिदेव ॥११॥७॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुऽकृताः । अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अद्य । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्ष । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥ ७ ॥

हेसवितःतेतवपन्थामार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवोधूलिरहिताः अन्तरिक्षेसुकृताः सुष्ठुसम्पादिताः सुगेभिः सुष्ठुगन्तुंशक्यैः तेभिः पथिभिः तैर्मार्गैः आगत्य अद्यास्मिन्दिनेनो-स्मान् रक्षच पालनमपिकुरु तथाहेदेव नोस्माननुष्ठातॄन्अधिब्रूहिच देवानामग्रेअधिकत्वेनकथय च ॥ पन्थाः सुपांसुलुगितिजसःसुः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः पूर्वैःकृ-

१ नि० ४. १८. ।

ताः पूर्व्याः पूर्वैःकृतमिनयौचेतियः प्रत्ययस्वरः असुगागमः । अरेणवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुकृताः कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः सुष्ठुगच्छन्त्येष्वितिसुगाः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्डप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्ष द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेसप्तमोनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमेनुवाकेअष्टौसूक्तानि तत्रप्रवोयह्वमितिविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तं घोरपुत्रःकण्वऋषिः अयुजोबृहत्यः तृतीयपादस्यद्वादशाक्षरत्वात् युजःसतोबृहत्यःप्रथमतृतीययोःपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् अग्निर्देवता ऊर्ध्वऊषुणइत्यादिकेयूपदेवत्ये तथाचानुक्रान्तम् प्रवोविंशतिःकण्वोघौरआग्नेयंप्रागाथमूर्ध्वऊषुयौप्याविति ननूर्ध्वऊष्वित्यादिकयोरप्यग्निदेवतात्वेनभवितव्यंआग्नेयेक्रतावनयोरनुद्धारात् तथाहिसूत्रेएनावोअग्निंप्रवोयह्वमितिप्रतीकमात्रस्यैवोपादानात् कृत्स्नसूक्तमाग्नेयमितिगम्यते यद्येतेअन्यदेवत्येस्यातां वसिष्वाहीतिसूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदितिवदुद्धारंब्रूयात न चब्रूते अतःकथंयौप्याविति नैषदोषः यूपाधिष्ठानस्याग्नेःस्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतत्याग्नेयेक्रतावुद्धारोनकृतः अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षयायौप्यावित्येतदपिनविरुध्यते प्रातरनुवाके आग्नेयेक्रतौबार्हतेछन्दसि प्रवोयह्वमितिसूक्तम् अथैतस्यारात्रेर्विवासकालइतिखण्डेसूत्रितम्—एनावोअग्निंप्रवोयह्वमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रवो॑य॒ह्वंपु॑रू॒णांवि॒शांदे॑वय॒तीना॑म् ।
अ॒ग्निंसू॒क्तेभि॒र्वचो॑भिरीमहे॒यंसी॒मिद॒न्यई॑ळ॑ते ॥१॥

प्र । वः॒ । य॒ह्वम् । पु॒रू॒णाम् । वि॒शाम् । दे॒व॒ऽय॒तीना॑म् । अ॒ग्निम् । सु॒ऽउ॒क्तेभि॑ः । वच॑ःऽभिः । ई॒म॒हे॒ । यम् । सी॒म् । इत् । अ॒न्ये । ईळ॑ते ॥ १ ॥

हेऋत्विग्यजमानादेवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरूणां बहूनां विशांप्रजारूपाणां वोयुष्माकमनुग्रहाययह्वंमहान्तं यह्वः ववक्षिथइतिमहन्नामसुपाठात् अग्निंसूक्तेभिर्वचोभिःसुकरूपैर्वाक्यैःप्रेमहे प्रकर्षेणयाचामहे ईमहेयामीतियाञ्चाकर्मसुपाठात् अन्यइवअन्ये

त्यृषयः यमग्निंसीं सर्वतः ईळतेस्तुवन्तितमग्निमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ पूरूणां नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् । विशां सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । देवयतीनां देवानात्मनइच्छन्त्यो-देवयन्त्यः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वस्येवदीर्घस्यापिप्रतिषेधः अश्वाघस्या-दितिपुनरात्वविधानात्ज्ञापकात् क्यजन्ताल्लटःशतृ कर्तरिशप् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणक्यचासहैकादेशउदात्तेनोदात्तइतिशतुरुदात्तत्वम् उगितश्चेतिङीप् अ-नित्यमागमशासनमितिवचनान्नुमभावः एकादेशस्वरस्यपूर्वत्रासिद्धत्वंनेष्यतइतिवचनाच्छ-तुरुदात्तत्वंसिद्धमेवेतिशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । सूक्तेभिः वचेः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामिति कः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्वाल्लसा-र्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।
स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम ।
ते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव ।
वाजेषु । सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः अनुष्ठातारोजनाः सहोवृधं बलस्यवर्धयितारमग्निंदधिरेधृतवन्तः हविष्मन्तः हविर्यु-क्तावयं हेअग्नेतेत्वांविधेमपरिचरेम विधतिःपरिचरणकर्मा विधेमसपर्यतीतिपरिचरणकर्मसुपठि-तत्वात् वाजेष्वन्नेषुसन्त्यदानशील[1]हेअग्नेसत्वमद्यास्मिन्दिने इहकर्मणिनोस्मान् प्रतिसुमनाः शो-भनमनस्कः अवितारक्षिताभव॥सहोवृधं वृधुवृद्धौ अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप्कृदुत्तरपदप्र-कृतिस्वरत्वम्।हविष्मन्तः तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः। विधेम विधविधाने तुदादित्वाच्छः । सुमनाः शोभनंमनोयस्यासौसुमनाः सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्त-त्वम्। भव पादादित्वात्तिङ्ङतिङइतिनिघाताभावः द्व्यचोतस्तिङ इतिसंहितायांदीर्घः। सन्त्य ष-णुदाने क्तिचि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः नक्तिचिदीर्घश्चेतिअनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः स-न्तिर्दाता तत्रभवःसन्त्यः भवेच्छन्दसीतियत् ॥ २ ॥

---

1 नि० २. १०. ।

तृतीयामृचमाह—

प्रत्वांदूतंवृणीमहेहोतांरंविश्ववेदसम् ।
महस्तेसतोविचरन्त्यर्चयोदिविस्पृशन्तिभानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतांरम् । विश्वऽवेदसम् । महः । ते ।
सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हेअग्ने होतारंहोमनिष्पादकंआह्वातारंवाविश्ववेदसंसर्वज्ञंदूतंदेवानांदूत्येप्रवृत्तंअग्निर्वैदेवानां दूतआसीदितिश्रुत्यन्तरात् । तादृशंत्वांप्रवृणीमहे प्रकर्षेणवरणंकुर्मः महोमहतःसतोनित्यंवर्तमानस्यतेतवअर्चयोदीप्तयः विचरन्तिविविधंप्रचरन्ति भानवःत्वदीयारश्मयोदिविद्युलोकेस्पृशन्ति तत्रत्यान्प्राणिनःप्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्तीतिविश्ववेदाः असुन् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइतिधननाम विश्वंवेदोधनंयस्य बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । महः महपूजायां क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिङसउदात्तत्वम् यद्वा महशब्देअच्छब्दलोपश्छान्दसः । सतः अस्तेःशतरिश्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

देवासस्त्वावरुणोमित्रोअर्यमासन्दूतंप्रत्नमिन्धते ।
विश्वंसोअग्नेजयतित्वयाधनंयस्तेददाशमर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रत्नम् ।
इन्धते । विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनम् । यः ।
ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयः त्रयोदेवासः देवाःप्रत्नंपुरातनंदूतंत्वात्वांसमिन्धतेसम्यक्दीपयन्ति योमर्त्योमनुष्योयजमानस्तेतुभ्यंददाशहविर्दत्तवान् सयजमानस्त्वयासहायभूतेनविश्वंसर्वंधनंजयति॥ अर्यमा अर्यान् मिमीतइत्यर्यमा श्वन्नुक्षन्नित्यादिनाकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । इन्धते ञिइन्धीदीप्तौ अस्माल्लटिझस्यादादेशेश्नमश्नान्नलोपः श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः । ददाश दाश्दाने लिटिणलि लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह–

मन्द्रोहोतागृहपतिरग्नेदूतोविशामसि ।
त्वेविश्वासंगतानिव्रताध्रुवायानिदेवाअकृण्वत ॥ ५ ८ ॥

मन्द्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि । त्वे इति ।
विश्वा । समऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥ ८ ॥

हेअग्ने त्वंमन्द्रोहर्षहेतुः होतादेवानामाह्वाता विशांयजमानरूपाणांप्रजानांगृहपतिः गृहस्यपालकोदूतोदेवदूतोसि त्वेत्वयिविश्वाव्रता सर्वाणिकर्माणिसङ्गतानि व्रतंकर्वरमितिकर्मनामसुव्रतशब्दःपठितः पृथिव्यादयोदेवाः ध्रुवास्थिराणियानिकर्माणिअकृण्वत कृतवन्तः पृथिवीधारयतिपर्जन्योवर्षति सूर्यःप्रकाशयति तान्येतानित्वयिसङ्गतानीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ गृहपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्येकवचनस्यशेआदेशः त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः शेषेलोपइतिटिलोपपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेतुएकादेशस्वरेण । सङ्गतानि गमेःकर्मणिनिष्ठायामेकाचइतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । व्रताध्रुवेत्युभयत्र शेर्लोपः । अकृण्वत कृविहिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेनात्मनेपदम् इदित्वान्नुम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृचमाह–

त्वेइदग्नेसुभगेयविष्ठ्यविश्वमाहूयतेहविः ।
सत्वंनोअद्यसुमनाउतापरंयक्षिदेवान्त्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुऽभगे । यविष्ठ्य । विश्वम् । आ ।
हूयते । हविः । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरम् ।
यक्षि । देवान् । सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

हेयविष्ठ्ययुवतमाग्ने सुभगेसौभाग्ययुक्तेत्वेइत्त्वय्येवविश्वंसर्वंहविराहूयते सर्वतःप्रक्षिप्य- सत्वंनोस्मान्प्रतिसुमनाःशोभनमनस्कोभूत्वा अद्यास्मिन्दिनेउतअपिच अपरंश्वइत्यादिकमपरं सर्वस्मिन्नपिकालेनैरन्तर्येणसुवीर्याशोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षियज ॥ सुभगे शोभनोभ-

गोयस्येतिबहुव्रीहौआद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। यविष्ठ्य युवशब्दादिष्ठन् स्थूलदूरेत्यादिनायणादेःपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः छान्दसोयकारोपजनः। यक्षि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्। सुवीर्या शोभनंवीर्यंयेषां वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः॥ ६॥

अभिष्टवे सायंकालीनेउत्तरस्मिन्पटलेतंघेमित्थानमस्विनइत्येषाविनियुक्ता अथोत्तरमितिखण्डेसूत्रितम्—प्रागाथींपूर्वाह्णिकाण्वीमपराह्णइति।

तामेतांसप्तमीमृचमाह—

तंघे॑मि॒त्थान॑म॒स्विन॒उप॑स्व॒राज॑मासते।
होत्रा॑भिर॒ग्निमनु॑षः॒समि॑न्धतेतिति॒र्वांसो॒अति॒स्रिध॑ः॥ ७॥

तम्। घ॒। ई॑म्। इ॒त्था। न॒म॒स्विनः॑। उप॑। स्व॒ऽराज॑म्। आ॒स॒ते॒।
होत्रा॑भिः। अ॒ग्निम्। मनु॑षः। सम्। इ॒न्ध॒ते॒। ति॒ति॒र्वांस॑ः।
अति॑। स्रिध॑ः॥ ७॥

हेअग्ने नमस्विनःअन्नयुक्तानमस्कारयुक्तावा नमः आयुः सूनृतेतिअन्ननामसुपाठात् नमःशब्दस्यान्नवाचित्वम् तादृशायजमानाः स्वराजंस्वतोदीप्यमानंतंघेम् तमेवपूर्वोक्तंसर्वगुणविशिष्टंइत्थाअनेनप्रकारेणहविःप्रदानादिरूपेणोपासते मनुषोमनुष्यायजमानाःहोत्राभिःसप्तभिर्वषट्कर्तृभिः सप्तहोत्राःप्राचीर्वषट्कुर्वन्तीतिश्रुत्यन्तरात्[1]। अग्निंत्वांसमिन्धतेसम्यग्दीपयन्ति कीदृशामनुष्याः स्रिधः शत्रून् तितिर्वांसः अतिशयेनतरन्तः॥ नमस्विनः अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः। स्वराजं स्वभासाराजतेइतिस्वराट् सत्सूद्विषेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। आसते आसउपवेशने अदादित्वाच्छपोलुक्। तितिर्वांसः तॄप्लवनतरणयोः छन्दसिलिडितिवर्तमानेलिट् क्वसुश्चेतिक्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिडभावः ऋतइद्धातोरितीत्वम् ऋच्छत्यृतामितिगुणोहलिचेतिदीर्घत्वंचनभवति संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतितयोरनित्यत्वात् यद्वा तिरतिःप्रकृत्यन्तरंद्रष्टव्यम्। स्रिधः स्रिधुशोषणे क्विप्चेतिक्विप्॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

घ्नन्तो॑वृ॒त्रम॑तर॒न्रोद॑सीअ॒पउ॒रुक्षया॑यचक्रिरे।
भुव॒त्कण्वे॒वृषा॑द्यु॒म्न्याहु॑तः॒क्रन्द॒दश्वो॒गवि॑ष्टिषु॥ ८॥

1 तै० ब्रा० २. ३. १०.।

घ्नन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय ।
चक्रिरे । भुवत् । कण्वे । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रन्दत् ।
अश्वः । गोऽइष्टिषु ॥ ८ ॥

हेअग्ने घ्नन्तः त्वत्सहायेनइतरेदेवाःप्रहरन्तोवृत्रमतरन्तीर्णवन्तः तदनन्तरंरोदसीद्यावापृथिव्यौअपोन्तरिक्षंचक्षयायप्राणिनांनिवासार्थंउरुविस्तारोयथाभवतितथाचक्रिरे अपृशब्दोन्तरिक्षवाची आपःपृथिवीतितन्नामसुपठितत्वात् भवांस्तु कण्वेकण्वनामकेमहर्षौवृषाकामानांवर्षिता द्युम्नी धनवान् आहुतः सर्वतोहोमयुक्तश्चभुवत्भवतु तत्रदृष्टान्तः—गविष्टिषुगोविषयेच्छायुक्तेषुसंग्रामेषुअश्वःक्रन्दत्शब्दंकुर्वन्यथाभीष्टप्रापकस्तथेतिशेषः ॥ घ्नन्तः हन्तेःशतरिगमहनेत्यादिनाउपधालोपः होहन्तेर्ञ्णिन्नेष्विति घत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । क्षयाय क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिनिवसन्त्यस्मिन्निति क्षयोनिवासस्थानम् पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेटिअडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः अडागमस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरः । आहुतः आहूयतइत्याहुतः हुदानादनयोः कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रन्दत् कदिक्रदिक्लदिआह्वाने शतरिनुमभावश्छान्दसः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । गविष्टिषु इषइच्छायाम् एवणमिष्टिः गवामिष्टिर्येषुसंग्रामेषु बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८॥

प्रवर्ग्येमहावीरेखरेसंसाद्यमानेसंसीदस्वमहाँअसीत्येषा स्पृष्टोदकमितिखण्डेसूत्रितम्—संसीदस्वमहाँअसीतिसंसाद्यमानइति ।

तामेतांसूक्तेनवमीमृचमाह—

संसीदस्वमहाँअसिशोचस्वदेववीतमः ।
विधूममग्नेअरुषंमियेध्यसृजप्रशस्तदर्शतम् ॥ ९ ॥

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः । वि ।
धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रऽशस्त । दर्शतम् ॥ ९॥

हेअग्नेसंसीदस्वबर्हिष्युपविश महानसिगुणाधिकोभवसि देववीतमः अतिशयेनदेवान्कामयमानः शोचस्वदीप्यस्व हेमियेध्य मेधार्हप्रशस्त उत्कृष्टाग्नेअरुषंगमनशीलं दर्शनंदर्शनीयंधूमं

विसृजविशेषेणसम्पादय ॥ सीदस्व षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् प्रार्थनायां लोटि शपि पाघ्रेत्यादिनासीदादेशः। महान् संहितायांनकाराकारयोः रुत्वानुनासिकावुक्तौ। शोचस्व शुचदीप्तौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङःपरत्वान्निघाताभावः। देववीतमः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु देवान् वेतिगच्छतीतिदेववीः क्विप्चेतिक्विप् अतिशयेनदेववीः देववीतमः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषम् अरोषणम् रुषरिषहिंसायां घञर्थेकविधानमितिभावेकप्रत्ययः नास्तिरुषोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मियेध्य छन्दसिचेत्यर्हार्थेयप्रत्ययः मकारात्परईयागमश्छान्दसः। सृज सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः विकरणस्वरः पादादित्वादनिघातः। दर्शतं भृमृदृशीत्यादिनादृशेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

यंत्वादेवासोमनवेदधुरिहयजिष्ठंहव्यवाहन ।
यंकण्वोमेध्यातिथिर्धनस्पृतंयंवृषायमुपस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन । यम् । कण्वः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतम् । यम् । वृषा । यम् । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

हेहव्यवाहनहविषोवाहकाग्ने मनवेमनोरनुग्रहायदेवासः सर्वेदेवाः यजिष्ठंअतिशयेनपूज्यंयष्टृतमंवायंत्वात्वांइहदेवयजनदेशेदधुः धृतवन्तः मेध्यातिथिः मेध्यैरतिथिभिर्युक्तः कण्वः एतन्नामकोमहर्षिः यंत्वांधनस्पृतंधनेनप्रीणयितारंकृत्वादधेइतिशेषः तथावृषेन्द्रोयंत्वांदधेतथा उपस्तुतः अन्योपिस्तोतायजमानोयंत्वांदधेसत्वंसंसीदस्वेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ दधुः लिट्युसिकित्त्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः। यजिष्ठं यष्टृशब्दात् तुश्छन्दसीत्यगुणवचनादप्यातिशायनिकइष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। हव्यवाहन हव्यंवहतीतिहव्यवाहनः हव्येनन्तःपादमितिवहतेर्ण्युट् । मेध्यातिथिः मेध्याअतिथयोयस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। धनस्पृतं धनैरस्मान्स्पृणोतिप्रीणयतीतिधनस्पृत् स्पृप्रीतिबलयोः क्विप्चेतिक्विप् ततस्तुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। उपस्तुतः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्तः थाथादिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीमृचमाह—

यम॒ग्निं मेध्या॑तिथि॒ः कण्व॑ ई॒ध ऋ॒तादधि॑ ।
तस्य॒ प्रेषो॑ दीदियु॒स्तमि॒मा ऋच॒स्तम॒ग्निं व॑र्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अ॒ग्निम् । मेध्य॑ऽअतिथिः । कण्वः॑ । ई॒धे । ऋ॒तात् । अधि॑ ।
तस्य॑ । प्र । इष॑ः । दी॒दि॒युः॒ । तम् । इ॒माः । ऋच॑ः । तम् ।
अ॒ग्निम् । व॒र्ध॒या॒म॒सि॒ ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिः यागयोग्या अतिथयः ऋत्विग्रूपा यस्य तादृशः कण्व ऋषिः ऋतादधि आदित्यादध्याहृत्य यमग्निमीधे दीप्तवान् तस्याग्नेरिषो गमनस्वभावा रश्मयः प्रदीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते तथा तमग्निमिमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना ऋचो वर्धयन्तीति शेषः वयमपि तमग्निं वर्धयामसि स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥ ईधे ञिइन्धी दीप्तौ इन्धिभवतिभ्यां चेति लिटः किस्वादनिदितामिति नकारलोपः द्विर्भावहलादिशेषयोः कृतयोः सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । इषः इष गतौ इष्यन्ति गच्छन्तीति इषो रश्मयः । दीदियुः दीदेतिश्छान्दसो धातुर्दीप्तिकर्मा लिट् उसि इयङादेशः एरनेकाच इति यणादेशाभावश्छान्दसः । वर्धयामसि इदन्तो मसिरिति मस इकारागमः ॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह—

रा॒यस्पू॑र्धि स्वधा॒वोऽस्ति॒ हि ते॑ऽग्ने दे॒वेष्वाप्य॑म् ।
त्वं वाज॑स्य॒ श्रुत्य॑स्य राजसि॒ स नो॑ मृळ म॒हाँ अ॑सि ॥ १२ ॥

रा॒यः । पू॒र्धि । स्व॒धा॒ऽवः॒ । अस्ति॑ । हि । ते॒ । अग्ने॑ । दे॒वेषु॑ । आप्य॑म् । त्वम् ।
वाज॑स्य । श्रुत्य॑स्य । रा॒ज॒सि॒ । सः । नः॒ । मृ॒ळ । म॒हान् । अ॒सि॒ ॥ १२ ॥

हे स्वधावः अन्नवन्नग्ने स्वधा अर्क इति तन्नामसु पाठात्[१] अस्माकं रायो धनानि पूर्धि पूरय देहि वा पूर्धि पूरय देहीति वा इति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेषु आप्यं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि विद्यते खलु त्वं श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वाजस्यान्नस्य राजसि ईश्वरो भवसि स त्वं नोऽस्मान्मृळ सुखय महान् गुणैरधिकोऽसि ॥ रायः ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्धि पृ पालनपूरणयोः श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि इति हेर्धिरादेशः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभावे उदोष्ठ्यपूर्वस्ये-

१ नि० ४. ३. ।

त्युत्त्वम् हलिचेतिदीर्घः । स्वधावः संबुद्धौमतुवसोरितिरुत्वम् । आप्यं अदुपधत्वाभावेपिव्यत्ययेन पोरदुपधादितिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् यद्वा ण्यतिछान्दसमाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्यस्य श्रुश्रवणे औणादिकःक्यप् तुगागमः यद्वा श्रुतिशब्दात् भवेछन्दसीतियत् । मृळ मृड्सुखने शस्यङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः ॥ १२ ॥

यूपोच्छ्रयणे ऊर्ध्वऊषुणऊतयइतिद्वे पशाविष्टिरितिखण्डेसूत्रितम् । ऊर्ध्वऊषुणइतिद्वेइति एतेएवाभिष्टवेपिविनियुक्ते अथोत्तरमितिखण्डेसूत्रितम्—सखेसखायमभ्याववृत्स्वोर्ध्वऊषुणऊतयइतिद्वेइति ।

तयोराद्यांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

ऊर्ध्वऊषुणऊतयेतिष्ठादेवोनसविता ।
ऊर्ध्वोवाजस्यसनितायदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊम् इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न ।
सविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिऽभिः ।
वाघत्ऽभिः । विऽह्वयामहे ॥ १३ ॥

हेयूप यद्वा यूपात्मकदारुनिष्ठाग्रे नोस्माकमूतयेरक्षणायऊर्ध्वउन्नतस्तिष्ठ तत्रदृष्टान्तः—सविता देवोन यथासूर्योदिवउन्नतस्तिष्ठतितद्वत् ऊर्ध्वउन्नतःसन्वाजस्यान्नस्यसनितादाताभविष्यसि यद्यस्मात्कारणादञ्जिभिः आज्येनयूपमञ्जद्भिः वाघद्भिर्यज्ञंवहद्भिर्ऋत्विग्भिःसहविह्वयामहे अन्नदानायत्वांविशेषेणाह्वयामः तस्मादन्नस्यदाताभवेतिपूर्वत्रान्वयः॥ऊषुणः इकःसुञीतिसंहितायां दीर्घःसुञइतिषत्वं नश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिणत्वम्।ऊतये अवतेःक्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम्। तिष्ठ शपि पाघ्रेत्यादिनातिष्ठादेशः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः वाजस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । सनिता षणुदाने लुटि तासि वलादिलक्षणइट् तिपोडादेशः टिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतिबादेशस्योदात्तत्वेमाप्ते तास्यनुदात्तेदितितस्यानुदात्तत्वम् धातुस्वरः नलुडितिनिघातप्रतिषेधः । अञ्जिभिः अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु खनिकष्यञ्जीत्यादिनाइप्रत्ययः । विह्वयामहे निसमुपविभ्योह्वइत्यकर्त्रभिप्रायेप्यात्मनेपदम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

ऊर्ध्वोनःपाह्यंहसोनिकेतुनाविश्वंसमत्रिणंदह।
कृधीनऊर्ध्वाञ्चरथायजीवसेविदादेवेषुनोदुवः॥ १४॥

ऊर्ध्वः। नः। पाहि। अंहसः। नि। केतुना। विश्वम्। सम्।
अत्रिणम्। दह। कृधि। नः। ऊर्ध्वान्। चरथाय। जीवसे।
विदाः। देवेषु। नः। दुवः॥ १४॥

हेयूप यद्वा तन्निष्ठाग्ने ऊर्ध्वउन्नतःसन् नोस्मान्केतुनाज्ञानेनअंहसःपापात्निपाहिनितरां पालय विश्वमत्रिणंसर्वमत्तारंभक्षकंराक्षसंसन्दहसम्यक्भस्मीकुरु नोस्मानूर्ध्वानुन्नतानकृधिकुरु किमर्थं चरथायलोकेचरणाय जीवसेजीवनायचनोस्माकंदुवोधनंचहविःस्वरूपंदेवेषुविदाः लंभय॥ अत्रिणं अद्भक्षणे अदेस्त्रिनिश्चेतिऔणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः यद्वा अदतस्त्रायन्तइत्यत्राः आतोनुपसर्गेकइतिकः अतोमत्वर्थीयइनिः कृधि श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः। ऊर्ध्वान् उभयथर्क्ष्वितिविकल्पविधानान्नश्छव्यप्रशानितिनकारस्यरुत्वाभावः। चरथाय चरेरौणादिकोभावेअथप्रत्ययः। जीवसे जीवप्राणधारणे तुमर्थेसेसेनित्यसेप्रत्ययः। विदाः विद्लृलाभे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् लेटिसिपि लेटोडाटावित्याडागमः तुदादित्वाच्छः शेमुचादीनामितिनुम्नभति अनित्यमागमशासनमितिवचनेनतस्यानित्यत्वात् इतश्चलोपइतीकारलोपः आगमानुदात्तत्वेविकरणस्वरः॥१४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

पाहिनोअग्नेरक्षसःपाहिधूर्तेरराव्णः।
पाहिरीषतउतवाजिघांसतोबृहद्भानोयविष्ठ्य॥ १५॥

पाहि। नः। अग्ने। रक्षसः। पाहि। धूर्तेः। अराव्णः। पाहि।
रिषतः। उत। वा। जिघांसतः। बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो।
यविष्ठ्य॥ १५॥ १०॥

हेअग्ने हेबृहद्भानो बृहन्तोभानवोयस्यतादृशहेयविष्ठयुवतमाग्ने नोस्मान्रक्षसः बाधकाद्रा-क्षसादेः पाहिपालय तथा अराव्णः धनादीनामदातृरूपाद्धूर्तेर्हिंसकात्पाहि तथा रिषतोहिंसकात् व्याघ्रादेःसकाशात्पाहि उतवाअथवा जिघांसतोहन्तुमिच्छतःशत्रोःसकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः धु-र्वीहिंसार्थः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्तिच् तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः राल्लोपइतिवकारलो-पः हलिचेतिदीर्घत्वम्। अराव्णः रादाने आतोमनिन्नित्यादिनावनिप् नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्र-कृतिस्वरत्वम् पञ्चम्येकवचने अल्लोपोनइत्यनोकारस्यलोपः । रिषतः रिषहिंसायाम् लटःशतृ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। जिघांसतः हन्तेरिच्छार्थेसनि अज्झनगमांसनीतिउपधादीर्घत्वम् अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् सन्यतइती-त्वम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेसनोनित्त्वान्नित्स्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानो आ-मन्त्रितस्यचेतिषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यविष्ठ्य स्थूलदूरेत्या-दिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः यकारोपजनश्छान्दसः ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

षोडशीमृचमाह—

घनेवविष्वग्विजह्यराव्णस्तपुर्जम्भयोअस्मध्रुक् ।
योमर्त्यःशिशीतेअत्यक्तुभिर्मानःसरिपुरीशत ॥ १६ ॥

घनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुःऽजम्भ । यः । अस्मऽध्रुक् । यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुऽभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हेतपुर्जम्भ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने अराव्णः अस्मभ्यंदेयस्यधनस्यअदातॄन्वैरिणः विष्वक्स-र्वतोविजहिविशेषेणमारय तत्रदृष्टान्तः—घनाइव यथाकठिनेनदण्डपाषाणादिनाभाण्डादिभङ्गं करोतितद्वत् योन्योपिरिपुरस्मध्रुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिनाबाधतेयश्चान्योमर्त्यः मनु-ष्यःशत्रुरक्तुभिरायुधैरतिशिशीतेतनूकरोति अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः सरिपुःभर्त्सनप्रहारकारीद्विवि-धोपिशत्रुर्नोस्मान् प्रतिमेशत ईश्वरःशक्तोमाभूत् ॥ घनाइव सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः। जहि हन्तेर्लोटि हौ हन्तेर्जादेशः तस्यासिद्धत्वात् हेर्लुगभावः। तपुर्जम्भ तपसंतापे औणादिकःक-रणेउसिन्प्रत्ययान्तस्तपुस्शब्दोनित्त्वादाद्युदात्तः जभनाशने जंभ्यन्तेशत्रवएभिरितिजंभान्यायु-धानि करणेघञ् तपूंष्येवजम्भानियस्यासौतपुर्जम्भः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। अस्मध्रुक् द्रुहजिघां-

सायां सत्सूद्विषेत्यादिनाक्किप् वाद्रुहमुहष्णुहष्णिहामितिहकारस्यघत्वम् भष्भावः । शिशीते शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्त्वम् ततोद्विर्वचने बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । ईशत लङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः नमाङ्योगेइत्याडागमाभावः ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

अग्निर्वव्ने सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम् ।
अग्निः प्रावन्मित्रोत मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निः । वव्ने । सुऽवीर्यम् । अग्निः । कण्वाय । सौभगम् । अग्निः । प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यऽअतिथिम् । अग्निः । सातौ । उपऽस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यंशोभनवीर्योपेतंधनमुद्दिश्यवव्नेयाचितःसोग्निः कण्वायमहर्षयेसौभगंशोभनधनादिरूपंभाग्यंप्रायच्छदितिशेषः तथा मित्राअस्मन्मित्राणिप्रावत् प्रकर्षेणरक्षितवान् उत अपिच मेध्यातिथिंमेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतंऋषिंप्रावत् तथाउपस्तुतंअन्यमपिस्तोतारंयजमानंसातौधनादिदाननिमित्तंमावदितिशेषः॥ वव्ने वनुयाचने कर्मणिलिट् नशसददवादिगुणानामित्येत्वाभ्यासलोपयोःप्रतिषेधः उपधालोपश्छान्दसः । सौभगं सुभगान्मन्त्रेइत्युद्गात्रादिषुपाठात्तस्यभावइत्येतस्मिन्नर्थेअञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मित्रा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। उपस्तुतम् क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिस्तौतेःकर्तरिक्तः थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे ।
अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वशम् । यदुम् । पराऽवतः । उग्रऽदेवम् । हवामहे । अग्निः । नयत् । नवऽवास्त्वम् । बृहत्ऽरथम् । तुर्वीतिम् । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निनासहावस्थितान् तुर्वशनामकंयदुनामकंउग्रदेवनामकंचराजर्षीन् परावतोदूरदेशात हवामहे आह्वयामः सचाग्निः नववास्त्वनामकंबृहद्रथनामकंतुर्वीतिनामकंचराजर्षीन्नयतइहान-यतु कीदृशोग्निः दस्यवेसहः अस्मदुपद्रवहेतोश्चौरस्याभिभविता॥ नयत् णीञ्प्रापणे लेटचडाग-मः इतश्चलोपइतीकारलोपः। नववास्त्वं नवंवास्तुयस्यासौनववास्तुः वाछन्दसीत्यनुवृत्तेरमिपूर्व-त्वाभावेयणादेशः। बृहद्रथं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १८॥

एकोनविंशीमृचमाह—

निःत्वामग्नेमनुर्दधेज्योतिर्जनायशश्वते।
दीदेथकण्वऋतजातउक्षितोयंनमस्यन्तिकृष्टयः॥ १९॥

नि। त्वाम्। अग्ने। मनुः। दधे। ज्योतिः। जनाय। शश्वते। दीदेथ। कण्वे। ऋतऽजातः। उक्षितः। यम्। नमस्यन्ति। कृष्टयः॥ १९॥

हेअग्ने ज्योतिःप्रकाशरूपंत्वांशश्वतेबहुविधायजनायमनुःप्रजापतिर्निदधेदेवयजनदेशेस्था-पितवान् हेअग्नेत्वंऋतजातः ऋतेनयज्ञेननिमित्तभूतेनोत्पन्नः उक्षितोहविर्भिस्तर्पितःसन्कण्वेएत-न्नामकेमहर्षौदीदेथदीप्तवानसि यमग्निंकृष्टयोमनुष्याः कृष्टयःचर्षणयइतिमनुष्यनामसुपठितत्वा-त् नमस्यन्तिनमस्कुर्वन्ति सत्वमितिपूर्वत्रान्वयः॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा थलिद्वि-र्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः अनित्यमागमशासनमितिवचनादिडभावः लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। ऋतजातः ऋतेनजन्यतइतिऋतजातः श्वीदितोनिष्ठायामि-तीट्प्रतिषेधः जनसनेत्यादिनाआत्वम् तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। नमस्यन्ति नमोवरिव-श्चित्रङःक्यच् इतिपूजार्थेक्यच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेक्यजन्तधातुस्वरः। कृष्टयः कृषविलेखने क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच्॥ १९॥

विंशीमृचमाह—

त्वेषासोअग्नेरमवन्तोअर्चयोभीमासोनप्रतीतये।
रक्षस्विनःसदमिद्यातुमावतोविश्वंसमत्रिणंदह॥ २०॥ ११॥

त्वेषासः। अग्नेः। अमऽवन्तः। अर्चयः। भीमासः। न। प्रतिऽइतये। रक्षस्विनः। सदम्। इत्। यातुऽमावतः। विश्वम्। सम्। अत्रिणम्। दह॥ २०॥ ११॥

अग्नेरर्चयोज्वालाः त्वेषासोदीप्ताः अमवन्तोबलवन्तः भीमासोभयङ्कराः अतः प्रतीतयेअ-स्माभिःप्रत्येतुंनशक्याइतिशेषः हेअग्ने रक्षस्विनोबलवन्तः यातुमावतः यातुधानानसुरान्स-दमित्सर्वदैवसन्दह सम्यक्भस्मीकुरु तथा विश्वंसर्वंअत्रिणंभक्षकंअस्मद्बाधकंशत्रुंसन्दह ॥ त्वेषासः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अमवन्तः अमरोगे अमतिशत्रून्रुजतीत्य-मोबलं पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तदेषामस्तीत्यमवन्तः । प्रतीतये तादौचनितीतिगतेःप्र-कृतिस्वरत्वम् । रक्षस्विनः रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोबलं करणेअसुन् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः । यातुमावतः यातवोयातनास्ताभ्मिमते निर्मिमतेइतिराक्षसव्यापारायातुमाः आतोनुपसर्गेकइतिकः तदेषामस्तीतिमतुप् मतौबह्वचइतिदीर्घत्वम् संज्ञायामितिवत्वम् मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वे कृदु-त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्रिणं अदेस्त्रिनिश्चेतिकर्तरित्रिनिप्रत्ययः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

क्रीळंवइतिद्वितीयंसूक्तंपञ्चदशर्चं अत्रेयमनुक्रमणिका—क्रीळंपञ्चोनामारुतंहिगायत्रं त्विति । ऋषिश्चान्यस्मादृषेरवाविशिष्टइतिपरिभाषयाघोरपुत्रःकण्वऋषिः इदमुत्तरंचगायत्रीछन्द-स्के इदमादिसूक्तत्रयंमरुद्देवताकं तुहिह्वाइतिपरिभाषितत्वात् व्यूळ्हेद्वितीयेछन्दोमेआग्निमारुत-शस्त्रेएतत्सूक्तंनिविद्धानीयं द्वितीयस्याग्निंवोदेवमितिखण्डेसूत्रितम्—क्रीळंवःशर्धोअग्नेमृळेत्याग्नि-मारुतमिति । ब्राह्मणंच—क्रीळंवःशर्धोमारुतमिति । मरुद्भ्यःक्रीळिभ्यःपुरोळाशंसप्तकपालमित्य-स्यामिष्टौ क्रीळंवइत्येषाप्रधानस्यानुवाक्या तथाततइतिखण्डेसूत्रितम्—क्रीळंवःशर्धोमारुतम-त्यासोनयेमरुतःस्वश्चइति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

क्री॒ळं॑ वः॒ शर्धो॒ मारु॑तमन॒र्वाणं॑ रथे॒शुभ॑म् । कण्वा॑ अ॒भि प्र गा॑यत ॥१॥

क्री॒ळम् । व॒ः । शर्धः॑ । मारु॑तम् । अ॒न॒र्वाण॑म् । र॒थे॒ऽशुभ॑म् ।
कण्वाः॑ । अ॒भि । प्र । गा॒य॒त॒ ॥ १ ॥

हेकण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्नामहर्षयः यद्वा मेधाविनऋत्विजः वोयुष्मदर्थंमारुतंमरुत्समूह-रूपंशर्धोबलंअभिप्रगायतअभितःप्रकर्षेणस्तुध्वं कीदृशंशर्धः क्रीळं विहरणशीलं अनर्वाणंभ्रातृ-

१ ऐ० ब्रा० ५. १९. ।

व्यरहितं अतएवश्रुत्यन्तरेब्राह्मणेनमन्त्रान्तरमेवंव्याख्यातम्—अनर्वाणमेहीत्याह भ्रातृव्योवाअ- र्वा भ्रातृव्यापनुत्त्याइति । रथेशुभंस्वकीयरथेवस्थायशोभमानम् ॥ क्रीळं क्रीडृविहारे प- चाद्यच् । शर्धः शृधुप्रसहने शर्धयत्यनेनशत्रूनितिशर्धोबलं असुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मारुतं मरुतांसम्बन्धि तस्येदमित्यण् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा समूहार्थेअनुदात्तादेरञितिअनुदा- त्तादिलक्षणःअञ्प्रत्ययः । अनर्वाणं व्यत्ययेनपुँल्लिङ्गता नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । रथेशुभम् शुभदीप्तौ रथेशोभतइतिरथेशुभ् क्विप्चेतिक्विप् तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् कृदु- त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गायत कैगैशब्दे तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

येपृषतीभिर्ऋष्टिभिःसाकंवाशीभिरञ्जिभिः । अजायन्तस्वभानवः॥२॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । साकम् । वाशीभिः । अञ्जिऽभिः । अजायन्त । स्वऽभानवः ॥ २ ॥

येमरुतः पृषत्यादिभिःसाकंस्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ताःअजायन्तइतिसंपन्नाः पृष- त्योबिन्दुयुक्तामृग्योमरुद्वाहनभूताः पृषत्योमरुतामितिनिघण्टावुक्तत्वात् ऋष्टयःआयुधानि वाश्यःशब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः वाशीवाणीतिवाङ्नामसुपठितत्वात् अञ्जयोलङ्कर- णानि तानस्तुमइतिशेषः॥ अजायन्त जनीप्रादुर्भावे श्यनिज्ञाजनोर्जेतिजादेशः अडागमउदात्तः। स्वभानवः स्वकीयाभानवोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

इहेवंशृण्वएषांकशाहस्तेषुयद्वदान् । नियामंश्चित्रमृञ्जते ॥ ३ ॥

इहऽइव । शृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चित्रम् । ऋञ्जते ॥ ३ ॥

एषांमरुतांहस्तेषुस्थिताः कशाःस्वस्ववाहनताडनहेतवः यद्वदान् यद्वदन्ति यंध्वनिंकुर्वन्ति तंध्वनिंइहेवअत्रैवस्थित्वाशृण्वेशृणोमि सध्वनिविशेषोयामन्संग्रामेचित्रंविविधंशौर्यंन्यृञ्जते नितरामलङ्करोति ऋञ्जतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः ॥ शृण्वे श्रुश्रवणे व्यत्ययेनात्मनेपदं श्रुवःशृ-

१ तै० सं. ६. ३. ८. । २ नि० ६. २१. ।

चेतिश्नुः हुश्नुवोःसार्वधातुकइतियणादेशः । वदान् वदव्यक्तायांवाचि लेटयाडागमः इतश्चेती-कारलोपे संयोगान्तस्यलोपः आगमानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन् सुपां-सुलुगितिसप्तम्यालुक् नङिसम्बुध्योरितिनलोपप्रतिषेधः । ऋञ्जते ऋजिभृजीभर्जने अत्रप्रसा-धनार्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

प्रवः॒शर्धा॑य॒घृष्व॑येत्वे॒षद्यु॑म्नायशु॒ष्मिणे॑ । दे॒वत्तं॑ब्रह्म॑गायत ॥४ ॥

प्र । वः॒ । शर्धा॑य । घृष्व॑ये । त्वे॒षऽद्यु॑म्नाय । शु॒ष्मिणे॑ । दे॒वत्त॑म् ।
ब्रह्म॑ । गा॒य॒त ॥ ४ ॥

हेऋत्विजः वोयुष्माकंसम्बन्धिनेशर्धायप्रसहनशीलायघृष्वयेशत्रुघर्षणयुक्तायत्वेषद्युम्नाय दीप्यमानयशसे द्युम्नंद्योततेर्यशोवाऽन्नंवेतियास्कः।शुष्मिणेबलवतेशुष्मंशुष्णमितिबलनामसुपा-ठात् ब्रह्महविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्यएवंभूतायमरुद्गणायप्रगायतस्तुध्वम् कीदृशंब्रह्म देवत्तंदेवैर्दत्तंदेव-तानुग्रहाल्लब्धम् ॥शर्धाय शृधुप्रसहने शर्धयत्यभिभवतीतिशर्धोबलं पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदा-त्तत्वम् । घृष्वये घृषसंघर्षे कुविघृष्वीत्यादिनाक्विन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । त्वेषद्युम्नाय त्विषदीप्तौ पचाद्यच् त्वेषंदीप्तंद्युम्नंयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवत्तं देवैर्दत्तं छान्दसोवर्णलोपः उक्तंच द्वौचापरौवर्णविकारनाशाविति तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रशं॑सा॒गोष्वघ्न्यं॑क्री॒ळंय॒च्छर्धो॒मारु॑तम् । जंभे॒रसं॑स्यवावृधे ॥ ५॥१२ ॥

प्र । शं॒स॒ । गोषु॑ । अघ्न्य॑म् । क्री॒ळम् । यत् । शर्धः॑ । मारु॑तम् ।
जंभे॑ । रसं॑स्य । व॒वृ॒धे ॥ ५ ॥ १२॥

गोषुमरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषुधेनुष्ववस्थितं पृश्निर्यैवैपयसोमरुतोजाताइतिश्रुत्यन्तरात् । अघ्न्यंअहन्तव्यंक्रीळंविहारोपेतंमारुतंमरुत्सम्बन्धि शर्धःप्रसहनशीलंतेजोयदस्तितत्प्रशंस हे ऋत्विक्समूह स्तुहि रसस्यगोक्षीररूपस्यसम्बन्धितत्तेजः जम्भेमुखेउदरेवा ववृधेवृद्ध-मभूत् ॥ शंस शंसुस्तुतौ द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । गोषु सावेकाचइतिप्राप्तस्य

१ नि० ५. ५. ।

विभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्सावर्णेतिनिषेधः । अघ्न्यं घ्नोहननं यत्रर्थेकविधानमितिकः गमहने-त्यादिनाउपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् तदर्हतीतिद्यं छन्दसिचेतियः नद्यं अघ्न्यं अव्ययपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रीळादयोगताः । जम्भे जभिनाशने जंभ्यतेभक्ष्यतेनेनेतिजम्भमास्यं कर-णेघञ् । ववृधे वृधुवृद्धौ लिट् छान्दसंसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

कोवोवर्षिष्ठआनरोदिवश्चग्मश्चधूतयः । यत्सीमन्तंनधूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । ग्मः । च । धूतयः ।
यत् । सीम् । अन्तम् । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्चद्युलोकस्यापिग्मश्चभूलोकस्यापि गौःग्मेतिभूनामसुपठितत्वात् धूतयःकम्पनकारिणः हेनरः नेतारोमरुतः वोयुष्माकंमध्येआसमन्ताद्वर्षिष्ठोवृद्धतमःकः यद्यस्मात्कारणात्सींसर्वतः अन्तंन वृक्षाग्रमिव धूनुथ चालयथ तस्मात्कारणात्कम्पयितॄणांयुष्माकंमध्येकःप्रबलइतिप्रश्नः ॥ वर्षिष्ठः वृद्धशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिनावर्षादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः । ग्मः ग्माशब्दात्षष्ठये-कवचनेआतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागःकर्तव्यइत्युक्तत्वात्आकारलोपः उदात्तनिवृत्ति-स्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । धूतयः धूञ्कम्पने क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् तितुत्रेत्यादिनेट्प्र-तिषेधः आमन्त्रितस्यचेतिसर्वानुदात्तत्वम् । धूनुथ स्वादिभ्यःश्नुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्य-त्रविकरणेभ्यइतिवचनात्सतिशिष्टोपिविकरणस्वरोलसार्वधातुकस्वरंनबाधते अतस्तिङएवस्व-रः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

निवोयामायमानुषोदध्रउग्रायमन्यवे । जिहीतपर्वतोगिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्रे । उग्राय । मन्यवे । जिहीत ।
पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंयामायगमनार्थंमानुषः गृहस्वामीकश्चिन्मनुजः निदध्रेगृहदार्ढ्यार्थंदृढं स्तंभंनिक्षिप्तवान् भवदीयगमनेनचालितंगृहंपतिष्यतीतिभीत्यातन्निवारणायदृढस्तम्भप्रक्षेपःकी-

दृशाय यामायउग्रायतीव्राय मन्यवेचालनार्थमभिमन्यमानाय युज्यतेहिभवद्गमनाद्भीतिः यतो-भवद्भ्याचालितःपर्वतोबहुविधपर्वयुक्तोगिरिः शिखरी जिहीतगच्छेत् ॥ मानुषः मनोर्जातावञ्यतौपुक्चेतिमनुशब्दादपत्यार्थेअञ्षुगागमश्च ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । दध्रे धृङ् अवस्थानेइत्यस्यलिटिकित्त्वाद्गुणाभावेसतियणादेशः प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्ननिघातः। जिहीत ओहाङ्गतौ लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपेप्राप्तेईहल्यघोरितीत्वम् । पर्ववान्पर्वतः मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

येषामज्मेषुपृथिवीजुजुर्वाँइवविश्पतिः । भियायामेषुरेजते ॥ ८ ॥

येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान्ऽइव । विश्पतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हेमरुतः येषांयुष्माकं यामेषुगमनेषु अज्मेषुक्षेपकेषुसत्सुपृथिवीभूमिः भियारेजतेकम्पते तत्रदृष्टान्तः—जुजुर्वाँइवविश्पतिः यथावयोहानिरोगादिनाजीर्णःप्रजापालकोराजावैरिभयात्कम्पतेतद्वत् ॥ अज्मेषु अजगतिक्षेपणयोः बहुलग्रहणादौणादिकोमन् अजेर्व्यघञपोरितिवीभावोनभवति वलादावार्धधातुकेविकल्पयिष्यतइतिवचनात् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जुजुर्वान् जृष्वयोहानौ लिटःक्वसुः बहुलंछन्दसीतिउत्वम् अभ्यासहलादिशेषौ वस्वेकाजाद्धसामितिनियमादिडागमाभावः ऋच्छत्यृतामितिगुणोहलिचेतिदीर्घत्वंच संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवचनान्नभवति । विशांपतिर्विश्पतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भिया सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यामेषु यमउपरमे भावेघञ् कर्षात्वतोघञइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेजृकम्पने अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

स्थिरंहिजानमेषांवयोमातुर्निरेतवे । यत्सीमनुद्विताशवः ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि जानम् । एषाम् । वयः । मातुः । निःऽएतवे । यत् । सीम् । अनु । द्विता । शवः ॥ ९ ॥

एषांमरुतांजानंजन्मस्थानमाकाशंस्थिरंहि चलनरहितंखलु मातुर्मरुतांजननीस्था नीयादाकाशाद्वयःपक्षिणोनिरेतवेनिर्गन्तुंसमर्थाभवन्तीतिशेषः तादृशादाकाशात्भवज्जन्मो मरुतांस्तुतिः यद्यस्मात्कारणात् शवःभवदीयंबलंअनुक्रमेणसींसर्वतः द्विताद्वित्वेन द्यावापृथिव्यो र्विभज्यवर्तते अतोभवदीयंजानंस्थिरंहीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ जानं जन्यतेस्मिन्निति जानमन्तरिक्ष अधिकरणेघञ् । एषां इदमोन्वादेशेइत्यशादेशोनुदात्तः विभक्तिश्चसुप्त्वादनुदात्ता नचोदिदमि त्यादिनाविभक्त्युदात्तत्वम् अन्तोदात्तादिदंशब्दात्तस्यविधानात् । निरेतवे इण्गतौ तुमर्थेसेसे नितितवेन्प्रत्ययः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

उदुत्येसूनवोगिरःकाष्ठाअज्मेष्वत्नत । वाश्राअभिज्ञुयातवे ॥ १० ॥ १३

उत् । ऊम् इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अत्नत । वाश्राः । अभिऽज्ञु । यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

त्ये पूर्वप्रकृतागिरःसूनवः वाचउत्पादकामरुतः वायवोहिताल्वोष्ठादिषुसंचरन्तोवाचमुत्पा दयन्ति अज्मेषुस्वकीयेषुगमनेषुसत्सुकाष्ठाअपः आपोपिकाष्ठाउच्यन्तेक्रान्त्वास्थिताभवन्तीति[1] यास्कः । उदु उत्कर्षेणैवअत्नतअतनिषतविस्तारितवन्तः उदकंविस्तार्यतत्पानार्थंवाश्राः हंभा रवोपेतागाः अभिज्ञुजान्वभिमुखंयथाभवतितथायातवेगन्तुंप्रेरितवन्तइतिशेषः ॥ सूनवः षूप्र रणे सुवःकिदितिनुप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः । अत्नत तनुविस्तारे लङि झस्यादादेशे बहुलंछन्द सीतिविकरणस्यलुक् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः अडागमः । अभिज्ञु अभिगतेजानुनीय स्यतदभिज्ञु प्रसंभ्यांजानुनोर्ज्ञुरितिव्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापिजानुशब्दस्यज्ञुशब्दादेशःसमासान्तः । यातवे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

एकादशीमृचमाह—

त्यंचिद्घादीर्घंपृथुंमिहोनपातममृध्रम् । प्रच्यावयन्तियामभिः ॥ ११

त्यम् । चित् । घ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृध्रम् । प्र । च्यवयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

[1] नि० २. १५ ।

त्यंचिद्घ प्रसिद्धोयोमेघः तमपिमेघंयामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयन्ति मरुतःप्रकर्षेणगमयन्ति कीदृशं दीर्घंआयामोपेतं पृथुंतिर्यग्विस्तृतं मिहोनपातं सेचनीयस्यजलस्यनपातयितारं वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः अमृध्रं केनाप्यहिंस्यम् ॥ घ ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः । मिहः मिहसेचने मेहतिसिञ्चतीतिमिट्वृष्टिः क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं नपातयतीतिनपात् नभ्राण्नपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमृध्रम् मृधुमृधुउन्दने मर्धति उदकेनोनत्तीतिमृध्रः बहुलवंचनादौणादिकोरक्प्रत्ययः नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा संग्रामवाचिनामृधशब्देनहिंसालक्ष्यते मत्वर्थीयोरः पूर्ववत्स्वरसमासौ । च्यावयन्ति च्युङ्गतौ णिचिवृद्ध्यावादेशौ पदकालेह्रस्वश्छान्दसः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

मरुतोयद्धवोबलंजनाँअचुच्यवीतन । गिरीँरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरीन् ।
अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हेमरुतः यद्धयस्मादेवकारणात् वोयुष्माकंबलमस्ति अस्मादेवकारणात्जनान् प्राणिनः अचुच्यवीतन स्वस्वव्यापारेषुप्रेरयत तथा गिरीन् मेघान्अचुच्यवीतनप्रेरयत ॥ मरुतः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अचुच्यवीतन च्यवतेर्लिङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्यतनबादेशः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिईडागमः गुणावादेशौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः । गिरीन् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकइतिइकारस्यानुनासिकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यद्धयान्तिमरुतःसंहब्रुवतेध्वन्ना । शृणोतिकश्चिदेषाम् ॥ १३ ॥

यत् । ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ ।
शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥ १३ ॥

यद्धयदाखलुमरुतोयान्तिगच्छन्तितदानींअध्वन्नामार्गेसर्वतः संब्रुवतेह सम्भूयध्वनिमवपंकुर्वन्ति एषांमरुतांसंबन्धिनंशब्दंकश्चित्यःकोपिशृणोति ॥ यान्ति यामापणे अदादित्वाच्छपोलुक् झोन्तइतिझादेशस्योपदेशिवद्भावादन्तीत्येतदाद्युदात्तं धातुनासहैकादेशेएकादेशस्वरः

यद्वृत्तयोगादनिघातः । ब्रुवते ब्रूञ् व्यक्तायांवाचि ब्रुवस्यादादेशेकृतेपरत्वात्प्राप्तस्यगुणस्यङित्त्वेन बाधितत्वादुवङादेशः । अध्वन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । शृणोति तिपःपित्त्वानुदात्तत्वेविकरणस्वरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

प्रयातशीभंमाशुभिःसन्तिकण्वेषुवोदुवः । तत्रोषुमादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात । शीभंम् । आशुऽभिः । सन्ति । कण्वेषु । वः । दुवः ।
तत्रो इति । सु । मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हेमरुतः आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शीभंशीघ्रंशीभंतृष्णुतूयमितिक्षिप्रनामसुपाठात् प्रयातप्रकर्षेणकर्मभूमिंगच्छत कण्वेषुमेधाविष्वनुष्ठातृषुवोयुष्माकंदुवोदुवांसिपरिचरणानिसन्ति तत्रोषुतेष्वेवपरिचारकेषुकण्वेषुमादयाध्वैतृप्ताभवत ॥ आशुभिः अशूव्याप्तौ कृवापाजीत्यादिनाउण् प्रत्ययस्वरः । सन्ति श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः । मादयाध्वै मदतृप्तियोगे चुरादिराकुस्मीयआत्मनेपदी लेटयाडागमः टेरेत्वम् वैतोन्यत्रेत्येकारस्यैकारादेशः ॥ १४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अस्तिहिष्मामदांयवःस्मसिष्मावयमेषाम् । विश्वंचिदायुर्जीवसे ॥१५॥११

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयम् । एषाम् ।
विश्वम् । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंमदायतृप्तयेअस्तिहिष्म अस्माभिःप्रयुज्यमानंहविर्वोविद्यतेखलु एषांयुष्माकंभृत्यभूतावयंस्मसिष्मविद्यामहेखलु जीवसेजीवितुं विश्वंचिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेतिशेषः॥ स्म निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः । स्मसि इदन्तोमसिः । जीवसे तुमर्थेसेसेनित्सेप्रत्ययः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

कद्धनूनमितिपञ्चदशर्चंतृतीयंसूक्तम् घोरपुत्रःकण्वऋषिःऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषितत्वात् पूर्वसूक्तेमारुतंहीत्युक्तत्वादिदमपिमरुद्देवताकं गायत्रंत्वित्युक्तत्वाद्गायत्रीछन्दस्कम् कद्धेत्यनुक्रमणिका विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कद्धनूनंकधप्रियःपितापुत्रंनहस्तयोः । दधिध्वेवृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनम् । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः ।
दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

हेमरुतः कद्धकदाखलुनूनमवश्यंहस्तयोःदधिध्वे यूयमस्मान्हस्तेधारयथ तत्रदृष्टान्तः— पितापुत्रंनहस्तयोः यथालोकेपिताहस्तयोःस्वकीयंपुत्रंधारयतितद्वत् कीदृशामरुतः कधप्रियः स्तुतिप्रीताः वृक्तबर्हिषः वृक्तंछिन्नंबर्हिर्दर्भोयेषांमरुतांयजमानायतेमरुतस्तथाविधाः ॥ कत् कदा द्वौचापरौवर्णविकारनाशावित्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः कथास्तुतिः तयाप्रीणयन्तीति कथप्रियः प्रीञ्प्रीतौ क्विप् पूर्वपदस्यङ्याप्योःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वम् धकारश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः । दधिध्वे दधातेः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् क्रादिनियमादिट् प्रत्ययस्वरः । वृक्तबर्हिषः आमन्त्रितनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

क्वनूनंकद्वोअर्थंगन्तादिवोनपृथिव्याः । क्वोगावोनरण्यन्ति ॥ २ ॥

क्व । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्त । दिवः । न । पृथिव्याः ।
क्व । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

हेमरुतः नूनमिदानींक्वयूयंकुत्रस्थिताः कत्कदावोयुष्माकं अर्थं अरणंदेवयजनदेशेगमनं विलम्बंमाकुरुतेत्यर्थः दिवोगन्त द्युलोकात्गच्छत पृथिव्यानगन्त भूलोकात्मागच्छत वोयुष्मान्क्वरण्यन्तिदेवयजनरूपायाःपृथिव्याअन्यत्रकुत्रशब्दयन्ति यजमानाःस्तुवन्ति तत्रदृष्टान्तः—गावोन यथागावोरणन्तिशब्दयन्तितद्वत् ॥ क्व किंशब्दात्सप्तम्यन्तात् किमोदित्यत्प्रत्ययः क्वातीतिकिमःक्वादेशः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । अर्थं ऋगतौ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्इति भावेथन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्त गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् थादेशस्यतस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः अतएवङित्त्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपोनभवति प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । रण्यन्ति रणतिःशब्दार्थः व्यत्ययेनश्यन् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

क्वंवः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता । क्वो३ विश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

क्व । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता ।
क्वो१इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंसम्बन्धीनिनव्यांसिनवतराणिसुम्नाप्रजापशुरूपाणिधनानि प्रजावैपशवः सुम्नमितिश्रुत्यन्तरात् । क्वकुत्रवर्तन्ते तथा सुविताशोभनानिप्राप्यानिमणिमुक्तादीनिभवदीयानिक्वकुत्रवर्तन्ते विश्वानिसर्वाणिसौभगा सौभाग्यरूपाणिगजाश्वादीनिक्वोकुत्रवर्तन्ते भवदीयैः सुम्नादिभिःसर्वैःसहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । नव्यांसि नवशब्दादीयसुनिईकारलोपश्छान्दसः । सुविता सुष्ठुइतानिसुवितानितन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्यानमित्युवङादेशः । सौभगा सुभगान्मन्त्रेइतितस्यभावइत्यर्थेअत्र पूर्ववच्छेर्लोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यद्यूयंपृश्निमातरोमर्तासःस्यातन । स्तोतावोअमृतःस्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः ।
अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

हेपृश्निनामकधेनुपुत्रामरुतोयूयंयद्यपिमर्तासोमनुष्याःस्यातनभवेत तथापिवोयुष्माकं स्तोतायजमानः अमृतःस्यात् देवोभवेत् ॥ पृश्निर्मातायेषांते समासान्तविधेरनित्यत्वात् नद्यृतश्चेतिकबभावः । मर्तासः असिहसीत्यादिनाम्रियतेस्तनप्रत्ययः आज्जसेरसुक् । स्यातन अस्तेर्लिङि तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितनादेशः यासुटउदात्तत्वम् । अमृतः नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

मावोमृगोनयवसेजरिताभूदजोष्यः । पथायमस्यगादुप ॥ ५ ॥ १५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पथा ।
यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥ १५ ॥

१ तै० सं. ५. ४. ६. ।

हेमरुतोवोयुष्माकंजरितास्तोताअजोष्यः असेव्योमाभूत् तत्रदृष्टान्तः—मृगोनयवसे यथातृणेभक्षणीयेमृगःकदाचिदप्यसेव्योनभवति किन्तु सर्वदातृणंभक्षयतितद्वत् किञ्च सःस्तोता यमस्यपथा यमलोकसम्बन्धिमार्गेणमोपगात्मागच्छत्मागच्छतु तस्यमरणंमाभूदित्यर्थः॥जरिता जॄष्वयोहानौ स्तुतिकर्मेतियास्कः। तृचीडागमः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। भूत् लुङिगातिस्थेतिसिचोलुक् नमाङ्योगेइत्यडभावः। अजोष्यः जुषीप्रीतिसेवनयोः ऋहलोर्ण्यदितिकर्मणिण्यत् नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। पथा तृतीयैकवचनेभस्यटेर्लोपइतिटिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम्। गात् एतेर्लुङिइणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् पूर्ववदडभावः॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चदशोवर्गः॥ १५॥

षष्ठीमृचमाह—

मोषुणःपरापरानिर्ऋतिर्दुर्हणावधीत्। पदीष्टतृष्णयासह ॥ ६ ॥

मो इति। सु। नः। पराऽपरा। निःऽऋतिः। दुःऽहना। वधीत्। पदीष्ट। तृष्णया। सह॥ ६॥

हेमरुतः नोस्माननिर्ऋतिःरक्षोजातिदेवतामोषुवधीत्सर्वथावधंमाकार्षीत् कीदृशी परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टाअतिबलेत्यर्थः अतएवदुर्हणा केनापिहन्तुंदुःशक्या सानिर्ऋतिःतृष्णयासहपदीष्टपततु अस्मदीयातृष्णाबाधिकानिर्ऋतिश्चविनश्यत्वित्यर्थः॥ मोषुणः सुञइतिषत्वं नश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिणत्वम्। दुर्हणा ईषद्दुःसुष्वित्यादिनाहन्तेःकर्मणिखल् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। वधीत् लुङि हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः सिचिईडागमः वधादेशस्यादन्तत्वात् एकाचउपदेशेइतीट्प्रतिषेधोनभवति अतोलोपेसति तस्यस्थानिवत्त्वादतोहलादेरितिवृद्ध्यभावः इटईटीतिसिचोलोपः। पदीष्ट पदगतौ आशीर्लिङिछन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वात्सलोपः आर्धधातुकत्वात्सुडागमः प्रत्ययस्वरः। तृष्णया ञितृषापिपासायां तृषिशुषिरसिभ्यःकिच्चेतिनप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्॥ ६॥

सप्तमीमृचमाह—

सत्यंत्वेषाअमवन्तोधन्वंश्चिदारुद्रियासः। मिहंकृण्वन्त्यवाताम्॥ ७॥

---

१ नि० १. ८.।

सत्यम् । । त्वेषाः । अमंऽवन्तः । धन्वंन् । चित् । आ ।
रुद्रियांसः । मिहंम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

धन्वन् चित्मरुदेशेपि रुद्रियासः रुद्रेणपालितत्वात्तदीयामरुतः आसर्वतः अवातांवायुरहितांमिहंवृष्टिंकृण्वन्तिकुर्वन्ति तदेतत्सत्यं कीदृशारुद्रियासः त्वेषाःदीप्ताः अमवन्तोबलवन्तः मरुतांरुद्रपालनमाख्यानेषुप्रसिद्धम् ॥ धन्वन् रिविरविधविगत्यर्थाः इदित्त्वान्नुम् कनिन्युवृषितक्षीत्यादिनाकनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । रुद्रियासः रुद्रस्येमेरुद्रियाः तस्येदमित्यर्थेघः आज्जसेरसुक् । मिहं मिहसेचने क्विप्चेतिक्विप् । कृण्वन्ति कृविहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचअकारादेशः अतोलोपेनलुप्तस्यतस्यस्थानिवद्भावात्लघूपधगुणाभावः ॥ ७ ॥

कारीर्यांमारुतंसप्तकपालमित्यस्यहविषोवाश्रेवविद्युदित्येषानुवाक्या वर्षकामेष्टिरितिखण्डे सूत्रितम्—वाश्रेवविद्युन्मिमातिपर्वतश्चिन्महिवृद्धोबिभायेति ।

तामेतामष्टमीमृचमाह—

वाश्रेवंविद्युन्मिंमातिवत्संनमातासिषक्ति । यदेषांवृष्टिरसंर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राऽईव । विऽद्युत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिसक्ति ।
यत् । एषाम् । वृष्टिः । असंर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ताप्रस्नुतस्तनवतीधेनुरिव विद्युन्मेवस्थादृश्यमानासती मिमातिशब्दंकरोति विद्युद्वेलायांहिमेघगर्जनंप्रसिद्धं माताधेनुर्वत्संन वत्समिव सिषक्ति इयंविद्युन्मरुतः सेवते सिषक्तिःसेवनार्थः सिषकुसचतइतिसेवमानस्येतियास्कोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणादेषांमरुतांसंबन्धिनीवृष्टिः असर्जिगर्जनसहितेविद्युत्कालेवृष्टाभवति तस्माद्विद्युतोमरुत्सेवनमुपपन्नम् ॥ वाश्राइव वाश्रृशब्दे स्फायितञ्चीत्यादिनारक् । मिमाति माङ्मानेशब्देच व्यत्ययेरस्मैपदम् जुहोत्यादित्वात्श्लुः भृञामिदितिअभ्यासस्येत्वम् । सिषक्ति षचसमवाये लटिबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । असर्जि सृजविसर्गे कर्मणिलुङ् चिण्भावकर्मणोरितिचिण् चिणोलुगितितशब्दस्यलुक् गुणः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ८ ॥

---

१ नि० ३.२१.।

नवमीमृचमाह—

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदऽवाहेन । यत् । पृथिवीम् । विऽउन्दन्ति ॥ ९ ॥

हेमरुतः उदवाहेनउदकधारिणापर्जन्येनमेघेन सूर्यमाच्छाद्यदिवाचित् अहन्यपि तमः कृण्वन्तिअन्धकारंकुर्वन्ति यद्यदापृथिवींभूमिंव्युन्दन्तिविशेषेणक्लेदयन्ति तदानीमतिवृष्टिकालेतमःकुर्वन्तीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ उदवाहेन उदकानिवहतीत्युदवाहः कर्मण्यण् मेघविशेषस्येयं संज्ञा उदकस्योदःसंज्ञायामितिउदकशब्दस्योदभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति उन्दीक्लेदने रुधादित्वात्श्नम् श्नान्नलोपइतिनलोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अध स्वनान्मरुतां विश्वमा सद्म पार्थिवम् । अरेजन्त प्र मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

अध । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सद्म । पार्थिवम् । अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

मरुतां सम्बन्धिनःस्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तरं पार्थिवंपृथिवीसम्बन्धिविश्वंसद्मसर्वंगृहं आसमन्तात् अरेजतेतिशेषः तथा मानुषाः गृहवर्तिनोमनुष्याअपि प्रारेजन्तप्रकर्षेण कम्पितवन्तः ॥ अध छान्दसंधत्वम् । सद्म षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइति मनिन् । पार्थिवं पृथिव्याःसंबन्धि पृथिव्याञाञावितिप्राग्दीव्यतीयःअञ्प्रत्ययः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अरेजन्त रेजृकम्पने ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

एकादशीमृचमाह—

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ईम् । अखिद्रयामऽभिः ॥ ११ ॥

हेमरुतोयूयंवीळुपाणिभिः दृढहस्तैःसहिताःसन्तः रोधस्वतीरनु कूलयुक्तानदीरनुलक्ष्य अखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनैः यातेम् गच्छतैव ॥ मरुतः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणिभिः वीडुइतिबलनाम वीळुच्यौत्नमितितन्नामसुपाठात् तेनचतद्वान्लक्ष्यते वीळवश्चतेपाणयश्च समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वतीः रुधिर्आवरणे रुणद्धिस्रोतइतिरोधःकूलम् रोधकूलंनिरुणद्धिस्रोतइत्युक्तत्वात् । असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् तद्युक्तारोधस्वत्यः मादुपधायाइतिमतुपोवत्वम् उगितश्चेतिङीप् मतुब्ङीपोःपित्त्वादनुदात्तत्वे असुनःस्वरएवशिष्यते । या यापाप्रणे अदादित्वाच्छपोलुक् । ईम् चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् गुणेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् । अखिद्रयामभिः खिददैन्ये स्फायितञ्चीत्यादिनारक् खिद्रंयान्तीतिखिद्रयामानः नखिद्रयामानः अखिद्रयामानः तैः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

स्थिरावःसन्तुनेमयोरथाअश्वासएषाम् । सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् । सुऽसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हेमरुतः येषांवोयुष्माकंनेमयोरथचक्रवलयाःस्थिराःसन्तु तथारथाअश्वासः अश्वाश्चस्थिराःसन्तु अभीशवोङ्गुलयः अभीशवः दीधितयइतितन्नामसुपाठात् सुसंस्कृताअश्वबन्धनरज्जुपरिग्रहणे स्वलङ्कृताः सावधानाः सन्तु ॥ सुसंस्कृताः सम्पूर्वात्करोतेःकर्मणिक्तः संपर्युपेभ्यइतिसुट् पुनःसुशब्देनप्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभीशवः अभिपूर्वादश्नोतेः कृवापाजिमीत्यादिनाउण् वर्णव्यत्ययेनआकारस्यइकारः उक्तश्च—वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चेति अभीशवोभ्यश्नुवतेकर्माणीतिनिरुक्तम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अच्छावदातनागिराजरायैब्रह्मणस्पतिम् । अग्निंमित्रंनदर्शतम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् । अग्निम् । मित्रम् । न । दर्शतम् ॥ १३ ॥

---

१ नि० ६. १. । २ नि० ३. ९. ।

हेऋत्विक्समूह तनातनया देवतास्वरूपंप्रकाशयन्त्यागिरावाचा ब्रह्मणस्पतिंमन्त्रस्यहविर्लक्षणस्यान्नस्यवापालकंमरुद्गणं अग्निंदर्शतंदर्शनीयंमित्रंन मित्रमपि जरायै स्तोतुंअच्छ आभिमुख्येनवदब्रूहि ॥ अच्छ निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । वद द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । तना तनुविस्तारे तनोतिदेवतामाहात्म्यंविस्तारयतीतितना पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तृतीयायाडादेशः । गिरा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांसत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

मिमीहिश्लोकमास्येपर्जन्यइवततनः । गायगायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्यःऽइव । ततनः । गाय । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

हेऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकंस्तोत्रं मिमीहिनिर्मितंकुरु तंचश्लोकं ततः विस्तारय तत्रदृष्टान्तः—पर्जन्यइव यथामेघोवृष्टिंविस्तारयति तद्वत् उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गात्रं गायत्रीछन्दस्कंसूक्तं गाय पठ ॥ मिमीहि माङ्माने जौहोत्यादिकः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् भृञामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् । आस्ये असुक्षेपणे अस्यतेक्षिप्यतेस्मिन्नित्यास्यं कृत्युटोबहुलमितिअधिकरणेण्यत् तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । ततनः तनुविस्तारे लेटिसिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । गायत्रं गायत्र्याःसम्बन्धि तस्येदमित्यण् यद्वा गायतस्त्रायतइतिगायत्रं आतोनुपसर्गेकः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

वन्दस्वमारुतंगणंत्वेषंपनस्युमर्किणम् । अस्मेवृद्धाअसन्निह ॥ १५ ॥ १७ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् । अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥ १७ ॥

हेऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संबन्धिनंगणंसमूहंवन्दस्व नमस्कुरु स्तुहिवा कीदृशंगणं दीप्तं पनस्युं स्तुतियोग्यं अर्किणंअर्चनोपेतं अस्मे अस्माकंइहास्मिन्कर्मणिवृद्धाअसन् ताः प्रवृद्धाभवन्तु ॥ वन्दस्व वदिअभिवादनस्तुत्योः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातु-

स्वरः । पनस्युं पनचेतिस्तुत्यर्थोधातुः असुन् पनःस्तोत्रं आत्मनइच्छतीतिपनस्युः सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायामितिघः अर्कोस्यास्तीतिअर्की अतइनिठनौ असुन् बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः इतश्चलोपइतीकारलोतिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

प्रयदित्थेतिदशर्चंचतुर्थंसूक्तम् घोरपुत्रस्यकण्वस्यार्षम् मरुद्देवताकम् अयुजोबृहत्यः युजःसतोबृहत्यः प्रयद्दशप्रागाथंत्वित्यनुक्रमणिका गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रयदि॒त्थाप॑रा॒वतः॑शो॒चिर्नमा॒नमस्य॑थ ।
कस्य॒क्रत्वा॑मरुतः॒कस्य॒वर्प॑सा॒कंया॑थ॒कंह॑धूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इ॒त्था । प॒रा॒ऽवतः॑ । शो॒चिः । न । मान॑म् । अस्य॑थ ।
कस्य॑ । क्रत्वा॑ । म॒रु॒तः॒ । कस्य॑ । वर्प॑सा । कम् । या॒थ॒ । कम् ।
ह॒ । धू॒त॒यः॒ ॥ १ ॥

हेधूतयः स्थावरादीनांकंपनकारिणोमरुतः यद्यदामानंमननीयंयुष्मद्बलंपरावतोदूरात् अरेपरावतइतिदूरनामसुपाठात् इत्थाअस्मादन्तरिक्षात् प्रास्यथभूमौप्रक्षिपथ तत्रदृष्टान्तः—शोचिर्न तेजइव यथासूर्यस्यतेजोन्तरिक्षात्भूमौप्रक्षिप्यतेतद्वत् तदानींयूयंकस्ययजमानस्यक्रत्वाक्रतुनासङ्गच्छध्वेइतिशेषः तथाकस्ययजमानस्यवर्पसः स्तोत्रेणसङ्गच्छध्वे कंयजमानमुद्दिश्ययाथ वयजनदेशेगच्छथ कंह कंखलुयजमानमनुगृह्णीथेतिशेषः॥ इत्था था हेतौचच्छन्दसीतिइदंशब्दात्मकारवचनेथाल्प्रत्ययः यदितत्रेदंशब्दस्यनानुवृत्तिः तर्हि थमुप्रत्ययान्तादिदंशब्दादुत्तरस्याविभक्तेर्व्यत्ययेनसुपांसुलुगितिडादेशः प्रथमपक्षेप्रत्ययस्वरः द्वितीयपक्षेतूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्यथ असुक्षेपणे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघात क्रत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावस्यविकल्पितत्वादभावः । वर्पसा वृङ्संभक्तौ वृञ्शीङ्भ्यांरूपस्वाङ्गयोःपुट्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेनपुडागमश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् अत्ररूपाभिधायिनावर्पस्शब्देनदेवतास्वरूपप्रकाशकंस्तोत्रंलक्ष्यते क्रतुनासाहचर्यात ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

स्थिरावःसन्त्वायुधापराणुदेवीळूउतप्रतिष्कभे ।
युष्माकमस्तुतविषीपनीयसीमामर्त्यस्यमायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराऽनुदे । वीळु । उत । प्रतिऽस्कभे ।
युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥२॥

हेमरुतः वःआयुधा युष्माकमायुधानिपराणुदे शत्रूणामपनोदनायस्थिरासन्तु स्थिरा-
ाभवन्तु उतअपिच प्रतिष्कभेशत्रूणांप्रतिबन्धायवीळुसन्तुदृढानिसन्तु युष्माकंतविषीबलं
नीयसीअतिशयेनस्तोतव्यंभवतु मायिनः अस्मासुछद्मचारिणोमर्त्यस्यमनुष्यस्यशत्रोर्माबलं
ाभवतु॥ स्थिराआयुधा उभयत्रशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। पराणुदे णुदप्रेरणे संपदादि-
क्षणःक्विप् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वीळु सुपांसुलुगितिविभ-
ल्लुक् ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः। प्रतिष्कभे स्कंभुःसौत्रोधातुः संपदादिलक्षणोभावेक्विप्
ानिदितामितिनलोपः । पनीयसी पनतिःस्तुत्यर्थः अस्मादौणादिकःकर्मण्यसुन् ततईयसु-
ा टेरितिटिलोपः उगितश्चेतिङीप् ईयसुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मायिनः मायाशब्दस्य
ीह्यादिषुपाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

पराहयत्स्थिरंहथनरोवर्तयथागुरु ।
वियाथनवनिनःपृथिव्याव्याशाःपर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परा । ह । यत् । स्थिरम् । हथ । नरः । वर्तयथ । गुरु । वि ।
याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । आशाः । पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

हेनरोनेतारोमरुतः यद्यदास्थिरंवस्तुपराहथवृक्षादिकंपराहतंभग्नंकुरुथ गुरु पाषाणादि-
गुरुत्वोपेतंवर्तयथप्रेरयथ तदानींपृथिव्याःसंबन्धिनः वनिनोवनवतोवृक्षान् वियाथ-
वियुज्यमध्येगच्छथ अरण्यगतानांनिबिडानांवृक्षाणांमध्येयस्यकस्यापिवृक्षस्यभग्नत्वा-
ान्तरवृक्षाणांपरस्परवियोगेनप्रौढोमार्गोभवति तथापर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशः विया-

थनवियुज्यगच्छथ ॥ हथ हनहिंसागत्योः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः यद्वृत्तयोगा-दनिघातः। नरः पादादित्वादामन्त्रितनिघाताभावः। वर्तयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच्स्वरएवशिष्यते यच्छब्दानुषंगान्निघाताभावः। याथन तप्तनप्तनथनाश्चेतिथनादेशः ॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

नहिवःशत्रुर्विविदेअधिद्यविनभूम्यांरिशादसः।
युष्माकमस्तुतविषीतनायुजारुद्रासोनूचिदाधृषे ॥ ४ ॥

नहि। वः। शत्रुः। विविदे। अधि। द्यवि। न। भूम्याम्।
रिशादसः। युष्माकम्। अस्तु। तविषी। तना। युजा। रुद्रासः।
नु। चित्। आऽधृषे ॥ ४ ॥

हेरिशादसःशत्रुहिंसकामरुतः अधिद्यविद्युलोकस्योपरिवोयुष्माकंशत्रुर्नहिविविदेनचबभूव तथाभूम्यामपिशत्रुर्नबभूव हेरुद्रासोरुद्रपुत्रामरुतः युष्माकंएकोनपंचाशत्संख्यानांभवतांयुजायोगेनपरस्परैकमत्येनआधृषेवैरिणांसर्वतोधर्षणायतविषीबलंनूचित्क्षिप्रमेवतनास्तु विस्तृताभवतु॥ विविदे विदसत्तायां लिटिप्रत्ययस्वरः। द्यवि नहिविविदेभूम्यांचनविविदेइतिचशब्दार्थप्रतीतेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः प्राथम्यंचानुषक्तक्रियापेक्षया। रिशादसः रिशहिंसायां रिशन्ति हिंसन्तीतिरिशाः इगुपधलक्षणःकः तानदन्तीतिरिशादसः असुन् आमन्त्रितनिघातः। युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्विन् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। रुद्रासः रुद्रशब्देनतत्सम्बन्धिनोमरुतोलक्ष्यन्ते आज्जसेरसुक्। नूचित् ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः। आधृषे ञिधृषाप्रागल्भ्ये संपदादिलक्षणोभावेक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रवेपयन्तिपर्वतान्विविञ्चन्तिवनस्पतीन्।
प्रोआरतमरुतोदुर्मदाइवदेवासःसर्वयाविशा ॥ ५ ॥ १८ ॥

प्र। वेपयन्ति। पर्वतान्। वि। विञ्चन्ति। वनस्पतीन्। प्रो इति।
आरत। मरुतः। दुर्मदाःऽइव। देवासः। सर्वया। विशा ॥५॥१८॥

पर्वतान्मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयन्ति मरुतःप्रकर्षेणकम्पयन्ति वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन्वि-विश्चन्तिपरस्परवियुक्तान्कुर्वन्ति हेमरुतोदेवासोदेवाः सर्वयाविशाप्रजयासहितायूयंप्रोआरतप्रक-र्षेणैवसर्वतोगच्छत तत्रदृष्टान्तः—दुर्मदाइव यथामदोन्मत्ताःस्वेच्छयासर्वतःक्रीडन्तितद्वत् ॥ वेपय-न्ति टुवेपृकम्पने वेपमानान्प्रयुङ्क्ते हेतुमण्णिच् । विश्चन्ति विचिर्पृथग्भावे रुधादित्वाद्श्नम् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः । वनस्पतीन् वनानांपतयोवनस्पतयः पारस्करादित्वात्सुट् वनपतिशब्दा-वाद्युदात्तौ उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । आरत ऋगतौ लङि मध्यमबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः यद्वा लुङ् सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यङ् आडजादीना-मित्याडागमःआटश्चेतिवृद्धिः । देवासः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सर्वया सर्वस्यसुपीत्याद्युदात्त-त्वम् । विशा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

उपो॒रथे॑षु॒पृष॑तीरयुग्ध्वं॒प्रष्टि॑र्वहति॒रोहि॑तः ।
आवो॒यामा॑यपृथि॒वीचि॑दश्रो॒दबी॑भयन्त॒मानु॑षाः ॥ ६ ॥

उपो॒ इति॑ । रथे॑षु । पृष॑तीः । अ॒यु॒ग्ध्व॒म् । प्रष्टिः॑ । व॒ह॒ति॒ । रोहि॑तः । आ । वः॒ । यामा॑य । पृ॒थि॒वी । चि॒त् । अ॒श्रो॒त् । अबी॑भयन्त । मानु॑षाः ॥ ६ ॥

हेमरुतः रथेषुभवदीयेषुपृषतीः बिन्दुयुक्तामृगीः उपोसामीप्येनैवअयुग्ध्वं योजितवन्तः प्रष्टिः एतत्संज्ञकोवाहनत्रयमध्यवर्तीयुगविशेषः रोहितःमृगावान्तरजातिर्लोहितवर्णः वहति रथंनयति वोयुष्माकंयामायगमनायपृथिवीचित्अन्तरिक्षमपिअश्रोत्आभिमुख्येनाशृणोत् अ-जानातीत्यर्थः पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीभूःस्वयंम्वितितन्नामसुपाठात् मानुषाः भूलोकव-र्तिनः पुरुषाअबीभयन्त स्वयंभीताःसन्तोऽन्येषामपिभीतिमुत्पादितवन्तः ॥ उपोइतिनिपातद्वय-समुदायात्मकमन्यन्निपातान्तरम् ओदितिप्रगृह्यत्वम् । अयुग्ध्वम् लुङि झलोझलीतिसकारस्य लोपः चोःकुरितिकुत्वम् । रोहितः रुहेरश्चलोवेतिइतनप्रत्ययान्तोनित्त्वादाद्युदात्तः । यामाय यमेर्भावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । अश्रोत् श्रुश्रवणे बहुलं-छन्दसीतिविकरणस्यलुक् । अबीभयन्त ञिभीभये अस्माण्ण्यन्ताल्लुङि भीस्म्योर्हेतुभयेइत्या-

त्मनेपदम् बिभेतेर्हेतुभये इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात् पक्षे भियोहेतुभयेषुगितिषुक्प्राप्नोति तन्न क्रियते आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् णौचङ्युपधाह्रस्वादि ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

आवोमक्षूतनायकंरुद्राअवोवृणीमहे ।
गन्तानूनंनोवसायथापुरेत्थाकण्वायबिभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्राः । अवः । वृणीमहे । गन्त । नूनम् । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्था । कण्वाय । बिभ्युषे ॥७॥

हेरुद्रारुद्रपुत्रामरुतः तनायकंअस्मदीयपुत्रार्थंमक्षुशीघ्रंवोयुष्मदीयमवोरक्षणंआवृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामः मक्षिवतिक्षिप्रनाममक्षुइतितन्नामसुपाठात् पुरापूर्वस्मिन्कालेकर्मान्तरेषुनोवसा अस्मदीयरक्षणेननिमित्तेनयूयंयथाप्राप्तवन्तः इत्थाअनेनप्रकारेणबिभ्युषेभीतियुक्तायकण्वायमेधाविने यजमानायतदनुग्रहार्थंनूनंक्षिप्रंगन्तप्राप्नुत ॥ मक्षु ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः।तनाय तनोतीतितनः पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा तनयशब्देअयइत्यस्यलोपश्छान्दसः कमित्येतत्पादान्तेप्रयुज्यमानंपादपूरणं शिशिरंजीवनायकमितिवत् उक्तञ्च—अथापिपदपूरणाःकमीमिद्वितीति । रुद्राः रोदयन्तीतिरुद्राः रोदेर्णिलुक्चेतिरक्प्रत्ययः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । गन्त लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तप्तनबित्यादिनातबादेशः अतः पित्त्वादनुनासिकलोपाभावः । बिभ्युषे बिभेतेर्लिटःक्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिड्भावः चतुर्थ्येकवचने वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

युष्मेषितोमरुतोमर्त्येषितआयोनोअभ्वईषते ।
वितंयुयोतशवसाव्योजसावियुष्माकाभिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽइषितः । मरुतः । मर्त्यऽइषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते । वि । तम् । युयोत । शवसा । वि । ओजसा । वि । युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

१ नि० १. १०. ।

हेमरुतः योयःकश्चिदभ्वःशत्रुः युष्मेषितःयुष्माभिःप्रेषितः मर्त्येषितःमारकैरन्यैर्वाप्रेषितःसन् नोस्मान्प्रतिआईषते आभिमुख्येनप्राप्नोति तंशत्रुंशवसाअन्नेनवियुयोतविभक्तंकुरुत तथा ओजसाबलेनवियुयोत युष्माकाभिरूतिभिः युष्मत्सम्बन्धिभीरक्षणैश्चवियुयोत॥युष्मेषितः युष्माभिरिषितः सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेशेइत्यात्वम् नच नलुमताङ्गस्येतिप्रतिषेधः इकोचिविभक्तावित्यत्राचूग्रहणेनतस्यपाक्षिकत्वोक्तेः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। मर्त्येषितः पूर्ववत्। अभ्वः आभवतीत्यभ्वःशत्रुः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। ईषते ईषगतिहिंसादर्शनेषु अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः। युयोत युमिश्रणामिश्रणयोः लोण्मध्यमबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः पित्त्वाद्गुणः। युष्माकाभिः युष्मत्सम्बन्धिनीभिः तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकावितियुष्मच्छब्दस्ययुष्माकादेशः ङीप्वृद्धीछान्दसत्वान्नक्रियेते । ऊतिभिः अवतेःक्तिनिज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम्॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

असा॑मि॒ हि प्र॑यज्यवः॒ कण्वं॑ द॒द प्र॑चेतसः ।
असा॑मिभिर्मरुत॒ आ न॑ ऊ॒तिभि॒र्गन्ता॑ वृ॒ष्टिं न वि॒द्युतः॑ ॥ ९ ॥

असा॑मि । हि । प्र॒ऽय॒ज्य॒वः॒ । कण्व॑म् । द॒द । प्र॒ऽचे॒त॒सः॒ ।
असा॑मिऽभिः । म॒रु॒तः॒ । आ । नः॒ । ऊ॒तिऽभिः॑ । गन्त॑ । वृ॒ष्टिम् ।
न । वि॒ऽद्युतः॑ ॥ ९ ॥

असामिहि संपूर्णमेवयथाभवतितथा प्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्याः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ताः हेमरुतः कण्वं मेधाविनंयजमानं, एतन्नामकमृषिंवाददधारयत हियस्माद्यूयंकण्वनामकमृषिंधारितवन्तः तस्मात्कारणात् असामिभिरूतिभिः सम्पूर्णैरक्षणैर्नोस्मान् प्रत्यागन्तआगच्छत तत्रदृष्टान्तः—वृष्टिंनविद्युतः यथाविद्युतोवृष्टिंगच्छन्तितद्वत्॥ असामि सामर्थ्यं नसामि असामि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। प्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्याः यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुरितिकर्मणियुप्रत्ययः आमन्त्रितनिघातः । दद डुदाञ्दाने लोण्मध्यमबहुवचनस्यतिङांतिङोभवन्तीतिलङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः श्लौद्विर्भावेसति श्नाभ्यस्तयोरातइतिआकारलोपः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः अतोगुणेइतिपररूपत्वम्

छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंनभवति किन्तु प्रत्ययस्वरएव हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः प्रकृष्टंचेतोयेषां आमन्त्रितनिघातः । गन्त गमेर्लोण्मध्यमबहुवचनस्यतस्यतबादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । विद्युतः विद्योतते इतिविद्युत भ्राजभासेत्यादिनाक्विप् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह–

असाम्योजोबिभृथासुदानवोसामिधूतयःशवः ।
ऋषिद्विषेमरुतःपरिमन्यवइषुंनसृजताद्विषम् ॥ १० ॥ १९ ॥

असामि । ओजः । बिभृथ । सुऽदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।
ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुम् । न । सृजत ।
द्विषम् ॥ १० ॥ १९ ॥

हेसुदानवः शोभनदानोपेतामरुतः असामिसम्पूर्णमोजोबलंबिभृथधारयथ हेधूतयः कम्पनकारिणोमरुतः असामिसम्पूर्णंशवोबलंपरिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषेऋषीणां द्वेषंकुर्वते शत्रवेतद्विनाशार्थं द्विषंद्वेषकारिणंहन्तारंसृजत तत्रदृष्टान्तः–इषुंन यथा शत्रोरुपरिबाणंमुञ्चन्तितद्वत् अत्रनिरुक्तम्–असामिसामिप्रतिषिद्धंसामिस्यतेःअसाम्योजोबिभृथासुदानवः असुसमाप्तंबलंबिभृथकल्याणदानाइति[1] ॥ बिभृथ डुभृञ्धारणपोषणयोः जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् । ऋषिद्विषे ऋषीन्द्वेष्टीतिऋषिद्विट् सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । परिमन्यवे मन्युनापरिवृतः परिमन्युः प्रादिसमासे परेरभितोभाविमण्डलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इषुं इषगतौ इष्यतिगच्छतीतिइषुः इषेःकिच्चेतिउप्रत्ययः धान्येनिदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सृजत सृजविसर्गे विकरणस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । द्विषं क्विप्चेतिक्विप् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टर्चंपञ्चमंसूक्तं कण्वस्यार्षंबार्हतम् युजःसतोबृहत्यः अयुजोबृहत्यः ब्रह्मणस्पतिदेवताकम् अनुक्रम्यतेच–उत्तिष्ठाष्टौब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः चतुर्वि-

१ नि० ६. २३. ।

शेहनिमरुत्वतीयेप्राकृतावब्राह्मणस्पत्यात् प्रगाथात्पूर्वंउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्ययंप्रगाथः मरुत्वतीयइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रैतुब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइतिब्राह्मणस्पत्यावावपेतेपूर्वौनित्यादिति आद्यातुप्रवर्ग्येप्यभिष्टवेविनियुक्ता उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्येतामुक्त्वावतिष्ठतइतिसूत्रितत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वेमहे ।
उपप्रयन्तुमरुतःसुदानवइन्द्रप्राशूर्भवासचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयन्तः । त्वा । ईमहे । उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुऽदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ अस्मदनुग्रहायत्वदीयनिवासादुत्थानंकुरु देवयन्तोदेवान्कामयमानावयं त्वात्वामीमहे याचामहे सुदानवः शोभनदानयुक्तामरुतः उपप्रयन्तु समीपेप्रकर्षेणगच्छन्तु हेइन्द्र त्वं सचाब्रह्मणस्पतिनासहप्राशूः सोमस्यप्राशकोभव यद्वा वृत्रस्यहिंसकोभव ॥ उत्तिष्ठ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । ब्रह्मणस्पते सुबामन्त्रितइति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । देवयन्तः देवानात्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वस्येवदीर्घस्यापिनिषेधः अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहइत्यादयोगताः । प्राशूः शॄहिंसायां प्रकर्षेण आसमन्तात् शृणातिहिनस्तीतिप्राशूः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् वोरुपधायादीर्घः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भव द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्वामिद्धिसहसस्पुत्रमर्त्यउपब्रूतेधनेहिते ।
सुवीर्यंमरुतआस्वश्व्यंदधीतयोवआचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते । सुऽवीर्यम् । मरुतः । आ । सुऽअश्व्यम् । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

हेसहसस्पुत्र बलस्यबहुपालक ब्रह्मणस्पते पुत्रःपुरुत्रायतेनिपरणाद्वेतिनिरुक्तम्[1] । मर्त्योमनुष्यः हितेशत्रुषुप्रक्षिप्तेधनेनिमित्तभूतेसति त्वामिव त्वामेवोपब्रूतेहि समीपंप्राप्य स्तौतिखलु तद्धनसंपादनायप्रार्थयतइत्यर्थः हेमरुतः योधनार्थीमर्त्यः वोयुष्मान्ब्रह्मणस्पतिसहितान् आचके स्तौति समर्त्यः स्वश्व्यंशोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यंशोभनवीर्ययुक्तंचधनंदधीतधारयेत् ॥ सहसस्पुत्र ब्रह्मणस्पते इतिवत्षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । उपब्रूते हिचेतिनिघातप्रतिषेधः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । हिते निष्ठायां दधातेर्हिरितिहिरादेशः । सुवीर्यं शोभनंवीर्यंयस्येतिबहुव्रीहौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वश्व्यं अश्वानां समूहोश्वीयं केशाश्वाभ्यांयञ्छावन्यतरस्यामितिसमूहार्थेछप्रत्ययः छस्य ईयादेशः शोभनमश्वीयंयस्यतत्स्वश्व्यम् ईकारलोपश्छान्दसः परादिश्छन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधीत सीयुटःसकारस्यलोपेसतिअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । आचके कैगैरैशब्दे आदेचइत्यात्वम् लिटिद्विर्वचनेअभ्यासस्यह्रस्वचुत्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ २ ॥

चतुर्विंशेहनिमरुत्वतीयेउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेइत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्ययंप्रगाथोविनियुक्तः सूत्रंतूत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्यत्रैवोदाहृतम् महावीरमादायशालांप्रतिगच्छत्सु प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्येतांपठन्होतानुगच्छेत् सूत्रञ्च प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेदिति एषैवाग्नीषोमीयप्रणयनेपिविनियुक्ता सूत्रितंच—प्रैतुब्रह्मणस्पतिर्होतादेवोअमर्त्यइति ।

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह—

प्रैतुब्रह्मणस्पतिःप्रदेव्येतुसूनृता ।
अच्छावीरंनर्यंपङ्क्तिराधसंदेवायज्ञंनयन्तुनः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता । अच्छ । वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिऽराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥३॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवःप्रैतुअस्मान्प्राप्नोतु सूनृतादेवीप्रियसत्यरूपावाग्देवताप्रैतुअस्मान्प्राप्नोतु देवाः ब्रह्मणस्पत्यादयोदेवाःवीरंशत्रुंनिःशेषेणदूरेप्रेरयन्तु तंनर्यंमनुष्येभ्योहितंपङ्क्तिराधसंब्राह्मणोक्तहविष्पङ्क्त्यादिभिःसमृद्धंयज्ञंप्रति नोस्मान्अच्छआभिमुख्येननयन्तु ॥ प्रैतु एङिपररू-

1 नि०२. ११.

पमितिपररूपेप्राप्ते एत्येधत्यूठ्सुइतिवृद्धिः । देव्येत्वित्यत्र उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् । नर्यं नरेभ्योहितम् प्राक्क्रीतीयउगवादिलक्षणोयत्प्रत्ययोद्रष्टव्यः । पङ्क्तिराधसं पङ्क्तिभीराध्नोतीतिपङ्क्तिराधाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच । यज्ञं यजयाचेत्यादिनायजतेर्नङ् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

योवाघतेददातिसूनरंवसुसधत्तेअक्षितिश्रवः ।
तस्माइळांसुवीरामायंजामहेसुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः । तस्मै । इळाम् । सुऽवीराम् । आ । यजामहे । सुऽप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

योयजमानोवाघतेऋत्विजेसूनरंसुष्ठुनेतव्यंवसुधनंददाति सयजमानोब्रह्मणस्पतेःप्रसादादक्षितिक्षयरहितंश्रवोन्नंधत्तेधारयति तस्मैतादृशाययजमानायइळांएतन्नामधेयांमनोःपुत्रीं इडावैमानवीयज्ञानूकाशिन्यासीदितिश्रुत्यन्तरात्[1] । आयजामहे वयमृत्विजःसर्वतोयजामः कीदृशीमिळां सुवीरांशोभनैर्वीरैर्भटैर्युक्तां सुप्रतूर्तिंसुष्ठुप्रकर्षेणहिंसाकारिणीम् अनेहसं केनाप्यहिंस्याम् ॥ ददाति अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । सूनरं सुखेननीयतइतिसूनरम् ईषद्दुःसुष्वितिखल् निपातस्यचेत्युपसर्गस्यदीर्घत्वम् । अक्षिति क्षयोनास्यस्येत्यक्षिति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नञ्सुभ्यामितितुसर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतिवचनान्नप्रवर्तते । श्रवः श्रूयतइतिश्रवः श्रुश्रवणे असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुवीराम् शोभनावीरायस्याःसासुवीरा तां वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् तुर्वीहिंसार्थः प्रपूर्वादस्माद्भावेक्तिन् शोभनाप्रतूर्तिःशत्रूणांहिंसनंयस्याःसा तां परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्त्वादिर्वाद्रष्टव्यः । अनेहसं नहन्यतइत्यनेहाः नञिहनएहचेत्यसुन्प्रत्ययःधातोरेहादेशश्च नलोपोनञइतिनकारस्यलोपः तस्मान्नुडचीतिनुट् ॥ ४ ॥

अग्निष्टोमेमरुत्वतीयशस्त्रेइन्द्रनिहवप्रगाथानन्तरंप्रनूनमितिप्रगाथः मरुत्वतीयेनेतिखण्डेसूत्रितम्—प्रनूनंब्रह्मणस्पतिरितिब्राह्मणस्पत्यइति ।

[1] तै० ब्रा० १. १. ४. ।

प्रगाथेप्रथमांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

प्रनूनंब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रंवदत्युक्थ्यम् ।
यस्मिन्निन्द्रोवरुणोमित्रोअर्यमादेवाओकांसिचक्रिरे ॥ ५॥२०॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् । यस्मिन् ।
इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे॥५॥२०

ब्रह्मणस्पतिर्देवः उक्थ्यंशस्त्रयोग्यंमन्त्रंनूनमवश्यंप्रवदति होतृमुखेस्थितःसन्प्रब्रूते यस्मिन्मन्त्रेइन्द्रादयश्चसर्वेदेवाःओकांसिस्थानानिचक्रिरे तादृशंसर्वदेवप्रतिपादकंमन्त्रमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ मन्त्रं मन्त्रिगुप्तभाषणे पचाद्यच् वृषादिषुपाठात्आद्युदात्तत्वम् । उक्थ्यं उक्थार्हं छन्दसिचेत्यर्हार्थेयप्रत्ययः यद्वा भवेछन्दसीतियत् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतिवचनाद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेव्यत्ययेनतित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । ओकांसि उचसमवाये समवयन्त्यत्रेत्यधिकरणेऔणादिकोसुन् बहुलग्रहणात्कुत्वंद्रष्टव्यमितिओकउचःकइत्यत्रवृत्तावित्युक्तम् । चक्रिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीमृचमाह—

तमिद्वोचेमाविदथेषुशंभुवंमन्त्रंदेवाअनेहसम् ।
इमांचवाचंप्रतिहर्यथानरोविश्वेद्वामावोअश्नवत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम । विदथेषु । शम्ऽभुवम् । मन्त्रम् । देवाः ।
अनेहसम् । इमाम् । च । वाचम् । प्रतिऽहर्यथ । नरः ।
विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्नवत् ॥ ६ ॥

हेदेवाब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः तमित् तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकंमन्त्रंविदथेषुयज्ञेषुवोचेमवयमृत्विजोब्रवाम कीदृशं शम्भुवं सुखस्यभावयितारं अनेहसं अहिंसनीयंदोषरहितंहेनरोनेतारोदेवाः इमामस्माभिरुच्यमानांमन्त्ररूपांवाचंप्रतिहर्यथच यूयंकामयध्वेचेत्तर्हिविश्वेत्सर्वापिवामा वननीयावाक्वोयुष्मानश्नवत्व्याप्नुयात् ॥ वोचेम वचपरिभाषणे आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ् वचउमित्युमागमः छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वात् लिङःसलोपोनन्त्यस्येतियासुटःसकारस्य

लोपः अतोयेयइतीयादेशःआद्गुणः तिङ्ङतिङइतिनिघातः। विदथेषु विदज्ञाने विद्यतेफलसाधनत्वे-नज्ञायतेइतिविदथोयज्ञः रुविदिभ्यांकिदित्यथप्रत्ययः। शम्भुवम् भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्चेतिक्विप् ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधः। मन्त्रादयोगताः। प्रतिहर्यथ हर्य-गतिकान्त्योः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् इमांचेत्यत्रचशब्द-श्चेदर्थः। चणितिनिपातान्तरम् नचसमुच्चयार्थश्चकारः तेननिपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणइ-तिनिघातप्रतिषेधः। अश्नवत् अशूव्याप्तौ लेटचडागमः व्यत्ययेनपरस्मैपदं इतश्चलोपइतीकार-लोपः इयङुवङ्भ्यांगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेतिगुणः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

कोदेवयन्तमश्नवज्जनंकोवृक्तबर्हिषम्।
प्रप्रदाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावत्क्षयंदधे ॥ ७ ॥

कः। देवऽयन्तम्। अश्नवत्। जनम्। कः। वृक्तऽबर्हिषम्।
प्रऽप्र। दाश्वान्। पस्त्याभिः। अस्थित। अन्तःऽवावत्।
क्षयम्। दधे ॥ ७ ॥

देवयन्तंदेवान्कामयमानंजनंकः अश्नवत् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तःकोनामदेवोव्याप्नुयात् त-थावृक्तबर्हिषं अनुष्ठानायछिन्नबर्हिषंयजमानंकोनामान्योदेवोश्नवत् दाश्वान्हविर्दत्तवान् यजमानः पस्त्याभिःमनुष्यैर्ऋत्विग्भिःसह प्रप्रास्थितदेवयजनदेशंप्रतिप्रस्थितवान् अन्तर्वावत् अन्तःस्थितं बहुधनोपेतं यद्वा अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविधगुणोपेतंक्षयंनिवासस्थानं गृहंदधेधृतवान् भवति॥ देवयन्तमित्यादयोगताः। प्रप्र प्रसमुपोदःपादपूरणेइतिप्रशब्दस्यद्विर्भावः अनुदात्तंचेत्याम्रेडितानुदात्तत्वम्। अस्थित ष्ठागतिनिवृत्तौ लुङि समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्म-नेपदम् स्थाघ्वोरिच्चेतिधातुसिचोरित्विकित्त्वे ह्रस्वादङ्गादितिसलोपः। अन्तर्वावत् वागतिग-न्धनयोः अन्तर्वान्तिगच्छन्तीतिअन्तर्वाःपुत्रपश्वादयः आतोमनिन्नित्यादिनाविच् तदस्या-स्तीतिमतुप् मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा वावदीतेःक्विप्। क्षयं क्षि-यन्तिनिवसन्त्यस्मिन्निति क्षयः पुंसिसंज्ञायामित्यधिकरणेघः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् ॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

उपक्षत्रंपृञ्चीतहन्तिराजभिर्भयेचित्सुक्षितिंदधे।
नास्यवर्तानतरुतामहाधनेनार्भेअस्तिवज्रिणः ॥ ८ ॥ २१ ॥

उप॑ । क्ष॒त्रम् । पृ॒ञ्ची॒त । हन्ति॑ । राज॑ऽभिः । भ॒ये । चि॒त् ।
सु॒ऽक्षि॒तिम् । द॒धे । न । अ॒स्य॒ । व॒र्ता । न । त॒रु॒ता । म॒हा॒ऽध॒ने ।
न । अर्भे॑ । अ॒स्ति॒ । व॒ज्रिणः॑ ॥ ८ ॥ २१ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रंबलंउपपृञ्चीतस्वात्मनिसंपृक्तंकुर्यात् ततोराजभिर्वरुणादिभिःसह-हन्ति शत्रून्मारयति भयेचित्भीतिहेतौयुद्धेपिसुक्षितिंदधे सुष्ठुनिवासस्थैर्यंधारयतिनतुपलाय-ते वज्रिणोवज्राद्यायुधवतोस्यब्रह्मणस्पतेर्महाधनेप्रभूतधननिमित्तयुद्धेवर्ताप्रवर्तयिताअन्यः को पिनास्ति स्वयमेवप्रवर्ततइत्यर्थः महाधनइतिसंग्रामनाम महाधनेसमीकेइतितन्नामसुपाठात् त था तरुता तरणस्योल्लङ्घनस्यकर्ताअन्यःकोपिनास्ति तथैवार्भेस्वल्पेयुद्धेप्यन्यःप्रवर्तयिताना स्ति॥पृञ्चीत पृचीसंपर्के लङिरुधादित्वात्श्नम् श्नसोरल्लोपइतिअकारलोपः प्रत्ययस्वरः। क्षः पृञ्चीतराजभिर्हन्तिचेतिसमुच्चयलक्षणस्यचार्थस्यदर्शनाच्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्वि भक्तेर्निघातप्रतिषेधः हन्तीत्येषाद्वितीयापितिङःपरत्वान्ननिहन्यते। सुक्षितिः शोभनाक्षितिः सुक्षितिः मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। वर्ता वर्ततेर्वृणोतेर्वातृचिआगमानुशासनस्या-नित्यत्वादिडभावः। तरुता तॄप्लवनतरणयोः ग्रसितस्कभितेत्यादिनातृच्युडागमोनिपातितः चि-तइत्यन्तोदात्तत्वम्। महाधने महच्चधनंचमहाधनम् आन्महतइत्यात्वम् तेनशब्देनतद्धेतुभूतःसं-ग्रामोलक्ष्यते। अर्भे ऋगतौ अर्तिगृभ्यांभन्नितिभन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

॥इतिप्रथमस्यतृतीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

यंरक्षन्तीतिनवर्चंषष्ठंसूक्तम् तत्रानुक्रमणम्—यंरक्षन्तिनववरुणमित्रार्यम्णांमध्येतृचआ-दित्येभ्योगायत्रंहीति। घोरपुत्रःकण्वऋषिः इदमादीनित्रीणिसूक्तानिगायत्राणि आद्यन्तयोस्तृच-योर्वरुणमित्रार्यमणोदेवताः मध्यतृचस्यसुगःपन्थाइत्यस्यादित्यादेवताः गतोविनियोगः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

यंरक्ष॑न्ति॒प्रचे॑तसो॒वरु॑णो॒मि॒त्रो अ॑र्य॒मा । नू चि॒त्सद॑भ्यते॒जनः॑ ॥ १ ॥

यम् । रक्ष॑न्ति । प्र॒ऽचे॑तसः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । नु ।
चि॒त् । सः । द॒भ्य॒ते॒ । जनः॑ ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तावरुणादयोदेवायंयजमानंरक्षन्ति सजनोयजमानोनूचित्क्षिप्रमेवदभ्यते दभ्नोति शत्रून्हिनस्ति ॥ प्रचेतसः प्रकृष्टंचेतोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नूचित् ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः । दभ्यते दम्भुदम्भे व्यत्ययेनश्यन् आत्मनेपदंच ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यंबा॒हुते॑वपिप्र॑तिपान्ति॒मर्त्यं॑रि॒षः । अरि॑ष्टः॒सर्व॑एधते ॥ २ ॥

यम् । बा॒हुता॑ऽइव । पिप्र॑ति । पान्ति॑ । मर्त्य॑म् । रि॒षः । अरि॑ष्टः । सर्वः॑ । ए॒ध॒ते ॥ २ ॥

यंयजमानं पिप्रतिवरुणादयोदेवाःधनैःपूरयन्ति तत्रदृष्टान्तः—बाहुतेव स्वकीयोबाहुवर्गोपेक्षितंधनमानीययथापूरयति तद्वत् तथायंमर्त्यंमनुष्यं यजमानं रिषोहिंसकात् पान्तिरक्षन्तिससर्वोयजमानः अरिष्टः केनाप्यहिंसितःसन् एधतेवर्धते ॥ बाहुतेव बाहुताबाहुत्वं भाववाचिनानेनशब्देन बाहवस्तदाश्रयालक्ष्यन्ते यद्वा समूहार्थेतल्प्रत्ययोद्रष्टव्यः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पिप्रति पॄपालनपूरणयोः पृइत्येके जुहोत्यादित्वात्श्लुः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । पान्ति तिङःपरत्वात्पादादित्वाद्वानिघाताभावः। रिषः रिषहिंसायाम् क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिष्टः रिषहिंसायाम् एकाचइतीट्प्रतिषेधः प्रश्चादिनाषत्वम् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

विदु॒र्गाविद्विषः॑पु॒रोघ्नन्ति॒राजा॑नएषाम् । नय॑न्तिदुरि॒ताति॒रः ॥ ३ ॥

वि । दुः॒ऽगा । वि । द्विषः॑ । पु॒रः । घ्नन्ति॑ । राजा॑नः । ए॒षा॒म् । नय॑न्ति । दुः॒ऽइ॒ता । ति॒रः ॥३॥

राजानोवरुणादयएषां स्वकीययजमानानांपुरः पुरस्ताद्दुर्गागन्तुंदुःशकानि शत्रुनगराणि विघ्नन्तिविशेषेणनाशयन्ति तथा द्विषःशत्रूनपिविघ्नन्ति तथा दुरितायजमानसम्बन्धीनिदुरितानि तिरोनयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा दुःखेनगच्छन्त्यत्रेतिदुर्गाणि सुदुरोरधिकरणइतिगमेर्डप्रत्ययः शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पुरः कालवाचिनःपूर्वशब्दात्सप्तम्यर्थे पूर्वाधरावराणामिति असिप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनपूर्वशब्दस्यपुरादेशश्च प्रत्ययस्वरः । घ्नन्ति हन्तेर्लटि अदादित्वाच्छपोलुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् अन्तादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादनिघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सुगःपन्थांअनृक्षरआदित्यासऋतंयते । नात्रावखादोअस्तिवः ॥४॥

सुऽगः । पन्थाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतम् । यते । न । अत्र । अवऽखादः । अस्ति । वः ॥ ४ ॥

हेआदित्यासोऋतंयते यज्ञंगच्छते भवत्समूहायपन्थामार्गः सुगःसुष्ठुगन्तुंशक्यः अनृक्षरः कण्टकरहितश्च अत्रास्मिन्कर्मणिवोयुष्माकं अवखादः अवमन्तव्यःखादोजुगुप्सितहविर्विशेषोनास्ति तस्मादिहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुगः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्डप्रत्ययः । पन्थाः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरः ऋषीगतौ ऋषन्ति अन्तर्गच्छन्तीत्यृक्षराःकण्टकाः तन्यृषिभ्यांक्सरन्इतिक्सरन्प्रत्ययः किच्वाद्गुणाभावः कत्वषत्वे यास्कस्त्वाह—ऋक्षरःकण्टकऋच्छतेरिति[1] । नविद्यन्तेऋक्षराअस्मिन्नित्यनृक्षरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आदित्यासः अदितेः पुत्राआदित्याः दित्यदित्यादित्येत्यादिना ण्यप्रत्ययः आज्जसेरसुक् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यते इण्गतौ लटःशतृ अदादित्वाच्छपोलुक् इणोयणितियणादेशः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवखादः खादृभक्षणे भावेघञ् अवमतःखादोवखादः थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यंयज्ञंनयथानरआदित्याऋजुनापथा । प्रवःसधीतयेनशत् ॥५॥२२॥

यम् । यज्ञम् । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेनरोनेतारआदित्याः यंयज्ञंऋजुनापथा अविकलेनमार्गेणनयथपारंप्रापयथ सयज्ञः वोधीतयेयुष्मत्पानायउपभोगायप्रणशत् प्राप्नोतु ॥ नयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । पथा तृतीयैकवचने भस्यटेर्लोपइतिटिलोपः अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । धीतये धेट्पाने आदेचइत्यात्वम् क्तिचि घुमास्थेतीत्वम् । नशत् नशतिर्गत्यर्थः लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

1 नि० ९. ३२.

षष्ठीमृचमाह—

सरत्नंमर्त्योवसुविश्वंतोकमुतत्मना । अच्छागच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नम् । मर्त्यः । वसु । विश्वम् । तोकम् । उत । त्मना ।
अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हेआदित्याः सतादृशोभवद्भिरनुगृहीतोमर्त्योमनुष्योयजमानः अस्तृतः केनाप्यहिंसितःसन् रत्नंरमणीयं विश्वंवसु सर्वंधनं अच्छआभिमुख्येनगच्छतिप्राप्नोति उतअपिच त्मनात्वेनसदृशंतोकमपत्यंगच्छति ॥ त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइतिआकारलोपः । अच्छ निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । अस्तृतः स्तृञ्हिंसायाम् नस्तृतः अस्तृतः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

कथाराधामसखायःस्तोमंमित्रस्यार्यम्णः । महिप्सरोवरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णः ।
महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हेसखायः सखिभूताऋत्विजः मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरोरूपं अतस्तदनुरूपंस्तोमंस्तोत्रं कथाकेनप्रकारेणराधामसाधयामः ॥ कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिकिंशब्दात्प्रकारवचनेषुप्राग्दिशोविभक्तिरितिविभक्तिसंज्ञायां किमःकइतिकादेशः प्रत्ययस्वरः । राधाम राधसाधसंसिद्धौ लेटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तिङ्ङतिङइतिनिघातः । स्तोमं ष्टुञ्स्तुतौ अर्तिस्तुस्वित्यादिनाभावेमन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्यम्णः षष्ठ्येकवचने अल्लोपोनइत्यकारलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । महि महपूजायां औणादिकइन्प्रत्ययः । प्सरः प्साभक्षणे प्सातिभक्षयतीतिप्सरोरूपम् औणादिकोऽसरप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

मावोघ्नन्तंमाशपन्तंप्रतिवोचेदेवयन्तम् । सुम्नैरिद्वआविवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शपन्तम् । प्रति । वोचे । देवऽयन्तम् ।
सुम्नैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

हेमित्रादयोदेवाः देवयन्तं देवान्कामयमानंयजमानं यःशत्रुर्हन्ति घ्नन्तंतादृशंशत्रुंवोयुष्म-न्यंमाप्रतिवोचे दुरुक्तकथनभीत्याअहंनकथयामि तथा यजमानंयःशत्रुःशपतितमपिशपन्तं माप्रतिवोचेभवद्भिरेवविचार्यशिक्षणीयइत्यर्थः अहंतुसुम्नैरित् धनैरेववोयुष्मानाविवासे सर्वतःप-रिचरामि॥ घ्नन्तं हन्तीतिघ्नन् गमहनेत्यादिनाउपधालोपः होहन्तेरितिकुत्वे प्रत्ययस्वरः । शपन्तं शपआक्रोशे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । वोचे ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि माङि लुङि इटि ब्रुवोवचिरितिवचिः अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः वचउमित्युमागमः नमाङ्योगे इत्यडभावः । देवयन्तं सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिईत्वप्रतिषेधः । सुम्नैः म्नाअभ्यासे सुष्ठुम्नायतेअभ्यस्यतइतिसुम्नम् आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । विवासे विवासतिःपरिचरणकर्मा ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

चतुर॑श्चि॒द्दद॑माना॒द्बि॒भी॒या॒दानिधा॑तोः । नदु॑रु॒क्ताय॑स्पृहयेत्॥९॥२३॥

च॒तुर॑ः । चि॒त् । दद॑मानात् । बि॒भी॒या॒त् । आ । नि॒ऽधा॑तोः ।
न । दुः॒ऽउ॒क्ताय॑ । स्पृ॒ह॒ये॒त् ॥ ९ ॥ २३ ॥

घ्नन्तंशपन्तंचमाप्रतिवोचइतियदुक्तंतत्रोपपत्तिरुच्यते दुरुक्तायनस्पृहयेत् दुष्टंवाक्यंनका-मयेत किन्तु दुरुक्ताद्बिभीयात् तत्रावशिष्टोमन्त्रभागःसर्वोपिदृष्टान्तः—चिदित्युपमार्थेवर्तते अक्ष-द्यूतंकुर्वतोरुभयोर्मध्येयःपुमान्चतुरः चतुःसंख्याकान्कपर्दकान्ददमानात् ददतोहस्तेधारयतः पु-रुषादानिधातोःकपर्दकनिपातपर्यन्तंबिभीयात् अस्यजयोभविष्यतिनभविष्यतीतिअन्योभीतिं प्राप्नुयात् अत्रयथाभयं तथादुरुक्ताद्भेतव्यमितिधर्मरहस्यम् । तस्मादहंघ्नन्तंशपन्तं माप्रतिवो-चेइत्यभिप्रायः अत्रनिरुक्तम्—चतुरोक्षान्धारयतइतितद्यथाकितवाद्बिभीयादेवमेवदुरुक्ताद्बिभी-यान्नदुरुक्तायस्पृहयेदिति[1][2] ॥ चतुरः चतुरःशसीतिविभक्तेःपूर्वस्योदात्तत्वम् । ददमानात् दद-दाने अत्रधारणार्थः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेनशानजनुदात्तः धातुस्वरएवशिष्यते । बिभीयात् ञिभीभये लिङि जुहोत्यादित्वात्शपःश्लुः यासुटउदात्तत्वम् पा-दादित्वान्निघाताभावः । निधातोः निपूर्वाद्दधातेः सितनिगमीत्यादिनाभावेतुन्प्रत्ययः व्यत्यये-नाद्युदात्तत्वम् तादौचेतिगतिस्वरोनभवति अतावितिपर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय स्पृहेरीप्सितः

१ नि० ११.२३. । २ नि० ३.१६. ।

तिसम्प्रदानसंज्ञायांचतुर्थीसम्प्रदानेइतिचतुर्थी । स्पृहयेत् स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः अतोलोप-स्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

संपूषन्नितिदशर्चंसप्तमंसूक्तम् काण्वंगायत्रंपूषदेवताकम् संपूषन्दशपौष्णमित्यनुक्रान्तम् । स्मार्तेमहान्तमध्वानमेष्यन्निदंसूक्तंजपेत्—संपूषन्नध्वनइतिमहान्तमध्वानमेष्यन्प्रतिभयंवेति सूत्रितत्वात् । तत्रजपेदित्यनुवर्तते ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

संपूषन्नध्वनस्तिरव्यंहोविमुचोनपात् । सक्ष्वादेवप्रणस्पुरः ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् । सक्ष्व । देव । प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हेपूषन्जगत्पोषकपृथिव्यभिमानिदेव अध्वनोमार्गान्संतिरअस्मानभीष्टस्थानंसम्यक्प्रापय अंहोविघ्नहेतुंपाप्मानंवितिर विनाशय पूषाविशेष्यते विमुचोनपात् जलविमोचनहेतोर्मेघस्य पुत्र नपादितिपुत्रनाम नपात्प्रजाइतितन्नामसुपाठात् श्रुत्यन्तरे—अद्भ्यःपृथिवीतिजलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते । तथान्यत्राप्युदकसारत्वंपृथिव्याःश्रूयते—तद्यदपांसारआसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्यभवदिति । मेघस्यजलधारित्वादुदकपुत्रएवमेघपुत्रोभवति नचपृथिव्यामेघपुत्रत्वेपूष्णःकिमायातमितिवाच्यम् पृथिव्याएवपूषत्वात् तथाश्रुत्यन्तरेकस्यचिन्मन्त्रस्यब्राह्मणमेवमाम्नायते—पूषाध्वनःपात्वित्याहेयंवैपूषेति । तन्निर्वचनंचान्यत्रैवमाम्नायते—इयंवैपूषेयंहीदंसर्वंपुष्यतियदिदंकिञ्चेति । हेदेवपूषन् नःपुरःअस्माकंपुरतः प्रसक्ष्वप्रसक्तोभव पुरतोगच्छेत्यर्थः ॥ विमुचोनपात् उदकंविमुञ्चतीतिविमुङ्मेघः क्विप्चेतिक्विप् नपातयतिकुलमितिनपात्पुत्रः नञ्पूर्वात्पातयतेःक्विप् नभ्राण्नपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । सक्ष्व षचसेवने अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । प्रणः उपसर्गाद्बहुलमितिनसोणत्वम् । पुरः उक्तम् ॥ १ ॥

---

१ तै० आ० अष्टमप्रपाठके. । २ तै० सं. ६. १. ७. ।

द्वितीयामृचमाह—

योनः॑पूषन्न॒घोवृको॑दु॒:शेव॑आ॒दिदे॑शति । अप॑स्म॒तंप॒थोज॑हि ॥ २ ॥

यः । नः॒ । पू॒ष॒न् । अ॒घः । वृकः॑ । दुः॒ऽशेवः॑ । आ॒ऽदिदे॑शति ।

अप॑ । स्म॒ । तम् । प॒थः । ज॒हि॒ ॥ २ ॥

हेपूषन् यःप्रतिपक्षीनोस्मानादिदेशति अनेनमार्गेणनगन्तव्यंइत्येवमाज्ञापयति कीदृशः अघः आहन्ता वृकः अस्मदीयस्यधनस्यादाताअपहर्तेत्यर्थः दुःशेवः सेवितुंदुःशकःदुष्टसुखोवा तंतादृशंप्रतिपक्षिणंपथोमार्गात् अपजहिस्मअवश्यमपाकुरु ॥ वृकः कुकवृकआदाने वर्कतइति वृकः इगुपधलक्षणःकः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दुःशेवः दुष्टंशेवंयस्यासौदुःशेवः परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा दुःखेनसेव्यतइतिदुःशेवः वर्णव्यत्ययेनसकारस्यशकारः ईषद्दुःसुष्वितिखल् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आदिदेशति दिशअतिसर्जने लेटचडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनाभ्यासस्तस्याचीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अप॒त्यंप॑रिप॒न्थिनं॑मुषी॒वाणं॑हुर॒श्चित॑म् । दू॒रमधि॑स्रु॒तेर॑ज ॥ ३ ॥

अप॑ । त्यम् । प॒रि॒ऽप॒न्थिन॑म् । मु॒षी॒वाण॑म् । हु॒रः॒ऽचित॑म् । दू॒रम् ।

अधि॑ । स्रु॒तेः । अ॒ज ॥ ३ ॥

त्यंतादृशंपूर्वोक्तगुणयुक्तंस्रुतेर्मार्गादधिदूरंअत्यन्तदूरदेशंप्रति अपाज अपगमय कीदृशंपरिपन्थिनंमार्गप्रतिबन्धकं मुषीवाणं तस्कररूपम् मुषीवाइतितस्करनाम मुषीवान् वनिम्रुचंइतितन्नामसुपाठात् हुरश्चितंकौटिल्यानांसञ्चेतारम्॥परिपन्थिनं छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्थातरिइतिशत्रावभिधेयेइनिप्रत्ययान्तोनिपातितः ।मुषीवाणं मुषस्तेये मोषणंमुषिः औणादिकोभावेक्किप्रत्ययः मुषिंवनति सम्भजतइतिमुषीवा वनषणसंभक्तौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच्प्रत्ययः सर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविितिदीर्घः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हुरश्चितं हुर्छाकौटिल्ये सम्पदादिलक्षणोभावेक्किप् राल्लोपइतिछकारलोपः हुरश्चिनोतीतिहुरश्चित् चिनोतेः क्किपि तुगागमः तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्रुतेः स्रुगतौ क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः ॥ ३ ॥

१ मलिम्लुचइतिपाठान्तरम्.

चतुर्थीमृचमाह—

त्वंतस्यंद्वयाविनोघशंसस्यकस्यंचित् । पदाभितिष्ठतपुंषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्यं । द्वयाविनंः । अघऽशंसस्य । कस्यं । चित् ।
पदा । अभि । तिष्ठ । तपुंषिम् ॥ ४ ॥

हेपूषन् त्वं तस्यचौरस्यतपुषिंपरसन्तापकंदेहंपदाभितिष्ठभवदीयेनपादेनाक्रम्यतिष्ठ कीदृशस्य द्वयाविनः प्रत्यक्षापहारःपरोक्षापहारश्चेतियद्द्वयंतद्युक्तस्य अघशंसस्यअस्मास्वघमनिष्टंशंसतः अघशंसइतितस्करनाम मलिम्लुचःअघशंसः इतितन्नामसुपाठात् कस्यचित्अनिर्दिष्टविशेषस्यकस्यापि ॥ द्वयाविनः द्वयमस्यास्तीतिद्वयावी बहुलंछन्दसीतिमत्वर्थीयोविनिः अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् । अघशंसस्य अघेपापेशंसोमनस्यभिलाषोयस्यसोयमघशंसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तपुषिं तापयत्यनेनान्यमितितपुषिः औणादिकउषिन्प्रत्ययः बहुलवचनादिकारस्यनेत्संज्ञा नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आतत्तेंदस्रमन्तुमःपूषन्नवोंवृणीमहे । येनंपितॄनचोंदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ । तत् । ते । दस्र । मन्तुऽमः । पूषंन् । अवंः । वृणीमहे ।
येनं । पितॄन् । अचोंदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेमन्तुमः ज्ञानवन्दस्रदर्शनीय यद्वा वैर्युपक्षयकारिन्पूषन् तेत्वदीयंतदवः तादृशंरक्षणं आवृणीमहे सर्वतःप्रार्थयामहे येनरक्षणेनपितॄनङ्गिरःप्रभृतीन्पितृदेहानचोदयः प्रेरितवानसि तद्रक्षणमितिपूर्वत्रान्वयः॥दस्र दसिदंसनदर्शनयोः स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः यद्वा दसुउपक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्पूर्ववद्रक् । मन्तुमः मनज्ञाने कमिमनिजनीत्यादिनाभावेतुप्रत्ययः मन्तुर्ज्ञानमस्यास्तीतिमन्तुमान् सम्बुद्धौमतुवसोरुरितिरुत्वम् । अचोदयः चुदसञ्चोदने चौरादिकः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अधांनोविश्वसौभगहिरंण्यवाशीमत्तम । धनांनिसुषणांकृधि ॥ ६ ॥

अध । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्ऽतम । धनानि ।
सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हेविश्वसौभगकृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्तहिरण्यवाशीमत्तमअतिशयेनसुवर्णमयायुधवन्पूषन् अध पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरंनोस्माकंधनानिसुवर्णमणिमुक्तादीनिसुषणा सुष्ठुदानयुक्तानिकृधिकुरु ॥ अध अथशब्देधत्वंछान्दसं निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । विश्वसौभग सुभगान्मन्त्रेइत्युद्गात्रादिषुपाठात् भावेअञ् हृद्भगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेतिउत्तरपदवृद्धौप्राप्तायांसत्यां सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात् उत्तरपदवृद्धिर्नभवतीतिवृत्तावुक्तम् विश्वानिसौभगानियस्यासौविश्वसौभगः आमन्त्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम हिरण्मयीवाशी तदेषामस्तीतिहिरण्यवाशीमन्तः अतिशयेनहिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः आमन्त्रितनिघातः । सुषणा वनषणसम्भक्तौ सुखेनसम्भज्यतइतिसुषणानि ईषद्दुःसुष्वितिखल् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृधि डुकृञ्करणे श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अतिनःसश्चतोनयसुगानःसुपथाकृणु । पूषन्निहक्रतुंविदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्चतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु ।
पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ७ ॥

सश्चतः अस्मद्बाधनायप्राप्नुवतः शत्रून्नोतिअस्मानतिक्रम्यनयअन्यत्रप्रापय नोस्मान् सुगासुष्ठुगन्तुंशक्येनसुपथाशोभनमार्गेणकृणुगन्तॄन्कुरु हेपूषन्इहाध्वनिक्रतुंप्रज्ञानंअस्मद्रक्षणरूपंविदोजानीहि ॥ सश्चतः ग्लुश्चुषस्जगतौ इत्यत्रसश्चिमप्येकेपठन्तीतिधातुवृत्तावुक्तम् अस्माल्लटःशतृ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्प्रत्ययस्वरेणशतुरुदात्तत्वम् शतुरनुमइति विभक्त्युदात्ताभावश्छान्दसः । सुगा सुष्ठुगच्छन्त्यत्रेतिसुगः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्डप्रत्ययः सुपांसुलुगितितृतीयायाआकारः । सुपथा शोभनेनपथा नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वंनभवतिअबहुव्रीहित्वात् तत्रहि बहुव्रीहावित्यनुवर्तते । कृणु कृविहिंसाकरणयोः धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः उतश्चप्रत्ययादितिहेर्लुक् । विदः विदज्ञाने लेट्यडागमःइतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अभि सूयवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुऽयवसम् । नय । न । नवऽज्वारः । अध्वने । पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ८ ॥

हेपूषन् सुयवसंशोभनतृणोपलक्षितसर्वौषधियुक्तंदेशमभिनयअस्मानभितःप्रापय अध्वनेमार्गाय नवज्वारोनूतनःसन्तापोनभवत्विति शेषः मार्गेगच्छतामस्माकंइदानींतनःक्लेशःकोपि माभूदित्यर्थः गतार्थमन्यत् ॥ सूयवसं शोभनंयवसंयस्मिन्देशेससूयवसोदेशः निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्रत्वादिर्वाद्रष्टव्यः । नवज्वारः ज्वररोगेभावेघञ् नवश्चासौज्वारोनवज्वारः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

शग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरम् । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ९ ॥

शग्धि । पूर्धि । प्र । यंसि । च । शिशीहि । प्रासि । उदरम् । पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ९ ॥

हेपूषन् शग्धिअस्माननुगृहीतुंशक्तोभव पूर्धिअस्मद्गृहंधनेनपूरय किञ्च प्रयंसिअन्यदप्यपेक्षितंवसुप्रयच्छ शिशीहिअस्मानसर्वेषुमध्येतीक्ष्णीकुरु तेजस्विनःकुर्वित्यर्थः उदरमस्मदीयंप्रासिमृष्टान्नेनसोमरसेनवापूरय अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि शकॢशक्तौ लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः हेरपित्त्वात्प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पूर्धि पॄपालनपूरणयोः श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः पूर्ववत्विकरणस्यलुक् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः तिङःपरत्वान्निघाताभावः । यंसि यमउपरमे लोडर्थेलटिपूर्ववत्विकरणस्यलुक् निघातः । शिशीहि शोतनूकरणे लोटिबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् प्रत्ययस्वरः । प्रासि प्रापूरणे अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि । वसूनि दस्ममीमहे ॥ १० ॥ २५ ॥

न । पूषणंम् । मेथामसि । सुऽउक्थैः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । दस्मम् । ईमहे ॥ १० ॥ २५ ॥

पूषणंदेवंनमेथामसिवयंनतुनिन्दामः किन्तुसूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि सर्वत्रस्तुमः दस्मं दर्शनीयंपूषणंप्रतिवसूनिधनानिईमहेयाचामहे॥ मेथामसि मेथृमेधाहिंसनयोः लटि इदन्तोमसि- रितिमसइकारागमः। सूक्तैः सुष्ठुस्तुवतेदेवताःप्रकाशयन्तीतिसूक्तानि किचूक्तौचसंज्ञायामितिक- र्तरिक्तः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् थाथादिस्वरः यद्वा कर्मणिनिष्ठा सूपमानात्कइ- त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। गृणीमसि गृशब्दे प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम इदन्तोमसिः। दस्म इ- षियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्योमगितिमक्प्रत्ययः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

कद्रुद्रायेतिनवर्चंअष्टमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—कद्रुद्रायनवरौद्रंतृतीयामैत्रावरुणीचान्त्य- स्तृचःसौम्योन्त्यानुष्टुबिति । घोरपुत्रःकण्वऋषिः गायत्रीछन्दःयास्तेप्रजाइत्यन्त्यानुष्टुप् रुद्रो- देवता यथानोमित्रइत्येषामित्रावरुणदेवताकाच अस्मेसोमेत्यादिरन्त्यतृचस्तुसौम्यएव सर्वेषुरु- द्रदेवताकेषुकर्मसुअनेनसूक्तेनदिगुपस्थानंकर्तव्यम् तथाचसूत्रितम्—कद्रुद्रायेमारुद्रायातेपित- रिमारुद्रायस्थिरधन्वनेइतिसर्वरुद्रयज्ञेषुदिशामुपस्थानमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कद्रुद्रायप्रचेतसेमीळ्हुष्टमायतव्यसे । वोचेमशन्तमंहृदे ॥ १॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळ्हुःऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शम्ऽतमम् । हृदे ॥ १ ॥

कत्कदारुद्रायएतन्नामकाय देवायशंतमंअतिशयेनसुखकरंस्तोत्रंवोचेमपठेम कीदृशा- यप्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानयुक्तायमीढुष्टमायसेक्तृतमायअभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः तव्यसेअतिशये- नप्रवृद्धायहृदेअस्मदीयहृन्निष्ठाय॥ कत् कदाअन्त्यलोपश्छान्दसः । रुद्राय रोदयतिसर्वमन्तकाले इतिरुद्रः रोदेर्णिलुक्चेतिरक्प्रत्ययः । प्रचेतसे चितीसंज्ञाने प्रकृष्टंचेततीतिप्रचेताः गतिकारक- योरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच । मीढुष्टमाय अतिशयेनमीढ्वान्मीढुष्टमः दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः तमपिअयस्मयादित्वेनभत्वाद्वसोःसम्प्रसा- रणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । तव्यसे तवतिर्वृद्ध्यर्थःसौत्रोधातुः अ-

तिशयेनततिविततवीयान् तुश्छन्दसीतीयसुन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः ईयसुनइकारलोपश्छान्दसः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। वोचेम वचपरिभाषणे लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः यासुटः स्वरेणएकारउदात्तः। हृदे पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यथा॑नो॒अदि॑तिः॒कर॒त्पश्वे॒नृभ्यो॒यथा॒गवे॑। यथा॑तो॒काय॑रु॒द्रिय॑म् ॥२॥

यथा॑। नः॒। अदि॑तिः। कर॑त्। पश्वे॑। नृऽभ्यः॑। यथा॑। गवे॑।
यथा॑। तो॒काय॑। रु॒द्रिय॑म् ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिर्नोस्माकं रुद्रियंरुद्रसम्बन्धिभेषजं यथायेनप्रकारेणसिध्यति करत् तथाकरोतु किञ्च यथायेनप्रकारेणपश्वे अस्मदीयाश्वमहिषादिपशवेनृभ्योऽस्मदीयपुरुषेभ्यः विशेषेणगवेगोजातयेहितं रुद्रियं सिध्यति तथाकरोतु किञ्च तोकायास्मदीयपुत्राय रुद्रियं यथासिध्यति तथाकरोतु भेषजस्यरुद्रसम्बन्धित्वंमन्त्रान्तरेसमाम्नातम्—यातेरुद्रशिवातनूःशिवाविश्वाहभेषजी। शिवारुद्रस्यभेषजीति[1]। गवादिविषयभेषजंचान्यत्रस्पष्टमाम्नातम्—भेषजंगवेश्वायपुरुषायभेषजमथोअस्मभ्यंभेषजंसुभेषजमिति[2] ॥ करत् डुकृञ्करणे लङि व्यत्ययेनशप् यद्वा लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिच्लेरङादेशः ऋदृशोङिगुणइतिगुणः आद्ययोःपक्षयोः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः तृतीयेतुव्यत्ययेन यद्वृत्तयोगादनिघातः। पश्वे संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् घेर्ङितीतिगुणाभावः यणादेशः। नृभ्यः नृचान्यतरस्यामितिविभक्त्युदात्तत्वाभावः। गवे सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्सावर्णेतिप्रतिषेधः। रुद्रियं रुद्रशब्दात्तस्येदमित्यर्थेघप्रत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

यथा॑नोमि॒त्रोवरु॑णो॒यथा॑रु॒द्रश्चिके॑तति। यथा॒विश्वे॑स॒जोष॑सः ॥ ३ ॥

यथा॑। नः॒। मि॒त्रः। वरु॑णः। यथा॑। रु॒द्रः। चिके॑तति। यथा॑।
विश्वे॑। स॒ऽजोष॑सः ॥ ३ ॥

---

1 तै० सं. ४. ५. १०. । 2 तै० सं. १. ८. ६. ।

मित्रोवरुणश्चनोस्मान्यथायेनप्रकारेणचिकेतति अनुग्राह्यत्वेनजानाति रुद्रोपियथाचिकेतति सजोषसः समानप्रीतयः विश्वेसर्वेदेवायथाचिकेतन्तितथाभवत्वितिशेषः यद्वा यथाशब्दोपेतमन्त्रद्वयस्य तथाकदावोचेमेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ चिकेतति कितज्ञाने लेट्यडागमः नाभ्यस्तस्येतिगुणनिषेधोनभवति बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनात् सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सजोषसः जुषीप्रीतिसेवनयोः समानंजुषन्तीतिसजोषसः समानस्यछन्दसीतिसभावः असुनोनित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् तदेवकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

गाथपतिंमेधपतिंरुद्रंजलाषभेशजम् । तच्छंयोःसुम्नमीमहे ॥४॥

गाथऽपतिम् । मेधऽपतिम् । रुद्रम् । जलाषऽभेषजम् । तत् । शम्ऽयोः । सुम्नम् । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्यवयंशंयोः बृहस्पतिपुत्रस्यसम्बन्धितत्प्रसिद्धंसर्वप्रजाभ्योहितंसुम्नंसुखमीमहेयाचामहे कीदृशंरुद्रं गाथपतिंस्तुतिपालकंमेधपतिं यज्ञपालकं जलाषभेषजंसुखरूपौषधोपेतं यद्वा उदकरूपौषधोपेतं उदकंहिरुद्रनामाभिमन्त्रितंसदौषधंभवति ॥ गाथपतिं गाथेतिवाङ्नाम गाथागणइतितन्नामसुपठितत्वात् वाग्रूपायाःस्तुतेःपतिर्गाथपतिः कैगैरैशब्दे आदेचइत्यात्वम् उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्नितिथन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ङ्याप़ोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिपूर्वपदस्यह्रस्वत्वम् पत्यावैश्वर्यइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते मरुद्वृधादीनांछन्दस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मेधपतिं पूर्ववत् । जलाषभेषजम् जनीप्रादुर्भावे जायन्तइतिजाः अन्येष्वपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणात्केवलादपिडप्रत्ययः । लाषः लषकान्तौ कान्तिरभिलाषः भावेघञ् जानां लाषोयस्मिन्तज्जलाषंसुखं जलाषरूपंभेषजंयस्मिन्रुद्रेसजलाषभेषजः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शंयोः कंशंभ्यामितिमत्वर्थीयोयुसूप्रत्ययः सितिचेतिपदसंज्ञायांअनुस्वारपरसवर्णौ प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यःशुक्रइवसूर्योहिरण्यमिवरोचते । श्रेष्ठोदेवानांवसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

यः । शुक्रःऽइव । सूर्यः । हिरण्यम्ऽइव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानाम् । वसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

योरुद्रः सूर्यइवशुक्रः सूर्यइवदीप्तिमान्हिरण्यमिवरोचते यथासर्वेषांप्राणिनांहिरण्यंप्रीतिकरंभवति तथारुद्रोपि सचदेवानांसर्वेषांमध्येश्रेष्ठः वसुः निवासहेतुश्च ॥ रोचते रुचदीप्तावभिप्रीत्यांच अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। श्रेष्ठः प्रशस्यतरः प्रशस्यशब्दादिष्ठनिप्रशस्यस्यश्रइतिश्रादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। वसुः वासयतिसर्वमितिवसुः वसनिवासे अन्तर्भावितण्यर्थात् नृदृस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

आग्निमारुतेशन्नः करतीतिधाय्या अथयथेतमितिखण्डेसूत्रितम्—वैश्वानरायपृथुपाजसे शन्नःकरत्यर्वतइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

शंनः॑कर॒त्यर्व॑ते सु॒गंमे॒षाय॑मे॒ष्ये॑ । नृभ्यो॒नारि॑भ्यो॒गवे॑ ॥ ६॥

शम् । नः॒ । कर॑ति॒ । अर्व॑ते । सु॒ऽगम् । मे॒षाय॑ । मे॒ष्ये॑ । नृऽभ्यः॑ । नारि॑ऽभ्यः । गवे॑ ॥ ६ ॥

नोस्माकंसम्बन्धिभ्योर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठुगम्यंशंसुखंकरतिदेवःकरोति अर्वतेअश्वाय अर्वन्शब्दोश्वनाम अर्वावाजीतितन्नामसुपाठात् मेषायमेषजातिपुरुषायमेष्येतज्जातीयस्त्रियै नृभ्यः पुरुषेभ्यः नारिभ्यः स्त्रीभ्यःगवेगोजातये ॥ करति डुकृञ्करणे व्यत्ययेनशप् । अर्वते अर्तिगच्छतीत्यर्वा अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिप् चतुर्थ्येकवचनेअर्वणस्त्रसावनञइतिनकारस्यतृआदेशः वनिप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ धातुस्वरः। मेषाय मिषस्पर्धायां पचाद्यच् देवसेनमेषादयःपचादिषुद्रष्टव्याइतिवचनात्। मेष्ये जातेरस्त्रीविषयाद्योपधादितिङीप् प्रत्ययस्वरः चतुर्थ्येकवचनेआगमानुशासनस्यानित्यत्वात्आडागमाभावः उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादितितुनभवति सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनात्। नृभ्यः सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तत्वस्यनृचान्यतरस्यामितिप्रतिषेधः ।नारिभ्यः नृनरयोर्वृद्धिश्चेतिशार्ङ्गरवादिषुपाठात्ङीन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । गवे नगोश्वन्सावर्णेतिविभक्त्युदात्तस्यप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अ॒स्मे सो॑म॒ श्रिय॒मधि॒नि धे॑हि श॒तस्य॑ नृ॒णाम् । महि॒ श्रव॑स्तुवि॒नृम्णम् ॥ ७॥

अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य ।
नृणाम् । महि । श्रवः । तुविऽनृम्णम् ॥ ७ ॥

हेसोमदेव नृणांपुरुषाणां शतस्यपर्याप्तांश्रियंअस्मेअस्मासुअधिनिधेहिआधिक्येनस्थापय तथामहिमहत्तुविनृम्णंप्रभूतबलयुक्तंश्रवोन्नंअधिनिधेहि ॥ अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याः शेआदेशः । नृणां नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । महीत्यादयोगताः ॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

मानःसोमपरिबाधोमारातयोजुहुरन्त । आनइन्दोवाजेभज ॥८॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरातयः । जुहुरन्त । आ । नः ।
इन्दो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्यपरितोबाधकाःयागरहितानोस्मान्माजुहुरन्तमाहिंसन्तु तथाअरातयः शत्रवोमाजुहुरन्त हेइन्दोसोम वाजेबलविषयेन्नविषयेवानोस्मानाभजसर्वतःसेवस्व ॥ सोमपरिबाधः सोमंपरिबाधन्तेयेतेतादृशाः क्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरातयः रातेर्न कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिक्तिन् यद्वा क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहुरन्त ह्वृप्रसह्यकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् लङिजुहोत्यादित्वात् श्लुः बहुलंछन्दसीतिबहुलवचनात् इकारस्याप्युत्वम् द्विर्भावहलादिशेषौ सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाददभ्यस्तादित्यदादेशाभावेसतिझोन्तइत्यन्तादेशः नमाङ्योगइत्यडभावः ॥८॥

नवमीमृचमाह—

यास्तेप्रजाअमृतस्यपरस्मिन्धामन्नृतस्य ।
मूर्धानाभासोमवेनआभूषन्तीःसोमवेदः ॥ ९ ॥ २७ ॥

याः । ते । प्रऽजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । ऋतस्य ।
मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आऽभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥ २

हेसोम तेतवसंबन्धिन्योयाःप्रजाःसन्तिस्तोत्रंवाकुर्वन्तिताःप्रजाः मूर्धाशिरःस्थानीयस्नाभासन्नहनयुक्तेयज्ञगृहे वेनः कामयस्व कीदृशस्यतेअमृतस्यमरणरहितस्यपरस्मिन्धामन्नृत

उत्तमेस्थानेप्राप्तस्यहेसोमआभूषन्तीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वन्तीःप्रजाःवेदः जानीहि ॥ धामन् सु-पांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । नाभा णहबन्धने नहोभश्चेतिकर्मणिइञ्प्रत्ययः ञित्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । वेनः वेनतिःकान्तिकर्मा लेटिसिप्यडागमः तिङ्ङतिङइतिनिघातः। आभूषन्तीः भूषअलङ्कारे भौवादिकः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेदः विदज्ञाने लेटिसिप्यडागमः ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेअष्टमोनुवाकः ॥ ८ ॥

नवमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राग्नेविवस्वदितिचतुर्दशर्चंप्रथमंसूक्तम् तत्रानुक्रमणिका—अग्ने-षळूनाप्रस्कण्वःकाण्वआग्नेयंतुप्रागाथमाद्योद्धचोश्व्युषसांचेति। कण्वपुत्रः प्रस्कण्वऋषिः अत्रद्वितीयाचतुर्थ्याद्यायुजःसतोबृहत्यः प्रथमातृतीयाद्याअयुजोबृहत्यः कृत्स्नंसूक्तमाग्नेयंउत्तरंच आद्येद्वेअश्विदेवताकेउषोदेवताकेच प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौबार्हतेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम् अथैतस्याराचेरितिखण्डेसूत्रितम्—अग्नेविवस्वत्सखायस्त्वेति वाजपेयेआग्निमारुतेआद्यःप्रगाथोनुरूपः वाजपेयेनेतिखण्डेसूत्रितम्—चित्रवतीषुचेत्स्तुवीरन्त्वंनश्चित्रऊत्याग्नेविवस्वदुषसइत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपावितिपर्यायव्युष्टावाश्विनशस्त्रस्यायमेवप्रगाथःस्तोत्रियः यदिपर्यायानभिव्युच्छेदितिखण्डेआश्विनायैकस्तोत्रियोग्नेविवस्वदुषसइतिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अग्नेविवस्वदुषसश्चित्रंराधोअमर्त्य ।
आदाशुषेजातवेदोवहात्वमद्यादेवाँउषर्बुधः ॥ १॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य । आ ।
दाशुषे । जातऽवेदः । वह । त्वम् । अद्य । देवान् । उषःऽबुधः ॥ १॥

हेअग्नेत्वं उषसः उषोदेवतायाःसकाशात् राधोधनंदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायआवह आनीयमापय सोग्निर्विशेष्यते अमर्त्य मरणरहितजातवेदः जातानांवेदितः तमेतंशब्दंयास्कोव्याचष्टे—जातवेदाःकस्माज्जातानिवेदजातानिवैनंविदुर्जातेजातेविद्यतइतिवाजातवित्तोवाजातधनोजातविद्योवाजातप्रज्ञानोयत्तज्जातःपशूनविन्दतेतितज्जातवेदसोजातवेदस्त्वमितिब्राह्मणंतस्मा-

त्सर्वानृतून्पशवोग्निमभिसर्पन्तीतिचेति[1] । कीदृशंराधः विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रंनानाविधं किञ्च अद्यास्मिन्दिने उषर्बुधः उषःकाले प्रबुद्धान्देवान् आवह ॥ विवस्वत् विवासनंविवः तद्युक्तम् वसनिवासे विपूर्वादन्तर्भावितण्यर्थात्सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधायाइतिवत्वम् तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । राधः राधसाधसंसिद्धौ राध्नोत्यनेनेतिराधोधनं करणेअसुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाशृदाने दाश्वान्साह्वानितिक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचनेवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसीतिषत्वम् । जातवेदः जातानिवेत्तीतिजातवेदाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन् यद्वा वेदइतिधननाम जातंधनंयस्यसतादृशः आमन्त्रितनिघातः । वह ह्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । देवान् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिकआकारः । उषर्बुधः उषसिबुध्यन्तइत्युषर्बुधः बुधअवगमने क्विपचेतिक्विप् रोरुत्वाभावश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

जुष्टोहिदूतोअसिंहव्यवाहनोग्नेरथीरध्वराणाम् ।
सजूरश्विभ्यामुषसासुवीर्यमस्मेधेहिश्रवोबृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः ।
अध्वराणाम् । सऽजूः । अश्विऽभ्याम् । उषसा । सुऽवीर्यम् ।
अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २॥

हेअग्ने त्वंजुष्टत्वादिविशेषणगुणयुक्तोसि जुष्टःसेवितःदूतःदेवानांवार्ताहारः हव्यवाहनः हविषोवोढा अध्वराणांक्रतूनांरथीःरथस्थानीयः तथाचमन्त्रान्तरंब्राह्मणेनैवंव्याख्यातम्—रथीरध्वराणामित्यहैषहिदेवरथइति । ब्राह्मणान्तरंच—रथीरध्वराणामित्याह रथीहवाएषभूतोदेवेभ्योहव्यंवहतीति । तादृशस्त्वमश्विभ्यांदेवताभ्यां उषसादेवतयाचसजूः सहितोभूत्वासुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोन्नं अस्मेधेहिअस्मासुप्रक्षिप ॥ जुष्टः जुषीप्रीतिसेवनयोः नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । असि सिपि तासस्त्योर्लोपइतिसलोपः हिचेति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः हव्यंवहतीतिहव्यवाहनः हव्येनन्तःपादमितिञ्युट् योरनादेश

१ नि० ७. ११. । २ तै० सं २. ५. ९. ।

ञित्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्ने पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रथीः रथशब्दात्स्वार्थिकईकारप्रत्ययः । अध्वराणाम् ध्वरोनास्त्येष्विति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यं वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे सुपांसुलुगिति सप्तम्याःशेआदेशः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अद्यादूतंवृणीमहेवसुमग्निंपुरुप्रियम् ।
धूमकेतुंभाऋजीकंव्युष्टिषुयज्ञानामध्वरश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्य । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुऽप्रियम् ।
धूमऽकेतुम् । भाःऽऋजीकम् । विऽउष्टिषु । यज्ञानाम् ।
अध्वरऽश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिने अग्निंवृणीमहे प्रार्थयामहे कीदृशं दूतं वार्ताहारम् वसुंनिवासहेतुं पुरुप्रियं बहूनांप्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाऋजीकंप्रसिद्धभासालङ्कृतम् भाऋजीकः प्रसिद्धभाइतियास्कवचनम् । व्युष्टिषुउषःकालेषुयज्ञानांयजमानानांअध्वरश्रियंयागसेविनम् ॥ अद्य निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । पुरूणां प्रियःपुरुप्रियः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुम् इषियुधीन्धीत्यादिनाधूमशब्दोमक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भाऋजीकम् ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ऋजेश्चेतीकन्प्रत्ययः किच्वस्यानुवर्तनात्गुणाभावः भासः प्रकाशस्यऋजीकः प्रार्जयिता आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनांछन्दस्युपसंख्यानमितिपूर्वपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा भासोर्जनंयस्मिन् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युष्टिषु उच्छीविवासे विवासोवर्जनं विशेषेणउच्छ्यन्तेतमसावर्ज्यन्तइतिव्युष्टयः उषःकालाः कर्मणिक्तिन् तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः व्रश्चादिनाषत्वेष्टुत्वम् तादौचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । अध्वरश्रियम् अध्वरं श्रयतइतिअध्वरश्रीः क्विप्चेत्यादिनाक्विप्प्रत्ययः तत्संनियोगेनसम्प्रसारणाभावः दीर्घश्च द्वितीयैकवचने अचिश्नुधात्वित्यादिनाइयङादेशः ॥ ३ ॥

---

१ नि० ६. ४.

चतुर्थीमृचमाह—

श्रेष्ठंयविष्ठमतिथिंस्वाहुतंजुष्टंजनायदाशुषे ।
देवाँअच्छायातवेजातवेदसमग्निमीळेव्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय । दाशुषे । देवान् । अच्छ । यातवे । जातऽवेदसम् । अग्निम् । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषु उषःकालेषुदेवान् इतरान्सर्वदेवान्अच्छआभिमुख्येन यातवे मन्तुं अग्निं देवमीळे स्तौमि कीदृशं श्रेष्ठं अतिशयेनप्रशस्तं यविष्ठंयुवतमं अतिथिं सततगमनक्षमं स्वाहुतं सुष्ठुआसमन्तात् होमाधिकरणं दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय जुष्टंप्रीतं जातवेदसंजातानां वेदितारम् ॥ यविष्ठं युवशब्दादिष्ठनिस्थूलदूरेत्यादिनायणादेःपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः अवादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अतिथिं अतसातत्यगमने ऋतन्यञ्जीत्यादिनाइथिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वाहुतम् हुदानादनयोः आहूयतेस्मिन्नित्याहुतः सुःपूजायामितिसुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायांस्वतीपूजायामितिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नचगतिकारकोपपदात्कृदितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् अस्यसुशब्दस्यगतिसंज्ञायाबाधितत्वात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

स्तविष्यामित्वामहंविश्वस्यामृतभोजन । अग्नेत्रातारममृतंमियेध्ययजिष्ठंहव्यवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृत । भोजन । अग्ने । त्रातारम् । अमृतम् । मियेध्य । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन ॥५॥२८॥

हेअमृतमरणरहितविश्वस्यभोजन कृत्स्नस्यजगतःपालक हव्यवाहनहविषोवोढः मियेध्य यज्ञार्ह एवंविधहेअग्ने विश्वस्यत्रातारंसर्वस्यजगतोरक्षकंअमृतंमरणरहितंयजिष्ठंअतिशयेनयष्टारं त्वांअहमनुष्ठातास्तविष्यामिस्तुतिंकरिष्यामि ॥ ष्टुञ्स्तुतौ व्यत्ययेनेडागमः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन कर्मफलंभोजयतीतिभोजनः नन्द्यादिलक्षणोल्युः । त्रातारं त्रैङ्पालने आदेचइत्यात्वम् तृचिएकाचउपदेशेइतीट्प्रतिषेधः । अमृतं नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरप-

द्याद्युदात्तत्वम् । मियेध्य इयागमश्छान्दसः । यजिष्ठं यष्टृशब्दात् तुश्छन्दसीतिइष्ठन्प्रत्ययः तु-रिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

सुशंसो॑बोधिगृण॒ते य॑विष्ठ्य॒ मधु॑जिह्वः॒ स्वा॑हुतः । प्रस्क॑ण्वस्य
प्रति॒रन्नायु॑र्जी॒वसे॒ नम॒स्या दै॒व्यं जन॑म् ॥ ६ ॥

सु॒ऽशंसः॑ । बो॒धि॒ । गृ॒ण॒ते । य॒वि॒ष्ठ्य॒ । । मधु॑ऽजिह्वः । सु॒ऽआ॑हुतः ।
प्रस्क॑ण्वस्य । प्र॒ऽति॒रन् । आयुः॑ । जी॒वसे॑ । न॒म॒स्य । दै॒व्य॑म् ।
जन॑म् ॥ ६ ॥

हेयविष्ठ्ययुवतमाग्ने त्वंगृणतेस्तुवतेयजमानार्थंसुशंसः सुष्ठुशंसनीयः मधुजिह्वः मादयितृज्वालः स्वाहुतः सुष्ठुआभिमुख्येनहुतः सन्बोधिअस्मदभिप्रायंबुध्यस्व किञ्च प्रस्कण्वस्यएतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्यमहर्षेः प्रस्कण्वः कण्वस्यपुत्रः कण्वप्रभवइतियास्कवचनात् । तस्यजीवसेजीवनार्थ-मायुः प्रतिरन्प्रकर्षेणवर्धयन् दैव्यं देवसम्बन्धिनंजनंनमस्यपूजय ॥ सुशंसः शंसुस्तुतौ भावेघञ् शोभनः शंसोयस्यासौसुशंसः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बोधि बुधअवग-मने लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः वाछन्दसीत्यपि-त्वस्यविकल्पितत्वाल्लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । गृणते गॄशब्दे लटःशतृ क्र्यादिभ्यः श्ना श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यविष्ठ्य गतम् । प्रस्कण्व-स्य प्रभूतिरुत्पत्तिःकण्वाद्यस्यसप्रस्कण्वः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी इतिसुडागमोनिपातितः बहुव्री-हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रतिरन् प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । नमस्य नमोवरिवश्चित्रङःक्यच्इ-तिपूजार्थेक्यच् प्रत्ययस्वरः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । दैव्यं देवाद्यञञाविति तस्येदमित्यर्थेप्राग्दीव्यतीयोयञ्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

होता॑रं वि॒श्ववे॑दसं॒ सं हि त्वा॒ विश॑ इ॒न्धते॑ । स आ व॑ह पुरुहूत॒ प्रचे॑
त॒सो ऽग्ने॑ दे॒वाँ इ॒ह द्र॒वत् ॥ ७ ॥

---

१ नि० ३. १७. ।

होतारम् । विश्वऽवेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः । इन्धते । सः ।
आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारंहोमनिष्पादकंविश्ववेदसंसर्वज्ञंत्वामग्निंविशःप्रजाःसमिन्धतेहिसम्यग्दीपयन्तिख-लु हेपुरुहूतबहुभिराहूताग्ने सत्वंप्रचेतसःप्रकृष्टज्ञानयुक्तान्देवानिहकर्मणिद्रवत्क्षिप्रंआवहआ-भिमुख्येनप्रापय द्रवदितिक्षिप्रनाम द्रवत्ओषमितितन्नामसुपाठात् ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्ती-तिविश्ववेदाः असुन् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइतिधननाम विश्वानिवेदांसिय-स्यासौविश्ववेदाः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । इन्धते ञिइन्धीदीप्तौ श्नसोर-ल्लोपइत्यकारलोपः श्नान्नलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सवितारमुषसमश्विनाभगमग्निंव्युष्टिषुक्षपः ।
कण्वासस्त्वासुतसोमासइन्धतेहव्यवाहंस्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उषसम् । अश्विना । भगम् । अग्निम् । विऽउष्टिषु ।
क्षपः । कण्वासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इन्धते । हव्यऽवाहम् ।
सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हेस्वध्वरशोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषुउषःकालेषुक्षपोन्नमाहुतिरूपमभिलक्ष्यसवित्रादी-न्देवान्आवहेत्यनुवर्तते स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेःसम्बोधनं अग्निमितिहविषउद्देश्यंदेवतान्तरं उच्यते सुतसोमासः अभिषुतसोमाः कण्वासोमेधाविनः ऋत्विजःहव्यवाहंहविषःप्रापकंआह-वनीयंत्वांइन्धतेदीपयन्ति ॥ व्युष्टिषु उच्छीविवासे विवासोवर्जनं व्युच्छ्यतेतमसावर्ज्यतइ-तिव्युष्टिरुषःकालः कर्मणिक्तिनितादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयो-र्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । क्षपः क्षपेतिरात्रिनाम ङसिआतोधातोरित्यत्रातइतियो-गविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः सुतःसोमोयैः निष्ठेतिपूर्वनिपातः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-रत्वम् । हव्यवाहं हव्यंवहतीतिहव्यवाट् वहश्चेतिण्विप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

पतिर्ह्यध्वराणामग्नेदूतोविशामसि ।
उषर्बुधआवहसोमपीतयेदेवाँअद्यस्वर्दृशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणाम् । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ।
उषःऽबुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य ।
स्वःऽदृशः ॥ ९ ॥

हेअग्ने विशांप्रजानांसम्बन्धिनोयेअध्वरायागाः तेषांपतिःपालकस्त्वंदूतोसिहि देवानां वार्ताहारोभवसिखलु उषर्बुधः उषःकालेप्रबुद्धान्स्वर्दृशःसूर्यदर्शिनोदेवान्अद्यास्मिन्दिनेसोमपीतयेसोमपानार्थंआवहआभिमुख्येनप्रापय ॥ असि हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । सोमपीतये पा-पाने स्थागापापचोभावेइतिभावेक्तिन् घुमास्थेतीत्वम् सोमस्यपीतिः दासीभारादित्वात्पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । स्वर्दृशः सुष्ठुअर्तिगच्छतीतिस्वरादित्यः अर्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् तं पश्यन्तीतिस्वर्दृशः क्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अग्नेपूर्वाअनूषसोविभावसोदीदेथविश्वदर्शतः ।
असिग्रामेष्ववितापुरोहितोसियज्ञेषुमानुषः ॥ १० ॥ २९ ॥

अग्ने । पूर्वीः । अनु । उषसः । विभावसो इति विभाऽवसो ।
दीदेथ । विश्वऽदर्शतः । असि । ग्रामेषु । अविता । पुरःऽहितः ।
असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं पूर्वाउषसोनुअ-तीतानउषःकालान्अनुलक्ष्यदीदेथदीप्तवानसि तादृशस्त्वंग्रामेषुजननिवासस्थानेषुअवितासि रक्षकोभवसि यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसुपुरोहितःवेदेःपूर्वस्यांदिश्यवस्थितःमानुषोसि ऋत्विग्यजमा-नानांमनुष्याणांहितोसि ॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा आगमानुशासनस्यानित्यत्वा-दिडभावः द्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिवचनाद्द्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः वि-श्वैर्दर्शनीयः भृमृदृशीत्यादिनादृशेरतच् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पुरोहितः पूर्वा-धरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तःपुरस्शब्दः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायांसत्यां गतिसमासेगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

एकादशीमृचमाह—

नित्वायज्ञस्यसाधनमग्नेहोतारमृत्विजम् ।
मनुष्वद्देवधीमहिप्रचेतसंजीरंदूतममर्त्यम् ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनम् । अग्ने । होतारम् । ऋत्विजम् । मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसम् । जीरम् । दूतम् । अमर्त्यम् ॥ ११ ॥

हेअग्नेदेव मनुष्वत्यथामनुर्यागदेशेनिदधातितद्वद्वयंत्वांनिधीमहिअत्रस्थापयामः कीदृशं यज्ञस्यसाधनंयज्ञनिष्पादकं होतारंऋत्विजंऋतौवसन्तादिकेयष्टारं प्रचेतसंप्रकृष्टज्ञानयुक्तं जीरंशत्रूणांवयोहानिकरं दूतं देवानांदूतस्थानीयं अमर्त्यंमरणरहितम् ॥ मनुष्वत् औणादिकउसिप्रत्ययान्तोमनुसूशब्दः तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरितिवतिप्रत्ययः अयस्मयादित्वेनभत्वाद्रुत्वाद्यभावः । धीमहि डुधाञ्धारणपोषणयोः लिङिअभ्यासलोपश्छान्दसः । जीरं जुइतिसौत्रोधातुः जोरीचेतिरक्प्रत्ययः कात्यायनस्त्वाह—रकिज्यःसम्प्रसारणेजीरइति ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

यद्देवानांमित्रमहःपुरोहितोन्तरोयासिदूत्यम् ।
सिन्धोरिवप्रस्वनितासऊर्मयोग्नेर्भ्राजन्तेअर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानाम् । मित्रऽमहः । पुरःऽहितः । अन्तरः । यासि । दूत्यम् । सिन्धोःऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजन्ते । अर्चयः ॥ १२ ॥

हेमित्रमहः मित्राणांपूजकाग्ने यद्यदापुरोहितस्त्वंवेदेःपूर्वस्यांदिशिस्थापितः अन्तरःदेवयजनमध्येवर्तमानःसन् देवानांदूत्यंदूतकर्मयासिप्राप्नोषि तदानींअग्नेस्तवार्चयोदीप्तयः भ्राजन्तेदीप्यन्ते तत्रदृष्टान्तः—सिन्धोरिव यथासमुद्रस्यप्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ताऊर्मयस्तरङ्गाः भ्राजन्तेतद्वत् ॥ मित्रमहः महपूजायां मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मह्यतेपूज्यतेइतिमित्रमहाः औणादिकोसुन् । यासि यद्वृत्तयोगादनिघातः । दूत्यं दूतस्यकर्मदूत्यं दूतस्यभागकर्मणीइतियत्प्रत्ययः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेतित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् ।

प्रस्वनितासः स्यमुस्वनध्वनशब्दे भावेनिष्ठा प्रकृष्टंस्वनितंयेषांतेप्रस्वनिताः सअसुगागमः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊर्मयः अर्तेरूच्चेतिमिप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

श्रुधिश्रुत्कर्णवह्निभिर्देवैरग्नेसयावभिः ।
आसीदन्तुबर्हिषिमित्रोअर्यमाप्रातर्यावाणोअध्वरम् ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्ण । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सयावऽभिः ।
आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः ।
अध्वरम् ॥ १३ ॥

हेश्रुत्कर्णश्रवणसमर्थाभ्यांकर्णाभ्यांयुक्ताग्ने श्रुधिअस्मदीयंवचनंश्रृणु योमित्रोदेवः यश्चार्यमायेचान्येप्रातर्यावाणः प्रातःकालेदेवयजनंगच्छन्तोदेवाः तैःसर्वैःसयावभिः आहवनीयाग्निना त्वयासमानगतिभिःअन्यैर्वह्निभिर्देवैःसह अध्वरंक्रतुमुद्दिश्यबर्हिषिदर्भेआसीदन्तुउपविशन्तु ॥ श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुशृण्वित्यादिनाहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । श्रुत्कर्ण श्रृणोतीतिश्रुत् क्विपितुगागमः श्रुतौकर्णौयस्यासौश्रुत्कर्णः । वह्निभिः वहप्रापणे वहिश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्योनित्इतिनिप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सयावभिः समानंयान्तीतिसयावानः याप्रापणे आतोमनिन्निति वनिप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रातर्यावाणःपूर्ववत् प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषुचेतिणत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

श्रृण्वन्तुस्तोमंमरुतःसुदानवोग्निजिह्वाऋतावृधः ।
पिबन्तुसोमंवरुणोधृतव्रतोश्विभ्यामुषसासजूः ॥ १४ ॥ ३० ॥

श्रृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः । सुऽदानवः । अग्निऽजिह्वाः ।
ऋतऽवृधः । पिबन्तु । सोमम् । वरुणः । धृतऽव्रतः । अश्विऽभ्याम् ।
उषसा । सऽजूः ॥ १४ ॥ ३० ॥

मरुतोदेवाः स्तोमंअस्मदीयंस्तोत्रंश्रृण्वन्तु कीदृशाः सुदानवः सुष्ठुफलस्यदातारः अग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वास्थानीयोमुख्योयेषुमरुत्सुतादृशाः ऋतावृधः सत्यस्ययज्ञस्यवावर्धकाः त-

थाधृतव्रतः गृहीतकर्मावरुणोदेवःअश्विभ्यांदेवाभ्यांउषसादेवतयासजूः सहसोमंपिबतु ॥ सुदानवः डुदाञ्दाने दाभाभ्यांनुरितिभावेनुप्रत्ययः दानुशब्दआद्युदात्तः शोभनंदानुयेषां आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीतिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्निजिह्वाःअग्नेर्जिह्वायामेवस्थिताहविर्भाजइत्यर्थःतात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम् अग्निर्जिह्वास्थानीयोयेषांते छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्ययज्ञस्यवावर्धयितारः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्चेतिक्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् ॥ १४ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

त्वमग्नेवसूनितिद्वितीयंदशर्चंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—त्वमग्नेदशानुष्टुभमर्धर्चोन्त्योदेवइति । प्रस्कण्वऋषिः आनुष्टुभंछन्दः इदंसूक्तमग्निदेवताकम् पूर्वत्राग्नेयंत्वित्युक्त्वात् अयंसोमइत्यर्धर्चोदेवदेवत्यः प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौआश्विनशस्त्रेचैतत्सूक्तम् अथैतस्याराात्रेरितिखण्डेसूत्रितम्—त्वमग्नेवसूंस्त्वंहिक्षैतवदिति । तथागर्गत्रिरात्रस्यान्तेहन्येतत्सूक्तंआज्यशस्त्रम् आङ्गिरसं स्वर्गकामइतिखण्डेसूत्रितम्—वारवंतीयमुत्तमेत्वमग्नेवसूँरितिचाज्यमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्वमग्नेवसूँरिहरुद्राँआदित्याँउत । यजास्वध्वरंजनंमनुजातंघृतप्रुषम् ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यज ।
सुऽअध्वरम् । जनम् । मनुऽजातम् । घृतऽप्रुषम् ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वंइहकर्मणिवस्वादीन्यजउतअपिचजनंअन्यमपिदेवतारूपंप्राणिनंयज कीदृशं स्वध्वरंशोभनयागयुक्तंमनुजातंमनुनाप्रजापतिनाउत्पादितं घृतप्रुषंउदकस्यसेक्तारम् ॥ यज द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । स्वध्वरः शोभनः अध्वरोयस्यासौस्वध्वरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मनुजातम् जनेरन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिक्तःतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । घृतप्रुषं प्रुषप्लुषस्नेहनसेचनपूरणेषु घृतेनोदकेनप्रुष्णातिपूरयतीतिघृतप्रुट् क्विप्चेतिक्विप् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

श्रुष्टीवानोहिदाशुषेदेवाअग्नेविचेतसः ।
तान्रोहिदश्वगिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतमावह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः । तान् ।
रोहित्ऽअश्व । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशतम् । आ । वह ॥ २ ॥

हेअग्नेविचेतसोविशिष्टप्रज्ञानादेवाः दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायश्रुष्टीवानोहिश्रुष्टिःफल-स्यदानंतद्वाजःखलु हेरोहिदश्वरोहिन्नामकैरश्वैरुपेत गिर्वणःगीर्भिःस्तुतिभिर्वननीयाग्ने गिर्व-णादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीतियास्कः । त्रयस्त्रिंशतंअनयासंख्ययासंख्यातान्तान्देवानावह इहानय ॥ श्रुष्टीवानः श्रुष्टिःप्रेरणार्थः भावेक्तिन् श्रुष्टिंवनन्तिसंभजन्तइतिश्रुष्टीवानः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् छान्दसंदीर्घत्वम् । विचेतसः विशिष्टंचेतोयेषांते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वणः गीर्भिर्वननीयोगिर्वणाः वनतेरसुन् पूर्वपदस्यह्रस्वत्वंछान्दसम् । त्रयश्चत्रिंशच्चत्रयस्त्रिं-शत् त्रेस्त्रयइतित्रिशब्दस्यत्रयस्आदेशः संख्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदोविरूपवत् ।
अङ्गिरस्वन्महिव्रतप्रस्कण्वस्यश्रुधीहवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् । अङ्गिरस्वत् ।
महिऽव्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

हेमहिव्रतप्रभूतकर्मन्जातवेदोग्ने प्रस्कण्वस्यकण्वपुत्रस्यमहर्षेर्हवमाह्वानंश्रुधिश्रृणु तत्रच-त्वारोदृष्टान्ताः—प्रियमेधात्रिविरूपाङ्गिरोनामकाएतेषामाह्वानंयथाश्रृणोषितद्वत् अत्रनिरुक्तम्—प्रियमेधःप्रियाअस्यमेधायथैतेषामृषीणामेवंप्रस्कण्वस्यश्रृणुह्वानंप्रस्कण्वःकण्वस्यपुत्रःकण्वप्रभ-वोयथाप्राग्रमिति विरूपोनानारूपोमहिव्रतोमहाव्रतइतिच । प्रियमेधवत्प्रियमेधस्येव तत्रतस्येवे-तिषष्ठ्यर्थेवतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयोगताः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

महिकेरवऊतयेप्रियमेधाअहूषत ।
राजन्तमध्वराणामग्निंशुक्रेणशोचिषा ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत । राजन्तम् ।
अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाःप्रियेणयज्ञेनोपेताःऋषयः ऊतयेरक्षार्थमग्निमहूषत-आहूतवन्तः कीदृशं अध्वराणांयज्ञानांमध्येशुक्रेणशोचिषाशुद्धेनप्रकाशेनराजन्तंदीप्यमानम् ॥

१ नि० ६.१४. । १ नि० ३.१७. ।

महिकेरवः महपूजायां औणादिकइनप्रत्ययः डुकृञ्करणे कृवापाजीत्युण् महयोमहान्तः कारवोयेषांतेतथोक्ताः आकारस्यएकारादेशश्छान्दसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। प्रियमेधाः प्रियोमेधोयेषांते। अहूषत ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच लुङिसिचिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम्॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह—

घृताहवनसन्त्येमाउषुश्रुधीगिरः।
याभिःकण्वस्यसूनवोहवन्तेवसेत्वा॥ ५॥ ३१॥

घृतऽआहवन। सन्त्य। इमाः। ऊम् इति। सु। श्रुधि। गिरः।
याभिः। कण्वस्य। सूनवः। हवन्ते। अवसे। त्वा॥ ५॥ ३१॥

हेघृताहवनघृतेनहूयमान सन्त्यफलप्रदाग्ने इमाउगिरः अस्माभिःप्रयुज्यमानाअपिस्तोत्ररूपावाचःसुश्रुधिसुष्ठुश्रृणु कण्वस्यमहर्षेःसूनवःपुत्राः याभिर्गीर्भिरवसेस्वरक्षार्थंत्वाहवन्तेत्वामाह्वयन्ति॥ घृताहवन घृतेनाहूयतेस्मिन्नितिघृताहवनः अधिकरणेल्युट् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। श्रुधि श्रुश्रृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसिइतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकत्रिंशोवर्गः॥ ३१॥

अश्वमेधेपौष्णयामिष्टौस्विष्टकृतोनुवाक्यात्वांचित्रश्रवस्तमेत्येषा सर्वान्कामानाप्स्यन्नितिखण्डेसूत्रितम्—त्वांचित्रश्रवस्तमयद्वाहिष्ठंतदग्नयइति।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

त्वांचित्रश्रवस्तमहवन्तेविक्षुजन्तवः।
शोचिष्केशंपुरुप्रियाग्नेहव्यायवोळ्हवे॥ ६॥

त्वाम्। चित्रश्रवःऽतम। हवन्ते। विक्षु। जन्तवः। शोचिःऽकेशम्।
पुरुऽप्रिय। अग्ने। हव्याय। वोळ्हवे॥ ६॥

हेचित्रश्रवस्तमअतिशयेनविविधहवीरूपान्नयुक्तपुरुप्रियबहूनांयजमानानांप्रीतिकराग्ने त्वांहव्यायवोळ्हवेहविर्वोढुं विक्षुजन्तवः प्रजासूत्पन्नायजमानाहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशंशोचि-

ष्केशंदीप्तिरूपकेशोपेतम् तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—शोचन्तइवह्येतस्यसमिद्धस्यरश्मयः केशाइति ॥ चित्रश्रवस्तम श्रवइत्यन्ननाम चित्रंश्रवोयस्यासौचित्रश्रवाः अतिशयेनचित्रश्रवाः चित्रश्रवस्तमः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइसिरितीसिः प्रत्ययस्वरः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्याय हवनक्रियायांप्राप्यत्वात् क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोह्ळवे वहप्रापणे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषुकृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्येतिअकारस्यओकारः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

नित्वाहोतारमृत्विजंदधिरेवसुवित्तमम् ।
श्रुत्कर्णसप्रथस्तमंविप्राअग्नेदिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारम् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुवित्ऽतमम् ।
श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथःऽतमम् । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हेअग्नेविप्रामेधाविनोदिविष्टिषुयागेषुत्वांनिदधिरेस्थापितवन्तः कीदृशं होतारंआह्वातारंऋत्विजं ऋतुषुयजनशीलं वसुवित्तमंअतिशयेनधनस्यलंभयितारं श्रुत्कर्णंश्रवणयोग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तमं अतिशयेनप्रख्यातम् ॥ दधिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं पादादित्वान्निघाताभावः । दिविष्टिषु इष्टयएषणानि दिवःस्वर्गस्यएषणानियेषुयागेषुतेदिविष्टयः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाद्दिवउदित्युत्वंनक्रियते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आत्वाविप्राअचुच्यवुःसुतसोमाअभिप्रयः ।
बृहद्भाबिभ्रतोहविरग्नेमर्तायदाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः । अभि । प्रयः ।
बृहत् । भाः । बिभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८ ॥

हेअग्ने सुतसोमाः अभिषुतसोमयुक्ताः विप्रामेधाविनऋत्विजः प्रयःअभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्यत्वाआचुच्यवुःत्वामागमयन्ति कीदृशंत्वांबृहन्महान्तं भाः भासमानं कीदृशाविप्राः दा-

शुषेमर्ताय हविःप्रदस्ययजमानस्यसम्बन्धिहविर्बिभ्रतोधारयन्तः ॥ अचुच्यवुः च्युङ्गतौ अस्मा-दन्तर्भावितण्यर्थात्लङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः सिजभ्यस्तविदिभ्य-श्चेतिझेर्जुसादेशः जुसिचेतिगुणः । बृहद्भाः उभयत्रसुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । बिभ्रतः डुभृञ्धा-रणपोषणयोः शतरिनाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । मर्ताय दाशुषे उभयत्रषष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

प्रातर्यावणःसहस्कृतसोमपेयायसन्त्य ।
इहाद्यदैव्यंजनंबर्हिरासादयावसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयाव्नः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । सन्त्य । इह । अद्य ।
दैव्यम् । जनम् । बर्हिः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हेसहस्कृतबलेनमथितसन्त्य फलदातः वसोनिवासहेतुभूताग्ने इहदेवयजनदेशेअद्यास्मि-न्दिनेसोमपेयायसोमपानार्थंप्रातर्याव्णः प्रातरागच्छतोदेवान्दैव्यंजनंअन्यमपिदेवताजनंबर्हिरा-सादययज्ञंप्रापय ॥ प्रातर्याव्णः शसिअल्लोपोनइत्यकारलोपः । सहस्कृत सहतेभिभवत्यनेनेतिस-होबलं तेनक्रियतइतिसहस्कृतः ओजःसहोंभस्तमसस्तृतीयायाइतिअलुगभावश्छान्दसः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अर्वाञ्चंदैव्यंजनमग्नेयक्ष्वसहूतिभिः ।
अयंसोमःसुदानवस्तंपाततिरोअह्न्यम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिऽभिः । अयम् ।
सोमः । सुऽदानवः । तम् । पात । तिरःऽअह्न्यम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

हेअग्ने अर्वाञ्चमभिमुखंदैव्यंजनंदेवतारूपंप्राणिनंसहूतिभिःसमानाह्वानैःदेवान्तरैःसह यक्ष्वयज हेसुदानवः सुष्ठुफलदातारोदेवाः अयंसोमःयुष्मदर्थंसोमःपुरतोवर्ततेतंसोमंपा-त पिबत कीदृशं तिरोअह्न्यंएतन्नामकंपूर्वस्मिन्नह्निअभिषुतोयःसोमः उत्तरेहनिहूयते तस्यै-तन्नामधेयम् ॥ दैव्यम् देवाद्यञञावितिप्राग्दीव्यतीयोयञ् । यक्ष्व लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्वराभावश्छान्दसः अग्नेइत्यस्यपादादौवर्तमानस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्य-

मानवत्त्वात् तिङ्ङतिङइतिनिघाताभावः । सहूतिभिः समानाहूतिराह्वानंयेषांतेसहूतयः समान-स्यच्छन्दसीतिसभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पात पापाने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । तिरोअह्न्यं अह्निभवमह्न्यम् भवेछन्दसीतियत् नस्तद्धितेइतिटिलोपोनभवति अह्नष्टखोरेवेति नियमात् भसंज्ञायामल्लोपोनइत्यकारलोपः येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुसर्वविधीनांछ-न्दसिविकल्पितत्वान्नक्रियते तिरोहितोअह्न्यस्तिरोअह्न्यः प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

एषोउषाइतिपञ्चदशर्चंतृतीयंसूक्तम् प्रस्कण्वस्यार्षं इदमुत्तरंचाश्विनंगायत्रीछन्दस्कम् अत्रानुक्रमणिका—एषोपञ्चोनाश्विनंतुगायत्रमिति ।प्रातरनुवाकेआश्विनेक्रतौगायत्रेछन्दसिआ-श्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम् । अथाश्विनएषोउषाइतिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

एषोउषाअपूर्व्याव्युच्छतिप्रियादिवः । स्तुषेवामश्विनाबृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुषे । वाम् । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिःपरिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषांप्रीतिहेतुः अपूर्व्या पूर्व्येषुमध्यरात्रादिकाले-षुविद्यमानानभवति किन्त्विदानींतनी उषा उषोदेवतादिवोद्युलोकस्यसकाशात्आगत्यव्युच्छ-तितमोवर्जयति हेअश्विनौवांयुवांबृहत्प्रभूतंयथाभवतितथास्तुषे स्तौमि ॥ स्तुषे ष्टुञ्स्तुतौ ति-ङांतिङोभवन्तीत्युत्तमैकवचनस्यमध्यमैकवचनादेशः यद्वा लेटयुत्तमैकवचनेसिब्बहुलंलेटी-तिसिप् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यादस्रासिन्धुमातरामनोतरारयीणाम् । धियादेवावसुविदा ॥ २ ॥

या । दस्रा । सिन्धुऽमातरा । मनोतरा । रयीणाम् । धिया । देवा । वसुऽविदा ॥ २ ॥

यादेवा यावुभावश्विनौवक्ष्यमाणगुणयुक्तौतौस्तुषेइतिपूर्वत्रान्वयः कीदृशौ दस्रा दर्शनीयौ सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ यद्यपिसूर्याचन्द्रमसाविवसमुद्रजौ तथाप्यश्विनोःकेषांचिन्मतेतद्रूपत्वात्तथात्वम् रयीणांधनानांमनोतरा मनसातारयितारौधियाकर्मणावसुविदा निवासस्थानस्य लम्भयितारौ ॥मनोतरा मनसातरतइतिमनोतरौ तरतेरन्तर्भावितण्यर्थात्तृन्‌दोरबित्यप् पूर्वपदान्तस्यसकारस्यरुत्वेसतिछान्दसमुत्वम्।रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम्।धिया सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। वसुविदा वसूनिनिवासस्थानानिविन्दतइतिवसुविदौ क्विप्चेतिक्विप् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

वच्यन्तेवांककुहासोजूर्णायामधिविष्टपि। यद्वांरथोविभिष्पतात् ॥ ३॥

वच्यन्ते। वाम्। ककुहासः। जूर्णायाम्। अधि। विष्टपि। यत्। वाम्। रथः। विऽभिः। पतात् ॥ ३ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोःसम्बन्धीरथः जूर्णायांनानाशास्त्रैःस्तुतायांअधिविष्टपिस्वर्गलोके यद्यदा विभिरश्वैःपतात् पततिगच्छति तदानींवांयुवयोः ककुहासःस्तुतयोवच्यन्ते अस्माभिरुच्यन्ते ॥ वच्यन्ते ब्रवीतेर्यकि ब्रुवोवचिरितिवच्यादेशः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् संप्रसारणाच्चेत्यत्रवाछन्दसीत्यनुवृत्तेःपरपूर्वत्वस्यपाक्षिकत्वाद्यणादेशः प्रत्ययस्वरः। ककुहासः ककुभंशृंगेविदुः प्रधानेचेत्यभिधानात्प्राधान्याभिधायिनाककुभशब्देनतत्प्रतिपादिकाःस्तुतयोलक्ष्यन्ते हत्वंछान्दसं आज्जसेरसुगित्यसुक्। जूर्णायाम् जॄष्वयोहानौ अत्रस्तुत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् निष्ठायां श्र्युकःकितीति इट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः रदाभ्यामितिनिष्ठानत्वम् प्रत्ययस्वरः। विभिः वीगत्यादौ वियन्तिगच्छन्तीतिवयोश्वाः औणादिकोडिप्रत्ययः। पतात् पत्लृगतौ लेटयाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

हविषाजारोअपांपिपर्तिपपुरिर्नरा। पिताकुटस्यचर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा। जारः। अपाम्। पिपर्ति। पपुरिः। नरा। पिता। कुटस्य। चर्षणिः ॥ ४ ॥

हेअश्विनौदेवौ अपांजारः स्वकीयतापेनोदकानांजरयितासूर्यः हविषाअस्मद्दत्तेन पिपर्तिदेवान्पूरयति उदितेसूर्येहविःप्रदानात्सूर्यस्यपूरकत्वंद्रष्टव्यम् अतःसूर्योदयकाले युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः कीदृशोजारः पपुरिः उक्तक्रमेणपूरणस्वभावः पिता पालकः कुटस्यचर्षणिः कर्मणोद्रष्टा अत्रनिरुक्तम्—हविषापांजरयितापिपर्तिपपुरिरितिपृणातिनिगमौ वाप्रीणातिनिगमौवापिताकृतस्यकर्मणश्चायितादित्यइति[1] ॥ जारः जरयतीतिजारआदित्यः दारजारौकर्तरिणिलुक्चेतिघञन्तोनिपातितः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । अपां ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पिपर्ति पॄपालनपूरणयोः तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । पपुरिः आदृगमहनइतिकिन्प्रत्ययः लिड्वद्भावात्किंत्वेसिद्धेपि पुनःकित्करणसामर्थ्यादृच्छत्यॄतामितिगुणाभावः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आदारोवांमतीनांनासत्यामतवचसा । पातंसोमस्यधृष्णुया ॥ ५॥३३॥

आऽदारः । वाम् । मतीनाम् । नासत्या । मतऽवचसा । पातम् । सोमस्य । धृष्णुऽया ॥ ५ ॥ ३३ ॥

हेमतवचसा अभिमतस्तोत्रौ नासत्या अश्विनौ वांयुवयोर्मतीनां बुद्धीनां आदारः प्रेरकोयःसोमोस्ति सोमस्य तंसोमं पातं युवां पिबतं कीदृशंसोमं धृष्णुयाधर्षणशीलंमदकरत्वेनतीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः दृङ्आदरे आदरयतीत्यादरः दारजारौ कर्तरिणिलुक्चेतिघञ्प्रत्ययः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । मतवचसा मतं अभिमतं स्तोत्ररूपं वचोययोस्तौ सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । पातं पापाने बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिसति पाघ्रेत्यादिनापिबादेशोनभवति । सोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । धृष्णुया सुपांसुलुगितिविभक्तेर्याजादेशः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

---

1 नि० ५. २४.

षष्ठीमृचमाह–

यानःपीपरदश्विनाज्योतिष्मतीतमस्तिरः । तामस्मेरासाथामिषम् ॥६॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । ताम् । अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥६ ॥

हेअश्विना ज्योतिष्मतीरसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्तायाइट्अन्नं नोस्मान् पीपरत् पारयेत् तृप्तिंप्रापयेत् किंकृत्वा तमोदारिद्र्यरूपं अन्धकारं तिरः अन्तर्हितं विनष्टंकृत्वा तामिषं तादृशमन्नं अस्मे अस्मभ्यं रासाथां युवांदत्तम ॥ पीपरत् पृपालनपूरणयोः ण्यन्तात् लुङिचङि णिलोपः उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः चङ्यन्यतरस्यामिति उपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । अस्मे सुपांसुलुगितिचतुर्थीबहुवचनस्यशेआदेशः । रासाथां रादाने छान्दसे प्रार्थनायांलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं च्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः पूर्ववदडभावः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह–

आनोनावामतीनांयातंपारायगन्तवे । युञ्जाथामश्विनारथम् ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे । युञ्जाथाम् । अश्विना । रथम् ॥ ७ ॥

हेअश्विना मतीनांस्तुतीनांपारायगन्तवेपारंगन्तुं नावानौरूपेणगमनसाधनेननोस्मान्प्रतिआयातंसमुद्रमध्यादागच्छतंभूमावागन्तुंरथंभवदीयंयुंजाथांसाश्वंकुरुतम् ॥ नावा सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गन्तवे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययःनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । युञ्जाथाम् युजिर्योगे लोटचाथामि रुधादित्वात्श्नम् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह–

अरित्रंवांदिवस्पृथुतीर्थेसिन्धूनांरथः । धियायुयुज्रइन्दवः ॥ ८ ॥

अरित्रंम् । वाम् । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः ।
धिया । युयुज्रे । इन्दवः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोः दिवस्पृथु द्युलोकादपिविस्तीर्णंअरित्रंगमनसाधनंनौरूपंसिन्धूनां समुद्राणां तीर्थेअवतरणप्रदेशेविद्यतइतिशेषः रथश्च भूमौगन्तुंविद्यते इन्दवःसोमाः धियाभवद्विषयेणयुयुज्रेयुक्ताबभूवुः॥ अरित्रं ऋगतौ आर्तिलूधूसूखनसहचरइत्रइतिकरणेइत्रप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। दिवःऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। तीर्थे तॄप्लवनतरणयोः पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगितिथक् ऋतइद्धातोरितीत्वम् हलिचेतिदीर्घः। युयुज्रे लिटिइरयोरेइतिइरेचोरेआदेशः॥८॥

नवमीमृचमाह–

दिवस्कण्वासइन्दवोवसुसिन्धूनांपदे । स्वंवव्रिंकुहधित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । कण्वासः । इन्दवः । वसु । सिन्धूनाम् । पदे । स्वम् ।
वव्रिम् । कुह । धित्सथः ॥ ९ ॥

हेकण्वासः कण्वपुत्राः यद्वा मेधाविनऋत्विजः अश्विनावित्थंपृच्छतेतिशेषः कथमिति तदुच्यते दिवोद्युलोकसकाशात् इन्दवःसूर्यरश्मयःप्रादुर्भूताःसिन्धूनामपांवृष्टिरूपाणांस्यन्दनस्वभावानां पदेस्थानेअन्तरिक्षेवसुअस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनंज्योतिःआविर्भूतमितिशेषः अस्मिन्नवसरेयुवांस्वंवव्रिंस्वकीयंरूपंकुहधित्सथः कुत्रस्थापयितुमिच्छथः अत्रागत्यप्रदर्शनीयमितितात्पर्यार्थः ॥ कुह वाहचच्छन्दसीतिकिंशब्दात्सप्तम्यर्थेहप्रत्ययः कुतिहोरितिकिमः कुः। धित्सथः डुधाञ्धारणपोषणयोः सनि सनिमीमाघुरभलभशकपतपदामचइसितिआकारस्यइसादेशः अत्रलोपोभ्यासस्येतिअभ्यासलोपः सःस्यार्धधातुकेइतिसकारस्यतकारः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह–

अभूदुभाउअंशवेहिरण्यंप्रतिसूर्यः । व्यख्यज्जिह्वयासितः ॥१०॥३४॥

अभूत् । ऊम् इति । भाः । ऊम् इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति ।
सूर्यः । वि । अख्यत् । जिह्वया । असितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

भाउ सूर्यस्यदीप्तिस्तुअंशवेउषःकालीनरश्मिसिद्ध्यर्थंअभूदुप्रादुर्भूतैव सूर्यश्चहिरण्यंप्रति स्वकीयोदयेनहिरण्यसदृशोभूत् अग्निश्च असितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यस्यप्रवेशेनस्वयंकृष्णोभूत्वा जिह्वयास्वकीययाज्वालयाव्यख्यत्प्रकाशितवान् तस्मादयमश्विनोर्युवयोरागमनकालइत्यर्थः ॥ अभूत् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । हिरण्यंप्रति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीया । अख्यत् चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि लुङि चक्षिङःख्याञितिख्याञादेशः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

एकादशीमृचमाह—

अभू॑दु पा॒रमेत॑वे॒ पन्था॑ ऋ॒तस्य॑ साधु॒या । अद॑र्शि॒ वि स्रु॒तिर्दि॒वः ॥११॥

अभू॑त् । ऊम् इति॑ । पा॒रम् । एत॑वे । पन्था॑ः । ऋ॒तस्य॑ । सा॒धु॒ऽया । अद॑र्शि । वि । स्रु॒तिः । दि॒वः ॥ ११ ॥

ऋतस्यसूर्यस्यपारमेतवे रात्रेःपारभूतमुदयाद्रिंगन्तुं पन्थामार्गःसाधुयासमीचीनः अभूदु निष्पन्नएव दिवः द्योतनात्मकस्यसूर्यस्यस्तुतिःप्रसृतादीप्तिर्व्यदर्शिविशेषेणदृष्टा तस्मादश्विनौयुवाभ्यामागन्तव्यम् ॥ एतवे इण्गतौ तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः । साधुया सुपांसुलुगितिविभक्तेर्याजादेशः । अदर्शि कर्मणिलुङि च्लेश्चिणादेशः चिणोलुगितितशब्दस्यलुक् । स्रुतिः स्रुगतौ क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

तत्त॒दिद॒श्विनो॒रवो॑ जरि॒ता प्रति॑ भूषति । मदे॒ सोम॑स्य॒ पिप्र॑तोः ॥१२॥

तत्ऽत॑त् । इत् । अ॒श्विनो॑ः । अवः॑ । ज॒रि॒ता । प्रति॑ । भू॒ष॒ति॒ । मदे॑ । सोम॑स्य । पिप्र॑तोः ॥ १२ ॥

जरितास्तोता अश्विनोःसम्बन्धितत्तदित् पुनःपुनःकृतंसर्वमपिअवोस्मद्विषयंरक्षणंप्रतिभूषतिप्रत्येकमलङ्करोति तदातदाप्रशंसतीत्यर्थः कीदृशयोरश्विनोः मदेहर्षेनिमित्तभूतेसतिसोमस्य पिप्रतोः सोमंपूरयतोः ॥ भूषति भूषअलङ्कारे भौवादिकः । पिप्रतोः पृपालनपूरणयोः पृइत्येके अस्माल्लटःशतृ जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १२॥

त्रयोदशीमृचमाह—

वावसानाविवस्वतिसोमस्यपीत्यागिरा। मनुष्वच्छंभूआगतम् ॥१३॥

ववसाना। विवस्वति। सोमस्य। पीत्या। गिरा। मनुष्वत्। शंभू इति शम्ऽभू। आ। गतम् ॥ १३ ॥

हेशम्भू सुखस्यभावयितारौअश्विनौ मनुष्वत् मनाविवविवस्वतिपरिचरणवतियजमानेववसानानिवासशीलौयुवां सोमस्यपीत्या सोमपाननिमित्तंगिरास्तुतिनिमित्तंचआगतंआगच्छतम् ॥ ववसाना वसनिवासे ताच्छील्यवयोवचनेतिताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। पीत्या पापाने स्थागापापचोभावेइतिभावेक्तिन् घुमास्थेतीत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचनेयणादेशेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। मनुष्वत् मनज्ञाने मन्यतेजानातीतिमनुः बहुलवचनादौणादिकउसिप्रत्ययः तत्रतस्येवेतिसप्तम्यर्थेवतिः प्रत्ययस्वरः। गतं गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

युवोरुषाअनुश्रियंपरिज्मनोरुपाचरत्। ऋतावनथोअक्तुभिः ॥१४॥

युवोः। उषाः। अनु। श्रियम्। परिऽज्मनोः। उपऽआचरत्। ऋता। वनथः। अक्तुऽभिः ॥ १४ ॥

हेअश्विनौपरिज्मनोःपरितोगन्त्रोर्युवोः युवयोरुभयोः श्रियमनुआगमनरूपांशोभामनुसृत्यउषाउपाचरत् उषःकालदेवताइहागच्छतु युवयोरागतयोःसतोः पश्चादागतेत्यर्थः युवांचअक्तुभीरात्रिभिः ऋता यज्ञगतानिहवींषिवनथःकामयेथेसम्भजेथे ॥ युवोः युष्मच्छब्दात्षष्ठीद्विवचनस्यसुपांसुपोभवन्तीतिषष्ठीद्विवचनादेशः अतआदेशविषयत्वाद्योचीतियत्वाभावः शेषेलोपः। परिज्मनोः परितःअजतोगच्छतइतिपरिज्मानौ श्वन्नुक्षन्नित्यादिनाअजतेर्मनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः। ऋता शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः। वनथः वनषणसम्भक्तौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥१४॥

प्रवर्ग्येपौर्वाह्णिकेघर्मस्यहविषोद्वितीयायाज्याउभापिबतमित्येषा अथोत्तरमितिखण्डेसूत्रितम्—उभापिबतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवानमिति। आश्विनशस्त्रेप्येषाद्वितीयायाज्या सूत्रितंच—प्रवामन्धांसिमद्यान्यस्थुरुभापिबतमश्विनेतियाज्येति।

तामेतां पञ्चदशीमृचमाह—

उभापिबतमश्विनोभानःशर्मयच्छतम् ।
अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् ।
अविद्रियाभिः । ऊतिऽभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

हेअश्विना उभायुवामुभौपिबतंसोमपानं कुरुतम् ततऊर्ध्वमुभायुवामुभौअविद्रियाभिःप्रशस्ताभिरूतिभीरक्षाभिर्नोस्मभ्यंशर्मसुखंयच्छतम् ॥ पिबतम् पापाने लोटिशपि पाघ्रेत्यादिनापिबादेशः अङ्गवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येतिवचनाल्लघूपधगुणाभावः यद्वा आद्युदात्तःअदन्तःपिबादेशः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । यच्छतम् दाण्दाने लोटिशपि पाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः । अविद्रियाभिः द्राकुत्सायांगतौ विपूर्वादस्माद्भावेऔणादिकःकिः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः विद्रिर्निन्दा तद्विरोधिनी अविद्रिःस्तुतिः तांयान्तीत्यविद्रियाः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊतिभिः अवतेःक्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेतृतीयोध्यायःसमाप्तः ॥ ३ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथप्रथमाष्टकेचतुर्थोध्यायआरभ्यते अयंवामितिनवमानुवाकस्यचतुर्थंसूक्तंदशर्चम् अत्रानुक्रान्तम्—अयंदशप्रागाथंत्विति। ऋषिश्चान्यस्माद्दषेरितिपरिभाषितत्वात् कण्वपुत्रःप्रस्कण्वऋषिः तथापूर्वत्राश्विनंत्वित्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयाइदमपिसूक्तमश्विदेवताकम् अनयैवपरिभाषयाइदमुत्तरंचप्रागाथम् अतः प्रथमातृतीयाद्याअयुजोबृहत्यः द्वितीयाचतुर्थ्याद्यायुजःसतोबृहत्यः प्रातरनुवाकेआश्विनेक्रतौबार्हतेछन्दसिएतत्सूक्तम् अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—इमाउवामयंवामिति आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ओम् अयंवांमधुंमत्तमःसुतःसोमंऋतावृधा ।
तमंश्विनापिबतंतिरोअंह्न्यंधत्तंरत्नांनिदाशुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुंमत्ऽतमः । सुतः । सोमंः । ऋतऽवृधा । तम् । अश्विना । पिबतम् । तिरःऽअंह्न्यम् । धत्तम् । रत्नांनि । दाशुषे ॥१॥

हेऋतावृधा ऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवावर्धयितारौअश्विनाअश्विनौ वांयुवयोः अयंपुरोवर्तीसोमः सुतोऽभिषुतः कीदृशः मधुमत्तमःअतिशयेनमाधुर्यवान् तिरोअह्न्यंतिरोभूतेपूर्वस्मिन्दिनेभिषुतंतंसोमंपिबतम् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायरत्नानिरमणीयानिधनानिधत्तंप्रयच्छतम् ॥ वां युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावाविितिषष्ठीद्विवचनस्यवामादेशःसर्वानुदात्तः । मधुमत्तमः मनज्ञाने मन्यतइतिमधु फलिपाटिनमीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं धकारश्चान्तादेशः अतिशयेनमधुमान् मधुमत्तमः मतुप्तमपोःपित्त्वादनुदात्तत्वेपदस्वरएवशिष्यते। ऋतावृधा वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्चेतिक्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । तिरोअह्न्यं अह्निभवोह्न्यः भवेछन्दसीतियत् अह्नष्टखोरेवेतिनियमान्नस्तद्धितेइतिटिलोपाभावः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाद्येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावाभावेअल्लोपोनइत्यका-

रलोपः तिरोहितोअह्नयस्तिरोअह्नयः तिरोन्तर्धाविति गतित्वेननिपातत्वादव्ययत्वेप्रादिसमासेअ-व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। दाशुषे दाश्वान्साह्वानित्यादिनाक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येक-वचने वसोःसम्प्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्रिवन्धुरेणत्रिवृतासुपेशसारथेनायातमश्विना।
कण्वासोवांब्रह्मकृण्वन्त्यध्वरेतेषांसुशृणुतंहवम् ॥ २ ॥

त्रिऽवन्धुरेण। त्रिऽवृता। सुऽपेशसा। रथेन। आ। यातम्। अश्विना। कण्वासः। वाम्। ब्रह्म। कृण्वन्ति। अध्वरे। तेषाम्। सु। शृणुतम्। हवम् ॥ २ ॥

हेअश्विनात्रिवन्धुरेणउन्नतानतरूपेणत्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेनत्रिवृताअप्रतिहतगतितया लोकत्रयेवर्तमानेनसुपेशसाशोभनसुवर्णयुक्तेनरथेनआयातं इहागच्छतम् कण्वासः कण्वपुत्राः मेधाविनऋत्विजोवांयुवयोरध्वरेयागेब्रह्मस्तोत्ररूपंमन्त्रंहविर्लक्षणमन्नंवाकृण्वन्तिकुर्वन्ति तेषांक-ण्वानांहवमाह्वानंसुशृणुतंसुष्ठुआदरेणशृणुतम्॥ त्रिवन्धुरेण बध्नन्तीतिबन्धुराःबन्धेरौणादिकउ-रन्प्रत्ययः त्रयोबन्धुरायस्यासौत्रिबन्धुरः त्रिचक्रादिषुपाठात् त्रिचक्रादीनांछन्दस्युपसंख्यान-मितिउत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। त्रिवृता त्रिषुलोकेषुवर्ततइतित्रिवृत् क्विप्चेतिक्विप्। सुपेशसा पेशइ-तिहिरण्यनाम शोभनंपेशोयस्यासौसुपेशाः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। शृणुतम् श्रुश्रवणे श्रुवःशृचेतिश्नुः तत्सन्नियोगेनधातोःशृभावश्च। हवं ह्वयतेर्भावेनुपसर्गस्येत्यप्सम्प्र-सारणंच गुणावादेशौ प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अश्विनामधुमत्तमंपातंसोममृतावृधा।
अथाद्यदस्रावसुबिभ्रतारथेदाश्वांसमुपगच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना। मधुमत्ऽतमम्। पातम्। सोमम्। ऋतऽवृधा। अथ। अद्य। दस्रा। वसु। बिभ्रता। रथे। दाश्वांसम्। उप। गच्छतम् ॥ ३ ॥

हेऋतावृधा यज्ञस्यवर्धकावश्विनौमधुमत्तमंसोमंपातंपिबतं हेदस्राअश्विनौ सोमपानार्थं अथअस्मदाह्वानानन्तरं अद्यास्मिन्दिनेरथेस्वकीयेवसुबिभ्रताअस्मदुपयुक्तंधनंधारयन्तौदाश्वां-

संहविःप्रदंयजमानंउपगच्छतंसमीपेप्रापुतम् ॥ बिभ्रता डुभृञ्धारणपोषणयोः शतरिजुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह–

त्रिषधस्थेबर्हिषिविश्ववेदसामध्वांयज्ञंमिमिक्षतम् ।
कण्वासोवांसुतसोमाअभिद्यवोयुवांहवन्तेअश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽसधस्थे । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षतम् । कण्वासः । वाम् । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवाम् । हवन्ते । अश्विना ॥ ४ ॥

हेविश्ववेदसासर्वज्ञावश्विनौ त्रिषधस्थेकक्षात्रयरूपेणास्तीर्णतयात्रिषुस्थानेष्ववस्थितेबर्हिषिदर्भेस्थित्वामध्वामधुरेणरसेनयज्ञंमिमिक्षतंसेक्तुमिच्छतं हेअश्विना वांयुष्मदर्थंसुतसोमाअभिषुतसोमयुक्ताः अभिद्यवःअभिगतदीप्तयः कण्वासोयुवामुभौहवन्तेआह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्थे त्रिषुस्थानेषुसहतिष्ठतीतित्रिषधस्थंबर्हिः सुपिस्थइतिकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः । मध्वा आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः जसिचेत्यत्रजसादिषुछन्दसिवावचनमितिवचनान्नाभावाभावश्च । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिएकाचइतीट्प्रतिषेधः हलन्ताच्चेतिसनःकित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः अभ्यासहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि । सुतसोमाः सुतःसोमोयैः बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः द्युरित्यहर्नाम तेनतत्सम्बन्धी प्रकाशोलक्ष्यते अभिगताद्युं अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीययेतिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह–

याभिःकण्वमभिष्टिभिःप्रावतंयुवमश्विना ।
ताभिःष्वं१स्माँअवतंशुभस्पतीपातंसोममृतावृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

याभिः । कण्वम् । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतम् । युवम् । अश्विना । ताभिः । सु । अस्मान् । अवतम् । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

हेअश्विना युवंयुवामुभौयाभिरभिष्टिभिः अपेक्षिताभीरक्षाभिः कण्वंमहर्षिंप्रावतंरक्षितवन्तौ हेशुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालकौ ताभीरक्षाभिरस्माननुष्ठातॄन्स्ववतंसुष्ठुरक्षतम् स्पष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः आभिमुख्येनेष्यन्तइत्यभिष्टयःफलानि इषइच्छायां कर्मणिक्तिनि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः एमन्नादिषुछन्दसिपररूपंवक्तव्यमितिपररूपत्वम् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । शुभस्पती शुभदीप्तौ क्विप्चेतिक्विप् षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् सुबामन्त्रितेइतिषष्ठ्यन्तस्यपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीमृचमाह—

सुदासेदस्रावसुबिभ्रतारथेपृक्षोवहतमश्विना ।
रयिंसमुद्रादुतवादिवस्पर्यस्मेधत्तंपुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सुऽदासे । दस्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतम् । अश्विना ।
रयिम् । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तम् ।
पुरुऽस्पृहम् ॥ ६ ॥

हेदस्रादर्शनीयावश्विनौसुदासेशोभनदानयुक्तायराज्ञेपिजवनपुत्रायरथेवसुबिभ्रतायुवांपृक्षोन्नंवहतंप्रापितवन्तौ समुद्रादन्तरिक्षात् समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम समुद्रःअध्वरमित्यन्तरिक्षनामसुपाठात् उतवादिवस्परि अथवास्वर्गात्पर्याहृत्यपुरुस्पृहंबहुभिःस्पृहणीयंरयिंधनंअस्मेधत्तं अस्मासुस्थापयतम् ॥ सुष्ठुददातीतिसुदाःअसुनि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवस्परि पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । पुरुस्पृहम् स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः पुरुभिःस्पृह्यतइतिपुरुस्पृहः कर्मणिघञ् अतोलोपस्यस्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणाभावः ञित्स्वरेणउत्तरपदस्याद्युदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणतदेवशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यन्नासत्यापरावतियद्वास्थोअधितुर्वशे ।
अतोरथेनसुवृतानआगतंसाकंसूर्यस्यरश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।
अन्तः । रथेन । सुऽवृता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य ।
रश्मिऽभिः ॥ ७ ॥

हेनासत्याअसत्यरहितावश्विनौ यत्यदियुवांपरावतिदूरदेशेस्थःवर्तेथे यद्वा अथवाअधितुर्वशेअधिकेसमीपेस्थः अतोस्माद्दूरात्समीपाद्वा सूर्यस्यरश्मिभिःसाकं सूर्योदयकालेसुवृता शोभनवर्तनयुक्तेनरथेननोस्मान्प्रतिआगतमागच्छतम् ॥ नासत्या सत्सुभवौसत्यौनसत्यौअसत्यौनअसत्यौनासत्यौ नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः । स्थः असभुवि श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः । गतं गमेर्लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अर्वाञ्चावांसप्तयोध्वरश्रियोवहन्तुसवनेदुप ।
इषंपृञ्चन्तासुकृतेसुदानवआबर्हिःसीदतंनरा ॥ ८ ॥

अर्वाञ्चा । वाम् । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहन्तु । सवना । इत् ।
उप । इषम् । पृञ्चन्ता । सुऽकृते । सुऽदानवे । आ । बर्हिः ।
सीदतम् । नरा ॥ ८ ॥

हेअश्विनौअध्वरश्रियोयागसेविनः सप्तयोश्वाः सवनेदुपअस्मदनुष्ठेयानित्रीणिसवनान्येोपलक्ष्यअर्वाञ्चाअभिमुखावांयुवांवहन्तुप्रापयन्तु हेनराअश्विनौसुकृतेसुष्ठुकर्मकारिणेसुदानशोभनदानयुक्तायजमानायेषमन्नंपृञ्चन्तासंयोजयन्तौ युवांबर्हिरासीदतंदर्भंप्राप्नुतम् ॥ अञ्चा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । अध्वरश्रियम् अध्वरंश्रयन्तीत्यध्वरश्रियः क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिनाक्विप्दीर्घश्च । वहन्तु वहप्रापणे शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वणाद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । सवना षुञ्अभिषवे अभिषूयतेसोमएष्वितिसवनाने अधिकरणेल्युट् योरनादेशः गुणावादेशौ ञ्नितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पृञ्चन्ता पृचीसम्पर्के शतरिरुधादित्वात्श्नम् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः प्रत्यस्वरः । सुकृते सुकर्मपापेत्यादिनाकरोतेर्भूतकालेक्विप् ह्रस्वस्यपितीतितुक् । सुदानवे शोभ-

नंदानुर्दानंयस्यासौसुदानुः दानुशब्दोनुप्रत्ययान्तआद्युदात्तः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीतिबहुव्री-
हावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सीदतं षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

तेनंनासत्यागंतंरथेंनसूर्यंत्वचा ।
येनुशश्वंदूहथुर्दाशुषेवसुमध्वःसोमंस्यपीतयें ॥ ९ ॥

तेनं । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यंऽत्वचा । येनं । शश्वंत् ।
ऊहथुंः । दाशुषे । वसुं । मध्वः । सोमंस्य । पीतयें ॥ ९ ॥

हेनासत्यासूर्यत्वचासूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेनवा तेनप्रसिद्धेनरथेनआगतमागच्छतं दा-
शुषे हविर्दत्तवतेयजमानायवसुधनं शश्वत्सर्वदायेनरथेनऊहथुः प्रापितवन्तौतेनरथेनेतिपूर्वत्रा-
न्वयः किमर्थमागमनमितितदुच्यते मध्वः मधुरस्यसोमस्यपीतयेसोमपानार्थम् ॥ सूर्यत्वचा त्व-
चसंवरणे त्वचतिसंवृणोतीतित्वग्रश्मिः सूर्यस्यत्वगिवत्वग्यस्य सप्तम्युपमानेत्यादिनाबहुव्रीहिरु-
त्तरपदलोपश्च सूर्यशब्दःषूप्रेरणेइत्यस्मात्क्यपि राजसूयसूर्येत्यादिनारुडागमसहितोनिपातितः
ततःप्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणशिष्यते ।
ऊहथुः वहप्रापणे लिटिअसंयोगाल्लिट्किदितिलिटःकित्त्वे वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं अभ्या-
सहलादिशेषौ सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

उक्थेभिंरर्वागवंसेपुरूवसूअर्कैश्चनिह्वंयामहे ।
शश्वत्कण्वांनांसदंसिप्रियेहिकंसोमंपपथुंरश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

उक्थेभिंः । अर्वाक् । अवंसे । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । अर्कैः । च ।
नि । ह्वयामहे । शश्वंत् । कण्वांनाम् । सदंसि । प्रिये । हि । कम् ।
सोमंम् । पपथुंः । अश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनौअवसेस्मद्रक्षणार्थंउक्थेभिरुक्थैःशस्त्रैः अर्कैश्च अर्चनसाधनैः
स्तोत्रैश्चअर्वागस्मदाभिमुख्येननिह्वयामहेनितरामाह्वयामः हेअश्विनाकण्वानांकण्वपुत्राणांमे-

धाविनांवाप्रियेसदस्तियज्ञस्थानेशश्वत्सर्वदासोमं पपथुर्हिकंयुवांपीतवन्तौखलु ॥ उक्थेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः बहुवचनेझल्येदित्येत्वम् । अर्कैः ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिकरणेघः चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम् । निह्वयामहे निसमुपविभ्योह्वइत्यात्मनेपदम् । सदसि सीदन्त्यस्मिन्निति सदः असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । पपथुः पापाने लिटिआतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

सहवामेनेतिषोडशर्चंपञ्चमंसूक्तम् प्रस्कण्वऋषिः बार्हतत्वादयुजोबृहत्यःयुजःसतोबृहत्यः उषादेवता सहषोडशोषस्यंत्वित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकेउषस्येक्रतौबार्हतेछन्दसीदंसूक्तम् अथोषस्यइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रत्युअदर्शिसहवामेनेतिबार्हतमिति । तथाआश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

सहवामेननउषोव्युच्छादुहितर्दिवः ।
सहद्युम्नेनबृहताविभावरिरायादेविदास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । सह ।
द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हेदुहितर्दिवोद्युदेवतायाःपुत्रि उषः उषःकालदेवते नोस्मदर्थेवामेनधनेनसहव्युच्छप्रभातं कुरुहेविभावरिउषोदेवतेबृहताप्रभूतेनद्युम्नेनान्नेनसहव्युच्छ हेदेवि त्वंदास्वतीदानयुक्तासतीराया पशुलक्षणेनधनेनसहव्युच्छ॥ उच्छ उच्छीविवासे । दुहितर्दिवः सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरेइत्यत्र परमपिछन्दसीतिवचनाद्दिवइत्यस्यपूर्वाङ्गवद्भावेसतिआमन्त्रितस्यचेतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । बृहता बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावरि भादीप्तौ आतोमनिन्क्वनिप्वनिपश्चेत्यादिनावनिप् वनोरचेतिङीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशः सम्बुद्धौह्रस्वत्वम् । दास्वती डुदाञ्दाने भावेअसुन्प्रत्ययः तदस्यास्तीतिदास्वती मादुपधायाइतिमतुपोवत्वम् उगितश्चेतिङीप् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदोभूरिच्यवन्तवस्तवे ।
उदीरयप्रतिमासूनृताउषश्चोदराधोमघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वंऽवतीः । गोऽमंतीः । विश्वऽसुविदंः । भूरि । च्यवन्त ।
वस्तवे । उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद ।
राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वावतीःबह्वश्वोपेताःगोमतीःबहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वसुविदःकृत्स्नस्यधनस्यसुष्ठुलम्भयित्र्यः उषोदेवताः वस्तवेप्रजानांनिवासायभूरिप्रभूतंयथाभवतितथाच्यवन्तप्राप्ताः हेउषोदेवतेमाप्रतिमामुद्दिश्य सूनृताःप्रियहितवाचः उदीरय ब्रूहि मघोनांधनवतांसम्बन्धिराधोधनंचोदअस्मदर्थंप्रेरय ॥ अश्वावतीः मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतावितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्यपाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त च्युङ्गतौ लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । वस्तवे वसनिवासे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ईरय ईरगतौकम्पनेच हेतुमतिणिच् । चोद चुदसञ्चोदने चौरादिकः लोटि छन्दस्युभयथेतिशप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः । मघोनां षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिसम्प्रसारणम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

उवासोषाउच्छाच्चनुदेवीजीरारथानाम् ।
येअस्याआचरणेषुदध्रिरेसमुद्रेनश्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् ।
ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दध्रिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उषोदेवी उवास पुरानिवासमकरोत् प्रभातंकृतवतीत्यर्थः चनुअद्यापिउच्छात् व्युच्छति प्रभातंकरोति कीदृशीदेवी रथानांजीराप्रेरयित्री उषःकालेहिरथाःप्रेर्यन्ते अस्याउषसःआचरणेषुआगमनेषुयेरथादध्रिरेधृताःसज्जीकृताभवन्ति तेषांरथानामितिपूर्वत्रान्वयः रथप्रेरणेदृष्टान्तः—श्रवस्यवोधनकामाः समुद्रेन यथासमुद्रमध्येनावःसज्जीकृत्यप्रेरयन्तितद्वत् ॥ उवास वसनिवासे णलि लिटचभ्यासस्योभयेषामितिअभ्यासस्यसम्प्रसारणं लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् लेटचाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः तुदादित्वात् शप्रत्ययः आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरः । उषाःइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयाअस्यनिघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । जीरा जुः-

तिगत्यर्थः सौत्रोधातुः जोरीचेतिरक्प्रत्ययः । अस्याः इदमोन्वादेशेइत्यशादेशोनुदात्तः विभक्तिरपिसुप्त्वादनुदात्तेतिसर्वानुदात्तत्वम् । आचरणेषु चरगत्यर्थः ल्युट्चेतिभावेल्युट् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दध्रिरे धृङ्अवस्थाने लिटःकित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् यच्छब्दयोगादनिघातः । श्रवस्यवः श्रूयतइति श्रवोधनं असुन् तदात्मनइच्छन्तीतिश्रवस्यवः सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

उषोयेतेप्रयामेषुयुञ्जतेमनोदानायसूरयः ।
अत्राहतत्कण्वएषांकण्वतमोनामगृणातिनृणाम् ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ।
अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषाम् । कण्वऽतमः । नाम ।
गृणाति । नृणाम् ॥ ४ ॥

हेउषः तेतवयामेषुगमनेषुसत्सुयेसूरयोविद्वांसोदानाभिज्ञाःदानायधनादिदानार्थंमनः स्वकीयंप्रयुञ्जतेप्रेरयन्ति दानशीलाः उदाराःप्रभवः प्रातःकालेदातुमिच्छन्तीत्यर्थः एषांदातुमिच्छतांनृणांतन्नाम दानविषयेलोकप्रसिद्धंनाम कण्वतमोतिशयेनमेधावीकण्वोमहर्षिरत्राह—अत्रैवोषःकालेगृणात्युच्चारयति योदातुमिच्छतियश्चनामग्रहणेनदातारंप्रशंसतितावुभावप्युषःकालएवतथाकुरुतइत्युषसःस्तुतिः ॥ गृणाति गॄशब्दे क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । नृणां नामि नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नृचान्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आघायोषेवसूनर्युषायातिप्रभुञ्जती ।
जरयन्तीवृजनंपद्वदीयतउत्पातयतिपक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रऽभुञ्जती ।
जरयन्ती । वृजनम् । पत्ऽवत् । ईयते । उत् । पातयति ।
पक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

उषादेवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती आयातिघ प्रतिदिनमागच्छतिखलु तत्रदृष्टान्तः—सूनरी सुष्ठुगृहकृत्यस्यनेत्री योषेवगृहिणीव कीदृशीउषाः वृजंनंगमनशीलंजङ्गमं प्राणिजातं जरयन्ती जरांप्रापयन्ती असकृदुषस्यावृत्तायांवयोहान्याप्राणिनोजीर्णाभवन्ति किञ्च उषःकाले पद्वत् पादयुक्तंप्राणिजातं ईयते निद्रांपरित्यज्यस्वस्वकृत्यार्थंगच्छति किञ्च इयमुषाः पक्षिणउत्पादयति पक्षिणोऽप्युषःकालेसमुत्थायतत्रतत्रव्रजन्ति ॥ घ ऋचितुनुघेत्यादिनासंहितायांदीर्घः । सुष्ठुनयतीतिसूनरी नृनये अचइरितिइप्रत्ययः गतिसमासेकृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिवचनात् कृदिकारादक्तिनइतिङीष् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घः । प्रभुञ्जती भुजपालनाभ्यवहारयोः लटःशतृ रुधादित्वात्श्नम् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः उगितश्चेतिङीप् शतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । वृजनं वृजीवर्जने वर्ज्यतेइतिवृजनंप्राणिजातं कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्युःप्रत्ययः किच्त्वाल्लघूपधगुणाभावः योरनादेशेप्रत्ययस्वरः । पद्वत् पत्पादः तदस्यास्तीतिपद्वत् झयइतिमतुपोवत्वम् व्यत्ययेनमतुपउदात्तत्वम् नचस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिव्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वेसतिह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वमितिवाच्यं ह्रस्वादित्येवसिद्धे पुनर्नुड्ग्रहणसामर्थ्यादेषापरिभाषानाश्रीयतेइतिवृत्तावुक्तम् इतरथाहिमरुत्वानित्यत्रापिमतुपउदात्तत्वंस्यात् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

वियासृजतिसमनंव्य१र्थिनःपदंनवेत्योदती ।
वयोनकिष्टेपप्तिवांसआसतेव्युष्टौवाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति । ओदती । वयः । नकिः । ते । पप्तिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

यादेवतासमनंसमीचीनचेष्टावन्तंपुरुषंविसृजतिप्रेरयति गृहारामादिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुषःकालः शयनादुत्थाप्यस्वस्वव्यापारेप्रेरयतीतिप्रसिद्धं किञ्च उषाः अर्थिनोयाचकान्विसृजति तेपिह्युषःकालेसमुत्थायस्वकीयदातृगृहेगच्छन्ति ओदतीउषोदेवतापदंस्थानंनवेतिनकामयते उषःकालःशीघ्रंगच्छतीत्यर्थः हेवाजिनीवतिउषोदेवते तेव्युष्टौत्वदीयेप्रभातकालेपप्तिवांसः

पतनयुक्तावयःपक्षिणः नकिरासतेनतिष्ठन्ति किन्तु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्यगच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृजन्ति सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः तस्यङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः प्रत्ययस्यापित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः। ओदती उन्दीक्लेदने उनत्तिसर्वंनीहारेणेत्योदतीउषाः शतरिव्यत्ययेनशप् व्यत्ययेनानुनासिकलोपेलघूपधगुणः उगितश्चेतिङीप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् नचशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् अन्तोदात्ताच्छतुःपरस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे युष्मत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । पप्तिवांसः पत्लृगतौ लिटःक्वसुः क्रादिनियमात्प्राप्तइट् वस्वेकाजाद्घसामितिनियमान्नप्राप्नोतितत्क्रियते सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावात्द्विर्भावः प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति वाजोन्नं अस्यास्तीतिवाजिनीक्रियामत्वर्थीयइनिः ऋन्नेभ्यइतिङीप् तादृशी क्रियायस्याःसा तदस्यास्तीतिमतुप् संज्ञायांइतिमतुपोवत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

एषायुंक्तपरावतःसूर्यस्योदयंनादधि ।
शतंरथेभिःसुभगोषाइयंवियात्यभिमानुंषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उत्ऽअयनात् । अधि ।
शतम् । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयम् । वि । याति ।
अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषाउषोदेवीशतंअयुक्त स्वकीयानांरथानांशतंयोजितवती सुभगासौभाग्ययुक्ताइयमुषाः परावतोदूरस्थात्सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युलोकात् मानुषानभि मनुष्यानुद्दिश्य रथेभिःशतसंख्याकैर्युक्तैरथैर्वियाति विशेषेणगच्छति ॥ अयुक्त लुङि झलोझलीतिसिचोलोपः । उदयनात् उदेत्यत्रेत्युदयनं इणगतौ अधिकरणेल्युट् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सुभगा शोभनोभगोयस्याःसा आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। मानुषान् मनोःपुत्रामानुषाः मनोर्जातावञ्यतौषुक्चेत्यञ् षुगागमश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

विश्वंमस्यानानामचक्षंसेजगज्ज्योतिष्कृणोतिसूनरी ।
अपद्वेषोमघोनींदुहितादिवउषाउंच्छदपस्रिधः ॥ ८ ॥

विश्वम्। अस्याः। ननाम। चक्षसे। जगत्। ज्योतिः। कृणोति। सूनरी। अप। द्वेषः। मघोनी। दुहिता। दिवः। उषाः। उच्छत्। अप। स्रिधः॥ ८॥

विश्वंसर्वंजगत्जङ्गमंप्राणिजातंअस्याउषसश्चक्षसेप्रकाशायननामप्रह्वीभवति रात्रौतमसि निमग्नाःसर्वेजनाः तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्यनमस्कुर्वन्तीत्यर्थः कुतः यस्मादेषासूनरीसुष्ठु नेत्री अभिमतफलस्यप्रापयित्रीउषाःज्योतिष्कृणोतिसर्वंप्रकाशयति किञ्च मघोनीमघवतीधनवतीदिवोदुहिताद्युलोकसकाशादुत्पन्नाउषाः द्वेषः द्वेष्टॄन् अपोच्छत्अपवर्जयति तथा स्रिधः शोषयितॄनपोच्छत् अपवर्जयति तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूतांउषोदेवतांविश्वंजगन्नमस्करोतीत्यर्थः॥अस्याः इदमोन्वादेशेइत्यशादेशोनुदात्तः विभक्तिश्चसुप्त्वादनुदात्तेतिसर्वानुदात्तत्वम्। ननाम संहितायामन्येषामपिदृश्यतेइत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् तुजादित्वेहितुतुजानइत्यादाविवपदकालेपिदीर्घःश्रूयते। ज्योतिः इणःषइत्यनुवृत्तौ इसुसोःसामर्थ्येइतिविसर्जनीयस्यषत्वम्। द्वेषः द्विषअप्रीतौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् लघूपधगुणः। मघोनी मघंधनतिसंभजतइतिमघोनी श्वन्नुक्षन्नित्यादिनामघवनशब्दःकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः स्त्रियामृन्नेभ्योङीबितिङीप् भसंज्ञायां श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिसम्प्रसारणम्। उच्छत् उच्छीविवासे विवासोवर्जनं छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमाभावः। स्रिधः स्रिधुशोषणे क्विपचेति क्विप्॥८॥

नवमीमृचमाह—

उषआभाहिभानुनाचन्द्रेणदुहितर्दिवः।
आवहन्तीभूर्यस्मभ्यंसौभगंव्युच्छन्तीदिविष्टिषु॥ ९॥

उषः। आ। भाहि। भानुना। चन्द्रेण। दुहितः। दिवः। आऽवहन्ती। भूरि। अस्मभ्यम्। सौभगम्। विऽउच्छन्ती। दिविष्टिषु॥ ९॥

हेदिवोदुहितः द्युलोकस्यपुत्रिउषःउषोदेवते चन्द्रेणसर्वेषामाह्लादकेनभानुनाप्रकाशकेनआसमन्तावभाहिप्रकाशस्व किंकुर्वती दिविष्टिषुदिवसेषुभूरिप्रभूतंसौभगंअस्मभ्यमावहन्तीसंपादयन्ती तथा व्युच्छन्ती तमांसिवर्जयन्ती॥ उषःषाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। दुहितर्दिवः परमपिछन्दसीतिदिवइत्यस्यपरस्यषष्ठ्यन्तस्यपूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेसतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानु-

दात्तत्वम् । आवहन्ती ङीप्शपौपित्त्वादनुदात्तौ शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् अतोधातुस्वरःशिष्यते समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरिभवतिनविनश्यतीतिभूरि अदिश-दिभूशुभिभ्यःक्रिन्नितिक्रिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्यभावःसौभगं सुभगान्मन्त्रेइत्युद्गात्रा-दिषुपाठात् अञ्प्रत्ययः हृद्भगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धौप्राप्तायां सर्वेविधयश्छन्दसिवि-कल्प्यन्तइतिवचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्नभवतीतिवृत्तावुक्तम् ।व्युच्छन्ती उच्छीविवासे विवासोवर्ज-नं तौदादिकः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । दिविष्टिषु दिवूशब्देनदिविष्ठ-आदित्योलक्ष्यते तस्यइष्टयएषणानिगमनानियेषुदिवसेषुतेदिविष्टयः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

विश्वस्यहिप्राणनंजीवनंत्वेवियदुच्छसिसूनरि ।
सानोरथेनबृहताविभावरिश्रुधिचित्रामघेहवम् ॥१०॥४॥

विश्वस्य । हि । प्राणनम् । जीवनम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि । सूनरि । सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि । श्रुधि । चित्रऽमघे । हवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

हेसूनरीउषोदेवि विश्वस्यसर्वस्यप्राणिजातस्य प्राणनंचेष्टनं जीवनंप्राणधारणंचत्वेहि त्वय्येववर्तते यद्यस्मात्त्वंव्युच्छसितमोवर्जयसि हेविभावरिविशिष्टप्रकाशयुक्ते सातादृशीत्वंनोस्मा-न्प्रतिबृहताप्रौढेनरथेनआयाहीतिशेषः तथाहेचित्रामघेविचित्रधनयुक्ते उषोदेवते अस्मदीयंहव-माह्वानंश्रुधिशृणु ॥ प्राणनं अनचेष्टायां ल्युट्चेतिभावेल्युट् योरनादेशः समासेअनितेरित्युपसर्ग-स्थान्निमित्तादुत्तरस्यनकारस्यणत्वम् नन्वनितेरितिइटानिर्देशात्कथमनचेष्टायामित्यस्यणत्वम् तर्हिजीवनस्यपृथगुपादानात् तेनैवधातुनाचेष्टालक्ष्यते समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहिता-यामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः । उच्छसि उच्छीवि-वासे तौदादिकः सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । सून-रि सुष्ठुनयतीतिसूनरी नृनयेइत्यस्मादचइरित्यौणादिकइप्रत्ययः गतिसमासेकृद्ग्रहणेगतिकारक-पूर्वस्यापिग्रहणात्कृदिकारादक्तिनइतिङीष् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्छन्दसिब-हुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेप्राप्ते आमन्त्रितस्यचेत्याष्टमिकोनिघातः । विभावरि विशिष्टाभायस्याः

सा छन्दसीवनिपाविितमत्वर्थीयोवनिप् वनोरचेतिङीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशश्च । श्रुधि श्रुश्रृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हेरपित्त्वेनप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वेपादादित्वान्निघाताभावः । मघमितिधननाम चित्रंमघंयस्याःसाचित्रामघा अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हवं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच भावेनुपसर्गस्येत्यप्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेनसम्प्रसारणंच ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

एकादशीमृचमाह—

उषो॒वाजं॒हिवंस्व॒यश्चि॒त्रोमानु॑षे॒जने॑ ।
तेनाव॑हसु॒कृतो॑अध्व॒राँउप॒येत्वा॑गृ॒णन्ति॒वह्न॑यः ॥११॥

उष॑ः । वाज॑म् । हि । वंस्व॑ । यः । चि॒त्रः । मानु॑षे । जने॑ । तेन॑ । आ । व॒ह॒ । सु॒ऽकृत॑ः । अ॒ध्व॒रान् । उप॑ । ये । त्वा॒ । गृ॒णन्ति॑ । वह्न॑यः ॥ ११ ॥

हेउषः वाजंहविर्लक्षणमन्नं हि श्रुतिषुप्रसिद्धं वंस्वयाचस्वस्वीकुर्वित्यर्थः योवाजश्चित्रश्चायनीयः मानुषेमनुष्येजनेजातेयजमानेवर्ततेतंवाजमितिपूर्वत्रान्वयः तेनकारणेनसुकृतःसुष्ठुकृतवतोयजमानान्अध्वरानहिंसारहितान्यागानुपावहप्रापय येयजमानावह्नयोयज्ञनिर्वाहकाः त्वात्वां गृणन्तिस्तुवन्तितान्सुकृतइतिपूर्वेणसम्बन्धः एतदुक्तंभवति यजमानैःप्रत्तंहविःस्वीकृत्यपुनरपितेषांयज्ञंसम्पादयन्ति ॥ वाजं वजव्रजगतौ कर्मणिघञ् अजिव्रज्योश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्वाजोवाज्यमित्यत्रापिकुत्वाभावइतिवृत्तावुक्तत्वात् कुत्वाभावः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । वंस्व वनुयाचने अत्रयाचनवाचिनाधातुनातदुत्तरभावीस्वीकारोलक्ष्यते बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अनुदात्तत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । सुकृतः सुकर्मपापेत्यादिनाकरोतेर्भूतार्थेक्विप्तुगागमः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरान् ध्वरोहिंसानास्त्यस्मिन्नितिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अध्वरानित्यत्र्यईप्सिततमत्वात् कर्तुरीप्सिततममितिकर्मसंज्ञा । सुकृतइत्यस्यतु अकथितंचेति नीवह्योर्हरतेश्चेतिद्विकर्मकेषुवहतेःपरिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्रनकारस्यसंहितायांदीर्घादटीतिरुत्वम् आतोटिनित्यमितिपूर्वपदस्याकारस्यसानुनासिकता । गृणन्ति गॄशब्दे क्र्यादिभ्यःश्ना प्वादीनां ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

विश्वान्देवाँआवहसोमपीतयेन्तरिक्षादुषस्त्वम् ।
सास्मासुधागोमदश्वावदुक्थ्यं१मुषोवाजंसुवीर्यम् ॥१२॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् ।
उषः । त्वम् । सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यम् ।
उषः । वाजम् । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

हेउषः त्वंसोमपीतयेसोमपानायअन्तरिक्षादन्तरिक्षलोकात्विश्वान् सर्वान्आवहअस्मदीयंदेवयजनदेशंप्रापय हेउषः सातादृशीत्वंगोमत् गोमन्तंबहुभिर्गोभिर्युक्तं अश्वावत्अश्वैरुपेतंउक्थ्यंप्रशस्यंसुवीर्यंशोभनवीर्योपेतंवाजमन्नं अस्मासु धाः निधेहिस्थापयेत्यर्थः॥ धाः दधातेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङ् गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । गोमत् अश्वावत् मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियेतिमतुपिदीर्घत्वम् उभयत्रसुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं उक्थंस्तोत्रंतत्रभवमुक्थ्यं भवेछन्दसीतियत् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतियतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । उषः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । सुवीर्यं शोभनंवीर्यंयस्य वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यस्यारुशन्तोअर्चयःप्रतिभद्राअदृक्षत ।
सानोरयिंविश्ववारंसुपेशसमुषाददातुसुग्म्यम् ॥१३॥

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत । सा ।
नः । रयिम् । विश्वऽवारम् । सुऽपेशसम् । उषाः । ददातु ।
सुग्म्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः उषसःअर्चयःप्रकाशाः रुशन्तः शत्रून्हिंसन्तःभद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षतप्रतिदृश्यन्ते सातथाभूताउषाः नोस्मभ्यंरयिंददातु कीदृशंरयिंविश्ववारंविश्ववारकम् यद्वा विश्वैर्वरणीयंसुपेशसं पेशइतिरूपनाम शोभनरूपोपेतंसुग्म्यंसुष्ठुगन्तव्यम् यद्वा सुग्म्यमितिसुखनाम तद्धेतुत्वात्सुखव्यम् ॥ रुशन्तः रुशरिशहिंसायां शतरितुदादित्वाच्छः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सतिशिष्टत्वाद्विकरणस्वरेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदृक्षत दृशेःकर्मणिलुङिझस्यादादे-

शः च्लेःसिच् नदृशइतिक्सप्रतिषेधः एकाचइतीट्प्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वितिसिच कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमाभावश्चकित्त्वादेव षत्वकत्वषत्वानि अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः। विश्ववारं विश्वंवृणोतीतिविश्ववारः वृञ्वरणे कर्मण्यण् यद्वा विश्वैर्व्रियतइतिविश्ववारः कर्मणिघञ् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। सुगम्यं सुष्ठुगन्तव्यःसुग्मः गमेर्घञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः तत्रभवंसुग्म्यं भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

येचि॒द्धित्वामृष॑यः॒पूर्वऊ॒तये॑जुहू॒रेव॑समहि ।
सानः॒स्तोमाँ॑अ॒भिगृ॑णीहि॒राध॑सो॒षः॑शु॒क्रेण॑शो॒चिषा॑ ॥१४॥

ये । चि॒त् । हि । त्वाम् । ऋष॑यः । पूर्वे॑ । ऊ॒तये॑ । जु॒हू॒रे । अव॑से । म॒हि॒ । सा । नः॒ । स्तोमा॑न् । अ॒भि । गृ॒णी॒हि॒ । राध॑सा । उषः॑ । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ ॥ १४ ॥

हेमहिमहितेपूजनीयेवाउषोदेवते त्वांयेचिद्धियेखलुप्रसिद्धाः पूर्वेचिरन्तनाऋषयोमन्त्रद्रष्टारः ऊतयेरक्षणाय अवइत्यन्ननाम अवसेअन्नायचजुहूरेजुह्विरेआहूतवन्तः सूक्तरूपैर्मन्त्रैःस्तुतवन्तइत्यर्थः हेउषः सातादृशीत्वंराधसाअस्माभिर्दत्तेनहविर्लक्षणेनधनेनशुक्रेणशोचिषादीप्तेनतमोनिवारयितुंसमर्थेनतेजसाचोपलक्षितासतीतेषामृषीणामिवनोस्माकंस्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्यगृणीहिसम्यक्स्तुतमितिशब्दय अस्मदीयाभिःस्तुतिभिःसन्तुष्टाभवेत्यर्थः ॥ ऊ अवतेःक्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्योपधायाश्चोठ् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तोनिपातितः जुहूरे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच लिटिअभ्यस्तस्यचेतिद्विर्वचनात्पूर्वमेवअभ्यस्तकारणभूतस्यह्वय सम्प्रसारणम् अभ्यस्तस्ययोह्वयतिःकश्चाभ्यस्तस्यह्वयतिःयस्तस्यकारणमितिव्याख्यानात् परपूर्वत्वेहलइतिदीर्घत्वम् द्विर्वचनादीनि इरयोरेइतिइरेचोरेआदेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपञ्चमीनिर्देशेपि व्यवहितेपिकार्यंभवतीत्युक्तम्। महि महपूजायां औणादिकइप्रत्ययः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् संबुद्धावंबार्थनद्योर्ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। स्तोमान् संहितायांनकारस्यरुत्वाद्युक्तम्। गृणीहि गृशब्दे क्रैयादिकः शिति प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् राधसा राध्नोत्यनेनेतिराधः असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। उषः पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उषोयदद्यभानुनाविद्वारावृणवोदिवः ।
प्रनोयच्छतादवृकंपृथुच्छर्दिःप्रदेविगोमतीरिषः ॥१५॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः । प्र । नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोऽमतीः । इषः ॥ १५ ॥

हेउषः त्वंअद्यास्मिन्प्रभातसमयेयद्यस्मात्भानुनाप्रकाशेनदिवोन्तरिक्षस्यद्वारौद्वारभूतौ पूर्वापरदिगन्तौअन्धकारेणाच्छादितौव्यृणवःविश्लिष्यप्राप्नोषि तस्मात्त्वंनोस्मभ्यंछर्दिस्तेजस्विगृहंप्रयच्छतात्देहि कीदृशंछर्दिः अवृकंहिंसकरहितं पृथुविस्तीर्णं अपिच हेदेविदेवनशीले गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताइषोन्नानिप्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेः यच्छतादित्यनुषज्यतेप्रयच्छतात्देहि त्वदागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टंगृहादिकंप्रयच्छेत्यर्थः छर्दिरितिगृहनाम छर्दिःछदिरिति तन्नामसुपाठात् ॥ ऋणवः ऋणुस्तुतौ छान्दसेलङिसिपि तनादित्वादुप्रत्ययः ततोव्यत्ययेनशपिगुणावादेशौ शपःपित्वादनुदात्तत्वेउप्रत्ययस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रनः उपसर्गाद्बहुलमितिबहुलवचनान्नसोणत्वाभावः । यच्छतात् दाण्दाने शपिपाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः। अवृकं नास्तिवृकोस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पृथु प्रथप्रख्याने प्रथिम्रदिभ्रस्जांसम्प्रसारणंसलोपश्चेतिकुप्रत्ययःसम्प्रसारणंच ।छर्दिरितिगृहनाम उछृदिर्दीप्तिदेवनयोःअर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइसिरितीसिप्रत्ययः लघूपधगुणः प्रत्ययस्वरः ॥ १५॥

षोडशीमृचमाह—

संनोरायाबृहताविश्वपेशसामिमिक्ष्वासमिळाभिरा ।
संद्युम्नेनविश्वतुरोषोमहिसंवाजैर्वाजिनीवति ॥१६॥५॥

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् । इळाभिः । आ । सम् । द्युम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सम् । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥ ५ ॥

हेउषः नोस्मान्रायाधनेनसंमिमिक्ष्वसंसिञ्चसंयोजयेत्यर्थः कीदृशेनधनेन बृहता प्रभूतेन विश्वपेशसा पेशइतिरूपनाम बहुविधरूपयुक्तेन तथा इळाभिःआ गोभिश्चास्मान्संमिमिक्ष्व इळेतिगोनाम इळाजगतीतितन्नामसुपाठात् आकारःसमुच्चये पादान्ते वर्तमानत्वात् उक्तञ्च—एतस्मिन्नेवार्थेदेवेभ्यश्चपितृभ्यआइत्याकारइति। किञ्च हेमहि महनीये उषोदेवते द्युम्नेनयशसा संमिमिक्ष्व द्युम्नंद्योततेर्यशोवान्नंवेतियास्कः। कीदृशेनद्युम्नेन विश्वतुरा सर्वेषांशत्रूणांहिंसकेन तथाहेवाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान् संमिमिक्ष्व अन्नंवैवाजइतिश्रुत्यन्तरात् ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। बृहता बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तिरुदात्ता। विश्वपेशसा विश्वानिपेशांसियस्यासौविश्वपेशाः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिव्यत्ययेनासंज्ञायामपिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा मरुद्वृधादिर्द्रष्टव्यः। मिमिक्ष्व मिहसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्भावहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि प्रत्ययस्वरस्यसतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते पादादित्वादनिघातः पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात् तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात्। विश्वतुरा तूर्वतीतितूः तुर्वीहिंसार्थः क्विप्चेतिक्विप् राल्लोपइतिवलोपः विश्वेषांतूर्विश्वतूः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम्। वाजिनीवति वाजोन्नमस्याअस्तीतिवाजिनीक्रिया तादृशीक्रियायस्याःसातथोक्ता ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

उषोभद्रेभिरितिचतुर्ऋचंषष्ठंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते उषश्चतुष्कमानुष्टुभंत्विति। कण्वपुत्रः प्रस्कण्वऋषिः तुह्यादिपरिभाषयाइदमुत्तरंचानुष्टुभं पूर्वत्रउषस्यंत्वित्युक्तत्वात् इदमपिसूक्तमुषस्यम् प्रातरनुवाकस्योषस्येक्रतौआनुष्टुभेछन्दस्येतत्सूक्तम् सूत्र्यतेहि—उषोभद्रेभिरित्यानुष्टुभमिति। आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात्।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उषोभद्रेभिरागहिदिवश्चिद्रोचनादधि।
वहन्त्वरुणप्सवउपत्वासोमिनोगृहम् ॥१॥

उषः। भद्रेभिः। आ। गहि। दिवः। चित्। रोचनात्। अधि।
वहन्तु। अरुणऽप्सवः। उप। त्वा। सोमिनः। गृहम् ॥ १ ॥

१ नि० ५.५.। २ तै० सं० ५.४.७.।

हेउषः उषोदेवते भद्रेभिः भन्दनीयैः शोभनैर्मार्गैः दिवोन्तरिक्षलोकाद्रोचनाद्रोचमाना-दीप्यमानात् अधिरुपर्यर्थः उपरिवर्तमानात् चिदितिपूजितार्थः पूजितादेवंविधात् अन्तरिक्ष-लोकात् आगह्यागच्छ हेउषः अरुणप्सवः अरुणवर्णागावः सोमिनःसोमयुक्तस्ययजमान-स्यगृहंदेवयजनरूपंयज्ञगृहंत्वात्वामुपवहन्तुप्रापयन्तु ॥ गहि गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेरपित्त्वेनङित्त्वे अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतोहेरितिलुग्नभवति असिद्धवदत्रा-भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् योरनादे-शे चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अरुणप्सवः प्साभक्षणे प्सान्तिभक्षयन्तिस्तनंपिबन्तीतिप्सवोवत्साः औणादिकःकुप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः अरुणाःप्सवोयासांतास्तथोक्ताः अत्रव-त्सानामारुण्यप्रतिपादनात् मातॄणामपितथात्वंगम्यते पैतृकमश्वाअनुहरन्तेमातृकंगावोनुहरन्ती-तिगोनर्दीयः[1] तासांचोषोवाहनत्वंनिघण्टावुक्तम्—अरुण्योगावउषसामिति[2] । अरुणशब्दःअर्तेश्चेति उनन्प्रत्ययान्तः तृणाख्यायांचिदित्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-रत्वेनशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

सुपेशसंसुखंरथंयमध्यस्थाउषस्त्वम् ।
तेनासुश्रवसंजनंप्रावाद्यदुहितर्दिवः ॥२॥

सुऽपेशसम् । सुऽखम् । रथम् । यम् । अधिऽअस्थाः । उषः ।
त्वम् । तेन । सुऽश्रवसम् । जनम् । प्र । अव । अद्य । दुहितः ।
दिवः ॥ २ ॥

हेउषः त्वंयंरथमध्यस्थाअधितिष्ठसि कीदृशंरथंसुपेशसंशोभनावयवं शोभनरूपयुक्तंवा पे-शइतिरूपनामेतियास्कः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तम् पेशःकृशनमितितन्नामसुपाठात् सुखंशोभने-नखेनाकाशेनयुक्तंविस्तृतमित्यर्थः यद्वा सुखहेतुभूतं अथवासुखमितिक्रियाविशेषणं सुखंयथा-भवतितथेत्यर्थः हेदिवोदुहितः द्युलोकसकाशादुत्पन्ने उषोदेवते तेनरथेनअद्यास्मिन्कालेसुश्रवसं शोभनहविर्युक्तंजनंयजमानंप्राव प्रकर्षेणगच्छ॥सुपेशसं पिशअवयवे अस्मादसुन्प्रत्ययः नित्त्वा-दाद्युदात्तःपेशस्शब्दः शोभनंपेशोयस्यासौसुपेशाः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अध्यस्थाः तिष्ठतेःछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् तेनअन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदी-

१ गोनर्दीयः पतञ्जलिः । २ नि० ८. ११ ।

र्थः। सुश्रवसं श्रवइत्यन्ननाम श्रूयतइतिसतइतियास्कः। सुपेशसइति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अव अवरक्षणगतिमीतितृतीत्युक्तत्वादत्रावतिर्गत्यर्थः। दुहितर्दिवः परमपिच्छन्दसीतिषष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेसति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

वयश्चित्तेपतत्रिणोद्विपच्चतुष्पदर्जुनि।
उषःप्रारन्नृतूँरनुदिवोअन्तेभ्यस्परि॥३॥

वयः। चित्। ते। पतत्रिणः। द्विऽपत्। चतुःऽपत्। अर्जुनि।
उषः। प्र। आरन्। ऋतून्। अनु। दिवः। अन्तेभ्यः। परि ॥ ३ ॥

हेअर्जुनिशुभ्रवर्णे उषः उषोदेवते तेतवऋतूँरनुगमनान्यनुलक्ष्य द्विपद्द्विपान्मनुष्यादिकं चतुष्पद्गवादिकं तथापतत्रिणःपतत्रवन्तःपक्षोपेतावयश्चित्पक्षिणश्चदिवोअन्तेभ्यःआकाशप्रान्तेभ्यःपरिउपरिप्रारन्प्रकर्षेणगच्छन्ति रात्रावन्धकारेणाभिभूताःसर्वेप्राणिनस्त्वदागमनानन्तरंचेष्टावन्तोभवन्तीत्यर्थः॥ पतत्रिणः पत्लृगतौ पतन्त्यनेनेतिपतत्रं अमिनक्षीत्यादिनाअत्रन्प्रत्ययः ततोमत्वर्थीयइनिः। द्विपत् द्वौपादावस्येतिसंख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्त्यलोपःसमासान्तः अयस्मयादित्वेनभत्वात्पादःपदितिपद्भावः द्वित्रिभ्यांपाद्दन्मूर्धसुबहुव्रीहाविति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। चतुष्पात् चत्वारःपादाअस्य स्वरव्यतिरिक्तंपूर्ववत् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् इणःषइत्यनुवृत्तौइदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वं नचपरत्वेनास्यासिद्धत्वात् कुप्वोः ≍क ≍पौचेति उपध्मानीयादेशःशङ्कनीयः येननाप्राप्तिन्यायेनतस्यापवादत्वात् अपवादस्तुपरमपिपूर्वंबाधतएवेतिवृत्तावुक्तम्। आरन् ऋगतौ छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेतिच्लेरङादेशः ऋदृशोऽङिगुणइतिगुणःआडागमः। ऋतून् ऋगतौ अस्मादौणादिकोभावेकुप्रत्ययः लक्षणेअनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेइतिद्वितीया संहितायांदीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिरोःपूर्वस्यवर्णस्यसानुनासिकत्वम्। दिवः ऊडिदमितिविभक्तिरुदात्ता। अन्तेभ्यः पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

व्युच्छन्तीहिरश्मिभिर्विश्वमाभासिरोचनम्।
तांत्वामुषर्वसूयवोगीर्भिःकण्वाअहूषत ॥४॥ ६ ॥

नि० १०. ३.।

विऽउच्छन्ती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वम् । आऽभासि । रोचनम् ।
ताम् । त्वाम् । उषः । वसुऽयवः । गीःऽभिः । कण्वाः । अहूषत ॥४॥६॥

हेउषः व्युच्छन्तीतमोवर्जयन्तीत्वंरश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वंसर्वंभूतजातंरोचनंरोचमानंप्रकाशयुक्तंयथाभवतितथाआभासिआसमन्तात्प्रकाशसे हियस्मादेवंतस्मात्तांतादृशींत्वां वसूयवःवसुकामाः कण्वामेधाविनऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्नावामहर्षयःगीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचोभिःअहूषत स्तुतवन्तइत्यर्थः कण्वइतिमेधाविनाम कण्वःऋभुरितितन्नामसुपाठात् ॥ आभासि भादीप्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः तिङि चोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । रोचनं रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । वसूयवः वसुधनमात्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कण्वाः कणशब्दार्थः अशूप्रुषिलटिकणीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अहूषत ह्वेञोलुङि ह्वःसम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणं परपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् च्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ ४ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

उदुत्यमितित्रयोदशर्चंसप्तमंसूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षंसूर्यदेवत्यम् आदौनवगायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोनुष्टुभइत्युक्तम् तथाचानुक्रान्तम्—उदुत्यंसप्तोनासौर्यंनवाद्यागायत्र्यइति आश्विनशस्त्रेसौर्येक्रतौउदुत्यमित्याद्योनवर्चःशंसनीयाः संस्थितेष्वाश्विनायेतिखण्डेसूत्रितम्—सूर्योनोदिवःउदुत्यंजातवेदसमितिनवेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उदुत्यंजातवेदसंदेवंवहन्तिकेतवः । दृशेविश्वायसूर्यम् ॥ १ ॥

उत् । ऊम् इति । त्यम् । जातऽवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ।
दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयःसूर्यंसर्वस्यप्रेरकमादित्यंउदुवहन्ति ऊर्ध्वंवहन्ति उइतिपदपूरणःउक्तञ्च—मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्विति किमर्थंविश्वायविश्वस्मैभुवना-

यद्दृशेद्रष्टुं यथासर्वेजनाः सूर्यंपश्यन्तितथोर्ध्वंवहन्तीत्यर्थः कीदृशंसूर्यं त्यंप्रसिद्धंजातवेदसंजाता-नांप्राणिनांवेदितारंजातप्रज्ञंजातधनंवादेवंद्योतमानम् अत्रनिरुक्तम्—उद्वहन्तितंजातवेदसंदेवमश्वाः केतवोरश्मयोवासर्वेषांभूतानांसंदर्शनायसूर्यमिति[1] ॥ जातवेदसं जातानिवेत्तीतिजातवेदाः गति-कारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच । दृशे दृशेविख्येचेतितुमर्थे निपातितः । सूर्यं राजसूयसूर्येत्यादिना षूप्रेरणेइत्यस्मात्क्यप्रुडागमसहितोनिपातितः अतःप्र-त्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अप॒त्ये ता॒यवो॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा यन्त्य॒क्तुभिः॑ । सूरा॑य वि॒श्वच॑क्षसे ॥२॥

अप॑ । त्ये । ता॒यवः॑ । य॒था॒ । नक्ष॑त्रा । य॒न्ति॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ ।
सूरा॑य । वि॒श्वऽच॑क्षसे ॥ २ ॥

त्येतायवोयथाप्रसिद्धास्तस्कराइवनक्षत्रानक्षत्राणिदेवगृहरूपाणि देवगृहावैनक्षत्राणीति श्रुत्यन्तरात्[2] । यद्वा इहलोकेकर्मानुष्ठानाययेस्वर्गंप्राप्नुवन्तितेनक्षत्ररूपेणदृश्यन्ते तथाचश्रूयते—यो-वाइहयजते अमुंलोकंनक्षते तन्नक्षत्राणांनक्षत्रत्वमिति[3] । यद्वा तेषांसुकृतीनांज्योतींषिनक्षत्राण्यु-च्यन्ते सुकृतांवाएतानिज्योतींषियन्नक्षत्राणीत्याम्नानात्[4] । यास्कस्त्वाह—नक्षत्राणिनक्षतेर्ग-तिकर्मणोनेमानिक्षत्राणीतिचब्राह्मणमिति[5] । तथाविधानिनक्षत्राणिअक्तुभिःरात्रिभिःसहअपय-न्तिअपगच्छन्ति विश्वचक्षसेविश्वस्यसर्वस्यप्रकाशकस्यसूरायसूर्यस्य आगमनंदृष्ट्वेतिशेषः तस्क-रानक्षत्राणिचरात्रिभिःसहसूर्यआगमिष्यतीतिभीत्यापलायन्तइत्यर्थः तायुरितिस्तेननाम तायु-स्तस्करइतितन्नामसुपाठात् अक्तुरितिरात्रिनाम शर्वरीअक्तुरितितत्रपाठात् ॥ यथा यथेतिपादा-न्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् ।नक्षत्रा नक्षगतौ अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योत्रन्नित्यत्रन्प्रत्ययः नित्त्वा-दाद्युदात्तत्वम् नभ्राणनपादित्यत्रवृत्तौत्वेवमुक्तम् नक्षरतिनक्षीयतइतिवानक्षत्रम् क्षीयतेःक्षरतेर्वा नक्षत्रमितिनिपात्यतइति शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । यन्ति इणगतौ इणोयणितियणादेशः। सूराय विश्वचक्षसे विश्वंचष्टेप्रकाशयतीतिविश्वचक्षाः चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन्प्रत्ययः शित्त्वेनसार्व-धातुकत्वात् ख्याञादेशाभावः उभत्रषष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी ॥ २ ॥

---

१ नि० १२. १५. । २ तै० ब्रा० १. ५. २. । ३ तै० ब्रा० १. ५. २. ।
४ तै० सं. ५. ४. १. । ५ नि० ३. २०. ।

तृतीयामृचमाह—

अदृश्रमस्यकेतवोविरश्मयोजनाँअनु । भ्राजन्तोअग्नयोयथा ॥३॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।
भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्यसूर्यस्यकेतवःप्रज्ञापकाः रश्मयोदीप्तयः जनाँअनुव्यदृश्रंजातान्सर्वान्अनुक्रमेणप्रेक्षन्ते सर्वंजगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—भ्राजन्तोदीप्यमानाः अग्नयोयथा अग्नयइव॥अदृश्रं दृशिर्प्रेक्षणे वर्तमानेलुङि इरितोवेतिच्लेरङादेशः रुडित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिरुडागमः अतएवबहुलवचनात् ऋदृशोङिगुणइतिगुणाभावइत्युक्तं तिङांतिङोभवन्तीतिप्रथमपुरुषबहुवचनस्य उत्तमपुरुषैकवचनादेशः प्रथमपुरुषएवशाखान्तरेश्रूयते—अदृश्रन्नस्यकेतवइति । जनानित्यस्यनकारस्यसंहितायांरुत्वयत्वादिपूर्ववत् । भ्राजन्तः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते ॥ ३ ॥

चातुर्मास्येषुशुनासीर्येपर्वणिअस्तिसौर्यएककपालः तस्यतरणिरित्येषानुवाक्या तथाचसूत्रितम्—तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रंदेवानामुदगादनीकमितियाज्यानुवाक्याइति तथा अतिमूर्तिनाम्न्येकाहेकृष्णंपक्षेसौरीष्टिःकर्तव्या तस्यामप्येषानुवाक्या अतिमूर्तिनेतिखण्डेसूत्रितम्—नवोनवोभवतिजायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतइति ।

तामेतांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

तरणिर्विश्वदर्शतोज्योतिष्कृदसिसूर्य । विश्वमाभासिरोचनम् ॥४॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वम् ।
आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

हेसूर्य त्वंतरणिःतरिताअन्येनगन्तुमशक्यस्यमहतोध्वनोगन्तासि तथाचस्मर्यते—योजनानांसहस्रेद्वेद्वेशतेद्वेचयोजने । एकेननिमिषार्धेनक्रममाणनमोस्तुतइति । यद्वा उपासकानांरोगात्तारयितासि आरोग्यंभास्करादिच्छेदितिस्मरणात् । तथाविश्वदर्शतः विश्वैःसर्वैःप्राणिभिर्दर्शनीयः आदित्यदर्शनस्यचाण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् तथाचापस्तम्बः—दर्शने ज्योतिषांदर्शनमिति । यद्वा विश्वंसकलंभूतजातंदर्शतंद्रष्टव्यंप्रकाश्यंयेनसतथोक्तः तथाज्यो-

तिष्कृत् ज्योतिषःप्रकाशस्यकर्तासर्वस्यवस्तुनःप्रकाशयितेत्यर्थः यद्वा चन्द्रादीनांरात्रौप्रकाशयिता रात्रौहिअम्मयेषुचन्द्रादिबिंबेषुसूर्यकिरणाःप्रतिफलिताःसन्तोन्धकारंनिवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरिनिपातिताःसूर्यरश्मयोगृहान्तर्गतंतमोनिवारयन्तितद्वदित्यर्थः यस्मादेवंतस्मात् विश्वंव्याप्तंरोचनंरोचमानमन्तरिक्षंआसमन्ताद्भासिप्रकाशयसि यद्वा हेसूर्यअन्तर्यामितयासर्वस्य प्रेरकपरमात्मन्तरणिःसंसाराब्धेस्तारकोसि यस्मात्त्वंविश्वदर्शतः विश्वैःसर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शतोद्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यइत्यर्थः अधिष्ठानसाक्षात्कारेह्यारोपितंनिवर्तते ॥ ज्योतिष्कृत् ज्योतिषःसूर्यादेःकर्ता तथाचाम्नायते—चन्द्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्योअजायतेति[1] । ईदृशस्त्वंचिद्रूपतयाविश्वंसर्वंदृश्यजातंरोचनंरोचमानंदीप्यमानंयथाभवतितथाआभासिप्रकाशयसि चैतन्यस्फुरणेहिसर्वंजगद्दृश्यते तथाचाम्नायते—तमेवभान्तमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति ।[तरणिः तॄप्लवनतरणयोः अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् अर्तिसृधृधम्यश्यवितॄभ्योनिरित्यनिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ज्योतिःकरोतीतिज्योतिष्कृत् क्विप्चेतिक्विप् नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वम् । भासि भादीप्तौ अन्तर्भावितण्यर्थाल्लटिअदादित्वाच्छपोलुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रत्यङ्देवानांविशःप्रत्यङ्ङुदेषिमानुषान् । प्रत्यङ्विश्वंस्वर्दृशे ॥५॥७॥

प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् ।
प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

हेसूर्य त्वंदेवानांविशःमरुन्नामकान्देवान् मरुतोवैदेवानांविशइतिश्रुत्यन्तरात् । तान्मरुत्संज्ञकान्देवान्प्रत्यङ्ङुदेषिप्रतिगच्छन्नुदयंप्राप्नोषितेषामभिमुखंयथाभवतितथेत्यर्थः तथामानुषान्मनुष्यान्प्रत्यङ्ङुदेषि तेपियथाअस्मदभिमुखएवसूर्यउदेतीतिमन्यन्ते तथाविश्वंव्याप्तंस्वःस्वर्लोकंदृशेद्रष्टुंप्रत्यङ्ङुदेषि यथास्वर्लोकवासिनोजनाः स्वस्वाभिमुख्येनपश्यन्तितथाउदेषीत्यर्थः एतदुक्तंभवति—लोकत्रयवर्तिनोजनाः सर्वेपिस्वस्वाभिमुख्येनसूर्यंपश्यन्तीति तथाचाम्नायते—तस्मात्सर्वएवमन्यतेमांप्रत्युदगादिति[3] ॥ प्रत्यङ् प्रत्यञ्चतीतिप्रत्यङ् अञ्चुगतिपूजनयोः ऋत्विगित्यादिना क्विन् अनिदितामितिनलोपः उगिदचामितिनुम् हल्ङ्याादिसंयोगान्तलोपौ संयोगन्तलोपस्यासिद्धत्वात् उपधादीर्घनलोपयोरभावः क्विन्प्रत्ययस्यकुरितिकुत्वं अनिगन्तोञ्चताविितिअनिगन्तइति

1 ऋ० सं० ८. ४. १९. । २ तै० सं० २. २. ५. । ३ तै० सं. ६. ५. ४. ।

पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। एषि इणूगतौ सिपि अदादित्वाच्छपोलुक् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम्। स्वः सुपूर्वादर्तेर्विच् गुणेयणादेशः न्यकूस्वरौस्वरितौचेतिस्वरितत्वम्। दृशे दृशिर्प्रेक्षणेइत्यस्माद्दृशेविख्येचेतितुमर्थेनिपातितः॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तमोवर्गः॥ ७॥

षष्ठीमृचमाह—

येनापावकचक्षसाभुरण्यन्तंजनाँअनु। त्वंवरुणपश्यसि॥६॥

येन। पावक। चक्षसा। भुरण्यन्तम्। जनान्। अनु। त्वम्। वरुण। पश्यसि॥ ६॥

हेपावक सर्वस्यशोधकवरुणअनिष्टनिवारकसूर्य त्वंजनान्जातान्प्राणिनः भुरण्यन्तंधारयन्तंपोषयन्तंवाइमंलोकंयेनचक्षसाप्रकाशेनानुपश्यसि अनुक्रमेणप्रकाशयसि तंप्रकाशंस्तुमइतिशेषः यद्वा उत्तरस्यामृचिसम्बन्धः तेनचक्षसाव्येषीति तथाचयास्केनोक्तं—तत्तेवयंस्तुमइतिवाक्यशेषोपिवोत्तरस्यामन्वयस्तेनव्येषीति॥ भुरण्यन्तं भुरणधारणपोषणयोः कण्ड्वादित्वाद्यक् ततःशतरिकर्तरिशप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते। वरुण वृञ्वरणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् कृवृदारिभ्यउनन्निति उनन्प्रत्ययः अत्रवरुणशब्देनआदित्यएवोच्यते तथाचान्यत्राम्नातम्—तस्यैवमित्रश्चवरुणश्चाजायेतामिति। मित्रश्चवरुणश्चधाताचार्यमाचेति॥ ६॥

सप्तमीमृचमाह—

वियामेषिरजस्पृथ्वहामिमानोअक्तुभिः। पश्यञ्जन्मानिसूर्य॥७॥

वि। याम्। एषि। रजः। पृथु। अहा। मिमानः। अक्तुऽभिः। पश्यन्। जन्मानि। सूर्य॥ ७॥

हेसूर्य त्वंपृथुविस्तीर्णरजोलोकं लोकारजांस्युच्यन्तइतियास्कः। कंलोकंद्यामन्तरिक्षलोकंव्येषिविशेषेणगच्छसि किंकुर्वन्अहाअहानिअक्तुभीरात्रिभिःसहमिमानः उत्पादयन् आदित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य तथाजन्मानिजननवन्तिभूतजातानिपश्यन्प्रकाशयन्॥

१ नि० १२. २२.। २ तै० ब्रा० १. १. ९.।

रजस्पृथिव्यत्र छन्दसिवाम्रेडितयोरितिविसर्जनीयस्यसत्वम्। अहाशेश्छन्दसिबहुलमितिशे-लोंपः। मिमानः माङ्माने जौहोत्यादिकः शानचिश्लौद्विर्भावेभृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् श्नाभ्य-स्तयोरातइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम्। जन्मानि जनीप्रादु-र्भावे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

सप्तत्वाहरितोरथेवहन्तिदेवसूर्य। शोचिष्केशंविचक्षण॥८॥

सप्त। त्वा। हरितः। रथे। वहन्ति। देव। सूर्य। शोचिःऽकेशम्। विऽचक्षण॥ ८॥

हेसूर्यसर्वस्यद्योतमानविचक्षणसर्वस्यप्रकाशयितः सप्त सप्तसंख्याकाः हरितोश्वाः रस-हरणशीलारश्मयोवात्वात्वांवहन्तिप्रापयन्ति कीदृशं रथेअवस्थितमितिशेषःतथाशोचिष्केशंशो-चींषितेजांस्येवयस्मिन् केशाइवदृश्यन्तेसतथोक्तः तम्। हरितइत्यादित्याश्वानांसंज्ञा हरितआ-दित्यस्येतिनिघण्टावुक्तत्वात्॥ शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुसृपीत्यादिनाइसिप्रत्ययान्तो-न्तोदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिविसर्जनी-यस्यषत्वम्॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

अयुक्तसप्तशुन्ध्युवःसूरोरथस्यनप्त्यः। ताभिर्यातिस्वयुक्तिभिः॥९॥

अयुक्त। सप्त। शुन्ध्युवः। सूरः। रथस्य। नप्त्यः। ताभिः। याति। स्वयुक्तिऽभिः॥ ९॥

सूरः सर्वस्यप्रेरकःसूर्यः शुन्ध्युवः शोधिकाः अश्वस्त्रियः तादृशीःसप्तसप्तसंख्याकाः अयुक्तस्वरथेयोजितवान् कीदृश्यः रथस्यनप्त्यःनपातयित्र्यः याभिर्युक्ताभिःरथोयातिनपत-तितादृशीरित्यर्थः एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिःस्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेनरथेसम्बद्धाभिर्या-ति यज्ञगृहंप्रत्यागच्छति अतस्तस्मैहविर्दातव्यमितिवाक्यशेषः॥ अयुक्त युजिर्योगे स्वरितत्वा-त्कर्त्रभिप्रायेआत्मनेपदम् लुङ्च्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वितिसिचः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः झलोझलीतिसिचःसकारलोपः चोःकुरितिकुत्वम्। शुन्ध्युवः शुन्ध-विशुद्धौ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुरितियुप्रत्ययः शसि तन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्या-

नमितिउवङादेशः। सूरः षूप्रेरणे सुसूधागृधिभ्यःक्रन्निति क्रन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। नप्त्यः नपातयतीत्यर्थेनप्तृनेष्टृइत्यादिनाउणादिषुनप्तृशब्दस्तृजन्तोनिपातितः ऋन्नेभ्योङीबिति ङीप् यणादेशेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिङीपउदात्तत्वम् सुपांसुपोभवन्तीतिशसोजसादेशः ततोयणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् रेफलोपश्छान्दसः उक्तंच द्वौचापरौवर्णविकारनाशाविति। शाखान्तरेतुनप्त्र्यइत्येवपठ्यते। स्वयुक्तिभिः स्वकीयाःसूर्यसम्बन्धिन्यःयुक्तयोयोजनानियासां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ९॥

अवभृथेष्टौहोत्रकाजलान्निष्क्रम्यउद्वयंतमसस्परीतिमन्त्रंब्रूयुः तथाचपत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिखण्डेसूत्रितम्—उद्वयंतमसस्परीत्युदेत्येति।

तामेतांसूक्तेदशमीमृचमाह—

उ॒द्व॒यंतम॑स॒स्परि॒ज्योति॒ष्पश्यं॑न्त॒ उत्त॑रम्।
दे॒वंदे॑व॒त्रासूर्य॒मग॑न्म॒ज्योति॑रुत्त॒मम्॥ १०॥

उत्। व॒यम्। तम॑सः। परि॑। ज्योति॑ः। पश्यं॑न्तः। उत्ऽत॑रम्।
दे॒वम्। दे॒व॒ऽत्रा। सूर्य॑म्। अग॑न्म। ज्योति॑ः। उ॒त्ऽत॒मम्॥ १०॥

वयमनुष्ठातारःतमसस्परितमसउपरिरात्रेरूर्ध्वंवर्तमानंतमसःपापात्परिउपरिवर्तमानंवापापरहितमित्यर्थः तथाचाम्नायते-उद्वयंतमसस्परीत्याह पाप्मावैतमः पाप्मानमेवास्मादपहन्तीति[1]। ज्योतिस्तेजस्विनंउत्तरंउद्गततरंउत्कृष्टतरंवादेवत्रादेवेषुमध्येदेवंदानादिगुणयुक्तंसूर्यंपश्यन्तः स्तुतिभिर्हविर्भिश्चउपासीनाःसन्तःउत्तमंउत्कृष्टतमंज्योतिः सूर्यरूपंअगन्मप्राप्नुवाम तथाचश्रूयते—अगन्मज्योतिरुत्तममित्याह असौवाआदित्योज्योतिरुत्तममादित्यस्यैवसायुज्यंगच्छतीति[3]। युक्तंचैतत् तं यथायथोपासतेतदेवभवन्तीतिश्रुत्यन्तरात्॥ तमसस्परि पञ्चम्याःपराववध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्य सत्वं। ज्योतिष्पश्यन्तः इसुसोःसामर्थ्येइतिविसर्जनीयस्यषत्वं व्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्यंतत्राङ्गीक्रियते। देवत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेत्राप्रत्ययःप्रत्ययस्वरः।अगन्म छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलङ्बिहुलंछन्दसीतिशपोलुक् म्वोश्चेतिधातोर्मकारस्यनकारः अडागमउदात्तः पादादित्वान्निघाताभावः। उत्तमं तमपःपित्त्वानुदात्तत्वेप्राप्तेउत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्युञ्छादिषुपाठात्अन्तोदात्तत्वम्॥१०॥

---

१ तै० ब्रा० २. ४. ५. । २ तै० सं० ५. १. ८. । ३ तै० सं. ५. १. ८. ।

उद्यन्नित्ययंतृचोरोगशान्त्यर्थः तथाचानुक्रमण्यामुक्तम्—अन्त्यस्तृचोरोगघ्नउपनिषदिति युक्तंचैतत् यस्मादनेनतृचेनत्वग्दोषशान्तयेप्रस्कण्वःसूर्यमस्तौत् तेनतृचेनस्तुतःसूर्यःतम्रोगा- न्निरगमयत् तस्मादिदानीमपिरोगशान्तयेअनेनतृचेनसूर्यउपासनीयः तदुक्तंशौनकेन—उद्यन्नद्ये- तिमन्त्रोयंसौरःपापप्रणाशनः । रोगघ्नश्चविषघ्नश्चभुक्तिमुक्तिफलप्रदइति ।

तृचस्याद्यांसूक्तेएकादशीमृचमाह—

उ॒द्यन्न॒द्यमि॑त्रमहआ॒रोह॒न्नुत्त॑रां॒दिव॑म् ।
हृ॒द्रो॒गंमम॑सूर्यह॒रि॒माणं॑चनाशय ॥ ११ ॥

उ॒त्ऽयन् । अ॒द्य । मि॒त्र॒ऽम॒हः॒ । आ॒ऽरोह॑न् । उत्ऽत॑राम् । दिव॑म् ।
हृ॒त्ऽरो॒गम् । मम॑ । सू॒र्य॒ । ह॒रि॒माण॑म् । च॒ । ना॒श॒य॒ ॥ ११ ॥

हेसूर्यसर्वस्यप्रेरकमित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अद्यास्मिन्कालेउद्यन् उदयंगच्छन्उत्तरां उद्गततरांदिवमन्तरिक्षंआरोहन्आभिमुख्येनप्राप्नुवन् यद्वा दिवमन्तरिक्षंउत्तरामारोहन्उत्कर्षेणप्रा- प्नुवन् एवंविधस्त्वंममहृद्रोगंहृदयगतंअन्तररोगंहरिमाणंशरीरगतकान्तिहरणशीलं बाह्यरोगं यद्वा शरीरगतंहरिद्वर्णंरोगप्राप्तंवैवर्ण्यमित्यर्थः तदुभयमपिनाशय मांस्तोतारंउभयविधाद्रोगान्मोचयेत्य- र्थः॥ मित्रमहः मित्रमनुकूलंमहस्तेजोयस्यासौ आमन्त्रितनिघातः । उत्तरां उदित्यनेनोपसर्गेणस्वर्म सृष्टधात्वर्थोलक्ष्यते तस्मादातिशायनिकस्तरप् प्रथमपक्षे अन्तरिक्षविशेषणत्वेनद्रव्यप्रकर्षप्रतीतेरा नभवति द्वितीयेत्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षोगम्यतइतिकिमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षेइत्याम् प्रथ- मपक्षेशप्तरपोःपित्त्वादनुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते द्वितीयेतुआमप्रत्ययस्यसतिशिष्टत्वात्तस्यै- वस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्रष्टव्यः सह्याकृतिगणः । हृद्रोगम् वाशोकष्यञ्रोगेष्वि- तिहृदयशब्दस्यहृदादेशः । मम युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । हरिमाणं हृञ्हरणे जनिहृभ्या- मिमनिन्नित्यौणादिकइमनिन्प्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं यद्वा हरिच्छब्दस्यवर्णवाचित्वात् व- र्णदृढादिभ्यःष्यञ्चेतिचकारादिमनिन्प्रत्ययः . इष्ठेमेयःस्वित्यनुवृत्तौटेरितिटिलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

शुके॑षुमेह॒रि॒माणं॑रोप॒णाका॑सुदध्मसि ।
अथो॑हारि॒द्र॒वेषु॑मेह॒रि॒माणं॒निद॑ध्मसि ॥ १२ ॥

शुके॑षु । मे॒ । ह॒रि॒माण॑म् । रो॒प॒णाका॑सु । द॒ध्म॒सि॒ । अथो॒ इति॑ ।
हा॒रि॒द्र॒वेषु॑ । मे॒ । ह॒रि॒माण॑म् । नि । द॒ध्म॒सि॒ ॥ १२ ॥

मेमदीयंहरिमाणं शरीरगतंहरिद्वर्णस्यभावं शुकेषुतादृशंवर्णकामयमानेषुपक्षिषु तथारोपणाकासुशारिकासुपक्षिविशेषेषुदध्मसिस्थापयामः अथोअपिचहारिद्रवेषुहरितालद्रुमेषुतादृग्वर्णवस्तु मेमदीयंहरिमाणंनिदध्मसिनिदधीमहि सचहरिमातत्रैवसुखेनास्तांअस्मानमाबाधिष्टेत्यर्थः ॥ दध्मसि इदन्तोमसिरितिमसइकारागमः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

उदंगादयमांदित्योविश्वेंनसहंसासह ।
द्विषन्तंमह्यंरन्धयन्मोअहंद्विषतेरंधम् ॥ १३ ॥ ८॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेंन । सहंसा । सह ।
द्विषन्तंम् । मह्यंम् । रन्धयंन् । मो इतिं । अहम् । द्विषते । रधम्॥१३॥८॥

अयंपुरोवर्तीआदित्यःअदितेःपुत्रःसूर्यःविश्वेनसहसासर्वेणबलेनसहउदगातउदयंप्राप्तवान् किंकुर्वन् मह्यंद्विषन्तंरन्धयन्ममोपद्रवकारिणंरोगंहिंसन् अपिचअहंद्विषतेअनिष्टकारिणेरोगायमोरधंमैवहिंसांकरोमि सूर्यएवअस्मदनिष्टकारिणं रोगंविनाशयत्वित्यर्थः॥अगात् एतेर्लुङि इणोगालुङीतिगादेशःगातिस्थेतिसिचोलुक्। आदित्यः दित्यदित्यादित्येत्यपत्यार्थेप्राग्दीव्यतीयोण्यप्रत्ययः। रन्धयन्रधहिंसासंराध्योः ण्यन्ताल्लटःशतृ रधिजभोरचीतिणौधातोर्नुमागमः। मो मा उ निपातद्वयसमुदायोमैवेत्यस्यार्थे ओदितिप्रगृह्यत्वेप्लुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः। द्विषते शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम्। रधम् रधेर्लुङिपुषादित्वाच्चेरङादेशःरधिजभोरचीतिधातोर्नुम् अनिदितामित्यनुषङ्गलोपः नमाङ्योगेइत्यडभावः ॥१३॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेनवमोनुवाकः ॥ ९ ॥

दशमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राभित्यमितिपञ्चदशर्चंप्रथमंसूक्तम् अत्रेतिहासमाचक्षते—अङ्गिराइन्द्रसदृशंपुत्रंआत्मनःकामयमानोदेवताउपासांचक्रे तस्यसव्याख्येनपुत्ररूपेणइन्द्रएवस्वयंजज्ञे जगतिमत्तुल्यःकश्चिन्माभूदिति ससव्यआङ्गिरसोस्यसूक्तस्यऋषिः चतुर्दशीपञ्चदश्यौत्रिष्टुभौ त्रिष्टुबन्तस्यसूक्तस्यशिष्टाजगत्यइतिपरिभाषयाअवशिष्टास्त्रयोदशर्चोजगत्यः इन्द्रोदेवता तदेतत्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तम्—अभित्यंपञ्चोनासव्योद्वित्रिष्टुबन्तमङ्गिराइन्द्रतुल्यंपुत्रमिच्छन्नभ्यध्याय-

तुसव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रो जायतेति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्र इदं सूक्तं शंसनीयं अतिरात्रे-पर्यायाणामिति खण्डे सूत्रितम्—अभि त्यं मेषम ध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्येति गवामयनस्य मध्यभूते विषुवत्संज्ञके ऽहन्यपि निष्केवल्य इदं सूक्तम् तथा च सूत्रितम्—यस्तिग्मशृङ्गो ऽभि त्यं मेष-मिन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं शस्त्वेति ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् ।
यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्यम् । मेषम् । पुरुऽहूतम् । ऋग्मियम् । इन्द्रम् । गीःऽभिः । मदत । वस्वः । अर्णवम् । यस्य । द्यावः । न । विऽचरन्ति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठम् । अभि । विप्रम् । अर्चत ॥ १॥

त्यं प्रसिद्धं मेषं शत्रुभिः स्पर्धमानं यद्वा कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेषरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपौ स ऋषिस्त्वं मेष इत्यवोचत् अत इदानीमपि मेष इतीन्द्रो ऽभिधीयते मेधातिथेर्मेषेति सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते—मेधातिथिं हि काण्वायनिं मेषो भूत्वा जहारेति आगत्य सोमं अपहृतवानित्यर्थः । पुरुहूतम् पुरुभिर्यजमानैराहूतम् ऋग्मियं ऋग्भिर्विक्रियमाणं स्तूयमानमित्यर्थः स्तुत्या हि देवता विक्रियते यद्वा ऋग्भिर्मीयते शब्द्यत इति ऋग्मीः तं वस्वो अर्णवं धनानामावासभूमिं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं हे स्तोतारो गीर्भिः स्तुतिभिरभिमदत आभिमुख्येन हर्षं प्रापयत यस्येन्द्रस्य कर्मणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विचरन्ति विशेषेण वर्तन्ते तत्र दृष्टान्तः—द्यावो न यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकराः भुजे भोगाय मंहिष्ठं अतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेधाविनं तथाविधमिन्द्रमभ्यर्चत अभिपूजयत ॥ मेषं मिष स्पर्धायां इगुपधलक्षणे के प्राप्ते देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनादच् प्रत्ययः । ऋग्मियं तस्य विकार इत्यर्थे एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति मयट् प्रत्ययः अकारस्येकारश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः यद्वा माङ् माने शब्दे च ऋग्भिर्मीयत इति ऋग्मीः क्विपि वलिलोपात्पूर्वमेव परत्वाद् घुमास्थेतीत्वम् अचि श्नुधात्वित्यादिना इयङादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मदत मदी हर्षे हेतुमति णिच् मदी हर्षग्लेपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य घटादयो मित इति मित्त्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् लोण्मध्यमपुरुषबहुवचने शपि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः तशब्दस्य सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कु-

न्नोरुप्याणामितिदीर्घः। वस्वः ङसि आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः जसादिषुछन्दसिवा-वचनमितिवचनात् घेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः। अर्णवं अर्णउदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवःसमुद्रः अर्णसोल्लोपश्चेतिमत्वर्थीयोवप्रत्ययःसलोपश्च तेनशब्देनजलाश्रयवाचिनाआश्रयमात्रंलक्ष्यते प्रत्ययस्वरः। विचरन्ति चरगत्यर्थःअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङ्चोदात्तवती-तिगतिरनुदात्ता यद्वृत्तयोगादनिघातः। मानुषा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। भुजे भुजपालना-भ्यवहारयोः संपदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। मंहिष्ठं महिवहिवृ-द्धौ अतिशयेनमंहितोमंहिष्ठः तुश्छन्दसीतिइष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृल्लोपः नित्त्वादाद्युदा-त्तत्वम्। अर्चत अर्चपूजायां भौवादिकः॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिमूतयोन्तरिक्षप्रांतविषीभिरावृतम्।
इन्द्रंदक्षासऋभवोमदच्युतंशतक्रतुंजवनीसूनृतारुहत्॥ २॥

अभि। ईम्। अवन्वन्। सुऽअभिष्टिम्। ऊतयः। अन्तरिक्षऽप्राम्। तविषीभिः। आऽवृतम्। इन्द्रम्। दक्षासः। ऋभवः। मदऽच्युतम्। शतऽक्रतुम्। जवनी। सूनृता। आ। अरुहत्॥ २॥

ऊतयः अवितारोरक्षितारोदक्षासोदक्षयितारः प्रवर्धयितारः ऋभवः उरुभान्तीतिनै-रुक्तव्युत्पत्त्याऋभवोत्रमरुतउच्यन्ते एवंभूतामरुतः इन्द्रमभीमवन्वन्आभिमुख्येनखलुअभजन्त वृत्रेणसहयुध्यमानमिन्द्रंसर्वेदेवाःपर्यत्यजन् मरुतस्तुतथानपर्यत्याक्षुः तथाचाम्नायते—विश्वेदे-वाअजहुर्येसखायः मरुद्भिरिन्द्रसख्यंतेअस्त्विति[1]। ब्राह्मणेप्याम्नातम्—मरुतोहैनंनाजहुरिति[2]। कीदृशमिन्द्रंस्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणवन्तंशोभनाभिगमनमित्यर्थः। अन्तरिक्षप्रां अन्तरिक्षंद्यु-लोकं स्वतेजसाप्रातिपूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः द्वादशस्वादित्येषुइन्द्रस्य विद्यमानत्वात् शाखान्तरेपिश्रू-यते—तस्याइन्द्रश्चविवस्वांश्चाजायेतामिति[3]। इन्द्रश्चविवस्वांश्चेत्येतइतिच। तविषीभिरावृतम् तविषीतिबलनाम तविषीशुष्ममितितन्नामसुपाठात् बलैरावृतंअतिबलिनमित्यर्थः अतएवमदच्यु-तम् शत्रूणांमदस्यगर्वस्यच्यावयितारं किञ्च शतक्रतुंशतसंख्याकानांक्रतूनामाहर्तारं बहुविधकर्मा-णंवापूर्वोक्तमिन्द्रंजवनीवृत्रवधंप्रतिप्रेरयित्रीसूनृतातैर्मरुद्भिःप्रयुक्ता प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेति[4]

---

१ ऋ० ८. ९६. ७. । २ ऐ० ब्रा० ३. २०. । ३ तै० ब्रा० १. १. ९. । ४ ऐ० ब्रा० ३. २०।

ब्राह्मणोक्तरूपाप्रियसत्यात्मिकावागपिआरुहत् आरूढवती वृत्रवधंप्रतिसापिवाक् इन्द्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः॥अवन्वन् वनषणसंभक्तौ लङिशपिप्राप्तेव्यत्ययेनउप्रत्ययः।स्वभिष्टिं इषगतौ भावेक्तिन्प्रत्ययः तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः एमन्नादित्वात्पररूपत्वम् शोभनाअभिष्टयोयस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।ऊतयः अवतेःकृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिक्तिन्प्रत्ययः यद्वा क्तिच्क्तौचेतिक्तिच् ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। अन्तरिक्षप्रां प्रापूरणेअन्तरिक्षंप्रातिपूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः आतोमनिन्नित्यत्रचशब्दाद्विच्। आवृतम् वृञ्वरणेआव्रियतइत्यावृतः कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। दक्षासः दक्षवृद्धौ दक्षन्त्यग्निरितिदक्षाः करणेघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् आज्जसेरसुक्।मदच्युतं च्युङ्गतौअन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्चेतिक्विप् ह्रस्वस्यपितिकृतीतितुक्। शतक्रतुं शतंक्रतवोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जवनी जुइतिसौत्रोधातुः करणेल्युट् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् लित्स्वरेणजकारात्परस्योदात्तत्वम्। अरुहत् रुहेर्लुङिकृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिच्लेरङादेशः॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

त्वंगोत्रमङ्गिरोभ्योवृणोरपोतात्रयेशतदुरेषुगातुवित्।
ससेनंचिद्विमदायावहोवस्वाजावद्रिंवावसानस्यनर्तयन्॥३॥

त्वम्। गोत्रम्। अङ्गिरःऽभ्यः। अवृणोः। अप। उत।
अत्रये। शतऽदुरेषु। गातुऽवित्। ससेनं। चित्। विऽमदाय।
अवहः। वसु। आजौ। अद्रिम्। ववसानस्य। नर्तयन्॥३॥

हेइन्द्र त्वंगोत्रंअव्यक्तशब्दवन्तंवृष्ट्युदकस्यावरकंमेघंअङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामृषीणामर्थायअपावृणोःअपावरणंकृतवानसि वृष्टेरावरकंमेघंवज्रेणोद्घाट्यवर्षणंकृतवानित्यर्थः यद्वा गोत्रंगासमूहंपणिभिरपहृतंगुहासुनिहितंअङ्गिरोभ्यऋषिभ्योपावृणोः गुहाद्वारोद्घाटनेनप्रकाशय उतअपिच अत्रयेमहर्षयेकीदृशायशतदुरेषुशतद्वारेषुयन्त्रेषुअसुरैःपीडार्थंप्रक्षिप्ताय गातुवित्मार्गस्यलम्भयिताभूः तथाविमदायचित् विमदनाम्नेमहर्षयेपिससेनअन्नेनयुक्तंवसुधनंअवहःप्रापितवान् तथा आजौसंग्रामेजयार्थंववसानस्यनिवसतोवर्तमानस्यान्यस्यापिस्तोतुःअद्रिंवज्रंनर्तयन्रक्षणं कृतवानसीतिशेषः अतस्तवमहिमाकेनवर्णयितुंशक्यतेइतिभावः ॥ गोत्रं गुङ्अव्यक्तेशब्दे औणादिकःत्रप्रत्ययः यद्वा खलगोरथादित्यनुवृत्तौ इनित्रकट्यचश्चेतिसमूहार्थेत्रप्रत्ययः।शत-

दुरेषु शतंदुराःद्वाराणिएषां द्वइत्येके दूर्यन्तेसंव्रियन्तइतिदुराः घञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः छान्दसंसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वम् तच्च योह्युभयोःस्थानेभवतिसलभतेअन्यतरेणापिव्यपदेशमित्युरण्रपरइतिरपरत्वंभवति यद्वा द्वारशब्दस्येवछान्दसंसम्प्रसारणंद्रष्टव्यम् । गातुवित् गाङ्गतौ अस्मात्कमिमनिजनिभागापायाहिभ्यश्चेतितुप्रत्ययः तंवेदयतिलंभयतीतिगातुवित् विद्लृलाभे अन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ससेन ससमित्यन्ननाम ससंनमःआयुरितितन्नामसुपाठात् आजिरितिसंग्रामनाम आहवेआजावितितत्रपाठात् । आर्द्रिं अत्तिभक्षयतिवैरिणमित्यद्रिर्वज्रः अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन्नितिक्रिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यास्कस्त्वेवंअद्रिशब्दंव्याचख्यौ—अद्रिरादृणात्यनेनापिवात्तेःस्यादिति[1] ॥ववसानस्य वसनिवासे कर्तरिताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्भावहलादिशेषौ चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयःपर्वतेदानुमद्वसु ।
वृत्रंयदिन्द्रशवसावधीरहिमादित्सूर्यंदिव्यारोहयोदृशे ॥४॥

त्वम् । अपाम् । अपिऽधाना । अवृणोः । अप । अधारयः ।
पर्वते । दानुऽमत् । वसु । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । शवसा । अवधीः ।
अहिम् । आत् । इत् । सूर्यम् । दिवि । आ । अरोहयः । दृशे ॥४॥

हेइन्द्र त्वमपामुदकानांअपिधानाअपिधानानिआच्छादकान्मेघान्अपावृणोः अपावरीष्ठाः तथापर्वतेपर्ववतिपूरयितव्यप्रदेशयुक्तेस्वकीयनिवासस्थानेदानुमत् दानुमतोहिंसायुक्तस्य यद्वा दनुरसुरमाता सैवदानुःतद्वतः तादृशस्यवृत्रादेर्वसुधनंअधारयः शत्रून्जित्वातदीयंधनमपहृत्यस्वगृहेन्यचिक्षिपइत्यर्थः यद्वा दानुमदितिवसुविशेषणं शोभनदानयुक्तमित्यर्थः हेइन्द्र त्वंयत् यदाशवसाबलेनवृत्रंत्रयाणांलोकानामावरीतारं तथाचशाखान्तरेसमाम्नातम्—यदिमाँल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमिति[2] । अहिमासमन्तात्हन्तारं तथाचवाजसनेयिनःसमामनन्ति—सोग्नीसोमावभिसंबभूव सर्वांविद्यांसर्वंयशःसर्वमन्नाद्यंसर्वांश्रियंसयत्ससर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति । एवंभूतमसुरंअवधीर्वधंप्रापितः आदित्अनन्तरमेवदिविद्युलोकेदृशेद्रष्टुंसूर्यमारोहयः वृत्रेणावृतंसूर्यंतस्मात्वृत्रादमूमुचइत्यर्थः ॥ अपां ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । अपिधाना अपिधीयन्ते

1 नि० ४. ४. । 2 तै० सं० २. ४. १२.

आच्छाद्यन्तेएभिरित्यपिधानानि करणेल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्यधात्वाकारस्योदात्तत्वम् त-तएकादेशस्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। अधारयः पादादित्वान्निघाताभावः। पर्वते पर्ववान्पर्वतः पर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वेतियास्कः। दानुमत् दो अवखण्डनेइत्यस्माद्वा दाण्दानेइत्यस्माद्वा दाभाभ्यांनुरित्यौणादिकोनुप्रत्ययः असुरविशेषणत्वे सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक्॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वंमा॒याभि॒रप॑मा॒यिनो॑धमः॒स्व॒धाभि॒र्येअधि॒शुप्ता॒वजु॑ह्वत।
त्वंपिप्रो॒र्नृ॑मण॒ःप्रारु॑ज॒ःपुर॒ःप्रऋ॒जिश्वा॑नंदस्यु॒हत्ये॑ष्वाविथ॥५॥१॥

त्वम्। मा॒याभिः॑। अप॑। मा॒यिनः॑। अ॒ध॒मः॒। स्व॒धाभिः॑। ये।
अधि॑। शुप्तौ॑। अजु॑ह्वत। त्वम्। पिप्रोः॑। नृ॒ऽम॒नः॒। प्र।
अ॒रु॒जः॒। पुरः॑। प्र। ऋ॒जिश्वा॑नम्। द॒स्यु॒ऽहत्ये॑षु। आ॒वि॒थ॒॥ ५॥१॥

हेइन्द्र त्वंमायाभिः जयोपायज्ञानैः मायेतिज्ञाननाम[1] शचीमायेतितन्नामसुपाठात् यद्वा मायाभिः लोकप्रसिद्धैःकपटैः मायिनः उक्तलक्षणमायोपेतान्वृत्रादीनसुरान्अपाधमः अपाजीगमः धमतिर्गतिकर्मेतियास्कः[2]। येअसुराःस्वधाभिर्हविर्लक्षणैरन्नैः शुप्तावधि शोभमानेस्वकीये मुखेएवअजुह्वत अहौषुः नाग्नौ तानसुरानितिपूर्वेणसम्बन्धः तथाचकौषीतकिभिराम्नायते—असुरावाआत्मन्नजुहवुरुद्वातेग्नौतेपराभवन्निति।वाजसनेयिभिरप्याम्नातम्—देवाश्चहवाअसुराश्चास्पर्धंततत्तोहासुराअभिमानेनकस्मैचनजुहुमइतिस्वेष्वेवास्येषुजुह्वतश्चेरुस्तेपराबभूवुरिति। तथा हेनृमणः नृषुयजमानेषुरक्षितव्येषुअनुग्रहबुद्धियुक्तस्त्वंपिप्रोः पूरयितुःएतन्नाम्नोसुरस्यपुरःपुराणि निवासस्थानानिप्रारुजः प्राभांक्षीः एवंकृत्वातेनासुरेणोपद्रुतं ऋजिश्वानंऋजुगमनंएतत्संज्ञकंस्तोतारंदस्युहत्येषुदस्यूनामुपक्षपयितॄणांहननेनयुक्तेषुसंग्रामेषु यद्वा दस्यूनांहननेनिमित्तभूतेषुप्राविथप्रकर्षेणररक्षिथ॥ मायिनः मायाशब्दस्यव्रीह्यादिषुपाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः। शुप्तौ शुभदीप्तौ कर्मणिक्तिन् तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः झषस्तथोरितिधत्वाभावश्छान्दसः खरिचेति चर्त्वम्। अजुह्वत जुहोतेर्लङिव्यत्ययेनात्मनेपदम् अदभ्यस्तादितिझस्यादादेशः हुश्नुवोःसार्वधातुकइतियणादेशः। पिप्रोः पॄपालनपूरणयोः पॄभिदिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्र

[1] नि० १. २०। [2] नि० ६. २।

बहुलंछन्दसीत्युक्तत्वादउत्वाभावः छान्दसंद्विर्वचनम् अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषाः आर्तिपिपर्त्योश्च बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् यणादेशः। नृमणः नृषुमनोयस्य छन्दस्यृदवग्रहादितिणत्वम्। अरुजः रुजोभङ्गे शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । ऋजिश्वानम् ऋजुअश्नुतेप्राप्नोतीत्यृजिश्वा पृषोदरादिः। दस्युहत्येषु हनहिंसागत्योः हनस्तचेतिभावेक्यप्प्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः दस्यूनांहत्या येषुसंग्रामेषु परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् तत्पुरुषपक्षेतु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आविथ अवरक्षणे ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वंकुत्सं॑शुष्ण॒हत्ये॒ष्वावि॒थार॑न्धयोऽतिथि॒ग्वाय॒शंब॑रम् ।
म॒हान्तं॑चिदर्बु॒दंनिक्र॑मीःप॒दास॒नादे॒वद॑स्यु॒हत्या॑यजज्ञिषे ॥६॥

त्वम् । कुत्स॑म् । शु॒ष्ण॒ऽहत्ये॑षु । आ॒वि॒थ । अर॑न्धयः ।
अ॒ति॒थि॒ऽग्वाय॑ । शम्ब॑रम् । म॒हान्त॑म् । चि॒त् । अ॒र्बु॒दम् । नि ।
क्र॒मीः । प॒दा । स॒नात् । ए॒व । द॒स्यु॒ऽहत्या॑य । ज॒ज्ञि॒षे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंकुत्संकुत्ससंज्ञकमृषिंशुष्णहत्येषु शुष्णःशोषयिताएतन्नाम्नोसुरस्यहननयुक्तेषुसंग्रामेषुआविथररक्षिथ तथा अतिथिग्वायअतिथिभिर्गन्तव्यायदैवोदासायशंबरंएतन्नामानमसुरं अरन्धयः हिंसांप्रापितः तथा महान्तंचित्अतिप्रवृद्धमपिअर्बुदंएतत्संज्ञकमसुरंपदापादेननिक्रमीःनितरामाक्रमिताभूः यस्मादेवंतस्मात्सनादेवचिरकालादेवारभ्यदस्युहत्यायउपक्षपयितॄणांहननायजज्ञिषे सर्वदात्वंदस्युहननशीलोभवसीत्यर्थः ॥ अरन्धयः रधहिंसासंराध्योः रधिजभोरचीतिधातोर्नुम् । अतिथिग्वाय गमेरौणादिकोड्डप्रत्ययः। क्रमीः क्रमुपादविक्षेपे ह्म्यन्तक्षणेतिवृद्धिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । पदा सावेकाचइतिवा ऊडिदंपदादीतिवाविभक्तेरुदात्तत्वम् । जज्ञिषे जनीप्रादुर्भावे लिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वेविश्वा॒तवि॑षी॒सध्र्य॑ग्घि॒तातव॒राधः॑सोमपी॒थाय॑हर्षते ।
तव॒वज्र॑श्चिकितेबा॒ह्वोर्हि॒तोवृ॒श्चाशत्रो॒रव॒विश्वा॑नि॒वृष्ण्या॑ ॥७॥

त्वे इति॑ । विश्वा॑ । तवि॑षी । स॒ध्र्य॑क् । हि॒ता । तव॑ । राधः॑ ।
सो॒म॒ऽपी॒थाय॑ । ह॒र्ष॒ते । तव॑ । वज्रः॑ । चि॒कि॒ते । बा॒ह्वोः ।
हि॒तः । वृ॒श्च । शत्रोः॑ । अव॑ । विश्वा॑नि । वृष्ण्या॑ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वेत्वयिविश्वातविषीसर्वंबलंसध्र्यक्सध्रीचीनंअपराङ्मुखंयथाभवतितथाहिता निहितं तथा तवराधोमनःसोमपीथायसोमपानायहर्षतेहृष्यति किञ्च तवबाह्वोर्हस्तयोर्हितोवस्थितोवज्रश्चिकितेअस्माभिर्ज्ञायते अतःशत्रोःशातयितुर्वैरिणः विश्वानिसर्वाणिवृष्ण्यावृष्ण्यानिवीर्याणिअववृश्च छेदनंकुरु॥ सहअञ्चतीतिसध्र्यक् अञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः समासेसहस्यसध्रिरितिसहशब्दस्यसध्र्यादेशः चोःकुरितिकुत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमितिवचनात्सध्र्यादेशोन्तोदात्तः तस्ययणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । राधः राध्नोति समृद्धोभवत्यनेन राधोन्नमनउच्यते असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीथाय पापाने पातृतुदिवचीत्यादिनाथक्प्रत्ययः घुमास्थेतीत्वम् । हर्षते हृषतुष्टौ श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् आत्मनेपदंच । चिकिते कितज्ञाने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलिट् । बाह्वोः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वृश्च ओव्रश्चूछेदने तौदादिकः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणं विकरणस्वरः संहितायां द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घत्वम् । वृष्ण्या वृषसेचने उणादिकोनक्प्रत्ययः तत्रभवानिवृष्ण्यानि भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

विजा॑नी॒ह्यार्या॒न्ये च॒ दस्य॑वो ब॒र्हिष्म॑ते रन्धया॒ शास॑दव्र॒तान् ।
शाकी॑ भव॒ यज॑मानस्य चोदि॒ता विश्वेत्ता ते॑ सध॒मादे॑षु चाकन ॥८॥

वि । जा॒नी॒हि॒ । आर्या॑न् । ये । च॒ । दस्य॑वः । ब॒र्हिष्म॑ते ।
र॒न्ध॒य॒ । शास॑त् । अ॒व्र॒तान् । शाकी॑ । भ॒व॒ । यज॑मानस्य ।
चो॒दि॒ता । विश्वा॑ । इत् । ता । ते॒ । स॒ध॒ऽमादे॑षु । चा॒क॒न॒ ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंआर्यान्विदुषोनुष्ठातॄन्विजानीहिविशेषेणबुध्यस्व येचदस्यवः तेषामनुष्ठातॄणामुपक्षपयितारः शत्रवः तानपिविजानीहीतिशेषः ज्ञात्वाचबर्हिष्मतेबर्हिषायज्ञेनयुक्तायययजमानायाव्रतान् व्रतमितिकर्मनाम कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून्रन्धयहिंसांपापय यद्वा यजमानस्यवशं

गमय रध्यतिर्वशगमनेइतियास्कः । किंकुर्वन् शासत् दुष्टानामनुशासनंनिग्रहंकुर्वन् अतःशाकी शक्तियुक्तस्त्वंयजमानस्यचोदितापेरकोभव यज्ञविघातकानसुरान्तिरस्कृत्ययज्ञान्यजमानैः स-म्यगनुष्ठापयेतिभावः अहमपिस्तोता तेतव तानिपूर्वोक्तानिकर्माणिविश्वेत् सर्वाण्येवसधमादे-षुसहमादनयुक्तेषुयज्ञेषुस्तोतुंचाकनकामये॥ जानीहि ज्ञाअवबोधने क्र्यादिकः ज्ञाजनोर्जेतिजा-देशः अत्रप्लीगतौवृदितिवृत्करणंल्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेवनप्वादिपरिसमाप्त्यर्थमितियेषांदर्शनं ते-षांप्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वेनभवितव्यं मैवं ज्ञाजनोर्जेतिदीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् जनीप्रादुर्भावेइ-त्यस्यतुदीर्घोच्चारणमन्तरेणाप्यतोदीर्घोयञीत्यनेनैवदीर्घःसिध्यति　तस्माद्दीर्घोच्चारणवैयर्थ्य-प्रसंगात् अत्रह्रस्वोनभवतीतिसिद्धम् । बर्हिष्मते तसौमत्वर्थेइतिभत्वात्रुत्वजश्त्वयोरभावः । रन्धय रधहिंसासंराध्योः । शासत् शासुअनुशिष्टौ शतरिअदादित्वाच्छपोलुक् जक्षित्यादयः-षडित्यभ्यस्तसंज्ञायाम् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । शाकी शक्लृशक्तौ भावेघञ् ततोमत्वर्थीयइनिः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वावृषादिर्द्रष्टव्यः । वि-श्वा ता उभयत्रशेश्छन्दसीतिशेर्लोपः । सधमादेषु सहमाद्यन्त्येष्विवितिसधमादायज्ञाः अधिकर-णेघञ्प्रत्ययः ननु मदोनुपसर्गेइत्यप्प्रत्ययेनभवितव्यम् मैवं व्यधजपोरनुपसर्गेइत्यत्रैवमदइतिव-क्तव्येयन्मदोनुपसर्गेइतिपृथगुपादानं तत्घञपिपक्षेयथास्यादितिन्यासकारेणप्रत्यपादीत्यस्माभि-र्धातुवृत्तावुक्तम् सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः । चाकन कनीदीप्तिकान्ति-गतिषु अत्रकान्त्यर्थः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् णलुत्तमोवेतिणित्त्वस्यविकल्पनाद्वृ-द्ध्यभावः तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अनु॑व्रताय र॒न्धय॒न्नप॑व्रताना॒भूभि॒रिन्द्रः॑ श्न॒थय॒न्नना॑भुवः ।
वृ॒द्धस्य॑ चि॒द्वर्ध॑तो॒ द्यामिन॑क्षतः॒ स्तवा॑नो व॒म्रो वि ज॑घान सं॒दिहः॑ ॥ ९ ॥

अनु॑ऽव्रताय । र॒न्धय॑न् । अप॑ऽव्रतान् । आ॒ऽभूभिः॑ । इन्द्रः॑ । श्न॒थय॑न् । अना॑भुवः । वृ॒द्धस्य॑ । चि॒त् । वर्ध॑तः । द्याम् । इन॑क्षतः । स्तवा॑नः । व॒म्रः । वि । ज॒घा॒न॒ । स॒म्ऽदिहः॑ ॥ ९ ॥

यइन्द्रःअनुव्रतायअनुकूलकर्मणेयजमानायअपव्रतान् अपगतकर्मणःयजमानान्रन्धयन् हिंसयन्वशीकुर्वन्वा तथाआभूभिः आभिमुख्येनभवन्तीत्याभुवःस्तोतारः तैः अनाभुवःतद्विप-

१ नि० ६. ३२. ।

रीतान् श्नथयन् हिंसयन् वर्तते वृद्धस्य चिद्वर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनक्षतः स्वर्गं प्राप्नुवतः तस्येन्द्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणो वम्रः स्तुत्युद्गिरणशीलः एतत्संज्ञक ऋषिः सन्दिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपाः जघान इन्द्रेण परिहृतान्तरायः सन् पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं यज्ञसम्भारं आहार्षीदित्यर्थः तथा च शाखान्तरे समाम्नातम्—यद्वल्मीकवपासम्भारो भवति ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्ध इति[१] ॥ अनुव्रताय अनुकूलं व्रतं यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। श्नथयन् श्नथ हिंसायां णिचि घटादित्वान्मित्त्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम्। वर्धतः व्यत्ययेन परस्मैपदम्। इनक्षतः नक्ष गतौ इकारोपजनश्छान्दसः यद्वा इनक्षतिर्गत्यर्थः प्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यम्। स्तवानः सम्यानच् स्तुव इति स्तौतेर्बहुलवचनान्निरुपपदादथानच् प्रत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। जघान अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य कुत्वम्। सन्दिहः दिह उपचये कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

तक्ष॒द्यत्त॑ उ॒शना॒ सह॑सा॒ सहो॒ वि रोद॑सी म॒ज्मना॑ बाधते॒ शवः॑।
आ त्वा॒ वात॑स्य नृमणो मनो॒युज॒ आ पूर्य॑माणमवहन्न॒भि श्रवः॑॥१०॥१०

तक्ष॑त्। यत्। ते॒। उ॒शना॑। सह॑सा। सहः॑। वि। रोद॑सी॒ इति॑। म॒ज्मना॑। बा॒ध॒ते॒। शवः॑। आ। त्वा॒। वात॑स्य। नृ॒ऽम॒नः॒। म॒नः॒ऽयुजः॑। आ। पूर्य॑माणम्। अ॒व॒ह॒न्। अ॒भि। श्रवः॑ ॥१०॥१०॥

हे इन्द्र यद्यदा उशना काव्यः सहसा आत्मीयेन बलेन ते सहः त्वदीयं बलं तक्षत् तनूकृतवान् सम्यक्तीक्ष्णमकार्षीदित्यर्थः तदा शवः त्वदीयं बलं मज्मना सर्वस्य शोधकेन स्वतैक्ष्ण्येन रोदसी द्यावापृथिव्यौ विबाधते ते बिभीत इत्यर्थः तथा चान्यत्राम्नातम्—यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतामिति[२]। यद्वा रोदसी यस्माद्वृत्रादेर्विभीतस्तं बाधत इत्यर्थः हे नृमणः नृषु रक्षितव्येषु यजमानेषु अनुग्रहबुद्धियुक्तेन्द्र आपूर्यमाणं पूर्वोक्तेन बलेन समन्तात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजः मनोव्यापारमात्रेण युक्ताः वातस्य वायोः सम्बन्धिनः तद्वद्वेगेन गच्छन्त इत्यर्थः एवंभूता अश्वाः श्रवोभि हविर्लक्षणमन्नं अभिलक्ष्य आवहन् आभिमुख्येन प्रापयन्तु ॥ तक्षत् तक्षू त्वक्षू तनूकरणे लङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। उशना वश कान्तौ वशेः कनसिरिति कनस् ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणं ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां चेत्यनङादेशः सर्वनामस्थाने चेत्युप-

१ तै० ब्रा० १. १. ३.। २ तै० सं० १. ७. १३.।

धादीर्घत्वम् हल्ङ्याादिनलोपौ।मज्मना टुमस्जोशुद्धौ औणादिकोमनिप्रत्ययः। नृमणः छन्दस्यृदवग्रहादितिणत्वम्। अवहन् छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलङ् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

मन्दिष्टयदुशनेकाव्येसचाँइन्द्रोवङ्कूवङ्कुतराधितिष्ठति।
उग्रोययिंनिरपःस्रोतसासृजद्विशुष्णस्यदृंहिताऐरयत्पुरः ॥११॥

मन्दिष्ट। यत्। उशने। काव्ये। सचा। इन्द्रः। वङ्कू इति।
वङ्कुऽतरा। अधि। तिष्ठति। उग्रः। ययिम्। निः। अपः।
स्रोतसा। असृजत्। वि। शुष्णस्य। दृंहिता। ऐरयत्। पुरः ॥११॥

यत्वयदाइन्द्रःउशनेकामयमानेकाव्ये सचासहमन्दिष्टस्तुतोभूत् तदानीं वंकूवंकुतराअतिशयेनकुटिलंगच्छन्तावश्वौअधितिष्ठति रथेसंयोज्यतमारोहयतीत्यर्थः यद्वा वंकुतरा अतिशयेनवक्रंगच्छतिरथे वंकूवक्रगमनशीलावश्वौसंयोज्येतियोजनीयम् उग्रउद्गूर्णस्तादृशइन्द्रः ययिंगमनयुक्तान्मेघात् स्रोतसाप्रवाहरूपेणअपोनिरसृजत् जलानिनिरगमयत् तथा शुष्णस्यसर्वस्य शोषयितुरसुरस्यदृंहिताःप्रवृद्धाःपुरःनगराणिनिवासस्थानानिव्यैरयत्विविधंप्रेरितवान् ॥ मन्दिष्ट मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु लुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। उशने वशेरौणादिकःक्युप्रत्ययः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् योरनादेशः। सचा षचसमवाये संपदादिलक्षणोभावेक्विप् आङ्याजयारांचोपसंख्यानमितिविभक्तेराङादेशः संहितायां आङोनुनासिकश्छन्दसीति तस्यसानुनासिकत्वम्। वंकू वंचुगतौ औणादिकउप्रत्ययः बहुलवचनात्कुत्वम्। वंकुतरा अतिशयेनवंकूवंकुतरा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः अत्रगतिसामान्यवाचिनागतिविशेषोलक्ष्यते। ययिं यामापणेआदृगमहनइतिकिप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्विर्वचनह्रस्वत्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः सुपांसुपोभवन्तीतिपञ्चम्याअमादेशः। दृंहिता दृहिवृद्धौ इदित्वान्नुम्। ऐरयत् ईर प्रेरणे चौरादिकःलङ्याडागमः आटश्चेतिवृद्धिः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

आस्मारथंवृषपाणेषुतिष्ठसिशार्यातस्यप्रभृतायेषुमन्दसे।
इन्द्रयथासुतसोमेषुचाकनोनर्वाणश्लोकमारोहसेदिवि ॥१२॥

आ । स्म । रथम् । वृषऽपानेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य ।
प्रऽभृताः । येषु । मन्दसे । इन्द्र । यथा । सुतऽसोमेषु । चाकनः ।
अनर्वाणम् । श्लोकम् । आ । रोहसे । दिवि ॥१२॥

अत्रकौषीतकिनइतिहासमाचक्षते शर्यातनाम्नोराजर्षेःयज्ञेभृगुगोत्रोत्पन्नश्च्यवनोमहर्षिः आश्विनंग्रहमगृह्णात् इन्द्रस्तंदृष्ट्वाक्रुद्धोभूत् तमिन्द्रमनुनीयपुनःसोमंतस्मैप्रादादिति अयमर्थोस्यांप्रतिपाद्यते हेइन्द्र त्वं वृषपाणेषु वृष्णःसेचनसमर्थस्यसोमस्यपानानिवृषपाणानि तेषुनिमित्तभूतेषुरथमातिष्ठसिस्म स्वयमेवरथमारुह्यगच्छसि नत्वन्यःकश्चित्प्रवर्तयितेतिभावः एवं चसति येषुसोमेषुत्वंमन्दसेहर्षंप्राप्नोषि तादृशाःसोमाः शार्यातस्यएतन्नाम्नोराजर्षेःसम्बन्धिनः प्रभृताःप्रकर्षेणसंपादिताः अभिषवादिसंस्कारैःसंस्कृताइत्यर्थः अतःसुतसोमेषुअभिषुतसोमयुक्तेष्वस्मदीयेषुयज्ञेषुयथाचाकनः यथाकामयसे एवमस्यापिशार्यातस्यसोमान्कामयस्व तथासतिदिविद्युलोके अनर्वाणं गमनरहितंस्थिरंश्लोकंस्तोत्रलक्षणंवचोयशोवा आरोहसे प्राप्नोषि यद्वा इमंयजमानंदिविद्युलोके उक्तलक्षणंयशः प्रापयसि॥ स्म निपातस्यचेतिदीर्घत्वम्। वृषपाणेषु पापाने भावेल्युट् वाभावकरणयोरितिपूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्यपानशब्दस्य नकारस्यणत्वम्। प्रभृताः भृञ्भरणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। मन्दसे मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः। चाकनः कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अत्रकान्त्यर्थः कान्तिश्चाभिलाषः लेटिसिप्यडागमः बहुलंछन्दसीति शपःश्लुः तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वाभावे धातोरितिधात्वन्तस्योदात्तत्वम्। अनर्वाणं अर्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणाद्भावेवनिप् नञाबहुव्रीहौ अपि अर्वणस्त्रसावनञइतिपर्युदासात् आदेशाभावेसर्वनामस्थानेचेत्युपधादीर्घत्वम् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। श्लोकं श्लोकृसंघाते श्लोक्यतइति श्लोकः कर्मणिघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। रोहसे रुहेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम्॥ १२॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अददाअर्भांमहतेवचस्यवेकक्षीवतेवृचयामिन्द्रसुन्वते।
मेनाभवोवृषणश्वस्यसुक्रतोविश्वेत्तातेसवनेषुप्रवाच्या ॥१३॥

अददाः । अर्भाम् । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयाम् ।
इन्द्र । सुन्वते । मेना । अभवः । वृषणश्वस्य । सुक्रतो इति
सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते । सवनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—अङ्गराजःकस्मिंश्चिद्दिवसेस्वकीयाभिर्योषिद्भिःसहगङ्गायांजलक्रीडांचक्रे तस्मिन्समयेदीर्घतमानामऋषिः स्वभार्ययापुत्रभृत्यादिभिश्चदुर्बलत्वात् किमपिकुर्वन्न शक्नोतीतिद्वेषेणगङ्गामध्येप्रचिक्षिपे सचऋषिः केनचित्प्लवेनअङ्गराजस्यक्रीडादेशंप्रतिसमाजगाम सचराजासर्वज्ञंतमृषिमवगत्यप्लवादवतार्यैवमवोचत् हेभगवन् ममपुत्रोनास्ति एषामहिषी अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति सचतथेत्यब्रवीत् सामहिषीतुराजानंप्रतितथेत्युक्त्वा अयंवृद्धतरोजुगुप्सितोममयोग्योनभवतीतिबुद्ध्यास्वकीयामुशिक्संज्ञांदासींप्राहैषीत् तेनचसर्वज्ञेनऋषिणामन्त्रपूतेनवारिणाऽभ्युक्षितासतीसैवऋषिपत्नीबभूव तस्यामुत्पन्नःकक्षीवान्नामऋषिः सएव राज्ञः पुत्रोभूत् सचबहुविधेनराजसूयादिनाईजेतस्मैराज्ञेतत्कृतैर्यज्ञैःपरितुष्टइन्द्रोवृचयाख्यां तरुणांयोषितंप्रादात् अयमर्थःपूर्वार्धेप्रतिपाद्यते । हेइन्द्रत्वंमहतेप्रवृद्धायवचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वचआत्मनःइच्छतेसुन्वतेत्वद्देवताकेषुयज्ञेषुसोमाभिषवंकुर्वते कक्षीवते एतन्नाम्नेराज्ञेवृचयांवृचयाख्यामर्भांअल्पांयुवतिमित्यर्थः एवंभूतांस्त्रियमददाः तथा सुक्रतोशोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वाहेइन्द्र त्वंवृषणश्वस्यएतदाख्यस्यराज्ञः मेनाभवोमेनानामकन्यकाभूः तथाचशाट्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशव्याख्यानरूपंब्राह्मणमेवमाम्नायते—वृषणश्वस्यमेनइति वृषणश्वस्यमेनाभूत्वामघवाकुलउवासेति तांचप्राप्तयौवनांस्वयमेवेन्द्रश्चकमे । तथाचताण्डिभिराम्नातम्—वृषणश्वस्यमेनानामदुहितास तामिन्द्रश्चकमइति । अतउक्तरूपाणियानिकर्माणि त्वयाकृतानि ते ता त्वदीयानितानि विश्वेत् सर्वाण्येव सवनेषुयज्ञेषुप्रवाच्या प्रकर्षेणवक्तव्यानि स्तुतिभिःस्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ महते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वचस्यवे सुपआत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । कक्षीवते अश्वबन्धनहेतवोरज्जवःकक्ष्याः कक्षीवान्कक्ष्यावानितियास्कः । आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवदितिसम्प्रसारणं मतुपोवत्वंसंज्ञायांनिपात्यते । मेनेतिस्त्रीनाम मेनाग्नाइतिपाठात् मनज्ञाने मन्यतेगृहकृत्यंजानातीतिमेना पचाद्यच् नशिमन्योरलिट्येत्वंवक्तव्यमित्येत्वं वृषादिर्द्रष्टव्यः मेनामानयन्त्येनाइतियास्कः ।सवनेषु सवनमितियज्ञनाम सूयतेअभिषूयतएष्विति अधिकरणेल्युट् । प्रवाच्या वचपरिभाषणे ण्यति यजयाचरुचप्रवचर्चश्चेतिकुत्वाभावः तित्स्वरितेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा वाचयतेरचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

१ नि० ६. १०. । २ नि ३. २१. ।

चतुर्दशीमृचमाह—

इन्द्रो॑ अश्रायि सु॒ध्यो॑ नि॒रेके॑ प॒ज्रेषु॒ स्तोमो॒ दुर्यो॒ न यूपः॑ ।
अ॒श्व॒युर्ग॒व्यू र॑थ॒युर्व॑सू॒युरिन्द्र॒ इद्रा॒यः क्ष॑यति प्रय॒न्ता ॥१४॥

इन्द्रः॑ । अ॒श्रा॒यि॒ । सु॒ऽध्यः॑ । नि॒रेके॑ । प॒ज्रेषु॑ । स्तोमः॑ । दुर्यः॑ । न । यूपः॑ । अ॒श्व॒ऽयुः । ग॒व्युः । र॒थ॒ऽयुः । व॒सु॒ऽयुः । इन्द्रः॑ । इत् । रा॒यः । क्ष॒य॒ति॒ । प्र॒ऽय॒न्ता ॥१४॥

इन्द्रो देवः सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान्वा निरेके नैर्धन्ये निमित्तभूते सति तान्रक्षितुं अश्रायि असेविष्ट पज्रेषु पज्रा इत्यङ्गिरसामाख्या तथा च शाट्यायनिभिरान्नातम्—पज्रा वा अङ्गिरसः पशुकामास्तपोतप्यन्तेति । येषु यजमानेष्वङ्गिरःसु स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति दुर्यो न यूपः द्वारि निखातास्थूणेव तान् सुध्य इति पूर्वेणान्वयः तस्मादिदानीमपि रायः प्रयन्ता धनस्य प्रदाता इन्द्र इत् इन्द्र एव यजमानानां दातुं अश्वयुः अश्वानिच्छन् तथा गव्युः गा इच्छन् रथयुः रथानिच्छन् वसूयुः एवमन्यदपि यद्धनमस्ति तदपीच्छन् क्षयति वर्तते ॥ अश्रायि श्रिञ् सेवायाम् कर्तरि लुङि व्यत्ययेन च्लेश्चिणादेशः । सुध्यः धीरिति कर्मनाम शोभना धीर्येषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् शसि छन्दस्युभयथेति यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् । निरेके नितरां रेचनं निरेकः रिचिर् विरेचने भावे घञ् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दुर्यः दुरे भवो दुर्यः भवे छन्दसीति यत् यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । यूपः युमिश्रणे यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः कुयुभ्यां चेति यप्रत्ययः दीर्घ इत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वम् सुशूभ्यां निच्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वम् । अश्वयुः यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् छन्दसि परेच्छायामिति क्यच् न छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः अश्वाघस्यादित्यात्वं तु छान्दसत्वान्न भवति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः एवमुत्तरत्रापि एतावांस्तु विशेषः गव्युरित्यत्र वान्तो यि प्रत्यय इत्यवादेशः । यास्कस्त्वेवं व्याचष्ट—इदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यर्थः अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो भवतीति[1] । क्षि क्षये भौवादिकः । प्रयन्ता यम उपरमे तृचि एकाच इतीट्प्रतिषेधः चित इत्यन्तोदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

इ॒दं नमो॑ वृष॒भाय॑ स्व॒राजे॑ स॒त्यशु॑ष्माय त॒वसे॑ऽवाचि ।
अ॒स्मिन्नि॑न्द्र वृ॒जने॒ सर्व॑वीराः स्म॒त्सूरि॑भि॒स्तव॒ शर्म॑न्स्याम ॥१५॥१

1 नि० ६. ३१.

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वऽराजे । सत्यऽशुष्माय । तवसे ।
अवाचि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिऽभिः ।
तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥ ११ ॥

इदंपुरोवर्तिनमः स्तुतिलक्षणंवचः हेइन्द्र तुभ्यमवाचि अस्माभिःप्रायोजि कीदृशाय वृषभायव-र्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेनतेजसाराजमानाय सत्यशुष्माय शुष्ममितिबलनाम शत्रूणांशोषक-त्वात्अवितथबलयुक्ताय तवसेअत्यन्तंप्रवृद्धाय यस्मादेवंतस्मात्अस्मिन्वृजनेवर्जनवतिसंग्रामेस-र्ववीराः विशेषेणईरयन्त्यमित्रानितिवीराभटाः तादृशैःसर्वैर्भटैरुपेतावयं स्मदितिनिपातःसुशब्दा-र्थः तवस्मत्शर्मन्त्वयादत्तेशोभनेगृहे सूरिभिःविद्वद्भिःपुत्रादिभिःसहस्याम भवेमनिवसेमेत्यर्थः यद्वा त्वत्सम्बन्धिनिशोभनेयज्ञगृहेसूरिभिःविद्वद्भिःऋत्विग्भिःसहस्याम शर्मेतिगृहनाम शर्मवर्मे-तिपठितत्वात् ॥ स्वराजे राजृदीप्तौ सत्सूद्विषेतिक्विप् । सत्यशुष्माय सत्यंशुष्मंबलंयस्य बहुव्रीहौपू-र्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तवसे तवतिःसौत्रोधातुः अस्मादौणादिकोसिप्रत्ययः वृजने वृजीवर्जने कॄ-पृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्युःप्रत्ययः । शर्मन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् नङिसंबुध्यो-रितिनलोपप्रतिषेधः । स्याम नश्चेतिसंहितायांसकारस्यधुडागमः खरिचेतिचर्त्वं चयोद्वितीयाःश-रिपौष्करसादेरितितकारस्यथकारः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

त्यंसुमेषमितिपञ्चदशर्चंद्वितीयंसूक्तंसव्यस्यार्षमैन्द्रं त्रयोदशीपञ्चदशीचत्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः तथाचानुक्रान्तम्—त्यंसुत्रयोदश्यन्त्येत्रिष्टुभाविति गवामयनस्यमध्यमेहनिविषुवत्संज्ञकेमरुत्वती-यशस्त्रेइदंसूक्तम् विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—त्यंसुमेषंकयाशुभेतिचमरुत्वतीयमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्यंसुमेषंमहयास्वर्विदंशतंयस्यसुभ्वःसाकमीरते ।
अत्यंनवाजंहवनस्यदंरथमेन्द्रंववृत्यामवसेसुवृक्तिभिः ॥१॥

त्यम् । सु । मेषम् । महय । स्वःऽविदम् । शतम् । यस्य । सुऽभ्वः ।
साकम् । ईरते । अत्यम् । न । वाजम् । हवनऽस्यदम् । रथम् ।
आ । इन्द्रम् । ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

त्यंतंप्रसिद्धंमेषंशत्रुभिः सहस्पर्धमानंस्वर्विदंस्वरादित्योद्यौर्वातस्यवेदितारंलब्धारंवा यद्वा स्वः सुष्ठुअरणीयंधनंतस्यलम्भयितारं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रंहेअध्वर्योसुमहयसम्यक्पूजय यस्येन्द्रस्यशतंशतसंख्याकाः सुभ्वः स्तोतारः साकंसहैवयुगपदेवईरतेस्तुतौप्रवर्तन्ते यद्वा यस्येन्द्रस्य रथंशतंसुभ्वः शतसंख्याकाअश्वाः साकंसहईरतेगमयन्ति तमिन्द्रंअवसेस्मद्रक्षणायसुवृक्तिभिः सुष्ठुआवर्जकैःस्तोत्रैः रथमाववृत्यां रथंप्रतिआवर्तयामि कीदृशंरथं हवनस्यदंहवनमाह्वानंयागं वाप्रतिवेगेनगच्छन्तं वेगगमनेदृष्टान्तः—अत्यंतवाजं गमनसाधनंअश्वमिव॥ महय महपूजायांचुरादिरदन्तः संहितायामन्येषामपिदृश्यतेइतिदीर्घत्वम्।सुभ्वः सुष्ठुभवन्तीतिसुभ्वःस्तोतारः क्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् जसि ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधेप्राप्ते छन्दस्युभयथेत्युभयथाभावाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यजसोनुदात्तस्यस्वरितत्वम्। ईरते ईरगतौकम्पनेच अदादित्वाच्छपोलुक्झस्यादादेशः टेरेत्वं अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपञ्चमीनिर्देशेपिव्यवहितेपिकार्यमिष्यतेइत्युक्तम्। अत्यं अत्यइत्यश्वनाम अत्यः हयइतिपाठात्।वाजं वाज्यतेगम्यतेनेनेतिवाजः वजव्रजगतौ करणेघञ् अजिव्रज्योश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजोवाज्यमित्यत्रापिकुत्वाभावइत्युक्तम्। हवनस्यदं स्यन्दूप्रस्रवणे स्यदोजवेइतिवेगेगम्यमानेघञन्तोनिपातितः अतएवनलोपोवृद्ध्यभावश्च नच नधातुलोपआर्धधातुकेइतिवृद्धेःप्रतिषेधः इग्लक्षणाहिवृद्धिस्तत्रप्रतिषिद्ध्यते नचेयमिग्लक्षणा घञोञित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते। ववृत्यां वृतुवर्तने लिङिव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्वचनादि यासुटोङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावःतिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

सपर्वतोनधरुणेष्वच्युतःसहस्रमूतिस्तविषीषुवावृधे।
इन्द्रोयद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुब्जन्नर्णांसिजर्हृषाणोअन्धसा॥२॥

सः। पर्वतः। न। धरुणेषु। अच्युतः। सहस्रम्ऽऊतिः। तविषीषु। ववृधे। इन्द्रः। यत्। वृत्रम्। अवधीत्। नदीऽवृतम्। उब्जन्। अर्णांसि। जर्हृषाणः। अन्धसा॥ २ ॥

अन्धसासोमलक्षणेनान्नेनजर्हृषाणः अत्यर्थंहृष्यन्निन्द्रःयद्यदावृत्रं त्रयाणां लोकानामावरीतारमसुरंअवधीत् हतवान् कीदृशंवृत्रं नदीवृतंनदनान्नद्यआपस्तासामावरीतारं किंकुर्वन्नि-

न्द्रः अर्णांसि जलानि उब्जन् अधःपातयन् तदानींसइन्द्रः पर्वतोन पर्ववानशिलोच्चयइव ध-रुणेषु सर्वस्यधारकेषूदकेषुमध्ये अच्युतः चलनराहित्येनस्थितः सहस्रमूतिः बहुविधरक्षणवा-न् तविषीषुबलेषु ववृधेप्रवृद्धोबभूव ॥ धरुणेषु धारयतेर्णिलुक्चेत्युनःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। सहस्रमूतिः सहस्रमूतयोयस्यासौ लुगभावश्छान्दसः। ववृधे संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि-दृश्यतेइतिदीर्घत्वम्। नदीवृतं नदींवृणोतीतिनदीवृत् क्विप् तुगागमः। उब्जन् उब्जआर्जवे वि-करणस्वरः।अर्णांसि उदकेनुट्चेत्यर्तेरसुन्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेननुडागमश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। जर्हृषाणः हृषतुष्टौ यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेनशानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् यद्वा यङन्ता-देवशानचि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ सा-र्वधातुकत्वाच्च अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम्। अन्धसा अद्यतइत्यन्धः अदेर्नुम्धश्चेत्यसुन् धातोर्नु-मागमोधकारान्तादेशश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सहिद्वरोद्वरिषुंवव्रऊधनिचन्द्रबुंध्नोमदंवृद्धोमनीषिभिंः ।
इन्द्रंतमंह्वेस्वपस्ययाधियामंहिष्ठरांतिंसहिपप्रिरन्धंसः ॥३॥

सः । हि । द्वरः । द्वरिषुं । वव्रः । ऊधनि । चन्द्रऽबुंध्नः । मदंऽवृद्धः । मनीषिऽभिंः । इन्द्रंम् । तम् । अह्वे । सुऽअपस्ययां । धिया । मंहिष्ठऽरातिम् । सः । हि । पप्रिः । अन्धंसः ॥ ३ ॥

सपूर्वोक्तगुणविशिष्टइन्द्रः द्वरिषुआवरीतृषुशत्रुषुद्वरोहि अतिशयेनावरीताखलु शत्रुजयशील-इत्यर्थः यस्मात् ऊधनिउद्धृतजलवत्यन्तरिक्षेवव्रः सम्भक्तःव्याप्यवर्ततेअतएवचन्द्रबुध्नःसर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलःअन्तरिक्षस्यसर्वाह्लादकत्वात् मदवृद्धःमाद्यन्त्येभिरितिमदाःसोमाःतैर्वर्धितः एवंभूतोयइन्द्रोमंहिष्ठरातिंप्रवृद्धधनंप्रवृद्धदानंवातमिन्द्रंमनीषिभिः मनसईषितृभिःप्राज्ञैर्ऋत्विग्भिः सह स्वपस्ययाधियाशोभनकर्मयोग्ययाबुद्ध्या अह्वेआह्वयामि हियस्मात् सइन्द्रःअन्धसोन्नस्या-स्मदपेक्षितस्यपप्रिःपूरयिता ॥ द्वरः द्वइत्येके द्वरत्यावृणोतीतिद्वरः पचाद्यच् चित्स्वरेणान्तोदा-त्तत्वम् द्वरिषुअचइरितिकर्तरिइप्रत्ययः।वव्रः वृङ्सम्भक्तौ व्रियतेसंभज्यतइतिवव्रः घञर्थेकवि-धानं स्थास्नापाव्यधिहनियुद्ध्यर्थमितिपरिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात्कर्मणिकप्रत्ययः द्विर्भाव-श्छान्दसः। ऊधनि उतऊर्ध्वंध्रियतेस्मिन्जलमित्यूधः सप्तम्येकवचने अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम-नङुदात्तः छन्दस्यपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणात्ऊधस्शब्दस्याप्यनङादेशः यद्वा ऊधसोनङितिसमा-

सेविधीयमानोनङादेशश्छान्दसत्वात् केवलादपिभवति । चन्द्रबुध्नः चदिआह्लादनेदीप्तौच इदित्वान्नुम् स्फायितञ्चीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेव शिष्यते। मदवृद्धः मदीहर्षे मदोनुपसर्गेइतिकरणेअप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अह्वे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङिआत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामितिच्लेरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः गुणः । स्वपस्यया अपइतिकर्मनाम शोभनमपःस्वपः तदर्हतीतिस्वपस्यः छन्दसिचेतियप्रत्ययः मंहिष्ठरातिं महिवृद्धौ अतिशयेनमंहित्रीमंहिष्ठा तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् मंहिष्ठारातिर्यस्य स्त्रियाःपुंवदितिपुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वम् बहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पप्रिः पृपालनपूरणयोः आदृगमहनजनइतिकिन्प्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वस्यबहुलंछन्दसीति वचनादभावेयणादेशः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावेसतिद्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आयंपृणन्तिदिविसद्मबर्हिषःसमुद्रंनसुभ्व१ःस्वाअभिष्टयः ।
तंवृत्रहत्येअनुतस्थुरूतयःशुष्माइन्द्रमवाताअह्रुतप्सवः ॥४॥

आ । यम् । पृणन्ति । दिवि । सद्मऽबर्हिषः । समुद्रम् । न । सुऽभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः । तम् । वृत्रऽहत्ये । अनु । तस्थुः । ऊतयः । शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः । अह्रुतऽप्सवः ॥ ४ ॥

सद्मसदनंस्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितोयज्ञोयेषांसोमानांतेसोमाः दिविस्वर्गलोकेअवस्थितं यमिन्द्रंआपृणन्ति आसमन्तात्पूरयन्ति तत्रदृष्टान्तः—सुष्ठुभवन्तीतिसुभ्वोनद्यः समुद्रंन यथा नद्यःसमुद्रंपूरयन्तितद्वदित्यर्थः कीदृश्योनद्यः स्वाः समुद्रस्यस्वभूताः तथाचाम्नायते—समुद्रायवयुनायसिन्धूनांपत्तयेनमइति । अभिष्टयः आभिमुख्येनगमनवत्यः ऊतयः अवितारोमरुतः वृत्रहत्येवृत्रहननेनिमित्तभूतेसति तमिन्द्रमनुतस्थुःअनुलक्ष्यस्थिताबभूवुः कीदृशामरुतः शुष्माः शत्रूणांशोषयितारः अवाताः वान्तिप्रातिकूल्येनगच्छन्तीतिवाताःशत्रवः तद्रहिताः अह्रुतप्सवः अकुटिलरूपाःशोभनावयवाइत्यर्थः ॥ पृणन्ति पृपालनपूरणयोः क्र्यादिकः प्वादीनांह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सद्मबर्हिषः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु सीदन्त्यस्मिन्नितिसद्म औणादिकोधिकरणेमनिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्यु

त्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । सुम्वः भवतेःक्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपद-
कृतिस्वरत्वम् जसि ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधेप्राप्ते छन्दस्युभयथेतियणा-
शः उदात्तस्वरितयोर्यणइत्यनुदात्तस्यजसःस्वरितत्वम् । अभिष्टयः इष्टयएषणानि उपस-
र्गाभिवर्जमितिवचनादभिरन्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते एमन्ना-
त्वात्पररूपत्वम् । वृत्रहत्ये हनस्तचेतिहन्तेर्भावेक्यप् तकारान्तादेशश्च प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्त-
धातुस्वरःशिष्यते । अह्रुतप्सवः ह्रुकौटिल्ये अस्मान्निष्ठायां ह्रुह्वरेश्छन्दसीतिह्रुआदेशः प्सा
क्षणेइत्यस्मादौणादिकोडुःप्रत्ययः नह्रुतप्सवः अह्रुतप्सवः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

अभिस्ववृष्टिंमदेअस्ययुध्यतोरघ्वीरिवप्रवणेसस्रुरूतयः ।
इन्द्रोयद्वज्रीधृषमाणोअन्धसाभिनद्वलस्यपरिधींरिवत्रितः ॥५॥१२॥

अभि । स्वऽवृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । रघ्वीःऽइव । प्रवणे ।
सस्रुः । ऊतयः । इन्द्रः । यत् । वज्री । धृषमाणः । अन्धसा ।
भिनत् । वलस्य । परिधीन्ऽइव । त्रितः ॥ ५ ॥ १२ ॥

ऊतयोमरुतः मदेसोमपानेनहर्षेसतिअस्येन्द्रस्ययुध्यतोवृत्रेणसहयुध्यमानस्यपुरतःस्ववृ-
ष्टंस्वभूतवृष्टिमन्तंवृत्रंअभि आभिमुख्येनसस्रुःजग्मुः रघ्वीरिवप्रवणे यथागमनस्वभावाआपःनि-
म्नदेशेगच्छन्ति यत्यदाअन्धसासोमलक्षणेनान्नेनपीतेनधृषमाणः प्रगल्भःसन्वज्रीवज्रवानिन्द्रः
वलस्यसंवृण्वतः एतत्संज्ञमसुरंभिनत्व्यदारयत्अवधीदित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—त्रितःपरिधीनिव
देवानांहविर्लेपनिघर्षणाय अग्नेःसकाशात्अप्सु एकतोद्वितस्त्रितइतित्रयःपुरुषाजज्ञिरे तथाचतै-
त्तिरीयैःसमाम्नातम्—सोङ्गारेणापः अभ्यपातयत् ततएकतोजायत सद्वितीयमभ्यपातयत् त-
तोद्वितोजायत सतृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोजायतेति । तत्रउदकपानार्थंप्रवृत्तस्यकूपेपति-
तस्यप्रतिरोधायअसुरैःपरिधयः परिधायकाःकूपस्याच्छादकाःस्थापिताः तान्यथासोभिनत्तद्वत्॥
स्ववृष्टिं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युध्यतः युधसंप्रहारे दैवादिकः व्यत्ययेनशतृ अदुपदेशा-
ल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रघ्वीः रघिर्गत्यर्थः रंघिबंह्योर्नलोपश्चेतिउ-
प्रत्ययः वोतोगुणवचनादितिङीष् जसि वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ङीषूस्वरःशिष्यते । धृष-
माणः ञिधृषाप्रागल्भ्ये श्नुप्रत्ययेप्राप्तेव्यत्ययेनशःआत्मनेपदंच अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे

1 तै० ब्रा०. ३. २. ८.।

विकरणस्वरःशिष्यते । भिनत् लङिबहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः विकरणस्वरः य-द्वृत्तयोगादनिघातः । वलस्य वलसंवरणे वलतिसंवृणोतिसर्वमितिवलः पचाद्यच् क्रियाग्रहणंक-र्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । परिधीन् परिधीयन्तइतिपरिधयः उपसर्गेघोःकि-रितिदधातेःकर्मणिकिप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥५॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

परीं घृणाचरति तित्विषेशवोपोवृत्वीरजसोबुध्नमाशयत् ।
वृत्रस्ययत्प्रवणेदुर्गृभिश्वनोनिजघन्थहन्वोरिन्द्रतन्यतुम् ॥६॥

परि । ईम् । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः ।
वृत्वी । रजसः । बुध्नम् । आ । अशयत् । वृत्रस्य । यत् । प्रवणे ।
दुःऽगृभिश्वनः । निऽजघन्थ । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् ॥ ६ ॥

योवृत्रः अपोवृत्वीउदकान्यावृत्यरजसोबुध्नंअन्तरिक्षस्योपरिप्रदेशंआशयत् आश्रित्या-शेत तस्यवृत्रस्यप्रवणेप्रकर्षेणवननीयेन्तरिक्षेवर्तमानस्यदुर्गृभिश्वनः दुर्ग्रहव्यापनस्यतस्यहिव्या-पनंनकेनापिग्रहीतुंशक्यते सइमाँल्लोकानवृणोदितिश्रुते[1] । एवंभूतस्यवृत्रस्यहन्वोः मुखपार्श्व-योः हेइन्द्र यद्यदातन्यतुंप्रहारंविस्तारयन्तं यद्वा शब्दकारिणंवज्रं तृतीयार्थेद्वितीया तन्यतुनावज्रे-णनिजघन्थनितरांप्रजहर्थ तदानीं ईमेनंत्वांइन्द्रं घृणा शत्रुजयलक्षणादीप्तिः परिचरतिपरितोव्याप्नो-ति त्वदीयंशवोबलंचतित्विषे प्रदिदीपे ॥ तित्विषे त्विषदीप्तौ लिटिप्रत्ययस्वरः तिङ्परत्वान्निघाता-भावः। वृत्वी वृञ्वरणे स्नात्व्यादयश्चेत्यादिग्रहणात्क्त्वाप्रत्ययस्यईकारः। रजसः रञ्जरागे रञ्ज-न्त्यस्मिन्गन्धर्वादयइतिरजोन्तरिक्षम् असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमितिनलोपः नित्त्वादा-द्युदात्तत्वम्। अशयत् शीङोव्यत्ययेनपरस्मैपदंबहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः। दुर्गृभिश्वनः ग्रहउ-पादाने अशूव्याप्तावित्यनयोर्दुःशब्देउपपदेपृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। निजघन्थ ह-नहिंसागत्योः लिटिथलिक्रादिनियमात्प्राप्तस्येटः उपदेशेत्वतइतिनिषेधः अभ्यासाच्चेति अ-भ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघा-तः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं तनुविस्तारे अस्मात् ऋतन्यञ्जीत्यादिनायतुच् य-स्तनशब्देइत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्ययेसकारलोपः ॥ ६ ॥

---

1 तै० सं० २. ४. १२. ।

सप्तमीमृचमाह—

ह्रदंनहित्वांन्यृषन्त्यूर्मयोब्रह्माणीन्द्रतवयानिवर्धना ।
त्वष्टाचित्तेयुज्यंवावृधेशवंस्ततक्षवज्रंमभिभूत्योजसम् ॥७॥

ह्रदम् । न । हि । त्वा । निऽऋषन्ति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव । यानि । वर्धना । त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् । ववृधे । शवः । ततक्ष । वज्रम् । अभिभूतिऽओजसम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र यानिब्रह्माणिस्तोत्रशस्त्ररूपाणिमन्त्रजातानितववर्धनावर्धयितॄणि तानित्वात्वांन्यृषन्तिहि नितरांप्राप्नुवन्त्येव तत्रदृष्टान्तः-ऊर्मयोजलप्रवाहाह्रदं यथाजलाशयंप्राप्नुवन्तितद्वत् त्वष्टा चित् सत्वष्टादेवएव तेतवयुज्यंयोग्यंशवोबलंववृधेप्रावर्धयत् अपिच अभिभूत्योजसं शत्रूणामभिभवितॄणांओजसाबलेनयुक्तंवज्रंततक्षतीक्ष्णीचकार॥न्यृषन्ति ऋषीगतौ तौदादिकः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः। ऊर्मयः ऋगतौ ऋच्छन्तिगच्छन्तीत्यूर्मयः अर्तेरुचेतिमिप्रत्ययः गुणेसत्यकारस्यऊकारादेशश्च प्रत्ययस्वरः। वर्धना वृधुवृद्धौ वर्धतेएभिरितिवर्धना करणेल्युट् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः। ततक्ष तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लिटिणलिलित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः।अभिभूत्योजसं अभिभूयतेनेनेत्यभिभूति करणेक्तिन् तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् अभिभूत्योजोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

जघन्वाँउहरिभिःसंभृतक्रतविन्द्रवृत्रंमनुषेगातुयन्नपः ।
अयच्छथाबाह्वोर्वज्रमायसमधारयोदिव्यासूर्यंदृशे ॥८॥

जघन्वान् । ऊम् इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इन्द्र । वृत्रम् । मनुषे । गातुऽयन् । अपः । अयच्छथाः । बाह्वोः । वज्रम् । आयसम् । अधारयः । दिवि । आ । सूर्यम् । दृशे ॥ ८ ॥

हेसंभृतक्रतो सम्पादितकर्मन् संपादितप्रज्ञवाइन्द्र मनुषेजनायगातुयन् गातुंमार्गमिच्छन् वृत्रंलोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वंजघन्वानउ हतवान्खलु तदनन्तरंअपोवृष्ट्युदका-

निप्रावर्तयइत्यध्याहारः बाह्वोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयंवज्रमयच्छथाः अग्रहीः आकारः समुच्चयार्थः सूर्यंचदिविद्युलोकेदृशेद्रष्टुंसर्वेषामस्माकंदर्शनायअधारयः स्थापयांचकृषे ॥ जघ्न्वान् हन्तेर्लिटःक्वसुः विभाषागमहनविदविशामितीडागमस्यविकल्पोक्तेरभावः । गातुयन् गातुमिच्छसि छन्दसिपरेच्छायामपीतिक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिदीर्घप्रतिषेधःक्यजन्ताच्छतरिअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेक्यचएवस्वरःशिष्यते । बाह्वोः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्य१मकृण्वत भियसारोहणंदिवः ।
यन्मानुषप्रधनाइन्द्रमूतयःस्वर्नृषाचोमरुतोमदन्ननु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचन्द्रम् । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यम् । अकृण्वत । भियसा । रोहणम् । दिवः । यत् । मानुषऽप्रधनाः । इन्द्रम् । ऊतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ९ ॥

बृहत्बृहत्सामस्तोतारोयजमानाः भियसावृत्रभयेनयद्यदोक्थ्यमुक्थार्हस्तोत्रयोग्यमकृण्वताकुर्वन् कीदृशंबृहत्साम स्वश्चन्द्रं स्वकीयेनचन्द्रेणाह्लादकेनतेजसायुक्तम् अमवत् अमतिशत्रूनरुजत्यनेनेत्यमोबलंतद्युक्तम् दिवःस्वर्गस्यरोहणं आरोहणहेतुभूतं एवंविधेनस्तोत्रेणवृत्राद्भीताइन्द्रमस्तोषतेत्यर्थः यद्यदामानुषप्रधनाः प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानिभवन्तीतिनिरुक्त्युत्पत्त्याप्रधनमितिसङ्ग्रामनाम मनुष्यहितसंग्रामाः ऊतयःस्वः द्युलोकस्यरक्षितारोमरुतःनृषाचप्राणरूपेणनॄन्सेवमानाभूत्वा इन्द्रमपितेनैवरूपेणान्वमदन् आनुपूर्व्येणहर्षमापयन् तदानीं सइन्द्रवृत्रवधंप्रतिउद्युक्तोबभूवेतिशेषः ॥ स्वश्चन्द्रं स्वकीयंचन्द्रंयस्य ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रेइति सुट्श्चुत्वेनशकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भियसा भीशब्दस्यतृतीयैकवचनेछान्दसोसुगागमः तस्योदात्तत्वंच । नृषाचः षचसमवाये अयंसेवनार्थइतियास्कः । वहश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्अस्मादपिण्विप्रत्ययः । अमदन् मदीहर्षे णिचि मदीहर्षग्लेपनयोरिघटादिषुपाठात्मित्त्वेसति मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् लङि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात्णेरनिटीतिणिलोपः ॥ ९ ॥

१ नि० ९. ३३. । २ नि० ३. २१. ।

दशमीमृचमाह—

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीद्भियसा वज्र इन्द्र ते।
वृत्रस्य यद्बद्बधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिनच्छिरः ॥१०॥१३॥

द्यौः। चित्। अस्य। अमऽवान्। अहेः। स्वनात्। अयोयवीत्।
भियसा। वज्रः। इन्द्र। ते। वृत्रस्य। यत्। बद्बधानस्य।
रोदसी इति। मदे। सुतस्य। शवसा। अभिनत्। शिरः ॥१०॥ १३॥

अमवान्बलवान्द्यौश्चित् द्युलोकोपि अस्याहेर्वृत्रस्य स्वनात् शब्दात् भियसा भयेन अयोयवीत् अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् अकंपतेत्यर्थः हे इन्द्र ते तव सुतस्याभिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे जाते सति त्वदीयो वज्रः रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्बधानस्य बाधनशीलस्य वृत्रस्य शिरः यद्यदा शवसा बलेनाभिनत् अच्छिनत् तदानीं द्युलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति शेषः ॥ अयोयवीत् युमिश्रणामिश्रणयोरित्यस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि यङोवेत्यपृक्तप्रत्ययस्येडागमः अडागम उदात्तः। बद्बधानस्य बाधृविलोडने ताच्छीलिके चानशि बहुलंछन्दसीति शपःश्लुः हलादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वंच छान्दसत्वात् चित इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

एकादशीमृचमाह—

यदिन्न्विन्द्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः।
अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥११॥

यत्। इत्। नु। इन्द्र। पृथिवी। दशऽभुजिः। अहानि। विश्वा। ततनन्त।
कृष्टयः। अत्र। अह। ते। मघऽवन्। विऽश्रुतम्। सहः। द्याम्।
अनु। शवसा। बर्हणा। भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्नु यदा खलु पृथिवी दशभुजिः दशगुणिता भवेत् यदि वा कृष्टयः सर्वे मनुष्याः विश्वा सर्वाण्यहानि ततनन्त विस्तारयेयुः हे मघवन् धनवन् इन्द्र अत्राह अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेषु देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो वृत्रवधादिकारणं बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं शवसा त्वदीयेन बलेन कृता बर्हणा वृत्रादे-

र्वधरूपाक्रियाद्यामनुभुवत् अनुभवति यथाद्यौर्महतीतथात्वत्कृतंवृत्रादेर्हिंसनमपिमहदितिभावः॥ ततनन्त तनुविस्तारे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् लिङर्थेलङ्उप्रत्ययेप्राप्तेव्यत्ययेनशप् छान्दसोद्विर्भावः यद्वा बहुलंछन्दसीत्युप्रत्ययस्यश्लौसतिपुनरपिव्यत्ययेनशप् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः। विश्रुतं श्रुश्रवणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। बर्हणा वर्हवल्हपरिभाषणहिंसादानेषु अस्मादौणादिकःक्युप्रत्ययः बवयोरभेदइतिवकारस्यबत्वम् प्रत्ययस्वरः निवर्हयतीतिवधकर्मसुपठितंच। भुवत् भूसत्तायां लेटयडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपःबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधेउवङादेशः॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह—

त्वमस्यपारेरजसोव्योमनःस्वभूत्योजाअवसेधृषन्मनः।
चकृषेभूमिंप्रतिमानमोजसोपःस्वःपरिभूरेष्यादिवम्॥१२॥

त्वम्। अस्य। पारे। रजसः। विऽओमनः। स्वभूतिऽओजाः। अवसे। धृषत्ऽमनः। चकृषे। भूमिम्। प्रतिऽमानम्। ओजसः। अपः। स्व१रिति स्वः। परिऽभूः। एषि। आ। दिवम्॥१२॥

हेधृषन्मनःशत्रूणांधर्षकमनोयुक्तेन्द्र अस्यअस्माभिःपरिदृश्यमानस्यव्योमनः व्याप्तस्यान्तरिक्षस्यरजसोलोकस्यपारेउपरिप्रदेशेवर्तमानः स्वभूत्योजाःस्वभूतबलस्त्वंअवसेअस्मद्रक्षणार्थंभूमिंभूलोकंचकृषेकृतवानसि किंच ओजसोबलवतांबलस्यप्रतिमानंप्रतिनिधिरभूः तथा स्वःसुष्ठुअरणीयंगन्तव्यं आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोन्तरिक्षलोकंआदिवंद्युलोकंचपरिभूःपरिग्रहीता परिपूर्वोभवतिःपरिग्रहणार्थः एषिप्राप्नोषि॥अस्य ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्।व्योमनः अवतिर्गत्यर्थः अवरक्षणगतिकान्तीत्यभिधानात् विशेषेणगच्छतिव्याप्नोतीतिव्योम यद्वा वृष्टिप्रदानेनविशेषेणप्राणिनोवतिरक्षतीतिव्योम अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् ज्वरत्वरेत्यादिनोपधायावकारस्यचऊठ् गुणः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा भावेमनिन् विविधमोमरक्षणंयस्मिन् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम्। स्वः सुपूर्वादर्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् अव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् न्यक्स्वरौस्वरिताविति स्वरितत्वम्॥ १२॥

भूनाम्न्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानीयात्सूक्तात्पुरा त्वंभुवःप्रतिमानमित्येषाशंसनीया तथैवासूत्रयत्—शस्यमुक्तंबृहस्पतिसवेनत्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्याइति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

त्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्याऋष्ववीरस्यबृहतःपतिर्भूः ।
विश्वमाप्राअन्तरिक्षंमहित्वासत्यमद्धानकिरन्यस्त्वावान् ॥१३॥

त्वम् । भुवः । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहतः । पतिः । भूः । विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महिऽत्वा । सत्यम् । अद्धा । नकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हेइन्द्रत्वंपृथिव्याःप्रथितायाःविस्तीर्णायाःभूमेःप्रतिमानंभुवःप्रतिनिधिर्भवसि यथाभूर्लोकोमहानचिन्त्यशक्तिः एवंत्वमपीत्यर्थः तथा ऋष्ववीरस्य वीरयन्तिविक्रान्ताभवन्तीतिवीरादेवाः ऋष्वादर्शनीयावीरायस्यसतथोक्तः तस्यबृहतोबृंहितस्यप्रवृद्धस्यस्वर्गलोकस्यपतिर्भूःपालयितासि तथा अन्तरिक्षंअन्तराक्षान्तंद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानमाकाशंविश्वंसर्वमपिमहित्वामहित्वेनसत्यमाप्राः निश्चयेनआसमन्तादपूरयः अतस्त्वावानत्वत्सदृशोन्यः कश्चिन्नकिरस्तिनास्तीतियदेतत् तदद्धा सत्यमेव ॥ भुवः भवतेर्लोटिसिप्यडागमः उवङादेशः । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तिरुदात्ता । बृहतः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भूः छान्दसेवर्तमानेलुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । अप्राः प्रापूरणे आदादिकः लङ्यडागमः । महित्वा सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः त्वावान्वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिसादृश्यार्थेवतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः आसर्वनाम्नइत्यात्वम् प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

नयस्यद्यावापृथिवीअनुव्यचोनसिन्धवोरजसोअन्तमानशुः ।
नोतस्ववृष्टिंमदेअस्ययुध्यतएकोअन्यच्चकृषेविश्वमानुषक् ॥१४॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिन्धवः । रजसः । अन्तम् । आनशुः । न । उत । स्वऽवृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृषे । विश्वम् । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्यव्यचोव्यापनंद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौनान्वानशातेप्राप्तुमसमर्थेबभूवतुः तथा रजसोन्तरिक्षलोकस्यउपरिसिन्धवःस्यन्दनशीलाआपः यस्येन्द्रस्यतेजसोन्तमवसानंनानशुःनप्रापुः उतअपिच सोमपानेनमुद्रेहर्षेसतिस्ववृष्टिंस्वीकृतवृष्टिंवृत्रादिंयुध्यतःयुध्यमानस्यास्येन्द्रस्यबलस्यान्तंवृत्रादयोनप्रापुःअतः हेइन्द्र एकस्त्वंअन्यत्स्वव्यतिरिक्तंविश्वंसर्वंभूतजातंआनुषक्अनुषक्तंचकृषे सकलमपिभूतजातंत्वदधीनमभूदितिभावः ॥ द्यावापृथिवीद्यौश्चपृथिवीच दिवोद्यावेतिद्यावादेशआद्युदात्तोनिपातितः पृथिवीशब्दः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीषन्तोन्तोदात्तः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति पर्युदासान्नोत्तरपदेनुदात्तादाविति निषेधाभावः । व्यचः व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवचनात्ङित्त्वाभावेसम्प्रसारणाभावः । आनशुः अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम् अश्नोतेश्चेतिनुडागमः । आनुषक् अनुपूर्वात् षञ्जसंगेइत्यस्मात्क्विप्यनिदितामितिनलोपः अनोरकारस्यदीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आर्चन्नत्रमरुतःसस्मिन्नाजौविश्वेदेवासोअमदन्ननुत्वा ।
वृत्रस्ययद्भृष्टिमतावधेननित्वमिन्द्रप्रत्यानंजघन्थ ॥१५॥१४॥

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः ।
अमदन् । अनु । त्वा । वृत्रस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि ।
त्वम् । इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्थ ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेइन्द्र त्वांमरुतःअत्रास्मिन्संग्रामेआर्चन् प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्यनेनवचनेनापूजयन् सस्मिन्तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौसङ्ग्रामेविश्वेदेवासः तेसर्वेदानादिगुणयुक्तामरुतस्त्वात्वामन्वमदन्अनुक्रमेणहर्षमापयन् यद्वा त्वदीयमदानन्तरंतेपिमदंप्राप्ताः हेइन्द्र त्वंयद्यदाभृष्टिमता भ्रंशयति शत्रूनितिभृष्टिरश्रिः तद्वतावधेनहननसाधनेनवज्रेण अश्रिमत्त्वंचवज्रस्यब्राह्मणेसमाम्नातम्—वज्रोवाएषयद्यूपःसोष्टाश्रिःकर्तव्योष्टाश्रिर्वैवज्रइति[1] । तेनवज्रेणवृत्रस्यानंप्रति आननंमुखंप्रति यद्वा श्वासहेतुघ्राणंप्रति निजघन्थनितरांप्राहार्षीः॥ आर्चन् अर्चपूजायांभौवादिकःआडागमउदात्तः। सस्मिन् तदोःसःसाविति विधीयमानंसत्वंव्यत्ययेनसप्तम्यामपिद्रष्टव्यम् यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्रवर्णलोपोद्रष्टव्यः। देवासः आज्जसेरसुगित्यसुक्। आनं आननं वर्णलोपश्छान्दसः यद्वा अनप्राणने अ-

१ ऐ० ब्रा० २. १.

न्यतेनेनेत्यानंघ्राणं करणेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । जघन्थ हनहिंसागत्योः थलि उपदे-शेत्वतइतीट्प्रतिषेधः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्यो-दात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

न्यूष्वित्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तं दशम्येकादश्यौत्रिष्टुभौ शिष्टानवजगत्यः सव्यऋषिः इ-न्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—न्यूष्वेकादशान्त्येत्रिष्टुभाविति । अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेब्राह्मणाच्छं-सिनःशस्त्रेएतत्सूक्तम् तथाचासूत्रयदाचार्यः—न्यूषुवाचमप्सुधूतस्यहरिवःपिबेहेतियाज्येति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

न्यू३षुवाचंप्रमहेभरामहेगिरइन्द्रायसदनेविवस्वतः ।
नूचिद्धिरत्नंससतामिवाविदन्नदुष्टुतिर्द्रविणोदेषुशस्यते ॥१॥

नि । ऊम् इति । सु । वाचम् । प्र । महे । भरामहे । गिरः ।
इन्द्राय । सदने । विवस्वतः । नु । चित् । हि । रत्नम् । ससताम्ऽइव ।
अविदत् । न । दुःऽस्तुतिः । द्रविणःऽदेषु । शस्यते ॥ १ ॥

महेमहतेइन्द्रायसुवाचं शोभनांस्तुतिंनिप्रभरामहे नितरांप्रयुंज्महे उइतिपदपूरणः यतः विवस्वतः परिचरतोयजमानस्यसदनेयज्ञगृहेइन्द्रायगिरः स्तुतयःक्रियन्ते हियस्मात् सइन्द्रः नू-चित्क्षिप्रमेवरत्नंरमणीयमसुराणांधनंअविदत् विन्दति तत्रदृष्टान्तः-ससतामिव यथास्वपतांपुरु-षाणांधनंचोरःक्षिप्रंलभतेतद्वत् अतोस्मभ्यंधनंदातुंशक्तइतिभावः द्रविणोदेषुधनस्यदातृषुपुरुषे-षु दुष्टुतिरसमीचीनास्तुतिर्नशस्यते नाभिधीयते अतःसुवाचंप्रभरामहइतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ न्यू-ष्वित्यस्यउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् अत्रउदात्तपरत्वात्संहितायांकम्प्यते इकःसुञीति दीर्घत्वम् सुञइतिषत्वम् ॥ महे महपूजायामित्यस्मात्क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदा-त्तत्वम् यद्वा महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छान्दसः।नूचित् ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः। ससतामिव ष-सस्वप्ने अस्माच्छत्रन्तादन्तोदात्तात्परस्याविभक्तेःशतुरनुमइत्युदात्तत्वम् इवेनविभक्त्यलोपः पूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिसमासः। अविदत् विद्लृलाभे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि पुषादिद्यु-ताद्यॢदितिच्लेरङादेशः अडागमउदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः।द्रविणोदेषु द्रविणानिधनानिददाती-तिद्रविणोदाः डुदाञ्दाने इत्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितीननप्रत्ययान्तोद्रविणशब्दः तस्मिन्कर्मण्युप-

पदेआतोनुपसर्गेकइतिकः पूर्वपदस्यसुगागमश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शस्यते शं-सुस्तुतौ यकि अनिदितामितिनलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

दुरोअश्वस्यदुरइन्द्रगोरसिदुरोयवस्यवसुनइनस्पतिः ।
शिक्षानरःप्रदिवोअकामकर्शनःसखासखिभ्यस्तमिदंगृणीमसि॥ २॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य ।
वसुनः । इनः । पतिः । शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः ।
सखा । सखिऽभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंअश्वस्यदुरोदातासि तथागोःपश्वादेर्दुरोदातासि तथायवस्ययवादेर्धान्यजातस्य दुरोदातासि वसुनःनिवासहेतोर्धनस्येनःस्वामीपतिःसर्वेषांपालयिता शिक्षानरःशिक्षतिर्दानकर्मा शिक्षायादानस्यनेतासि प्रदिवःपुराणः प्रगतादिवोदिवसायस्मिन्सतथोक्तःअकामकर्शनः कामान् कर्शयतिनाशयतीतिकामकर्शनःनकामकर्शनः अकामकर्शनः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।हवि-र्दत्तवतांयजमानानांकामानभिमतफलप्रदानेनपूरयतीत्यर्थः सखिभ्यःसमानख्यानेभ्यऋत्विग्भ्यः सखासखिवदत्यन्तंप्रियः एवंभूतोयइन्द्रस्तंप्रतिइदंस्तोत्रलक्षणंवचः गृणीमसिब्रूमहे ॥ दुरः दुदा-ञ्दाने मन्दिवाशिमथिचतिचक्यंकिभ्यउरजितिविधीयमानउरच्प्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभ-वति अतएवाकारलोपः।शिक्षानरः शिक्षविद्योपादाने गुरोश्चहलइत्यकारप्रत्ययः ततष्टाप् षष्ठीस-मासः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गृशब्दे क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् इ-दन्तोमसिरितिमसेरिकारः॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

शचीवइन्द्रपुरुकृद्द्युमत्तमतवेदिदमभितश्चेकितेवसु ।
अतःसंगृभ्याभिभूतआभरमात्वायतोजरितुःकाममूनयीः ॥३॥

शचीऽवः । इन्द्र । पुरुऽकृत् । द्युमत्ऽतम । तव । इत् । इदम् ।
अभितः । चेकिते । वसु । अतः । सम्ऽगृभ्य । अभिऽभूते । आ ।
भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामम् । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवःशचीतिप्रज्ञानाम हेइन्द्र शचीवःप्रज्ञावन् पुरुकृत्प्रभूतस्यवृत्रवधादेःकर्तः द्युमत्तमअतिशयेनदीप्तिमन् अभितःसर्वत्रवर्तमानंवसुधनंयदस्ति तदिदंतवेतत्तवैवस्वभूतमितिचेकिते भृशमस्माभिर्ज्ञायते अतःकारणात्धनंसंगृभ्यसम्यक्गृहीत्वाअभिभूतेशत्रूणामभिभवितः आभरअस्मभ्यमाहरदेहीत्यर्थः त्वायतःत्वामात्मनइच्छतोजरितुःस्तोतुःकाममभिलाषंमाऊनयीः परिहीनंमाकार्षीःपूरयेत्यर्थः॥ शचीवः मतुवसोरुरितिरुत्वम् षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् इतरेष्वाष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् नचामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्यमानवत्त्वम् नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिनिषेधात्। चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताद्वर्तमानेलिटिअमन्त्रेइतिनिषेधात् आम्प्रत्ययाभावेसतिलिटआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ। संगृभ्यआभरेत्युभयत्र हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वम्। त्वायतः त्वामात्मनइच्छति सुपआत्मनः क्यच्प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः छान्दसमात्वं क्यजन्ताल्लटःशतृ तस्यअदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यएकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् एकादेशस्वरोन्तरङ्गःसिद्धोभवतीतिवक्तव्यमितिवचनात् तस्यसिद्धत्वेसति शतुरनुमइत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वम्। कामं कमुकान्तौ इत्यस्माद्भावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम्। ऊनयीः ऊनपरिहाणे चुरादिःलुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यइतिचेुश्चङादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना प्रतिषेधः ह्म्यन्तक्षणेतिसिचिवृद्धिप्रतिषेधः॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

एभिर्द्युभिःसुमनाएभिरिन्दुभिर्निरुन्धानोअमतिंगोभिरश्विना।
इन्द्रेणदस्युंदरयन्तइन्दुभिर्युतद्वेपसःसमिषारभेमहि॥४॥

एभिः। द्युऽभिः। सुऽमनाः। एभिः। इन्दुऽभिः। निऽरुन्धानः।
अमतिम्। गोभिः। अश्विना। इन्द्रेण। दस्युम्। दरयन्तः।
इन्दुऽभिः। युतऽद्वेषसः। सम्। इषा। रभेमहि॥ ४॥

हेइन्द्र एभिरस्माभिर्दत्तैर्द्युभिर्दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिःएभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिस्त्वभ्यंदत्तैःसोमैश्चप्रीतस्त्वंअस्माकंअमतिंदारिद्र्यंगोभिस्त्वयादत्तैःपशुभिरश्विनाश्वयुक्तेनधनेनचनिरुन्धानोनिवर्तयन्सुमनाःशोभनमनाभव वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैःसोमैःप्रीतेनेन्द्रेणदस्युंउपक्षपयितारंशत्रुंदरयन्तोहिंसन्तःअतएवयुतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुकाभूत्वाइषाइन्द्रदत्तेनान्नेनसंरभेमहिसंरब्धाभवे-

मसङ्गच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः शोभनंमनोयस्य सोमनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निरुन्धानः रुधिर्आवरणे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमतिं मन्तव्यामतिःऐश्वर्यं न मतिःअमतिः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना अश्वोस्यास्तीत्यश्विधनम् मत्वर्थीयइनिः ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

समिन्द्ररायासमिषारभेमहिसंवाजेभिःपुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।
संदेव्याप्रमत्यावीरशुष्मयागोअंग्रयाश्वावत्यारभेमहि ॥५॥१५॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः ।
पुरुऽचन्द्रैः । अभिद्युऽभिः । सम् । देव्या । प्रऽमत्या । वीरऽशुष्मया ।
गोऽअग्रया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेइन्द्र रायाधनेनवयंसंरभेमहिसंगच्छेमहि तथाइषाअन्नेनसंरभेमहि तथावाजेभिर्बलैःसंरभेमहि कीदृशैर्वाजैःपुरुश्चन्द्रैःपुरूणांबहूनामाह्लादकैः अभिद्युभिःअभितोदीप्यमानैःकिञ्च देव्या द्योतमानयाप्रमत्यात्वदीययाप्रकृष्टबुद्ध्यासंरभेमहि कीदृश्या वीरशुष्मया वीरंविशेषेणशत्रूणांक्षेपणसमर्थंशुष्मंबलंयस्याःसातथोक्ता गोअग्रयास्तोतृभ्योदानार्थमग्रे प्रमुखतएवगावोयस्याःसातथोक्ता अश्वावत्या अश्वैरुपेतया ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरुश्चन्द्रैः ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रेइतिसुट् श्चुत्वेनशकारः समासस्वरः । अभिद्युभिः अभिगताद्यौर्दीप्तिर्येषां अत्रदिवुशब्दोदीप्तिंलक्षयतिअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देव्या उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रमत्या तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उत्तरयोःबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सर्वत्रविभाषागोरितिगोअग्रयेत्यत्रप्रकृतिभावः । अश्वावत्या मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियेतिमतुपिदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तेत्वामदाअमदन्तानिवृष्ण्यातेसोमासोवृत्रहत्येषुसत्पते ।
यत्कारवेदशवृत्राण्यप्रतिबर्हिष्मतेनिसहस्राणिबर्हयः ॥६॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः ।
वृत्रऽहत्येषु । सत्ऽपते । यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति ।
बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हेसत्पतेसतांपालयितरिन्द्र वृत्रहत्येषुवृत्रहननेषुनिमित्तभूतेषुसत्सुतेपूर्वोक्तामदाः मादकामरुतःत्वात्वाममदन्अमदयन् हर्षमापयन् तानिपूर्वोक्तानिवृष्ण्यावृष्णःसेचनसमर्थस्यतवसम्बन्धीनिचरुपुरोडाशादीनिहवींषित्वाममदन् तेसोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्चत्वाममदन् यत्यदा कारवेस्तुतिकर्त्रेबर्हिष्मतेयज्ञवतेयजमानाय दशसहस्राणिअपरिमितानिवृत्राण्यावरकाणिउपद्रवजातानि अप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वंनिबर्हयः न्यवधीःतदानीमितिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ वृष्ण्या शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । बर्हयः बर्हयतिर्हिंसाकर्मा लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वे णिचएवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

युधायुधमुपघेदेषिधृष्णुयापुरापुरंसमिदंहंस्योजसा ।
नम्यायदिन्द्रसख्यापरावतिनिबर्हयोनमुचिंनाममायिनम् ॥७॥

युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरम् ।
सम् । इदम् । हंसि । ओजसा । नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या ।
पराऽवति । निऽबर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र धृष्णुयाशत्रूणांधर्षकस्त्वं युधायुद्धेनसम्बद्धंयुधंयुद्धंउपघेदेषिउपैवगच्छसि सर्वदायुद्धशीलोभवसीत्यर्थः घेतिपदपूरणः शत्रूणामसुराणांपुरापुरेणनगरेणसहइदंपुरोवर्तिपुरंशत्रुनगरंओजसाबलेनसंहंसिसम्यक्विनाशयसि शत्रूणांपुराण्यभैत्सीरित्यर्थः हेइन्द्र त्वंनम्याशत्रुषुनमनशीलेनसख्यासहायभूतेनवज्रेणपरावतिदूरदेशेनमुचिंनाम अनयासंज्ञयाप्रसिद्धंमायिनंमायाविनमसुरंयद्यस्मान्निबर्हयः नितरामहिंसीः अतस्त्वमेवंस्तूयसइत्यर्थः ॥ युधा युधसम्प्रहारे सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एषि इणगतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । धृष्णुयाञिधृषाप्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुरितिक्नुःप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः सुपांसुलुगितिसोर्यादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरा पॄपालनपूरणयोः पूरयतिराज्ञामभिमतानीति क्विप्चेतिक्विप्

उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । हंसि हन्तेर्लटिसिपिअदादित्वाच्छपोलुकिनश्चापदान्तस्यझलीत्यनुस्वारः । नम्या णमप्रह्वत्वे औणादिकइन्प्रत्ययः सुपांसुलुगितितृतीयायाड्यादेशः टिलोपः । सख्या शेषोघ्यसखीतिविसंज्ञाप्रतिषेधान्नाभावाभावेयणादेशः । नमुचिं इन्द्रेणसहयुद्धंनमुञ्चतीतिनमुचिः औणादिकःकिःप्रत्ययः नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः नञ्नगतिर्नचकारकमितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मायिनं मायाशब्दस्यव्रीह्यादिषुपाठात् मत्वर्थीयइनिः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वंकरंञ्जमुतपर्णयंवधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्यंवर्तनी ।
त्वंशतावंगृदस्याभिनत्पुरोनानुदःपरिषूताऋजिश्वना ॥८॥

त्वम् । करंञ्जम् । उत । पर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्य ।
वर्तनी । त्वम् । शता । वंगृदस्य । अभिनत् । पुरः । अननुऽदः ।
परिऽसूताः । ऋजिश्वना ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंकरंजमेतत्संज्ञकमसुरं उतअपिचपर्णयंएतन्नामानमसुरंच अतिथिग्वस्यएतत्संज्ञस्यराज्ञःप्रयोजनाय तेजिष्ठया अतिशयेनतेजस्विन्यावर्तनीवर्तन्याशत्रुप्रेरणकुशलयाशक्त्या वधीः हतवानसि तथाअननुदः अनुपश्चात् द्यतिखण्डयतीत्यनुदोनुचरः तादृशानुचररहितः एकएवत्वं ऋजिश्वना एतत्संज्ञेन राज्ञापरिभूताःपरितोवष्टब्धाः शताशतानिशतसंख्याकाः वङ्गृदस्यएतत्संज्ञस्यासुरस्यपुरः पुराणि नगराणि अभिनत् बिभिदिषे॥वधीः हन्तेर्लुङि सिपि लुङिचेतिवधादेशः तस्यादन्तत्वाद्वृद्ध्यभावः अतएवानेकाचत्वादिट्प्रतिषेधाभावः इटईटीतिसिचोलोपः । तेजिष्ठया तेजस्शब्दादस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्मादातिशायनिकेइष्ठनिविन्मतोर्लुगितिविनोलुक् टेरितिटिलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम । वर्तनी वृत्यन्तेप्रेर्यन्तेऽनयेतिवर्तनी करणेल्युट् टित्त्वात्ङीप् सुपांसुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अभिनत् भिदिर्विदारणे लङिसिपिरुधादित्वात्श्नम् इतश्चेतीकारलोपः हल्ङ्याभ्यइतिसकारलोपः । अननुदः दोअवखण्डने आदेचइत्यात्वम् आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः नास्त्यनुदोस्येतिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् संहितायांदीर्घश्छान्दसः । परिषूताः षूप्रेरणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

त्वमेताञ्जनराज्ञोद्विर्दशाबन्धुनासुश्रवसोपजग्मुषः ।
षष्टिंसहस्रानवतिंनवश्रुतोनिचक्रेणरथ्यादुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अबन्धुना । सुऽश्रवसा ।
उपऽजग्मुषः । षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि ।
चक्रेण । रथ्या । दुःऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हेइन्द्र श्रुतोविश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकानअबन्धुना बन्धुरहितेनसहायरहितेन सुश्रवसाएतत्संज्ञकेनराज्ञायुद्धार्थमुपजग्मुषः उपगतवतः एतानेवंविधानजनराज्ञोजनपदानामधिपतीन् षष्टिमित्यादिनातेषांराज्ञामनुचरसंख्योच्यते षष्टिंसहस्रा सहस्राणांषष्टिं नवतिंनव नवसंख्योत्तरांनवतिं तान्राज्ञईदृक्संख्याकान् अनुचरांश्चरथ्यारथसम्बन्धिनादुष्पदादुष्प्रपदनेनशत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः ईदृशेनचक्रेणन्यवृणक् न्यवर्जयः त्वांस्तुतवतःसुश्रवसोजयार्थं त्वमागत्यतदीयानशत्रूनजैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टच्प्रत्ययाभावः राजनशब्दोराजृदीप्तावित्यस्मात्कनिन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । अबन्धुना नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुश्रवसा शोभनंश्रवोन्नंयस्य आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपजग्मुषः गमेर्लिटःक्वसुः शसिभसंज्ञायांवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् परपूर्वत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपःशासिवसिघसीनांचेतिषत्वम कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनक्वसोरेवस्वरःशिष्यते । रथ्या रथस्येदंरथ्यं रथाद्यदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । दुष्पदा पदगतौ ईषद्दुःसुष्विति खल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अवृणक् वृजीवर्जने रौधादिकः लङिमध्यमैकवचनेहल्ङ्याब्भ्यइतिसिचोलोपः चोःकुरितिकुत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

त्वमाविथसुश्रवसंतवोतिभिस्तवत्रामभिरिन्द्रतूर्वयाणम् ।
त्वमस्मैकुत्समतिथिग्वमायुंमहेराज्ञेयूनेअरन्धनायः ॥१०॥

त्वम् । आविथ । सुऽश्रवसम् । तव । ऊतिऽभिः । तव । त्रामऽभिः ।
इन्द्र । तूर्वयाणम् । त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिऽग्वम् । आयुम् ।
महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥१०॥

हेइन्द्र त्वंतवोतिभिः त्वदीयैःपालनैः सुश्रवसंपूर्वोक्तंराजानमाविथररक्षिथ तथातूर्वयाणमे-तन्नामानंराजानं तवत्रामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैःपालकैर्बलैराविथेतिशेषः किञ्च त्वंमहेमहतेयूने तरुणायास्मैसुश्रवसेराज्ञेकुत्सादींस्त्रीत्राज्ञःअरन्धनायःवशमनयः रध्यतिर्वशगमनइतियास्कः ॥ त्रामभिः त्रैङ्पालने आदेचइत्यात्वम् आतोमनिन्क्विनिति मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।अरन्धनायः रन्धनंवशीकरणंकरोति रन्धनयति तत्करोतीतिणिच् इष्ठवण्णौप्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावातृटि-लोपः लङिसिपिदीर्घश्छान्दसः॥१०॥

एकादशीमृचमाह—

यउदृचीन्द्रदेवगोपाःसखायस्तेशिवतमाअसाम ।
त्वांस्तोषामत्वयासुवीराद्राघीयआयुःप्रतरंदधानाः ॥११॥१६॥

ये । उत्ऽऋचि । इन्द्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । असाम । त्वाम् । स्तोषाम । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ॥ ११ ॥ १६ ॥

हेइन्द्र येवयं उदृचिउदर्केयज्ञसमाप्तौवर्तमानाःदेवगोपाःदेवैःपालिताःतेतवसखायःसखिवदत्य-न्तंप्रियाः अतएवशिवतमाअसाम अतिशयेनकल्याणाअभूम तेवयंयज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपित्वां स्तोषामस्तवाम अस्माभिःस्तुतेनत्वयासुवीराः शोभनपुत्रवन्तःसन्तःद्राघीयोतिशयेनदीर्घमायुर्जी-वनंप्रकृष्टतरंयथाभवतितथादधानाःधारयन्तोभूयास्म॥ देवगोपाः देवागोपायेषां बहुव्रीहौ-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असाम अस्भुवि लुङर्थेलोटिआडुत्तमस्यपिच्चेतिपिद्वद्भावात्पिच्चङिन्ने-तिङित्त्वाभावे श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपाभावः पित्त्वादेवतिङोनुदात्तत्वम् धातुस्वरःशिष्यते। स्तो-षाम स्तौतेर्लोटि सिब्बहुलंलेटीतिबहुलग्रहणात् लोट्यपिसिप् तस्यपित्त्वाद्गुणः। सुवीराः वीरवीर्यौ-चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्राघीयः दीर्घशब्दादीयसुनिप्रियस्थिरेत्यादिनाद्राघादेशः नित्त्वादाद्यु-दात्तत्वम्। प्रतरम् प्रशब्दात्तरपि अमुचच्छन्दसीत्यद्रव्यप्रकर्षेअमुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तो-दात्तत्वम् । दधानाः दधातेः शानचि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

नि० ६. ३२. ।

मानइत्येकादशर्चंचतुर्थंसूक्तम् षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टाःसप्तजगत्यःसव्य-ऋषिःइन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—मानोन्यात्रिष्टुप्षष्ठ्यष्टमीनवमीचेति अतिरात्रेप्रथमपर्याये-च्छावाकशस्त्रेइदंसूक्तं तथाचसूत्रितम्—मानोअस्मिन्मघवन्निन्द्रपिबतुभ्यंसुतोमदायेतियाज्येति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

मानोअस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसिनहितेअन्तःशवसःपरीणशे।
अक्रन्दयोनद्योरोरुवद्वनाकथानक्षोणीर्भियसासमारत॥१॥

मा। नः। अस्मिन्। मघऽवन्। पृत्ऽसु। अंहसि। नहि। ते। अन्तः। शवसः। परिऽनशे। अक्रन्दयः। नद्यः। रोरुवत्। वना। कथा। न। क्षोणीः। भियसा। सम्। आरत॥ १॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र अस्मिन्परिदृश्यमानेअंहसिपापेपृत्सुपृतनासुपापफलभूतेषुसङ्ग्रामेषु चनोस्मान्माप्रक्षैप्सीरितिशेषः यस्मात्तेतवशवसोबलस्यान्तोवसानं परीणशेपरितोव्याप्तुंनहिश-क्यतेसर्वोपिजनस्त्वदीयंबलंअतिक्रमितुंनशक्नोतीत्यर्थः तस्मात्त्वंअन्तरिक्षेवर्तमानोरोरुवत्अ-त्यर्थंशब्दंकुर्वन्नद्योनदीः वना तत्सम्बन्धीन्युदकानिचाक्रन्दयः शब्दयसि क्षोणीः क्षोण्यः क्षो-णीतिपृथिवीनाम तदुपलक्षितास्त्रयोलोकाः भियसात्वद्भयेनकथाकथंनसमारतसङ्गच्छन्ते त्वदी-यंबलमवलोक्यत्रयोपिलोकाबिभ्यतीतिभावः॥ पृत्सु पद्दन्नोमास्हृन्निशस्सन्यतरस्याम् पदादिषुमांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृ-तनाशब्दस्यपृद्भावः। परीणशे नशतिर्व्याप्तिकर्मा कृत्यार्थेतवैकेनितिकेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्यु-दात्तत्वम् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम्। नद्यः द्वितीयार्थेप्रथमा। रोरुवत् रुशब्दे यङ्लुग-न्ताल्लटःशतृ अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावेउवङादेशः नाभ्यस्ताच्छतुरि-तिनुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिकिम्शब्दात्प्र-कारवचनेथाप्रत्ययः तस्यविभक्तिसंज्ञायां किमःकइतिकादेशः। आरत ऋगतौ समोगम्यृच्छी-त्यात्मनेपदं छान्दसेवर्तमानेलङिअदादित्वाच्छपोलुक् झस्यादादेशः अडागमोवृद्धिश्च॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

अर्चाशक्रायशाकिनेशचीवतेशृण्वन्तमिन्द्रंमहयन्नभिष्टुहि।
योधृष्णुनाशवसारोदसीउभेवृषावृषत्वावृषभोन्यृञ्जते॥ २॥

अर्च । शक्राय॑ । शाकिने॑ । शची॑ऽवते । शृण्वन्त॑म् । इन्द्र॑म् । महय॑न्
अभि । स्तुहि । यः । धृष्णुना॑ । शव॑सा । रोद॑सी इति॑ । उभे इति॑ ।
वृषा॑ । वृषऽत्वा । वृषभः । निऽऋञ्जते॑ ॥ २ ॥

हे अध्वर्यो शाकिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रायेन्द्रायार्च एवंविधमिन्द्रं पूजय किञ्च स्तुतीः शृण्वन्तं समीचीनेयं स्तुतिरिति जानन्तं तमिन्द्रं महयन् पूजयन् अभिष्टुहि आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु यइन्द्रः धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शवसा बलेन उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ न्यृञ्जते नितरां प्रसाधयति ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः[1]। सइन्द्रः वृषा सेचनसमर्थः वृषत्वा वृषत्वेन अनेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभो वर्षिता कामानां यद्वा वृष्ट्युदकानाम् ॥ अर्च शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः द्व्यचोतस्तिङ इति दीर्घत्वम् । शाकिने शक्तिः शाकः शकॄ शक्तौ भावे घञ् मत्वर्थीय इनिः क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिष्टुहि स्तौतेरदादित्वाच्छपो लुक् उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् ष्टुना ष्टुरिति ष्टुत्वम् । वृषत्वा सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । न्यृञ्जते ऋजि भृजी भर्जने इदित्वान्नुम् शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अर्चा॑ दि॒वे बृ॑ह॒ते शू॒ष्यं१॒॑ वचः॒ स्वक्ष॑त्रं॒ यस्य॑ धृष॒तो धृ॒षन्मनः॑ ।
बृ॒हच्छ्र॑वा॒ असु॑रो ब॒र्हणा॑ कृ॒तः पु॒रो हरि॑भ्यां वृष॒भो रथो॒ हि षः ॥ ३ ॥

अर्च । दिवे । बृहते । शूष्य॑म् । वच॑ः । स्वऽक्ष॑त्रम् । यस्य॑ । धृषतः
धृषत् । मन॑ः । बृहत्ऽश्र॑वाः । असु॑रः । बर्हणा॑ । कृतः । पुरः ।
हरि॑ऽभ्याम् । । वृषभः । रथ॑ः । हि । सः ॥ ३ ॥

हे स्तोतः दिवे दीप्ताय बृहते महते इन्द्राय शूष्यं शूषमिति सुखनाम तत्र साधु शूष्यं तादृशं स्तुतिलक्षणं वचः अर्च उच्चारय यस्येन्द्रस्य धृषतः शत्रून्धर्षयतः स्वक्षत्रं स्वभूतबलवत् मनो धृषत् धृष्टं भवति हि षः सहि सखल्विन्द्रः बृहच्छ्रवाः प्रभूतयशाः असुरः शत्रूणां निरसिता यद्वा असुः प्राणो बलं वा तद्वान् रो मत्वर्थीयः अथवा असवः प्राणाः तेन चापो लक्ष्यन्ते प्राणा वा आपइति[2] श्रुतेः । तान् राति ददातीत्यसुरः बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता हरिभ्यामश्वाभ्यां पुरस्कृतः पूजितः वृषभः कामानां वर्षिता रथो रंहणशीलः ॥ शूष्यं तत्र साधुरिति यत् सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति यतो नावइत्याद्युदा

---

१ नि० ६. २१. । २ तै० ब्रा० ३. २. ५. ।

तत्वाभावेतित्स्वरितइतिस्वरितत्वम्।धृषतः ञिधृषाप्रागल्भ्ये व्यत्ययेनशः शतुरनुमइतिविभक्तेरु-दात्तत्वम्। बृहच्छ्रवाः बृहच्छ्रवोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। असुरः असुक्षेपणे असे-रुरन्नित्युरन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। बर्हणा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः। पुरः पूर्वाधरे-त्यादिनाअसिप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः ॥३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वंदिवोबृहतःसानुकोपयोवत्मनाधृषताशंबरंभिनत्।
यन्मायिनोव्रन्दिनोमन्दिनाधृषच्छितांगभस्तिमशनिंपृतन्यसि॥ ४ ॥

त्वम्। दिवः। बृहतः। सानु। कोपयः। अव। त्मना। धृषता।
शम्बरम्। भिनत्। यत्। मायिनः। व्रन्दिनः। मन्दिना। धृषत्।
शिताम्। गभस्तिम्। अशनिम्। पृतन्यसि॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंबृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्यसानुसमुच्छ्रितंउपरिप्रदेशंकोपयः अकम्पयः धृषताश-त्रूणांधर्षयित्रा त्मनाआत्मनास्वयमेवशंबरंएतत्संज्ञमसुरंअवाभिनत् अवधीः यत्यदाव्रन्दिनः शत्रूञ्जेतुंमृदुभावंप्राप्तान् यद्वा वृन्दंसमूहः असुरसमूहवतोमायिनोमायाविनोसुरानमन्दिनाहृष्टेन धृषत् धृषताप्रागल्भ्यंप्राप्नुवतामनसायुक्तस्त्वंशितांतीक्ष्णीकृतांगभस्तिंहस्तेनगृहीतां यद्वा गभस्ति-रितिरश्मिनाम तद्वतींअशनिंवज्रंपृतन्यसितानसुरानजेतुंपृतनारूपेणेच्छसितान्प्रतिप्रेरयसीत्यर्थः तदानींबृहतोदिवः सानुकोपयइतिपूर्वेणान्वयः॥ कोपयः कुपकोपे ण्यन्ताल्लङि बहुलंछन्दस्यमा-ङ्योगेपीत्यडभावः। त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः। धृषत् सुपांसुलुगितितृतीयाया-लुक्। शितां शोतनूकरणे निष्ठायां शाच्छोरन्यतरस्यामितीकारादेशः। पृतन्यसि पृतनाशब्दा-त्सुपआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्तलोपः प्रत्ययस्वरः॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

नियद्वृणक्षिश्वसनस्यमूर्धनिशुष्णस्यचिद्व्रन्दिनोरोरुवद्वना।
प्राचीनेनमनसाबर्हणावतायदद्याचित्कृणवःकस्त्वापरि॥५॥१७॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुष्णस्य । चित् ।
व्रन्दिनः । रोरुवत् । वना । प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता ।
यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वंरोरुवत्भृशंघोरत्यर्थंशब्दयन् श्वसनस्य अन्तरिक्षेश्वसितीतिश्वसनोवायुः तस्यव्रन्दिनःस्वकिरणैराम्रफलादीन्मृदूभावंप्रापयतः शुष्णस्यचित्रसानांशोषयितुरादित्यस्यापिमूर्धन्युपरिप्रदेशेवनावनान्युदकानियद्यस्मान्निवृणक्षिआवर्जयसिप्रापयसीत्यर्थः वायुनासूर्यकिरणैश्चवृष्ट्याआपःसूर्यस्योपरिपुनरवस्थाप्यन्ते तदेवावस्थापनमिन्द्रःकरोतीत्युपचर्यते प्राचीनेनप्रकर्षेण गच्छताअपराङ्मुखेनेत्यर्थः बर्हणावता निबर्हयतीतिवधकर्मसुपाठात् बर्हणाशत्रूणांहिंसा तद्वता एवंभूतेनमनसायुक्तस्त्वंयद्यस्मात्अद्याचित्अद्यापिकृणवःघर्मकालेसूर्यस्योपरिभौमान्रसानवस्थापयसि वर्षासुचवर्षयसि यस्मादेतत्कुरुषेतस्मात्कारणात्त्वात्वांपर्युपरिकोवर्ततेनकोपीत्यर्थः अतस्त्वमेवसर्वाधिकइतिभावः ॥ वृणक्षि वृजीवर्जने रौधादिकः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन प्रपूर्वादञ्चतेःऋत्विगित्यादिनाक्विनि अनिदितामितिनलोपःविभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेखः खस्येनादेशः अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् खप्रत्ययस्य सतिशिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनेकारउदात्तः । अद्याचित् निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । कृणवः कृविहिंसाकरणयोश्च इदित्त्वान्नुम् लेटिसिप्यडागमः धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः वकारस्याकारादेशश्च तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः गुणावादेशौ आगमानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । व्रन्दिनः अत्रनिरुक्तम्—व्रन्दीव्रन्दतेर्मृदूभावकर्मणोनिवृणक्षियच्छ्वसनस्यमूर्धनिशब्दकारिणःशुष्णस्यादित्यस्यशोषयितूरोरूयमाणोवनानीतिवाधनानीतिवेति[1] । धनानीतिपक्षे मेघस्यधनानीतिव्याख्येयम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वमाविथनर्यंतुर्वशंयदुंत्वंतुर्वीतिंवय्यंशतक्रतो ।
त्वंरथमेतशंकृत्व्येधनेत्वंपुरोनवतिंदंभयोनव ॥ ६ ॥

---

१ नि० ५. १५. ।

त्वम् । आविथ । नर्यम् । तुर्वशम् । यदुम् । त्वम् । तुर्वीतिम् ।
वय्यम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । त्वम् । रथम् । एतशम् ।
कृत्व्ये । धने । त्वम् । पुरः । नवतिम् । दंभयः । नव ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंनर्यादींस्त्रीन्राज्ञःआविथररक्षिथ तथाहेशतक्रतोबहुविधकर्मन्बहुविधप्रज्ञवा त्वं वय्यंवय्यकुलजंतुर्वीतिंतुर्वीतिनामानंराजानंआविथेत्येव अपिच त्वंरथंरंहणस्वभावमेतत्संज्ञमृषिं एतशंएतत्संज्ञकंधनेधननिमित्तेसङ्ग्रामेकृत्व्येकर्तव्येसतिआविथेतिशेषः यद्वा पूर्वोक्तानांराज्ञांरथं एतशइत्यश्वनाम एतशमश्वंचररक्षिथेतियोज्यम् तथा त्वंशम्बरस्यनवतिंनव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणिदम्भयः व्यनीनशः ॥ एतशं एतिगच्छतीत्येतशः इण्गतौ इणस्तशन्तशसुनाविति तशन्प्रत्ययः गुणः । कृत्व्ये कर्तव्येइत्यस्यशब्दस्यवर्णविकारःपृषोदरादित्वात् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

सघाराजासत्पतिःशूशुवज्जनोरातहव्यःप्रतियःशासमिन्वति ।
उक्थावायोअभिगृणातिराधसादानुरस्माउपरापिन्वतेदिवः॥७॥

सः । घ । राजा । सत्ऽपतिः । शूशुवत् । जनः । रातऽहव्यः ।
प्रति । यः । शासम् । इन्वति । उक्था । वा । यः । अभिऽगृणाति ।
राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥ ७ ॥

सघसखलुजनोजातोराजाराजमानः सत्पतिः सतांपालयितायजमानः शूशुवत् आत्मानंवर्धयति यइन्द्रंप्रतिरातहव्योदत्तहविष्कःसन् शासंइन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्यस्तुतिंइन्वतिव्याप्नोति उक्थावा उक्थानिशस्त्राणिवा यःस्तोताराधसाहविर्लक्षणेनान्नेनसहाभिगृणाति तस्याभिमुखीकरणायशंसतिअस्मैस्तोत्रेदानुरभिमतफलप्रदातेन्द्र उपरा उपरान्मेघान् उपरइति मेघनाम सचयास्केनैवंनिरुक्तः—उपरउपलोमेघोभवतिउपरमन्तेस्मिन्नभ्राण्युपरताआपइतिवेति[1] । तान्मेघान् दिवःसकाशात्पिन्वते सेचयति दोग्धीतियावत् ॥ घ ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः । सत्पतिः सतांपतिःसत्पतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शूशुवत् टुओश्विगतिवृद्ध्योः ण्यन्ताद्वर्तमानेलुङिच्लेरङादेशे संप्रसारणंसम्प्रसारणाश्रयंचबलीयइत्यन्तरङ्गमपिवृद्ध्यादिकंबाधि-

---

१ नि० २. २१ ।

त्वा णौचसंश्चङोरितिसम्प्रसारणं संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावेद्विर्वचनादि उवङादेशः। रातहव्यः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शासं शासुअनुशिष्टावित्यस्माद्भावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्रष्टव्यः सह्याकृतिगणइत्युक्तम् यद्वा शंसुस्तुतावित्यस्माद्घञ्व्यत्ययेननलोपः। इन्वति इविव्याप्तौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः। अभिगृणाति गृशब्दे क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् तिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः पूर्ववन्निघाताभावः। उपरा सुपांसुलुगितिशसःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। पिन्वते पिविमिविणिविसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम्॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

असमंक्षत्रमसमामनीषाप्रसोमपाअपसासन्तुनेमे।
येतइन्द्रददुषोवर्धयन्तिमहिक्षत्रंस्थविरंवृष्ण्यंच॥ ८॥

असमम्। क्षत्रम्। असमा। मनीषा। प्र। सोमऽपाः। अपसा। सन्तु। नेमे। ये। ते। इन्द्र। ददुषः। वर्धयन्ति। महि। क्षत्रम्। स्थविरम्। वृष्ण्यम्। च॥ ८॥

इन्द्रस्यक्षत्रंबलमसमं नकेनचित्समं सर्वाधिकमित्यर्थः तथा मनीषाबुद्धिश्चअसमा नकस्यापिबुद्ध्यासमाना सर्ववस्तुविषयीकरोतीत्यर्थः नेमइति सर्वनामशब्दएतच्छब्दसमानार्थः नेमेएतेसोमपाः सोमस्यपातारोयजमानाःअपसाकर्मणाप्रसन्तुप्रवृद्धाभवन्तु हेइन्द्र तेतवददुषोहविर्दत्तवन्तोयेत्वदीयंमहिमहत् क्षत्रंबलंस्थविरंस्थूलं प्रवृद्धंवृष्ण्यंवृषत्वं पुंस्त्वंचवर्धयन्ति प्रवृद्धंकुर्वन्ति यद्वा ददुषः यजमानेभ्योयागफलंदत्तवतस्तवेतियोजनीयम्। नेमे सर्वनामत्वाज्जसःशीभावे गुणः त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानीतिसर्वानुदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। ददुषः ददातेर्लिटः क्वसुः जसोव्यत्ययेनशसादेशः सम्प्रसारणंसम्प्रसारणाश्रयंचबलीयइति इडागमात्पूर्वमेवसम्प्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् प्रत्ययस्वरः। महि महेरौणादिकइन्प्रत्ययः। स्थविरं अजिरशिशिरेत्यादिनातिष्ठतेःकिरच्प्रत्ययान्तोनिपातितः॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

तुभ्येदेतेबहुलाअद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसाइन्द्रपानाः।
व्यश्नुहितर्पयाकाममेषामथामनोवसुदेयायकृष्व॥ ९॥

तुभ्यं । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिऽदुग्धाः । चमूऽसदः । चमसाः । इन्द्रऽपानाः । वि । अश्नुहि । तर्पय । कामम् । एषाम् । अथ । मनः । वसुऽदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तुभ्येतुभ्यमेवचमसाः चम्यन्तेभक्ष्यन्तइतिचमसाःसोमाः एतेसोमास्त्वदर्थंसम्पादिताः कीदृशाइत्याह बहुलाः प्रभूताः अद्रिदुग्धाः अद्रिभिर्ग्रावभिरभिषुताः चमूषदः चमूषुचमसेषुअवस्थिताः इन्द्रपानाः इन्द्रस्यपानेनसुखकराः अतस्त्वंतान्व्यश्नुहिव्यामुहि व्याप्यचएषांत्वदीयानामिन्द्रियाणांकाममभिलाषंतैस्तर्पयपूरयेतियावत् अथानन्तरंवसुदेयायअस्मभ्यमभिमतधनप्रदानायत्वदीयंमनःकृष्वकुरुष्व ॥ तुभ्य छान्दसोमलोपः । अद्रिदुग्धाः दुहेःकर्मणिनिष्ठा तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चमूषदः चमुअदने चमन्त्यनेनेतिचमूः कृषिचमितनीत्यादिनाउणादिकऊप्रत्ययः चमूषुसीदन्तीतिचमूषदः सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् पूर्वपदादितिषत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रपानाः कर्मणिचयेनसंस्पर्शादितिपिबतेःकर्मणिल्युट् । अश्नुहि व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । वसुदेयाय डुदाञ्दाने अस्मादचोयदितिभावेयत् ईद्यतीतीकारादेशः गुणः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृष्व डुकृञ्करणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरंतमोन्तर्वृत्रस्यजठरेषुपर्वतः ।
अभीमिन्द्रोनद्योवव्रिणाहिताविश्वाअनुष्ठाःप्रवणेषुजिघ्नते ॥ १० ॥

अपाम् । अतिष्ठत् । धरुणऽह्वरम् । तमः । अन्तः । वृत्रस्य । जठरेषु । पर्वतः । अभि । ईम् । इन्द्रः । नद्यः । वव्रिणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्नते ॥ १० ॥

अपांवृष्ट्युदकानांधरुणह्वरंधरुणशब्दोधारावचनःधारानिरोधकंतमोन्धकारमतिष्ठत् अयमेवार्थःस्पष्टीक्रीयते—वृत्रस्यलोकत्रयावरितुरसुरस्यजठरेषूदरप्रदेशेषुअन्तर्मध्येपर्वतःपर्ववान्मेघोभूत् अतस्तमोरूपेणवृत्रेणमेघस्यावृतत्वात्वृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते ईं इमाःपूर्वोक्तानद्योनदीः अपः नदनान्नद्यइतिव्युत्पत्त्यानदीशब्देनापउच्यन्ते वव्रिणाआवरकेणवृत्रेणहिताःपिहिताः

विश्वाःव्यापिनीः अनुष्ठाःअनुक्रमेणतिष्ठन्तीःएवंविधाअपःइन्द्रःप्रवणेषुनिम्नेषुभूप्रदेशेषुअभिजिघ्नतेअभिगमयति ॥ ववि्रणा वृञ्वरणे इत्यस्मात्आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्भावादि यणादेशः प्रत्ययस्वरः। अनुष्ठाः आतश्चोपसर्गेइतितिष्ठतेःकःप्रत्ययः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम्। जिघ्नते हन्तेर्गत्यर्थाद्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अर्तिपिपर्त्योश्च बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

सशेवृधमधिधाद्युम्नमस्मेमहिक्षत्रंजनाषाळिन्द्रतव्यम्।
रक्षाचनोमघोनःपाहिसूरीन्रायेचनःस्वपत्याइषेधाः ॥ ११॥१८॥

सः। शेऽवृधम्। अधि। धाः। द्युम्नम्। अस्मे इति। महि। क्षत्रम्। जनाषाट्। इन्द्र। तव्यम्। रक्ष। च। नः। मघोनः। पाहि। सूरीन्। राये। च। नः। सुऽअपत्यै। इषे। धाः ॥११॥१८॥

हेइन्द्र सत्वंअस्मेअस्मासुद्युम्नंयशः अधिधाः अधिनिधेहि कीदृशमित्याह शेवृधंशंशमनं रोगाणांशमनेसतियद्वर्धतेतादृशं तथा महिमहत् जनाषाट्शत्रुजनानामभिभवितृतव्यं प्रवृद्धंक्षत्रंबलंचअधिधाइतिशेषः किञ्च हेइन्द्र नोस्मान् मघोनोधनवतःकृत्वा रक्षपालय सूरीन्विदुषोऽज्ञानपिपाहिपालय तथा रायेधनायचस्वपत्यैशोभनपुत्रयुक्तायइषेऽन्नायचनोस्मान्धाः धेहिस्थापय॥ धाः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। अस्मे सुपांसुलुगितिअस्मच्छब्दात्सप्तम्याःशेआदेशः। जनाषाट् जनान्सहतइतिजनाषाट् छन्दसिसहइतिण्विः अतउपधायाइतिवृद्धिः सहेःसाडःसइतिषत्वम् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः । तव्यं तवतिर्वृद्ध्यर्थःसौत्रोधातुः अचोयदितियत् गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। रक्ष रक्षपालने शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घत्वम्। मघोनः श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिशसिसम्प्रसारणम्। पाहि अदादित्वाच्छपोलुक् हेरपित्त्वात् तस्यैवस्वरःशिष्यते मघोनइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वान्निघाताभावः। स्वपत्यै शोभनान्यपत्यानियस्याःसातथोक्ता नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् जसादिषुछन्दसिवावचनमितियाडापइतियाडागमाभावे वृद्धिरेचीतिवृद्धिः ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टर्चंपञ्चमंसूक्तं सव्यस्यार्षं ऐन्द्रंजागतम् तथाचानुक्रान्तम् दिवश्चिदष्टौजागतं-हीति हीत्यभिधानात् तुह्यादिपरिभाषयाउत्तरेद्वेचसूक्ते जागते अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेमैत्रावरुणशस्त्रेइदंसूक्तम् सूत्रितश्च—दिवश्चिदस्येतिपर्यासःसनोनव्येभिरितिचेति विषुवतिनिष्केवल्येप्ये-तत्सूक्तंसूत्रितश्च—शंस्येदेवोत्तराणिषट्दिवश्चिदस्येति समूढस्यदशरात्रस्यद्वितीयेछन्दोमेपि निष्केवल्येएतत्सूत्रितम्—त्वंमहाँइन्द्रयोहदिवश्चिदस्यत्वंमहाँइन्द्रतुभ्य मितिनिष्केवल्यमिति ।

प्रथमामृचमाह—

दिवश्चिदस्यवरिमाविपप्रथइन्द्रंनमह्नापृथिवीचनप्रति ।
भीमस्तुविष्माञ्चर्षणिभ्यआतपःशिशीतेवज्रंतेजसेनवंसगः ॥१॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इन्द्रम् । न ।
मह्ना । पृथिवी । चन । प्रति । भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिऽभ्यः ।
आऽतपः । शिशीते । वज्रम् । तेजसे । न । वंसगः ॥१॥

अस्येन्द्रस्यवरिमाउरुत्वंप्रभावंदिवश्चित्द्युलोकादपिविपप्रथे विस्तीर्णंबभूव पृथिवीचन पृ-थिव्यपिचमह्नामहिम्नामहत्वेनइन्द्रंनप्रतिभवति भूमिरपीन्द्रस्यप्रतिनिधिर्नभवति ततोपिसगरीया-नित्यर्थः भीमःशत्रूणांभयंकरः तुविष्मान्प्रज्ञावान्बलवान्वा चर्षणिभ्योमनुष्येभ्यःस्तोतृभ्यः ते-षामर्थायशत्रूणामातपःआसमन्तात्तापकारी एवंविधःसइन्द्रःवज्रंवर्जनशीलमायुधंतेजसेतैक्ष्ण्या-यशिशीते तनूकरोतितीक्ष्णीकरोतीति तत्रदृष्टान्तः—वंसगोन वननीयगतिमान्वृषभोयथास्वशृङ्गे युद्धार्थंतीक्ष्णीकरोतितद्वत् ॥ दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वरिमा उरुशब्दात्पृथ्वादिल-क्षणइमनिच् प्रियस्थिरेत्यादिनाउरुशब्दस्यवरादेशः । पप्रथे प्रथप्रख्याने । मह्ना महिम्ना वर्णलो-पश्छान्दसः यद्वा महेरौणादिकःकनिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तृतीयैकवचनेअल्लोपोनइ-त्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रति-निधौकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेइतीन्द्रशब्दात्द्वितीया प्रतिनिधिप्रतिदानेचयस्मा-दितिपञ्चमीतु छान्दसत्वान्नभवति । भीमः ञिभीभये इत्यस्माद्भियःषुग्वेतिमक्प्रत्ययःभीमोबि-भ्यत्यस्मादितियास्कः । आतपः तपतीतितपः पचाद्यच् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शि-

---

१ नि० १. २०.।

शीते शीतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यास-स्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् अनजादावपित्सार्वधातुकेव्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । वंसगः व-नषणसंभक्तौ इत्यस्मात्कर्मण्यौणादिकःसप्रत्ययः वंसंवननीयंगच्छतीतिवंसगः डोन्यत्रापिदृश्य-तइतिगमेर्डप्रत्ययः दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

सोअर्णवोननद्यःसमुद्रियःप्रतिगृभ्णातिविश्रितावरीमभिः ।
इन्द्रःसोमस्यपीतयेवृषायतेसनात्सयुध्मओजसापनस्यते ॥२॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति ।
विऽश्रिताः । वरीमऽभिः । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषऽयते ।
सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥२॥

सइन्द्रःसमुद्रियःसमुद्रवन्त्यस्मादापइतिसमुद्रमन्तरिक्षं तत्रभवःसमुद्रियएवंभूतःसन् वरी-मभिःस्वकीयैःसंवरणैः यद्वा उरुत्वैर्विश्रिताव्याप्तानद्योनदीः शब्दकारिणीर्वृत्रेणावृताअपःअर्ण-वोन समुद्रइव प्रतिगृभ्णातिस्वीकृत्यववर्षेतिभावः सचेन्द्रःसोमस्यपीतयेपानायवृषायतेवृषइवाच-रतिहर्षयुक्तोवर्ततइत्यर्थः तथासइन्द्रोयुध्मोयोद्धासनात् चिरादेव यद्वा सनातनःओजसाबलकृ-तेनवृत्रवधादिरूपेणकर्मणापनस्यते पनःस्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः अर्णसोलोपश्चेतिमत्वर्थीयोव-प्रत्ययःसलोपश्च प्रत्ययस्वरः । नद्यः नदअव्यक्तेशब्दे इत्यस्मात्कर्तरिपचाद्यच् चितइत्यन्तोदा-त्तत्वम् नदडिति टित्त्वेनपाठात् टिड्ढाणञितिङीप् यस्येतिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम् जसियणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् द्वितीयार्थेप्रथमा अनयाव्युत्पत्त्यानद्यइत्यापउ-च्यन्ते तथाचश्रूयते—अहावनदताहतेतस्मादानद्योनामस्थतावोनामानिसिन्धवइति[1] ॥ समुद्रियः समुद्राभ्राद्घइतिभवार्थेघप्रत्ययः घस्येयादेशेतस्योपदेशिवद्वचनादाद्युदात्तत्वम् । गृभ्णाति ह्रग्र-होर्भइतिभत्वम् । विश्रिताः श्रिञ्सेवायां कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । व-रीमभिः वृञ्वरणेइत्यस्मादौणादिकईमनिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा उरुशब्दादिमनि-चिदीर्घः आद्युदात्तत्वंचछान्दसत्वात् । वृषायते कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेत्याचारेर्थेक्यङ् ङित्त्वा-दात्मनेपदम् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः । युध्मः युधसम्प्रहारेइत्यस्मादिषियुधीन्धिदसिश्याधू-सूभ्योमगितिमक् । पनस्यते पनस्तुतौ पननंपनः तदिच्छतिपनस्यति व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥२॥

---

१ तै० सं० ५. ६. १.।

तृतीयामृचमाह–

त्वंतमिन्द्रपर्वतंनभोजसेमहोनृम्णस्यधर्मणामिरज्यसि ।
प्रवीर्येणदेवतातिचेकितेविश्वस्माउग्रःकर्मणेपुरोहितः ॥३॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य ।
धर्मणाम् । इरज्यसि । प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते ।
विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरःऽहितः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंभोजसेभोजनायपर्वतंपर्ववन्तंमेघंनाकार्षीः नहिहतोभुङ्क्ते इन्द्रोहिवर्षणार्थमेघंवज्रेणहन्ति तथामहःमहतःनृम्णस्यधनस्यधर्मणांधारयितृणांकुबेरादीनां इरज्यसिईशिषे इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा सइन्द्रोदेवतावीर्येणअतिअतिशयितःप्रचेकिते प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातोबभूव सचोग्रउद्गूर्णइन्द्रः विश्वस्मैसर्वस्मैवृत्रवधादिरूपायकर्मणेदेवैःपुरोहितःपुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणां धृञ् धारणे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिकर्तरिमनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । इरज्यसि इरजईर्ष्यायां ऐश्वर्ये इत्येके कण्ड्वादित्वाद्यक् । वीर्येण शूरवीरविक्रान्तौ चुरादिः अचोयदितियत् णिलोपः बहुव्रीहौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् विधानसामर्थ्याद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेतित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् तस्मिन्हिसति आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्यनेनैवसिद्धत्वात्पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकंस्यादित्युक्तम् । देवता देवएवदेवता देवात्तलितिस्वार्थेतल्प्रत्ययः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताच्चेकित्यतेःकर्मणिलिटि अतोलोपयलोपौ । पुरोहितः पुरस्शब्दस्यासिप्रत्ययान्तस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेनपुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायां गतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह–

सइद्वनेनमस्युभिर्वचस्यतेचारुजनेषुप्रब्रुवाणइन्द्रियम् ।
वृषाछन्दुर्भवतिहर्यतोवृषाक्षेमेणधेनांमघवायदिन्वति ॥४॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु ।
प्रऽब्रुवाणः । इन्द्रियम् । वृषा । छन्दुः । भवति । हर्यतः । वृषा ।
क्षेमेण । धेनाम् । मघऽवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

सइत्सएवेन्द्रः वनेअरण्येनमस्युभिः नमसास्तोत्रेणपूजयितृभिः ऋषिभिर्वचस्य तेवचइच्छन् क्रियतेस्तूयतइत्यर्थः यद्वा वचःस्तोत्रमात्मनइच्छति सचेन्द्रः आत्मीयेषुजनेषुइन्द्रियंस्ववीर्यंप्रब्रुवाणः प्रकटयन्चारुवर्तते किञ्च सवृषाकामानांवर्षकःहर्यतःप्रेप्सावतोयियक्षतः छन्दुःउपच्छन्दयिता भवति यियक्षतांपुरुषाणांयागेरुचिमुत्पादयतीतिभावः वृषा हविषांवर्षयिताहविःप्रदातेत्यर्थः मघवाधनवानेवंभूतोयजमानः क्षेमेणइन्द्रकृतेनरक्षणेनयुक्तःसन् यत्यदा धेनांस्तुतिलक्षणांवाचंइन्वतिप्रेरयति तदानींछन्दुर्भवतीतिपूर्वेणान्वयः यद्वा मघवान्वृषेन्द्रः क्षेमेणक्षेमकरेणमनसाधेनांयजमानैःकृतांस्तुतिं यद्यस्मादिन्वतिव्याप्नोतितस्मादितियोज्यम् ॥ नमस्युभिः नमोवरिवइतिपूजार्थे क्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते वचइच्छतिवचस्यतितंवचस्यन्तंकुर्वन्तिमुनयः वचस्यन्ति वचस्ययतेःकर्मणियकिअतोलोपयलोपौ यद्वा वचस्यतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । प्रब्रुवाणः ब्रूञ् व्यक्तायांवाचि लटःशानच् अदादित्वाच्छपोलुक् शानचोङित्त्वाद्गुणाभावेउवङ् चित्स्वरेणान्तोदात्तः । इन्द्रियं इन्द्रस्यलिङ्गमिन्द्रियम् इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमितिवेतिलिङ्गादिष्वर्थेषुइन्द्रशब्दात्घच्प्रत्ययोनिपात्यते अतोन्तोदात्तत्वम् । इन्वति इविव्याप्तौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सइन्महानिंसमिथानिंमज्मनांकृणोतिंयुध्मओजंसाजनेंभ्यः ।
अधांचनश्रद्दंधतित्विषींमतइन्द्रांयवज्रंनिघनिंघ्नतेवधम् ॥५॥११॥

सः । इत् । महानिं । सम्ऽइथानिं । मज्मनां । कृणोतिं । युध्मः । ओजंसा । जनेंभ्यः । अधं । चन । श्रत् । दधति । त्विषिंऽमते । इन्द्रांय । वज्रंम् । निऽघनिंघ्नते । वधम् ॥ ५ ॥११॥

सइत् सएवेन्द्रोयुध्मोयोद्धामहानिसमिथानिमहतःसङ्ग्रामान् मज्मनासर्वस्यशोधकेनओजसाबलेनकृणोतिकरोति किमर्थम् जनेभ्यःस्तोतृजनार्थं यदेन्द्रोवधंहननसाधनंवज्रमायुधंमेघेषुनिघनिघ्नतेनिहन्ति अधाचन अनन्तरमेवत्विषीमतेदीप्तिमतेइन्द्रायसर्वेजनाःश्रद्दधति श्रदितिसत्यनाम इन्द्रोबलवानितियदुच्यतेतत्सत्यमेवेतिसर्वेप्रतिपद्यन्ते ॥ महानि महान्तीत्यस्यतकारलोपश्छान्दसः यद्वा महन्तेपूज्यन्तइतिमहानिप्रवृद्धानि घञर्थेकविधानमितिकः । प्रत्ययस्वरः समिथानि इणूगतौ संयन्तिसङ्गच्छन्तेस्मिन्वीराइतिसमिथानिसङ्ग्रामाः समीणइतिथक्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः

थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।मज्मना टुमस्जोशुद्धौ मनिन्प्रत्ययः झलांजस्झशीतिसकारस्य जश्त्वं दकारः ततश्चुत्वं जकारः प्रत्ययस्वरः। अथ छान्दसंधत्वम् निपातस्यचेतिसांहितिकोदीर्घः।त्विषीमते त्विषदीप्तौ इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वे तदेवशिष्यते अन्येषामपिदृश्यतइतिसांहितिकोदीर्घः। निघ्नते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः गमहनेत्यादिनोपधालोपः अभ्यासस्यघत्वंनिगागमश्च आगनीगन्तीतिचेतिचशब्दःप्रकारार्थइत्युक्तत्वाद्गाधत्यादावेवतद्द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

षष्ठीमृचमाह—

सहिश्रवस्युःसदनानिकृत्रिमाक्ष्मयावृधानओजसाविनाशयन् ।
ज्योतींषिकृण्वन्नवृकाणियज्यवेवसुक्रतुःसर्तवाअपःसृजत् ॥६॥

सः । हि । श्रवस्युः । सदनानि । कृत्रिमा । क्ष्मया । वृधानः । ओजसा । विऽनाशयन् । ज्योतींषि । कृण्वन् । अवृकाणि । यज्यवे । अव । सुऽक्रतुः । सर्तवै । अपः । सृजत् ॥ ६ ॥

श्रवस्युरन्नंयशोवाआत्मनइच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमाणिक्रिययानिर्वृत्तानिसदनानिअसुरपुराणि ओजसाबलेनविनाशयन् क्ष्मयाभूम्यासमानंवृधानोवर्धनशीलः यद्वा क्ष्मयेत्योजोविशेषणं शत्रूणामभिभवित्राबलेनेत्यर्थः ज्योतींषिसूर्यादीनिवृत्रेणावृतानिअवृकाणिवृकेणावरकेणतेनरहितानिकृण्वन्कुर्वन् सुक्रतुःशोभनकर्मसहितएवंविधःसखल्विन्द्रोयज्यवेयष्ट्रेयजमानायतदर्थंसर्तवैसरणायअपःवृष्टिलक्षणान्युदकानिअवासृजत् वृष्टिंकृतवानित्यर्थः॥कृत्रिमा डुकृञ्करणे ड्वितःक्त्रिरितिभावेक्त्रिप्रत्ययः क्त्रेर्मम्नित्यमितिनिर्वृत्तार्थेमप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेक्त्रिप्रत्ययस्वरएवशिष्यते शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। क्ष्मया क्षमूष्सहने क्षमतेप्राणिजातकृतमुपद्रवमितिक्ष्मा षिद्भिदादिभ्योङित्यङ् ततष्टाप् व्यत्ययेनधातोरुपधालोपः छान्दसंविभक्त्युदात्तत्वम् यद्वा अयंधातुरभिभवार्थःषहअभिभवेइतिसहनस्याभिभवार्थत्वात् अस्मादौणादिकोमनिन् व्यत्ययेनस्त्रीलिङ्गता मनःइतिङीपोनिषेधे डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामितिडाप् टिलोपः। वृधानःताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। अवृकाणि वृञ्वरणेसृवृभूशुषिमुषिभ्यःकक्इतिकक्प्रत्ययः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।यज्यवे यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुरिति

युप्रत्ययः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः बहुव्रीहौक्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। सर्तवै सृगतौ कृत्यार्थेतवैकेनितिभावेतवैप्रत्ययः गुणः अन्तश्चतवैयुगपदितिआद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । सृजत् लङिबहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

दानायमनःसोमपावन्नस्तुतेर्वाञ्चाहरीवन्दनश्रुदाकृधि ।
यमिष्ठासःसारथयोयइन्द्रतेनत्वाकेताआदभ्नुवन्तिभूर्णयः ॥७॥

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अर्वाञ्चा । हरी इति ।
वन्दनऽश्रुत् । आ । कृधि । यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इन्द्र ।
ते । न । त्वा । केताः । आ । दभ्नुवन्ति । भूर्णयः ॥७॥

हेसोमपावन् सोमस्यपातरिन्द्र तेत्वदीयंमनः दानायअस्मदभिमतफलप्रदानायास्तुभवतु हेवन्दनश्रुत् वन्दनानांस्तुतीनांश्रोतः हरीत्वदीयावश्वावर्वाञ्चाअस्मद्यज्ञाभिमुखौआकृधि आभिमुख्येनकुरु हेइन्द्र तेतवस्वभूतायेसारथयःसन्ति ते यमिष्ठासः अतिशयेनयन्तारः अश्वनियमनकुशलाइत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारः भूर्णयः स्वकीयायुधादीनांभर्तारः यद्वा भीताः तीक्ष्णाःशत्रवः त्वात्वांनादभ्नुवन्ति नहिंसन्ति ॥ सोमपावन् आतोमनिन्क्विनिपिति वनिप् असंबुद्धाविति पर्युदासाद्दीर्घाभावः । अर्वाञ्चा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । वन्दनश्रुत् वदिअभिवादनस्तुत्योः इदित्त्वान्नुम् भावेल्युट् तेषांश्रोता श्रुश्रवणे क्विपितुगागमः । यमिष्ठासः यन्तुःशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठनप्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् आज्जसेरसुगित्यसुक् । सारथयः सर्तेर्णिच्चेतिअथिनप्रत्ययोणिलोपश्च नित्त्वादाद्युदात्तः । केताः कितज्ञाने चिकेततिप्रतिकूलंजानन्तीतिकेताः पचाद्यच् वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा प्रतिकूलतयाज्ञायन्तइतिकेताः कर्मणिघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दभ्नुवन्ति दंभुदंभे स्वादित्वात्श्नुः तस्यङित्त्वादनिदितामितिनलोपः संयोगपूर्वत्वेनहुश्नुवोरितियणादेशाभावे अचिश्नुधात्वित्यादिनोवङादेशः । भूर्णयः भृञ्भरणे घृणिपृश्निरित्यादौ अस्मान्निप्रत्ययान्तोनिपात्यते ऋतउत्वंदीर्घश्च यद्वा भृभये इत्यस्मात् कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिक्तिनि उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः ऋकारल्वादिभ्यःक्तिन्निष्ठावद्भवतीतिनिष्ठावद्भावान्नत्वम् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अप्रक्षितंवसुबिभर्षिहस्तयोरषाळ्हंसहस्तन्विश्रुतोदधे ।
आवृतासोवतासोनकर्तृभिस्तनूषुतेक्रतवइन्द्रभूरयः ॥ ८ ॥२०॥

अप्रऽक्षितम् । वसु । बिभर्षि । हस्तयोः । अषाळ्हम् । सहः । तन्वि । श्रुतः । दधे । आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृऽभिः । तनूषु । ते । क्रतवः । इन्द्र । भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

हेइन्द्र त्वंअप्रक्षितंप्रक्षयरहितं वसुधनं हस्तयोर्बिभर्षि स्तोतृभ्योदातुंधारयसि तथा श्रुतः प्रख्यातोभवान् तन्विआत्मीयेशरीरेअषाळ्हंशत्रुभिरनभिभूतंसहोबलंदधेधारयति त्वदीयास्तनवः कर्तृभिः वृत्रादेरसुरस्यवधंकुर्वद्भिः बलकृतैःकर्मभिरावृतासःआवृताःबलकृतानिसर्वाणिकर्माण्येतस्यशरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते तत्रदृष्टान्तः—अवतासोन अवतइतिकूपनाम यथाकूपाः जलोद्धरणायप्रवृत्तैःप्राणिभिराव्रियन्तेतद्वत् यस्मादेवंतस्मात् हेइन्द्र तेतवशरीरेषु क्रतवः कर्माणिभूरयोबहूनिविद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं क्षिक्षयेइत्यस्माद्भावे निष्ठायामण्यदर्थेइतिपर्युदासाद्दीर्घाभावः अतएवक्षियोदीर्घादितिनिष्ठानत्वाभावः प्रकृष्टंक्षितंयस्यतत्प्रक्षितं नप्रक्षितमप्रक्षितम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बिभर्षि डुभृञ्धारणपोषणयोः श्लिटिसिपिशपः श्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् । अषाळ्हं षहअभिभवेइत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौप्रत्यये तीषसहेतीटोविकल्पितत्वात् यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते साढ्यैसाढ्वासाढेतिनिगमे इतिनिपातनादात्वम् यदुक्तंसाढेतितृजन्तमेतदितितदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तन्वि जसादिषुछन्दसिवावचनमिति अच्चघेरित्यत्वौत्वयोरभावेयणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादित्युदात्तत्वंतुछान्दसत्वान्नप्रवर्तते[1] ॥ ८॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

---

१ हेइन्द्रप्राणादित्यरूपपरमेश्वर अप्रक्षितंअनुपहिंसितंअप्रहीणंवावसुःकर्मफलाख्यंधनं हस्तयोः अधिदैवंहस्तसदृशयोर्दक्षिणोत्तरायणयोर्बिभर्षिधारयसि अध्यात्मंचजीवनादिलक्षणं कर्मफलंहस्तसदृशयोःप्राणापानयोर्धारयसि किञ्च सहोबलंत्वदीयमषाळ्हंअन्यैरतिरस्कार्यंअतः कर्मफलंधारयितुंसमर्थोसि किञ्च तन्वितनौस्वात्मनःशरीरेश्रुतःश्रवणादिज्ञानानिदधेधारयसि अतोनुष्ठानमयासंज्ञात्वातदनुरूपफलंददासीत्यर्थः किञ्च कर्तृभिर्भूमौहिरण्यनिधिप्रक्षेपकारिभिःअवतासोन निधिस्थापनार्थंखाताअवटागर्ताइवआवृतासःदिशःसर्वाअपित्वदीयप्रकाशे-

एषप्रपूर्वीरितिषळृचंषष्ठंसूक्तम् सव्यस्यार्षमैन्द्रंजागतमित्युक्तम् अनुक्रान्तश्च—एषप्रषडिति। विषुवतिनिष्केवल्येएतत्सूक्तंशंसनीयं विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—एषप्रपूर्वीर्वृषामदः प्रसंहिष्ठायेति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

एषप्रपूर्वीरवतस्यंचम्रिषोत्योनयोषामुदयंस्तभुर्वणिः।
दक्षंमहेपाययतेहिरण्ययंरथमावृत्याहरियोगमृभ्वसम्॥१॥

एषः। प्र। पूर्वीः। अव। तस्यं। चम्रिषः। अत्यः। न। योषाम्। उत्। अयंस्त। भुर्वणिः। दक्षम्। महे। पाययते। हिरण्ययम्। रथम्। आऽवृत्यं। हरिऽयोगम्। ऋभ्वसम्॥ १ ॥

भुर्वणिरत्ताएषइन्द्रः तस्ययजमानस्यपूर्वीः प्रभूताश्चम्रिषःचमूषुचमसेषुअवस्थिताः सोमलक्षणा-इषः प्रावोदयंस्तप्रकर्षेणपानार्थमुद्धरति तत्रदृष्टान्तः—अत्योनयोषां यथाश्वोवडवांक्रीडार्थमुपय-च्छति सचेन्द्रःहिरण्ययंसुवर्णमयंहरियोगंहरिभ्यांयुक्तंऋभ्वसंउरुभासमानंरथमावृत्यावस्थाप्य महेमहतेवृत्रवधादिरूपायकर्मणेदक्षंप्रवृद्धमात्मानंसोमंपाययतेपानंकारयति॥ पूर्वीः पॄपालनपूरण-योः पॄभिदिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् पुरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिङीष् य-णादेशः हलिचेतिदीर्घत्वं प्रत्ययस्वरः। चम्रिषः चमुअदनेइत्यस्मात्कषिचमितनिधनीत्यादिनाऊ-प्रत्ययान्तश्चमूशब्दः तस्यांवर्तमानाइषश्चम्रिषः वकारस्यरेफश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अयंस्त छान्दसेवर्तमानेलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् एकाचइतीट्प्रतिषेधः। भुर्वणिः भर्वतिरत्तिकर्मे-तियास्कः। धातुपाठेतुभर्वहिंसायामितिपठ्यते अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः अकारस्यउकारश्छा-न्दसः। पाययते पापाने शाच्छासाह्वाव्यावेपांयुक् इतिहेतुमतिणिचियुगागमः णिचश्चेत्यात्मनेपदम्। हिरण्ययम् ऋत्व्यवास्त्व्येत्यादिनाहिरण्यशब्दादुत्तरस्यमयटोमशब्दलोपोनिपात्यते। हरियो-गम् हर्योर्योगोयोजनंयस्मिन् हरिशब्दइन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः सएवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते। ऋभ्वसं उरुभासमित्यस्यपृषोदरादित्वादृभ्वसादेशः॥ १ ॥

नाच्छादिताःनिधिस्थापकाहिनिधिंगर्तेनिक्षिप्यतंगर्तंमृत्तिकादिभिःआच्छादयन्ति एवंत्वमपि त्वदीयरश्मिभिःसर्वमाच्छादयसि तादृशस्यतेतवतनूषुशरीरेषुक्रतवःसंकल्पविशेषाःफलप्रदाः भूयोबहवोविद्यन्तेयोयत्फलमिच्छतितस्यतत्फलमास्त्वित्येवंसंकल्पमात्रेणैवददासीत्यर्थः। इत्युपनिषद्भाष्ये॥ १ नि०९. २२.।

द्वितीयामृचमाह—

तंगूर्तयोनेमन्निषःपरीणसःसमुद्रंनसंचरणेसनिष्यवः ।
पतिंदक्षस्यविदथस्यनूसहोगिरिंनवेनाअधिरोहतेजसा ॥२॥

तम् । गूर्तयः । नेमन्ऽइषः । परीणसः । समुद्रम् । न । सम्ऽचरणे ।
सनिष्यवः । पतिम् । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिम् ।
न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयःस्तोतारः नेमन्निषःनमस्कारपूर्वंगच्छन्तः यद्वा नीतहविष्काःपरीणसःपरितोव्याप्नु-वन्तः एवंगुणविशिष्टायजमानाः तमिन्द्रंस्तुतिभिरधिरोहन्ति स्तुवन्तइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—सनिष्यवः सनिंधनमात्मनइच्छन्तोवणिजः धनार्थंसंचरणेसञ्चारेनिमित्तभूतेसतिसमुद्रंन यथानावा समुद्रमधिरोहन्ति एवंस्तोतारोपिस्वाभिमतधनलाभायइन्द्रंस्तुवन्तीतिभावः हेस्तोतः त्वंच दक्षस्य प्रवृद्धस्यविदथस्ययज्ञस्यपतिंपालयितारं सहःसहस्व तंबलवन्तमिन्द्रंतेजसादेवताप्रकाशकेनस्तोत्रेणनुक्षिप्रंअधिरोहस्तुहीतियावत् तत्रदृष्टान्तः—वेनाःकान्ताःस्त्रियःगिरिंन यथापर्वतंस्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति ॥ गूर्तयः गृशब्दे गृणन्तिस्तुवन्तीतिगूर्तयः क्तिच्क्तौचेतिकर्तरिक्तिच् बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । नेमन्निषः णमप्रह्वत्वेइत्यस्माच्छतरिव्यत्ययेनैत्वं तकारस्यनकारादेशश्च नमन्तइष्यन्तीन्द्रंप्राप्नुवन्तीतिनेमन्निषः इषगतावित्यस्मात् क्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा णीञ्प्रापणेइत्यस्मादर्तिस्तुस्वित्यादिनामन्प्रत्ययः बहुलवचनात् नकारस्येत्संज्ञाभावः नीताःप्रत्ताःइषोयेषां परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । परीणसः णसकौटिल्येइत्ययंधातुर्गत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् परितोनसन्तिगच्छन्तीतिपरीणसः क्विप्चेतिक्विप् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा नशतिर्गतिकर्मा अस्मात्पूर्ववत्क्विपिशकारस्यसकारः । सनिष्यवः षणुदानेइत्यस्मादिन्सर्वधातुभ्यइतिकर्मणिइन्प्रत्ययः सनिमात्मनइच्छन्तीतिक्यचि सर्वप्रातिपदिकेभ्योलालसायामसुग्वक्तव्यःसुगागमोपिवक्तव्यइतिसुक् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । नु ऋचितुनुघेतिसांहितिकोदीर्घः । सहः अस्मादुत्तरस्यमतुपश्छान्दसोलुक् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सतुर्वणिर्महाँअरेणुपौंस्येगिरेर्भृष्टिर्नभ्राजतेतुजाशवः ।
येनशुष्णंमायिनमायसोमदेदुध्रआभूषुरामयन्निदामनि ॥३॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भ्राजते । तुजा । शवः । येन । शुष्णम् । मायिनम् । आयसः । मदे । दुध्रः । आभूषु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

सइन्द्रःतुर्वणिः शत्रूणांहिंसिताक्षिप्रकारीवा तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः[1] । तूर्णसम्भजतेइतितस्यार्थः महान्प्रवृद्धश्चभवति तस्येन्द्रस्यशवोबलं पौंस्ये वीरैःपुरुषैःकर्तव्येसङ्ग्रामेअरेणु अनवद्यं तुजाशत्रूणांहिंसकंसत्भ्राजतेदीप्यते तत्रदृष्टान्तः—गिरेःपर्वतस्यभृष्टिर्न शृङ्गमिव तद्यथा उन्नतंसत्दीप्यते तद्वत् आयसः अयोमयकवचयुक्तदेहः दुध्रः दुष्टानांशत्रूणांधर्ताअवस्थापयिता एवंभूतइन्द्रः मदेसोमपानेनहर्षेसतियेनबलेनशुष्णंसर्वस्यशोषकमसुरंमायिनंमायाविनंआभूषु कारागृहेषुदामनिबन्धकेनिगडेनिरमयत् व्यवासयत तद्बलमितिपूर्वेणान्वयः ॥ सतुर्वणिः तुर्वी हिंसार्थः अस्मादौणादिकोनिप्रत्ययः । अरेणु रेणुवदाच्छादकत्वाद्रेणुशब्देनावद्यमुच्यते बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तुजा तुजहिंसायाम् इगुपधलक्षणःकः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । दुध्रः दुष्टानध्रियतेवस्थापयतीतिदुध्रः धृङ्अवस्थानेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्मूलविभुजादित्वात्कःप्रत्ययः यणादेशः रेफलोपश्छान्दसः । रमयत् अमन्तत्वान्मित्त्वे मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् छान्दसःसंहितायांदीर्घः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

देवीयदितविषीत्वावृधोतयइन्द्रंसिषक्त्युषसंनसूर्यः ।
योधृष्णुनाशवसाबाधतेतमइयर्तिरेणुंबृहदर्हरिष्वणिः ॥४॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इन्द्रम् । सिसक्ति । उषसम् । न । सूर्यः । यः । धृष्णुना । शवसा । बाधते । तमः । इयर्ति । रेणुम् । बृहत् । अर्हरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

---

1 नि० ६. १४.।

यइन्द्रः धृष्णुनाधर्षकेणशवसाबलेनतमस्तमोरूपंवृत्रादिमसुरंबाधतेहिनस्ति ऊतयेरक्षणायत्वावृधात्वयास्तोत्रावर्धितंतमिन्द्रंदेवीतविषी द्योतमानंबलंयदियदासिषक्तिसमवैतिसेवतइतियास्कः। सूर्यःउषसंन यथाउषोदेवतांसेवतेनित्यंतत्संबद्धोभवतीत्यर्थः तदानींअर्हरिष्वणिःगच्छन्तोहरन्तीत्यर्हरयःशत्रवः तेषांव्यथोत्पादनेनस्वनयिता शब्दयिताइन्द्रःरेणुंरेषणंहिंसनंबृहत्प्रभूतंइयर्तिशत्रूनगमयति॥ त्वावृधा त्वयावर्धतइतित्वावृत् क्विप्चेतिक्विप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः छान्दसंदकारस्यात्वम् सुपांसुलुगितिद्वितीयायाआकारः। सिषक्ति षचसमवाये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम्। इयर्ति ऋसृगतौ जौहोत्यादिकः अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लट् शपःश्लुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् अभ्यासस्यासवर्णेइतीयङादेशः अनुदात्तेचेतिअभ्यासस्याद्युदात्तत्वम् पूर्वपदस्यवाक्यान्तरगतत्वेनपदादपरत्वान्निघाताभावः। रेणुं रीगतिरेषणयोः अस्मादौणादिकोनुप्रत्ययः। अर्हरिष्वणिः अर्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् अरोगच्छन्तश्चमेहरयश्चेत्यर्हरयः तेषांस्वनयिता स्यमुस्वनध्वनशब्दे अस्माण्ण्यन्तादौणादिकइन्प्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः घटादित्वान्मित्त्वे मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

वियत्तिरोधरुणमच्युतंरजोतिष्ठिपोदिवआतासुबर्हणा।
स्वर्मीळ्हेयन्मदइन्द्रहर्ष्याहन्वृत्रंनिरपामौब्जोअर्णवम्॥५॥

वि। यत्। तिरः। धरुणम्। अच्युतम्। रजः। अतिस्थिपः।
दिवः। आतासु। बर्हणा। स्वःऽमीळ्हे। यत्। मदे। इन्द्र। हर्ष्या।
अहन्। वृत्रम्। निः। अपाम्। औब्जः। अर्णवम्॥ ५ ॥

यद्यदातिरः वृत्रेणतिरोहितं धरुणं सर्वस्यप्राणिजातस्यधारकं अच्युतंविनाशरहितं रजः उदकंदिवोद्युलोकात् आतासु आताइतिदिङ्नाम आतासुविस्तृतासुदिक्षु हेइन्द्र बर्हणाहन्तात्वं व्यतिष्ठिपः विविधंस्थापयाञ्चकृषे तथा यद्यदास्वर्मीळ्हेमीळ्हइतिधननाम स्वःसुष्ठुगन्तव्यंमीळ्हंधनंयस्मिन्तस्मिन्सङ्ग्रामे मदे तवसोमपानेनहर्षेसति हर्ष्याहृष्टयाशक्त्या वृत्रमावरकमसुरमहन् त्वमवधीः तदानीं अपांपूर्णमर्णवंमेघंनिरौब्जः वर्षणाभिमुखंअधोमुखमकार्षीः वृष्टेरावरकंवृ-

त्रंहत्वावृष्टिजलेनभूमिंन्यसैक्षीरितितात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः तिष्ठतेर्ण्यन्ताल्लुङि चेरङादेशः णिलोपः तिष्ठतेरिदित्युपधायाइत्वम् चङीतिद्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतिथकारःशिष्यते चर्त्वेनतकारः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । बर्हणा सुपांसुलुगितिसोराकारः । स्वर्मीह्ळे मिहसेचने निष्ठा होढइतिढत्वम् झषस्तथोर्धोधइतितकारस्यधत्वम् तस्यष्टुत्वेढोढेलोपइतिढलोपः ढ्रलोपेपूर्वस्येतिदीर्घत्वम् स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरौस्वरिताविति स्वर्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् हन्तेर्लङ्मिध्यमैकवचने हल्ङ्याब्भ्यइतिसेर्लोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः । औब्जः उब्जआर्जवे लङ्याडागमोवृद्धिश्च ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वंदिवोधरुणंधिषओजसापृथिव्याइन्द्रसदनेषुमाहिनः ।
त्वंसुतस्यमदेअरिणाअपोविवृत्रस्यसमयापाष्यारुजः॥६॥२१॥

त्वम् । दिवः । धरुणम् । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इन्द्र । सदनेषु । माहिनः । त्वम् । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि । वृत्रस्य । समया । पाष्या । अरुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवोद्युलोकात् पृथिव्याःसदनेषुप्रदेशेषु ओजसाबलेनधरुणं सर्वस्यजगतोधारकंवृष्टिजलंधिषे दधिषे स्थापयसि यस्मात्त्वंसुतस्यसोमस्यपानेनमदे हर्षेसति अपोजलानि अरिणाःमेघान्निरगमयः वृत्रस्य आवरकंवृत्रंचसमयाधृष्टया पाष्याशिलया यद्वा शक्त्या व्यरुजः विशेषेणाभांक्षीः॥ धिषे दधातेश्छान्दसोवर्तमानेलिट् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिचेतिवक्तव्यमितिवचनात् द्विर्वचनाभावः क्रादिनियमादिडागमे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । माहिनः महेरिनण्चेतिमहपूजायामित्यस्मादौणादिकइनण्प्रत्ययः अतउपधायाइतिवृद्धिः । अरिणाः रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः लङिसिपि प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । समया षमष्टमवैक्लव्ये समतीतिसमा पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पाष्या पिषॄसंचूर्णनेइत्यस्मादौणादिकइन् प्रत्ययः बहुलवचनात्उपधायाआकारः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तृतीयैकवचनेयणादेशेसति उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । अरुजः रुजोभङ्गे तौदादिकः शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ ६॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

प्रमंहिष्ठायेतिषळृचंसप्तमंसूक्तंसव्यस्यार्षमैन्द्रंजागतं तथाचानुक्रान्तम्—प्रमंहिष्ठायेति वि-षुवतिनिष्केवल्येइदंसूक्तंशंसनीयं प्रमंहिष्ठायत्यमूष्वितीहताक्ष्यमन्ततइति उक्थसंस्थेक्रतौ तृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् सूत्रितञ्च—सर्वाःककुभःप्रमंहिष्ठायोदप्रुतइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रमंहिष्ठायबृहतेबृहद्रयेसत्यशुष्मायतवसेमतिंभरे।
अपामिवप्रवणेयस्यदुर्धरंराधोविश्वायुशवसेअपावृतम् ॥१॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहत्ऽरये । सत्यऽशुष्माय । तवसे । मतिम् । भरे । अपाम्ऽइव । प्रवणे । यस्य । दुःऽधरम् । राधः । विश्वऽआयु । शवसे । अपऽवृतम् ॥ १ ॥

मंहिष्ठाय मंहतिर्दानकर्मेतियास्कः । दातृतमाय बृहतेगुणैर्महतेबृहद्रयेमहाधनायसत्यशु-ष्मायअवितथबलायतवसेआकारतःप्रवृद्धाय एवंगुणविशिष्टायेन्द्रायमतिंमननीयांस्तुतिंमभरे प्रकर्षेणसम्पादयामि यस्येन्द्रस्यबलंदुर्धरंअन्यैर्धर्तुमशक्यं तत्रदृष्टान्तः—प्रवणेनिम्नप्रदेशेअपामि-व यथाजलानांवेगःकेनाप्यवस्थापयितुंनशक्यतेतद्वत् तथा राधोधनंविश्वायुसर्वेषुव्याप्तं शवसे स्तोतॄणांबलाययेनेन्द्रेणापावृतंअपगतावरणंक्रियते तस्येन्द्रस्येतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ मंहिष्ठाय अ-तिशयेन मंहितामंहिष्ठः तुश्छन्दसीतीष्ठनप्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः। बृहते बृहन्महतोरुपसं-ख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् उत्तरयोश्चबहुव्रीहिस्वरः। मतिं मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् अ-नुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः । दुर्धरम् धृञ्धारणे ईषद्दुःसुष्वितिकर्मणिखल् । विश्वायु विश्वस्मिनसर्वस्मिनआयुगमनंयस्यतद्विश्वायुएतेश्छन्दसीणइत्युणप्रत्ययः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञा-यामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपावृतम् कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अधतेविश्वमनुहासदिष्टयआपोनिम्नेवसवनाहविष्मतः ।
यत्पर्वतेनसमशीतहर्यतइन्द्रस्यवज्रःश्नथिताहिरण्ययः ॥२॥

---

१ नि० १. ७. ।

अर्ध । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः ।
निम्नाऽइव । सवना । हविष्मतः । यत् । पर्वते । न । सम्ऽअशीत ।
हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्नथिता । हिरण्ययः ॥ २॥

अधह अनन्तरमेव हेइन्द्र विश्वंसर्वमिदंजगत् तेतवसम्बन्धिनेइष्टयेयागायअन्वसत् अन्वभवत् यद्वा इष्टयेहविरादिभिस्तवप्राप्तयेइतियोज्यम् हविष्मतोयजमानस्यसवनासवनानियज्ञजातानिनिम्नेव निम्नानिभूस्थलान्यापइवत्वांसम्भजन्तइतिशेषः हर्यतः शत्रुवधंप्रेप्सतइन्द्रस्य हर्यतिःप्रेप्साकर्मेतियास्कः। यद्वा हर्यतःशोभनःहिरण्ययोहिरण्मयःश्नथिताशत्रूणांहिंसनशीलःवज्रःपर्वतेपर्ववतिशिलोच्चयेवृत्रेवायद्यदानसमशीतसंसुप्तोनाभवत् किन्तुजागरितःसन् अवधीदित्यर्थः यदाइन्द्रेणप्रेरितोवज्रः अप्रतिहतःसन्वृत्रमवधीत् तदाप्रभृत्येवतंयष्टुंसर्वेयजमानाःप्रावर्तिषतेतिभावः ॥ अध छान्दसंधत्वम् । असत् अस्तेर्लेङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । इष्टये यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणं व्रश्चादिनाषत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा इषगताविव्यस्माद्भावेक्तिनि मन्त्रेवृषेतितस्योदात्तत्वम् । निम्नेव सवना शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः।समशीत शीङ्स्वप्ने लङिसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् शीङःसार्वधातुकइतिगुणाभावः । हर्यतः हर्यगतिकान्त्योः भृमृदृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययः । श्नथिता श्नथक्नथक्रथहिंसार्थाः ताच्छीलिकस्तृन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अस्मैभीमायनमसासमध्वरउषोनशुभ्रआभरापनीयसे ।
यस्यधामश्रवसेनामेन्द्रियंज्योतिरकारिहरितोनायसे ॥३॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ ।
भर । पनीयसे । यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः ।
अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हेउषः उषोदेवते शुभ्रेशोभने त्वंभीमायशत्रूणांभयंकराय पनीयसेअतिशयेनस्तोतव्याय अस्माइन्द्रायअध्वरेहिंसारहितेऽस्मिन्यागेनेतिसंप्रत्यर्थे तथाचयास्कः—अस्त्युपमार्थस्यसम्प्र-

१ नि० ७. १७. ।

त्यर्थेप्रयोगइहेवनिधेहीति । संप्रतिइदानींनमसा नमोहविर्लक्षणमन्नंसमाभर सम्यक्सम्पादय धामसर्वस्यधारकंनामस्तोतृषु नमनशीलंप्रसिद्धंवाइन्द्रियंइन्द्रत्वस्यपरमैश्वर्यस्यलिङ्गंयस्येन्द्रस्य एवंविधंज्योतिः श्रवसेन्नायहविर्लक्षणान्नलाभार्थंअयसेइतस्ततोगमनायअकारिक्रियते हरि-तोन यथाअश्वान्सादिनःस्वाभिलषितदेशंगमयन्तितद्वदिन्द्रोपिस्वाभिमतहविर्लाभायस्वकी-यंतेजोगमयतीतिभावः ॥ उषः पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे शुभदीप्तौ स्फायित-श्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः । भर हृग्रहोर्भइतिभत्वम् द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः । पनीयसे पनतेःस्तु-त्यर्थाद्बहुलवचनात्कर्मण्यसुन् तस्मादातिशायनिकेईयसुनि टेरितिटिलोपः । अकारि छन्दसि-लुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलुङ् यद्वृत्तयोगादनिघातः अडागमउदात्तः । अयसे अयगता-वित्यस्माद्भावेअसुन् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इमेतंइन्द्रतेवयंपुरुष्टुतयेत्वारभ्यचरामसिप्रभूवसो ।
नहित्वदन्योगिर्वणोगिरःसघत्क्षोणीरिवप्रतिनोहर्यतद्वचः ॥४॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य । चरामसि । प्रभुवसो इति । प्रभुऽवसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । क्षोणीःऽइव । प्रति । नः । हर्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र प्रभूवसोप्रभूतधन अतएवपुरुष्टुतपुरुभिर्बहुभिर्यजमानैःस्तुत येचवयंत्वात्वामारभ्या-श्रयतयावलम्ब्य चरामसिचरामोयागेवर्तामहे तइमेवयं तेतवस्वभूताहेगिर्वणः गीर्भिर्वननीये-न्द्र त्वदन्यस्त्वत्तोन्यःकश्चिदपिगिरःस्तुतीःनहिसघत्नहिप्राप्नोति अतस्त्वंनोस्माकंतत्स्तु-तिलक्षणंवचःप्रतिहर्यकामयस्व क्षोणीरिव यथाक्षोणीपृथिवीस्वकीयानिभूतजातानिकामयते ॥ चरामसि इदन्तोमसिः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् षघहिं-सायां अत्रप्राप्त्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् लेटचडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् पादा-दित्वान्निघाताभावः । क्षोणीरिव हल्ङ्याब्भ्यइतिसुलोपाभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

---

१ नि० ७, ३१, ।

पञ्चमीमृचमाह—

भूरि॑त इन्द्र वी॒र्यं१ तव॑स्मस्य॒स्य स्तो॒तुर्म॑घव॒न्काम॒मा पृ॑ण ।
अनु॑ ते॒ द्यौर्बृ॑ह॒ती वी॒र्यं॑ मम इ॒यं च॑ ते पृथि॒वी ने॑म॒ ओज॑से ॥५॥

भूरि॑ । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वी॒र्य॑म् । तव॑ । स्म॒सि॒ । अ॒स्य । स्तो॒तुः ।
म॒घ॒ऽव॒न् । काम॑म् । आ । पृ॒ण॒ । अनु॑ । ते॒ । द्यौः । बृ॒ह॒ती ।
वी॒र्य॑म् । म॒मे॒ । इ॒यम् । च॒ । ते॒ । पृ॒थि॒वी । ने॒मे॒ । ओज॑से ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतववीर्यंसामर्थ्यं भूरिबहु नकेनापिअवच्छेत्तुंशक्यते तादृशस्यतव वयंस्मसिस्वभूताभवामः हेमघवन् अस्यस्तोतुः त्वांस्तुवतोयजमानस्य काममभिलाषं आपृणआपूरय बृहती द्यौर्महान्द्युलोकोपि तेतववीर्यंअनुममेअन्वमंस्त इन्द्रेणसहावस्थानात् इयंचइयमपिपृथिवीते तवओजसेबलायनेमे प्रह्वीबभूव त्वद्बलाद्भीतासती अधएववर्ततइतिभावः ॥ स्मसि असभुवि लटि श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः इदन्तोमसिः । पृण पृणप्रीणने अत्रप्रीतिहेतुतयापूरणंलक्ष्यते तुदादित्वाच्छप्रत्ययः तस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । ममे माङ्मानेशब्देच ङित्त्वादात्मनेपदम् लिटि आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । नेमे णमप्रह्वत्वे लिटि अतएकहल्मध्येइत्येत्वाभ्यासलोपौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वं तमि॑न्द्र॒ पर्व॑तं म॒हामु॒रुं वज्रे॑ण वज्रि॒न्पर्व॒शश्च॑कर्तिथ ।
अवा॑सृजो॒ निवृ॑ताः॒ सर्त॒वा अ॒पः स॒त्रा विश्वं॑ दधिषे॒ केव॑लं॒ सहः॑ ॥६॥२२

त्वम् । तम् । इ॒न्द्र॒ । पर्व॑तम् । म॒हाम् । उ॒रुम् । वज्रे॑ण । व॒ज्रि॒न् ।
प॒र्व॒ऽशः । च॒क॒र्ति॒थ॒ । अव॑ । अ॒सृ॒जः॒ । निऽवृ॑ताः । सर्त॒वै । अ॒पः ।
स॒त्रा । विश्व॑म् । द॒धि॒षे॒ । केव॑लम् । सहः॑ ॥ ६ ॥ २२ ॥

हेवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र त्वंतंप्रसिद्धम् महां आयामतोमहान्तं उरुंविस्तीर्णंपर्वतंपर्ववन्तं मेघं वृत्रासुरंवा वज्रेणायुधेनपर्वशःपर्वणिपर्वणिचकर्तिथशकलीचकृषे तेनमेघेननिवृताआवृताअपःसर्तवैसरणायगमनायअवासृजःअवाङ्मुखमस्राक्षीः अतस्त्वमेवकेवलंविश्वंव्याप्तंसहोबलंदधिषे धारयसि नान्यःकश्चिदितियदेतत् तत्सत्रासत्यमेव सत्रेतिसत्यनाम सत्रा इत्थेतितन्ना-

मसुपाठात्॥ महांमहान्तं नकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । चकर्तिथ कृतीछेदने लिटि थलि अ-भ्यासस्योरदत्वहलादिशेषचुत्वानि । सर्तवै कृत्यार्थेतवैकेनितिभावेतवैप्रत्ययः कृन्मेजन्तइत्य-व्ययत्वे अव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । दधिषे लिटिक्रादिनियमादिट् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेदशमोनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशानुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रनूचिदितिनवर्चंप्रथमंसूक्तम् गौतमस्यनोधसआर्षं आ-ग्नेयं आद्याःपञ्चजगत्यः शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्—नूचिन्नवनोधागोतमआग्नेयंहि-चतुस्त्रिष्टुबन्तमिति हीतिवचनादुत्तरेचद्वेसूक्तेअग्निदेवताके अभिप्लवषडहस्यपञ्चमेहन्याग्नि-मारुते इदंजातवेदस्यंनिविद्धानम् तृतीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धायनूचि-त्सहोजाइत्याग्निमारुतमिति । प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौआश्विनशस्त्रेचजागतेछन्दसि आदितः पञ्चर्चः सूत्रितंच—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरानूचित्सहोजाअमृतोनितुन्दतइतिपञ्चेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

नूचित्सहोजाअमृतोनितुन्दतेहोतायद्दूतोअभवद्विवस्वतः ।
विसाधिष्ठेभिःपथिभीरजोममआदेवतातांहविषाविवासति ॥१॥

नु । चित् । सहःऽजाः । अमृतः । नि । तुन्दते । होता । यत् । दूतः । अभवत् । विवस्वतः । वि । साधिष्ठेभिः । पथिऽभिः । रजः । ममे । आ । देवऽताता । हविषा । विवासति ॥ १ ॥

सहोजाःसहसाबलेनजातः अग्निर्हिबलेनमथ्यमानोरण्योःसकाशात्जायते अमृतोमरणरहि-तः एवंभूतोग्निःनूचित्क्षिप्रमेवनितुन्दतेनितरांव्यथयति उत्पन्नमात्रस्याग्नेःस्प्रष्टुमशक्यत्वात् यद्वा निर्गच्छति तुन्दतिर्गत्यर्थःसौत्रोधातुः यद्यदाहोतादेवानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवाअयमग्निःविव-स्वतःपरिचरतोयजमानस्यदेवान्प्रतिहविर्वहनायदूतोभवत्हविर्वहनेनियुक्तोभवति तदानींसाधि-ष्ठेभिःसमीचीनैःपथिभिः मार्गैःगच्छत्रजोन्तरिक्षंलोकंविममेनिर्ममे पूर्वंविद्यमानमप्यन्तरिक्षंअस-

त्कल्पमभूत् इदानींतस्यतेजसाप्रकाशमानंसत्उत्पन्नमिवदृश्यते किञ्च देवताता देवतातेतियज्ञनाम देवताता देवतातौ यज्ञे हविषाचरुपुरोडाशादिलक्षणेनदेवानाविवासतिपरिचरति॥ अमृतः मृतंमरणमस्यनास्तीतिबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्।तुन्दते तुदव्यथने स्वरितेत्वादात्मनेपदम् नकारोपजनश्छान्दसः। साधिष्ठेभिः बाढशब्दादातिशायनिकेइष्ठनिअन्तिकबाढयोर्नेदसाधावितिसाधादेशः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। देवतातासर्वदेवानातिलितिस्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः तेनचतत्सम्बन्धीयज्ञोलक्ष्यते यद्वा देवान्हविषाआविवासतीतियोज्यम् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

आस्वमद्मंयुवमानोअजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषुतिष्ठति।
अत्योनपृष्ठंप्रुषितस्यरोचतेदिवोनसानुस्तनयन्नचिक्रदत्॥२॥

आ। स्वम्। अद्मं। युवमानः। अजरः। तृषु। अविष्यन्। अतसेषु तिष्ठति। अत्यः। न। पृष्ठम्। प्रुषितस्य। रोचते। दिवः। न। सानु। स्तनयन्। अचिक्रदत्॥ २ ॥

अजरोजरारहितोयमग्निः स्वंस्वकीयंअद्मअदनीयंतृणगुल्मादिकंयुवमानः स्वकीयज्वालयासंमिश्रयन् तदनन्तरंचाविष्यन्भक्षयंश्च अविष्यन्नित्येतदत्तिकर्मसुपठितम् एवंभूतोग्निःतृषुक्षिप्रमेवअतसेषुप्रभूतेषुकाष्ठेषुआतिष्ठति आरोहति अत्रातसशब्दःकाष्ठवाची अंतसंनशुष्कमितिदर्शनात् प्रुषितस्यदग्धुमितस्ततःप्रवृत्तस्याग्नेःपृष्ठमुपर्यवस्थितज्वालाजालंअत्योनरोचते यथा सन्ततगमनशीलोत्योश्वइतस्ततोगच्छन्शोभते एवमग्नेर्ज्वालापिसर्वतोगच्छन्तीशोभतइतिभावः तदानींदिवोद्युलोकस्यसम्बन्धिसानुसमुच्छ्रितमभ्रंस्तनयन्न शब्दयन्निव अचिक्रदत् गम्भीरशब्दमात्मानमचीकरत्॥युवमानःयुमिश्रणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरएवशिष्यते।अजरः बहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अचिक्रदत् कदिक्रदिक्लदिआह्वानेरोदनेच अस्माण्ण्यन्तात्लुङिचङि आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्नुमभावः द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि॥२॥

१ ऋ० सं० ३. ४. २३.।

तृतीयामृचमाह—

क्राणारुद्रेभिर्वसुभिःपुरोहितोहोतानिषत्तोरयिषाळमर्त्यः।
रथोनविक्ष्वृञ्जसानआयुषुव्यानुषग्वार्यादेवऋण्वति ॥३॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । पुरःऽहितः । होता । निऽसत्तः ।
रयिषाट् । अमर्त्यः । रथः । न । विक्षु । ऋञ्जसानः । आयुषु ।
वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणाहविर्वहनंकुर्वाणः रुद्रेभीरुद्रैः वसुभिश्चपुरोहितःपुरस्कृतोहोतादेवानामाह्वातानिषत्तः हविःस्वीकरणायदेवयजनेनिषण्णः रयिषाट् रयीणांशत्रुधनानांअभिभविता अमर्त्योमरणरहितः एवंभूतोदेवःद्योतमानोग्निः विक्षुप्रजासुलौकिकजनेषु रथोन रथइवआयुषुयजमानलक्षणेषु मनुष्येषुऋञ्जसानः स्तूयमानः वार्या वार्याणिसम्भजनीयानिधनानिआनुषक्आनुषक्तंयथाभवति तथाव्यृण्वतिविशेषेणप्रापयति यद्वा वार्याणिवरणीयानिहवींषिस्वयंप्राप्नोति॥ क्राणा करोतेः शानचिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् शानचोङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । निषत्तः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अस्मात्कर्मणिनिष्ठा नसत्तनिषत्तेत्यादिनानिष्ठानत्वाभावोनिपातितः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । रयिषाट् षहअभिभवे छन्दसिसहइतिण्विः सहेःसाडःसइतिषत्वम् । ऋञ्जसानः ऋञ्जतिःस्तुतिकर्मा असानजित्यनुवृत्तौऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यःकिदितिकर्मण्यसानच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । आयुषु आयवइतिमनुष्यनाम इण्गतावित्यस्मात्छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः वृद्ध्यायादेशौ । वार्या वृङ् संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितेप्राप्ते ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः । ऋण्वति रिविगतौ व्यत्ययेनसम्प्रसारणम् इदित्त्वान्नुम् कर्तरिशप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

विवातजूतोअतसेषुतिष्ठतेवृथाजुहूभिःसृण्यातुविष्वणिः।
तृषुयदग्नेवनिनोवृषायसेकृष्णंतएमरुशदूर्मेअजर ॥ ४ ॥

वि । वातऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्या । तुविऽस्वनिः । तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णम् । ते । एम । रुशत्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजूतोवायुनाप्रेरितःतुविष्वणिःमहास्वनः एवंभूतोग्निः जुहूभिःस्वकीयाभिर्जिह्वाभिःसृण्यासरणशीलेनतेजःसमूहेनचयुक्तःसन् वृथ्येत्यनायासवचनः वृथाअनायासेनैवअतसेषुउन्नतेषुवृक्षेषुवितिष्ठतेविशेषेणतिष्ठति हेअग्ने यद्यदावनिनोवनसम्बद्धान्वृक्षान्दग्धुंवृषायसेवृषवदाचरसि-दहसीत्यर्थः हेरुशदूर्मेदीप्तज्वाल अजरजरारहिताग्ने तेतवएमगमनमार्गःकृष्णंकृष्णवर्णोभवति ॥ वातजूतः जूइतिसौत्रोधातुः वातेनजूतोवातजूतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वितिष्ठते समवप्रविभ्यइत्यात्मनेपदम् । जुहूभिः हुदानादनयोः हूयतेआस्विति जुह्वःस्रुचःश्लुवच्चेतिक्विप् चकाराद्दीर्घःश्लुवद्भावाद्द्विर्भावादि धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । सृण्या सृगतौ सरतीतिसृणिःसृवृषिभ्यांकिदितिनिप्रत्ययः । एम एत्यनेनेत्येम मार्गः इण्गतावित्यस्मात्करणेऔणादिकोमनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तपुर्जम्भोवनआवातचोदितोयूथेनसाह्वाँअववातिवंसगः।
अभिव्रजन्नक्षितंपाजसारजःस्थातुश्चरथंभयतेपतत्रिणः॥५॥२३

तपुःऽजम्भः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । साह्वान् । अव । वाति । वंसगः । अभिऽव्रजन् । अक्षितम् । पाजसा । रजः । स्थातुः । चरथम् । भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥ २३ ॥

तपुर्जम्भःतपूंषिज्वालाएवजम्भाआयुधानिमुखानिवायस्यसतथोक्तः वातचोदितःवायुनाप्रेरितः एवंभूतोग्निर्यूथेज्वालासमूहेसति अक्षितमक्षीणंरजःआर्द्रवृक्षान्तर्गतमुदकं पाजसातेजोबलेनअभिव्रजन्आभिमुख्येनगच्छन्वनेअरण्येसाह्वान्सर्वमभिभवत्आ आभिमुख्येनअववातिव्याप्नोति तत्रदृष्टान्तः-वंसगोन यथावननीयगतिर्वृषःगोयूथेसर्वमभिभवन्वर्ततेतद्वत् यस्मादेवंतस्मात्पतत्रिणःपतनवतोग्नेःसकाशात्स्थातुः स्थावरं चरथंचरज्जंगमंच भयतेबिभेति ॥ साह्वान् दाश्वान्साह्वानितिक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतो-

टिनित्यमितिसानुनासिकआकारः एत्वलोपौ ह्रस्वश्छान्दसः। स्थातुः कमिमनिजनीत्यादिनाविहितःसुप्रत्ययोबहुलवचनात्तिष्ठतेरपिभवति यद्वा स्थातुरनन्तरंचरथंभयते प्रथमंस्थातुःस्थावरंबिभेतिपश्चाच्चरथमित्यर्थः। चरथं चरगत्यर्थः अस्मादौणादिकोथप्रत्ययः। भयते ञिभीभये व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिश्लोरभावः गुणावादेशौ ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

दधुष्ट्वाभृगवोमानुषेष्वारयिंनचारुंसुहवंजनेभ्यः।
होतारमग्नेअतिथिंवरेण्यंमित्रंनशेवंदिव्यायजन्मने ॥ ६ ॥

दधुः। त्वा। भृगवः। मानुषेषु। आ। रयिम्। न। चारुम्।
सुऽहवम्। जनेभ्यः। होतारम्। अग्ने। अतिथिम्। वरेण्यम्।
मित्रम्। न। शेवम्। दिव्याय। जन्मने ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वात्वांमानुषेषुमनुष्येषुमध्ये भृगवः एतत्संज्ञामहर्षयः दिव्यायजन्मनेदेवत्वप्राप्तये चारुंरयिंन शोभनंधनमिवआदधुः आधानसंभारेषुमन्त्रैःस्थापनेनसमस्कुर्वन् कीदृशंत्वां जनेभ्यः सुहवंयजमानार्थंआह्वातुंसुशकं होतारंदेवानामाह्वातारंअतिथिंअतिथिवत्पूज्यं यद्वा देवयजनदेशेषुसततंगन्तारंवरेण्यंवरणीयं मित्रंनशेवं यथासखासुखकरोभवतितद्वत्सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः लिट्युसिआतोलोपइटिचेत्याकारलोपः युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिविसर्जनीयस्यषत्वम्। सुहवं ह्वयतेरीषद्दुःसुषुइतिखल् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् परपूर्वत्वं गुणावादेशौ लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

होतारंसप्तजुह्वो३यजिष्ठंयंवाघतोवृणतेअध्वरेषु।
अग्निंविश्वेषामरतिंवसूनांसपर्यामिप्रयसायामिरत्नम् ॥ ७ ॥

होतारम्। सप्त। जुह्वः। यजिष्ठम्। यम्। वाघतः। वृणते।
अध्वरेषु। अग्निम्। विश्वेषाम्। अरतिम्। वसूनाम्। सपर्यामि।
प्रयसा। यामि। रत्नम् ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याकाः जुह्वः होतारः वाघतः ऋत्विजःअध्वरेषुयागेषु यजिष्ठंयष्टृतमंहोतारंदेवानामाह्वातारं यमग्निंवृणतेसम्भजन्ते विश्वेषांसर्वेषांवसूनांअरतिंप्रापयितारंतमग्निंप्रयसाहविर्लक्षणेनान्नेनसपर्यामिपरिचरामि रत्नंरमणीयंकर्मफलंच यामि याचामि॥वृणते वृङ्संभक्तौ क्र्यादिकःप्रत्ययस्वरः। अरतिं ऋगतिप्रापणयोः अस्मादौणादिकोवहिवस्यर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। सपर्यामि सपर्यतिःपरिचरणकर्मा सपरपूजायामितिधातुःकण्ड्वादिःअतोयकएवस्वरःशिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः। यामि याचामीत्यस्यवर्णलोपश्छान्दसः॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

अच्छिद्रासूनोसहसोनोअद्यस्तोतृभ्योमित्रमहःशर्मयच्छ।
अग्नेगृणन्तमंहसउरुष्योर्जोनपात्पूर्भिरायसीभिः॥८॥

अच्छिद्रा। सूनो इति। सहसः। नः। अद्य। स्तोतृऽभ्यः। मित्रऽमहः। शर्म। यच्छ॥ अग्ने। गृणन्तम्। अंहसः। उरुष्य। ऊर्जः। नपात्। पूःऽभिः। आयसीभिः॥ ८॥

हेसहसःसूनो बलस्यपुत्रबलेनहिमथ्यमानोग्निर्जायते मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन्नग्ने नोस्मभ्यं स्तोतृभ्यः अद्यास्मिन्कर्मणिअच्छिद्राअच्छेद्यानिशर्मशर्माणिसुखानियच्छदेहि किञ्च हेऊर्जोनपात् अन्नस्यपुत्र भुक्तेनान्नेनजठराग्नेःप्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं एवंविधाग्ने गृणन्तंत्वांस्तुवन्तंआयसीभिःव्याप्तैः यद्वा अयोवद्दृढतरैः पूर्भिःपालनैःअंहसःपापात्उरुष्यरक्ष उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः[1]॥ अच्छिद्रा शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः। सूनोसहसः परमपिछन्दसीतिपरस्यषष्ठ्यन्तस्यपूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेसतिपदद्वयस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम्। शर्म सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक्। ऊर्जोनपात् नपातयतीतिनपात् नभ्राण्नपादितिनञःप्रकृतिभावः सुबामन्त्रितेइतिषष्ठ्यन्तस्यपराङ्गवद्भावेसतिपादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावेषाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। पूर्भिः पॄ पालनपूरणयोरित्यस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् उत्वदीर्घौ सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥८॥

नवमीमृचमाह—

भवावरूथंगृणतेविभावोभवामघवन्मघवद्भ्यःशर्म।
उरुष्याग्नेअंहसोगृणन्तंप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात्॥९॥२४॥

---

1 नि० ५. २३.

भर्व । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भर्व । मघऽवन् । मघवत्ऽभ्यः ।
शर्म । उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तंन् । प्रातः । मक्षु ।
धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

हेविभावः विशिष्टप्रकाश अग्ने गृणतेत्वांस्तुवते यजमानाय वरूथमितिगृहनाम वरूथंअ-निष्टनिवारकंगृहंभव हेमघवन् धनवन्नग्ने मघवद्भ्योहविर्लक्षणधनयुक्तेभ्योयजमानेभ्यः शर्म-सुखंयथाभवति तथाभव हेअग्ने गृणन्तंस्तुवन्तंअंहसःपापकारिणः शत्रोरुरुष्यरक्ष । धियाव-सुः कर्मणाबुद्ध्यावाप्राप्तधनोग्निः प्रातरिदानीमिवपरेद्युरपिमक्षुशीघ्रंजगम्यात् आगच्छतु ॥ वरू-थम् वृञ्वरणे जूवृञ्भ्यामूथनित्यूथन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणतेशतुरनुमइतिविभक्ते-रुदात्तत्वम् । विभावः विशिष्टाभाःविभाः आतोमनिन्निति विच् तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधाया-इतिमतुपोवत्वम् मतुवसोरुरितिनकारस्यरुत्वम् । मघवद्भ्यः मघवाबहुलमितिमघवन्शब्दस्य तृआदेशः सचनानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमितिवचनात् अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्यभवति । मक्षु ऋचि-तुनुघमक्षुतिदीर्घः । धियावसुः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदस्यसावेकाचइतिविभक्ति-रुदात्ता लुगभावश्छान्दसः । जगम्यात् गम्लृसृप्लृगतौ लिङिबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

वयाइतिसप्तर्चंद्वितीयंसूक्तम् नोधसआर्षंत्रैष्टुभं वैश्वानरगुणकोग्निर्देवता तथाचानुक्रान्त-म्—वयाइत्सप्तवैश्वानरीयमिति सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वयाइदग्नेअग्नयस्तेअन्येत्वेविश्वेअमृतामादयन्ते ।
वैश्वानरनाभिरसिक्षितीनांस्थूणेवजनाँउपमिद्ययन्थ ॥१॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्नयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे ।
अमृताः । मादयन्ते । वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनाम् ।
स्थूणाऽइव । जनान् । उपऽमित् । ययन्थ ॥ १ ॥

वयाः शाखावेतेर्वातायनाभवन्तीतियास्कः[1] । हेअग्ने येन्येअग्नयःसन्तितेसर्वेपितेतववयाइत् शाखाएव ततस्त्वत्तोन्येनसन्तीतिभावः किञ्च त्वेत्वयिसतिविश्वेसर्वेअमृताअमरणधर्माणोदेवा-

---

[1] नि० १. ४. ।

मादयन्तेहृष्यन्ति नहित्वद्यतिरेकेणतैर्जीवितुंशक्यते हेवैश्वानरविश्वेषांनराणांजाठररूपेणसम्ब-न्धिन्नग्ने क्षितीनांमनुष्याणांनाभिःसन्नद्धासि अवस्थापकोभवसि अतस्त्वंउपमिन्उपस्थापयि-तासन् यद्वा उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणम् जनान्ययन्थअधारयः तत्रदृष्टान्तः—उपमित्उपनि-खातास्थूणेव वंशधारणार्थंनिखातस्तम्भोयथागृहोपरिस्थवंशंधारयतितद्वत् ॥ वैश्वानर विश्वे-चेमेनराःविश्वानराः नरेसंज्ञायामितिपूर्वपदस्यदीर्घः तत्सम्बन्धीवैश्वानरः तस्येदमित्यण् । नाभिः नहोभश्चेति इञ्प्रत्ययोभकारश्चान्तादेशः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । असि तासस्त्योर्लोपइ-तिसलोपः। क्षितीनां क्षिनिवासगत्योः अस्मात् क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् अन्तोदात्तात् क्षि-तिशब्दादुत्तरस्यनामोनामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वम् । उपमित् डुमिञ्प्रक्षेपणे अस्मादुपपूर्वात् ब-हुलवचनात्कर्मणिक्विप् तुगागमः । ययंथ यमउपरमे लिटिथलिक्रादिनियमादिटिप्राप्ते उपदेशेत्व-तइतिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

विषुवत्संज्ञेहन्याग्निमारुतेमूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवैकल्पिकोनुरूपस्तृचः विषुवा-नदिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—मूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्यामूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवेति।

तत्रप्रथमांसूक्तेद्वितीयामृचमाह—

मूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याअथाभवदरतीरोदस्योः ।
तंत्वादेवासोजनयन्तदेवंवैश्वानरज्योतिरिदार्याय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् । अरतिः । रोदस्योः । तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् । वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

अयमग्निः दिवोद्युलोकस्यमूर्धाशिरोवत्प्रधानभूतोभवति पृथिव्याभूमेश्चनाभिःसन्नाहकः रक्षकइत्यर्थः अथानन्तरं रोदस्योःद्यावापृथिव्योः अयंअरतिः अधिपतिरभवत् हेवैश्वान-र तंतादृशंदेवंदानादिगुणयुक्तंत्वात्वांदेवासःसर्वेदेवाः आर्यायविदुषेमनवेयजमानायवा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवअजनयन्तउदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयतइतिमूर्धा श्वन्नुक्षन्नित्यादौनिपातनाद्रू-पसिद्धिः । पृथिव्याः पृथिवीशब्दः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । अजनयन्त जनीजृष्क्नसुरञ्जोमन्ताश्चेतिमित्त्वान्मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

आसूर्येनरश्मयोध्रुवासोवैश्वानरेदधिरेग्नावसूनि ।
यापर्वतेष्वोषधीष्वप्सुयामानुषेष्वसितस्यराजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्ना । वसूनि । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्ऽसु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्नावैश्वानरेग्नौवसूनिधनान्यादधिरेआहिताग्निस्थापितानिबभूवुः तत्रदृष्टान्तः—ध्रुवासोनिश्चलारश्मयःकिरणाःसूर्येन यथासूर्येआधीयन्तेतद्वत् अतस्त्वंपर्वतादिषुयानिधनानिविद्यन्ते तस्यधनजातस्यराजासिअधिपतिर्भवसि॥ अग्ना सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः । या शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ।ओषधीषु उषदाहे ओषःपाकः भावेघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ओषआसुधीयतेइत्योषधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः दासीभारादिषुपठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सप्तमीबहुवचनेओषधेश्चविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः । अप्सु ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

बृहतीइवसूनवेरोदसीगिरोहोतामनुष्योऽ३नदक्षः ।
स्वर्वतेसत्यशुष्मायपूर्वीर्वैश्वानरायनृतमाययह्वीः ॥ ४ ॥

बृहतीइवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः । स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृऽतमाय । यह्वीः ॥ ४ ॥

रोदसीद्यावापृथिव्यौसूनवेस्वपुत्रायवैश्वानराय बृहतीइव प्रभूतेइवाभूतां वैश्वानरस्यद्यावापृथिव्योःपुत्रत्वंमन्त्रान्तरेस्पष्टमवगम्यते—उभापितरामहयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवीभूरिरेतसेति । महतोवैश्वानरस्यावस्थानायद्यावापृथिव्यौविस्तृतेजातेइत्यर्थः किञ्चायंहोतादक्षःसमर्थः पूर्वीर्बहुविधाःयह्वीर्महतीर्गिरःस्तुतीर्वैश्वानरायाग्नयेप्रायुङ्क्तेतिशेषः कीदृशायस्वर्वतेशोभनगमनयु-

---

१ ऋ० सं० २.८.२१.।

कायसत्यशुष्मायावितथबलाय नृतमायातिशयेनसर्वेषांनेत्रे तत्रदृष्टान्तः—मनुष्योन यथामनुष्यो-लौकिकोबन्दीदातारंप्रभुम् बहुविधयास्तुत्यास्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः मनोर्जातावञ्यतौषुक्चेतिजा-तौगम्यमानायांमनुशब्दात्यञ्षुगागमश्च तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वंन-भवति तत्रहि द्वयजित्यनुवर्तते । स्ववेते सुपूर्वादर्तेर्भावेविच् ततोमतुप् मादुपधायाइतिवत्वम् ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

दिवश्चित्तेबृहतोजातवेदोवैश्वानरप्ररिरिचेमहित्वम् ।
राजाकृष्टीनामसिमानुषीणांयुधादेवेभ्योवरिवश्चकर्थ ॥५॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । राजा । कृष्टीनाम् । असि । मानुषीणाम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ५ ॥

हेजातवेदः जातानांवेदितः वैश्वानराग्ने तेतवमहित्वंमाहात्म्यंबृहतोमहतः दिवश्चिद्युलो-कादपिप्ररिरिचेप्रववृधे किञ्च त्वंमानुषीणांमनोर्जातानांकृष्टीनांप्रजानांराजासिअधिपतिर्भवसि तथावरिवःअसुरैरपहृतंधनंयुधायुद्धेनदेवेभ्यश्चकर्थदेवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर पादादित्वादा-ष्टमिकनिघाताभावः । रिरिचे रिचिर्विरेचने अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीतेआधिक्येवर्तते । कृष्टीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम । मानुषीणां मनुषशब्दोमनोर्जातावित्यञ्प्रत्ययान्तः जातिल-क्षणेङीषिप्राप्तेतदपवादतयाशार्ङ्गरवाद्यञइतिङीन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ङ्याश्छन्दसिबहुलमितिब-हुलवचनान्नामउदात्तस्याभावः । युधा युधसम्प्रहारेइत्यस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्किप् वरिवइ-तिधननाम नब्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

प्रनूमहित्वंवृषभस्यवोचंयंपूरवोवृत्रहणंसचन्ते ।
वैश्वानरोदस्युमग्निर्जघन्वाँअधूनोत्काष्ठाअवशंबरंभेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महिऽत्वम् ॥ वृषभस्य । वोचम् । यम् । पूरवः । वृत्रऽहनम् । सचन्ते । वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

अत्रवैश्वानरशब्देनमध्यमस्थानस्थोवैद्युतोग्निरभिधीयते पूरवइतिमनुष्यनाम पूरवोमनुष्याः वृत्रहणंआवरकस्यमेघस्यहन्तारं यंवैश्वानरंसचन्तेवर्षार्थिनःसेवन्ते तस्यवृषभस्यअपांवर्षितुर्वैश्वानरस्यमहित्वंमाहात्म्यंनुक्षिप्रंप्रवोचंप्रब्रवीमि किंतदित्यतआह अयंवैश्वानरोग्निर्दस्युंरसानांकर्मणांवोपक्षयितारं राक्षसादिकंजघन्वान् हतवान् तथाकाष्ठाअपोवृष्ट्युदकानिअधूनोत् अधोमुखान्यपातयत् शम्बरंतन्निरोधकारिणंमेघंअवभेत् अवाभिनत्॥ वोचं छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमानेलुङि अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः वचउमित्युमागमः गुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। जघन्वान् हन्तेर्लिटःक्वसुः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् विभाषागमहनेतिविकल्पनादिडभावः। भेत् भिदिर्विदारणे लङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हल्ङ्याभ्यइतितकारस्यलोपः पूर्ववदडभावः। अत्रनिरुक्तम् —प्रब्रवीमितन्महित्वंमाहाभाग्यंवृषभस्यवर्षितुरपांयंपूरवःपूरयितव्यामनुष्यावृत्रहणंमेघहनंसचन्तेसेवन्तेवर्षकामादस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्रसाउपदासयतिकर्माणितमग्निर्वैश्वानरोघ्नन्नवाधूनोदपःकाष्ठाअभिनच्छम्बरंमेघमिति[1]। अत्रेदंचिन्तनीयं कोसौवैश्वानरइति तत्रकेचिदाहुः मध्यमस्थानस्थोवायुरिन्द्रोवावैश्वानरः तस्यहिवर्षकर्मणासंस्तवउपपद्यतेनत्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति। अन्येत्वेवंमन्यन्ते द्युस्थानःसूर्योवैश्वानरइति युक्तिंचाहुः—प्रातःसवनादीनित्रीणिसवनानिलोकत्रयात्मकानि तत्रतृतीयसवनंप्राप्तोयजमानःस्वर्गंप्राप्तइतिपृथिव्याःप्रच्युतोभवेत् तत्प्रच्युतिपरिहारायाग्निमारुतेन्तिमेशस्त्रे होतास्वर्गाद्भूमिंप्रत्यवरोहति कथमितितदुच्यते—इतरशस्त्रववस्तोत्रियतृचेनमारंभंमुक्त्वाद्युस्थानसम्बन्धिनावैश्वानरीयेणसूक्तेनशस्त्रंप्रारभते ततोमध्यमस्थानसम्बन्धिनंरुद्रंमरुतश्चप्रतितद्देवत्यसूक्तपाठेनावरोहति तत्रपृथिवीस्थानमग्निंयद्यत्रवैश्वानरःसूर्योनस्यात् तदानीमवरोहोनोपपद्यते तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नम् अयमेवाग्निर्वैश्वानरः कुतःवैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् विश्वेषां नराणांलोकान्तरंप्रतिनेतृतयासम्बन्धीवैश्वानरः तथाचाम्नातम्—वैश्वानरःपुत्रःपित्रेलोककृज्जातवेदोवहेमंसुकृतांयत्रलोकाइति[2]। यद्वा विश्वेसर्वेनराएनमग्निंयज्ञादौप्रीणयन्तीतितत्सम्बन्धाद्वैश्वानरः यद्वा सर्वान्प्राणिनःप्रतिऋतोगच्छतइतिवैश्वानरौमध्यमोत्तमौ। ऋगतावित्यस्मात्पचाद्यच् लुगभावश्छान्दसः ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः वैद्युतोग्निर्हिमध्यमसकाशाज्जायतेअशनिपतनानन्तरंअयमेवपार्थिवोग्निःसम्पद्यते आदित्यसकाशादपिघर्मकालेसूर्यकान्तादिमणिषुअग्नेरुत्पत्तिःप्रसिद्धा .तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनअयमेवाग्निर्वैश्वानरइत्येतदुपपन्नम्। अस्यापि

---

१ नि० ७. २३.। २ तै० ब्रा० १. २. १.।

वर्षकर्मणास्तुतिःसम्भवतिअग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टे-रन्नंततःप्रजाइतिस्मरणात्प्रत्यवरोहोपिनकर्तव्यः । तृतीयसवनस्यभाक्स्वर्गत्वात् एतत्सर्वंयास्केनवैश्वानरःकस्मादित्यादिनाबहुधाप्रपञ्चितम् अत्रयदनुक्तंतत्सर्वंतत्रैवानुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

वैश्वानरोमहिम्नाविश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषुयजतोविभावा ।
शातवनेयेशतिनीभिरग्निःपुरुणीथेजरतेसूनृतावान् ॥७॥२५॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्ऽवाजेषु । यजतः ।
विभाऽवा । शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे ।
जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

वैश्वानरोग्निर्महिम्नामहत्त्वेनविश्वकृष्टिः कृष्टिरितिमनुष्यनाम विश्वेसर्वेमनुष्याःयस्यस्वभूताः सतथोक्तःभरद्वाजेषुपुष्टिकरहविर्लक्षणान्नवत्सुयागेषु यद्वा एतत्संज्ञेष्वृषिषुयजतोयष्टव्यःविभावाविशेषेणप्रकाशयिता सूनृतावान् सूनृताप्रियासत्यावाक्तद्युक्तः एवंभूतोग्निःशातवनेयेशतसंख्याकान् क्रतून्वनतिसम्भजतइतिशतवनिः तस्यपुत्रःशातवनेयः तस्मिन् पुरुणीथेबहूनांनेतरिएतत्संज्ञकेराज्ञनिच शतिनीभिर्बहुभिःस्तुतिभिःजरतेस्तूयते॥ भरद्वाजेषु भरन्तिपोषयन्तिभोक्तॄनितिभरन्तःतादृशावाजायेषु बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेमरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यजतः भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योतजितियजतेरतच्प्रत्ययः । विभावाभादीप्तौ आतोमनिन्क्विवनिप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । शातवनेये इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः शतवनिशब्दात् इतश्चानिञइतिठक् कितइत्यन्तोदात्तत्वम् । शतिनीभिः शतशब्दान्मत्वर्थीयइनिःऋन्नेभ्यइतिङीप्। पुरुणीथे पूर्वपदात्संज्ञायामगइतिणत्वम् । जरते व्यत्ययेनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः॥७॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपञ्चविंशोवर्गः॥ २५ ॥

वह्निमितिपञ्चर्चंतृतीयंसूक्तम् नोधसआर्षंत्रैष्टुभमाग्नेयम्—अनुक्रान्तंच—वह्निंपञ्चेति। प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसीदंसूक्तमाश्विनेशस्त्रेच तथाचसूत्रितम्-वह्निंयशसमुपप्रजिन्वन्निितित्रीणीति ।

---

१ नि० ७. २१ ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वह्निंयशसंविदथस्यकेतुंसुप्राव्यंदूतंसद्योअर्थम् ।
द्विजन्मानंरयिमिवप्रशस्तंरातिंभरद्भृगवेमातरिश्वा ॥१॥

वह्निम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्रऽअव्यम् । दूतम् । सद्यःऽअर्थम् । द्विऽजन्मानम् । रयिम्ऽइव । प्रऽशस्तम् । रातिम् । भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निंहविषांवोढारंयशसंयशस्विनंविदथस्यकेतुंयज्ञस्यप्रकाशयितारं सुप्राव्यंसुष्ठुप्रकर्षेणरक्षितारंदूतंदेवैर्हविर्वहनलक्षणेदूत्येनियुक्तम् सद्योअर्थं यदाहवींषिजुह्वति सद्यस्तदानीमेवहविर्भिःसहदेवान्गन्तारं यद्वा सद्योअर्थंअरणं गमनंयस्यतं द्विजन्मानं द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वाजायमानं रयिमिवधनमिवप्रशस्तंप्रख्यातं एवंभूतमग्निं मातरिश्वावायुः भृगवेएतत्संज्ञकाय महर्षये रातिंभरत्मित्रमहरत्अकरोदित्यर्थः रातिनासम्भाष्येत्यत्ररातिर्मित्रमितिकपर्दिनोक्तं[1] रातिः पुत्रइत्येके एतदर्थप्रतिपादकंमन्त्रान्तरञ्चभवति—रातिंभृगूणामुशिजंकविक्रतुमिति[2] ॥ वह्निं वहिश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्योनिदितिवहतेर्निप्रत्ययः निद्वद्भावादाद्युदात्तत्वम् । यशसं यशस्शब्दादुत्तरस्यविनोलुक् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा अर्शआदित्वादच् स्वरःपूर्ववत् । सुप्राव्यं सुष्ठुप्रकर्षेण अवतिरक्षतीतिसुप्रावीः उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेः अवितृस्तृतन्त्रिभ्यईरितीकारप्रत्ययः वाछन्दसीति अमिपूर्वइत्यस्यविकल्पेसतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । सद्योअर्थम् उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निितिअर्तेः कर्तरिथन्प्रत्ययः सद्यएवार्थोगन्तासद्योअर्थः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यदितु अव्ययेनञ्कुनिपातानामितिवक्तव्यमित्यव्ययग्रहणेनत्रितयंगृह्येत तर्हिबहुव्रीहिस्वरोभविष्यति । मातरिश्वा सर्वनिर्माणहेतुत्वात् मातान्तरिक्षम् श्वसितिरत्रगतिकर्मा मातरिअन्तरिक्षेश्वसितिगच्छतीतिमातरिश्वा श्वन्नुक्षन्नित्यादौनिपातनाद्रूपसिद्धिः यद्वा मातर्यन्तरिक्षे शुआशु असतिगच्छतीतिमातरिश्वा असगतिदीप्त्यादानेष्वित्यस्मादौणादिकोड्वन्प्रत्ययः एतच्चयास्केनोक्तम्[3]—मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिमातर्याश्वनितीतिवेति ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अस्यशासुरुभयासःसचन्तेहविष्मन्तउशिजोयेचमर्ताः ।
दिवश्चित्पूर्वोन्यसादिहोतापृच्छ्योविश्पतिर्विक्षुवेधाः ॥२॥

---

[1] तै० सं० ५. ६. १. । [2] ऋ० सं० २. ८. १७. । [3] नि० ७. २६. ।

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः ।
ये । च । मर्ताः । दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता ।
आऽपृच्छ्यः । विश्पतिः । विक्षु । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेः उभयासः उभयेपिदेवाः मनुष्याश्च यद्वा स्तुतिभिः स्तोतारो-यज्ञैर्यजमानाश्च इममग्निंशासितारं सचन्तेसेवन्ते देवाःउशिजःकामयमानाः देवाहविष्मन्तः हविषायुक्ताः येचमर्ताः मरणधर्माणोयजमानाः यद्वा उशिजइतिमेधाविनाम उशिजोमेधाविनः स्तोतारः हविष्मन्तोहविर्युक्ताः यजमानाः किञ्चायंहोताहोमनिष्पादकोग्निः दिवश्चिद्आदित्यादपिपूर्वः उषःसुवर्तमानोभूत्वाअग्निहोत्रहोमार्थंविक्षुयजमानेषुन्यसादिअध्वर्युणाअग्न्यायतनेन्यधायिस्थाप्यते कीदृशोहोता आपृच्छ्यःआप्रष्टव्यःपूज्यइत्यर्थः विश्पतिः विशांप्रजानांपालयिता वेधाः विधाताअभिमतफलस्यकर्ता ॥ शासुः शासुअनुशिष्टौ तृन्तृचौ शंसिशसिशासिक्षदादिभ्यःसंज्ञायांचानिटाविति तृनइडागमाभावश्च षष्ठ्येकवचनेतकारलोपश्छान्दसः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । उशिजः वशःकिदितिवष्टेरिजिप्रत्ययः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् । मर्ता मृङ्प्राणत्यागे असिहसिमृग्रिण्वामीत्यादिनातन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । आपृच्छ्यः प्रच्छज्ञीप्सायाम् आङ्पूर्वादस्माच्छन्दसिनिष्टक्र्येत्यादौक्यप्प्रत्ययोनिपातितः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् क्यपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । विश्पतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

तंनव्यसीहृदआजायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।
यमृत्विजोवृजनेमानुषासःप्रयस्वन्तआयवोजीजनन्त ॥३॥

तम् । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुऽकीर्तिः ।
मधुऽजिह्वम् । अश्याः । यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः ।
प्रयस्वन्तः । आयवः । जीजनन्त ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरासुकीर्तिः सुष्ठुकीर्तयित्रीअस्मत् अस्माकंस्तुतिः हृदः हृद्यवस्थितात् प्राणात् जायमानमुत्पद्यमानं अग्निर्हिवायोरुत्पद्यतेवायुश्चप्राणएवयःप्राणःसवायुरित्याम्नानात् ।

१ नि० १. २०. ।

मधुजिह्वंमादयितृज्वालं एवंभूतंतमग्निमाश्याः आभिमुख्येनव्याप्नोतु वृजनेसङ्ग्रामेप्राप्तेसतिआ-यवोमनुष्याः यमग्निंजीजनन्तयज्ञार्थमुपपादयन् कीदृशाः मनुष्याः ऋत्विजः ऋतौकालेयष्टारः मानुषासः मनोःपुत्राः प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणान्नोपेताः ॥ नव्यसी नवीयसीत्यत्रईकारलोपश्छा-न्दसः । हृदः अत्रहृदयशब्देनतत्स्थःप्राणोलक्ष्यते पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः । जायमानं जनीप्रादुर्भावे श्यनिज्ञाजनोर्जेतिजादेशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनि-त्त्वादाद्युदात्तत्वम् अस्मत् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । अश्याः अशूव्याप्तौ लिङिबहुलंछन्दसीति विकरणस्यलुक् व्यत्ययेनपरस्मैपदमध्यमौ । जीजनन्त जनीप्रादुर्भावे ण्यन्ताल्लुङिच्लेश्चङादेशः द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेचङएवस्वरेप्राप्ते व्यत्य-येनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

उशिक्पावकोवसुर्मानुषेषुवरेण्योहोताधायिविक्षु ।
दमूनागृहपतिर्दमआँअग्निर्भुवद्रयिपतीरयीणाम् ॥४॥

उशिक् । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि । विक्षु । दमूनाः । गृहऽपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधकः वसुर्निवासयितावरेण्योवरणशीलएवंभूतोहोताग्निः विक्षुयज्ञगृहप्रविष्टेषुमानुषेषुयजमानेषुअधायिस्थाप्यते सचाग्निर्दमूनाः रक्षसांदमनकरेणमनसा युक्तोगृहपतिर्गृहाणांपालयिताचसन् दमेयज्ञगृहेरयिपतिः धनाधिपतिः आभुवत्आसमन्ताद्भव-ति नकेवलमेकस्यरयेः अपितुसर्वेषामित्याह रयीणामिति यद्वा रयीणांमध्येउत्कृष्टंयद्धनंतस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलुङिच्लेश्चिणादेशेआतोयुक्चि-ण्कृतोरितियुगागमः।दमयतिराक्षसादिकमितिदमूनाः दमउपशमे दमेरूनसिरितिऔणादिकऊ-नसिप्रत्ययः यास्कस्त्वाह—दमूनादममनावादानमनावादान्तमनावाअपिवादमइतिगृहनामतन्म-नाःस्यादिति[1] । दमआँअग्निः आङोनुनासिकश्छन्दसीतिआकारस्यसानुनासिकत्वम् प्रकृ-तिभावश्च । भुवत् लेटयडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । रयिपतिः परादिश्छन्दसिबहुल-मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

---

१ नि० ४. ४. ।

पञ्चमीमृचमाह—

तंत्वांवयंपतिंमग्नेरयीणांप्रशंसामोमतिभिर्गोतंमासः।
आशुंनवाजंभरंमर्जयंन्तःप्रातर्मक्षूधियावंसुर्जगम्यात् ॥५॥२६॥

तम्। त्वा। वयम्। पतिम्। अग्ने। रयीणाम्। प्र। शंसामः। मतिऽभिः। गोतंमासः। आशुम्। न। वाजम्ऽभरम्। मर्जयन्तः। प्रातः। मक्षु। धियाऽवंसुः। जगम्यात्॥ ५ ॥ २६ ॥

गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नावयं नोधसः स्तोतुरेकत्वेप्यात्मनिपूजार्थंबहुवचनम् हेअग्ने रयीणांधनानांपतिंरक्षितारं तादृशंत्वात्वांमतिभिर्मननीयैःस्तोत्रैः प्रशंसामः प्रकर्षेणस्तुमः किंकुर्वन्तःवाजंभरम् वाजस्यहविर्लक्षणान्नस्यभर्तारंत्वांमर्जयन्तोमार्जयन्तः तत्रदृष्टान्तः—आशुंन अश्वमिव यथाअश्वमारोहन्तःपुरुषाः तस्यवहनप्रदेशंहस्तैर्निमृजन्ति तद्वत्वयमप्यग्नेर्हविर्वहनप्रदेशंनिमृजन्तइत्यर्थः तथाचाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातम्—अथमध्येतूष्णीमेवत्रिःसंमार्ष्टि यथामुक्त्वाप्रेहिवहेतिव्रजेदेवमेतदग्निंयुक्त्वोपक्षिपतिप्रेहिदेवेभ्योहव्यंवहेति। धियावसुः कर्मणाबुध्यावाप्राप्तधनःसोग्निःप्रातः श्वोभूतस्याह्नःप्रातःकालेमक्षुशीघ्रंजगम्यात् आगच्छतु ॥ मतिभिः मनज्ञानेइत्यस्मात्कर्मणिक्तिन् मन्त्रेवृषेषेत्यादिनातस्योदात्तत्वम्। वाजंभरं अग्नेरेषावैदिकीसंज्ञा संज्ञायांभृतॄवृजीतिवाजशब्देकर्मण्युपपदेखच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्यमुमिति मुमागमः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। मर्जयन्तः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिरितिवृद्ध्यभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते। जगम्यात् लिङि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेषड्विंशोवर्गः॥ २६ ॥

अस्माइदुप्रतवसइतिषोडशर्चंचतुर्थंसूक्तंनोधसआर्षमैन्द्रंत्रैष्टुभं अनुक्रान्तंच—अस्माइदुषोडशेति। अस्यसूक्तस्यनोधाद्रष्टेत्येतद्ब्राह्मणेसमाम्नायते—अस्माइदुप्रतवसेतुरायेतिनोधास्तएतेप्रातःसवनईति। षळहस्तोत्रियावापवत्सुचतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहस्सुमाध्यंदिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेब्रह्मणातेब्रह्मयुजेत्यस्याआरम्भणीयायाऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयम् तथाचसूत्रितम्—

---

१ यज्ञंवहेतिपाठः। २ ऐ० ब्रा० ६. १८.।

अस्माइदुप्रतवसेशासद्वद्धिरितीतरावहीनसूक्तेइति । ब्राह्मणंचभवति—तएतेप्रातःसवनेषळहस्तो-त्रियान्शस्त्वामाध्यंदिनेहीनसूक्तानिशंसन्तीति[1] ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अस्माइदुप्रतवसेतुरायप्रयोनहर्मिस्तोमंमाहिनाय ।
ऋचीषमायाध्रिगवओहमिन्द्रायब्रह्माणिराततमा ॥१॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि ।
स्तोमम् । माहिनाय । ऋचीषमाय । अध्रिऽगवे । ओहम् ।
इन्द्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदुइतिनिपातद्वयंपदपूरणे अथापिपदपूरणाःकमीमिद्विति तियास्कः[2] । यद्वा अवधारणार्थम् तवसेप्रवृद्धायतुरायत्वरमाणाय यद्वा तुर्वित्रेशत्रूणांहिंसित्रेमाहिनायगुणैर्महते ऋचीषमाय ऋचासमाय यादृशीस्तुतिःक्रियतेतत्समायेत्यर्थः अध्रिगवेअधृतगमनायाप्रतिहतगमनायेत्यर्थः तथा-चयास्कः—अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रोप्यध्रिगुरुच्यतइति[3] । एवं भूतायास्माइन्द्रायस्तोमंस्तोत्रंप्र-हर्मिप्रहरामिकरोमीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—प्रयोन प्रयेत्यन्ननाम यथाबुभुक्षितायपुरुषायकश्चिदन्नं प्रहरति कीदृशंस्तोमंओहंवहनीयंप्रापणीयंवाअत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः नकेवलंस्तोमं किंतर्हिब्रह्मा-णिहविर्लक्षणान्यन्नानि कीदृशानि राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेनदत्तानि इन्द्रस्तुत्याहविषाचपरि-चरेमेतिभावः॥तुराय तुरत्वरणे इगुपधलक्षणःकः यद्वा तुर्वीहिंसार्थःतुर्वतीतितुरः पवाद्यचिछान्द-सोवलोपः।हर्मि हृञ्हरणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्। माहिनाय महपूजायामित्यस्मान्महेरिनण्चे-तीनण्प्रत्ययः उपधावृद्धिश्च । ऋचीषमाय ऋचीषमऋचासमइतियास्कः[3] ।तृतीयातत्कृतेतिसमा-सः तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पृषोदरादित्वादीकारोपजनः सुषामादित्वात्षत्वम् केचिदा-हुः ऋचस्तुतावित्यस्मादिगुपधात्किदितिइप्रत्ययः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् ऋचीस्तुतिः त-यासमःपूर्ववत्षत्वम् अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेसतिङीषउदात्तत्वेनभवितव्यम् त-थाचनदृश्यते तस्मात्स्वरश्चिन्तनीयः यद्वा दिवोदासादिर्द्रष्टव्यः । अध्रिगवे अधृतोन्येनानिवा-रितोगौर्गमनंयस्यसतथोक्तः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वम् पृषोदरादित्वादधृतशब्दस्याध्रिभा-

---

१ ऐ० ब्रा० ६. १८. । २ नि० ५. ११. । ३ नि० ६. २३. ।

वः। ओहम् वहतेःकर्मणिघञिछान्दसंसम्प्रसारणम् यद्वा तुहिर्दुहिर्उहिर्अर्दनेइत्यस्मादोहतेः पूर्ववद्घञ्। राततमा रादानेइत्यस्मान्निष्ठान्तादातिशायनिकस्तमप् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः ॥१॥

द्वितीयामृचमाह—

अस्माइदुप्रयंइवप्रयंसिभराम्याङ्गूषंबाधेसुवृक्ति।
इन्द्रायहृदामनसामनीषाप्रत्नायपत्येधियोमर्जयन्त ॥२॥

अस्मै। इत्। ऊम् इति। प्रयःऽइव। प्र। यंसि। भरामि।
आङ्गूषम्। बाधे। सुऽवृक्ति। इन्द्राय। हृदा। मनसा। मनीषा।
प्रत्नाय। पत्ये। धियः। मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्माइदुअस्माएवेन्द्राय प्रयइत्यन्ननाम प्रयइवअन्नमिवप्रयंसिप्रयच्छामि तदेवस्पष्टीक्रियते बाधेशत्रूणांबाधनायसमर्थंसुवृक्तिंसुष्ठुआवर्जकंआङ्गूषंस्तोत्ररूपमाघोषंभरामिसंपादयामि अन्येपिस्तोतारःप्रत्नायपुराणायपत्येस्वामिनेइन्द्रायहृदाहृदयेनमनसातदन्तर्वर्तिनान्तःकरणेनमनीषामनीषयातज्जन्येनज्ञानेनचधियःस्तुतीःकर्माणिवामर्जयन्त मार्जयन्तिसंस्कुर्वन्ति॥ प्रयंसि यमउपरमेइत्यस्मात् लटिपुरुषव्यत्ययः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्। आङ्गूषंआङ्गूषस्तोमआघोषइति यास्कः।आङ्पूर्वाद्घुषेर्घञिपृषोदरादित्वात्घोइत्यस्यगूआदेशः आङोङकारस्यलोपाभावश्चथाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। बाधे बाधृविलोडनेइत्यस्मात्कृत्यार्थेतवैकेनितिभावेकेन्प्रत्ययःएजन्तत्वादव्ययत्वेनसुपोलुक्। मनीषा सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः। पत्ये पतिःसमासएवेति घिसंज्ञायाःसमासविषयत्वात् घेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अस्माइदुत्यमुपमंस्वर्षांभराम्याङ्गूषमास्येन।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनांसुवृक्तिभिःसूरिंवावृधध्यै ॥३॥

अस्मै। इत्। ऊम् इति। त्यम्। उपऽमम्। स्वःऽसाम्। भरामि।
आङ्गूषम्। आस्येन। मंहिष्ठम्। अच्छोक्तिऽभिः। मतीनाम्।
सुवृक्तिऽभिः सूरिम्। ववृधध्यै ॥ ३ ॥

---

१ नि० ५. ११.

अस्माइदु अस्माएवेन्द्रायत्यंतंप्रसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतम् स्वर्षांसुष्ठुअरणीयस्य धनस्यदातारं सूरिंविपश्चितमिन्द्रंववृधध्यैवर्धयितुंसुवृक्तिभिःसुष्ठुआवर्जकैःसमर्थैरित्यर्थः मतीनांस्तुतीनांसम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिः मंहिष्ठमतिशयेनप्रवृद्धं एवंलक्षणमांगूषं आघोषंआस्येनमुखेनभरामिकरोमीत्यर्थः ॥ उपमं उपमीयतेनेनेत्युपमः घञर्थेकविधानमिति करणेकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । स्वर्षां सुपूर्वादर्तेर्विजन्तःस्वर्शब्दः षणुदाने जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् सनोतेरनइतिषत्वम् । भरामि पादादित्वान्निघाताभावः । अच्छोक्तिभिः अच्छाउक्तयोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । ववृधध्यै वृधुवृद्धावित्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् तुमर्थेसेसेनितिकध्यैप्रत्ययः क्त्वाद्गुणाभावः द्विर्भावश्छान्दसः यद्वा यङ्लुगन्तादस्मिन्प्रत्ययेआगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्रीगाद्यभावः अन्येषामपिदृश्यतइतिसांहितिकंअभ्यासस्यदीर्घत्वम् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अस्माइदुस्तोमंसंहिनोमिरथंनतष्टेवतत्सिनाय ।
गिरश्चगिर्वाहसेसुवृक्तीन्द्रायविश्वमिन्वंमेधिराय ॥४॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न ।
तष्टाऽइव । तत्ऽसिनाय । गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इन्द्राय ।
विश्वम्ऽइन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्माएवेन्द्रायस्तोमंशस्त्ररूपंस्तोत्रंसंहिनोमिप्रेरयामि तत्रदृष्टान्तः—तत्सिनाय सिनमित्यन्ननाम सिनमन्नंभवतिसिनातिभूतानीतियास्कः[1] । तेनरथेन सिनमन्नंयस्यसतथोक्तःतस्मैरथस्वामिनेतष्टेवतष्टातक्षकोरथनिर्मातारथंन यथारथंप्रेरयतितद्वत् इवेत्येतत्पदपूरणम् तथागिर्वाहसे गीर्भिःस्तुतिभिरुह्यमानायेन्द्राय गिरश्चशस्त्रसम्बन्धिनीःकेवलाऋचश्चसुवृक्तिशोभनमावर्जनंयथाभवति तथाप्रेरयामि तथामेधिरायमेधाविनेइन्द्रायविश्वमिन्वंविश्वंव्यापकंविश्वैर्व्याप्तं सर्वोत्कृष्टंहविश्चसंहिनोमीत्यनुषङ्गः ॥ हिनोमि हिगतौवृद्धौच स्वादित्वात्श्नुः । तष्टेव तक्षूत्वक्षूतनूकरणे ताच्छीलिकस्तृन् ऊदित्त्वात्पक्षेइडभावः स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिककारलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । तत्सिनाय सिनशब्दः षिञ्बन्धनेइत्यस्मात् इणूषिञ्दीङ्ष्यविभ्योनगितिनक्प्र-

१ नि० ५. ५. ।

त्ययान्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। गिर्वाहसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीतिवहते:केवला-द्विहितोसुन्प्रत्ययोगतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्कारकपूर्वस्यापिभवति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वंच णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः हलिचेतिदीर्घाभावश्छान्दसः। विश्वमिन्वं इविव्याप्तौ विश्वमिन्वतिव्याप्नोतीतिविश्वमिन्वम् पचाद्यच् लुगभावश्छान्दसः यद्वा खल्प्रत्ययोबहुल-वचनादस्मादपिधातोर्द्रष्टव्यः। मेधिराय मेधाअस्यास्तीतिमेधिरः मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्याविति मत्वर्थीयइरन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह—

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा३ समञ्जे।
वीरं दानौकसं वन्दध्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम्॥५॥२७॥

अस्मै। इत्। ऊम् इति। सप्तिम्ऽइव। श्रवस्या। इन्द्राय। अर्कम्। जुह्वा। सम्। अञ्जे। वीरम्। दानऽओकसम्। वन्दध्यै। पुराम्। गूर्तऽश्रवसम्। दर्माणम्॥ ५॥ २७॥

अस्माएवेन्द्रायअर्कं स्तुतिरूपंमन्त्रंश्रवस्या श्रवस्ययाअन्नेच्छयाअन्नलाभायेत्यर्थः जुह्वा आह्वानसाधनेनवागिन्द्रियेणसमञ्जेसमक्तंकरोमि एकीकरोमीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—सप्तिमिव यथान्नलाभायगन्तुकामःपुमान् अश्वंरथेनैकीकरोतितद्वत् एकीकृत्यचवीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दानौकसंदानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसंप्रशस्यान्नं पुरांअसुरपुराणांदर्माणंविदारयितारं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रंवन्दध्यैवन्दितुंस्तोतुंप्रवृत्तोस्मीतिशेषः॥ सप्तिमिव षपसमवाये समवैतिरथेनैकीभवतीति सप्तिरश्वः वसस्तिबितिविधीयमानस्तिप्प्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिधातोर्भवति प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः इवेनसमासउक्तः। श्रवस्या श्रवसूशब्दात्सुपआत्मनःक्यच् क्यजन्ताद्धातोर्भावेअप्रत्ययात्यादित्यकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम्। अर्कम् ऋचस्तुतौ ऋच्यतेस्तूयतेनेनेत्यर्कोमन्त्रः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिकरणेघप्रत्ययः चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम् लघूपधगुणःप्रत्ययस्वरः। जुह्वा बहुलंछन्दसीति कृतसम्प्रसारणस्यह्वेञोहुवःश्लुवच्चेतिक्विप् धातोर्दीर्घश्च धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादित्यस्यविभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वोरितिप्रतिषेधः। अञ्जे अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु व्यत्ययेनात्मनेपदम्। वन्दध्यै वदिअभिवादनस्तुत्योः तुमर्थेसेसेनितिकध्यैप्रत्ययः। गूर्तश्रवसम् गृशब्दे निष्ठायांश्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधःब-

हुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः नसत्तनिषत्तेत्यादौनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः गूर्तश्रवोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ दर्माणम् दृविदारणे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् नेड्वशिकृतीतीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् यद्वा औणादिकोमनिप्रत्ययोद्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७॥

षष्ठीमृचमाह—

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं[1] रणाय ।
वृत्रस्य चिद्विदद्येन मर्म तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥६॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रम् । स्वपःऽतमम् ।
स्वर्यम् । रणाय । वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्म ।
तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टाविश्वकर्मा अस्माइदुअस्माएवेन्द्राय वज्रंवर्जकमायुधं रणाययुद्धार्थंतक्षत् तीक्ष्णमकरोत् कीदृशंवज्रं स्वपस्तमंअतिशयेनशोभनकर्माणंस्वर्यंसुष्ठुशत्रुषुप्रेर्यं यद्वा स्तुत्यं तुजन् शत्रून्हिंसन् ईशानःऐश्वर्यवान्कियेधाः बलवान् एवंगुणविशिष्टइन्द्रः वृत्रस्यचित्आवरकस्यअसुरस्यमर्ममर्मस्थानंतुजताहिंसतायेनवज्रेणविदत्प्राहार्षीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं शोभनंअपःकर्मयस्यासौ अतिशयेनस्वपाः स्वपस्तमः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वर्यं स्वर्यंततक्षेत्यत्रोक्तम् । विदत् विद्लृलाभे लृदित्त्वात्च्लेरङादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः । तुजन् तुजहिंसायाम् शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । ईशानः ईशऐश्वर्ये शानचिअदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । तुजता शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कियेधाः अत्रनिरुक्तम्—कियेधाःकियद्धाइतिवाक्रममाणधाइतिवेति[2] । अस्यायमभिप्रायः—कियत्किंपरिमाणमित्यस्यबलस्यतादृशंबलंदधातिधारयतीतिकियद्धाः यःकोप्यस्यबलस्यइयत्तांनजानातीत्यर्थः । यद्वा क्रममाणमाक्रममाणंपरेषांबलंधारयतिनिवारयतीतिक्रममाणधाः । उभयत्रापिपृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः दधातेर्विच् ॥ ६ ॥

---

[1] ऋ० सं० १. २. ३६. । [2] नि ६. २०. ।

सप्तमीमृचमाह—

अस्येदु॒ मा॒तुः सव॑नेषु स॒द्यो म॒हः पि॒तुं प॑पि॒वाञ्चार्वन्ना॑ ।
मु॒षा॒यद्वि॒ष्णुः प॑च॒तं सही॑या॒न्विध्य॑द्वरा॒हं ति॒रो अद्रि॒मस्ता॑ ॥७॥

अस्य । इत् । ऊम् इति॑ । मा॒तुः । सव॑नेषु । स॒द्यः । म॒हः । पि॒तुम् । प॒पि॒ऽवान् । चारु॑ । अन्ना॑ । मु॒षा॒यत् । विष्णुः॑ । प॒च॒तम् । सही॑यान् । विध्य॑त् । व॒रा॒हम् । ति॒रः । अद्रि॑म् । अस्ता॑ ॥ ७॥

इदु इत्येतन्निपातद्वयं पदपूरणम् यद्वा अवधारणार्थम् मातुः वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः महो महतोस्य यज्ञस्य सवनेषु अवयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान् यदाग्नौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः तथा चार्वन्ना चारूणि शोभनानि धानाकरम्भादिहविर्लक्षणान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः किञ्च विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्कमसुराणां धनं यदस्ति तन्मुषायदपहरन् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविता अद्रिमस्ता अद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः एवंभूत इन्द्रः तिरः सत इति प्राप्तस्येति यास्कः[1] । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत अताडयत यद्वा विष्णुः सुत्यदिवसात्मको यज्ञः यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णू रूपं कृत्वेत्याम्नानात्[2] । स विष्णुः पचतं परिपक्कमसुरधनं यत् तन्मुषायत् अचूचुरत् तदनन्तरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गरूपाणां सप्तानामह्नां परस्तादासीत् अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रः दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहं उत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत् तथा तैत्तिरीयकम्—वराहोयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां बिभर्तीति स दर्भपिञ्जूलमुद्धृत्य सप्त गिरीन्भित्त्वा तमहन्निति च[3] ॥ महः महतः अच्छब्दलोपश्छान्दसः यद्वा मह इत्येतत्पितुविशेषणं महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् पिबतेर्लिटः क्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः । चारु सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मुषायत् मुष स्तेये घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः मुषमात्मन इच्छति सुप आत्मनः क्यच् न च्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्ववद्दीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः अस्मात् क्यजन्तात् लटः शतृ आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः द्वितीयपक्षे तु क्यजन्तात् लङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते । पचतं भृमृदृशीत्यादिना पचतेरतच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । विध्यत् व्यध ताडने लङि दिवादित्वात् श्यन् तस्य ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । वराहं वरमुदकमाहारो यस्य यद्वा वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरा-

१ नि० ३. २०. । २ तै० सं० ६. २. ४. । ३ तै० ६. २. ४. ।

दित्वाद्वराहइत्युच्यते । अत्रनिरुक्तम्—वराहोमेघोभवतिवराहारोवरमाहारमाहार्षीरितिचब्राह्मणं-मिति । यज्ञपक्षेतु वरंचतदहोवराहः राजाहःसखिभ्यइतिसमासन्तष्टच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । अस्ता असुक्षेपणेइत्यस्मात्साधुकारिणितृन् इडभावश्छान्दसः नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अ॒स्मा इदु॒ ग्नाश्चि॑द्दे॒वप॑त्नी॒रिन्द्रा॑या॒र्कम॑हि॒हत्य॑ ऊवुः ।
परि॒ द्यावा॑पृथि॒वी ज॑भ्र उ॒र्वी नास्य॒ ते म॑हि॒मानं॒ परि॑ ष्टः ॥ ८ ॥

अ॒स्मै । इत् । ऊम् इति॑ । ग्नाः । चि॒त् । दे॒वऽप॑त्नीः । इन्द्रा॑य ।
अ॒र्कम् । अ॒हि॒ऽहत्ये॑ । ऊ॒वु॒रित्यू॑वुः । परि॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ज॒भ्रे ।
उ॒र्वी इति॑ । न । अ॒स्य॒ । ते इति॑ । म॒हि॒मान॑म् । परि॑ । स्त॒ इति॑ स्तः ॥ ८ ॥

अस्माएवेन्द्रायअहिहत्येअहेर्वृत्रस्यहननेनिमित्तभूतेसति ग्नाश्चित्गमनस्वभावाअपिस्थिताः देवपत्नीः देवानांपालयित्र्योगायत्र्याद्यादेवताअर्कमर्चनसाधनंस्तोत्रंऊवुः समतन्वत चक्रुरित्यर्थः सचेन्द्रंउर्वीविस्तृतेद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौपरिजभ्रेस्वतेजसापरिजहार अतिचक्रामेत्यर्थः ॥ ऊवुः वेञ्तन्तुसन्ताने लिटि वेञोवय्िः लिटःकित्त्वाद्यजादित्वेनसम्प्रसारणे क्रियमाणे यकारस्यलिटिवयोयइतिप्रतिषेधात् वकारस्यसम्प्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादिवश्चास्यान्यतरस्यांकितीतियकारस्यवकारादेशः । जभ्रे हृञ्हरणे लिटि ञित्त्वात्कर्त्रभिप्रायेआत्मनेपदम् हृग्रहोर्भइतिभत्वम् । उर्वी उरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिङीष् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अ॒स्यैदे॒व प्र रि॑रिचे महि॒त्वं दि॒वस्पृ॑थि॒व्याः पर्य॒न्तरि॑क्षात् ।
स्व॒राळिन्द्रो॒ दम॒ आ वि॒श्वगू॑र्तः स्व॒रिरम॑त्रो ववक्षे॒ रणा॑य ॥ ९ ॥

---

१ नि०५. ३. ।

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । दिवः । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् । स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव इदितिपदपूरणः अस्यैवेन्द्रस्यमहित्वम् माहात्म्यं प्ररिरिचेअतिरिच्यतेअधिकंभवतीत्यर्थः अत्रोपसर्गोधात्वर्थस्यनिवृत्तिमाचष्टे यथाप्रस्मरणं प्रस्थानमिति कुतःसकाशात् प्ररिरिचे इत्यतआह दिवोद्युलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानात् अन्तरिक्षलोकाच्चपरिउपर्यर्थः त्रीनलोकानतीत्यउपरिप्ररिरिचइत्यर्थः दमेदमयितव्येविषये स्वराट्स्वेनैवतेजसाराजमानः विश्वगूर्तः विश्वस्मिनसर्वस्मिन् कार्येउद्गूर्णःसमर्थः यद्वा विश्वंसर्वमायुधं गूर्तंउद्यतंयस्यसतथोक्तः स्वरिःशोभनशत्रुकः शोभनेशत्रौहन्तव्येसतिहन्तावीर्यवत्तमइति गम्यते यथा अंकवारिंदिव्यंशासमिन्द्रमिति। अकुत्सितारिमितिहितस्यार्थः अमत्रः युद्धादिषुगमनकुशलः मात्रयाइयत्तयारहितोवा अमत्रोमात्रोमहान्भवत्यभ्यमितोवेतियास्कः।एवंभूतइन्द्रोरणाय रणंयुद्धंआववक्षे आवहतिमेघान् प्रापयति मेघैःपरस्परयुद्धंकारयित्वावृष्टिंचकारेतिभावः यद्वा युद्धायस्वकीयान्भटानगमयति॥अस्य ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । रिरिचे रिचिर्विरेचनेछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमाने कर्मणिलिट् । पृथिव्याः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्।स्वराट् राजृदीप्तावित्यस्मात् सत्सूद्विषेतिक्विप् व्रश्चादिनाषत्वेजश्त्वम् । दमे दमउपशमे इत्यस्मात्कर्मणिघञि नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरितिवृद्धिप्रतिषेधः वञोञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्वगूर्तः गूनिगरणे अस्मान्निष्ठायां श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः यद्वा गूरीउद्यमेअस्मात् निष्ठा नसत्तनिषत्तेत्यादौनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः तत्पुरुषपक्षेमरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहिपक्षेतु बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति असंज्ञायामपिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमत्रः अमगत्यादिषु अमिनक्षियजिबन्धीत्यादिनाउणादिकोत्रन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ववक्षे वहेर्लेटि सिब्बहुलंलेटीतिसिप् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ढत्वकत्वषत्वानि लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः । रणाय क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी यद्वा गत्यर्थकर्मणीतिचतुर्थी ॥ ९ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. ३. ११. । २ नि० ६. २३. ।

दशमीमृचमाह—

अस्येदेवशवंसाशुषन्तंविवृश्चद्वज्रेणवृत्रमिन्द्रः।
गानव्राणाअवनीरमुञ्चदभिश्रवोदावनेसचेताः ॥१०॥२८॥

अस्य। इत्। एव। शवंसा। शुषन्तम्। वि। वृश्चत्। वज्रेण। वृत्रम्। इन्द्रः। गाः। न। व्राणाः। अवनीः। अमुञ्चत्। अभि। श्रवः। दावने। सऽचेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यशवसाबलेनशुषन्तंशुष्यन्तंवृत्रंइन्द्रोवज्रेणविवृश्चत्व्यवच्छिनत् तथा गाःन चोरैरपहृतागावइव व्राणाःवृत्रेणावृताः अवनीःरक्षणहेतुभूताःअपःअमुञ्चत्अवर्षीत् तथा दावने हविर्दात्रेयजमानायसचेताः तेनयजमानेनसमानचित्तःसन् श्रवःकर्मफलभूतमन्नंअभिआभिमुख्येनददातीतिशेषः ॥ शुषन्तं शुषशोषणे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरएवशिष्यते। व्राणाः वृञ्वरणे कर्मणिल्टःशानचि बहुलंछन्दसीतियकोलुक् शानचोङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः। अवनीः अवतेः करणे अर्तिस्तुसृधृधमीत्यादिनाअनिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। दावने आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्च चतुर्थ्येकवचनेअल्लोपाभावश्छान्दसः ॥१०॥

॥इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टाविंशोवर्गः॥ २८ ॥

एकादशीमृचमाह—

अस्येदुत्वेषसारन्तसिन्धवःपरियद्वज्रेणसीमयच्छत्।
ईशानकृद्दाशुषेदशस्यंतुर्वीतयेगाधंतुर्वणिःकः॥११॥

अस्य। इत्। ऊम् इति। त्वेषसा। रन्त। सिन्धवः। परि। यत्। वज्रेण। सीम्। अयच्छत्। ईशानऽकृत्। दाशुषे। दशस्यन्। तुर्वीतये। गाधम्। तुर्वणिः। करिति कः॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यत्वेषसादीप्तेनबलेनसिन्धवःसमुद्राः यद्वा गङ्गाद्याःसप्तनद्यः रन्त स्वेस्वेस्थानेरमन्ते यद्यस्मादयमिन्द्रोवज्रेणसींएनान्सिन्धून्वज्रेणपर्ययच्छत् परितोनियमितवान् अपिच ईशानकृत् वृत्रादिशत्रुवधेनआत्मानंऐश्वर्यवन्तंकुर्वन्निन्द्रोदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय फलंदशस्यन्प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसम्भजनः तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः[1]। यद्वा तुर्विताशत्रूणां

[1] नि० ६. १४.।

हिंसिता एवंभूतइन्द्रः तुर्वीतयेएतत्संज्ञायउदकेनिमग्नायऋषयेगाधमवस्थानयोग्यंधिष्ण्यंप्रदे-
शंकः अकार्षीत्॥ रन्त रमुक्रीडायां छान्दसेलुङिबहुवचने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् धातोरन्त्यलो-
पश्छान्दसः । अयच्छत् यमउपरमे इषुगमियमांछइतिछत्वम्। कः करोतेर्लुङि मन्त्रेघसह्वरणशे-
त्यादिनाच्लेर्लुक् गुणः हल्ङ्यादिनातलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

अस्माइदुप्रभंरातूतुंजानोवृत्रायवज्रमीशानःकियेधाः ।
गोर्नपर्वविरंदातिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपांचरध्यै ॥१२॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । भर । तूतुंजानः । वृत्राय । वज्रम् ।
ईशानः । कियेधाः । गोः । न । पर्व । वि । रद । तिरश्चा ।
इष्यन् । अर्णांसि । अपाम् । चरध्यै ॥ १२ ॥

तूतुजानइतिक्षिप्रनाम तूतुजानस्त्वरमाणः यद्वा शत्रून्हिंसन्ईशानःईश्वरःसर्वेषांकियेधाः
कियतःअनवधृतपरिमाणस्यबलस्यधाता यद्वा क्रममाणंशत्रुबलंदधात्यवस्थापयतीतिकियेधाः
हेइन्द्र एवंभूतस्त्वंअस्मैवृत्रायवज्रंप्रभर इमंवृत्रंवज्रेणप्रहरेत्यर्थः प्रहृत्यच अर्णांसिवृष्टिजलानिइष्य-
न् तस्माद्वृत्रात्गमयंस्त्वंअपांचरध्यै तासामपांचरणायभूप्रदेशंप्रतिगमनायतस्यवृत्रस्यमेघरूपस्य
पर्वपर्वाणिअवयवसन्धीन्तिरश्चा तिर्यगवस्थितेनवज्रेणविरदविलिख छिन्धीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः
गोर्न यथामांसस्यविकर्तारोलौकिकाःपुरुषाःपशोरवयवानितस्ततोविभजन्तितद्वत् । अत्रनिरु-
क्तम्—अस्मैप्रहरतूर्णंत्वरमाणोवृत्रायवज्रमीशानःकियेधाःकियद्धाइतिवाक्रममाणधाइतिवागो-
रिवपर्वाणिविरदमेघस्येष्यन्नर्णांस्यपांचरणायेति[1] ॥भर हृग्रहोर्भइतिभत्वम् द्व्यचोतस्तिङइतिसं-
हितिकोदीर्घः। तूतुजानः तुजहिंसायां कानचितुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् छ-
न्दस्युभयथेतिकानचःसार्वधातुकत्वेसति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्।कियेधाः तुजर्ताकि-
येधाइत्यत्रोक्तम्[2] । रद रदविलेखने तिङ्ङतिङइतिनिघातः। तिरश्चा तिरोञ्चतीतितिर्यङ् ऋत्विगि-
त्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः तृतीयैकवचनेभसंज्ञायामचइत्यकारलोपः श्चुत्वेनसकारस्य
शकारः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । इष्यन् इषगतावित्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छ-
तरि दिवादिभ्यःश्यन् तस्यनित्वादाद्युदात्तत्वम् । चरध्यै तुमर्थेसेसेनितिचरतेरध्यैप्रत्ययः॥१२॥

१ नि० ६. २०. । २ ऋ० सं० १. ४. २८. ।

त्रयोदशीमृचमाह—

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः।
युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥१३॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः । युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः । निऽरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

उक्थैःशस्त्रैर्नव्यःस्तुत्योयइन्द्रः अस्येदुअस्यैवतुरस्ययुद्धार्थंत्वरमाणस्येन्द्रस्यपूर्व्याणि पुराणानिकर्माणिएतत्कृतानिबलकर्माणि हेस्तोतः प्रब्रूहिप्रशंस यद्यदायुधेयोधनायआयुधानिवज्रादीनिइष्णानः आभीक्ष्ण्येनप्रेरयन्शत्रूनृघायमाणोहिंसंश्चइन्द्रोनिरिणातिअभिमुखंगच्छति तदानींप्रब्रूहीतिपूर्वेणसम्बन्धः पूर्व्यमितिपुराणनाम पूर्व्यंअह्वायेतिपुराणनामसुपाठात्॥ तुरस्य तुरत्वरणे इगुपधलक्षणःकः। नव्यः णुस्तुतौ अचोयदितियत् गुणः धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः। इष्णानः इषआभीक्ष्ण्ये क्रैयादिकः व्यत्ययेनात्मनेपदम् शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। ऋघायमाणः नहित्वारोदसीउभेऋघायमाणमित्यत्रव्युत्पादितम्। निरिणाति रीगतिरेषणयोः क्र्यादिभ्यःश्ना प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् तिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः यद्वृत्तयोगात्तिङ्ङतिङइतिनिघाताभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते।
उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः ॥१४॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । भिया । गिरयः । च । दृळ्हाः । द्यावा । च । भूम । जनुषः । तुजेते इति । उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

---

१ ऋ० सं० १.१.२०.।

अस्यैवेन्द्रस्यभियापक्षच्छेदभयेनगिरयःपर्वताअपिदृह्ळाःनिश्चलाःस्वस्वदेशेवतिष्ठन्ते जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्राद्वभीत्याद्यावाभूमाचद्यावापृथिव्यावपितुजेते तुजिर्हिंसार्थोप्यत्रकम्पनेद्रष्टव्यः कंपेतेइत्यर्थः किञ्च वेनस्यकान्तस्यास्यओणिंदुःखस्यापनायकंरक्षणंउपोजोगुवानः अनेकैःसूक्तैःपुनःपुनरुपशब्दयन्उपश्लोकयन्नित्यर्थः एवंभूतोनोधाऋषिः सद्यस्तदानीमेववीर्यायभुवत्वीर्यवानभवत् ॥ द्यावाचभूमा द्यावाभूमेत्यनयोर्मध्येचशब्दस्यपाठश्छान्दसः दिवोद्यावेतिदिवृशब्दस्यद्यावादेशः सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः छान्दसमत्वंपदकारैःकृतम् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् पदद्वयप्रसिद्धिरपिसाम्प्रदायिकी । जनुषः जनीप्रादुर्भावे जनेरुसिरित्यौणादिकउसिप्रत्ययः । जोगुवानः गुङ्अव्यक्तेशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताद्धत्ययेनशानच् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् उवङादेशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । ओणिं ओणृअपनयने अस्मादौणादिकइप्रत्ययः । भुवत् भवतेर्लेटचडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । नोधाः नोधाऋषिर्भवतिनवनंदधातीतियास्कः । तस्माद्धात्रोऽसुन् नवशब्दस्यनोभावश्च ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अ॒स्मा इदु॒ त्यदनु॑ दाय्येषा॒मेको॒ यद्व॒व्ने भूरे॒रीशा॑नः ।
प्रैत॑शं॒ सूर्ये॑ पस्पृधा॒नं सौव॑श्व्ये॒ सुष्वि॑माव॒दिन्द्रः॑ ॥१५॥

अ॒स्मै । इत् । ऊ॒म् इति॑ । त्यत् । अनु॑ । दा॒यि॒ । ए॒षा॒म् । एकः॑ । यत् । व॒व्ने । भूरेः॑ । ईशा॑नः । प्र । एत॑शम् । सूर्ये॑ । प॒स्पृ॒धा॒नम् । सौव॑श्व्ये । सुस्वि॑म् । आ॒व॒त् । इन्द्रः॑ ॥ १५ ॥

एकःएकएवशत्रून्जेतुंसमर्थःभूरेर्बहुविधस्यधनस्यईशानःस्वामीयत्स्तोत्रंवव्नेययाचेएषांस्तोतृणांसम्बन्धि यद्वा विभक्तिव्यत्ययःएतैःत्यत्तत्प्रसिद्धंस्तोत्रमस्माइन्द्रायअनुदायिअकारीत्यर्थः उत्तरार्धस्यइयमाख्यायिका—स्वश्वोनामकश्चिद्राजासचपुत्रकामःसूर्यमुपासाञ्चक्रे तस्यचसूर्य एवपुत्रोबभूव तेनसहएतशनाम्नोमहर्षेःयुद्धंजातमितितदेतदिहोच्यते—अयमिन्द्रःसौवश्व्येस्वश्वपुत्रेसूर्येपस्पृधानं स्पर्धमानंसुष्विं सोमानामभिषोतारंएतशंएतत्संज्ञमृषिंप्रावत्प्रारक्षत् ॥ दायि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । वव्ने वनुयाचने लिटिव्यत्ययेनोपधालोपः । पस्पृधानं स्पर्धसंघ

१ नि० ४. १६ ।

अस्माल्लिटःकानच् द्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतियकारःशिष्यते धात्वकारस्यलोपोरेफस्यसम्प्रसार-णंचपृषोदरादित्वात् चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्।सौवश्व्ये स्वश्वइतिजनपदशब्दःक्षत्रियेसंज्ञात्वेनवर्तते वानामधेयस्यवृद्धसंज्ञायां वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङितिअपत्यार्थेञ्यङ्प्रत्ययः नय्वाभ्यांपदान्ता-भ्यामितिवृद्धिप्रतिषेधः ऐजागमश्च ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। सुष्विं पुत्रूअभिषवे उत्सर्गश्छन्दसी-ति अस्मात्किन्प्रत्ययः लिङ्वद्भावाद्द्विर्भावः यणादेशः उवङादेशाभावश्छान्दसः॥ १५॥

षोडशीमृचमाह—

एवातेहारियोजनासुवृक्तीन्द्रब्रह्माणिगोतमासोअक्रन्।
ऐषुविश्वपेशसंधियंधाःप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात्॥१६॥२९॥

एव। ते। हारिऽयोजना। सुऽवृक्ति। इन्द्र। ब्रह्माणि। गोतमासः। अक्रन्। आ। एषु। विश्वऽपेशसम्। धियम्। धाः। प्रातः। मक्षु। धियाऽवसुः। जगम्यात्॥ १६॥ २९॥

हर्योरश्वयोर्योजनंयस्मिन्नर्थेसतथोक्तस्तस्यस्वामित्वेनसम्बन्धीहारियोजनः हेहारियोज-नेन्द्र गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नाऋषयः सुवृक्तिसुष्ठुआवर्जकानिअभिमुखीकरणकुशलानिब्रह्मा-णिस्तुतिरूपाणिमन्त्रजातानितेतवैवाक्रन्अकुर्वत एषुस्तोतृषुविश्वपेशसंबहुविधरूपयुक्तंधियंधाः धियालभ्यत्वात्धीर्धनमुच्यते यद्वा धीशब्दःकर्मवचनः पश्वादिबहुविधरूपंधनमग्निष्टोमा-दिकंबहुविधरूपंकर्मवाआधाः धेहिस्थापय प्रातः इदानीमिवपरेद्युरपिप्रातःकालेधियावसुः बु-द्ध्याकर्मणावाप्राप्तधनइन्द्रः मक्षुशीघ्रंजगम्यात् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु॥ एव निपातस्यचेति संहितायांदीर्घः। सुवृक्ति सुपांसुलुगितिशसोलुक्। अक्रन् करोतेर्लुङि मन्त्रेघसह्वरेत्यादिनाच्लेर्लुक् अन्तादेशः तस्यङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः इतश्चेतीकारलोपेसंयोगान्तलोपेचअडागमः। धाः छन्द-सिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः॥ १६॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकोनत्रिंशोवर्गः॥ २९॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ १॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेचतुर्थोध्यायःसमाप्तः॥ ४॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथपञ्चमाध्यायआरभ्यते प्रथमेमण्डलेएकादशानुवाकेचत्वारिसूक्तानिगतानि प्रम-न्महइत्येतत्त्रयोदशर्चंपञ्चमंसूक्तं तत्रानुक्रम्यते—प्रसप्तोनेति।अनिरुक्तासंख्याविंशतिरित्युक्तत्वात् सप्तोनेत्युक्तेत्रयोदशेत्युक्तंभवति ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयानोधाऋषिः अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता गतःसामान्यविनियोगः विशेषविनियोगस्तुलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ॐम् प्रमन्महेशवसानायशूषमांगूषंगिर्वणसेअङ्गिरस्वत् ।
सुवृक्तिभिःस्तुवतऋग्मियायार्चामार्कंनरेविश्रुताय ॥१॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आंगूषम् । गिर्वणसे ।
अङ्गिरस्वत् । सुवृक्तिऽभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम ।
अर्कम् । नरे । विऽश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय शवइतिबलनाम तदिवाचरते यथाबलं शत्रून्हन्तितथाशत्रूणांहन्त्रेत्यर्थः गि-र्वणसे गीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचोभिःसम्भजनीयाय गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीतियास्कः[1]। एवम्भूतायेन्द्राय शूषमितिसुखनाम शूषंसुखहेतुभूतम् आङ्गूषस्तोमआघोषइतियास्कः[2]। आङ्गू-षंस्तोत्रंअङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइवप्रमन्महे वयंस्तोतारःप्रकर्षेणावगच्छामः अवगत्यचसुवृक्ति-भिः सुष्ठुआवर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैःस्तोत्रैःस्तुवतेस्तोत्रंकुर्वते ऋषये यइन्द्रः ऋग्मियः अर्चनीयोभवति यद्वा कर्मणिकर्तृप्रत्ययः ऋषिणास्तूयमानायेत्यर्थः नरेसर्वेषांनेत्रे यद्वा नरे यजमानेविश्रुतायषष्ठ्यर्थेचतुर्थी यद्वा षष्ठ्यर्थेविशेषणप्रख्यातायएवम्भूतायतस्मैअर्कंमन्त्ररूपंस्तोत्रं अर्कोमन्त्रो-भवतियदनेनार्चन्तीतियास्कः[3]। अर्चाम पूजयामउच्चारयामेत्यर्थः ॥मन्महे मनुअवबोधने तना-दित्वादुप्रत्ययः लोपश्चास्यान्यतरस्यांम्वोरितिमकारादौप्रत्ययेउकारलोपः शवसानाय शवइवाच-

1 नि० ६. १४. । 2 नि० ५. ११. । 3 नि० ५. ४. ।

रतिशवस्यते अस्माल्लटःशानच् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् शानचश्छन्दस्युभयथेतिआर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ चितइत्यन्तोदात्तत्वं ननु क्यङोङित्त्वात्तास्यनुदात्तेदितिशानचोनुदात्तेनभवितव्यं एवंतर्हिताच्छीलिकश्चानश् तस्यसार्वधातुकत्वेपिलसार्वधातुकत्वाभावात् चित्स्वरएवशिष्यते। आङ्गूषं आङ्पूर्वाद्घुषेः पचाद्यचि घोइत्यस्यगूआदेशः पृषोदरादित्वादाङोङकारस्येत्संज्ञाभावश्छान्दसः चित्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् घञिवाथाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। गिर्वणसे गृशब्दे सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् ऋतइद्धातोरितीत्वम् गीर्भिर्वन्यते सम्भज्यतेइतिगिर्वणाः औणादिकःकर्मण्यसुन् संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् हलिचेतिदीर्घाभावः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अङ्गिरस्वत् तेनतुल्यमितिवतिः नभोंगिरोमनुषांवत्युपसंख्यानमितिभसंज्ञायांरुत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः। सुवृक्तिभिः वृजीवर्जने भावेक्तिन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः शोभनमावर्जनंयेषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ननु क्तिन्नन्तस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वादाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीतिवचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वंप्राप्नोति एवंतर्हितत्पुरुषोस्तु शोभनमावर्जितोभवत्येभिरितिसुवृक्तयःस्तोत्राणि करणेक्तिन् तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिनाकारकादुत्तरस्यक्तिनोविहितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वंअकारकादपिव्यत्ययेन भवति। स्तुवते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। ऋग्मियाय एकाचोनित्यंमयटमिच्छन्तीतिऋक्शब्दाद्विकारार्थेमयट् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायांकुत्वजश्त्वे व्यत्ययेनेत्वम् यद्वा ऋचस्तुतावित्यस्मात्भावेमक् बहुलवचनात्कुत्वंजश्त्वंच। ऋग्मियाय ऋग्मंस्तुतिमर्हतीतिऋग्मियः अर्हार्थेघच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। अर्चाम अर्चपूजायांभौवादिकः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते। अर्कं अर्च्यतेनेनेत्यर्कःपुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघःप्रत्ययः चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम्। नरे नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनेगुणश्छान्दसः। विश्रुताय श्रुश्रवणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

प्रवोमहेमहिनमोभरध्वमांगूष्यंशवसानायसाम।
येनानःपूर्वेपितरःपदज्ञाअर्चन्तोअङ्गिरसोगाअविन्दन्॥२॥

प्र। वः। महे। महि। नमः। भरध्वम्। आंगूष्यम्। शवसानाय। साम। येन। नः। पूर्वे। पितरः। पदऽज्ञाः। अर्चन्तः। अङ्गिरसः। गाः। अविन्दन्॥ २॥

हेऋत्विजोवोयूयं महेमहते शवसानायबलमिवाचरते अतिबलायेत्यर्थः उत्तरवाक्येय-च्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः एवम्भूताय तस्माइन्द्रायमहिमहत्प्रौढंनमःस्तोत्रंप्रभरध्वं प्रक-र्षेणसंपादयत किंतत्स्तोत्रमित्याह आंगूष्यंसाम आघोषयोग्यंरथन्तरादिसाम तन्निष्पाद्यता-मित्यर्थः अभित्वाशूरेत्यादिष्वृक्षुयद्गानं तस्यसामेत्याख्या तथाचोक्तं—गीतिषुसामाख्येति । ये-नेन्द्रेणनोस्माकंपितरः पितृविशेषाः पूर्वेपूर्वपुरुषाः अङ्गिरसः पणिनाम्नासुरेणापहृतानांगवांप-दज्ञाः मार्गज्ञाःसन्तः अतएवार्चन्तस्तंपूजयन्तोगाअविन्दन् अलभन्त॥ वः प्रथमार्थेद्वितीया । प-दज्ञाः पदानिजानन्तीति आतोनुपसर्गेकइतिकः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । अविन्दन् वि-द्लृलाभे शेमुचादीनामितिनुमागमः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

इन्द्र॑स्याङ्गि॑रसां चे॒ष्टौ वि॒दत्स॒रमा॒ तन॑याय धा॒सिम् ।
बृह॒स्पति॑र्भि॒नदद्रिं॑ वि॒दद्गाः समु॒स्रिया॑भिर्वावशन्त॒ नरः॑ ॥३॥

इन्द्र॑स्य । अङ्गि॑रसाम् । च॒ । इ॒ष्टौ । वि॒दत् । स॒रमा॑ । तन॑याय । धा॒सिम् । बृह॒स्पतिः॑ । भि॒नत् । अद्रि॑म् । वि॒दत् । गाः । सम् । उ॒स्रिया॑भिः । वा॒व॒श॒न्त॒ । नरः॑ ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—सरमानामदेवशुनीपणिभिर्गोष्वपहृतासुतद्गवेषणायतांसरमांइन्द्रःप्राहै-षीत् यथालोकेव्याधोवनान्तर्गतमृगान्वेषणायश्वानंविसृजतितद्वत् सासरमैवमवोचत् हेइन्द्र अ-स्मदीयायशिशवेतद्गोसबन्धिक्षीराद्यन्नंयदिप्रयच्छसितर्हिगमिष्यामीति सतथेत्यब्रवीत् तथाचशा-ट्यायनकम्—अन्नादिनींतेसरमेप्रजांकरोमियानोगाअन्वविन्दइति । ततोगत्वागवांस्थानमज्ञासी-त् ज्ञात्वाचास्मैन्यवेदयत् तथानिवेदितासुगोषुतमसुरंहत्वातागाःसइन्द्रोलभतेति । अयमर्थोस्यां प्रतिपाद्यते इन्द्रस्याङ्गिरसामृषीणांचइष्टौप्रेषणेसतिसरमादेवशुनीतनयायस्वपुत्रायधासिमन्नंवि-दत् अविन्दत् धासिरित्यन्ननाम धासिःइरेतितन्नामसुपाठात् तयागोषुनिवेदितासुबृहस्पतिः बृह-तांदेवानामधिपतिरिन्द्रः अद्रिंअत्तारमसुरं भिनदवधीत् तेनापहृतागाःविददलभत ततोनरोनेता-रोदेवाःउस्रियाभिःगोभिःसह उस्रियेतिगोनाम संवावशन्तभृशंहर्षशब्दमकुर्वन् यद्वा गोभिःसाध-नभूताभिःतदीयंक्षीरादिकमकामयन्तसमगच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ इषगतावित्यस्माद्भावेक्तिनि म-न्त्रेवृषेतिक्तिनउदात्तत्वम् । विदत् विद्लृलाभे लुङिलृदित्वादङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः

१ ऋ० सं० ५. ३. २१. । २ जैमि० अ० २. ५. ।

अङएवस्वरःशिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः।सरमा सरमासरणादितियास्कः।सर्तेरौणादिकोऽमप्रत्ययः। धासिं धेट्पाने धीयतेपीयतेइतिधासिः औणादिकःसिप्रत्ययः यद्वा दधातेःपोषणार्थात् सिप्रत्ययः। बृहस्पतिः तद्बृहतोःकरपत्योश्चोरदेवतयोःसुट्तलोपश्चेतिसुडागमःतलोपश्च बृहच्छब्दोन्तोदात्तः तस्यकेचिदाद्युदात्तत्वंवर्णयन्तीत्युक्तम् पतिशब्दोडतिप्रत्ययान्तआद्युदात्तः अतउभेवनस्पत्यादिषुइतिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम्। उस्रियाभिः निवसत्यस्यांक्षीरादिकमितिउस्रागौः वसनिवासेइत्यस्मात् स्फायितंचीत्यादिनाअधिकरणेरक् वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् उस्राशब्दात्स्वार्थेपृषोदरादित्वेनघप्रत्ययइतिनिघण्टुभाष्यम् घस्येयादेशः प्रत्ययस्वरः। वावशन्त वाश्रृशब्दे अस्माद्यङन्ताल्लङिझस्यान्तादेशेसति तस्य छन्दस्युभयथेतिआर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ व्यत्ययेनधातोर्ह्रस्वत्वम् यद्वा वशकान्तावित्यस्माद्यङि नवशइतिसम्प्रसारणेप्रतिषिद्धेपूर्ववत्प्रक्रिया ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सस्तुष्टुभासस्तुभासप्तविप्रैःस्वरेणाद्रिंस्वर्योऽनवग्वैः।
सरण्युभिःफलिगमिन्द्रशक्रवलंरवेणदरयोदशग्वैः ॥४॥

सः। सुऽस्तुभा। सः। स्तुभा। सप्त। विप्रैः। स्वरेण। अद्रिम्।
स्वर्यः। नवऽग्वैः। सरण्युऽभिः। फलिऽगम्। इन्द्र। शक्र।
वलम्। रवेण। दरयः। दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

अङ्गिरसोद्विविधाः सत्रयागमनुतिष्ठन्तोयेनवभिर्मासैःसमाप्यगतास्तेनवग्वाः नवग्वानवनीतगतयइतियास्कोव्याचख्यौ[2]। येतुदशभिर्मासैःसमाप्यजग्मुस्तेदशग्वाः तादृशैरुभयविधैर्विप्रैर्मेधाविभिः सरण्युभिः सरणंशोभनांगतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः सप्तऋषभमेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसोदृश्यन्ते एवंभूतैरङ्गिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेनस्वरेणउदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन यद्वा मन्द्रमध्यमादिस्वरेणस्तुभास्तोत्रेणस्वर्यः सुष्टुप्राप्यः यद्वा शब्दनीयःस्तुत्यइत्यर्थः हेशक्र शक्तिमन्निन्द्र एवम्भूतःसत्वं अद्रिंआदरणीयंवज्रेणछेत्तव्यमित्यर्थः फलिगं प्रतिफलंप्रतिबिंबंतदस्मिन्नस्तीतिफलिस्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेनेतिफलिगः यद्वा व्रीह्यादिफलंतदस्मिन्सतिभवतीतिफलिवृष्टिजलं तद्गच्छतीतिफलिगः एवम्भूतंवलंमेघंरवेणआत्मीयेनशब्देनदरयःअभाययः

नि० ११. २४०। २ नि० ११. १९.।

त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणमेघोबिभेतीत्यर्थः यद्वा अद्रिः पर्वतःअद्यतेस्मिन्पटलादिकमितिअद्रिः फलिगोमेघः फलिगः उपलइतितन्नामसुपाठात् वलोसुरः देवावैवलेगाःपर्यपश्यन्नित्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् एतेत्रयोपित्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणअबिभयुरित्यर्थः ॥ सइत्येकःपादपूरणः । सुष्टु-भा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा संपदादिलक्षणोभावेक्किप् शोभनःस्तुप् स्तोभोयस्य नञ्सुभ्यामित्युत्त-रपदान्तोदात्तत्वम् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । स्तुभा करणभूतस्यापिस्तोत्रस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वात् स्तोभतिस्तौतीति क्किप्चेतिकर्तरिक्किप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सप्त सुपांसुलुगितिभिसो-लुक् । स्वर्यः स्वृशब्दोपतापयोः ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् वृद्ध्यभावश्छान्दसः तित्स्वरितमितिस्वरित-त्वम् नवग्वैः नवशब्दउपपदेगमेर्भावेक्किपि गमःक्काविति अनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिव-क्तव्यमितिऊकारान्तादेशः नवभिर्गूर्गमनंयेषांतेनवग्वाः अकारोपजनश्छान्दसः यद्वा गमेर्भावे ड्वप्रत्ययः पूर्ववद्बहुव्रीहिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सरण्युभिः सरणमात्मनइच्छन्तःसरण्य-वः क्यचि अन्त्यलोपश्छान्दसः क्याच्छन्दसीत्युः । फलिगं फल्युदकंगच्छतीतिफलिगःडोन्य-त्रापिदृश्यतइतिगमेर्डः । वलं वृणोतीतिवलः पचाद्यच् कपिलकादित्वाल्लत्वम् । दरयः दृवि-दारणे वृद्धौकृतायां दृभयेइतिघटादिषुपाठान्मित्त्वे मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

गृणानोअङ्गिरोभिर्दस्मविवरुषसासूर्येणगोभिरन्धः ।
विभूम्याअप्रथयइन्द्रसानुदिवोरजउपरमस्तभायः ॥५॥१॥

गृणानः अङ्गिरःऽभिः । दस्म । वि । वः । उषसा । सूर्येण । गोभिः । अन्धः । वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः । उपरम् । अस्तभायः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदस्मदर्शनीयशत्रूणामुपक्षपितर्वेन्द्र त्वंअङ्गिरोभिर्ऋषिभिर्गृणानःस्तूयमानःसन् उषसासू-र्येणचसहगोभिःकिरणैःअन्धः अन्धकारंविवः व्यवृणोः व्यनाशयइत्यर्थः तथाहेइन्द्र त्वंभू-म्याःपृथिव्याः सानुसमुच्छ्रितप्रदेशंव्यप्रथयः विशेषेणविस्तीर्णमकरोः विषमामिमांसमीकृतवानि-त्यर्थः तथा दिवोन्तरिक्षस्य रजः रजसोलोकस्यउपरं उपमूलप्रदेशंअस्तभायःअस्तभ्नाः यथान्त-रिक्षलोकस्यमूलंदृढंभवतितथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गृणानः कर्मणिलटःशानचियैकिप्राप्तेव्यत्ययेन

१ ऐ० ब्रा० ६. २४ ।

श्चा प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम्। दस्म दसुउपक्षये इषियुधीन्धिदसीत्यादिनामक् । वः वृञ्वरणे लुङिसिपि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गुणेहल्ङ्याब्भ्यइतिसलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । अन्धः तमोप्यन्धउच्यतेनास्मिन्ध्यानंभवतीतियास्कः । रजः लोकारजांस्युच्यन्तइत्युक्तत्वात् रजःशब्दोलोकवचनः सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् । अस्तभायः लङि स्तंभुस्तुंभ्वित्यादिनाश्नाप्रत्ययः छन्दसिशायजपीतिअहावपिव्यत्ययेनश्नाप्रत्ययस्यशायजादेशः अनिदितामितिनलोपः अडागमः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

प्रवर्ग्येअभिष्टवे तदुप्रयक्षतममित्येषा अथोत्तरमित्यत्रसूत्रितम्—तदुप्रयक्षतममस्यकर्मात्मन्वन्नभोदुह्यतेघृतंपयइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

तदुप्रयक्षतममस्यकर्मदस्मस्यचारुतममस्तिदंसः ।
उपह्वरेयदुपराअपिन्वन्मध्वर्णसोनद्य१श्चतस्रः ॥६॥

तत् । ऊम् इति । प्रयक्षऽतमम् । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुऽतमम् । अस्ति । दंसः । उपऽह्वरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्यतदुतदेवकर्मप्रयक्षतमंअतिशयेनपूज्यं दंसइतिकर्मनाम दंसस्तदेवकर्मचारुतममतिशयेनशोभनंअस्ति किंतदित्यतआह अयमिन्द्रः उपह्वरे उपह्वर्तव्येगन्तव्ये पृथिव्याःसम्बन्धिनिसमीपदेशेउपराःउप्ताःस्थापिताः मध्वर्णसःमधुरोदकाः चतस्रोनद्यःप्रधानभूताः गङ्गादिनदीः अपिन्वत् असिञ्चत्इतियदेतत्कर्मतदन्येनकर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः॥प्रयक्षतमं यक्षपूजायाम् यक्ष्यतइतियक्षः अतिशयेनयक्षोयक्षतमः पुनःप्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।दंसः दसिदंसनदर्शनयोः चुरादिरात्मनेपदी दंस्यतेकर्तव्यतयादृश्यतइतिदंसःकर्म औणादिकःकर्मण्यसुन् । उपह्वरे ह्वृकौटिल्ये कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्रगतिमात्रंलक्ष्यते उपह्वरन्तिगच्छन्त्यस्मिन्नद्यइतिउपह्वरोभूप्रदेशः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेत्यधिकरणेघप्रत्ययः गुणः कृ-

१ नि० ५. १ ।

दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वत् पिविसेचने भौवादिकः । चतस्रः शस् त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृइतिचतुर्शब्दस्यचतस्रादेशः आद्युदात्तोनिपातितः पूर्वसवर्णदीर्घप्राप्तेअचिरऋतइतिरेफादेशः चतुर्शब्दस्याद्युदात्तत्वात् स्थानिवद्भावेनचतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वेसिद्धेपिपुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात्यणादेशस्यवापूर्वविधौस्थानिवद्भावाच्चतुरःशसीत्यन्तोदात्तत्वस्याभावः नच नपदान्तेतिस्थानिवद्भावप्रतिषेधः स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशएवनस्थानिवत् अन्यत्तुस्थानिवदेवेतिनियमात् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

द्विताविवव्रेसनजासनीळेअयास्यःस्तवमानेभिरर्कैः ।
भगोनमेनेपरमेव्योमन्नधारयद्रोदसीसुदंसाः ॥७॥

द्विता । वि । वव्रे । सनऽजा । सनीळे इति सऽनीळे । अयास्यः ।
स्तवमानेभिः । अर्कैः । भगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन् ।
अधारयत् । रोदसी इति । सुऽदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः यासःप्रयत्नः तत्साध्योयास्यः नयास्यःअयास्यःयुद्धरूपैःप्रयत्नैः साधयितुमशक्यइत्यर्थः कथंसाध्यतइत्यतआह—स्तवमानेभिः स्तोत्रंकुर्वद्भिः पुरुषैःअर्कैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानःसन्निन्द्रः सुसाध्योभवति यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुख्यःप्राणः सहिआस्यान्मुखादयतेगच्छतिनिष्क्रामतितदुपासकोप्यङ्गिराः उपचारादयास्यउच्यते तथाच छन्दोगैराम्नातम्—तंहायास्यउद्गीथमुपासांचक्रे एतमुएवायास्यंमन्यन्तेआस्याद्यदयतेतेनेति । अथवा अयमास्येमुखेवर्ततइत्ययास्यः तथाचवाजसनेयकम्—तेहोचुःक्वनुसोभूद्योनइत्थमसक्तेत्ययमास्यान्तरितीतिपूर्ववदुपासकोप्ययास्यः तेनऋषिणा स्तवमानेभिः गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणांस्तुतिंकुर्वद्भिरर्कैर्मन्त्रैःकरणभूतैःस्तूयमानःसन् सनजा सनेतिनिपातोनित्यार्थः नित्यजातेसर्वदाविद्यमानस्वभावइत्यर्थः प्रथमभावविकारवाचिनाजनिनाद्वितीयोभावविकारःसत्तालक्ष्यते यथाऔत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसम्बन्धइति[1]। औत्पत्तिकमितिनित्यंब्रूमइतिहितद्भाष्यं सनीळे समानंनीडंओकोनिवासस्थानंययोस्तेसंलग्नेइत्यर्थः एवंविधेद्यावापृथिव्यौद्विताद्विधाविवव्रेविवृतेअकरोत् भेदेनास्थापयदित्यर्थःमेनेमननीयेपरमेउत्कृष्टे व्योमन्विविधलक्षणेनभसिवर्तमानोभगोनसूर्यइव सुदंसाः शोभनकर्मेन्द्रः रोदसीद्यावापृथिव्यावधारयदपोषयत् यद्वा मेनेतिस्त्रीनाम तथाचया-

१ जैमि० अ० १. सू० ५.।

स्कः—मेनाग्नाइतिस्त्रीणांमेनामानयन्त्येनाइति[1]। स्त्रीरूपमापन्नेरोदसीइन्द्रः अपुषदित्यर्थः॥ द्विता द्विधेत्यस्यधकारस्यतकारश्छान्दसः। सनजा जनीप्रादुर्भावे अस्माद्भावे अन्येष्वपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवलादपिजनेर्डप्रत्ययः सनानित्यंजोजननंययोस्ते सनजे पूर्वपदस्यह्रस्वश्छान्दसः एवमादित्वादन्तोदात्तत्वम् तदेवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः। अयास्यः यसुप्रयत्ने यासःप्रयत्नः तत्रभवोयास्यः भवेछन्दसीतियत् नयास्यः अयास्यः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् श्रुत्युक्तनिर्वचनेतुपृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। मेने सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः शेइतिप्रगृह्यत्वम् यद्वा मन्यतइतिमेना पचाद्यच् नशिमन्योरलिट्येत्वंवक्तव्यमित्येत्वम् ततष्टाप् द्विर्वचने ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यमितिप्रगृह्यत्वम्। सुदंसाः दंसइतिकर्मवाचीअसुन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौआद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सनाद्दिवंपरिभूमाविरूपेपुनर्भुवायुवतीस्वेभिरेवैः।
कृष्णेभिरक्तोषारुशद्भिर्वपुर्भिराचरतोअन्यान्या॥८॥

सनात्। दिवम्। परि। भूम। विरूपे इति विऽरूपे। पुनःऽभुवा। युवती इति। स्वेभिः। एवैः। कृष्णेभिः। अक्ता। उषाः। रुशत्ऽभिः। वपुःऽभिः। आ। चरतः। अन्याऽअन्या॥ ८ ॥

विरूपेशुक्लकृष्णतयाविषमरूपेपुनर्भुवा पुनःपुनःप्रतिदिवसंजायमानेयुवतीतरुण्यौरात्र्युषसोःसर्वदैकरूप्यात् एवम्भूतेरात्र्युषसौदिवंद्युलोकंभूमाभूमिंचसनात्चिरकालादारभ्यस्वेभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैःपरिचरतः पर्यावर्तेते अयमेवार्थःस्पष्टीक्रियते—अक्तारात्रिःकृष्णेभिरन्धकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिताउषाश्चरुशद्भिर्दीप्यमानैर्वपुर्भिःस्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिताअन्यान्यापरस्परव्यतिहारेणआचरतः आवर्तेते हेइन्द्र एतत्सर्वंत्वयैवकार्यते त्वदधीनत्वात्सर्वासांदेवतानामित्यर्थः॥ भूम सुपांसुलुगितिद्वितीयायाडादेशः छान्दसोह्रस्वः। एवैः इणूगतौ इणूशीङ्भ्यांवन्नितिभावेवप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम्। अक्ता नक्तेतिरात्रिनाम नलोपश्छान्दसः। वपुर्भिः अर्तिपृवपीत्या-

---

1 नि० ३. २१.।

दिनाउस् नित्त्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या कर्मव्यतिहारेसर्वमाम्रेड्वेभवतइतिवक्तव्यम् समासवच्च-बहुलमितिद्विर्भावे तस्यपरमाम्रेडितमित्याम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तंचेत्याम्रेडितस्यानुदात्तत्वम् ॥८॥

नवमीमृचमाह—

सनेमिसख्यंस्वपस्यमानःसूनुर्दाधारशवसासुदंसाः ।
आमासुचिद्दधिषेपक्वमन्तःपयःकृष्णासुरुशद्रोहिणीषु ॥९॥

सनेमि । सख्यम् । सुऽअपस्यमानः । सूनुः । दाधार । शवसा ।
सुऽदंसाः । आमासु । चित् । दधिषे । पक्वम् । अन्तरिति । पयः ।
कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः स्वपःशोभनंकर्मतदिवाचरन्शवसाशवसोबलस्यसूनुःपुत्रःअतिबलवानित्यर्थः सुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तःएवम्भूतइन्द्रः सख्यंयजमानानांसखित्वंसनेमिपुराणंदाधारधारयतिपोषयतीत्यर्थः सनेमीतिपुराणनाम प्रवयाः सनेमीतिपाठात् किञ्च आमासुचित् आर्द्रास्वपरिपक्वासुगोषुचअन्तर्मध्येपक्वंपरिपक्वंपयोदधिषेधारयसि तथाकृष्णासुकृष्णवर्णासुरोहिणीषुलोहितवर्णासुचगोषुतद्विपरीतंरुशद्दीप्यमानंश्वेतवर्णंपयोदधिषे ॥ सख्यं सख्युर्भावःसख्यं सख्युर्यइतियः प्रत्ययस्वरः।दाधार धृञ्धारणे तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् । पक्वं पचोवइतिनिष्ठातकारस्यवत्वम् । रोहिणीषु रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावेच रुहेश्चलोवेतीतन्प्रत्ययान्तोरोहितशब्दआद्युदात्तोवर्णवाची वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइतिङीप् तत्सन्नियोगेनतकारस्यनकारादेशश्च ङीपःपित्त्वादनुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

सनात्सनीळाअवनीरवाताव्रतारक्षन्तेअमृताःसहोभिः ।
पुरूसहस्राजनयोनपत्नीर्दुवस्यन्तिस्वसारोअह्रयाणम् ॥१०॥२॥

सनात् । सऽनीळाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ते । अमृताः ।
सहःऽभिः । पुरु । सहस्रा । जनयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति ।
स्वसारः । अह्रयाणम् ॥ १० ॥ २ ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थानाः अवाताःवातंगमनंतद्रहिताः एकपाण्यवस्थानात् अवनयइत्यङ्गुलिनाम एवम्भूताः अवनीरङ्गुलयः पुरुपुरूणिबहूनिसहस्राअसंख्यातानिव्रतान्नतानिइन्द्रसम्बन्धीनिकर्माणि अमृताःपुनःपुनःकरणेपिआलस्यरहिताः सत्यःसहोभिरात्मीयैर्बलैरक्षन्तेपालयन्ति अपिच स्वसारःस्वयमेवसरत्योङ्गुलयः पत्नीःपालयित्र्यः अह्वयाणंलज्जारहितंप्रगल्भमित्यर्थः यद्वा अह्रीतयानंप्रशस्तगमनमिन्द्रं जनयोन जनयइतिदेवानांपत्न्य उच्यन्ते देवानांवैपत्नीर्जनयइतिश्रुतेः। ताइवदुवस्यन्तिपरिचरन्तिअञ्जलिबन्धनेनेन्द्रंप्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ अवनीः अवनयोङ्गुलयोभवन्त्यवन्तिकर्माणीतियास्कः[1]। सुपांसुलुगितिजसःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्।अवाताः वागतिगन्धनयोः असिहसीत्यादिनाभावेतन्प्रत्ययः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।व्रता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। दुवस्यन्ति दुवस्यतिः परिचरणकर्मा कण्ड्वादिः अतोयकएवस्वरःशिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः। अह्रयाणं ह्रीलज्जायाम् बहुलंछन्दसीतिश्लोरभावः व्यत्ययेनशानच् मुगभावश्छान्दसः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा बहुलंछन्दसीतिशपोलुकि छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावेगुणायादेशौ पूर्ववत्समासस्वरौ। यास्कस्त्वेवंव्याख्यत्—अह्रयाणोह्रीतयानइति[2] ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेद्वितीयोवर्गः ॥ २॥

एकादशीमृचमाह—

सनायुवोनमसानव्योअर्कैर्वसूयवोमतयोदस्मदद्रुः।
पतिंनपत्नीरुशतीरुशन्तंस्पृशन्तित्वाशवसावन्मनीषाः ॥११॥

सनाऽयुवः। नमसा। नव्यः। अर्कैः। वसुऽयवः। मतयः। दस्म। दद्रुः। पतिम्। न। पत्नीः। उशतीः। उशन्तम्। स्पृशन्ति। त्वा। शवसाऽवन्। मनीषाः ॥ ११ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र अर्कैःशस्त्ररूपैर्मन्त्रैर्नमसानमस्कारेणयस्त्वंनव्यः स्तुत्योभवसि सनायुवःसनातनंअग्निहोत्रादिनित्यंकर्मआत्मनइच्छन्तः वसूयवोवसुधनमात्मनइच्छन्तोधनकामावामतयोमेधाविनस्त्वांदद्रुःबहुनाप्रयासेनजग्मुः हेशवसावन्बलवन्निन्द्र तैःप्रयुक्तामनीषास्तुतयः त्वात्वांस्पृशन्तिप्राप्नुवन्ति तत्रदृष्टान्तः—उशतीःउशत्यःकामयमानाः पत्नीःपत्न्यःउशन्तं

---

१ नि० ३. ९.। २ नि० ५. १५.।

कामयमानंपतिंन यथापतिंसम्भजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः सनेत्येतदव्ययंनित्यत्वमाचष्टे तेनच तद्वान्लक्ष्यते सनासनातनंकर्मआत्मनइच्छन्तीतिसनायुवः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः जसिवर्णव्य-त्ययेनोत्वम् । मतयः मनज्ञाने मन्यन्तइतिमतयःस्तोतारः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् नक्ति-चिदीर्घश्चेतिनिषेधेप्राप्तेबाहुलकात् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः चित्त्वादन्तोदात्त-त्वम् । दद्रुः द्राकुत्सायांगतौ लिट्युसि आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । उशतीः वशकान्तौ लटः शतृ अदादित्वाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् उगितश्चेतिङीप् शतुरनु-मइतिनद्याउदात्तत्वम् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् मतुपिआकारोपजनश्छान्दसः यद्वा मत्वर्थीयआवनिप् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

सनादेवतवरायोगभस्तौनक्षीयन्तेनोपदस्यन्तिदस्म ।
द्युमाँअसिक्रतुमाँइन्द्रधीरःशिक्षाशचीवस्तवनःशचीभिः ॥१२॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उप । दस्यन्ति । दस्म । द्युऽमान् । असि । क्रतुऽमान् । इन्द्र । धीरः । शिक्ष । शचीऽवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र गभस्तिरितिबाहुनाम तवगभस्तौहस्तेसनादेवचिरकालादारभ्यस्थिता-निरायोधनानिनक्षीयन्तेनविनश्यन्तिनोपदस्यन्तिच स्तोतृभ्योदत्तेपित्वद्धस्तगतंधनमुपक्षयंनप्रा-प्नोत्यपितुवर्धते हेइन्द्र धीरोबुद्धिमान्धृष्टोवात्वंद्युमान्दीप्तिमानसि तथाक्रतुमान्लोकरक्षण-हेतुभूतकर्मयुक्तोसि हेशचीवः कर्मवन्निन्द्र तवशचीभिःत्वदीयैःकर्मभिर्नोस्मभ्यं धनंशिक्षदेहि शिक्षतिर्दानकर्मा॥ क्षीयन्ते क्षीञ्हिंसायां क्र्यादिः अस्मात्कर्मकर्तरिकर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदेवल्क-रणंस्वाश्रयमपियथास्यादितिकर्तृवद्भावादचःकर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वम् चादिलोपेविभाषेतिनिघा-तप्रतिषेधः । शचीवः शचीअस्यास्तीतिशचीवान् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् सम्बुद्धौमतुवसोरु-रितिनकारस्यरुत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

सनायतेगोतमइन्द्रनव्यमतक्षद्ब्रह्महरियोजनाय ।
सुनीथायनःशवसाननोधाःप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात् ॥१३॥३॥

सनाऽयते । गोतमः । इन्द्र । नव्यम् ।अतक्षत् । ब्रह्म ।
हरिऽयोजनाय । सुऽनीथाय । नः । शवसान । ॥ नोधाः । प्रातः ॥
मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥ ३ ॥

सइन्द्रः सनायतेनित्यइवाचरतिसर्वेषामाद्योभवति हेशवसानबलवन्निन्द्र हरियोजनायह-रीअश्वौरथेयोजयतीतिहरियोजनः सुनीथायसुष्ठुनेत्रेएवम्भूतायतस्मैतुभ्यंगोतमः गोतमस्यऋ-षेःपुत्रोनोधाऋषिःनव्यंनूतनंब्रह्मएतत्सूक्तरूपंस्तोत्रंनोस्मदर्थमतक्षत्अकरोत् अतोस्माभिरनेन स्तोत्रेणस्तुतःसन् धियाबुद्ध्याकर्मणावाप्राप्तवसुःइन्द्रःप्रातःकालेमक्षुशीघ्रंजगम्यादागच्छतु ॥ सनायते सनेतिनिपातोनित्यशब्दसमानार्थः तस्मादाचारार्थेक्यङ्प्रत्ययः । सुनीथाय णी-ञ्प्रापणेइत्यस्मादौणादिकःथक्प्रत्ययः थाथादिस्वरः ॥ १३ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

त्वंमहानितिनवर्चंषष्ठंसूक्तंनोधसआर्षंत्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यतेच—त्वंनवेति । समूह्ळ्हेदशरात्रे द्वितीयेछन्दोमेमरुत्वतीयेशस्त्रेएतत्सूक्तम् विश्वजितोग्निंनरइतिखण्डेसूत्रितम—तांसुतेकीर्तिंत्वं-महाँइन्द्रयोहेति ॥

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्वंमहाँइन्द्रयोहशुष्मैर्द्यावाजज्ञानःपृथिवीअमेधाः ।
यद्धतेविश्वागिरयश्चिदभ्वाभियादृह्ळासःकिरणानैजन् ॥१॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः । यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अभ्वा । भिया । दृह्ळासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वंमहान्गुणैःसर्वाधिकोभवसि योह यःखलुत्वंअमेअसुरकृतेभयेसतिजज्ञानस्तदानी-मेवप्रादुर्भूतःसन् शुष्मैःशत्रूणांशोषकैःआत्मीयैर्बलैर्द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौधाः अधारयःतादृ-ग्भयादमूमुचइत्यर्थः किञ्च यद्धतेयस्यखलुतवसम्बन्धिन्याभियाभीत्याविश्वाविश्वानिव्याप्तानि निभूतजातानिगिरयश्चित्येचशिलोच्चयाः अभ्वा महन्नामैतत्अन्यान्यपिमहान्तियानिसन्तिते

पिसर्वेदृह्लासःदृढाअपिऐजन्अकंपिषत तत्रदृष्टान्तः—किरणान यथासूर्यरश्मयःइतस्ततोनभसिक-म्पन्ते तद्वत् ॥ जज्ञानः जनीप्रादुर्भावे लिटःकानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्द्विर्भा-वादि चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ द्यावापृथिवीइत्यस्यसमस्तपदस्यमध्ये जज्ञानइत्यस्यपाठश्छान्दसः। यत् सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक्। अभ्वा आसमन्ताद्भवन्तिसद्भावंप्राप्नुवन्तीत्यभ्वामहान्तः आङ्पू-र्वाद्भवतेरौणादिकोड्वन्प्रत्ययः उपसर्गस्यह्रस्वत्वंच यद्वा नञ्पूर्वाद्भवतेःप्राप्त्यर्थान्नञिभुवोङ्कि-दितिक्वन्प्रत्ययः महान्तोहिप्राप्तुंनशक्यन्ते शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । किरणाःकीर्यन्तेवि-क्षिप्यन्तेइतिकिरणाः कृविक्षेपे कृपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्युप्रत्ययः योरनादेशेप्रत्यया-द्युदात्तः ऋतइद्धातोरितीत्वम् । ऐजन् एजृकम्पने लङ्याडागमःसचोदात्तः वृद्धिश्च ॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

आयद्धरीइन्द्रविव्रतावेरातेवज्रंजरिताबाह्वोर्धात् ।
येनाविहर्यतक्रतोअमित्रान्पुरइष्णासिपुरुहूतपूर्वीः ॥२॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विऽव्रता । वेः । आ । ते । वज्रम् ।
जरिता । बाह्वोः । धात् । येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो ।
अमित्रान् । पुरः । इष्णासि । पुरुऽहूत । पूर्वीः ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंयनयदाविव्रताविविधकर्माणौहरीत्वदीयावश्वौआवेःरथेआगमयसिरथेयोजयसी-त्यर्थः तदानींतेतवबाह्वोर्हस्तयोर्जरितास्तोतावज्रमाधातस्तोत्रेणस्थापयतिस्तोत्रास्तुतेप्रयत्नमन्त-रेणवज्रंत्वद्धस्तेदृश्यतइत्यर्थः हेअविहर्यतक्रतोप्रेप्सितकर्मन्निन्द्र अमित्रान्शत्रून्येनवज्रेणेष्णा-सिअभिगच्छसि हेपुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूतस्त्वंपूर्वीर्बह्वीःपुरःअसुरपुराणिभेत्तुमभिग-च्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता व्रतमितिकर्मनाम विविधंव्रतंकर्मययोस्तौ सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु अन्तर्भावितण्यर्था-त्छान्दसेलङि सिपि अदादित्वाच्छपोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। धात् दधातेश्छा-न्दसेलुङिगातिस्थेतिसिचोलुक् पूर्ववदडभावः। अविहर्यतक्रतो हर्यतिःप्रेप्साकर्मेतियास्कः[1] हर्यगतिकान्त्योः कान्तिरभिलाषः विहर्यतोनभिलषितः अविहर्यतोभिलषितइत्यर्थः तादृशः क्रतुःकर्मयस्यसतथोक्तः। अमित्रान् नसन्तिमित्राण्येषुइतिबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तर-

[1] नि० ७. १७. ।

पदाद्युदात्तत्वम् । इष्णासि इषआभीक्ष्ण्ये अत्रगत्यर्थः क्र्यादिभ्यःश्ना सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वे तस्यैवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥२॥

तृतीयामृचमाह—

त्वंसत्यइन्द्रधृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षानर्यस्त्वंषाट् ।
त्वंशुष्णंवृजनेपृक्षआणौयूनेकुत्सायद्युमतेसचाहन् ॥३॥

त्वम् । सत्यः । इन्द्र । धृष्णुः । एतान् । त्वम् । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वम् । षाट् । त्वम् । शुष्णम् । वृजने । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंसत्यःसत्सुभवः सर्वोत्कृष्टइत्यर्थः एतानशत्रूनभिगतःसन् धृष्णुः तेषांधर्षयिता तिरस्कर्ता किञ्च त्वमृभुक्षाः ऋभूणामधिपतिः तेषुकृतनिवासोवा यद्वा महन्नामैतत् महान्प्रवृद्धोसि नर्योनृभ्योहितः तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविताहन्तेत्यर्थः किञ्च वृजनइत्यादीनित्रीणिसङ्ग्रामनामानि अत्रपूर्वविशेषणे वृजनेवर्जनयुक्ते सङ्ग्रामेहिवीराःपुरुषावर्ज्यन्तेहिंस्यन्ते पृक्षेसंपर्चनीयेवीर्यैर्योद्धुंमाप्तव्ये एवंविधेआणौसङ्ग्रामेद्युमतेदीप्तिमतेयूनेतरुणायकुत्साय सचात्वंसहायोभूत्वाशुष्णंशोषयितारमेतत्संज्ञमसुरंअहनअवधीः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुरितिमेधाविनाम उरुविस्तीर्णं भाति यद्वा ऋतेनयज्ञेनभातिभवतीतिवाऋभुः उरुशब्देऋतशब्देवोपपदेभातेर्भवतेर्वामृगय्वादयश्चेतिकुप्रत्ययः पूर्वपदस्यऋभावश्चनिपात्यते क्षयतिरैश्वर्यकर्मा तेषामीष्टेइत्यृभुक्षाः यद्वा क्षिनिवासगत्योः तेषुनिवसतीतिपतेस्थइतिविधीयमानइनिप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति टिलोपश्च सौपथिमथ्यृभुक्षामादित्यात्वं प्रत्ययस्वरः । षाट् सहअभिभवे छन्दसिसहइतिकेवलादपिण्विः षत्वंछान्दसम् । द्युमते द्यौःदीप्तिरस्मिन्नस्तीतिद्युमान् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायां दिवउदित्युत्वं ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबिति मतुपउदात्तत्वम्॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वंहत्यदिन्द्रचोदीःसखावृत्रंयद्वज्रिन्वृषकर्मन्नुभ्नाः ।
यद्धशूरवृषमणःपराचैर्विदस्यूँर्योनावकृतोवृथाषाट् ॥४॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सखा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभ्नाः । यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यून् । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंह त्वंखलुसखाकुत्सस्यसहायःसन् त्यत्तत्प्रसिद्धंधनंजयलक्षणंयशोवाचोदीः प्रेरितवान्अकार्षीरित्यर्थः हेवृषकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्रिन्वज्रवन्निन्द्र वृत्रंसर्वस्यधनस्यावरीतारंकुत्सस्यशत्रुंयत्यदाउभ्नाः अतुभ्नाः अहिंसीः अपिच हेशूरशत्रूणांप्रेरक वृषमणःकामाभिवर्षकमनस्केन्द्र वृथाषाट्अनायासेनशत्रूणामभिभविताल्वं यद्धयदाखलुयोनौवीरैर्मिश्रणीयेसंग्रामेदस्यून् कुत्सस्योपक्षयितॄन्अन्यान्शत्रून्पराचैः परागमनैः व्यकृतःपराङ्मुखायथाभवन्तितथाव्यच्छिनः तदानीं कुत्सःसर्वयशः प्रापोदित्यर्थः॥चोदीः चुदप्रेरणे लुङि नेटीतिसिचिवृद्धिप्रतिषेधः। उभ्नाःणभतुभाहिंसायाम् क्रैयादिकःलङिसिपि तल्लोपश्छान्दसः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः पराचैरित्येतदव्ययं नीचैरुच्चैरितिवदितिभट्टभास्करमिश्रः। पराचैःपराञ्चैरितिनिरुक्तम्। दस्यून् दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिउकारस्यसानुनासिकता।अकृतः कृतीछेदने लङिसिपितुदादित्वाच्छप्रत्ययः आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्छेमुचादीनामितिनुमागमस्याभावः शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वंह॒त्यदि॑न्द्रारि॑षण्यन्दृ॒ळ्हस्य॑चि॒न्मर्ता॑ना॒मजु॑ष्टौ ।
व्य१॒॑स्मदाकाष्ठा॒अर्व॑तेव॒र्घ॒नेव॑वज्रिञ्छ्नथिह्य॒मित्रा॑न् ॥५॥४॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । दृळ्हस्य । चित् । मर्तानाम् । अजुष्टौ । वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽइव । वज्रिन् । श्नथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंखलुत्यत्तस्यदृळ्हस्यचित्दृढस्यकस्यचिदपिअरिषण्यन्रेषणमनिच्छन् एवंस्वभावोभवसि देवतात्वेनानुगृहीतत्वात् तथापिमर्तानांस्तोतॄणामस्माकंशत्रुभिरजुष्टावप्रीतौसत्यांअस्मदर्वते अस्मदीयाश्वायगन्तुं काष्ठादिशःआसमन्ताद्विवःविवृताः कुरु यथासर्वासुदिक्षुअस्मदीयाअश्वाः

---

1 नि० ११.२५.।

प्रतिरोधमन्तरेणगच्छन्तितथाकुर्वित्यर्थः किञ्च तत्रत्यानमित्रान् हेवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र घनेवघनेन कठिनेनपर्वतेनेववज्रेणश्नथिहिश्नथयजहीत्यर्थः यद्वा मर्तानांमनुष्याणांमध्येयस्मिन्कस्मिंश्चि-त्वाप्रीतौसत्यांतस्यशत्रोर्दृढस्यापि अरिषण्यन् रेषणंहिंसनमनिच्छनवर्तसेयस्मिंस्तुकुत्सादौप्रो-तिरस्तितस्यशत्रुवधंचकृषे अतस्तवप्रियाणामस्माकमवर्तइत्यादिपूर्ववत् ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिष-ष्ठ्यालुक् । अरिषण्यन् रिष्टशब्दात्क्यचिदुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीतिरिषण्भावोनिपा-त्यते नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मत् पूर्ववत्षष्ठ्यालुक् । अर्वते अर्वणस्त्रसावन-ञइतिनकारस्यतकारादेशः वनिप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ परिशेषात् धातुस्वरएवशिष्यते । घनेव मू-र्तौघनइतिकाठिन्येगम्यमानेहन्तेरप्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । श्नथिहि श्नथहिंसार्थः ण्यन्ताल्लोटिबहु-लंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वां॒ह॒त्यदि॑न्द्रा॒र्ण॑सातौ॒स्व॑र्मीळ्हे॒नर॑आ॒जाह॑वन्ते ।
तव॑स्वधाव॒इ॒यमा॒सम॒र्ये॑ऊ॒तिर्वाजे॑ष्वत॒साय्या॑भूत् ॥६॥

त्वाम् । ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र॒ । अर्ण॑ऽसातौ । स्व॑ःऽमीळ्हे । नर॑ः । आ॒जा । ह॒वन्ते॒ । तव॑ । स्व॒धा॒ऽव॒ः । इ॒यम् । आ । स॒ऽम॒र्ये । ऊ॒तिः । वाजे॑षु । अ॒त॒साय्या॑ । भू॒त् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अर्णसातौअर्णानांगन्तॄणांयुद्धेप्रवृत्तानांपुरुषाणांसातिर्लाभोयस्मिन्स्वर्मीळ्हेमीळ्हमिति धननाम सुष्ठुअरणीयंधनंयस्मिन्एवम्भूतेआजाआजौसङ्ग्रामे त्यत्तंप्रसिद्धंत्वामेवनरोयोद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थंहवन्तेआह्वयन्ति यद्वा अर्णसउदकस्यसातिर्लाभोयस्मिन्वृत्रादियुद्धेतस्मिन्नित्य-र्थः वृष्टिनिरोधकेनवृत्रेणसहवर्षणार्थंतवयत्युद्धंतत्रस्तोतारस्त्वांप्रोत्साहयन्तीतिभावः यस्मादेवं त-स्मात् हेस्वधावःहेअन्नवन्बलवन्वाइन्द्र समर्येसङ्ग्रामेतवसम्बन्धिनीइयमूतिःत्वदीयमिदंरक्षणंआ-अस्मदाभिमुख्येनभूत्भवतुवाजेषुसङ्ग्रामेषुयैषाऊतिः अतसाय्या योद्धृभिःप्राप्तव्याभवति ॥ त्यत्-सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् । अर्णसातौऋगतौ बहुलवचनादौणादिकोनप्रत्ययः षणुदानेइत्यस्मा-द्भावेक्तिनिजनसनखनामित्यनुनासिकस्यात्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा उदकेनुट्-चेत्यर्तेरसुन्प्रत्ययोनुडागमश्च पीवोपवसनादीनांछन्दसिलोपोवक्तव्यइतिसलोपः निन्त्वादाद्युदात्तत्व-

म् पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः । स्वर्मीळ्हे स्वर्शब्दोन्यङ्स्वरौस्वरिताविति स्वरितः बहुव्रीहिस्वरेणस-एवशिष्यते । आजा सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । स्वधावः मतुवसोरुरितिमतुपोरुत्वम् । अतसा-य्या अतसातत्यगमने औणादिकःसाय्यप्रत्ययः तस्याडागमश्च आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययाद्युदा-त्तत्वम् । भूत् छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वंहत्यदिन्द्रसप्तयुध्यन्पुरोवज्रिन्पुरुकुत्सायदर्दः ।
बर्हिर्नयत्सुदासेवृथावर्गंहोराजन्वरिवःपूरवेकः ॥७॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् ।
पुरुऽकुत्साय । दर्दरिति दर्दः । बर्हिः । न । यत् । सुऽदासे । वृथा ।
वर्क् । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूरवे । करिति कः ॥ ७ ॥

हेवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र पुरुकुत्सायएतत्संज्ञायऋषयेयुध्यन्तदीयशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वाणस्त्व-मेव त्यत्ताःसप्तपुरःतदीयानिसप्तसंख्यानिनगराणिदर्दःव्यदारयः अभैत्सीरित्यर्थः अपिच सुदा-सेएतत्संज्ञायराज्ञेअंहोःएतत्संज्ञस्यासुरस्यसम्बन्धियद्धनमस्तितत्वृथाअनायासेनबर्हिर्न बर्हिरि-ववर्क् अवृणक्अच्छिनइत्यर्थः तदनन्तरंपूरवे त्वांहविषापूरयतेतस्मैसुदासेहेराजन्स्वामिन्निन्द्र वरिवोधनं कःअकार्षीः ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । दर्दः दॄविदारणे अस्माद्यङ्लुगन्ताल्ल-ङिसुपिअदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् बाहुलकाद्धलादिशेषाभावः हल्ङ्याब्भ्यइतिसलोपः ब-हुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । सुदासे शोभनंददातीतिसुदाः असुन् सुदाःकल्याणदानइतिया-स्कः । वर्क् वृजीवर्जने लङिसिपिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् लघूपधगुणेपूर्ववत्सलोपः अडभा-वश्च चोःकुरितिकुत्वम् । कः डुकृञ्करणे लुङिसिपिमन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् पूर्ववत्सलोपाडभावौ ॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वंत्यांनइन्द्रदेवचित्रामिषमापोनपीपयःपरिज्मन् ।
ययाशूरप्रत्यस्मभ्यंयंसित्मनमूर्जंनविश्वधक्षरध्यै ॥८॥

---

१ नि० ६. २३. ।

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । इषम् । आपः । न । पीपयः । परिऽज्मन् । यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि । त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वध । क्षरध्यै ॥ ८ ॥

हेदेवद्योतमानेन्द्र त्वंनोस्माकंचित्रांचायनीयांत्यांतामिषमन्नंपरिज्मन्परितोव्याप्तायांभूमौ पीपयः प्रवर्धयः यथासर्वाभूमिः अन्नेनपरिपूर्णाभवतितथाकुर्वित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—आपोन यथाआपोवृष्ट्युदकानिभूम्यांवर्षणेनप्रवर्धयसितद्वत् यद्वा भूमौवर्तमानानस्मान्यथाअपः प्रापयसितद्वत् चित्रामिषमपिपाययेतिभावः हेशूरेन्द्र ययाइषात्मनमात्मानंजीवंअस्मभ्यंप्रतियंसिप्रयच्छसि तत्रदृष्टान्तः—विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्यैक्षरितुंऊर्जंन उदकमिव यथास्मभ्यंबहुलमुदकंप्रयच्छसितद्वत्प्राणधारणरूपंजीवनमपिप्रयच्छसीतिभावः॥ आपः शसिप्राप्तेव्यत्ययेनजस् अप्तृन्नित्यादिनादीर्घः।पीपयः स्फायीओप्यायीवृद्धौ ण्यन्ताच्छान्दसेलुङि प्यायःपीतिव्यत्ययेन पीभावः णिश्रिद्रुस्रुभ्यइतिचेश्चङादेशः णिलोपादीनि यद्वा पीङ्पानेइत्यस्मात् लुङिचङिपूर्ववत् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। परिज्मन् जमतिर्गतिकर्मा अजगतिक्षेपणयोः आभ्यांपरिपूर्वाभ्यां श्वन्नुक्षन्नित्यादौकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्। यंसि यमउपरमेबहुलंछन्दसीतिशपोलुक्। त्मनं आङोन्यत्रापिछन्दसिदृश्यतइत्यात्मनआकारलोपः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः। विश्वध विश्वशब्दात् तसिलःसकारलोपोधत्वंच पृषोदरादित्वात्। क्षरध्यै क्षरसञ्चलने तुमर्थेसेसेनित्यध्यैन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अकारिंतइन्द्रगोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्तानमसाहरिभ्याम्।
सुपेशसंवाजमाभरानःप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात्॥९॥५॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमसा । हरिऽभ्याम् । सुऽपेशसम् । वाजम् । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतवगोतमेभिर्गन्तृतमैरेतत्संज्ञैर्ऋषिभिःअकारिस्तोत्रंकृतमित्यर्थः एतदेवस्पष्टीकरोति ब्रह्माणिमन्त्रजातानिनमसाहविर्लक्षणेनान्नेनसहहरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तायतुभ्यंओक्ताआभिमु-

ख्येनोक्तानि यद्वा मर्यादायामाकारः यथाशास्त्रंप्रयुक्तानि सत्वंसुपेशसं पेशइतिरूपनाम बहुविध-रूपयुक्तंवाजमन्नंनोस्मभ्यमाभरआहरदेहीतियावत् धियाबुद्ध्याकर्मणावाप्राप्तधनइन्द्रः प्रातः कालेअस्मद्रक्षणार्थंजगम्यात्आगच्छतु ॥ ओका शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । सुपेशसं पि-शअवयवे असुन् बहुव्रीहावाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

वृष्णेशर्धायेतिपञ्चदशर्चंसप्तमंसूक्तं नोधसआर्षं मारुतं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दशजग-त्यः तथाचानुक्रान्तम्—वृष्णेपञ्चोनामारुतंत्रिष्टुबन्तमिति । चातुर्विंशिकेहन्याग्निमारुतेइदंमारुतनि-विद्धानीयंसूत्रितम्—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धाययज्ञेनवर्धतेत्याग्निमारुतमिति । आभिप्लविकेपञ्चमे-हन्यप्येतदाग्निमारुतेमारुतंनिविद्धानीयं सूत्रितंच—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धायनूचित्सहोजाइत्या-ग्निमारुतमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वृष्णेशर्धायसुमखायवेधसेनोधःसुवृक्तिंप्रभरामरुद्भ्यः । अपोनधीरोमनसासुहस्त्योगिरःसमञ्जेविदथेष्वाभुवः ॥१॥

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिम् । प्र । भर । मरुत्ऽभ्यः । अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्त्यः । गिरः । सम् । अञ्जे । विदथेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥

अत्रपूर्वार्धेनस्तुतोनोधाःप्रेर्यते हेनोधः वृष्णेकामानांवर्षित्रेसुमखायशोभनयज्ञायवेधसेपु-ष्पफलादीनांकर्त्रे वायौसतिहिपुष्पाणिफलानिचोत्पद्यन्ते एवंविधायमरुद्भ्यः विभक्तिव्यत्ययः मरु-तांमितराविणांशर्धायसमूहायसुवृक्तिं सुष्ठुआवर्जकं सुष्ठुप्रवृत्तंवास्तोत्रं प्रभरप्रेरयस्तुहीतियावत् स्तुतौप्रेरितोनोधाआह धीरोधीमान् सुहस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः कृताञ्जलिरित्यर्थः एवम्भूतोहं मनसागिरःस्तुतिलक्षणावाचः समञ्जेसम्यग्व्यक्ताःकरोमि यागिरोविदथेषुयज्ञेषु आभुवःआङ्मर्या-दायां यथाशास्त्रं प्रयुक्ताभवन्तीत्याभुवः देवताभिमुखीकरणायसमर्थाः यज्ञयोग्यैःस्तोत्रैर्मनःपूर्वकंम-रुद्गणं स्तौमीतिभावः तत्रदृष्टान्तः—अपोन यथापर्जन्योयुगपदेवबहुषुप्रदेशेषुबहुशोजलानिवर्षति

द्वत् ॥वृष्णे वृषसेचने कनिन्युवृषितक्षीत्यादिनाकनिन्प्रत्ययः किच्वाद्गुणाभावोनित्त्वादाद्युदात्त-त्वम् चतुर्थ्येकवचनेअल्लोपोनइत्यकारलोपः । शर्धाय शृधुप्रसहने शर्ध्यतेप्रसह्यतेनेनपर्वतादिक-मितिशर्धोमरुत्संघः करणेघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुमखाय शोभनोमखोयस्य नञ्सुभ्यामि-तिप्राप्तेव्यत्ययेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नोधः पादादित्वात्षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सुह-स्त्यः हस्तेभवोहस्त्यः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । ततः सुशब्देनबहुव्रीहावा-द्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

तेजं॑ज्ञिरेदि॒वऋ॒ष्वास॑उ॒क्षणो॑रु॒द्रस्य॒मर्या॒असु॑राअरे॒पसः॑ ।
पा॒व॒कासः॒शुच॑यः॒सूर्या॑इव॒सत्वा॑नो॒नद्र॒प्सिनो॑घो॒रव॑र्पसः ॥२॥

ते । ज॒ज्ञि॒रे॒ । दि॒वः । ऋ॒ष्वासः॑ । उ॒क्षणः॑ । रु॒द्रस्य॑ । मर्याः॑ । असु॑राः । अ॒रे॒पसः॑ । पा॒व॒कासः॑ । शुच॑यः । सूर्याः॑ऽइव । सत्वा॑नः । न । द्र॒प्सिनः॑ । घो॒रऽव॑र्पसः ॥ २ ॥

तेमरुतोदिवोन्तरिक्षात्जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः कीदृशाः ऋष्वासःदर्शनीयाःउक्षणः सेक्तारोयुवा-इत्यर्थः रुद्रस्यमर्याः मर्यशब्दोमनुष्यवाची इहमरुतांमर्त्यत्वासंभवात्पुत्राइत्यस्मिन्नर्थेपर्यवस्य-ति मरुतांरुद्रपुत्रत्वंचमन्त्रान्तरेस्पष्टम्—आतेपितर्मरुतांसुम्नमेतु[1] इति । असुराः शत्रूणांनिरसिता-रः अरेपसःरेपइतिपापनाम पापरहिताः पावकासः सर्वेषांशोधकाः सूर्याइवशुचयोदीप्ताः सत्वा-नः न यथापरमेश्वरस्यभूतगणाः अतिशयेनबलपराक्रमाःतत्सदृशाइत्यर्थः सत्वानइतिभूतगणा-उच्यन्ते—अथोयेअस्यसत्वानइत्यादौ[2]तथादर्शनात् । द्रप्सिनः वृष्ट्युदकबिन्दुभिर्युक्ताः मरुतः-सृष्टांनयन्तीतिश्रुतेः[3] । घोरवर्पसःवर्पइतिरूपनाम घोररूपाः यथाभूतगणाभयंकररूपाः शत्रूणां भयंकररूपाइत्यर्थः यद्वा सत्वानोनघोरवर्पसः यथाभूतगणाभयंकररूपाः तद्वदेतेपीत्यर्थः ॥ ऋष्वासः ऋषीगतौ गत्यर्थाबुद्ध्यर्थाइति अत्रज्ञानार्थः सर्वनिवृष्वेत्यादौ वप्रत्ययान्तोनिपातितः आज्जसेरसुक् । उक्षणः वाषपूर्वस्यनिगमेइत्युपधादीर्घाभावः । अरेपसः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामि-त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सत्वानः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु प्रेईरसद्योस्तुट्चेतिविधीयमानः

---

१ ऋ० सं० २. ७. १६. । २ तै० सं० ४. ५. १. । ३ तै० सं० २. ४. १०. मरुतःसृष्टांवृष्टिंनयन्तीतिनिरुक्तम् नि०७. २४. ।

क्वनिप्प्रत्ययोबहुलवचनात्केवलादपिभवति प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । घोरवर्पसः हन्तेरच्घुरचेतिहन्तेर्घुरादेशः अच् वृङ्धातोर्वृङ्शीङ्भ्यामित्यसुन् पुडागमः बहुव्रीहिस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

युवा॑नोरु॒द्रा अ॒जरा॑अभो॒ग्घनो॑ववक्षु॒रध्रि॑गावः॒पर्व॑ताइव ।
दृ॒ळ्हाचि॒द्विश्वा॒भुव॑नानि॒पार्थि॑वा॒प्रच्या॑वयन्ति॒दि॒व्यानि॑म॒ज्मना॑॥३॥

युवा॑नः । रु॒द्राः । अ॒जराः॑ । अ॒भो॒क्ऽहनः॑ । व॒वक्षुः॑ । अध्रि॑ऽगावः ।
पर्व॑ताःऽइव । दृ॒ळ्हा । चि॒त् । विश्वा॑ । भुव॑नानि । पार्थि॑वा । प्र ।
च्य॒व॒य॒न्ति॒ । दि॒व्यानि॑ । म॒ज्मना॑ ॥ ३ ॥

युवानस्तरुणाःरुद्राः रुद्रपुत्राः अजराः जरारहिताः अभोग्घनः येदेवान् हविर्भिर्नभोजयन्तितेषांहन्तारः अध्रिगावः अधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः पर्वताइवदृढाङ्गाः एवम्भूतामरुतववक्षुःस्तोतॄणामभिमतंप्रापयितुमिच्छन्ति अपिच विश्वासर्वाणिभुवनानिसद्भावंप्राप्तानिपार्थिवा पृथिव्यांभवानिदिव्यानिदिविभवानिचवसूनिदृळ्हाचित् दृढान्यपिमज्मनेतिबलनाम मज्मनाशोधकेनबलेनप्रच्यावयन्तिप्रचालयन्ति ॥ अभोग्घनः भोजनयन्तीतिभोजःनभोजःअभोजःतेषहन्तारः बहुलंछन्दसीतिहन्तेःक्विप् झयोहोन्यतरस्यामितिहकारस्यघत्वम् इन्हन्पूषार्यम्णांशाविततिनियमाद्दीर्घाभावः । ववक्षुः वहप्रापणेअस्मादिच्छासनिएकाचइतीट्प्रतिषेधः द्विर्भावः ढत्वकत्वषत्वानि सन्यतइतीत्वाभावश्छान्दसः लिट्युसिअमन्त्रेइतिनिषेधादाम्प्रत्ययाभावेअतोलोपइत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

चि॒त्रैर॒ञ्जिभि॒र्वपु॑षे॒व्य॑ञ्जते॒वक्षः॑सुरु॒क्माँ अधि॑येतिरेशु॒भे ।
अंसे॑ष्वेषां॒नि॑मिमृक्षुरृ॒ष्टयः॑सा॒कंज॑ज्ञिरेस्व॒धया॑दि॒वोनरः॑ ॥४॥

चि॒त्रैः । अ॒ञ्जिऽभिः॑ । वपु॑षे । वि । अ॒ञ्ज॒ते॒ । वक्षः॑ऽसु । रु॒क्मान् ।
अधि॑ । ये॒ति॒रे॒ । शु॒भे । अंसे॑षु । ए॒षा॒म् । नि । मि॒मृ॒क्षुः॒ । ऋ॒ष्टयः॑ ।
सा॒कम् । ज॒ज्ञि॒रे॒ । स्व॒धया॑ । दि॒वः । नरः॑ ॥ ४ ॥

वपुरितिरूपनाम वपुषेरूपायशोभार्थंमरुतः चित्रैर्नानाविधैः अञ्जिभीरूपाभिव्यञ्जनसमर्थैराभरणैःस्वशरीराणिव्यञ्जते व्यक्तंकुर्वन्तिअलङ्कुर्वन्तीत्यर्थः वक्षःसु भुजान्तरेषुरुक्मान्रोचमानान्हारान् अधियेतिरेउपरिचक्रिरे किमर्थंशुभेशोभार्थम् अपिच येषांमरुतामंसेषुऋष्टयःआयुधानिनिमिमृक्षुः निमृष्टाः स्थिताःबभूवुः तैरायुधैःसहितानरोनेतारोमरुतः दिवोन्तरिक्षात्स्वधया स्वकीयेनबलेनसाकंसहजज्ञिरेप्रादुर्बभूवुः॥ येतिरे यतीप्रयत्ने लिटिअतएकहल्मध्यइत्येत्वाभ्यासलोपौ। शुभे शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वम्। मिमृक्षुः मृजूशुद्धौ सनि ऊदित्वादिडभावः हलन्ताच्चेतिसनःकित्त्वाद्गुणाभावः द्विर्वचनादि सन्यतइतीत्वम् लिट्युसि अतोलोपइत्याकारलोपः। जज्ञिरे जनीप्रादुर्भावे लिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

ई॒शा॒न॒कृतो॒ धुन॑यो रि॒शाद॑सो॒ वाता॑न्वि॒द्युत॒स्तवि॑षीभिरक्रत। दु॒हन्त्यूध॑र्दि॒व्यानि॒ धूत॑यो॒ भूमिं॑ पिन्वन्ति॒ पय॑सा॒ परि॑ज्रयः ॥५॥६॥

ई॒शा॒न॒ऽकृत॑ः। धुन॑यः। रि॒शाद॑सः। वाता॑न्। वि॒ऽद्युत॑ः। तवि॑षीभिः। अ॒क्र॒त॒। दु॒हन्ति॑। ऊध॑ः। दि॒व्यानि॑। धूत॑यः। भूमि॑म्। पि॒न्व॒न्ति॒। पय॑सा। परि॑ऽज्रयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ईशानकृतःस्तोतारमीशानंधनाधिपतिंकुर्वाणाः धुनयःमेघादीनांकम्पयितारःरिशादसः रिशानांहिंसकानामत्तारः यद्वा रिशतांहिंसतांअसितारोनिरसितारः एवम्भूतामरुतः तविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वातान् पुरोवातादीन्विद्युतः विद्योतमानास्तडितश्चाक्रतकुर्वन्ति कृत्वाचपरिज्रयः परितोगन्तारोधूतयःकम्पयितारोमरुतोदिव्यानिदिविभवानि ऊधः ऊधःस्थानीयान्यभ्राणिदुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति जलरहितानिकुर्वन्तीत्यर्थः तदनन्तरंभूमिंपयसामेघान्निर्गतेनोदकेनजलेनपिन्वन्ति सिञ्चन्ति ॥ रिशादसः रिशहिंसायाम् इगुपधलक्षणःकः रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः तानदन्तीतिरिशादसः असुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा रिशच्छब्दोपपदात्तन्तादसुक्षेपणेइत्यस्मात्क्विप् व्यत्ययेनपूर्वपदस्योपधादीर्घः अन्तोदात्तत्वंच। अक्रत करोतेश्छान्दसोवर्तमानेलुङ् मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक्। ऊधः सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेषष्ठोवर्गः ॥६॥

मरुत्वतीयशस्त्रेपिन्वन्त्यपइत्येषाधाय्या सूत्रितंच—अग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वन्त्यपइतिधाय्याइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

पिन्वन्त्यपोमरुतःसुदानवःपयोघृतवद्विदथेष्वाभुवः ।
अत्यंनमिहेविनयन्तिवाजिनमुत्संदुहन्तिस्तनयन्तमक्षितम् ॥ ६॥

पिन्वन्ति । अपः । मरुतः । सुऽदानवः । पयः । घृतऽवत् । विदथेषु । आऽभुवः । अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् । उत्सम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदानामरुतः पयःक्षीरवत् सारवतीरपःपिन्वन्तिसिञ्चन्ति आभुवः आभुवन्तीत्याभुवःऋत्विजः तेविदथेषुयज्ञेषुघृतवत्यथाघृतंसिञ्चन्तिएवंमरुतोपिवृष्टिंकुर्वन्तीति भावःतत्रहेतुमाह—अत्यंन यथाअश्वंसादिनोविनयन्ति युद्धार्थंशिक्षन्ति एवंमरुतोवाजिनंवेगवन्तंमेघंमिहेवर्षणायविनयन्तिस्वाधीनंकुर्वन्तीतिभावः विनीयचस्तनयन्तंगर्जन्तंअक्षितंअक्षीणंउत्संउत्सवन्त्यस्मादापइतिउत्सोमेघः तंदुहन्तिरिक्तीकुर्वन्ति ॥ सुदानवःनुप्रत्ययान्तोदानुशब्दः द्युदात्तः बहुव्रीहावाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मिहे मिहसेचने सम्पदादिलक्षणभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तनयन्तम् स्तनयशब्दश्चुरादिरदन्तः अतोलोपस्यस्थानिवद्भावाद्लघ्वाद्यभावः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

महिषासोमायिनश्चित्रभानवोगिरयोनस्वतवसोरघुष्यदः ।
मृगाइवहस्तिनःखादथावनायदारुणीषुतविषीरयुग्ध्वम् ॥७॥

महिषासः । मायिनः । चित्रऽभानवः । गिरयः । न । स्वऽतवसः । रघुऽस्यदः । मृगाःऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिषइतिमहन्नाम महिषासोमहान्तःमायेतिज्ञाननाम मायिनःप्राज्ञाःचित्रभानवःशोभनदीप्तयःगिरयोनस्वतवसःपर्वताइवस्वकीयेनबलेनयुक्तारघुष्यदः शीघ्रगमनाः हेमरुतःएवम्भूतगुणविशिष्टायूयं हस्तिनोहस्तवन्तोमृगाइवगजाइव वनावनानिवृक्षजातानिखादथभक्षयथ प्रभंक्थेतियावत् यद्यस्मात्आरुणीषुअरुणवर्णासुवडवासुतविषीबलान्ययुग्ध्वंसंयोजितवन्तः तस्माद्भवतामिववाहनस्यापिप्रबलत्वात्तत्संयुक्ताभवन्तः सर्वेभजन्तीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः स्यन्दूप्रस्रवणे रघुशीघ्रंस्यन्दन्तेगच्छन्तीतिरघुष्यदः क्विप्चेतिक्विप् अनिदितामितिनलोपः वालमूललघ्वलमितिलत्वविकल्पः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । खादथ खादृभक्षणे । अयुग्ध्वं युजिर्योगे लुङि च्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः धिचेतिसकारलोपः चोःकुरितिकुत्वम् अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह–

सिंहाइवनानदतिप्रचेतसःपिशाइवसुपिशोविश्ववेदसः ।
क्षपोजिन्वन्तःपृषतीभिर्ऋष्टिभिःसमित्सबाधःशवसाहिमन्यवः ॥ ८

सिंहाःऽइव । नानदति । प्रऽचेतसः । पिशाःऽइव । सुऽपिशः ।
विश्वऽवेदसः । क्षपः । जिन्वन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । सम् ।
इत् । सऽबाधः । शवसा । अहिऽमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसःप्रकृष्टज्ञानामरुतः सिंहाइवनानदतिभृशंशब्दंकुर्वन्ति यथासिंहाः गिरिगह्वरेषुगंभीरशब्दंकुर्वन्ति एवंमरुत्स्वप्यागतेषुगम्भीरःशब्दउत्पद्यतइतिभावः तथासुपिशःशोभनावयवाःशोभनालङ्कारावा तत्रदृष्टान्तः–पिशाइव पेशइतिरूपनाम यथारुरवःस्वशरीरगतैःश्वेतबिन्दुभिःअलंकृतास्तद्वत् विश्ववेदसः सर्वज्ञाःक्षपःशत्रूणांक्षपयितारः जिन्वन्तः स्तोतॄन्प्रीणयन्तःशवसाबलेनअहिमन्यवः आहननशीलामन्युयुक्ताःयद्विषयःकोपोजायतेतस्यहननेसमर्थाइत्यर्थः यद्वा मननंज्ञानं मन्युः अहीनज्ञानाः उत्कृष्टबुद्धयइत्यर्थः एवम्भूतामरुतः पृषतीभिः पृषत्यइतिमरुतांवाहनस्याख्या पृषत्यःश्वेतबिन्द्वङ्किताः मृग्यइत्यैतिहासिकाः । नानावर्णामेघमालाइतिनैरुक्ताः । ताभिःऋष्टिभिरायुधैश्चसहिताःसन्तःसबाधःशत्रुभिर्बाधितान्यजमानान्समित्समानमेवयुगपदेवरक्षितुमागच्छन्तीतिशेषः ॥ नानदति णदअव्यक्तेशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लट् । पिशाइव पिशअवयवे इगुपधलक्षणःकः । सुपिशः सुपूर्वात्पिशअवयवेइत्यस्मात् क्विप्चेतिक्विप् । पृषतीभिः पृषुसेचने वर्तमानेपृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावादुगितश्चेतिङीप् अतएवशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वेप्राप्ते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिनियमात्तस्याभावः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

रोदसीआवदतागणश्रियोनृषाचःशूराःशवसाहिमन्यवः।
आवन्धुरेष्वमतिर्नदर्शताविद्युन्नतस्थौमरुतोरथेषुवः॥९॥

रोदसी इति। आ। वदत। गणऽश्रियः। नृऽसाचः। शूराः। शवसा अहिऽमन्यवः। आ। वन्धुरेषु। अमतिः। न। दर्शता। विऽद्युत्। न। तस्थौ। मरुतः। रथेषु। वः॥ ९॥

हेगणश्रियः गणशःश्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः नृषाचः नॄन्यजमानान् हविःस्वीकरणायसेवमानाः शूराः शौर्योपेताः एवम्भूताः हेमरुतः शवसाबलेनअहिमन्यवः आहननस्वभावकोपयुक्ताःसन्तः रोदसीद्यावापृथिव्यौ आवदत आसमन्ताच्छब्दयत युष्मदागमनेसतिभवदीयशब्देनद्यावापृथिव्यौपूर्णेकुरुतेतिभावः किञ्च हेमरुतः वोयुष्माकंतेजः वन्धुरेषुवन्धककाष्ठनिर्मितंसारथेःस्थानंवन्धुरमित्युच्यते तद्युक्तेषुरथेष्वातस्थौआतिष्ठतिअवस्थितंसवसर्वैर्दृश्यते तत्रदृष्टान्तद्वयमुच्यते—अमतिर्न अमतिरितिरूपनाम यथानिर्मलंरूपंसर्वैर्दृश्यते दर्शताविद्युन्न यथावादर्शनीयाविद्युत्मेघस्थासर्वैर्दृश्यतेएवंरथेवस्थितानांयुष्माकंज्योतिरपिसर्वैर्दृश्यतइत्यर्थः॥ वदत ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः। नृषाचः पादादित्वादामन्त्रितायुदात्तत्वम्।अमतिः अमगत्यादिषु अमेरतिरित्यौणादिकोतिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। दर्शता भृमृदृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्॥ ९॥

दशमीमृचमाह—

विश्ववेदसोरयिभिःसमोकसःसम्मिश्लासस्तविषीभिर्विरप्शिनः।
अस्तारइषुंदधिरेगभस्त्योरनन्तशुष्मावृषखादयोनरः॥१०॥७॥

विश्वऽवेदसः। रयिऽभिः। समऽओकसः। समऽमिश्लासः। तविषीभिः विऽरप्शिनः। अस्तारः। इषुम्। दधिरे। गभस्त्योः। अनन्तऽशुष्माः वृषऽखादयः। नरः॥ १०॥ ७॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञाः रयिभिर्धनैःसमोकसः समाननिवासाः समवेतावाधनाधिपतयइत्यर्थः तविषीभिः बलैः संमिश्लासः संमिश्राः संयुक्ताइत्यर्थः विरप्शिनः महन्नामैतत् महान्तः अस्तारः शत्रूणांनिरसितारः अनन्तशुष्माः अनवच्छिन्नबलाः वृषखादयः वृषाइन्द्रः खादिरायुधस्थानीयोयेषांतेतथोक्ताः यद्वा वृषासोमःखादिःखाद्यःपेयोयेषांतेनरोनेतारः एवम्भूताः मरुतः गभस्तिरितिबाहुनाम गभस्त्योःबाह्वोःइषुंदधिरे शत्रूणांनिरसनायधनुर्बाणादिकंआयुधंधारयन्ति ॥ समोकसः उचसमवाये असुनिबहुलवचनात्कुत्वमितिओकउचःकइत्यत्रोक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संमिश्लासः कपिलकादित्वाल्लत्वम् । विरप्शिनः रपलपव्यक्तायां वाचि विपूर्वादस्मात् बहुलवचनात्शक्प्रत्ययः विविधंशब्दंरपन्तीतिविरप्शाःस्तोतारः तेएषांसन्तीतिविरप्शिनः यद्वा विविधंरपणंविरप्शं तदेषामस्तीति मरुतोहिविविधंशब्दंकुर्वतेइति प्रत्ययस्वरः । अस्तारः ताच्छीलिकस्तृन् इडभावश्छान्दसः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अनन्तशुष्माः नास्यन्तोस्येत्यनन्तः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अनन्तंशुष्मोबलंयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषखादयः खादृभक्षणे उणादिकइन्प्रत्ययः वृषन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

एकादशीमृचमाह—

हिरण्ययेभिःपविभिःपयोवृधउज्जिघ्नन्तआपथ्योऽनपर्वतान् ।
मखाअयासःस्वसृतोध्रुवच्युतोदुध्रकृतोमरुतोभ्राजदृष्टयः॥११॥

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयःऽवृधः । उत् । जिघ्नन्ते ।
आऽपथ्यः । न । पर्वतान् । मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः ।
दुध्रऽकृतः । मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतःहिरण्ययेभिःसुवर्णमयैः यद्वा हितरमणीयैः पविभिःरथानांचक्रैःपर्वतान्पर्ववतोमेघान् यद्वा शिलोच्चयान्उज्जिघ्नन्तेऊर्ध्वंगमयन्तिस्थानात्प्रच्यावयन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—पथ्योन यथा पथिगच्छन्रथःमार्गेःआस्थितंतृणवृक्षादिकंचूर्णीकृत्योर्ध्वंनयतिगमयति यद्वा यथासंयुक्तागजाः मार्गेस्थितंवृक्षादिकंभग्नंकुर्वन्ति कीदृशामरुतःपयोवृधःपयसोवृष्ट्युदकस्यवर्धयितारः यद्वा पृश्नेः

पयसावर्धमानाःपृश्निर्यैवैपयसोमरुतोजाताइतिहिश्रूयते[1]। मखाःमखइतियज्ञनाम तद्वन्तः अयासः देवयजनदेशंप्रतिगन्तारः स्वसृतः शत्रून्प्रतिस्वयमेवसरन्तोगच्छन्तः ध्रुवच्युतः ध्रुवाणांनिश्चलानांपर्वतादीनामपिच्यावयितारःदुध्रकृतः दुध्रंदुष्टानांधारयितारंआत्मानंकुर्वाणाः यद्वा दुर्धरमन्यैर्धर्तुमशक्यंआत्मानंकुर्वाणाःभ्राजदृष्टयःदीप्यमानायुधाः॥उज्जिघ्नन्ते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् व्यत्ययेनान्तादेशः। पथ्यः पथिभवःभवेछन्दसीतियत् नस्तद्धितेइतिटिलोपः व्यत्ययेनस्वरितत्वम् यद्वा छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयईकारः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम्। अयासः अयपयगतौ अयन्तइत्ययाः पचाद्यच् आज्जसेरसुक्। दुध्रकृतः अत्रदुःशब्देनदुष्टाःलक्ष्यन्ते धृञ्धारणे दुष्टान्धारयतीतिदुध्रः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः यद्वा ईषद्दुःसुष्वितिदुःशब्देउपपदेकर्मणिखल् गुणाभावश्छान्दसः तंकुर्वन्तीतिदुध्रकृतः करोतेः क्विप्चेतिक्विप् रेफलोपश्छान्दसः॥११॥

द्वादशीमृचमाह—

घृषुंपावकंवनिनंविचर्षणिंरुद्रस्यसूनुंहवसागृणीमसि।
रजस्तुरंतवसंमारुतंगणमृजीषिणंवृषणंसश्चतश्रिये॥१२॥

घृषुम्। पावकम्। वनिनम्। विऽचर्षणिम्। रुद्रस्य। सूनुम्। हवसा। गृणीमसि। रजःऽतुरम्। तवसम्। मारुतम्। गणम्। ऋजीषिणम्। वृषणम्। सश्चत। श्रिये॥ १२ ॥

घृषुंशत्रूणांबलस्यघर्षकंविनाशयितारंपावकंसर्वेषांशोधकं वनिनं वनमित्युदकनाम उदकवन्तंवृष्टिप्रदमित्यर्थः विचर्षणिंविशेषेणसर्वस्यद्रष्टारं रुद्रस्यमहादेवस्यसूनुंपुत्रभूतंएवंविधंमरुतांसमूहंहवसाआह्वानसाधनेनस्तोत्रेणगृणीमसिशब्दयामःस्तुमइत्यर्थः हेऋत्विग्यजमानाः यूयमपिश्रियेऐश्वर्यायधनार्थंमारुतंगणंमरुतांसंघंसश्चतप्राप्नुत कीदृशंरजस्तुरंपार्थिवस्यपांसोःत्वरयितारंप्रेरकमित्यर्थः तवसं प्रवृद्धंऋजीषिणंतृतीयसवनेहिमरुतःस्तूयंते तत्रचऋजीषमभिषुण्वन्तीति ऋजीषसम्बन्धःश्रुतः अतस्तद्वन्तंवृषणंकामानांवर्षितारम्॥हवसा ह्वेञोसिप्रत्ययेबहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम्। गृणीमसि गृशब्दे इदन्तोमसिः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। रजस्तुरं रजांसितु-

---

१ तै० सं० २. २. ११.।

तोर्तीतिरजस्तूः तुरत्वरणे क्विप्चेतिक्विप् । वृषणं वाषपूर्वस्यनिगमेइतिदीर्घाभावः। सश्चत ग्लुश्चुष-स्जगतावित्यत्रसश्चिमप्येकेइतिधातुवृत्तावुक्तम् गतिकर्मसुचसश्चतीतिपठितम्। श्रिये सावेकाच-इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

प्रनूसमर्तःशवसाजनाँअतितस्थौवऊतीमरुतोयमावत ।
अर्वद्भिर्वाजंभरतेधनानृभिरापृच्छ्यंक्रतुमाक्षेतिपुष्यति ॥१३॥

प्र । नु । सः । मर्तः । शवसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः ।
ऊती । मरुतः । यम् । आवत । अर्वत्ऽभिः । वाजम् । भरते ।
धना । नृऽभिः । आऽपृच्छ्यम् । क्रतुम् । आ । क्षेति । पुष्यति ॥१३॥

समर्तःमनुष्यः शवसाबलेनजनान् जातानन्यान् पुरुषानतिअतीत्यनुक्षिप्रंतस्थौप्रति-ष्ठितोभवति हेमरुतोवोयुष्माकंऊतीऊत्यारक्षणेनयंपुरुषंआवतअरक्षतअपिचसपुरुषः अर्वद्भिरश्वैः साधनभूतैर्वाजमन्नंनृभिःस्वकीयैर्मनुष्यैः धनाधनानिचभरतेसम्पादयति तथाआपृच्छ्यं आप्रष्टव्यंशोभनंक्रतुंअग्निष्टोमादिकर्मआक्षेतिआप्नोति पुष्यतिप्रजापशुभिःपुष्टोभवतिच ॥ ऊती तृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नृभिः नृचान्यतरस्यामितिविभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । आपृच्छ्यं छन्दसिनिष्टर्क्येत्यादौआङ्पूर्वात्पृच्छतेःक्यप्प्रत्ययान्तोनिपात्यते ग्रहिज्यादिनास-म्प्रसारणम् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्। पुष्यति पुषपुष्टौ दिवादित्वाच्छ्यन् नित्वादा-द्युदात्तत्वम् तिङःपरत्वान्निघाताभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

चर्कृत्यंमरुतःपृत्सुदुष्टरंद्युमन्तंशुष्मंमघवत्सुधत्तन ।
धनस्पृतमुक्थ्यंविश्वचर्षणिंतोकंपुष्येमतनयंशतंहिमाः ॥१४॥

चर्कृत्यम् । मरुतः । पृत्ऽसु । दुस्तरम् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् ।
मघवत्ऽसु । धत्तन । धनऽस्पृतम् । उक्थ्यम् । विश्वऽचर्षणिम् ।
तोकम् । पुष्येम । तनयम् । शतम् । हिमाः ॥ १४ ॥

हेमरुतः मघवत्सुहविर्लक्षणधनयुक्तेषुयजमानेषुपुत्रंधत्तनस्थापयतदत्तेतियावत् कीदृशंपुत्रं चर्कृत्यंकार्येषुपुनःपुनःपुरस्कर्तव्यं सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः पृत्सुसङ्ग्रामेषुदुष्टरंदुःखेनतरितव्यंअजेयमित्यर्थः द्युमन्तंदीप्तिमन्तंशुष्मंशत्रूणांशोषकं बलवन्तंधनस्पृतं धनानां स्प्रष्टारंधनैः प्रीतंवाउक्थ्यं उक्थं स्तोत्रंतदर्हंप्रशस्यमित्यर्थः विश्वचर्षणिंविशेषेणद्रष्टारंसर्वज्ञंएवंविधंतोकंपुत्रंतनयंपौत्रंचशतंहिमाः हेमंतर्तूपलक्षितान्शतसंवत्सरान्जीवन्तःसन्तः पुष्येमपोषयेम अत्रहिमशब्देनतद्युक्ताहेमन्तर्तवोभिधीयन्ते तथाचब्राह्मणमेवमाम्नायते—शतंहिमाइत्याह शतंत्वाहेमन्तानिधिषीयेतिवावैतदाहेति[1] ॥ चर्कृत्यम् प्रकृतिग्रहणेयङ्लुगन्तस्यापिग्रहणमितिन्यायेनकरोतेर्यङ्लुगन्तात् विभाषाकृवृषोरितिक्यप् तुगागमः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते। पृत्सु पदादिषुमांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशः। दुष्टरं तॄप्लवनतरणयोः ईषद्दुःसुषु- तिखल् सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वम् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। धत्तन तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्यतनादेशः। हिमाः हन्तेर्हिंचेतिमक्प्रत्ययः अर्शआद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम्॥१४॥

ऐकादशिनस्यमारुतस्यपशोर्वपायागस्यनूष्ठिरमित्येषायाज्या सूत्रितंच—शुचीवोहव्यामरुतःशुचीनांनूष्ठिरंमरुतोवीरवन्तमिति।

तामेतांसूक्तेपञ्चदशीमृचमाह—

नूष्ठिरंमरुतोवीरवन्तमृतीषाहंरयिमस्मासुधत्त।
सहस्रिणंशतिनंशूशुवांसंप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात्॥१५॥८॥

नु। स्थिरम्। मरुतः। वीरऽवन्तम्। ऋतिऽसहम्। रयिम्।
अस्मासु। धत्त। सहस्रिणम्। शतिनम्। शूशुऽवांसम्। प्रातः।
मक्षु। धियाऽवसुः। जगम्यात्॥ १५॥ ८॥

हेमरुतः स्थिरंस्थास्नुंवीरवन्तंवीरैःपुत्रैर्वर्धितं यद्वा वीर्योपेतंऋतीषाहंगन्तॄणांशत्रूणामभिभवितारं एवंविधंरयिंपुत्रलक्षणंधनंअस्मासुधत्तस्थापयत सहस्रिणंशतिनंएतत्संख्याकधनवन्तं अतएवशूशुवांसंप्रवृद्धंअपिचास्माकं रक्षणायधियाबुद्ध्याकर्मणावामात्तधनोमरुद्गणःप्रातःकाले जगम्यात्आगच्छतु॥ नूष्ठिरं ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः पूर्वपदादितिषत्वम्। ऋतीषाहं ऋगतौ

---

1 तै० १.५.८.।

कर्तरिक्विप् षहअभिभवे छन्दसिसहइतिण्विप्रत्ययः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् सुषामादित्वात्षत्वम्। शूशुवांसं टुओश्विगतिवृद्ध्योः लिटःक्वसुः विभाषाश्वेरितिसम्प्रसारणम् द्विर्वचने तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिडभावःप्रत्ययस्वरः॥१५॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेएकादशोनुवाकः ११ ॥

द्वादशेनुवाकेनवसूक्तानि तत्रपश्वेत्यादीनि षट्सूक्तानिद्वैपदानि तेष्वध्ययनसमयेद्वेद्वेऋचौ चतुःपदामेकैकामृचंकृत्वासमाम्नायते अयुक्संख्यासुतुयान्त्यातिरिच्यतेसातथैवाम्नायते प्रायेणार्थोपिद्वयोर्द्विपदयोरेकएव प्रयोगेतुताःपृथक्शंसनीयाः सूत्र्यतेहि पश्वाननतायुमितिद्वैपदमिति। तत्रपश्वेतिदशर्चंप्रथमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—पश्वादशपराशरःशाक्त्योद्वैपदंतदिति। शक्तिपुत्रः पराशरऋषिः तत्पुत्रत्वंचस्मर्यते वसिष्ठस्यसुतःशक्तिःशक्तेःपुत्रःपराशरइति। द्विपदाविराट्छन्दः विंशतिकाद्विपदाविराजइतिहितल्लक्षणम् अग्निर्देवता परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितम् पश्वाननतायुमित्यारभ्य इत्थाहीत्यतःप्राक्यत्सूक्तजातंतत्सर्वमाग्नेयमितितस्यार्थः द्वैपदंतदित्युक्त्वादिदमादीनिषट्सूक्तानितुह्यादिपरिभाषयाद्विपदानि दशमेहनिवैश्वदेवशस्त्रेवैश्वदेवसूक्तात्पूर्वं एतद्वैपदंसूक्तंशंसनीयं सूत्रमुदाहृतम्।

तत्रप्रथमामृचमाह—

पश्वानतायुंगुहाचरंन्तंनमोयुजानंनमोवहन्तम्। (१)
सजोषाधीराःपदैरनुग्मन्नुपत्वासीदन्विश्वेयजत्राः (२)॥१॥

पश्वा। न। तायुम्। गुहा। चरंन्तम्। नमः। युजानम्। नमः। वहन्तम्। (१)सऽजोषाः। धीराः। पदैः। अनु। ग्मन्। उप। त्वा। सीदन्। विश्वे। यजत्राः (२)॥ १ ॥

धीराः मेधाविनोदेवाः सजोषाःसमानप्रीतयःसन्तः हेअग्ने त्वांपदैर्मार्गैःपादकृतैर्लाञ्छनैः अनुग्मन्अन्वगमन् कीदृशंपश्वाअपहृतेनपशुनासहवर्तमानंतायुंन तायुरितिस्तेननाम यथास्तेनःपरकीयंपश्वादिधनमपहृत्यदुष्प्रवेशेगिरिगह्वरेवर्ततेतद्वत् गुहाचरन्तंअन्तर्पायांगुहायांगच्छन्तंव-

र्तमानं चततिर्गतिकर्मा । तथाचतैत्तिरीयैःअग्नेरप्सुप्रवेशःसमाम्नायते—सनिलायत सोपःप्राविशदिति। यद्वा अश्वत्थगुहायांगच्छन्तंवर्तमानं श्रूयतेच—अग्निर्देवेभ्योनिलायत। अश्वोरूपंकृत्वा सोश्वत्थेसंवत्सरमतिष्ठदिति[3] । तथानमोयुजानंहविर्लक्षणमन्नमात्मनासंयुजानंनमोवहन्तंदेवेभ्यःप्रत्तंहविर्वहन्तंयजत्राःयजनीयाः विश्वेसर्वेदेवाः हेअग्ने त्वात्वांउपसीदन्समीपंप्राप्नुवन्ददृशुरित्यर्थः ॥ पश्वा तृतीयैकवचनस्यजसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावाभावः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा भिदादिषुपाठादङ्प्रत्ययान्तः वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । युजानं शानचि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । सजोषाः जुषीप्रीतिसेवनयोः समानंजुषन्तइतिसजोषसः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितिजसःसुः । ग्मन् गमेर्लुङि मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । यजत्राः अमिनक्षीत्यादिनात्रन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

ऋ॒तस्य॑ दे॒वा अनु॑ व्र॒ता गु॒र्भुव॒त्परि॑ष्टि॒र्द्यौर्न भूम॑ ।(३)
वर्ध॑न्ती॒मापः॑ प॒न्वा सुशि॑श्विमृ॒तस्य॒ योना॒ गर्भे॒ सुजा॑तम् (४)॥२॥

ऋ॒तस्य॑ । दे॒वाः । अनु॑ । व्र॒ता । गुः॒ । भुव॑त् । परि॑ष्टिः । द्यौः । न । भूम॑ । (३) वर्ध॑न्ति । ई॒म् । आपः॑ । प॒न्वा । सुऽशि॑श्विम् । ऋ॒तस्य॑ । योना॑ । गर्भे॑ । सुऽजा॑तम् (४) ॥ २ ॥

उक्तएवार्थःस्पष्टीक्रियते देवाःऋतस्यगतस्यपलायितस्याग्नेः व्रताव्रतानिकर्माणिगमनावस्थानशयनादिरूपाणिअनुगुः अन्वेष्टुमगमन् तदनन्तरंपरिष्टिःपरितःसर्वतोन्वेषणंभुवद्भवत् भूमभूमिरपिअग्नेरन्वेष्टृभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्गइवाभूत् इन्द्रादयःसर्वेदेवाः अग्नेर्गवेषणायभूलोकंप्राप्ताइत्यर्थः आपः अब्देवताः ईं एनंउदकेप्रविष्टमग्निंवर्धन्तिप्रवर्धयन्ति यथादेवानपश्यन्तितथाऽरक्षन्नित्यर्थः कीदृशं पन्वास्तोत्रेणसुशिश्विंसुष्ठुप्रवर्धितंऋतस्ययोना योनिरित्युदकनाम ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्यवाकारणभूते जले गर्भेगर्भस्थानेमध्येसुजातंसुष्ठुप्रादुर्भूतं एवमप्सुवर्तमानंअग्निं देवेभ्यःमत्स्यःप्रावोचत् तदनन्तरंदेवास्तमज्ञासिषुरितिभावः तथाचतैत्तिरीयकम्—सनिलायत

---

१ नि० ३. २०. । २ तै० सं. २. २. ६. । ३ तै० ब्रा० १. १. ३. ।

सोपःप्राविशत्तंदेवाःप्रैषमैच्छन्तंमत्स्यःप्राब्रवीदिति ॥ व्रता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । गुः इण्गतौ इणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिझेर्जुस् उस्यपदान्तादितिपररूपत्वम्। परिष्टिः इषइच्छायाम् क्तिनि तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वम् तादौचनिती-तिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । भूम सुपांसुलुगितिसोर्डादेशः ह्रस्वश्छान्दसः । वर्धन्ति छन्द-स्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्व-धातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । पन्वा पनस्तुतौ औणादिकोभावेउप्रत्ययः। सुशिश्विं टुओ-श्विगतिवृद्ध्योः आदृगमहनजनइत्यत्रउत्सर्गश्छन्दसीतिवचनात्किप्रत्ययः वचिस्वपीत्या-दिनासम्प्रसारणम् लिङ्वद्भावात्द्विर्भावेबहुलंछन्दसीत्युकारस्येत्वम् छान्दसोयणादेशः सुःपूजाया-मितिसोःकर्मप्रवचनीयत्वम् स्वतीपूजायामितिप्रादिसमासःअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

पुष्टिर्नरण्वाक्षितिर्नपृथ्वीगिरिर्नभुज्मक्षोदोनशम्भु । (५)
अत्योनाज्मन्त्सर्गप्रतक्तःसिन्धुर्नक्षोदःकईंवराते (६) ॥ ३॥

पुष्टिः । न । रण्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शम्ऽभु । (५) अत्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिन्धुः । न । क्षोदः । कः । ईम् । वराते (६) ॥ ३ ॥

रण्वारमणीयासर्वेषांहृद्या पुष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिव अग्निःसर्वेषांरमणीयः ऐ-हिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् यद्वा पुष्टिरिवरण्वागन्तव्यः शब्दनीयः स्तुत्योवा यथापुष्टिःप्राप्यतेतद्वदग्निर्यज्ञेहविर्भिःप्राप्यतइतिभावः पृथ्वीविस्तीर्णाक्षितिर्न भूमिरिव अग्निर-पिविस्तीर्णःसर्वेषुभूतेषुजाठररूपेणावस्थानात् गिरिर्न पर्वतइवभुज्मसर्वेषांभोजयिता यथागिरोवि-द्यमानंफलमूलादिकमाहृत्यसर्वेभुञ्जतेतद्वदग्नावपिपचन्तःसर्वेभुञ्जते यद्वा अग्नावाहुतिंहुत्वायज-मानाःस्वर्गफलंभुञ्जते अथवागिरिर्यथादुर्भिक्षेसर्वान्प्राणिनोभुनक्ति स्वकीयमूलफलादिदानेनपा-लयतितद्वदयमपिपापादनुष्ठातृन्प्रमुञ्चति तथाचाम्नायते—अग्निर्मातस्मादेनसःप्रमुञ्चत्विति । श-म्भु सुखकरंक्षोदोन उदकमिव यथोदकंसुखंकरोतितद्वदग्निःसर्वेषांसुखकारीत्यर्थः अज्मन् स-ङ्ग्रामनामैतत् अज्मनिसङ्ग्रामेअत्योन सन्ततगमनशीलोजात्यश्वइवसर्गप्रतक्तः सर्गेणविसर्जनेनप्र-

१ तै० सं० २. २. ६. । २ तै० सं० १. ८. ५. ।

गमितः यथासादिनाप्रेषितोजात्यश्वोहन्तव्यसमीपमाशुगच्छति तद्वदग्निरपिस्तोतृभिःप्रेषितःसन्शत्रूनहन्तुंशीघ्रंगच्छतीतिभावः अपिच सिन्धुर्नक्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव अयमपिशीघ्रगामी यथानिम्नप्रदेशाभिमुखोजलप्रवाहोदुर्निवारः तद्वद्दग्धव्याभिमुखोग्निरपीत्यर्थः अतः यस्मादेवंतस्मात् ईं एनमग्निंकोवरातेकोवारयेत कोपिवारयितुंनशक्नोतीत्यर्थः ॥ रण्वा रविर्गत्यर्थः रण्व्यतेप्राप्यतेइतिरण्वः कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मणिपचाद्यच् । भुज्म भुजपालनाभ्यवहारयोः इषियुधीन्धीतिविधीयमानोमक्बहुलवचनादस्मादपिभवति सुपांसुलुगितिसोर्लुक् । अज्मन् अजगतिक्षेपणयोः मनिनि वल्यादावार्धधातुकेविकल्पइष्यतइतिवचनाद्वीभावाभावः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । सर्गप्रतक्तः सृजविसर्गेइत्यस्मात्घञन्तःसर्गशब्दआद्युदात्तः तञ्चुगतौअस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्निष्ठायां यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामितिनलोपः सर्गेणप्रतक्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम । वराते वृञ्वरणेअन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि लेटोडाटावित्याडागमः व्यत्ययेनशप् वैतोन्यत्रेत्यैत्वस्यविकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

जामिःसिन्धूनांभ्रातेवस्वस्रामिभ्यान्नराजावनान्यत्ति ।(७)
यद्वातजूतोवनाव्यस्थादग्निर्हदातिरोमापृथिव्याः (८) ॥ ४॥

जामिः । सिन्धूनाम् । भ्राताऽइव । स्वस्राम् । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अत्ति । (७) यत् । वातऽजूतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । ह । दाति । रोम । पृथिव्याः (८) ॥ ४ ॥

सिन्धूनां स्यन्दनशीलानामपांअयमग्निः जामिःबन्धुः तासामुत्पादकत्वात् तथाचाम्नातम—अग्नेरापइति । यद्वा देवेभ्यःपलायितोप्सुवर्तमानःसन् तासामपां बन्धुर्बभूवेत्यर्थः तत्रनिदर्शनम्—स्वस्रांस्वसॄणांभ्रातेव यथाभ्राताअतिशयेनहितकरोभवन् तद्वत्तादृशोग्निः वनानिमहान्त्यरण्यानिअत्तिभक्षयतिदहतीत्यर्थः तत्रनिदर्शनम—राजाइभ्यान्न भियंयन्तीतिनैरुक्तव्युत्पत्त्याइभ्याःशत्रवः तानयथासमूलंहिनस्तितद्वत् यद्वा इभ्याःधनिनः तान्यथाधनमपहरन्राजाहिनस्ति तद्वदित्यर्थः अपिच यद्यदावातजूतो वातेनप्रेरितःसन्वनावनान्यरण्यानिव्यस्थात् उक्तप्रकारेणविविधमातिष्ठतिदग्धुंप्रवर्तते तदानींअग्निर्हअग्निरेवपृथिव्याभूमेःसम्बधीनिरोमाओषधिरूपाणिरो-

---

तै० आरण्यके अष्टमाध्याये ।

माणिदातिछिनत्ति भूम्यांओषधिवनस्पतिजातंयदस्तितत्सर्वंदहतीतिभावः॥ स्वसां आमोनुष्टभा-
वश्छान्दसः। अस्थात् लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक्। दाति दाप्लवने अदादित्वाच्छपोलुक्॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

श्वसित्यप्सुहंसोनसीदन्क्रत्वाचेतिष्ठोविशामुषर्भुत्। (९)
सोमोनवेधाऋतप्रजातःपशुर्नशिश्वाविभुर्दूरेभाः (१०)॥५॥९॥

श्वसिति। अप्ऽसु। हंसः। न। सीदन्। क्रत्वा। चेतिष्ठः। विशाम्।
उषःऽभुत्। (९) सोमः। न। वेधाः। ऋतऽप्रजातः। पशुः। न।
शिश्वा। विऽभुः। दूरेऽभाः (१०)॥ ५॥ ९॥

अयमग्निर्देवेभ्यःपलायितःसन्अप्सूदकेषुश्वसितिप्राणिति निगूढोवर्ततेइत्यर्थः तत्रदृष्टा-
न्तः—हंसोनसीदन् उदकमध्येउपविशन्हंसइव कीदृशोग्निः क्रत्वाक्रतुनाज्ञानहेतुनाआत्मीयेन
प्रकाशेनविशांप्रजानांचेतिष्ठः अतिशयेनचेतयिताज्ञापयिता रात्रौहिसर्वेजनाः अन्धकारावृतं
सर्वंअग्नेःप्रकाशाज्जानन्ति उषर्भुत् उषसिउषःकालेअग्निहोत्रादौप्रबुद्धः सोमोनवेधाः सोमइववि-
धातास्रष्टा सोमोयथासकलमोषधिरूपंभोग्यजातंसृजति सोमोवाओषधीनांराजेतिश्रुतेः।
तथासकलंभोक्तृजातंसृजति अग्नेरेवभोक्तृरूपेणावस्थानात् तथाचतैत्तिरीयकम्—अग्निरन्नादोन्न-
पतिरिति[1]। वाजसनेयकेपिभोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमाम्नातम्—एतावद्वाइदमन्नंचैवान्नाद्-
श्चसोमएवान्नमग्निरन्नादइति। ऋतप्रजातः ऋतमित्युदकनाम ऋतादुदकात्प्रादुर्भूतः पशुर्नशिश्वा
उदकमध्येवर्तमानोग्निःशयानःपशुरिव तनूकृतः सङ्कुचितगात्रोभूत् ततःप्रादुर्भूतःसन् विभुःप्रभू-
तःसम्पन्नः यद्वा शिश्वाशिशुनागर्भस्थेनवत्सेनसहितागौरिव विभुः प्रभूतावयवोजातइत्यर्थः दूरे-
भाःदूरेविप्रकृष्टदेशेपिभाःप्रकाशोयस्यसतथोक्तः एवंभूतोग्निरप्सुश्वसितीतिपूर्वेणसम्बन्धः॥ श्व-
सिति श्वसप्राणने अदादित्वाच्छपोलुक् रुधादिभ्यःसार्वधातुकइतीडागमः तिपःपित्त्वादनुदात्त-
त्वेधातुस्वरःशिष्यते। क्रत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावाभावः। उषसिबुध्यतइतिउ-
षर्भुत् बुधअवगमने क्विप्चेतिक्विप् एकाचोबशइतिभष्भावः अहरादीनांपत्यादिषूपसंख्यानमि-
तिसकारस्यरेफादेशः। शिश्वा शोतनूकरणे आदेचइत्यात्वम् शःकित्सन्वच्चेतिउप्रत्ययः सन्व-
द्भावाद्द्विर्भावेत्वे अतएवनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् किद्वद्भावादातोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रथमप-

१ तै० ब्रा० ३.९.१९.। २ सत्यषाढसूत्रे.।

क्षे सुपांसुलुगितिसोराकारः द्वितीयेतुपूर्ववन्नाभावाभावः। दूरेभाः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुव्रीहावपिबहुलवचनादलुक् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

रयिरितिदशर्चंसूक्तंद्वैपदम् अध्ययनतःपञ्चर्चं द्वितीयंसूक्तंपराशरस्यार्षम् आग्नेयं अनुक्रान्तंच—रयिरिति। विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

रयिर्नचित्रासूरोनसन्दृगायुर्नप्राणोनित्योनसूनुः। (१)
तक्वानभूर्णिर्वनासिषक्तिपयोनधेनुःशुचिर्विभावा (२)॥१॥

रयिः। न। चित्रा। सूरः। न। सम्ऽदृक्। आयुः। न। प्राणः। नित्यः। न। सूनुः। (१) तक्वा। न। भूर्णिः। वना। सिसक्ति। पयः। न। धेनुः। शुचिः। विभाऽवा (२) ॥ १ ॥

अयमग्निः रयिर्धनमिवचित्राचायनीयःविचित्ररूपोवा सूरोन सूर्यइव सन्दृक्सन्द्रष्टासर्वेषांवस्तूनांदर्शयिताआयुर्नप्राणः आयुःमुखेसञ्चरन्प्राणःप्रश्वसनवायुरिवप्रियतमः यद्वा यथाप्राणवायुःआयुर्जीवनमवस्थापयति तथाचाम्नायते—यावद्ध्यस्मिञ्छरीरेप्राणोवसतितावदायुरिति। एवमग्निरपिजाठररूपेणायुषोवस्थापयिता नित्योनसूनुः नित्योध्रुवःपुत्रइवप्रियकारी यथा-औरसःपुत्रः पितुर्हितमेवाचरतितद्वदयमपिहितस्यस्वर्गस्यप्रापयिता तथाचाम्नायते—पुत्रःपित्रेलोककृज्जातवेदइति[१]।तक्वान गतिमानश्वइव भूर्णिःभर्ता यथाश्वउपर्यारूढंपुरुषंबिभर्तिधारयतिपोषयतीतिवातद्वदयमपीत्यर्थः पयोनधेनुःपयइवप्रीणयिता शुचिर्दीप्तःविभावाविशिष्टप्रकाशयुक्तःएवंगुणविशिष्टोग्निःवनावनान्यरण्यानिसिषक्तिदग्धुंसमवैति सेवतेवा ॥ चित्रा सुपांसुलुगितिसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। नित्यः नेर्ध्रुवइत्यप्प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते। तक्वा तकहसने गतिकर्मसुपठितत्वात् अत्रगत्यर्थः तकतिगच्छतीतितक्वा अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिप्। भूर्णिः घृणिपृश्नीत्यादौभरतेर्निप्रत्ययान्तोनिपातितः ॥१॥

१ तै० ब्रा० १. २. १.

द्वितीयामृचमाह—

दाधारक्षेममोकोनरण्वोयवोनपक्कोजेताजनानाम् । (३)
ऋषिर्नस्तुभ्वाविक्षुप्रशस्तोवाजीनप्रीतोवयोदधाति (४) ॥ २॥

दाधार । क्षेमम् । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पक्कः । जेता । जनानाम् । (३) ऋषिः । न । स्तुभ्वा । विक्षु । प्रऽशस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वयः । दधाति (४) ॥ २ ॥

अयमग्निःक्षेमंलब्धस्यधनस्यरक्षणंदाधारधारयति स्तोतृभ्योदत्तस्यधनस्यरक्षणंकर्तुंशक्नोतीतिभावः ओकोन निवासस्थानंगृहमिव रण्वोरमणीयः यद्वा गन्तव्यःगृहवत्सर्वैःप्राप्यतइत्यर्थः यवोन यवइवपक्कः यथापक्कोयवःउपभोगयोग्योभवति तद्वदग्निरपिपाकादिकार्यहेतुतयाउपभोग्यइत्यर्थः जनानांजेताशत्रुजनानांमध्येभिभविता ऋषिर्न मन्त्रद्रष्टाऋषिरिव स्तुभ्वादेवानांस्तोता विक्षुयजमानलक्षणेषुमनुष्येषुप्रशस्तः प्रख्यातःवाजीन अश्वइवप्रीतोहर्षयुक्तः यथाश्वोहर्षयुक्तोयुद्धाभिमुखंगच्छतितद्वदयमपिदेवानांहविर्वहनेहर्षयुक्तोभवतीत्यर्थः एवंभूतोग्निःवयोन्नंदधातिदधातुअस्मभ्यंददात्वित्यर्थः वयइत्यन्ननाम वयःक्षद्मेतितन्नामसुपाठात् ॥ दाधार तुजादीनामित्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् । क्षेमं क्षियतिनिवसत्यनेनेतिक्षेमः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रण्वः रविरिविधविगत्यर्थाः अस्मात्कर्मणिक्तप्रत्ययः इदित्वान्नुम् । जेता तृन्नन्तआद्युदात्तः । जनानां यतश्चनिर्धारणमितिनिर्धारणेषष्ठी नेयंकर्मणिषष्ठीतिनलोकाव्ययनिष्ठेतिषष्ठीप्रतिषेधोनभवति । स्तुभ्वा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्वनिप् ॥२॥

तृतीयामृचमाह—

दुरोकशोचिःक्रतुर्ननित्योजायेवयोनावरंविश्वस्मै । (५)
चित्रोयदभ्राट्छ्वेतोनविक्षुरथोनरुक्मीत्वेषःसमत्सु (६) ॥३॥

दुरोकऽशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ । अरम् । विश्वस्मै । (५) चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्ऽसु (६) ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिः दुष्प्रापतेजाः क्रतुर्ननित्यःक्रतुःकर्मणांकर्तासइवध्रुवः यथासकर्मसुध्रुवोऽप्रमत्तःसन्जागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसुरक्षसांदहनेध्रुवोजागर्तीत्यर्थः योनौगृहेवर्तमानाजायेव योषिदिव अग्निहोत्रादिगृहेवर्तमानोवह्निर्विश्वस्मैसर्वस्मै यष्ट्रजनायअरंअलंभूषणंभवति यथा जाययागृहमलङ्कृतंभवतितद्वदग्निनायज्ञगृहमप्यलंकृतंसद्दृश्यतइत्यर्थः चित्रश्चायनीयः विचित्रदीप्तिर्वा यद्यदाअयमग्निरभ्राट् भ्राजते तदानींश्वेतोनशुभ्रवर्णआदित्यइवभवति रात्रौहि अहनिसूर्यइवअग्निःप्रकाशकोभवति विक्षुप्रजासुरथोन रथइवरुक्मीसुवर्णवद्रोचमानदीप्तियुक्तः समत्सुसंग्रामेषुत्वेषोदीप्तःएवंभूतोयदभ्राडितिपूर्वेणान्वयः ॥ दुरोकशोचिः उचसमवाये ईषद्दुःसुष्वितिकृच्छ्रार्थेखल् बहुलवचनात्कुत्वम् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् दुरोकंशोचिस्तेजोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरं वालमूलेत्यादिनालकारस्यरेफादेशः । अभ्राट् भ्राजृदीप्तौ लङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् व्रश्चादिषत्वेजश्त्वम् अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । समत्सु समानंमाद्यन्त्येष्विति समदःसंग्रामाः औणादिकोधिकरणेक्विप् समानस्यच्छन्दसीतिसभावः यद्वा सम्यगत्तिभक्षयतिवीरानितिसमत् सम्पूर्वादत्तेः क्विप्चेतिक्विप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सेनेवसृष्टामंदधात्यस्तुर्नदिद्युत्त्वेषप्रतीका । (७)
यमोहजातोयमोजनित्वंजारःकनीनांपतिर्जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अमम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् ।
त्वेषऽप्रतीका । (७) यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वम् । जारः
कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सृष्टाप्रेरितासेनेवस्वामिनासहवर्तमानाभटसंहतिरिव अयमग्निः अमंशत्रूणांभयंदधाति विदधातिकरोतीत्यर्थः यद्वा सृष्टासेनेव अमंबलंदधातिसायथाबलवतीतद्वदग्निरपिबलवानित्यर्थः निदर्शनान्तरमुच्यते—दिद्युदितिवज्रनाम तेनचात्रेषुर्लक्ष्यते त्वेषप्रतीकादीप्तमुखाअस्तुर्नदिद्युत् क्षेप्तुः सम्बन्धिनीषुरिव सायथाभीषयतेतद्वदग्निरपिराक्षसादीन्भीषयतइत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—सेनेवसृष्टाभयंवाबलंवादधात्यस्तुरिवदिद्युत्त्वेषप्रतीकेत्यादि[1] । यच्छतिददातिस्तोतृभ्यःकामानितिय-

---

[1] नि० १०. २१ ।

मोग्निरुच्यते यद्वा इन्द्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वम् अस्मिन्नर्थेयास्केनमन्त्रब्राह्मणेदर्शिते— यमोहजातइन्द्रेणसहसङ्गतः यमाविहेहमातरेत्यपिनिगमोभवतीति[1] । योजातउत्पन्नः भूतसंघः यच्चजनित्वम् जनयितव्यम् उत्पत्स्यमानंभूतजातंतदुभयमपि यमोहअग्निरेवसर्वेषांभावानांआ- हुतिद्वाराअग्न्यधीनत्वात् कनीनांकन्यकानांजारोजरयिता यतोविवाहसमयेअग्नौलाजादिद्रव्य- होमेसतितासांकन्यात्वंनिवर्तते अतोजरयितेत्युच्यते तथाजनीनांजायानांकृतविवाहानांपतिर्भ- र्ता तथाचाख्यायते—अनुपजातपुरुषसम्भोगेच्छावस्थांस्त्रियंसोमोलेभे सच सोमईषदुपजातभोगे- च्छांतांविश्वावसवेगन्धर्वायप्रादात् सचगन्धर्वोविवाहसमयेअग्नयेप्रददौ अग्निश्चमनुजायभर्त्रेध- नपुत्रैःसहितामिमांप्रायच्छदिति । इममर्थंकाचिदृक्स्पष्टंब्रूते—सोमोददद्गन्धर्वायगंधर्वोददद्ग्नये । रयिंचपुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथोइमामिति[2] ।यास्कस्त्वाह—तृतीयोअग्निष्टेपतिरित्यपिनिगमोभवती- ति[3] । यद्वा जनीनांपालयिता यतोयमनुष्ठितैर्यागैःफलंप्रयच्छति ॥ सेनेव इनेनसहवर्ततइतिसे- ना वोपसर्जनस्येतिसभावः बहुव्रीहिस्वरः । जनित्वम् जनीप्रादुर्भावे कृत्यार्थेतवैकेनितिकर्मणि त्वन्प्रत्ययः इडागमः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जारः जारयतीतिजारः दारजारौकर्तरिणिलुक्चेतिनि- पात्यते । कनीनां कन्याशब्दात्षष्ठ्येकवचनेबहुलंछन्दसीतिबहुलग्रहणात्संप्रसारणम् परपू- र्वत्वम् । जनीनाम् जन्यन्तेआस्वितिजनयःस्त्रियः इन्सर्वधातुभ्यइतिइन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्यु- दात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तंवंश्चराथांवयंवंसत्यास्तंनगावोनक्षन्तइुद्धम् ।(९)
सिन्धुर्नक्षोदःप्रनीचीरैनोन्नवन्तगावःस्वं१र्दृशींके (१०)॥५॥

तम् । वः । चराथां । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते । इद्धम् । (९) सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त । गावः । स्वः । दृशीके (१०) ॥ ५ ॥

वइतिव्यत्ययेनबहुवचनम् हेअग्ने तंत्वांचराथा चरतीतिचरथःपशुः तत्प्रभवैःहृदयादिभिः साध्याआहुतिरपिचरथेत्युच्यते उपचारात्कार्येकारणशब्दः चराथा चरथयापशुप्रभवहृदया- दिसाधनयाआहुत्यावसत्यावसतिनिवसतीतिस्थावरोव्रीह्यादिर्वसतिः पूर्ववत्तत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते

१ नि० १०. २१. । २ ऋ० सं० ८. ३. २८. । ३ नि० १०. २१. ।

वसत्यापुरोडाशाद्याहुत्याचवयंइद्धंप्रदीप्तमग्निंनक्षन्तेव्याप्नुयामः पुरुषव्यत्ययः तत्रदृष्टान्तः—अस्तंनगावः अस्तमितिगृहनाम यथागावोगृहंप्राप्नुवन्तितद्वत् अत्रयास्कः—तंवश्चराथाचरन्त्यापश्वाहुत्यावसत्याचनिवसन्त्यौषधाहुत्यास्तंयथागावआप्नुवन्तितथाप्नुयामेति । अयमग्निःसिन्धुर्नक्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरांअञ्चतीःइतस्ततोनितरामुद्गच्छन्तीः ज्वालाःप्रैनोत्प्रेरयति यथाजलप्रवाहः निम्नदेशेशीघ्रंगच्छति तद्वदग्नेर्ज्वालादग्धव्यंप्रतिगच्छन्तीतिभावः स्वर्नभसि वर्तमानेदृशीकेदर्शनीयेतस्मिन्नग्नौ गावोगमनस्वभावारश्मयः नवन्तसंगच्छन्ते नवतिर्गतिकर्मा॥ चराथा चरेरौणादिकोथक्प्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । वसत्या वहिवस्यर्तिभ्यश्चिदितिअतिप्रत्ययः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तं अस्यतेस्मिन्सर्वमित्यस्तंगृहं असिहसीत्यादिनातन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।नक्षते नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा नक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् चादिलोपेविभाषेतिनिघाताभावः । नीचीः निपूर्वादञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपः चाविति दीर्घत्वम् न्यधीचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ऐनोत् इण्गतौ अन्तर्भावितण्यर्थात्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङिव्यत्ययेनश्नुः आडागमोवृद्धिश्च । दृशीके दृशिर्प्रेक्षणे अनिदृशिभ्यांचेतिकीकन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

वनेष्वितिद्विपदंदशर्चं अध्ययनतःपंचर्चं तृतीयंसूक्तंपराशरस्यार्षंआग्नेयं वनेष्वित्यनुक्रान्तम्विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुर्यम् । (१)
क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाट् (२) ॥१॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजांऽइव । अजुर्यम् । (१) क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाट् (२) ॥ १ ॥

---

१ नि० १०. २१. । २ नि० ३. २०. ।

वनेषुजायुः अरण्येषुजायमानः मर्तेषुमनुष्येषुमित्रः सखा सोयमग्निः श्रुष्टिंशुआशुअश्नुते कर्माणिव्याप्नोतीतिश्रुष्टिर्यजमानः क्षिप्रेणकर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः तथाचयास्कः—श्रुष्टीतिक्षिप्रनामाशुअष्टीति[1] । एवंभूतंयजमानंवृणीतेसम्भजते अनेनप्रत्तंहविःस्वीकृत्यरक्षतीतिभावः तत्रदृष्टान्तः—राजेवाजुर्यंअजुर्यंजरारहितंदृढाङ्गंसर्वकार्येषुशक्तमित्यर्थः एवंभूतंपुरुषंयथाराजावृणीतेतद्वत् क्षेमोन रक्षकइव साधुःसाधयिता क्रतुर्न क्रतुःकर्मणांकर्तासइवभद्रोभजनीयःकल्याणोवाहोतादेवानामाह्वाता हव्यवाट्हव्यवाहनोनामदेवानामग्निः तथाचाम्नायते—त्रयोवाअग्नयोहव्यवाहनोदेवानांकव्यवाहनःपितॄणांसहरक्षाअसुराणामिति[2] । एवंभूतोग्निःस्वाधीःशोभनकर्माशोभनाध्यानोवाभुवत्भवतु ॥ जायुः जिजये कृवापाजीत्युण् । अजुर्यं जॄष्वयोहानौ भावे ण्यत् वृद्धौकृतायामाकारस्यव्यत्ययेनउकारः । जुर्यं जरानास्त्यस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

ह॒स्ते॒दधा॑नोनृ॒म्णाविश्वा॒न्यमे॑दे॒वान्धा॒द्गुहा॑नि॒षीद॑न् । (३)
वि॒दन्ती॑मत्र॒नरो॑धियं॒धाहृ॒दाय॒त्तष्टा॒न्मन्त्राँ॒अशं॑सन् (४) ॥ २ ॥

हस्ते॑ । दधा॑नः । नृ॒म्णा । विश्वा॑नि । अमे॑ । दे॒वान् । धा॒त् । गुहा॑ । नि॒ऽसीद॑न् । (३) वि॒दन्ति॑ । ई॒म् । अत्र॑ । नरः॑ । धि॒य॒म्ऽधाः । हृ॒दा । यत् । त॒ष्टान् । मन्त्रा॑न् । अशं॑सन् (४) ॥ २ ॥

विश्वानिसर्वाणिनृम्णानृम्णानिहविर्लक्षणानि धनानिहस्तेस्वकीयेबाहौदधानोधारयन्नयमग्निर्गुहागुहायांअप्सुमध्येअश्वत्थादौवासंवृतप्रदेशेनिषीदन् निगूढोवर्तमानःसन्अमेभयेदेवान् धात्अस्थापयत् अग्नौहविर्भिःसहपलायितेसतिसर्वेदेवाअभैषुरित्यर्थः नरोनेतारःधियंधाःकर्मणांबुद्धीनांवाधारयितारोदेवाअत्रास्मिन्कालेईमेनमग्निंविदन्तिजानन्ति यद्यदाहृदाहृदयावस्थितयाबुद्ध्यातष्टान्निर्मितान्अग्निस्तुतिपरान्मन्त्रानशंसन् अस्तुवन् अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् सदिरप्रतेरितिषत्वम् । विदन्ति विदज्ञाने अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरः । धियन्धाः आतोनुपसर्गेकइतिकः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुलवचनाद्द्वितीयायाअप्यलुक् । तष्टान् तक्षूत्वक्षूतनूकरणे निष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः स्कोःसंयोगाद्योरितिकलोपः ॥ २ ॥

---

१ नि० ६. १२ । २ तै० सं० २. ५. ८.

तृतीयामृचमाह—

अजोनक्षांदाधारपृथिवींतस्तम्भद्यांमन्त्रेभिःसत्यैः । (५)
प्रियापदानिपश्वोनिपाहिविश्वायुरग्नेगुहागुहंगाः (६) ॥ ३ ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधार । पृथिवीम् । तस्तम्भ । द्याम् । मन्त्रेभिः । सत्यैः । (५) प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः अग्ने । गुहा । गुहम् । गाः (६) ॥ ३ ॥

अजोन अजतिगच्छतीत्यजःसूर्यः यद्वा नजायतइत्यजःजन्मरहितइत्यर्थः सइवक्षां क्षेति-पृथिवीनाम क्षांभूमिंदाधारअयमग्निःप्रकाशकत्वेनधारयति पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवींअन्त-रिक्षंचधारयतीत्येवद्यांद्युलोकंसत्यैरवितथार्थैःमन्त्रेभिर्मन्त्रैः तस्तंभस्तभ्नाति यथाअधोनपतति उपर्येवतिष्ठतितथाकरोतीत्यर्थः मन्त्रैर्दिवोधारणंतैत्तिरीयेसमाम्नातम्—देवावाआदित्यस्यस्वर्ग-स्यलोकस्यपराचोतिपातादबिभयुस्तंछन्दोभिरदृंहन्धृत्याइति[1]। यद्वा सत्यैर्मन्त्रैःस्तूयमानोग्निःद्यां तस्तम्भेति हेअग्ने विश्वायुःविश्वंसर्वमायुरन्नंयस्यसत्वं पश्वःपशोःप्रियाप्रियाणिपदानिशोभनतृ-णोदकोपेतानिस्थानानि निपाहिनितरांपालय माधाक्षीरित्यर्थः तर्हिकुत्रनिवसामीतिचेत् तत्राह गुहागुहायाअपिगुहंगुहांगवांसंचारायोग्यस्थानंगाःगच्छ तत्रैवनिवसेत्यर्थः ॥ पश्वः जसादिषु-छन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा सुपांसुलुगितिपञ्चम्याआजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । गुहं व्यत्ययेनह्रस्वत्वम् । गाः छान्दसो-लुङ् इणोगालुङीतिगादेशः॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यईंचिकेतगुहाभवन्तमायःससादधारामृतस्य । (७)
वियेचृतन्त्यृतासपन्तआदिद्वसूनिप्रववाचास्मै (८)॥४॥

यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवन्तम् । आ । यः । ससाद । धाराम् । ऋतस्य । (७) वि । ये । चृतन्ति । ऋता । सपन्तः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै (८) ॥ ४ ॥

---

१ तै० ब्रा० १. २. ४.

यः पुमानूईएनंगुहाभवन्तंगुहायांसन्तंअग्निंचिकेतजानाति यश्चऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवाधारयितारमेनमग्निंआससादआसीददितिउपास्तइत्यर्थः येचऋता ऋतानिसत्यानियज्ञान्वासपन्तः समवयन्तः स्पृशन्तोवापुरुषाः एतमग्निंविचृतन्तिअग्निमुद्दिश्यस्तुतीर्ग्रथ्नन्तिकुर्वन्तीत्यर्थः आदित्स्तुत्यनन्तरमेव अस्मैसर्वस्मैस्तोतृजनायवसूनिधनानिप्रववाचप्रकथयति॥ चिकेत कितज्ञाने लिटि णलि लित्स्वरः। चृतन्ति चृतीहिंसाग्रन्थनयोः तौदादिकः लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते। ववाच लिटिब्रुवोवचिः लिट्यभ्यासस्योभयेषामितिअभ्यासस्यसम्प्रसारणम् सम्प्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वस्यवाछन्दसीतिविकल्पनाद्यणादेशः॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह—

वियोवीरुत्सुरोधन्महित्वोतप्रजाउतप्रसूष्वन्तः। (९)
चित्तिरपांदमेविश्वायुःसद्मेवधीराःसम्मायचक्रुः(१०)॥५॥११॥

वि। यः। वीरुत्ऽसु। रोधत्। महिऽत्वा। उत। प्रऽजाः। उत। प्रऽसूषु। अन्तरिति। (९) चित्तिः। अपाम्। दमे। विश्वऽआयुः। सद्मऽइव। धीराः। सम्ऽमाय। चक्रुः (१०)॥ ५॥ ११॥

योग्निः वीरुत्सुओषधीषुमहित्वायानिमहत्त्वानिसन्तितानिविरोधत् विरुणद्धिविशेषेणावृणोति नावशेषयति उतअपिच प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाःपुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषुउत्पादयित्रीषुमातृस्थानीयास्वोषधीषुअन्तर्मध्येविरुणद्धीत्येव द्वितीयउतशब्दः पदपूरणः तथाचित्तिश्चेतयिताज्ञापयिताअपांदमेजलानांमध्यभूतेगृहेविश्वायुः सर्वान्नोयोग्निर्वर्ततइतिशेषः तमग्निंधीरामेधाविनः संमायसंमाननंपूजनंकृत्वा स्तुतिभिःस्तुत्वेत्यर्थः चक्रुः कर्माणिकुर्वन्ति तत्रदृष्टान्तः—सद्मेव यथासदनंगृहंप्रथमतःसम्पूज्यपश्चात्तत्रकर्माण्याचरन्तितद्वत्॥ वीरुत्सु विपूर्वाद्रोहतेः क्विप् न्यंक्वादिषुवीरुधइतिपठितत्वादुपसर्गस्यदीर्घोधकारश्चान्तादेशः उक्तंच—वीरुधओषधयोभवन्ति[1]। रोधत् रुधिर्आवरणे लेटयडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः। संमाय माङ्मानेशब्देच समासेनञ्पूर्वेक्त्वोल्यप् नल्यपीतीत्वप्रतिषेधः॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकादशोवर्गः॥ ११॥

---

१ नि० ६. ३.।

श्रीणन्नितिद्विपदंदशर्चंचतुर्थंसूक्तम् तत्राध्ययनतःपञ्चर्चम् ऋष्याद्याःपूर्ववत् विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

श्रीणन्नुपस्थाद्दिवंभुरण्युःस्थातुश्चरथमक्तून्व्यूर्णोत् । (१)
परियदेषामेकोविश्वेषांभुवद्देवोदेवानांमहित्वा (२) ॥१॥

श्रीणन् । उप । स्थात् । दिवम् । भुरण्युः । स्थातुः । चरथम् । अक्तून् । वि । ऊर्णोत् ।(१) परि । यत् । एषाम् । एकः । विश्वेषाम् । भुवत् । देवः । देवानाम् । महिऽत्वा (२) ॥ १ ॥

भुरण्युःहविषांभर्ताधारयिता पयःप्रभृतिनाश्रयणद्रव्येणसोममिवर्तेर्हविर्भिःश्रीणनमिश्रयन्दिवमुपस्थात्उपतिष्ठतिप्राप्नोतीत्यर्थः स्थातुःस्थावरंचरथंजङ्गमंतदुभयात्मकंजगदक्तून्सर्वारात्रीश्चव्यूर्णोत् स्वतेजसाविशेषेणाच्छादयति हविर्वहनंकुर्वन्सर्वमपिजगत्स्वभासाप्रकाशयतिमेतिभावः विश्वेषांसर्वेषांदेवानां दानादिगुणयुक्तानां इन्द्रादीनांमध्येदेवोद्योतमानः एकएवायमग्निः एषांपूर्वोक्तानां स्थावरादीनांमहित्वामहत्वानिमाहात्म्यानियद्यस्मात् परिभुवत्परिभवति परिगृह्णाति परितोव्याप्यवर्तते परिपूर्वोभवतिःपरिग्रहार्थः यद्वा एषांविश्वेषां स्थावरादीनां मध्येवर्तमानोयंदेवोग्निर्देवानांमहत्त्वानियद्यदापरिभुवत् परितोव्याप्नोति तदानीमितिपूर्वत्रान्वयः । ऊर्णोत् ऊर्णुञ्आच्छादने ऊर्णोतेर्विभाषेतिवृद्धेर्विकल्पः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आदित्तेविश्वेक्रतुंजुषन्तशुष्काद्यद्देवजीवोजनिष्ठाः । (३)
भजन्तविश्वेदेवत्वन्नामऋतंसपन्तोअमृतमेवैः (४)॥२॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुम् । जुषन्त । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः । (३) भजन्त । विश्वे । देवऽत्वम् । नाम । ऋतम् । सपन्तः । अमृतम् । एवैः (४) ॥ २ ॥

हेदेवद्योतमानाग्ने जीवोजीवन्प्रज्वलन् शुष्कात् नीरसादरणिरूपात्काष्ठाद्यदाजनिष्ठाः प्रादुर्भवसिमथनेनोत्पद्यसे आदित् अनन्तरमेवविश्वे सर्वेयजमानाः तेतुभ्यंक्रतुंकर्मजुषन्तसेवन्ते अनुतिष्ठन्ति   तथानुष्ठायचविश्वेतेसर्वेनामनामकंऋतंअवितथंदेवत्वंदेवतात्वंभजन्तभजन्तेप्राप्नुवन्ति किंकुर्वन्तः अमृतंअमरणंत्वांएवैः त्वांगन्तृभिःस्तोत्रैः सपन्तःसमवयन्तः प्राप्नुवन्तइत्यर्थः ॥ जुषन्तेत्यादीनित्रीण्याख्यातानि छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानार्थानि । एवैः यन्तिस्तोतव्याभिमुख्येनगच्छन्तीतिएवानिस्तोत्राणि इणूशीङ्भ्यांवन् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

ऋतस्यप्रेषांऋतस्यधीतिर्विश्वायुर्विश्वेअपांसिचक्रुः । (५)
यस्तुभ्यंदाशाद्योवांतेशिक्षात्तस्मैचिकित्वान्रयिंदयस्व (६)॥३॥

ऋतस्यं । प्रेषाः । ऋतस्यं । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे ।
अपांसि । चक्रुः । (५) यः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् ।
तस्मै । चिकित्वान् । रयिम् । दयस्व (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्यगतस्यदेवयजनंप्राप्तस्याग्नेःप्रेषाःप्रकर्षेणेष्यमाणाःस्तुतयःक्रियन्ते धीतिः धीयतेसोमःपीयतेस्मिन्निितिधीतिर्यागः सोपिऋतस्यदेवयजनदेशंप्राप्तस्याग्नेरेवक्रियते अतःसोग्निर्विश्वायुः विश्वंसर्वमायुरन्नंयस्यसतथाविधोभवति   अपिचास्मैविश्वेसर्वेयजमानाःअपांसिदर्शपूर्णमासादीनिकर्माणिचक्रुः कुर्वन्ति हेअग्ने तुभ्यंयोदाशाच्चरुपुरोडाशादीनिहवींषिददातियोवापि योन्योयजमानःतेशिक्षात्त्वदीयंकर्मकर्तुंशक्तोभूयासमितिइच्छति उभयविधायतस्मैयजमानायचिकित्वानतत्कृतमनुष्ठानंजानन्त्वंरयिंदयस्वधनंदेहि ॥ दाशात् दाश्रृदाने लेटचाडागमः । शिक्षात् शकॢशक्तौ इच्छार्थेसन् सनिमीमाघुरभलभशकेतिअकारस्यइसादेशः अत्रलोपोभ्यासस्येतिअभ्यासलोपः स्कोःसंयोगाद्योरितिसकारलोपः पूर्ववत्लेटचाडागमः । चिकित्वान् कितज्ञाने लिटःक्वसुः । दयस्व दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

होतानिषत्तोमनोरपत्येसचिन्न्वासांपतीरयीणाम् । (७)
इच्छन्तरेतोमिथस्तनूषुसंजानतस्वैर्दक्षैरमूराः (८) ॥४॥

होता॑ । निऽस॑त्तः । मनोः॑ । अप॑त्ये । सः । चि॒त् । नु । आ॒सा॒म् । पतिः॑ । र॒यी॒णाम् । (७) इ॒च्छन्त॑ । रेतः॑ । मि॒थः । त॒नूषु॑ । सम् । जा॒न॒त॒ । स्वैः । दक्षैः॑ । अमू॑राः (८) ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंमनोरपत्येयजमानस्वरूपायांप्रजायां होतादेवानामाह्वातासन् निषत्तोनिषण्णः मानव्योहिप्रजाइतिहिब्राह्मणम्[1]। सचिन्नुसएवत्वंआसांप्रजानांरयीणांगवादीनांधनानामधिपतिःस्वामी अतस्ताःप्रजास्तनूषुआत्मीयेषुशरीरेषुमिथःसंसृष्टमेकीभूतंपुत्ररूपेणपरिणतंरेतोवीर्यमिच्छन्त ऐच्छन् त्वदनुग्रहेणपुत्रमलभन्तेतियावत् लब्धपुत्राश्चताःप्रजाःअमूराःअमूढाःसत्यःस्वैःस्वकीयैःदक्षैः समर्थैःपुत्रैःसहसंजानत सम्यगवगच्छन्ति चिरकालंजीवन्तीत्यर्थः यद्वा दक्षशब्दःप्राणवाची प्राणोवैदक्षोपानःक्रतुरितिश्रुतेः[2]। स्वैःदक्षैःस्वकीयैःप्राणैःअमूराःसङ्गतास्त्वय्यैवसर्वंजानन्ति॥ इच्छन्त व्यत्ययेनात्मनेपदम् । जानत छान्दसोलङ् झस्यादादेशे श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः। अमूराः मूराअमूरेत्यत्रयास्कएवंव्याचख्यौ—मूढावयंस्मोअमूढस्त्वमसीति[3]। अतोत्राप्यमूरशब्देनामूढत्वमुच्यते वर्णव्यापत्त्याढकारस्यरेफः यद्वा मुर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावे क्विप् राल्लोपइतिछलोपः रोमत्वर्थीयःनमूराअमूराः अथवा अगमत्यादिषु अस्मादौणादिकऊरन्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

पि॒तुर्न पु॒त्राः क्रतुं॑ जुषन्त॒ श्रोष॒न्ये अ॑स्य॒ शासं॑ तु॒रासः॑ । (९)
वि राय॑ और्णो॒द्दुरः॑ पुरु॒क्षुः पि॒पेश॒ नाकं॑ स्तृ॒भिर्दमू॑नाः (१०)॥५॥१२॥

पि॒तुः । न । पु॒त्राः । क्रतु॑म् । जु॒ष॒न्त॒ । श्रोष॑न् । ये । अ॒स्य॒ । शास॑म् । तु॒रासः॑ । (९) वि । रायः॑ । और्णो॑त् । दुरः॑ । पु॒रु॒ऽक्षुः । पि॒पेश॑ । नाक॑म् । स्तृऽभिः॑ । दमू॑नाः (१०) ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्याग्नेः शासंशासनंतुरासस्त्वरमाणाःसन्तोयेयजमानाः श्रोषन्शृण्वन्तितेसर्वेतेनानुशिष्टं क्रतुंकर्मजुषन्तसेवन्ते तत्रदृष्टान्तः—पितुर्नपुत्राः यथापुत्राः पुरुबहुलंत्रायकाः पुन्नाम्नोनरकाद्रक्षकास्तनयाः पितुराज्ञांकुर्वन्तितद्वत् पुत्रःपुरुत्रायतेनिपरणाद्वापुंनरकंततस्त्रायतइतिवेतियास्कः[4]।

१ तै० सं० ५. १. १५. । २ तै० सं० २. ५. २. ।
३ नि० ६. ८. । ४ नि० २. ११. ।

पुरुक्षुः क्षुइत्यन्ननाम बह्वन्नः सोग्निः एषांयजमानानांदुरोद्वाराणियज्ञस्यद्वारभूतानिरायोधनानिव्यौर्णोत् विवृणोतिप्रकाशयतिददातीतियावत् अपिच दमूनाः दमेयज्ञगृहेमनोयस्यसोग्निः नास्मिन्नकंदुःखमस्तीतिनाकोद्युलोकःतं स्तृभिरितिनक्षत्रनाम स्तृभिर्नक्षत्रैः पिपेश अवयवीचकार नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ ओषन् अुश्रवणे लेटचडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् इतश्चलोपइतीकारलोपः संयोगान्तस्यलोपः । पिपेश पिशअवयवे ॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

शुक्रइतिद्वैपदंदशर्चं अध्ययनतःपञ्चर्चं पञ्चमंसूक्तंपराशरस्यार्षं आग्नेयं शुक्रइत्यनुक्रान्तं विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

शुक्रःशुंशुक्वाँउषोनजारःपप्रासमीचीदिवोनज्योतिः । (१)
परिप्रजातःक्रत्वाबभूथभुवोदेवानांपितापुत्रःसन् (२)॥१॥

शुक्रः । शुशुक्वान् । उषः । न । जारः । पप्रा । समीची इति सम्ऽईची । दिवः । न । ज्योतिः । परि । (१) प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानाम् । पिता । पुत्रः । सन् (२) ॥ १ ॥

शुक्रः शुभ्रवर्णोयमग्निः उषोनजारःउषसोजरयितासूर्यइवशुशुक्वान् शोचयितासर्वस्यप्रकाशयिताभवति तथासमीचीसंगतेद्यावापृथिव्यौदिवोनज्योतिः द्योतमानस्यसूर्यस्यज्योतिरिव पप्रा स्वतेजसापूरयिता हेअग्ने अतस्त्वंप्रजातः प्रादुर्भूतः सन्क्रत्वाकर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुनाप्रकाशेन उक्तप्रकारेणसर्वंजगत्परिबभूथपरितोव्याप्नोपि दीव्यन्तीतिदेवाऋत्विजः तेषांपुत्रःसन् पुन्नाम्नोनरकात्त्रायकःसन् पिताभुवः पालयिताभवसि यद्वा देवानामिन्द्रादीनामेवपुत्रःसंन्पुत्रइवदूतोभूत्वापिताहविर्भिःपालयिताभवसि ॥ शुशुक्वान् शुचदीप्तौ लिटःक्वसुः व्यत्ययेनकुत्वम् । पप्रा पृपालनपूरणयोरित्यस्मादादृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः सुपांसुलुगितिसोर्डादेशः।समीची सम्पूर्वादञ्चतेः ऋत्विगित्यादिनाक्विन् समःसमीतिसम्यादेशः अञ्चतेश्चेतिवक्तव्यमितिङीप् अचइत्यकारलोपेचाविितिदीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्वम् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्

यदितु सम् ईचीइतिपदविभागःक्रियते तर्हि उदईदितिविधीयमानमीत्वंसमउत्तरस्यापिद्रष्टव्यम् । बभूथ बभूथाततन्थेतिनिपातनादिडभावः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

वेधाअदृप्तोअग्निर्विजानन्नूधर्नगोनांस्वाद्मापितूनाम् । (३)
जनेनशेवआहूर्यःसन्मध्येनिषत्तोरण्वोदुरोणे (४) ॥२॥

वेधाः । अदृप्तः । अग्निः । विऽजानन् । ऊधः । न । गोनाम् । स्वाद्म । पितूनाम् । (३)जने । न । शेवः । आऽहूर्यः । सन् । मध्ये । निऽसत्तः । रण्वः । दुरोणे (४) ॥ २ ॥

वेधाःमेधाविनामैतत् मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्यकर्ताअदृप्तः दर्परहितःविजानन्कर्तव्याकर्तव्यविभागंजानन्नग्निःगोनांगवामूधर्न गोसम्बन्धिपयसआश्रयभूतंस्थानमिव पितूनामन्नानां स्वाद्मस्वादयितारसयिता यथागोरूधःपयःप्रदानेनसर्वाण्यन्नानिस्वादूनिकरोतितद्वदग्निरपिसम्यक्पाकेनसर्वाण्यन्नानिस्वादूनिकरोतीत्यर्थः अपिच एवम्भूतोग्निः जनेनशेवःजनपदेलोकेसुखकरः पुरुषइवमध्येयज्ञेषुमध्येआहूर्यःआह्वातव्यःसन् दुरोणेयज्ञगृहेनिषत्तोनिषण्णोरण्वोरमयितास्तुत्योवाभवति ॥ गोनां गोःपादान्तेइतिअपादान्तेपिनुट् । स्वाद्म स्वादआस्वादने अन्तर्भावितण्यर्थात्अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् सुपांसुलुगितिसोर्लुक् । पितूनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । आहूर्यः आङ्पूर्वात्ह्वयतेरचोयदितियत् बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् हलइतिदीर्घः रेफोपजनश्छान्दसः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

पुत्रोनजातोरण्वोदुरोणेवाजीनप्रीतोविशोवितारीत् । (५)
विशोयदह्वेनृभिःसनीळाअग्निर्देवत्वाविश्वान्यश्याः (६) ॥३॥

पुत्रः । न । जातः । रण्वः । दुरोणे । वाजी । न । प्रीतः । विशः । वि । तारीत् । (५) विशः । यत् । अह्वे । नृऽभिः । सऽनीळाः । अग्निः । देवऽत्वा । विश्वानि । अश्याः (६) ॥ ३ ॥

पुत्रोन पुत्रइव जातःप्रादुर्भूतोग्निःदुरोणेगृहेरण्वोरमयिताभवति वाजीन अश्वइव प्रीतोहर्ष-युक्तःसन् विशः संग्रामेवर्तमानाःशत्रुभूताःप्रजाः वितारीत् विशेषेणतरति अतिक्रामति अपिच नृभिः ऋत्विग्लक्षणैर्मनुष्यैःसहितोहं सनीळाः समाननिवासस्थानाःविशोदैवीःप्रजायद्यदाअह्वे आह्वयामि तदानीमयमग्निर्विश्वानिसर्वाणिदेवत्वादेवत्वानिअश्याः अश्नुतेप्राप्नोतिस्वयमेवतत्तद्देवतारूपोभवतीत्यर्थः । तथाचमन्त्रान्तरमाम्नास्यते—त्वमग्नेवरुणोजायसेयत्त्वंमित्रोभवसियत्समिद्धइत्यादि[१] ॥ अश्याः अशूव्याप्तौ लिङिव्यत्ययेनपरस्मैपदमध्यमौ बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

नकिष्टएताव्रतामिनन्तिनृभ्योयदेभ्यःश्रुष्टिंचकर्थ । (७)
तत्तुतेदंसोयदहन्त्समानैर्नृभिर्यद्युक्तोविवेरपांसि (८) ॥४॥

नकिः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृऽभ्यः । यत् । एभ्यः । श्रुष्टिम् । चकर्थ (७)। तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समानैः । नृऽभिः । यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि (८)॥ ४ ॥

हेअग्ने तेतवसम्बन्धीनि एताव्रता एतानिपरिदृश्यमानानिदर्शपूर्णमासादीनिकर्माणिनकिर्मिनन्ति राक्षसादयोबाधकानाहिंसन्ति यद्यस्मात्त्वंएभ्यः कर्मसुवर्तमानेभ्योनृभ्योयज्ञस्यनेतृभ्योयजमानेभ्यःश्रुष्टिंशुआशुअश्नुतेव्याप्नोतीतिश्रुष्टिः यज्ञफलरूपंसुखंतच्चकर्थकृतवानसि सतिहि तवव्रतानांबाधकेएतन्नोपपद्यतेअतोवगम्यतेतवव्रतानांहिंसकानसन्तीति हेअग्ने तेत्वदीयंतत्तुदंसः तदेवकर्मयद्यदिराक्षसादिरहन्हन्तिनाशयति तदानींसमानैःसप्तगणरूपेणसदृशैर्नृभिर्नेतृभिर्मरुद्भिर्युक्तस्त्वं रपांसिबाधकानिराक्षसादीनियद्यस्मात्त्वंविवेःगमयसिपलायनंप्रापयसितत्तस्मात्तव व्रतानिनहिंसन्तीतियोज्यम् ॥ मिनन्ति मीञ्हिंसायां क्र्यादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । विवेःछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङ् वीगत्यादिषु सिपिअदादित्वाच्छपोलुकिप्राप्ते बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० . ३. ८. १६. ।

पञ्चमीमृचमाह—

उषोनजारोविभावोस्रःसंज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै । (९)
त्मनावहन्तोदुरोव्यृण्वन्नवन्तविश्वेस्वर्१दृशीके (१०) ॥५॥१३॥

उषः । न । जारः । विभाऽवा । उस्रः । संज्ञातऽरूपः । चिकेतत् ।
अस्मै । (९) त्मना । वहन्तः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नवन्त । विश्वे ।
स्वः । दृशीके (१०) ॥ ५ ॥ १३ ॥

उषोनजारउषसोजरयिताआदित्यइव विभावाविशिष्टप्रकाशयुक्तःउस्रोनिवासयितासंज्ञातरूपःसर्वैःप्राणिभिरवगतस्वरूपः देवतान्तरवदप्रत्यक्षोनभवतीत्यर्थः एवम्भूतोग्निरस्मैयजमानायचिकेतत् जानातु अभिमतफलंददात्वित्यर्थः यद्वा विभक्तिव्यत्ययः अस्मैइदंसूक्तरूपंस्तोत्रंचिकेतत्जानातु तथाअस्यरश्मयःत्मनाआत्मनैवस्वयमेववहन्तोहविर्वहनंकुर्वन्तोदुरोयज्ञगृहद्वाराणिव्यृण्वन् विशेषेणगच्छन्तिव्याप्नुवन्तीत्यर्थः तदनन्तरंदृशीकेदर्शनीयेस्वःनभसिविश्वेसर्वेतेरश्मयोनवन्तगच्छन्ति नवतिर्गतिकर्मा देवान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ उस्रः वसनिवासे स्फायितञ्चीत्यादिनारक् यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । चिकेतत् कितज्ञाने जौहोत्यादिकः लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनान्नाभ्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । ऋण्वन् इविरिविरविधिविगत्यर्थाः इदित्त्वान्नुम् छान्दसोलुङ् व्यत्ययेनरेफस्य सम्प्रसारणम् यद्वा ऋणुगतौ तनोत्यादिः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

वनेमेतिद्विपदमेकादशर्चं अध्ययनतःषड्चंषष्ठंसूक्तम ऋष्याद्याःपूर्ववत् अनुक्रान्तंचवनेमैकादशेति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वनेमपूर्वीरर्योमनीषाअग्निःसुशोकोविश्वान्यश्याः । (१)
आदैव्यानिव्रताचिकित्वानामानुषस्यजनस्यजन्म (२) ॥१॥

१ नि० ३. २०. ।

वनेम । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुऽशोकः । विश्वानि । अश्याः । (१) आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म (२) ॥ १ ॥

पूर्वीः प्रभूताः इषोन्नानिवनेमसंभजेमहि अग्निस्तादृशान्नानिददात्वित्यर्थः मनीषामनीषयाबुद्ध्याअर्योगन्तव्यः प्राप्तव्यः यद्वा मनीषयाअर्यःस्वामीसुशोकः शोभनदीप्तिःएवम्भूतोग्निःविश्वानिसर्वाणिकर्माणिअश्याः अश्नुतेव्याप्नोति किंकुर्वन् दैव्यानिदेवेषुभवानिव्रताव्रतानिकर्माणिचिकित्वानआसमन्तात्जानन् तथामानुषस्यजनस्यमनुष्यजातस्यजन्मउत्पत्तिरूपंकर्मचिकित्वान् आभिमुख्येनजानन्द्यावापृथिव्योः सम्बन्धीनियानिकर्माणितानिसर्वाणिअवगच्छन् अश्नुत्यव्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम वनषणसम्भक्तौ शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः आत्मनेपदंच अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते । पूर्वीः पुरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिङीष् हलिचेतिदीर्घः । मनीषा ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः । सुशोकः शुचदीप्तौ भावेघञ् चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम् । शोभनःशोकोयस्य आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्याः देवत्वाविश्वान्यर्योइतिवत् । चिकित्वान् कितज्ञानेलिटःक्वसुः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

गर्भोयोअपांगर्भोवनानांगर्भश्चस्थातांगर्भश्चरथाम् । (३) अद्रौचिदस्माअन्तर्दुरोणेविशांनविश्वोअमृतःस्वाधीः (४) ॥२॥

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् । गर्भः । चरथाम् । (३)अद्रौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः (४) ॥ २ ॥

योग्निरपांगर्भोगर्भवदन्तर्वर्तीअपान्नपात्संज्ञः यश्चवनानांअरण्यानांगर्भःदावाग्निरूपेणतन्मध्येवर्तते यश्चस्थातांस्थावराणांकाष्ठादीनांगर्भोन्तरवस्थाता चरथांचरणवतांजङ्गमानांगर्भोजाठररूपेणदेहमध्येवतिष्ठते एवम्भूतायास्माअग्नयेदुरोणेदुस्तर्यगृहेअद्रौचित्पर्वतेपिअन्तर्मध्येहविःप्रयच्छन्तीतिशेषः सोयंअमृतः अमरणधर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तःशोभनध्यानोवाअस्माकंभवत्वितिशेषःतत्रदृष्टान्तः—विश्वः निवेशयितासुखेनावस्थापयिताराजाविशांन प्र-

१ ऋ० सं० १. ५. १३. ।

जानांयथारक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तोभवतितद्वत् ॥ स्थातां तिष्ठतेःक्विपि छान्दसस्तुक् यद्वा औणादिकस्तुप्रत्ययः आमिअन्त्यलोपश्छान्दसः। चरथां शीङ्शपिऋगमीतिविधीयमानोथप्रत्ययोबहुलवचनाच्चरेरपिद्रष्टव्यः आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामोनुडभावेसवर्णदीर्घः। विश्वः विशप्रवेशने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाद्शूपुषीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सहिक्षपावाँअग्नीरयीणांदाशद्योअस्माअरंसूक्तैः। (५)
एताचिकित्वोभूमानिपाहिदेवानांजन्ममर्ताँश्चविद्वान् (६) ॥३॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः । अस्मै । अरम् । सुऽउक्तैः । (५) एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाहि । देवानाम् । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् (६) ॥ ३ ॥

सह्यग्निःक्षपावान् क्षपेतिरात्रिनाम रात्रिमान् आग्नेयीवैरात्रिरितिश्रुतेः[१]। रात्रेरग्निसम्बन्धोपि अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिहूयमानत्वात्। यद्वा राक्षसादीनांक्षपणेन नाशनेनयुक्तः एवम्भूतोग्निः स्तोत्रेयजमानायरयीणांधनानिदाशत्दाशतिप्रयच्छति योयजमानःअस्माअग्नये सूक्तैः सुष्ठूक्तैःयथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैःअरंअलंपर्याप्तं स्तोत्रंकरोतितस्माइत्यर्थः हेचिकित्वः चिकित्वांश्चेतनावानितियास्कः[३]। हेचेतनावन्सर्वज्ञ अग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्मजन्मानिमर्तान्मनुष्यांश्चविद्वान् जानन् एताएतानिभूमभूम्युपलक्षितानिभूतजातानिनिपाहिनितरांपालय यतस्त्वंदेवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासिअतएवमुच्यसइत्यर्थः ॥ रयीणां क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । दाशत् दाश्रृदाने लेटयडागमः । अरं वाल्मूलेत्यादिनाल्त्वविकल्पः । सूक्तैः सूपमानात्क्तइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। चिकित्वः मतुवसोरितिनकारस्यरुत्वम्। भूम सुपांसुलुगितिभूमिशब्दादुत्तरस्याद्वितीयायाडादेशः पदकालेह्रस्वश्छान्दसः॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

वर्धान्यंपूर्वीःक्षपोविरूपाःस्थातुश्चरथंमृतप्रवीतम्। (७)
अराधिहोतास्वर्निषत्तःकृण्वन्विश्वान्यपांसिसत्या (८) ॥४॥

१तै० ब्रा० १. १. ४. । २ तै० ब्रा० २. १. ९. । ३ नि० २. ११. ।

वर्धान् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विऽरूपाः । स्थातुः । च । रथम् । ऋतऽप्रवीतम् । (७) अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या (८) ॥ ४ ॥

पूर्वीर्बह्व्यःउषसःक्षपोनिशाश्चविरूपाः शुक्लकृष्णतयाविविधरूपाःसत्यःयमग्निंवर्धान्वर्धयन्तितथास्थातुः स्थावरंवृक्षादिकं रथंरममाणंजङ्गमंमनुष्यादिकंचऋतप्रवीतं ऋतेनोदकेनसत्येनयज्ञेनवाप्रकर्षेणवेष्टितंयमग्निंवर्धयन्ति सोग्निःस्वःसुष्ठुअरणीयेदेवयजनेनिषत्तोनिषण्णः उपविष्टः सन् होतादेवानामाह्वाता अराधि संसिद्धोभूत् यद्वा ऋत्विग्भिरराधि आराधितइत्यर्थः किंकुर्वन् विश्वानिसर्वाणिसत्यासत्सुयजमानेषुभवानि यद्वा सत्यफलानिअपांसिकर्माणिकृण्वन्कुर्वन्॥ वर्धान् वृधेर्ण्यन्तात्लेटचाडागमः छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात्णिलोपः इतश्चलोपइतीकारलोपे संयोगान्तलोपः । ऋतप्रवीतं व्येञ्संवरणे अस्मात्कर्मणिनिष्ठा वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणं कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यग्रहणात् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अराधि राधसाधसंसिद्धौ कर्तरिलुङिव्यत्ययेनच्लेश्चिण् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

गोषुप्रशस्तिंवनेषुधिषेभरन्तविश्वेबलिंस्वर्णः । (९)
वित्वानरःपुरुत्रासपर्यन्पितुर्नजिव्रेर्विवेदोभरन्त (१०) ॥५॥

गोषु । प्रऽशस्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे । बलिम् । स्वः । नः । (९) वि । त्वा । नरः । पुरुऽत्रा । सपर्यन् । पितुः । न । जिव्रेः । वि । वेदः । भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वंवनेषुवननीयेषु सम्भजनीयेषुगोषुअस्मदीयेषुपशुषुप्रशस्तिं प्रशंसां धिषे दधिषे स्थापयसि अस्माकंप्रशस्ताःगवादिपशवोभवन्त्वित्यर्थः विश्वेसर्वेजनाः नोस्मभ्यं स्वःसुष्ठु अरणीयंबलिंउपायनरूपंधनंभरन्तआहरन्तु हेअग्ने त्वात्वांनरोमनुष्याः पुरुत्राबहुषुदेवयजनदेशेषुविसपर्यन् विविधंपूजयन्ति पूजयित्वाचवेदोधनंविभरन्त त्वत्तोविशेषेणहरन्तिगृह्णन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—जिव्रेर्जीर्णाद्वृद्धात्पितुर्नपितुरिव यथापुत्राःवृद्धात्पितुःसकाशाद्धनंहरन्तितद्वत् ॥ धिषे छान्दसोवर्तमानेलिट् द्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः। भरन्त हृञ्हरणे के-

वलोपिसोपसर्गार्थोद्रष्टव्यः छान्दसोलङ् हृग्रहोर्भइतिभत्वम्। पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्यादिनासप्तम्यर्थेत्राप्रत्ययः। जिव्रेः जृषूवयोहानौ जृशृस्तृजागृभ्यःक्विन् ऋतइद्धातोरितीत्वम् उणादयोव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानीतिजिव्रिः किर्योगिर्योरित्येवमादिषुदीर्घोनभवतीत्युक्तत्वात् हलिचेतिदीर्घस्याभावः रेफवकारयोर्विपर्ययः उक्तंच–वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चेति निस्वादाद्युदात्तत्वम्। वेदइतिधननाम विद्यतेलभ्यतइतिवेदः विद्लृलाभे कर्मण्यसुन् ॥ ५ ॥

द्विपदास्वयुक्संख्यासुयान्त्यातिरिच्यतेसातथैवपठितव्येत्युक्तम् उत्तरातादृशीद्विपदा।

तामेतांषष्ठीमृचमाह–

साधुर्नगृध्नुरस्तेवशूरोयातेवभीमस्त्वेषःसमत्सु (११)॥६॥१४॥

साधुः। न। गृध्नुः। अस्ताऽइव। शूरः। याताऽइव। भीमः। त्वेषः। समत्ऽसु (११) ॥ ६ ॥ १४ ॥

अयमग्निः साधुर्नसाधकइवगृध्नुःगृहीता यथासाधकःसाध्यफलमाशुगृह्णाति तद्वदग्निरपिसर्वस्वीकरोतीत्यर्थः तथायमग्निः अस्तेवशूरोयथाइषूणांक्षेप्ताधानुष्कः शत्रून्प्रेरयतितद्वदग्निरपिदहन्सर्वप्राणिजातंप्रेरयति तथायातेवभीमः यातायातयिताहिंसकः भीमःसर्वेषांभयंकरोभवति तद्वदग्निरपिदृष्टमात्रेणसर्वेषांभयमुत्पादयति अतएवंविधोग्निः समत्सुसङ्ग्रामेषुत्वेषोदीप्तःसन् अस्माकंसहायोभवत्वित्यर्थः ॥ गृध्नुः गृधुअभिकांक्षायां त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः। शूरः शुगतौ अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् शुषिचिमीनांदीर्घश्चेतिक्रन् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

उपप्रेतिदशर्चंसप्तमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते–उपप्रदशेति। ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाशक्तिपुत्रःपराशरऋषिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप् परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितत्वादग्निर्देवता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादीनित्रीणिसूक्तानि अथैतस्याइतिखण्डेतथैवसूत्रितम्– उपप्रजिन्वन्नितित्रीणिकातउपेतिरितिसूक्तेइति। आश्विनशस्त्रेपिप्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि त्रीणिसूक्तानि तथैवसूत्र्यते–एतयाग्नेयंगायत्रमुपसन्तनुयात्प्रातरनुवाकन्यायेनेति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उपप्रजिन्वन्नुशतीरुशन्तंपतिंननित्यंजनयःसनीळाः ।
स्वसारःश्यावीमरुषीमजुषञ्चित्रमुच्छन्तीमुपसंनगावः ॥१॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् ।
जनयः । सऽनीळाः । स्वसारः । श्यावीम् । अरुषीम् । अजुषन् ।
चित्रम् । उच्छन्तीम् । उषसम् । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यःकामयमानाः सनीळाःनीळोनिवासस्थानंसमाननिवासस्थानाः एकपाण्यवस्थानात् स्वसारः स्वसारइत्यङ्गुलिनाम एवंभूताअङ्गुलयःउशन्तंकामयमानमग्निंजनयोजायानित्यंअसाधारणंपतिंन भर्तारमिवउपप्रजिन्वन्उपआगत्यहविःप्रदानादिकर्मणाप्रीणयन्ति प्रीणयित्वाच चित्रंचायनीयंपूजनीयंतमग्निंअञ्जलिबन्धनेनाजुषन्असेवन्त तत्रदृष्टान्तः—श्यावींश्याववर्णांरात्रिसम्बन्धात्कृष्णांततउच्छन्तींसूर्यकिरणसम्बन्धात्तमोवर्जयन्तीं अतएवारुषींआरोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्तांउषसंनउषोदेवतांगावोरश्मयोयथासेवन्तेतद्वत् यथारश्मयउषसानित्यसम्बद्धाः एवं सर्वेषुयज्ञेषुअग्निपरिचरणेनअङ्गुलयोनित्यसम्बद्धाइतितात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् जिविप्रीणनार्थः इदित्वान्नुम् लेटचडागमः । उशतीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् शतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । स्वसारः असुक्षेपणेइत्यस्मात् सुञिअसेर्ऋन्निति ऋन् नषट्स्वस्रादिभ्यइतिङीप्प्रतिषेधः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ।श्यावीं शुगतौ इण्शीङ्भ्यामितिबाहुलकाद्वन् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् ।अरुषीं अरुषमितिरूपनाम ऋगतौ ऋहनिभ्यामुषन् छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयईकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजुषन् जुषीप्रीतिसेवनयोः तौदादिकः लङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् रुडित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीत्यन्तादेशस्यरुडागमः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

वीळुचिद्दृळ्हापितरोनउक्थैरद्रिंरुजन्नङ्गिरसोरवेण ।
चक्रुर्दिवोबृहतोगातुमस्मेअहःस्वर्विविदुःकेतुमुस्राः ॥२॥

वीळु । चित् । दृळ्हा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिम् । रुजन् ।
अङ्गिरसः । रवेण । चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुम् । अस्मे इति ।
अहरिति । स्वः । विविदुः । केतुम् । उस्राः ॥ २ ॥

नोस्माकंपितरोङ्गिरसः एतत्संज्ञाऋषयः उक्थैःशस्त्रैः अग्निंस्तुत्वा वीळुचिद्दृळ्हा वीळ्विति-बलनाम बलवन्तंदृढाङ्गमपिअद्रिमत्तारंपणिनामानमसुरं रवेणस्तुतिशब्दमात्रेणैवरुजनअभञ्जन् तैःस्तुतोग्निस्तमसुरंहतवानित्यर्थः किञ्च बृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्यगातुंमार्गंअस्मेअस्माकंचक्रुः कृतवन्तः आवरकस्यासुरस्य अग्निनाहतत्वात्मार्गंकृत्वाचस्वः सुष्ठुअरणीयं असुरराहित्येनसुखेनप्राप्यंअहःदिवसंविविदुरजाननलब्धवन्तोवा तथा केतुंअह्नांकेतयितारं ज्ञापयितारमादित्यंउस्राः पणिनापहृतागाश्चविविदुरित्यनुषङ्गः॥ वीळु सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । दृळ्हा दृढःस्थूलबलयोरिति निपातितः सुपांसुलुगितिडादेशः । रुजन् रुजोभङ्गे तौदादिकः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । विविदुः विदज्ञाने विद्लृलाभेइतिवा लिटिउसिरूपम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

दध॑न्नृ॒तं ध॒नय॑न्नस्य धी॒तिमादिद॒र्यो दि॑धि॒ष्वो॒३॒॑ विभृ॑त्राः ।
अतृ॑ष्यन्तीर॒पसो॒ य॒न्त्यच्छा॑ दे॒वाञ्जन्म॒ प्रय॑सा व॒र्धय॑न्तीः ॥३॥

दध॑न् । ऋ॒तम् । ध॒नय॑न् । अ॒स्य॒ । धी॒तिम् । आत् । इत् ।
अ॒र्यः । दि॒धि॒ष्वः॑ । वि॒ऽभृ॑त्राः । अतृ॑ष्यन्तीः । अ॒पसः॑ । य॒न्ति॒ ।
अच्छ॑ । दे॒वान् । जन्म॑ । प्रय॑सा । व॒र्धय॑न्तीः ॥ ३ ॥

ऋतंदेवयजनदेशंप्राप्तमग्निंअङ्गिरसोमहर्षयःदधन् गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् धारयित्वा चास्याग्नेर्धीतिंकर्मअग्निहोत्रादिलक्षणंधनयन्धनमकुर्वन् यथापुरुषाःधनंसंपादयन्तितद्वदग्नेर्वत्यंकर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः आदित्अङ्गिरसामनुष्ठानानन्तरमेव अर्यःअर्याःधनस्यस्वामिन्यःदिधिष्वःतेनधनेनअग्नीनांधारणंकुर्वत्यःकृताग्न्याधानाइत्यर्थः विभृत्राःआहितानग्नीनग्निहोत्रादिकर्मणिविहरन्त्यः अतृष्यन्तीःविषयान्तरतृष्णारहिताः अतएवापसः अपसाकर्मणायुक्ताः एवंभूतायजमानलक्षणाःप्रजाःप्रयसाहविर्लक्षणेनान्नेनदेवानिन्द्रादीन्जन्मजातान्मनुष्यांश्चवर्धय-

न्तीः वर्धयन्त्यः सत्यः एनमग्निं अच्छ आभिमुख्येन यन्तिप्राप्नुवन्तिपरिचरन्तीतियावत् ॥ दधन् दधधारणे लङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। धनयन् धनशब्दात्तत्करोतीतिणिच् इष्ठवण्णौप्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टिलोपः लङिपूर्ववत्। अर्यः अर्यःस्वामिवैश्ययोरितिनिपातितः लिङ्गवचनव्यत्ययौ अर्यःस्वाम्याख्याचेदित्यन्तोदात्तत्वम्। दिधिष्वः डुधाञ्धारणपोषणयोः षोन्तकर्मणीत्याभ्यांअन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूर्दिधिषूरितिकूप्रत्ययान्तोनिपातितः प्रत्ययस्वरः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिजसःस्वरितत्वम् । विभृत्राः हृञ्हरणे विपूर्वादस्मादौणादिकःत्रन्प्रत्ययः हृग्रहोर्भइतिभत्वम्। अतृष्यन्तीः ञितृषापिपासायां जसिवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घस्यविकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अपसः अपसृशब्दादुत्पन्नस्यमत्वर्थीयस्यविनोबहुलंछन्दसीतिबहुलवचनाल्लुक् विन्नन्तस्यत्रिलिङ्गत्वेननविषयाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् जन्म जायन्तइतिजन्मानोमनुष्याः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् सुपांसुलुगितिशसोलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मथी॒द्यदीं॑वि॒भृ॑तोमा॒त॒रिश्वा॑गृ॒हेगृ॑हेश्ये॒तोजेन्यो॒भूत्।
आदीं॒राज्ञे॒नसही॑यसे॒सचा॒सन्नाद्रू॒त्यं॑१भृग॑वाणोविवाय ॥४॥

मथी॑त्। यत्। ई॒म्। वि॒ऽभृ॑तः। मा॒त॒रिश्वा॑। गृ॒हेऽगृ॑हे।
श्ये॒तः। जेन्यः॑। भूत्। आत्। ई॒म्। राज्ञे॑। न। सही॑यसे।
सचा॑। सन्। आ। दू॒त्य॑म्। भृग॑वाणः। वि॒वा॒य॒ ॥ ४ ॥

मातरिश्वाव्यानवृत्तिस्वरूपेणावस्थितोमुख्यःप्राणः ईमेनमग्निंयद्यदामथीत् अमथ्नात् अग्नेर्मथनस्यव्यानवायुसाध्यत्वम् अथयःप्राणापानयोःसन्धिःसव्यानइत्युपक्रम्यछन्दोगैराम्नातम्—अतोयान्यन्यानिवीर्यवन्तिकर्माणियथाग्नेर्मन्थनमाजेःसरणंदृढस्यधनुषआयमनमप्राणन्नपानस्तानिकरोतीति मन्त्रान्तरंचभवति—आन्यंदिवोमातरिश्वाजभारामथ्नादन्यंपरिश्येनोअद्रेरिति । कीदृशोमातरिश्वा विभृतःप्राणिषुप्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेणविहृतोविभज्यस्थितः तदपिप्राणसंवादेतैरेवाम्नातम्—तान्वरिष्ठःप्राणउवाच मामोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानंप्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्यविधारयामीति। मन्थनेनोत्पन्नोयमग्निःश्येतःशुभ्रवर्णोगृहेगृहेसर्वस्मिन्यज्ञगृहेयदाजेन्यःप्रादुर्भू-

---

१ ऋ० सं० १.६.२८.।

तोभूत् यद्वा रक्षसांजेन्योजेताअभिभविताभूत् तथाचतैत्तिरीयकम्—देवासुराःसंयत्ताआसन्तेदेवा-विभ्यतोग्निंप्राविशन् तस्मादाहुरग्निःसर्वादेवताइति। तेग्निमेववरूथंकृत्वासुराअभ्यभवन्निति[1]। ऐ-तरेयिणोप्यामनन्ति—तेदेवाःप्रतिबुध्याग्निंपुरस्तात्प्रातःसवनेपर्यौहंस्तेग्निनैवपुरस्तात्प्रातःसवनेसुर-रक्षांस्यपाघ्नतेति[2]।आत् यज्ञगृहेप्रादुर्भावानन्तरं ईं एनमग्निं भृगवाणोभृगुर्ऋषिःसइवाचरन्यजमानो-दूत्यंदूतस्यकर्मआविवाय शास्त्रमर्यादयाप्रापयामास तत्रदृष्टान्तः-सचासन्सखाभवन्नन्योराजास-हीयसेअभिभवित्रेप्रबलायराज्ञेन यथाराज्ञेस्वपुरुषःदूतकर्मप्रापयतितद्वत् ॥ मथीत् मथेविलोडने लुङि ह्म्यन्तक्षणेतिवृद्धिप्रतिषेधः।जेन्यः जनीप्रादुर्भावे अस्मादौणादिकएन्यप्रत्ययः टिलोपश्चेति भट्टभास्करमिश्रः। यद्वा जिजयेइत्यस्मात्कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तर्यर्थेचोयदितियत् तस्यनुडागमश्च यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्।दूत्यं दूतस्यकर्मदूत्यंदूतस्यभागकर्मणीइतियत् तित्स्व-रितमितिस्वरितत्वम् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वंतु अनित्यमितिवीरवीर्यौचेत्यत्रज्ञापितम्। भृगवाणः भृगुरिवाचरन् सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विब्वक्तव्यइतिक्विप् तदन्ताल्लटोव्यत्ययेनशानच् अदुपदेशाल्ल-सार्वधातुकानुदात्तत्वेप्रत्ययान्तधातोरन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । विवाय वीगत्यादिषु अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लिट् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

महेयत्पित्रईंरसंदिवेकरवत्सरत्पृशन्यश्चिकित्वान् ।
सृजदस्ताधृषतादिद्युमस्मैस्वायांदेवोदुहितरित्विषिंधात्॥५॥१५॥

महे । यत् । पित्रे । ईम् । रसम् । दिवे । कः । अव । त्सरत् ।
पृशन्यः । चिकित्वान् । सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युम् ।
अस्मै । स्वायाम् । देवः । दुहितरि । त्विषिम् । धात् ॥ ५॥ १५॥

महे महतेपित्रेपालयित्रेदिवेद्योतमानायदेवगणायईंइमंरसंपृथिव्याःसारभूतंहविः यद्यदा-यजमानः कःकरोति तदानींपृशन्यःस्पर्शनकुशलोराक्षसादिश्चिकित्वान्हवींषिवहन्तं हेअग्ने त्वां जानन् अवत्सरत्त्वद्भयात्पलायते अस्ता इषुक्षेपणशीलोग्निः धृषताधर्षकेणधनुषाअस्मैपलाय-मानायराक्षसादयेदिद्युंदीप्यमानंबाणंसृजत् विसृजति देवोदीप्यमानः उषःकालंप्राप्तोग्निः स्वायां स्वकीयायांदुहितरिदुहितृवत्समनन्तरभाविन्यांउषसित्विषिंस्वकीयांदीप्तिंधात्स्थापयति उषःका-

१ तै० सं० ६. २. २. । २ ऐ०ब्रा० ६. ४. ।

ह्नेहिसूर्यकिरणाःप्रादुर्भवन्ति तैःस्वकीयंप्रकाशमेकीकरोति तथाचतैत्तिरीयकम्—उद्यन्तंवा-वादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशेइति[२] । अतउपसिद्दीप्तिंनिदधातीत्युच्यते ॥ कः करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् ।त्सरत् त्सरछद्मगतौ लेटयडागमः इतश्चेतीकारलोपः। पृ-शन्यः स्पृशसंस्पर्शने कृपृवृजीतिविधीयमानःक्युप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति स्पृशनं स्पर्शः तत्रसाधुरितियत् सलोपश्छान्दसः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । दिद्युं दिद्युदितिवज्रनाम अन्त्यलोपश्छान्दसः । धात् छान्दसोवर्तमानेलुङ् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

स्वआयस्तुभ्यंदमआविभातिनमोवादाशादुशतोअनुद्यून् ।
वर्धोअग्नेवयोअस्यद्विबर्हायासंद्रायासरथंयंजुनासि ॥६॥
स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । दमे । आ । विऽभाति । नमः । वा ।
दाशात् । उशतः । अनु । द्यून् । वर्धो इति । अग्ने । वयः । अस्य ।
द्विऽबर्हाः । यासत् । राया । सऽरथम् । यम् । जुनासि ॥ ६ ॥

हेअग्ने तुभ्यं त्वांस्वेदमेस्वकीयेयज्ञगृहेयोयजमानः एकआकारोमर्यादायांयथाशास्त्रंआ-विभातिआसमन्तात् समिदादिभिःकाष्ठैःप्रज्वलयति अनुद्यून् अनुदिवसंउशतःकामयमानाय तुभ्यंनमोवादाशात् हविर्लक्षणमन्नंवादद्यात् अस्ययजमानस्य हेअग्ने द्विबर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्त-मस्थानयोः बृंहितोवर्धितस्त्वं वयोन्नंवर्धोवर्धयैव सरथंरथेनसहितं युयुत्सुंयंपुरुषंजुनासि युद्धे प्रेरयसि सपुरुषः रायाधनेनयासत्संगच्छते ॥ तुभ्यं क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदा-नत्वाच्चतुर्थी । दाशात् दाशृदाने लेटयाडागमः । उशतः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् चतु-र्थ्यर्थे बहुलंछन्दसीतिषष्ठी । अनुद्यून् द्युरित्यहर्नाम लक्षणे अनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवच-नीययुक्तेइतिद्वितीया।वर्धो वर्ध उ वृधेर्ण्यन्ताल्लोटिछन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात्णेरनिटी-तिणिलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते उञासहैकादेशेउञइतिप्रगृह्यत्वम् । यासत् यामापणे सिब्बहुलंलेटीतिसिप् लेटोडाटावित्यडागमः । जुनासि जुइतिगत्यर्थःसौत्रोधातुः शपि प्राप्तेव्यत्ययेनश्ना ॥ ३ ॥

---

२ तै० ब्रा० २. १. २.

सप्तमीमृचमाह—

अ॒ग्निं विश्वा॑ अ॒भि पृक्षः॑ सचन्ते समु॒द्रं न स्र॒वतः॑ स॒प्त य॒ह्वीः ।
न जा॒मिभि॒र्वि चि॑किते॒ वयो॑ नो वि॒दा दे॒वेषु॒ प्रम॑तिं चिकि॒त्वान् ॥७॥

अ॒ग्निम् । विश्वाः॑ । अ॒भि । पृक्षः॑ । स॒च॒न्ते॒ । स॒मु॒द्रम् । न । स्र॒वतः॑ ।
स॒प्त । य॒ह्वीः । न । जा॒मिऽभिः॑ । वि । चि॒कि॒ते॒ । वयः॑ । नः॒ ।
वि॒दाः । दे॒वेषु॑ । प्रऽम॑तिम् । चि॒कि॒त्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृक्षः चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नानि अग्निं अंगनादिगुणयुक्तं एनं अभिसचन्ते आभिमुख्येन समवयन्ति प्राप्नुवन्ति तत्र दृष्टान्तः—स्रवतः समुद्रं यथा स्रवतो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत् कीदृश्यो नद्यः सप्त सप्तसंख्याकाः इमं मे गंग इत्यस्यामृचि सप्तहि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते यह्वीः महन्नामैतत् महत्यः जामिभिः जमन्त्येकस्मिन्पात्रे सह भुञ्जत इति जामयो ज्ञातयः तैर्नोस्मदीयं वयोन्नं न विचिकिते न ज्ञायते तेभ्यो दातुमस्माकं अन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः अतो हे अग्ने त्वं देवेषु दीव्यन्तीति देवाः धनपतयः तेषु प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वान् अवगच्छन् विदाः अस्मभ्यं लम्भय यद्वा प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः वेदय ज्ञापय ॥ पृक्षः अन्ननामैतत् पृची संपर्के इत्यस्मादौणादिकः कर्मणि क्विप् धातोः षुमागमश्च यद्वा असुनि सुपां सुलुगिति जसो लुक् । स्रवतः स्रुगतौ स्रवणं स्रवः तत्कुर्वन्ति सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्य इति क्विप् एतदन्ताद्धातोः क्विप् चेति क्विप् ह्रस्वस्य पिति तीति तुक् क्विबन्ताद्धातोः सतिशिष्टत्वाद्धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यह्वीः पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात् तस्य चाकृतिगणत्वादत्रापि ङीप् वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । चिकिते छान्दसो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः विद्लृ लाभे अन्तर्भावितण्यर्थाल्लेटयाडागमः तुदादिभ्यः शः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः विकरणस्वरः शिष्यते यद्वा विदेर्ज्ञानार्थस्य लेटि व्यत्ययेन शः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आ यद्दि॒षे नृ॒पतिं॒ तेज॒ आन॒ट् शुचि॒ रेतो॒ निषि॑क्तं॒ द्यौर॒भीके॑ ।
अ॒ग्निः शर्ध॑मनव॒द्यं युवा॑नं स्वा॒ध्यं॑ जनयत्सू॒दय॑च्च ॥८॥

आ । यत् । इषे । नृऽपतिम् । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः ।
निःऽसिक्तम् । द्यौः । अभीके । अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् ।
युवानम् । सुऽआध्यम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्नेर्यत्तेजोनृपतिंनृणामृत्विजांपालकंयजमानंआनट् जाठररूपेणआसमन्ताद्व्याप्नोति किमर्थंइषेन्नाय कीदृशंशुचिशुद्धं द्यौर्दीप्तं तेनतेजसापरिपक्वंअन्नरसरूपंरेतोवीर्यंअभीकेअ-भ्यक्तेअभिगतेअभिप्राप्तेगर्भस्थानेनिषिक्तंनितरांसिक्तं अग्निःवक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेणज-नयत् जनयतु शर्धंबलवन्तं अनवद्यं अवद्यरहितंयुवानंतरुणंजरारहितमित्यर्थः स्वाध्यं शो-भनकर्माणंशोभनप्रज्ञंवाउत्पन्नंपुत्रंसूदयच्च यागादिकर्मसुप्रेरयतुच यद्वा रेतइत्युदकनाम निषि-क्तंमेघेनवृष्टमुदकंइषेन्नायसस्यादिनिष्पत्तयेअग्नेर्यत्तेजःआनट्व्याप्नोत् वृष्टेनोदकेनभौमाग्नेः संयो-गेसतिहिसस्यान्युत्पद्यन्ते कीदृशंतेजः नृपतिंनृणांरक्षकंशुचिदीप्तंतादृक्तेजसायुक्तोद्यौर्दीप्तोग्निःअ-भीकेआसन्नकालएवशर्धायगुणविशिष्टंपुत्रंजनयतुचप्रेरयतुयज्ञादौ॥ इषे सावेकाचइतिविभक्तेरु-दात्तत्वम्। नृपतिं परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। आनट्अशूव्याप्तौ लङिव्यत्यये-नपरस्मैपदश्नमौआडागमः व्रश्चादिषत्वेष्टुत्वम्। निषिक्तं षिचिरक्षरणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्त-रइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम्। अभीके अभिपूर्वादञ्चतेःपचाद्यचि पृषो-दरादित्वाद्रूपसिद्धिः यद्वा इण्गतावित्यस्मादौणादिकः कक्प्रत्ययः उभयथापि दासीभारादित्वा-त्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। स्वाध्यं एरनेकाचइतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम्। जनयत् जनेर्ण्यन्ताल्लेटचडागमः। सूदयत् षूदक्षरणे पूर्ववल्लेटचडागमः॥ ८॥

नवमीमृचमाह–

मनोनयोध्वनःसद्यएत्येकःसत्रासूरोवस्वईशे ।
राजानामित्रावरुणासुपाणीगोषुप्रियममृतंरक्षमाणा ॥ ९॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सूरः ।
वस्वः । ईशे । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।
गोषु । प्रियम् । अमृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यःसूरः सूर्यः एकःएकाकीअसहायःसन् अध्वनोदिव्यान्मार्गान्सद्यएतिआशुगच्छति अ-सहायत्वंचश्रूयते—सूर्यएकाकीचरतीत्याह असौवाआदित्यएकाकीचरतीति[1] । शीघ्रगमनंचस्म-र्यते—योजनानांसहस्रेद्वेद्वेशतेद्वेचयोजने । एकेननिमिषार्धेनक्रममाणनमोस्तुतइति । शीघ्रगमनेदृ-ष्टान्तः—मनोन यथामनः शीघ्रंगच्छति तद्वत् सचशूरःवस्वोधनस्यसत्रासहैवयुगपदेवईशेईष्टे योहि शीघ्रंगच्छति सबहुषुदेशेष्ववस्थितानिधनानिप्राप्नोति तथा राजाना राजमानौसुपाणीशोभनबा-हू मित्रावरुणामित्रावरुणौअस्मदीयासुगोषुप्रियंसर्वेषांप्रीतिकरंअमृतंअमृतवत्स्वादुभूतंपयोरक्ष-माणारक्षन्तौवर्तेते हेअग्ने तत्तद्रूपेणत्वमेवैवंवर्तसइतिभावः ॥ वस्वः लिङ्गव्यत्ययः जसादिषुछन्द-सिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः । ईशे ईशऐश्वर्ये लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः । मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

मानो॑अग्नेस॒ख्यापित्र्या॑णिप्रम॑र्षिष्ठाअ॒भिवि॒दुष्क॒विःसन् ।
नभो॒नरू॒पंज॑रि॒मामि॑नातिपु॒रातस्या॑अ॒भिश॑स्ते॒रधी॑हि ॥ १० ॥ १६ ॥

मा । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । स॒ख्या । पित्र्या॑णि । प्र । म॒र्षि॒ष्ठा॒ः । अ॒भि । वि॒दुः । क॒विः । सन् । नभः॑ । न । रू॒पम् । ज॒रि॒मा । मि॒ना॒ति॒ । पु॒रा । तस्याः॑ । अ॒भिऽश॑स्तेः । अधि॑ । इ॒हि॒ ॥ १० ॥ १६ ॥

हेअग्ने पित्र्याणिपितरंवसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्यासखित्वानिमाप्रमर्षिष्ठाः माविनाशय अत्रमृष्यतेरुपसर्गवशात्अर्थान्तरेवृत्तिः यतस्त्वंकविः क्रान्तदर्शीसन् अभिआभिमुख्येनविदुः सर्वविद्वान्नभोनरूपं यथान्तरिक्षंरूपवन्तःसूर्यरश्मयःआच्छादयन्तितद्वद्वाच्छादयति जरिमा जरामिनातिमांसृक्द्रष्टारंहिनस्ति अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्याजरायाः पुराअधीहिमांबुध्यस्व सायथानप्राप्नोतितथाकुरु अमृतत्वंप्रयच्छेतियावत् ॥ सख्यासख्युर्भावःसख्यं सख्युर्यइतियः। पित्र्याणि पितृभ्यआगतानि पितुर्यच्चेतियत्प्रत्ययः रीङृतइतिरीङादेशः यस्येतिचेतीकारलोपः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । मर्षिष्ठाः मृषतितिक्षायां प्रार्थनायांछान्दसोलुङ् नमाङ्योगेइत्यडभा-वः । विदुः विदज्ञाने बहुलमन्यत्रापीत्युसिप्रत्ययः अतएवबहुलवचनाद्गुणाभावः छन्दसिवाप्राप्ने-

---

१ तै० ब्रा० ३.९.५.।

इतयोरितिविसर्जनीयस्यषत्वम्। नभः नहेर्दिविभश्चेत्यसुन्। जरिमा जृष्वयोहानौ औणादिको-भावेइमनिच्प्रत्ययः। मिनाति मीञ्हिंसायां प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। अभिशस्तेः अभि-शस्यतेहिंस्यतेनयेत्यभिशस्तिः करणेक्तिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। अधीहि इक्स्मरणे लोटिअदादित्वाच्छपोलुक् हेरपित्त्वेनङित्त्वाद्गुणाभावः॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

निकाव्येतिदशर्चमष्टमंसूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयंपराशरस्यार्षं अनुक्रान्तञ्च—निकाव्येति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

निकाव्यावेधसःशश्वतस्कर्हस्तेदधानोनर्यापुरूणि।
अग्निर्भुवद्रयिपतीरयीणांसत्राचक्राणोअमृतानिविश्वा ॥१॥

नि। काव्या। वेधसः। शश्वतः। कः। हस्ते। दधानः।
नर्या। पुरूणि। अग्निः। भुवत्। रयिऽपतिः। रयीणाम्। सत्रा।
चक्राणः। अमृतानि। विश्वा॥ १ ॥

शश्वतःशाश्वतस्यनित्यस्यवेधसोविधातुःब्रह्मणःसम्बन्धीनिकाव्याकाव्यानिमन्त्ररूपाणिस्तोत्राणि अयमग्निर्निकःनियमेनस्वात्माभिमुखंकरोति किंकुर्वन् नर्यानृभ्योहितानि नृषुसाधूनिवा पुरूणिबहूनिधनानिहस्तेदधानोहस्तेधारयन् ईदृग्भूतमग्निमवलोक्यसर्वेजनाःस्तुवन्तीतिभावः स्तोतृभ्योधनेषुदत्तेष्वपिअग्नेर्धनंनक्षीयतइत्याह—अग्निरिति अयमग्निःरयीणांरयिपतिर्भुवत् धनानांमध्येयानिधनानिउत्कृष्टानितेषांस्वामीभवति किंकुर्वन् विश्वा विश्वानिसर्वाणिअमृतानि हिरण्यनामैतत् अमृतंवैहिरण्यमितिश्रुतेः। सर्वाणिहिरण्यानिस्तोतृभ्यःसत्रासहैवचक्राणःकुर्वन्युगपत्प्रयच्छन्नित्यर्थः॥ कः करोतेश्छान्दसोलुङ् मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् हल्ङ्याब्भ्यइतितकारलोपः। नर्या नरशब्दात्हितार्थेगवादिलक्षणोयत्प्रत्ययोद्रष्टव्यः यद्वा तत्रसाधुरितियत्। चक्राणः करोतेर्लटःशानच् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः नन्वेवंसतिअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंप्राप्नोति एवंतर्हिलिटःकानजस्तु तस्यार्धधातुकत्वेनअभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवशिष्यते॥ १ ॥

१ तै० ब्रा० १. ३. ७.।

द्वितीयामृचमाह—

अस्मेवत्संपरिषन्तंनविन्दन्निच्छन्तोविश्वेअमृताअमूराः।
श्रमयुवःपदव्योधियंधास्तस्थुःपदेपरमेचार्वग्नेः ॥२॥

अस्मे इति। वत्सम्। परि। सन्तम्। न। विन्दन्। इच्छन्तः। विश्वे। अमृताः। अमूराः। श्रमऽयुवः। पदऽव्यः। धियम्ऽधाः। तस्थुः। पदे। परमे। चारु। अग्नेः ॥ २ ॥

अस्मेअस्माकं वत्संवत्सवदत्यन्तंप्रियं यद्वा वत्सःपुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् तद्वदग्निरप्यस्माकंपुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् तथाचाम्नायते—ममैवसन्वहहव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रेलोककृज्जातवेदइति। परिषन्तंपरितः सर्वत्रवर्तमानंदेवेभ्योनिर्गत्यअश्वत्थवेण्वादिषुनिलीनंसन्तमित्यर्थः एवंविधमग्निमिच्छन्तोविश्वे अमृताः सर्वेऽमरणधर्माणोदेवाः अमूराःअमूढाः मरुतश्चनविन्दन् तमग्निंनालभन्त अलभमानाश्च तेश्रमयुवः हव्यवाहनस्याभावेनहविषामभावात् तज्जन्येनश्रमेण क्लेशेनएकीभूताः तस्याग्नेरन्वेषणायपदव्यः पादैर्गच्छन्तः धियन्धाः धियांअग्नेः शयनासनस्थानादिलक्षणानांकर्मणांधारयितारः एवंविधाःसन्तः चारुचारूणिशोभने अग्नेःपरमेउत्तमेअन्तेपदेयत्रह्यग्निर्निलीनोवर्ततेतत्रेत्यर्थः तस्मिन्पदेतस्थुः स्थितवन्तः बहुविधेनप्रयासेनअग्निंददृशुरित्यर्थः ॥ परिषन्तं उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परइतिषत्वम्। श्रमयुवः युमिश्रणे श्रमेणयूयंतइतिश्रमयुवः क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना विधीयमानौक्विब्दीर्घौ अस्मादपिधातोर्भवतः तन्वादित्वादुवङ्। पदव्यः वीगत्यादिषु पादैन वियन्तिगच्छन्तीतिपदव्यः क्विप्चेतिक्विप्। धियन्धाःआतोनुपसर्गेकइतिकः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुलवचनात् द्वितीयायाअप्यलुक्। तस्थुः पादादित्वान्निघाताभावः। चारु सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

तिस्रोयदग्नेशरदस्त्वामिच्छुचिंघृतेनशुचयःसपर्यान्।
नामानिचिद्दधिरेयज्ञियान्यसूदयन्ततन्वः[1]सुजाताः ॥३॥

---

1 तै० ब्रा० १. २. १.।

ति॒स्रः । यत् । अ॒ग्ने॒ । श॒रदः॑ । त्वाम् । इत् । शुचि॑म् । घृ॒तेन॑ ।
शुच॑यः । स॒प॒र्यान् । नामा॑नि । चि॒त् । द॒धि॒रे॒ । य॒ज्ञिया॑नि ।
अस॑ूदयन्त । त॒न्वः॑ । सु॒ऽजा॑ताः ॥ ३ ॥

शुचयःशोधयितारोदीप्तावामरुतः हेअग्ने शुचिशुद्धंदीप्यमानंवात्वामित् देवेभ्योनिर्गतं त्वामेवोद्दिश्य तिस्रःशरदःत्रीन्संवत्सरान्घृतेनाज्येनयद्यदासपर्यान् पूजांकुर्युः तदानींत्वमाविर्भूः तदनन्तरंतेमरुतःत्वयानुगृहीताःसन्तोयज्ञियानियज्ञार्हाणियज्ञेप्रयोक्तुंयोग्यानिनामानिचित् नामान्यपिदधिरेअधारयन् नामानिचतैत्तिरीयके समाम्नायन्ते—ईदृङ्चान्यादृङ्चैतादृङ्चप्रतिदृङ्चमितश्चसंमितश्चसभराइत्यादीनि[1] । एतैश्चाग्निचयनेमारुताःसप्तकपालाहूयन्ते नामानि धारयित्वाचसुजाताः पूर्वरूपंपरित्यज्यशोभनममृतत्वंप्राप्ताःसन्तः तन्वःस्वकीयानिशरीराणिअसूदयन्तस्वर्गंप्रापितवन्तः॥ तिस्रःशसि त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृ पूर्वसवर्णदीर्घत्वेप्राप्तेअचिरऋतइतिरेफादेशः त्रिशब्दःफिषित्यन्तोदात्तः तिस्रादेशस्यापिस्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिशसउदात्तत्वम् । शरदः शॄहिंसायां शीर्यन्तेस्यामोषधयइतिशरत्संवत्सरः शॄदृभसोदिरित्यदिप्रत्ययः उभयत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेइतिद्वितीया । सपर्यान् सपरपूजायां कण्ड्वादिः लेटचाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । यज्ञियानि यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञौइत्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आ रोद॑सी बृह॒ती वेवि॑दानाः प्र रु॒द्रिया॑ जभ्रिरे य॒ज्ञिया॑सः ।
वि॒दन्मर्तो॑ ने॒मधि॑ता चिकि॒त्वान॒ग्निं प॒दे प॑र॒मे त॑स्थि॒वांस॑म् ॥४॥

आ । रोद॑सी॒ इति॑ । बृ॒ह॒ती इति॑ । वेवि॑दानाः । प्र । रु॒द्रिया॑ ।
ज॒भ्रि॒रे॒ । य॒ज्ञिया॑सः । वि॒दत् । मर्तः॑ । ने॒मऽधि॑ता । चि॒कि॒त्वान् ।
अ॒ग्निम् । प॒दे । प॒र॒मे । त॒स्थि॒ऽवांस॑म् ॥ ४ ॥

---

१ तै० सं० ४. ६. ५. ।

बृहतीमहत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौ आवेविदानाः अत्यर्थंज्ञापयन्तः कुत्राग्निर्वर्ततइतिपरस्परंवदन्तोद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानाइत्यर्थः यद्वा महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्येआवेविदानाः अग्निमुपलभ्यमानाः एवंभूतायज्ञियासोयज्ञार्हादेवाः रुद्रियारुद्रोग्निर्देवानामसुरैःसहयुद्धसमये तैर्देवैःस्थापितंधनंअपहृत्यगतवन्तमग्निंदेवाआगत्यअग्निसकाशाद्बलेनतद्धनमगृह्णन् तदानींसोग्निःअरोदीत् तस्माद्रुद्रइत्याख्यायते तथाचतैत्तिरीयकम्—तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत तद्देवाविजित्यावरुरुत्समानाअन्वायन् तदस्यसहसादित्सन्तसोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमिति[1]। तस्यरुद्रस्याहाणिस्तोत्राणिप्रजभ्रिरेप्रजह्रिरेचक्रुरित्यर्थः नेमधिता नेमशब्दोर्धवचनः तथाचयास्कः—त्वोनेमइत्यर्धस्येति[2]। सर्वेषांदेवानामर्धभागेनधीयतेधार्यतेइतिनेमधितइन्द्रः सर्वेदेवाएकोर्धः इन्द्रएकएवापरोर्धइतियावत् तथाचतैत्तिरीयकम्—यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रःप्रतितस्मादिन्द्रोदेवतानांभूयिष्ठभाक्तमइति[3]। तेनेन्द्रेणसहितोमर्तोमरुद्गणः परमेउत्तमेअन्त्येपदेस्थानेअश्वत्थादौतस्थिवांसंस्थितवन्तं तमग्निंचिकित्वान् जानन् विदतअलभत॥ वेविदानाः विदेर्ज्ञानार्थाल्लाभार्थाद्वायङन्ताल्लटःशानच् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। विदत् विद्लृलाभे लुङिलृदित्वात् च्लेरङादेशः। नेमधिता दधातेः कर्मणिनिष्ठा सुधितवसुधितनेमधितेतिधिभावोनिपात्यते तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम सुपांसुलुगितितृतीयायाआकारः। तस्थिवांसं तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः वस्वेकाजाद्धसामितीडागमः॥४॥

घर्माभिष्टवेसञ्जानानाइत्येषा अथोत्तरमितिखण्डेसूत्रितम्—संजानानाउपसीदन्नभिज्ञ्वा- दशभिर्विवस्वतइति।

तामेतांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

संजानानाउपसीदन्नभिज्ञुपत्नीवन्तोनमस्यंनमस्यन्।
रिरिक्वांसस्तन्वःकृण्वतस्वाःसखासख्युर्निमिषिरक्षमाणाः॥५॥१७

सम्ऽजानानाः। उप। सीदन्। अभिऽज्ञु। पत्नीऽवन्तः। नमस्यम्। नमस्यन्निति नमस्यन्। रिरिक्वांसः। तन्वः। कृण्वत। स्वाः। सखा। सख्युः। निऽमिषि। रक्षमाणाः॥ ५॥ १७॥

---

१ तै० सं० १.५.१. २ नि० ३.२०। ३ तै० सं ५.४.८.।

हेअग्ने त्वांसञ्जानानाःसम्यक्जानन्तोदेवाःउपसीदन्उपसीदन्तिप्राप्नुवन्ति उपसत्तिंकृत्वाच पत्नीवन्तः सपत्नीकाःसन्तः नमस्यंन्नमस्कारार्हंअभिज्ञुआभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तंत्वांनमस्यन्अपूजयन् पूजयित्वाचसख्युर्मित्रस्यतवनिमिषिदर्शनेनिमित्तभूतेसतिरक्षमाणाः त्वयापरिरक्ष्यमाणाः सखासखायोदेवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानिशरीराणिरिरिक्वांसःअनशनादिरूपेणदीक्षानियमेनरिक्तीकुर्वन्तः शोषयन्तः कृण्वतयागानकुर्वन देवावैयज्ञमतन्वतेतिश्रुतेः ॥ नमस्यन् नमोवरिवश्चित्रङइतिपूजार्थेक्यच् लङ्बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। रिरिक्वांसः रिचिर्विरेचने लिटःक्वसुः। निमिषि मिषस्पर्धायां अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः सम्पदादिलक्षणोभावे क्विप्। रक्षमाणास्त्वयापरिरक्ष्यमाणाः कर्मणिलटःशानच् यक्प्राप्तेव्यत्ययेनशप् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्रिःसप्तयद्गुह्यानित्वेइत्पदाविदन्निहिताय॒ज्ञियांसः।
तेभीरक्षन्तेअमृतंसजोषाःपशूञ्चस्थातॄञ्चरथंचपाहि ॥६॥

त्रिः। सप्त। यत्। गुह्यानि। त्वे इति। इत्। पदा। अविदन्
निऽहिता। यज्ञियासः। तेभिः। रक्षन्ते। अमृतम्। सऽजोषाः।
पशून्। च। स्थातॄन्। चरथम्। च। पाहि ॥ ६ ॥

त्रिःसप्तएकविंशतिसंख्याकानिगुह्यानिरहस्यानिवेदैकसमधिगम्यानियतयानि पदापदानिपद्यगम्यतेस्वर्गएभिरितिव्युत्पत्त्यापदशब्देनात्रयज्ञाउच्यन्ते तेचएकविंशतिसंख्याकाः औपासनहोवैश्वदेवादयःसप्तपाकयज्ञाः अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयःसप्तहविर्यज्ञाः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमापःसप्तसोमयज्ञाःएवमेकविंशतिसङ्ख्याकानियज्ञलक्षणानिपदानि हेअग्ने त्वेइत्त्वय्येवनिहिता थापितानि तेषांसर्वेषांत्वत्प्रधानत्वात् नह्यग्निमन्तरेणयागाअनुष्ठातुंशक्यन्ते यज्ञियासोयज्ञार्हाःर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः तथाचोक्तम्—अर्थीसमर्थोविद्वानशास्त्रेणाप-

---

१ ऐ० ब्रा० ६. ४. । २ एषांपरिसंख्यापूर्वं (१८३) पृष्ठे तेनोरत्नानिधत्तनेति २. २. मन्त्रभाष्यटिप्पण्यां दर्शिता.

युंदस्तःकर्मण्यधिकारीति । एवंविधलक्षणोपेतायजमानाःतानिपदान्यविदन्अलभंत लब्ध्वाच तेभिर्यज्ञलक्षणैःपदैरमृतममरणधर्माणंत्वांरक्षन्तेपालयन्तियजन्तीत्यर्थः सजोषास्तैर्यजमानैःस-मानप्रीतिस्त्वं पशून्गवाश्वादिपशून्चस्थातॄन्व्रीह्यादिस्थावराणि चरथंपशुव्यतिरिक्तंअन्यच्च-त्प्राणिजातमस्तितच्चपाहिरक्ष तेषुहिरक्षितेषुत्वदीयायागाःकर्तुंशक्यन्ते नान्यथा अतस्त्वमेवमु-च्यसइत्यर्थः ॥ यत् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक्। गुह्यानि गुहायांभवानि भवेछन्दसीतियत् यतो-नावइत्याद्युदात्तत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः । अविदन् विद्लृलाभे लुङि लृ-दित्वादङ् । पशून्स्थातॄन् उभयत्रउभयथार्क्ष्वित्युभयथाभावान्नकारस्यरुत्वाभावः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

विद्वाँअग्नेवयुनानिक्षितीनांव्यानुषक्शुरुधोजीवसेधाः ।
अन्तर्विद्वाँअध्वनोदेवयानानतन्द्रोदूतोअभवोहविर्वाट् ॥७॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुषक् । शुरुधः । जीवसे । धाः । अन्तःऽविद्वान् । अध्वनः देवऽयानान् । अतन्द्रः । दूतः । अभवः । हविःऽवाट् ॥ ७ ॥

हेअग्नेवयुनानि ज्ञाननामैतत् इहतुज्ञातव्येवर्तते सर्वाणिज्ञातव्यानिविद्वान्जानंस्त्वं क्षितीनांय-जमानलक्षणानां प्रजानां जीवसेजीवितुंशुरुधः क्षुद्रूपस्यशोधकस्यरोधयित्रीरिषोन्नानिआनुषक् अनुषक्तं सततंयथाभवतितथाविधाः विधेहिकुर्वित्यर्थः एवंयजमानानन्नसमृद्धान्कृत्वाअन-न्तरंहविर्वाट्तैर्देवेभ्यः प्रत्तंहविर्वहन्दूतोभवः देवानांदूतः भवसि कीदृशस्त्वं अन्तर्विद्वान् द्यावा पृथिव्योर्मध्येजानन् किंजानन्अध्वनोमार्गान् कीदृशान्देवयानान् देवाःयैर्मार्गैर्यन्तिगच्छन्तिता-जानन्नित्यर्थः अतन्द्रः पुनःपुनर्हविर्वहनेपिअनलसः ॥ वयुनानि अजगतिक्षेपणयोः अजिय-मिशीङ्भ्यश्चेतिकर्मण्युनप्रत्ययः अजेर्व्यघञपोरितिवीभावः । क्षितीनां क्षियन्तिनिवसन्तीति क्षितयोमनुष्याः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्तिच् अन्तोदात्तात्वह्रस्वान्तात्क्षितिशब्दादुत्तर-स्यनामोनामन्यतरस्यामितिउदात्तत्वम् । शुरुधः शुचंरुन्धन्तीतिशुरुधः क्विप्चेतिक्विप् पूर्वपद-स्यान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

स्वाध्यो॑दि॒वआस॒प्तय॒ह्वीरा॒योदुरो॒व्यृ॑त॒ज्ञाअ॑जानन् ।
वि॒दद्गव्यं॑स॒रमा॑दृ॒ळ्हमू॒र्वंयेना॒नुकं॒मानु॑षी॒भोज॑ते॒विट् ॥८॥

सु॒ऽआ॒ध्यः॑ । दि॒वः । आ । स॒प्त । य॒ह्वीः । रा॒यः । दुरः॑ । वि । ऋ॒त॒ऽज्ञाः । अ॒जा॒न॒न् । वि॒द॒त् । गव्य॑म् । स॒रमा॑ । दृ॒ळ्हम् । ऊ॒र्वम् । येन॑ । नु । क॒म् । मानु॑षी । भोज॑ते । विट् ॥ ८ ॥

स्वाध्यःशोभनकर्मयुक्ताःयह्वीःयह्व्योमहत्यःसप्त गङ्गाद्याःसप्तनद्यःदिवःद्युलोकात्आगत्य भूम्यांप्रवहन्तीतिशेषः हेअग्नेईदृग्विधानद्यःत्वयास्थापिताःअग्नौहोमेसतिहितेनतृप्तःसूर्योवृष्टिंकरोति तस्मिन्नर्थेस्मृतिःपूर्वमुदाहृता अतोवृष्टिद्वाराअग्निरेवनदीःकरोतीत्युच्यते तथाऋतज्ञाःऋतंयज्ञंजानन्तोङ्गिरसः रायोबलनाम्नासुरेणापहृतस्यगोरूपस्यधनस्यदुरोद्वाराणिगमनमार्गान्अजानन्त्वयाज्ञातवन्तः त्वत्साध्येनयागेनप्रीतइन्द्रोगवामन्वेषणायसरमांनामदेवशुनींप्रेषितवान् साचसरमागवांस्थानमवगत्येन्द्रस्यन्यवेदयत् इन्द्रश्चतानङ्गिरसोगाःप्रापयत् अतएतत्सर्वंत्वमेवकृतवान् अङ्गिरोभ्यःसकाशात्गव्यंगविभवंदृळ्हंस्थूलंबहुलमित्यर्थः एवंविधंपयोलक्षणंऊर्वंअन्नं सरमादेवशुनी विदत्लभत कमित्येतत्पदपूरणम् येननुयेनहिगव्येनमानुषीविट्मनोःसम्बन्धिनीप्रजाभोजते इदानींभुंक्ते तद्गव्यमपिपरम्परयाअग्निरेवकरोति ॥ स्वाध्यः सुआङ्पूर्वाद्धीशब्दात्जसिएरनेकाचइतियणादेशः। यह्वीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । गव्यं सर्वत्रगोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गेयद्वक्तव्यइतिभवार्थेयत् । ऊर्वं उर्वीहिंसार्थः ऊर्वतिक्षुधंहिनस्तीत्यूर्वमन्नं पचाद्यच् । भोजते भुजपालनाभ्यवहारयोः श्नमिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

आयेविश्वा॑स्वप॒त्यानि॑त॒स्थुःकृ॑ण्वा॒नासो॑अमृत॒त्वाय॑गा॒तुम् ।
म॒ह्नाम॒हद्भिः॑पृथि॒वीवित॑स्थेमा॒तापु॒त्रैरदि॑ति॒र्धाय॑से॒वेः ॥९॥

आ । ये । विश्वा॑ । सु॒ऽअ॒प॒त्यानि॑ । त॒स्थुः । कृ॒ण्वा॒नासः॑ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वाय॑ । गा॒तुम् । म॒ह्ना । म॒हत्ऽभिः॑ । पृ॒थि॒वी । वि । त॒स्थे॒ । मा॒ता । पु॒त्रैः । अदि॑तिः । धाय॑से । वे रि॒ति॒वेः ॥९ ॥

येआदित्याःअमृतत्वायअमरणत्वसिद्ध्ये गातुंमार्गमुपायंकृण्वानासःकुर्वाणाःसन्तःविश्वाविश्वानिसर्वाणिस्वपत्यानिशोभनान्यपतनहेतुभूतानिचतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्रात्रादित्यानामयनादीनिकर्माण्यातस्थुः आस्थितवन्तःकृतवन्तइत्यर्थः तथाचतैत्तिरीयकम्—आदित्याअकामयन्तसुवर्गंलोकमियामेतीति तएतंषट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन् तमाहरन्ततेनायजन्तेतिच। महद्भिःअनुष्ठानेनमहानुभावैःतैःपुत्रैःसहितामाताजनयित्रीअदितिरदीनापृथिवीधायसेसर्वस्यजगतोधारणायमह्नास्वकीयेनमहत्त्वेनवितस्थेविशेषेणतिष्ठति हेअग्ने यतस्त्वंवेःआदित्यैरनुष्ठितेषुयागेषुचरुपुरोडाशादीनिहवींषिअभक्षयः अतएतत्सर्वंजातमित्यर्थः॥ कृण्वानासः कृविर्हिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेनात्मनेपदम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनअकारान्तादेशश्च तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावातगुणाभावः शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् आज्जसेरसुक्। मह्ना महिम्नेत्यस्यवर्णलोपश्छान्दसः। धायसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीतिदधातेर्भावेसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुक्। वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु लङिसिपिअदादित्वाच्छपोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। धायसे इत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वादस्यनिघाताभावः॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अधिश्रियंनिदधुश्चारुमस्मिन्दिवोयदक्षीअमृताअकृण्वन्।
अधक्षरन्तिसिन्धवोनसृष्टाःप्रनीचीरग्नेअरुषीरजानन्॥१०॥१८॥

अधि। श्रियम्। नि। दधुः। चारुम्। अस्मिन्। दिवः। यत्। अक्षी इति। अमृताः। अकृण्वन्। अध। क्षरन्ति। सिन्धवः। न। सृष्टाः। प्र। नीचीः। अग्ने। अरुषीः। अजानन्॥१०॥१८॥

अस्मिन्नग्नौचारुंशोभनांश्रियंपरिस्तरणपरिषेचनादिरूपांयज्ञसम्पदंअधिनिदधुः यजमानाःस्थापितवन्तः निधायचयद्यदाअक्षीयज्ञस्यआज्यभागलक्षणेचक्षुषीअकृण्वन्कुर्वन्ति चक्षुषीवाएतेयज्ञस्ययदाज्यभागावितिश्रुतेः।तदानींदिवःद्युलोकात्अमृताःअमरणधर्माणोदेवाःयागसमयोजातइत्यवगम्यआगच्छन्तीतिशेषः अधअथआज्यभागानन्तरंसृष्टाःअग्नेरुत्पन्नाःसिन्धवोन शीघ्रंगच्छन्त्योनद्यइव नीचीःनितरांसर्वासुदिक्षुगच्छन्तीररुषीरारोचमानाः यद्वानिर्मलरूपाःहेअग्ने एवं

१ तै० सं० ७. ४. ६.। २ तै० सं० ७. ४. ६.।

तास्त्वदीयाज्वालाःउत्पन्नाःक्षरन्ति सञ्चलन्ति सर्वासुदिक्षुगच्छन्तीत्यर्थः आगतादेवाश्चप्राजानन्-अस्माकंहोमायईदृश्योज्वालाउत्पन्नाइतिहृष्टाःसन्तःप्रकर्षेणजानन्ति ॥ अक्षी परत्वान्नुमंबाधित्वाईचद्विवचनेइतिअक्षिशब्दस्यईकारान्तादेशः सचोदात्तः ईत्वेकृतेसकृद्गतपरिभाषयापुनर्नुम् नभवति सवर्णदीर्घः । नीचीः निपूर्वादञ्चतेः ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् न्यधीचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषीः अरुषमितिरूपनाम ऋहनिभ्यामुषजितिअर्तेरुषच् छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयईकारः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

रयिर्नेतिदशर्चंनवमंसूक्तंपराशरस्यार्षंत्रैष्टुभंआग्नेयं अनुक्रान्तंच—रयिर्नेति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

रयिर्नयःपितृवित्तोवयोधाःसुप्रणीतिश्चिकितुषोनशासुः ।
स्योनशीरतिथिर्नप्रीणानोहोतेवसद्मविधतोवितारीत् ॥१॥

रयिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रनीतिः ।
चिकितुषः । न । शासुः । स्योनऽशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः ।
होताऽइव । सद्म । विधतः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तःपितुःसकाशात्लब्धोरयिर्धनमिवयोग्निर्वयोधाःअन्नस्यदातायथापैतृकंधनंविस्रम्भेण व्यवह्रियमाणंसत्अन्नप्रदंभवति तद्वदग्निरपिसर्वेषुयज्ञेषुविस्रम्भेणव्यवहृतःसन्अन्नप्रदोभवतीत्यर्थः चिकितुषोविदुषोधर्मशास्त्राभिज्ञस्यशासुःन शासनमिवसुप्रणीतिः सुखेनप्रणेतव्यः यथाविद्वच्छासनंसर्वेष्वनुष्ठेयेषुतत्तत्संशयनिर्णयायनीयतेतद्वदग्निरपिसर्वेषुयज्ञेषुप्रणीयते यश्चस्योनशीःसुखप्रदेगार्हपत्यायतनादौशयानोऽतिथिर्न सुखासनउपवेशितोर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोतिथिरिव प्रीणानोहविर्भिस्तर्पणीयःसोग्निर्विधतःपरिचरतोयजमानस्यसद्मगृहंवितारीत् प्रवर्धयतिददातिवा तत्र दृष्टान्तः—होतेव होताहोमकर्ताध्वर्युस्तत्तत्कर्मकरणेनफलैर्यजमानस्यगृहंयथावर्धयतितद्वत्॥पितृवित्तः विद्लृलाभे कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः विभाषागमहनविदविशामितिक्वसावस्य-

धातोरिटोविकल्पितत्वात् तत्रापिविशिसाहचर्यात् तौदादिकएवविदिर्गृह्यतइत्युक्तम् वित्तोभोगप्रत्यययोरितिनिष्ठानत्वाभावोनिपातितः। वयोधाः डुधाञ्धारणपोषणयोः आतोमनिन्निति विच्। सुप्रणीतिः प्रणीयतइतिप्रणीतिः कर्मणिक्तिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् पुनःसुशब्देनसमासे कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। चिकितुषः लिटःक्वसुः षष्ठ्येकवचनेवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम्। शासुः शासुअनुशिष्टौ शॄस्वृस्निहीत्यादिनाविधीयमानउप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिद्रष्टव्यः तत्रनिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। स्योनशीः स्योनमितिसुखनाम स्योनेसुखकरेगार्हपत्यादिस्थानेशेतेइतिस्योनशीः क्विप्चेतिक्विप्। प्रीणानः प्रीञ्तर्पणे कर्मणिशानच्व्यत्ययेनश्ना। विधतः विधविधाने विधतिः परिचरणकर्मेतिनैरुक्ताः[1]। तुदादित्वाच्छप्रत्ययः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

दे॒वो न यः स॑वि॒ता स॒त्यम॑न्मा॒ क्रत्वा॑ नि॒पाति॑ वृ॒जना॑नि॒ विश्वा॑।
पु॒रु॒प्र॒श॒स्तो अ॒मति॒र्न स॒त्य आ॒त्मेव॒ शेवो॑ दिधि॒षाय्यो॑ भूत्॥२॥

दे॒वः। न। यः। स॒वि॒ता। स॒त्यऽम॑न्मा। क्रत्वा॑। नि॒ऽपाति॑। वृ॒जना॑नि। विश्वा॑। पु॒रु॒ऽप्र॒श॒स्तः। अ॒मतिः॑। न। स॒त्यः। आ॒त्माऽइ॑व। शेवः॑। दि॒धि॒षाय्यः॑। भूत्॥ २॥

देवोनसविता द्योतमानः सर्वस्यप्रेरकः सूर्यइवयोग्निः सत्यमन्मासत्यज्ञानःयथार्थदर्शीसोग्निः क्रत्वाआत्मीयेनकर्मणाविश्वावृजनानिविभक्तिव्यत्ययः सर्वेभ्यःसंग्रामेभ्यः निपातिनितरां पालयति वर्ज्यन्तेहिंस्यन्तेस्मिन्नितिवृजनंसङ्ग्रामः अपिचपुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोग्निः अमतिर्न रूपनामैतत् रूपमिव सत्योबाधरहितः रूप्यतइतिरूपंस्वरूपं यथापृथिव्यादेः स्वरूपं आगमापायिषुविशेषेषुसत्स्वपिस्वयमेकरूप्येणनित्यंभवति तद्वदग्निरपिउच्चावचेषुसर्वेषुकर्मसुस्वयंएकएवव्याप्यवर्तते सोग्निः शेवः सुखकरः तत्रदृष्टान्तः—आत्मेव परमप्रेमास्पदतयानिरतिशयानन्दस्वरूपआत्मायथा सर्वान्सुखयतिएतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति। एषह्येवानन्दयातीतिचश्रवणात्। तद्वदग्निरपिस्वर्गादिफलहेतुतयासुखयति एवंभूतोग्निर्दिधिषाय्योभूत् सर्वैर्यजमानैर्धारणीयोभवति परित्यागेहिवीरहत्यालक्षणोदोषोभवति तथाचतैत्तिरीयकम्[2]—वीर-

१ नि० ३. १३.। २ तै० आ० अष्टमप्रपाठके.

ह्यावाएषदेवानांयोग्निमुद्वासयतेइति[1]॥ सत्यमन्मा ममनंमन्म मनज्ञाने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनि-न् सत्यमवितथंमन्मयस्य बहुव्रीहिस्वरः । वृजनानि वृजीवर्जने कृपृवृजीत्यादिनाक्युप्रत्ययः।पु-रुप्रशस्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेप्रवृद्धादीनांचेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सद्याकृ-तिगणइत्युक्तम्। अमतिः अमगत्यादिषु अमेरतिः। दिधिषाय्यः दधातेर्दिधिषाय्यइतिषाय्य-प्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

देवोनयःपृथिवींविश्वधायाउपक्षेतिहितमित्रोनराजा ।
पुरःसदःशर्मसदोनवीराअनवद्यापतिजुष्टेवनारी ॥३॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उपऽक्षेति ।
हितऽमित्रः । न । राजा । पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः ।
अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥ ३ ॥

देवोनद्योतमानःसूर्यइव योग्निःविश्वधायाःसर्वस्यजगतोधर्ता यथासूर्योवृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वंजगद्धत्ते एवमग्निरपियज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्यजगतोधारयिता सोग्निः पृथिवीपृथिव्यां उप-क्षेतिसर्वेषांप्रियःसन्यज्ञगृहादौनिवसति तत्रदृष्टान्तः—हितमित्रोनराजा हितान्यनुकूलानिमित्राणि यस्यतादृशोराजायथासुखेननिवसतितद्वत् यथासर्वजनमित्रोराजा एवमग्निरपिसर्वजनमित्रइ-त्यर्थः नह्यग्निंकश्चनद्विष्टे यस्याग्नेःपुरःसदः पुरस्तात्सीदन्तःउपविशन्तःपुरुषाःशर्मसदोनवीराः पितृगृहेवर्तमानाःपुत्राइववर्तन्ते पितापुत्रानिवाग्निःस्वस्यपरिचारकान् रक्षतीतिभावः सोयमग्निः अतिशयेनशुद्धःकर्मयोग्योभवति तत्रदृष्टान्तः—अनवद्याअनिन्दितापतिजुष्टेवनारीस्वपतिनासे-वितास्वीकृतायोषिदिव सायथापातिव्रत्येनशुद्धासतीसर्वकर्मयोग्याभवतिएवमग्निरपि ॥ विश्व-धायाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात् कारकपूर्वादपिदधातेःवहिहाधाञ्भ्य-श्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुक् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उपक्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । अनवद्या बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्यु-त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पतिजुष्टेव तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नारी नॄनरयोर्वृद्धिश्चे-तिशार्ङ्गरवादिषुपाठात् ङीनन्तआद्युदात्तः ॥३॥

---

1 तै०सं० १. ५. २.।

चतुर्थीमृचमाह—

तन्त्वानरोदमआनित्यमिद्धमग्नेसचन्तक्षितिषुध्रुवासु ।
अधिद्युम्नंनिदधुर्भूर्यस्मिन्भवाविश्वायुर्धरुणोरयीणाम् ॥४॥

तम् । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यम् । इद्धम् । अग्ने । सचन्त ।
क्षितिषु । ध्रुवासु । अधि । द्युम्नम् । नि । दधुः । भूरि ।
अस्मिन् । भव । विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने तंत्वापूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वांनरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाःध्रुवासुक्षितिषुनिश्चलासुचलनरहितासुभूमिषुनिरुपद्रवेषुग्रामेष्वित्यर्थः दमेस्वकीयेयज्ञगृहेनित्यमिद्धंअनवरतंसमिद्भिःप्रज्वलितंकृत्वाआसचन्तआभिमुख्येनसेवन्ते किञ्च अस्मिन्नग्नौद्युम्नं हविर्लक्षणमन्नंभूरिचरुपुरोडाशादिरूपेण बहुविधंअधिनिदधुःस्थापितवन्तः एवंगुणविशिष्टोयोग्निःसत्वंविश्वायुःउक्तप्रकारेणसर्वान्नोभूत्वारयीणांधनानांधरुणोधारयिताभव अस्मभ्यंदातुंधनानिधारयेत्यर्थः ॥ सचन्त षचसमवाये छान्दसोवर्तमानेलङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । भव द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । धरुणः धारेर्णिलुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

विपृक्षोअग्नेमघवानोअश्युर्विसूरयोददतोविश्वमायुः ।
सनेमवाजंसमिथेष्वर्योभागंदेवेषुश्रवसेदधानाः ॥५॥१९॥

वि । पृक्षः । अग्ने । मघऽवानः । अश्युः । वि । सूरयः । ददतः ।
विश्वम् । आयुः । सनेम । वाजम् । सम्ऽइथेषु । अर्यः । भागम् ।
देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेअग्ने मघवानोहविर्लक्षणेनधनेनयुक्तायजमानाः पृक्षोन्नानिव्यश्युः व्याप्नुवन्तु त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानिलभंतां येचसूरयोविद्वांसःत्वांस्तुवन्तिददतःयेचतुभ्यंहवींषिददतःप्रयच्छन्तोवर्तन्ते तेसर्वेविश्वमायुः सर्वंजीवितंव्यश्युः व्याप्नुवन्तु वयंचसमिथेषुसङ्ग्रामेषुअर्यःअरेःशत्रोः सम्बन्धिनंवाजमन्नंसनेमत्वदनुग्रहात् संभजेमहि तदनन्तरंदेवेषुत्वत्प्रमुखेषुइन्द्रादिषुश्रवसेयश-

सेतदर्थंभागंहविर्भागंदधानाः स्थापयन्तोभूयास्मेतिशेषः ॥ अश्युः अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । ददतः नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। सनेम वनषणसम्भक्तौ व्यत्ययेनशः । अर्यः अरिशब्दात्षष्ठ्येकवचनेजसादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः अरिशब्दःअचइरितिइप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। भागं कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकोनविंशोवर्गः॥१९॥

षष्ठीमृचमाह—

ऋतस्यहिधेनवोवावशानाःस्मदूध्नीःपीपयन्तद्युभक्ताः ।
परावतःसुमतिंभिक्षमाणाविसिन्धवःसमयासस्रुरद्रिम् ॥६॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऊध्नीः । पीपयन्त । द्युऽभक्ताः । पराऽवतः । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः । समया । सस्रुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्यहिऋतंदेवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेवधेनवः अग्निहोत्रादिहविषांदोग्ध्र्योगावःपीपयन्तक्षीरादिलक्षणंगव्यंअपाययन् कीदृश्योगावः वावशानाः अग्निंपुनःपुनःकामयमानाःस्मदूध्नीः स्मच्छब्दोनित्यशब्दसमानार्थः नित्यंऊधसायुक्ताः सर्वदापयसःप्रदात्र्यइत्यर्थः द्युभक्ताः दिवाप्रकाशेन सम्भक्ताःसंश्लिष्टास्तेजस्विन्यइत्यर्थः अपिचसिन्धवः स्यन्दनशीलाःनद्यःसुमतिंअस्याग्नेःशोभनामनुग्रहात्मिकांबुद्धिंभिक्षमाणाः याचमानाः सत्यः अद्रिंसमयाअद्रेःपर्वतस्यसमीपेपरावतोदूरदेशाद्विसस्रुः विशेषेणगच्छन्तिप्रवहन्ति अग्नयेदातव्यानांहविषांनिष्पत्तयेप्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ऋतस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । वावशानाः वशकान्तौ यङन्ताच्छानच् नवशइतिसम्प्रसारणप्रतिषेधः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वात्अतोलोपयलोपौ अतएवलसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवशिष्यते। स्मदूध्नीः स्मत्नित्यानिऊधांसियासांताः ऊधसोनङित्यनङादेशःसमासान्तः संख्याव्ययादेर्ङीबितिङीप् भसंज्ञायामल्लोपोनइत्यल्लोपः ङीपःपित्त्वादनुदात्तत्वेबहुव्रीहिस्वरएवशिष्यते । पीपयन्त पापाने अस्माद्धेतुमतिणिच् शाच्छासाह्वेतियुक् ण्यन्ताल्लुङिच्लेश्चङादेशादि चङ्यन्यतर-

स्यामितिचङःपूर्वस्योदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । परावतः परागतात्दूरंहिपरागतंभवति अस्मिन्धात्वर्थेगम्यमानेउपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिवतिः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वेअ॑ग्नेसुम॒तिंभिक्ष॑माणादि॒विश्रवो॑दधिरेय॒ज्ञिया॑सः ।
नक्ता॑चच॒क्रुरु॒षसा॒विरू॑पेकृ॒ष्णंच॒वर्ण॑मरु॒णंच॒संधुः॑ ॥७॥

त्वे इति॑ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽम॒तिम् । भिक्ष॑माणाः । दि॒वि । श्रव॑ः । द॒धि॒रे॒ । य॒ज्ञिया॑सः । नक्ता॑ । च॒ । च॒क्रुः । उ॒षसा॑ । विरू॑पे॒इति॒विऽरू॑पे । कृ॒ष्णम् । च॒ । वर्ण॑म् । अ॒रु॒णम् । च॒ । सम् । धु॒रिति॑धुः ॥ ७ ॥

हेअग्नेसुमतिंशोभनामनुग्रहात्मिकांबुद्धिंभिक्षमाणाःयाचमानाःयज्ञियासोयज्ञार्हाः सर्वे देवाः दिविद्योतमानेत्वेत्वयिश्रवोहविर्लक्षणमन्नंदधिरेअस्थापयन् अग्निर्देवानामन्नादइति श्रुतेः । तदनन्तरंतादृशे हविर्युक्तायअनुष्ठानायविरूपेउषसाउषःकालोपलक्षितमहः नक्ताचनक्तंचरात्रिंचचक्रुः अकुर्वन् एतदेवस्पष्टयति—कृष्णंचवर्णंरात्र्यांश्यामलवर्णमन्धकारं अह्निअरुणमारोचनंश्वेतवर्णंतेजश्चसन्धुः सम्यक्स्थापितवन्तः ॥ त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः । नक्ता तेनैवद्वितीयायाडादेशः । उषसा तेनैवविभक्तेराकारः । धुः डुधाञ्धारणपोषणयोः लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिझेरुसादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

यान्रा॒येमर्ता॒न्त्सुषू॑दोअग्ने॒तेस्या॑मम॒घवा॑नोव॒यंच॑ ।
छा॒येव॒विश्वं॒भुव॑नंसिसक्ष्याप॒प्रि॒वान्रोद॑सीअ॒न्तरि॑क्षम् ॥८॥

यान् । रा॒ये । मर्ता॑न् । सु॒सूद॑ः । अ॒ग्ने॒ । ते । स्या॒म॒ । म॒घऽवा॑नः । व॒यम् । च॒ । छा॒याऽइ॑व । विश्व॑म् । भुव॑नम् । सि॒स॒क्षि॒ । आ॒प॒प्रि॒ऽवान् । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒न्तरि॑क्षम्॥८॥

हेअग्ने यान्मर्तान्मनुष्यानस्मान्रायेधनायसुषूदः अग्निहोत्रादिषुकर्मसुप्रेरयसि तेतादृशावयंचमघवानोधनिनः स्यामभवेम रोदसीद्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षंचआपप्रिवान्स्वतेजसावृष्ट्युद-

केनवाआपूरितवांस्त्वंचविश्वंभुवनंसर्वंजगत्सिसक्षिसेवसे अनुगृह्यसर्वंरक्षसीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः-छायेव यथाछत्रादेश्छायाआतपादिजनितंक्लेशंनिवार्यरक्षतितद्वत् ॥ राये ऊडिदमितिविभक्तेरु-दात्तत्वम्। सुषूदः षूदप्रेरणे लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-दात्तत्वम् यद्वृतान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । सिसक्षि षचसमवाये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः इ-दित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । आपप्रिवान् प्रापूरणे लिटःक्वसुः वस्वेकाजाद्धसा-मितीडागमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाद्द्विर्भावादि ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अर्वद्भिरग्ने अर्वतो नृभिर्नॄन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।
ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्युः ॥ ९ ॥

अर्वत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नॄन् । वीरैः । वीरान् ।
वनुयाम । त्वाऽऊताः । ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः ।
वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नः । अश्युः ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वोताः त्वयारक्षिताःसन्तोवयमर्वद्भिःअस्मदीयैरश्वैःअर्वतःशत्रुसम्बन्धिनोश्वान्नृभिरस्मदीयैर्भटैर्नॄन्शत्रोर्भटान् वीर्यात्जायन्तइतिवीराःपुत्राःतैर्वीरानशत्रुपुत्रांश्चवनुयामहन्याम वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा नवगतसंस्कारोभवतीतियास्कः । पितृवित्तस्यपित्रादिपरंपरयालब्धस्यरायोधनस्य ईशानासःस्वामिनःसूरयोविद्वांसःनोस्माकंपुत्राःशतंहिमाःशतंसंवत्सरानजीवन्तःसन्तःव्यश्युःविशेषेणभुञ्जन्तांअस्मदीयानांपुत्राणांआरोग्यंदीर्घमायुश्चभवत्वित्यर्थः॥ त्वोताः त्वयाऊताः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनात्वंम् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शतहिमाः अत्रहिमशब्देनतद्वान्हेमन्तोलक्ष्यते ब्राम्हणंचभवति-शतंहिमाइत्याह शतंत्वाहेमन्तानिंधिषीयेतिवावैतदाहेर्ति । शतंहिमाःशतंहेमन्तर्तवोयेषांतेशतसंवत्सरजीविनइत्यर्थः । अश्युः अशभोजने बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्॥ ९ ॥

---

१ नि० ५. २. । २ तै० सं० १. ५. ७.

दशमीमृचमाह—

एता॒ते॑अग्नउ॒चथा॑निवेधो॒जुष्टा॑निसन्तु॒मन॑सेहृ॒देच॑ ।
श॒केम॑रा॒यः सु॒धुरो॒यमं॒तेधि॒श्रवो॑दे॒वभ॑क्तं॒दधा॑नाः ॥१०॥२०॥

ए॒ता । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । उ॒चथा॑नि । वे॒धः॒ । जुष्टा॑नि । स॒न्तु॒ । मन॑से ।
हृ॒दे । च॒ । श॒केम॑ । रा॒यः । सु॒ऽधुरः॑ । यम॑म् । ते॒ । अधि॑ ।
श्रवः॑ । दे॒वऽभ॑क्तम् । दधा॑नाः ॥ १० ॥ २० ॥

हेवेधः मेधाविन्नामैतत् मेधाविन्नग्ने एताउचथानिएतानि इदानींअस्माभिःप्रयुक्तानिस्तोत्राणि तेतवमनसेमनोवृत्तयेहृदेतद्वृत्तिमतेन्तःकरणायचजुष्टानिसन्तु प्रियाणिभवन्तु तेतवसम्बन्धिनः सुधुरः सुष्ठुनिर्वाहकस्य यद्वाशोभनंधूर्वतिदारिद्र्यंहिनस्तीतिसुधूः तादृशस्यरायोधनस्ययमंनियमंकर्तुंशकेमशक्ताभूयास्म किंकुर्वन्तःदेवभक्तंदेवैःसंभजनीयंश्रवोहविर्लक्षणमन्नंअधिदधानाः अग्नेरुपरिधारयन्तः अग्नौहविर्भिर्होमंकुर्वन्तइत्यर्थः ॥ उचथानि वचपरिभाषणे रुदिविदिभ्यां किदितिविधीयमानोथप्रत्ययःकित्त्वंचबहुलवचनादस्मादपिभवति वश्यादिनासंप्रसारणम् । जुष्टानि जुष्टार्पितेचच्छन्दसि नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । हृदे पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः । शकेम शकॢशक्तौ लिङ्याशिष्यङ् । सुधुरः धुर्वीहिंसार्थः क्विप्चेतिक्विप् राल्लोपइतिवकारलोपः नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः । देवैर्भक्तंदेवभक्तं तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेद्वादशोनुवाकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशानुवाकेएकादशसूक्तानि तत्रोपप्रयन्तइतिनवर्चंप्रथमंसूक्तं तत्रानुक्रम्यते—उपप्रयन्तोनवगौतमोराहूगणोगायत्रंत्विति । अस्यायमर्थः—रहूगणनामाकश्चिदृषिः तस्यपुत्रोगोतमोस्यसूक्तस्यऋषिः गायत्रंत्वित्युक्तत्वादिदमुत्तरंचगायत्रीछन्दस्कं परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितत्वादग्निर्देवता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दस्येतदादिकेद्वेसूक्ते सूत्रितंच—आपोरेवतीः क्षयथाहिवस्वउपप्रयन्तइतिसूक्तेइति । आश्विनशस्त्रेप्येतेसूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् पृष्ठ्यषडहस्यप्रथमेहन्येतदेवसूक्तमाज्यशस्त्रम् सूत्रितंच—उपप्रयन्तइतितुप्रथमेहन्याज्यमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उपप्रयन्तोअध्वरंमन्त्रंवोचेमाग्नये । आरेअस्मेचशृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयन्तः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्नये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरंहिंसाप्रत्यवायरहितं अग्निष्टोमादियज्ञं उपप्रयन्तः उपेत्यप्रकर्षेणयन्तोगच्छन्तः प्रा-
विच्छेदेनसम्यगनुतिष्ठन्तइत्यर्थः तादृशावयमग्नयेअङ्गनादिगुणयुक्तायदेवायमन्त्रंमननसाध-
एतत्सूक्तरूपंस्तोत्रंवोचेम वक्तारोभूयास्मेत्याशास्यते कीदृशायाग्नये आरेअस्मेचशृण्वते चश-
प्यर्थेआरेशब्दात्परोद्रष्टव्यः आरेचदूरेपिस्थित्वाअस्माकंस्तुतीःशृण्वते अस्मासुप्रीत्यतिशये-
सर्वत्रवर्तमानोग्निःअस्मदीयमेवस्तोत्रंशृणोतीतिभावः ॥ वोचेम ब्रुवोवचिः लिङ्याशिष्यङ् व-
उमित्युमागमः । शृण्वते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यःस्नीहितीषुपूर्व्यःसंजग्मानासुकृष्टिषु । अरक्षद्दाशुषेगयम् ॥२॥

यः । स्नीहितीषु । पूर्व्यः । सम्ऽजग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् । दाशुषे । गयम् ॥ २ ॥

पूर्व्यश्चिरन्तनोयोग्निः स्नीहितीषुवधकारिणीषुकृष्टिषुशत्रुभूतासुप्रजासुसंजग्मानासुसंगता-
सुसतीषु दाशुषेहवींषिदत्तवतेयजमानायगयंधनंअरक्षद्रक्षति तस्मैमन्त्रंवोचेमेतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥
स्नीहितीषु ष्णिहस्नेहने चुरादिः स्नेहयतीतिवधकर्मसुपठितं स्नेहयन्तेहिंस्यन्तेप्रजाआभिरितिस्नेहि-
तयः करणेक्तिन् तितुत्रेष्वग्रहादीनामितिवक्तव्य मितिवचनान्निगृहीतिर्निपठितिरितिवदिडागमः
व्यत्ययेनएकारस्यईकारादेशःक्तिनोदीर्घश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सजग्मानासु समोगम्यृच्छी-
त्यात्मनेपदं लिटःकानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अरक्षत् छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमा-
नेलङ् ॥ २ ॥

अग्निमन्थने जातायानुब्रूहीतिउक्ते उतब्रुवन्त्वित्येषानुवचनीया प्रातर्वैश्वदेव्यामितिख-
ण्डेसूत्रितम्—शिष्टेनोत्तरामुतब्रुवन्तुजन्तवइति तथासाकमेधेषुमरुद्भ्यःक्रीळिभ्यःपुरोडाशमित्य-
स्यामिष्टौ एषैवप्रथमाज्यभागानुवाक्या सूत्रितंच—मरुद्भ्यःक्रीळिभ्यउत्तरोतब्रुवन्तुजन्तवइति ॥

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह—

उतब्रुवन्तुजन्तवउदग्निर्वृत्रहाजनि । धनंजयोरणेरणे ॥३॥

उत । ब्रुवन्तु । जन्तवः । उत् । अग्निः । वृत्रऽहा । अजनि ।
धनम्ऽजयः । रणेऽरणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि अरण्योः सकाशादुत्पन्नःउतानन्तरंजन्तवोजाताःसर्वेऋत्विजोब्रुवन्तु तमग्निं-स्तुवन्तु कीदृशोग्निः वृत्रहावृत्राणामावरकाणांशत्रूणांहन्ता रणेरणेसर्वेषुसङ्ग्रामेषुधनंजयःशत्रुधना-नांजेता ॥ धनंजयः संज्ञायांभृतॄवृजीतिखच् अरुर्द्विषदजन्तस्येतिमुम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । रणेरणे रणशब्दार्थः रणन्तिदुन्दुभयोस्मिन्निति रणःसङ्ग्रामः वशिरण्योरुपसङ्ख्यानमित्यप् नि-त्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनं आम्रेडितानुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यस्यदूतोअसिक्षयेवेषिहव्यानिवीतये । दस्मत्कृणोष्यध्वरम् ॥४॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् ।
कृणोषि । अध्वरम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने यस्ययजमानस्यक्षयेदेवयजनलक्षणेगृहेदेवानांदूतस्त्वंअसिभवसि यस्यचहव्यानि चरुपुरोडाशादीनिहवींषिवीतयेदेवानांभक्षणायवेषिगमयसि यस्यचाध्वरंयज्ञंदस्मत्सर्वैर्दर्शनी-यंकृणोषिकरोषि तमित्सुहव्यमित्युत्तरयासम्बन्धः॥वेषि वीगत्यादिषु अन्तर्भावितण्यर्थाल्लट् अ-दादित्वाच्छपोलुक् पादादित्वान्निघाताभावः । दस्मत् दसिदंसनदर्शनयोः इषुयुधीन्धीत्यादि-नामक् दस्ममित्यत्रमकारस्यवर्णव्यापत्त्यातकारः। कृणोषि कृविहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्यो-रचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्याकारः तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः यस्येत्यनुषङ्गान्निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तमित्सुहव्यमङ्गिरःसुदेवंसहसोयहो । जनाआहुःसुबर्हिषम् ॥५॥२१

तम् । इत् । सुऽहव्यम् । अङ्गिरः । सुऽदेवम् । सहसः । यहो इति ।
जनाः । आहुः । सुऽबर्हिषम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेसहसोयहोबलस्यपुत्र अङ्गिरःअङ्गनादिगुणयुक्ताग्ने योयजमानःपूर्वमुक्तः तमित्तमेव यजमानंसुहव्यंशोभनहविष्कं सुदेवंशोभनदैवतंसुबर्हिषं बर्हिरितियज्ञनाम शोभनयज्ञंच जनाः सर्वेमनुष्याआहुःकथयन्ति ॥ सुहव्यमित्यादिषुनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सहसोयहो सुबामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामन्त्रितेसमुदायस्याष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

षष्ठीमृचमाह—

आचवहासितॉँइहदेवॉँउपप्रशस्तये । हव्यासुश्चन्द्रवीतये ॥६॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये । हव्या । सुऽचन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

हेसुश्चन्द्रशोभनाह्लादनाग्ने तान्देवानिहास्मिन्कर्मणि उप अस्मत्समीपंप्रशस्तयेस्तुतयेआवहासिचआवहप्रापयच आगतेभ्यस्तेभ्योहव्याहव्यानिचरुपुरोडाशादीनिहवींषि वीतयेभक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि वहप्रापणे लेट्याडागमः । प्रशस्तये शंसुस्तुतौ भावेक्तिन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामितिनलोपः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुश्चन्द्र ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रेइतिसुट् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

नयोरुपब्दिरश्व्यःशृण्वेरथस्यकच्चन । यदग्नेयासिदूत्यम् ॥७॥

न । योः । उपब्दिः । अश्व्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् ॥ ७ ॥

हेअग्ने यद्यदादूत्यंदेवानांदूतत्वंयासिप्राप्नोषि कच्चनकदाचनतदानींसर्वदापियोःगच्छतः तवरथस्यअश्व्यःअश्वैरुत्पादितःउपब्दिःश्रवणार्हःशब्दोनशृण्वेनश्रूयते रथस्यशीघ्रगमनेनअस्माभिः शब्दोनोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ योः याप्रापणेइत्यस्माद्योद्वेचेत्यौणादिकःकुप्रत्ययः बहुलवचनाद्विर्भावाभावः । उपब्दिः इत्येतत्श्रोतुमर्हस्यशब्दस्याख्या तथाचतैत्तिरीयाणांप्रातिशाख्यम्—सशब्दमुपब्दिमदिति । शृण्वे श्रुश्रवणे कर्मणिलटिश्रुवःशृचेतिव्यत्ययेनश्नुः शृभावश्च लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः हुश्नुवोःसार्वधातुकेइतियणादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वोतो॑ वा॒ज्यह्र॑यो॒भि पूर्व॑स्माद॒पर॑: । प्र दा॒श्वाँ अ॑ग्ने अस्थात् ॥८॥

त्वाऽऊ॑तः । वा॒जी । अह्र॑यः । अ॒भि । पूर्व॑स्मात् । अप॑रः । प्र । दा॒श्वान् । अ॒ग्ने । अ॒स्था॒त् ॥ ८ ॥

यःपुरुषःपूर्वस्मादस्मादधिकारादपरोनिकृष्टोभवति हेअग्ने सइदानींदाश्वानतुभ्यंहवींषिदाताचसन्त्वोतः त्वया ऊतोरक्षितः वाजी अन्नवानअह्रयोलज्जारहितःएवंभूतःसनअभिप्रास्थात् ऐश्वर्यमभिप्राप्यप्रतितिष्ठति सर्वोत्कृष्टोभवतीत्यर्थः॥अह्रयः ह्रीलज्जायां जिह्रेतीतिह्रयःनह्रयः अह्रयः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। दाश्वान् दाशृदाने दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिक्कसुप्रत्ययान्तोनिपातितः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

उ॒त द्यु॒मत्सु॒वीर्यं॑ बृ॒हद॑ग्ने विवाससि । दे॒वेभ्यो॑ देव दा॒शुषे॑ ॥९॥२२॥

उ॒त । द्यु॒ऽमत् । सु॒ऽवीर्य॑म् । बृ॒हत् । अ॒ग्ने । वि॒वा॒स॒सि । दे॒वेभ्य॑ः । दे॒व॒ । दा॒शुषे॑ ॥ ९ ॥ २२ ॥

उतअपिच हेदेवद्योतमानाग्ने देवेभ्योदाशुषेचरुपुरोडाशादीनिहवींषिदत्तवतेतस्मैयजमानाय बृहत्प्रौढंधनंविवाससिगमयितुमिच्छसिप्रापयसीतियावत् कीदृशं द्युमत् अतिशयेनदीप्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम्॥सुवीर्यं वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। विवाससि वागतिगन्धनयोः सनिद्विर्भावेसन्यतइतीत्वम्। दाशुषे चतुर्थ्येकवचनेवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

जुषस्वेतिपञ्चर्चंद्वितीयंसूक्तं अनुक्रान्तंच—जुषस्वपञ्चेति । ऋष्याद्याःपूर्ववत् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोःपूर्वसूक्तेनसहोक्तःसूक्तविनियोगः पशौस्तोकानुवचनेआद्याविनियुक्ता सूत्रितंच—प्रेषितःस्तोकेभ्योन्वाहजुषस्वसप्रथस्तममिति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

जुषस्वंसप्रथंस्तमंवचोंदेवप्संरस्तमम् । हव्याजुह्वांनआसनिं ॥१॥

जुषस्वं । सप्रथंःऽतमम् । वचंः । देवप्संरःऽतमम् । हव्या । जुह्वानंः । आसनिं ॥ १ ॥

हेअग्ने सप्रथस्तमंअतिशयेनविस्तीर्णंवचःस्तोत्रलक्षणमस्मदीयंवचनंजुषस्व सेवस्व कीदृशं देवप्सरस्तमंदेवानांप्रीणयितृतमम् किंकुर्वन् आसनि तवास्येहव्याहव्यानिस्तोकलक्षणानिहवींषिजुह्वानःप्रक्षिपन् इमानिस्तोकलक्षणानिहवींषिवृथामाभूवन् तत्सर्वंत्वदीयेनमुखेनस्वीकुर्वित्यर्थः॥ देवप्सरस्तमम् स्पृप्रीतिचलनयोः देवान्स्पृणोतिप्रीणयतीतिदेवप्सराः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच सकारपकारयोःस्थानविपर्ययः अतिशयेनदेवप्सराःदेवप्सरस्तमः। जुह्वानः जुहोतेर्व्यत्ययेनशानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । आसनि पद्दन्नित्यादिनाआस्यशब्दस्यआसन्नादेशः ॥१॥

द्वितीयामृचमाह—

अथांतेअङ्गिरस्तमाग्नेंवेधस्तमप्रियम् । वोचेमब्रह्मंसानसि ॥२॥

अर्थं । ते । अंगिरःऽतम । अग्नें । वेधःऽतम । प्रियम् । वोचेमं । ब्रह्मं । सानसि ॥ २ ॥

हेअङ्गिरस्तम अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्त यद्वा अङ्गिरसांवरिष्ठवेधस्तम वेधाइतिमेधाविनाम अतिशयेनमेधाविन्नग्ने अथानन्तरंतेतुभ्यं सानसिसम्भजनीयंप्रियंप्रीतिकरंब्रह्मस्तोत्रंवोचेमवक्तारोभूयास्म॥ वोचेम लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः। सानसि वनषणसंभक्तौ सानसिधर्णसीत्यादावसिच्प्रत्ययान्तोनिपात्यते॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

कस्तेंजामिर्जनांनामग्नेकोदाश्वंध्वरः । कोहकस्मिन्नसिश्रितः॥३॥

कः । ते । जामिः । जनांनाम् । अग्नें । कः । दाशुऽअंध्वरः । कः । ह । कस्मिन् । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हेअग्ने जनानांमनुष्याणांमध्येतेतवकोजामिः कोबन्धुः त्वंसर्वैर्गुणैरधिकोसि तवानुरूपो-बन्धुर्नास्तीतिभावः कोदाश्वध्वरः दाशुर्दत्तोध्वरोयज्ञोयेनसतथोक्तः त्वां यष्टुमपिसमर्थःकोपि-नास्तीत्यर्थः कोहत्वं कथंभूतस्त्वमीदृग्रूपइतिसर्वैर्नज्ञायसइत्यर्थः कस्मिन्स्थानेश्रितआश्रि-तोसिवर्तसेतत्स्थानमपिनकेनचिज्ज्ञायते अतस्त्वमस्माभिर्मासदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यइत्यग्निः प्रशस्यते ॥ दाश्वध्वरः दाशृदाने उणादयोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मण्युणूप्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वंजामिर्जनानामग्नेमित्रोअसिप्रियः । सखासखिभ्यईड्यः ॥४॥

त्वम् । जामिः । जनानाम् । अग्ने । मित्रः । असि । प्रियः ।
सखा । सखिऽभ्यः । ईड्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंउक्तप्रकारेणाचिन्त्यरूपोपिअनुगृहीतृतयासर्वेषांजनानांजामिर्बन्धुरसि तथाप्रि-यः प्रीणयितात्वंयजमानानांमित्रःप्रमीतेस्त्रायकोसि ईड्यः स्तुतिभिःस्तुत्यः त्वंसखिभ्यः समा-नख्यानेभ्यऋत्विग्भ्यः सखासखिवदत्यन्तंप्रियोसि ॥ जामिः जमुअदने जमन्तिसहैकस्मिन्पा-त्रे अदन्तीतिजामयोबन्धवः जनिघसिभ्यामिणितिविधीयमानोबहुलवचनादस्मादपिद्रष्टव्यः । ईड्यः ईडस्तुतौ ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यजानोमित्रावरुणायजादेवाँऋतंबृहत् । अग्नेयक्षिस्वंदमम् ॥५॥२३॥

यज । नः । मित्रावरुणा । यज । देवान् । ऋतम् । बृहत् । अग्ने ।
यक्षि । स्वम् । दमम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

हेअग्ने नोस्मदर्थंमित्रावरुणाएतत्संज्ञौदेवौयज हविषापूजय तथादेवानिन्द्रादीन्यजपूजय ऋतंसत्यंयथार्थफलंयज्ञंचयजेत्येव तदर्थंबृहत्प्रौढंस्वंस्वकीयंदमंयज्ञगृहंयक्षियज सङ्गच्छस्व त्व यिअन्तर्विद्यमानेसतिहियज्ञगृहंपूज्यते ॥ यज द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । देवान् दीर्घा दटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिकआकारः यत्वलोपौ यक्षि यजेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

कातइतिपञ्चर्चंसूक्तंतृतीयं कातइत्यनुक्रान्तम् राहूगणोगोतमऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादिकेद्वेसूक्ते सूत्रितंच—उपप्रजिन्वन्नितित्रीणिकातउपेतिरितिसूक्तेइति आश्विनशस्त्रेप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कातउपेतिर्मनसोवरायभुवदग्नेशंतमाकामनीषा ।
कोवायज्ञैःपरिदक्षंतआपकेनवातेमनसादाशेम ॥१॥

का । ते । उपऽइतिः । मनसः । वराय । भुवत् । अग्ने । शम्ऽतमा ।
का । मनीषा । कः । वा । यज्ञैः । परि । दक्षम् । ते । आप ।
केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

हेअग्ने तेतवमनसोवरायनिवारणायअस्मास्ववस्थापनायकाउपेतिर्भुवत् कीदृशमुपगमनं भवेत् नकाप्यस्ति तवोचितमुपगमनं वयंकर्तुंनशक्नुमइतिभावः मनीषास्तुतिः शंतमा तवातिशयेनसुखकरी का कीदृशीभवेत् तवोचितास्तुतिरपिनास्तीत्यर्थः कोवायजमानः यज्ञैः तवसम्बन्धिभिर्यागैः दक्षंवृद्धिंबलंवा पर्याप पर्याप्नोत् नकोपीत्यर्थः तवोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं प्राप्यतइत्येतदपिदुर्घटमेवेतिभावः उपगमनादिकंतावदास्तां तस्यसर्वस्यसाधनभूतंमनएवास्माकंदुर्लभमित्याह केनेति हेअग्ने तेतुभ्यंकेनमनसाकीदृश्याबुद्ध्यादाशेमहवींषिप्रयच्छाम तवोपगमनाद्यनुरूपंमनोस्माकंनोत्पद्यतइत्यर्थः॥ उपेति तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । वराय वृञ्वरणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । भुवत् लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । दक्षं दक्षवृद्धौ भावेकरणे वाघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

एह्यग्नइहहोतानिषीदादब्धःसुपुरएताभवानः ।
अवतांत्वारोदसीविश्वमिन्वेयजामहेसौमनसायदेवान् ॥२॥

आ । इहि । अग्ने । इह । होता । नि । सीद । अदब्धः । सु । पुरःऽएता ॥
भव । नः । अवताम् । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । यज । महे । सौमनसाय । देवान् ॥ २ ॥

हेअग्ने एहिआगच्छ इहास्मिन्यज्ञेहोतादेवानामाह्वातासन् निषीदउपविश उपविश्य नोस्माकंपुरएतापुरतोगन्तासुभवसुष्ठुभव यस्मात्त्वंअदब्धः राक्षसादिभिरहिंस्योसि तादृशंत्वांविश्वमिन्वेसर्वव्यापुवंत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौत्वात्वामवतांरक्षतां आगत्योपविश्यचद्यावापृथिवीभ्यांरक्षितश्चसन् महेमहतेसौमनसायसौमनस्यायदेवान् दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यजहविर्भिःपूजय ॥ निषीद सदिरप्रतेरितिषत्वम् । सौमनसाय सुमनसोभावःसौमनसं तस्येदमितिसम्बन्धसामान्येइत्यण्प्रत्ययः सचात्रभावलक्षणेसम्बन्धविशेषेपर्यवस्यति यद्वा हायनान्तयुवादिभ्योणितिभावेअण् युवादिष्वस्यपाठोद्रष्टव्यः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

प्रसुविश्वान्रक्षसोधक्ष्यग्नेभवायज्ञानामभिशस्तिपावा ।
अथावहसोमपतिंहरिभ्यामातिथ्यमस्मैचकृमासुदाव्ने ॥३॥

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसः । धक्षि । अग्ने । भव । यज्ञानाम् । अभिशस्तिऽपावा । अथ । आ । वह । सोमऽपतिम् । हरिऽभ्याम् । आतिथ्यम् । अस्मै । चकृम । सुऽदाव्ने ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वान्सर्वान्रक्षसोराक्षसान् प्रसुधक्षिप्रकर्षेणदह दग्ध्वाच यज्ञानांअस्माभिरनुष्ठेयानां यागानांअभिशस्तिपावा अभिशस्तेर्हिंसायाःपातारक्षिताभव अथानन्तरंसोमपतिंसर्वेषसोमानांपालकं इन्द्रं हरिभ्यांतदीयाश्वाभ्यांआवह अस्मद्यज्ञंप्रापयआगतायास्मैसुदाव्नेशोभनस्यफलस्यदात्रेइन्द्रायआतिथ्यंअतिथ्यर्हसत्कारंचकृमकुर्मः ॥ धक्षि दहभस्मीकरणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । अभिशस्तिपावा शसुहिंसायां अस्मादभिपूर्वात्क्तिन् अभिशस्तेःपातीत्यभिशस्तिपावा पारक्षणे आतोमनिन्क्वनिब्वनिप् । सोमपतिं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदाव्ने पूर्ववद्ददातेर्वनिप् अल्लोपोनइत्यकारलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

प्रजावंतावचंसावह्निरासाचंहुवेनिचंसत्सीहदेवैः ।
वेषिंहोत्रमुतपोत्रंयंजत्रबोधिप्रंयन्तर्जनितर्वसूंनाम् ॥४ ॥

प्रजाऽवंता । वचंसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च । सत्सि । इह । देवैः । वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । यजत्र । बोधि । प्रऽयन्तः । जनितः । वसूंनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावतायजमानेभ्योदातव्यापत्यादिफलोपेतेनवचसास्तोत्रेणस्तुतःसन् योग्निःआसाआस्यस्थानीययाज्वालयावह्निःदेवेभ्योहविषांवोढातमग्निंआचहुवेआह्वयामि आहूतःसन्त्वं इहास्मिन्कर्मणिदेवैरन्यैःसहनिषत्सिचनिषीदचनिषद्यच हेयजत्रयजनीयाग्ने होत्रंहोत्राक्रियमाणं कर्म उतअपिच पोत्रंपोत्राकृतंकर्मचवेषिकामयस्व वसूनांधनानांप्रयन्तःप्रकर्षेणनियन्तः वसूनिअस्मदायत्तानिकुर्वन्जनितःआहुतिद्वारासर्वस्यजनयितरग्ने बोधि अस्मान् बोधय ॥ आसा पद्दन्नित्यादिनाआस्यशब्दस्यासन्नादेशः सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः टिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । हुवे ह्वेञोलटिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् चवायोगेप्रथमेतिनिघातप्रतिषेधः । बोधि बुधअवगमने अस्माण्ण्यन्तात् छन्दस्युभयथेतिहेरार्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः हुझल्भ्योहेर्धिः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः हेरपित्त्वात्तस्यैवस्वरःशिष्यते ॥ ४ ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्यपशोः यथाविप्रस्येत्येषापशुपुरोडाशस्ययाज्या सूत्रितंचप्रदानानामितिखण्डे—यथाविप्रस्यमनुषोहविर्भिःप्रकारवोमननावच्यमानाइति ।

तामेतांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

यथाविप्रंस्यमनुंषोहविर्भिर्देवाँअयंजःकविभिःकविःसन् ।
एवाहोतःसत्यतरत्वमद्याग्नेमन्द्रयांजुह्वांयजस्व ॥५॥२४॥

यथां । विप्रंस्य । मनुंषः । हविःऽभिः । देवान् । अयंजः । कविऽभिः । कविः । सन् । एव । होतारिति । सत्यऽतर । त्वम् । अद्य । अग्ने । मन्द्रयां । जुह्वां । यजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

कविः क्रान्तदर्शीसन्कविभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिःसह विप्रस्यमेधाविनः मनुषोमनोर्यज्ञे हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः हेअग्नेयथादेवानयजः एवमेवहोतः होमनिष्पादकसत्यतरअतिशयेनसन्सुसाधोअग्ने त्वं अद्यास्मिन्यज्ञेमन्द्रयाहर्षयित्र्याजुह्वाहोमसाधनभूतयास्रुचायजस्व देवान् हविर्भिःपूजय ॥ मनुषः मनज्ञाने बहुलमन्यत्रापीतिमनेरुसिन्प्रत्ययः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

कथेतिपञ्चर्चंचतुर्थंसूक्तंत्रैष्टुभंगोतमस्यार्षआग्नेयम् अनुक्रान्तंच--कथेति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेनसहोक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कथादाशेमाग्नयेकास्मैदेवजुष्टोच्यतेभामिनेगीः ।
योमर्त्येष्वमृतऋतावाहोतायजिष्ठइत्कृणोतिदेवान् ॥१॥

कथा । दाशेम । अग्नये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते । भामिने । गीः । यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्माअग्नयेकथादाशेम कथंहवींषिदद्दाम अग्नेःअनुरूपंयज्ञंकर्तुंअशक्तावयमित्यर्थः अथवास्मैभामिनेतेजस्विनेअग्नयेदेवजुष्टासर्वैःदेवैःसेवितव्यावाक्स्तुतिरपिकाकीदृश्युच्यते तादृशीं स्तुतिमपिकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः अमृतोमरणरहितः ऋतावाऋतवान् सत्यवान् यज्ञवान्वाहोतादेवानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवायजिष्ठोऽतिशयेनयष्टाएवंभूतोयोग्निः मर्त्येषुमरणधर्मसुअस्मासुवर्तमानःसन्देवान् इत्कृणोति हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशायाग्नयेकथादाशेमेतिपूर्वेणान्वयः॥ कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिथाप्रत्ययः। भामिने भादीप्तौ अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन्प्रत्ययः ततोमत्वर्थीयइनिः। ऋतावा छन्दसीवनिपाविितिमत्वर्थीयोवनिप् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

योअध्वरेषुशंतमऋतावाहोतातमूनमोभिराकृणुध्वम् ।
अग्निर्यद्वेर्मर्तायदेवान्त्सचाबोधातिमनसायजाति ॥२॥

यः । अध्वरेषु । शम्ऽतमः । ऋतऽवा । होता । तम् । ऊम् इति ।
नमःऽभिः । आ । कृणुध्वम् । अग्निः । यत् । वेः । मर्ताय ।
देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योग्निःअध्वरेषुयागेषुशंतमः अतिशयेनसुखकारीऋतावासत्यवान्यथार्थदर्शीत्यर्थः होतादेवानामाह्वाताभवति हेऋत्विग्यजमानायूयंतमुतमेवाग्निंनमोभिःस्तोत्रैःआकृणुध्वमभिमुखीकुरुत यद्यदाअयमग्निः मर्तायमनुष्याययजमानार्थंदेवान्वेः वेति गच्छति तदानींसोग्निःयष्टव्यानसर्वान्देवान् बोधातिचजानातिच ज्ञात्वाच मनसानमसातान् यजातिच हविर्भिःपूजयति अतस्तमेवाग्निमाकृणुध्वमितियोज्यम् ॥ वेः वीगत्यादिषु छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङ् तिङांतिङोभवन्तीतिप्रथमपुरुषैकवचनस्यमध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति बुधअवगमने लेट्याडागमः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते चवायोगेप्रथमेतिनिघातप्रतिषेधः । मनसा मकारनकारयोःस्थानविपर्ययः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सहिक्रतुःसमर्यःससाधुर्मित्रोनभूदद्भुतस्यरथीः ।
तंमेधेषुप्रथमंदेवयन्तीर्विशउपब्रुवतेदस्ममारीः ॥३॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् ।
अद्भुतस्य । रथीः । तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवऽयन्तीः । विशः ।
उप । ब्रुवते । दस्मम् । आरीः ॥ ३ ॥

सह्यग्निःक्रतुःकर्मणांकर्तासएवमर्योमारयिताविश्वस्योपसंहर्ता साधुःसाधयिताउत्पादयितापिसएव अद्भुतस्याभूतस्यालब्धस्यधनस्यरथीःरंहयिताप्रापयिताभूद्भवति तत्रदृष्टान्तः— मित्रोन यथासखाधनानिमापयति तद्वत् एवंभूतोयोग्निस्तमेवमेधेषुयज्ञेषुदेवयन्तीर्देवयन्त्योदेवानात्मनइच्छन्त्योविशःप्रजाःप्रथममुपब्रुवते स्तुतिभिरुपेत्यप्रधानभूतइतिकथयन्ति कीदृश्योविशःदस्मंदर्शनीयंतमग्निंआरीर्गच्छन्त्यःभजन्त्यइत्यर्थः॥ मर्यः मृङ्प्राणत्यागे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्छन्दसिनिष्टक्र्यैत्यादौनिपातनाद्यत् कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिद्रष्टव्यः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । देवयन्तीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आरीः ऋगतौ जनिघसि-

न्यामिणिति बहुलग्रहणादस्मादपिइण्प्रत्ययः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्. व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्.॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सनोनृणांनृतमोरिशादाअग्निर्गिरोवसावेतुधीतिम् ।
तनाचयेमघवानःशविष्ठावाजप्रसूताइषयन्तमन्म ॥४॥

सः । नः । नृणाम् । नृऽतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा ।
वेतु । धीतिम् । तना । च । ये । मघऽवानः । शविष्ठाः ।
वाजऽप्रसूताः । इषयन्त । मन्म ॥ ४ ॥

नृणांयज्ञस्यनेतृणांमध्येनृतमोऽतिशयेननेतारिशादाःरिशानांशत्रूणांअत्ताभक्षयिता यद्वा रिशतांहिंसतांअसितानिरसिता एवंविधःसोग्निःनोस्माकंगिरःस्तुतीःअवसाहविर्लक्षणेनान्नेनयुक्तांधीतिंकर्मचवेतुकामयतां अपिचयेयजमानाः तनाधननामैतत् विस्तृतेनधनेनमघवानोधनवन्तः शविष्ठाःअतिशयेनबलिनश्चसन्तः वाजप्रसूताः प्रसूतंप्रेरितंवाजोहविर्लक्षणमन्नंयैः तादृशाभूत्वामन्म अग्नेर्मननरूपंस्तोत्रं इषयन्त एषयन्ति ऋत्विग्भिःकारयितुमिच्छन्ति तेषामपिस्तुतिंअग्निःकामयतामितिभावः ॥ नृणां नृचेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । तना तनुविस्तारे पचाद्यच् तृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । शविष्ठाः शवइतिबलनाम अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः ततआतिशायनिकइष्ठन् विन्मतोर्लुगितिविनोलुक् टेरितिटिलोपः इष्ठनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । इषयन्त इषइच्छायां अस्माण्ण्यन्ताच्छान्दसोलङ् संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाण्णौ लघूपधगुणाभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरः शिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावाविप्रेभिरस्तोष्टजातवेदाः ।
सएषुद्युम्नंपीपयत्सवाजंसपुष्टिंयातिजोषमाचिकित्वान् ॥५॥२

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतऽवा । विप्रेभिः । अस्तोष्ट ।
जातऽवेदाः । सः । एषु । द्युम्नम् । पीपयत् । सः । वाजम् । सः ।
पुष्टिम् । याति । जोषम् । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥ २५ ॥

ऋतावाऋतवानयज्ञवानजातवेदाः जातधनोजातप्रज्ञोवायमग्निः विप्रेभिः मेधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेनप्रकारेणास्तोष्टस्तुतोभूत् स्तुतश्चसोग्निः एषुगोतमेषुद्युम्नंद्योतमानंसोमं पीपयत् अपिबत् यद्वा तानृषीनपाययत् तथासोग्निर्वाजंहविर्लक्षणमन्नंपीपयदित्येव एवंसोमलक्षणंचरुपुरोडाशादिलक्षणंहविश्चस्वीकृत्यसोग्निः जोषंअस्माभिः कृतंसेवनंआचिकित्वान् आसमन्तात् जानन् पुष्टिंयातिपोषंप्राप्नोतु यद्वा अस्माकंधनानिपोषंप्रापयतु ॥ गोतमेभिः ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेतिविहितस्याणः अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्चेतिबहुषुलुक् । अस्तोष्ट स्तौतेःकर्मणिलुङि चिणभावश्छान्दसः । पीपयत् पापाने ण्यन्तात् लुङिचङ्श्चङादि । जोषं जुषीप्रीतिसेवनयोः भावेघञ् ञित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यपञ्चमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अभित्वेतिपञ्चर्चंपञ्चमंसूक्तं गोतमस्यार्षमाग्नेयंगायत्रं तथाचानुक्रान्तम्—अभित्वागायत्रंत्विति विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अभित्वागोतमागिराजातवेदोविचर्षणे । द्युम्नैरभिप्रणोनुमः ॥१॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । द्युम्नैः ।
अभि । प्र । नोनुमः ॥ १ ॥

हेजातवेदोजातानांवेदितः विचर्षणेविशेषेणसर्वस्यद्रष्टः एवंभूताग्नेत्वात्वांगोतमाअस्यसूक्तस्यद्रष्टागोतमऋषिः ऋषेरेकत्वेपिपूजार्थंबहुवचनं गिरास्तोत्रलक्षणयावाचाअभिआभिमुख्येन अस्तौदितिशेषः तद्वद्वयमपित्वांद्युम्नैः त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैः अभिप्रणोनुमः आभिमुख्येनपुनःपुनःस्तुमः ॥ नोनुमः णुस्तुतौ अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लट् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

तमु॑त्वा॒गोत॑मो॒गिरा॑रा॒यस्का॑मोदु॒वस्यति। द्यु॒म्नैर॒भिप्रणो॑नुमः ॥२॥

तम्। ऊम् इति॑। त्वा॒। गोत॑मः। गि॒रा। रा॒यःऽका॑मः। दु॒व॒स्य॒ति॒। द्यु॒म्नैः। अ॒भि। प्र। नो॒नु॒म॒ः ॥ २ ॥

रायस्कामोधनकामोगोतमोयमग्निंगिरास्तुत्यादुवस्यतिपरिचरति तमु तमेवत्वांद्युम्नैर्द्योतमानैःस्तोत्रैः आभिमुख्येनपुनःपुनःस्तुमः ॥ रायस्कामः रायोधनानिकामयतइतिरायस्कामः कर्मण्यण् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुलवचनादलुक् ऊडिदमित्यादिनापूर्वपदस्यविभक्तेरुदात्तत्वम दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अतःकृकमिकंसकुम्भेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । दुवस्यति दुवसउपतापे परिचरणेकण्ड्वादिः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

तमु॑त्वावाज॒सात॑मम॒ङ्गिर॒स्वद्ध॑वामहे। द्यु॒म्नैर॒भिप्रणो॑नुमः ॥३॥

तम्। ऊम् इति॑। त्वा॒। वा॒ज॒ऽसात॑मम्। अ॒ङ्गि॒र॒स्वत्। ह॒वा॒म॒हे॒। द्यु॒म्नैः। अ॒भि। प्र। नो॒नु॒म॒ः ॥ ३ ॥

हेअग्ने वाजसातमंवाजानामन्नानामतिशयेनसनितारंदातारंतमेवत्वांअङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइवहवामहेआह्वयामः शिष्टंगतम् ॥ वाजसातमम षणुदाने जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् अतिशयेनवाजसाःवाजसातमः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरएवशिष्यते। अङ्गिरस्वत् तेनतुल्यमितिवतिः नभोंगिरोमनुषांवत्युपसंख्यानमितिभत्वेपदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

तमु॑त्वावृत्र॒हन्त॑मं॒योदस्यूँ॑रव॒धूनु॒षे। द्यु॒म्नैर॒भिप्रणो॑नुमः ॥४॥

तम्। ऊम् इति॑। त्वा॒। वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॑मम्। यः। दस्यू॑न्। अ॒व॒ऽधू॒नु॒षे। द्यु॒म्नैः। अ॒भि। प्र। नो॒नु॒म॒ः ॥ ४ ॥

हेअग्ने दस्यून्उपक्षपयितॄन्राक्षसादीन्यस्त्वम् वधूनुषेअवचालयसि स्थानात्प्रच्यावयसि वृत्रहन्तमंवृत्राणांपाप्मनांअतिशयेनहन्तारंतमुत्वातमेवत्वांद्युम्नैरित्यादिपूर्ववत् ॥ वृत्रहन्तमं अतिशयेनवृत्रहावृत्रहन्तमः पदसंज्ञायांनलोपेनाढ्यस्येतितमपोनुट् । दस्यून् दीर्घादटिसमानपादेइति नकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिऊकारःसानुनासिकः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अवो॑चाम॒रहू॑गणाअ॒ग्नये॒मधु॑म॒द्वचः॑ । द्यु॒म्नैर॒भिप्रणो॑नुमः॥५॥२६॥

अवो॑चाम । रहू॑गणाः । अ॒ग्नये॑ । मधु॑ऽमत् । वचः॑ । द्यु॒म्नैः ।
अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः॒ ॥ ५ ॥ २६ ॥

ऋषिःकृतंस्तोत्रंअनयोपसंहरति रहूगणाःरहूगणस्यपुत्रावयंगोतमाः अग्नयेअङ्गनादिगुणयुक्तायदेवायमधुमद्वचः माधुर्योपेतंवचनंअवोचामप्रावादिष्म तद्वचनरूपैर्द्युम्नैर्द्योतमानैःस्तोत्रैःपुनःपुनरग्निंवयमभिप्रणोनुमः आभिमुख्येनप्रकर्षेणस्तुमः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यपञ्चमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

हिरण्यकेशइतिद्वादशर्चंषष्ठंसूक्तंरहूगणपुत्रस्यगोतमस्यार्षं अत्रानुक्रम्यते—हिरण्यकेशोद्वादशाद्यौन्तृचौत्रैष्टुभौष्णिहोपूर्वोग्नेयेवामध्यमायेतिपूर्वत्रगायत्रंत्वित्युक्तत्वादिदमपिगायत्रंसूक्तं एतावांस्तुविशेषः आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभः द्वितीयस्त्वौष्णिहः प्रथमतृचस्यमध्यमस्थानोवैद्युतोग्निःशुद्धाग्निर्वादेवता शिष्टानवर्चःकेवलाग्निदेवताकाः प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसिआश्विनशस्त्रे चाद्यस्तृचः सूत्रितंच—हिरण्यकेशइतितिस्रोपश्यमस्यमहतइतिसूक्तेइति । कारीर्यामग्नेर्धामच्छदः हिरण्यकेशइतिद्वेऋचौयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—हिरण्यकेशोरजसोविसारइतिद्वे त्वंत्याचिदच्युताधामन्तेविश्वंभुवनमधिश्रितमितिवेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

हिर॑ण्यकेशो॒रज॑सोविसा॒रेहि॒र्धुनि॒र्वात॑इव॒ध्रजी॑मान् ।
शुचि॑भ्राजाउ॒षसो॒नवे॑दा॒यश॑स्वतीरप॒स्युवो॒नस॒त्याः ॥१॥

हिर॑ण्यऽकेशः । रज॑सः । वि॒ऽसा॒रे । अहिः॑ । धुनिः॑ ।
वातः॑ऽइव । ध्रजी॑मान् । शुचि॑ऽभ्राजाः । उ॒षसः॑ । नवे॑दाः ।
यश॑स्वतीः । अ॒प॒स्युवः॑ । न । स॒त्याः । १ ॥

हिरण्यकेशः हितरमणीयाः केशस्थानीयाज्वालायस्यसतथोक्तः सुवर्णवद्रोचमानज्वालो-वाअहिः आगत्यहन्तामेघानांधुनिः तेषांकम्पयिता वातइववायुरिवध्रजीमान्शीघ्रगतियुक्तः एवं-भूतोवैद्युतोग्निः रजसउदकस्यविसारेविसरणेमेघान्निर्गमनेनिमित्तभूतेसति शुचिभ्राजाः शोभन-दीप्तिःसन्मेघाज्जलानिनिर्गमयितुंजानाति उषसः उषोदेवताः नवेदाः नविदन्तीतिनवेदाः मेघादु-दकस्यनिःसारणंअग्निरेवजानाति उषसस्तुनजानन्तीत्यर्थः अज्ञानेदृष्टान्तः—यशस्वतीः अन्न-युक्ताः अन्नवत्यः अपस्युवः अपः कर्मआत्मनइच्छन्त्यः सत्याः अवितथारंभान एवंभूताःप्र-जाइव अत्रोषसामज्ञानेनअग्निः प्रशस्यते नतुतानिन्द्यन्ते नहिनिंदानिन्द्यंनिन्दितुंअपितुस्तुत्यंस्तो-तुमितिन्यायात् ॥ ध्रजीमान् ध्रजगतौ इन्सर्वधातुभ्यइतिभावेइन्प्रत्ययः ततोमतुप् तस्यापित्त्वा-दनुदात्तत्वेइनोनित्त्वात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वम् । नवेदाः नञ्पूर्वाद्विदेःपचाद्यच् नभ्राणनपादि-त्यादिनानञःप्रकृतिभावः । अपस्युवः अपस्शब्दात्सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः तन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्यानमितिउवङ् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आ ते॑ सु॒प॒र्णा अ॑मिनन्तँ ए॒वैः कृ॒ष्णो नो॑नाव वृष॒भो यदी॒दम् ।
शि॒वाभि॒र्न स्मय॑माना॒भि॒रागा॒त्पत॑न्ति॒ मिहः॑ स्त॒नय॑न्त्य॒भ्रा ॥२॥

आ । ते॒ । सु॒ऽप॒र्णाः । अ॒मि॒न॒न्त॒ । ए॒वैः॑ । कृ॒ष्णः । नो॒ना॒व॒ । वृ॒ष॒भः । यदि॑ । इ॒दम् । शि॒वाभिः॑ । न । स्मय॑मानाभिः । आ । अ॒गा॒त् । पत॑न्ति । मिहः॑ । स्त॒नय॑न्ति । अ॒भ्रा ॥ २ ॥

हेअग्नेतेतवसुपर्णाः शोभनपतनारश्मयः एवैर्गन्तृभिर्मरुद्भिःसहामिनन्त आसमन्ता-न्मेघं हिंसन्ति वर्षणार्थंताडयन्ति प्रहृतश्च कृष्णः कृष्णवर्णोवृषभोवार्षितामेघःनोनावभृशंश-ब्दमकरोत् यदियदाइदमीदृशंकर्म तदानींशिवाभिःसुखकारिणीभिःस्मयमानाभिःहसनवतीभिः कान्तिभिरिवशुभ्रवर्णाभिःफेनयुक्ताभिरियाद्भिर्विद्युद्भिर्वासहअगात् वैद्युताग्निप्रेरितःपर्जन्यआ-गच्छतितदनन्तरमिहआपःपतन्ति दिवःसकाशात्प्रवृष्टाभवन्ति अभ्राअभ्राणिअद्भिःपूर्णामेघाःस्त नयन्ति इतस्ततःशब्दंकुर्वन्ति ॥ अमिनन्त मीञ्हिंसायां क्रैयादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः ईषाअ-क्षादित्वात्प्रकृतिभावःअणोप्रगृह्यस्येतिवैकल्पिकमवसानेविधीयमानमनुनासिकत्वम् व्यत्ययेना-त्रसंहितायामपिद्रष्टव्यम्। नोनाव नौतेर्यङ्लुगन्तात्लिटिअमन्त्रेइतिनिषेधादाम्प्रत्ययाभावः।स्म-यमानाभिः ष्मिङ्ईषद्धसने शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते।

स्तनयन्ति स्तनशब्दे चुरादिरदन्तः पतन्तिस्तनयन्तीत्यनयोःपादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्चनिघाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

यदीमृतस्यपयसापियानोनयन्नृतस्यपथिभीरजिष्ठैः ।
अर्यमामित्रोवरुणःपरिज्मात्वचंपृञ्चन्त्युपरस्ययोनौ ॥३॥

यत् । ईम् । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचम् । पृञ्चन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदींयदायमग्निः ऋतस्योदकस्यपयसापयोवत्सारभूतेनरसेनपियानोजगदाप्यायनंकुर्वन् आप्यायितंचजगत्ऋतस्योदकस्यसम्बन्धिभिःरजिष्ठैःऋजुतमैःपथिभिर्मार्गैःस्नानपानादिभिःनयन्प्रापयन्वर्तते तदानींअर्यमामित्रोवरुणश्चपरिज्मापरितोगन्तामरुद्गणश्चउपरस्यमेघस्ययोनौवृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थानेत्वचंपृञ्चन्ति वृष्ट्युदकस्याच्छादकंप्रदेशंस्वकीयैरायुधैःसंयोजयंति उद्घाटयन्तीतियावत्॥ पियानः स्फायीओप्यायीवृद्धौ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् धातोर्व्यत्ययेनपीभावः अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । रजिष्ठैः ऋजुशब्दादिष्ठनिविभाषर्जोश्छन्दसीतिऋकारस्यरत्वम् टेरितिटिलोपः । पृञ्चन्ति पृचीसंपर्के रौधादिकः ॥ ३ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौऔष्णिहेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचाग्नेवाजस्येत्याद्यास्तिस्रऋचः सूत्रितंच—अग्नेवाजस्येतितिस्रःपुरुत्वात्वामग्नइति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

अग्नेवाजस्यगोमतईशानःसहसोयहो ।
अस्मेधेहिजातवेदोमहिश्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमतः । ईशानः । सहसः । यहो इति । अस्मे इति । धेहि । जातऽवेदः । महि । श्रवः ॥४ ॥

हेसहसोयहो बलस्यपुत्राग्ने गोमतोबहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्य ईशानईश्वरस्त्वमसि अतोस्मे अस्मासुहेजातवेदोजातधनजातानांवेदितर्वाग्ने महिप्रभूतंश्रवोन्नं धेहिस्थापय ॥ सहसोयहो पराङ्गवद्भावादामन्त्रितस्यचेतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायोनिहन्यते । अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याः शेआदेशः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सइ॑धा॒नोवसु॑ष्क॒विर॒ग्निरी॒ळेन्यो॑गि॒रा । रे॒वद॒स्मभ्यं॑पुर्वणीकदीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इ॒धा॒नः । वसुः॑ । क॒विः । अ॒ग्निः । ई॒ळेन्यः॑ । गि॒रा ।
रे॒वत् । अ॒स्मभ्य॑म् । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क॒ । दी॒दि॒हि॒ ॥ ५ ॥

सोग्निः इधानोदीपनशीलः वसुर्निवासयितासर्वेषांकविः क्रान्तदर्शनोमेधावी वा गिरास्तोत्ररूपयावाचाईळेन्यः स्तोतव्योभवति हेपुर्वणीक अनीकंमुखंपुरुभिर्बह्वीभिरनीकस्थानीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने अस्मभ्यं रेवद्धनयुक्तमन्नं यथाभवतितथादीदिहिदीप्यस्व ॥ इधानः ञिइन्धीदीप्तौ ताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । ईळेन्यः ईडस्तुतौ औणादिकएन्यप्रत्ययः । रेवत् रयेर्मतौबहुलमितिसम्प्रसारणम् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् रेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वंवक्तव्यमितिमतुपउदात्तत्वम् । दीदिहि दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

क्षपो॑राजन्नु॒तत्मना॒ग्ने॒वस्तो॑रु॒तोषसः॑ ।
सति॑ग्मजम्भर॒क्षसो॑दह॒प्रति॑ ॥ ६ ॥२७॥

क्षपः॑ । रा॒ज॒न् । उ॒त । त्मना॑ । अग्ने॑ । वस्तोः॑ । उ॒त । उ॒षसः॑ ।
सः । ति॒ग्म॒ऽज॒म्भ॒ । र॒क्षसः॑ । द॒ह॒ । प्रति॑ ॥ ६ ॥ २७ ॥

हेराजन् राजनशीलाग्ने क्षपःक्षपय राक्षसादीन्स्वकीयैःपुरुषैर्बाधस्व उत अपिच त्मना नकेवलमन्यैरेवआत्मनाचतान् बाधस्व कदेतिचेत् उच्यते वस्तोः सर्वाण्यहानि उतअपिच उषसः उषःकालोपलक्षितारात्रीः अत्यन्तसंयोगेद्वितीया सर्वेष्वहस्सुसर्वासुरात्रिषुचेत्यर्थः हेतिग्मजम्भ तीक्ष्णमुखाग्ने रक्षसोराक्षसान् उक्तप्रकारेणक्षपयित्वासएवत्वं प्रतिदहप्रत्येकंदह नकिंचिद्दग्धव्यमवशिष्यतामित्यर्थः ॥ क्षपः क्षपक्षान्त्यां लोडर्थेछान्दसोलङ् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्व

णेरनिटीतिणिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशपउदात्तत्वम् । त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः । रक्षसः रक्षपालने रक्षितव्यमस्मादितिरक्षः भीमादित्वादपादाने असिप्रत्ययः क्षरतेर्वाण्यन्तादसिप्रत्ययेणिलोपः वर्णविपर्ययश्च अस्यच रक्षःशब्दस्य असिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरएवशिष्यते ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दसिअवानोअग्नइत्याद्याः षळृचः सूत्रितंच—अवानोअग्नइतिषळग्निमीळेग्निंदूतमिति आश्विनशस्त्रेचैताःशंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

षट्सुप्रथमांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

अवानोअग्नऊतिभिर्गायत्रस्यप्रभर्मणि । विश्वासुधीषुवन्द्य ॥ ७ ॥

अव । नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि ।
विश्वासु । धीषु । वन्द्य ॥ ७ ॥

विश्वासुधीषुसर्वेषुकर्मसुवन्द्यस्तुत्य हेअग्ने गायत्रस्यगायत्रसाम्नः गायत्रीछन्दस्कस्यसूक्तस्यवाप्रभर्मणिप्रभरणेसम्पादनेनिमित्तभूतेसति नोस्मानूतिभिःत्वदीयैः पालनैः अवरक्ष॥ अव द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आनोअग्नेरयिंभरसत्रासाहंवरेण्यम् । विश्वासुपृत्सुदुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । विश्वासु ।
पृत्ऽसु । दुस्तरम् ॥ ८ ॥

हेअग्ने रयिंधनंनोस्मभ्यंआभरप्रयच्छ कीदृशं सत्रासाहंसत्रासहयुगपदेवदारिद्र्यस्यनाशकं वरेण्यंसर्वैर्वरणीयंविश्वासुपृत्सुसर्वेषुसङ्ग्रामेषुदुष्टरंशत्रुभिस्तरीतुमशक्यम् ॥ सत्रासाहं छन्दसिसहइतिण्विः । वरेण्यं वृञएण्यः । पृत्सु पदादिषुमांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृद्भावः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

आयुष्कामेष्ट्यांप्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आनोअग्नइति सूत्रितंच—आयुष्कामेष्ट्यां-जीवातुमन्तावानोअग्नेसुचेतुनेति। महापितृयज्ञेप्येषैवप्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूत्रितंच—जीवातुमन्तौसव्योत्तर्युपस्थाइति।

तामेतांसूक्तेनवमीमृचमाह—

आनोअग्नेसुचेतुनारयिंविश्वायुपोषसम्। मार्डीकंधेहिजीवसे॥ ९॥

आ। नः। अग्ने। सुऽचेतुना। रयिम्। विश्वायुऽपोषसम्। मार्डीकम्। धेहि। जीवसे॥ ९॥

हेअग्ने नोस्माकंजीवसे जीवनायसुचेतुनाशोभनेनज्ञानेनयुक्तंरयिंधनं आधेहि आस्थापय कीदृशंमार्डीकं मृडीकंसुखं तद्धेतुभूतं विश्वायुपोषसंसर्वस्मिन्नायुषिदेहादेःपोषकं यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः॥ सुचेतुना चितीसंज्ञाने औणादिकउप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। विश्वायुपोषसं विश्वमायुरस्मिन्शरीरादौतद्विश्वायुः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् तत्पुष्णातीतिविश्वायुपोषाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच सकारलोपश्छान्दसः दीर्घायुत्वायवर्चसइतियथा॥ ९॥

दशमीमृचमाह—

प्रपूतास्तिग्मशोचिषेवाचोगोतमाग्नये। भरस्वसुम्नयुर्गिरः॥ १०॥

प्र। पूताः। तिग्मऽशोचिषे। वाचः। गोतम। अग्नये। भरस्व। सुम्नऽयुः। गिरः॥ १०॥

हेगोतमसूक्तद्रष्टः सुम्नयुःसुम्नंधनमात्मनइच्छंस्त्वंतिग्मशोचिषेतीक्ष्णज्वालायाग्नयेपूताशुद्धावाचःअग्नेर्गुणान्सम्यगभिदधतीः गिरःस्तुतीः प्रभरस्व प्रकर्षेणसम्पादय॥ तिग्मशोचिषे तिजनिशाने युजिरुजितिजांकुत्वंचेतिमक् तिग्मानिशोचींषियस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम सुम्नयुः सुम्नशब्दात्क्यचिनच्छन्दस्यपुत्रस्येतिईत्वदीर्घयोःप्रतिषेधः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः॥१

एकादशीमृचमाह—

योनो॑अग्नेभि॒दास॒त्यन्ति॑दू॒रेप॑दी॒ष्टसः । अ॒स्माक॒मिद्वृ॒धेभ॑व ॥ ११ ॥

यः । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अ॒भि॒ऽदास॑ति । अन्ति॑ । दू॒रे । प॒दी॒ष्ट । सः ।
अ॒स्माक॑म् । इत् । वृ॒धे । भ॒व ॥ ११ ॥

हेअग्ने नोऽस्मान् अन्ति अन्तिकेसमीपेदूरेविप्रकृष्टदेशेवस्थितःसन् यःशत्रुरभिदासति उपक्षपयतिसशत्रुःपदीष्टपततुनश्यतु त्वंच अस्माकमित् अस्माकमेववृधेवर्धनायभव ॥ अभिदासति दसुउपक्षये अस्माण्ण्यन्ताल्लटिछन्दस्युभयथेतिशप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः अन्तिकादिलोपोबहुलमितिवक्तव्यमितिअन्तिकशब्दस्यककारलोपः । वृधे वृधुवृद्धौ सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

स॒ह॒स्रा॒क्षोविच॑र्षणिर॒ग्नीरक्षां॑सिसेधति । होता॑गृणीतउ॒क्थ्यः॑ ॥ १२ ॥ २८ ॥

स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षः । वि॒ऽच॑र्षणिः । अ॒ग्निः । रक्षां॑सि । से॒ध॒ति॒ ।
होता॑ । गृ॒णी॒ते॒ । उ॒क्थ्यः॑ ॥ १२ ॥ २८ ॥

सहस्राक्षः असंख्यातज्वालःविचर्षणिःविशेषेणसर्वस्यद्रष्टायमग्निः रक्षांसिसेधतिप्रतिषेधति यज्ञान्निर्गमयति सचाग्निरुक्थ्यःउक्थैःशस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानःसन् होतादेवानामाह्वाताभूत्वागृणीते तान्स्तौति ॥ सहस्राक्षः बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरितिषच्समासान्तः सतिशिष्टत्वात्तस्यैवस्वरःशिष्यते । सेधति षिधुगत्यां अत्रकेवलोपिसोपसर्गार्थोद्रष्टव्यः । गृणीते गॄशब्दे प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

इत्थेतिषोडशर्चंसप्तमंसूक्तंगौतमस्यार्षमैन्द्रंपंक्तिछन्दस्कम् अनुक्रान्तंच-इत्थाषोळशैन्द्रंपाङ्क्तंहि हिशब्दप्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयाइदमुत्तरेचद्वेपङ्क्तिछन्दस्के पृष्ठ्यषडहस्यपञ्चमेहनिमरुत्वतीयेइदंसूक्तं सूत्रितंच—अवितासीत्थाहीन्द्रपिबतुभ्यमितिमरुत्वतीयमिति। चतुर्विंशेहन्यच्छावाकस्याद्यस्तृचोवैकल्पिकोनुरूपः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—इत्थाहिसोमइन्मदउभेयदि-

न्द्ररोदसीइति । महाव्रतेनिष्केवल्यस्यदक्षिणपक्षेइत्थाहीत्येका तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्रितम्–इत्थाहिसोमइन्मदइतिपङ्क्तिरिति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह–

इत्थाहिसोमइन्मदेंब्रह्माचकारवर्धनम् ।
शविष्ठवज्रिन्नोजसापृथिव्यानिःशशाअहिमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥१॥

इत्था । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।
शविष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १ ॥

हेशविष्ठ अतिशयेनबलवन् वज्रिन्वज्रवन्निन्द्र इत्थाहिइत्थमेवअनेनशास्त्रोक्तप्रकारेणैवमदेमदकरेहर्षकरेसोमेत्वयापीतेसति ब्रह्माब्राह्मणः स्तोतावर्धनंतववृद्धिकरंस्तोत्रंचकार अनेनसूक्तेनकृतवान् इदित्येतत्पदपूरणं अतस्त्वंओजसाबलेनपृथिव्याःसकाशादहिंआगत्यहन्तारंवृत्रंनिःशशाःनिःशेषेणअशाःमाबाधस्वेति शासनंकृत्वापृथिव्याःसकाशान्निरगमयइत्यर्थः किंकुर्वन् स्वराज्यं स्वस्यराज्यंराजत्वंअनुअनुलक्ष्यअर्चन्पूजयन्स्वस्यस्वामित्वंप्रकटयन्नित्यर्थः ॥शशाः शासुअनुशिष्टौ लङिलुकिप्राप्ते बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः । स्वराज्यं राज्ञोभावःकर्मवाराज्यम् पत्यंतपुरोहितादिभ्योयगितियक् तत्रहिराजासइतिपठ्यते स्वस्यराज्यंस्वराज्यम् अकर्मधारयेराज्यं इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह–

सत्वामदद्वृषामदःसोमःश्येनाभृतःसुतः ।
येनावृत्रंनिरद्भ्योजघन्थवज्रिन्नोजसार्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ २॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽआभृतः । सुतः ।
येन । वृत्रम् । निः । अत्ऽभ्यः । जघन्थ । वज्रिन् । ओजसा ।
पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु ।
स्वऽराज्यम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वात्वांससोमःअमदत्अमदयत् हर्षंप्रापयत् कोदृशःसोमःवृषा सेचनस्वभावःमदः मदकरोहर्षकारीश्येनाभृतःश्येनरूपमापन्नयापक्ष्याकारयागायत्र्या दिवःसकाशात्आहृतःसुतःअभिषुतः हेइन्द्रवज्रिन् वज्रवन् येनपीतेनसोमेन ओजसाबलकरेणअद्भ्योन्तरिक्षसकाशात्वृत्रंनिर्जघन्थहतवानसि अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत् मदीहर्षेअस्माण्णिचि मदीहर्षग्लेपनयोरितिघटादिषुपाठात् मित्त्वेसतिमितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् लङि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः। अभ्द्यः आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोभीतिपकारस्यतत्वम् । जघन्थ क्रादिनियमप्राप्तस्येटः उपदेशेत्वतइतिप्रतिषेधः अभ्यासाच्चेतिहकारस्यघत्वम लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

प्रेह्यभीहिधृष्णुहिनतेवज्रोनियंसते ।
इन्द्रनृम्णंहितेशवोहनोवृत्रंजयाअपोर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते । इन्द्र । नृम्णम् । हि । ते । शवः । हनः । वृत्रम् । जयाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र प्रेहि प्रकर्षेणगच्छ अभीहि हन्तव्यान्शत्रूनाभिमुख्येनप्राप्नुहि प्राप्यचधृष्णुहि तान्शत्रूनभिभव ते तववज्रोननियंसतेशत्रुभिर्ननियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः तथातेशवःत्वदीयंबलं नृम्णंनृणांपुरुषाणांनामकंअभिभावकंहि यस्मादेवंतस्माद्वृत्रमसुरंमेघं वा हनःजहि ततोनन्तरंवेननिरुद्धाअपः उदकानि जयाः जय वृत्रंहत्वातेनावृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः अन्यत्समानम् ॥ यंसते यमेःकर्मणिलेटिसिब्बहुलमितिसिप् लेटोडाटावित्यडागमः । हनः लोडर्थेछान्दसोलङ् बहुलं छन्दसीतिशपोलुगभावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः । जयाः जयतेर्लेट्याडागमः पूर्ववत्स्वरः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

निरिन्द्रभूम्याअधिवृत्रंजघन्थनिर्दिवः ।
सृजामरुत्वतीरवजीवधन्याइमाअपोर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ४॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृत्रम् । जघन्थ । निः । दिवः । सृज । मरुत्वतीः । अव । जीवऽधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र भूम्याअधि भूलोकस्योपरिवृत्रंनिर्जघन्थ निःशेषेणहतवानसि तथादिवोद्युलोकात्निर्जघन्थ हत्वाचइमाःअपोवृष्ट्युदकानिअवसृज अधःपातय कीदृशीरपःमरुत्वतीः मरुद्भिः संयुक्ताः जीवधन्याः जीवाः प्राणिनोधन्यातृप्तायाभिस्ताः अन्यत्समानम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

इन्द्रोवृत्रस्यदोधतःसानुंवज्रेणहीळितः ।
अभिक्रम्यावजिघ्नतेपःसर्मायचोदयन्नर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥५॥२९॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीळितः । अभिऽक्रम्य । अव । जिघ्नते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

हीळितः क्रुद्धइन्द्रः अभिक्रम्यआभिमुख्येनगत्वादोधतः भृशंकम्पयमानस्यवृत्रस्यसानुं समुच्छ्रितंहनुप्रदेशंवज्रेण अवजिघ्नतेप्रहरति किंकुर्वन् अपोवृष्ट्युदकानिसर्मायसरणायनिर्गमनायचोदयन्प्रेरयन् ॥ दोधतः धूञ्कम्पने अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरिअन्त्यलोपश्छान्दसः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हीळितः हेडृहोडृअनादरे हेळतइत्येतत्क्रुध्यतिकर्मसुपठितम् अस्मान्निष्ठायांवर्णव्यापत्त्याईकारः। जिघ्नते हन्तेर्लेटिव्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः इदित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सर्माय सृगतौ अर्तिस्तुस्वित्यादिनाभावेमन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९॥

षष्ठीमृचमाह—

अधिसानौनिजिघ्नतेवज्रेणशतपर्वणा ।
मन्दानइन्द्रोअन्धसःसखिभ्योगातुमिच्छत्यर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥६॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्नते । वज्रेण । शतऽपर्वणा । मन्दानः ।
इन्द्रः । अन्धसः । सखिऽभ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रः शतपर्वणा शतसङ्ख्याकपर्वधाराभिर्युक्तेनवज्रेणसानावधिनिजिघ्नते अधिःसप्तम्यर्थानुवादी समुच्छ्रितेवृत्रस्यकपोलादौस्थानेनितरांहिनस्ति सचेन्द्रोमन्दानोमन्दमानः स्तूयमानःसन् सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योन्धसोन्नस्यगातुंमार्गमुपायमिच्छति अन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्दानः मदिस्तुतौ कर्मणिशानचियक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ अनुदात्तेतःपरत्वाच्छानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वेसतियकएवोदात्तत्वम् अनुदात्तेशानचितस्ययकोलोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशानचउदात्तत्वंप्राप्नोति एवंतर्हिशानचआर्धधातुकत्वादेवलसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवावशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

इन्द्रतुभ्यमिदद्रिवोनुत्तंवज्रिन्वीर्यम् ।
यद्धत्यंमायिनंमृगंतमुत्वंमाययावधीरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ७ ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तम् । वज्रिन् । वीर्यम् ।
यत् । ह । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊम् इति । त्वम् ।
मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ७॥

अद्रिरितिमेघनाम हेअद्रिवः वाहनरूपमेघयुक्तवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र तुभ्यमित्षष्ठ्यर्थेचतुर्थी तवैववीर्यसामर्थ्यं अनुत्तंशत्रुभिरतिरस्कृतंयद्ध यस्माद्येनवीर्येणखलुमायिनंमायाविनंत्यं तंप्रसिद्धंवञ्चयितारंलोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः मृगं मृगरूपमापन्नं तंवृत्रं त्वमपिमाययैवावधीः हतवानसि ॥अनुत्तं नसत्तनिषत्तेतिनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अवधीः हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः सचादन्तः तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावात्तिसिचिवृद्ध्यभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

वितेवज्रांसोअस्थिरन्नवतिन्नाव्याउअनु ।
महत्तंइन्द्रवीर्यंबाह्वोस्तेबलंहितमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रांसः । अस्थिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु । महत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाह्वोः । ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र तेतववज्रासोवज्राः त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानिनाव्याःनावातार्याःनवतिं नवतिसङ्ख्याकाः वृत्रेणनिरुद्धानदीरनु उपलक्ष्यव्यस्थिरन् विविधमस्थिषत सर्वत्रव्याप्यवर्तमानंवृत्रंहन्तुंतववज्रःएकोपिअनेकइवासीदित्यर्थः किञ्च इन्द्र तेतववीर्यंमहत्प्रभूतं अन्यैरजेयमित्यर्थः तथाते बाह्वोः त्वदीययोर्हस्तयोर्बलंहितंनिहितं त्वदीयौबाहूअपि अतिशयेनबलिनावित्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदम् मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वम् व्यत्ययेनझस्यरन्नादेशः । नाव्याः नौवयोधर्मेत्यादिनायत् यतोनावइतिपर्युदासात्तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । बाह्वोः उदात्तयणइतिविभक्त्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

सहस्रंसाकमर्चतपरिष्टोभतविंशतिः ।
शतैनमन्वनोनवुरिन्द्रायब्रह्मोद्यतमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साकम् । अर्चत । परि । स्तोभत । विंशतिः । शता । एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्ऽयतम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ।

सहस्रंसहस्रसङ्ख्याकामनुष्याः साकमर्चत एनमिन्द्रंयुगपदेवापूजयन् तथा विंशतिः षोडशर्त्विजः यजमानःपत्नीच सदस्यःशमिताचेतिविंशतिसङ्ख्याकास्तेषांयाविंशतिःसङ्ख्यापरिष्टोभत परितःसर्वतोस्तौत् तथाचशताशतसङ्ख्याकाऋषयः एनमिन्द्रमन्वनोनवुःपुनःपुनः अस्तुवन् अस्माएवेन्द्रायब्रह्महविर्लक्षणमन्नं उद्यतंदातुमूर्ध्वंधृतमतएवंविधइन्द्रः वृत्रमहन्नित्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिष्टोभत स्तोभतिःस्तुतिकर्मा उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । अनोनवुः णुस्तुतौ

अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिझेरुसादेशः । उद्यतं यमउपरमे उत्पूर्वादस्मात्कर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

इन्द्रो॑वृ॒त्रस्य॒तवि॑षीं॒निर॑ह॒न्त्सह॑सा॒सहः॑ ।
म॒हत्तद॑स्य॒पौंस्यं॑वृ॒त्रंज॑घ॒न्वाँअ॑सृज॒दर्च॒न्ननु॑स्व॒राज्य॑म् ॥ १०॥ ३०॥

इन्द्रः॑ । वृ॒त्रस्य॑ । तवि॑षीम् । निः । अ॒ह॒न् । सह॑सा । सहः॑ । म॒हत् । तत् । अ॒स्य॒ । पौंस्य॑म् । वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्वान् । अ॒सृ॒ज॒त् । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रःवृत्रस्यासुरस्यतविषींबलं स्वकीयेनबलेननिरहन् हतवान्सहसासहनेनाभिभवसाधनेनायुधेनसहःअभिभवसाधनम् वृत्रायुधंनिरहन् हतवान् अस्येन्द्रस्यतत्पौंस्यंबलंमहत्अतिप्रौढंयस्मादयंवृत्रंजघन्वान्हतवान् हत्वाच तन्निरुद्धाअपः असृजत् तस्माद्वृत्रान्निरगमयत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौंस्यं पुंसअभिवर्धने चुरादिः अचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । जघन्वान् हन्तेर्लिटःक्वसुः विभाषागमहनविदेतिइटोविकल्पादिडभावः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यघत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रिंशोवर्गः॥ ३० ॥

एकादशीमृचमाह—

इ॒मेचि॒त्तव॑म॒न्यवे॒वेप॑तेभि॒यसा॑म॒ही ।
यदि॑न्द्रवज्रि॒न्नोज॑सावृ॒त्रंम॒रुत्वाँ॒अव॑धी॒रर्च॒न्ननु॑स्व॒राज्य॑म् ॥ ११॥

इ॒मे इति॑ । चि॒त् । तव॑ । म॒न्यवे॑ । वेप॑ते॒ इति॑ । भि॒यसा॑ । म॒ही इति॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । व॒ज्रि॒न् । ओज॑सा । वृ॒त्रम् । म॒रुत्वा॑न् । अव॑धीः । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ ११ ॥

महीमहत्यौ इमेद्यावापृथिव्यौअपि हेइन्द्र तवमन्यवेत्वदीयकोपात् भियसाभीत्यावेपेते कम्पेते हेवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तस्त्वं ओजसाबलेनयद्यदावृत्रमवधीः तदानीं

द्यावापृथिव्यावपिभयेनअकम्पिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते टुवेपृकम्पने । भियसा ञिभीभये औणादिकःक्सिप्रत्ययः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

नवेपसानतन्यतेन्द्रंवृत्रोविबीभयत् ।
अभ्येनंवज्रआयसःसहस्रभृष्टिरायतार्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रम् । वृत्रः । वि । बीभयत् । अभि । एनम् । वज्रः । आयसः । सहस्रऽभृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १२ ॥

वृत्रःइन्द्रंवेपसास्वकीयेनवेपनेनकम्पनेन नविबीभयत् भीतंनाकरोत् तथातन्यतास्वकीयेनघोरेणगर्जनशब्देननविबीभयत् अपिचेन्द्रेणविसृष्टआयसः अयोमयःसहस्रभृष्टिः अनेकाभिर्धाराभिर्युक्तोवज्रः एनंवृत्रंअभ्यायत हन्तुमाभिमुख्येनागच्छत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता स्तनशब्दे ऋतन्यञ्जीत्यादिनातनोतेर्विधीयमानोयतुचूबहुलवचनादस्मादपिभवति अतएवसलोपश्च सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम् । बीभयत् ञिभीभये हेतुमतिणिच् अत्रवेपनस्तन्यतुभ्यांभयं नहेतोःवृत्रादितिहेतुभयाभावाद्बिभेतेर्हेतुभयइत्यात्वाभावः ण्यन्ताल्लुङिच्लेश्चङादि । आयत अयपयगतौ भौवादिरात्मनेपदी ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यद्वृत्रंतवचाशनिंवज्रेणसमयोधयः ।
अहिमिन्द्रजिघांसतोदिवितेबद्बधेशवोर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १३ ॥

यत् । वृत्रम् । तव । च । अशनिम् । वज्रेण । सम्ऽअयोधयः । अहिम् । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्बधे । शवः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १३ ॥

हेइन्द्र यद्यदावृत्रंतवहननार्थंतेनसृष्टामशनिंवज्रंवज्रेणसमयोधयः सम्यक्प्राहार्षीः तदानीमहिमागत्यहन्तारंवृत्रंजिघांसतोहन्तुमिच्छतस्तेतवशवोबलंदिविबद्बधेबद्धमनुस्यूतं व्याप्तमा-

सीत् शिष्टंपूर्ववत्॥ जिघांसतः हन्तेरिच्छार्थेसनिअज्झनगमांसनीत्युपधादीर्घत्वम् ।बद्बधे बधब-न्धने कर्मणिलिटिव्यत्ययेनहलादिशेषाभावः॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

अभिष्टनेतेअद्रिवोयत्स्थाजगच्चरेजते ।
त्वष्टाचित्तवमन्यवइन्द्रवेविज्यतेभियार्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।
त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १४ ॥

हेअद्रिवोवज्रिन्निन्द्र तेतव अभिष्टनेसिंहनादेसतिस्थाः स्थावरंजगत् जंगमंचयदस्तितदु-भयंरेजतेकम्पते त्वष्टाचित् वज्रनिर्मातात्वष्टाचतवमन्यवेत्वदीयायकोपाय भियाभीत्यावेविज्यते भृशंकम्पते अन्यत्समानम् ॥ स्थाः तिष्ठतेःक्विप्चेतिक्विप् । वेविज्यते ओविजीभयचलनयोः अस्माक्रियासमभिहारेयङ् सन्यङोरितिद्विर्भावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयङएवस्वरः शिष्यते । इन्द्रेत्यस्यपादादौवर्तमानस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेसति अस्यपा-दादित्वादपादादाविति पर्युदासान्निघाताभावः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

नहिनुयादधीमसीन्द्रंकोवीर्यापरः ।
तस्मिन्नृम्णमुतक्रतुंदेवाओजांसिसंदधुरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥१५॥

नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्या । परः ।
तस्मिन् । नृम्णम् । उत । क्रतुम् । देवाः । ओजांसि । सम् । दधुः ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १५ ॥

यात्यान्तंसर्वत्रव्याप्यवर्तमानमिन्द्रंनहिन्वधीमसि वयंनह्यवगच्छामः यतोवयमल्पाः पर-त्येतत्सकारान्तमव्ययंवैदूर्यमाचष्टे परोदिवापरएनेतियथापरः परस्तात् अतिदूरेमनुष्यैः अन-

वगाह्येस्थानेवीर्यावीर्येणसामर्थ्येनवर्तमानमिन्द्रंकोमनुष्योजानीयात् नकोपीत्यर्थः कस्मादिति चेदत्राह तस्मिन्निति यस्मात् तस्मिन्निन्द्र देवाः नृम्णंधनं उत अपिच क्रतुंवीर्यंकर्म ओजांसिबलानिचसन्दधुः स्थापयाञ्चक्रुः तस्मादित्यर्थः ॥ यात् याप्रापणे अस्माल्लटःशतृ सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् । अधीमसि इणूगतौ इदन्तोमसिः । वीर्या सुपांसुलुगितितृतीयायाआकारः ॥ १५ ॥

षोडशीमृचमाह–

यामथर्वा॒मनु॑ष्पि॒तादध्य॒ङ्धिय॒मत्न॑त ।
तस्मि॒न्ब्रह्मा॑णिपू॒र्वथेन्द्र॑उ॒क्थासम॑ग्म॒तार्च॒न्ननु॑स्व॒राज्य॑म् ॥ १६

याम् । अथ॑र्वा । मनुः॑ । पि॒ता । द॒ध्यङ् । धिय॑म् । अत्न॑त । तस्मि॑न् ब्रह्मा॑णि । पू॒र्वऽथा॑ । इन्द्रे॑ । उ॒क्था । सम् । अ॒ग्म॒त॒ । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ १६ ॥ ३१ ॥

अथर्वाएतत्संज्ञकऋषिः पितासर्वासांप्रजानांपितृभूतोमनुश्चदध्यङ् अथर्वणःपुत्रएतत्संज्ञकऋषिश्चयांधियमत्नत यत्कर्मातन्वत अकुर्वन् तस्मिन्कर्मणियानिब्रह्माणिहविर्लक्षणान्यन्नानि उक्था शस्त्ररूपाणिस्तोत्राणिचयानिसन्ति तानिसर्वाणितस्मिन्निन्द्रेसमग्मतसमगच्छन्त तत्रदृष्टान्तः–पूर्वथा पूर्वेषामन्येषांवसिष्ठादीनांयज्ञेषुयथाहवींषिस्तोत्राणिचइन्द्रेणसङ्गच्छन्ते तद्वत्यइन्द्रस्वराज्यंस्वस्यराजत्वं अन्वर्चन् अनुपूजयन् वृत्रवधादिरूपेणकर्मणास्वकीयमधिपतित्वंप्रकटयन्नित्यर्थः॥ अत्नत तनुविस्तारे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः पूर्वथा प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीतिइवार्थेपूर्वशब्दात्थाल्प्रत्ययः लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उक्था शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । समग्मत समोगम्यृच्छीत्यात्मनेपदम् लुङि मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेपञ्चमोध्यायःसमाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
दाशतय्यापञ्चमोयमध्यायोव्याकृतःपुरा । धीमतासायणार्येणषष्ठोऽध्यायोऽथवर्ण्यते ॥१॥

प्रथममण्डलेत्रयोदशानुवाकेसप्तसूक्तानिव्याकृतानि इन्द्रोमदायेतिनवर्चमष्टमंसूक्तम् अत्रा-नुक्रम्यते-इन्द्रोनवेति ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषयारहूगणपुत्रस्यगोतमस्यानुवृत्तेरस्यसूक्त-स्यसऋषिः पूर्वसूक्तेपाङ्क्तंहीत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयाइदमुत्तरंचसूक्तंपाङ्क्तं अनादेशपरिभाषये-न्द्रोदेवता पृष्ठ्यस्यपञ्चमेहनिनिष्केवल्यशस्त्रेइदंसूक्तम् सूत्रितंच-प्रेदंब्रह्मेन्द्रोमदायसत्रामदासइ-तिनिष्केवल्यमिति आरंभणीयेचातुर्विंशिकेहनिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रे इन्द्रो-मदायेति आद्यस्तृचोवैकल्पिकस्तोत्रियः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रोमदायवावृधेमदे-मदेहिनोददिरिति । महाव्रतेनिष्केवल्येउत्तरपक्षे इन्द्रोमदायेत्येकाशंसनीया तथैवपञ्चमारण्य-केसूत्रितम्-इन्द्रोमदायवावृधइतिपङ्क्तिःसूददोहाइति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

ओम् इन्द्रोमदा॑यवावृधे॒शव॑सेवृत्र॒हानृभिः॑ ।
तमिन्म॒हत्स्वा॒जिषू॒तेमर्भे॑हवामहे॒सवाजे॑षु॒प्रनो॑ऽविषत् ॥ १ ॥

इन्द्रः॑ । मदा॑य । वा॒वृ॒धे॒ । शव॑से । वृ॒त्र॒ऽहा । नृ॒ऽभिः॑ । तम् । इत् । म॒हत्ऽसु । आ॒जिषु॑ । उ॒त । ई॒म् । अर्भे॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ । सः । वाजे॑षु । प्र । नः॒ । अ॒वि॒ष॒त् ॥ १ ॥

वृत्रहावृत्रस्यावरकस्यवृष्टिनिरोधकस्यमेवस्यासुरस्यवाहन्ता यद्वा आवरकाणांशत्रूणांह-ताइन्द्रः मदायहर्षार्थंशवसे बलनौमतत् बलार्थंच नृभिर्यज्ञस्यनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ववृधे स्तोत्रशस्त्र-रूपाभिःस्तुतिभिः प्रवर्धितोबभूव स्तुत्याहिदेवताप्राप्तबलासतीप्रवर्धते तमित् तमेवेन्द्रंमहत्सुप्रभू-तेषुआजिषुसंग्रामेषुहवामहे अस्माकंरक्षणायाह्वयामहे उतअपिचईमेनमर्भेऽल्पेसंग्रामेहवामहे अस्माभिराहूतःसचेन्द्रोवाजेषुसङ्ग्रामेषुनोऽस्मान्प्राविषत्प्रावतुप्रकर्षेणरक्षतु ॥ ववृधे वृधेःकर्मणि-

लिट् संहितायामभ्यासस्य अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् तुजादित्वेहितूतुजानइतिवत्पदकाले दीर्घःश्रूयते । नृभिः सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तत्वस्यनृचान्यतरस्यामितिप्रतिषेधः । हवामहे ह्वयतेर्लेटिह्वइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् शपिगुणावादेशौ । अविषत अवरक्षणे लेटयडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् तस्यार्धधातुकत्वाद्वलादिलक्षणइट् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अ॒सि॒हि॒वी॑र॒सेन्यो॒ऽसि॒भूरि॑पराद॒दिः ।
अ॒सि॑द॒भ्रस्य॑चिद्वृ॒धोयज॑मानायशिक्षसिसु॒न्व॒तेभूरि॑ते॒वसु॑ ॥ २ ॥

असि॑ । हि । वी॒र॒ । सेन्यः॑ । असि॑ । भूरि॑ । प॒रा॒ऽद॒दिः । असि॑ । द॒भ्रस्य॑ । चि॒त् । वृ॒धः । यज॑मानाय । शि॒क्ष॒सि॒ । सु॒न्व॒ते । भूरि॑ । ते॒ । वसु॑ ॥ २ ॥

हेवीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वंसेन्योऽसि सेनार्होभवसि त्वमेकोऽपिसेनासदृशोभवसीत्यर्थः हियस्मादेवंतस्माद्भूरिप्रभूतंशत्रूणांधनंपराददिः परादाताशत्रूणांपराङ्मुखंयथाभवतितथाआदातासिभवसि दभ्रस्यचित् अल्पनामैतत् अल्पस्यापितवस्तोतुःवृधोवर्धयितासि तथायजमानाययागंकुर्वतेसुन्वतेसोमाभिषवंकुर्वतेपुरुषायशिक्षसि अपेक्षितंधनंददासि शिक्षतिर्दानकर्मा यस्मात्तेतववसुधनंभूरिबहुलंअक्षय्यंविद्यते तस्माद्ददासीतिभावः ॥ पराददिः डुदाञ्दाने आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनेह्रस्वत्वम् आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । वृधः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् इगुपधलक्षणःकः । सुन्वते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

यदु॒दीर॑तआ॒जयो॑धृ॒ष्णवे॑धीय॒ते॒धना॑ ।
यु॒क्ष्वाम॑द॒च्युता॒हरी॒कंहन॒ःकंवसौ॑द॒धो॒स्माँइन्द्र॒वसौ॑दधः ॥ ३ ॥

यत् । उत्ऽईर॑ते । आ॒जयः॑ । धृ॒ष्णवे॑ । धी॒य॒ते॒ । धना॑ । यु॒क्ष्व । म॒द॒ऽच्युता॑ । हरी॒ इति॑ । कम् । हनः॑ । कम् । वसौ॑ । द॒धः॒ । अ॒स्मान् । इ॒न्द्र॒ । वसौ॑ । द॒धः ॥ ३ ॥

---

१ नि० १.७.।

अत्रेदमाख्यानम्—रहूगणपुत्रोगोतमःकुरुसृञ्जयानांराज्ञांपुरोहितआसीत् तेषांराज्ञांपरैः सहयुद्धेसति सऋषिरनेनसूक्तेनेन्द्रंस्तुत्वास्वकीयानांजयंप्रार्थयामासेति । तस्यचतत्पुरोहितत्वंवाजसनेयिभिराम्नातम्—गोतमोहवैराहूगणउभयेषांकुरुसृञ्जयानांपुरोहितआसीदिति । यद्यदाआजयःसङ्ग्रामाःउदीरतेउद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानींधनाधनंधृष्णवे योधृष्णुः धर्षयिता शत्रूणांजेताभवति तस्मैधीयतेनिधीयते जयतोधनंभवतीत्यर्थः हेइन्द्र त्वंतादृशेषुयुद्धेषु प्रवृत्तेषुमदच्युताशत्रूणांमदस्यगर्वस्यच्यावयितारौहरीत्वदीयावश्वौयुक्ष्वरथेयोजय योजयित्वाच कं कंचिद्राजानंतवपरिचरणमकुर्वन्तं हनः हन्याः कंचनत्वांपरिचरन्तं वसौवसुनिधनेदधःस्थापयसि अतोजयपराजययोस्त्वमेवकारयितासि तस्मात् हेइन्द्र अस्मानस्मदीयान् राज्ञोवसौधने दधःस्थापय ॥ उदीरते ईरगतौ आदादिकः अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । धना सुपांसुलुगितिडादेशः । युक्ष्व युजिर्योगे अन्तर्भावितण्यर्थाल्लोटि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम । हनः हन्तेर्लेटिसिप्यडागमः हनश्चदधश्चेतिचार्थप्रतीतेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः वसौलिङ्गव्यत्ययः । दधः दधधारणे लेटिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

क्रत्वा॑म॒हाँअ॑नु॒ष्व॒धंभी॒मआवा॑वृधे॒शवः॑ ।
श्रि॒यऋ॒ष्वउ॑पा॒कयो॒र्निशि॒प्रीहरि॑वान्द॒धे॒हस्त॑यो॒र्वज्र॑माय॒सम् ॥४॥

क्रत्वा॑ । म॒हान् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । भी॒मः । आ । व॒वृ॒धे॒ । शवः॑ । श्रि॒ये ।
ऋ॒ष्वः । उ॒पा॒कयोः॑ । नि । शि॒प्री । हरि॑ऽवान् । द॒धे॒ । हस्त॑योः ।
वज्र॑म् । आ॒य॒सम् ॥ ४ ॥

क्रत्वाकर्मणाप्रज्ञयावा महान्सर्वाधिकः भीमः शत्रूणांभयंकरः इन्द्रः अनुष्वधं स्वधेत्यन्ननाम स्वधायां विभक्त्यर्थेव्ययीभावः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेसतीत्यर्थः शवः आत्मीयंबलं आववृधे आभिमुख्येनप्रावर्धयत् तदनन्तरं ऋष्वोदर्शनीयः शिप्री शिप्रेहनूनासिकेवा तद्युक्तः हरिवान् हरिनामकाश्वोपेतइन्द्रः उपाकयोः अन्तिकनामैतत् समीपवर्तिनोर्हस्तयोर्बाह्वोः आयसं अयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थंनिदधेनिदधाति स्थापयति सोमपानेनहृष्टःप्रबलइन्द्रः शत्रूणांहन-

नायहस्तेवज्रंगृह्णातीतितात्पर्यार्थः ॥ कृत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितीनाभावस्यविकल्पितत्वादभावः । आयसं तस्यविकारइत्यण्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आपंप्रौपार्थिवंरजोंबद्बधेरोचनादिवि ।
नत्वावाँइन्द्रकश्चननजातोनजंनिष्यतेतिविश्वंववक्षिथ ॥५॥१॥

आ । पप्रौ । पार्थिवम् । रजः । बद्बधे । रोचना । दिवि । न । त्वाऽवान् । इन्द्र । कः । चन । न । जातः । न । जनिष्यते । अति । विश्वम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वतेजसापार्थिवं पृथिव्याःसंबन्धिवस्तुजातं रजोऽन्तरिक्षलोकंचआपप्रौआपूरयति तथादिविद्युलोकेरोचनारोचमानानिदीप्तानिनक्षत्राणिबद्बधेबबंध स्थापितवान् अतोहेइन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशःकश्चननजातोनोत्पन्नोऽस्ति नचजनिष्यतेउत्पत्स्यमानोऽपिनास्ति तादृशस्त्वंविश्वंसर्वंरक्षितव्यंजगत् अतिववक्षिथअतिशयेनवोढुमिच्छसि सर्वस्यजगतोनिर्वाहकोभवसीत्यर्थः ॥ पप्रौ प्रापूरणे लिटि आतऔणलइत्यौकारादेशः । पार्थिवं पृथिव्याञाञावित्यञ्प्रत्ययः ञित्वादाद्युदात्तत्वम् । रजः रजन्त्यस्मिन्गन्धर्वादयइतिरजोऽन्तरिक्षं रञ्जरागे असुनिरजकरजनरजस्सूपसंख्यानमितिनलोपः । बद्बधे बधबन्धने लिटिव्यत्ययेनहलादिशेषाभावः एकहल्मध्यगतत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपावपिनस्तः पादादित्वान्निघाताभावः । त्वावान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुप् आसर्वनाम्नइत्यात्वम् । ववक्षिथ वहप्रापणे अस्मादिच्छासनि सन्यतइतीत्वस्यसर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यभावः सन्नन्ताल्लिटि अमन्त्रेइतिप्रतिषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीमृचमाह—

योअर्यौमर्तभोजनंपरादर्दातिदाशुषे ।
इन्द्रोअस्मभ्यंशिक्षतुविभंजाभूरितेवसुंभक्षीयतवराधसः ॥६॥

यः । अर्यः । मर्तऽभोजनम् । पराऽददाति । दाशुषे । इन्द्रः ।
अस्मभ्यम् । शिक्षतु । वि । भज । भूरि । ते । वसु । भक्षीय ।
तव । राधसः ॥ ६ ॥

अर्यःस्वामीपालयितायइन्द्रः मर्तभोजनंसर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नंदाशुषेचरुपुरोडाशादीनि दत्तवतेयजमानायपरादादातिप्रयच्छति सइन्द्रोऽस्मभ्यंशिक्षतु तादृशमन्नंददातु अवशिष्टपादद्वयंप्रत्यक्षकृतं हेइन्द्रअस्मभ्यंदातुंधनंविभज विभक्तंकुरु यतस्तेतववसुधनंभूरिबहुलमसंख्यातं अतस्तवराधसोधनस्यएकदेशंभक्षीयभजेय प्राप्नुयाम् ॥ परादादाति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । दाशुषे दाशृदाने दाश्वान्साह्वानितिक्वसुप्रत्ययान्तोनिपात्यते चतुर्थ्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । भक्षीय भजसेवायां प्रार्थनायांलिङि तस्यछन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छब्भावः सलोपाभावश्च एकाचइतीट्प्रतिषेधः आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरएवशिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् ॥ ६ ॥

चातुर्विंशिकेऽहनिमाध्यन्दिनसवनेब्राह्मणाच्छंसिनोमदेमदेहिनोददिरितिवैकल्पिकोनुरूपस्तृचः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—मदेमदेहिनोददिः सुरूपकृत्नुमूतयइति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

मदेमदेहिनोददिर्यूथागवामृजुक्रतुः ।
संगृभायपुरूशतोभयाहस्त्यावसुशिशीहिरायआभर ॥७॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवाम् । ऋजुऽक्रतुः । सम् ।
गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिशीहि । रायः ।
आ । भर ॥ ७ ॥

मदेमदेसोमपानेनहर्षेहर्षेसति ऋजुक्रतुःऋजुकर्मासइन्द्रोनोऽस्मभ्यंगवांयूथानिददिःहि गोयूथानांदाताखलु हेइन्द्र सत्वंपुरु पुरूणिप्रभूतानि शताशतसंख्याकानि अपरिमितानीत्यर्थः वसूनि धनानिउभयाहस्त्या उभाभ्यांहस्ताभ्यां संगृभायअस्मभ्यंदातुं सम्यक् गृहाण शिशीहि अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु निशितबुद्धियुक्तान्कुर्वित्यर्थः रायोधनानिहस्तयोःस्थितानिआभर

आहरप्रयच्छ ॥ ददिः इुदाञ्दाने आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः । यूथा शेश्छन्दसिबहुलमि तिशेर्लोपः । गवां सावेकाचइतिप्राप्तस्यनगोश्वन्त्सावववर्णेतिप्रतिषेधः । गृभाय ग्रहउपादाने लोटि छन्दसिशायजपीतिश्नाप्रत्ययस्यशायजादेशः हृग्रहोर्भइतिभत्वम् । उभयाहस्त्या उभयहस्त शब्दादुत्तरस्यतृतीयाद्विवचनस्यसुपांसुलुगितिडयादेशः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदी र्घत्वम् समासान्तोदात्तत्वेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसु सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लु क् । शिशीहि शोतनूकरणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्वं इदित्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ईहल्यघोरितिधातोरीत्वं पादादित्वान्निघाताभावः । रायः ऊडिदमि तिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

मादयस्वसुतेसचाशवसेशूरराधसे ।
विद्माहित्वापुरूवसुमुपकामान्त्ससृज्महेथानोविताभव ॥८॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे । विद्म । हि । त्वा । पुरुऽवसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हेशूरशौर्यवन्निन्द्र सुते सोमेअभिषुतेसतिआगत्य सचास्माकंसखासन्मादयस्व तेनसो- मेनतृप्तोभव किमर्थं शवसेबलार्थंराधसेस्माकंधनार्थंच त्वात्वांपुरूवसुंबहुधनंविद्माहिवयं जानीमःखलु अतोऽस्मदीयान्कामान् मात्रागवावत्सानिव त्वयाउपससृज्महेहि त्वया खल्वेकीकुर्मः अथानन्तरं नोऽस्माकं अविताअभिलषितफलप्रदानेनरक्षिताभव ॥ मादयस्व मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते । ससृज्म- हे सृजविसर्गे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् अत्रापिशब्दानुषङ्गात् छन्द- स्यनेकमपिसाकांक्षमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

एतेतइन्द्रजन्तवोविश्वंपुष्यन्तिवार्यम् ।
अन्तर्हिख्योजनानामर्योवेदोअदाशुषांतेषांनोवेदआभर ॥९॥ २॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् । अन्तः ।
हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः ।
वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥ २ ॥

हेइन्द्र तेतवस्वभूताएतेजन्तवोयजमानलक्षणाजनाः विश्वंसर्ववार्यं सर्वैःसंभजनीयंहविः पुष्यन्तिवर्धयन्ति अदाशुषां हविषामदातॄणांजनानांअन्तर्मध्येविद्यमानंवेदोधनं अर्यःसर्वेषांस्वामीत्वंख्योहि पश्यसिहि जानासीत्यर्थः तेषामयजमानानांवेदोधनंनोस्मभ्यंआभर आहृत्यप्रयच्छेतियावत् अयजमानेषुविद्यमानंधनंयागानुपयुक्तत्वाद्व्यर्थमेवभवेत् अतस्तस्यधनस्य सार्थकत्वायतदीयंधनमपहृत्य यजमानेभ्यःप्रयच्छेतितात्पर्यार्थः ॥ ख्यः ख्याप्रकथने अयंदर्शनार्थोपि वर्तमानेछान्दसोलुङ् अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

उपोष्वितिषळृचंनवमंसूक्तम् गोतमस्यार्षमैन्द्रं अन्त्याजगती आद्याःपङ्क्तयः अनुक्रान्तंच—उपोषुषड्जगत्यन्तमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः षोडशिशस्त्रे आद्यासुसंदृशमित्यादिकेद्वेऋचौ चविनियुज्यन्ते अथषोडशीतिखण्डेसूत्रितम्—उपोषुशृणुहीगिरःसुसंदृशंत्वावयंमघवन्नित्येकाद्वेचपङ्क्तीइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उपोषुशृणुहीगिरोमघवन्मातथाइव ।
यदानःसूनृतावतःकरआदर्थयासइद्योजान्विन्द्रतेहरी ॥१॥

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मघऽवन् । मा । अतथाःऽइव ।
यदा । नः । सूनृताऽवतः । करः । आत् । अर्थयासे । इत् । योज ।
नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हेमघवन्धनवन्निन्द्र गिरःअस्मदीयाःस्तुतीः उपोउपैवसुशृणुहि उपगत्यसम्यक्शृणु अतथाइवपूर्वंयथाविधस्त्वंतद्विपरीतोमाभूः अस्मासुपूर्वंयथाअनुग्रहबुद्धियुक्तः तथाविधएवभवेत्यर्थः अपिचनोऽस्मान्सूनृतावतः प्रियसत्यात्मिकावाक्सूनृता तयास्तुतिरूपयावाचायुक्तान्

यदाकरःकरोषि आतअनन्तरंत्वमपिअर्थयासेइन् अर्थयसएव याचयसएवनतदास्से अस्माभिः प्रयुक्तास्तुतीः त्वमपिस्वीकरोषीत्यर्थः अतोहेइन्द्र तेहरीत्वदीयावश्वौनुक्षिप्रंयोजरथेयोजय ॥ श्रृणुहि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दसिवावचनमितिवचनात्उतश्चप्रत्ययादितिहेर्लुगभावः । अतथाइव तथेवाचरतितथाति सर्वप्रातिपदिकेभ्यइत्येकइतिक्विप् तथातेरप्रत्ययः नतथाइवअतथाइव अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । करः डुकृञ्करणे लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिच्लेरङादेशः ननुअङः सतिशिष्टत्वात्तिस्वरेणान्तोदात्तेनभवितव्यम् तर्हिलङिव्यत्ययेनशप् ननुकृञ्करणेइतिभ्वादौ पठ्यते अतोव्यत्ययःकस्मात्क्रियतेइतिचेत् मैवम् यस्मादस्यधातोस्तत्रपाटःअनार्षः तथाहिकः करत्करतीत्यत्रयदाहतुन्यासकारहरदत्तौव्यत्ययेनशबिति तस्मादस्यधातोर्भ्वादौपाठोनास्तीति गम्यते किंच यद्ययंपठ्येत करदित्येवमादिरूपसिद्ध्यर्थंकृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिकरोतेरङ्विधानमनर्थकंस्यात् अस्माल्लङिशपिअस्यरूपसिद्धेः लुङ्लङोरर्थभेदात् लुङ्येतद्रूपसिद्ध्येकर्तव्यमङ्विधानमितिचेत् न छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङादीनामेकत्रविधानेनार्थभेदाभावादिति अनेनप्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयंधातुर्निराकृतः अतोव्यत्ययेनेतिसिद्धम् । अर्थयासेअर्थयाच्ञायां चुरादिरात्मनेपदी लेटयाडागमः । योज युजिर्योगे ण्यन्ताल्लोटि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात्णेरनिटीतिणिलोपः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अक्षन्नमीमदन्तह्यवप्रियाअधूषत ।
अस्तोषतस्वभानवोविप्रानविष्ठयामतीयोजान्विंन्द्रतेहरी ॥२॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत । अस्तोषत । स्वऽभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वयादत्तान्यन्नानिअक्षन् यजमानाभुक्तवन्तः भुक्त्वाचअमीमदन्तहि तृप्ताश्चासन् प्रियाः स्वकीयास्तनूः अवाधूषत अकंपयन् अतिशयितरसास्वादनेनवक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यकंपयन् तदनन्तरंस्वभानवः स्वायत्तदीप्तयोविप्राः मेधाविनस्ते नविष्ठयानवितमया मतीमत्या स्तुत्या अस्तोषतास्तुवन् अन्यत्पूर्ववद्योज्यम् ॥ अक्षन् अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृइतिघस्लादेशः मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः खरिचेतिचर्त्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् अडागमउदात्तः । अमीमदन्त मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङिच्लेश्चङिणिलोपोपधाह्र-

स्वद्बिर्भावसन्वच्छ्रावेत्वदीर्घाः । अधूषत धूञ्कंपने लुङिसिचिव्यत्ययेनगुणाभावः यद्वा छन्दस्यु-भयथेतिसिचःसार्वधातुकत्वेनङित्त्वात् ग्क्ङितिचेतिप्रतिषेधः अथवा धूविधूनने तौदादिकः कुटादिः अस्मात्कर्मणिलुङि गाङ्कुटादिभ्यइतिसिचोङित्त्वाद्गुणाभावः । नविष्ठया गुस्तुतौ करणभूतायाअपिस्तुतेःस्वव्यापारेकर्तृत्वात्तृच् तदन्तात्तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः । मती सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् मन्त्रेवृषेषपचमनविदेतिक्तिनउदात्तत्वम् ॥ २ ॥

महापितृयज्ञेसुसंदृशमित्येषाआहवनीयोपस्थानेविनियुक्ता सूत्रितंच—आहवनीयंसुसंदृशंत्वेतिपंक्त्येति ।

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह—

सुसन्दृशंत्वावयंमघवन्वन्दिषीमहि ।
प्रनूनंपूर्णवन्धुरस्तुतोयाहिवशाँअनुयोजान्विन्द्रतेहरी ॥३॥

सुऽसन्दृशम् । त्वा । वयम् । मघऽवन् । वन्दिषीमहि । प्र । नूनम् । पूर्णऽवन्धुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ३ ॥

हेमघवन्निन्द्र सुसंदृशंसुष्ठुअनुग्रहदृष्ट्यासर्वस्यद्रष्टारंत्वात्वां वयंवन्दिषीमहिस्तवामहिस्तुतिकर्तारोभूयास्मेत्याशास्यते अस्माभिर्वन्दिभिःस्तुतस्त्वं पूर्णवन्धुरःस्तोतृभ्योदेयैर्धनैःपूरितेन रथेनयुक्तःसन् वशान् अनुकामयमानान् अन्यान् यजमानान्प्रति नूनंप्रयाहिअवश्यंप्रतिष्ठस्व योजेत्यादिपूर्ववत्॥ वन्दिषीमहि वदिअभिवादनस्तुत्योः आशीर्लिङ् लिङाशिषीतितस्यार्धधातुकत्वेनलसार्वधातुकस्वराभावेप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । मघवन्नित्यस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेसतिपादादित्वान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सघातंवृषणंरथमधितिष्ठातिगोविदम् ।
यःपात्रंहारियोजनंपूर्णमिन्द्रचिकेततियोजान्विन्द्रतेहरी ॥४॥

सः । घ । तम् । वृषणम् । रथम् । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदम् । यः ।
पात्रम् । हारिऽयोजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

सघ सखल्विन्द्रः वृषणंकामाभिवर्षकंगोविदंगवांलंभयितारं तंरथंअधितिष्ठातिईदृशंरथं अधितिष्ठतु आरूढोभवतु हेइन्द्र योरथः हारियोजनं एतत्संज्ञकंधानामिश्रितंपूर्णंसोमेनपूर्णंपात्रं चिकेतति ज्ञापयति तंरथंअधितिष्ठेतिपूर्वेणान्वयः अधिष्ठायच त्वदीयावश्वौक्षिप्रंयोजय॥ घ ऋचितुनुघेतिदीर्घः । रथं अधिशीङ्स्थासांकर्मेत्यधिकरणस्यकर्मसंज्ञा । तिष्ठाति तिष्ठतेर्लेट्याडागमः। चिकेतति कितज्ञाने लेटचडागमः जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनात् नाभ्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधोनभवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

युक्तस्तेअस्तुदक्षिणउतसव्यःशतक्रतो ।
तेनंजायामुपप्रियांमन्दानोयाह्यन्धसोयोजान्विन्द्रतेहरी ॥५॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । तेन । जायाम् । उप । प्रियाम् । मन्दानः । याहि । अन्धसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हेशतक्रतोबहुकर्मवन्निन्द्र त्वेत्वदीयेरथेदक्षिणोदक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वोयुक्तोऽस्तु उतअपिच सव्यः वामपार्श्वस्थोपियुक्तोऽस्तु तेनरथेन अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमन्दानोमत्तस्त्वं प्रियांप्रीणयित्रींजायामुपयाहि सायत्रवर्ततेतत्रगच्छेत्यर्थः तदर्थंहेइन्द्र त्वदीयावश्वौरथेक्षिप्रंयोजयअनयोत्तरयाचपीतसोमस्येन्द्रस्यस्वगृहंप्रतिप्रस्थानंप्रतिपाद्यते ॥ मन्दानः मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु लिटःकानच् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः।अन्धसः अदभक्षणे अदेर्नुम्धश्चेत्यसुन् धातोर्नुमागमोधकारान्तादेशश्च ॥ ५ ॥

अन्त्येष्वहःसुहारियोजनस्ययुनज्मात्येषायाज्या सूत्रितंच—युनज्मितेब्रह्मणाकेशिनाहरी-इतियाज्यानुवाक्येअन्त्येष्वहःस्विति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

युनज्मितेब्रह्मणाकेशिनाहरीउपप्रयाहिदधिषेगभस्त्योः।
उत्त्वासुतासोरभसाअमन्दिषुःपूषण्वान्वज्रिन्त्समुपत्न्यामदः ॥६॥३॥

युनज्मि। ते। ब्रह्मणा। केशिना। हरी इति। उप। प्र। याहि। दधिषे। गभस्त्योः। उत्। त्वा। सुतासः। रभसाः। अमन्दिषुः। पूषण्ऽवान्। वज्रिन्। सम्। ऊम् इति। पत्न्या। अमदः॥ ६॥ ३॥

हेइन्द्र केशिनाकेशयुक्तौशिखावन्तौतेहरीत्वदीयावश्वौ ब्रह्मणास्तोत्ररूपेणमन्त्रेणयुनज्मि रथेसंयोजयामि तेनरथेनउपप्रयाहि त्वद्गृहमुपगच्छ गभस्त्योःबाहुनामैतत् बाह्वोःअश्वबन्धकान् रश्मीन्दधिषेधारयस्व त्वात्वांसुतासोयज्ञेऽभिषुताःसोमाः रभसाः वेगवन्तःतीव्राः क्षिप्रंमदकारिण-इत्यर्थः उदमन्दिषुः उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः हेवज्रिन् अतस्त्वंस्वगृहंगत्वापूषण्वान् अत्रपूषन्शब्दःपुष्टौवर्तते पुष्टिर्वैपूषा पुष्टिमेवावरुन्धइतिश्रुतेः। सोमपानजनितयापुष्ट्यायुक्तःसन्पत्न्या स्वभार्ययासहसमुअमदः सम्यगेवतृप्तोभव॥ केशिना केशशब्दान्मत्वर्थीयइनिः सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः। रभसाःअर्शआदित्वादच्। अमन्दिषुः व्यत्ययेनपरस्मैपदम्। पूषण्वान् पुषपुष्टौ श्व-न्नुक्षन्नित्यादौपूषन्निितिनिपात्यते तच्चात्रभावसाधनंद्रष्टव्यम् पूषाअस्यास्तीतिपूषण्वान् मादुपधाया-इतिमतुपोवत्वम् नलोपेअनोनुडितिनुट् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुपउदात्तत्वम्। अमदः मदीहर्षे छन्दसिलुङ्-लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलङ् श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप्॥ ६॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेतृतीयोवर्गः॥ ३ ॥

अश्वावतीतिषड्चंदशमंसूक्तम् गोतमस्यार्षमैन्द्रंजागतम् तथाचानुक्रान्तम्—अश्वावति-जागतमिति। अतिरात्रेतृतीयेपर्यायेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेइदंसूक्तम् सूत्रितंच—अश्वावतिगोमृगां-पीतिंवृष्णइयर्मिसत्यामितियाज्येति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अश्वावतिप्रथमोगोषुगच्छतिसुप्रावीरिन्द्रमर्त्यस्तवोतिभिः।
तमित्पृणक्षिवसुनाभवीयसासिन्धुमापोयथाभितोविचेतसः॥१॥

---

१ तै० ब्रा० २. ७. २.।

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः ।
तव । ऊतिऽभिः । तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा ।
सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विऽचेतसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र योमर्त्योमनुष्यः तवोतिभिः त्वदीयैरक्षणैः सुप्रावीः सुष्ठुपरक्षितोभवति समर्त्यः अश्वावतिबहुभिरश्वैर्युक्तेगृहेवर्तमानः गोषुप्राप्तव्येषुप्रथमोगच्छति सर्वेभ्योयजमानेभ्यःपूर्वमेवगोमान्भवतीत्यर्थः त्वंतमित् तमेवपुरुषंभवीयसाबहुतरेणभवितृतमेनवाशतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुनाधनेनपृणक्षि संपृक्तं संपूर्णंकरोषि तत्रदृष्टान्तः—विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूताआपोयथा अभितः सर्वासुदिक्षुसिन्धुंसमुद्रंपूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्वावति मन्त्रेसोमाश्वेतिमतौदीर्घत्वम् । सुप्रावीः अवितृस्तृतन्त्रिभ्यईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् । पृणक्षि पृचीसंपर्के रौधादिकः । भवीयसा बहुशब्दादीयसुनिबहोर्लोपोभूचबहोरितिबहुशब्दस्य भूभावः ईयसुनईकारलोपश्च अत्रतुछान्दसत्वादीकारलोपोनक्रियते भूभावश्चक्रियते अथवाभवितृशब्दात् तुश्छन्दसीतीयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः ॥ १ ॥

अपोनप्त्रीयेहोतृचमसेद्भिःपूर्यमाणेआपोनदेवीरित्येषानुवक्तव्या सूत्रितंच—आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमितिसमाप्येति । ब्राह्मणंच—आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमितिहोतृचमसेसमवनीयमानास्वन्वाहेति[1] ।

तामेतांद्वितीयामृचमाह—

आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमवःपश्यन्तिविततंयथारजः ।
प्राचैर्देवासःप्रणयन्तिदेवयुंब्रह्मप्रियंजोषयन्तेवराइव ॥२॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति ।
विऽततम् । यथा । रजः । प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवऽयुम् ।
ब्रह्मऽप्रियम् । जोषयन्ते । वराःऽइव ॥ २ ॥

1 ऐ० ब्रा० २. २०. ।

होत्रियं होतुःस्वभूतं चमसंदेवीर्देव्योद्योतमानाआपोन यथाआपःउपयन्ति उपगच्छन्ति तद्वदुपरिवर्तमानादेवासःदेवाःएतमेवचमसंअवः अवस्तात्पश्यन्ति होतृचमसे अस्माकंसोमाभिषवायापःपूरिताइतितेषांदृष्टिरप्यस्मिनसंलग्नाभूत् तत्रदृष्टान्तः—विततंविस्तीर्णं रजोज्योतिः सूर्यसंबन्धियथानिरन्तरमवस्तात्पततितद्वत्तद्देवयुं देवान्कामयमानमेतंचमसंप्राचैः प्राचीनं यद्वा प्रांचनैःप्रगमनैः उत्तरवेद्यभिमुखंहोमकालेप्रणयन्ति होमार्थेप्रणीतंब्रह्मप्रियं ब्रह्मणासोमलक्षणेनान्नेनप्रीतंसंतृप्तंपूरितमित्यर्थः जोषयन्ते सर्वेदेवास्तंचमसंसेवन्ते वराइवकन्यकां यथावराममेयंभविष्यतिममेयंभविष्यतिइतिकन्यकांसेवन्ते एवंदेवाअपिममायंसोमः ममायंसोमइति अस्यपार्श्वेवर्तन्तइत्यर्थः एवमपोनप्त्रीयविनियोगानुसारेणयोजितम् मन्त्रस्यानुष्टेयार्थप्रकाशकत्वात् यदातुरात्रिपर्यायेस्याःविनियोगस्तदात्वेवंव्याख्येयम्—हेइन्द्र देव्यआपोयथानिम्नदेशं उपगच्छन्ति एवंदेवास्त्वदीयंस्तोत्रंशुश्रूषमाणाः होत्रियंहोतृसंबन्धिधिष्ण्यंस्थानंउपगच्छन्ति उपगत्यच अवस्तात्पश्यन्तिविततंज्योतिरिवदेवयुंदेवानात्मनइच्छन्तमेतंशंसितारं आगताःसर्वे देवाः प्राचीनंप्रणयन्ति अग्रतोधारयन्ति ब्रह्मप्रियंस्तोत्रप्रियंत्वांशंसन्तं वराः कन्यकाइवसेवन्ते ॥ होत्रियं होतृशब्दात्तस्येदमर्थेघप्रत्ययः।अवः पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः। प्राचैः उच्चैर्नीचैरितिवदव्ययम् यद्वा प्रपूर्वादञ्चतेर्घञर्थेकविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमितिपरिगणनस्योपलक्षणार्थत्वाद्भावेकप्रत्ययः अनिदितामितिनलोपः । जोषयन्ते जुषीप्रीतिसेवनयोः स्वात्मनःप्रयोज्यत्वाद्धेतुमतिणिच् ॥ २ ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवे अधिद्वयोरित्येषा स्पृष्टोदकमितिखण्डेसूत्रितम्—अधिद्वयोरदधाउक्थ्यंवचःशुक्रन्तेअन्यद्यजतन्तेअन्यदिति । हविर्धानप्रवर्तनेप्येषा सूत्रितंच—यमेइवयतमानेयदैतमधिद्वयोरदधाउक्थ्यंवचइत्यर्धर्चेआरभेदिति ।

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह—

अधिद्वयोरदधाउक्थ्यं१वचोयतस्रुचामिथुनायासपर्यतः ।
असंयत्तोव्रतेतेक्षेतिपुष्यतिभद्राशक्तिर्यजमानायसुन्वते ॥३॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यतऽस्रुचा । मिथुना । या । सपर्यतः । असम्ऽयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हेइन्द्र द्वयोर्हविर्धानयोः उक्थ्यंउक्थंशस्त्रं तद्योग्यंवचः युजे वामित्यादिमन्त्ररूपं वचनंअध्य-दधाः निहितवानसि ननुहविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेववचोधिनिधीयते इत्याशंक्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातम्-अधिद्वयोरदधाउक्थ्यंवचइतिद्वयोर्ह्येतत्तृतीयंछदिरधिनिधीयतउक्थ्यंवचइतियदा-ह यज्ञियंवैकर्मोक्थ्यंवचोयज्ञमेवैतेनसमर्धयतीति । तत्रयथाहविर्धानद्वयेएकमेवतृतीयंछदिरधि-निधीयते एवंस्तोत्रमप्युभयोरेकंयुक्तम् उक्थंनामयज्ञसंबन्धिशस्त्रंतद्योग्यंवचनमपियज्ञियंकर्म तस्यायज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपादनायाधिनिधानाद्यज्ञोपिसमृद्धोभवति कीदृशयोर्हविर्धा-नयोः यतस्रुचा यताःसंबद्धाःस्रुचःग्रहचमसादिलक्षणानिपात्राणिययोः तेमिथुनायुगलरूपेण-वर्तमाने या येहविर्धाने त्वांसपर्यतःपूजयतः तयोरित्यर्थः किञ्च ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तोयजमानः असंयत्तः शत्रुभिःसहयुद्धार्थमनभिगतःसन् तेव्रते त्वदीयेकर्मणिक्षेतिनिवसति पुष्यतिचप्र-जयापशुभिश्चपुष्टोभवतिच सुन्वते त्वद्देवत्येयागेसोमाभिषवंकुर्वतेयजमानस्यभद्राकल्याणीश-क्तिः उत्कृष्टंबलंभवति एतत्सर्वंहविर्धानयोःउक्थ्यस्यवचसोनिधानेनत्वयाकृतमित्यर्थः॥ यतस्रु-चा यमउपरमे निष्ठायांअनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् इद-मादिषुत्रिषुपदेषुसुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः। सपर्यत सपरपूजायां कण्ड्वादिभ्योयक् अदुपदेशाल्ल-सार्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैवस्वरःशिष्यते । क्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य लुक् । सुन्वते यजमानाय षष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आदङ्गिराःप्रथमंदधिरेवयइद्धाग्नयःशम्यायेसुकृत्यया ।
सर्वंपणेःसमविन्दन्तभोजनमश्वावन्तंगोमन्तमापशुंनरः ॥४॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्धऽअग्नयः । शम्या । ये । सुऽकृत्यया । सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् । अश्वऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

यदापणिभिर्गावोपहृतास्तदानींअङ्गिराः अङ्गिरसः प्रथमंपूर्वंअग्रतः वयोहविर्लक्षण-मन्नंदधिरे इन्द्रार्थंसंपादितवन्तः आत्अनन्तरं तादृशायेंगिरसः इद्धाग्नयः प्रज्वलिताग्नियुक्ताः

१ ऐ० ब्रा० १. २९.

न्तः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्याकर्मणाशोभनेनयागेनइन्द्रमयजन्निविशेषः तेनरो-यज्ञस्यनेतारोङ्गिरसः पणेः एतन्नाम्नोसुरस्यसंबन्धिसर्वंभोजनंधनंसमविन्दन्त समलभन्त कीदृशं अश्वावन्तं अश्वैर्युक्तम् गोमन्तंगोभिर्युक्तम् आकारःसमुच्चये गवाश्वव्यतिरिक्तं अन्यत्पशुं प-शुजातंचसमविन्दन्त ॥ अङ्गिराः सुपांसुलुगितिजसःसुः । शम्या शमीतिकर्मनाम शाम्यत्यनया क्रिययादोषजातमितिशमी करणेघञ् नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरितिवृद्धिप्रतिषेधः गौ-रादित्वात्ङीष् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । सुकृत्यया शोभनंकृत्यंकरणंयस्यांसातथोक्ता नञ्सुभ्या-मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यज्ञैरथर्वाप्रथमःपथस्ततेततःसूर्योव्रतपावेनआजनि ।
आगाआजदुशनाकाव्यःसचायमस्यजातममृतंयजामहे ॥५॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः ।
वेनः । आ । अजनि । आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः ।
सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहृतासुगोषु अथर्वाएतत्संज्ञऋषिः यज्ञैरिन्द्रदेवत्यैःअनुष्ठितैर्यागैःपथःगोसंबन्धि-नोमार्गान्प्रथमस्ततेतनुते सर्वेभ्यऋषिभ्यःपूर्वमेवकृतवानित्यर्थः ततस्तदनन्तरं व्रतपाः व्रतानां कर्मणांपालयितावेनःकान्तः सूर्यःसूर्यरूपइन्द्रः आजनि गवांप्रदर्शनायआविरभूत् ततोथर्वाता-गाआजत्आभिमुख्येनप्राप्नोत् तादृशस्येन्द्रस्यकाव्यःकवेःपुत्रउशनाभृगुःसचाअसुरनिरसनाय सहायोऽभूत् यमस्यअसुराणांनियमार्थंजातंप्रादुर्भूतंअमृतंमरणरहितंतमिन्द्रंयजामहे हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः शसिभस्यटेर्लोपइतिटेर्लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । तते तनु-विस्तारे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः ॥ अजनि जनीप्रादुर्भावे दीपजनबुधेत्यादिनाकर्तरिलुङि च्लेश्चिण् । आजत् अजगतिक्षेपणयोः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

बर्हिर्वायत्स्वपत्यायवृज्यतेर्कोवाश्लोकमाघोषतेदिवि ।
ग्रावायत्रवदतिकारुरुक्थ्य१स्तस्येदिन्द्रोअभिपित्वेषुरण्यति ॥६॥४॥

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय॑ । वृज्यते॑ । अर्कः॑ । वा ।
श्लोक॑म् । आऽघोष॑ते । दि॒वि । ग्रावा॑ । यत्र॑ । वद॑ति । का॒रुः ।
उ॒क्थ्यः॑ । तस्य॑ । इत् । इन्द्रः॑ । अ॒भिऽपि॒त्वेषु॑ । रण्य॒ति ॥६॥४॥

स्वपत्यायशोभनापतनहेतुभूतायकर्मणेबर्हिर्वायद्यदावृज्यतेछिद्यतेअध्वर्युणायागार्थमा- ह्रियतेअर्कोवास्तोत्रनिष्पादकोहोतावाश्लोकंस्तुतिरूपांवाचंदिविद्योतमानेयज्ञेयदाआघोषते उ- च्चारयति यत्रयस्मिन्कालेग्रावाअभिषवार्थंप्रवृत्तउपलः वदतिशब्दंकरोति तत्रदृष्टान्तः—कारुरु- क्थ्यः लुप्तोपममेतत् उक्थस्यशस्त्रस्यशंसिताकारुः स्तोतायथाअभिमतशब्दंकरोतितद्वत् तस्ये- त्पूर्वोक्तस्यसर्वस्यअभिपित्वेषुअभिप्राप्तिषुइन्द्रोरण्यतिरमते यद्वा पूर्वोक्तानांबर्हिरादीनां अभि- प्राप्तिषुसतीषुइन्द्रोरण्यति अस्मदीयोयागोभविष्यतीतिहर्षशब्दंकरोति ॥ वृज्यते वृजीवर्जने अ- दुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । आ- घोषते घुषिर्विशब्दने भौवादिकः अत्रापियदित्यस्यनिपातस्यानुषङ्गान्निघाताभावः । रण्यति रमुक्रीडायां व्यत्ययेनश्यन्परस्मैपदंच अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा रणशब्दार्थः व्यत्यये- नश्यन् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेचतुर्थोवर्गः ॥४॥

असावीतिविंशत्यृचमेकादशंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—असाविविंशतिःषळनुष्टुभऔष्णिह- पाङ्क्तगायत्रत्रैष्टुभास्तृचाःप्रगाथइति । आदितःषळनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्रउष्णिहः दशम्याद्या- स्तिस्रःपङ्क्तयः त्रयोदश्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः षोडश्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः एकोनविंशीबृहती विं- शीसतोबृहती अनुवर्तनाद्गोतमऋषिः अनादेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता सूक्तविनियोगोलिङ्गादव- गन्तव्यः अविहृतषोडशिशस्त्रेआद्यौतृचौस्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितंच—अथषोडश्यसाविसोमइन्द्र- तइतिस्तोत्रियानुरूपाविति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेच्छावाकस्य—एवावेवतृचौवैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ एह्यूष्वितिखण्डेसूत्रितम्—असाविसोमइन्द्रतइममिन्द्रसुतंपिबेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अस॑वि॒ सोम॑ इन्द्र ते॒ शवि॑ष्ठ धृष्ण॒वा ग॑हि ।
आ त्वा॑ पृणक्त्वि॒न्द्रि॒यं रजः॒ सूर्यो॒ न र॒श्मिभिः॑ ॥१॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ ।
गहि । आ । त्वा । पृणक्तु । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न ।
रश्मिऽभिः ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेत्वदर्थंसोमःअसाविअभिषुतोऽभूत् हेशविष्ठअतिशयेनबलवन् अतएवधृष्णो श-त्रूणांधर्षयितः इन्द्रआगहि देवयजनदेशमागच्छ आगतंचत्वात्वांइन्द्रियंसोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यं आपृणक्तुआपूरयतु रजोन्तरिक्षंरश्मिभिःकिरणैःसूर्योन यथासूर्यःपूरयतितद्वत् ॥ श-विष्ठ शवस्विन्शब्दादिष्ठनिविन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः पादादित्वान्निघाताभावः । गहि गमेर्लो-टि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसि-द्धवत्त्वाद्धेर्लुगभावः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

इन्द्रमिद्धरीवहतोप्रतिधृष्टशवसम् ।
ऋषीणांचस्तुतीरुपयज्ञंचमानुषाणाम् ॥२॥

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टऽशवसम् ।
ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टशवसंकेनाप्यप्रतिधर्षितबलंअहिंसितबलमित्यर्थः इन्द्रमित्इन्द्रमेवऋषीणांव-सिष्ठादीनांमानुषाणांअन्येषांमनुष्याणांच स्तुतीर्यज्ञंचहरीअश्वौउपवहतः समीपंप्रापयतः य-त्रयत्रस्तुवन्तियत्रयत्रयजन्तेतत्रतत्रसर्वत्रेन्द्रमश्वौप्रापयतइत्यर्थः॥ मानुषाणां मनोर्जातावितिमनु-शब्दादञ्पुगागमश्च ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

आतिष्ठवृत्रहन्रथंयुक्तातेब्रह्मणाहरी ।
अर्वाचीनंसुतेमनोग्रावाकृणोतुवग्नुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रऽहन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।
अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नुना ॥ ३ ॥

हेवृत्रहन् शत्रूणांहन्तरिन्द्र रथमातिष्ठआरोह यस्मात्तेहरीत्वदीयावश्वौ ब्रह्मणास्तोत्रलक्षणेनमन्त्रेणयुक्तारथेऽस्माभिर्योजितौतस्मात्त्वंरथमातिष्ठ तेमनःत्वदीयंमनश्चग्रावाअभिषवार्थंप्रवृत्तःपाषाणः वग्नुनावचनीयेनाभिषवशब्देनअर्वाचीनं अस्मदभिमुखंसुकृणोतु सुष्ठुकरोतु ॥ युक्ता सुपांसुलुगित्याकारः । वग्नुना वचेर्गश्चेतिनुप्रत्ययः गकारश्चान्तादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इममिन्द्रसुतंपिबज्येष्ठममर्त्यंमदम् ।
शुक्रस्यत्वाभ्यक्षरन्धाराऋतस्यसादने ॥४॥

इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब । ज्येष्ठम् । अमर्त्यम् । मदम् ।
शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । ऋतस्य । सदने ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सुतमभिषुतमिमंसोमंपिब कीदृशंज्येष्ठंअतिशयेनप्रशस्यं मदंमदकरम् अमर्त्यंअमारकम् सोमपानजन्योमदोमदान्तरवन्मादकोनभवतीत्यर्थः तथाऋतस्ययज्ञस्यसंबन्धिनिसदने गृहेवर्तमानाः शुक्रस्यदीप्तस्यास्यसोमस्यधाराः त्वात्वामभ्यक्षरन्आभिमुख्येनसंचलन्ति त्वांप्राप्नुवन्ति स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः॥ज्येष्ठं प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्यचेतिज्यादेशः । अक्षरन् क्षरसंचलने छान्दसोलङ् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

इन्द्रायनूनमर्चतोक्थानिचब्रवीतन ।
सुताअमत्सुरिन्दवोज्येष्ठंनमस्यतासहः ॥५॥५॥

इन्द्राय । नूनम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन । सुताः ।
अमत्सुः । इन्दवः । ज्येष्ठम् । नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेऋत्विजः इन्द्रायनूनं क्षिप्रमर्चतपूजनंकुरुत एतदेवस्पष्टीक्रियते--उक्थानिअप्रगीतमन्त्रसाध्यानिस्तोत्राणिचब्रवीतनब्रूत सुताअभिषुताइन्दवःसोमाश्चअमत्सुःआगतमेनमिन्द्रंमत्तंकुर्वन्तु अनन्तरंज्येष्ठंप्रशस्यतमंसहःसहस्विनंबलवन्तंतमिन्द्रंनमस्यत नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन ब्रवीतेर्लोटितप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः । अमत्सुः मदीहर्षे छान्दसःप्रार्थनायांलुङ् आगमानुशास-

नस्यानित्यत्वादिड्भावः । नमस्यत नमोवरिवश्चित्रङइतिक्यच् । सहः लुगकारेकाररेफाश्चवक्तव्याइतिमत्वर्थीयस्यलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

नकिष्ट्वद्रथीतरोहरीयदिन्द्रयच्छसे ।
नकिष्ट्वानुमज्मनानकिःस्वश्वआनशे ॥६॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे । नकिः । त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र यद्यस्मात्त्वं हरीएतत्संज्ञावश्वौयच्छसेरथेयोजयसि तस्मात्त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्रथीतरः अतिशयेनरथवान्नकिःनास्ति अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात् त्वा त्वामनुलक्ष्यमज्मना बलनामैतत् बलेनसदृशोऽपिनकिर्नह्यस्ति स्वश्वःशोभनाश्वोन्यश्चत्वांनकिरानशेनप्राप इन्द्रस्य बलाश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशबलवानश्ववान्लोकेकश्चिदपिनास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्ट्वत् युष्मत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । रथीतरः अतिशयेनरथी तरपि ईद्रथिनइतीकारान्तादेशः अवग्रहसमयेछान्दसंह्रस्वत्वम् । यच्छसे यमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । स्वश्वः बहुव्रीहावाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनशे अश्नोतेश्चेतिअभ्यासादुत्तरस्यनुट् ॥ ६ ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनोयएकइद्विदयतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रियस्तृचः एह्यूष्वितिखण्डेसूत्रितम्—सखायआशिषामहियएकइद्विदयतइति । महाव्रतेऽपिनिष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतावयंतृचोविनियुक्तः तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्र्यते—यएकइद्विदयतआयाह्यद्रिभिःसुतमिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

यएकइद्विदयतेवसुमर्तायदाशुषे ।
ईशानोअप्रतिष्कुतइन्द्रोअङ्ग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विऽदयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे । ईशानः ।
अप्रतिऽस्कुतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

यइन्द्रः एकइत् एकएवदाशुषे हविर्दत्तवतेमर्तायमनुष्यायययजमानायवसुधनंविदयतेविशेषेण ददाति अङ्गेतिक्षिप्रनाम अप्रतिष्कुतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितइत्यर्थः एवंभूतः सइन्द्रः क्षिप्रंईशानः सर्वस्यजगतःस्वामीभवति ॥ विदयते दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कुतः कुशब्दे प्रतिकूलं कूयतेशब्द्यतइतिप्रतिष्कुतः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् सुषामादित्वात्षत्वम् नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

कुदामर्तमराधसंपदाक्षुम्पमिवस्फुरत् । कुदानःशुश्रवद्गिरइन्द्रोअङ्ग॥८॥

कुदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम्ऽइव । स्फुरत् ।
कुदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ८ ॥

अराधसंहविर्लक्षणेनराधसाधनेनरहितम् अयष्टारमित्यर्थः एवंविधंमर्तंमनुष्यं इन्द्रः पदापादेनक्षुंपमिवअहिच्छत्रकमिव कदास्फुरत् स्फुरिष्यति बाधिष्यति यथा अहिच्छत्रंमण्डलाकारेणशयानंकश्चिदनायासेनहन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रून्हनिष्यतीत्यर्थः स्फुरतिर्वधकर्मा स्फुरतिस्फुलतीतिवधकर्मसुपठितत्वात् नोऽस्माकंयष्टॄणांगिरः स्तुतिलक्षणावाचःइन्द्रः कदाकस्मिन्कालेअङ्गक्षिप्रं शुश्रवत् श्रोष्यतीतिवितर्क्यते अत्रनिरुक्तम्—क्षुंपमहिच्छत्रकंभवति· यत्क्षुभ्यते । कदामर्तमनाराधयन्तंपादेनक्षुंपमिवावस्फुरिष्यति कदानःश्रोष्यतिगिरइन्द्रोअङ्गाङ्गेतिक्षिप्रनामेति[1] ॥ पदा पादशब्दस्यपद्न्नित्यादिनापदादेशः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् क्षुंपमिव क्षुभसंचलने अस्मात्कर्मणिघञिबहुलवचनाद्धातोर्नुमागमः वर्णव्यापत्त्याभकारस्यपकारः । स्फुरत् स्फुरसंचलने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलडर्थेलङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । शुश्रवत् श्रुश्रवणे लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

यश्चिद्धित्वाबहुभ्यआसुतावाँआविवासति ।
उग्रंतत्पत्यतेशवइन्द्रोअङ्ग ॥ ९ ॥

---

1 नि० ५. १६--१७.।

यः । चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवासति ।
उग्रम् । तत् । पत्यते । शवः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ९ ॥

बहुभ्योमनुष्येभ्यःसकाशाद्यश्चिद्धियएवखलुयजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तःसन् हेइन्द्र त्वात्वां आविवासतिपरिचरति विवासतिःपरिचरणकर्मा तस्मैयजमानायतदुग्रमुद्गूर्णं शवोबलंइन्द्रः अङ्गक्षिप्रंपत्यतेपातयतिप्रापयति॥ तत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । पत्यते पतॢगतौ अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्व्यत्ययेनश्यन् ॥ ९ ॥

चातुर्विंशिकेहनिमाध्यंदिनेसवनेच्छावाकस्यस्वादोरित्थाविषूवतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रियस्तृचः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—यःसत्राहाविचर्षणिःस्वादोरित्थाविषूवतइति पृष्ठ्यस्यपञ्चमेहनिनिष्केवल्येऽप्ययंतृचोनुरूपः स्तोमेवर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम—स्वादोरित्थाविषूवतउपनोहरिभिःसुतमिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेदशमीमृचमाह—

स्वादोरित्थाविषूवतोमध्वःपिबन्तिगौर्यः ।
याइन्द्रेणसयावरीर्वृष्णामदन्तिशोभसेवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥१०॥६॥

स्वादोः । इत्था । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यः । याः ।
इन्द्रेण । सऽयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु ।
स्वऽराज्यम् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्यइत्थाविषूवतः इत्थमनेनप्रकारेणसर्वेषुयज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य मध्वोमधुररसस्यसोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी एवंविधंसोमंगौर्योगौरवर्णागावः पिबन्ति यागावः शोभसेशोभार्थं वृष्णाकामाभिवर्षकेणेन्द्रेण सयावरीः सहयान्त्योगच्छन्त्यःसत्योमदन्तिहृष्टाभवन्ति ताःइन्द्रपीतस्यसोमस्यशेषंपिबन्तीत्यर्थः वस्वीःपयःप्रदानेननिवासकारिण्यस्तागावः स्वराज्यंस्वकीयस्येन्द्रस्ययद्राज्यंराजत्वं तदनुलक्ष्यावस्थिताइतिशेषः॥ विषूवतः विषॢव्याप्तौ अस्मादौणादिकःकुप्रत्ययः ततोमतुप् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वम् अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः व्यत्ययेनमतोर्वत्वम् । मध्वः जसादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावे यणादेशः। गौर्यः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष् जसिय-

णादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम्। सयावरीः याप्रापणे आतोमनिन्क्विनिप् वनोरचेतिङीब्रेफौ। मदन्ति मदीहर्षे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप्। वस्वीः वसनिवासे शृस्वृस्निहीत्यादिनावसेरुप्रत्ययः धान्येनिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् वोतोगुणवचनादित्यत्रवसुशब्दाद्गुणवचनाद्ङीप् आद्युदात्तार्थंइतिवचनात्वसुशब्दात्ङीपियणादेशः जसिवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। स्वस्यराज्यंस्वराज्यं अकर्मधारयेराज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

एकादशीमृचमाह—

ताअस्यपृशनायुवःसोमंश्रीणन्तिपृश्नयः।
प्रियाइन्द्रस्यधेनवोवज्रंहिन्वन्तिसायकंवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥११॥

ताः। अस्य। पृशनऽयुवः। सोमम्। श्रीणन्ति। पृश्नयः। प्रियाः। इन्द्रस्य। धेनवः। वज्रम्। हिन्वन्ति। सायकम्। वस्वीः। अनु। स्वऽराज्यम्॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ताअस्येन्द्रस्यपृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयोनानावर्णागावः इन्द्रेणपातव्यं सोमंपयसाश्रीणन्ति मिश्रीकुर्वन्ति इन्द्रस्यप्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ताधेनवः सायकंशत्रूणामन्तकारकं वज्रमायुधंहिन्वन्ति शत्रुषुप्रेरयन्ति इन्द्रोयथाशत्रुषुवज्रंप्रेरयति तथेन्द्रस्यमदमुत्पादयन्तीत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत्॥ हिन्वन्ति हिविःप्रीणनार्थः इदित्त्वान्नुम्। सायकं षोन्तकर्मणि ण्वुलिआत्वेयुगागमः॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

ताअस्यनमसासहःसपर्यन्तिप्रचेतसः।
व्रतान्यस्यसश्चिरेपुरूणिपूर्वचित्तयेवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥१२॥

ताः। अस्य। नमसा। सहः। सपर्यन्ति। प्रऽचेतसः। व्रतानि। अस्य। सश्चिरे। पुरूणि। पूर्वऽचित्तये। वस्वीः। अनु। स्वऽराज्यम्॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्तागावः अस्येन्द्रस्य सहोबलंनमसास्वकीयेनपयोरूपेणान्नेनसपर्यन्तिपरिचरन्ति पुरूणिबहूनि अस्येन्द्रस्यव्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणिसश्चिरे सिषेविरे ज्ञापयन्तइत्यर्थः किमर्थं पूर्वचित्तये युयुत्सूनांशत्रूणांपूर्वमेवप्रज्ञापनाय अनेनयुध्यमानावृत्रादयःसर्वेमरणंप्राप्ताः किमर्थंभवद्भिःप्राणास्त्यज्यन्तेइतितेषांबोधनायेत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ सश्चिरे सश्चगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पूर्वचित्तये चितीसंज्ञाने भावेक्तिन् मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

चातुर्विंशिकेहनिप्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रे इन्द्रोदधीचइतिषळहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः सूत्रितंच—आदहस्वधामन्विन्द्रोदधीचोअस्थभिरिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

इन्द्रो॑ दधी॒चो अ॒स्थभि॑र्वृ॒त्राण्यप्र॑तिष्कुतः । ज॒घान॑ नव॒तीर्नव॑ ॥ १३ ॥

इन्द्रः॑ । द॒धी॒चः । अ॒स्थऽभिः॑ । वृ॒त्राणि॑ । अप्र॑तिऽस्कुतः । ज॒घान॑ । न॒व॒तीः । नव॑ ॥ १३ ॥

अत्रशाट्यायनिनइतिहासमाचक्षते—आथर्वणस्यदधीचोजीवतोदर्शनेनअसुराःपराबभूवुः अथतस्मिन्स्वर्गते असुरैःपूर्णापृथिव्यभवत् अथेन्द्रस्तैरसुरैःसहयोद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गंगतइतिशुश्राव अथपप्रच्छतत्रत्यान् नेहकिमस्यकिंचित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति तस्मैअवोचत् अस्त्येतदाश्वंशीर्षं येनशिरसाअश्विभ्यांमधुविद्यांप्राब्रवीत् तत्तुनविद्मयत्राभवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति तद्धान्वेषिषुः तच्छर्यणावत्यनुविद्याजहुः शर्यणावद्धवैनामकुरुक्षेत्रस्यजघनार्धेसरःस्यन्दते तस्यशिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुरानजघानेति । अप्रतिष्कुतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितः इन्द्रःआथर्वणस्यदधीचः एतत्संज्ञकस्यऋषेः अस्थभिःअश्वशिरःसंबन्धिभिरस्थिभिः नवतीर्नवनवसंख्याकानवतीःदशोत्तराष्टशतसंख्याकाः तथाहिलोकत्रयवर्तिनोदेवान्जेतुंआदावासुरीमायात्रिधासंपद्यते त्रिविधाअतीतानागतवर्तमानकालभेदेनतत्कालवर्तिनोदेवान्जेतुंपुनरपिप्रत्येकंत्रिगुणिताभवति एवंनवसंपद्यते पुनरपिउत्साहादिशक्तित्रयरूपेणत्रैगुण्ये सतिसप्तविंशतिःसंपद्यते पुनःसात्विकादिगुणत्रयभेदेनत्रैगुण्येसतिएकोत्तराअशीतिःसंपद्यते एवंचतुर्भिस्त्रिकैर्गुणितायामायायाः दशसुदिक्षुप्रत्येकमवस्थानेसति नवनवतयः संपद्यन्ते एवंविधानिमायारूपाणिवृत्राणिआवरकाणिअसुरजातानिजघानहतवान् ॥ दधीचः दधिअञ्चतीति

दध्यङ् अञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः षष्ठ्येकवचनेअचइत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्त्युदात्तत्वेप्राप्तेतदपवादतया चावितिपूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वंप्राप्तम् अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितिपुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेनतद्बाध्यते। अस्थभिः छन्दस्यपिदृश्यतइतिअनजादावपिअस्थिशब्दस्यानङादेशः सचोदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

इ॒च्छन्न॑श्व॑स्य॒यच्छिर॒ः पर्व॑ते॒ष्वप॑श्रितम् । तद्वि॑दच्छ॒र्य॒णाव॑ति ॥ १४ ॥

इ॒च्छन् । अश्व॑स्य । यत् । शिर॑ः । पर्व॑तेषु । अप॑ऽश्रितम् । तत् । वि॒दत् । श॒र्य॒णाऽव॑ति ॥ १४ ॥

पर्वतेषुपर्ववत्सुगिरिषु अपश्रितं अपगत्यश्रितं अश्वस्यअश्वसंबन्धिदधीचोयच्छिरः इच्छन्निन्द्रोवर्तते शर्यणावतिएतत्संज्ञकेसरसितच्छिरोविदत् अज्ञासीत् ज्ञात्वातदाहृत्यतदीयैरस्थिभिर्वृत्राणिजघानेतिपूर्वस्यामृचिसंबन्धः ॥ इच्छन् इषइच्छायां तुदादित्वाच्छप्रत्ययः। विदत् वेत्तेर्लुङिव्यत्ययेनच्लेरङादेशः। शर्यणावति शर्यणानामदेशाः तेषामदूरभवंसरः शर्यणावत् मध्वादिषुशर्यणाशब्दस्यपाठात् मध्वादिभ्यश्चेतिचातुर्थिकोमतुप् संज्ञायामितिमतुपोवत्वम् मतौबह्वचोनजिरादीनामितिदीर्घः ॥ १४ ॥

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहेकर्तव्येपूर्वमेवैकंमासंसूर्याचन्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यांयष्टव्यम् तत्रपूर्वपक्षे चान्द्रमसीष्टिः अत्राहगोरितितस्यांप्रधानस्यानुवाक्या अतिमूर्तिनेतिखण्डेसूत्रितम्—अत्राहगोरमन्वतनवोनवोभवतिजायमानइति ।

तामेतांसूक्तेपञ्चदशीमृचमाह—

अत्राह॒गोर॑मन्वत॒नाम॒त्वष्टु॑रपी॒च्य॑म् । इ॒त्थाच॒न्द्रम॑सो॒गृ॒हे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्र॑ । अह॑ । गोः । अ॒म॒न्व॒त॒ । नाम॑ । त्वष्टु॑ः । अ॒पी॒च्य॑म् । इ॒त्था । च॒न्द्रम॑सः । गृ॒हे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्राहअस्मिन्नेवगोर्गंतुश्चन्द्रमसोगृहेमण्डले त्वष्टुर्दीप्तस्यसंबन्धिअपीच्यं रात्रावन्तर्हितंस्वकीयंयन्नामतेजःतदादित्यरश्मयः इत्थाइत्थमनेनप्रकारेणअमन्वतअजानन् उदकमयेस्वच्छे-

न्द्रबिम्बे सूर्यकिरणाःप्रतिफलन्ति तत्रप्रतिफलिताःकिरणाः सूर्येयादृशींसंज्ञांलभन्ते तादृशींच-न्द्रेऽपिवर्तमानालभन्तइत्यर्थः एतदुक्तंभवति यद्वात्रावन्तर्हितंसौरंतेजस्तच्चन्द्रमण्डलंप्रविश्यअ-तीवनैशंतमोनिवार्यसर्वंप्रकाशयति ईदृग्भूततेजसायुक्तःसूर्यश्चेन्द्रएव द्वादशस्वादित्येषुइन्द्रस्या-पिपरिगणितत्वात् अतोहोरात्रयोःप्रकाशकइन्द्रएवेतिइन्द्रस्तुतेःप्रतीयमानत्वादिन्द्रोदेवतेत्येतदु-पपन्नंभवति ईदृग्भूतस्यतेजसः आश्रयत्वेनचन्द्रमसःप्राधान्यविवक्षयाचान्द्रमस्यामिष्टौविनि-योगोऽप्युपपद्यते अत्रनिरुक्तम्—अथाप्यस्यैकोरश्मिश्चन्द्रमसंप्रतिदीप्यतेतदेतेनोपेक्षितव्यमादि-त्यतोस्यदीप्तिर्भवतीतिसुषुम्नःसूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्वइत्यपिनिगमोभवति सोऽपिगौरुच्यतेअत्रा-हगोरमन्वतेति। अत्रेहगोःसममंसतादित्यरश्मयःस्वन्नामापीच्यमपचितमपगतमपहृतमनन्तर्हितंवे-ति ॥अमन्वत मनुअवबोधने ।अपीच्यम् अपिपूर्वाच्चिनोतेरघ्न्यादयश्चेतिनिपातनाद्यत् अतएवा-भिमतरूपसिद्धिः यद्वा अपिपूर्वादञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः अपिगतेनि-गतेभवमपीच्यं भवेछन्दसीतियत् अचइत्यकारलोपेचाविितिदीर्घत्वम् तित्स्वरितः अपीच्योप्रका-शइतिभट्टभास्करमिश्रः। इत्था इदमशब्दात्थाहेतौचच्छन्दसीतिप्रकारवचनेथाप्रत्ययः यदितत्रे-दम्शब्दोनानुवर्तते तदानीमिदमस्थमुरितिथमुप्रत्ययः अव्ययादाप्सुपइतिसुब्लुकंबाधित्वासुपां-सुलुगितिडादेशः। चन्द्रमसः चन्द्रमाह्लादनंमिमीतेनिर्मिमीतइतिचन्द्रमाः चन्द्रेमोडिदित्यसिप्र-त्ययः दासीभारादिषुपठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदंच स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्यया-न्तमन्तोदात्तम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौकायस्यहविषः कोअद्येतिद्वेऋचौयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—कायंदशमंको-अद्ययुंक्तेधुरिगाऋतस्येतिद्वेइति ।

तत्रप्रथमांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

कोअद्ययुंक्तेधुरिगाऋतस्यशिमीवतोभामिनोदुर्हृणायून् ।
आसन्निषून्हृत्स्वसोमयोभून्यएषांभृत्यामृणधत्सजीवात् ॥ १६ ॥

---

१ नि० २.६. ।   २ नि० ४. २५. ।

कः । अद्य । युङ्क्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः ।
दुःऽहृणायून् । आसन्ऽइषून् । हृत्सुऽअसः । मयःऽभून् । यः ।
एषाम् । भृत्याम् । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इन्द्रसंबन्धिनो रथस्य धुरि अश्ववहनप्रदेशे गाः गतिमतोऽश्वान् को युङ्क्ते को नाम नियोक्तुं शक्नोति न कोपीत्यर्थः कीदृशानश्वान् शिमीवतः वीर्यकर्मोपेतान् भामिनः तेजसा युक्तान् दुर्हृणायून् परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा आसन्निषून् येषामासन्यास्ये मुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो बाणा बद्धास्तान् हृत्स्वसः हृत्सु शत्रूणां हृदयेषु अस्यन्ति स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति हृत्स्वसः मयोभून् मयसः सुखस्य भावयितॄन् स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः यो यजमान एषामीदृशानामश्वानां भृत्यां भरणक्रियां रथवाहनक्रियां ऋणधत् समर्धयति स्तौतीति यावत् स यजमानः जीवात् जीवनवान्भवेत् यद्वा क इति प्रजापतिरुच्यते को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वाहे गाः वेदरूपान्वाग्विशेषान् अद्य इदानीं युङ्क्ते संयोजयति कीदृशान् शिमीवतः प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् भामिनः उज्ज्वलान् दुर्हृणायून् हृणीयतिर्हानिकर्मा हातुं अशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् आसन्निषून् आसन्यास्ये इषुरेषणं गमनमुच्चारणं येषां तान् हृत्स्वसः हृत्सु हृदयेषु दीप्यमानान्प्रकाशमानानित्यर्थः मयोभून् मयसः अध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितॄन् यो यजमानः एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियां ऋणधत् ऋद्धिमतीं करोति स जीवात् स एव जीवेत् अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हृणायून् हृणीङ् लज्जायां कण्ड्वादित्वाद्यक् बहुलवचनादस्मादुण्प्रत्ययः अतो लोपे सति वर्णव्यत्ययेनाकारः मृगय्वादिर्वा द्रष्टव्यः । आसन्निषून् पद्दन्नित्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः इषगतावित्यस्मादिषेः किच्चेत्युप्रत्ययः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हृत्स्वसः असु क्षेपणे असगतिदीप्त्यादानेषु क्विप्चेति क्विप् तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मयोभून् व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं यद्वा मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानमिति डुप्रत्ययः । भृत्यां भृञ् भरणे संज्ञायां समजनिषदेति क्यप् उदात्त इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । ऋणधत् ऋधु वृद्धौ लेटि व्यत्ययेन श्नम् लेटोडाटावित्यडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः । जीवात् जीव प्राणधारणे पूर्ववल्लेट्याडागमः ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

कईं षते तुज्यते को बिभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।
कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे३ को जनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । बिभाय । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् ।
कः । अन्ति । कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि ।
ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुग्रहीतरीन्द्रेआगतेसतिकईषते शत्रोर्भीतःसन्कोनिर्गच्छतिनकोऽपीत्यर्थः कस्तुज्यतेकोहिंस्यते शत्रुभिर्हिंस्योऽपिकश्चिन्नास्तीत्यर्थः कोयजमानोबिभायबिभेति इन्द्रेरक्षकेसति भयमपिनोत्पद्यते दूरेतस्यशत्रुकृताहिंसा अन्ति अन्तिकेसमीपे सन्तंअस्माकंरक्षकत्वेनवर्तमानमिन्द्रंकःपुरुषोमंसतेजानाति वयमेवजानीमोनान्यइत्यर्थः एकःकःपूरकः युद्धेसहायार्थमिन्द्रेआगतेसति कोयजमानः तोकायपुत्रायअधिब्रवत् हेइन्द्रास्मदीयंपुत्रंरक्षेत्येवंरूपं अधिवचनं पक्षपातेनवचनंब्राह्मणायाधिब्रूयात् इतियथा एवंरूपमधिवचनंकोयजमानःकुर्यात् स्वयमेवेन्द्रोरक्षतीतिभावः इभायगजायकोऽधिब्रवत् उतअपिचराये शत्रुभिरपह्रियमाणायधनायकोऽधिब्रवत् अपह्रियमाणमस्मदीयंधनंरक्षेत्यधिवचनमपि कोयजमानःकुर्यात् नकोपीत्यर्थः अपिचतन्वेस्वकीयायशरीरायजनायपरिजनायचकोधिब्रवत् स्वशरीररक्षार्थंपरिजनरक्षार्थंचेन्द्रस्याधिवचनंनापेक्षितम् स्तुत्याप्रीतइन्द्रः स्वयमेवरक्षतीत्यर्थः यदातु कशब्दाभिधेयस्यप्रजापतेःसंबन्धिनिकर्मणिविनियोगः तदानींपरमैश्वर्ययोगात् इन्द्रशब्देनप्रजापतिरेवाभिधीयते यथाऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतइतिविनियोगानुसारेणकदाचनेत्यस्यामृचिविद्यमानइन्द्रोगार्हपत्यपरतयानीयतेतद्वत् ॥ ईषते ईषगतिहिंसादर्शनेषु भौवादिकआत्मनेपदी । तुज्यते तुजहिंसायां कर्मणियक् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते अतिङीतिपर्युदासान्निघाताभावः । मंसते लेटयडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् । अन्ति अन्तिकस्यकादिलोपोबहुलमिति कलोपः । ब्रवत् ब्रवीतेर्लेटयडागमः । तन्वे तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनेजसादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

कोअग्निमीट्टेहविषाघृतेनस्रुचायजाताऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।
कस्मैदेवाआवहानाशुहोमकोमंसतेवीतिहोत्रःसुदेवः ॥१८॥

कः । अ॒ग्निम् । ई॒ट्टे । ह॒विषा॑ । घृ॒तेन॑ । स्रु॒चा । य॒जा॒तै॒ । ऋ॒तुऽभिः॑ । ध्रु॒वेभिः॑ । कस्मै॑ । दे॒वाः । आ । व॒हा॒न् । आ॒शु । होम॑ । कः । मं॒स॒ते॒ । वी॒तिऽहो॑त्रः । सु॒ऽदे॒वः ॥ १८ ॥

कोयजमानोऽग्निमीट्टे इन्द्रार्थंहविर्निरूप्य अग्निंस्तौतिइन्द्रायहविर्निर्वापोऽपि सम्यक्कर्तुंन शक्यते इन्द्रस्यदुर्विज्ञानत्वात् कोवाइन्द्रयागार्थंअग्निंस्रुचाजुह्वाध्रुवेभिः ध्रुवैर्नित्यैः ऋतुभिःवसन्तादिकालैः उपलक्षितेनघृतेन हविषायजातै यजेत् यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः ऋतवोवैप्रयाजाइतिश्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैःप्रकृतावनुष्ठेयतयानिश्चलैर्ऋतुभिःसहअग्निं आज्यभागदेवतांघृतेनहविषाकोयजेत् नकोऽपीत्यर्थः कस्मैयजमानाय होमह्वातव्यंप्रशस्यंधनं आशुशीघ्रंदेवाः आवहान्आवहन्ति प्रयच्छन्तिनकस्माअपीत्यर्थः इन्द्रएवधनस्यदातानान्येदेवाइतिइन्द्रःस्तूयते वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवःशोभनदेवताकः कोयजमानोमंसते इन्द्रंसम्यक्जानाति नकोपीत्यर्थः बहुविधेनस्तोत्रेणचिरकालोपासनेनचेन्द्रःप्रत्यक्षोभवति नान्येनप्रकारेणेतितात्पर्यार्थः॥ ईट्टे ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । स्रुचा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यजातै यजतेर्लेट्याडागमः वैतोन्यत्रेत्यैकारः । वहान् वहतेर्लेट्याडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः संयोगान्तस्येतितकारलोपः । होम ह्वयतेःकृतात्वस्यआतोमनिन्क्विनिति मनिन् ह्वइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीति संप्रसारणं यद्वा नामन्सीमन्नित्यादौहोमन्शब्दोमनिन्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । मंसते मनज्ञाने लेट्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् । वीतिहोत्रः वीगत्यादिषु अस्मात्कर्मणिमन्त्रेवृषेत्यादिना क्तिन् सचोदात्तः होत्रंहोमः हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् इतित्रन्प्रत्ययः वीतिः प्राप्तोहोमोयेन बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदेवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

त्वम॒ङ्ग प्रशं॑सिषो दे॒वः श॑विष्ठ॒ मर्त्य॑म् ।
न त्वद॒न्यो म॑घवन्नस्ति मर्डि॒तेन्द्र॒ ब्रवी॑मि ते॒ वचः॑ ॥ १९ ॥

त्वम् । अ॒ङ्ग । प्र । शं॒सि॒षः॒ । दे॒वः । श॒वि॒ष्ठ॒ । मर्त्य॑म् । न । त्वत् । अ॒न्यः । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒स्ति॒ । म॒र्डि॒ता । इन्द्र॑ । ब्रवी॑मि । ते॒ । वचः॑ ॥ १

१ तै० सं० १. ६. ११.।

अङ्गेत्यभिमुखीकरणे अङ्गशविष्ठ हेबलवत्तमइन्द्र देवोद्योतमानस्त्वं मर्त्यंमरणधर्माणं त्वां स्तुवन्तंपुरुषं प्रशंसिषः सम्यगनेनस्तुतमितिप्रशंस हेमघवन्धनवन्निन्द्र त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिन्मर्डितासुखयितानास्ति अतःकारणात्तेतुभ्यं इदंस्तुतिलक्षणंवचोब्रवीमिउच्चारयामि ॥ शंसिषः शंसुस्तुतौ लेटिसिप्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिविकरणस्यसिप् तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः । शविष्ठ अतिशयेनशवस्वीशविष्ठः इष्ठनिविन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः । मर्डिता मृडसुखने तृचइडागमः ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

मातेराधांसिमातऊतयोवसोस्मान्कदाचनादभन् ।
विश्वाचनउपमिमीहिमानुषवसूनिचर्षणिभ्यआ ॥२०॥८॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । चन । दभन् । विश्वा । च । नः । उपऽमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिऽभ्यः । आ ॥ २० ॥ ८ ॥

हेवसोनिवासयितः इन्द्र तेतवसंबन्धीनिराधांसि त्येभिरिति राधांसिभूतानिअस्मान् कदाचन कदाचिदपिमादभन्माविनाशयन्तु तथाऊतयोगन्तारः यद्वा धूतयइत्यत्रवर्णलोपः धूतयः कंपयितारः तेत्वदीयामरुतश्चमादभन् हेमानुषमनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यः मन्त्रद्रष्टृभ्यः नोऽस्मभ्यंविश्वा विश्वानिसर्वाणिवसूनिधनानिचआउपमिमीहि सर्वतआहृत्यअस्मत्समीपेकुरु सर्वत्रवर्तमानंधनमस्मभ्यंप्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा किंशब्दात्सर्वैकान्यकिंयत्तदःकालेदेतिदाप्रत्ययः किमःकइतिकादेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दभन् दंभुदंभे लोडर्थे छान्दसेलङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् नमाङ्योगेइत्यडभावः । मिमीहि माङ्मानेशब्देच व्यत्ययेनपरस्मैपदं जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः भृञादित्यभ्यासस्येत्वम् हेर्ङित्त्वात्घुमास्थेतीत्वम् ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेत्रयोदशोनुवाकः ॥ १३ ॥

चतुर्दशानुवाकेनवसूक्तानि तत्रप्रयइतिद्वादशर्चंप्रथमंसूक्तम् गोतमस्यार्षं पञ्चमीद्वादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः मरुतोदेवताः तथाचानुक्रान्तम्—प्रयेद्वादशमारुतंहपञ्चम्यन्तेत्रिष्टुभाविति।

हशब्दप्रयोगादिदमादीनिचत्वारिसूक्तानिमरुद्देवत्यानि । अभिप्लवषडहस्यचतुर्थेहनिआग्निमारु-
तेएतत्सूक्तंमारुतनिविद्धानीयम् सूत्रितंच—प्रयेशुंभन्तेजनस्यगोपाइत्याग्निमारुतमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रयेशुंभंन्तेजनंयोनसप्तंयोयामंन्रुद्रस्यंसूनवंःसुदंसंसः ।
रोदंसीहिमरुतंश्चक्रिरेवृधेमदंन्तिवीराविदथेंषुघृष्वंयः ॥१॥

प्र । ये । शुंभंन्ते । जनंयः । न । सप्तंयः । यामंन् । रुद्रस्यं । सूनवंः ।
सुऽदंसंसः । रोदंसी इतिं । हि । मरुतंः । चक्रिरे । वृधे । मदंन्ति ।
वीराः । विदथेंषु । घृष्वंयः ॥ १ ॥

येमरुतः यामन्यामनिगमनेनिमित्तभूतेसति प्रशुंभन्ते प्रकर्षेणस्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्व-
न्ति जनयोन जायाइव यथायोषितः स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्तितद्वत् कीदृशामरुतः सप्तयः स-
र्पणशीलाः रुद्रस्यसूनवः रोदयतिसर्वमन्तकालेइतिरुद्रःपरमेश्वरः तस्यपुत्राः सुदंससः शोभन-
कर्माणः एतदेवोपपादयति हियस्मान्मरुतोरोदसीद्यावापृथिव्यौवृधेवृष्टिप्रदानादिनावर्धनायच-
क्रिरेकृतवन्तः अतःसुदंससइत्यर्थः वीराःविशेषेणशत्रुक्षेपणशीलाः घृष्वयःघर्षणशीलाः
महीरुहशिलोच्चयादेर्भञ्जकाइत्यर्थः एवंभूतास्तेमरुतोविदथेषु विदन्त्येषुयष्टव्यतयादेवानितिवि-
दथायज्ञाः तेषुमदन्तिसोमपानेनहृष्यन्ति ॥ शुंभन्ते शुभशुंभदीप्तौ भौवादिकः । जनयः जायन्ते
आस्वपत्यानीतिजनयोजायाः इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः । यामन् याप्रापणे कृत्यल्युटोबहु-
लमितिबहुलवचनादातोमनिन्निति भावेमनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । सुदंससः दंसइतिक-
र्मनाम शोभनंदंसोयेषां सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्रिरे हिचेतिनिघा-
तप्रतिषेधः । वृधे वृधुवृद्धौ संपदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मदन्ति
मदीहर्षे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् पादादित्वान्निघाताभावः । विदथेषु विदज्ञाने रुदिविदिभ्यांकि-
दितिअथप्रत्ययः । घृष्वयः घृषुसंघर्षे कुविघृष्वीत्यादिनाविन्प्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥१॥

द्वितीयामृचमाह—

तउक्षितासोमहिमानंमाशतदिविरुद्रासोअधिचक्रिरेसदंः ।
अर्चन्तोअर्कंजनयंन्तइन्द्रियमधिश्रियोदधिरेपृश्निमातरः ॥२॥

ते । उक्षितासः । महिमानम् । आशत । दिवि । रुद्रासः । अधि । चक्रिरे । सदः । अर्चन्तः । अर्कम् । जनयन्तः । इन्द्रियम् । अधि । श्रियः । दधिरे । पृश्निऽमातरः ॥ २ ॥

येपूर्वोक्तगुणविशिष्टास्तेमरुतः उक्षितासोदेवैरभिषिक्ताःसन्तोमहिमानंमहत्त्वं आशत आप्नुवन् रुद्रासोरुद्रस्यपुत्राः उपचाराज्जन्येजनकशब्दः तेरुद्रपुत्रामरुतः दिविद्योतमानेनभसि सदःसदनंस्थानंअधिचक्रिरेअधिकंसर्वोत्कृष्टंकृतवन्तः अर्कमर्चनीयमिन्द्रं अर्चन्तः पूजयन्तः इन्द्रियंइन्द्रस्यलिङ्गंवीर्यंजनयन्तः प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपेणवाक्येनोत्पादयन्तः पृश्निमातरः पृश्नेर्नानारूपायाभूमेःपुत्रामरुतः श्रियः ऐश्वर्याणिअधिदधिरे आधिक्येनाधारयन् ॥ उक्षितासः उक्षसेचने कर्मणिनिष्ठा आज्जसेरसुक्। महिमानं महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणइमनिच् टेरितिटिलोपः।आशत अशूव्याप्तौ लङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्। इन्द्रियं इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमितिघचूप्रत्ययान्तोनिपात्यते । पृश्निमातरः प्राश्नुतेसर्वाणिरूपाणीतिपृश्निर्भूमिः श्रूयतेच–इयंवैपृश्निः[1] । घृणिपृश्निरित्यादौनिपातनादभिमतरूपसिद्धिः पृश्निर्मातायेषांतेतथोक्ताः ऋतश्छन्दसीतिसमासान्तस्यकपःप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह–

गोमातरोयच्छुभयन्तेअञ्जिभिस्तनूषुशुभ्रादधिरेविरुक्मतः ।
बाधन्तेविश्वमभिमातिनमपवर्त्मान्येषामनुरीयतेघृतम् ॥ ३ ॥

गोऽमातरः । यत् । शुभयन्ते । अञ्जिऽभिः । तनूषु । शुभ्राः । दधिरे । विरुक्मतः । बाधन्ते । विश्वम् । अभिऽमातिनम् । अप । वर्त्मानि । एषाम् । अनु । रीयते । घृतम् ॥ ३ ॥

गोमातरः गोरूपाभूमिर्मातायेषांतेमरुतः अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैर्यद्यदाशुभयन्ते स्वकीयान्यङ्गानिशोभायुक्तानिकुर्वन्ति तदानींशुभ्रादीप्तामरुतः तनूषुस्वकीयेषुशरीरेषु विरुक्मतोविशेषेणरोचमानानलङ्कारान्दधिरेधारयन्ति अपिचविश्वंसर्वंअभिमातिनंशत्रुंअपबाधन्तेहिंसन्ति एषांमरुतांवर्त्मानिमार्गाननुसृत्यघृतंक्षरणशीलमुदकंरीयतेस्रवति यत्रमरुतोगच्छन्तिवृष्टयु-

[1] तै० ब्रा० १. ४. १.।

दकमपितदनुसारेणतत्रगच्छतीत्यर्थः॥ शुभयन्ते संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः। अञ्जिभिः अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु खनिकष्यज्यसिवसिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेतिइप्रत्ययः। शुभ्राः शुभदीप्तौ स्फायितञ्चीत्यादिनारक्। विरुक्मतः विशिष्टारुक्विरुक् तद्वन्तोविरुक्मन्तः मतुपिअयस्मयादित्वेनपदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वाभावः। रीयते रीङ्स्रवणे दैवादिकः॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

वियेभ्राजन्तेसुमखासऋष्टिभिःप्रच्यावयन्तोअच्युताचिदोजसा
मनोजुवोयन्मरुतोरथेष्वावृषव्रातासःपृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

वि। ये। भ्राजन्ते। सुऽमखासः। ऋष्टिऽभिः। प्रऽच्यवयन्तः।
अच्युता। चित्। ओजसा। मनःऽजुवः। यत्। मरुतः। रथेषु।
आ। वृषऽव्रातासः। पृषतीः। अयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञाःयेमरुतःऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजन्ते विशेषेणदीप्यन्ते तेमरुतःअच्युता चित् च्यावयितुमशक्यानिदृढानिपर्वतादीन्यपि ओजसास्वकीयेनबलेनप्रच्यावयन्तः प्रकर्षेणच्यावयितारः प्रेरयितारोभवन्ति उत्तरार्धःप्रत्यक्षकृतः हेमरुतःमनोजुवः मनोवद्वेगगतयः वृषव्रातासः वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसप्तसंघात्मकाः यूयंरथेषुआत्मीयेषुपृषतीः पृषत्यइतिमरुद्वाहनानांसंज्ञा पृषत्योमरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्भिःश्वेतबिन्दुभिःयुक्तामृगीःयद्यदाअयुग्ध्वंआभिमुख्येननियुक्ताअकुरुध्वम् तदानींपर्वतादिकंप्रच्यवतइत्यर्थः॥ सुमखासः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइति नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदस्यप्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अच्युता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। मनोजुवः जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः क्विब्वचीत्यादिनाक्विब्दीर्घौ। अयुग्ध्वं युजिर्योगे लुङिधिचेतिसकारलोपः॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रयद्रथेषुपृषतीरयुग्ध्वंवाजेअद्रिंमरुतोरंहयन्तः।
उतारुषस्यविष्यन्तिधाराश्चर्मेवोदभिर्व्युन्दन्तिभूम ॥५॥

प्र। यत्। रथेषु। पृषतीः। अयुग्ध्वम्। वाजे। अद्रिम्।
मरुतः। रंहयन्तः। उत। अरुषस्य। वि। स्यन्ति। धाराः।
चर्मऽइव। उदऽभिः। वि। उन्दन्ति। भूम ॥ ५ ॥

हेमरुतः पृषतीः यद्यथारथेषुप्रायुग्ध्वं प्रायूयुजन् किंकुर्वन्तः वाजेअन्नेनिमित्तभूतेसति अद्रिंमेघंरंहयन्तः वर्षणार्थंप्रेरयन्तः उततदानीं अरुषस्य आरोचमानस्यसूर्यस्यवैद्युताग्नेर्वासकाशात् वृष्ट्युदकधाराः भवन्तोविष्यन्तिविमुञ्चन्ति विमुक्तास्ताश्चधाराः उदभिरुदकैश्चर्मेवपरिमितमल्पंचर्मयथाअप्रयत्नेनक्लेद्यते एवंभूम सर्वांभूमिंव्युन्दन्तिविशेषेणआर्द्रांकुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः रहिगतौ। विष्यन्ति षोऽन्तकर्मणि दैवादिकः ओतःश्यनीत्योकारलोपः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । उन्दन्ति पद्दन्नित्यादिनाउदकशब्दस्यउदन्नादेशः । व्युन्दन्ति उन्दीक्लेदने । भूम सुपांसुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामोडादेशः छान्दसंह्रस्वत्वम् ॥ ५ ॥

तृतीयसवनेआवोवहन्त्विविपोतुःप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—आवोवहन्तुसप्तयोरघुष्यदोऽमेवनःसुहवाआहिगन्तनेति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

आवोवहन्तुसप्तयोरघुष्यदोरघुपत्वानःप्रजिगातबाहुभिः ।
सीदताबर्हिरुरुवःसदस्कृतंमादयध्वंमरुतोमध्वोअन्धसः ॥६॥९॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्वानः । प्र । जिगात । बाहुऽभिः । सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः । मध्वः । अन्धसः ॥ ६ ॥ ९ ॥

हेमरुतो वोयुष्मान्सप्तयः सर्पणशीलाः अश्वाः आवहन्तु अस्मद्यज्ञंप्रापयन्तु कीदृशाः सप्तयः रघुष्यदः लघुशीघ्रंस्यन्दमानाः वेगेनगच्छन्तइत्यर्थः रघुपत्वानः लघुशीघ्रंपतन्तोगच्छन्तोयूयं बाहुभिःस्वकीयैःहस्तैःअस्मभ्यंदातव्यंधनमाहृत्यप्रजिगातप्रकर्षेणगच्छत हेमरुतोवोयुष्माकंसदःसदनंवेदिलक्षणंस्थानंउरुविस्तीर्णंकृतं तत्रयदास्तीर्णंबर्हिस्तदासीदत तस्मिन्बर्हिष्युपविशत उपविश्यचमध्वोमधुरस्यअन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमादयध्वंतृप्ताभवत ॥ रघुष्यदः रघुस्यन्दन्तइतिरघुष्यदः स्यन्दूप्रस्रवणे क्विप्चेतिक्विप् अनिदितामितिनलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रघुपत्वानः पतॢगतौ अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिवनिप् । जिगात गास्तुतौ जौहोत्यादिकः जिगातीतिगतिकर्मसुपाठात् अत्रगत्यर्थः लोण्मध्यमबहुवचनस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः तस्यपित्त्वेनङित्त्वाभावादीहल्यघोरितीत्वाभावः । सदः अतःकृकमीतिविसर्जनीयस्यसत्वम्। मादयध्वं मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी ॥६ ॥

॥इतिप्रथमस्यषष्ठेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

सप्तमीमृचमाह—

तेवर्धन्तस्वतवसोमहित्वनानाकंतस्थुरुरुचक्रिरेसदः ।
विष्णुर्यद्धावद्वृषणंमदच्युतंवयोनसीदन्नधिबर्हिषिप्रिये ॥७॥

ते । अवर्धन्त । स्वऽतवसः । महिऽत्वना । आ । नाकम् । तस्थुः ।
उरु । चक्रिरे । सदः । विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणम् ।
मदऽच्युतम् । वयः । न । सीदन् । अधि । बर्हिषि । प्रिये ॥ ७ ॥

तेमरुतः अवर्धन्तवृद्धिंगताः कीदृशाःस्वतवसःस्वाश्रयबलाःनान्यस्यकस्यचित् बलमपेक्षन्ते वृद्धिमाप्यच महित्वनामहिम्नामहत्त्वेननाकंस्वर्गंआतस्थुः आस्थितवन्तःसदःसदनंनभोलक्षणंस्थानंचस्वकीयनिवासायउरुविस्तीर्णंचक्रिरे यत्येभ्योमरुद्भ्यः यदर्थंवृषणंकामाभिवर्षकं मदच्युतंमदस्यहर्षस्यआसेक्तारंयज्ञंविष्णुर्हावत् विष्णुरेवागत्यरक्षति तेमरुतःवयोनपक्षिणोयथा शीघ्रमागच्छन्ति एवंशीघ्रमागत्यबर्हिष्यधि अस्मदीयेयज्ञेप्रियेप्रीतिकरेसीदन्सीदन्तु उपविशन्तु ॥ तेवर्धन्त स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्येकादेशस्यस्वरितत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तरस्याङोव्यत्ययेननाभावः उदात्तत्वंच यद्वा सुपांसुलुगितिआजादेशोनकारोपजनश्च । तस्थुः नाकमातस्थुश्चसदश्चविस्तीर्णंचक्रिरइतिचार्थप्रतीतेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । यत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । आवत् छान्दसोवर्तमानेलङ् । वृषणं वाषपूर्वस्यनिगमेइतिउपधादीर्घाभावः । मदच्युतं मदंच्योततीतिमदच्युत् च्युतिर्आसेचने क्विप्चेतिक्विप् । सीदन् लिङर्थेलेटचडागमः ॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

शूराइवेद्युयुधयोनजग्मयःश्रवस्यवोनपृतनासुयेतिरे ।
भयन्तेविश्वाभुवनामरुद्भ्योराजानइवत्वेषसंन्दृशोनरः ॥८॥

शूराःऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न ।
पृतनासु । येतिरे । भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः ।
राजानःऽइव । त्वेषऽसंन्दृशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये शूराइवेत् शौर्योपेतायुयुत्सवः पुरुषाइवच युयुधयोन शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषाइवच जग्मयःशीघ्रंगच्छन्तोमरुतः श्रवस्यवोनश्रवोन्नमात्मनइच्छन्तःपुरुषाइव पृतनासु सङ्ग्रामेषुयेतिरे प्रयतन्ते वृत्रादिभिर्युद्धेव्याप्रियन्ते तादृशेभ्योमरुद्भ्योविश्वाभुवनासर्वाणिभूतजातानि भयन्ते बिभ्यति येनरोवृष्ट्यादेर्नेतारोमरुतः राजानइव राजमानानृपतयइवत्वेषसंदृशः दीप्तसंदर्शनाउग्ररूपतयादृष्टुमशक्याभवन्तितेभ्यइत्यर्थः ॥ युयुधयः युधसंप्रहारे आदृगमहनजनइत्यत्रोत्सर्गश्छन्दसीतिवचनात्किन्प्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्भावादि कित्त्वाद्गुणाभावः निस्वादाद्युदात्तत्वम् । जग्मयः तेनैवसूत्रेणकिन्प्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्द्विर्भावादि । श्रवस्यवः श्रवइच्छतिश्रवस्यति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । येतिरे यतीप्रयत्ने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् । भयन्ते ञिभीभये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लोरभावः । त्वेषसंदृशः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् दृशिर्प्रेक्षणे संपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

त्वष्टा॒यद्वज्रं॒सुकृ॑तं॒हि॒र॒ण्ययं॑सहस्र॑भृष्टिं॒स्वपा॒अव॑र्तयत् ।
ध॒त्तइन्द्रो॒नर्यपां॑सि॒कर्त॒वेह॒न्वृत्रं॒निर॒पामौ॑ब्जदर्ण॒वम् ॥९॥

त्वष्टा॑ । यत् । वज्र॑म् । सुऽकृ॑तम् । हि॒र॒ण्यय॑म् । स॒हस्र॑ऽभृष्टिम् । सु॒ऽअपाः॑ । अव॑र्तयत् । ध॒त्ते । इन्द्रः॑ । नरि॑ । अपां॑सि । कर्त॑वे । अह॑न् । वृ॒त्रम् । निः । अ॒पाम् । औ॒ब्ज॒त् । अ॒र्ण॒वम् ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टाविश्वनिर्माता यद्वज्रं अवर्तयत् इन्द्रंप्रत्यगमयत् दत्तवानित्यर्थः कीदृशंसुकृतंसम्यक्निष्पादितं हिरण्ययं सुवर्णमयंसहस्रभृष्टिंअनेकाभिधाराभिर्युक्तं तद्वज्रंइन्द्रोधत्ते धारयति किमर्थं नरिअत्रनृसंबन्धात् नृशब्देनसंग्रामोऽभिधीयते संग्रामेअपांसि शत्रुहननादिलक्षणानिकर्माणिकर्तवेकर्तुं एवंवज्रंधृत्वा तेनवज्रेणवृत्रंवृष्ट्युदकस्यावरकं अर्णवं अर्णसोदकेनयुक्तंमेघंअहन्अवधीत् अपां तेननिरुद्धाअपश्च निरौब्जत्निःशेषेणाधोमुखंअपातयन् प्रवृष्टाअकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं सुपूर्वात्करोतेःकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । हिरण्ययं हिरण्यशब्दादुत्तरस्यमयटोमकारस्यलोपः ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वेत्यादिनानिपात्यते ।

स्वपाः सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। कर्तवे तुमर्थेसेसेनितिकरोतेस्तवेन्प्रत्ययः। अपां क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। औब्जत् उब्जआर्जवे। अर्णवं अर्णसोलोपश्चेतिमत्वर्थीयोवः सलोपश्च ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

ऊर्ध्वंनुनुद्रेवतंतओजसादादृहाणंचिद्बिभिदुर्विपर्वतम्।
धमन्तोवाणंमरुतःसुदानवोमदेसोमस्यरण्यानिचक्रिरे ॥१०॥

ऊर्ध्वम्। नुनुद्रे। अवतम्। ते। ओजसा। दादृहाणम्। चित्। बिभिदुः। वि। पर्वतम्। धमन्तः। वाणम्। मरुतः। सुऽदानवः। मदे। सोमस्य। रण्यानि। चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका—गोतमऋषिःपिपासयापीडितःसन्मरुतःउदकंययाचे तदनन्तरं मरुतोदूरस्थंकूपमुद्धृत्ययत्रसगोतमऋषिस्तिष्ठतितांदिशंनीत्वाऋषिसमीपेकूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे आहावंचकृत्वा तस्मिन्नाहावेकूपमुत्सिच्यतमृषिंतेनोदकेनतर्पयांचक्रुः अयमर्थोनयोत्तरयाचप्रतिपाद्यते—तेमरुतः अवतं अवस्तात्ततोभवतीतिअवतःकूपः कूपनामसुच अवतःअवटइतिपठितम् तमूर्ध्वंउपरियथाभवतितथाओजसास्वकीयेनबलेन नुनुद्रेप्रेरितवन्तः उत्खातवन्तइत्यर्थः एवंकूपमुत्खायऋषेराश्रमंप्रतिनयन्तोमरुतः मार्गमध्येदादृहाणंप्रवृद्धंगतिनिरोधकं पर्वतंचित् पर्ववन्तंशिलोच्चयमपिविबिभिदुःविशेषेणबभंजुः सुदानवःशोभनदानास्तेमरुतः वाणंशतसंख्याभिस्तन्त्रीभिर्युक्तंवीणाविशेषंधमन्तोवादयन्तः सोमस्यमदे सोमपानेनहर्षेसति रण्यानिस्तुत्यानिरमणीयानिधनानिचक्रिरे स्तोतृभ्यःकुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे णुदप्रेरणे लिटि इरयोरेइतिरेआदेशः। दादृहाणं दृहदृहिवृद्धौ लिटःकानच्। धमन्तः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः पाघ्रेत्यादिनाधमादेशः। वाणं अणरणवणशब्दार्थाः कर्मणिघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम्। रण्यानि रणतेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् ततोभवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्॥ १०॥

एकादशीमृचमाह—

जिह्मंनुनुद्रेवतंतयादिशासिञ्चन्नुत्संगोतमायतृष्णजे।
आगच्छन्तीमवसाचित्रभानवःकामंविप्रस्यतर्पयन्तधामभिः ॥११॥

जि॒ह्मम् । नु॒नु॒द्रे । अ॒व॒तम् । तया॑ । दि॒शा । असि॑ञ्चन् । उत्सम् ।
गोत॑माय । तृष्ण॒ऽजे॑ । आ । ग॒च्छ॒न्ति॒ । ई॒म् । अव॑सा ।
चि॒त्रऽभा॑नवः । काम॑म् । विप्र॑स्य । त॒र्पय॑न्त॒ । धाम॑ऽभिः ॥ ११ ॥

मरुतः अवतंउद्धृतंकूपंयस्यांदिशिऋषिर्वसतितयादिशाजिह्मंवक्रं तिर्यञ्चंनुनुद्रे प्रेरितवन्तः एवंकूपंनीत्वाऋष्याश्रमेवस्थाप्यतृष्णजेतृषितायगोतमायऋषयेतदर्थंउत्संजलप्रवाहंकूपादुद्धृत्य असिञ्चन्आहावेअवानयन् एवंकृत्वा ईमेनंस्तोतारमृषिंचित्रभानवः विचित्रदीप्तयस्तेमरुतः अवसाईदृशेनरक्षणेनसहआगच्छन्तितत्समीपंप्राप्नुवन्ति प्राप्यचविप्रस्यमेधाविनोगोतमस्यकाम-मभिलाषंधामभिरायुषोधारकैरुदकैस्तर्पयन्तअतर्पयन् ॥ तया नगोश्वन्त्सावर्णेतिसावेकाचइ-तिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यप्रतिषेधः । दिशा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णजे ञितृ-षापिपासायां स्वपितृषोर्नजिङ् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् पदकारस्यशाकल्यस्यत्वयमभिप्रायः अ-न्येष्वपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणात् केवलादपिजनेर्डप्रत्ययः तृष्णाजातायस्यसतथोक्तः ङ्यापोःसं-ज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभिः दधातेरातोमनिन्निति मनिन् ॥ ११ ॥

मारुतेपशौयावःशर्मेतिहविषोयाज्या प्रदानानामितिखण्डेसूत्रितम्—अराइवेदचरमाअहे-वयावःशर्मशशमानायसन्तीति ।

तामेतांसूक्तेद्वादशीमृचमाह—

या॒वः॒शर्म॑शशमा॒नाय॒सन्ति॑त्रि॒धातू॑निदा॒शुषे॑यच्छ॒ताधि॑ ।
अ॒स्मभ्यं॒तानि॑मरुतो॒वियं॑न्तर॒यिंनो॑धत्तवृषणःसु॒वीर॑म् ॥१२॥ १०॥

या । व॒ः । शर्म॑ । श॒श॒मा॒नाय॑ । सन्ति॑ । त्रि॒ऽधातू॑नि । दा॒शुषे॑ ।
य॒च्छ॒त॒ । अधि॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । तानि॑ । म॒रु॒तः॒ । वि । य॒न्त॒ । र॒यिम् ।
न॒ः । ध॒त्त॒ । वृ॒ष॒णः॒ । सु॒ऽवीर॑म् ॥ १२ ॥ १० ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंसंबन्धीनि या यानिशर्मशर्माणिसुखानिगृहाणिवा कीदृशानि त्रिधातू-नेपृथिव्यादिषुत्रिषुस्थानेष्ववस्थितानि शशमानाययुष्मान्स्तुतिभिःभजमानायदातुंसंपादितानि

स्वपाः सोमेनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। कर्तवे तुमर्थेसेसेनितिकरोतेस्तवेन्प्रत्ययः। अपां क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। औज्जत् उज्जआर्जवे। अर्णवं अर्णसोलोपश्चेतिमत्वर्थीयोवः सलोपश्च ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

ऊर्ध्वंनुनुद्रेवतंतओजसादादृहाणंचिद्बिभिदुर्विपर्वतम्।
धमन्तोवाणंमरुतःसुदानवोमदेसोमस्यरण्यानिचक्रिरे ॥१०॥

ऊर्ध्वम्। नुनुद्रे। अवतम्। ते। ओजसा। दादृहाणम्। चित्। बिभिदुः। वि। पर्वतम्। धमन्तः। वाणम्। मरुतः। सुऽदानवः। मदे। सोमस्य। रण्यानि। चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका—गोतमऋषिःपिपासयापीडितःसन्मरुतःउदकंययाचे तदनन्तरं मरुतोदूरस्थंकूपमुद्धृत्ययत्रसगोतमऋषिस्तिष्ठतितांदिशंनीत्वाऋषिसमीपेकूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे आहावंचकृत्वा तस्मिन्नाहावेकूपमुत्सिच्यतमृषिंतेनोदकेनतर्पयांचक्रुः अयमर्थोनयोत्तरयाचप्रतिपाद्यते—तेमरुतः अवतं अवस्तात्ततोभवतीतिअवतःकूपः कूपनामसुच अवतःअवटइतिपठितम् तमूर्ध्वंउपरियथाभवतितथाओजसास्वकीयेनबलेन नुनुद्रेप्रेरितवन्तः उत्खातवन्तइत्यर्थः एवंकूपमुत्खायऋषेराश्रमंप्रतिनयन्तोमरुतः मार्गमध्येदादृहाणंप्रवृद्धंगतिनिरोधकं पर्वतंचित् पर्ववन्तंशिलोच्चयमपिविबिभिदुःविशेषेणबभंजुः सुदानवःशोभनदानास्तेमरुतः वाणंशतसंख्याभिस्तन्त्रीभिर्युक्तंवीणाविशेषंधमन्तोवादयन्तः सोमस्यमदे सोमपानेनहर्षेसति रण्यानिस्तुत्यानिरमणीयानिधनानिचक्रिरे स्तोतृभ्यःकुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे णुदप्रेरणे लिटि इरयोरेइतिरेआदेशः। दादृहाणं दृहदृहिवृद्धौ लिटःकानच्। धमन्तः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः पाघ्रेत्यादिनाधमादेशः। वाणं अणरणवणशब्दार्थाः कर्मणिघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम्। रण्यानि रणतेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् ततोभवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

जिह्मंनुनुद्रेवतंतयादिशासिञ्चन्नुत्संगोतमायतृष्णजे।
आगच्छन्तीमवसाचित्रभानवःकामंविप्रस्यतर्पयन्तधामभिः ॥११॥

जिह्मम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् ।
गोतमाय । तृष्णऽजे । आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा ।
चित्रऽभानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामऽभिः ॥ ११ ॥

मरुतः अवतंउद्धृतंकूपंयस्यांदिशिऋषिर्वसतितयादिशाजिह्मंवक्रं तिर्यञ्चंनुनुद्रे प्रेरितवन्तः एवंकूपंनीत्वाऋष्याश्रमेवस्थाप्यतृष्णजेतृषितायगोतमायऋषयेतदर्थंउत्संजलप्रवाहंकूपादुद्धृत्य असिञ्चन्आहावेअवानयन् एवंकृत्वा ईमेनंस्तोतारमृषिंचित्रभानवः विचित्रदीप्तयस्तेमरुतः अवसाईदृशेनरक्षणेनसहआगच्छन्तितत्समीपंप्राप्नुवन्ति प्राप्यचविप्रस्यमेधाविनोगोतमस्यकाममभिलाषंधामभिरायुषोधारकैरुदकैस्तर्पयन्तअतर्पयन् ॥ तया नगोश्वन्त्सावर्णेतिसावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यप्रतिषेधः । दिशा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णजे ञितृषापिपासायां स्वपितृषोर्नजिङ् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् पदकारस्यशाकल्यस्यत्वयमभिप्रायः अन्येष्वपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणात् केवलादपिजनेर्डप्रत्ययः तृष्णाजातायस्यसतथोक्तः ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभिः दधातेरातोमनिन्निति मनिन् ॥ ११ ॥

मारुतेपशौयावःशर्मेतिहविषोयाज्या प्रदानानामितिखण्डेसूत्रितम्—अराइवेदचरमाअहेवयावःशर्मशशमानायसन्तीति ।

तामेतांसूक्तेद्वादशीमृचमाह—

यावःशर्मशशमानायसन्तित्रिधातूनिदाशुषेयच्छताधि ।
अस्मभ्यंतानिमरुतोवियन्तरयिंनोधत्तवृषणःसुवीरम् ॥१२॥ १०॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिऽधातूनि । दाशुषे ।
यच्छत । अधि । अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् ।
नः । धत्त । वृषणः । सुऽवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंसंबन्धीनि या यानिशर्मशर्माणिसुखानिगृहाणिवा कीदृशानि त्रिधातूनिपृथिव्यादिषुत्रिषुस्थानेष्ववस्थितानि शशमानाययुष्मान्स्तुतिभिःभजमानायदातुंसंपादितानि

पूर्वोक्तलक्षणानिशर्माणियानिसन्ति यानिचदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायअधियच्छतअधिकंप्रयच्छथ हेमरुतः तानिसर्वाणिशर्माण्यस्मभ्यंवियन्त विशेषेणप्रयच्छत किञ्च हेवृषणः कामानांवर्षितारोमरुतः नोऽस्मभ्यंसुवीरंशोभनैर्वीरैःपुत्रादिभिर्युक्तंरयिंधनंधत्त दत्त॥ या शे᳚छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। शर्म सुपांसुलुगितिजसोलुक्। शशमानाय शशप्लुतगतौ ताच्छीलिकश्चानश्। यच्छत छान्दसेलङिबहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। यन्त यमेर्लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्यतबादेशः अतस्तस्यपित्त्वेनङित्त्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपोनभवति। वृषणः वाषपूर्वस्यनिगमेइत्युपधादीर्घाभावः। सुवीरं बहुव्रीहौवीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

मरुतोयस्येतिदशर्चंद्वितीयंसूक्तम् गोतमस्यार्षंगायत्रंमरुद्देवताकं अनुक्रम्यतेच-मरुतोदशगायत्रमिति। व्यूळ्हेतृतीयेछन्दोमेआग्निमारुतशस्त्रेएतत्सूक्तं तृतीयस्यागन्ममहेतिखण्डेसूत्रितम्—मरुतोयस्यहिप्राग्नयेवाचमित्याग्निमारुतमिति। ऐन्द्रामारुत्यांप्रधानस्यहविषोमरुतोयस्येत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—ऐन्द्रामारुतींभेदकामामरुतोयस्यहिक्षयइति। एषैववरुणप्रघासेमारुत्याआमिक्षायाअनुवाक्या सूत्रितंच—मरुतोयस्यहिक्षयेराइवेदचरमाअहेवेति। तथाप्रातःसवनेपोतुरेषाप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—मरुतोयस्यहिक्षयेग्नेपत्नीरिहावहेति।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

मरुतोयस्यहिक्षयेपाथादिवोविमहसः। ससुगोपातमोजनः॥१॥

मरुतः। यस्य। हि। क्षये। पाथ। दिवः। विऽमहसः। सः। सुऽगोपातमः। जनः॥१॥

हेविमहसोविशिष्टप्रकाशामरुतः दिवोन्तरिक्षलोकादागत्य यस्यहियस्यखलुयजमानस्य क्षयेयज्ञगृहेपाथ सोमंपिबथ सजनोजातोयजमानःसुगोपातमः शोभनैःपालकैरत्यन्तंयुक्तोभवति॥ पाथ पापाने लेटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् यद्वृत्तयोगादनिघातः। विमहसः विशिष्टंमहस्तेजोयेषांतेतथोक्ताः। सुगोपातमः शोभनोगोपाः रक्षकोयस्यससुगोपाः अतिशयेनसुगोपाः सुगोपातमः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसति बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवशिष्यते॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् । मरुतः शृणुता हवम् ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञऽवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् । मरुतः ।
शृणुत । हवम् ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसः यज्ञस्य वोढारो मरुतः यूयं यज्ञैर्वा वाशब्दः समुच्चये यज्ञैश्च यजमानस्य मतीनां स्तुतीनां संबन्धिनो विप्रस्य वा अयजमानस्य मेधाविनश्च हवमाह्वानं शृणुत यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोतुश्चाह्वानं अवश्यं भवद्भिः श्रोतव्यं यतो भवन्तो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहसः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात् वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीति कारकपूर्वाद्वहतेरसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां मनज्ञाने अस्मात्करणे क्तिन् नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् । शृणुत श्रुवः शृ चेति श्नुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात् तिङ एव स्वरः शिष्यते मरुत इत्यस्यामन्त्रितस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वान्निघाताभावः । हवं भावेनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

उत वा यस्य वाजिनोनु विप्रमतक्षत । स गन्ता गोमति व्रजे ॥३॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतक्षत । सः ।
गन्ता । गोऽमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वा अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविर्लक्षणान्नोपेता ऋत्विजः विप्रं मेधाविनं मरुद्गणं अन्वतक्षत हविःप्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वन्ति स यजमानः गोमति गोभिर्बहुभिर्युक्ते व्रजे गोष्ठे गन्ता गमनशीलो भवति ॥ अतक्षत तक्षू त्वक्षू तनूकरणे छान्दसो लङ् व्यत्ययेन मध्यमः । गन्ता गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥४॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थम् ।
मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषुयजनीयदिवसेषु बर्हिषियज्ञे वीरस्यशत्रुक्षेपणकुशलस्यास्यमरुद्गणस्ययागाय सोमःसुतः ऋत्विग्भिरभिषुतोभवति उक्थंमरुद्देवताकंशस्त्रं मदश्चमदिधातुनायुक्तामरुतो-देवाः सोमस्यमत्सन्नित्यादिकामारुतीनिविच्च अस्यमरुद्गणस्यहर्षायशस्यतेहोत्रापठ्यते ॥ अ-स्य ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दिविष्टिषु इष्टयएषणानिगमनानि दिवोद्योतमानस्यसूर्यस्य इष्टयोयेषुदिवसेषुतेतथोक्ताः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् व्यत्ययेनोत्वाभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अस्यश्रोषन्त्वाभुवोविश्वायश्चर्षणीरभि । सूरंचित्सस्रुषीरिषः॥५॥११

अस्य । श्रोषन्तु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरम् । चित् । सस्रुषीः । इषः ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्ययजमानस्यस्तुतिंमरुतः आआभिमुख्येनश्रोषन्तु शृण्वन्तु योमरुद्गणःविश्वाः चर्षणीः सर्वान्शत्रुभूतान्मनुष्यान् अभिभुवः अभिभवतितादृग्गणाकारामरुतः शृण्वन्त्वित्यर्थः सूरंचित् सूरं स्तुतेःप्रेरयितारंयजमानमपि इषोमरुद्भिःप्रत्तान्यन्नानि सस्रुषीः प्राप्तानिभवन्तु॥श्रोषन्तु श्रु-श्रवणे लोटिसिब्बहुलंलेटीतिबहुलवचनात्सिप् । भुवः भवतेर्लेटि तिपस्तिङांतिङोभवन्तीतिसिप् लेटोडाटावित्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । सूरं षूप्रेरणे सुसूधागृधिभ्यःक्रन्नितिक्रन्प्रत्ययः । सस्रुषीः सृगतौ अस्माल्लिटःक्वसुः उगितश्चेतिङीप् भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् जसि वाछन्दसीतिपूर्व-सवर्णदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

षष्ठीमृचमाह—

पूर्वीभिर्हिददाशिमशरद्भिर्मरुतोवयम् । अवोभिश्चर्षणीनाम् ॥६॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत्ऽभिः । मरुतः । वयम् । अवःऽभिः । चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

हेमरुतःपूर्वीभिर्बह्वीभिः शरद्भिःसंवत्सरैः चर्षणीनांसर्वस्यद्रष्टॄणां सर्वज्ञानांभवतांसंबन्धिभिरवोभिः रक्षणैर्युक्ताःसन्तोवयं ददाशिमयुष्मभ्यंहवींषिदत्तवन्तः हियस्मादर्थे यस्मादेवंतस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः॥ पूर्वीभिः पुरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिङीष् यणादेशेहलिचेतिदीर्घत्वम्। ददाशिम दाश्रृदाने लिटिइडागमः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः। चर्षणीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम्॥ ६॥

सप्तमीमृचमाह–

सुभगःसप्रयज्यवोमरुतोअस्तुमर्त्यः। यस्यप्रयांसिपर्षथ॥७॥

सुऽभगः। सः। प्रऽयज्यवः। मरुतः। अस्तु। मर्त्यः। यस्य। प्रयांसि। पर्षथ॥ ७॥

हेप्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्यामरुतः समर्त्योमनुष्योयजमानः सुभगोस्तु शोभनधनयुक्तोभवतु यस्ययजमानस्यप्रयांसि हविर्लक्षणान्यन्नानिपर्षथ आत्मनिसिञ्चथ स्वीकुरुथेत्यर्थः॥ सुभगः भगइतिधननाम शोभनोभगोयस्य क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। पर्षथ पृषुवृषुमृषुसेचने भौवादिकः यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह–

शशमानस्यवानरःस्वेदस्यसत्यशवसः। विदाकामस्यवेनतः॥८॥

शशमानस्य। वा। नरः। स्वेदस्य। सत्यऽशवसः। विद। कामस्य। वेनतः॥ ८॥

हेसत्यशवसः अवितथबलाः नरोनेतारोमरुतः शशमानस्ययुष्मान् स्तुतिभिःसंभजमानस्यस्वेदस्य स्तावकमन्त्रोच्चारणजनितश्रमेणस्विद्यमानगात्रस्य वेनतः वेनतिःकान्तिकर्मा कामयमानस्य वाशब्दःसमुच्चये एवंभूतस्यस्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषंविद लंभयत प्रयच्छतेत्यर्थः॥ शशमानस्य शशप्लुतगतौ ताच्छीलिकश्चानश्। स्वेदस्य ञिष्विदागात्रप्रक्षरणे अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। विद विदॢलाभे लोटिमध्यमपुरुषस्यबहुवचनस्यव्यत्ययेन झादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् झस्यादादेशः लोपस्तआत्मनेपदेष्विवितिलोपः प्रत्यया-

द्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः इ्चोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । कामस्य वृषादिषुपाठा-
दाद्युदात्तत्वम् क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

यूयंतत्सत्यशवसआविष्कर्तमहित्वना । विध्यताविद्युतारक्षः ॥९॥

यूयम् । तत् । सत्यऽशवसः । आविः । कर्त । महिऽत्वना । विध्यत ।
विऽद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हेसत्यशवसः सत्यबलाः अन्यैरप्रधृष्यबलामरुतोयूयं तद्वृत्रवधादिषुप्रसिद्धंयुष्मदीयंमाहा-
त्म्यंआविष्कर्तआविष्कुरुतप्रकाशयत विद्युताविद्योतमानेनमहित्वना तेनमहत्त्वेनमाहात्म्येनरक्षः
अस्माकमुपद्रवकारिणंराक्षसादिकंविध्यतताडयत नाशयतेत्यर्थः॥ कर्त करोतेर्लोटि बहुलंछन्द-
सीतिविकरणस्यलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः गुणः इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिआविःशब्द-
विसर्जनीयस्यषत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तरस्याङोव्यत्ययेननाभावः उदात्तत्वंच यद्वा सु-
पांसुलुगितितृतीयायाआजादेशः नकारोपजनश्च। विध्यत व्यधताडने श्यनिग्रहिज्यादिनासंप्रसा-
रणम् तशब्दस्यसार्वधातुकमपिदितिङित्त्वेसतिऋचितुनुघमक्षुतङितिसंहितायांदीर्घः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

गूहतागुह्यंतमोवियातविश्वमत्रिणम् । ज्योतिष्कर्तायदुश्मसि॥१०॥१३॥

गूहत । गुह्यम् । तमः । वि । यात । विश्वम् । अत्रिणम् । ज्योतिः ।
कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥ १३ ॥

हेमरुतः गुह्यंगुहायांस्थितंसर्वत्रव्याप्यवर्तमानं तमोन्धकारंगूहतसंवृतंकुरुत यथास्माभि-
र्नदृश्यते तथाअदर्शनंप्रापयत विनाशयतेत्यर्थः विश्वंसर्वंअत्रिणंअत्तारंराक्षसादिकंवियातवि-
विधंयापयत अस्मत्सकाशान्निर्गमयत यज्ज्योतिः सूर्यादिकंवयमुश्मसिकामयामहे तत्कर्तकुरुत
यद्वा गुह्यंगुहायां शरीरान्तर्गतगुहारूपेहृदयेभवंतमोभावरूपाज्ञानंतद्गूहत विनाशयत अत्रिणंपुरु-
षार्थस्यात्तारंकामक्रोधादिकंसर्वंविनिर्गमयत यत्तज्ज्योतिः परतत्वसाक्षात्काररूपंज्ञानंकामयाम-
हे प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपाहेमरुतः तत्कर्तकुरुत॥ गूहत गुहूसंवरणे शपिलघूपधगुणे ऊदुपधा-
यागोहइतिउपधायाऊकारः।यात याप्रापणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लोट् । अत्रिणं अदेस्त्रिनि-

चेतिविनिप्रत्ययः । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तोमसिः अदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

प्रत्वक्षसइतिषळृचंतृतीयंसूक्तम् गोतमस्यार्षंजागतंमारुतंतथाचानुक्रान्तम्—प्रत्वक्षसःषड्डागतमिति अग्निष्टोमेआग्निमारुतशस्त्रेइदंसूक्तंमारुतनिविद्धानं अथयथेतमितिखण्डेसूत्रितम्—प्रत्वक्षसःप्रतवसोयज्ञायज्ञावोअग्नयइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रत्वंक्षसः प्रतंवसो विरप्शिनोऽनानता अविंथुरा ऋजीषिणः ।
जुष्टतमासो नृतंमासो अञ्जिभिर्व्यानज्रे के चिदुस्राइंव स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रऽत्वंक्षसः । प्रऽतंवसः । विऽरप्शिनः । अनानताः । अविंथुराः । ऋजीषिणः । जुष्टंऽतमासः । नृऽतंमासः । अञ्जिऽभिः । वि । आनज्रे । के । चित् । उस्राःऽइंव । स्तृऽभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणांप्रकर्षेणतनूकर्तारः शत्रुघातिनइत्यर्थः यतःप्रतवसः प्रकृष्टबलोपेताः अतएवविरप्शिनः विविधेनजयघोषेणोपेताः यद्वा बहुनामैतत् महान्तोहिविविधैःशब्दैःप्रशस्यन्ते अतएवानानताः आनतिरहिताः सर्वोत्कृष्टाइत्यर्थः अविथुराःअवियुक्ताः सप्तगणरूपेणसंघीभूताइत्यर्थः ऋजीषिणः तृतीयसवनेऋजीषस्याभिषवात् तत्रचमरुतःस्तूयन्तइतितेषांऋजीषित्वम् यद्वा ऋजीषिणः प्रार्जयितारोरसानां जुष्टतमासःअतिशयेनयष्टृभिःसेविताः नृतमासःअतिशयेनमेघादेर्नेतारः एवंभूतामरुतः स्तृभिःस्वशरीरस्याच्छादकैः अञ्जिभिःरूपाभिव्यञ्जकैराभरणैः व्यानज्रेनभसिव्यक्तादृश्यन्ते तत्रदृष्टान्तः—केचिदुस्राइव येकेचनसूर्यरश्मयोयथानभसिदीप्यन्तेतद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः प्रकर्षेणत्वक्षन्तेतनूकुर्वन्तीतिप्रत्वक्षसः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच । प्रतवसः तवइतिबलनाम प्रकृष्टंतवोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विरप्शिनः रपलपव्यक्तायांवाचि विरपणंविरप्शः औणादिकः शक्प्रत्ययः तद्वन्तोविरप्शिनः । अनानताः आनताअवनताः प्रह्वीभूताः नआनताःअनानताः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविथुराः व्यथभयसंचलनयोः व्यथेःसंप्रसारणंधःकिच्चेत्युरच्प्र-

त्ययः अत्रतुबहुलवचनाद्धत्वंनक्रियते पूर्ववत्समासस्वरौ । जुष्टतमासः नित्यंमन्त्रेइतिजुष्टशब्दआ-द्युदात्तः ततआतिशायनिकस्यतमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसएवस्वरःशिष्यते । आनज्रे अञ्जूव्य-क्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु कर्मणि छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम् तस्मान्नुड्द्विहलइतिनुट् व्यत्ययेनउपधालोपः इरयोरे । स्तृभिः स्तृञ्आच्छादने क्विप् आगमा-नुशासनस्यानित्यत्वात्तुगभावः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

उपह्वरेषुयदचिंध्वंययिंवयंइवमरुतःकेनंचित्पथा ।
श्चोतंन्तिकोशाउपंवोरथेष्वाघृतमुंक्षतामधुंवर्णमर्चते ॥२॥

उपऽह्वरेषु । यत् । अचिंध्वम् । ययिम् । वयःऽइव । मरुतः । केनं । चित् । पथा । श्चोतंन्ति । कोशाः । उपं । वः । रथेषु । आ । घृतम् । उक्षत । मधुंऽवर्णम् । अर्चते ॥ २ ॥

हेमरुतः उपह्वरेषुउपह्वर्तव्येषुगन्तव्येषुअस्माकंसन्निकृष्टेषु नभसःप्रदेशेषुयद्यदायिंगति-मन्तंमेघंअचिध्वं वर्षणसामर्थ्येनोपचितंकुरुथ किंकुर्वन्तः वयइवपक्षिणइवकेनचित्पथाकेनचि-दाकाशमार्गेणशीघ्रंगच्छन्तः नभसिशीघ्रंवर्षणार्थंप्रवर्तमानैर्मरुद्भिः मेघाउपचीयन्तइत्यर्थः त-दानींकोशाः मेघनामैतत् वोयुष्माकंरथेषु आसक्तामेघाश्चोतन्ति जलंमुञ्चन्ति यस्मादेवंतस्मात् हे मरुतः यूयंअर्चतेयुष्मान्हविर्भिःपूजयतेमह्यंयजमानायमधुवर्णंमधुसदृशरूपंस्वच्छंघृतंवृष्ट्यु-दकं आसमन्तात् उक्षतसिञ्चत अस्मदभिलषितांवृष्टिंकुरुतेत्यर्थः ॥ उपह्वरेषु ह्वृकौटिल्ये उप-ह्वरन्तिकौटिल्येनतिर्यग्गच्छन्त्येष्वित्युपह्वरानभःप्रदेशाः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेत्यधिकरणेघः । अचिध्वं चिनोतेर्वर्तमानेलङ् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । ययिं यापापणे आदृगमहनजनइति किप्रत्ययः ।पथा आङि भस्यटेर्लोपइतिटिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्चोत-न्ति श्चुतिरक्षरणे छान्दसोयलोपः ।उक्षत उक्षसेचने लोटितशब्दस्यङित्त्वेसतिऋचितुनुघेत्यादि-नासांहितिकोदीर्घः ॥२॥

तृतीयामृचमाह—

प्रैषामज्मेषुविथुरेवरेजतेभूमिर्यामेषुयद्धंयुञ्जतेशुभे ।
तेक्रीळयोधुनयोभ्राजंदृष्टयःस्वयंमहित्वंपनयन्तधूतयः ॥३॥

प्र । एषाम् । अज्मेषु । विथुराऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु ।
यत् । ह । युञ्जते । शुभे । ते । क्रीळयः । धुनयः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ।
स्वयम् । महिऽत्वम् । पनयन्त । धूतयः ॥ ३ ॥

यद्ध यदाखलु एतेमरुतः शुभेशोभनाय वृष्ट्युदकाययुञ्जते मेघान्सज्जीकुर्वन्ति तदानीं अज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेषुएषांमरुतां संबन्धिषुयामेषु मेघानांनियमनेषुसत्सु भूमिःपृथिवी प्ररेजतेप्रकर्षेणकम्पते यद्वा यदाखलुमरुतः स्वकीयान्रथान्युञ्जते अश्वैर्योजयन्ति तदानीं एषांरथानां संबन्धिषु पर्वतादेरुत्क्षेपकेषुयामेषुगमनेषुसत्सुभूमिर्भीत्याकम्पते तत्रदृष्टान्तः—विथुरेव यथाभर्त्रावियुक्ताजायाराजोपद्रवादिषुसत्सुनिरालंबासतीकम्पतेतद्वत् तेतादृशाःक्रीळयः विहारशीलाः धुनयः चलनस्वभावाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः एवंभूतामरुतः धूतयः पर्वतादीन्धुन्वन्तः सन्तः महित्वंस्वकीयं महिमानंस्वयमेवपनयन्त व्यवहरन्ति प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु अजगतिक्षेपणयोः अर्तिस्तुस्वित्यादिनाविधीयमानोमन्बहुलवचनादस्मादपिद्रष्टव्यः वलादावार्धधातुकेविकल्पइष्यतइतिवचनादजेर्व्यघञपोरितिवीभावाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।रेजते रेजृ कम्पने भ्यसतेरेजतइतिभयवेपनयोरितियास्कः[1] ।यामेषु यमउपरमे भावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् यद्वा यापापणेइत्यस्मादर्तिस्तुस्वित्यादिनामन्प्रत्ययः । शुभे शुभदीप्तौ संपदादिलक्षणःकर्मणिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पनयन्त पनव्यवहारे गुपूधूपविच्छीत्यायः अस्माच्छान्दसोलङ् व्यत्ययेनह्रस्वत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सहिस्वसृत्पृषदश्वोयुवागणो३याईशानस्तविषीभिरावृतः ।
असिसत्यऋणयावानेद्योस्याधियःप्राविताथावृषागणः ॥४॥

सः । हि । स्वऽसृत् । पृषत्ऽअश्वः । युवा । गणः । अया । ईशानः ।
तविषीभिः । आऽवृतः । असि । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेद्यः ।
अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अथ । वृषा । गणः ॥ ४ ॥

---

1 नि० ३. २१. ।

सहि सखलुमरुद्गणः अयाअस्यसर्वस्यजगतः ईशानः ईश्वरशीलोभवति कीदृशः स्वसृतस्वयमेवसरन् नह्यन्यःकश्चिदस्यमरुद्गणस्यप्रेरकोऽस्ति पृषदश्वः पृषत्यःश्वेतबिन्द्वंकितामृग्यो-श्वस्थानीयायस्यसतथोक्तः युवानित्यतरुणः तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्बलैरावृतः परिवेष्टितः सत्यःसत्कर्मार्हः ऋणयावास्तोतॄणामृणस्यापगमयिताबहुलस्यधनस्यदातेत्यर्थः अनेद्यः प्रशस्यनामैतत् सर्वैरनिन्दितः वृषा जलानांवर्षिता एवंभूतोमरुद्गणः अस्याधियः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः अथानन्तरंप्राविताप्रकर्षेणरक्षिताभवति ॥ अया सुपांसुलुगितिषष्ठ्यायाजादेशः हलिलोपइतीदमइद्रूपस्यलोपः । ईशानः ईशऐश्वर्येइत्यस्माताच्छीलिकश्चानश् तस्यलसार्वधातुकत्वाभावेनचित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अया ईशानइत्यत्र ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । असि पुरुषव्यत्ययः । ऋणयावा याप्रापणेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थादातोमनिन्क्वनिप्वनिप् । अनेद्यः णिदिकुत्सायां ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावेलघूपधगुणः नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

पितुःप्रत्नस्यजन्मनावदामसिसोमस्यजिह्वाप्रजिगातिचक्षसा ।
यदीमिन्द्रंशम्यृक्काणआशतादिन्नामानियज्ञियानिदधिरे ॥५॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा । यत् । ईम् । इन्द्रम् । शमि । ऋक्काणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्यचिरन्तनस्यपितुः अस्माकंजनकस्यरहूगणस्य सकाशात्जन्मना यज्जन्मतेनवयं वदामसिब्रूमः वक्ष्यमाणंवृत्तान्तं अस्माकंपिताउपदिष्टवान् अतोवयंब्रूमइत्यर्थः कोसौवृत्तान्तइतिचेदुच्यते—सोमस्ययज्ञेष्वभिषुतस्यसोमद्रव्यस्यचक्षसाप्रकाशमानयाहुत्यासहिताजिह्वा स्तुतिरूपावाक् प्रजिगाति मरुद्गणंप्रकर्षेणगच्छति यज्ञेषुसोमाहुतिःस्तुतिश्चमरुद्भ्यःक्रियते यद्यस्मादीमेनमिन्द्रं शमिवृत्रवधादिरूपेकर्मणि ऋक्काणः प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपयास्तुत्यायुक्ताःसन्तःआशतआप्नुवन्नपर्यत्याक्षुः आदित् एवमिन्द्रप्राप्त्यनन्तरमेवयज्ञियानियज्ञार्हाणिईदृङ्चान्यादृङ्चेत्येवमादीनिनामानि इन्द्रसकाशाल्लब्ध्वा दधिरेधृतवन्तः तस्मादेषांयज्ञेसोमाहुतिःस्तुतिश्चक्रियते ॥ शमि शमीतिकर्मनाम सप्तम्येकवचनेछान्दसईकारलोपः । ऋक्काणः ऋचस्तुतौ संप-

दादिलक्षणोभावेक्विप् छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयोवनिप् अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा अयस्मयादिषुक्वचिदुभयंभवतीत्युक्तत्वात् ससुष्टुभासऋक्वतेत्यादाविवपदत्वात्कुत्वम् भत्वाज्जश्त्वाभावः। आशत लुङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्। यज्ञियानि यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञाविति अर्हार्थेघः॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

श्रियसेकंभानुभिःसंमिमिक्षिरेतेरश्मिभिस्तऋक्वभिःसुखादयः। तेवाशीमन्तइष्मिणोअभीरवोविद्रेप्रियस्यमारुतस्यधाम्नः ॥६॥१३॥

श्रियसे। कम्। भानुऽभिः। सम्। मिमिक्षिरे। ते। रश्मिऽभिः।
ते। ऋक्वऽभिः। सुऽखादयः। ते। वाशीऽमन्तः। इष्मिणः।
अभीरवः। विद्रे। प्रियस्य। मारुतस्य। धाम्नः॥ ६ ॥ १३ ॥

तेपूर्वोक्ताःमरुतः भानुभिःभानुशीलैर्दीप्यमानैःसूर्यरश्मिभिःसह कंवृष्ट्युदकं श्रियसेश्रयितुंप्राणिभिःसेवितुं संमिमिक्षिरे सम्यक्सेक्तुमिच्छन्ति पृथिवींवृष्ट्युदकेन सम्यक्सेक्तुमिच्छन्ति एवंवृष्टिमुत्पाद्य तेमरुतः ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिःऋत्विग्भिःसह सुखादयः शोभनस्यहविषोभक्षयितारोभवन्ति वाशीमन्तः वाशीतिवाङ्नाम शोभनयास्तुतिलक्षणयावाचोपेताः इष्मिणोगतिमन्तः अभीरवोभयरहितास्तेमरुतः प्रियस्यसर्वाभिमतस्यमारुतस्यमरुत्संबन्धिनोधाम्नःस्थानस्यसर्वाभिमतंमरुत्संबद्धंविशिष्टंस्थानं विद्रे लब्धवन्तः॥ श्रियसे तुमर्थेसेसेनितिकसेन्प्रत्ययः। मिमिक्षिरे मिहसेचने अस्मादिच्छासन्नन्ताल्लिटिअमन्त्रइतिप्रतिषेधादामभावः व्यत्ययेनात्मनेपदम्। सुखादयः खादृभक्षणे औणादिकइप्रत्ययः शोभनाखादिर्भक्षणंयेषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। इष्मिणः इषगतौ इषियुधीन्धीत्यादिनामक् ततोमत्वर्थीयइनिः। विद्रे विदॢलाभे लिटिद्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिचेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः इरयोरेइतिइरेचोरेभावः॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेत्रयोदशोवर्गः॥ १३ ॥

आविद्युन्मद्भिरितिषळृचंचतुर्थंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—आविद्युन्मद्भिराद्यान्तेप्रस्तारपङ्क्ती पञ्चमीविराड्रूपेति पूर्ववदृषिदेवते आद्याषष्ठीचेद्वेप्रस्तारपङ्क्ती आद्यौपादौजागतौतृतीयचतुर्थौ

गायत्रीयस्याः साप्रस्तारपङ्क्तिः सूत्रितंच—प्रस्तारपंक्तिःपुरतइति अस्यायमर्थः जागतौगायत्रौचे-त्यनुवर्तते यदिपुरतःपुरस्ताद्द्वौजागतौपादौस्यातांअन्त्यौगायत्रौसाप्रस्तारपङ्क्तिरिति एतत्त्यदित्ये-षापञ्चमीविराड्रूपाआदितस्त्रयः पादाएकादशकाः अन्त्योष्टकः साविराड्रूपेत्युच्यते विनियो-गोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

आविद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैरथेभिर्यातऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ।
आवर्षिष्ठयानइषावयोनपप्ततासुमायाः ॥१॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्कैः । रथेभिः । यात ।
ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपर्णैः । आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः ।
न । पप्तत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हेमरुतः मितंनिर्मितमन्तरिक्षं प्राप्यरुवन्ति शब्दंकुर्वन्ति इतिमरुतः यद्वा अमितं भृशंशब्द-कारिणः अथवामितंस्वैर्निर्मितंमेघंप्राप्यविद्युदात्मनारोचमानाः अथवा महत्यन्तरिक्षेद्रवन्तीति मरुतः येमध्यमस्थानेदेवगणाः समाम्नातास्तेसर्वेमरुतआख्यायन्ते तथाचाहुः—सर्वास्त्रीमध्यम-स्थानापुमान्वायुश्चसर्वगः।गणाश्चसर्वेमरुतइतिवृद्धानुशासनमिति।पौराणिकास्त्वाचक्षते—मारीचा-त्कश्यपात्सप्तगणात्मकाएकोनपञ्चाशत्संख्याकामरुतोजज्ञिरइति।एवंभूताहेमरुतः रथेभिःआत्मी-यैरथैःआयातअस्मदीयंयज्ञमागच्छत कीदृशैरथैर्विद्युन्मद्भिः विद्योतनंविद्युत विशिष्टदीप्तियुक्तैः स्वर्कैःस्वर्चनैःशोभनगमनयुक्तैः यद्वा शोभनमर्कोर्चनंस्तुतिर्येषामस्तितादृशैः अथवाशोभनदीप्ति-युक्तैः ऋष्टिमद्भिः ऋष्टयःशक्तिरूपाण्यायुधानि स्थूणाइत्यन्ये तद्वद्भिःअश्वपर्णैः अश्वानां पतनंगमनंएषामस्तितादृशैः यद्वा रंहणशीलामेघारथास्तैःसहान्तरिक्षेवर्षणार्थमागच्छत की-दृशैर्विद्युन्मद्भिः विद्युत्तडित्तद्वद्भिः स्वर्कैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः अर्षणंगमनं त-त्स्वभावनीरयुक्तैः अश्वपर्णैः अश्वंव्याप्तंपर्णंपतनंगमनंयेषां अन्तरिक्षंव्याप्यवर्तमानैरित्यर्थः हेसुमायाः मायेतिकर्मणोज्ञानस्यचनामधेयम् शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञावामरुतः वर्षिष्ठ-याप्रवृद्धयाइषाअस्मभ्यंदातव्येनान्नेनसहनोऽस्मान्प्रतिवयोनपक्षिणइव शीघ्रं आपप्तत आपत-तआगच्छतेत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—अथातोमध्यस्थानादेवगणास्तेषांमरुतःप्रथमागामिनोभवन्ति

मरुतोमितराविणोवामितरोचिनोवामहद्भवन्तीतिवेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैःस्वञ्चनैरिति-वास्वर्चनैरितिवास्वर्चिभिरितिवारथैरायातऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेनचनोन्नेनवयइवा-पततसुमायाःकल्याणकर्माणोवाकल्याणप्रज्ञावेति ॥ विद्युन्मद्भिः यवादेराकृतिगणत्वेनविद्यु-च्छब्दस्ययवाद्यन्तर्भावादयवादिभ्यइत्यत्रानुवृत्तेर्झयइतिमतुपोवत्वंनप्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः ह्र-स्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वम । अश्वपर्णैः अशूव्याप्तौ अशूप्रुषीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः बहुव्री-हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठया वृद्धशब्दादातिशायनिकेइष्ठनिप्रियस्थिरेत्यादिनावर्षादेशः । पप्तत पत्लृगतौ लुङि लृदित्वात् च्लेरङादेशः पतःपुमितिपुमागमः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

तेऽरुणेभिर्वरमापिशङ्गैःशुभेकंयान्तिरथतूर्भिरश्वैः ।
रुक्मोनचित्रःस्वधितीवान्पव्यारथस्यजंघनन्तभूम ॥२॥

ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्गैः । शुभे । कम् । यान्ति । रथतूःऽभिः । अश्वैः । रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिऽवान् । पव्या । रथस्य । जंघनन्त । भूम ॥ २ ॥

तेपूर्वोक्तामरुतः अरुणेभिररुणवर्णैः पिशङ्गैःपिङ्गलवर्णैःउभयवर्णोपेतैः रथतूर्भिः रथस्य प्रेरयितृभिः अश्वैः वरंदेवानांवरीतारंकंशब्दयितारंस्तुवन्तंयजमानंआयान्ति आगच्छन्ति कि-मर्थं शुभेतस्यशोभांकर्तुं अथवा शुभेउदकायवृष्ट्यर्थमित्यर्थः तेषांमरुतांगणः रुक्मोन रोचमानं सुवर्णमिवचित्रःअतिशयेनदर्शनीयः स्वधितीवानस्वधितिरितिवज्रनाम शत्रूणांखण्डकेनायुधेनो-पेतः एवंविधगणरूपास्तेमरुतः रथस्यपव्याचक्रधारया भूमभूमिंजंघनंतअत्यर्थंघ्नन्तिस्तोतृरक्ष-णार्थमागतानांतेषांमरुतांभारमसहमानाभूमिरतिपीडिताबभूवेत्यर्थः ॥ वरं व्रियन्तेदेवाअनेने-तिवरः ग्रहवृदृनिश्चीतिकरणेअप् । कं कैगैशब्दे कायतीतिकः बहुलवचनात्कप्रत्ययः । रथ-तूर्भिः तुरत्वरणे रथंतुतुरतित्वरायुक्तंकुर्वन्तीतिरथतुरः क्विप्चेतिक्विप् भिसिहल्चेतिदीर्घत्वम् । पव्या पवीरथनेमिर्भवतीतियास्कः।पूङ्पवने अस्मादचइरितिइप्रत्ययः उदात्तयणइतिविभक्तेरु-दात्तत्वम् । जंघनन्त हन्तेर्यङन्ताद्वर्तमानेछान्दसोलङ् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वादतो-लोपयलोपौ । भूम भूमिशब्दादुत्तरस्यामःसुपांसुलुगितिडादेशः छान्दसंह्रस्वत्वम् ॥२॥

---

१ नि० ११. १३. । २ नि० ११. १४. । ३ नि० ५. ५. ।

॥ अथतृतीयंमण्डलम् ॥

वैश्वामित्रेतृतीयेमण्डलेपञ्चानुवाकाः तत्रप्रथमेनुवाके द्वादशसूक्तानि तत्रसोमस्यमेतित्रयोविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तं तथाचानुक्रान्तं—सोमस्यत्र्यधिकेति अस्यमण्डलस्यद्रष्टाविश्वामित्रऋषिः अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप्छन्दः मण्डलादिष्वाग्नेयमितिपरिभाषयाग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभेछन्दसिविनियोगः तथाचसूत्रम्—सोमस्यमातवसंप्रत्यग्निरितित्रीणीति ।

तत्रप्रथमा—

सोमस्यमातवसंवक्ष्यग्नेवह्निंचकर्थविदथेयजध्यै ।
देवाँअच्छादीद्ययुञ्जेअद्रिंशमायेअग्नेतन्वंजुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसम् । वक्षि । अग्ने । वह्निम् । चकर्थ । विदथे । यजध्यै । देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युञ्जे । अद्रिम् । शम्ऽआये । अग्ने । तन्वम् । जुषस्व ॥ १ ॥

हेअग्ने त्वंविदथे यज्ञे यजध्यै यष्टुं सोमस्यवह्निंवोढारं यं मा मां चकर्थकृतवानसि तं मा तवसंतपस्विनं बलिनं वक्षि कामयस्व किञ्च हेअग्ने देवानच्छअभिलक्ष्यदीद्यत् दीप्यमानोहं अद्रिंग्रावाणं युञ्जे अभिषवणाययुनज्मिशमाये शाम्यामिच तथामन्त्रान्तरं— ऋतेनदेवःसविताशमायतेति । यद्वा शमायेस्तौमि शशमानः रञ्जयतीति स्तुतिकर्मसुपाठात् तथाचमन्त्रान्तरं—सोअग्नईजेशशमेचमर्तइति । किञ्च हेअग्ने तन्वंशरीरं जुषस्वरक्षायैसेवस्व यद्वा कर्माणितन्वन्तं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

प्राञ्चंयज्ञंचकृमवर्धतांगीःसमिद्भिरग्निंनमसादुवस्यन् ।
दिवःशशासुर्विदथाकवीनांगृत्सायचित्तवसेगातुमीषुः ॥ २ ॥

प्राञ्चम् । यज्ञम् । चकृम । वर्धताम् । गीः । समित्ऽभिः । अग्निम् । नमसा । दुवस्यन् । दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनाम् । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुम् । ईषुः ॥ २ ॥

हेअग्ने वयं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेणगच्छन्तं चकृम अकार्ष्म गीः मदीयास्तुतिः वर्धतां एधतां अग्निंसमिद्भिर्नमसाहविषाचदुवस्यन् अस्मदीयाः परिचरेयुः किञ्च दिवोद्युलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोतॄणां विदथा ज्ञानानि स्तोत्राणिवाशशासुः अन्वशिषन् अपिच गृत्साय गृणातेरिदंरूपं स्तोतव्यायाग्नये तवसेवृद्धाय गातुंस्तोतुं ईषुश्चित् स्तोतारइच्छन्तिच चिदितिचार्थे ॥ २ ॥

अथतृतीया—

मयोदधेमेधिरःपूतदक्षोदिवःसुबन्धुर्जनुषापृथिव्याः ।
अविन्दन्नुदर्शतमप्स्व१न्तर्देवासोअग्निमपसिस्वसॄणाम् ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतऽदक्षः । दिवः । सुऽबन्धुः । जनुषा ।
पृथिव्याः । अविन्दन् । ऊँ इति । दर्शतम् । अप्ऽसु । अन्तः ।
देवासः । अग्निम् । अपसि । स्वसॄणाम् ॥ ३ ॥

मेधिरः मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः शुद्धबलः जनुषा जन्ममात्रेणसुबन्धुः शोभनबन्धुः स्वतएवबन्धुरितियावत् योग्निर्दिवोद्युलोकस्य पृथिव्याः भूमेश्चमयः सुखंदधेविदधाति देवानांमनुष्याणांचसुखंकरोतीतियावत् तंदर्शतं दर्शनीयमग्निं देवासोदेवाः स्वसॄणां सरणशीलानांनदीनामप्स्वन्तर्गूढं स्थितं अपसि यज्ञवहनरूपेकर्मणिनिमित्ते उइतिपूरणः अविन्दन् लब्धवन्तः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अवर्धयन्त्सुभगंसप्तयह्वीःश्वेतंजज्ञानमरुषंमहित्वा ।
शिशुंनजातमभ्यारुरश्वादेवासोअग्निंजनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुऽभगम् । सप्त । यह्वीः । श्वेतम् । जज्ञानम् । अरुषम् ।
महिऽत्वा । शिशुम् । न । जातम् । अभि । आरुः । अश्वाः ।
देवासः । अग्निम् । जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

सप्त सर्पणशीलाः यह्वीर्यह्व्यः महत्योनद्यः सुभगं शोभनधनं श्वेतंशुभ्रं जज्ञानं जातं महित्वामहत्त्वेन अरुषमारोचमानं अप्सुस्थितमग्निंअवर्धयन् स्वकार्यभूताभिरोषधीभिर्वृद्धिंप्रापितवत्यः यद्वा दिव्यमग्निं अपोवर्धयन्ति अविन्धनत्वात्तस्य किञ्च शिशुंनजातं यथाजातं शिशुंअश्वाः वडवाः अभ्यारुः अभिगच्छन्ति तथानद्यः उत्पन्नमग्निं अभ्यारुः अभिजग्मुः अपिचदेवासः देवाः अग्निंजनिमन् जन्मन्युदकेवा वपुष्यन् वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

शुक्रेभिरङ्गैरजआततन्वान्क्रतुंपुनानःकविभिःपवित्रैः ।
शोचिर्वसानःपर्यायुरपांश्रियोमिमीतेबृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

शुक्रेभिः । अङ्गैः । रजः । आऽततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः ।
कविऽभिः । पवित्रैः । शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपाम् ।
श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

अग्निः शुक्रेभिः शुक्रैरङ्गैस्तेजोभिरजोन्तरिक्षमाततन्वान् आततन्वन् व्याप्नुवन् क्रतुं कर्मणांकर्तारं यजमानं कविभिः क्रान्तप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वापवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः पुनानःशोधयन् शोचिर्दीप्तिंवस्त्रस्थानीयंपरिपरितोवसानः आच्छादयन् अपांअपस्यतां कर्मवतां आयुरन्नं बृहतीः प्रभूताः अनूनाः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मिमीतेकरोति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अथषष्ठी—

वव्राजासीमनदतीरदब्धादिवोयह्वीरवसानाअनग्नाः ।
सनाअत्रयुवतयःसयोनीरेकंगर्भंदधिरेसप्तवाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सीम् । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यह्वीः । अवसानाः ।
अनग्नाः । सनाः । अत्र । युवतयः । सऽयोनीः । एकम् । गर्भम् ।
दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीः अभक्षयन्तीः अदब्धाः अहिंसिताः मातृभूताः अपोग्निः सींसर्वतोवव्राज व्रजति अग्निरपांशोषकः तंचापः शमयन्तितदुभयमिहनास्तीत्युक्तंभवति कीदृश्यस्ताः दिवो-यह्वीः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताः अवसानाः वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः वस्त्रस्थानीयस्यजलस्य वि-द्यमानत्वात् अतएवनग्नाः किञ्च ताअपिसनाः सनातन्यः युवतयः नित्यतरुण्यः नित्यवृद्धाइ-त्यर्थः-सयोनीः समानमन्तरिक्षंयोनिस्थानंयासांताः सप्तवाणीः नद्यः एकं अग्निंगर्भंगर्भस्थं दधिरेदधते ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

स्तीर्णाअस्यसंहतोविश्वरूपाघृतस्ययोनौस्रवथेमधूनाम् ।
अस्थुरत्रधेनवःपिन्वमानामहीदस्मस्यमातरासमीची ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । सम्ऽहतः । विश्वऽरूपाः । घृतस्य । योनौ ।
स्रवथे । मधूनाम् ।अस्थुः । अत्र । धेनवः । पिन्वमानाः । मही इति ।
दस्मस्य । मातरा । समीची इति सम्ऽईची ॥ ७ ॥

घृतस्योदकस्य योनौस्थाने अन्तरिक्षे संहतः पुञ्जीभूताः हन्तेःक्विप् विश्वरूपाः नाना-रूपाः स्तीर्णाः सर्वत्रप्रसृताः अस्याग्नेःरश्मयः मधूनामुदकानां स्रवथेस्रवणे निमित्ते अस्थु-स्तिष्ठन्ति पिन्वमानाः पूर्यमाणाः अत्रअग्नौआपः धेनवः सर्वेषां प्रीणयित्र्यः अभवन् समी-ची समञ्चत्यौ शोभमाने मही महत्यौद्यावापृथिव्यौ दस्मस्यदर्शनीयस्याग्नेर्मातरा मातरौ भवतः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

बभ्राणःसूनोसहसोव्यद्यौद्दधानःशुक्रारभसावपूंषि ।
श्चोतन्तिधारामधुनोघृतस्यवृषायत्रवावृधेकाव्येन ॥ ८ ॥

बभ्राणः । सूनो इति । सहसः । वि । अद्यौत् । दधानः । शुक्रा ।
रभसा । वपूंषि । श्चोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा ।
यत्र । ववृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

हेसहसःसूनो सहसस्पुत्रअग्ने बभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणःत्वं शुक्राशुक्राणिभास्वराणिरभसा वेगवन्ति वपूंषि अर्चींषिदधानः धारयंस्त्वं व्यद्यौत् वियोतसे वृषाग्निः यत्रयस्मिन्यजमानेकाव्ये नस्तोत्रेणववृधेवृद्धिंप्रामोतितदानींमधुनः अत्यन्तं मधुरस्यघृतस्यउदकस्यधाराः श्चोतन्ति स्र-वन्तेयदायजमानस्तोत्रेणअग्निस्तुष्टोभवति तदानींवृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

पितुश्चिदूधर्जनुषाविवेदव्यस्यधाराअसृजद्विधेनाः ।
गुहाचरन्तंसखिभिःशिवेभिर्दिवोयह्वीभिर्नगुहाबभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊधः । जनुषा । विवेद । वि । अस्य । धाराः ।
असृजत् । वि । धेनाः । गुहा । चरन्तम् । सखिऽभिः । शिवेभिः ।
दिवः । यह्वीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

पितुः अन्तरिक्षस्यऊधः ऊधःस्थानीयजलप्रदेशंअयमग्निर्जनुषास्वयमेवविवेद जानाति किंचायमग्निः अस्योधसःसंबन्धिन्योधाराः पयोधाराः व्यसृजत् विसृष्टवान् धेनामाध्यमिका-वाचः विसृजति शिवेभिः शिवंकरैः सखिभिः आत्मनःसखिभूतैर्वायुभिः दिवोयह्वीभिः अन्त-रिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्चसह गुहागुहायांचरन्तं वर्तमानमेनमग्निंगुहाचित् गुहायांस्थितः को-पिनबभूव प्राप्तुंसमर्थोनाभवत् ॥ ९ ॥

अथदशमी—

पितुश्चगर्भंजनितुश्चबभ्रेपूर्वीरेकोअधयत्पीप्यानाः ।
वृष्णेसपत्नीशुचयेसबन्धूउभेअस्मैमनुष्ये३निपाहि ॥१०॥१४॥

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः ।
अधयत् । पीप्यानाः । वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये ।
सबन्धू इति सऽबन्धू । उभे इति । अस्मै । मनुष्ये३इति ।
नि । पाहि ॥ १० ॥ १४ ॥

अयमग्निः पितुश्च अन्तरिक्षस्यगर्भं वृष्टिद्वारागर्भभूतं जनितुः सर्वस्यलोकस्यजनयितुश्च ब्रह्मणश्च लोकं बभ्रेबिभर्ति एकएवाग्निः पूर्वीर्बह्वीः पीप्यानाः प्यायमानाः वृद्धिंगताः ओषधीः अधयत धयतिभक्षयति सपत्नी समानएकः सूर्यःपतिर्ययोःते मनुष्ये मनुष्येभ्योहिते उभेद्यावापृथिव्यौ वृष्णेवर्षित्रे अस्मैशुचयेअग्नये सबन्धूभवतः अनयोः अग्निरेवबन्धुरित्यर्थः हे अग्ने त्वंतेद्यावापृथिव्यौ निपाहि नितरांरक्ष ॥ १४ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अथैकादशी—

उरौमहाँअनिबाधेववर्धापोअग्निंयशसःसंहिपूर्वीः ।
ऋतस्ययोनावशयद्दमूनाजामीनामग्निरपसिस्वसॄणाम् ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अनिऽबाधे । ववर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः । ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनाम् । अग्निः । अपसि । स्वसॄणाम् ॥ ११ ॥

महानयमग्निः अनिबाधे असंबाधे उरौविस्तीर्णेन्तरिक्षे ववर्ध वर्धते अस्यवर्धनेकारणमाह—हियस्मात्कारणात् पूर्वीर्बह्व्यः यशसः यशोन्नं तद्वत्यआपः अग्निं संवर्धयन्ति एवं अद्भिर्वृद्धिंप्राप्तोग्निः ऋतस्यउदकस्ययोनौ स्थानेन्तरिक्षेस्थितः स्वसॄणांस्वतःसरन्तीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां नदीनांहेतुभूतेअपसिपयसि दमूनाः दान्तमनाःसन् अशयत् शेते ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

अक्रोनबभ्रिःसमिथेमहीनांदिदृक्षेयःसूनवेभाऋजीकः ।
उदुस्रियाजनितायोजजानापांगर्भोनृतमोयह्वोअग्निः ॥ १२ ॥

अक्रः । न । बभ्रिः । समऽइथे । महीनाम् । दिदृक्षेयः । सूनवे । भाःऽऋजीकः । उत् । उस्रियाः । जनिता । यः । जजान । अपाम् । गर्भः । नृऽतमः । यह्वः । अग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्यलोकस्यजनयिता अपांउदकानांगर्भः गर्भरूपः नृतमः नेतृतमः अतिशयेनमनुष्याणांरक्षिता यह्वः महान् योग्निः अक्रः परेषामाक्रमितापरैरनाक्रमणीयोवा नेतिपादपूरणः समिथेसङ्ग्रामे महीनांमहतीनांस्वसेनानां बभ्रिःभर्ता दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः भाऋजीकः स्वदीप्त्याप्रकाशमानः सोग्निः सूनवेहविषांप्रदात्रे यजमानाय तदर्थं उस्रियाः अपः उज्जजानउदजनयत् सूनवे षूप्रेरणे इत्यस्माद्धातोरौणादिकोनुप्रत्ययः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

अपांगर्भंदर्शतमोषधीनांवनांजजानसुभगाविरूपम् ।
देवासश्चिन्मनसासंहिजग्मुःपनिष्ठंजातंतवसंदुवस्यन् ॥ १३ ॥

अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् । वना । जजान ।
सुऽभगा । विऽरूपम् । देवासः । चित् । मनसा । सम् । हि ।
जग्मुः । पनिष्ठम् । जातम् । तवसम् । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाग्या वना सर्वैर्वननीया अरणिः दर्शतं दर्शनीयं विरूपं नानाविधरूपं अपां ओषधीनांचगर्भंआग्नजजान अजनयत् देवासश्चित् सर्वेदेवाअपि पनिष्ठं स्तुत्यं तवसं वृद्धं जातं जातमात्रं तमग्निं मनसास्तुत्यासंजग्मुः उपागच्छन् हीतिपूरणः तएवदुवस्यन्नपर्यचरन् ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

बृहन्तइद्भानवोभाऋजीकमग्निंसचन्तविद्युतोनशुक्राः ।
गुहेववृद्धंसदसिस्वेअन्तरपारऊर्वेअमृतंदुहानाः ॥ १४ ॥

बृहन्तः । इत् । भानवः । भाःऽऋजीकम् । अग्निम् । सचन्त ।
विऽद्युतः । न । शुक्राः । गुहाऽइव । वृद्धम् । सदसि । स्वे ।
अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् । दुहानाः ॥ १४ ॥

अपारेअगाधेऊर्वेसमुद्रे अन्तर्मध्ये अमृतं उदकंदुहानाः क्षरन्तः बृहन्तइत् महान्तएव भानवःरश्मयः शुक्राः दीप्यमानाः विद्युतोन विद्युतइवस्वेस्वकीयेसदसिसदनेअन्तरिक्षे गुहेवगुहायामिववृद्धंप्रवृद्धं भाऋजीकं प्रभयादीप्यमानं अग्निंसचन्तआश्रयन्ति ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी–

ईळेचत्वायजमानोहविर्भिरीळेसखित्वंसुमतिंनिकामः।
देवैरवोमिमीहिसंजरित्रेरक्षाचनोदम्येभिरनीकैः॥ १५ ॥ १५ ॥

ईळे। च। त्वा। यजमानः। हविःऽभिः। ईळे। सखिऽत्वम्। सुऽमतिम्। निऽकामः। देवैः। अवः। मिमीहि। सम्। जरित्रे। रक्ष। च। नः। दम्येभिः। अनीकैः॥ १५ ॥ १५ ॥

यजमानोऽहं हविर्भिःसाधनैः त्वात्वां ईळे पूजयामि च पश्वादिलक्षणंधनंचयाचे सुमतिंशोभनांमतिं धर्मविषयांबुद्धिं निकामः नितरांकामयमानः त्वयासहसखित्वं ईळेयाचे त्वंदेवैःसहजरित्रेस्तोत्रेस्तोत्रंकुर्वते मह्यं अस्मदर्थं अवः पश्वादिविषयांरक्षांसंमिमीहिकुरु दम्येभिर्दमनीयैर्नियन्तव्यैः प्रयत्ननियन्तव्यतया उच्छृंखलतोक्ता अनीकैस्तेजोभिः नः अस्मान् रक्षच॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेपञ्चदशोवर्गः॥ १५ ॥

अथषोडशी–

उपक्षेतारस्तवसुप्रणीतेग्नेविश्वानिधन्यादधानाः।
सुरेतसाश्रवसातुञ्जमानाअभिष्यामपृतनायूँरदेवान् ॥ १६ ॥

उपऽक्षेतारः। तव। सुऽप्रनीते। अग्ने। विश्वानि। धन्या। दधानाः। सुऽरेतसा। श्रवसा। तुञ्जमानाः। अभि। स्याम। पृतनाऽयून्। अदेवान्॥ १६ ॥

हेसुप्रणीते शोभनप्रणयन हेअग्ने तवउपक्षेतारः उपगन्तारः अत्रक्षितिर्गत्यर्थेवर्तते विश्वानिसर्वाणिधन्याधन्यानिपश्वादिधनप्राप्तिहेतुभूतानिकर्माणि दधानाः विदधानाः कुर्वन्तः तुञ्जमानाः हवींषिप्रयच्छन्तोवयं सुरेतसाशोभनवीर्येण श्रवसात्वत्कृतेनान्नेनअदेवान्देवेभ्योन्यान् नञिवयुक्तन्यायेन राक्षसाएवगृह्यन्ते यज्ञविघ्नकारिणस्तान् पृतनायूंश्चशरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रूंश्चअभिष्यामअभिभवेम यद्वा देवानअपूजयतः शत्रूनितिवायोज्यम्॥ १६ ॥

अथसप्तदशी—

आदेवानामभवःकेतुरग्नेमन्द्रोविश्वानिकाव्यानिविद्वान् ।
प्रतिमर्ताँअवासयोदमूनाअनुदेवान्रथिरोयासिसाधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वानि ।
काव्यानि । विद्वान् । प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु ।
देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हेअग्ने मन्द्रः स्तुत्यः केतुर्यज्ञेषुदेवानां प्रज्ञापकस्त्वं आभवः आसमन्ताद्भवसि सर्वव्यापकोभवसीत्यर्थः किंच विश्वानि सर्वाणिकाव्यानियजमानादिभिःकृतानि स्तोत्राणिविद्वान् जानन् दमूनादान्तमनाः त्वंमर्तान् मर्त्यान् स्तोतॄन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेनप्रीतान् विधाय गृहेषुप्रत्यवासयः प्रतिवासयसि रथिरः रथी त्वं साधन् देवानांहितानिकर्माणिसाधयन् देवान् अनुयासिच अनुगच्छसिच ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी—

निदुरोणेअमृतोमर्त्यानांराजाससादविदथानिसाधन् ।
घृतप्रतीकउर्वियाव्यद्यौदग्निर्विश्वानिकाव्यानिविद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विदथानि ।
साधन् । घृतऽप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः ।
विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

अमृतः नित्यः राजा राजमानोयोग्निः विदथानियज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानां अग्निहोत्रिणां दुरोणेगृहे निषसाद निषीदति विश्वानिकाव्यानिविद्वान् जानन् घृतप्रतीकः घृतेनसंधुक्षितावयवः उर्वियाविस्तीर्णः सोग्निः व्यद्यौत् विद्योतते ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी—

आनोगहिसख्येभिःशिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिःसरण्यन् ।
अस्मेरयिंबहुलंसन्तरुत्रंसुवाचंभागंयशसंकृधीनः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः ।
ऊतिऽभिः । सरण्यन् । अस्मे इति । रयिम् । बहुलम् ।
सम्ऽतरुत्रम् । सुऽवाचम् । भागम् । यशसम् । कृधि । नः ॥ १९ ॥

सरण्यन् सर्वत्रसरणंगमनमिच्छन् महांस्त्वं शिवेभिः शिवकरैः सख्येभिः सख्यैः सखिकर्मभिः महीभिः महतीभिरूतिभीरक्षाभिश्चनोस्मान् प्रतिआगहि आगच्छ अस्मे अस्मभ्यं बहुलंविस्तीर्णं संतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं सुवाचं शोभनवाचं भागंसर्वैर्भजनीयंयशसं यशसाकीर्त्यासंयुक्तंरयिंधनं नोस्मभ्यं कृधिदेहि अस्मभ्यमितिपुनर्वचनमादरातिशयार्थम् ॥ १९ ॥

अथविंशी—

एतातेअग्नेजनिमासनानिप्रपूर्व्यायनूतनानिवोचम् ।
महान्तिवृष्णेसवनाकृतेमाजन्मंजन्मन्निहितोजातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । जनिम । सनानि । प्र । पूर्व्याय । नूतनानि ।
वोचम् । महान्ति । वृष्णे । सवना । कृता । इमा । जन्मन्ऽजन्मन् ।
निऽहितः । जातऽवेदाः ॥ २० ॥

हेअग्ने पूर्व्यायपुरातनायतेतुभ्यं सनानिसनातनानिमहद्भिःसंभजनीयानिवानूतनानि अन्येष्वविद्यमानानि अद्यतनानिवा एताएतानिजनिम जन्मानिकर्माणिस्तोत्राणिवाप्रवोचं प्रोक्तवानस्मि जातवेदाः जातप्रज्ञोजातधनोवा जन्मन्जन्मन् जायन्तइतिजन्मानः तेषुसर्वेषु मनुष्येषुनिहितोयागार्थं तस्मैवृष्णे संपदांवर्षित्रे अग्नये इमाइमानि महान्तिबृहन्ति सवना सवनानि कृता कृतानि ॥ २० ॥

अथैकविंशी—

जन्मंजन्मन्निहितोजातवेदाविश्वामित्रेभिरिध्यतेअजस्रः ।
तस्यवयंसुमतौयज्ञियस्यापिभद्रेसौमनसेस्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः ।
इध्यते । अजस्रः । तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य ।
अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

जन्मनजन्मन् सर्वेषुमनुष्येषुनिहितोजातवेदाः विश्वामित्रेभिः विश्वामित्रैः पूजायांब-हुवचनं महर्षिणा विश्वामित्रेण योजातवेदाः अजस्रः अजस्रं अनवरतं इध्यते दीप्यते सुमतौ कल्याण्यांमतौ वर्तमानावयं तस्ययज्ञियस्ययज्ञार्हस्याग्नेर्भद्रे भजनीये सौमनसे सुमनोभावे अ-नुग्रहबुद्धौ अपिस्याम अपिभवेम प्रार्थनायांलिङ् ॥ २१ ॥

अथद्वाविंशी—

इमंयज्ञंसहसावन्त्वंनोदेवत्राधेहिसुक्रतोरराणः ।
प्रयंसिहोतर्बृहतीरिषोनोग्नेमहिद्रविणमायजस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसाऽवन् । त्वम् । नः । देवऽत्रा । धेहि ।
सुक्रतो इति सुऽक्रतो । रराणः । प्र । यंसि । होतः । बृहतीः ।
इषः । नः । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ २२ ॥

हेसहसावन् सहस्वन् बलवन् सुक्रतोशोभनकर्मन् हेअग्ने रराणः सर्वदारममाणः शब्दं कुर्वाणोवात्वं नोस्मदीयमिमंयज्ञं देवत्रादेवेषुधेहिनिधेहि हेहोतः देवानामाह्वातः बृहतीः इषः अ-न्नानिनोस्मभ्यं प्रयंसिप्रयच्छ हेअग्नेमहिमहत् द्रविणंपश्वादिलक्षणं धनं आयजस्व प्रयच्छ अत्रयजिर्दानकर्मा ॥ २२ ॥

अथत्रयोविंशी—

इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ २३ ॥ १६ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् ।
हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा ।
अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥ १६ ॥

इयंसर्वेषांपशूनांपशुपुरोडाशस्यस्विष्टकृतःपुरोनुवाक्या सूत्र्यतेहि—इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोर्होतायक्षदग्निंपुरोळाशस्यस्वदस्वहव्यासमिषोदिदीहीतिपुरोळाशस्विष्टकृतइति । हेअग्नेपुरुदंसंबहुकर्माणं गोः गवांसनिंप्रदात्रीं इळांभूमिंहवमानायस्तुवते मह्यंशश्वत्तमं चिरकालं यथाभवतितथा साध साधय नोस्माकंसूनुःपुत्रः तनयः सन्तानस्यविस्तारयिता विजावापुत्रपौत्रादिरूपेणस्वयंविजायतइतिविजावास्यात् हेअग्ने साप्रसिद्धातेसुमतिः त्वदीयाअनुग्रहबुद्धिः अस्मेअस्मासु भूतुभवतु ॥ २३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

वैश्वानरायेतिपञ्चदशर्चंद्वितीयंसूक्तं तथाचानुक्रान्तं—वैश्वानरायपञ्चोनावैश्वानरीयंतुजागतंत्विति विश्वामित्रऋषिः जगतीछन्दः वैश्वानरोग्निर्देवता पृष्ठ्याभिप्लविकयोस्तृतीयेहन्याग्निमारुतेवैश्वानरायधिषणामितिवैश्वानरनिविद्धानीयंसूक्तं तृतीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—वैश्वानरायधिषणांधारावरामरुतइति ।

तत्रप्रथमा—

वैश्वानरायधिषणामृतावृधेघृतंनपूतमग्नयेजनामसि ।
द्विताहोतारंमनुषश्चवाघतोधियारथंनकुलिशःसमृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणाम् । ऋतऽवृधे । घृतम् । न । पूतम् ।
अग्नये । जनामसि । द्विता । होतारम् । मनुषः । च । वाघतः ।
धिया । रथम् । न । कुलिशः । सम् । ऋण्वति ॥ १ ॥

ऋतवृधे ऋतस्योदकस्ययज्ञस्यवावर्धयित्रेवैश्वानराय वैश्वानरशब्दोयास्केनव्याख्यातः- वैश्वानरःकस्माद्विश्वान्नरान्नयतिविश्वएवंनरानयंतीतिवाअपिवाविश्वानरएवस्यात्प्रत्यृतःसर्वाणिभूतानितस्यवैश्वानरस्तस्यैषाभवतीति[1] । तस्मैअग्नये पूतंघृतंन घृतमिव धिषणांस्तुतिंजनामसिजनयामः यथाघृतंप्रीतिंजनयति तथाप्रीतिंकरोमीत्यर्थः द्विताद्विधागार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यांयुक्तं होतारंदेवानामाह्वातारमग्निंमनुषः मनुष्याः वाघतश्चऋत्विजश्च धियाकर्मणाकुलिशोवास्यादिः रथंन रथमिव समृण्वतिसंस्कुर्वन्ति ॥ १ ॥

---

१ नि० ७.२१.।

अथद्वितीया—

सरोचयज्जनुषारोदसीउभेसमात्रोरभवत्पुत्रईड्यः ।
हव्यवाळग्निरजरश्चनोहितोदूळभोविशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषा । रोदसी इति । उभे इति । सः । मात्रोः ।
अभवत् । पुत्रः । ईड्यः । हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः ।
चनःऽहितः । दुःऽदभः । विशाम् । अतिथिः । विभाऽवसुः ॥ २ ॥

सोग्निर्जनुषा जन्मनाउभेरोदसी द्यावापृथिव्यौ रोचयत् अरोचयत् प्रकाशयति स-मात्रोर्द्यावापृथिव्योः ईड्यः स्तुत्यः पुत्रोभवत् हव्यवाट् हव्यानां वोढा अग्निः अङ्गनादिगु-णयुक्तः अजरः जरारहितः चनोहितः चनोन्नंहितंयजमानेनिहितंयेनासौचनोहितः दूळभः हिंसितुमशक्यः सोयंविभावसुः प्रभाधनः विशांमनुष्याणां अतिथिरिवपूज्योभवति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

क्रत्वादक्षस्यतरुषोविधर्मणिदेवासोअग्निंजनयन्तचित्तिभिः ।
रुरुचानंभानुनाज्योतिषामहामत्यंनवाजंसनिष्यन्नुपब्रुवे ॥ ३ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निम् ।
जनयन्त । चित्तिऽभिः । रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा ।
महाम् । अत्यम् । न । वाजम् । सनिष्यन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

चित्तिभिर्ज्ञानैः उपलक्षितादेवासः देवाः तरुषः व्यसनेभ्यस्तारकस्यदक्षस्यबलस्य क्र-त्वाकर्मणा विधर्मणि विधारकेयज्ञे अग्निंजनयन्त अजनयन् भानुनाभासमानेन ज्योतिषारु-रुचानं रोचमानं महां महान्तं अग्निंअत्यंन भारसहमश्वमिव वाजमन्नं सनिष्यन् लिप्समानोहं उपब्रुवे स्तौमि ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

आमन्द्रस्यसनिष्यन्तोवरेण्यंवृणीमहेअह्रयंवाजमृग्मियम् ।
रातिंभृगूणामुशिजंकविक्रतुमग्निंराजन्तंदिव्येनशोचिषा ॥ ४ ॥

आ। मन्द्रस्य। सनिष्यन्तः। वरेण्यम्। वृणीमहे। अह्रयम्।
वाजम्। ऋग्मियम्। रातिम्। भृगूणाम्। उशिजम्।
कविऽक्रतुम्। अग्निम्। राजन्तम्। दिव्येन। शोचिषा॥ ४॥

मन्द्रस्यस्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनंवरेण्यंवरणीयं अह्रयंअलज्जावहं ऋग्मियंप्रशस्यं वाजमन्नं सनिष्यन्तः लिप्समानावयं भृगूणांऋषीणां रातिं अभिलषितार्थप्रदातारं उशिजं आभिलष्यं तं कविक्रतुंक्रान्तप्रज्ञं दिव्येनदिविभवेन शोचिषारोचिषा राजन्तंभ्राजमानमग्निंआ-वृणीमहे संभजामहे॥ ४॥

अथपञ्चमी—

अग्निंसुम्नायंदधिरेपुरोजनावाजंश्रवसमिहवृक्तबर्हिषः।
यतस्रुचःसुरुचंविश्वदेव्यंरुद्रंयज्ञानांसाधदिष्टिमपसाम्॥५॥१७॥

अग्निम्। सुम्नार्य। दधिरे। पुरः। जनाः। वाजऽश्रवसम्। इह।
वृक्तऽबर्हिषः। यतऽस्रुचः। सुऽरुचम्। विश्वऽदेव्यम्। रुद्रम्।
यज्ञानाम्। साधत्ऽइष्टिम्। अपसाम्॥ ५॥ १७॥

वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः यतस्रुचःप्राप्तस्रुचः ऋत्विजः सुम्नायसुखार्थं वाजश्रवसंमनुष्येभ्यः प्रेरितान्नं सुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं विश्वदेव्यं विश्वेभ्योदेवेभ्योहितं रुद्रंदुःखानांद्रावकं अपसांकर्मवतांयज्ञानां यजन्तीतियज्ञायजमानाः तेषां साधदिष्टिं साधितयज्ञं तादृशमग्निं इह-यज्ञे जनाःस्तोतारः पुरोदधिरे स्तुवन्ति॥ ५॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेसप्तदशोवर्गः॥ १७॥

अथषष्ठी—

पावकशोचेतवहिक्षयंपरिहोतर्यज्ञेषुवृक्तबर्हिषोनरः।
अग्नेदुवइच्छमानासआप्यमुपासतेद्रविणंधेहितेभ्यः॥ ६॥

पावकऽशोचे । तव । हि । क्षयम् । परि । होतः । यज्ञेषु ।
वृक्तऽबर्हिषः । नरः । अग्ने । दुवः । इच्छमानासः । आप्यम् ।
उप । आसते । द्रविणम् । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हेपावकशोचे शोधकदीप्ते हेहोतः देवानामाह्वातः हेअग्ने यज्ञेषुपरिपरितः वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः दुवःपरिचरणमिच्छमानासः इच्छन्तोनरोनेतारोयजमानाः आप्यं आप्तुंयोग्यं तवत्वत्संबन्धिनंक्षयं निवासं यागगृहं उपासते उपविशति हियस्मात् तेभ्योद्रविणंधनंधेहि विधेहि ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

आरोदसीअपृणदास्वर्महज्जातंयदेनमपसोअधारयन् ।
सोअध्वरायपरिणीयतेकविरत्योनवाजसातयेचनोहितः ॥ ७ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् ।
यत् । एनम् । अपसः । अधारयन् । सः । अध्वराय । परि ।
नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजऽसातये । चनःऽहितः ॥ ७ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणत् आपूरयत् तथामहत्प्रभूतंस्वः अन्तरिक्षं आपृणच्च अपसःकर्मवन्तोयजमानाः जातंयत्यंएनमग्निं अधारयन् अत्योन अश्वइव कविःक्रान्तः सर्वत्रव्याप्तः चनोहितः निहितान्नः सोयमग्निः वाजसातये वाजस्य अन्नस्यकीर्तेर्वासातये लाभाय अध्वराय परिणीयते यज्ञार्थंनीयते ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

नमस्यतहव्यदातिंस्वध्वरंदुवस्यतदम्यंजातवेदसम् ।
रथीर्ऋतस्यबृहतोविचर्षणिरग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिम् । सुऽअध्वरम् । दुवस्यत । दम्यम् ।
जातऽवेदसम् । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः ।
देवानाम् । अभवत् । पुरःऽहितः ॥ ८ ॥

रथीर्नेताबृहतोमहतः ऋतस्ययज्ञस्यविचर्षणिःद्रष्टायोग्निःदेवानांपुरोहितः पुरस्ताद्दृष्टव्यतयास्थापितोभवत् हव्यदातिं देवेभ्योहविषांदातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्योगृहेभ्योहितं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं नमस्यतपूजयत दुवस्यतपरिचरत ॥ ८ ॥

अथनवमी–

तिस्रोयह्वस्यसमिधःपरिज्मनोग्नेरपुनन्नुशिजोअमृत्यवः ।
तासामेकामदधुर्मर्त्येभुजमुलोकमुद्वेउपजामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यह्वस्य । सम्ऽइधः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः । तासाम् । एकाम् । अदधुः । मर्त्ये । भुजम् । ऊँ इति । लोकम् । ऊँ इति । द्वे इति । उप । जामिम् । ईयुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमानाः अमृत्यवोमृत्युरहिताः येदेवाः यह्वस्यमहतः अग्नेः परिज्मनः परितोगन्तुः समिधः समिन्धिकाः प्रकाशिकास्तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तनूः अपुनन् अशोधयन् तेदेवाः भुजंसर्वेषांपालयित्रीं तासांतनूनांमध्ये एकांपार्थिवींतनुं मर्त्येमर्त्यलोके अदधुः न्यदधुः उइतिपादपूरणः इतरेद्वेतनू जामिंलोकं आसन्नमन्तरिक्षं उपेयतुः गच्छतः अथवातिस्रःसमिधः आधारसमिधौद्वेअनूयाजसमिच्चैकेति तासांसमिधांएकां अनूयाजसमिधं मर्त्येइहलोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः धारयन्ति प्रजावाअनूयाजइति प्रजात्वेनानूयाजानांस्रष्टृत्वात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः इतरेद्वेसमिधौ अन्तरिक्षेदिव्यभोगहेतू उपेयतुः उपगच्छतः त्रीन्परिधींस्तिस्रःसमिधइतिहिनिगमः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

विशांकविंविश्पतिंमानुषीरिषःसंसीमकृण्वन्त्स्वधितिंनतेजसे ।
सउद्वतोनिवतोयातिवेविषत्सगर्भमेषुभुवनेषुदीधरत् ॥१०॥१८॥

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । मानुषीः । इषः । सम् । सीम् । अकृण्वन् । स्वऽधितिम् । न । तेजसे । सः । उत्ऽवतः । निऽवतः । याति । वेविषत् । सः । गर्भम् । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥१०॥ १८॥

इषः पश्वादिलक्षणंधनमिच्छन्तयः मानुषीः मनुष्यप्रजाः विशांप्रजानां विश्पतिंप्रभुंक्विंमेधाविनं सीमिनंयममग्निं स्वधितिंन असिमिव तेजसे तैक्ष्ण्यार्थं समकृण्वन् समस्कुर्वन् सोग्निः उद्वतः उच्छ्रायवतः निवतोनीचैर्भाववतश्चप्रदेशान् वेविषत् व्याप्नुवन् यातिगच्छति सएषुभुवनेषु गर्भंगर्भत्वेनात्मानं दीधरत् अधारयत् ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथैकादशी—

सजिन्वतेजठरेषुप्रजज्ञिवान्वृषाचित्रेषुनानदन्नसिंहः ।
वैश्वानरःपृथुपाजाअमर्त्योवसुरत्नादयमानोविदाशुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिऽवान् । वृषा । चित्रेषु ।
नानदत् । न । सिंहः । वैश्वानरः । पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः ।
वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातः वृषावर्षकः सवैश्वानरः चित्रेषुनानाप्रकारेषु जठरेषु प्राणिनां भेदात् जठराणांभेदः तेषुजिन्वतेवर्धते चित्रेषुनानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अत्यर्थं शब्दंकुर्वन् सिंहोन सिंहइव किंविधोवैश्वानरः पृथुपाजाः पृथुतेजाः अथवा पृथुवेगः अमर्त्यः मरणधर्मरहितः दाशुषेहविषांप्रदात्रे यजमानाय रत्नारमणीयानि वसुवसूनि धनानि वि विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

वैश्वानरःप्रत्नथानाकमारुहद्दिवस्पृष्ठंभन्दमानःसुमन्मभिः ।
सपूर्ववज्जनयञ्जन्तवेधनंसमानमज्मंपर्येतिजागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नऽथा । नाकम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्ठम् ।
भन्दमानः । सुमन्मऽभिः । सः । पूर्वऽवत् । जनयन् । जन्तवे ।
धनम् । समानम् । अज्मम् । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोतृभिः भन्दमानः स्तूयमानः वैश्वानरः जातमात्रएवप्रत्नथा प्रत्नइव चिरंतनइव नाकं कंसुखं अकंदुःखं नविद्यतेअकंयस्मिन्तत् नाकं दिवः अन्तरिक्षस्यपृष्ठं उपरितनप्रदेशं स्वशोचिभिः आरुहत् आरोहति सवैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वेभ्यऋषिभ्यइव जन्तवे स्तोत्रेयजमानाय धनंपश्वादिलक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविःसदाप्रबुद्धः समानं सर्वेषां देवानांसाधारणं अज्मं आकाशमार्गं पर्येति सूर्यरूपेणगच्छति ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

ऋ॒तावा॑नंय॒ज्ञियं॒विप्र॑मु॒क्थ्य१॒॑मायंद॒धेमा॑त॒रिश्वा॑दि॒विक्षय॑म् ।
तंचि॒त्रया॑मं॒हरि॑केशमीमहेसु॒दी॒तिम॒ग्निंसु॑वि॒ताय॒नव्य॑से ॥ १३ ॥

ऋ॒तऽवा॑नम् । य॒ज्ञिय॑म् । विप्र॑म् । उ॒क्थ्य॑म् । आ । यम् । द॒धे । मा॒त॒रिश्वा॑ । दि॒वि । क्षय॑म् । तम् । चि॒त्रऽया॑मम् । हरि॑ऽकेशम् । ई॒म॒हे॒ । सु॒ऽदी॒तिम् । अ॒ग्निम् । सु॒वि॒ताय॑ । नव्य॑से ॥ १३ ॥

ऋतावानं बलवन्तं यज्ञियंयज्ञार्हं विप्रंमेधाविनं उक्थ्यं स्तुत्यं दिविद्युलोकेक्षयं निवसन्तं यमग्निं मातरिश्वावायुः द्युलोकादाहृत्यपृथिव्यां आदधे आहितवान् चित्रयामं नानाविधगमनं हरिकेशं पिंगलार्चिषं सुदीतिं शोभनदीप्तिंतमग्निं नव्यसेनवतराय सुविताय सुष्ठुप्राप्तव्यायधनाय तदर्थंईमहेयाचामहे ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

शुचिं॒नयाम॑न्नि॒षि॒रंस्व॒र्दृशं॒के॒तुंदि॒वोरो॑च॒नस्था॑मु॒ष॒र्बुध॑म् ।
अ॒ग्निंमू॒र्धानं॑दि॒वोअप्र॑तिष्कु॒तं॒तमी॑महे॒नम॑सावा॒जिनं॑बृ॒हत् ॥ १४ ॥

शुचि॑म् । न । याम॑न् । इ॒षि॒रम् । स्वः॒ऽदृश॑म् । के॒तुम् । दि॒वः । रो॒च॒न॒ऽस्थाम् । उ॒षः॒ऽबुध॑म् । अ॒ग्निम् । मू॒र्धान॑म् । दि॒वः । अप्र॑तिऽस्कुतम् । तम् । ई॒म॒हे॒ । नम॑सा । वा॒जिन॑म् । बृ॒हत् ॥ १४ ॥

नेतिसंप्रत्यर्थे शुचिंदीप्तं यामन्यामनियज्ञे इषिरंएषणीयं स्वर्दृशंसर्वदृशंसर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं दिवः द्युलोकस्यकेतुं प्रज्ञापकं रोचनस्थांरोचनस्थं रोचनःसूर्यः तस्मिन् तिष्ठन्तं उषर्बुधं

अग्निहोत्रिकरूपेण उषसिप्रबुध्यमानं दिवःस्वर्गस्यमूर्धानंप्रधानं अप्रतिष्कुतंअप्रतिहतशब्दं वाजिनमन्नवन्तं बृहद् महान्तं तमग्निं नमसास्तोत्रेण ईमहेयाचामहे ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

मन्द्रंहोतारंशुचिमद्वयाविनंदमूनसमुक्थ्यंविश्वचर्षणिम् ।
रथंनचित्रंवपुषायदर्शतंमनुर्हितंसदमिद्रायईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । शुचिम् । अद्वयाविनम् । दमूनसम् । उक्थ्यम् ।
विश्वऽचर्षणिम् । रथम् । न । चित्रम् । वपुषाय । दर्शतम् ।
मनुःऽहितम् । सदम् । इत् । रायः । ईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

मन्द्रं स्तुत्यंहोतारंदेवानामाह्वातारं शुचिंसर्वदाशुद्धं अद्वयाविनंद्वयहीनं अकुटिलं दमूनसंदानमनसं उक्थ्यंश्रेष्ठं विश्वचर्षणिंविश्वस्यद्रष्टारं चित्रं नानाविधवर्णं रथंन रथमिव वपुषाय रूपार्थं दर्शतंदर्शनीयं सदमित् सदैवमनुर्हितं सर्वेभ्योमनुष्येभ्योहितं तमग्निंरायोधनानिईमहेयाचामहे अत्रयाच्ञार्थत्वादस्यद्विकर्मकत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

वैश्वानरायेत्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तं वैश्वामित्रं अत्रेयमनुक्रमणिका—वैश्वानरायैकादशेति । पूर्वसूक्तेवैश्वानरीयंतुजागतंत्वित्युक्तत्वादस्यापिसूक्तस्यजगतीछन्दः वैश्वानरोग्निर्देवता अस्य सूक्तस्यअग्निष्टोमेआग्निमारुतशस्त्रेविनियोगः सूत्र्यतेहि—वैश्वानरायपृथुपाजसेशंनःकरत्यर्वतइति ।

तत्रप्रथमा—

वैश्वानरायपृथुपाजसेविपोरत्नाविधन्तधरुणेषुगातवे ।
अग्निर्हिदेवाँअमृतोदुवस्यत्यथाधर्माणिसनतानदूदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानराय । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना । विधन्त । धरुणेषु ।
गातवे । अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि ।
सनता । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

विपोमेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलायबहुन्नायवापाजः शब्दस्यबलान्ननाम्नोः पाठात् वैश्वानरायाग्नये धरुणेषुधर्मेषुयज्ञेषु रत्ना रमणीयानिस्तोत्राणि गातवे सन्मार्गलाभाय विधन्त परिचरन्तिकुर्वन्ति अमृतः मरणरहितोग्निः देवानदुवस्यति हविषांप्रदानेनपरिचरति हिःमसिद्धौ अथअतःकारणात् कोपिसनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान् नदूदुषत् न दूषयति ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

अन्तर्दूतोरोदसीदस्मईयतेहोतानिषत्तोमनुषःपुरोहितः ।
क्षयंबृहन्तंपरिभूषतिद्युभिर्देवेभिरग्निरिषितोधियावसुः ॥ २ ॥

अन्तः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः । मनुषः । पुरःऽहितः । क्षयम् । बृहन्तम् । परि । भूषति । द्युऽभिः । देवेभिः । अग्निः । इषितः । धियाऽवसुः ॥ २ ॥

दस्मोदर्शनीयोहोताग्निः दूतः देवानांदूतःसन् रोदसीरोदस्योर्द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयतेगच्छति मनुषः मनोर्जातस्य मनुष्यस्यपुरोहितः आहवनीयादिरूपेणपुरतःस्थापितः निषत्तोनिषण्णःसन् अग्निर्द्युभिःदीप्तिभिः बृहन्तं महान्तं क्षयं यज्ञगृहं परिभूषति अलंकुरुते देवेभिःदेवैः इषितः प्रेषितोधियावसुः प्रज्ञयाव्याप्तः एतेद्वे अग्निविशेषणे ॥ २ ॥

अथतृतीया–

केतुंयज्ञानांविदथस्यसाधनंविप्रासोअग्निंमहयन्तचित्तिभिः ।
अपांसियस्मिन्नधिसन्दधुर्गिरस्तस्मिन्त्सुम्नानियजमानआचके ॥३॥

केतुम् । यज्ञानाम् । विदथस्य । साधनम् । विप्रासः । अग्निम् । महयन्त । चित्तिऽभिः । अपांसि । यस्मिन् । अधि । सम्ऽदधुः । गिरः । तस्मिन् । सुम्नानि । यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

यज्ञानांकेतुंप्रज्ञापकंविदथस्ययज्ञस्यगृहस्यवासाधनं प्राप्तिसाधनं असाधारणकारणं सन्तमग्निं विप्रासोविप्राः चित्तिभिः स्वकर्मभिः महयन्त पूजयन्ति किंच गिरः स्तोतारः यस्मि-

अग्नौअपांसिस्वानुष्ठेयानिकर्माणिअधिसंदधुः संदधते यजमानः तस्मिन्नग्नौ सुम्नानिसुखानि प्राप्तुं आचके कामयते ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

पितायज्ञानामसुरोविपश्चितांविमानमग्निर्वयुनंचवाघताम्।
आविवेशरोदसीभूरिवर्पसापुरुप्रियोभन्दतेधामभिःकविः ॥ ४ ॥

पिता। यज्ञानाम्। असुरः। विपःऽचिताम्। विऽमानम्। अग्निः।
वयुनम्। च। वाघताम्। आ। विवेश। रोदसी इति।
भूरिऽवर्पसा। पुरुऽप्रियः। भन्दते। धामऽभिः। कविः ॥ ४ ॥

यज्ञानां पितापालयिता विपश्चितां विदुषांस्तोतॄणां असुरोबलप्रदः वाघतां ऋत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं विमानं विमीयतेनेनफलमितिविमानंयज्ञादिकर्मसाधनंचसोऽग्निः भूरिवर्पसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसीद्यावापृथिव्यौ आविवेश प्रविशति पुरुप्रियः मनुष्येषु अधिकं प्रियः अथवापुरूणां श्रेष्ठानां प्रियः धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरग्निर्भन्दते यजमानेन स्तूयते ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

चन्द्रमग्निंचन्द्ररथंहरिव्रतंवैश्वानरमप्सुषदंस्वर्विदम्।
विगाहंतूर्णितविषीभिरावृतंभूर्णिदेवासइहसुश्रियंदधुः ॥५॥२०॥

चन्द्रम्। अग्निम्। चन्द्रऽरथम्। हरिऽव्रतम्। वैश्वानरम्।
अप्सुऽसदम्। स्वःऽविदम्। विऽगाहम्। तूर्णिम्। तविषीभिः।
आऽवृतम्। भूर्णिम्। देवासः। इह। सुऽश्रियम्। दधुः ॥ ५ ॥ २० ॥

देवासोदेवाः चन्द्रमाह्लादकरं चन्द्ररथं हिरण्मयरथं चन्द्रआह्लादकोरथोयस्येति वा तंहरिव्रतं पिङ्गलवर्णं हरित्त्वचंवा हरित्त्वचमितिशाखान्तरं अप्सुषदं अप्सुसीदन्तं स्वर्विदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्रव्याप्तं तूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिंसितारंवा तविषीभिः बलैरावृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरं अग्निं इह इहलोके दधुः आदधुः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथषष्ठी–

अ॒ग्निर्दे॒वेभि॒र्मनु॑षश्च ज॒न्तुभि॑स्तन्वा॒नो य॒ज्ञं पु॑रु॒पेश॑सं धि॒या।
र॒थीर॒न्तरी॑यते॒ साध॑दिष्टिभिर्जी॒रो दमू॑ना अभिश॒स्ति॒चात॑नः ॥ ६ ॥

अ॒ग्नि। दे॒वेभिः॑। मनु॑षः। च॒। ज॒न्तुऽभिः॑। त॒न्वा॒नः। य॒ज्ञम्।
पु॒रु॒ऽपेश॑सम्। धि॒या। र॒थीः। अ॒न्तः। ई॒य॒ते॒। साध॑दिष्टिऽभिः।
जी॒रः। दमू॑नाः। अ॒भि॒श॒स्ति॒ऽचात॑नः ॥ ६ ॥

देवेभिःदेवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जन्तुभिः ऋत्विग्भिश्च धियाकर्मणा मनुषोयजमानस्य पुरुपेशसं बहुरूपं पेशइतिरूपनाम पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैः एकाहाहीनसत्रात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन्रथीः सर्वस्यलोकस्यनेता जीरः क्षिप्रकारी दमूनाः दान्तमनाः दानमनावा अभिशस्तिचातनः अभिशस्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयितानाशयिताग्निः अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईयतेगच्छति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

अग्ने॒ जर॑स्व स्वप॒त्य आयु॑न्यू॒र्जा पि॑न्वस्व॒ समिषो॑ दिदीहि नः।
वयां॑सि जिन्व बृह॒तश्च॑ जागृव उ॒शिग्दे॒वाना॒मसि॑ सु॒क्रतु॑र्वि॒पाम् ॥ ७ ॥

अग्ने॑। जर॑स्व। सु॒ऽअ॒प॒त्ये। आयु॑नि। ऊ॒र्जा। पि॒न्व॒स्व॒। सम्।
इषः॑। दि॒दी॒हि॒। नः॒। वयां॑सि। जि॒न्व॒। बृ॒ह॒तः। च॒। जा॒गृ॒वे॒।
उ॒शिक्। दे॒वाना॑म्। असि॑। सु॒ऽक्रतुः॑। वि॒पाम् ॥ ७ ॥

हेअग्ने स्वपत्येसुपुत्रे आयुनि आयुषि निमित्तसप्तम्येषा आयुषिनिमित्ते जरस्व देवान्स्तुहि होतारमधिष्ठाय ऊर्जा रसेनअन्नेनवा पिन्वस्वदेवान् प्रीणय नोस्माकं इषःसस्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि संदीपय वयांसिअन्नानिच वयः क्षग्रेत्यन्ननामसुपाठात् जिन्वदेहि हेजागृवेसर्वदाजागरणशील बृहतःमहतोयजमानस्य जिन्वेतिसंबन्धः सुक्रतुःशोभनकर्माशोभनयज्ञोवात्वं विपांमेधाविनां देवानां उशिक् कान्तोसि ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

विश्पतिंयह्वमतिथिंनरःसदायन्तारंधीनामुशिजंचवाघताम् ।
अध्वराणांचेतनंजातवेदसंप्रशंसन्तिनमसाजूतिभिर्वृधे ॥ ८ ॥

विश्पतिम् । यह्वम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् ।
उशिजम् । च । वाघताम् । अध्वराणाम् । चेतनम् । जातऽवेदसम् ।
प्र । शंसन्ति । नमसा । जूतिऽभिः । वृधे ॥ ८ ॥

नरोनेतारः स्तोतारोवा विश्पतिं विशांमनुष्याणांपतिंविश्वस्यपतिमितिवायह्वंमहान्तं अतिथिंसर्वस्यातिथिभूतं धीनांबुद्धीनांकर्मणांवा यन्तारंनियन्तारं वाघतांचऋत्विजांच उशिजं कान्तंमनोज्ञं अध्वराणांयागानांचेतनं प्रज्ञापकं जूतिभिर्वेगैर्युक्तं जातवेदसमग्निं वृधेवृद्धयेसमृद्धये नमसानमस्कारेणस्तुतिभिश्च सदासर्वकालं प्रशंसन्ति प्रशंसांकुर्वन्ति ॥ ८ ॥

अथनवमी—

विभावादेवःसुरणःपरिक्षितीरग्निर्बभूवशवसासुमद्रथः ।
तस्यव्रतानिभूरिपोषिणोवयमुपभूषेमदमआसुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

विभाऽवा । देवः । सुऽरणः । परि । क्षितीः । अग्निः । बभूव ।
शवसा । सुमत्ऽरथः । तस्य । व्रतानि । भूरिऽपोषिणः । वयम् ।
उप । भूषेम । दमे । आ । सुवृक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

विभावादीप्तिमान् देवः स्तूयमानः सुरणः अत्रवर्णलोपश्छान्दसः शोभनंरमयतीति सुरमणः सुमद्रथः शोभनरथः अग्निः शवसाबलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परिबभूव परितोगृह्णाति अत्रभवतेरुपसर्गवशात्परिग्रहार्थत्वं भूरिपोषिणः बहूनांपोषयितुः पालयितुः दमे यज्ञगृहे दमइतिगृहनामसुपाठात् निवसतः तस्याग्नेर्व्रतानिकर्माणि वयंसुवृक्तिभिः स्तोत्रैः आसर्वतःउपभूषेम उपभूषयामः प्रकाशयामः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

वैश्वानरतवधामान्याचकेयेभिःस्वर्विदभवोविचक्षण ।
जातआपृणोभुवनानिरोदसीअग्नेताविश्वापरिभूरसित्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वःऽवित् ।
अभवः । विऽचक्षण । जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति ।
अग्ने । ता । विश्वा । परिऽभूः । असि । त्मना ॥ १० ॥

हेवैश्वानर तवधामानित्वत्संबन्धीनितेजांसि आचके अभिष्टौमि हेविचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिः यैस्तेजोभिः स्वर्वित् सर्ववित् सर्वज्ञः अभवः भवसि जातः जातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसीद्यावापृथिव्यौ आपृणः आपूरयः हेअग्ने विश्वाविश्वानिसर्वाणि ता तानि भुवनानिभूतजातानि त्मनाआत्मना परिभूरसि परिग्रहीतासि ॥ १० ॥

अथैकादशी–

वैश्वानरस्यदंसनाभ्योबृहदरिणादेकःस्वपस्ययाकविः ।
उभापितरामहयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवीभूरिरेतसा॥११॥२१॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुऽअपस्यया । कविः । उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः । द्यावापृथिवी इति । भूरिऽरेतसा ॥ ११ ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्याग्नेः दंसनाभ्यः तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यः बृहन्महद्धनंभवतीतियत् तद्वितथं यतःकारणात् एकोमुख्यः कविरग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मेच्छयायजमानादिभ्योधनमरिणात् ददातिसोयमग्निः भूरिरेतसा बहुरेतस्कौ उभाउभौ पितरापितरौ मातापितरौद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महयन् पूजयन् अजायत ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

समित्समिदित्येकादशर्चंचतुर्थंसूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं अत्रानुक्रमणिका समित्समिदाप्रियइति इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताःपूर्वोक्ताःप्रत्यृचंदेवताः पशौवैश्वामित्राणांआप्रीसूक्तं दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषुत्वष्टुर्याज्या तन्नइत्येषा सूत्रितंच–इहत्वष्टारमग्रियंतन्नस्तुरीपमधपोषयित्न्विति । त्वाष्ट्रेपशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रितंच–तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नुदेवस्त्वष्टासविताविश्वरूपइति ।

तत्रप्रथमा—

समित्समित्सुमनाबोध्यस्मेशुचाशुचासुमतिंरासिवस्वः ।
आदेवदेवान्यजथायवक्षिसखासखीन्त्सुमनायक्ष्यग्ने ॥ १ ॥

समित्ऽसमित् । सुऽमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुचा । सुऽमतिम् । रासि । वस्वः । आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुऽमनाः । यक्षि । अग्ने ॥ १ ॥

समित्समित् अत्यर्थंसमिद्धस्त्वं सुमनाः बोधिबुध्यस्व शुचाशुचा अत्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषायुक्तः त्वं वस्वोवसुनोधनस्यतद्विषयां सुमतिं शोभनांबुद्धिं अस्मेअस्मभ्यं रासिदेहि हे देव द्योतमान देवान् यजनीयान् यजथाययज्ञाय तदर्थं आवक्षिआवहसि हेअग्नेसखादेवानां सखात्वं सुमनाःसन् सखीन् देवान् यक्षियजस्व ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यंदेवासस्त्रिरहन्नायजन्तेदिवेदिवेवरुणोमित्रोअग्निः ।
सेमंयज्ञंमधुमन्तंकृधीनस्तनूनपाद्घृतयोनिंविधन्तम् ॥ २ ॥

यम् । देवासः । त्रिः । अहन् । आऽयजन्ते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मित्रः । अग्निः । सः । इमम् । यज्ञम् । मधुऽमन्तम् । कृधि । नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिम् । विधन्तम् ॥ २ ॥

वरुणःमित्रःअग्निः एतेत्रयोदेवासोदेवाः यमग्निंदिवेदिवेप्रतिदिवसं अहन्अहनित्रिः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषुसवनेषु त्रिवारं आयजन्ते हेतनूनपात् तनूनांशरीराणां नपातयितः सत्वंघृतयोनिं घृस्योदकस्यकारणं विधन्तंविधीयमानंक्रियमाणं नोस्मदीयमिमंयज्ञं मधुमन्तं मध्वित्युदकनाम वृष्ट्यादिफलयुक्तंकृधिकुरु ॥ २ ॥

अथतृतीया—

प्रदीधितिर्विश्ववाराजिगातिहोतारमिळःप्रथमंयजध्यै ।
अच्छानमोभिर्वृषभंवन्दध्यैसदेवान्यक्षदिषितोयजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारम् । इळः ।
प्रथमम् । यजध्यै अच्छ । नमःऽभिः । वृषभम् । वन्दध्यै ।
सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववाराविश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिः दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्वातारमग्निंप्रजिगाति जिगातु प्रकर्षेणगच्छतु प्रथमंमुख्यंअच्छआभिमुख्येन वृषभंसंपदांवर्षितारंवन्दध्यैवन्दितुंयोग्यमितिशेषः अग्निंनमोभिः नमस्कारैः सह इळः इषः हवीरूपाण्यन्नानियजध्यै यष्टुंप्रीणयितुंप्रजिगातु प्रकर्षेणगच्छन्तु इषितः अस्माभिःप्रेरितः यजीयान्यष्टृतमः सोग्निर्देवान् यक्षत्यजतु ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

ऊर्ध्वोवांगातुरध्वरेअंकार्यूर्ध्वाशोचींषिप्रस्थितारजांसि ।
दिवोवानाभान्यसादिहोतास्तृणीमहिदेवव्यचाविबर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचींषि ।
प्रऽस्थिता । रजांसि । दिवः । वा । नाभा । नि । असादि ।
होता । स्तृणीमहि । देवऽव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

वांयुवयोः अग्निश्चबर्हिश्चउभौवामित्युच्येते समिदादिभिः सहितस्यैवाग्नेर्देवतात्वात् ऊर्ध्वः उन्नतः गातुर्यज्ञमार्गः अध्वरेयज्ञे अकारि आश्रयःक्रियते शोचींषिअर्चिष्मन्तिरजांसिहवींषिऊर्ध्वाऊर्ध्वंप्रस्थिता प्रस्थितानिगतानिसन्तिहोताग्निर्दिवः दीप्यमानस्ययागगृहस्य नाभा नाभौ मध्यप्रदेशेन्यसादिनिषीदति देवव्यचाः देवैर्व्याप्तंबर्हिश्च चार्थेवाशब्दः विस्तृणीमहि विशेषेणस्तृणीमः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

सप्तहोत्राणिमनसावृणानाइन्वन्तोविश्वंप्रतियन्नृतेन ।
नृपेशसोविदथेषुप्रजाताअभीरेमंयज्ञंविचरन्तपूर्वीः ॥ ५ ॥२२॥

सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वन्तः । विश्वम् । प्रति ।
यन् । ऋतेन । नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि ।
इमम् । यज्ञम् । वि । चरन्त । पूर्वीः ॥ ५ ॥ २२ ॥

मनसावृणानाः प्रार्थ्यमानाः ऋतेनउदकेन विश्वंइन्वन्तः प्रीणयन्तः देवाः सप्तहोत्राणि होतॄणांवषट्कर्तॄणांकर्माणिप्रतियन्प्रतिगच्छन्ति अतःपरंद्वारांस्तुतिः नृपेशसः नररूपाः विदथेषुयागेषुजाताः उत्पन्नाः पूर्वीर्बह्व्यः विग्रहवत्योयज्ञद्वाराभिमानिन्योदेवताः इममस्मदीयंयज्ञं विचरन्त विचरन्तु ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथषष्ठी—

आभन्दमानेउषसाउपाकेउतस्मयेतेतन्वा३विरूपे ।
यथानोमित्रोवरुणोजुजोषदिन्द्रोमरुत्वाँउतवामहोभिः ॥ ६ ॥

आ । भन्दमाने इति । उषसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति ।
तन्वा । विरूपे इति विऽरूपे । यथा । नः । मित्रः । वरुणः ।
जुजोषत् । इन्द्रः । मरुत्वान् । उत । वा । महःऽभिः ॥ ६ ॥

भन्दमाने स्तूयमाने उपाकेपरस्परं संगते उषसानक्ता अन्योन्यापेक्षयाद्विवचनं नक्तोषसौरात्र्यहनी आ आगच्छतां उतअपिच विरूपेपृथग्रूपे तन्वाप्रकाशरूपेणशरीरेण स्मयेते प्रकाशेते मित्रोवरुणः उतवाअपिच इन्द्रः मरुत्वांश्च नोस्मान् यथाजुजोषत् यथासेवेत तथा महोभिस्तेजोभिर्युक्तेन्द्र मेद्यावापृथिव्यौकुरुताम् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

दैव्याहोतारापथमान्यृञ्जेसप्तपृक्षासःस्वधयामदन्ति ।
ऋतंशंसन्तऋतमित्तआहुरनुव्रतंव्रतपादीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया ।
मदन्ति । ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु ।
व्रतम् । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्यादिव्यौ प्रथमाप्रथमौमुख्यौ होतारा आह्वातारौ अग्नी न्यूंजे प्रसाधयामि ऋतमुदकंशंसन्तः आशंसमानाः समपृक्षासःपृक्षमन्नं तद्वन्तऋत्विजः तमग्निंस्वधयासोमेनहविषामदन्ति मादयन्ति व्रतपाः व्रतानांकर्मणांरक्षितारः दीध्यानादीप्यमानाः अथवास्वकर्मभिरग्निंदीपयन्तः ऋत्विजः अनुव्रतं व्रतेषुऋतमित अग्निमेवमाहुः अग्निमेवऋतभूतमाहुरित्यर्थः एवकारार्थे इच्छब्दः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

आभारतीभारतीभिःसजोषाइळादेवैर्मनुष्येभिरग्निः ।
सरस्वतीसारस्वतेभिरर्वाक्तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदंसदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सऽजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः । अग्निः । सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

भारतीभिः भरतस्य सूर्यस्यसंबन्धिनीभिः अद्भिः सजोषाःसंगताभारतीवाक् आगच्छतु देवैर्मनुष्येभिः मनुष्यैश्चसंगताःसत्यः इळाचभूमिश्चआगच्छतु अग्निश्चसारस्वतेभिः सरस्वतिसंबंधिभिः मध्यमस्थानैःसहसरस्वतीमाध्यमिकावाक्च आगच्छतु तिस्रोदेवीः देव्यः वागिळाभारत्यः आगच्छन्तु अर्वागाभिमुख्यं इदंएतत् बर्हिः आसन्दतु आसीदन्तु ॥८॥

अथनवमी—

तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नुदेवत्वष्टर्विरराणस्यस्व ।
यतोवीरःकर्मण्यःसुदक्षोयुक्तग्रावाजायतेदेवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अध । पोषयित्नु । देव । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व । यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुऽदक्षः । युक्तऽग्रावा । जायते । देवऽकामः ॥ ९ ॥

हेदेवत्वष्टः सृष्टिकर्तः विरराणः विशेषेणरममाणःत्वंअधअनन्तरं नोस्मान् तुरीयंतारकं पोषयित्नुपोषकंतत्प्रसिद्धंरेतः विस्यस्वमोचय यतोविमोचनाद्वीरः सत्ववान् कर्मण्यः कर्म-

सुकुशलः सुदक्षः सुबलः युक्तग्रावा अभिषवार्थग्रावयुक्तः सोमसुदित्यर्थः देवकामः देवान् कामयमानः पुत्रोजायते जायेत ॥ ९ ॥

अथदशमी–

वन॑स्पते॒ऽव॑सृ॒जोप॑दे॒वान॒ग्निर्ह॒विः श॑मि॒तासू॑दयाति ।
सेदु॒होता॑स॒त्यत॑रोयजाति॒यथा॑दे॒वानां॒जनि॑मानि॒वेद॑ ॥ १० ॥

वन॑स्पते । अव॑ । सृ॒ज॒ । उप॑ । दे॒वान् । अ॒ग्निः । ह॒विः । श॒मि॒ता । सू॒द॒या॒ति॒ । सः । इत् । ऊँ इति॑ । होता॑ । स॒त्यऽत॑रः । य॒जा॒ति॒ । यथा॑ । दे॒वाना॑म् । जनि॑मानि । वेद॑ ॥ १० ॥

हेवनस्पते देवानुपावसृज समीपेकुरु शमितापशोःसंस्कर्ता अग्निः वनस्पतिश्चहविः सूदयाति देवान् प्रतिप्रेरयतु सत्यतरः अत्यर्थंसत्यः सत्यतरः सत्यस्वरूपः सइत् सएवहोतायजातियजतु यथा यतःकारणात् सएवाग्निः देवानां जनिमानिजन्मानि वेदवेत्ति अतः सएव यजत्वित्यर्थः उःपूरणः ॥ १० ॥

अथैकादशी–

आया॑ह्यग्नेसमिधा॒नो अ॒र्वाङिन्द्रे॑णदे॒वैः स॒रथं॑तु॒रेभिः॑ ।
ब॒र्हिर्न॒आस्ता॒मदि॑तिः सुपु॒त्रास्वाहा॑दे॒वाअ॒मृता॑मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

आ । या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒नः । अ॒र्वाङ् । इन्द्रे॑ण । दे॒वैः । स॒ऽरथ॑म् । तु॒रेभिः॑ । ब॒र्हिः । नः॒ । आस्ता॑म् । अदि॑तिः । सु॒ऽपु॒त्रा । स्वाहा॑ । दे॒वाः । अ॒मृताः॑ । मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥ २३ ॥

हेअग्ने अर्वाक् अस्मदभिमुखंसमिधानः समिध्यमानः ज्वालारूपेणदीप्यमानः त्वंआयाहिदेवतारूपेणागच्छ कथमितिउच्यते–नोस्माकंयज्ञंइन्द्रेणदेवैश्चतुरेभिः त्वरमाणैःदेवैः सरथंसमानरथं यथातथा आयाहि किंच सुपुत्राअदितिरपिनोबर्हिः आस्तां अध्यास्तां स्वाहा स्वाहाकारेणयुक्ताअमृताः नित्यादेवाः मादयन्तां तृप्यन्तु ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

प्रत्यग्निरुषसइत्येकादशर्चंपञ्चमंसूक्तं वैश्वामित्रंत्रैष्टुभमाग्नेयं अत्रानुक्रमणिका—प्रत्यग्निरिति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तत्रयस्यविनियोगः सूत्रितंच—प्रत्यग्निरुषसइतित्रीणीति इळामग्नइतिअस्यउक्तोविनियोगः।

तत्रप्रथमा—

प्रत्य॒ग्निरु॒षस॒श्चेकि॑ता॒नोबो॑धि॒विप्रः॑पद॒वीःक॑वी॒नाम्।
पृ॒थु॒पाजा॑देव॒यद्भिः॒समि॑द्धो॒पद्वारा॒तम॑सो॒वह्नि॑रावः॥१॥

प्रति॑। अ॒ग्निः। उ॒षसः॑। चेकि॑तानः। अबो॑धि। विप्रः॑। प॒द॒ऽवीः। क॒वी॒नाम्। पृ॒थु॒ऽपाजाः॑। दे॒व॒यत्ऽभिः॑। सम्ऽइ॑द्धः। अप॑। द्वारा॑। तम॑सा। वह्निः॑। आव॒रित्या॑वः॥१॥

उषसः चेकितानोजानन्विप्रः मेधावीकवीनां क्रान्तदर्शां पदवीः मार्गान्गच्छयोग्निः प्रत्यबोधिप्रतिबुध्यते पृथुपाजाः पृथुतेजाः देवयद्भिर्देवकामैः समिद्धः सम्यक्दीप्तसवह्निः तमसः अज्ञानस्यद्वारा आगमनद्वाराणिअपावः अपावृणोतु॥१॥

अथद्वितीया—

प्रेद्व॒ग्निर्वा॑वृधे॒स्तोमे॑भिर्गी॒र्भिःस्तो॑तॄ॒णांन॑म॒स्य॑उ॒क्थैः।
पू॒र्वीरृ॒तस्य॑सं॒दृश॑श्चका॒नःसंदू॒तोअ॑द्यौदु॒षसो॑वि॒रोके॥२॥

प्र। इत्। ऊँ इति॑। अ॒ग्निः। व॒वृ॒धे॒। स्तोमे॑भिः। गीः॒ऽभिः। स्तो॒तॄ॒णाम्। न॒म॒स्यः॑। उ॒क्थैः। पू॒र्वीः। ऋ॒तस्य॑। स॒म्ऽदृशः॑। च॒का॒नः। सम्। दू॒तः। अ॒द्यौ॒त्। उ॒षसः॑। वि॒ऽरोके॥२॥

नमस्यः पूज्योयोग्निः स्तोतॄणांस्तोमेभिः स्तोत्रैर्गीर्भिर्वाग्भिरुक्थैःशस्त्रैश्चप्रववृधेवृद्धिंप्राप्नोति दूतःदेवानांदूतः सःपूर्वीः बह्वीः ऋतस्यादित्यस्यसंदृशः दीप्तीः चकानः कामयमानः उषसः विरोकेविरोचनेप्रातःकालेसमद्यौत सम्यक्द्योतते इत्उपूरणौ॥२॥

अथतृतीया—

अधा॑य्य॒ग्निर्मानु॑षीषु वि॒क्ष्व१॒॑पांगर्भो॑मि॒त्रऋ॒तेन॒साध॑न्।
आहर्य॒तोय॑ज॒तःसान्व॑स्था॒दभू॑दु॒विप्रो॒हव्यो॑म॒ती॒नाम्॥३॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विक्षु । अपाम् । गर्भः । मित्रः ।
ऋतेन । साधन् । आ । हर्यतः । यजतः । सानु । अस्थात् । अभूत् ।
ऊँ इति । विप्रः । हव्यः । मतीनाम् ॥ ३ ॥

मित्रः यजमानानांमित्रभूतः ऋतेनसत्येनसाधन्कामान्साधयन् अपांगर्भोग्निः मानुषीषुमनोःसंबन्धिनीषुविक्षुप्रजासु अधायिदेवैराहितः किंच हर्यतः स्पृहणीयःयजतोयष्टव्यः सः सानुउच्छ्रितंधिष्ण्यं उत्तरवेद्याख्यं आस्थात् अध्यतिष्ठत् विप्रःप्राज्ञःअग्निः मतीनांमातॄणांस्तोतॄणांहव्यःस्तुत्यः अभूत् उःपूरणः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

मित्रोअग्निर्भवतियत्समिद्धोमित्रोहोतावरुणोजातवेदाः ।
मित्रोअध्वर्युरिषिरोदमूनामित्रःसिन्धूनामुतपर्वतानाम् ॥ ४॥

मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । सम्ऽइद्धः । मित्रः । होता । वरुणः ।
जातऽवेदाः । मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः ।
सिन्धूनाम् । उत । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

इयमृक् अग्निंसर्वात्मकत्वेनस्तौति यद्यदासमिद्धोग्निः तदामित्रोभवतिसूर्योभवति मित्रएवसन् होताभवति वरुणोभवति जातवेदाःजातप्रज्ञः समित्रः अध्वर्युर्भवति दमूनाःदानमनाः दान्तमनावासएवइषिरः प्रेरकोवायुर्भवति उतअपिच सिन्धूनांनदीनां पर्वतानांचमित्रः सहायोभवति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

पातिप्रियंरिपोअग्रंपदंवेःपातियह्वश्चरणंसूर्यस्य ।
पातिनाभासप्तशीर्षाणमग्निःपातिदेवानामुपमादमृष्वः ॥ ५॥२४॥

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । यह्वः ।
चरणम् । सूर्यस्य । पाति । नाभा । सप्तऽशीर्षाणम् । अग्निः ।
पाति । देवानाम् । उपऽमादम् । ऋष्वः ॥ ५ ॥ २४ ॥

ऋष्वोदर्शनीयोग्निः वेःगंत्र्याः सर्वव्याप्तायाः रिपोभूम्याः प्रियंअग्रं प्रथमंपदंस्थानं पातिरक्षति यह्वोमहान् सूर्यस्यचरणंचरत्यत्रेतिचरणमन्तरिक्षंपाति नाभानाभौ अन्तरिक्षस्यमध्ये सप्तशीर्षाणंमरुद्गणं पातिदेवानां उपमादं उपमादकं यज्ञंपातिरक्षति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथषष्ठी—

ऋभुश्चक्रईड्यंचारुनामविश्वानिदेवोवयुनानिविद्वान् ।
ससस्यचर्मघृतवत्पदंवेस्तदिदग्नीरक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् । ससस्य । चर्म । घृतऽवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अप्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्महान् विश्वानिसर्वाणिवयुनानि ज्ञातव्यान् पदार्थान् विद्वान् जानन् देवोग्निः ईड्यं स्तुत्यंचारुमनोज्ञंनामजलंचक्रे करोति नामेतिउदकनामसुपाठात् वेर्व्याप्तस्यससस्यस्वपतः शांतज्वालस्याप्यग्नेः चर्मरूपंघृतवद्दीप्तिमद्भवति सोग्निः तज्जलमप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् पदंस्थानं रक्षतिपालयति इदितिपूरणः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

आयोनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः ।
दीद्यानःशुचिरृष्वःपावकःपुनःपुनर्मातरानव्यसीकः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतऽवन्तम् । अस्थात् । पृथुऽप्रगानम् । उशन्तम् । उशानः । दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःऽपुनः । मातरा । नव्यसी इति । कः ॥ ७ ॥

उशानः कामयमानोग्निः घृतवन्तं दीप्तिमन्तंपृथुप्रगाणंपृथुगीतिं उशन्तंकामयमानंयोनिंस्थानमायतनं आअस्थात् आतिष्ठति दीद्यानोद्योतमानः शुचिर्दर्शनीयः शुद्धोवा ऋष्वोमहान् पावकः अन्येषांशोधयिताग्निः मातरामातरौद्यावापृथिव्यौपुनःपुनःनव्यसीनवतरे कः करोति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

सद्योजातओषधीभिर्ववक्षेयदीवर्धन्तिप्रस्वोघृतेन ।
आपइवप्रवताशुम्भमानाउरुष्यदग्निःपित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रऽस्वः । घृतेन । आपःऽइव । प्रऽवता । शुम्भमानाः । उरुष्यत् । अग्निः । पित्रोः । उपऽस्थे ॥ ८ ॥

सद्योजातोग्निः यदियदाओषधीभिः ववक्षेउह्यते तदाप्रवताप्रवणेनमार्गेणगच्छन्त्यः आपइवशुंभमानाः शोभमानास्ताओषध्यः प्रस्वःफलानिप्रसुवानाःघृतेनोदकेनवर्धन्तिवर्धयन्ति आत्मस्थमग्निम् पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थेमध्यप्रदेशेवर्धमानोग्निः उरुष्यत् अस्मान् रक्षतु ॥ ८ ॥

अथनवमी—

उदुष्टुतःसमिधायह्वोअद्यौद्वर्ष्मन्दिवोअधिनाभापृथिव्याः ।
मित्रोअग्निरीड्योमातरिश्वादूतोवक्षद्यजथायदेवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तुतः । सम्ऽइधा । यह्वः । अद्यौत् । वर्ष्मन् । दिवः । अधि । नाभा । पृथिव्याः । मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

उइतिपादपूरणः स्तुतः अस्माभिःस्तुतः समिधासमिन्धनेनयह्वोमहान् अग्निः पृथिव्या-अधि उत्तरवेद्यां नाभानाभौमध्यप्रदेशे स्थितःसन्दिवःअन्तरिक्षस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणिरूपे उदद्यौत द्योतते मित्रः सर्वेषांमित्रभूतः ईड्यःस्तुत्यः मातरिश्वा मातरिअन्तरिक्षे श्वसितिप्राणिति सूर्यरूपेणचेष्टते इतिमातरिश्वा अथवा मातरिअरण्यां श्वसितिनिवसतीतिमातरिश्वा यथाह्यास्कः[1]—मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिमातर्याश्वनितीतिवा । दूतः देवानांदूतःसन् यजथाय यज्ञायदेवानावक्षत् आवहतु ॥ ९ ॥

1 नि० ७. २६. ।

अथदशमी–

उद॑स्तम्भीत्स॒मिधा॒नाक॑मृ॒ष्वो॒३॑ऽग्निर्भव॑न्नुत्त॒मोरो॑च॒नाना॑म् ।
यदी॒भृगु॑भ्यः॒परि॑मात॒रिश्वा॑गु॒हासन्तं॑हव्य॒वाहं॑समी॒धे ॥ १० ॥

उत् । अ॒स्त॒म्भी॒त् । स॒म्ऽइधा॑ । नाक॑म् । ऋ॒ष्वः । अ॒ग्निः । भव॑न् ।
उ॒त्ऽत॒मः । रो॒च॒नाना॑म् । यदि॑ । भृगु॑ऽभ्यः । परि॑ । मा॒त॒रिश्वा॑ ।
गुहा॑ । सन्त॑म् । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । स॒म्ऽई॒धे ॥ १० ॥

ऋष्वोमहानग्निः समिधातेजसानाकंस्वर्गं उदस्तंभीत् उदस्तभ्नात् रोचनानांशोभनानांते-जसांमध्ये उत्तमोभवन् उत्कृष्टतमोभवन् मातरिश्वावायुः भृगुभ्यः आदित्यस्यरश्मिभ्यः परि परितः गुहागुहायांसन्तं हव्यवाहं हव्यानांवोढारमग्निं यदियदासमीधेसमैधत तदानाकंअस्त-भ्नादितिसंबन्धः ॥ १० ॥

अथैकादशी–

इळा॑मग्नेपु॒रु॒दंसं॑स॒निंगोः॑शश्व॒त्त॒मंहव॑मानायसाध ।
स्यान्नः॑सू॒नुस्तन॑योवि॒जावाग्ने॒सा॑तेसुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥ ११ ॥ २५ ॥

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् ।
हव॑मानाय । सा॒ध॒ । स्यात् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ ।
अग्ने॑ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ११ ॥ २५ ॥

पूर्वंव्याख्याता ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

प्रकारवइत्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तंवैश्वामित्रमाग्नेयं प्रकारवइत्यनुक्रान्तत्वात् प्रातरनुवाका-श्विनशस्त्रयोःसूक्तविनियोगःपूर्वसूक्तएवप्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीत्यनेनोक्तः आद्याग्नेयेपशौहविषो-याज्या सूत्रितंच–प्रकारवोमननावच्यमानाएकाचेतत्सरस्वतीनदीनामिति ऐभिरग्नइतिपात्नी-वतग्रहस्ययाज्या सूत्रितंच–आग्नीध्रःपात्नीवतस्ययजत्यैभिरग्नेसरथंयाह्यर्वाङितीति ।

तत्रप्रथमा—

प्रकारवोमननावच्यमानादेवद्रीचींनयतदेवयन्तः।
दक्षिणावाड्वाजिनीप्राच्येतिहविर्भरन्त्यग्नयेघृताची ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवऽद्रीचीम् । नयत ।
देवऽयन्तः । दक्षिणाऽवाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः ।
भरन्ती । अग्नये । घृताची ॥ १ ॥

हेकारवः कर्तारः देवयन्तः देवकामाः यूयंमननामननेनमन्त्रेणवच्यमानाः प्रेर्यमाणाः न्तः देवद्रीचीं देवानश्चतींस्रुचंप्रणयत प्रकर्षेणनयत प्रापयत दक्षिणावाट् आहवनीयस्यदक्षिण तः उह्यमानावाजिनीअन्नवती प्राचीप्रागग्राअग्नयेअग्न्यर्थं हविर्भरन्ती हविर्धारयन्ती घृता घृतेनाक्तास्रुक् एतिगच्छति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

आरोदसीअपृणाजायमानउतप्ररिक्थाअधनुप्रयज्यो।
दिवश्चिदग्नेमहिनापृथिव्यावच्यन्तांतेवह्नयःसप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः ।
अध । नु । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो । दिवः । चित् । अग्ने । महिना ।
पृथिव्याः । वच्यन्ताम् । ते । वह्नयः । सप्तऽजिह्वाः ॥ २ ॥

हेअग्ने जायमानस्त्वं रोदसीद्यावापृथिव्यौ नुक्षिप्रंआअपृणाः आपूरय उतापिच प्रयज्यो प्रयष्टव्य अध अनन्तरं दिवश्चित् दिवश्चअन्तरिक्षात् पृथिव्याश्च महिनामहिम्ना । रिक्थाः अतिरिक्तश्चासि अनेनवह्नेरतिशयउक्तः एवंविधस्यतेतव वह्नयः अग्नयः अंशभूत आहवनीयादयः वच्यन्तांप्रेर्यतां किंविधास्तेसप्तजिह्वाः सप्तजिह्वात्मकाः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

द्यौश्चत्वापृथिवीयज्ञियासोनिहोतारंसादयन्तेदमाय।
यदीविशोमानुषीर्देवयन्तीःप्रयस्वतीरीळतेशुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियासः । नि । होतारम् । सादयन्ते ।
दमाय । यदि । विशः । मानुषीः । देवऽयन्तीः । प्रयस्वतीः ।
ईळते । शुक्रम् । अर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौश्चअन्तरिक्षंपृथिवीच यज्ञियासः यज्ञार्हादेवाश्चहोतारं त्वात्वांदमाय दमोयज्ञः तस्मै र्थं निषादयन्तेउपशमयन्ति यदियदामानुषीः मनोःसंबन्धिन्यः देवयन्तीः देवकामाः प्रय-तीः हविष्मत्यः विशःप्रजाः होतारः शुक्रंदीप्तंअर्चिः अर्चिषंईळतेस्तुवन्ति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

महान्त्सधस्थेध्रुवआनिषत्तोन्तर्द्यावामाहिनेहर्यमाणः ।
आस्क्रेसपत्नीअजरेअमृक्तेसबर्दुघेउरुगायस्यधेनू ॥ ४ ॥

महान् । सधऽस्थे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अन्तः । द्यावा ।
माहिने इति । हर्यमाणः । आस्क्रे इति । सपत्नी इति सऽपत्नी ।
अजरे इति । अमृक्ते इति । सबर्दुघे इति सबःऽदुघे ।
उरुऽगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

महानधिकोहर्यमाणः यजमानादिभिःकाम्यमानः यद्वा यजमानायधनंकामयमानः ःद्यावान्तर्भूम्योर्मध्ये माहिनेमहिम्नायुक्ते सधस्थेस्वकीयेस्थाने ध्रुवःअचलःसन् आनि-निषण्णोभवति आस्क्रेआक्रमणशीले सपत्नी समानःएकःसूर्यःपतिर्ययोस्तेसपत्न्यौ अ-राररहिते अमृतेअन्येनाहिंसिते सबर्दुघे सबरित्यमृतमुदकं तस्यदोग्ध्र्यौ द्यावापृथिव्यौ उ-स्यपृथुगमनस्य अधिकस्तुतेर्वाअग्नेः धेनूप्रीणयित्र्यौभवतः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

व्रतातेअग्नेमहतोमहानितवक्रत्वारोदसीआततन्थ ।
त्वंदूतोअभवोजायमानस्त्वंनेतावृषभचर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति ।
आ । ततन्थ । त्वम् । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता ।
वृषभ । चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

मेवावशिष्यते कारणरूपम् । एवमुत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु त्रिष्वपि कालेषु कार्यकारणयोः पूर्णतैव । सा चैकैव पूर्णता कार्यकारणयोर्भेदेन व्यपदिश्यते । एवं च द्वैताद्वैतात्मैकमेकं ब्रह्म । यथा किल समुद्रो जलतरङ्गफेनबुद्बुदाद्यात्मक एव । यथा च जलं सत्यं तदुद्भवाश्च तरङ्गफेनबुद्बुदादयः समुद्रात्मभूता एवाऽऽविर्भावतिरोभावधर्मिणः परमार्थसत्या एव । एवं सर्वमिदं द्वैतं परमार्थसत्यमेव जलतरङ्गादिस्थानीयं समुद्रजलस्थानीयं तु परं ब्रह्म । एवं च किल द्वैतस्य सत्यत्वे कर्मकाण्डस्य प्रामाण्यं यदा पुनर्द्वैतं द्वैतमिवाविद्याकृतं मृगतृष्णिकावदनृतमद्वैतमेव परमार्थतस्तदा किल कर्मकाण्डं विषयाभावादप्रमाणं भवति । तथा च विरोध एव स्यात् । वेदैकदेशभूतोपनिषत्प्रमाणं परमार्थाद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वादप्रमाणं कर्मकाण्डमसद्द्वैतविषयत्वात् । तद्विरोधपरिजिहीर्षया श्रुत्यैतदुक्तं कार्यकारणयोः सत्यत्वं समुद्रवत्पूर्णमद इत्यादिनेति । तदसत् । विशिष्टविषयापवादविकल्पयोरसंभवात् । न हीयं सुविवक्षिता कल्पना । कस्मात् । यथा क्रियाविषय उत्सर्गप्राप्तस्यैकदेशेऽपवादः क्रियते ।

योरुक्तां पूर्णतां निगमयति । एवमिति । कार्यकारणे द्वे पूर्णे चेत्तर्हि कथमद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । सा चेति । कथं तर्हि द्वयोरुक्तं पूर्णत्वं तदाह । कार्यकारणयोरिति । एका पूर्णता व्यपदिश्यते च द्वयोरिति स्थिते लब्धमर्थमाह । एवं चेति । एकं ह्यनेकात्मकमिति विप्रतिषेधमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे । यथा किलेति । एवमेकं ब्रह्मानेकात्मकमिति शेषः । ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वेऽपि सत्यमद्वैतमसत्यमितरदित्याशङ्क्याऽऽह । यथा चेत्यादिना । द्वैतस्य परमार्थसत्यत्वे कर्मकाण्डश्रुतिमनुकूलयति । एवं चेति । विपक्षे दोषमाह । यदा पुनरिति । अस्तु कर्मकाण्डाप्रामाण्यं नेत्याह । तथा चेति । विरोधोऽध्ययनविधेरिति शेषः । तमेव विरोधं साधयति । वेदेति । कथं तर्हि विरोधसमाधिस्तत्राऽऽह । तद्विरोधेति । प्राप्तं भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानं प्रत्याचष्टे । तदसदिति । विशिष्टमद्वितीयं ब्रह्म तद्विषयोत्सर्गापवादयोर्विकल्पसमुच्चययोश्चासंभवं वक्तुं प्रतिज्ञाभागं विभजते । न हीति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुं विवृणोति । कस्मादित्यादिना । यथेत्यादिग्रन्थस्य न च तथेत्यादिना संबन्धः ।

---

१ क. ग. °देनैव व्य° । २ घ. ङ. ज. °त्मकं । ३ च. ट. °दात्म° । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. °सत्याः । एवं । ५ ङ. च. झ. ट. °तस्थानीयमि° । ६ घ. ज. °दसत्यम° । ७ घ. ञ. °र्थेस्त° । ८ क. °हि तयो° । ९ ञ. °योरैकं पू° । १० ख. घ. छ. ञ. ण. °कं ह्यात्म° ।

यथाऽहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति हिंसा सर्वभूतविषयोत्सर्गेण निवारिता तीर्थे विशिष्टविषये ज्योतिष्टोमादावनुज्ञायते। न च तथा वस्तुविषय इहाद्वैतं ब्रह्मोत्सर्गेण प्रतिपाद्य पुनस्तदेकदेशेऽपवदितुं शक्यते। ब्रह्मणोऽद्वैतत्वादेवैकदेशानुपपत्तेः । तथा विकल्पानुपपत्तेश्च । यथाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति ग्रहणाग्रहणयोः पुरुषाधीनत्वाद्विकल्पो भवति । न त्विह तथा वस्तुविषये द्वैतं वा स्यादद्वैतं वेति विकल्पः संभवत्यपुरुषतन्त्रत्वादात्मवस्तुनः । विरोधाच्च द्वैताद्वैतत्वयोरेकस्य । तस्मान्न सुविवक्षितेयं कल्पना । श्रुतिन्यायविरोधाच्च । सैन्धवघनवत्प्रज्ञानैकरसघनं निरन्तरं पूर्वापरबाह्याभ्यन्तरभेदविवर्जितं सबाह्याभ्यन्तरमजं नेति नेत्यस्थूलमनण्वजमजरमभयममृतमित्येवमाद्याः श्रुतयो निश्चितार्थाः संशयविपर्यासाशङ्कारहिताः सर्वाः समुद्रे प्रक्षिप्ताः स्युरकिंचित्करत्वात् । तथा न्यायविरोधोऽपि सावयवस्यानेकात्मकस्य क्रियावतो नित्यत्वानुपपत्तेः । नित्यत्वं चाऽऽत्मनः स्मृत्यादिदर्शना-

---

क्रियायामुत्सर्गापवादसंभावनामुदाहरति । यथेत्यादिना । तथाऽन्यत्रापि क्रियायामुत्सर्गापवादौ द्रष्टव्याविति शेषः । वैधर्म्यदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह । न चेति । विषयभेदे सत्युत्सर्गापवादौ दृष्टौ न तावदद्वितीये ब्रह्मणि संभवतः । न हि ब्रह्माद्वयमेव जायते लीयते चेति संभावनास्पदमिति भावः । उत्सर्गापवादानुपपत्तिवद्ब्रह्मणि विकल्पानुपपत्तेश्च तदेकरसमेषितव्यमित्याह । तथेति । विकल्पानुपपत्तिमुपपादयति । यथेत्यादिना । संप्रति समुच्चयासंभवमभिदधाति । विरोधाच्चेति । उत्सर्गापवादविकल्पसमुच्चयानामसंभवान्न युक्ता ब्रह्मणो नानारसत्वकल्पनेति फलितमाह । तस्मादिति । परकीयकल्पनानुपपत्तौ हेत्वन्तरं प्रतिज्ञाय श्रुतिविरोधं प्रकटीकृत्य न्यायविरोधं प्रकटयति । तथेति । ब्रह्मणोऽनेकरसत्वे स्यादिति शेषः । नित्यत्वानुपपत्तेरात्मनो नित्यत्वाङ्गीकारविरोधः स्यादित्यध्याहारः । ननु तस्य नित्यत्वं नाङ्गीक्रियते मानाभावादिति प्रासङ्गिकीमाशङ्कां प्रत्याह । नित्यत्वं चेति । स्मृत्यादिदर्शनादित्यादिशब्देन स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्य इत्यधिकरणोक्ता हेतवो गृह्यन्ते । अनुमीयते कल्प्यते स्वीक्रियत इति यावत् । तद्विरोधश्च स्मृत्यादिदर्शनकृतात्मनित्यत्वानुमानविरोधश्चेत्यर्थः । आत्मनोऽ-

---

१ च. ट. °था न हिंस्यात्सर्वा भू° । ग. °था न हिंस्यात्सर्वभू° । २ घ. च. ज. °षय उत्स° । ३ च. ट. °ज्ञाप्यते । ४ ख. ग ङ. च. ज. झ. ड. °तयो° । ५ घ. ज. °तं वा° । ६ ख. छ. °र्यासञ्च° । ७ घ. ञ. ण. °माचष्टे । न । ८ घ. ण. °ह्माद्वितीय° ।

दनुमीयते । तद्विरोधश्च प्राप्नोत्यनित्यत्वे । भवत्कल्पनानर्थक्यं च । स्फुटमेव चास्मिन्पक्षे कर्मकाण्डानर्थक्यम् । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात् । ननु ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वे समुद्रादिदृष्टान्ता विद्यन्ते कथमुच्यते भवतैकस्य द्वैताद्वैतत्वं विरुद्धमिति । न । अन्यविषयत्वात् । नित्यनिरवयववस्तुविषयं हि विरुद्धत्वमवोचाम द्वैताद्वैतत्वस्य न कार्यविषये सावयवे । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादनुपपन्नेयं कल्पना । अस्याः कल्पनाया वरमुपनिषत्परित्याग एव । अध्येयत्वाच्च न शास्त्रार्थेयं कल्पना । न हि जननमरणाद्यनर्थशतसहस्रभेदसमाकुलं समुद्रवनादिवत्सावयवमनेकरसं ब्रह्म ध्येयत्वेन विज्ञेयत्वेन वा श्रुत्योपदिश्यते । प्रज्ञानघनतां चोपदिशति । एकधैवानुद्रष्टव्यमिति च । अनेकधादर्शनापवादाच्च "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति । यच्च श्रुत्या निन्दितं तन्न कर्तव्यम् । यच्च न क्रियते न स शास्त्रार्थः । ब्रह्मणोऽनेकरस-

---

नित्यत्वे दोषान्तरमाह । भवदिति । कर्मकाण्डस्य सत्यार्थत्वं परेण कल्प्यते तदानर्थक्यमात्मानित्यत्वे स्पष्टमापतेदित्युक्तमेव स्फुटयति । स्फुटमेवेति । ब्रह्मणो नानारसत्वे विरोधमुक्तमसहमानः स्वोक्तं स्मारयति । नन्विति । समुद्रादीनां कार्यत्वसावयवत्वाभ्यामनेकात्मकत्वमविरुद्धं ब्रह्मणस्तु नित्यत्वान्निरवयवत्वाच्च नानेकात्मकत्वं युक्तमिति वैषम्यमादर्शयन्नुत्तरमाह । नेत्यादिना । ब्रह्मणो नानारसत्वकल्पनानुपपत्तिमुपसंहरति । तस्मादिति । 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' इत्याद्याः स्मृतयः । ननु प्रत्यक्षाद्यविरोधेनोपनिषदां विषयसिद्ध्यर्थमेषा कल्पना क्रियते तथा च कथं साऽनुपपन्नेत्याशङ्क्याऽऽह । अस्या इति । विरुद्धार्थत्वे कल्पितेऽपि तत्प्रामाण्यानुपपत्तेरविशेषादिति भावः । किंच ब्रह्मणो नानारसत्वं लौकिकं वैदिकं वा । नाऽऽद्यः । तस्यालौकिकत्वात्तन्नानारसत्वे लोकस्य तटस्थत्वात् । न द्वितीयः । तन्नानारसत्वस्य ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन वा शास्त्रेणानुपदेशादित्याह । अध्येयत्वाच्चेति । तदेव स्फुटयति । न हीति । इतश्च नानारसं ब्रह्म न यथाशास्त्रमकाश्यमित्याह । प्रज्ञानेति । चकारादुपदिशतीत्याकृष्यते । अनेकधादर्शनापवादाच्च नानारसं ब्रह्म शास्त्रार्थो न भवतीति शेषः । भेददर्शनस्य निन्दितत्वे लब्धमर्थमाह । यच्चेति । अकर्तव्यत्वे प्राप्तमर्थं कथयति । यच्च नेति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति । ब्रह्मण इति ।

---

१ च. ट. °षये हि । २ घ. ज. ञ. °तस्य । ३ ञ. शास्त्रीये । ४ घ. ज. °स्त्रार्थ इयं । ५ च. ट. °हृजलादि° । ट. °द्रफेना° । ६ घ. ज. °घनं चो° । ७ ख. ङ. °दान्मृत्योः । ८ क. °इमेवाऽऽप° घ. °प्नोतेवमा° । ९ घ. ञ. ण. °त्याद्या स्मृतिः । न° । १० घ. °रसत्वं ब्रह्मणो न । ण. °रसत्वं ब्रह्मणो नोभयथा । ११ ञ. °ह्म नोभयथा° ।

त्वमनेकधात्वं च द्वैतरूपं निन्दितत्वाच्च द्रष्टव्यम् । अतो न शास्त्रार्थः । यस्त्वेकरसत्वं ब्रह्मणस्तद्द्रष्टव्यत्वात्प्रशस्तं प्रशस्तत्वाच्च शास्त्रार्थो भवितुमर्हति । यत्तूक्तं वेदैकदेशस्याप्रामाण्यं कर्मविषये द्वैताभावादद्वैते च प्रामाण्यमिति । तन्न । यथाप्राप्तोपदेशार्थत्वात् । न हि द्वैतमद्वैतं वा वस्तु जातमात्रमेव पुरुषं ज्ञापयित्वा पश्चात्कर्म वा ब्रह्मविद्यां वोपदिशति शास्त्रम् । न चोपदेशार्हं द्वैतं जातमात्रप्राणिबुद्धिगम्यत्वात् । न च द्वैतस्यानृतत्वबुद्धिः प्रथममेव कस्यचित्स्यात् । येन द्वैतस्य सत्यत्वमुपदिश्य पश्चादात्मनः प्रामाण्यं प्रतिपादयेच्छास्त्रम् । नापि पाषण्डिभिरपि प्रस्थापिताः शास्त्रस्य प्रामाण्यं न गृह्णीयुः । तस्माद्यथा-

---

कस्तर्हि शास्त्रार्थस्तत्राऽऽह । यस्त्विति । ब्रह्मैकरस्ये प्रागुक्तं दोषमनुभाषते । यत्तूक्तमिति । कर्मकाण्डस्य कर्मविषये न प्रामाण्यमसद्द्वैतविषयत्वाद्ब्रह्मकाण्डस्य त्वद्वैते प्रामाण्यं परमार्थाद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वात्तथा च विरोधोऽध्ययनविधेरित्यनुवादार्थः । कर्मकाण्डाप्रामाण्यं प्रत्याचष्टे । तन्नेति । प्रसिद्धं भेदमादाय तत्रैव विधिनिषेधोपदेशस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वाराऽर्थवत्त्वान्न कर्मकाण्डानर्थक्यमित्यर्थः । ननु शास्त्रमेवाऽऽदौ भेदं बोधयित्वा पश्चादभ्युदयसाधनं कर्मोपदिशति तथा च नास्ति भेदस्यान्यतः प्राप्तिरत आह । न हीति । यथा हि शास्त्रं जातमात्रं पुरुषं प्रत्यद्वैतं वस्तु ज्ञापयित्वा पश्चाद्ब्रह्मविद्यामुपदिशतीति नेष्यते तथा प्रथममेव पुरुषं प्रति द्वैतं बोधयित्वा कर्म पुनर्बोधयतीत्यपि नाभ्युपेयं प्रथमतो भेदवेदनावस्थायामस्य शास्त्रानधिकारित्वादित्यर्थः । द्वैतस्योपदेशार्हत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह । न चेति । ननु द्वैतस्य सत्यबुद्ध्यभावे श्रुत्युक्तानुष्ठानाय पुंसां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः स्वप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमेव द्वैतसत्यत्वं श्रुतिर्बोधयिष्यति नेत्याह । न च द्वैतस्येति । द्वैतानृतत्ववादिषु कर्मजडानां प्रद्वेषप्रतीतेर्न प्रथमतो द्वैतानृतत्वबुद्धिर्न च द्वैतसत्यत्वं श्रुत्यर्थस्तत्परिचयहीनानामपि द्वैतसत्यत्वाभिनिवेशादित्यर्थः । किंच न द्वैतवैतथ्यं शास्त्रप्रामाण्यविघातकं यतो बौद्धादिभिः श्रेयसे प्रस्थापिताः स्वशिष्या द्वैतमिथ्यात्वावगमेऽपि स्वर्गकामश्चैत्यं वन्देतेत्यादिशास्त्रस्य प्रामाण्यं गृह्णन्ति । तथाऽग्निहोत्रादिशास्त्रस्यापि प्रामाण्यं भविष्यति साधनत्वशक्त्यनपहारादित्याह । नापीति । काण्डद्वयस्य प्रामाण्योपपत्तिमुपसंहरति । तस्मादित्यादिना । प्रसिद्धो योऽयं क्रियादिरूपे द्वैते दोषः सातिशयत्वादिस्तद्दर्शनं विवेकस्तद्वते तस्माद्द्वैताद्विपरीतमौदासीन्योपलक्षितं स्वरूपं तस्मिन्नवस्थानं कैवल्यं तदर्थिने मुमुक्षवे साधनचतुष्टयसंपन्नायेत्यर्थः । किंच तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं पूर्वं वा काण्डयोर्विरोधः

---

१ ख. छ. झ. °शस्त° । २ क. घ. ङ. च. ज. झ. ढ. °प्राप्त उप° । ३ घ. ञ. ण. °तस° ।

प्राप्तमेव द्वैतमविद्याकृतं स्वाभाविकमुपादाय स्वाभाविक्यैवाविद्यया युक्ताय रागद्वेषादिदोषवते यथाभिमेतपुरुषार्थसाधनं कर्मोपदिशत्यग्रे पश्चात्प्रसिद्धक्रियाकारकफलस्वरूपदोषदर्शनवते तद्विपरीतौदासीन्यस्वरूपावस्थानफलार्थिने तदुपायभूतामात्मैकत्वदर्शनात्मिकां ब्रह्मविद्यामुपदिशति। अथैवं सति तदौदासीन्यस्वरूपावस्थाने फले प्राप्ते शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रत्यर्थित्वं निवर्तते। तदभावाच्छास्त्रस्यापि शास्त्रत्वं तं प्रति निवर्तत एव। तथा प्रतिपुरुषं परिसमाप्तं शास्त्रमिति न शास्त्रविरोधगन्धोऽप्यस्ति। अद्वैतज्ञानावसानत्वाच्छास्त्रशिष्यशासनादिद्वैतभेदस्य। अन्यतमावस्थाने हि विरोधः स्यादवस्थितस्येतरेतरापेक्षत्वात्तु शास्त्रशिष्यशासनानां नान्यतमोऽप्यवतिष्ठते। सर्वसमाप्तौ तु कस्य विरोध आशङ्क्येताद्वैते केवले शिवे सिद्धे। नाप्यविरोधताऽत एव। अथाप्यभ्युपगम्य ब्रूमः। द्वैताद्वैतात्मकत्वेऽपि शास्त्राविरोधस्य तुल्य-

---

शङ्क्यते। नाऽऽद्य इत्याह। अथेति। अवस्थाभेदादेकस्मिन्नपि पुरुषे काण्डद्वयस्य प्रामाण्यमविरुद्धमित्येवं स्थिते सत्युपनिषज्जन्यतत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं नान्तरीयकत्वेन प्राप्ते कैवल्ये पुरुषस्य नैराकाङ्क्ष्यं जायते न च निराकाङ्क्षं पुरुषं प्रति शास्त्रस्य शास्त्रत्वमस्ति।

"प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते"॥

इति न्यायात्कृतकृत्यं प्रति प्रवर्तकत्वादिविरहिणः शास्त्रत्वायोगादतो ज्ञानादूर्ध्वं धर्म्यभावाद्विरोधासिद्धिरित्यर्थः। एकस्मिन्पुरुषे दर्शितन्यायं सर्वत्रातिदिशति। तथेति। ज्ञानादूर्ध्वं विरोधाभावमुपसंहरति। इति नेति। कल्पान्तरं प्रत्याह। अद्वैतेति। तत्त्वज्ञानात्पूर्वं भेदस्यावस्थितत्वात्तमविद्यमादायाधिकारिभेदादवस्थाभेदाद्वा काण्डयोरविरोधसिद्धिरित्यर्थः। भेदमेवोपपादयति। अन्यतमेति। शिष्यादीनामन्यतमस्यैवावस्थानं चेदवस्थितस्येतरस्मिंश्च सापेक्षत्वान्न सोऽप्यवतिष्ठेत। न च ज्ञानात्प्रागन्यतमस्यैवावस्थानं सर्वेषामेव तेषां यथाप्रतिभासमवस्थानादतो न पूर्वं विरोधशङ्केत्यर्थः। ऊर्ध्वं विरोधशङ्काभावमधिकविवक्षयाऽनुवदति। सर्वेति। कथं कैवल्यं विरोधाभावस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह। नापीति। अद्वैतत्वादेवाभावस्यापि तत्त्वनिमज्जनादित्याह। अत एवेति। अद्वितीयमेव ब्रह्म न द्वैताद्वैतात्मकमित्युपपादितमिदानीं ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वाभ्युपगमेऽपि विरोधो न शक्यते परिहर्तुमित्याह। अथापीति। तुल्य-

---

१ घ. ज. °भिप्रेत°। २ ख. छ. 'मतं पु°। ३ ख. छ. °दिश्य पूर्वं प°। ४ क. °स्थाप्रार्थि°। घ. ज. °स्थाफ°। ५ घ. ज. °पेक्षितत्वा°। ६ ख. ग. घ. छ. ज. झ. °त्वाच्छास्त्र°। ७ घ. ज. °वेना°। ८ ख. ङ. छ. °रोधिता°। ९ घ. ञ. ण. °यप्रा°। १० घ. °षद्विस्त°। ११ घ. ञ. ण. °र्थः। उत्क्रमे°। १२ ख. घ. छ. ञ. ढ. ण. °रोधाश°। १३ क. ख. छ. ढ. °तात्म°।

त्वात् । यदाऽपि समुद्रादिवद्द्वैताद्वैतात्मकमेकं ब्रह्माभ्युपगच्छामो नान्यद्वस्त्वन्तरं तदाऽपि भवदुक्ताच्छास्त्रविरोधान्न मुच्यामहे । कथम् । एकं हि परं ब्रह्म द्वैताद्वैतात्मकं तच्छोकमोहाद्यतीतत्वादुपदेशं न काङ्क्षति। न चोपदेष्टाऽन्यो ब्रह्मणो द्वैताद्वैतरूपस्य ब्रह्मण एकस्यैवाभ्युपगमात् । अथ द्वैतविषयस्यानेकत्वादन्योन्योपदेशो न ब्रह्मविषय उपदेश इति चेत् । तदा द्वैताद्वैतात्मकमेकमेव ब्रह्म नान्यदस्तीति विरुध्यते । यस्मिन्द्वैतविषयेऽन्योन्योपदेशः सोऽन्यो द्वैतं चान्यदेवेति समुद्रदृष्टान्तो विरुद्धः । न च समुद्रोदकैकत्ववद्विज्ञानैकत्वे ब्रह्मणोऽन्यत्रोपदेशग्रहणादिकल्पना संभवति । न हि हस्तादिद्वैताद्वैतात्मके देवदत्ते वाक्कर्णयोर्देवदत्तैकदेशभूतयोर्वागुपदेष्ट्री कर्णः केवल उपदेशस्य ग्रहीता । देवदत्तस्तु नोपदेष्टा नाप्युपदेशस्य ग्रहीतेति कल्पयितुं शक्यते । समुद्रैकोदकात्मत्ववदेकविज्ञानवत्त्वाद्देवदत्तस्य । तस्माच्छ्रुतिन्यायविरोधश्चाभिप्रेतार्था-

---

त्वात्तदभ्युपगमो वृथेति शेषः । उक्तमेवोपपादयति । यदाऽपीति । द्वैताद्वैतात्मकं ब्रह्मेति पक्षे कथं विरोधो न समाधीयते द्वैतमद्वैतं चाधिकृत्य काण्डद्वयप्रामाण्यसंभवादित्याक्षिपति । कथमिति । किं ब्रह्मविषयः शास्त्रोपदेशः किंवाऽब्रह्मविषयः । प्रथमे द्वैताद्वैतरूपस्यैकस्यैव ब्रह्मणोऽभ्युपगमात्तस्य च नित्यमुक्तत्वान्नोपदेशः संभवतीत्याह । एकं हीति । तस्योपदेशाभावे हेत्वन्तरमाह । न चेति । उपदेष्टा हि ब्रह्मणोऽन्योऽनन्यो वा । नाऽऽद्योऽभ्युपगमविरोधात् । न द्वितीयो भेदमन्तरेणोपदेश्योपदेशकभावासंभवादिति भावः । कल्पान्तरमुत्थापयति । अथेति । प्रतिज्ञाविरोधेन निराकरोति । तदेति । किंच सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे यः समुद्रदृष्टान्तः स न स्यात्परस्परोपदेशस्याब्रह्मविषयत्वादित्याह । यस्मिन्निति । अथ यथा फेनादिविकाराणां भिन्नत्वेऽपि समुद्रोदकात्मत्वं तथा जीवादीनां भिन्नत्वेऽपि ब्रह्मस्वभावविज्ञानैक्याद्ब्रह्म सर्वमिति न विरुध्यते तत्राऽऽह । न चेति । सर्वस्य ब्रह्मत्वमङ्गीकृतं चेद्ब्रह्मविषय एवोपदेशः स्यात्स चेदस्याविचारितरमणीयत्वादित्यर्थः । ननु नानारूपवस्तुसमुदायो ब्रह्म तत्र प्रदेशभेदादुपदेश्योपदेशकभावो ब्रह्म तु नोपदेश्यमुपदेशकं चेति तत्राऽऽह । न हीति । तत्र हेतुमाह । समुद्रेति । यथा समुद्रस्योदकात्मना फेनादिष्वेकत्वं तथा देवदत्तक्षेत्रज्ञस्य वागाद्यवयवेष्वेकत्वेन विज्ञानवत्त्वान्न व्यवस्थासंभवस्तथा ब्रह्मण्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः । मतान्तरनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति । आत्मैकत्वस्य-

---

१ ग. घ. ज. °ऽं नाऽऽका° । २ च. ड. °त्मकत्व° । ३ क. °त्वत्वि° । ४ ड. °नत्वादे° । ५ क. °पदिशति । ६ क. °त्मकत्वं । ७ घ. ग. तत्प्रदे° । ८ ख. छ. °न तद्विज्ञा° ।

ॐ खं ब्रह्म ।

सिद्धिश्चैवंकल्पनायां स्यात् । तस्माद्यथाव्याख्यात एवास्माभिः पूर्णमद इत्यस्य मन्त्रस्यार्थः । ॐ खं ब्रह्मेति मन्त्रोऽयं चान्यत्राविनियुक्त इह ब्राह्मणेन ध्यानकर्मणि विनियुज्यते । अत्र च ब्रह्मेति विशेष्याभिधानं खमिति विशेषणम् । विशेषणविशेष्ययोश्च सामानाधिकरण्येन निर्देशो नीलोत्पलवत्खं ब्रह्मेति । ब्रह्मशब्दो बृहद्वस्तुमात्रास्पदोऽविशेषितोऽतो विशेष्यते खं ब्रह्मेति । यत्तत्खं ब्रह्म तदोंशब्दवाच्यमोंशब्दस्वरूपमेव वोभयथाऽपि सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । इह च ब्रह्मोपासनसाधनत्वार्थमोंशब्दः प्रयुक्तः । तथा च श्रुत्यन्तरात् "एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्" "ओमित्यात्मानं युञ्जीत" "ओमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत" "ओमि-

प्रतिपादिका श्रुतिर्न्यायश्च सावयवस्यानेकात्मकस्येत्यादावुक्तः । अभिप्रेतार्थासिद्धिर्भवत्कल्पनानर्थक्यं चेत्यादिना दर्शिता । एवंकल्पनायामेकानेकात्मकं ब्रह्माभ्युपगतावित्यर्थः । परकीयव्याख्यानासंभवे फलितमाह । **तस्मादिति** । ध्यानशेषत्वेनोपनिषदर्थं ब्रह्मानूद्य तद्विधानार्थं तस्मिन्विनियुक्तं मन्त्रमुत्थापयति । **ॐ खमिति** । इषे त्वेत्यादिवत्तस्य कर्मान्तरे विनियुक्तत्वमाशङ्क्याऽऽह । **अयं चेति** । विनियोजकाभावादिति भावः । तर्हि ध्यानेऽपि नायं विनियुक्तो विनियोजकाभावाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । **इहेति** । खं पुराणमित्यादि ब्राह्मणं तस्य च विनियोजकत्वं ध्यानसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यात् । यद्यपि मन्त्रनिष्ठं सामर्थ्य विनियोजकं तथाऽपि मन्त्रब्राह्मणयोरेकार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य सामर्थ्यद्वारा विनियोजकत्वमविरुद्धमिति भावः । अत्रेति मन्त्रोक्तिः । विशेषणविशेष्यत्वे यथोक्तसामानाधिकरण्यं हेतूकरोति । **विशेषणेति** । ब्रह्मेत्युक्ते सत्याकाङ्क्षाभावात्किं विशेषणेनेत्याशङ्क्याऽऽह । **ब्रह्मशब्द इति** । निरुपाधिकस्य सोपाधिकस्य वा ब्रह्मणो विशेषणत्वेऽपि कथं तस्मिन्नोंशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । **यत्तदिति** । किमिति यथोक्ते ब्रह्मण्योंशब्दो मन्त्रे प्रयुज्यते तत्राऽऽह । **इह चेति** । ॐशब्दो ब्रह्मोपासने साधनमित्यत्र मानमाह । **तथा चेति** । सापेक्षं श्रैष्ठ्यं वारयति । **परमिति** । आदिशब्देन प्रणवो धनुरित्यादि गृह्यते । ॐ ब्रह्मेति सामानाधिकरण्योपदेशस्य ब्रह्मोपासने साधनत्वमोंकारस्येत्यस्मा-

१ च. ढ. इत्येतस्य । २ घ. ब्रह्मोमितिश° । ३ घ. ज. °र्थमोमितिश° । ४ ख. ङ. छ. °यीतेति । ओ° । ५ क. °गतेऽपीत्य° । ख. ढ. °गच्छतोऽपीत्य° । ६ घ. ग. °तनत्वा° ।

खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माऽऽह कौरव्यायणीपुत्रो

त्येवं ध्यायथ आत्मानम्" इत्यादेः । अन्यार्थासंभवाच्चोपदेशस्य । यथाऽन्यत्रोमिति शंसत्योमित्युद्गायतीत्येवमादौ स्वाध्यायारम्भापवर्गयोश्चोंकारप्रयोगो विनियोगादवगम्यते न च तथाऽर्थान्तरमिहावगम्यते । तस्माद्ध्यानसाधनत्वेनैवेहोंकारशब्दस्योपदेशः । यद्यपि ब्रह्मात्मादिशब्दा ब्रह्मणो वाचकास्तथाऽपि श्रुतिप्रामाण्याद्ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानमोंकारः। अत एव ब्रह्मप्रतिपत्ताविदं परं साधनम् । तच्च द्विप्रकारेण प्रतीकत्वेनाभिधानत्वेन च । प्रतीकत्वेन । यथा विष्ण्वादिप्रतिमाऽभेदेनैवमोंकारो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यः । तथा ह्योंकारालम्बनस्य ब्रह्म प्रसीदति—

"एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते" ॥

इति श्रुतेः । तत्र खमिति भौतिके खे प्रतीतिर्मा भूदित्याह । खं पुराणं चिरंतनं खं परमात्माकाशमित्यर्थः । यत्तत्परमात्माकाशं पुराणं खं तच्चक्षुराद्यविषयत्वान्निरालम्बनमशक्यं ग्रहीतुमिति श्रद्धाभक्तिभ्यां भावविशेषेण चोंकार आवेशयति । यथा विष्ण्वङ्गाङ्कितायां शिलादिप्रतिमायां विष्णुं लोक एवम् । वायुरं खं वायुरस्मिन्विद्यत इति वायुरं खं खमात्रं खमित्युच्यते न पुराणं खमित्येवमाह स्म । कोऽसौ । कौरव्यायणीपुत्रः ।

दर्थान्तरासंभवाच्च तस्य तत्साधनत्वमेष्टव्यमित्याह । अन्यार्थेति । एतदेव प्रपञ्चयति । यथेत्यादिना । अन्यत्रेति तैत्तिरीयश्रुतिग्रहणम् । अपवर्गः स्वाध्यायावसानम् । अर्थान्तरावगतेरभावे फलितमाह । तस्मादिति । ननु शब्दान्तरेष्वपि ब्रह्मवाचकेषु सत्सु किमित्योंशब्द एव ध्यानसाधनत्वेनोपदिश्यते तत्राऽऽह । यद्यपीति । नेदिष्ठं निकटतमं संप्रियतममित्यर्थः । प्रियतमत्वप्रयुक्तं फलमाह । अत एवेति । साधनत्वेऽवान्तरविशेषं दर्शयति । तच्चेति । प्रतीकत्वेन कथं साधनत्वमिति पृच्छति । प्रतीकत्वेनेति । कथमित्यध्याहारः । परिहरति । यथेति । ॐकारो ब्रह्मेति प्रतिपत्तौ किं स्यात्तदाह । तथा हीति । मन्त्रमेवं व्याख्याय ब्राह्मणमवतार्य व्याचष्टे । तत्रेत्यादिना । मन्त्रः सप्तम्यर्थः । ननु यथोक्तं तत्त्वं स्वेनैव रूपेण प्रतिपत्तुं शक्यते किं प्रतीकोपदेशेनेत्याशङ्क्याऽऽह । यत्तदिति । भावविशेषो बुद्धेर्विषयपारवश्यं परिहृत्य प्रत्यग्ब्रह्मज्ञानाभिमुख्यम् । ओंकारे ब्रह्मावेशनमुदाहरणेन व्यनक्ति । यथेति । कल्पान्तरमाह । वायुरमित्यादिना । किमिति सूत्राधिकरणमव्याकृतमाकाशमत्र गृह्यते तत्राऽऽह ।

---

१ ग. घ. ज. 'त्यादि । अ' । २ क. ख. ङ.-च. छ. 'नैवों' । ३ क. ख. ग. ङ. ज. ञ. ट. 'यां शिला' । ४ घ. ण. 'वात्तस्य । ५ घ. ञ. ण. 'मं प्रि' ।

वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम्। इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्॥१॥

वायुरे हि खे मुख्यः खशब्दव्यवहारस्तस्मान्मुख्ये संप्रत्ययो युक्त इति मन्यते। तत्र यदि पुराणं खं ब्रह्म निरुपाधिस्वरूपं यदि वा वायुरं खं सोपाधिकं ब्रह्म सर्वथाऽप्योंकारः प्रतीकत्वेनैव प्रतिमावत्साधनत्वं प्रतिपद्यते। "एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः" इति श्रुत्यन्तरात्। केवलं खशब्दार्थे विप्रतिपत्तिः। वेदोऽयमोंकारो वेदं विजानात्यनेन यद्वेदितव्यम्। तस्माद्वेद ॐकारो वाचकोऽभिधानम्। तेनाभिधानेन यद्वेदितव्यं ब्रह्म प्रकाश्यमानमभिधीयमानं वेद साधको विजानात्युपलभते। तस्माद्वेदोऽयमिति ब्राह्मणा विदुः। तस्माद्ब्राह्मणानामभिधानत्वेन साधनत्वमभिप्रेतमोंकारस्य। अथवा वेदोऽयमित्याद्यर्थवादः। कथमोंकारो ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन विहितः। ॐ खं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यात्तस्य स्तुतिरिदानीं वेदत्वेन। सर्वो ह्ययं वेद ॐकार एव। एतत्प्रभव एतदात्मकः सर्व ऋग्यजुःसामादिभेदभिन्न एष ओंकारः "तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि" इत्यादिश्रुत्यन्तरात्। इतश्चायं वेद ॐकारो यद्वेदितव्यं तत्सर्वं वेदितव्यमोंकारेणैव वेदैनेनातोऽयमोंकारो वेदः। इतरस्यापि वेदस्य

वायुरे हीति। तदेव भूताकाशात्मना विपरिणतमिति भावः। तर्हि पक्षद्वये संप्लवमाने कः सिद्धान्तः स्यादित्याशङ्क्याधिकारिभेदमाश्रित्याऽऽह। **तत्रेति**। श्रुत्यन्तरस्यान्यथासिद्धिसंभवादोंकारस्य प्रतीकत्वेऽपि विप्रतिपत्तिमाशङ्क्याऽऽह। **केवलमिति**। इतरत्र विप्रतिपत्तिद्योतकाभावादिति भावः। प्रतीकपक्षमुपपाद्याभिधानपक्षमुपपादयति। **वेदोऽयमिति**। तदेव प्रपञ्चयति। **तेनेति**। वेदेत्यत्राऽऽदौ तच्छब्दो द्रष्टव्यः। ब्राह्मणा विदुरिति विशेषनिर्देशस्य तात्पर्यमाह। **तस्मादिति**। प्रतीकपक्षेऽपि वेदोऽयमित्यादिग्रन्थो निर्वहतीत्याह। **अथवेति**। विध्यभावे कथमर्थवादः संभवतीत्याशङ्क्य परिहरति। **कथमित्यादिना**। वेदत्वेन स्तुतिर्मोंकारस्य संग्रहविवरणाभ्यां दर्शयति। **सर्वो हीति**। ॐकारे सर्वस्य नामजातस्यान्तर्भावे प्रमाणमाह। **तद्यथेति**। तत्रैव हेत्वन्तरमवतार्य व्याकरोति। **इतश्चेति**। वेदितव्यं परमपरं वा ब्रह्म। 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये' इति श्रुत्यन्तरात्। तद्वेदनसाधनत्वेऽपि कथमोंकारस्य वेदत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। **इतरस्यापीति**। अत एव वेदितव्यवेदनहेतु-

---

१ ग. च. ढ. यद्यपि। २ ख. छ. 'नत्वेन प'। ३ घ. ज. वेदो। ४ घ. ढ. यस्माद्वे'। ५ घ. ज. 'मात्मान'। ६ क. ख. ग. छ. झ. ढ. 'व्यं यत्तत्स'। ७ घ. ञ. ण. च।

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरा उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति

वेदत्वमत एव । तस्माद्विशिष्टोऽयमोंकारः साधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इति । अथवा वेदः सः । कोऽसौ । यं ब्राह्मणा विदुरोंकारम् । ब्राह्मणानां ह्यसौ प्रणवोद्गीथादिविकल्पैर्विज्ञेयः । तस्मिन्हि प्रयुज्यमाने साधनत्वेन सर्वो वेदः प्रयुक्तो भवतीति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अधुना दमादिसाधनत्रयविधानार्थोऽयमारम्भः । त्रयास्त्रिसंख्याकाः प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यानि प्राजापत्यास्ते किं प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यं शिष्यत्ववृत्तेर्ब्रह्मचर्यस्य प्राधान्याच्छिष्याः सन्तो ब्रह्मचर्यमूषुरुषितवन्त इत्यर्थः । के ते । विशेषतो देवा मनुष्या असुराश्च । ते चोषित्वा ब्रह्मचर्यं किमकुर्वन्नित्युच्यते । तेषां देवा ऊचुः पितरं प्रजापतिम् । किमिति । ब्रवीतु कथयतु नोऽस्मभ्यं यदनुशासनं भवानिति । तेभ्य एवमर्थिभ्यो हैतदक्षरं वर्णमात्रमुवाच द इति । उक्त्वा च तान्पप्रच्छ

त्वादेवेत्यर्थः । प्रतीकपक्षे वाक्ययोजनां निगमयति । **तस्मादिति** । अभिधानपक्षे प्रतीकपक्षे चैकं वाक्यमेकैकत्र योजयित्वा पक्षद्वयेऽपि साधारण्येन योजयति । **अथवेति** । तस्य पूर्वोक्तनीत्या वेदत्वे लाभं दर्शयति । **तस्मिन्निति** । ॐकारस्य ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वमित्थं सिद्धमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । **अधुनेति** । तद्विधानं सर्वोपास्तिशेषत्वेनेति द्रष्टव्यम् । आख्यायिकाप्रवृत्तिरारम्भः । पितरि ब्रह्मचर्यमूषुरिति संबन्धः । प्रजापतिसमीपे ब्रह्मचर्यवासमात्रेण किमित्यसौ देवादिभ्यो हितं ब्रूयादित्याशङ्क्याऽऽह । **शिष्यत्वेति** । शिष्यभावेन वृत्तेः संबन्धिनो ये धर्मास्तेषां मध्ये ब्रह्मचर्यस्येत्यादि योज्यम् । तेषामिति निर्धारणे षष्ठी । ऊहापोहशक्तानामेव शिष्यत्वमिति द्योतनार्थो

---

१ ग. भगवा॰ । २ क. ख. छ. ञ. ॰स्मिन्प्रयु॰ । ३ क. च. ञ. ढ. ॰ध्यत्रृ॰ । ४ क. ॰पति प्रति । कि॰ । ५ घ. ण. चैकं च वा॰ । ञ. च । ६ ञ. ण. ॰क्तरीया । ७ क. ख. छ. ढ. ब्रह्मण उपा॰ । ८ क. ख. घ. छ. ढ. ण. शिष्येति ।

व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचु-
र्दाम्यतेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञा-
सिष्टेति ॥ १ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु
नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति ।
व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द-
त्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति
॥ २ ॥ अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवा-
निति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञा-
सिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्व-
मिति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति

पिता किं व्यज्ञासिष्टा३ इति । मयोपदेशार्थमभिहितस्याक्षरस्यार्थं विज्ञातवन्त आहोस्विन्नेति । देवा ऊचुर्व्यज्ञासिष्मेति विज्ञातवन्तो वयम् । यद्येवमुच्यतां किं मयोक्तमिति । देवा ऊचुर्दाम्यतादान्ता यूयं स्वभावतोऽतो दान्ता भवतेति नोऽस्मानात्थ कथयसि । इतर आहोमिति सम्यग्व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥

समानमन्यत् । स्वभावतो लुब्धा यूयमतो यथाशक्ति संविभजत दत्तेति नोऽस्मानात्थ किमन्यद्ब्रूयान्नो हितमिति मनुष्याः ॥ २ ॥

तथाऽसुरा दयध्वमिति । क्रूरा यूयं हिंसादिपरा अतो दयध्वं प्राणिषु

ह्शब्दः । विचारार्था प्लुतिरित्यङ्गीकृत्य प्रश्नमेव व्याचष्टे । मयेति । ओमित्यनुज्ञामेव विभजते । सम्यगिति ॥ १ ॥

समानत्वेनोत्तरस्य सर्वस्यैवार्थवादस्याव्याख्येयत्वे प्राप्ते दत्तेत्यत्र तात्पर्यमाह । स्वभावत इति । दानमेव लोभत्यागरूपमुपदिष्टमिति कुतो निर्दिष्टं[4] किंत्वन्यदेव हितं किंचिदादिष्टं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । किमन्यदिति ॥ २ ॥

यथा देवा मनुष्याश्च स्वाभिप्रायानुसारेण दकारश्रवणे सत्यर्थं जगृहुस्तथेति यावत् । दयध्वमित्यत्र तात्पर्यमीरयति । क्रूरा इति । हिंसादीत्यादिशब्देन परस्वापहरादि

---

१ ग. भगवा° । २ ग. भगवा° । ३ ख. छ. ञ. ढ. ण. °तोऽनिर्दिष्टं । ४ क. ख. घ. छ. ट. ण. °ष्टं किमन्य° । ५ क °रत्रयश्च° ।

तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द द इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयꣳशिक्षेद्दमं दानं दयामिति ॥३॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

दयां कुरुतेति । तदेतत्प्रजापतेरनुशासनमद्याप्यनुवर्तत एव । यः पूर्वं प्रजापतिर्देवादीननुशशास सोऽद्याप्यनुशास्त्येव दैव्या स्तनयित्नुलक्षणया वाचा । कथमेषा श्रूयते दैवी वाक्काऽसौ स्तनयित्नुर्द द द इति दाम्यत दत्त दयध्वमित्येषां वाक्यानामुपलक्षणाय त्रिर्दकार उच्चार्यतेऽनुकृतिर्न तु स्तनयित्नुशब्दस्त्रिरेव संख्यानियमस्य लोकेऽप्रसिद्धत्वात् । यस्मादद्यापि प्रजापतिर्दाम्यत दत्त दयध्वमित्यनुशास्त्येव तस्मात्कारणात्तेतत्त्रयम् । किं तत्त्रयमित्युच्यते दमं दानं दयामिति शिक्षेदुपाददयात्प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्यमित्येवं मतिं कुर्यात् । तथा च स्मृतिः—

"त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्"

इति । अस्य हि विधेः शेषः पूर्वः । तथाऽपि देवादीनुद्दिश्य किमर्थं दकारत्रयमुच्चारितवान्प्रजापतिः पृथगनुशासनार्थिभ्यः ।

गृह्यते । प्रजापतेरनुशासनं प्रागासीदित्यत्र लिङ्गमाह । **तदेतदिति** । अनुशासनस्यानुवृत्तिमेव व्याकरोति । **यः पूर्वमिति** । दँ इति विसंधिकरणं सर्वत्र वर्णान्तरभ्रमापोहार्थम् । यथा दकारत्रयमत्र विवक्षितं तथा स्तनयित्नुशब्देऽपि त्रित्वं विवक्षितं चेत्प्रसिद्धिविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **अनुकृतिरिति** । दशब्दानुकारमात्रमत्र विवक्षितं न तु स्तनयित्नुशब्दे त्रित्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः । प्रकृतस्यार्थवादस्य विधिपर्यवसायित्वं फलितमाह । **यस्मादिति** । उपादानप्रकारमेवाभिनयति । **प्रजापतेरिति** । श्रुतिसिद्धविध्यनुसारेण भगवद्वाक्यप्रवृत्तिं दर्शयति । **तथा चेति** । तदेतत्त्रयं शिक्षेदित्येष विधिश्चेत्कृतं त्रयाः प्राजापत्या इत्यादिना ग्रन्थेनेत्याशङ्क्य यस्मादित्यादिना सूचितमाह । **अस्येति** । सर्वैरेव त्रयमनुष्ठेयं चेत्तर्हि देवादीनुद्दिश्य दकारत्रयोच्चारणमनुपपन्नमिति शङ्कते । **तथेति** । दमादित्रयस्य सर्वैरनुष्ठेयत्वे सतीति यावत् । किंच पृथक्पृथगनुशासनार्थिनो देवादयस्तेभ्यो दकारमात्रोच्चारणेनापेक्षितमनुशासनं सिध्यतीत्याह । **पृथगिति** । किमर्थमित्यादिना पूर्वेण संबन्धः ।

---

१ घ. ङ. एवं यः । २ ख. छ. ड. °श्य तत्र कि° । ३ घ. ज. °र्थिनः । ते । ४ घ. द द द द° । ५ घ. ञ. ण. °ति । स° । ६ घ. ञ. ग. °शने प्र° । ७ क. ख. छ. ड. तथेति ।

ते वा कथं विवेकेन प्रतिपन्नाः प्रजापतेर्मनोगतं समानेनैव दकारवर्ण-मात्रेणेति पराभिप्रायज्ञा विकल्पयन्ति । अत्रेक आहुरदान्तत्वादानत्वा-दयालुत्वैरपराधित्वमात्मनो मन्यमानाः शङ्किता एव प्रजापतावूषुः किं नो वक्ष्यतीति । तेषां च दकारश्रवणमात्रादेवाऽऽत्माशङ्कावशेन तदर्थ-प्रतिपत्तिरभूत् । लोकेऽपि हि प्रसिद्धं पुत्राः शिष्याश्चानुशास्याः सन्तो दोषान्निवर्तयितव्या इति । अतो युक्तं प्रजापतेर्दकारमात्रोच्चारणम् । दमादित्रये च दकारान्वयादात्मनो दोषानुरूप्येण देवादीनां विवेकेन प्रतिपत्तुं चेति । फलं त्वेतदात्मदोषज्ञाने सति दोषान्निवर्तयितुं शक्यं तेऽल्पेनाप्युपदेशेन यथा देवादयो दकारमात्रेणेति । नन्वेतत्त्रयाणां देवादीनामनुशासनं देवादिभिरप्येकैकमेवोपादेयमद्यत्वेऽपि न तु त्रयं

दकारमात्रमुच्चारयतोऽपि प्रजापतेर्विभागेनानुशासनमभिसंहितमित्याशङ्क्याऽऽह । ते वेति । त्रयं सर्वैरनुष्ठेयमिति परस्य सिद्धान्तिनोऽभिप्रायस्तदभिज्ञाः सन्तो यथोक्त-नीत्या विकल्पयन्तीति योजना । पराभिप्रायज्ञा इत्युपहासो वा परस्य प्रजापतेर्मनु-ष्यादीनां चाभिप्रायज्ञा इति । नञुल्लेखी वा पाठः । एकीयं परिहारमुत्थापयति । अत्रेति। अस्तु तेषामेषा शङ्का तथाऽपि दकारमात्रात्कीदृशी प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। तेषां चेति । तदर्थो दकारार्थो दमादिस्तस्य प्रतिपत्तिस्तद्द्वारेणादान्तत्वादिनिवृ-त्तिरासीदित्यर्थः । किमिति प्रजापतिर्दोषज्ञापनद्वारेण ततो देवादीननुशास्यान्दोषा-न्निवर्तयिष्यति तत्राऽऽह । लोकेऽपीति । दकारोच्चारणस्य प्रयोजने सिद्धे फलित-माह । अत इति । यत्तूक्तं ते वा कथमित्यादि तत्राऽऽह । दमादीति । प्रतिपत्तुं च युक्तं दमादीति शेषः । इतिशब्दः स्वयूथ्यमतसमाप्त्यर्थः । परोक्तं परिहारम-ङ्गीकृत्याऽऽख्यायिकातात्पर्यं सिद्धान्ती ब्रूते । फलं त्विति । निज्ञातदोषा देवादयो यथा दकारमात्रेण ततो निवर्त्येन्त इति शेषः । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः । विशि-ष्टान्प्रत्यनुशासनस्य प्रवृत्तत्वादस्माकं तदभावादनुपादेयं दमादीति शङ्कते । नन्विति । किंच देवादिभिरपि प्रातिस्विकानुशासनवशादेकैकमेव दमाद्यनुष्ठेयं न तत्त्रयमि-त्याह । देवादिभिरिति । यथा पूर्वस्मिन्काले देवादिभिरेकैकमेवोपादेयमित्युक्तं तथा वर्तमानेऽपि काले मनुष्यैरेकैकमेव कर्तव्यं पूर्वाचारानुसारान्न तु त्रयं शिक्षितव्यं तथा च कस्यायं विधिरित्याह । अद्यत्वेऽपीति । आचारप्रामाण्यमाश्रित्य परिहरति ।

१ क. झ. °रमा° । २ घ. °यन्तीति । अ° । ३ क. °दातृत्वा° । ४ ख. ङ. छ. झ. °वाऽऽत्मश° । ५ क. झ. ड. °क्यन्तेऽल्पे° । ६ ख. छ. °तेऽन्येना° । ७ ञ. ण. °करीत्या । ८ क. ख. छ. ढ. नत्र ढ्ले° । ९ क. ढ. °मेव श° । ख. छ. °मेवाऽऽश्र° । १० ख. °स्ततद्द्वा° । ११ घ. ञ. ण. न त्रयं° ।

मनुष्यैः शिक्षितव्यमिति । अत्रोच्यते । पूर्वैर्देवादिभिर्विशिष्टैरनुष्ठितमेतत्त्रयं तस्मान्मनुष्यैरेव[1][2] शिक्षितव्यमिति । तत्र दयालुत्वस्याननुष्ठेयत्वं स्यात्कथमसुरैरप्रशस्तैरनुष्ठितत्वादिति चेत् । न तुल्यत्वात्त्रयाणामतोऽन्योऽत्राभिप्रायः प्रजापतेः पुत्रा देवादयस्त्रयः पुत्रेभ्यश्च हितमेव पित्रोपदेष्टव्यम् । प्रजापतिश्च हितज्ञो नान्यथोपदिशति । तस्मात्पुत्रानुशासनं प्रजापतेः परममेतद्धितम् । अतो मनुष्यैरेवैतत्त्रयं शिक्षितव्यमिति । अथवा न देवा असुरा वाऽन्ये केचन विद्यन्ते मनुष्येभ्यः । मनुष्याणामेवादान्ता येऽन्यैरुत्तमैर्गुणैः संपन्नास्ते देवा लोभप्रधाना मनुष्यास्तथा हिंसापराः क्रूरा असुरास्त एव मनुष्या अदान्तत्वादिदोषत्रयमपेक्ष्य देवादिशब्दभाजो भवन्तीतरांश्च गुणान्सत्त्वरजस्तमांस्यपेक्ष्य । अतो मनुष्यैरेवे शिक्षितव्यमेतत्त्रयमिति । तदपेक्षयैव प्रजापतिनोपदिष्टत्वात् । तथा हि मनुष्या अदान्ता लुब्धाः क्रूराश्च दृश्यन्ते । तथाच स्मृतिः—

अत्रेति । इत्येकैकमेव नोपादेयमिति शेषः । दयालुत्वस्यानुष्ठेयत्वमाक्षिपति । तत्रेति । मध्ये दमादीनामिति यावत् । असुरैरनुष्ठितत्वेऽपि दयालुत्वमनुष्ठेयं हितसाधनत्वाद्दानादिवदिति परिहरति । नेत्यादिना । देवादिषु प्रजापतेरविशेषात्तेभ्यस्तदुपदिष्टमयत्वेऽपि सर्वमनुष्ठेयमित्यर्थः । हितस्यैवोपदेष्टव्यत्वेऽपि तदज्ञानात्प्रजापतिरन्यथोपदिशतीत्याशङ्क्याऽऽह । प्रजापतिश्चेति । हितज्ञस्य पितुरहितोपदेशित्वाभावस्तस्मादित्युक्तः । विशिष्टैरनुष्ठितस्यास्मदादिभिरनुष्ठेयत्वे फलितमाह । अत इति । प्राजापत्या देवादयो विग्रहवन्तः सन्तीत्यर्थवादस्य यथाश्रुतेऽर्थे प्रामाण्यमभ्युपगम्य दकारत्रयस्य तात्पर्यं सिद्धमिति वक्तुमितिशब्दः । संप्रति कर्ममीमांसकमतमनुसृत्याऽऽह । अथवेति । कथं मनुष्येष्वेव देवासुरत्वं तत्राऽऽह । मनुष्याणामिति । अन्ये गुणाः ज्ञानादयः । किं पुनर्मनुष्येषु देवादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं तदाह । अदान्तत्वादीति । देवादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तान्तरमाह । इतरांश्चेति । मनुष्येष्वेव देवादिशब्दप्रवृत्तौ फलितमाह । अत इति । इतिशब्दो विध्युपपत्तिप्रदर्शनार्थः । मनुष्यैरेव त्रयं शिक्षितव्यमित्यत्र हेतुमाह । तदपेक्षयेति । मनुष्याणामेव देवादिभावे प्रमाणमाह । तथा हीति । त्रयं शिक्षितव्यमित्यत्र स्मृतिमुदाहरति । तथाचेति । इतिशब्दो

१ घ. ज. °रेवं च शि° । २ ख. ङ. छ. ढ. °व च शि° । ३ घ. च. °याणां म° । ४ ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °दयः । ५ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ढ. °रमे° । ६ क. °व हि शि° । ७ च. ट. °घ्याश्चादा° । ८ घ. °त्वे फलितेऽपि । ९ ख. घ. भ. ण. °पदेक्ष्यती° ।

एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरꣳ हृदयमिति हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै

"कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्"

इति ॥ ३ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

दमादिसाधनत्रयं सर्वोपासनशेषं विहितम् । दान्तोऽलुब्धो दयालुः सन्सर्वोपासनेष्वधिक्रियते । तत्र निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो दर्शनमतिक्रान्तमथाधुना सोपाधिकस्य तस्यैवाभ्युदयफलानि वक्तव्यानीत्येवमर्थोऽयमारम्भः । एष प्रजापतिर्यद्धृदयं प्रजापतिरनुशास्तीत्यनन्तरमेवाभिहितम् । कः पुनरसावनुशास्ता प्रजापतिरिति । उच्यते । एष प्रजापतिः । कोऽसौ यद्धृदयं हृदयमिति हृदयस्था बुद्धिरुच्यते । यस्मिञ्शाकल्यब्राह्मणान्ते नामरूपकर्मणामुपसंहार उक्तो दिग्विभागद्वारेण तदेतत्सर्वभूतप्रतिष्ठं सर्वभूतात्मभूतं हृदयं प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा । एतद्ब्रह्म बृहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च ब्रह्म । एतत्सर्वम् । उक्तं पञ्चमाध्याये हृदयस्य सर्वत्वम् । तत्सर्वं यस्मात्तस्मादुपास्यं हृदयं ब्रह्म । तत्र हृदयनामाक्षरविषयमेव तावदुपासनमुच्यते । तदेतद्धृदयमिति नाम त्र्यक्षरं त्रीण्यक्षराण्यस्येति त्र्यक्षरम् । कानि पुनस्तानि त्रीण्यक्षराण्युच्यन्ते । हृ इत्येकमक्षरम् । अभिहरन्ति हृतेराहृतिकर्मणो हृ इत्येतद्रूपमिति यो वेद

ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

सार्थवादेन विधिना सिद्धमर्थमनुवदति । दमादीति । कथं तस्य सर्वोपासनशेषत्वं तदाह । दान्त इति । अलुब्ध इति च्छेदः । संप्रत्युत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति । तत्रेति । काण्डद्वयं सप्तम्यर्थः । अनन्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमाह । अथेति । पापक्षयादिरभ्युदयस्तत्फलान्युपासनानीति शेषः । अनन्तरब्राह्मणमादाय तस्य संगतिमाह । एष इत्यादिना । उक्तस्य हृदयशब्दार्थस्य प्राथमिकत्वं दर्शयन्प्रजापतित्वं साधयति । यस्मिन्निति । कथं हृदयस्य सर्वत्वं तदाह । उक्तमिति । सर्वत्वसंकीर्तनफलमाह । तत्सर्वमिति । तत्र हृदयस्योपास्यत्वे सिद्धे सतीत्येतत् । फलोक्तिमुत्थाप्य व्याकरोति । अभिहरन्तीति । यो वेदास्मै विदुषेऽभिहरन्तीति

१ ख. छ. झ. सर्वा° । २ घ. च. ज. ढ. °यत इति । त° । ३ घ. ज. °यशब्देन हृ । ४ ख. ङ. छ झ. °द्विरित्युच्य° । ५ ख. छ. उक्तं । ६ छ. °त्सर्वं भू° । ७ ढ. °स्य ब्रह्मत्वं स° । ८ क. ख. ग. ङ. छ. ढ. °र्वत्वं च स° । च. ज. °र्वत्वं च त° । झ. °र्वत्वं य° । ९ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °राहरति° । १० क. ख. छ °हृ । तदेत° । ढ. °हृ । तदेतद्धृदयमि° ।

स्वाश्चान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

यस्माद्धृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्चेन्द्रियाण्यन्ये च विषयाः शब्दादयः स्वं स्वं कार्यमभिहरन्ति हृदयं च भोक्त्रर्थमभिहरति। अतो हृदयनाम्नो हृ इत्येतदक्षरमिति यो वेदास्मै विदुषेऽभिहरन्ति स्वाश्च ज्ञातयोऽन्ये चासंबद्धाः। बलिमिति वाक्यशेषः। विज्ञानानुरूप्येणैतत्फलम्। तथा द इत्येतदप्येकमक्षरमेतदपि दानार्थस्य ददातेर्द इत्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन निबद्धमत्रापि। हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्च करणान्यन्ये च विषयाः स्वं स्वं वीर्यं ददति हृदयं च भोक्त्रे ददाति स्वं वीर्यमतो दकार इत्येवं यो वेदास्मै ददति स्वाश्चान्ये च। तथा यमित्येतदप्येकमक्षरम्। इणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपमस्मिन्नाम्नि निबद्धमिति यो वेद स स्वर्गं लोकमेति। एवं नामाक्षरादपीदृशं विशिष्टं फलं प्राप्नोति किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुतये नामाक्षरोपन्यासः ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनं विधित्सन्नाह

संबन्धः। वेदनमेव विशदयति। यस्मादित्यादिना। स्वं कार्यं रूपदर्शनादि। हृदयस्य तु कार्यं सुखादि। असंबद्धा ज्ञातिव्यतिरिक्ताः। औचित्यमुक्ते फले कथयति। विज्ञानेति। अत्रापीति दकाराक्षरोपासनेऽपि फलमुच्यत इति शेषः। तामेव फलोक्तिं व्यनक्ति। हृदयायेति। अस्मै विदुषे स्वाश्चान्ये च ददति। बलिमिति शेषः। नामाक्षरोपासनानि त्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमेकमिति चत्वार्युपासनान्यत्र विवक्षितानीत्याशङ्क्याऽऽह। एवमिति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थाप्याक्षराणि व्याचष्टे। तस्येत्यादिना। सत्यशब्दार्थं सत्यज्ञाना-

---

१ म. 'स्य दाणो रूपं। २ क. ख. छ. ठ. 'रिक्ता इत्युक्तं फलं क'।

तद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकाञ्जित इन्न्वसावसद्य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति ॥

तत्तदिति हृदयं ब्रह्म परामृष्टम् । वा इति स्मरणार्थम् । तद्यद्धृदयं ब्रह्म स्मर्यत इत्येकस्तच्छब्दः । तदेतदुच्यते प्रकारान्तरेणेति द्वितीयस्तच्छब्दः । किं पुनस्तत्प्रकारान्तरम् । एतदेव तदित्येतच्छब्देन संबध्यते तृतीयस्तच्छब्दः । एवदिति वक्ष्यमाणं बुद्धौ संनिधीकृत्याऽऽह । आस बभूव । किं पुनरेतदेवाऽऽस यदुक्तं हृदयं ब्रह्मेति तदिति तृतीयस्तच्छब्दो विनियुक्तः । किं तदिति विशेषतो निर्दिशति सत्यमेव सच्च त्यच्च मूर्तं चामूर्तं च सत्यं ब्रह्म पञ्चभूतात्मकमित्येतत् । स यः कश्चित्सत्यात्मानमेतं महन्महत्त्वाद्यक्षं पूज्यं प्रथमजं प्रथमजातं सर्वस्मात्संसारिण एतदेवाग्रे जातं ब्रह्मातः प्रथमजं वेद विजानाति सत्यं ब्रह्मेति । तस्येदं फलमुच्यते । यथा सत्येन ब्रह्मणेमे लोका आत्मसात्कृता जिता एवं सत्यात्मानं ब्रह्म महद्यक्षं प्रथमजं वेद स जयतीमाँल्लोकान् । किंच जितो वशीकृत इन्न्वित्थं यथा ब्रह्मणाऽसौ शत्रुरिति वाक्यशेषः । असच्चासद्भवेदसौ शत्रुर्जितो भवेदित्यर्थः । कस्यैतत्फलमिति पुनर्निगमयति । य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति । अतो विद्यानुरूपं

दिवाक्योपात्तं व्यावर्तयति । सच्चेति । संवीत्मत्वस्य चतुर्थे प्रस्तुतत्वं सूचयति । मूर्तं चेति । वेदनमनूद्य फलोक्तिमवतारयति । स य इति । प्रथमजत्वं प्रकटयति । सर्वस्मादिति । स यः कश्चिद्वेदेति संबन्धः । कैमुतिकसिद्धं फलान्तरमाह । किंचेति । वशीकृतस्य शत्रोः स्वरूपेण सत्त्वं वारयति । असच्चेति । स यो हैतमित्यादिना य एवमेतदित्यादेरेकार्थत्वात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । कस्यैतदिति । कथमस्य विज्ञानस्येदं फलमित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । पञ्चमीपरामृष्टं स्पष्टयति ।

१ ग. हैतन्मह° । २ क. ग. घ. ङ. ज. ट. ठ. ड. ढ. °मेतं मह° । ३ क. °व । ए° । ४ क. ख. ङ. छ. °देव य° । ५ च. ढ. °कमाधिदैविकं तत्वं हिरण्यगर्भात्मकमि° । ६ ग. °मेतन्म° । ७ क. ग. ङ. ख. °थमं जा° । ८ घ. ज. °र्थः । तस्यै° । ९ ग. °मेतं मह° । १० घ. ण. सत्यस्य । ञ. तस्य । ११ घ. ण. कथयति । १२ क. ख. छ. ढ. °ह । जित इति । १३ घ. ञ. ण. °तदिमा° । १४ क. °वीता° । १५ क. ग. °ह । वशी° ।

सत्यꣳ ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥ आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त

फलं युक्तम् । सत्यं ह्येव यस्माद्ब्रह्म ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थमिदमाह । महद्यक्षं प्रथमजमित्युक्तं तत्कथं प्रथमजत्वमिति । उच्यते । आप एवेदमग्र आसुः । आप इति कर्मसमवायिन्योऽग्निहोत्राद्याहुतयः । अग्निहोत्राद्याहुतेर्द्रवात्मकत्वादप्त्वम् । ताश्चाऽऽपोऽग्निहोत्रादिकर्मापवर्गोत्तरकालं केन चिददृष्टेन सूक्ष्मेणाऽऽत्मना कर्मसमवायित्वमपरित्यजन्त्य इतरभूतसहिता एव न केवलाः । कर्मसमवायित्वात्तु प्राधान्यमपामिति । सर्वाण्येव भूतानि प्रागुत्पत्तेरव्याकृतावस्थानि कर्तृसहितानि निर्दिश्यन्त आप इति । ता आपो बीजभूता जगतोऽव्याकृतात्मनाऽवस्थितास्ता एवेदं सर्वं नामरूपविकृतं जगदग्र आसुर्नान्यत्किंचिद्विकारजातमासीत् । ताः पुनरापः सत्यमसृजन्त । तस्मात्सत्यं ब्रह्म प्रथमजम् । तदेतद्धिरण्यगर्भस्य सूत्रात्मनो जन्म यदव्या-

---

सत्यं हीति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इदमा ब्राह्मणं गृह्यते । तस्यावान्तरसंगतिमाह । महदिति । आहुतीनामेव कर्मसमवायित्वं न त्वपामित्याशङ्क्याऽऽह । अग्निहोत्रादीति । यद्यप्यापः सोमाद्या हूयमानाः कर्मसमवायिन्यस्तथाऽप्युत्तरकाले कथं तासां तथात्वं कर्मणोऽस्थायित्वादित्याशङ्क्याऽऽह । ताश्चेति । कर्मसमवायित्वमपरित्यजन्त्यस्तत्संबन्धित्वेनाऽऽपः प्रथमं प्रवृत्तास्तन्नाशोत्तरकालं सूक्ष्मेणादृष्टेनाऽऽत्मनाऽतीन्द्रियेणाऽऽत्मना तिष्ठन्तीति योजना । आप इति विशेषणं भूतान्तरव्यवच्छेदार्थमिति मैवं वारयति । इतरेति । कथं तर्हि तासामेव श्रुतावुपादानं तदाह । कर्मेति । इति तासामेवात्र ग्रहणमिति शेषः । विवक्षितपदार्थं निगमयति । सर्वाण्येवेति । पदार्थमुक्तमनूद्य वाक्यार्थमाह । ता इति । यास्ता यथोक्ता आपस्ता एवेति यच्छब्दानुबन्धेन योजना । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतं सत्यं कथं भूतान्तरसहिताभ्योऽद्भ्यो जायते तत्राऽऽह । तदेतदिति । तस्य

---

१ घ. ज. 'ह्मेति ॥ १ ॥ । २ ख. छ. ता । ३ ज. झ. ढ. 'त्यजेत' । ४ घ. ञ. ण. 'त्यज्य तत्सं' । ५ घ. ञ. ण. आन्ति । ६ घ. ञ. या य' ।

सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवाꣳस्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्त्र्यक्षरꣳ सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतꣳ सत्यभूयमेव भवति नैवं विद्वाꣳसमनृतꣳ हिनस्ति ॥ १ ॥

कृतस्य जगतो व्याकरणम् । तत्सत्यं ब्रह्म कुतः । महत्त्वात् । कथं महत्त्वमित्याह । यस्मात्सर्वस्य स्रष्टृ । कथम् । यत्सत्यं ब्रह्म तत्प्रजापतिं प्रजानां पतिं विराजं सूर्यादिकरणमसृजतेत्यनुषङ्गः । प्रजापतिर्देवान्स विराट् प्रजापतिर्देवानसृजत । यस्मात्सर्वमेवं क्रमेण सत्याद्ब्रह्मणो जातं तस्मान्महत्सत्यं ब्रह्म । कथं पुनर्यक्षमिति । उच्यते । त एवं सृष्टा देवाः पितरमपि विराजमतीत्य तदेव सत्यं ब्रह्मोपासते । अत एतत्प्रथमजं महद्यक्षम् । तस्मात्सर्वात्मनोपास्यं तत्तस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तदेतत्त्र्यक्षरम् । कानि तान्यक्षराणीत्याह । स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् । तितीकारानुबन्धो निर्देशार्थः । यमित्येकमक्षरम् । तत्र तेषां प्रथमोत्तमे अक्षरे सकारयकारौ सत्यम् । मृत्युरूपाभावात् । मध्यतो मध्येऽनृतम् । अनृतं हि मृत्युः । मृत्य्वनृतयोस्तकारसामान्यात् । तदेतदनृतं तकाराक्षरं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन सकारयकारलक्षणेन परिगृहीतं व्याप्तमन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्यामतोऽकिंचित्करं तत्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति । एवं सत्यबाहुल्यं सर्वस्य मृत्योरनृतस्याकिंचित्करत्वं च यो विद्वांस्तमेवं विद्वांसमनृतं कदाचित्प्रमादोक्तं न हिनस्ति ॥ १ ॥

ब्रह्मत्वं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । तत्सत्यमिति । सत्यस्य ब्रह्मणो महत्त्वं प्रश्नद्वारा साधयति । कथमित्यादिना । तस्य सर्वस्रष्टृत्वं प्रश्नद्वारेण स्पष्टयति । कथमिति । महत्त्वमुपसंहरति । यस्मादिति । विशेषणत्रये सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति । तस्यापीत्यपिशब्दो हृदयब्रह्मदृष्टान्तार्थः । बुद्धिपूर्वकमनृतं विदुषोऽपि बाधकमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि । प्रमादोक्तमिति ॥ १ ॥

१ क. ख. ग. ङ. छ. ट. ठ. ड. ढ. नैनं । २ च. 'रिकार' । ३ ख. घ. छ. 'तीत्येत' । ४ क. ख. छ. एव प्रथ' । ५ ग. घ. ङ. ज. 'म त' । ६ घ. ज. 'क्षरं सत्यम् । ७ घ. ढ. 'णीत्यत आह । ८ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'तं मृ' । ९ ग. घ. च. ज. ढ. यो वेद वि' । १० क. 'मित्यादिना । म' । ११ क. ख. छ. ढ. 'ति । तस्मा' ।

तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एत-
स्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष-
स्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोऽ-
स्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स यदोत्क्र-
मिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति

अस्याधुना सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेष उपासनमुच्यते । तद्यत् । किं तत्सत्यं ब्रह्म प्रथमजं किमसौ सः । कोऽसावादित्यः कः पुनरसावादित्यो य एष क एष य एतस्मिन्नादित्यमण्डले पुरुषोऽभिमानी सोऽसौ सत्यं ब्रह्म । यश्चायमध्यात्मं योऽयं दक्षिणेऽक्षन्नक्षणि पुरुषः । चशब्दात्स च सत्यं ब्रह्मेति संबन्धः । तावेतावादित्याक्षिस्थौ पुरुषावेकस्य सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेषो यस्मात्तस्मादन्योन्यस्मिन्नितरेतरस्मिन्नादित्यश्चाक्षुषे चाक्षुषश्चाऽऽदित्ये प्रतिष्ठितौ । अध्यात्माधिदैवतयोरन्योन्योपकार्योपकारकत्वात् । कथं प्रतिष्ठितावित्युच्यते । रश्मिभिः प्रकाशेनानुग्रहं कुर्वन्नेष आदित्योऽस्मिंश्चाक्षुषेऽध्यात्मे प्रतिष्ठितः । अयं च चाक्षुषः प्राणैरादित्यमनुगृह्णन्नमुष्मिन्नादित्येऽधिदैवे प्रतिष्ठितः । सोऽस्मिञ्छरीरे विज्ञानमयो[11] भोक्ता यदा यस्मिन्काल उत्क्रमिष्यन्भवति तदाऽसौ चाक्षुष आदित्यपुरुषो रश्मीनुपसंहृत्य केवलेनौदासीन्येन रूपेण व्यवतिष्ठते । तदाऽयं विज्ञानमयः पश्यति शुद्धमेव केवलं विरश्म्येतन्मण्डलं चन्द्रमण्डलमिव । तदेतदरिष्टदर्शनं प्रासङ्गिकं

ब्राह्मणान्तरमवतार्य व्याकरोति । अस्येत्यादिना । तत्राऽऽधिदैविकं स्थानविशेषमुपन्यस्यति । तदित्यादिना । संप्रत्याध्यात्मिकं स्थानविशेषं दर्शयति । यश्चेति[12] । प्रदेशभेदवर्तिनोः स्थानभेदेन भेदं शङ्कित्वा परिहरति । तावेताविति । अन्योन्यमुपकार्योपकारकत्वेनान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । प्राणैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैरिति यावत् । अनुगृह्णन्नादित्यमण्डलात्मानं प्रकाशयन्नित्यर्थः । प्रासङ्गिकमुपासनाप्रसङ्गागतमित्यर्थः । तत्प्रदर्शनस्य किं फलमित्याशङ्क्याऽऽह ।

१ च. °द्यत्स° । २ ख.ग.घ.छ.ज. तार्कि त° । ३ ख.घ.छ.ज. तद्यत्तत्स° । क.ग.ङ. तद्यत्स° । ४ ग. °ष एत° । ५ ख. घ. छ. ज. °ष ए° । ६ घ ज. °श्चाध्या° । ७ ग. ञ. °त्यश्चक्षुषि चक्षुरादि° । ङ. च. छ. ज. ढ. °त्यश्चक्षुषि चा° । ८ ङ. छ. °त्युच्येते ९ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ञ. ढ °स्मिंश्चक्षुष्यध्या° । १० घ.ञ. °ध्यात्मं प्र° । ११ ख.ग.ङ छ.ढ. °यो यो भो° । १२ क. °श्चेत्यादिना । प्र° ।

नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ २ ॥ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ३ ॥

प्रदर्श्यते । कथं नाम पुरुषः करणीये यत्नवान्स्यादिति । नैनं चाक्षुषं पुरुषमुररीकृत्य तं प्रत्यनुग्रहायैते रश्मयः स्वामिकर्तव्यवशात्पूर्वमागच्छन्तोऽपि पुनस्तत्कर्मक्षयमनुरुध्यमाना इवं नोपयन्ति न प्रत्यागच्छन्त्येनम् । अतोऽवगम्यते परस्परोपकार्योपकारकभावात्सत्यस्यैवैकस्याऽऽत्मनोंऽशावेताविति ॥ २ ॥

तत्र योऽसौ को य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सत्यनामा तस्य व्याहृतयोऽवयवाः । कथम् । भूरिति येयं व्याहृतिः सा तस्य शिरः । प्राथम्यात् । तत्र सामान्यं स्वयमेवाऽऽह श्रुतिः । एकमेकसंख्यायुक्तं शिरस्तथैतदक्षरमेकं भूरिति । भुव इति बाहू द्वित्वसामान्याद्द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे । तथा स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे । प्रतिष्ठे पादौ प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति । तस्यास्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यस्य ब्रह्मण उपनिषद्रहस्यमभिधानम् । येनाभिधानेनाभिधीयमानं तद्ब्रह्माभिमुखीभवति लोकवत् । काऽसावित्याह । अहरिति । अहरिति चैतद्रूपं हन्तेर्जहातेश्चेति यो वेद स हन्ति जहाति च पाप्मानं य एवं वेद ॥ ३ ॥

कथमिति । पुरुषद्वयस्यान्योन्यमुपकार्योपकारकत्वमुक्तं निगमयति । नेत्यादिना । पुनःशब्देन मृतेरुत्तरकालो गृह्यते । रश्मीनामचेतनत्वादिवशब्दः । पुनर्नेकारोच्चारणमन्वयप्रदर्शनार्थम् ॥ २ ॥

तत्र स्थानद्वयसंबन्धिनः सत्यस्य ब्रह्मणो ध्याने प्रस्तुते सतीत्यर्थः । तत्रेति प्रथमव्याहृतौ शिरोदृष्ट्यारोपे विवक्षिते । तस्योपनिषदित्यादि व्याचष्टे । तस्येत्यादिना । यथा लोके गवादिः स्वेनाभिधानेनाभिधीयमानः संमुखीभवति तद्वदित्याह । लोकवदिति । नामोपास्तिफलमाह । अहरिति चेति ॥ ३ ॥

---

१ ख. घ. ङ. छ ट. ठ. ड. °त्यायय° । २ ग. °षमूरी° । ३ घ. ज. °कृत्यानु° । ४ क. °व गाऽऽय° । ५ ख. छ. °मेकमिति ।

योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकᳪ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥४॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥ मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये

एवं योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादि सर्वं समानम् । तस्योपनिषदहमिति । प्रत्यगात्मभूतत्वात् । पूर्ववद्धन्तेर्जहातेश्चेति ॥ ४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

उपाधीनामनेकत्वादनेकविशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मनउपाधिविशिष्टस्योपासनं विधित्सन्नाह । मनोमयो मनःप्रायो मनस्युपलभ्यमानत्वात् । मनसा चोपलभत इति मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्यो भा एव सत्यं सद्भावः स्वरूपं यस्य सोऽयं भाःसत्यो भास्वर इत्येतत् । मनसः सर्वार्थविभासकत्वान्मनोमयत्वाच्चास्य भास्वरत्वम् । तस्मिन्नन्तर्हृदये

यथा मण्डलपुरुषस्य व्याहृत्यवयवस्य सोपनिषत्कस्याधिदैवतमुपासनमुक्तं तथाऽध्यात्मं चाक्षुषपुरुषस्योक्तविशेषणस्योपासनमुच्यत इत्याह । एवमिति । चाक्षुषस्य पुरुषस्य कथमहमित्युपनिषदिष्यते तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । हन्तेर्जहातेश्चाहमित्येवद्रूपमिति यो वेद स हन्ति पाप्मानं जहाति चेति पूर्ववत्फलवाक्यं योज्यमित्याह । पूर्ववदिति ॥ ४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति । उपाधीनामिति । अनेकविशेषणत्वाच्च प्रत्येकं तेषामिति शेषः । तत्प्रायत्वे हेतुमाह । मनसीति । प्रकारान्तरेण तत्प्रायत्वमाह । मनसा चेति । तस्य भास्वररूपत्वं साधयति । मनस इति । तस्य ध्यानार्थं स्थानं दर्शयति । तस्मिन्निति । औपाधिकमिदं परिमाणं स्वाभाविकं त्वानन्त्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह ।

---

१ क. °सा चोप° । २ घ. °लभ्यत । ३ ख. छ. ङ. ण. °स्वरू° ।

यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव ब्रह्म ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

हृदयस्यान्तस्तस्मिन्नित्येतत् । यथा व्रीहिर्वा यवो वा परिमाणत एवंपरिमाणस्तस्मिन्नन्तर्हृदये योगिभिर्दृश्यत इत्यर्थः । स एष सर्वस्येशानः सर्वस्य स्वभेदजातस्येशानः स्वामी । स्वामित्वेऽपि सति कश्चिदमात्यादितन्त्रोऽयं तु न तथा किं तर्ह्यधिपतिरधिष्ठाय पालयिता । सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच यत्किंचित्सर्वं जगत्तत्सर्वं प्रशास्ति । एवं मनोमयस्योपासनात्तथारूपापत्तिरेव फलम् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

तथैवोपासनान्तरं सत्यस्य ब्रह्मणो विशिष्टफलमारभ्यते । विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विद्युतो ब्रह्मणो निर्वचनमुच्यते । विदानादवखण्डनात्तमसो मेघान्धकारं विदार्य ह्यवभासतेऽतो विद्युत् । एवंगुणं विद्युद्ब्रह्मेति यो वेदासौ विद्यत्यवखण्डयति विनाशयति पाप्मन एनमात्मानं प्रति प्रतिकूलभूताः पाप्मानो ये तान्सर्वान्पाप्मनोऽवखण्डयतीत्यर्थः । य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति तस्यानुरूपं फलम् । विद्युद्धि यस्माद्ब्रह्म ॥१॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

स एष इति । यदुक्तं सर्वस्येशान इति तन्निगमयति । सर्वमिति । यथाऽन्यत्र तथाऽत्राफलश्रुतेरफलमिदमुपासनमकार्यमिति चेन्नेत्याह । एवमिति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणान्तरमुद्भाव्य विभजते । तथैवेत्यादिना । तमसो विदानाद्विद्युदिति संबन्धः । तदेव स्फुटयति । मेघेति । उक्तमेव फलं प्रकटयति । एनमिति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

---

१ झ. °स्य मे°। २ च. °दमात°। ३ ग. ङ. °ति ॥ १ ॥ ४ घ. ण. °ति । अथात्र फलाश्रु°। ५ त्र. °ति । य एवमि°।

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

पुनरुपासनान्तरं तस्यैव ब्रह्मणो वाग्वै ब्रह्मेति वागिति शब्दस्त्रयी तां वाचं धेनुं धेनुरिव धेनुर्यथा धेनुश्चतुर्भिस्तनैः स्तन्यं पयः क्षरति वत्सायैवं वाग्धेनुर्वक्ष्यमाणैः स्तनैः पय इवान्नं क्षरति देवादिभ्यः । के पुनस्ते स्तनाः के वा ते येभ्यः क्षरति । तस्या एतस्या वाचो धेन्वा द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति वत्सस्थानीयाः । कौ तौ । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । आभ्यां हि हविर्दीयते देवेभ्यः । हन्तकारं मनुष्याः । हन्तेति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ति । स्वधाकारं पितरः । स्वधाकारेण हि पितृभ्यः स्वधां प्रयच्छन्ति । तस्या धेन्वा वाचः प्राण ऋषभः । प्राणेन हि वाक्प्रसूयते । मनो वत्सः । मनसा हि प्रस्राव्यते । मनसा ह्यालोचिते विषये वाक्प्रवर्तते । तस्मान्मनो वत्सस्थानीयम् । एवं वाग्धेनूपासकस्ताद्भाव्यमेव प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतारयति । पुनरिति । तां धेनुमुपासीतेति संबन्धः । वाचो धेन्वाश्च साहश्यं विशदयति । यथेत्यादिना । स्तनचतुष्टयं भोक्तृत्रयं च प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । के पुनरित्यादिना । कथं देवा यथोक्तौ स्तनावुपजीवन्ति तत्राऽऽह । आभ्यां हीति । हन्तं यद्यपेक्षितमित्यर्थः । स्वधामन्नम् । प्रस्राव्यते प्रस्नुता क्षरणोन्मुखा क्रियते । मनसा हीत्यादिनोक्तं विवृणोति । मनसेति । फलाश्रवणादेतदुपासनमकिंचित्करमित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । ताद्भाव्यं यथोक्तवागुपाधिकब्रह्मरूपत्वमित्यर्थः ॥१॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

---

१ घ. ज. °विर्हूय° । २ ग. च. ढ. °ति हि म° । ३ ढ. स्वधामन्नं प्र° । ४ क. च. प्रस्राव्य° । ग. घ. झ. प्रस्ताव्य° । ५ च. °कस्तद्भावमे° । ६ घ. ण. हन्तेत्यपे° । ७ ढ. ण. °धाऽन्न° । ८ क. ण. प्रस्नाव्य° । घ. छ. प्रस्ताव्य° । ९ क. घ. छ. ञ. ढ. प्रस्तुता । ख. प्रस्नुता । १० ख. छ. ढ. °पकत्व° ।

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषꣳ शृणोति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति

अयमग्निर्वैश्वानरः पूर्ववदुपासनान्तरमयमग्निर्वैश्वानरः । कोऽयमग्निरित्याह । योऽयमन्तः पुरुषे । किं शरीरारम्भको नेत्युच्यते । येनाग्निना वैश्वानराख्येनेदमन्नं पच्यते । किं तदन्नम् । यदिदमद्यते भुज्यतेऽन्नं प्रजाभिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः । तस्य साक्षादुपलक्षणार्थमिदमाह । तस्याग्नेरन्नं पचतो जाठरस्यैष घोषो भवति । कोऽसौ । यं घोषमेतदिति क्रियाविशेषणं कर्णावपिधायाङ्गुलीभ्यामपिधानं कृत्वा शृणोति तं प्रजापतिमुपासीत वैश्वानरमग्निम् । अत्रापि ताद्भाव्यं फलम् । तत्र प्रासङ्गिकमिदमरिष्टलक्षणमुच्यते । सोऽत्र[2] शरीरे भोक्ता यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

सर्वेषामस्मिन्प्रकरण उपासनानां गतिरियं फलं चोच्यते । यदा वै पुरुषो विद्वानस्माल्लोकात्प्रैति शरीरं परित्यजति स तदा वायुमागच्छत्य-

---

ब्राह्मणान्तरमनूद्य तस्य तात्पर्यमाह । अयमिति । अन्नपानस्य पक्ता । तत्सद्भावे मानमाह । तस्येति । क्रियायाः श्रवणस्यैतदिति विशेषणं तद्यथा भवति तथेत्यर्थः । कौक्षेयाग्न्युपाधिकस्य परस्योपासने प्रस्तुते सर्वीत्याह । तत्रेति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । सर्वेषामिति । फलं चाश्रुतफलानामिति शेषः ।

---

१ ख. ङ. ˚ङ्गुलिभ्या˚ । २ च. सोऽन्तः । ३ ण. ˚प्रपगमस्य । ४ क. ख. घ. छ. ड. ण. ˚लं स्वश्रु˚ ।

तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

न्तरिक्षे तिर्यग्भूतो वायुः स्तिमितोऽभेद्यस्तिष्ठति । स वायुस्तत्र स्वात्मनि तस्मै संप्राप्ताय विजिहीते स्वात्मावयवान्विगमयति च्छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः । किंपरिमाणं छिद्रमिति । उच्यते । यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं प्रसिद्धपरिमाणम् । तेन च्छिद्रेण स विद्वानूर्ध्व आक्रमत ऊर्ध्वः सन्गच्छति स आदित्यमागच्छति । आदित्यो ब्रह्मलोकं जिगमिषोर्मार्गनिरोधं कृत्वा स्थितः सोऽप्येवंविद उपासकाय द्वारं प्रयच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य खं वादित्रविशेषस्य च्छिद्रपरिमाणं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति । सोऽपि तस्मै तत्र विजिहीते । यथा दुन्दुभेः खं प्रसिद्धं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकं प्रजापतिलोकमागच्छति । किंविशिष्टम् । अशोकं मानसेन दुःखेन विवर्जितमित्येतत् । अहिमं हिमवर्जितं शारीरदुःखवर्जितमित्यर्थः । तं प्राप्य तस्मिन्वसति शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरानित्यर्थः । ब्रह्मणो बहून्कल्पान्वसतीत्येतत् ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

किमिति विद्वान्वायुमागच्छति तमुपेक्ष्यैव ब्रह्मलोकं कुतो न गच्छतीत्याशङ्क्याऽऽह । अन्तरिक्ष इति । आदित्यं प्रत्यागमने हेतुमाह । आदित्य इति । उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति । तस्मा इति । बहून्कल्पानित्यवान्तरकल्पोक्तिः ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

---

१ ग. छ. °र्ध्वमाक्र° । २ च. छ. °र्ध्वमाक्र° । ३ ङ. °र्ध्वमाक्र° । ४ ग. °हीत आत्मा° । ५ घ. स्वाव° । ६ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °सिद्धं प° । ७ च. °नूर्ध्व स गच्छ° । ग. ङ. °नूर्ध्वमाक्र° । ८ ग. ऊर्ध्वं गच्छ° । क. ख. ङ. छ. झ. ऊर्ध्वं स गच्छ° । ९ ङ. च. छ. झ. ढ. च्छिद्रं प° । १० ख. ङ. च. छ. झ. ऊर्ध्वमाक्र° । ११ ख. ग. ङ. च. छ. ऊर्ध्वमाक्र° । १२ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °तिमा° । १३ च. ढ. °ल्पान्समतीत्येते° ।

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यꣳ हरन्ति परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्यै-
कादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

एतद्वै परमं तपः । किं तत् । यद्व्याहितो व्याधितो ज्वरादिपरिगृहीतः सन्यत्तप्यते तदेतत्परमं तप इत्येवं चिन्तयेत् । दुःखसामान्यात् । तस्यैवं चिन्तयतो विदुषः कर्मक्षयहेतुस्तदेव तपो भवत्यनिन्दतोऽविषीदतः । स एवं च तेन विज्ञानतपसा दग्धकिल्बिषः परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । तथा मुमूर्षुरादावेव कल्पयति किमेतद्वै परमं तपो यं प्रेतं मां ग्रामादरण्यं हरन्ति ऋत्विजोऽन्त्यकर्मणे तद्ग्रामादरण्यगमनसामान्यात्परमं मम तत्तपो भविष्यति । ग्रामादरण्यगमनं परमं तप इति हि प्रसिद्धम् । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । तथैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति । अग्निप्रवेशसामान्यात् । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

ब्रह्मोपासनप्रसङ्गेन फलवद्ब्रह्मोपासनमुपन्यस्यति । एतदिति । यद्व्याहित इति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । ज्वरादीति । कर्मक्षयहेतुरित्यत्र कर्मशब्देन पापमुच्यते । परमं हैव लोकमित्यत्र तपसोऽनुकूलं फलं लोकशब्दार्थः । अस्तु ग्रामादरण्यगमनं तथाऽपि कथं तपस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । ग्रामादिति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

---

१ क. झ. सन्संतप्य°। २ ग. ङ. एवं ते°। ३ घ. ञ. °व ते°।

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध स्माऽऽह प्रातृदः पितरं किꣳस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माऽऽह पाणिना मा

अन्नं ब्रह्मेति । तथैतदुपासनान्तरं विधित्सन्नाह । अन्नं ब्रह्मान्नमद्यते यत्तद्ब्रह्मेत्येक आचार्या आहुस्तन्न तथा ग्रहीतव्यमन्नं ब्रह्मेति । अन्ये चाऽऽहुः प्राणो ब्रह्मेति तच्च तथा न ग्रहीतव्यम् । किमर्थं पुनरन्नं ब्रह्मेति न ग्राह्यम् । यस्मात्पूयति क्लिद्यते पूतिभावमापद्यत ऋते प्राणात्तत्कथं ब्रह्म भवितुमर्हति । ब्रह्म हि नाम तद्यदविनाशि । अस्तु तर्हि प्राणो ब्रह्म । नैवम् । यस्माच्छुष्यति वै प्राणः शोषमुपैति ऋतेऽन्नात् । अत्ता हि प्राणः । अतोऽन्नेनाऽऽद्येन विना न शक्नोत्यात्मानं धारयितुम् । तस्माच्छुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । अत एकैकस्य ब्रह्मता नोपपद्यते यस्मात्तस्मादेते ह त्वेवान्नप्राणदेवते एकधाभूयमेकधाभावं भूत्वा गत्वा परमतां परमत्वं गच्छतो ब्रह्मत्वं प्राप्नुतः । तदेतदेवमध्यवस्य ह स्माऽऽह स्म प्रातृदो नाम पितरमात्मनः किंस्वित्स्विदिति वितर्के । यथा मया ब्रह्म परिकल्पितमेवं विदुषे किंस्वित्साधु कुर्यां साधु शोभनं पूजां कां त्वस्मै पूजां कुर्यामित्यभिप्रायः । किमेवास्मै[3] विदुषेऽसाधु[4] कुर्यां कृतकृत्योऽसावित्यभिप्रायः । अन्नप्राणौ सहभूतौ ब्रह्मेति विद्वान्सोऽवसाधुकरणेन खण्डितो भवति । नापि साधुकरणेन महीकृतस्तमेवंवादिनं स पिता ह स्माऽऽह पाणिना हस्तेन निवारयन्मा

ब्राह्मणान्तरं गृहीत्वा तत्पर्यमाह । अन्नमिति । यथा पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे फलवद्ब्रह्मोपासनमुक्तं तद्वदित्याह । तथेति । एतदिति ब्रह्मविषयोक्तिः । उपास्यं ब्रह्म निर्धारयितुं विचारयति । अन्नमित्यादिना । अन्नस्य विनाशित्वेऽपि ब्रह्मत्वं किं न स्यादत आह । ब्रह्म हीति । कथमन्नं विना प्राणस्य शोषप्राप्तिस्तत्राऽऽह । अत्ता हीति । प्रत्येकं नाशित्वमतःशब्दार्थः । किंस्विदित्यादिवाक्यस्यार्थं विवृणोति । अन्नप्राणाविति ।

१ ग. घ. ज. अन्य आहुः । २ क. झ. °स्विदि° । ३ क. ज. °मेव वाऽस्मै । च. झ. ढ. °मेव वास्मा एवं वि° । ४ ग. °वास्मा एवं वि° । ५ घ. ज. °साधु° ।

प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छ-
तीति तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै व्यन्ने ही-
मानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै
रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह
वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते

प्रातृद मैवं वोचः। कस्त्वेनयोरन्नप्राणयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां कस्तु गच्छति न कश्चिदपि विद्वाननेन ब्रह्मदर्शनेन परमतां गच्छति। तस्मान्नैवं वक्तुमर्हसि कृतकृत्योऽसाविति यद्येवं ब्रवीतु भवान्कथं परमतां गच्छतीति। तस्मा उ हैतद्वक्ष्यमाणं वच उवाच। किं तत्। वीति। किं तद्वीति। उच्यते। अन्नं वै वि। अन्ने हि यस्मादिमानि सर्वाणि भूतानि विष्टान्याश्रितान्यतोऽन्नं वीत्युच्यते। किंच रमिति। रमिति चोक्तवान्पिता। किं पुनस्तद्रम्। प्राणो वै रम्। कुत इत्याह। प्राणे हि यस्माद्बलाश्रये सति सर्वाणि भूतानि रमन्तेऽतो रं प्राणः। सर्वभूताश्रयगुणमन्नं सर्वभूतरतिगुणश्च प्राणः। न हि कश्चिदनायतनो निराश्रयो रमते। नापि सत्यप्यायतनेऽप्राणो दुर्बलो रमते। यदा त्वायतनवान्प्राणी बलवांश्च तदा कृतार्थमात्मानं मन्यमानो रमते लोकः "युवा स्यात्साधुयुवाऽध्यायकः" इत्यादिश्रुतेः। इदानीमेवंविदः फलमाह। सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्त्यन्नगुणज्ञानात्सर्वाणि भूतानि रमन्ते

कस्त्विति प्रतीकमादाय व्याकरोति। एनयोरिति। यद्येवमुक्तरीत्या परमत्वं यदि नास्तीत्यर्थः। उक्तमसंकीर्णं गुणद्वयं संक्षिप्याऽऽह। सर्वभूतेति। अन्नगुणं विना प्राणगुणादेतद्ध्यानं सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। न हीति। प्राणगुणस्याप्यन्नगुणत्वसंभवादलं प्राणेनेत्याशङ्क्याऽऽह। नापीति। गुणद्वयस्य परस्परापेक्षामनुभवानुसारेण स्फोरयति। यदा त्विति। आयतनवतो बलवतश्च कृतार्थतेत्यत्र तैत्तिरीयश्रुतिं संवादयति। युवा स्यादिति। आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठस्तस्येयं पृथिवी सर्वा

---

१ च. छ. ढ. °स्त्वेतयो°। २ क. °तृदैवं°। ३ च. °स्त्वतयो°। ४ झ. °तां ग°। ५ घ. ञ. झ. भगवा°। ६ ख. ङ. च. छ. ढ. °न्कथय कथं। ७ ख. च. छ. ढ. °णं गुणद्वयं व°। ८ ख. ग. छ. झ. ढ. °ति चो°। ९ च. °णी च ब°। १० क. ख. छ. ञ. ढ. एतयो°। ११ घ. ञ. ण. °देव ध्यानं। १२ क. °दित्यादिना। आ°।

य एवं वेद ॥१॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥१२॥ उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदꣳ सर्वमुत्थापयत्यु-द्धास्मादुक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥१॥ यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते

प्राणगुणज्ञानाद्य एवं वेद ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्च-माध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

उक्थं तथोपासनान्तरमुक्थं शस्त्रम् । तद्धि प्रधानं महाव्रते क्रतौ । किं पुनस्तदुक्थम् । प्राणो वा उक्थम् । प्राणश्च प्रधान इन्द्रियाणा-मुक्थं च शस्त्राणामत उक्थमित्युपासीत । कथं प्राण उक्थमित्याह । प्राणो हि यस्मादिदं सर्वमुत्थापयति । उत्थापनादुक्थं प्राणः । न ह्यप्राणः कश्चिदुत्तिष्ठति । तदुपासनफलमाह । उद्धास्मादेवंविद उक्थवित्प्राणवि-द्वीरः पुत्र उत्तिष्ठति ह दृष्टमेतत्फलमदृष्टं तूक्थस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

यजुरिति चोपासीत प्राणम् । प्राणो वै यजुः । कथं यजुः प्राणः । प्राणे हि यस्मात्सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । न ह्यसति प्राणे केनचित्क-

---

वित्तस्य पूर्णा स्यादित्येवदादिशब्देन गृह्यते ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटी-कायां पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

अन्नप्राणयोर्गुणद्वयविशिष्टयोर्मिलितयोरुपासनमुक्तमिदानीं ब्राह्मणान्तरमादाय तात्पर्यमाह । उक्थमिति । सत्सु शस्त्रान्तरेषु किमित्युक्थमुपास्यत्वेनोपन्यस्यते तत्राऽऽह । तद्धीति । कस्मिन्किमारोप्यं कस्योपास्यत्वमिति प्रश्नद्वारा विवृणोति । किं पुनरिति । तस्मिन्नुक्थदृष्टौ हेतुमाह । प्राणश्चेति । तस्मिन्नुक्थशब्दस्य समवे-तार्थत्वं प्रश्नपूर्वकमाह । कथमित्यादिना । उत्थानस्य स्वतोऽपि संभवान्न प्राण-कृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । उक्थस्य प्राणस्यैतद्विज्ञानतारतम्यमपेक्ष्य सायुज्यं सालोक्यं च व्याख्येयम् ॥ १ ॥

यजुःशब्दस्यान्यत्र रूढत्वादयुक्तं प्राणविषयत्वमिति शङ्कित्वा परिहरति । कथ-मित्यादिना । असत्यपि प्राणे योगः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । प्रकर-

---

१ ख. ङ. छ. ट. च सर्वज्ञ° । ग. च. झ. च सर्वशास्त्रा° । २ घ. ञ. ण. प्य °तस्यो° ।

युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ २ ॥ साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः प्र क्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यꣳ सलोकतां

स्यचिद्योगसामर्थ्यम् । अतो युनक्तीति प्राणो यजुः । एवंविदः फलमाह । युज्यन्त उद्यच्छन्त इत्यर्थः । हास्मा एवंविदे सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्यं श्रेष्ठभावस्तस्मै श्रैष्ठ्याय श्रेष्ठभावायायं नः श्रेष्ठो भवेदिति । यजुषः प्राणस्य सायुज्यमित्यादि सर्वं समानम् ॥ २ ॥

सामेति चोपासीत प्राणम् । प्राणो वै साम । कथं प्राणः साम । प्राणे हि यस्मात्सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि संगच्छन्ते संगमनात्साम्यापत्तिहेतुत्वात्साम प्राणः । सम्यञ्चि संगच्छन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि । न केवलं संगच्छन्त एव श्रेष्ठभावाय चास्मै कल्पन्ते समर्थ्यन्ते । साम्नः सायुज्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

तं प्राणं क्षत्रमित्युपासीत । प्राणो वै क्षत्रं प्रसिद्धमेतत्प्राणो हि वै क्षत्रम् । कथं प्रसिद्धतेत्याह । त्रायते पालयत्येनं पिण्डं देहं प्राणः क्षणितोः शस्त्रादिहिंसितात्पुनर्मांसेनाऽऽपूरयति यस्मात्तस्मात्क्षतत्राणात्प्रसिद्धं क्षत्रत्वं प्राणस्य । विद्वत्फलमाह । प्र क्षत्रमत्रं न त्रायतेऽन्येन केनचिदित्यत्रं क्षत्रं प्राणस्तमत्रं क्षत्रं प्राणं प्राप्नोतीत्यर्थः । शाखान्तरे वा पाठात्क्षत्रमात्रं प्राप्नोति प्राणो भवतीत्यर्थः । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां

णानुगृहीतप्राणशब्दश्रुत्या यजुःशब्दस्य रूढिं त्यक्त्वा योगोऽङ्गीक्रियत इत्याह । अत इति ॥ २ ॥

संगमनादित्येतदेव व्याचष्टे । साम्येति ॥ ३ ॥

शाखान्तरशब्देन माध्यंदिनशाखोच्यते ॥ ४ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. °[illegible]° । २ ङ. ज. म. °ह । क्ष° ।

जयति य एवं वेद ॥४॥ इति बृहदारण्यकोपनि-षदि पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्च-माध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमुक्तमथेदानीं गायत्र्युपा-धिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते। सर्वच्छन्दसां हि गायत्री-छन्दः प्रधानभूतम्। तत्प्रयोक्तृगयत्राणाद्गायत्रीति वक्ष्यति। न चान्येषां छन्दसां प्रयोक्तृप्राणत्राणसामर्थ्यम्। प्राणात्मभूता च सा सर्वच्छन्दसां चाऽऽत्मा प्राणः। प्राणश्च क्षतत्राणात्क्षत्रमित्युक्तम्। प्राणश्च गायत्री। तस्मात्तदुपासनमेव विधित्स्यते। द्विजोत्तमजन्महेतुत्वाच्च। गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यमिति द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तम्। तस्मात्प्रधाना गायत्री। ब्राह्मणा व्युत्थाय ब्राह्मणा अभिवदन्ति स ब्राह्मणो विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवतीत्युत्तमपुरुषार्थसंबन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति। तच्च ब्राह्मणत्वं गाय-

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

वृत्तमनूद्य गायत्रीब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह। **ब्रह्मण इत्यादिना**। छन्दोन्तरेष्वपि विद्यमानेषु किमिति गायत्र्युपाधिकमेव ब्रह्मोपास्यमिष्यते तत्राऽऽह। **सर्वच्छन्दसा-मिति**। तत्प्राधान्ये हेतुमाह। **तत्प्रयोक्त्रिति**। तुल्यं प्रयोक्तृप्राणत्राणसामर्थ्यं छन्दोन्तराणामपीति चेन्नेत्याह। **न चेति**। प्रमाणाभावादिति भावः। किंच प्राणा-त्मभावो गायत्र्या विवक्ष्यते प्राणश्च सर्वेषां छन्दसां निर्वर्तकत्वादात्मा तथा च सर्व-च्छन्दोव्यापकगायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनमेवात्र विवक्षितमित्याह। **प्राणात्मेति**। तदा-त्मभूता गायत्रीत्युक्तं व्यक्तीकरोति। **प्राणश्चेति**। तत्प्रयोक्तृगयत्राणाद्धि गायत्री। प्राणश्च वागादीनां त्राता। ततश्चैकलक्षणत्वात्तयोस्तादात्म्यमित्यर्थः। प्राणगायत्र्यो-स्तादात्म्ये फलितमाह। **तस्मादिति**। गायत्रीप्राधान्ये हेत्वन्तरमाह। **द्विजोत्तमेति**। तदेव स्फुटयति। **गायत्र्येति**। तत्प्राधान्ये हेत्वन्तरमाह। **ब्राह्मणा इति**। कथमेता-वता गायत्रीप्राधान्यं तत्राऽऽह। **तच्चेति**। अतो वक्तव्यमित्यत्रातःशब्दार्थमाह।

१ च. ढ. °यत्र्योपा°। २ म. ङ. °ति हि व°। ३ झ. °सां तत्प्रयो°। ४ च. ढ. °ततत्राणा°। ५ घ. ज. ब्रह्मणो। ६ क. घ. ञ. ण. तद्धिति। तत्प्रयोगे तु°।

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥ ऋचो यजूꣳषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एत-

---

[१]जन्ममूलमतो वक्तव्यं गायत्र्याः सतत्त्वम् । गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विजोत्तमो निरङ्कुश एवोत्तमपुरुषार्थसाधनेऽधिक्रियतेऽतस्तन्मूलः परमपुरुषार्थसंबन्धः । तस्मात्तदुपासनविधानायाऽऽह । भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्येतान्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरमष्टावक्षराणि यस्य तदिदमष्टाक्षरम् । ह वै प्रसिद्धावद्योतकौ । एकं प्रथमं गायत्र्यै गायत्र्याः पदम् । यकारेणैवाष्टत्वपूरणम् । एतदु हैवैतदेवास्या गायत्र्याः पदं पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणस्त्रैलोक्यात्मा । अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेतत्त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वेद तस्यैतत्फलम् । स विद्वान्यावत्किंचिदेषु त्रिषु लोकेषु जेतव्यं तावत्सर्वं ह जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥

तथर्चो यजूंषि सामानीति त्रयीविद्यानामाक्षराण्येतान्यप्यष्टावेव तथैवाष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदं द्वितीयमेतदु हैवास्या एतदृग्यजुःसा-

---

गायत्र्या हीति । अधिकारित्वकृतं कार्यमाह । अत इति । वच्छन्दो गायत्रीविषयः । गायत्रीवैशिष्ट्यं परामृश्य फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । गायत्रीप्रथमपादस्य सप्ताक्षरत्वं प्रतीयते न त्वष्टाक्षरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । यकारेणेति । गायत्रीप्रथमपादस्य त्रैलोक्यनाम्नश्च संख्यासामान्यप्रयुक्तं कार्यमाह । एतदिति । गायत्रीप्रथमपादे त्रैलोक्यदृष्ट्यारोपस्य प्रयोजनं दर्शयति । एवमिति । प्रथमपाद[५]ज्ञाने विराडात्मैकत्वं फलतीत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रथमे पादे त्रैलोक्यदृष्टिवद्द्वितीये पादे कर्तव्या त्रैविद्यदृष्टिरित्याह । तथेति । दृष्टिविध्युपयोगित्वेन संख्यासामान्यं कथयति । ऋच इति । संख्यासामान्यफलमाह । एतदिति ।

---

१ घ. ज. °त्रीमू° । २ ख. घ. ङ. च. ज. ट. °ते तत° । ३ क. ग. घ. च. ज. झ. ट. °तद्य° । ४ ख. घ. छ. ट. तत । ५ क. °पादे ज्ञाते वि° । ६ ख. ट. °ज्ञानं वि° । ७ क. ख. छ. ट. °त्मकं फ° । ञ. °त्मत्वं फ° ।

त्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥ प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदाथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु

मलक्षणमष्टाक्षरत्वसामान्यादेव। स यावतीयं त्रयी विद्या त्रय्या विद्यया यावत्फलजातमाप्यते तावद्ध जयति योऽस्या एतद्गायत्र्यास्त्रैविद्यलक्षणं पदं वेद ॥ २ ॥

तथा प्राणोऽपानो व्यान एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ। तच्च गायत्र्यास्तृतीयं पदं यावदिदं प्राणिजातं तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद। अथानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दात्मिकायास्तुरीयं पदमुच्यतेऽभिधेयभूतमस्याः प्रकृताया गायत्र्या एतदेव वक्ष्यमाणं तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति। तुरीयमित्यादिवाक्यपदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः। यद्वै चतुर्थं प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनाभिधीयते। दर्शतं पदमित्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते। ददृश इव दृश्यत इव ह्येष मण्डलान्तर्गतः पुरुषोऽतो दर्शतं पदमुच्यते। परोरजा इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इत्युच्यते। सर्वं समस्तमु

विद्याफलं दर्शयति। स यावतीति ॥ २ ॥

प्रथमद्वितीयपादयोस्त्रैलोक्यत्रैविद्यदृष्टिवत्तृतीये पादे प्राणादिदृष्टिः कर्तव्येत्याह। तथेति। ननु त्रिपदा गायत्री व्याख्याता चेत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह। अथेति। शब्दात्मकगायत्रीप्रकरणविच्छेदार्थोऽथशब्दः। यद्वै चतुर्थमित्यादिग्रन्थस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह। तुरीयमिति। इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः। योगिभिर्दृश्यत इवेति लक्ष्यते न तु मुख्यमीश्वरस्य दृश्यत्वमतीन्द्रियत्वादित्याह। दृश्यत इवेति। 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह। समस्तमिति। आधि-

---

१ घ. ज. झ. ॰त्र्यास्त्रयीवि॰। २ घ. ज. ॰भूतं तथाऽस्याः। ३ घ. ज. ॰दमित्युच्य॰। ४ घ. ञ. ण. ॰मित्याद्येति।

ह्येवैष रज उपर्युपरि तपत्येवꣳ हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥ सैषा गायत्र्ये-तस्मिꣳस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता.

ह्येवैष मण्डलस्थः पुरुषो रजो रजोजातं समस्तं लोकमित्यर्थः । उपर्युपर्याधिपत्यभावेन सर्वं लोकं रजोजातं तपति । उपर्युपरीति वीप्सा सर्वलोकाधिपत्यंख्यापनार्था । ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वाद्वीप्साऽनर्थिका । नैष दोषः । येषामुपरिष्टात्सविता दृश्यते तद्विषय एव सर्वशब्दः स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्था वीप्सा "ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च" इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सर्वाविरोधार्था वीप्सा । यथाऽसौ सविता सर्वाधिपत्यलक्षणया श्रिया यशसा च ख्यात्या तपत्येवं हैव श्रिया यशसा च तपति योऽस्या एतदेवं तुरीयं दर्शतं पदं वेद ॥ ३ ॥

सैषा त्रिपदोक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणलक्षणा गायत्र्येतस्मिंश्चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । मूर्तामूर्तरसत्वादादित्यस्य । रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति । यथा काष्ठादि दग्धसारं तद्वत् । तथा मूर्तामूर्तात्मकं जगत्त्रिपदा गायत्र्या-

---

पत्यभावेनेति कथं व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह । उपर्युपरीतीति । वीप्सामाक्षिपति । नन्विति । सर्वं रजस्तपतीत्येतावतैव सर्वाधिपत्यस्य सिद्धत्वाद्व्यर्था वीप्सेति चोद्यं दूषयति । नैष दोष इति । येषां लोकानामिति यावत् । मण्डलपुरुषस्य निरङ्कुशमाधिपत्यमित्यत्र च्छान्दोग्यश्रुतिमनुकूलयति । ये चेति । वीप्सार्थवत्त्वमुपसंहरति । तस्मादिति । चतुर्थपादज्ञानस्य फलवत्त्वं कथयति । यथेति ॥ ३ ॥ १.

अभिधानाभिधेयात्मिकां गायत्रीं व्याख्यायाभिधानस्याभिधेयतन्त्रत्वमाह । सैषेति । आदित्ये प्रतिष्ठिता मूर्तामूर्तात्मिका गायत्रीत्यत्र हेतुमाह । मूर्तेति । भवतु मूर्तामूर्तब्राह्मणानुसारेणाऽऽदित्यस्य तत्सारत्वं तथाऽपि कथं गायत्र्यास्तत्प्रतिष्ठितत्वं पृथगेव सा मूर्ताद्यात्मिका स्थास्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । रसेति । तद्वदादित्यसंबन्धाभावे मूर्ताद्यात्मिका गायत्री स्यादप्रतिष्ठितेति शेषः । साराद्धि स्वातन्त्र्येण मूर्तादेर्न स्थितिरिति स्थिते फलितमाह । तथेति । आदित्यस्य स्वातन्त्र्यं वार-

---

१ ख. ङ. छ. 'त्यख्याप'। २ घ. ज. सिद्धा वीप्सा'। ३ ख. ग. छ. झ. 'र्वाविरो'। ४ च. ढ.'था चासौ । ५ च. ट. 'प्राणादित्य'। ६ क. घ. ञ. 'ख्यातमि'। ७ क. 'तिष्ठात्वं । ञ. ढ. ण. 'तिष्ठितत्वं ।

तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं

दित्ये प्रतिष्ठिता तद्रसत्वात्सह त्रिभिः पादैः । तद्वै तुरीयं पदं सत्ये प्रतिष्ठितम् । किं पुनस्तत्सत्यमित्युच्यते । चक्षुर्वै सत्यम् । कथं चक्षुः सत्यमित्याह । प्रसिद्धमेतच्चक्षुर्हि वै सत्यम् । कथं प्रसिद्धतेत्याह । तस्माद्यदीदानीमेव द्वौ विवदमानौ विरुद्धं वदमानावेयातामागच्छेयातामहमदर्शं दृष्टवानस्मीत्यन्य आहाहमश्रौषं त्वया दृष्टं न तथा तद्वस्त्विति तयोर्य एवं ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम न पुनर्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति । श्रोतुर्मृषा श्रवणमपि संभवति न तु चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मान्नाश्रौषमित्युक्तवते श्रद्दध्याम । तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात्सत्यं चक्षुस्तस्मिन्सत्ये चक्षुषि सह त्रिभिरितरैः पादैस्तुरीयं पदं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । उक्तं च स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति । तद्वै तुरीयपदाश्रयं सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । किं पुनस्तद्बलमित्याह । प्राणो वै बलं तस्मिन्प्राणे बले प्रतिष्ठितं सत्यम् । तथाचोक्तं

यति । तद्वा इति । सत्यशब्दस्यानृतविपरीतवाग्विषयत्वं शङ्काद्वारा वारयति । किं पुनरित्यादिना । चक्षुषः सत्यत्वे प्रमाणाभावं शङ्कित्वा दूषयति । कथमित्यादिना । श्रोतरि श्रद्धाभावे हेतुमाह । श्रोतुरिति । द्रष्टुरपि मृषादर्शनं संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । क्वचित्कथंचित्संभवेऽपि श्रोत्रपेक्षया द्रष्टरि विश्वासो दृष्टो लोकस्येत्याह । तस्मान्नेति । विश्वासातिशयफलमाह । तस्मादिति । आदित्यस्य चक्षुषि प्रतिष्ठितत्वं पञ्चमेऽपि प्रतिपादितमित्याह । उक्तं चेति । सत्यस्य स्वातन्त्र्यं प्रत्याह । तद्वा इति । सत्यस्य प्राणप्रतिष्ठितत्वं च प्राश्नमिकमित्याह । तथाचेति । सूत्रं प्राणो वायुः । तच्छब्देन सत्यशब्दितसर्वभूतग्रहणम् । सत्यं बले प्रतिष्ठितमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं

१ च. °मद्राक्षम° । २ च. °मद्राक्षमि° । ३ घ. ङ. ज. ढ. °षं यत्त्वया । ४ च. चक्षुषा । ५ ख. छ. °षोर्मृषा । ६ ख. छ. झ. °त्यं पदं ब° । ७ घ. ञ. ण. प्राणे प्र° ।

तस्मादाहुर्बलꣳ सत्यादोगीय इत्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा गयाꣳस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणाꣳस्तत्रे तद्यद्गयाꣳस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूꣳ सावित्रीमन्वाहैषैव सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणाꣳस्त्रायते॥४॥

सूत्रे तदोतं च प्रोतं चेति । यस्माद्बले सत्यं प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्यादोगीय ओजीय ओजस्तरमित्यर्थः । लोकेऽपि यस्मिन्हि यदाश्रितं भवति तस्मादाश्रितादाश्रयस्य बलवत्तरत्वं प्रसिद्धम् । न हि दुर्बलं बलवतः क्वचिदाश्रयभूतं दृष्टम् । एवमुक्तन्यायेन उ एषा गायत्र्यध्यात्ममध्यात्मे प्राणे प्रतिष्ठिता । सैषा गायत्री प्राणः । अतो गायत्र्यां जगत्प्रतिष्ठितम् । यस्मिन्प्राणे सर्वे देवा एकं भवन्ति । सर्वे वेदाः कर्माणि फलं च । सैवं गायत्री प्राणरूपा सती जगत आत्मा । सा हैषा गयांस्तत्रे त्रातवती । के पुनर्गयाः । प्राणा वागादयो वै गयाः । शब्दकरणात् । तांस्तत्रे सैषा गायत्री । तत्तत्र यद्यस्माद्गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम । गयत्राणाद्गायत्रीति प्रथिता । स आचार्य उपनीय माणवकमष्टवर्षं यामेवामूं[3] गायत्रीं सावित्रीं सवितृदेवताकामन्वाह[4] पच्छोऽर्धर्चशः समस्तां च । एषैव सा साक्षात्प्राणो जगत आत्मा माणवकाय समर्पितेहेदानीं व्याख्याता नान्या .स आचार्यो यस्मै माणवकायान्वाहानुवक्ति तस्य माणवकस्य गयान्प्राणांस्त्रायते नरकादिपतनात् ॥ ४ ॥

प्रमाणयति । तस्मादिति । तदेवोपपादयति । लोकेऽपीति । तदेव व्यतिरेकमुखेनाऽऽह । न हीति । एतेन गायत्र्याः सूत्रात्मत्वं सिद्धमित्याह । एवमिति[5] । तस्मिन्नर्थे वाक्यं योजयति । सैषेति । गायत्र्याः प्राणत्वे किं सिध्यति तदाह । अत इति । तदेव स्पष्टयति । यस्मिन्नित्यादिना । गायत्रीनामनिर्वचनेन तस्या जगज्जीवनहेतुत्वमाह । सा हैषेति । प्रयोक्तृशरीरं सप्तम्यर्थः । गायन्तीति गया वागुपलक्षिताश्चक्षुरादयः । ब्राह्मण्यमूलत्वेन स्तुत्यर्थं गायत्र्या एव सावित्रीत्वमाह । स आचार्य इति[6] । पच्छः पादशः सावित्र्या गायत्रीत्वं साधयति । स इति । अतः सावित्री गायत्रीति शेषः ॥ ४ ॥

१ च. झ. ढ. सैव । २ घ. ज. °स्तत्र एषा । ३ क. ग. घ. च. ज. झ. ढ. °मूं सा° । ४ च. ढ. °ह पादशोऽर्धे° । ५ ढ. °ति । अस्मि° । ६ घ. ण. °ति । पा° ।

ताꣳ हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टु-बेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयाद्यदि ह वा अप्येवंविद्बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकंचन पदं प्रति ॥ ५ ॥

तामेतां सावित्रीं हैके शाखिनोऽनुष्टुभमनुष्टुंप्प्रभवामनुष्टुप्छन्दस्काम-न्वाहुरुपनीताय । तदभिप्रायमाह । वागनुष्टुप् । वाक्च शरीरे सरस्वती तामेव हि वाचं सरस्वतीं माणवकायानुब्रूम इत्येतद्वदन्तः । न तथा कुर्यान्न तथा विद्याद्यत्त आहुर्मृषैव तत् । किं तर्हि गायत्रीमेव सावित्री-मनुब्रूयात् । कस्मात् । यस्मात्प्राणो गायत्रीत्युक्तम् । प्राण उक्ते वाक्च सरस्वती चान्ये च प्राणाः सर्वं माणवकाय समर्पितं भवति । किंचेदं प्रासङ्गिकमुक्त्वा गायत्रीविदं स्तौति । यदि ह वा अप्येवंविद्बह्विवं न हि तस्य सर्वात्मनो बहु नामास्ति किंचित्सर्वात्मकत्वाद्विदुषः प्रतिगृ-ह्णाति न हैव तत्प्रतिग्रहजातं गायत्र्या एकंचनैकमपि पदं प्रति पर्या-प्तम् ॥ ५ ॥

मतान्तरमुद्भावयति । तामेतामिति । 'तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि' इत्यनुष्टुभं सावित्रीमाहुः । सवितृदेवताकत्वादित्यर्थः । उपनीतस्य माणवकस्य प्रथमतः सरस्वत्यां वर्णात्मिकायां सापेक्षत्वं द्योतयितुं हिशब्दः । दूषयति । नेत्यादिना । नन्वपेक्षितवागात्मकसरस्वतसिमर्पणं विना गायत्रीस-मर्पणमयुक्तमिति शङ्कित्वा परिहरति । कस्मादित्यादिना । यदि हेत्यादेरुत्तरस्य ग्रन्थस्याव्यवहितपूर्वग्रन्थासंगतिमाशङ्क्याऽऽह । किंचेदमिति । सावित्र्या गायत्री-त्वमिति यावत् । इवशब्दार्थं दर्शयति । न हीति । यद्यपि बहु प्रतिगृह्णाति विद्वा-निति पूर्वेण संबन्धः । तथाऽपि न तेन प्रतिग्रहजातेनैकस्यापि गायत्रीपदस्य विज्ञा-नफलं भुक्तं स्यात् । दूरतस्तु दोषाधायकत्वं तस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ घ. ङ. ज. 'ष्टुप्छ' । २ ख. सावित्रीं । ३ ख. घ. ङ. छ. वाक्सर' । ४ ख. ङ. छ. स्तौतीदानीम् । थ' । ५ घ. ङ. ज. ट. 'विदेवंविद्वान्बाह्वि' । ६ ख. ङ. छ. 'व त्र न । ७ क. ख. छ. ट. 'त्यां श्रवणात्मि' । ८ कं. ख. छ. ट. 'ह । इद' ।

स य इमाꣳस्त्रीँल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति

स य इमांस्त्रीन्स यो गायत्रीविदिमान्भूरादींस्त्रीन्गोश्वादिधनपूर्णाँल्लोकान्प्रतिगृह्णीयात्स प्रतिग्रहोऽस्या गायत्र्या एतत्प्रथमं पदं यद्व्याख्यातमाप्नुयात्प्रथमपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यान्न त्वधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः । अथ पुनर्यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयात् । द्वितीयपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात् । तथा यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयात् । तेन तृतीयपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात् । कल्पयित्वेदमुच्यते । पादत्रयसममपि यदि कश्चित्प्रतिगृह्णीयात्तत्पादत्रयविज्ञानफलस्यैव क्षयकारणं न त्वन्यस्य दोषस्य कर्तृत्वे क्षमम् । न चैवं दाता प्रतिग्रहीता वा गायत्रीविज्ञानस्तुतये कल्प्यते । दाता प्रतिग्रहीता च यद्यप्येवं संभाव्यते नासौ प्रतिग्रहोऽपराधक्षमः । कस्माद्यतोऽभ्यधिकमपि पुरुषार्थविज्ञानमवशिष्टमेव चतुर्थपादविषयं गायत्र्यास्तद्दर्शयति । अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति ।

गायत्रीविदः प्रतिगृह्णतो दोषाभावं सामान्येनोक्त्वा विशेषतस्तदभावमाह । **स य इति** । यथा त्रैलोक्यावच्छिन्नस्य त्रैविद्यावच्छिन्नस्य चार्थस्य प्रतिग्रहेण पादद्वयविज्ञानफलमेव भुक्तं नाधिकं दूषणं तथेति यावत् । प्रतिग्रहीता दाता वा नैवंविधः संभाव्यते किंतु स्तुत्यर्थं श्रुत्यैतत्कल्पितमित्याह । **कल्पयित्वेति** । उक्तमेव संगृह्णाति । **पादत्रयेति** । कल्पयित्वेदमुच्यत इति किमिति कल्प्यते मुख्यमेवैतत्किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **न चेति** । कल्पनाऽपि तर्हि किमर्थेत्याशङ्क्याऽऽह । **गायत्रीति** । अङ्गीकृत्योत्तरवाक्यमुत्थापयति । **दातेति** । तदेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकमाह । **कस्मादिति** । वागात्मकपदत्रयविज्ञानफलभोगोक्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । नैव प्राप्यं प्रतिग्र-

---

१ घ.ज. °त्प्रतिग्रहप्रथ° । २ च.ढ. °द्या प्रसिद्धा तावत्तदवच्छिन्नं वस्तु य° । ३ च.ढ. °तोऽस्याधि° । ४ ख.ङ.छ. °र्थपद° । ५ क.घ.ज. °ति । तथै° । ६ घ.ण. °स्तमा° । ७ घ. ण. सर्वार्थस्य । ८ घ.ञ. ण. °हे पा° ।

नैव केनचनाऽऽप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥६॥ तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा

यद्येतन्नैव केनचन केनचिदपि प्रतिग्रहेणाऽऽप्यं नैव प्राप्यमित्यर्थः । यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि । एतान्यपि नैवाऽऽप्यानि केनचित्कल्पयित्वैवमुक्तं परमार्थतः कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात्त्रैलोक्यादिसमम् । तस्माद्गायत्र्येवंप्रकारोपास्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्या उपस्थानं तस्या गायत्र्या उपस्थानमुपेत्य स्थानं नमस्करणमनेन मन्त्रेण । कोऽसौ मन्त्र इत्याह । हे गायत्र्यसि भवसि त्रैलोक्यपादेनैकपदी । त्रयीविद्यारूपेण द्वितीयेन द्विपदी । प्राणादिना तृतीयेन त्रिपद्यसि । चतुर्थेन तुरीयेण चतुष्पद्यसि । एवं चतुर्भिः पादैरुपासकैः पद्यसे ज्ञायसेऽतःपरं परेण निरुपाधिकेन स्वेनाऽऽत्मनाऽपदसि । अविद्यमानं पदं यस्यास्तव येन पद्यसे सा त्वमपदसि यस्मान्नहि पद्यसे नेति नेत्यात्मत्वात् । अतो व्यवहारविषयाय नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे । असौ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरोऽदस्तदात्मनः कार्यं यत्त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वं मा

हेण केनचिदपि नैव मुक्तं स्यादित्यर्थः । तत्रैव वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । यथेति । तानि प्रतिग्रहेण यथाऽऽप्यानि न तथैतदाप्यमित्यर्थः । कुत इत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । एतान्यपीति । गायत्रीविदः स्तुतिरुक्ता तत्फलमाह । तस्मादिति । एवंप्रकारा पादचतुष्टयरूपा सर्वात्मिकेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रकृतमुपासनमेव मन्त्रेण संगृह्णाति । तस्या इत्यादिना । ध्येयं रूपमुक्त्वा ज्ञेयं गायत्र्या रूपमुपन्यस्यति । अतःपरमिति । चतुर्थस्य पादस्य पादत्रयापेक्षया प्राधान्यमभिप्रेत्याऽऽह । अत इति । यथोक्तनमस्कारस्य प्रयोजनमाह । असाविति ।

---

१ ङ. ञ. °यित्वेदमु° । २ च. ञ. °सि त्वं भ° । ३ घ. ञ. ण. तत्र । ४ क. ख. छ. ट. °थैव त° । ५ ख. छ. ट. ध्येयमु° ।

प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा संमृद्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥ एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूथा अथ कथꣳ हस्तीभूतो वहसीति मुखꣳ ह्यस्याः सम्राण्न विदांचकारेति होवाच

प्रापन्मैव प्राप्नोतु । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । यं द्विष्याद्यं प्रति द्वेषं कुर्यात्स्वयं विद्वांस्तं प्रत्यनेनोपस्थानमसौ शत्रुरमुकनामेति नाम गृह्णीयादस्मै यज्ञदत्तायाभिप्रेतः कामो मा संमृद्धि समृद्धिं मा प्राप्नोत्विति वोपतिष्ठते । न हैवास्मै देवदत्ताय स कामः समृध्यते । कस्मै । यस्मा एवमुपतिष्ठते । अहमदो देवदत्ताभिप्रेतं प्रापमिति वोपतिष्ठते । असावदो मा प्रापदित्यादित्रयाणां मन्त्रपदानां यथाकामं विकल्पः ॥ ७ ॥

गायत्र्या मुखविधानायार्थवाद उच्यते । एतद्ध किल वै स्मर्यते । तत्तत्र गायत्रीविज्ञानविषये जनको वैदेहो बुडिलो नामतोऽश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विस्तं किलोक्तवान् । यन्नु इति वितर्के हो अहो इत्येतत्तद्यत्त्वं गायत्रीविदब्रूथा गायत्रीविदस्मीति यदब्रूथाः किमिदं तस्य वचसोऽननुरूपम् । अथ कथं यदि गायत्रीवित्प्रतिग्रहदोषेण हस्तीभूतो वहसीति । स प्रत्याह राज्ञा स्मारितो मुखं गायत्र्या हि यस्मादस्या हे सम्राण्न विदांचकार न विज्ञातवानस्मीति होवाच । एकाङ्ग-

---

द्विविधमुपस्थानमाभिचारिकमाभ्युदयिकं च तत्राऽऽद्यं द्वेधा व्युत्पादयति । यं द्विष्यादिति । नाम गृह्णीयात्तदीयं नाम गृहीत्वा च तदभिप्रेतं मा प्रापदित्यनेनोपस्थानमिति संबन्धः । आभ्युदयिकमुपस्थानं दर्शयति । अहमिति । कीदृगुपस्थानमत्र मन्त्रपदेन कर्तव्यमित्याशङ्क्य यथारुचि विकल्पं दर्शयति । असाविति ॥ ७ ॥

किं तद्गायत्रीविज्ञानप्रतिकूलमुपलभ्यते तदाह । अथेति । पूर्वापरविरोधावद्योतकोऽथशब्दः । तथाऽपि गायत्रीविज्ञानस्य फलवत्त्वे सति प्रतिकूलमिदं हस्तीभूतस्य तव मां प्रति वहनमित्याशङ्क्याऽऽह । एकाङ्गेति । राजा ब्रूते ।

---

१ ग. च. समर्धीति । २ क. घ. ङ. ज. ट. ठ. ड. काम ऋध्य° । ३ क. समधि । ४ क. ख. ग. ङ. छ. ञ. झ. °ति चोप° । ५ घ. ज. °डिलं ना° । ६ क. ख. ङ. छ. °ज्ञात्वा° । ७ ख. ग. °हशमुप° । ८ ख. छ. ट. °लभते ।

तस्या अग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्वि-
वाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्संदहत्येवꣳ हैवैवं-
विद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय
शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ॥ ८ ॥ इति
बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं
ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥ हिरण्मयेन पात्रेण

विकलत्वाद्गायत्रीविज्ञानं ममाफलं जातम् । शृणु तर्हि तस्या गायत्र्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्विवेन्धनमग्नावभ्यादधति लौकिकाः सर्वमेव तत्संदहत्येवेन्धनमग्निरेवं हैवैवंविद्गायत्र्या अग्निर्मुखमित्येवं वेत्तीत्येवंवित्स्यात्स्वयं गायत्र्यात्माऽग्निमुखः सन् । यद्यपि बह्विव पापं कुरुते प्रतिग्रहादिदोषं तत्सर्वं पापजातं संप्साय भक्षयित्वा शुद्धोऽग्निवत्पूतश्च तस्मात्प्रतिग्रहदोषाद्गायत्र्यात्माऽजरोऽमृतश्च संभवति ॥ ८ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

यो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारी सोऽन्तकाल आदित्यं प्रार्थयति । अस्ति च प्रसङ्गो गायत्र्यास्तुरीयः पादो हि सः । तदुपस्थानं प्रकृतमतः स एव प्रार्थ्यते । हिरण्मयेन ज्योतिर्मयेन[१] पात्रेण यथा पात्रेणेष्टं वस्त्वपिधीयत एवमिदं सत्याख्यं ब्रह्म ज्योतिर्मयेन मण्डलेनापिहितमिवासमाहित-

---

शृण्विति । मुखविज्ञानस्य दृष्टान्तावष्टम्भेन फलमाचष्टे । यदीत्यादिना । इवशब्दोऽवधारणार्थः । पापसंस्पर्शराहित्यं शुद्धिस्तत्फलासंस्पर्शस्तु पूतवेति भेदः । गायत्रीज्ञानस्य क्रममुक्तिफलत्वं दर्शयति । गायत्र्यात्मेति ॥ ८ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । यो ज्ञानकर्मेति । आदित्यस्याप्रस्तुतत्वात्कथं तत्प्रार्थनेत्याशङ्क्याऽऽह । अस्ति चेति । तथाऽपि कथमादित्यस्य प्रसङ्गस्तत्राऽऽह । तदुपस्थानमिति । नमस्ते तुरीयायेति हि दर्शितमित्यर्थः । आदित्यस्य प्रसङ्गे सति फलितमाह । अत इति । समाहितचेतसां[४] प्रयतेतां दृश्यत्वान्नापिहितमेव किंतु[७] पिहितमिवेत्यत्र[८] हेतुमाह । असमाहितेति । जगतः पोषणाद्धर्महिमवृष्ट्यादिदानेनेति

---

१ ख. छ. °य स भ° । क. ग. घ. ङ. ज. झ. ढ. °य संभ° । २ च. °न मण्डलेन पा° । ३ च. ट. °मिष्टं स° । ४ घ. अ. °सां द° । ५ क. ख. छ. ढ. °तामपि द° । ६ अ. किंत्वपि° । ७ ख. छ. ढ. °मिव तत्राऽऽह । ८ क. °वेति तत्राऽऽह ।

सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये । पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् । समूह तेजो यत्ते रूपं

चेतसामदृश्यत्वात्तदुच्यते । सत्यस्यापिहितं मुखं मुख्यं स्वरूपं तदपिधानं पात्रमपिधानमिव दर्शनप्रतिबन्धकारणं तत्त्वं हे पूषञ्जगतः पोषणात्पूषा सविताऽपावृणवपावृतं कुरु दर्शनप्रतिबन्धकारणमपनयेत्यर्थः । सत्यधर्माय सत्यं धर्मो[1]ऽस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै[2] त्वदात्मभूतायेत्यर्थः । दृष्टये दर्शनाय । पूषन्नित्यादीनि नामान्यामन्त्रणार्थानि सवितुः । एकर्ष एकश्चासावृषिश्चैकर्षिर्दर्शनादृषिः । स हि सर्वस्य जगत आत्मा चक्षुश्च सन्सर्वं पश्यत्येको वा गच्छतीत्येकर्षिः "सूर्य एकाकी चरति" इति मन्त्रवर्णात्[3] । यम सर्वं[4] हि जगतः संयमनं त्वत्कृतम् । सूर्य सुष्ठीरयते[5] रसान्रश्मीन्प्राणान्धियो वा जगत इति । प्राजापत्य प्रजापतेरीश्वरस्यापत्यं हिरण्यगर्भस्य वा हे प्राजापत्य व्यूह विगमय रश्मीन् । समूह संक्षिपाऽऽत्मनस्तेजो येनाहं शक्नुयां द्रष्टुम् । तेजसा ह्यपहतदृष्टिर्न शक्नुयां त्वत्स्वरूपमञ्जसा द्रष्टुम् । विद्योतन इवे रूपाणामत उपसंहर तेजः । यत्ते तव रूपं सर्वकल्याणानामतिशयेन

शेषः । अपावरणंकरणमेव विवृणोति । दर्शनेति । सत्यं परमार्थस्वरूपं ब्रह्म धर्मस्वभाव इति यावत् । ननु दर्शनार्थं तत्प्रतिबन्धकनिवृत्तौ पूषणि नियुक्ते किमित्यन्ये संबोध्य नियुज्यन्ते तत्राऽऽह । पूषन्नित्यादीनीति । दर्शनादृषिरित्युक्तं विशदयति । स हीति । 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इति मन्त्रवर्णमाश्रित्योक्तम् । जगत आत्मेति । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' इत्येतदाश्रित्याऽऽह । चक्षुश्चेति । स्वाभाविका रश्मयो न विगमयितुं शक्या इत्याशङ्क्याऽऽह । समूहेति । मदीयैस्तेजःसंक्षेपं विनाऽपि ते मत्स्वरूपदर्शनं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तेजसा हीति । विद्योतनं विद्युत्प्रकाशस्तस्मिन्सति रूपाणां स्वरूपमञ्जसा चक्षुषा न शक्यं द्रष्टुं तस्य चक्षुर्मोषित्वात्तथेत्याह । विद्योतन इवेति । तेजःसंक्षेपस्य प्रयोजनमाह । यदिति । किंच नाहं त्वां भृत्यवद्याचेऽभेदेन ध्याव-

१ च. झ. ढ. °र्मो यस्य । २ क. ग. घ. च. झ. °स्मै तदा° । ३ च. ढ. °र्णात्सर्वस्य जगतो नियमनाद्यम । ४ ख. ग. सर्वस्य । ५ घ. ज. °यति र° । ६ च. ढ. °ते तोयादीन्रसा° । ७ च. ढ. °णादीन्धि° । ८ च. ढ. °ति व्युत्पत्तेः । प्रा° । ९ घ. छ. ज. झ. °व स्वरू° । १० घ. ण. °णभे° । ढ. °णकार° । ११ क. ञ. ण. °दीयं ते° ।

कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् । ॐ क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर । अग्ने नय सुपथा राये

कल्याणं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । पश्यामो वयं वचनव्यत्ययेन । योऽसौ भूर्भुवःस्वर्व्याहृत्यवयवः पुरुषः पुरुषाकृतित्वात्पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि । अहरहमिति चोपनिषद उक्तत्वादादित्यचाक्षुषयोस्तदेवेदं परामृश्यते सोऽहमस्म्यमृतमिति संबन्धः । ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते शरीरस्थो यः प्राणो वायुः सोऽनिलं बाह्यं वायुमेव प्रतिगच्छतु । तथाऽन्या देवताः स्वां स्वां प्रकृतिं गच्छन्तु । अथेदमपि भस्मान्तं सत्पृथिवीं यातु शरीरम् । अथेदानीमात्मनः संकल्पभूतां मनसि व्यवस्थितामग्निदेवतां प्रार्थयते । ॐ क्रतो । ॐमिति क्रतो इति च संबोधनार्थावेव । ॐकारप्रतीकत्वादोम् । मनोमयत्वाच्च क्रतुः । हे ॐ हे क्रतो स्मर स्मर्तव्यमन्तकाले हि* त्वत्स्मरणवशादिष्टा गतिः प्राप्यतेऽतः प्रार्थ्यते यन्मया कृतं तत्स्मर पुनरुक्तिरादरार्था । किंच हेऽग्ने नय प्रापय सुपथा शोभनेन मार्गेण राये धनाय कर्मफलप्राप्तय इत्यर्थः । न दक्षिणेन

त्वादित्याह । योऽसाविति । व्याहृतिशरीरे[1] कथमहमिति प्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अहरिति । तदेवेदमित्यहंरूपमुच्यते । ननु तव शरीरपातेऽपि नामृतत्वमाध्यात्मिकैर्वाय्वादिप्रतिबन्धादत आह[2] । ममेति । वायुग्रहणस्योपलक्षणत्वं विवक्षित्वाऽऽह । तथेति । देहस्थदेवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धकत्वान्न तवामृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अथेति । मन्त्रान्तरमवतार्य व्याकरोति । अथेदानीमित्यादिना । अवतीत्योमीश्वरः सर्वस्य रक्षकस्तस्य जाठराग्निप्रतीकत्वेन ध्यातत्वादग्निशब्देन निर्देशः । एवमग्निदेवतां संबोध्य नियुङ्क्ते । स्मरेति । इष्टां गतिं जिगमिषता किमिति स्मरणे देवता नियुज्यते तत्राऽऽह । स्मरणेति । प्रार्थनान्तरं समुच्चिनोति । किंचेति । उक्तमेव व्यनक्ति । नेत्यादिना । अस्मान्न-

* त्वादिति पञ्चमी ।

१ च. °हमि° । २ ख. ग. ङ. छ. °षदुक्त° । ३ च. ढ. °न्धः । कथमीदृग्विधत्वं तव देहेन्द्रियाद्यवच्छिन्नस्याभिहितमत आह । म° । ४ ग. हि स्मर° । ५ च. ढ. त्स्मरेति पु° । ६ घ ञ. ण. °रे पुरुषे क° । ७ ख. छ. °क बाह्यादि° ।

अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयो-
ध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं
विधेम ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
बृहदारण्यकक्रमेण सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

कृष्णेन पुनरावृत्तियुक्तेन किं तर्हि शुक्लेनैव सुपथाऽस्मान्विश्वानि सर्वाणि हे देव वयुनानि प्रज्ञानानि[1] सर्वप्राणिनां विद्वान् । किंच युयोध्यपनय वियोजयास्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलमेनः पापं पापजातं सर्वम् । तेन पापेन वियुक्ता[2] वयमेष्याम[3] उत्तरेण पथा त्वत्प्रसादात्[4]। किंतु वयं तुभ्यं परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमो भूयिष्ठां बहुतमां ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारोक्त्या परिचरेमेत्यर्थः । अन्यत्कर्तुमशक्ताः सन्त इति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

येति पूर्वेण संबन्धः । प्रज्ञानग्रहणं कर्मादीनामुपलक्षणम् । प्रार्थनान्तरं दर्शयति । किंचेति । पापवियोजनफलमाह । तेनेति । भवद्भिराराधितो भवतां यथोक्तं फलं साधयिष्यामीत्याशङ्क्याऽऽह । किंत्विति । बहुतमत्वं भक्तिश्रद्धातिरेकयुक्तत्वम् । यागादिनाऽपि परिचरणं क्रियतामित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यदिति । संततनमस्कारोक्त्या परिचरेमेति पूर्वेण संबन्धः । अशक्तिश्च मुमूर्षावशादिति द्रष्टव्यम् । इतिशब्दोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

१ ख. ङ. 'नि तदुपलक्षितानि कर्माणि च स'। २ घ. ङ. विमुक्ता । ३ ख. ङ. वयं यास्याम । ४ घ. ज. 'मोऽतो भू' ।

ॐ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च

ॐ प्राणो गायत्रीत्युक्तम् । कस्मात्पुनः कारणात्प्राणभावो गायत्र्या न पुनर्वागादिभाव इति । यस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठ्यश्रैष्ठ्यभाजः । कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्येति तन्निर्दिधारयिषयेदमारभ्यते । अथैवोक्थयजुःसामक्षत्रादिभावैः प्राणस्यैवोपासनमभिहितं सत्स्वप्यन्येषु चक्षुरादिषु । तत्र हेतुमात्रमिहाऽऽनन्तर्येण संबध्यते । न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षितं तु खिलत्वादस्य काण्डस्य पूर्वत्र यदनुक्तं विशिष्टफलं प्राणविषयमुपासनं तद्वक्तव्यमिति। यः कश्चिद्ध वा इत्यवधारणार्थौ । यो ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं यो वेदासौ भवत्येव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । एवं फलेन प्रलोभितः सन्प्रश्नायाभिमुखीभूतस्तस्मै चाऽऽह । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनरवगम्यते

ॐकारो दमादित्रयं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्था गतिरादित्याद्युपस्थानमित्येषोऽर्थः सप्तमे निर्वृत्तः । संप्रति प्राधान्येनाब्रह्मोपासनं सफलं श्रीमन्थादिकर्म च वक्तव्यमित्यष्टममध्यायमारभमाणो ब्राह्मणसंगतिमाह. । **प्राण इति** । तस्मात्प्राणो गायत्रीति युक्तमुक्तमिति शेषः । प्राणस्य ज्येष्ठत्वादि नाद्यापि निर्धारितमिति शङ्कित्वा परिहरति । **कथमित्यादिना** । प्रकारान्तरेण पूर्वोत्तरग्रन्थसंगतिमाह । **अथवेति** । आदिशब्दादन्नवैशिष्ट्यादिनिर्देशः । तत्रेति प्राणस्यैव विशिष्टगुणकस्योपास्यत्वोक्तिः । हेतुर्ज्येष्ठत्वादिस्तन्मात्रमिहानन्तरग्रन्थे कथ्यत इति शेषः । तदेवं पूर्वग्रन्थस्य हेतुमत्त्वादुत्तरस्य च हेतुत्वादानन्तर्येण पौर्वापर्येण पूर्वग्रन्थेन सहोत्तरग्रन्थजातं संबध्यत इति फलितमाह । **आनन्तर्येणेति** । वक्ष्यमाणप्राणोपासनस्य पूर्वोक्तोक्थाद्युपास्तिशेषत्वमाशङ्क्य गुणभेदात्फलभेदाच्च नैवमित्यभिप्रेत्याऽऽह । **न पुनरिति** । किमिति प्राणोपासनमिह स्वतन्त्रमुपदिश्यते तत्राऽऽह । **खिलत्वादीति** । इतिशब्दो ब्राह्मणारम्भोपसंहारार्थः । एवं ब्राह्मणारम्भं प्रतिपाद्याक्षराणि व्याचष्टे । **यः कश्चिदित्यादिना** । यच्छब्दस्य पुनरुपादानमन्वयार्थम् । निपातयोरर्थमवधारणमेव प्रागुक्तं प्रकटयति । **भवत्येवेति** । प्रश्नाय कोऽसौ ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति प्रश्नस्तदर्थमिति यावत् । प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिकमाक्षिपति । **कथमिति**। तत्र हेतुमाह।

१ ख. छ. ढ. °यो ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वभा°। ग. घ. ज. °यो ज्येष्ठश्रेष्ठगणभा°। २ ङ. °थ ह ऋग्यजुः°। ३ क. °णं वे° । ४ च. झ. ढ. °ष्ठश्चेति । क° । ५ ख. घ. छ. ढ. निर्वृत्तः । ६ ख. छ. ट °न्येन क° । ७ क. °न्येन क° ।

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च
येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥

प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । यस्मान्निषेककाल एव शुक्रशोणितसंबन्धः प्राणादिकलापस्याविशिष्टः । तथाऽपि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य चक्षुरादिभ्यः । अतो ज्येष्ठो वयसा प्राणः । निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे हि लब्धवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभः । अतो युक्तं प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु । भवति तु कश्चित्कुले ज्येष्ठो गुणहीनत्वात्तु न श्रेष्ठः । मध्यमः कनिष्ठो वा गुणाढ्यत्वाद्भवेच्छ्रेष्ठो न ज्येष्ठः । न तु तथेहेत्याह प्राण एव तु ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनः श्रैष्ठ्यमवगम्यते प्राणस्य तदिह संवादेन दर्शयिष्यामः । सर्वथाऽपि तु प्राणं ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं यो वेदोपास्ते स स्वानां ज्ञातीनां ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासनसामर्थ्यात्स्वव्यतिरेकेणापि च येषां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति बुभूषति भवितुमिच्छति तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु वयोनिमित्तं ज्येष्ठत्वं तदिच्छातः कथं भवतीत्युच्यते । नैष दोषः । प्राणवद्वृत्तिलाभस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

यस्मादिति । तस्माज्ज्येष्ठत्वादिकं तुल्यमेवेति शेषः । संबन्धाविशेषमङ्गीकृत्य ज्येष्ठत्वं प्राणस्य साधयति । **तथाऽपीति** । उक्तमेव समर्थयते । **निषेककालादिति** । तत्रापि विप्रतिपन्नं प्रत्याह । **प्राणे हीति** । ज्येष्ठत्वेनैव श्रेष्ठत्वे सिद्धे किमिति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । **भवति त्विति** । ज्येष्ठत्वे सत्यपि श्रेष्ठत्वाभावमुक्त्वा तस्मिन्सत्यपि ज्येष्ठत्वाभावमाह । **मध्यम इति** । इहेति प्राणोक्तिः । प्राणश्रेष्ठत्वे प्रमाणाभावमाशङ्क्य प्रत्याह । **कथमित्यादिना** । पूर्वोक्तमुपास्तिफलमुपसंहरति । **सर्वथाऽपीति** । आरोपेणानारोपेण वेत्यर्थः । ज्येष्ठस्य विद्याफलत्वमाक्षिपति । **नन्विति** । तस्य विद्याफलत्वं साधयति । **उच्यत इति** । इच्छातो ज्यैष्ठ्यं दुःसाध्यमिति दोषस्यासत्त्वमाह । **नेति** । तत्र हेतुमाह । **प्राणवदिति** । यथा प्राणकृताशनादिप्रयुक्तश्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभस्तथा प्राणोपासकाधीनं जीवनमन्येषां स्वानां च भवतीति प्राणदर्शिनो ज्येष्ठत्वं न वयोनिबन्धनमित्यर्थः ॥ १ ॥

१ घ. ज. न ज्यैष्ठ्येन । न । ग. न ज्यैष्ठ्येनैव तु न त°। २ क. ख. ङ. छ. ढ. न त°। ३ क. ख. ङ. छ. °भत्वस्यै°। ४ घ. ञ. ण. °णस्य श्रे°। ५ घ. ढ. ण. °ष्ठत्वस्य ।. ६ ढ. °ठमा°। घ. ञ. ण. °ठत्वमा°। ७ ढ. °नायादि°। ८ क. घ. ञ. ण. °नां भ°।

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति । तद्दर्शनानुरूप्येण फलम् । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो भवितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो भवति । उच्यतां तर्हि काऽसौ वसिष्ठेति । वाग्वै वसिष्ठा । वासयत्यतिशयेन वस्ते वेति वसिष्ठा । वाग्मिनो हि धनवन्तो वसन्त्यतिशयेन । आच्छादनार्थस्य वा वसेर्वसिष्ठा । अभिभवन्ति हि वाचा वाग्मिनोऽन्यान् । तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानाद्वसिष्ठगुणो भवतीति दर्शनानुरूपं फलम् ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा तां प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुणवतीं यो वेद तस्यैतत्फलं प्रतितिष्ठति समे देशे काले च । तथा दुर्गे विषमे च दुर्गमने च देशे दुर्भिक्षादौ वा काले विषमे । यद्येवमुच्यतां काऽसौ प्रतिष्ठा । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । कथं चक्षुषः प्रतिष्ठात्वमित्याह । चक्षुषा हि समे च दुर्गे च दृष्ट्वा प्रतितिष्ठति । अतोऽनुरूपं फलं प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेदेति ॥ ३ ॥

वसिष्ठत्वमपि प्राणस्यैवेति वक्तुमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । यो हेत्यादिना । फलेन प्रलोभितं शिष्यं प्रश्नाभिमुखं प्रत्याह । उच्यतामित्यादिना । वाचो वसिष्ठत्वं द्विधा प्रतिजानीते । वासयतीति । वासयत्यातिशयेनेत्युक्तं विशदयति । वाग्मिनो हीति । वासयन्ति चेति द्रष्टव्यम् । वस्ते वेत्युक्तं स्फुटयति । आच्छादनार्थस्य वेति । आच्छादनार्थत्वमनुभवेन साधयति । अभिभवन्तीति । उक्तमुपास्तिफलं निगमयति । तेनेति ॥ २ ॥

गुणान्तरं वक्तुं वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे । यो ह वा इति । समे प्रतिष्ठा विद्यां विनाऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । विषमे च प्रतितिष्ठतीति संबन्धः । विषमशब्दस्यार्थमाह । दुर्गमने चेति । इदानीं प्रश्नपूर्वकं प्रतिष्ठां दर्शयति । यद्येवमिति । प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो व्युत्पादयति । कथमित्यादिना । विद्याफलं निगमयति । अत इति ॥ ३ ॥

---

१ ख. ङ. च. छ. झ. ट. 'वतीति । २ च. झ. ट. 'मे दु' । ३ झ. 'थं पुनश्चक्षु' । ४ ख. ङ. छ. 'र्गे च य । ५ ख. छ. प्रतिलो' ।

योहवैसंपदं वेद सꣳहास्मै पद्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै संपच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः सꣳ हास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदाऽऽयतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै संपदं वेद संपद्गुणयुक्तं यो वेद तस्यैतत्फलमस्मै विदुषे संपद्यते ह । किम् । यं कामं कामयते स कामः । किं पुनः संपद्गुणकम् । श्रोत्रं वै संपत् । कथं पुनः श्रोत्रस्य संपद्गुणत्वमिति । उच्यते । श्रोत्रे सति हि यस्मात्सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः श्रोत्रेन्द्रियवतोऽध्येयत्वात् । वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामास्तस्माच्छ्रोत्रं संपत् । अतो विज्ञानानुरूपं फलम् । सं हास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेद । आयतनमाश्रयस्तद्यो वेदाऽऽयतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानामन्येषामपि । किं पुनस्तदायतनमिति । उच्यते । मनो वा आयतनमाश्रय इन्द्रियाणां विषयाणां च । मनआश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रतिपद्यन्ते । मनःसंकल्पवशानि चेन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते चै । अतो मन आयतनमिन्द्रियाणाम् । अतो दर्शनानुरूप्येण फलमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥५॥

वाक्यान्तरमादाय विभजते । यो ह वै संपदमिति । प्रश्नपूर्वकं संपद्गुणविवाक्यमुपादत्ते । किं पुनरिति । श्रोत्रस्य संपद्गुणत्वं व्युत्पादयति । कथमिति । अध्येयत्वमध्ययनार्हत्वम् । तथाऽपि कथं श्रोत्रं संपद्गुणकमित्याशङ्क्याऽऽह । वेदेति । पूर्वोक्तं फलमुपसंहरति । अत इति ॥ ४ ॥

वाक्यान्तरमादाय विभजते । यो ह वा आयतनमिति । सामान्येनोक्तमायतनं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । किं पुनरिति । मनसो विषयाश्रयत्वं विशदयति । मन इति । इन्द्रियाश्रयत्वं तस्य स्पष्टयति । मनःसंकल्पेति । पूर्ववत्फलं निगमयति । अत इति ॥ ५ ॥

---

१ ग. आश्रित्य हि । २ घ. ङ. ज. वा । ३ ख. छ. ट. वा इति । आयतनमिति सा ।

यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद॥६॥ ते हेमे प्राणा अहꣳश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदꣳ शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥७॥

यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभिश्च संपन्नो भवति। रेतो वै प्रजातिः। रेतसा प्रजननेन्द्रियमुपलक्ष्यते। तद्विज्ञानानुरूपं फलं प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥

ते हेमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसेऽहं श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मुर्ब्रह्म गतवन्तो ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रजापतिं गत्वा च तद्ब्रह्म होचुरुक्तवन्तः। को नोऽस्माकं मध्ये वसिष्ठः कोऽस्माकं मध्ये वसति च वासयति च। तद्ब्रह्म तैः पृष्टं सद्धोवाचोक्तव-त्यस्मिन्वो युष्माकं मध्य उत्क्रान्ते निर्गते शरीरादिदं शरीरं पूर्वस्मादति-शयेन पापीयः पापतरं मन्यते लोकः। शरीरं हि नामानेकाशुचिसंघातत्वा-ज्जीवतोऽपि पापमेव ततोऽपि कष्टतरं यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति। वैराग्यार्थ-मिदमुच्यते। पापीय इति। स वो युष्माकं मध्ये वसिष्ठो भविष्यति।

गुणान्तरं वक्तुं वाक्यान्तरं गृहीत्वा तदक्षराणि व्याकरोति। यो हेत्यादिना। वागादीन्द्रियाणि तत्तद्गुणविशिष्टानि शिष्ट्वा रेतो विशिष्टगुणमाचक्षाणस्य प्रकरणविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। रेतसेति। विद्याफलमुपसंहरति। तद्विज्ञानेति ॥ ६ ॥

उक्ता वसिष्ठत्वादिगुणा न वागादिगामिनः किंतु मुख्यप्राणगता एवेति दर्शयितुमाख्यायिकां करोति। ते हेत्यादिना। ईयसुन्प्रयोगस्य तात्पर्य-माह। शरीरं हीति। किमिति शरीरस्य पापीयस्त्वमुच्यते तदाह। वैरा-ग्यार्थमिति। शरीरे वैराग्योत्पादनद्वारा तस्मिन्नहंममाभिमानपरिहारार्थमित्यर्थः। वसिष्ठो भवतीत्युक्तवानिति संबन्धः। किमिति साक्षादेव मुख्यं प्राणं वसिष्ठत्वादिगुणं

---

१ क. ग. घ. ज. ठ. ड. ढ. °जापतिं। २ ग. च. ज. ढ. °जापतिः। ३ क. ग. ङ. च. झ. ढ. °जापतिं। ४ ग. ङ. झ. °जापतिः। ५ घ.ज. भवति। ६ घ. ण. °यिक्रामधिकृ°। ७ घ. ञ. ण. °गुणकं नो°।

वाग्घोच्चक्राम सा संवत्सरं
प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथ-
मशकत मदृते जीवितु-
मिति ते होचुर्यथा कला
अवदन्तो वाचा प्राणन्तः
प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा
शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳ-
सो मनसा प्रजायमाना
रेतसैवमजीविष्मेति प्रवि-
वेश ह वाक् ॥ ८ ॥

जानन्नपि वसिष्ठं प्रजापतिर्नोवाचायं वसिष्ठ इतीतरेषामप्रियपरिहारार्थं ॥ ७ ॥

त एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणा आत्मनो वीर्यपरीक्षणाय क्रमेणोच्चक्रमुः। तत्र वागेव प्रथमं हास्माच्छरीरादुच्चक्रामोत्क्रान्तवती । सा चोत्क्रम्य संवत्सरं प्रोष्य प्रोषिता भूत्वा पुनरागत्योवाच । कथमशकत शक्तवन्तो यूयं मदृते मां विना जीवितुमिति । त एवमुक्ता ऊचुर्यथा लोके कला मूका अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणनव्यापारं कुर्वन्तः प्राणेन पश्यन्तो दर्शनव्यापारं चक्षुषा कुर्वन्तस्तथा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा कार्याकार्यादिविषयं प्रजायमाना रेतसा पुत्रानुत्पादयन्त एवमजीविष्म वयमित्येवं प्राणैर्दत्तोत्तरा वागात्मनोऽस्मिन्नवसिष्ठत्वं बुद्ध्वा प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

नोक्तवान्प्रजापतिः स हि सर्वज्ञ इत्याशङ्क्याऽऽह । जानन्नपीति ॥ ७ ॥

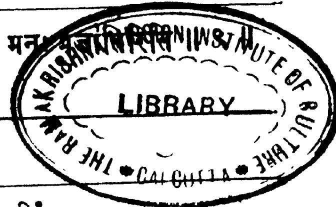
वाग्घोच्चक्रामेत्यादेस्तात्पर्यमाह । त एवमिति । उक्तेऽर्थे श्रुत्यक्षराणि व्याचष्टे । तत्रेत्यादिना । कार्याकार्यादिविषयमित्यादिशब्देनोपेक्षणीयसंग्रहः । चक्षुरादिभिर्दत्तोत्तरा पुनर्वाक्किमकरोदिति तत्राऽऽह । आत्मन इति ॥ ८ ॥

---

१ ग. °य ॥ ७ ॥ ए° । २ क. च. छ. झ. प्राणेन । ३ ञ. नोचिवा° । ४ छ. ञ. °ह । ए°

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रꣳ होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वाꣳसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः॥ ११॥ रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

तथा चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । श्रोत्रं मन[illegible] ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

---

१ ग. घ. ङ. च. ज. झ. 'जापति' ।

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः सैन्धवः पड्वीशशङ्कून्संवृहेदेवꣳ हैवेमान्प्राणान्संववर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥१३॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्नुत्क्रमणं करिष्यंस्तदानीमेव स्वस्थानात्प्रचलिता वागादयः। किमिवेत्याह। यथा लोके महांश्चासौ सुहयश्च महासुहयः शोभनो हयो लक्षणोपेतो महान्परिमाणतः सिन्धुदेशे भवः सैन्धवोऽभिजनतः पड्वीशशङ्कून्पादबन्धनशङ्कून्पड्वीशाश्च ते शङ्कवश्च तान्संवृहेदुद्यच्छेद्युगपदुत्खनेदश्वारोह आरूढे परीक्षणाय। एवं हैवेमान्वागादीन्प्राणान्संववर्होद्यतवान्स्वस्थानाद्भ्रंशितवान्। ते वागादयो होचुर्हे भगवो भगवन्मोत्क्रमीर्यस्मान्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते त्वां विना जीवितुमिति। यद्येवं मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिरहमत्र श्रेष्ठस्तस्य उ मे मम बलिं करं कुरुत करं प्रयच्छतेति। अयं च प्राणसंवादः कल्पितो विदुषः श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेशः। अनेन हि प्रकारेण विद्वान्को नु खल्वत्र श्रेष्ठ इति परीक्षणं करोति। स एष परीक्षणप्रकारः संवादभूतः कथ्यते। न ह्यन्यथा संहत्यकारिणां सतामेषामञ्जसैव संवत्सरमात्रमेवैकैकस्य निर्गमनाद्युपपद्यते। तस्माद्विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति वागादीनां प्रधानबुभुत्सुरुपासनाय बलिं प्रार्थिताः सन्तः प्राणास्तथेति प्रतिज्ञातवन्तः॥ १३॥

वागादिप्रकरणविच्छेदार्थोऽथशब्दः। उत्क्रमणं करिष्यन्यदा भवतीति शेषः। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयन्नुत्तरवाक्यमवतारयति। किमिवेत्यादिना। प्राणस्य श्रेष्ठत्वं वागादिभिर्निर्धारितमित्याह। ते वागादय इति। तर्हि तत्फलेन भवितव्यमित्याह। यद्येवमिति। यथोक्तस्य प्राणसंवादस्य काल्पनिकत्वं दर्शयति। अयं चेति। कल्पनाफलं सूचयति। विदुष इति। तदेव स्पष्टयति। अनेन हीति। उपास्यपरीक्षणप्रकारो विवक्षितश्चेत्किं संवादेनेत्याशङ्क्याऽऽह। स एष इति। संवादस्य मुख्यार्थत्वादकल्पितत्वमाशङ्क्याऽऽह। न हीति। संवादस्य कल्पितत्वे फलितमाह। तस्मादिति। एवं प्राणसंवादस्य तात्पर्यमुक्त्वा प्रकृतामक्षरव्याख्यामेवानुवर्तयति। बलिमिति॥ १३॥

१ च. °षः श्रेष्ठप°। २ च. ढ. °नां प्राधान्यबु°। ३ ख. ङ. छ. ढ. सन्तोऽन्ये प्रा°। ४ घ. ञ. प्रज्ञा°। ५ ख. °तिश्रुत°। ६ घ. ण. °ष्टयितुमुक्त°।

सा ह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहꣳ संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं किंचाऽऽ श्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्न-

---

सा ह वाक्प्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता ह किलोवाचोक्तवती यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि यन्मम वसिष्ठत्वं तत्तवैव तेन वसिष्ठगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति । यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसि या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति चक्षुः । समानमन्यत् । संपदायतनप्रजातित्वगुणान्क्रमेण समर्पितवन्तः । यद्येवं साधु बलिं दत्तवन्तो भवन्तो ब्रूत तस्य उ म एवंगुणविशिष्टस्य किमन्नं किं वास इति । आहुरितरे । यदिदं लोके किंच किंचिदन्नं नामाऽऽपा श्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यः । यच्च श्वान्नं कृम्यन्नं कीटपतङ्गान्नं च तेन सह सर्वमेव यत्किंचित्प्राणिभिरद्यमानमन्नं तत्सर्वं तवान्नं सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते । केचित्तु

सा ह वागिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । प्रथममिति । तेन वसिष्ठगुणेन त्वमेव वसिष्ठोऽसि तथा च तद्वसिष्ठत्वं तवैवेति योजना । बलिदानमङ्गीकृत्यान्नवाससी पृच्छति । यद्येवमित्यादिना । एवंगुणविशिष्टस्य ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्ववसिष्ठत्वादिसंबद्धस्येत्यर्थः । यदिदमित्यादि वाक्यं व्याचष्टे । यदिदमिति । प्रकृतेन शुनामन्नेन कीटादीनां चान्नेन सह यत्किंचित्कृम्यन्नं दृश्यते तत्सर्वमेव तवान्नमिति योजना । तदेव स्फुटयति । यत्किंचिदिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थं कथयति । सर्वमिति । अस्मिन्नेव वाक्ये पक्षान्तरमुत्थापयति । केचित्त्विति । न ह वा अस्येत्याद्यर्थवादद-

---

१ च. ज. °जापति° । २ च. ज. ढ. °जापति° । ३ ख. छ. °लिमादाय । ४ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. ढ. यदहं । ५ च. ढ. चक्षुरुवाचेति प्रत्येकं सर्वत्र संबध्यते । स° । ६ क. ग. झ. °जापति° । ७ ख. छ °तिगु° । ८ च. °गुणांस्तं क्रमे° । ढ. °गुणांस्ते क्रमे° । ९ क. ग. °णान्तं क्रमे° । ङ. झ. °णाननुक्रमे° । १० घ. ज. °दल्पमप्यन्नं नामऽऽश्व° । ङ. °दनल्पमप्या । ११ झ. नाल्पमा श्व° । १२ ख. छ. °माथाऽऽ श्व° । च. °माऽऽ श्व° । १३ घ. ङ. ज. यच्छ्वान्नं । १४ क. ख. छ. ढ. यच्चेति । ञ. यदिति । १५ घ. ण. यत्किम्य° ।

सर्वभक्षणे दोषाभावं वदन्ति प्राणान्नविदः । तदसत् । शास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति चेत् । न । अविधायकत्वात् । न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवतीति सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत् । तेनैकवाक्यतापत्तेः । न तु शास्त्रान्तरविहितस्य बाधने सामर्थ्यमन्यपरत्वादस्य । प्राणमात्रस्य सर्वमन्नमित्येतद्दर्शनमिह विधित्सितं न तु सर्वं भक्षयेदिति । यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं तन्मिथ्यैव प्रमाणाभावात् । विदुषः प्राणत्वात्सर्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्याददोष एवेति चेत् । न । अशेषान्नत्वानुपपत्तेः । सत्यं यद्यपि विद्वान्प्राणो येन कार्यकरणसंघातेन विशिष्टस्य विद्वत्ता तेन कार्यकरणसंघातेन कृमिकीटदेवाद्यशेषान्नभक्षणं नोपपद्यते । तेन तत्राशेषान्नभक्षणे दोषाभावज्ञापनमनर्थकम् । अप्रा-

---

र्शनादित्यर्थः । तद्दूषयति । तदसदिति । शास्त्रान्तरेण क्रिमयो भवन्त्यभक्ष्यभक्षिण इत्यादिनेत्यर्थः । प्राणविदतिरिक्तविषयं शास्त्रान्तरं सर्वभक्षणं तु प्राणदर्शिनो विवक्षितमतो व्यवस्थितविषयत्वात्प्रतिषेधेन सर्वभक्षणस्योदितानुदितहोमवद्विकल्पः स्यादिति शङ्कते । तेनेति । किं तर्हि सर्वान्नभक्षणं विहितं न वा । न चेन्न तस्य निषिद्धस्यानुष्ठानं प्राणविदि तत्प्रापकाभावाद्विहितं चेत्तत्किं यदिदमित्यादिना न हेत्यादिना वा विहितं नाऽऽद्य इत्याह । नाविधायकत्वादिति । यदिदमित्यादिना हि सर्वं प्राणस्यान्नमिति ज्ञानमेव विधीयते न तु प्राणविदः सर्वान्नभक्षणं तदवद्योतिपदाभावान्न विकल्पोपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । न ह वा इति । अस्येति विद्वत्परामर्शान्निपातयोरर्थवादत्वावद्योतिनोर्दर्शनादेकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वाच्चेति हेतुमाह । तेनेति । अर्थवादस्यापि स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायेन भविष्यतीत्याशङ्क्य न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिविहितस्य भक्षणाभावस्य बाधने न हेत्यादेर्न सामर्थ्यं स्तुतिपरत्वादस्य मानान्तरविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगादित्याह । न त्विति । न हेत्यादेरन्यपरत्वं प्रपञ्चयति । प्राणमात्रस्येति । तत्र दोषाभावज्ञापनात्तदेव विधित्सितमित्याशङ्क्याऽऽह । यत्त्विति । अर्थवादस्य मानान्तरविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगस्योक्तत्वादिति भावः । प्रमाणभावस्यासिद्धिमाशङ्कते । विदुष इति । सामर्थ्यात्प्राणस्वरूपबलादिति यावत् । अदोषः सर्वान्नभक्षणे तस्येति शेषः । अर्थापत्तिं दूषयति । नेत्यादिना । अनुपपत्तिमेव विवृणोति । सत्यमिति । येनेत्यस्मात्प्राक्तथाऽपीति वक्तव्यं यद्यपीत्युपक्रमात् । प्राणस्वरूपसामर्थ्यादनुपपत्तिरपि

---

१ च. 'कीटाद्य' । २ घ. ण. हि ।

प्तत्वादशेषान्नभक्षणदोषस्य । ननु प्राणः सन्भक्षयत्येवे कृमिकीटाद्यन्नमपि । बाढम् । किंतु न तद्विषयः प्रतिषेधोऽस्ति । तस्मादेवरक्कं किंशुकं तत्र दोषाभावः । अतस्तद्रूपेण दोषाभावज्ञापनमनर्थकम् । अप्राप्तत्वादशेषान्नभक्षणदोषस्य । येन तु कार्यकरणसंघातसंबन्धेन प्रतिषेधः क्रियते तत्संबन्धेन त्विह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्तत्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव स्यादन्यविषयत्वान्न ह वा इत्यादेः । न च ब्राह्मणादिशरीरस्य सर्वान्नत्वदर्शनमिह विधीयते किंतु प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन सर्वान्नस्य प्राणस्य किंचिदन्नजातं कस्य चिज्जीवनहेतुः । यथा विषं विषजस्य क्रिमेस्तदेवान्यस्य प्राणान्नमपि सदृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्षणम् । तथा सर्वान्नस्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्नभक्षणे ब्राह्मणत्वादिदेहसंबन्धाद्दोष एव स्यात् । तस्मान्मिथ्याज्ञानमेवाभक्ष्यभक्षणे दोषाभावज्ञा-

---

शाम्यतीति शङ्कते । नन्विति । किं फलात्मना विदुषः सर्वान्नभक्षणं साध्यते किं वा साधकत्वरूपेणेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । बाढमिति । प्राणरूपेण सर्वभक्षणं तच्छब्दार्थः । तत्र प्रतिषेधाभावे सदृष्टान्तं फलितमाह । तस्मादिति । तथा स्वारसिकं प्राणस्य सर्वभक्षणं तत्र चाप्रतिषेधाद्दोषराहित्यमिति शेषः । तद्राहित्ये किं स्यादिति चेत्तदाह । अत इति । पञ्चम्यर्थमेव स्फोरयति । अप्राप्तत्वादिति । प्राणविदः साधकत्वाकारेण साध्यते सर्वान्नभक्षणमिति पक्षं प्रत्याह । येन त्विति । इहेति प्राणविदुच्यते । निमित्तान्तरादत्यन्ताप्राप्तविषयो विधिः प्रतिप्रसवो यथा ज्वरितस्याशनप्रतिषेधेऽप्यौषधं पिबेदिति तथा शास्त्राधिकारिणः सर्वाभक्ष्यभक्षणनिषेधेऽपि प्राणविदो विशेषविधिर्नोपलभ्यते तथा च तस्य भक्षणं दुःसाध्यमित्यर्थः । प्रतिप्रसवाभावे लब्धं दर्शयति । तस्मादिति । अर्थवादस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यविषयत्वादिति । तस्य स्तुतिमात्रार्थत्वान्न तद्वशान्निषेधातिक्रम इत्यर्थः । ननु विशिष्टस्य प्राणस्य सर्वान्नत्वदर्शनमत्र विधीयते तथा च विदुषोऽपि तदात्मनः सर्वान्नभक्षणे न दोषो यथादर्शनं फलाभ्युपगमादत आह । न चेति । इतोऽपि सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतदवष्टम्भेन प्राणविदः सर्वभक्षणं न विधेयमित्याह । यथा चेति । प्राणस्य यथोक्तस्य स्वीकारेऽपि कस्यचित्किंचिदन्नं जीवनहेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा सर्वप्राणिषु व्यवस्थयाऽन्नसंबन्धे दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । प्राणविदोऽपि कार्यकरणवतो निषेधातिक्रमायोगे फलितमाह । तस्मादिति । वाक्यान्तरमादाय

---

१ घ. ञ. 'स्येवं कृ' । २ ग. 'पेणाशेषान्नभक्षणदो' । ३ क. ङ. च. झ. ट. 'ज्ञान' । ४ घ. ञ. 'क्षणे दो' । ५ क. च. झ. 'स्मात्प्र' । ६ ञ. 'र्थकार' ।

मापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद ॥

नम् । आपो वास इत्यापो भक्ष्यमाणो वासःस्थानीयास्तव । अत्र च प्राणस्याऽऽपो वास इत्येतद्दर्शनं विधीयते । न तु वासःकार्ये आपो विनियोक्तुं शक्याः । तस्माद्यथाप्राप्तेऽम्भक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । न ह वा अस्य सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवंविदोऽनन्नमनदनीयं जग्धं भुक्तं न भवति ह । यद्यप्यवेनानदनीयं भुक्तमदनीयमेव भुक्तं स्यान्न तु तत्कृतदोषेण लिप्यत इत्येतद्विद्यास्तुतिरित्यवोचाम । तथा नानन्नं प्रतिगृहीतं यद्यप्यप्रतिग्राह्यं हस्त्यादिं प्रतिगृहीतं स्यात्तदप्यन्नमेवं प्रतिग्राह्यं प्रतिगृहीतं स्यात्तत्राप्यप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यत इति स्तुत्यर्थमेव य एवमेतदनस्य प्राणस्यान्नं वेद । फलं तु प्राणात्मभाव एव न त्वेतत्फलाभिप्रायेण किं तर्हि स्तुत्यभिप्रायेणेति । नन्वेतदेव फलं कस्मान्न भवति । न प्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभाव एव फलम् । तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वात्मनोऽनदनीयमप्याद्यमेव । तथाऽप्रतिग्राह्यमपि प्रतिग्राह्यमेवेति यथाप्राप्तमेवोपादाय विद्या स्तूयते । अतो नैव फलविधिसरूपता वाक्यस्य ।

व्याकरोति । आप इति । स्मार्तादाचमनादन्यदेव श्रौतमाचमनमन्यतोऽप्राप्तं विधेयं तदर्थमिदं वाक्यमिति केचित्तान्प्रत्याह । अत्र चेति । वासःकार्यं परिधानम् । तत्र साक्षादपां विनियोगायोगे प्राप्तमर्थमाह । तस्मादिति । यदिदं किंचेत्यत्रावुक्तं दृष्टिविधेरर्थवादमादाय व्याचष्टे । नेत्यादिना । पुनर्नञनुकर्षणमन्वयार्थं । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यद्यपीति । अभक्ष्यभक्षणं तर्हि स्वीकृतमिति चेन्नेत्याह । इत्येतदिति । यथा प्राणविदो नानन्नं भुक्तं भवति तथेत्येतत् । अनुमतस्तर्हि प्राणविदो दुष्प्रतिग्रहोऽपीत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रापीति । असत्प्रतिग्रहे प्राप्तेऽपीत्यर्थः । किमित्ययं स्तुत्यर्थवादः फलवाद एव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । फलं त्विति । इतिशब्दः सर्वं प्राणस्यान्नमितिदृष्टिविधेः सार्थवादस्योपसंहारार्थः । उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां समर्थयते । नन्वित्यादिना । यथाप्राप्तं प्रकृतवाक्यवशात्प्रतिपन्नं रूपमनतिक्रम्येति यावत् । वाक्यस्य विद्यास्तुतित्वे फलितमाह । अत इति । यदुक्तमापो वास इति

१ क. ख. ग. घ. ङ. ज. ट. ठ. ड. °भं परिगृ° । २ घ. ज. °णा वसनस्था° । ३ ग. ङ. च. झ. ढ. °प्ते भक्ष° । ४ क. ख. ङ. छ. ज. झ. ढ. °क्तं भ° । ५ ख. छ. झ. °ति । य° । ङ. °ति न । य° । ६ ग. घ. ज. ढ. °व । अप्र° । ७ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °मप्याद्य° । ८ क. ङ. °धिस्वरू° । ९ घ. ण. °वुक्तद° । १० क. ख. छ. ढ. °यार्थमु° । ११ क. ख. छ. ढ. °पन्नरू° ।

तद्विद्वाꣳसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाऽऽचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥ १४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

यस्मादापो वासः प्राणस्य तस्माद्विद्वांसो ब्राह्मणाः श्रोत्रिया अधीतवेदा अशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा आचामन्त्यपोऽशित्वाऽऽचामन्ति भुक्त्वा चोत्तरकालमपो भक्षयन्ति । तत्र तेषामाचामतां कोऽभिप्राय इत्याह । एतमेवानं प्राणमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते । अस्ति चैतद्यो यस्मै वासो ददाति स तमनग्नं करोमीति हि मन्यते । प्राणस्य त्वाऽऽपो वास इति ह्युक्तम् । यदपः पिबामि तत्प्राणस्य वासो ददामीति विज्ञानं कर्तव्यमित्येवमर्थमेतत् । ननु भोक्ष्यमाणो भुक्तवांश्च प्रयतो भविष्यामीत्याचामति । तत्र च प्राणस्यानग्नताकरणार्थत्वे च द्विकार्यताऽऽचमनस्य स्यात् । न च कार्यद्वयमाचमनस्यैकस्य युक्तम् । यदि प्रायत्यार्थं नानग्नतार्थमथानग्नतार्थं न प्रायत्यार्थम् । यस्मादेवं तस्माद्द्वितीयमाचमनान्तरं प्राणस्यानग्नताकरणाय भवतु । न क्रियाद्वित्वोपपत्तेः । द्वे ह्येते क्रिये भोक्ष्यमा-

तस्य शेषभूतमुत्तरग्रन्थमुत्थाप्य व्याचष्टे । यस्मादिति । तत्रेत्यशनात्प्रागूर्ध्वंकालोक्तिः । उक्तेऽभिप्राये लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । अस्ति चेति । तत्रैव वाक्योपक्रमस्याऽऽनुकूल्यं दर्शयति । प्राणस्येति । किमर्थमिदं सोपक्रमं वाक्यमित्यपेक्षायामत्र चेत्यादावुक्तं स्मारयति । यदप इति । दृष्टिविधानमसहमानः शङ्कते । नन्विति । अस्तु प्रायत्यार्थमाचमनं प्राणपरिधानार्थं चेत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । कुल्याप्रणयनन्यायेन द्विकार्यत्वाविरोधमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । तत्र प्रत्यक्षत्वात्कार्यभेदस्याविरोधेऽपि प्रकृते प्रमाणाभावाद्द्विकार्यत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तमुपपादयति । यदीति । ननु स्मार्ताचमनस्य प्रायत्यार्थत्वं तथैवानग्नतार्थत्वं प्रकृतवाक्यादवगतं तथाच कथं द्विकार्यत्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्य वाक्यस्य विषयान्तरं दर्शयति । यस्मादिति । द्विकार्यत्वदोषमुक्तं दूषयति । नेत्यादिना । तच्चाऽऽचमनं दर्शननिरपेक्षमि-

१ घ. °प्रत्यपि । त° । २ क. च. °त्र प्रा° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. च द्विःका° । ४ घ. ण. °न द्विःका° । ५ क. ख. छ. ढ. द्विकरणत्वा° । ञ. द्विकरत्वा° । ६ क. ख. छ. ढ. °द्द्विकरणत्वा° । घ ञ. °द्द्विकरत्वा° । ७ ण. °कारत्वा° । ८ ञ. ण. स्मार्तमाच° । ९ घ. ञ. ण. तस्यैवा° । १० घ. ञ. ण. °क्याधि° । ११ क. ख. घ. छ. ण. द्विकरणत्व° । ढ. द्विकरणकत्व° । ञ. द्विकरत्व° । १२ क. ख. छ. ण. द्विकरणत्व° । ढ. द्विकरणकत्व° । घ. ञ. द्विकरत्व° ।

णस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं स्मृतिविहितं तत्प्रायत्यार्थं भवति क्रियामात्रमेव न तु तत्र प्रायत्यं दर्शनाद्यपेक्षते । तत्र चाऽऽचमनाङ्गभूतास्वप्सु वासोविज्ञानं प्राणस्येतिकर्तव्यतया चोद्यते । न तु तस्मिन्क्रियमाण आचमनस्य प्रायत्यार्थता बाध्येत क्रियान्तरत्वादाचमनस्य । तस्माद्भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं तत्राऽऽपो वासः प्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते । अप्राप्तत्वादन्यतः ॥ १४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य संबन्धः । खिलाधिकारोऽयं तत्र यदनुक्तं तदुच्यते । सप्तमाध्यायान्ते ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाऽग्नेर्मार्गयाचनं कृतम् । अग्ने नय सुपथेति । तत्रानेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रदर्शितः । सुपथेति विशेषणात् । पन्थानश्च कृतविपाकप्रतिपत्तिमार्गाः । वक्ष्यति च यत्कृत्वेत्यादि । तत्र च कति कर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्वसंसारगत्युपसंहारार्थोऽयमारम्भः । एतावती हि

त्याह । क्रियामात्रमेवेति । नन्वाचमने फलभूतं प्रायत्यं दर्शनसापेक्षमिति चेन्नेत्याह । न त्विति । क्रियाया एव तदाधानसामर्थ्यादित्यर्थः । तत्रेत्याचमने शुद्ध्यर्थे क्रियान्तरे सतीत्यर्थः । प्राणविज्ञानप्रकरणे वासोविज्ञानं चोद्यते चेद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । प्राणस्येति । सर्वान्नविज्ञानवदिति चकारार्थः । आचमनीयास्वप्सु वासोविज्ञानं क्रियते चेत्कथमाचमनस्य प्रायत्यार्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । द्विकार्यत्वदोषाभावे फलितं दर्शनविधिमुपसंहरति । तस्मादिति । अप्राप्तत्वाद्वासोदृष्टेर्विध्यतिरेकेण प्राप्त्यभावाद्दृष्टेश्चात्र प्रकृतत्वात्कार्याख्यानादपूर्वमिति च न्यायादित्यर्थः ॥ १४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरमादाय तस्य पूर्वेण संबन्धं प्रतिजानीते । श्वेतकेतुरिति । कोऽसौ संबन्धस्तमाह । खिलेति । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं[1] तदस्मिन्काण्डे वक्तव्यमस्य खिलाधिकारत्वात्तथाच पूर्वमनुक्तं वक्तुमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः । वक्तव्यशेषं दर्शयितुं वृत्तं कीर्तयति । सप्तमेति । समुच्चयकारिणो मुमूर्षोरग्निप्रार्थनेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । अध्यायावसानं सप्तम्यर्थः । सामर्थ्यमेव दर्शयति । सुपथेतीति । विशेषणवशाद्बहवो मार्गा भान्तु किं पुनस्तेषां स्वरूपं तदाह । पन्थानश्चेति । तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । वक्ष्यति चेति । संप्रत्याकाङ्क्षाद्वारा समनन्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । तत्रेति । उपसंह्रियमाणां संसारगतिमेव परिच्छिनत्ति । एतावती हीति । दक्षिणोदगधोगत्यात्मिकेति यावत् । कर्मविपाकस्त्वार्ह[2] कुत्रोपसंह्रियते

---

१ ख. घ. ङ. छ. ञ. °त्र क° । २ क. ख. छ. ठ. ण. द्विकरणत्व° । घ. ञ. द्विक्रत्व° ।

संसारगतिः । एतावान्कर्मणो विपाकः स्वाभाविकस्य शास्त्रीयस्य चं से-विज्ञानस्येति । यद्यपि द्वया ह प्राजापत्या इत्यत्र स्वाभाविकः पाप्मा सूचितः । न च तस्येदं कार्यमिति विपाकः प्रदर्शितः । शास्त्रीयस्यैव तु विपाकः प्रदर्शितत्र्यन्नात्मप्रतिपत्त्यन्तेन । ब्रह्मविद्यारम्भे तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यया विद्यासंयुक्तेन च कर्मणा देवलोक इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण पितृलोकं प्रतिपद्यते केन वा देवलोकमिति नोक्तम् । तच्चेह खिलप्रकरणेऽशेषतो वक्तव्यमित्यत आरभ्यते । अन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रस्येष्टः । अपि चैतावदमृतत्वमित्युक्तं न कर्मणोऽमृतत्वाशाऽस्तीति च तत्र हेतुर्नोक्तस्तदर्थश्चायमारम्भः । यस्मादियं कर्मणो गतिर्न नित्येऽमृतत्वे व्यापारोऽस्ति तस्मादेतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्धेतुत्वं संपद्यते ।

तत्राऽऽह । एतावानिति । इतिशब्दो यथोक्तसंसारगत्यतिरिक्तकर्मविपाकाभावात्तदुपसंहारार्थ एवायमारम्भ इत्युपसंहारार्थः । अथोद्गीथाधिकारे सर्वोऽपि कर्मविपाकोऽनर्थ एवेत्युक्तत्वात्परिशिष्टसंसारगत्यभावात्कथं खिलकाण्डे तन्निर्देशसिद्धिरत आह । यद्यपीति । कस्तर्हि विपाकस्तत्रोक्तस्तत्राऽऽह । शास्त्रीयस्येति । तत्र सुकृतविपाकस्यैवोपन्यासे हेतुमाह । ब्रह्मविद्येति । अनिष्टविपाकात्तु वैराग्यं सुकृताभिमुख्यादेव सिद्धमिति न तत्र तद्विवक्षा । इह पुनः शास्त्रसमाप्तौ खिलाधिकारे तद्विपाकोऽप्युपसंह्रियत इति भावः । प्रकारान्तरेण संगतिं वक्तुमुक्तं स्मारयति । तत्रापीति । शास्त्रीयविपाकविषयेऽपीत्यर्थः । उत्तरग्रन्थस्य विषयपरिशेषार्थं पातनिकामाह । तत्रेति । लोकद्वयं सप्तम्यर्थः । प्रागनुक्तमपि देवयानाद्यत्र वक्तव्यमिति कुतो नियमसिद्धिस्तत्राऽऽह । तच्चेति । वक्तव्यशेषस्य सत्त्वे फलितमाह । इत्यत इति । यत्तर्हि प्रागनुक्तं तद्देवयानादि वक्तव्यं प्रागेवोक्तं तु ब्रह्मलोकादि कस्मादुच्यते तत्राऽऽह । अन्ते चेति । शास्त्रस्यान्ते चेति संबन्धः । इतश्चेदं ब्राह्मणमगतार्थत्वादारभ्यमित्याह । अपि चेति । एतावदित्यात्मज्ञानोक्तिः । अमृतत्वं तत्साधनमिति यावत् । चकारादुक्तमित्यनुषङ्गः । ज्ञानमेवामृतत्वे हेतुरित्युक्तोऽर्थस्तत्रेति सप्तम्यर्थः । तदर्थो हेत्वपदेशार्थः । कथं पुनर्वक्ष्यमाणा कर्मगतिर्ज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्यत्र हेतुत्वं प्रतिपद्यते तत्राऽऽह । यस्मादिति । व्यापारोऽस्ति कर्मण इति शेषः । सामर्थ्याज्ज्ञानातिरिक्तस्योपायस्य संसारहेतुत्वनियमादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण ब्राह्मणतात्पर्यं वक्तुमग्निहो-

---

१ क. ग. ङ. झ. च वि° । २ घ. सर्वेवि° । ३ क. घ. ङ. च. ज. ट. °स्य इष्टः । ४ क. ख. छ. ट. तर्हि ।

अपि चोक्तमग्निहोत्रे न त्वेवैतयोस्त्वमुत्क्रान्तिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनं वेत्थेति । तत्र प्रतिवचने ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् । तच्चैतत्कर्तुराहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलम् । न हि कर्तारमनाश्रित्याऽऽहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातन्त्र्येणोत्क्रान्त्यादिकार्यारम्भ उपपद्यते । कर्त्रर्थत्वात्कर्मणः कार्यारम्भस्य । साधनाश्रयत्वाच्च कर्मणः । तत्राग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वादग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तं षट्प्रकारमपि । इह तु तदेव कर्तुः फलमित्युपदिश्यते षट्प्रकारमपि कर्मफलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । तद्द्वारेण च पञ्चाग्निदर्शनमिहोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितम् । एवमशेषसंसारगत्युपसंहारः । कर्मकाण्डस्यैषा निष्ठेत्येतद्द्वयं दिदर्शयि-

---

त्रविषये जनकयाज्ञवल्क्यसंवादसिद्धमर्थमनुवदति । अपि चेत्यादिना । एतयोरग्निहोत्राहुत्योः सायं प्रातश्चानुष्ठितयोरिति यावत् । लोकं प्रत्युत्थायिनं यजमानं परिवेष्टयेमं लोकं प्रत्यावृत्तयोस्तयोरनुष्ठानोपचितयोः परलोकं प्रति स्वाश्रयोत्थानहेतुं परिणाममित्येतदिति प्रश्नषट्कमग्निहोत्रविषये जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रत्युक्तमिति संबन्धः। तत्रेत्याक्षेपर्गतप्रश्नषट्कोक्तिः । ननु फलवतोऽश्रवणात्कस्येदमाहुतिफलं न हि तत्स्वतन्त्रं संभवति तत्राऽऽह । तच्चेति । कर्तृवाचिपदाभावादाहुत्यपूर्वस्यैवोत्क्रान्त्यादिकार्यारम्भकत्वान्न तत्र कर्तृगामिकफलमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । किंच कारकाश्रयैवत्त्वात्कर्मणो युक्तं तत्फलस्य कर्तृगामित्वमित्याह । साधनेति । स्वातन्त्र्यासंभवादाहुत्योः स्वकर्तृकयोरेव गत्यादि विवक्षितं चेत्तर्हि कथं तत्र केवलाहुत्योर्गत्यादि गम्यते तत्राऽऽह । तत्रेति । अग्निहोत्रप्रकरणं सप्तम्यर्थः। अग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वात्प्रश्नप्रतिवचनरूपस्य संदर्भस्येति शेषः । भवत्वेवमग्निहोत्रप्रकरणस्थितिः प्रकृते तु किमायातं तत्राऽऽह । इह त्विति । किमिति विद्याप्रकरणे कर्मफलविज्ञानं विवक्ष्यते तत्राऽऽह । तद्द्वारेणेति । ब्राह्मणारम्भमुपपादितमुपसंहरति । एवमिति । संसारगत्युपसंहारेण कर्मविपाकस्य सर्वस्यैवोपसंहारः सिद्धो भवति तदतिरिक्तविपाकाभावादित्याह । कर्मकाण्डस्येति । यथोक्तं वस्तु दर्शयितुं ब्राह्मणमारभते चेत्तत्र किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राऽऽह । इत्येतद्द्वयमिति । सर्वमेव पूर्वोक्तं वस्तु दर्शयितुमिच्छन्वेदः सुखावबोधार्थमाख्यायिकां करोतीत्यर्थः। यदा कदाचिदतिक्रान्ते

---

१ घ. ज. °वैनयो° । २ च. ट. °योराहुत्योस्त्व° । ३ ख. छ. °फलं वि° । ४ घ. ज. ढ. °तच्च द्वयं । ५ ख. छ. ढ. °वल्क्योक्तसं° । ६ घ. °स्थाने हे° । ७ ञ. °रिणमेदित्ये° । ८ ञ. ण. °गर्भप्र° । ९ घ. ञ. ण. °मिफ° । १० घ. ञ. ण. °यत्वात्क° । ११ क. ढ. ण. °वत्येव° । १२ ञ. °तच्चेति । घ. ण. °तदिति ।

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषद-
माजगाम स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परि-
चारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा३ इति
स भो३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रे-
त्योमिति होवाच ॥ १ ॥

पुराख्यायिकां प्रणयति। श्वेतकेतुर्नामतोऽरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्या-
पत्यमारुणेयः। हशब्द ऐतिह्यार्थः।[1] वै निश्चयार्थः।[2] पित्राऽनुशिष्टः
सन्नात्मनो यशःप्रथनाय पञ्चालानां परिषदमाजगाम। पञ्चालाः प्रसि-
द्धास्तेषां परिषदमागत्य जित्वा राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण
स आजगाम। जीवलस्यापत्यं जैवलिं[3] पञ्चालराजं प्रवाहणनामानं
स्वभृत्यैः परिचारयमाणमात्मनः परिचरणं कारयन्तमित्येतत्। स
राजा पूर्वमेव तस्य विद्याभिमानगर्वं श्रुत्वा विनेतव्योऽयमिति मत्वा
तमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्याऽऽगतमात्रमेवाभ्युवादाभ्युक्तवान्कुमारा३ इति संबोध्य।
भर्त्सनार्था प्लुतिः। एवमुक्तः स प्रतिशुश्राव भो३ इति।[4] भो३ इत्यप्रति-
रूपमपि क्षत्रियं प्रत्युक्तवान्क्रुद्धः सन्। अनुशिष्टोऽनुशासितोऽसि भवसि[5]
किं पित्रेत्युवाच राजा। प्रत्याहेतर ॐमिति बाढमनुशिष्टोऽस्मि पृच्छ
यदि संशयस्ते ॥ १ ॥

काले वृत्तार्थद्योतित्वं निपातस्य दर्शयति। हशब्द इति। यशःप्रथनं विद्वत्सु
स्वकीयविद्यासामर्थ्यख्यापनं प्रसिद्धविद्वज्जनविशिष्टत्वेनेति शेषः। क्वचिज्जयस्य
प्राप्तत्वं गर्वे हेतुः। किमिति राजा श्वेतकेतुमागतमात्रं तदीयाभिप्रायमप्रतिपद्य तिर-
स्कुर्वन्निव संबोधितवानित्याशङ्क्याऽऽह। स राजेति। संबोध्य भर्त्सनं कृतवानिति
शेषः। तदवद्योति पदमिह नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह। भर्त्सनार्थेति। भो३ इति प्रतिवचन-
माचार्यं प्रत्युचितं न क्षत्रियं प्रति तस्य हीनत्वादित्याह। भो३ इतीति। अप्रतिरूपव-
चने क्रोधं हेतूकरोति। क्रुद्धः सन्निति। पितुः सकाशात्तव लब्धानुशासनत्वे लिङ्गं
नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह। पृच्छेति ॥ १ ॥

१ क. ग. ज. झ. °र्थः। पि°। २ च. ढ. वैशब्दो नि°। ३ ख. ग. ङ. छ. °वलिस्तं प°।
४ ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °ति प्रतिवचनम्। भो३। ५ क. ख. घ. छ. झ. °सि पि°।

वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता३ इति नेति होवाच[1] वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता३ इति नेति[2] हैवोवाच वेत्थो यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता३ इति[3] नेति[4] हैवोवाच वेत्थो यतिथ्यामाहुत्याꣳ हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा

यद्येवं वेत्थ विजानासि किं यथा येन प्रकारेणेमाः प्रजाः प्रसिद्धाः प्रयत्यो म्रियमाणा विप्रतिपद्यन्ता३ इति विप्रतिपद्यन्ते विचारणार्था प्लुतिः। समानेन मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गद्वैविध्यं यत्र भवति तत्र काश्चित्प्रजा अन्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिः। यथा ताः प्रजा विप्रतिपद्यन्ते तत्किं वेत्थेत्यर्थः। नेति होवाचेतरः। तर्हि वेत्थ उ यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता३ इति पुनरापद्यन्ते यथा पुनरागच्छन्तीमं लोकम्। नेति[5] हैवोवाच श्वेतकेतुः। वेत्थो यथाऽसौ लोक एवं प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत्प्रयद्भिर्म्रियमाणैर्यथा येन प्रकारेण न संपूर्यता३ इति न संपूर्यतेऽसौ लोकस्तत्किं वेत्थ। नेति हैवोवाच। वेत्थो यतिथ्यां यत्संख्याकायामाहुत्यामाहुतौ हुतायामापः पुरुषवाचः पुरुषस्य या वाक्सैव यासां वाक्ताः पुरुषवाचो भूत्वा पुरुषशब्दवाच्या[6] वा भूत्वा।

पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। समानेनेति। नाडीरूपेण साधारणेन मार्गेणाभ्युदयं गच्छतां यत्र मार्गविप्रतिपत्तिस्तत्किं जानासीति प्रश्नार्थः। विप्रतिपत्तिमेव विशदयति। तत्रेति। अधिकृतप्रजानिर्धारणार्था सप्तमी। प्रथमप्रश्नं[8] निगमयति। यथेति। प्रश्नान्तरमादत्ते। तर्हीति। तदेव स्पष्टयति। यथेति। परलोकगताः प्रजाः पुनरिमं लोकं यथाऽऽगच्छन्ति तथा किं वेत्थेति योजना। प्रश्नान्तरप्रतीकमुपादत्ते। वेत्थेति। तद्व्याकरोति। एवमिति। प्रसिद्धो न्यायो जराज्वरादि[9]र्मरणहेतुः[10]। प्रश्नान्तरमुत्थाप्य व्याचष्टे। वेत्थेत्यादिना। पुरुषशब्दवाच्या भूत्वा समुत्थाय वदन्तीति संबन्धः।

१ ग. च. छ. 'ति होवा'। २ ग. 'ति होवा'। ३ ख. छ. 'त्य जा'। ४ क. ख. ग. च. छ. ञ. ट. 'ति होवा'। ५ क. ख. ग. च. छ. झ. ढ. 'ति होवा'। ६ ख. ङ. छ. 'षशब्दवा'। ७ ख. ङ. च. ट. 'च्या भू'। ८ क. ख. 'थर्मं प्र'। ९ क. 'रादि'। १० घ. ण. 'दिर्भर'। ११ घ. 'रणे हे'।

समुत्थाय वदन्ती ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वाऽपि हि न ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा

यदा पुरुषाकारपरिणतास्तदा पुरुषवाचो भवन्ति । समुत्थाय सम्यगुत्थायोद्भूताः सत्यो वदन्ती३ इति । नेति हैवोवाच । यद्येवं वेत्थ उ देवयानस्य पथो मार्गस्य प्रतिपदं प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत्तां प्रतिपदं पितृयाणस्य वा प्रतिपदं प्रतिपच्छब्दवाच्यमर्थमाह । यत्कर्म कृत्वा यथाविशिष्टं कर्म कृत्वेत्यर्थः । देवयानं वा पन्थानं मार्गं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वा यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यन्ते तत्कर्म प्रतिपदुच्यते तां प्रतिपदं किं वेत्थ देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं वेत्थेत्यर्थः । अप्यत्रास्यार्थस्य प्रकाशकमृषेर्मन्त्रस्य वचो वाक्यं नः श्रुतमस्ति । मन्त्रोऽप्यस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्यर्थः । कोऽसौ मन्त्र इति । उच्यते । द्वे सृती द्वौ मार्गावशृणवं श्रुतवानस्मि तयोरेका पितॄणां प्रापिका पितृलोकसंबद्धा तया सृत्या पितृलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहमशृणवमिति व्यवहितेन संबन्धः । देवानामुतापि देवानां संबन्धिन्यन्या देवान्प्रापयति सा । के पुनरुभाभ्यां सृतिभ्यां पितॄन्देवांश्च गच्छन्तीति । उच्यते । उतापि मर्त्यानां मनुष्याणां संबन्धिन्यौ । मनुष्या एव हि सृतिभ्यां गच्छन्तीत्यर्थः । ताभ्यां सृतिभ्यामिदं विश्वं समस्तमेजद्गच्छत्समेति संगच्छते । ते च द्वे सृती यदन्तरा

कथमपां पुरुषशब्दवाच्यत्वं तदाह । यदेति । प्रश्नान्तरमवतारयति । यद्येवं वेत्थेति । पितृयाणस्य वा प्रतिपदं वेत्थेति संबन्धः । यत्कृत्वा प्रतिपद्यन्ते पन्थानं तत्कर्म प्रतिपदिति योजना । वाक्यार्थमाह । देवयानमिति । उक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह । देवलोकेति । मार्गद्वयमेव नास्ति त्वया तूत्प्रेक्षामात्रेण पृच्छ्यते तत्राऽऽह । अपीति । अत्रेति कर्मविपाकप्रक्रियोक्तिः । अस्यार्थस्य मार्गद्वयस्येत्येतत् । तेषामेव मार्गद्वयेऽविकृतत्वमिति वक्तुं हीत्युक्तं तदेव स्फुटयति । ताभ्यामिति । विश्वं साध्यसाधना-

१ च. ठ. °यानस्य । २ च. ठ. °यते । पि° । ३ च. °यानं वा° । ४ क. च. ठ. °पितृणा° । ५ क. ग. च. झ. °ति होवा° । ६ च. ठ. °न्दस्य वा° । ७ ख. छ. °यते पि° । ८ ख. छ. °यते त° । ९ क. च. झ. पितृणां । १० क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ठ. °ति सम्यगच्छ° । ११ ख. ङ. छ. °च्छतीति । ते ।

पितरं मातरं चेति नाहमत एकंचन वेदेति होवाच ॥२॥
अथैनं वसत्योपमन्त्रयांचक्रेऽनादृत्य वसतिं कुमारः
प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तꣳ होवाचेति वाव किल
नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोच इति कथꣳ सुमेध इति
पञ्च मा प्रश्नान्राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकंचन वेदेति
कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥

यथोरन्तरा यदन्तरा पितरं मातरं च मातापित्रोरन्तरा मध्य इत्यर्थः । कौ तौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यावण्डकपाले । इयं वै माताऽसौ पितेति हि व्याख्यातं ब्राह्मणेन । अण्डकपालयोर्मध्ये संसारविषये एवैते सृती नाऽऽत्यन्तिकामृतत्वगमनाय । इतर आह नाहमतोऽस्मात्प्रश्नसमुदायादेकंचनैकमपि प्रश्नं न वेद नाहं वेदेति होवाच श्वेतकेतुः ॥ २ ॥

अथानन्तरमपनीय विद्याभिमानगर्वमेनं प्रकृतं श्वेतकेतुं वसत्या वसतिप्रयोजनेनोपमन्त्रयांचक्रे । इह वसन्तु भवन्तः पाद्यमर्घ्यं चाऽऽनीयतामित्युपमन्त्रणं कृतवान्राजा । अनादृत्य तां वसतिं कुमारः श्वेतकेतुः प्रदुद्राव प्रतिगतवान्पितरं प्रति । स चाऽऽजगाम पितरमागत्य चोवाच तं कथमिति वाव किलैवं किल नोऽस्मान्भवान्पुरा समावर्तनकालेऽनुशिष्टान्सर्वाभिर्विद्याभिरवोचोऽवोचदिति । सोपालम्भं पुत्रस्य वचः श्रुत्वाऽऽह पिता । कथं केन प्रकारेण तव दुःखमुपजातं हे सुमेधः शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः । शृणु मम यथा वृत्तं पञ्च पञ्चसंख्याकान्प्रश्नान्मा मां राजन्यबन्धू राजन्या बन्धवो यस्येति । परिभववचनमेतद्राजन्यबन्धुरिति । अप्राक्षीत्पृष्टवांस्ततस्तस्मान्नैकंचनैकमपि न वेद न विज्ञातवानस्मि । कतमे ते राज्ञा पृष्टाः प्रश्ना इति पित्रोक्तः पुत्र इमे त इति ह प्रतीकानि मुखानि प्रश्नानामुदाजहारोदाहृतवान् ॥ ३ ॥

त्मकं संगच्छते गन्तव्यत्वेन गन्तृत्वेन चेति शेषः । प्रकृतमन्त्रव्याख्यानग्रन्थो ब्राह्मणशब्दार्थः । यदन्तरेत्यादौ विवक्षितमर्थमाह । अण्डकपालयोरिति ॥ २ ॥

श्वेतकेतोरभिमाननिवृत्तिद्योतनार्थं बहुवचनम् । राजन्यदत्तवसत्यनादरे हेतुमाह । कुमार इति । एवं किलेति राजपराभवलिङ्गकं पितृवचसो मृषात्वं द्योत्यते । अज्ञानाधीनं दुःखं तवासंभावितमिति सूचयति । सुमेध इति ॥ ३ ॥

---

१ क. °चदिति । २ क. °भिरेवावोच° । ३ क. ख. ग. ङ. छ. °वोऽस्ये । ४ क. ख. ङ. छ. झ. °ति । इ° । ग. घ. ज. °ति । एवमिमे । ५ ख. छ. इम इ° ।

स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार तꣳ होवाच वरं भगवते गौतमाय दद्म इति॥४॥ स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥

स होवाच पिता पुत्रं क्रुद्धमुपशमयंस्तथा तेन प्रकारेण नोऽस्मांस्त्वं हे तात वत्स जानीथा गृह्णीथा यथा यदहं किंच विज्ञानजातं वेद सर्वं तत्तुभ्यमवोचमित्येव जानीथाः । कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तो यदर्थं रक्षिष्ये । अहमप्येतन्न जानामि यद्राज्ञा पृष्टम् । तस्मात्प्रेह्यागच्छ तत्र प्रतीत्य गत्वा राज्ञि ब्रह्मचर्यं वत्स्यावो विद्यार्थमिति । स आह भवानेव गच्छत्विति नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे । स आजगाम गौतमो गोत्रतो गौतम आरुणिर्यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरासाऽऽसनमास्थायिका षष्ठीद्वयं प्रथमास्थाने तस्मै गौतमायाऽऽगतायाऽऽसनमनुरूपमाहृत्योदकं भृत्यैराहारयांचकार । अथ हास्मा अर्घ्यं पुरोधसा कृतवान्मन्त्रवन्मधुपर्कं च । कृत्वा चैवं पूजां तं होवाच वरं भगवते गौतमाय तुभ्यं दद्म इति गोश्वादिलक्षणम् ॥ ४ ॥

स होवाच गौतमः प्रतिज्ञातो मे ममैष वरस्त्वयाऽस्यां प्रतिज्ञायां दृढीकुर्वात्मानं यां तु वाचं कुमारस्य मम पुत्रस्यान्ते समीपे वाचमभाषथोः प्रश्नरूपां तामेव मे ब्रूहि स एव नो वर इति ॥ ५ ॥

सत्यं किंचिदुक्तं किंचित्तु विज्ञानमन्यस्मै प्रियतमाय दातुं रक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । कोऽन्य इति । राज्ञा यत्पृष्टं तन्मया न विज्ञातं तथा च तस्मिन्विषये त्वया वञ्चितोऽस्मीत्याशङ्क्याऽऽह । अहमपीति । तर्हि तज्ज्ञानं कथं साध्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति ॥ ४ ॥

विवक्षितविद्यागौरवं विवक्षित्वाऽऽह । अस्यामिति । तदिति सामान्योक्त्या

---

१ ख. च. ड. अर्धं । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. ट. ड. भव॰ । ३ घ. ज. ॰ष्ठी वा प्र॰ । ४ ङ. ॰मार्ये त॰ । ५ ङ. ख. ड. अर्धं । ६ घ. ज. ट. ॰थाः पश्नप्र॰ । ७ क. ख. छ. ॰चित्तदु॰ । ८ क. ख. छ. ट. ॰चिद्विज्ञा॰ । ९ क. ख. छ. ढ. तत्त्वज्ञानं । १० ण. ॰ह । वत्स्याव इति ।

स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥ स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य मा नोभवान्बहोरनन्तस्यापर्यन्त-स्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै गौतम तीर्थेने-

---

स होवाच राजा दैवेषु वरेषु तद्वै गौतम ये॑स्त्वं प्रार्थयसे मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरम् ॥ ६ ॥

स होवाच गौतमो भवतोऽपि विज्ञायते ह ममास्ति सः । न तेन प्रार्थितेन कृत्यं मम यं त्वं दित्ससि मानुषं वरम् । यस्मान्ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्तं प्राप्तं गोअश्वानामपात्तमस्तीति सर्वत्रानुषङ्गो दासीनां प्रवाराणां परिवाराणां परिधानस्य च । न च यन्मम विद्यमानं तत्त्वत्तः प्रार्थनीयं त्वया वा देयम् । प्रतिज्ञातश्च वरस्त्वया त्वमेव जानीषे यदत्र युक्तं प्रतिज्ञा रक्षणीया तवेति । मम पुनरयमभिप्रायो मा भून्नोऽस्मानभ्यस्मानेव केवलान्प्रति भवान्सर्वत्र वदान्यो भूत्वाऽवदान्यो मा भूत्कदर्यो मा भूदित्यर्थः । बहोः प्रभूतस्यानन्तस्यानन्तफलस्येत्येतत् । अपर्यन्तस्यापरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिगामिकस्येत्येतत् । ईदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव केवलमदाता मा भूद्भवान् । न चोऽन्यत्रादेयमस्ति भवतः । एवमुक्त आह । स त्वं वै हे गौतम तीर्थेन न्यायेन शास्त्रविहितेन विद्यां

वरो निर्दिश्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥

ममास्ति स इति यदुक्तं तदुपपादयति । यस्मादित्यादिना । न च यन्ममेत्यत्र तस्मादिति पठितव्यम् । किं तर्हि मया कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रतिज्ञातश्चेति । यत्तवाभिप्रेतं तदेहं करोमीत्याशङ्क्याऽऽह । ममेति । मा भूदित्यन्वयं दर्शयन्प्रतीकमादाय व्याचष्टे । नोऽस्मानिति । वदान्यो दानशीलो विभवे सत्यदाता कदर्य इति भेदः । परिशिष्टं भागं व्याकुर्वन्वाक्यार्थमाह । बहोरित्यादिना । मां प्रत्येवेति नियमस्य कृत्यं दर्शयति । नचेति । कोऽसौ न्यायस्तत्राऽऽह । शास्त्रेति । उपसदन-

---

१ ख. घ. च. छ. ज. ढ. गोश्वा॰ । २ घ. ङ. ढ. ॰म यं त्वं प्रा॰ । ३ झ. यत्त्वं प्रा॰ । ४ घ. च. ज. ढ. ॰ता वि॰ । ५ क. च. गोश्वा॰ । ६ घ. च. ज. ॰रिधा॰ । ७ घ. च. ज. ढ. ॰स्य । न । ८ घ. ज. ॰नं मया तत्वतः प्रा॰ । क. ग. च. झ. ढ. ॰नं त्वत्तः । ९ घ. च. ज. ॰ज्ञातं रक्षणीयमेवे॰ । १० क. ख. ग. ङ. च. छ. ढ. चात्यन्तादे॰ । ११ घ. ण. ॰हं न क॰ ।

च्छासा इत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्मैव पूर्व उपयन्ति स होपायनकीर्त्योवास ॥७॥ स होवाच तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास

मत्त इच्छासा इच्छान्वाप्तुमित्युक्तो गौतम आह । उपैम्युपगच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव किल पूर्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियान्विद्यार्थिनः सन्तो वैश्यान्वा क्षत्रिया वा वैश्यानापद्युपयन्ति शिष्यवृत्त्या ह्युपगच्छन्ति नोपायनशुश्रूषादिभिः । अतः स गौतमो होपायनकीर्त्योपगमनकीर्तनमात्रेणैवोवासोषितवान्नोपायनं चकार ॥ ७ ॥

एवं गौतमेनाऽऽपदन्तर उक्ते स होवाच राजा पीडितं मत्वा क्षामयंस्तथा नोऽस्मान्प्रति माऽपराधा अपराधं मा कार्षीरस्मदीयोऽपराधो न ग्रहीतव्य इत्यर्थः । तव च पितामहा अस्मत्पितामहेषु यथाऽपराधं न जगृहुस्तथा पितामहानां वृत्तमस्मास्वपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः । यथेयं विद्या त्वया प्रार्थितेतस्त्वत्संप्रदानात्पूर्वं प्राङ्न कस्मिन्नपि ब्राह्मण उवासोषितवती तथा त्वमपि जानीषे सर्वदा क्षत्रियपरंपरयेयं विद्याऽऽगता सा स्थितिर्मयाऽपि रक्षणीया यदि शक्यत इत्युक्तं देवेषु गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति न पुनस्तवादेयो वर इतीतः परं न शक्यते

वाक्यं शास्त्रमित्युच्यते । गौतमो राजानं प्रति शिष्यत्ववृत्तिं कुर्वाणः शास्त्रार्थविरोधमाचरतीत्याशङ्क्याऽऽह । वाचा हेति । आपदि समादधिकाद्वा विद्याप्राप्त्यसंभवावस्थायामित्यर्थः । उपायनमुपगमनं पादोपसर्पणमिति यावत् ॥ ७ ॥

विद्यार्थित्वापेक्षयां निर्हीनशिष्यभावोपगतिरापदन्तरम् । तथाशब्दार्थमेव विशदयति । तव चेति । सन्तु पितामहा यथा तथा किमस्माकमित्याशङ्क्याऽऽह । पितामहानामिति । किमिति तर्हीयं विद्या झटिति मह्यं नोपदिश्यते तत्राऽऽह । न कस्मिन्निति । तर्हि भवता सा स्थिती रक्ष्यतामहं तु यथागतं गमिष्यामीत्याशङ्क्याऽऽह । इतः परमिति । तवाहं शिष्योऽस्मीत्येवं ब्रुवन्त्वं मत्तोऽन्योऽपि न

---

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ढ. इच्छस्वाऽऽप्तु° । २ घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °नोपनय° । ३ क. घ. ङ. छ. झ. °ओपनय° । च. ढ. °ओपगमनं । ४ ख. ङ. च. छ. ढ. °त्वा क्षमापयं° । ५ घ. ज. °र्थः । किंतु य° । ङ. °र्थः । किंत्वियं । ६ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. कस्मिंश्चिदपि । ७ च. ढ. °दि रक्षितुं श° । ८ च. ढ. इत्यभिप्रायेणेत्यु° । ९ ख. छ. ढ. °मुपाग° । १० घ. ञ. ण. °याऽतिहीन° । ११ घ. ण. °ह । कस्मिंश्चिदिति । ञ. °ह । किंत्विति । १२ ण. °न्तं भवन्तं म° ।

तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥ असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्याऽऽदित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै

रक्षितुम् । तामपि विद्यामहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को ह्यन्योऽपि हि यस्मादेवं ब्रुवन्तं त्वामर्हति प्रत्याख्यातुं न वक्ष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥ ८ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतमेत्यादिचतुर्थः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णीयते । क्रमभङ्गस्त्वेतन्निर्णयायत्तत्वादितरप्रश्ननिर्णयस्य । असौ द्यौर्लोकोऽग्निर्हे गौतम द्युलोकेऽग्निदृष्टिरनग्नौ विधीयते यथा योषित्पुरुषयोस्तस्य द्युलोकाग्नेरादित्य एव समित्समिन्धनात् । आदित्येन हि समिध्यतेऽसौ लोकः । रश्मयो धूमः समिध उत्थानसामान्यात् । आदित्याद्धि रश्मयो निर्गताः । समिधश्च धूमो लोक उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् । दिशोऽङ्गारा उपशमसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गवद्विक्षेपात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नेवंगुणविशिष्टे द्युलोकाग्नौ देवा इन्द्रादयः श्रद्धां जुह्वत्याहुतिद्रव्यस्थानीयां प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुत्या

वक्ष्यामीति यस्मान्न प्रत्याख्यातुमर्हति तस्मादहं पुनस्तुभ्यं कथं न वक्ष्ये किंतु वक्ष्याम्येव विद्यामित्युक्तमुपपादयति । को हीत्यादिना ॥ ८ ॥

असावित्यादिना यविष्यामित्यादिचतुर्थप्रश्नस्य प्राथम्येन निर्णये क्रमभङ्गः स्यात्तत्र च कारणं वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह । क्रमभङ्गस्त्विति । मनुष्यजन्मस्थितिलयानां चतुर्थप्रश्ननिर्णयाधीनतया तस्य प्राधान्यात्प्राधान्ये सत्यर्थक्रममाश्रित्याविवक्षितस्य पाठक्रमस्य भङ्ग इत्यर्थः । इन्द्रादीनां कर्मानधिकारित्वाद्द्युलोकस्य चाऽऽहवनीयत्वाप्रसिद्ध्या होमाधारत्वायोगात्प्रत्ययस्य च श्रद्धायां होम्यत्वानुपपत्तेस्तस्मिन्नित्यादि

---

१ घ. ज. °पि य° । २ ग. घ. ज. ट. °वन्तम° । ३ ख. ङ. छ. तथा । ४ ख. छ. °साम्यात् । ५ ख. ग. छ. झ. °हुतिं द्र° । ६ च. ट. प्रतिक्षि° । ७ क. ङ. °त्युप° । ८ घ. ञ. ण. भङ्गः कृत इ° । ९ क. ख. छ. ट. °या होम्य° ।

सोमो राजा संभवति ॥ ९ ॥

आहुतेः सोमो राजा पितॄणां ब्राह्मणानां च संभवति। तत्र के देवाः कथं जुह्वति किंवा श्रद्धाख्यं हविरित्यत उक्तमस्माभिः संबन्धे। नत्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिमित्यादिपदार्थषट्कनिर्णयार्थमग्निहोत्र उक्तम्। ते वा एते अग्निहोत्राहुती हुते सत्यावुत्क्रामतः। ते अन्तरिक्षमाविशतः। ते अन्तरिक्षमाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरीचीरेव शुक्रामाहुतिम्। ते अन्तरिक्षं तर्पयतः। ते तत उत्क्रामतः। ते दिवमाविशतः। ते दिवमाहवनीयं कुर्वाते आदित्यं समिधमित्येवमाद्युक्तम्। तत्राग्निहोत्राहुती ससाधने एवोत्क्रामतः। यथेह यैः साधनैर्विशिष्टे ये ज्ञायेते आहवनीयाग्निसमिद्धूमाङ्गारविस्फुलिङ्गाहुतिद्रव्यैस्ते तथैवोत्क्रामतोऽस्माल्लोकादमुं लोकम्। तत्राग्निरग्नित्वेन समित्समित्त्वेन धूमो धूमत्वेनाङ्गारा अङ्गारत्वेन विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गत्वेनाऽऽहुतिद्रव्यमपि पयआद्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादावव्याकृतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मेणाऽऽत्मना व्यवतिष्ठते। तद्विद्यमानमेव ससाधनमग्निहोत्रलक्षणं कर्मापूर्वेणाऽऽत्मना व्यवस्थितं सत्तत्पुनर्व्याकरणकाले तथैवान्तरिक्षादीनामाहवनीयाद्यग्न्यादिभावं कुर्वद्विपरिणमते।

वाक्यमयुक्तमिति शङ्कते। तत्रेति। होमकर्म सप्तम्यर्थः। अस्य ब्राह्मणस्य संबन्धग्रन्थे समाधानमस्य चोद्यस्यास्माभिरुक्तमित्याह। अत इति। तदेव दर्शयितुमग्निहोत्रप्रकरणे वृत्तं स्मारयति। नत्विति। किं तदुक्तमिति चेत्तदाह। ते वा इति। आहुत्योः स्वतन्त्रयोरुत्क्रान्त्यादि कथमित्याशङ्क्याऽऽह। तत्रेति। यजमानस्य मृतिकालः सप्तम्यर्थः। ससाधनयोरेव तयोरुत्क्रान्तिर्न स्वतन्त्रयोरेवेत्येतदुपपादयति। यथेत्यादिना। इहेति जीवदवस्थोच्यते। नष्टानामग्न्यादीनामव्याकृतभावापन्नत्वेनाविशेषप्रसङ्गान्न तैः सहाऽऽहुत्योरुत्क्रान्त्यादिसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। तत्राग्निरिति। नाशादूर्ध्वमपि प्रातिस्विकशक्तिरूपेणाग्न्यादिरवतिष्ठते तथा चाविशेषप्रसङ्गाभावादाहुत्योः ससाधनयोरेवोत्क्रान्त्यादिसिद्धिरित्यर्थः। यथोक्तयोराहुत्योरुत्क्रान्त्यादिसमर्थनेनाग्निहोत्राद्यपूर्वस्य जगदारम्भकत्वमुक्तं भवतीत्याह। तद्विद्यमानमिति। विद्यमानमेव विशदयति। अपूर्वेणेति। अथ यथोदितया विधया कथमपि पूर्वकल्पीयं कर्म

१ घ. ज. वा। २ घ. ङ. ज. किंच। ३ क. ग. °वैतयो°। ४ ख. शुक्रामा°। ५ ख. ग. छ. °ष्टे जायेते। ६ घ. ङ. ये ते। ७ ख. ग. छ. झ. ढ. °आज्याहु°। ८ ख. छ. सत्पु°। ९ घ. ङ. ण. °योस्त्वे°। १० घ. ञ. ण. °दि व्यव°। ९ क. ख. छ. ढ. °दि समर्थे तेना°।

तथैवेदानीमप्यग्निहोत्राख्यं कर्म । एवमग्निहोत्राहुत्यपूर्वविपरिणामात्मकं जगत्सर्वमित्याहुत्योरेव स्तुत्यर्थत्वेनोत्क्रान्त्याद्या लोकं प्रत्युत्थायितान्ताः षट् पदार्थाः कर्मप्रकरणेऽधस्तान्निर्णीताः । इह तु कर्तुः कर्मविपाकविवक्षायां द्युलोकाग्न्याद्यारभ्य पञ्चाग्निदर्शनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टकर्मफलोपभोगाय विधित्सितमिति द्युलोकाग्न्यादिदर्शनं प्रस्तूयते । तत्र य आध्यात्मिकाः प्राणा इहाग्निहोत्रस्य होतारस्त एवाऽऽधिदैविकत्वेन परिणताः सन्त इन्द्रादयो भवन्ति त एव तत्र होतारो द्युलोकाग्नौ । ते चेहाग्निहोत्रस्य फलभोगायाग्निहोत्रं हुतवन्तः । त एव फलपरिणामकालेऽपि तत्फलभोक्तृत्वात्तत्र तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्ते तथा तथा विपरिणममाना देवशब्दवाच्याः सन्तः । अत्र च यत्पयोद्रव्यमग्निहोत्रकर्माश्रयभूतमिहाऽऽहवनीये प्रक्षिप्तमग्निना भक्षितमदृष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतं सह कर्त्रा यजमानेनामुं लोकं धूमादिक्रमेणान्तरिक्षम-

---

प्रलयदशायामव्याकृतात्मना स्थितं पुनर्जगदारभतां तथाऽपीदानींतनमग्निहोत्रादिकं कर्म कथं जगदारम्भकं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । तथैवेति । विमतमारम्भकं तच्छक्तिमत्त्वात्संप्रतिपन्नवदिति भावः । अग्निहोत्रप्रकरणस्यार्थं संगृहीतमुपसंहरति । एवमिति । उक्तमुपजीव्य प्रकृतब्राह्मणप्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति । इह त्विति । उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितमिति संबन्धः । किमित्युत्तरमार्गप्रतिपत्तिस्तत्राऽऽह । विशिष्टेति । ब्राह्मणप्रवृत्तिमभिधायासौ वै लोकोऽग्निरित्यादिवाक्यप्रवृत्तिप्रकारमाह । इति द्युलोकेति । इत्थं ब्राह्मणे स्थिते सतीत्येतत् । भवत्वेवं तथाऽपि के देवा इति प्रश्नस्य किमुत्तरं तत्राऽऽह । तत्रेति । उक्तनीत्या पञ्चाग्निदर्शने प्रस्तुते सतीत्येतत् । इहेति व्यवहारभूमिग्रहः । कथं तेषां तत्र होतृत्वं तदाह । ते चेति । तथाऽपि कथं द्युलोकेऽग्नौ तेषां होतृत्वं तदाह । त एवेति । तत्फलभोक्तृत्वादित्यत्र तच्छब्दोऽग्निहोत्रादिकर्मविषयस्तद्भोक्तृत्वं च प्राणानां जीवोपाधित्वादवधेयम् । तथा तथा द्युपर्जन्यादिसंबन्धयोग्याकारेणेति यावत् । के देवा इति प्रश्नो निर्णीतः संप्रत्यवशिष्टं प्रश्नद्वयं निर्णेतुमाह । अत्र चेति । जीवदवस्थायामिति यावत् । सह कर्त्रेत्यत्र तच्छब्दो द्रष्टव्यः । अमुं लोकमाविशतीति संबन्धः । आवेशप्रकारमाह । धूमादीति । कथमेतावता किं पुनः श्रद्धाख्यं हविरिति प्रश्नो निर्णीतस्तत्राऽऽह ।

---

१ घ. ज. °काद्या° । २ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. °ग्न्यादेर्द° । ३ घ. ज. °णमन्तः स° । ४ ग. ङ. भोक्तृत्वं । ५ क. ख. छ. ढ. °ति विधित्सितमिति भा° । ६ घ. ञ. ण. °क्तरीत्या । ७ घ. ञ. ण. °लोकाग्नौ । ८ घ. ञ. ण. °कारं प्रकटयति । धू° ।

न्तरिक्षाद्द्युलोकमाविशति। ताः सूक्ष्मा आप आहुतिकार्यभूता अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तृसहिताः श्रद्धाशब्दवाच्याः सोमलोके कर्तुः शरीरान्तरारम्भाय द्युलोकं प्रविशन्त्यो हूयन्त इत्युच्यन्ते। तास्तत्र द्युलोकं प्रविश्य सोममण्डले कर्तुः शरीरमारभन्ते। तदेतदुच्यते देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवतीति। "श्रद्धा वा आपः" इति श्रुतेः। वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्तीति प्रश्नस्तस्य च निर्णयविषयेऽसौ वै लोकोऽग्निरिति प्रस्तुतम्। तस्मादापः कर्मसमवायिन्यः कर्तुः शरीरारम्भिकाः श्रद्धाशब्दवाच्या इति निश्चीयते। भूयस्त्वादापः पुरुषवाच इति व्यपदेशो न त्वितराणि भूतानि न सन्तीति। कर्मप्रयुक्तश्च शरीरारम्भः। कर्म चाप्समवायि। ततश्चापां प्राधान्यं शरीरकर्तृत्वे। तेन चाऽऽपः पुरुषवाच इति व्यपदेशः। कर्मकृतो हि जन्मारम्भः सर्वत्र। तत्र यद्यप्यग्निहोत्राहुतिस्तुतिद्वारेणोत्क्रान्त्यादयः प्रस्तुताः षट् पदार्था अग्निहोत्रे तथाऽपि वैदिकानि सर्वाण्येव कर्माण्यग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते। दाराग्निसंबद्धं हि पाङ्क्तं कर्म प्रस्तुत्योक्तम्। कर्मणा पितृलोक इति। वक्ष्यति च। अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्तीति ॥ ९ ॥

ताः सूक्ष्मा इति। तथाऽपि कथं जुह्वतीति प्रश्नस्य कथं निर्णयस्तत्राऽऽह। सोमलोक इति। तथाऽपि तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीति कथमुच्यते तत्राऽऽह। तास्तत्रेति। निर्णीतेऽर्थे श्रुतिमवतारयति। तदेतदिति। कथं पुनरापः श्रद्धाशब्दवाच्या न हि लोके श्रद्धाशब्दं तासु प्रयुञ्जते तत्राऽऽह। श्रद्धेति। उपक्रमवशादप्यापोऽत्र श्रद्धाशब्दवाच्या इत्याह। वेत्थेति। अपामेव पुरुषशब्दवाच्यानां शरीरारम्भकत्वान्न भूतान्तराणामिति कृत्वा तस्य पञ्चभूतारब्धत्वाभ्युपगमभङ्गः स्यादिति चेन्नेत्याह। भूयस्त्वादिति। अपां पुरुषशब्दवाच्यत्वे हेत्वन्तरमाह। कर्मेति। अथाकर्मप्रयुक्तमपि प्रकृष्टं जन्मास्ति तत्कथमपां सर्वत्र पुरुषशब्दवाच्यत्वं तत्राऽऽह। कर्मकृतो हीति। अन्यथा तत्र तत्र सुखदुःखप्रभेदोपभोगासंभवादिति भावः। यदि कर्मापूर्वशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं सर्वत्र शरीरारम्भकं कथं तर्हि पूर्वमग्निहोत्राहुत्योरेव व्यक्तजगदारम्भकत्वमुक्तं तत्राऽऽह। तत्रेति। लक्ष्यन्तेऽग्निहोत्राहुत्येति शेषः। लक्षणायां पूर्वोत्तरवाक्ययोर्गमकत्वमाह। दाराग्नीति ॥ ९ ॥

---

१ ग. घ. ज. °रार°। २ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °च्यते। ता°। ३ च. झ. ढ. °त्र हुता तु°। ४ घ. च. ज. °श्नस्य। ५ क. घ. च. ज. झ. °स्य नि°। ६ च. ढ. °न्मान्तरार°। ७ क. ख. झ. ढ. °न्तेऽग्निहोत्राहुत्या। दा°। ८ क. च. ढ. °बन्धं हि। ९ ख. °व्यक्तं ज°।

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमꣳ राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति॥१०॥अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम द्वितीय आहुत्याधार आहुत्योरावृत्तिक्रमेण । पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवतात्मा । तस्य संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि शरदादिभिर्ग्रीष्मान्तैः स्वावयवैर्विपरिवर्तमानेन पर्जन्योऽग्निर्दीप्यते । अभ्राणि धूमः । धूमप्रभवत्वाद्धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा । विद्युदर्चिः । प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः । उपशान्तकाठिन्यसामान्याभ्याम् । ह्रादुनयो ह्लादुनयः स्तनयित्नुशब्दा विस्फुलिङ्गाः । विक्षेपानेकत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्याहुत्यधिकरणनिर्देशः । देवा इति त एव होतारः सोमं राजानं जुह्वति । योऽसौ द्युलोकाग्नौ श्रद्धायां हुतायामभिनिर्वृत्तः सोमः स द्वितीये पर्जन्याग्नौ हूयते । तस्याश्च सोमाहुतेर्वृष्टिः संभवति ॥ १० ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । अयं लोक इति प्राणिजन्मोपभोगाश्रयः क्रियाकारकफलविशिष्टः स तृतीयोऽग्निः । तस्याग्नेः पृथिव्येव समित्[1] । पृथिव्या ह्ययं लोकोऽनेकप्राण्युपभोगसंपन्नया समिध्यते । अग्निर्धूमः । पृथिव्याश्रयोत्थानसामान्यात् । पार्थिवं हीन्धनद्रव्यमाश्रित्याग्निरुत्तिष्ठति । यथा समिदाश्रयेण धूमः । रात्रिरर्चिः । समित्संबन्धप्रभवसामान्यात् । अग्नेः समित्संबन्धेन ह्यर्चिः संभवति । तथा पृथिवीसमित्संबन्धेन शर्वरी । पृथिवीछायां हि शार्वरं तम आचक्षते । चन्द्रमा अङ्गाराः ।

आद्यमाहुत्याधारमेवं निरूप्याऽऽहुत्याधारान्तराणि क्रमेण निरूपयति । पर्जन्यो वा अग्निरित्यादिना । कुतोऽस्य द्वितीयत्वमिति शङ्कित्वोक्तम् । आहुत्योरिति । अस्ति खल्वभ्राणां धूमप्रभवत्वे गाथा 'धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः' इति ॥ १० ॥

प्रवल्लोकपृथिव्योर्देहदेहिभावेन भेद इत्याह । पृथिवीछायां हीति । 'एतानि हि

[1] च. छ. ढ. 'या' समिधा स' ।

नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नꣳ संभवति ॥११॥ पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥ १२ ॥

तत्प्रभवत्वसामान्यात् । अर्चिषो ह्यङ्गाराः प्रभवन्ति तथा रात्रौ चन्द्रमा उपशान्तत्वसामान्याद्वा । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । विस्फुलिङ्गवद्विक्षेपसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् । वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं संभवति । वृष्टिप्रभवत्वस्य प्रसिद्धत्वाद्व्रीहियवादेरन्नस्य ॥ ११ ॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम प्रसिद्धः शिरःपाण्यादिमान्पुरुषश्चतुर्थोऽग्निस्तस्य व्यात्तं विवृतं मुखं समित् । विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषो वचनस्वाध्यायादौ । यथा समिधाऽग्निः । प्राणो धूमस्तदुत्थानसामान्यात् । मुखाद्धि प्राण उत्तिष्ठति । वाक्शब्दोऽर्चिर्व्यञ्जकत्वसामान्यात् । अर्चिश्च व्यञ्जकम् । तथा वाक्शब्दोऽभिधेयव्यञ्जकः । चक्षुरङ्गारा उपशमसामान्यात्प्रकाशाश्रयत्वाद्वा । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा विक्षेपसामान्यात् । तस्मिन्नन्नं जुह्वति । ननु नैव देवा अन्नमिह जुह्वतो दृश्यन्ते । नैष दोषः । प्राणानां देवत्वोपपत्तेः । अधिदैवमिन्द्रादयो देवास्त एवाध्यात्मं प्राणास्ते चान्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्तारः । तस्या आहुते रेतः संभवति । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १२ ॥

चन्द्रं रात्रेस्तमसो मृत्योर्बिभ्यतमत्यपारयन्' इति श्रुते रात्रेस्तमस्त्वावगमात्तस्य च मृत्युर्वै तमश्छाया मृत्युमेव तत्तमश्छायां तरतीति भूछायात्वं श्रुतम् । तमो राहुस्थानं तच्च भूछायेति हि प्रसिद्धम्—

"उद्धृत्य पृथिवीछायां निर्मितं मण्डलाकृति ।
स्वर्भानोस्तु बृहत्स्थानं तृतीयं यत्तमोमयम्" ।

इति स्मृतेरित्यर्थः । सोमचन्द्रमसोराश्रयाश्रयिभावेन भेदः ॥ ११ ॥

योग्यानुपलब्धिविरोधमाशङ्कते । नन्विति । इहेति पुरुषाग्निनिर्देशः । शङ्कितं विरोधं निरकरोति । नैष दोष इति । उपपत्तिमेव दर्शयति । अधिदैवमिति ॥१२॥

---

१ क. 'मन्तराय' । घ. छ. ढ. 'मत्पराय' । २ क. ख. छ. ढ. 'यात्वम्' ।

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम। योषेति स्त्रीपञ्चमो होमाधिकरणोऽग्निस्तस्या उपस्थ एव समित्। तेन हि सा समिध्यते। लोमानि धूमस्तदुत्थानसामान्यात्। योनिरर्चिर्वर्णसामान्यात्। यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अन्तः करणं मैथुनव्यापारस्तेऽङ्गारा वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात्। वीर्याद्युपशमकारणं मैथुनम्। यथाऽङ्गारभावोऽग्नेरुपशमकारणम्[1] अभिनन्दाः सुखलवाः क्षुद्रत्वसामान्याद्विस्फुलिङ्गाः। तस्मिन्नेतो जुह्वति। तस्या आहुतेः पुरुषः संभवति। एवं द्युपर्जन्यायंलोकपुरुषयोषाग्निषु क्रमेण हूयमानाः श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्यमानाः श्रद्धाशब्दवाच्या आपः पुरुषशब्दमारभन्ते। यः प्रश्नश्चतुर्थो वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ इति स एष निर्णीतः। पञ्चम्यामाहुतौ योषाग्नौ हुतायां रेतोभूता आपः पुरुषवाचो भवन्तीति। स पुरुष एवं क्रमेण जातो जीवति। कियन्तं कालमिति। उच्यते। यावज्जीवति यावदस्मिञ्छरीरे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावदित्यर्थः। अथ तत्क्षये यदा यस्मिन्काले म्रियते ॥ १३ ॥

तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवतीति वाक्यं व्याकरोति। एवमिति। पञ्चाग्निदर्शनस्य चतुर्थप्रश्ननिर्णायकत्वेन प्रकृतोपयोगं दर्शयति। यः प्रश्न इति। निर्णयप्रकारमनुवदति। पञ्चम्यामिति। यथोक्तनीत्या जाते देहे कथं पुरुषस्य जीवनकालो नियम्यते तत्राऽऽह। स पुरुष इति। पञ्चाग्निक्रमेण जातोऽभिलयश्चाहं तेनाग्न्यात्मेति ध्यानसिद्धये षष्ठमग्निमन्त्याहुत्यधिकरणं प्रस्तौति। अथेति। जीवननिमित्तकर्मविषयस्तच्छब्दः ॥ १३ ॥

१ ख. छ. 'मापाद्य'। २ घ. ङ. ज. झ. 'शरीरमा'। ३ ग. 'च्दवाच्यं शरीरम'। ४ क. ग. 'करीया। ५ ख. छ. 'ण ज्ञातो'।

अथैनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥ १४ ॥ ते य एवमेतद्विदु-

---

अथ तदैनं मृतमग्नयेऽन्त्यर्थमेवान्त्याहुत्यै हरन्ति ऋत्विजस्तस्याऽऽहुतिभूतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधिकरणं न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गा यथाप्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः । तस्मिन्पुरुषमन्त्याहुतिं जुह्वति तस्या आहुत्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णोऽतिशयदीप्तिमान्निषेकादिभिरन्त्याहुत्यन्तैः कर्मभिः संस्कृतत्वात्संभवति निष्पद्यते ॥ १४ ॥

इदानीं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थमाह । ते । के । य एवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनमेतद्विदुः । एवंशब्दादग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गश्रद्धादिविशिष्टाः पञ्चाग्नयो निर्दिष्टास्तानेवमेतान्पञ्चाग्नीन्विदुरित्यर्थः । नन्वग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेवैतद्दर्शनम् । तत्र ह्युक्तमुत्क्रान्त्यादिपदार्थषट्कनिर्णये दिवमेवाऽऽहवनीयं कुर्वाते इत्यादि । इहाप्यमुष्य लोकस्याग्नित्वमादित्यस्य च समित्त्वमित्यादि बहु साम्यम् । तस्मात्तच्छेषमेवैत-

---

वक्ष्यमाणकीटादिदेहव्यावृत्तये भास्वरवर्णविशेषणम् । दीप्त्यतिशयवत्त्वे हेतुमाह । निषेकादिभिरिति ॥ १४ ॥

पञ्चाग्निविदो गतिं विवक्षुरुत्तरग्रन्थमवतारयति । इदानीमिति । ये विदुस्तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीति संबन्धः[1] एवंशब्दस्य प्रकृतपञ्चाग्निपरामर्शित्वं स्फुटीकर्तुं चोदयति । नन्विति । एवमेतद्विदुरिति श्रुतमेतद्दर्शनमित्युक्तं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञापकं दर्शयति । तत्र हीति । आदिपदमादित्यं समिधमित्यादि संग्रहीतुं रश्मीनां धूमत्वमह्नोऽर्चिष्ट्वमित्यादि ग्रहीतुं द्वितीयमादिपदम् । प्रत्यभिज्ञाफलमाह । तस्मादिति । प्रश्नप्रतिवचनविषयस्यैव प्रकृतस्यैवंशब्देन परामर्शान्न षट्प्रश्नीयं दर्शनमिह परा-

---

१ घ. ज. 'हुतेः । २ ख. छ. 'नेवैता' । ३ ख. घ. 'यत्वे हे' ।

दर्शनमिति । न यतिथ्यामितिप्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहात् । यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्यं यावदेव परिग्रहस्तावदेवैवंशब्देन परामृष्टुं युक्तम् । अन्यथा प्रश्नानर्थक्यान्निर्ज्ञातत्वाच्च संख्याया अग्नय एव वक्तव्याः । अथ निर्ज्ञातमप्यनूद्यते । यथाप्राप्तस्यैवानुवदनं युक्तं नत्वसौ लोकोऽग्निरिति । अथोपलक्षणार्थः । तथाऽप्याद्येनान्त्येन चोपलक्षणं युक्तम् । श्रुत्यन्तराच्च । समाने हि प्रकरणे छान्दोग्यश्रुतौ पञ्चाग्नीन्वेदेति पञ्चसंख्याया एवोपादानादनग्निहोत्रशेषमेतत्पञ्चाग्निदर्शनम् । यत्त्वग्निसमिदादिसामान्यं तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थमित्यवोचाम । तस्मान्नोत्क्रान्त्यादिपदार्थषट्कपरिज्ञानादर्चिरादिप्रतिपत्तिः । एवमिति प्रकृतोपादानेना-

---

मृष्टमिति परिहरति । नेत्यादिना । संगृहीतं परिहारं विवृणोति । यतिथ्यामित्यस्येति । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । यावदेव वस्तुपरिग्रहो विषय इत्यर्थः । षट्प्रश्नीयमेव व्यवहितं दर्शनमत्र परामृष्टं चेत्तदा यतिथ्यामिति प्रश्नो व्यर्थः स्यात् । षट्प्रश्नीनिर्णीतदर्शनशेषभूतदर्शनस्य प्रश्नादृते प्रतिवचनसंभवादित्याह । अन्यथेति । किंच पूर्वस्मिन्ग्रन्थे प्रचयशिष्टतया पञ्चत्वसंख्याया निश्चितत्वात्तदवच्छिन्नाः सांपदिकाग्नय एवात्रैवंशब्देन परामृष्टुमुचिता इत्याह । निर्ज्ञातत्वाच्चेति । अग्निहोत्रप्रकरणे निर्ज्ञातमेवाग्न्यादि पूर्वग्रन्थेऽप्यनूद्यते । तथा चाग्निहोत्रदर्शनमव्यवहितमेवंशब्देन किं न परामृष्टमिति शङ्कते । अथेति । अग्निहोत्रदर्शनं पूर्वग्रन्थेऽनूद्यते चेत्तत्प्रकरणे प्राप्तं रूपमनतिक्रम्यैवान्तरिक्षादेरप्यत्रानुवदनं स्यान्न तु तद्वैपरीत्येनानुवदनं युक्तम् । अनुवादस्य पुरोवादसापेक्षत्वात् । न चात्रान्तरिक्षाद्यनूद्यते तस्मादेवंशब्दो नाग्निहोत्रपरामर्शीति परिहरति । यथाप्राप्तस्येति । द्युलोकादिवादस्यान्तरिक्षाद्युपलक्षणार्थत्वात्पूर्वस्यानुवादत्वसंभवादेवंशब्दस्याग्निहोत्रविषयत्वसिद्धिरिति चोदयति । अथेति । प्रापकाभावादुपलक्षणपक्षायोगेऽप्यङ्गीकृत्य पञ्चाग्निनिर्देशवैयर्थ्येन दूषयति । तथाऽपीति । इतश्च स्वतन्त्रमेव पञ्चाग्निदर्शनमेवंशब्दपरामृष्टमित्याह । श्रुत्यन्तराच्चेति । समिदादिसाम्यदर्शनादग्निहोत्रदर्शनशेषभूतमेवैतद्दर्शनमित्युक्तमनूद्य दूषयति । यत्त्वित्यादिना । अवोचामाग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वादग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तमित्यत्रेति शेषः । एवंशब्देनाग्निहोत्रपरामर्शासंभवे फलितमाह । तस्मादिति । तच्छब्दार्थमेव स्फुटयति । एवमितीति । प्रकृतं पञ्चाग्निदर्शनं तच्च स्वतन्त्रमित्युक्तं तद्वतामर्चिरादिप्रतिपत्तिर्न केवलकर्मिणामि-

---

१ ङ. °स्य च या° । २ क. ग. घ. ज. °नूद्येत । य° । ३ ख. छ. ढ. ण. प्रव° । ४ क. °न्थे पर्यवशि° । ण. °न्थे प्राचुर्येशि° । ५ क. ख. ढ. °संख्यया । ६ ख. घ. छ. ढ. सांपादि° । ७ घ. ञ. ण. °न शक्यं परामृष्टुमि° ।

ये चामी अरण्ये श्रद्धाँ सत्य-

चिरादिप्रतिपत्तिविधानात्। के पुनस्ते य एवं विदुर्गृहस्था एव। ननु तेषां यज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्सिता। नानेवंविदामपि गृहस्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः। भिक्षुवानप्रस्थयोश्चारण्यसंबन्धेन ग्रहणात्। गृहस्थकर्मसंबद्धत्वाच्च पञ्चाग्निदर्शनस्य। अतो नापि ब्रह्मचारिण एवं विदुरिति गृह्यन्ते। तेषां तूत्तरे पथि प्रवेशः स्मृतिप्रामाण्यात्—

"अष्टाशीतिसहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसाम्।
उत्तरेणार्यम्णः पन्थास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे"

इति। तस्माद्ये गृहस्था एवमग्निजोऽहमग्न्यपत्यमित्येवं क्रमेणाग्निभ्यो जातोऽग्निरूप इत्येवं ये विदुस्ते च ये चामी अरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्चारण्यनित्याः श्रद्धां श्रद्धायुक्ताः सन्तः सत्यं ब्रह्म हिरण्यग-

त्यर्थः। प्रश्नपूर्वकं वेदितृविशेषं निर्दिशति। के पुनरित्यादिना। गृहस्थानां यज्ञादिना पितृयाणप्रतिपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्न देवयाने पथि प्रवेशोऽस्तीति शङ्कते। नन्विति। पञ्चाग्निविदां गृहस्थानां देवयाने पथ्यधिकारस्तद्रहितानां तु तेषामेव यज्ञादिना पितृयाणप्राप्तिरिति विभागोपपत्तेर्न वाक्यशेषविरोधोऽस्तीति समाधत्ते। नेत्यादिना। एवं विदुरिति सामान्यवचनात्परिव्राजकादेरप्यत्र ग्रहणं स्यादिति चेन्नेत्याह। भिक्षुवानप्रस्थयोश्चेति। विधान्तरेण तयोरुत्तरमार्गे प्रवेशान्न पञ्चाग्निविषयत्वेन ग्रहणं पुनरुक्तेरित्यर्थः। गृहस्थानामेव पञ्चाग्निविदां तत्र ग्रहणमित्यत्र हेत्वन्तरमाह। गृहस्थेति। ब्रह्मचारिणां तर्हि ग्रहणं भविष्यति नेत्याह। अत इति। पञ्चाग्निदर्शनस्य गृहस्थकर्मसंबन्धादेवेत्येतत्। कथं तर्हि नैष्ठिकब्रह्मचारिणां देवयाने पथि प्रवेशस्तत्राऽऽह। तेषां त्विति। अर्यम्णः संबन्धी यः पन्थास्तमासाद्य तेनोत्तरेण पथा ते यथोक्तसंख्या ऋषयः सापेक्षममृतत्वं प्राप्ता इति स्मृत्यर्थः। आश्रमान्तराणां पञ्चाग्निविषयत्वेनात्राग्रहणे फलितमाह। तस्मादिति। अग्निजत्वे फलितमाह। अग्न्यपत्यमिति। अग्निजत्वं साधयति। एवमिति। अग्न्यपत्यत्वे किं स्यात्तदाह। अग्नीति। इत्येवं ये गृहस्था विदुस्ते चेति योजना। अरण्यं स्त्रीजनासंकीर्णो देशः। परिव्राजकाश्चेति त्रिदण्डिनो गृह्यन्तेऽन्येषामेषणाभ्यो व्युत्थितानां सम्यग्ज्ञाननिष्ठानां देवयाने पथ्यप्रवेशादाश्रममात्रनिष्ठा वा तेऽपि गृह्येरन्निति द्रष्टव्यम्। श्रद्धाऽपि स्वयमुपास्या कर्मत्वश्रवणादित्याशङ्क्य प्रत्ययमात्रस्य सापेक्षत्वादुपास्यत्वानुपपत्तेर्मैव-

१ च. ज. झ. ढ. °बन्धत्वा°। २ क. °निष्ठाः श्र°। ३ घ. ञ. ण. °वित्त्वेन। ४ ञ. ण. °वित्त्वेना°। ५ क. ख. छ. ण. °स्ते ये ते चे°। ६ ख. छ. ढ. °ष्ठावन्तोऽपि। ७ ग. ञ. ण. साक्षादु°।

मुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्त्य-
र्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमा-

ऽऽत्मानमुपासते न पुनः श्रद्धां चोपासते ते सर्वेऽर्चिरभिसंभवन्ति। यावद्गृहस्थाः पञ्चाग्निविद्यां सत्यं वा ब्रह्म न विदुस्तावच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां ततो योषाग्नेर्जाताः पुनर्लोकं प्रत्युत्थायिनोऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठातारो भवन्ति। तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृलोकं पुनः पर्जन्यादिक्रमेणेममावर्तन्ते। ततः पुनर्योषाग्नेर्जाताः पुनः कर्म कृत्वेत्येवमेव घटीयन्त्रवद्गत्यागतिभ्यां पुनः पुनरावर्तन्ते। यदा त्वेवं विदुस्ततो घटीयन्त्रभ्रमणाद्विनिर्मुक्ताः सन्तोऽर्चिरभिसंभवन्ति। आर्चिरिति नाग्निज्वालामात्रं किंतर्ह्यर्चिरभिमानिन्यर्चिःशब्दवाच्या देवतोत्तरमार्गलक्षणा व्यवस्थितैव तामभिसंभवन्ति। न हि परिव्राजकानामग्न्यर्चिषैव साक्षात्संबन्धोऽस्ति। तेन देवतैव परिगृह्यतेऽर्चिःशब्दवाच्या। अतोऽहर्देवताम्। मरणकालनियमानुपपत्तेरहःशब्दोऽपि देवतैव। आयुषः क्षये हि मरणम्। नह्येवंविदोऽह्न्येवं मर्तव्यमित्यहर्मरणकालो नियन्तुं शक्यते। न च रात्रौ प्रेताः सन्तोऽहः प्रतीक्षन्ते "स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति" इति श्रुत्यन्तरात्। अह्न आपूर्यमाणपक्षमहर्देवतयाऽतिवाहिता आपूर्यमाणपक्षदेवतां

मित्याह। न पुनरिति। सर्वे पञ्चाग्निविदः सत्यब्रह्मविदश्चेत्यर्थः। विनाऽपि विद्याबलमर्चिरभिसंपत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह। यावदिति। कर्म कृत्वा लोकं प्रत्युत्थायिन इति पूर्वेण संबन्धः। केवलकर्मिणां देवयानमार्गप्राप्तिर्नास्तीत्युक्तं निगमयति। इत्येवमेवेति। विदुषामेव देवयानप्राप्तिमुपसंहरति। यदा त्विति। नन्वर्चिषो ज्वालात्मनोऽस्थैर्यात्तदभिसंपत्तिर्न फलाय कल्पते तत्राऽऽह। अर्चिरितीति। अर्चिःशब्देन यथोक्तदेवताग्रहे लिङ्गमाह। न हीति। भूतोऽर्चिर्देवतायाः सकाशादिति यावत्। अहःशब्दस्य कालविषयत्वमुक्तदोषाभावादिति चेन्नेत्याह। मरणेति। नियमाभावमेव व्यनक्ति। आयुष इति। विद्वद्विषये नियममाशङ्क्याऽऽह। न हीति। ननु रात्रौ मृतोऽपि विद्वानहरपेक्ष्य फली संपत्स्यते नेत्याह। न चेति।

---

१ च. झ. ढ. °र्मर्चि° । २ च. ढ. °बन्धस्तेषां ते° । ३ क. झ. °स्ति तेषां ते° । ४ ख. छ. °रणेनैवं° । ५ क. घ. ङ. च. ज. झ. ढ. °म् । नैवं° । ६ ग. ज. झ. ढ. °दामह° । ७ ख. घ. छ. ढ. °मिति । नन्वह° । ८ क. ख. छ. ठ. °ति । एवं° ।

पूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्या-द्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलो-कान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥

प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतामित्येतत् । आपूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङु-त्तरां दिशमादित्यः सवितेति तान्मासान्प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतयाऽतिवा-हिताः सन्तः । मासानिति बहुवचनात्संघचारिण्यः षडुत्तरायणदेवतास्तेभ्यो मासेभ्यः षण्मासदेवताभिरतिवाहिता देवलोकाभिमानिनीं देवतां प्रतिप-द्यन्ते । देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं विद्युदभिमानिनीं देवतां प्रतिप-द्यन्ते । विद्युद्देवतां प्राप्तान्ब्रह्मलोकवासी पुरुषो ब्रह्मणा मनसा सृष्टो मानसः कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्मलोकान्गमयति । ब्रह्मलोकानित्यधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्ना इति गम्यन्ते बहुवचनप्रयोगात् । उपासनतारतम्योपपत्तेश्च । ते तेन पुरुषेण गमिताः सन्तस्तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः प्रकृष्टाः सन्तः स्वयं परावतः प्रकृष्टाः समाः संवत्सराननेकान्वसन्ति । ब्रह्मणोऽनेकान्कल्पान्व-सन्तीत्यर्थः । तेषां ब्रह्मलोकं गतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन्संसारे न पुनरागमनमिहेति शाखान्तरपाठात् । इहेत्याकृतिमात्रग्रहणमिति चेच्छ्वो-भूते पौर्णमासीमिति यद्वत् । नेहेतिविशेषणानर्थक्यात् । यदि हि नाऽऽवर्तन्त एवेहग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । श्वोभूते पौर्णमासीमित्यत्र

एकस्मिन्नेव ब्रह्मलोके कथं बहुवचनमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । ब्रह्म-लोकानिति बहुवचनप्रयोगादिति संबन्धः । अत्र ब्रह्मलोका विशेष्यत्वेन गृह्यन्ते । बहुवचनोपपत्तौ हेत्वन्तरमाह । उपासनेति । कल्पशब्दोऽत्रावान्तरकल्पविषयः । तेषा-मिह न पुनरावृत्तिरिति क्वचित्पाठादस्मिन्नित्यादिव्याख्यानमयुक्तमिति शङ्कते । इहेति । यथा श्वोभूते पौर्णमासीं यजेतेत्यत्राऽऽकृतिः पौर्णमासीशब्दार्थः । श्वोभूतत्वं च न व्यावर्तकं पौर्णमासीपदलक्ष्येष्टेः प्रतिपद्येव कर्तव्यतानियमात्तथेहाऽऽकृतेरिहशब्दार्थ-त्वान्निरङ्कुशैवानावृत्तिरत्र सिध्यतीत्यर्थः । परिहरति । नेत्यादिना । परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति । श्वोभूत इति । कृतसंभारदिवसापेक्षं हि श्वोभूतत्वं पौर्णमासीदिने चातु-

१ घ. ज. 'सनाता' । २ क. ख. छ. ड. विशदय' ।

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति

पौर्णमास्याः श्वोभूतत्वमनुक्तं न ज्ञायत इति युक्तं विशेषयितुम् । न हि तत्र श्वआकृतिः शब्दार्थो विद्यत इति श्वःशब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते । यत्र तु विशेषणशब्दे प्रयुक्तेऽन्विष्यमाणे विशेषणफलं चेन्न गम्यते तत्र युक्तो निरर्थकत्वेनोत्स्रष्टुं विशेषणशब्दो न तु सत्यां विशेषणफलावगतौ । तस्मादस्मात्कल्पादूर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते ॥ १९ ॥

अथ पुनर्ये नैवं विदुरुत्क्रान्त्याद्यग्निहोत्रसंबन्धपदार्थषट्कस्यैव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेनाग्निहोत्रादिना दानेन बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु द्रव्यसंविभागलक्षणेन तपसा बहिर्वेद्येव दीक्षादिव्यतिरिक्तेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिना लोकाञ्जयन्ति । लोकानिति बहुवचनात्तत्रापि फलतारतम्यमभिप्रेतम् । ते धूममभिसंभवन्ति । उत्तरमार्ग इवेहापि देवता एव धूमादिशब्दवाच्या धूमदेवतां प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां

मास्येष्टौ कृतायां कदा पौर्णमासीष्टिः कर्तव्येति विना वचनं न ज्ञायते तत्र श्वोभूतत्वं विशेषणं भवत्यन्यव्यावर्तकं तद्वदिहेति विशेषणमपि व्यावर्तकमेवेति नाऽऽत्यन्तिकानावृत्तिसिद्धिरित्यर्थः । यत्तु पौर्णमासीशब्दवदिहशब्दस्याऽऽकृतिवाचित्वादव्यावर्तकत्वमिति तत्राऽऽह । न हीति । यद्यपि प्रकृते वाक्ये पौर्णमासीशब्दो भवत्याकृतिवचनस्तथाऽपि श्वःशब्दार्थोऽपि काचिदाकृतिरस्तीत्यङ्गीकृत्याव्यावर्तकः श्वोभूतशब्दो नैव प्रयुज्यते । तथाऽत्रापि विशेषणशब्दस्य व्यावर्तकत्वमावश्यकमित्यर्थः । सुषिरमाकाशमित्यादौ व्यावर्त्याभावेऽपि विशेषणप्रयोगवदत्रापि विशेषणं स्वरूपानुवादमात्रमित्याशङ्क्याऽऽह । यत्र त्विति । विशेषणफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १९ ॥

देवयानं पन्थानमुक्त्वा पथ्यन्तरं वक्तुं वाक्यान्तरमादाय पदद्वयं व्याकरोति । अथेत्यादिना । कथं ते फलभागिनो भवन्तीत्याकाङ्क्षायामाह । यज्ञेनेति । ननु दानतपसी यज्ञग्रहणेनैव गृहीते न पृथग्ग्रहीतव्ये तत्राऽऽह । बहिर्वेदीति । दीक्षादीत्यादिपदेन पयोव्रतादियज्ञाङ्गसंग्रहः । तत्रेति पितृलोकोक्तिः । अपिशब्दो ब्रह्मलोकदृष्टान्तार्थः । धूमसंततेरपुरुषार्थत्वमाशङ्क्योक्तम् । उत्तरमार्ग इवेति । इहापीति पितृयाणमार्गेऽपी-

१ ख. छ. तत्राऽऽकृ° । २ ख. च. ट. °तिः श्वःश° । ३ घ. ण. °तत्ववि° । ४ क. घ. छ. ञ. ण. °र्तकश्वो° । ५ ख. छ. ट. °पादिवा° ।

धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाण-
पक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्य एति मासे-
भ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं
भवन्ति ताꣳस्तत्र देवा यथा सोमꣳ राजानमा-
प्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाꣳस्तत्र भक्षयन्ति तेषां
यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाऽऽकाशमभिनिष्पद्यन्त

तद्वदेव । धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां ततोऽपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षदे-
वतां ततो यान्षण्मासान्दक्षिणां दिशमादित्य एति तान्मासदेवता-
विशेषान्प्रतिपद्यन्ते । मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रम् । ते चन्द्रं
प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्रान्नभूतान्यथा सोमं राजानमिह यज्ञ ऋत्विज
आप्यायस्वापक्षीयस्वेति भक्षयन्त्येवमेनांश्चन्द्रं प्राप्तान्कर्मिणो भृत्यानिव
स्वामिनो भक्षयन्त्युपभुञ्जते देवाः । आप्यायस्वापक्षीयस्वेति न मन्त्रः
किंतर्ह्याप्याय्याऽऽप्याय्य चमसस्थं भक्षणेनापक्षयं च कृत्वा पुनः पुन-
र्भक्षयन्तीत्यर्थः । एवं देवा अपि सोमलोके लब्धशरीरान्कर्मिण उप-
करणभूतान्पुनः पुनर्विश्रामयन्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्तः । तद्धि
तेषामाप्यायनं सोमस्याऽऽप्यायनमिवोपभुञ्जत उपकरणभूतान्देवाः ।
तेषां कर्मिणां यदा यस्मिन्काले तद्यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं
कर्म पर्यवैति परिगच्छति परिक्षीयत इत्यर्थः । अथ तदेममेव प्रसिद्धमा-
काशमभिनिष्पद्यन्ते । यास्ताः श्रद्धाशब्दवाच्या द्युलोकाग्नौ हुता आपः

र्थः । तद्वदेवेत्युत्तरमार्गगामिनीनां देवतानामिवेत्यर्थः । तत्रेति प्रकृतलोकोक्तिः ।
र्मिणां तर्हि देवैर्भक्ष्यमाणानां चन्द्रलोकप्राप्तिरनर्थायैवेत्याशङ्क्याऽऽह । उपभुञ्जत
ते । अन्यथाप्रतिभासं व्यावर्तयति । आप्यायस्वेति । एवं देवा अपीति संक्षिप्तं
ष्टान्तिकं विवृणोति । सोमलोक इति । कथं पौनःपुन्येन विश्रान्तिः संपाद्यते
त्राऽऽह । कर्मानुरूपमिति । दृष्टान्तवद्दार्ष्टान्तिके किमित्याप्यायनं नोक्तं तत्राऽऽह ।
द्धीति । पुनः पुनर्विश्रम्याभ्यनुज्ञानामिति यावत् । लोकद्वयप्रापकौ पन्थानावित्थं
ाख्याय पुनरेतल्लोकप्राप्तिप्रकारमाह । तेषामित्यादिना । कथं चन्द्रस्थलस्खलि-
नां कर्मिणामाकाशतादात्म्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यास्ता इति । सोमाकारपरिणत-

---

घ. च. ज. ढ. °न्देवताः । ते° । २ ख. छ. ढ. °न्तदार्ष्टा° । ३ ग. °विश्रमाभ्य° । ४ ख. ढ. °श्रामाभ्य° ।

आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते
पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ते पुनः पुरु-
षाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ जायन्ते लोका-
न्प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽ-

सोमाकारपरिणता याभिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगाय शरीरमारब्धम-
म्मयं ताः कर्मक्षयाद्धिमपिण्ड इवाऽऽतपसंपर्कात्प्रविलीयन्ते। प्रविलीनाः
सूक्ष्मा आकाशभूता इव भवन्ति तदिदमुच्यत इममेवाऽऽकाशमभिनि-
ष्पद्यन्त इति। ते पुनरपि कर्मिणस्तच्छरीराः सन्तः पुरोवातादिना
इतश्चामुतश्च नीयन्तेऽन्तरिक्षगास्तदाह। आकाशाद्वायुमिति। वायो-
र्वृष्टिं प्रतिपद्यन्ते। तदुक्तम्। पर्जन्याग्नौ सोमं राजानं जुह्वतीति। ततो
वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पतन्ति। ते पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवाद्यन्नं भवन्ति।
तदुक्तमस्मिँल्लोकेऽग्नौ वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं संभवतीति।
ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्तेऽन्नभूता रेतस्सिचि। ततो रेतोभूता योषाग्नौ
हूयन्ते ततो जायन्ते लोकं प्रत्युत्थायिनस्ते लोकं प्रत्युत्तिष्ठन्तोऽग्निहो-
त्रादिकर्मानुतिष्ठन्ति। ततो धूमादिना पुनः पुनः सोमलोकं पुनरिमं
लोकमिति। त एवं कर्मिणोऽनुपरिवर्तन्ते घटीयन्त्रवच्चक्रीभूता बंभ्रम-
तीत्यर्थः। उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावद्ब्रह्म न विदुः। इति नु

त्वमेव स्फोरयति। याभिरिति। तस्य झटिति द्रवीभवनयोग्यतां दर्शयति। अम्म-
यमिति। साभान्यापत्तिरुपपत्तेरिति न्यायेनाऽऽह। आकाशभूता इवेति। आका-
शाद्वायुप्राप्तिप्रकारमाह। ते पुनरिति। अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापादिति न्याये-
नाऽऽह। ते पृथिवीमिति। रेतस्सिग्योगोऽथेति न्यायमाश्रित्याऽऽह। ते पुनरिति।
योनेः शरीरमिति न्यायमनुसृत्याऽऽह। तत इति। उत्पन्नानां केषांचिदिष्टादिकारि-
त्वमाह। लोकमिति। कर्मानुष्ठानानन्तरं तत्फलभागित्वमाह। ततो धूमादिनेति।
सोमलोके फलभोगानन्तरं पुनरेतल्लोकप्राप्तिमाह। पुनरिति। पौनःपुन्येन विपरि-
वर्तनस्यावधिं सूचयति। उत्तरमार्गायेति। प्राग्ज्ञानात्संसरणं षष्ठेऽपि व्याख्यातमि-
त्याह। इति न्विति। स्थानद्वयमावृत्तिसंहितमुक्त्वा स्थानान्तरं दर्शयति।

---

१ ख. ग. ङ. च. ज. ट. ड. ढ. °न्ति त ए°। २ घ. ढ. °हुतेरन्नं। ३ क. च. °न्ते ते लो°।
४ क. घ. ज. लोकम°। ५ घ. °नः सो°। ६ ज. °ता भ्रमन्तीत्य°। ७ म. °ल्मोगि°।

थ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम् ॥१६॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

कामयमानः संसरतीत्युक्तम् । अथ पुनर्ये उत्तरं दक्षिणं चैतौ पन्थानौ न विदुरुत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ते किं भवन्तीति । उच्यते । ते कीटाः पतङ्गा यदिदं यच्चेदं दन्दशूकं दंशमशकमित्येतद्भवन्ति । एवं हीयं संसारगतिः कष्टाऽस्यां निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथाच श्रुत्यन्तरम् "तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्व" इति । तस्मात्सर्वोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानहानेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं शास्त्रीयं कर्म ज्ञानं वाऽनुतिष्ठेदिति वाक्यार्थः । तथा चोक्तम् "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं तस्माज्जुगुप्सेत" इति श्रुत्यन्तरान्मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थः । अत्राप्युत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन एव महान्यत्नः कर्तव्य इति गम्यते । एवमेवानुपरिवर्तन्त इत्युक्तत्वात् । एवं प्रश्नाः सर्वे निर्णीताः । असौ वै लोक इत्यारभ्य पुरुषः संभवतीति चतुर्थः प्रश्नो प्रतिख्यामाहुत्यामित्यादिः प्राथम्येन । पञ्चमस्तु द्वितीयत्वेन देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वेति दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन । तेनैव

अथेत्यादिना । स्थानद्वयात्तृतीये स्थाने विशेषं कथयति । एवमिति । तृतीये स्थाने छान्दोग्यश्रुतिं संवादयति । तथा चेति । अमुष्या गतेरतिकष्टत्वे परिशिष्टं वाक्यार्थमाचष्टे । तस्मादिति । सर्वोत्साहो वाक्कायचेतसां प्रयत्नः । यदुक्तमस्यां निमग्नस्य पुनरुद्धारो दुर्लभो भवतीति तत्र श्रुत्यन्तरमनुकूलयति । तथा चेति । अतो व्रीह्यादिभावादित्यर्थः । तस्मादित्यतिकष्टात्संसारादित्यर्थः । दक्षिणोत्तरमार्गप्राप्तिसाधने यत्नसाम्यमाशङ्क्याऽऽह । अत्रापीति । पञ्चप्रश्नान्प्रस्तुत्य किमिति प्रत्येकं तेषां निर्णयो न कृत इत्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । निर्णीतं प्रकारमेव संगृह्णाति । असावित्यादिना । प्राथम्येन निर्णीत इति संबन्धः । देवयानस्येत्यादिः पञ्चमः प्रश्नः स तु द्वितीयत्वेन दक्षिणाद्विमार्गोपायसाधनोक्त्या निर्णीत इत्यर्थः । तेनैव मार्गद्वयप्राप्तिसाधनोपदेशेनैवेति यावत् । मृतानां प्रजानां विप्रतिपत्तिः प्रथमप्रश्नस्तस्य निर्णयप्रका-

१ ख. ग. ज. छ. झ. ट. °नं चानु° । २ च. ट. °तीत्यन्तश्रु° । ३ ट. °यानस्य । ४ घ. ण. °दिना प्र° ।

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्यु-दगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे

च प्रथमोऽप्यग्नेरारभ्य केचिदर्चिः प्रतिपद्यन्ते केचिद्धूममिति विप्रतिपत्तिः । पुनरावृत्तिश्च द्वितीयः प्रश्न आकाशादिक्रमेणेमं लोकमागच्छन्तीति । तेनैवासौ लोको न संपूर्यते कीटपतङ्गादिप्रतिपत्तेश्च केषांचिदिति तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीतः ॥ १६ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

स यः कामयेत । ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्ता । तत्र ज्ञानं स्वतन्त्रं कर्म तु दैवमानुषवित्तद्वयायत्तं तेन कर्मार्थं वित्तमुपार्जनीयम् । तच्चाप्रत्यवायकारिणोपायेनेति तदर्थं मन्थाख्यं कर्माऽऽरभ्यते महत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च सत्यर्थसिद्धं हि वित्तम् । तदुच्यते । स यः कामयेत स यो वित्तार्थी कर्मण्यधिकृतो यः कामयेत । किम् । महन्महत्त्वं प्राप्नुयां महान्स्यामितीत्यर्थः । तत्र मन्थकर्मणो विधित्सितस्य कालोऽभिधीयते । उदगयन आदित्यस्य तत्र सर्वत्र प्राप्तावापूर्यमाणपक्षस्य शुक्लपक्षस्य[१] । तत्रापि सर्वत्र प्राप्तौ पुण्याहेऽनुकूल आत्मनः कर्मसिद्धिकर इत्यर्थः ।

रमाह । अग्नेरिति । द्वितीयप्रश्नस्वरूपमनूद्य तस्य निर्णीतत्वप्रकारं प्रकटयति । पुनरावृत्तिश्चेति । आगच्छन्तीति निर्णीत इत्युत्तरत्र संबन्धः । तेनैव पुनरावृत्तेः सत्त्वेनेत्यर्थः । अमुष्य लोकस्यासंपूर्तिर्हि तृतीयः प्रश्नः स च द्वाभ्यां हेतुभ्यां प्रागुक्ताभ्यां निर्धारितो भवतीति भावः ॥ १६ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य संगतिमाह । स य इति । तत्रेति निर्धारणे सप्तमी । कथं तर्हि वित्तोपार्जनं संभवति तत्राऽऽह । तच्चेति । तदर्थं वित्तसिद्ध्यर्थमिति यावत् । ननु महत्त्वसिद्ध्यर्थमिदं कर्माऽऽरभ्यते महत्प्राप्नुयामिति श्रुतेस्तत्कथमन्यथा प्रतिज्ञातमिति शङ्कते । महत्त्वेति । परिहरति । महत्त्वे चेति । उक्तेऽर्थे श्रुत्यक्षराणि योजयति । तदुच्यत इत्यादिना । स यो वित्तार्थी कामयेत तस्येदं कर्मेति शेषः । यस्य कस्यचिद्वित्तार्थिनस्तर्हीदं कर्म स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मण्यधिकृत इति । तत्र वित्तार्थिनि पुंसीति यावत् । उपसदो नामेष्टिविशेषाः । ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याहःस्विति शेषः ।

१ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ढ. 'मित्य' । २ ङ. तस्य क' ।

द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वौ-

ध्द्वादशाहं यस्मिन्पुण्येऽनुकूले कर्म चिकीर्षति ततः प्राक्पुण्याहमेवाऽऽरभ्य द्वादशाहमुपसद्व्रती । उपसत्सु व्रतमुपसेदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं तद्व्रतम् । अत्र च तत्कर्मानुपसंहारात्केवलमितिकर्तव्यताशून्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते । ननूपसदो व्रतमिति यदा विग्रहस्तदा सर्वमितिकर्तव्यतारूपं ग्राह्यं भवति तत्कस्मान्न परिगृह्यत इति । उच्यते । स्मार्तत्वात्कर्मणः । स्मार्तं हीदं मन्थकर्म । ननु श्रुतिविहितं सत्कथं स्मार्तं भवितुमर्हति । स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरियम् । श्रौतत्वे हि प्रकृतिविकारभावस्ततश्च प्राकृतधर्मग्राहित्वं विकारकर्मणो न त्विह श्रौतत्वम् । अत एव चाऽऽवसथ्याग्नावेतत्कर्म विधीयते । सर्वा चाऽऽवृत्स्मार्तैवेति । उपसद्व्रती भूत्वा पयोव्रती सन्नि-

ं किं पुनस्तासु व्रतमिति तदाह । तत्र चेति । यदुपसत्सु स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं यजमानस्य प्रसिद्धं तदत्रोपसद्व्रतमित्यर्थः । प्रकृतेऽपि तर्हि स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं स्यादिति चेन्नेत्याह । अत्र चेति । मन्थाख्यं कर्म सप्तम्यर्थः । तत्कर्मेत्युपसद्रूपकर्मोक्तिः । केवलमित्यस्यैवार्थमाह । इतिकर्तव्यताशून्यमिति । मासान्तरमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । कर्मधारयरूपं समासवाक्यं तदित्युक्तम् । न्थाख्यस्य कर्मणः स्मार्तत्वादत्र श्रुत्युक्तानामुपसदामुपसंग्रहाभावान्न कर्मधारयः सिध्यत्युत्तरमाह । उच्यत इति । मन्थकर्मणः स्मार्तत्वमाक्षिपति । नन्विति । परिसमूनपरिलेपनाग्न्युपसमाधानादेः स्मार्तार्थस्यात्रोच्यमानत्वादियं श्रुतिः स्मृत्यनुवादिनी क्ता तथा चैतत्कर्म भवत्येव स्मार्तमिति परिहरति । स्मृतीति । ननु श्रुतेर्न स्मृत्यवादित्वं वैपरीत्याद्यतो भवतीदं श्रौतमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रौतत्वे हीति । यदादं र्म श्रौतं तदा ज्योतिष्टोमेनास्य प्रकृतिविकृतिभावः स्यात् । समग्राङ्गसंयुक्ता प्रकृविकलाङ्गसंयुक्ता च विकृतिः । प्रकृतिविकृतिभावे च विकृतिकर्मणः प्राकृतधर्मग्राहित्वादुपसद एव व्रतमिति विगृह्य सर्वमितिकर्तव्यतारूपं शक्यं ग्रहीतुं न ात्र श्रौतत्वमस्ति परिलेपनादिसंबन्धात् । न च पूर्वभाविन्याः श्रुतेरुत्तरभाविस्मृत्यवादित्वासिद्धिस्तस्यास्त्रैकाल्यविषयत्वाभ्युपगमादिति भावः । मन्थकर्मणः स्मार्तत्वे ङ्गमाह । अत एवेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । सर्वा चेति । मन्थग-

१ क. °तमुपसदव्रतमु° । २ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. ढ. °सदिष्टिविशेष उपसदः । ३ च. ढ. °तं र्मे भ° । ४ ख. छ. °कृतं ध° । ५ ञ. तत्राऽऽह° । ६ ख. छ. ढ. तदुप° । ७ ख. छ. ढ. °दन्यश्रु° । घ. ञ. ढ. ण. °दित्वं । ९ क. ख. छ. ञ. ढ. ण. °कृतक° । १० क. ख. छ. ञ. ढ. °तत्कर्म° ।

दुम्बरे क॰से चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्याऽऽवृताऽऽज्य॰ स॰स्कृत्य पु॰सा नक्षत्रेण

त्यर्थः । औदुम्बर उदुम्बरवृक्षमये कंसे चमसे वा तस्यैव विशेषणं कंसाकारे चमसाकारे वौदुम्बर एव । आकारे तु विकल्पो नौदुम्बरत्वे । अत्र सर्वौषधं सर्वासामोषधीनां समूहं यथासंभवं यथाशक्ति च सर्वा औषधीः समाहृत्य तत्र ग्राम्याणां तु दश नियमेन ग्राह्या व्रीहियवाद्या वक्ष्यमाणाः। अधिकग्रहणे तु न दोषः । ग्राम्याणां फलानि च यथासंभवं यथाशक्ति च । इतिशब्दः समस्तसंभारोपचयप्रदर्शनार्थः । अन्यदपि यत्संभरणीयं तत्सर्वं संभृत्येत्यर्थः । क्रमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्टव्यः। परिसमूहनपरिलेपने भूमिसंस्कारः। अग्निमुपसमाधायेति वचनादावसथ्येऽग्नाविति गम्यते । एकवचनादुपसमाधानश्रवणाच्च । विद्यमानस्यैवोपसमाधनम् । परिस्तीर्य दर्भानावृता स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थालीपाकावृत्परिगृह्यते तयाऽऽज्यं संस्कृत्य पुंसा नक्षत्रेण पुंनाम्ना नक्षत्रेण

तेतिकर्तव्यताऽत्राऽऽवृदित्युच्यते । उपसद एव व्रतमिति विग्रहासंभवादुपसत्सु व्रतमित्यस्मदुक्तं सिद्धमुपसंहर्तुमितिशब्दः । पयोव्रती सन्वक्ष्यमाणेन क्रमेण जुहोतीति संबन्धः । ताम्रमौदुम्बरमिति शङ्कां वारयति[1] । उदुम्बरवृक्षमय इति । तस्यैवेति प्रकृतपात्रपरामर्शः । औदुम्बरत्वेऽपि विकल्पमाशङ्क्याऽऽह । आकार इति । अत्रेति पात्रनिर्देशः । असंभवादशक्यत्वाच्च सर्वौषधं समाहृत्येत्ययुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । यथासंभवमिति । ओषधिषु नियमं दर्शयति । तत्रेति । परिसंख्यां वारयति । अधिकेति । इति संभृत्यात्रेतिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वे. फलितं वाक्यार्थं कथयति । अन्यदपीति । ओषध्यादीनां संभरणानन्तरं परिसमूहनादिक्रमे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह । क्रम इति । तत्रेति परिसमूहनाद्युक्तिः । होमाधारत्वेन त्रेताग्निपरिग्रहं वारयति । अग्निमिति । आवसथ्येऽग्नौ होम इति शेषः । कथमेतावता त्रेताग्निपरित्यागस्तत्राऽऽह । एकवचनादिति । कथमुपसमाधानश्रवणं त्रेताग्निनिवारकं तत्राऽऽह । विद्यमानस्येति । आहवनीयादेश्चाऽऽधेयत्वान्न प्रागेव सत्त्वमिति भावः । मध्ये स्वस्याग्नेश्चेति शेषः । आवापस्थानमाहुतिविशेषप्रक्षेपप्रदेशः । भो जातवेदस्त्वदधीना यावन्तो देवा वक्रमतयः सन्तो ममार्थान्प्रतिबध्नन्ति तेभ्योऽ

१ घ. 'म्बरे दृ' । २ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ 'त्वे । स' । ३ घ.च. ज. ट. 'म्यास्तु द' ।
४ क. ख. घ. छ. ञ. ट. ण. 'ति । वृ' । ५ ख. ग. छ. ट. ण. 'षधीषु ।

मन्थꣳ संनीय जुहोति । यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा । या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति तां त्वा घृतस्य यजे सꣳराधनीमहꣳ स्वाहा ॥ १ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहे-

---

पुण्याहसंयुक्तेन् मन्थं सर्वौषधफलपिष्टं तत्रौदुम्बरे चमसे दधनि मधुनि घृते चोपसिच्यैकयोपमन्थन्योपसंमथ्य संनीय मध्ये संस्थाप्यौदुम्बरेण स्रुवेणाऽऽवापस्थान आज्यस्य जुहोत्येतैर्मन्त्रैर्यावन्तो देवा इत्याद्यैः ॥ १ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यारभ्य द्वे द्वे आहुती हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति । स्रुवावलेपनमाज्यं मन्थे संस्रावयति । एतस्मादेव ज्येष्ठाय

इमाज्यभागं त्वय्यर्पयामि ते च तेन तृप्ता भूत्वा सर्वैरपि पुरुषार्थैर्मा तर्पयन्तु । अहं च त्वदधीनोऽर्पित इत्याद्यमन्त्रस्यार्थः । जातं जातं वेत्तीति वा जाते जाते विद्यत इति वा जातवेदाः । या देवता कुटिलमतिर्भूत्वा सर्वस्यैवाहमेव धारयन्त्रीति मत्वा त्वामाश्रित्य वर्तते तां सर्वसाधनीं देवतामहं घृतस्य धारया यजे स्वाहेति पूर्ववदेव द्वितीयमन्त्रार्थः ॥ १ ॥

ज्येष्ठायेत्यादिमन्त्रेषु ध्वनितमर्थमाह । एतस्मादेवेति । द्वे द्वे आहुती हुत्वेत्युक्तं

---

१ ख. घ. क. च. छ. ज. झ. ढ. °पमा° । २ घ. ञ. ण. °ति च म° ।

त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥२॥ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ ३ ॥

श्रेष्ठायेत्यशदिप्राणलिङ्गाज्ज्येष्ठश्रेष्ठादिप्राणविद एवास्मिन्कर्मण्यधिकारः रेतस इत्यारभ्यैकैकामाहुतिं हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयत्यपरयोपमन्थन्. पुनर्मध्नाति ॥ २ ॥ ३ ॥

तत्र सर्वत्र द्वित्वप्रसङ्गं प्रत्याचष्टे । रेतस इत्यारभ्येति । संस्रवः स्रुवावालिप्तमा-न्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥

---

१ घ. ण. स्रुचावभिलि॰ ।

अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिंकृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संवर्गोऽसीति ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छत्याम॑स्याम॑हि ते महि स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा॑ राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥ अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाता

अथैनमभिमृशति भ्रमदसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

अथैनमुद्यच्छति सह पात्रेण हस्ते गृह्णात्यामंस्यामंहि ते महीत्यनेन ॥ ५ ॥

अथैनमाचामति भक्षयति गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्यैकया

मन्थद्रव्यस्य प्राणदेवताकत्वात्प्राणेनैकीकृत्य सर्वात्मकत्वं तथाच सर्वदेहेषु प्राणरूपेण त्वं भ्रमदसि प्राणस्य चलनात्मकत्वात्तद्रूपत्वाच्च । तत्राग्निरूपेण च त्वं ज्वलदसि प्रकाशात्मकत्वादग्नेस्तद्रूपत्वाच्च । तदनु ब्रह्मरूपेण त्वं पूर्णमसि । नभोरूपेण प्रस्तब्धं निष्कम्पमसि सर्वैरविरोधित्वात्सर्वमपि जगदेकसभवदात्मन्यन्तर्भाव्यापरिच्छिन्नतया स्थितं वस्तु त्वमसि । प्रस्तोत्रा यज्ञारम्भे त्वमेव हिंकृतमसि । तेनैव यज्ञमध्ये हिंक्रियमाणं चासि । उद्गात्रा च यज्ञारम्भे तन्मध्ये चोद्गीथमुद्गीयमानं चासि । अध्वर्युणा त्वं श्रावितमसि । आग्नीध्रेण च प्रत्याश्रावितमसि । आर्द्रे मेघोदरे सम्यग्दीप्तमसि । विविधं भवतीति विभुः । प्रभुः समर्थो भोग्यरूपेण सोमात्मना स्थितत्वादन्नं भोक्तृरूपेणाग्न्यात्मना ज्योतिः कारणत्वान्निधनं लयोऽध्यात्माधिदैवयोर्वागादीनामग्न्यादीनां च संहरणात्त्वं संवर्गोऽसीत्यभिमर्शनमन्त्रस्यार्थः ॥ ४ ॥

आमंसि त्वं सर्वं विजानासि । वयं च ते तव माहि महत्तरं रूपमामंहि मन्यामहे । स हि प्राणो राजादिगुणः स च मां तथाभूतं करोत्वित्युद्यमनमन्त्रस्यार्थः ॥ ५ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं वरणीयं श्रेष्ठं पदं धीमहीति संबन्धः । वाता वायुभेदा मधु सुखमृ-

१ छ. विभुर° । २ छ. ढ. प्रभुर° । ३ च. ढ. सचमसं हस्ते । ४ ग. °स्तेन ग्र° । ५ क. ग. तवाभि° । ६ अ. तव । ७ घ. ग. ण. °युप्रभे° ।

ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । भूः स्वाहा । भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳ रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता । भुवः स्वाहा । धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । स्वः स्वाहेति । सर्वां च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदꣳ सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य

व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमग्रासमाचामति । तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीयं ग्रासम् । तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याहृत्या तृतीयं ग्रासम् । सर्वां सावित्रीं सर्वाश्च मधुमतीरुक्त्वाऽहमेवेदं सर्वं भूयासमिति चान्ते भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्तं भक्षयति । यथा चतुर्भिर्ग्रासैस्तद्द्रव्यं सर्वं परिसमाप्यते तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यत्पात्रावलिप्तं

वायवे वहन्ति । सिन्धवो नद्यो मधु क्षरन्ति मधुररसान्स्रवन्ति । ओषधीश्चास्मान्प्रति माध्वीर्मधुररसाः सन्तु । देवस्य सवितुर्भर्गस्तेजोऽन्नं वा प्रस्तुतं पदं चिन्तयामः । नक्तं रात्रिरुतोषसो दिवसाश्च मधु प्रीतिकराः सन्तु । पार्थिवं रजो मधुमदनुद्वेगकरमस्तु । द्यौश्च पिता नोऽस्माकं मधु सुखकरोऽस्तु । यः सविता नोऽस्माकं धियो बुद्धीः प्रचोदयात्प्रेरयेत्तस्य तद्वरेण्यमिति संबन्धः । वनस्पतिः सोमोऽस्माकं मधुमानस्तु । गावो रश्मयो दिशो वा माध्वीः सुखकराः सन्तु । अन्तशब्दादिविशब्दाश्चोपरिष्टादुक्त्वेत्यनुषङ्गः । एवं ग्रासचतुष्टये निर्वृत्ते सत्यवशिष्टे द्रव्ये किं कर्तव्यं तत्राऽऽह । यथेति । पात्रावशिष्टस्य परित्यागं वारयति । यदिति ।

---

१ ख. छ. ढ. ण. °रसा° । २ क. ख. छ. ढ. °जोऽनन्ताप्र° । ३ घ. निर्वृत्ते । ४ घ. भ. ण. °वलिप्तस्य ।

पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वꣳशं जपति ॥ ६ ॥ तꣳ हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥७॥ एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥

तत्पात्रं सर्वं निर्णिज्य तूष्णीं पिबेत् । पाणी प्रक्षाल्याप आचम्य जघनेनाग्निं पश्चादग्नेः प्राक्शिराः संविशति । प्रातःसंध्यामुपास्याऽऽदित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमित्यनेन मन्त्रेण । यथेतं यथागतमेत्याऽऽगत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ ६ ॥

तं हैतमुद्दालक इत्यादि सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरन्नेवास्मिञ्शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीत्येवमन्तमेनं मन्थमुद्दालकात्प्रभृत्येकैकाचार्यक्रमागतं सत्यकाम आचार्यो बहुभ्योऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच । किमन्यदुवाचेत्युच्यते । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ गतप्राणेऽप्येनं मन्थं भक्षणाय संस्कृतं निषिञ्चेत्प्रक्षिपेज्जायेरन्नुत्पद्येरन्नेवास्मिन्स्थाणौ शाखा अवयवा वृक्षस्य प्ररोहेयुश्च पलाशानि पर्णानि यथा जीवतः स्थाणोः किमुतानेन

निर्णिज्य प्रक्षाल्येति यावत् । पाणिप्रक्षालनवचनसामर्थ्यात्प्राप्तं शुद्ध्यर्थं स्मार्तमाचमनमनुजानाति । अप आचम्येति । एकपुण्डरीकशब्दोऽखण्डश्रेष्ठवाची ॥ ६ ॥

---

१ च. द. 'वमेतमे' ।

एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥ एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥ एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥ एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥ चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्रुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इध्म औदुम्बर्या उपमन्थन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि

कर्मणा कामः सिध्येदिति । ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतत् । विद्याधिगमे षट्तीर्थानि तेषामिह समाणदर्शनस्य मन्थविज्ञानस्याधिगमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायेते पुत्रश्चान्तेवासी च ॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ चतुरौदुम्बरो भवतीति व्याख्यातम् । दश ग्राम्याणि धान्यानि

तमेतं नापुत्रायेत्यादेरर्थमाह । विद्येति । शिष्यः श्रोत्रियो मेधावी धनदायी प्रि[illegible] पुत्रो विद्यया विद्यादातेति षट्तीर्थानि संप्रदानानि ॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

१ च. 'त्राय नान' । ढ. 'त्रायान' । २ च. ढ. एते ।

भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तांन्पिष्टान्दधनि मधुनि घृत उपासिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽ-

---

भवन्ति ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन ग्राह्यां इत्यवोचाम । के त इति निर्दिश्यन्ते । व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवोऽणवश्चाणुश-ब्दवाच्याः । कचिद्देशे प्रियंगवः प्रसिद्धाः कङ्गुशब्देन । खल्वा निष्पावा वल्लशब्दवाच्या लोके खलकुलाः कुलत्थाः । एतद्व्यतिरेकेण यथाशक्ति सर्वौषधयो ग्राह्याः फलानि चेत्यवोचामायाज्ञिकानि वर्जयित्वा ॥ १३ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

यादृग्जन्मा यथोत्पादितो यैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्र आत्मनः पितुश्च लोक्यो भवतीति तत्संपादनाय ब्राह्मणमारभ्यते । प्राणदर्शिनः श्रीमन्थं कर्म कृतवतः पुत्रमन्थेऽधिकारः । यदा पुत्रमन्थं चिकीर्षति तदा श्रीमन्थं कृत्वर्तुकालं पत्न्याः प्रतीक्षेत इत्येतद्रेतस ओषध्यादिरसतमत्वस्तुत्याऽ-वगम्यते । एषां वै चराचराणां भूतानां पृथिवी रसः सारभूता । सर्व-भूतानां मध्विति ह्युक्तम् । पृथिव्या आपो रसः । अप्सु हि पृथिव्योता च

॥१३॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

प्राणोपासकस्य वित्तार्थिनो मन्थाख्यं कर्मोक्त्वा ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति । यादृगिति । उक्तगुणः स कथं स्यादित्यपेक्षायामिति शेषः । तच्छब्दो यथोक्तपुत्रविषयः । यद-स्मिन्ब्राह्मणे पुत्रमन्थाख्यं कर्म वक्ष्यते तद्भवति सर्वाधिकारविषयमित्याशङ्क्याऽऽह । प्राणेति । पुत्रमन्थस्य कालनियमाभावमाशङ्क्याऽऽह । यदेति । किमत्र गमकमित्या-शङ्क्य रेतःस्तुतिरित्याह । इत्येतदिति । पृथिव्याः सर्वभूतसारत्वे मधुब्राह्मणं प्रमाण-यति । सर्वभूतानामिति । तत्र गार्गिब्राह्मणं प्रमाणमित्याह । अप्स्विति । अपां

---

१ ख. तान्सार्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनोप° । २ छ. °षां भू° । ३ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ढ. °प्राणीत्य° । ४ क. ग. ङ. च. ढ. °म । तान्येतानीति । ख. छ. °म । तान्येतानि नि° । झ. °म । कानि तानीति । ५ ज. °का व° । ६ झ. ढ. °तीक्षेतेत्ये° । ७ ख. ग. छ. झ °षां च° । घ. ज. ढ. °षां वा एषां च° ।

पामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि
पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः
पुरुषस्य रेतः ॥१॥ स ह प्रजा-
पतिरीक्षांचक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां
कल्पयानीति स स्त्रियꣳ ससृजे
ताꣳ सृष्ट्वाऽध उपास्त तस्मा-
त्स्त्रियमध उपासीत स एतं
प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुद-
पारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

प्रोता च । अपामोषधयो रसः । कार्यत्वाद्रसत्वमोषध्यादीनाम् । ओष-धीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः "सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतम्" इति श्रुत्यन्तरात् ॥ १ ॥

यत एवं सर्वभूतानां सारतममेतद्रेतोऽतः का नु खल्वस्य योग्या प्रति-ष्ठेति स ह स्रष्टा प्रजापतिरीक्षांचक्रे। ईक्षां कृत्वा स स्त्रियं ससृजे। तां च सृष्ट्वाऽध उपास्त मैथुनाख्यं कर्माधउपासनं नाम कृतवान् । तस्मात्स्त्रि-यमध उपासीत । श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजाः । अत्र वाजपेयसामान्य-क्लृप्तिमाह । स एतं प्राञ्चं प्रकृष्टगतियुक्तमात्मनो ग्रावाणं सोमाभिषवोप-लस्थानीयं काठिन्यसामान्यात्प्रजननेन्द्रियमुदपारयदुत्पूरितवान्स्त्रीव्य-ञ्जनं प्रति तेनैनां स्त्रियमभ्यसृजदभिसंसर्गं कृतवान् ॥ २ ॥

पृथिव्याश्च रसत्वं कारणत्वाद्युक्तमोषध्यादीनां कथमित्याशङ्क्याऽऽह । कार्यत्वादिति । रेतोऽसृजतेति प्रस्तुत्य रेतसस्तत्र तेजःशब्दप्रयोगात्तस्य पुरुषे सारत्वमैतरेयके विव-क्षितमित्याह । सर्वेभ्य इति ॥ १ ॥

श्रेष्ठमनुश्रयन्तेऽनुसरन्तीति श्रेष्ठानुश्रयणाः । पशुकर्मणि स्वारस्येन प्राणिमात्रस्य प्रवृत्तेर्वृथा विधिरित्याशङ्क्याऽऽह । अत्रेति । अवाच्यं कर्म सप्तम्यर्थः ॥ २ ॥

१ च. ट. 'नैताम' । २ ख. 'यक्लृ' । ३ क. ख. ङ. छ. ट. 'मान्यात्क्लृप्ति' । ४ ख. घ. ङ. तएमात्मनः प्रा' । ५ ख. छ. 'ञ्चं प्रा' । ६ क. घ. 'मात्मानं प्रा' । ७ घ. ङ. च. ज. ट. 'नैतां स्त्रि' । ८ घ. ञ. ण. 'सेऽर्थो वि' ।

तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासाꣳ स्त्रीणाꣳ सुकृतं वृङ्क्तेऽथ य इदमविद्वानधोपहासं चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारित आह

तस्या वेदिरित्यादि सर्वं सामान्यं प्रसिद्धम् । समिद्धोऽग्निर्मध्यतः स्त्रीव्यञ्जनस्य तौ मुष्कावधिषवणफलके इति व्यवहितेन संबध्यते । वाजपेययाजिनो यावाँल्लोकः प्रसिद्धस्तावान्विदुषो मैथुनकर्मणो लोकः फलमिति स्तूयते । तस्माद्बीभत्सा नो कार्येति । य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्त आवर्जयति । अथ पुनर्यो वाजपेयसंपत्तिं न जानात्यविद्वान्रेतसो रसतमत्वं चाधोपहासं चरति । आऽस्य स्त्रियः सुकृतमावृञ्जतेऽविदुषः ॥ ३ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहाधोपहासाख्यं मैथुनकर्म वाजपेयसंपन्नं विद्वानित्यर्थः । तथा नाको मौद्गल्यः कुमारहारितश्च ।

मुष्कौ वृषणौ योनिपार्श्वयोः कठिनौ मांसखण्डौ । तत्राधिषवणशब्दितसोमफलकदृष्टिः । यच्चाऽऽनडुहं चर्म सोमकण्डनार्थं तद्दृष्टी रहस्यदेशेऽस्य चर्मणि कर्तव्येत्याह । ताविति । उपास्तिप्रकारमुक्त्वा फलोक्तेस्तात्पर्यमाह । वाजपेयेति । स्तूयते मैथुनाख्यं कर्मेति शेषः । स्तुतिफलमाह । तस्मादिति । इतिशब्दः स्तुतिफलदर्शनार्थः । उपास्तेरधिकं फलमाह । य एवमिति । अविदुषो दुर्व्यापारनिरतस्य प्रत्यवायं दर्शयति । अथेति ॥ ३ ॥

अविदुषामतिगर्हितमिदं कर्मेत्यत्राऽऽचार्यपरंपरासंमतिमाह । एतद्धेति । पशुकर्मणो वाजपेयसंपन्नत्वमिदंशब्दार्थः । अविदुषामवाच्ये कर्मणि प्रवृत्तानां दोषित्वमुप-

१ ग. ङ, ट. °हारीत । २ ख. ग. छ. न । ३ घ. छ. वृङ्क्तेऽ° । ४ ग. अस्य । ५ ग. ङ. ज. झ. °हारीत° । ६ घ. °शब्दे च° ।

बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वाꣳसोऽधोपहासं चरन्तीति बहु वा इदꣳ सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ॥ ४ ॥

तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः । पुनरग्निर्धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण

किं त आहुरित्युच्यते । बहवो मर्या मरणधर्मिणो मनुष्या ब्राह्मणा अयनं येषां ते ब्राह्मणायना ब्रह्मबन्धवो जातिमात्रोपजीविन इत्येतत् । निरिन्द्रिया विश्लिष्टेन्द्रिया विसुकृतो विगतसुकृतकर्माणोऽविद्वांसो मैथुनकर्मासक्ता इत्यर्थः । ते किमस्माल्लोकात्प्रयन्ति परलोकात्परिभ्रष्टा इति मैथुनकर्मणोऽत्यन्तपापहेतुत्वं दर्शयति । य इदमविद्वांसोऽधोपहासं चरन्तीति । श्रीमन्थं कृत्वा पत्न्या ऋतुकालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षते यदीदं रेतः स्कन्दति बहु वोऽल्पं वा सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रागप्राबल्यात् ॥ ४ ॥

तदभिमृशेदनुमन्त्रयेत वाऽनुजपेदित्यर्थः । यदाऽभिमृशति तदाऽनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां तद्रेत आदत्त आदद इत्येवमन्तेन मन्त्रेण पुनर्मामित्ये-

स्नेहवुमितिशब्दः । विदुषो लाभमविदुषश्च दोषं दर्शयित्वा क्रियाकालात्प्रागेव रेतस्खलने प्रायश्चित्तं दर्शयति । श्रीमन्थमिति । यः प्रतीक्षते तस्य रेतो यदि स्कन्दतीति योजना ॥ ४ ॥

मे ममाद्यामाप्तकाले यद्रेतः पृथिवीं प्रत्यस्कान्त्सीद्रागातिरेकेण स्कन्नमासीदोषधीः प्रत्यप्यसरदगमद्यच्चापः स्वयोनिं प्रति गतमभूत्तदिदं रेतः संप्रत्याददेऽहमित्यादानमन्त्रार्थः । केनाभिप्रायेण तदादानं तदाह । पुनरिति । तत्पुना रेतोरूपेण बहिर्निर्गत-

१ ग. च. ज. 'र्मामेत्वि' । २ च. ढ. 'न्थं कर्म कृ' । ३ क. ख. ग. ङ. छ. झ. ढ. 'क्षते य' । ४ घ. ज. यदेदं । च. झ. यदिदं । ५ च. ढ. वा स्वल्पं । ६ घ. ज. ढ. 'पेद्वेत्य' । ७ ख. ङ. च. छ. 'दद इ' । ८ घ. ण. 'ना ॥ ४ ॥ यन्मेऽद्या' । ९ क. ख. च. ढ. 'ति । यत्पु' ।

स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥ ५ ॥ अथ यद्युदक आत्मानं पश्येत्तदभिमन्त्रयेत मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणꣳ सुकृतमिति श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत॥६॥सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपह-

तेन निमृज्यादन्तरेण मध्ये भ्रुवौ भ्रुवोर्वा स्तनौ स्तनयोर्वा ॥ ५ ॥

अथ यदि कदाचिदुदक आत्मानमात्मच्छायां पश्येत्तत्राप्यभिमन्त्रयेतानेन मन्त्रेण मयि तेज इति । श्रीर्ह वा एषा पत्नी स्त्रीणां मध्ये यद्यस्मान्मलोद्वासा उद्गतमलवद्वासास्तस्मात्तां मलोद्वाससं यशस्विनीं श्रीमतीमभिक्रम्याभिगत्योपमन्त्रयेतेदमद्याऽऽवाभ्यां कार्यं यत्पुत्रोत्पादनमिति त्रिरात्रान्त आप्लुताम् ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यान्मैथुनं कर्तुं काममेनामवक्रीणीयादाभरणादिना ज्ञापयेत् । तथाऽपि सा नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपह-

मिन्द्रियं मां प्रत्येतु समागच्छतु । तेजस्त्वग्गता कान्तिः । भगः सौभाग्यं ज्ञानं वा । तदग्निः सर्वं रेतोन्निर्गमात्तद्रात्मना बहिर्निर्गतं सन्मां प्रत्यागच्छतु । अग्निर्धिष्ण्यं स्थानं येषां ते देवास्तद्रेतो यथास्थानं कल्पयन्त्विति मार्जनमन्त्रार्थः ॥ ५ ॥

अयोनौ रेतस्स्खलने प्रायश्चित्तमुक्तं रेतोयोनावुदके रेतःसिचश्छायादर्शने प्रायश्चित्तं दर्शयति । अथेत्यादिना । निमित्तान्तरे प्रायश्चित्तान्तरप्रदर्शनप्रक्रमार्थोऽथशब्दः । मयि तेजःप्रभृति देवाः कल्पयन्त्विति मन्त्रयोजना । प्रकृतेन रेतःसिचा यस्यां पुत्रो जनयितव्यस्तां स्त्रियं स्तौति । श्रीरित्यादिना । कथं सा यशस्विनी न हि तस्याः ख्यातिरस्ति तत्राऽऽह । यदीति । रजस्वलाभिगमनादि प्रतिषिद्धमित्याशङ्क्य विशिनष्टि । त्रिरात्रेति ॥ ६ ॥

ज्ञापयेदात्मीयं प्रेमातिरेकमिति शेषः । बलादेव वशीकृतां भार्यां पशुकमर्थे कथमुप-

१ क. ख. घ. ङ. छ. ज. ट. ठ. ड. 'नं परिप'। २ च. ढ. 'ष्ट्या पा'। ३ ग. 'त्तदाऽभि'। ४ च. ढ. 'ध्ये या मलोद्वासा रजस्वला यशस्विनी च सा तद्धि यशो यदृतुसंप्राप्तिः स्त्रीणां य'। घ. ज. 'ध्ये या मलोद्वासा रजस्वला यशस्विनी च, सा तद्धि यशो यदृतुसंप्राप्तिः स्त्रीणां तां मलोद्वास'। ५ घ.ज.ञ. ढ. 'गम्योप'। ६ घ.ञ.ढ.ण. 'मैथुनात्त'। ७ क.ख.छ.ढ. ते धिष्ण्या दे'। ८ घ.ण.तद्धीति।

त्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्या- दिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति यश- स्विनावेव भवतः ॥८॥ स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं[१] संधायो- पस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे । स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥ ९ ॥ अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं

त्यातिक्रामेन्मैथुनाय । शप्स्यामि त्वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्या- तामनेन मन्त्रेणोपगच्छेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इति[२] । सा तस्मात्तदभिशापाद्वन्ध्या दुर्भगेति ख्याताऽयशा एव भवति ॥ ७ ॥

सा चेदस्मै दद्यादनुगुणैव स्याद्भर्तुस्तदाऽनेन मन्त्रेणोपगच्छेदिन्द्रि- येण ते यशसा यश आदधामीति तदा यशस्विनावेवोभावपि भवतः॥८॥

स यां स्वभार्यामिच्छेदियं मां कामयेतेति तस्यामर्थं प्रजननेन्द्रियं निष्ठाय निक्षिप्य मुखेन मुखं संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदिमं मन्त्र- मङ्गादङ्गादिति ॥ ९ ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीत न धारयेद्गर्भिणी मा भूदिति तस्यामर्थं-

---

गच्छेदित्याकाङ्क्षायामाह । शप्स्यामीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

भर्तुर्भार्यावशीकरणप्रकारमुक्त्वा पुरुषद्वेषिण्यास्तस्यास्तद्विषये प्रीतिसंपादनप्रक्रियां दर्श- यति । स यामित्यादिना । हे रेतस्त्वं मदीयात्सर्वस्मादङ्गात्समुत्पद्यसे विशेषतश्च हृदयादन्नरसद्वारेण जायसे स त्वमङ्गानां कषायो रसः सन्विषलिप्तशरविद्धां मृगीमि- वामूं मदीयां स्त्रियं मे मादय मद्वशां कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

तस्याः स्वविषये प्रीतिमापाद्यावाच्यकर्मानुष्ठानदशायामभिप्रायविशेषानुसारेणानु- ष्ठानविशेषं दर्शयति । अथेत्यादिना । तत्र तत्राथशब्दस्तत्तदुपक्रमार्थो नेतव्यः ।

---

१ ग. च. निष्ठाप्य । २ क. घ. च. ज. ढ. °ति । त° । ३ म. च. छ. निष्ठाप्य ।

निष्ठाय मुखेन मुखꣳ संधायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥१०॥ अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ संधायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥ अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय

मिति पूर्ववत् । अभिप्राण्याभिप्राणनं प्रथमं कृत्वा पश्चादपान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यनेन मन्त्रेणारेता एव भवति न गर्भिणी भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ यामिच्छेद्दधीत गर्भमिति तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेणापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

अथ पुनर्यस्य जायायै जार उपपतिः स्यात्तं चेद्द्विष्यादभिचरिष्याम्येनमिति मन्येत तस्येदं कर्म । आमपात्रेऽग्निमुपसमाधाय

पशुकर्मकाले प्रथमं स्वकीयपुंस्त्वद्वारा तदीयस्त्रीत्वे वायुं विसृज्य तेनैव द्वारेण तवस्त्वदादानाभिमानं कुर्यादित्याह । अभिप्राण्येति ॥ १० ॥

भर्तुरेवाभिप्रायान्तरानुसारिणं विधिमाह । अथ यामित्यादिना । स्वकीयपञ्चमेन्द्रियेण तदीयपञ्चमेन्द्रियाद्रेतः स्वीकृत्य तत्पुत्रोत्पत्तिसमर्थं कृतमिति मत्वा स्वकीयरेतसा सह तस्मिन्निक्षिपेत्तदिदमपाननं प्राणनं च तत्पूर्वकं रेतःसेचनम् ॥ ११ ॥

संप्रति प्रासङ्गिकमाभिचारिकं कर्म कथयति । अथ पुनरिति । द्वेषवताऽनुष्ठितमिदं कर्म फलवदिति वक्तुं द्विष्यादित्यधिकारिविशेषणम् । आमविशेषणं मात्रस्य प्रकृतकर्मयोग्यत्वख्यापनार्थम् । अग्निमित्येकवचनादुपसमाधानवचनाच्चाऽऽवसथ्याग्निरत्र

---

१ ग. छ. निष्ठाप्य । २ ग. च. निष्ठाप्य । ३ ङ. च. झ. ढ. गर्भधारिणी । ४ घ. ङ. ज. मन्यते ।

प्रतिलोमꣳ शरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाऽक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूꣳस्त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टासुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आददेऽसाविति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥१२॥ अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत्

सर्वं प्रतिलोमं कुर्यात्तस्मिन्नग्नावेताः शरभृष्टीः शरेषीकाः प्रतिलोमाः सर्पिषाऽक्ता घृताभ्यक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीरित्याद्या आहुतीरन्ते सर्वासामसाविति नामग्रहणं प्रत्येकम् । स एष एवंविद्यं ब्राह्मणः शपति स विसुकृतो विगतपुण्यकर्मा प्रैति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेन्नर्मापि न कुर्यात्किमुताधोपहासं हि यस्मादेवंविदपि तावत्परो भवति शत्रुर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ यस्य जायामार्तवं विन्देदृतुभावं प्राप्नुयादित्येवमादिर्ग्रन्थः श्रौर्हि

विवक्षितः । सर्वं परिस्तरणादि तस्य प्रतिलोमत्वे कर्मणः प्रतिलोमत्वं हेतूकर्तव्यम् । मम स्वभूते योषाग्नौ यौवनादिना समिद्धे रेतो हुतवानसि ततोऽपराधिनस्तव प्राणापानावाददे फडित्युक्त्वा होमो निर्वर्तयितव्यः । तदन्ते चासावित्यात्मनः शत्रोर्वा नाम गृह्णीयात् । इष्टं श्रौतं कर्म सुकृतं स्मार्तम् । आशा प्रार्थना वाचा यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितं तस्य प्रतीक्षा पराकाशः । यथोक्तहोमद्वारा शापदानस्य फलं दर्शयति । स एष इति । एवंवित्त्वं मन्थकर्मद्वारा प्राणविद्यावत्त्वम् । तस्मादेवंविदित्यत्रैवंवित्त्वं परदारगमने यथोक्तदोषज्ञातृत्वम् । तच्छब्दोपात्तं हेत्वन्तरमाह । एवंविदपीति ॥ १२ ॥

आभिचारिकं कर्म प्रसङ्गागतमुक्त्वा पूर्वोक्तमृतुकालं ज्ञापयति । अथेति । श्रौर्हि

१ क. ख. घ. च. छ. ज. ठ. ढ. ड. 'कृदस्मा' । २ च. 'स्य जायाया उपहासं नेच्छे' ।
३ ड. 'दिर्मन्थः ।

त्र्यहं कंसेन पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्त आप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥ स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

वा एषा स्त्रीणामित्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः सामर्थ्यात् । त्र्यहं कंसेन पिबेदहतवासाश्च स्यात् । नैनां स्नातामस्नातां च वृषलो वृषली वा नोपहन्यान्नोपस्पृशेत् । त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रव्रतसमाप्तावाप्लुत्य स्नात्वाऽहतवासाः स्यादिति व्यवहितेन संबन्धः । तामाप्लुतां व्रीहीनवघातयेद्व्रीह्यवघाताय तामेव विनियुञ्ज्यात् ॥ १३ ॥

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो वर्णतो जायेत वेदमेकमनुब्रुवीत सर्वमायुरियाद्वर्षशतं क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ समर्थौ जनयितवै जनयितुम् ॥ १४ ॥

दध्योदनं दध्ना चरुं पाचयित्वा द्विवेदं चेदिच्छति पुत्रं तदैवमशननियमः ॥ १५ ॥

वा एषा स्त्रीणामित्येतदपेक्षया पूर्वत्वम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वे हेतुमाह । सामर्थ्यादिति । अर्थवशादिति यावत् ॥ १३ ॥

किं पुनरवघातनिष्पन्नैस्तण्डुलैरनुष्ठेयं तदाह । स य इति । बलदेवसादृश्यं वा शुद्धत्वं वा शुक्लत्वम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

---

१ ख. ड. ञ. ट. ड. ढ. आप्लुय ।

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदोदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१६॥ अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै॥१७॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिंगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति मांसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवा औक्षेण वाऽऽर्षभेण वा ॥१८॥

केवलमेव स्वाभाविकमोदनम् । उदग्रहणमन्यप्रसक्तनिवृत्त्यर्थम् ॥१६॥ दुहितुः पाण्डित्यं गृहतन्त्रविषयमेव वेदेऽनधिकारात् । तिलौदनं कृशरम् ॥ १७ ॥

विविधं गीतो विगीतः प्रख्यात इत्यर्थः । समितिंगमः सभां गच्छतीति प्रगल्भ इत्यर्थः । पाण्डित्यस्य पृथग्ग्रहणात् । शुश्रूषितां श्रोतुमिष्टां रमणीयां वाचं भाषिता संस्कृताया अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः । मांसमिश्रमोदनं मांसौदनम् । तन्मांसनियमार्थमाह । औक्षेण वा मांसेन । उक्षा सेचनसमर्थः पुंगवस्तदीयं मांसम् । ऋषभस्ततोऽप्यधिकवयास्तदीयमार्षभं मांसम् ॥ १८ ॥

स्वाभाविकमोदनं पाचयति चेत्किमर्थमुदग्रहणं तद्व्यतिरेकेणौदनपाकासंभवादित्याशङ्क्याऽऽह । उदग्रहणमिति । क्षीरादेरिति शेषः ॥ १६ ॥

वेदविषयमेव तत्पाण्डित्यं किं न स्यादत आह । वेद इति ॥ १७ ॥

समितिर्विद्वत्सभा तां गच्छतीति विद्वानेवोन्यतामिति चेन्नेत्याह । पाण्डित्यस्येति । सर्वशब्दो वेदचतुष्टयविषयः । औक्षेणेत्यादितृतीया सहार्थे । देशविशेषापेक्षया कालविशेषापेक्षया वा मांसनियमः । अथशब्दस्तु पूर्ववाक्येषु यथारुचि विकल्पार्थः ॥ १८ ॥

१ क. ख. ङ. छ. ज. ञ. ठ. विजिगीतः । घ. च. ट. ठ. विजिगीथः । २ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ट. ठ. ड. औक्षणेन । ३ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ढ. °दकम° । ४ ख. °हकृत्यवि° । ५ घ. च. ज. °धं वि° । ङ. °धं जिगीथः पुरः प्र° । ६ ख. घ. च. छ. ज. झ. ढ. विजिगी° । ७ घ. ज. °गीथः प्र° । ८ झ. °तः पुरः प्र° । ९ घ. ङ. °म् । मांस° । १० ख. छ. °यममाह° । ११ क. घ. ङ. ज. झ. औक्ष्णेन । ख. औक्ष्णं गवां मांसं तेन । १२ क. ख. छ. ठ. ण. °दकम° । १३ क. ख. छ. ड. ण. °दकम° । १४ ख. ढ. औक्ष्णेनेत्या° ।

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताऽऽज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां सं जायां पत्या सहेति ॥१९॥ अथैनामभिपद्यतेऽमोऽहमस्मि सा त्वꣳ सा त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सꣳरभावहै सह रेतो दधावहै पुꣳसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

अथाभिप्रातरेव कालेऽवघातनिर्वृत्तांस्तण्डुलानादाय स्थालीपाकावृता स्थालीपाकविधिनाऽऽज्यं चेष्टित्वाऽऽज्यसंस्कारं कृत्वा चरुं श्रपयित्वा स्थालीपाकस्याऽऽहुतीर्जुहोत्युपघातमुपहत्योपहत्याग्नये स्वाहेत्याद्याः । गार्ह्यः सर्वो विधिर्द्रष्टव्योऽत्र हुत्वोद्धृत्य चरुशेषं प्राश्नाति स्वयं प्राश्येतरस्याः पत्न्यै प्रयच्छत्युच्छिष्टम् । प्रक्षाल्य पाणी आचम्योदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेनैनां त्रिरभ्युक्षत्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्ठात इति, सकृन्मन्त्रोच्चारणम् ॥ १९ ॥

अथैनामभिमन्त्र्य क्षीरौदनादि यथापत्यकामं भुक्त्वेति क्रमो द्रष्टव्यः। संवेशनकालेऽमोऽहमस्मीत्यादिमन्त्रेणाभिपद्यते ॥ २० ॥

कदा पुनरिदमोदनपाकादि कर्तव्यं तदाह । अथेति । कीऽसौ स्थालीपाकविधिः कथं वा चैत्र होमस्तत्राऽऽह । गार्ह्य इति । गृह्ये प्रसिद्धो गार्ह्यः । अत्रेति पुत्रमन्थकर्मोक्तिः । अतो मद्भार्यातः सकाशाद्धो विश्वावसो गन्धर्व त्वमुत्तिष्ठान्यां च जायां प्रपूर्व्यां तरुणीं पत्या सह संक्रीडमानामिच्छाहं पुनः स्वामिमां जायां समुपैमीति मन्त्रार्थः ॥ १९ ॥

अभिमन्त्रिरालिङ्गनम् । कदा क्षीरोदनादिभोजनं तदाह । क्षीरेति । भुक्त्वाऽभिपद्यत इति संबन्धः । अहं पतिरमः प्राणोऽस्मि सा त्वं वागसि कथं तव प्राणत्वं मम वाक्त्वमित्याशङ्क्य वाचः प्राणाधीनत्ववत्तव मदधीनत्वादित्यभिप्रेत्य सा त्वमित्यादि पुनर्वचनम् । ऋगाधारं हि साम गीयते । अस्ति च मदाधारत्वं तव । तथा च मम सामत्वमृक्त्वं च तव । द्यौरहं पितृत्वात्पृथिवी त्वं मातृत्वात्तयोर्मातापितृत्वसिद्धेरित्यर्थः। तावावां संरभावहै संरम्भमुद्यमं करवावहै । एहि त्वमागच्छ । कोऽसौ संरम्भस्तमाह । सहेति । पुंस्त्वयुक्तपुत्रलाभाय रेतोधारणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

---

१ क. ख. 'र्वोऽपि वि'। २ ख. 'व्योऽत्रामन्त्रतो हु'। ३ छ. 'त्र मन्त्रतो हु'। ४ ख. ङ. 'मोऽत्र द्र'। ५ ख. च. ढ. तत्राऽऽह। ६ क. 'सिद्धिरि'। ७ ढ. 'रतत्राऽऽह।

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २१ ॥ हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ । तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतये । यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इत्यनेन । तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् । त्रिरेनां शिरःप्रभृत्यनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिमित्यादि प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥

अन्ते नाम गृह्णात्यसाविति तस्याः ॥ २२ ॥

ऊर्वोः संबोधनं द्यावापृथिवी इति । विजिहीथां विश्लिष्टे भवेतं युवामित्यर्थः । विष्णुर्व्यापनशीलो भगवान्भवत्या योनिं कल्पयतु पुत्रोत्पत्तिसमर्थां करोतु । त्वष्टा सविता तव रूपाणि पिंशतु विभागेन दर्शनयोग्यानि करोतु । प्रजापतिर्विराडात्मा मदात्मना स्थित्वा त्वयि रेतः समासिञ्चतु प्रक्षिपतु । धाता पुनः सूत्रात्मा त्वदीयं गर्भं त्वदात्मना स्थित्वा दधातु धारयतु पुष्णातु च । सिनीवाली दर्शाहर्देवता त्वदात्मना वर्तते । सा च पृथुष्टुका विस्तीर्णस्तुतिर्भोः सिनीवालि पृथुष्टुके गर्भमिमं धेहि धारय । अश्विनौ देवौ सूर्याचन्द्रमसौ स्वकीयरश्मिमालिनौ तव गर्भं त्वदात्मना स्थित्वा समाधत्ताम् ॥ २१ ॥

ज्योतिर्मय्यावरणी प्रागासतुर्याभ्यां गर्भमश्विनौ निर्मथितवन्तौ तं तथाभूतं गर्भं ते जठरे दधावहै दशमे मासि प्रसवार्थम् । आधीयमानं गर्भं दृष्टान्तेन दर्शयति । यथेति । इन्द्रेण सूर्येणेति यावत् । असाविति पत्युर्वा निर्देशः । तस्या नाम गृह्णातीति पूर्वेण संबन्धः ॥ २२ ॥

---

१ च. निष्ठाप्य । २ च. ढ. दधामहे । ३ क. च. सूतवे । ४ ग. ङ. च. झ. ढ. °न मन्त्रेण । त्र° । ५ घ. ञ. ण. °नौ च दे° । ६ ख. घ. छ. ढ. ण. °ति । द्यौरिन्द्रे° ।

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वायुः पुष्करिणी१ँ समिङ्गयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु सहावैतु जरायुणा । इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरा२ँ सहेति ॥ २३ ॥ जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय क३ँसे पृषदाज्य४ँ संनीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्द्यां मा च्छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ।

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति प्रसवकाले सुखप्रसवनार्थमनेन मन्त्रेण । यथा वायुः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजत्विति ॥ २३ ॥

अथ जातकर्म । जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय पुत्रं कंसे पृषदाज्यं संनीय संयोज्य दधि घृते पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मि-

---

समिङ्गयति स्वरूपोपघातमकृत्वैव चालयतीत्येतत् । एवा त एवमेव तव स्वरूपोपघातमकुर्वन्नेजतु गर्भश्चलतु । जरायुणा गर्भवेष्टनमांसखण्डेन सहावैतु निर्गच्छतु । इन्द्रस्य प्राणस्यायं व्रजो मार्गः सृष्टिकाले गर्भाधानकाले वा कृतः । सार्गल इत्यस्य व्याख्या सपरिश्रय इति परिवेष्टनेन जरायुणा सहित इत्यर्थः । तं मार्गं प्राप्य त्वमिन्द्र गर्भेण सह निर्जहि निर्गच्छ । गर्भनिःसरणानन्तरं या मांसपेशी निर्गच्छति सावरा तां च निर्गमयेत्यर्थः ॥ २३ ॥

घृतमिश्रं दधि पृषदाज्यमित्युच्यते । उपघातमित्याभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं विवक्षितम् । पृषदाज्यस्याल्पमल्पमादाय पुनः पुनर्जुहोतीत्यर्थः । अस्मिन्स्वे गृहे पुत्ररूपेण वर्धमानो मनुष्याणां सहस्रं पुष्यासमनेकमनुष्यपोषको भूयासमस्य मत्पुत्रस्योपसन्द्यां संततौ प्रजया पशुभिश्च सह श्रीर्मा विच्छिन्ना भूयादित्याह । अस्मिन्निति । मयि

---

१ क. ख. घ. ङ. छ. ज. ट. ठ. ड. ढ. समिञ्जयति । ग. समेजयति । २ क. ग. ङ. च. ठ. ड. ढ. °सवां मा । ३ ग. समेजय° । ४ घ. ङ. च. ज. °मिञ्जय° । ५ घ. °मिञ्जय° । ६ घ. ञ. ण. °स्य स्रतु° । ७ क. °सवां सं° ।

मयि प्राणाꣳस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ।
यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् ।
अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टꣳ सुहुतं करोतु नः
स्वाहेति ॥ २४ ॥ अथास्य दक्षिणं कर्णमभि-
निधाय वाग्वागिति त्रिरथ दधि मधु घृतꣳ
संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति ।
भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि
भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥
अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गु-
ह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥

न्सहस्रमित्याद्यावापस्थाने ॥ २४ ॥

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय स्वं मुखं वाग्वागिति त्रिर्जपेत् । अथ दधि मधु घृतं संनीयानन्तर्हितेनाव्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन प्राशयेत्येतैर्मन्त्रैः प्रत्येकम् ॥ २५ ॥

अथास्य नामधेयं करोति वेदोऽसीति । तदस्य तद्गुह्यं नाम भवति वेद इति ॥ २६ ॥

पितरि ये प्राणाः सन्ति तान्पुत्रे त्वयि मनसा समर्पयामीत्याह । मयीति । अत्यरीरिचमित्यतिरिक्तं कृतवानस्मीह कर्मण्यकरमकरवं तत्सर्वं विद्वानग्निः स्विष्टं करोत्विति स्विष्टकृद्भूत्वा स्विष्टमनधिकं सुहुतमन्यूनं चास्माकं करोत्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

अस्य जातस्य शिशोरित्यर्थः । त्रयीलक्षणा वाक्त्वयि प्रविशत्विति जपतोऽभिप्रायः । एतैर्मन्त्रैर्भूस्ते दधामीत्यादिभिरिति शेषः ॥ २५ ॥

वेदनाम्ना व्यवहारो लोके नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । तदस्येति । यत्तद्वेद इति नाम तदस्य गुह्यं भवति । वेदनं वेदोऽनुभवः सर्वस्य निजं स्वरूपमित्यर्थः ॥ २६ ॥

---

१ च. ढ. °र्मणात्य° । २ च. भूस्त्वयि । ३ च. °वस्त्वयि द° । ४ च. स्वस्त्वयि । ५ क. च. झ. ढ. °य स्वमु° । ६ ख. छ. °यति भूस्त्वयि दधामीत्ये° । ग. घ. ज. ढ. °यति भूस्ते दधामीत्यादिभिर्मं° । ७ ख. छ. ञ. ढ. °नं चाऽस्मा° । ८ ख. छ. ढ. वागिह प्र° ।

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तनः शंशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः। येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते। इलाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत्। सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतोऽकरदिति। तं वा एतमाहुरतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा

अथैनं मात्रे प्रदाय स्वाङ्कस्थं स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तन इत्यादिमन्त्रेण ॥ २७ ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयत इलाऽसीत्यनेन। तं वा एतमाहुरित्यनेन विधिना जातः पुत्रः पितरं पितामहं चातिशेत इति श्रिया यशसा

हे सरस्वति यस्ते स्तनः शंशर्यः शयः फलं तेन सह वर्तमानो यश्च सर्वप्राणिनां स्थितिहेत्वन्नभावेन जातो यश्च रत्नधा अन्नस्य पयसो वा धाता यश्च वसु कर्मफलं तद्विन्दतीति वसुवित्। यश्च सुष्ठु ददातीति सुदत्रो येन च स्तनेन विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि देवादीनि भूतानि त्वं पुष्यसि तं स्तनं मदीयपुत्रस्य धातवे पानाय मदीयभार्यास्तने प्रविष्टं कुर्वित्यर्थः ॥ २७ ॥

इला स्तुत्या भोग्याऽसि। मित्रावरुणाभ्यां संभूतो मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्या मैत्रावरुणी सा चारुन्धती तद्वत्त्वं तिष्ठसीति भार्यां संबोधयति। मैत्रावरुणीति। वीरे पुरुषे मयि निमित्तभूते भवती वीरं पुत्रमजीजनत्। सा त्वं वीरवती जीवबहुपुत्रा भव। या भवती वीरवतः पुत्रसंपन्नानस्मानकरत्कृतवतीति मन्त्रार्थः। पितरमतीत्य वर्तत इत्यतिपिता। अहो महानेष विस्मयो यत्पितरं पितामहं च सर्वमेवं वंशमतीत्य सर्व-

---

१ च. संशयो। २ घ. ज. क इति। ३ च. इडाऽसि। ४ घ. ख.ज. ड. °स्थं तनयं स्त°। ५ ङ. इडाऽसी°। ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ड. °हं वाऽति°। ७ घ. ञ. ण. सशयः। ८ क. ख. घ. छ. ड. °यः फ°। ९ ख. छ. ड. °न स्त°। १० ख. छ. ड. °मेवं स्वम°।

ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथवंशः । पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पा-

---

ब्रह्मवर्चसेन परमां निष्ठां प्रापदित्येवं स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य चैवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते स चैवं स्तुत्यो भवतीत्यध्याहार्यम्॥२८॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथेदानीं समस्तप्रवचनवंशः । स्त्रीप्राधान्यात् । गुणवान्पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्रविशेषणादाचार्यपरंपरा कीर्त्यते ।

स्मादधिकस्त्वं जातोऽसीत्यर्थः । न केवलं पुत्रस्यैवेयं स्तुतिरपि तु यथोक्तपुत्रसंपन्नस्य पितुरपीत्याह ।.यस्येति ॥ २८ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

सांनिध्यात्खिलकाण्डस्य वंशोऽयमिति शङ्कां निवर्तयन्वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह । अथेति । विद्याभेदादतीतस्य काण्डद्वयस्य प्रत्येकं वंशभाक्त्वेऽपि नास्य पृथक्त्वभागित्वं खिलत्वेन तच्छेषत्वात् । तथा च समाप्तौ पठितो वंशः समस्तस्यैव प्रवचनस्य भविष्यतीत्यर्थः । पूर्वौ वंशौ पुरुषविशेषितौ तृतीयस्तु स्त्रीविशेषितस्तत्र किं कारणमित्याशङ्क्याऽऽह । स्त्रीप्राधान्यादिति । तदेव स्फुटयति । गुणवानिति । कीर्त्यते

---

१ घ. °स्य प्रत्येकं भ° ।

राशरीपुत्रो वार्त्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वा-

---

तानीमानि शुक्लानीत्यव्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानीमानि यजूंषि तानि शुक्लानि शुद्धानीत्येतत् । प्रजापतिमारभ्य यावत्पौतिमाषीपुत्रस्ता-

---

ब्राह्मणेनेति संबन्धः । शुक्लानि यजूंषीत्यस्य व्याख्यानमव्यामिश्राणीति दोषैरसंकीर्णानि पौरुषेयत्वदोषद्वाराभावादित्यर्थः । अयातयामान्यदुष्टान्यगतार्थानीत्यर्थः । पाठक्रमेण मनुष्यादिः प्रजापतिपर्यन्तो वंशो व्याख्यातः । संप्रत्यर्थक्रममाश्रित्याऽऽह । प्रजापतिमिति । अधोमुखत्वं पाठक्रमापेक्षयोच्यते । तत्रापि प्रजापतिमा-

---

१ घ. ठ. °दर्भीपु° । २ घ. ठ. °दर्भीपु° । ३ ख. ट. ड. कार्षके° । ४ ख. ट. ड. त्कार्षके° । ५ ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ढ. °त्रात्प्राश्नीपुत्रादा° । ६ घ. छ. ज. ट. °सुरिवा° । ७ क. °वाऽयातयामानी° ।

वाम्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूꣳषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाऽऽख्यायन्ते ॥ ३ ॥ समानमा सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो

वदधोमुखो नियताचार्यपूर्वक्रमो वंशः समानमा सांजीवीपुत्रात् । ब्रह्मणः प्रवचनाख्यस्य । तच्चैतद्ब्रह्म प्रजापतिप्रबन्धपरंपरयाऽऽगत्यास्मास्वनेकधा विप्रसृतमनाद्यनन्तं स्वयंभु ब्रह्म नित्यं तस्मै

रभ्य सांजीवीपुत्रपर्यन्तं वाजसनेयिशाखासु सर्वास्वेको वंश इत्याह । समानमिति । प्रवचनाख्यस्य वंशात्मनो ब्रह्मणः संबन्धात्प्रजापतिर्विद्यां लब्धवानित्याह । ब्रह्मण इति । तस्याधिकारिभेदादवान्तरभेदं दर्शयति । तच्चेति । प्रजापतिमुखप्रबन्धः प्रपञ्चः सैव परंपरा तयेति यावत् । तस्य परमात्मरूपं स्वयंभूत्वमभिदधाति । अनादीति । तस्यापौरुषेयत्वेनासंभावितदोषतया प्रामाण्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि । नित्यमिति । आदिमध्यान्तेषु कृतमङ्गला ग्रन्था: प्रचारिणो भवन्तीति मन्वानः सन्नाह । तस्मै

---

१ ग. घ. ज. झ. ढ. °र्यपर्व° । २ क. ख. छ. झ. °ग्रः । ब्र° । ३ घ. ञ. ण. °तिप्रमु° । ४ घ. ञ. ण. °रूपस्व° । ५ क. ख. ढ. प्रसारि° ।

ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥४॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

इति वाजसनेयके बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः॥६॥

इति वाजसनेयकबृहदारण्यकक्रमेणाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणे नमः । नमस्तदनुवर्तिभ्यो गुरुभ्यः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ब्रह्मणे नम इति ॥ १ ॥ २॥ ३ ॥ ४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं वंशब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

नमो जन्मादिसंबन्धहेतुविध्वंसहेतवे ।
हरये परमानन्दपरिज्ञानवपुर्भृते ॥ १ ॥
नमस्त्रय्यन्तसंदोहसरसीरुहभानवे ।
गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

इति ... महंसपरिव्राजकशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

१ क. 'बन्धिविघ्नवि' । ख. छ. ड. 'बन्धिहे' । २ अ. 'न्धबन्धवि' ।

समाप्तेयं सटीकशांकरभाष्योपेता बृहदारण्यकोपनिषत् ।

॥ ॐ तत्सत् ॥

अथ बृहदारण्यकोपनिषत्कण्डिकाद्यपदानां वर्णानुक्रमः प्रारभ्यते।

वर्णानुक्रमः ।

समाप्तोऽयं वर्णानुक्रमः ।